॥श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीसरस्वत्यै नमः॥ गुरुभ्यो नमः॥ ॥यद्ब्रह्माद्यमरैर्मुनीश्वरगणैर्ध्यानेन वेदार्थतः किंचिन्निर्गुणमस्ति नि
त्यसुखधीरूपं महो निश्चितं। तद्ब्रह्माखिलसृष्टिकारणमथाज्ञाना त्ममायावशात्सद्वाक्यैकविचारगम्यमनिशं बोधं व्यनक्तु स्फु
टं॥१॥ यश्चोदयांगीकरतोषं श्रीरंगनाथं कमलाधिनाथं। मुनीश्वरध्यातपदद्वयाब्जं रामानुजं तातमिवानतोस्मि॥२॥ रविलोव
लिसंविरामराजावसंतशानसन्नद्धराजराजा॥ हद्नदंडदयोत्कतीशः संगीतज्ञस्वरगुणाब्धपलोबुधेंदुः ३ श्रीसार्वभौ हँगीरसु
नंदनो यै श्रीशाहजाहँधरणीपुरहूतएतैं॥ निकंटकांसुमतीं प्रविधावतस्याः संरक्षणार्थमथसैहगतास नेस्मिन्नः ३ माणिक्य
सुक्तमाफलनीलवज्रसुरत्नवृंदैरिते निरम्ये॥ चामीकरीयेशशिदर्शनादिमासस्यजन्मादिलसानिकस्य॥४॥ मैगल्लप्रमितनारिखा
दिनेवासरेऽचिनयनोद्भवस्य च॥ समवद्दिवियदिंदुसंमिते १०३७ पारसीकशशिमानसनाब्दे ५ बहमनमासिशराक्षिनारिखा
यांदिनकरमानवशाशुभेदिनेस्मिन्। दिनकरभूमिजमर्त्ये क्यकालाङ्गणकनिवेदितयातरामनाम्नी॥ ६॥ मीने विलग्नेशशिभू
मिपुत्रौत्तनीयगौयंचमसंस्थुराहुः॥ वक्रीशनिः सप्तमभावसंस्थो बृहस्पतिः खेमकरेज्ञकेतू॥ ७॥ दत्यर्थौध्ययगौपरंतुभावप्रमाणेन
कविर्विलग्नेः एवंपदानत्समयेतिभवोमूर्तुर्वत्सातुरकः दीर्घायुषस्तस्यसुहाशयःसूर्यसमप्रतापः ८ उपविशत्साधुजनैकया
लुः संगीतचातुर्यकलानुरक्तः॥ दीर्घायुषस्तस्यसुराज्यकाले श्रीसार्वभौमोरचितोमयायं॥ सप्तःस्वरगुणांशो १०३७ नः
शेषसिद्ध २४ हतं हृतं॥ सप्तांगेध ० र्थमलब्धाधिमासो नकं समाः १०१ १

राम०
१

सिद्धांतारिसार्वभौमं मेनं रामं गुरुं भजन्। विवृणोमि निजग्रंथं ग्रंथं परबुद्धाज्ञतुष्टये ११ ग्रंथारंभाय वहिनपूर्वक्षणो विशिष्टशि
ष्टाचारानुमितयास्वसमाप्तिकामो मंगलमाचरेदिति श्रुत्या बोधितकर्तव्यतकं मंगलमाशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशात्मकं स
तं शिष्यशिक्षार्थं ग्रंथादौ निबध्नाति। विघ्नं व्याप्य स्थितो यः सकलसुरनरैर्वंदितश्रीनिवासस्तेजोमूर्तिः कृपालुर्मुनिवरनि
करैर्ज्ञानदृष्ट्यैवगम्यः। ध्यानं हृत्वा सबोधं सुखकरममितं सच्चिदानंदरूपः स्वांते तद्भक्तियुक्ते मयगतदुरितेसर्वदामेव्यनस्ति
ति। सः० बुद्धिस्तत्वेन प्रमिदुः मे स्वांते ध्वेतसि। धामज्ञानांधकारं मालिन्य-हृच्चा विनाश्य-बोधमात्मज्ञानं सर्वदाऽनवरतं व्य
नक्तु प्रकाशयतु व्यविवक्षितो ऽर्थः अज्ञानस्य ज्ञानविनाश्यत्वात् तेनात्मज्ञानमज्ञानं नाशं च करोत्वित्यर्थः ईश्वरविषयक
भक्त्यभावसे ईश्वरे मुख्यभाजि मनसि प्रकाशासंभवो न प्राहतदिति तस्येश्वरस्य षष्ठ्यर्थो विषयत्वं घटस्य धीरितिवत् याभक्ति
राराध्यत्वेन ज्ञानं तद्धक्ते तेनेश्वरे भक्तिरित्यविधानादयुक्ते समासे सप्तमी शौंडैरित्यनयोगविभागाश्रयणसमाधिलक्षणप्र
संग० एतेनेश्वराभिमुख्यं दर्शितं नन्वज्ञाननिरासश्चित्तेन युक्तः तस्य दृढनरहेतुभूतदुरितसहकारादतः पूर्वविशेषण
कलितं शेषणापाहव्यपगतेति व्यपगतं निरासतं दुरितमज्ञानमोहादिमालिन्यं यस्मात्तस्मिन्नित्यर्थः भक्तिरूपतमः शोधिक

यैवदुरितापगमे दुरितरूपकारणनाशेकार्यज्ञानमलापगमे सति बोधप्रतिबिंबश्चेतसि भवेदेवेति भावः अत्र यद्यपीश्वरप्र
काशो नाशंसे विषयः निर्मलाभिमुखे चेतो मुकुरे तस्यार्थसिद्धत्वात् तथाप्यर्थसिद्धेऽपि प्रकाशो सर्वदा चस्य नित्यकालसंबं
धस्यैवाशंसा स्वं व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्राग्नेयादिवाक्यविहितयागानुवादेन द्रव्यस्य विधेयत्वमिव दध्ना द्रियकामस्य जुहुयाद्दि
त्यत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्येतद्वाक्यासिद्धहोमाद्यनुवादेन गुणफलसंबंधस्य विधेयत्वमिव वाबोध्यं ननु बोधो नर्थकः इष्टाहे
तुत्वादित्यत्र हेत्वसिद्धिमाह सुखकरमिति सुखपदेन सर्वदुःखध्वंसो भारापगमे सुखीति वत् अनवच्छिन्नप्रवाहरूपं वा सुखं मोक्षस्य
कारणभूतं भिद्यते हृदयग्रंथिः छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इत्यादिश्रुत्या ज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वो
क्तेरिति भावः एतदुपपादकमे वविशेषयुक्तिः अमिनमिति यत एव बोधो धारावहरूपो ननु कोमलकंटकायमानो तत एव सुखं
करकरइत्यर्थः नहि कोमलकंटकवदीश्वरबोधो मोक्षरूपफलाय कल्पते आशंसायाश्चपीष्टसाधननिमित्तत्वेन सफलत्वो
क्तेः क्रियमाणत्वात् इष्टं च मोक्षएवाखंडानंदप्राप्तिरूपो दुःखध्वंसरूपो वा सर्वसांसारिकाप्यमानो विश्वजिन्न्यायाच्छ्रूयते न
हि निःफलकस्य चित्प्रवृत्तिर्दृश्यते तथा च मुक्त्यर्थमेव भगवतो खंडबोधसमाशंसनमुचितमिति अत्र यद्यपि ग्रंथारंभप

राम०
२

दत्तस्य समाप्तौ काम्यांतरे सति मोक्षस्य काम्यत्वोक्तिरर्थांतरमस्ता तथापि कामिनी सुखार्थं प्रवृत्तस्य पुत्रो सति रिवतस्यानुषंगि
कतया वश्यंभावेन परमफलस्यैव परंपरया काम्यत्वं यद्वा बोधस्य मोक्षहेतुत्वे पीश्वरगोचरबोधाशंसायामंगलतया मं
थादौ समाप्तिहेतुत्वे नोचितं बुद्धिस्थत्वं विस्तरएवं स्तुत्वा पेक्षितमाह विश्वमिति यः विश्वं विशंति भूतानि यत्रेति विशंति
कर्मवशात्संसारे स्वयमेवेति वा विश्वं० स्थावरजंगमात्मकं व्याप्य धारणात्मकप्रयत्नवत्तया ऽभितः संयुज्यांतर्यामितया
स्वकार्ये नियुज्य च स्थितः सन्नावान् वृत्तिनियामकसंयोगस्य तत्रायोगात् अत्र स्वार्थः पूर्वकालत्वमुत्तरकालत्ववान
विवक्षितः ईश्वरसत्तायाः पूर्वोत्तरकालासंभवेनेश्वरासर्वविश्वाप्तसिद्धेः एतेन जगद्व्यापकत्वं सूचितं नन्वेतेनाप्याका
शसिद्ध्यार्थांतरमत आह सकलेति कलाश्चांद्र्यश्चतुःषष्टिकलाश्च सुक्ष्मात्माकाशादौ तु नसर्वदेवनु रवंद्यत्वमिति न
द्यावृत्तिः एतेन नमस्काररूपं मंगलं कृतमिति सूचितं ननु देवानराश्च किमर्थमेनं सेवंते प्रयोजनाद्वादित्यतः प्रयोजन
सूचकमेतद्विशेषणं वस्तुनिर्देशात्मकत्वेनाह श्रीनिवासइति श्रीर्लक्ष्मीतदाश्रयः लक्ष्मीपतिरित्यर्थः तथा च भागधेया
धिदेवता लक्ष्मीर्यदधीनात्तस्मै वयाते षां मनोरथसिद्धिर्भवत्येवेति सफलैव सेवेति भावः ननु नाहशोपि मूर्खैर्नरावच्छिन्नो

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

नाज्ञाननिवर्त्तनसमर्थस्यतस्तेजोमूर्त्तिः ब्रह्मरूपज्योतिः स्वरूपरसर्थः नचैवमसौप्रभुवा सेवासुपेक्षतेइति ताभ्यां
कथंनमस्क्रियतेइसतआहनपालुरितिः नयामयइत्यर्थः तेनभक्तानुग्रहसामर्थ्यसूचितं नतुसर्वमेतन्नदास्यान्स्या
द्यदिताहशपुरुषविशेषमानमतआहमुनिवरेतिः मननशीलासुनयोसुक्तासुजानाश्चयोगिनस्तेषुवराःसुक्ताः
ईश्वरमात्रविषयकबोधशालिनोत्तेषांनिकरैःसमूहैरित्यनेनभ्रांतनशंकायाला ज्ञानरूपयेबहुधानान्यया
गम्यइत्यनेनाविवादियोगिप्रत्यक्षमेवप्रमाणत्वेनोपन्यस्तं रूपाद्यभावाच्चनचाक्षुषाद्यध्यक्षगम्यत्वमनोज्ञानपदे
नयोगजसंनिकर्षउक्तः असंनिहृष्टस्यप्रत्यक्षायोगात् नचसुक्ष्मेतत्सर्वेरात्मगुणानांपरायोग्यत्वादित्यनेनयोगिप्रत्य
क्षस्यास्मदाद्यविषयत्वेनसंदिग्धशापयदिनिर्णयत्वादतः श्रुतिमेवाविवादांप्रमाणत्वेनोपन्यस्तुंविशेषएति सदिति स
देवसौम्येदमग्रआसीन्नित्यंज्ञानमानंदंब्रह्मसत्यानंदमयः पुरुषः द्यावाभूमाजनयन्देवएकइत्यादिश्रुतेर्मानत्वान्नसि
द्धिरितिभावः एतत्त्वेवरांनमतेनेत्यापिकमतेत्रुसमुत्तावित्वेनज्ञानंआनंदःसुखरूपंतेवर्त्तनेयस्मिन्नित्यर्थः अत्र
चयद्यपिधर्मादयोभात्रसुखंनत्रेतिप्राचांमतंतथापिनिसमुखाभिधायकश्रुत्यभ्यपगंतनवीनमतेनोक्तं याहिश्रुति

रानंदधिष्ठिहस्यनित्यत्वंप्रतिपादयतिसाविशेषणस्यानंदस्यापिधर्मादिवत्सनावच्छेदकंतुनन्यसुखत्वमेव नसुखत्वं कार्याका
र्यवृत्तिवारितिः अथपूर्वग्रंथोक्तस्यग्रंथनिर्मितिकामःएवंग्रंथाधिकारीज्ञानाशंसारूपमंगलंवानिबध्नात्रा विघ्नमिति
सईश्वरोममनसिबोधंपूर्वसिद्धांताधिकज्ञानंसदाप्रकाशयतु नतुज्ञानहानिविरोध्यज्ञानमालिन्यहीनोधःकथंस्यादत
आहध्यानमितिः अज्ञानमालिन्यं हत्वा दूरीकृत्येत्यर्थः नाकुग्रंथपदार्थतत्त्वचिंताहेतुरूपबोधस्यदुःखहेतुत्वेनपर्यवसा
नाच्छिष्टहेयत्वमित्यतआहसुखकरामिति विचारेणपदार्थतत्त्वज्ञानलाभादनिर्वचनीयंसुखंभवतीत्यनुभवैकवेद्यंग्रंथ
द्वाराकीर्त्तयतिज्ञायश्रवणाच्चसुखमनसहेतोरभ्यासनंयुक्तमितिभावः नतुबुद्धिबोधेनस्वलविशेषेसुखसंभवात्तत्सर्वेतिसा
धारणसिद्धांतोपजीव्यबोधसंपादनमपुरुषार्थइत्यतआहभ्रमितमिति भ्रमपरिमितंपूर्वसिद्धांतकर्त्तृकविचारोपजी
व्यमितियावत् तेनहृत्वसिद्धांताधिकसिद्धांतोपजीव्यबोधसंपादनंपुरुषार्थइतितदाशंसनंयुक्तमितिभावः नचीश्वरःकि
मर्थंनबाह्यांशाशिष्यति संबंधविशेषाभावादित्यतः स्वांतविशेषणमाहनभ्रमिसुक्ते इतिः तथाचासाधारणसंबंधो
स्त्येवेतिभावः अतएवोपगतइतिइतिस्पष्टं नचीश्वरसद्भावेकिंमानमित्यतः प्रसिद्धत्वंविवृणोतिविघ्नमिति तथाच

योविश्वाधारोव्यापकत्वात्स एव ईश्वरः अग्निमविशेषणाद्दयंपूर्ववत्· नच ज्ञानांधकारनाशे शास्त्रेन कथं कर्तुं शक्यस्तन्नाशकस्वरूपा
भावादित्यत आह तेजोमय्रिरिति· तेजोंधकारयोर्नाशकनाश्यभावः प्रसिद्ध इति भावः· ननु प्रभुत्वादनीशं न करिष्यतीत्यत आह
क्षपालुरिति· अग्निमविशेषणं पूर्ववत्· सच्चिदानंदरूप इत्यपि पूर्ववत्· यद्वा· नजुसुखकरबोधईश्वरेणानदेयस्तद्दानयोग्य
स्वरूपाभावादित्यत आह सच्चिदानंदरूप इति· ज्ञानानंदस्वरूपो ज्ञानंसुखं यज्जीवं ददातीति किंचित्रमिति भावः ॥९॥ ॥ न
नुमंगलस्यसमाप्तिं प्रतियदि हेतुतास्यात्तदा न कुरुते प्रवृत्तिर्युज्येत· नचैवं· अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात्· सत्यपिमंगले
कादंबर्यादावसमाप्तेरसत्यपिमंगलेनास्तिकग्रंथसमाप्तेश्च सतोगणेशनमस्कारस्वरूपमंगलांतरनिबंधनछलेनोत्तरं सूचय
न्नाह ब्रह्माद्या विबुधगणाः स्वकार्यसिद्धौ यं विघ्नद्रुमदलनोद्धुरं प्राणाम्य· जायंते सपदि हृतारिवलार्थसंघा संदंतारवलवदनं
नमामि नित्यमिति· तं बुद्धिस्थं· दंताचलोगजस्तस्यवदनंमुखमिवमुखंयस्यैतादृशं गणेशमहं नमामि· नमस्करोमि· ननु गणे
शनमस्कारः किमर्थमीश्वरमंगलेनैवेनैवाभीष्टसिद्धेरिस्तो बुद्धिस्थं विघ्नएवमस्तु ह्यापेक्षिनमारब्धस्याद्याइति· यंगणेशब्रह्मा
द्योदेवसमूहाः अत्रबहुवचनंगणस्याप्यनेकत्वसूचनार्थं· निजकार्यनिष्पत्त्यर्थं प्रणाम्य भक्तिश्रद्धाभ्यां नत्वा· कर्त्रव्यापेक्ष

राम०
४

त्वा

पानमस्कारस्य पूर्वकालेच्छोक्तिः सपदि· न कालाव्यवहितानाग्रिमक्षणे· सतारिवलार्थसंघाः· निष्पादितः समग्रसंपूर्णकार्याणां समू
हो यैरेवंरूपाः नित्यमनवरतं· जायंते· नतु नित्यमिति दंतावलविशेषणं· व्यर्थविशेषणं ज्ञापनेः नचाणिमंणमहत्त्वमणंगरईणमोह
णाइमिति वत्सेनिहितं ज्ञात्वा तत्रनिशाय द्योतनार्थं नमामीत्यत्र नित्यमित्यस्य युक्तेर्व्ययइतिवाच्यं· यंथारंभे नित्यनमस्कारोक्तेर्बा
धितत्वात्सत्यपामेननित्यतादृशकार्यसिद्धिकथनस्य देवनोकर्षत्वंजवत्वेनदूरान्वयस्यादोषात्· तथाचजेतुंयस्त्रिपुरंहरेणाहरि
णाव्याप्तादृष्टिंबध्नतास्त्रुंबारिभवोद्भवेनभुवनंशेषेणाधर्तुंधरां· पार्वत्यामहिषासुरमथनेसिद्धादिभिर्मुक्तये ध्यातः पंच
शरेण विश्वजितये पायात्सनागानमत्स्यकच्छागणेशनमस्कारं विनादेवानामपिकार्यसिद्धिर्नभवतीतिनत्रमस्कारस्या
वश्यकइतिभावः अत्रहेतुगर्भविशेषणमाह विघ्नद्रुमदलनोद्धुरमिति· विशेषेण घ्नंतिकार्याणीति विघ्नाः कार्यनिष्पत्त्यंतरा
यभूताः तएवद्रुमाः वृक्षाः भूमिगूढदृढतरमूलास्तेषां दलनेउन्मूलनेउद्धुरमतिसमर्थं· अत्रविघ्नानांद्रुमोपमोक्त्यागणे
शस्यद्रुमोन्मूलनशीलमहागजोपमत्वंव्यज्यते· तथाचास्यविघ्नाधिदैवत्वेनस्वानुकूलयतिकूलजनकार्ययोः क्रमेणांत
रायनाशांतरायकर्तृत्वान्निर्विघ्नताकालिककार्यसिद्ध्यर्थं गणेशमंगलमावश्यकमितिभावः· एतेनावतारिकोक्तंदूषणं नि

निरस्तं· तथाहि· सर्वशिष्टाचारविषयत्वेन मंगलस्यैहैतेसफलत्वे सिद्धेनस्यचफलजिज्ञासायां दृष्टफलेसंभवत्यदृष्टकल्पनानौचि-
त्यादुपस्थितासमाप्तिरेवफलं· विघ्नप्राबुर्याद्दूलवत्तरविघ्नाद्वाजन्मांतरीयमंगलस्तूनेश्चक्रमेणानाद्वयव्यतिरेकव्यभिचारःनिर्वि-
घ्नमेसमाप्यतामित्याचारानुमितश्चस्याविघ्नध्वंसद्वारामंगलस्यसमाप्तिहेतुत्वावगमात्· द्वारंप्रतिचसमसंख्याकस्यैवतस्य
हेतुत्वं· अतएवमहाग्रंथारंभे बहुविघ्नसंभावनयाश्रेयांसिबहुविघ्नानीत्यत्रेश्वरबहूनांमंगलानांनिबंधनेशिष्टसंमतंसु-
त्रमिसुरयनाचार्याः· न्यायविदस्तुविघ्नध्वंसएवफलसन्निकृष्टत्वात्· समाप्तिस्तुबुद्ध्यादिसामग्रीसमाजात्· विघ्न-
मेणाप्तनमंगलस्यस्वतः सिद्धविघ्नाभावत्वेनोमंगलंनिःफलमेव· पापभ्रमेणाप्तनप्रायश्चित्तस्यप्रायश्चित्तमिवविघ्न
वतएवाचारानुमितयाविघ्नध्वंसकामोमंगलमाचरेदितिश्चस्याधिकारबोधात्· पापवतःप्रायश्चित्तत्वः· अतएवनि
र्णीतविघ्नाभावस्यत्रनप्रवर्तनेः यावनिर्विघ्नस्यकस्यचिन्मंगलेप्रवृत्तिः सापनिबंधकसंदेहात्· अतएवानुपस्थितपरिय
न्तिभिः पार्थिवैर्दूरदृष्टयपनयआदिष्टनेरनि ॥ २ ॥ ॥ अथारब्धग्रंथस्यप्रतिपाद्याभिधायकत्वंभवत्विति कामः सरस्व
तीविषयकमंगलांतरंनिबध्नाति· यस्याःप्रसादमासाद्यकाव्यंलक्षणलक्षितं· कुर्वंतिसुबुद्धयस्तमसारंवसचिस्यर्थः तस्याः

राम०
५

सरस्वती· वागधिष्ठात्रीदेवताः ममसुखस्यकमलेः· अस्तु· अत्र पूर्वश्लोकांतिमपदस्यसांनिध्यादन्वयेनसदासारंवसचिस्यर्थः तस्याः
पद्मासनत्वोक्तेः· वसतेः किंफलमित्यतोबुद्धिस्तांविहएवभुवनत्रयनियस्यादिति· उताः पूर्वकुंठितधियः· काव्यानधिकारिणः· अपिशा
ह· आश्चर्ययोतनार्थे· यस्याः वाग्देव्याः प्रसादंप्रपाकराहविषयत्वमासाद्यप्राप्य· काव्यं कविनिर्मितिशाह्यार्थोभयरूपं· लक्षणलक्षितं·
तद्दोषोशाह्यार्थौसालंकारौगुणान्वितौ· काव्यमित्यत्रलक्षणाकांतं कुर्वंति· सुबुद्धयस्तमप्रसादंप्राप्यनाहशांकाव्यंकुर्वंतीत्यत्रचित्रमाश्च
र्यं· तथाचप्रसादयत्नाश्रितवसतिफलस्यावश्यमधिकत्वाचाहुचितोक्तिभिः प्रतिपाद्याभिधानंतयैवनिःशेषजाड्यापहयामस्ति
द्वाग्रस्तुपाकर्तव्यमितिस्वतःसिद्धंफलमितिभावः ३ अथसर्वांशसाप्राप्तिंविनाग्रंथासंभवस्यतःस्वगुरुस्तुतिमंगलांतरंनिबंध
नयाजेनस्वस्यतत्प्राप्तिंसूचयति· मंदोप्यहंयच्चरणाब्जसेवासंप्राप्तबोधांशवशात्सुधीभिः सिद्धांतनद्याधिगमैःस्वपक्षबुद्धौत्त
तस्तेगुरवोजयंतीति· प्रसिद्धाःगुरवः ज्ञानोपदेशकाः बहुवचनाद्गुरुतमगुरुतरगुरवोलभ्यंते· नानागुरवोवा· जयंति सर्वोत्कर्षेणवर्त
ते· तेनतान्प्रणतोस्मीतिनमस्कारःआक्षिप्यते· प्रसिद्धंविवरणानि· मंदइति· अहं ग्रंथकर्ता· मंदः सर्वकुंठितबुद्धिः· अपिशाह्या
न्मात्सदृशान्यसंदस्यजगत्यप्रासिद्धिः· आश्चर्ये द्योतकोवापिशाह्यः येषांचरणकमलसेवयासंप्राप्तज्ञानलवत्वशात्· सुधीभिः पंडि

नैः सिद्धांतशास्त्रतत्त्वानि भिः निजसमाजमध्ये गणितः तथा चेश्वरेणगुरुद्वारा मत्यंतानंदत्वमनएवगुरुदेवतयोरभेदइतिभावः ४
अथारभणीयग्रंथस्यसमूलत्वद्योतनार्थं सिद्धांतप्रवर्त्तकं सूर्यस्तौति गूढं स्थूलं स्वसिद्धांतं मत्वा यस्तच्छिरोमणिं सत्तवान् मनुजव्याजादसौ
तपनिभास्करइति असौ प्रत्यक्षविंबाधिष्ठाता सूर्यः तपनीत्यनेनैमस्कारभ्याह्रियते सर्वोत्कृष्टत्वं निरूपयति गूढमिति यः सूर्यः
स्वरचितं सिद्धांतं लोकप्रसिद्धं सूर्यसिद्धांतं गूढं उपपत्त्यार्थेनचक्रविनं स्थूलं सूक्ष्मासाधकं चोत्रानुसंधेयः मत्वा मनसिनिश्चि
त्य यद्यपि लोकप्रसिद्धसूर्यसिद्धांतः। सूर्यऋतोनभवति तस्यसूर्यांशपुरुषमयासुरसंवादनिबंधनात्मकस्पर्धिप्रणीतत्वा
त्तथापि श्रृणुष्वैकमनाः पूर्वं यद्दुर्ज्ञानमुत्तमं युगेयुगेमहर्षीणांस्वयमेवविवस्वतेनिलोकप्रसिद्धसूर्यसिद्धांतवचनेनसू
र्यस्तनसिद्धांतात्तुसारिमुनिप्रणीतसिद्धांतोयार्थकाशसूर्यस्तनएकएतत्सिद्धांतेसाक्षात्सूर्योक्तग्रंथस्यप्रसिद्धत्वोक्तेश्चतुर्थेसू
र्यसिद्धांतेपिनक्तानिः तच्छिरोमणिं तेषु सिद्धांतेषु शिरोमणिसंज्ञकं सिद्धांतशिरोमणिप्रसिद्धं मनुजव्याजात् मनुष्यावतार
छलात् मनुष्यावतारंगृहीत्वेत्यर्थः ऋतवानकरोत् अतएवसिद्धांतशिरोमणिकर्तुर्भास्करत्वंसंगछते एतेनसूर्यसिद्धांतायेत्त
यासिद्धांतशिरोमणिरुत्कृष्टइतिसूचितं तत्रजोपिसूर्यरूपत्वेनस्तुतः नतुस्यादेवं यदिसूर्यसिद्धांतशिरोमणिसिद्धांतयोः

भवभेदः सतुभगणादिविरोधाद्दसिद्धइतिकथमुक्तं युक्तमितिचेत् शास्त्रमाद्यंतदेवेदंयत्सर्वंप्राहभास्करः युगानांपरिवर्त्तेनकालभेदो
नकेवलइतिलोकप्रसिद्धसूर्यसिद्धांतवचनेनकालभेदाद्भगणादिभेदोत्रावश्यकत्वादुक्तं युक्तमेव यद्वा सूर्यस्तनसिद्धांतलोकप्रसि
द्धसूर्यसिद्धांतयोः कालभेदाद्भगणादिभेदोवश्यमंगीकार्यत्वेनसूर्यस्तनसिद्धांतोक्तभगणादिनामेवाशिरोमणएपुक्तत्वकल्पनेनप
स्तसूर्यसिद्धांतोक्तविरोधेपिनक्षतिः ५ अथप्रकृतसंगतसंबंधचतुष्टयंसूचयन्स्वकीर्त्तनुवृत्तयेस्वनामग्रहणपूर्वकं
चिकीर्षितंशिष्यावधानार्थंप्रतिजानीते देवज्ञवर्यगणसंततसेव्यपार्श्वश्रीरंगनाथतनयोथमुनीश्वरोहं ग्रंथान्विभाव्यसकला
नपिसार्वभौमसिद्धांतपूर्वमपरंस्वधियाकरोमीति अहं अपिशब्दाद्दूषणनिर्माणानधिकारीतिविनयनम्रत्वसूचनार्थं मुनीश्वरोपि
प्रत्यूषापरनामकः अथ सिद्धांतशिरोमणिमरीचिनिर्माणानंतरं सिद्धांतपूर्वं सिद्धांतशास्त्रं पूर्वं यस्यैतादृशं सार्वभौमं ग्रंथं सि
द्धांतसार्वभौमसंज्ञकं सिद्धांतपदार्थनियंत्रणात् स्वधिया निजबुद्धिकल्पनया करोमि स्वचकपोलकल्पितत्वेनप्रेक्षावदनाद
रणीयत्वतः सकलान् सर्वान् कलावातुर्यं तत्समेतान्वा ग्रंथान् विभाव्य अध्ययनभावनाभ्यांविचार्यति सिद्धांतशिरो
मणिमहत्यादिसत्वेएतत्पदिकार्यमतोविशेषयति अपरमिति नविद्यतेपदउत्कृष्टः अर्थेनोपपत्त्याविचारेणच यस्मात्

यद्वा भास्करेणालस्योक्तं यथा स्थलेस्थले हृषिनंतथैनमपि केचिद्दूषयिष्यंतीत्यतोपरमिति नविद्यते परः शत्रुर्दूषकइतियावत् य
स्य विचारपूर्वकं निर्मितत्वात्। स्वस्य प्रसिद्धत्वस्य वं विशेषयति दैवज्ञेति दैवमदृष्टं ज्ञानं तिये अदृष्टज्ञाने दृष्टज्ञाः स्वतो भवंत्येवे
ति होरासंहितागणितरूपज्योतिःशास्त्रतत्त्वज्ञास्तेषां मध्ये वर्यास्तेषां समूहेन निरंतरं सेव्यः पार्श्वभागो यस्येत्यादृशो तादृशोरंगना
थ शर्मा तस्य सुतः अत्र सिद्धांतेत्यनेन सिद्धांतपदार्थो विषयः करोमीत्यनेन प्रतिपद्य प्रतिपादकभावः संबंधः प्रयोजनं तु
जगतः शुभाशुभनिरूपणमिति नारदवचनाद्ग्रहगणितस्य फलादेशोपजीव्यत्वात्त्रिस्कंधज्योतिःशास्त्रस्य फलादेशोपजीव्यत्वेन
तदेव फलं मुख्यं तु सिद्धांतसंहिताहोरारूपस्कंधत्रयात्मकं वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषमित्यत्रापि श्रुतिप्रति
पादितकर्मकालप्रतिपादकत्वाज्ज्योतिःशास्त्रं वेदांगं वेदांगत्वाद्वेदफलवत्स्वयं फलं मोक्षः ज्योतिःशास्त्रवित्तासुरधिका
री सत्वष्टमेवर्षे ब्राह्मणमुपनयेदित्यादिना गुरुसमीपानीतो माणवकः किमर्थमहमानीतोस्मीति प्रयोजनमपेक्षते सांगो
वेदोध्येयो ज्ञेयश्चेत्यध्ययनविधिरध्येतारमपेक्षते अतउपनीतमाणवकाध्ययनविधोः साकांक्षयोरन्वयेन हि जएव
न मृद्वादिरूपनयनाभावात्॥ ६॥ ॥अथ प्रतिपाद्यमाह अस्वादिधान्नाशानकालरवेश्चस्वारयोः भूतग्रहस्थितेर्य

त्रप्रश्नानामुक्तिरुक्तेति अत्र सिद्धांतसार्वभौमे प्राणादिब्रह्मनाशपर्यंतयेवांतरखंडकालाः ग्रहवाराः अनयोर्निरूपणं भूमि
नक्षत्रग्रहाणामाकाशावस्थानस्य निरूपणं यद्यपि ग्रहचारे यथाप्रसंगे भूम्यादीनामवस्थानं निरूपितमतः पृथगुद्देशो न
युक्तस्तथापि करणेषु ग्रहवारेवचनं निरूपणाभावादत्र तत्प्रसक्तं किंतु ग्रहचारे यथास्थाने निरूपितमिति द्योतनार्थं यंत्र प्र
श्नयोरनेकत्वाद्बहुवचनं ७ प्रथमोद्दिष्टं कालं निरूपयिष्यन्वर्षावधिकालपरिभाषां प्रसंगादेकोक्तिलाघवेन क्षेत्रपरिभा
षां च श्लोकाभ्यामह स्वस्थोच्चरितवर्णानां गुरूणां दशकोत्थसुः तत्र द्वे पलमेतेषां षष्ट्यानाडत्र नाडिकाः ८ तत्षष्ट्यादिवस
स्तेषां त्रिंशतामासइष्टिनः तैरर्कप्रमितैर्वर्षमेवं क्षेत्रे विभागकाइति सम धातुः समायि श्रमसमरोषमलक्रियः प्रसन्नात्मेंद्रिये
यमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते इति स्वस्थस्य मुखे निर्गतक्रमाक्षराणां संयुक्ताद्यंदीर्घसानुस्वारं विसर्गसंमिश्रं विज्ञेयमक्ष
रं गुरुपादांतस्थं विकल्पेनेत्यक्षरगुरूणां दशकः दशककालः प्राणः श्वासोच्छ्वासांतर्वर्त्तीकालः विशेषाश्रयं विनासामान्य
स्य यावद्विशेषातिरिक्तत्वेन वर्णक्रमशक्यत्वाद्दशकत्वप्राप्तिकनक्षत्रगतेरेकरूपत्वेनान्यमानानामनियतानां निरासा
र्थं नाडत्र घटिकेति अथ प्रवहाभिनचक्रस्य विभागानां खंडकालानां ज्ञानार्थं सूत्रमतिदिशति एवमिति क्षेत्रे प्रवहाभि

नेभ्यहवाराश्रयीभूतनक्षत्रचक्रे एवमुक्तरीत्या विभागकाः अवयवाः ज्ञेयाः यथा पूर्वपरिभाषया वर्षस्य द्वादशांशो मा
सः मासस्य त्रिंशदंशो दिनं दिनस्य षष्ट्यंशो घटिका घटिकायाः षष्ट्यंशाः पलं तथा चक्रस्य द्वादशांशो राशिः राशेस्त्रिंशदंशो
भागः भागस्य षष्ट्यंशाः कला कलाया षष्ट्यंशो विकलेति क्षेत्रे समाद्येन समा विभागाः स्युश्चक्रराश्यंशाकलाविलिप्ताद्यभिधानाः
मणावप्युक्तः ९ एतदेव सूर्यसिद्धांतवचनानुवादेन स्पष्टयति विकलानां कलायाः षष्ट्यातस्य षष्ट्या भागमुच्यते तत्त्रिंश
ता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव तेइति चक्रस्याक्षत्रभगणसंज्ञेत्यर्थः १० अथ सामान्यतः कालपरिभाषामुक्त्वा नेक्ष
नाश्रयेण परिभाषामाह सूर्यो द्वादशराशिभोगसमयः सौरं तु वर्षं तथा चंद्रोर्कं प्रविमुच्य येन समयेन सोऽसौ सुनक्षि स्वयं
तं मासं प्रवदंति चांद्रमिति रैनैबोध्यं इयं यत्रैवोदयास्तमयमध्यसमयस्तत्रावनाहः कहइति सूर्यस्य स्वशक्तिपूर्वदिगभि
मुखसंचरणेन द्वादशराश्यात्मकचक्रभोगकालः सौरं वर्षं तु कारणानां नानाभूतेन नेकवर्षाण्यपि प्रयोजनाभावा
दुपेक्षितानि सौरवर्षाणामेव वर्षपदेनाभिधानार्थं सौरं मानं वर्षपुरस्कारेणोक्तं एतेनैकराशिभोगकालः सौरमासएकां
शभोगकालः सौरदिनमेककलाविकलयोर्भोगकालौ सौरघटीपलेइति पूर्वसामान्यपरिभाषया सुज्ञेयं तथेति य

रवेटे-

राम।

८

यासौरं मानं तथा मानांतरमप्यस्ति तत्र चांद्रमाह चंद्रइति चंद्रः सूर्यचंद्रयोराश्यादिभोगाभेदे योगस्तदनंतरं तयोर्भोगयोर्भेदसं
भवादर्कस्य जनकालश्चंद्रस्येति येनकालेनासौ चंद्रः स्वयं स्वतोगमनेन सूर्याच्चंद्रस्याधिकत्वात्तं कालं सुनक्षि सूर्येणाके
गराश्यादिभोगाभेदरूपं प्राप्नोति तं कालं चांद्रमासं बुधाः प्रवदंति चंद्रः सूर्ययोगं प्राप्यानंतरं विमुक्तश्चंद्रस्य कचक्रपरिवर्ता
नंतरं विनासूर्येन सुनक्षीति चक्रांतरेण चांद्रो मासः तेनैवराश्यादिभोगाभेदसिद्धिः अतएव सूर्यसिद्धांते भवंति राशिनो मासाः
सूर्येंदुभगणांतरमिस्कलं भास्करेणापि रवींदू यैर्युतैः संयुतिर्यावदस्याविधो मासइति अत्र चांद्रमासौ मयासाधारणयो
गानयेक्षतया चंद्रस्यासाधारणहेतुत्वं मंतितं भास्करांचार्येणापि मध्यमगतिवासनायां कालेनयैनैति सुनः शशीनं क्रामश्च
क्रं विवरेण गस्योः मासः स चांद्रोऽयमाः कुरामाः पूर्णे षवस्त चुरिनप्रमाणमिस्येतन्नैगयेवोक्तं दर्शांतावधिकश्चांद्रोपासइ
तिस्यंतुमंरावबोधार्थं अत्र चांद्रमासानामेव मासपदवाच्यत्वसिध्यर्थं चांद्रमानं मासपुरस्कारेणोक्तं दिनवर्षादिकं परिभा
षया नापि सुज्ञेयं ननु सूर्यो यलक्षणाच्चंद्रभौमादीनामपि चक्रपरिवर्तकालश्चंद्रभौमादीनामपि वर्षं भवतु एवं सूर्यविमुक्त
महः सूर्येयेन सुनक्षि कालस्तस्य यहस्य मासोस्तु चंद्रस्योपलक्षणद्वारिसत आह इतरो रिति दूयं वर्षमासाविस्यर्थः अ

नैर्ग्रहैः अंशादिभौमादिक्रमेणाशेयंन॰ आर्षसिद्धांतेतदनुक्तेः गणितादिव्यवहारेतस्ययोजनाभावाच्च॰ सावनमाहयदिति यस्य ग्र
हस्योदयास्तयोः द्विनिजप्राग्भागासक्तबहुदयः तयोरव्यवहितयोर्मध्यवर्तीकालस्तस्य ग्रहस्य सावनदिवसः अस्य प्रतिदेशभि
न्नत्वेनानेकत्वंस्यादतः क्रोडीकरणार्थं संज्ञांतरमाह ब्रह्महृदिति॰ उदयानांभूप्रदेशभेदेनानेकत्वमपितेषांभूसंबंधनेकत्वमि
त्यभिप्रायिकंभूदिनमितिसंज्ञांतरं॰ सावनदिनस्यैवदिनपदवाच्यत्वसिद्ध्यर्थं सावनंदिनपुरस्कारेणोक्तं॰ मासवर्षादिकमत्रा
पिपरिभाषयाज्ञेयं ११ अथसर्वेषांसावनानांमध्येसूर्यसावनमेवमुख्यमितिनाक्षत्रंचाहयद्यपि॰ सूर्यसावनंबहुस्थलेषु
साधकं॰ प्रधानमन्यसावनाद्दवासरस्तत्रभ्रमइति॰ साधकं॰ उपयुक्तं॰ अतःकारणादन्यग्रहसावनेभ्यः सूर्यसावनंमुख्यं॰
तेनकेवलसावनशब्देनसूर्यसावनंग्रहनामपूर्वकसावनशब्देननहुग्रहसावनमत्रबोध्यं॰ नक्षत्रभ्रमणं॰ वासुक्तंतन्नक्षत्रचक्र
परिवर्तनमेकमेकोनाक्षत्रदिवसः यद्यपिपूर्वोक्तानक्षत्रोदययोरव्यवहितयोरंतरकालोनाक्षत्रंदिनमिसिद्धं॰ पुनरुक्तमि
दंतथापिब्रह्महृत्वनिरासार्थं पृथगुक्तिः॰ अन्यथाब्रह्मशब्देसूर्यसावनंनाक्षत्रग्रहणेनसर्वत्रसंशयापत्तिरितिभावः १२
अथसावननाक्षत्रयोर्ग्रहगतिक्षणोभेदोन्यथानयोरेकापत्तिरितिसिद्धवानक्षत्राणामपिगतिसद्भावादुक्ताहर्वासरश्चा

राम॰
९

द्धांतमनसि १

र्द्धसावनाहएवेतिब्रह्महृत्वंनस्यापिमुक्तं॰ सावनस्यहुदिनाभिधेयत्वात्॰ ननचिद्वृत्तिर्मुक्ता॰ मुहूर्तानक्षत्रदिनाद्वा भावादिस्याभिप्रा
येणाशंकते॰ यद्यपिकांतिवृत्तस्यस्वतोगत्वाद्दवासरउक्तार्द्धषष्टिघटिकात्मकत्वाभावतोनसंभवतिवक्ष्यमाणकांतिवृत्तस्य
नक्षत्राश्रयस्यस्वतोगत्वात्॰ स्वतोगछतीतिस्वतोगं॰ तस्यभावः स्वतोगत्वंतस्मादिसर्थः अग्रेतिजशक्त्यागमनप्रतिपादनाक्ष
त्राणामपिनहृतिसंभवेनोक्तोभ्रमकालोनाक्षत्रसावनाहः षष्ट्यानक्षत्रनाडिका॰ तस्यद्वादिवसइसुक्तार्द्धषष्टिघटिकात्मकमु
हूनाक्षत्रदिवसत्वाभावाच्चाक्षत्रदिवसोनस्यादिसंज्ञिसर्थः १३ उत्तरयतिः तथापिकालेप्राणादावविशेषाभावतश्चिंतिभवाउ
कानिलस्यापिपरिवर्तोयभ्रमइति॰ अंगीकृतप्राणादिकालेनक्षत्रसावनमुहूर्ताक्षत्रयोर्भेदात्॰ भवासरेभ्रमरूपेकाले
मुहूर्ताक्षत्रत्वनाशोनभवति॰ प्राणावयवादावलक्षेमुक्तेतदंतरसद्भावात्॰ अनुतथापिवस्तुस्वरूपकथनेंतरमात्रंदोष
एवेसस्वरसात्समाधानांतरमाहभवालकेति॰ अथपक्षांतरेः नक्षत्रपश्चिमभ्रमहेतुप्रवहवायोर्वांशरूपस्य॰ अपि
रेवार्थे॰ तेननक्षत्रानिरासः परिभ्रमणंभ्रमउच्यते॰ तथाचभवासरस्तुभ्रमइति पूर्वोक्तभपदेनतद्गतिहे
तुस्तवार्थशोलक्ष्यते॰ तेनपूर्वैः सुष्ठूक्तमितिभावः १४ अथसूर्यद्वादशोत्पाद्यक्तिव्यक्तिंश्लोकाभ्यांस्पष्टयति॰ वर्षा

MEMORIAL
DR BHAU DAJI

कौ शौर्कमासः स्याच्चांद्राद्दः सूर्यमासकः मासस्त्रिंशदंशाश्चांद्रहस्तिथिसंज्ञकः १५ सूर्यवद्दत्रिंशतानुसावनो मासइष्यते भ
दिनत्रिंशतातेवंमासोगणितागमादिति वर्षस्यसौरत्वेनन द्वादशांशाः सौरमासो नतुनिरुपपदो मासः एतेनैवं सूर्यमासात्रि
शांशाः सौरं दिनंनकेवलं दिनं घटीपलयोरपिसोपपदत्वमितिसूचितं मासस्यचांद्रत्वाद्द्वादशमासाश्चांद्रंवर्षं नतुनिरुपपदं
मासत्रिंशांशास्तिथ्याख्यश्चांद्रदिनं नानिरुपपदं घटीपलयोरप्येवं सूर्यसावनदिनत्रिंशतासावनोमासः ननिरुपपदः
द्वयत्रसर्वेषांद्वाहस्त्रिंशतेतियुक्तं तथापिप्रायुक्तसूर्यसावनप्रधानत्वस्यदर्शनार्थंसूर्यपदं तद्दत्राहः शब्देनसौरंदिन
निवारितमतः सावनात्रिधानार्थंद्विति एवंद्वादशसावनमासैः सावनंवर्षंनकेवलं घटीपलेष्वप्येवं नासत्रमासः सप्तवि
शतिदिनैः कैश्चिदुक्तः नक्षत्राणांतन्मितत्वादिसेनचिरासार्थमाह भदिनत्रिंशतेति एवं यथा पूर्वोक्तमासाः स्वस्वदिनत्रिंश
ताजातास्तथेत्यर्थः पूर्वोक्तपरिभाषयानक्षत्रदिनत्रिंशतान्मासत्रमासोयंसंहितास्वनुक्तोपिगणितप्रतिपादकशास्त्रा
त्सिद्धः नक्षत्रदिनस्योक्तमासोपर्यानिवारितोनएवघटिकादिकमाद्दमानादिति भास्करोक्तं मयापिषष्ठ्यानाक्षत्रनाडि
कैस्तेननना क्षत्रमाना द्घटिकादिकं ग्राह्यमितिसूचितं १६ अथकैश्चित्सारसीकंयद्गणितंसंस्कृतेननिबद्धोडुराशेमा

नांतरसुक्तंतदनूद्यप्रसतासुपसुक्तमिसाह चंद्रस्यभगणभोगाराशेमासंवदंतिकेचित्तन्नसंहितासुचोक्तंगणितादौनै
र्मोक्षाभिर्भावाद्विति तेनसमासेमिसुंसकं तत्रवर्षगोयसुक्तं संहितासुवएवार्थे गणितादौगणितमादिर्मुख्यंय
स्यासौगणितादिस्तस्मिन् गणितग्रंथे प्रयोजनाभावाद्दक्तुनयुक्तमित्यर्थः १७ वर्षपर्यंतंकालंमानभेदनिरूपणे नो
क्तंकलियुगकालमाह भवतिलघुयुगंतुपंचवर्षैरथरविभिर्युगकैर्द्वितीयकंतत् रविमितयुगकैर्युगंतृतीयंखखरिपु
भिर्युगपंचकलिस्तृतीयेरिति अथ अनंतरं लघुयुगैर्द्वितीयं तत् लघुयुगं द्वितीयलघुयुगमित्यर्थः द्वितीयलघुयुगैर्युगं
तृतीयलघुयुगमित्यर्थः तृतीयैः तृतीयलघुयुगैः युगपंचकलिः महायुगचरणाः कलिसंज्ञः १८ महायुगस्यान्यच्चरणत्र
यंचतुर्णांचरणानांक्रमंचाह त्रिस्त्रिः कलिर्युगैस्त्रयः कृतत्रेतेद्वापराख्याः क्रमादुक्तः कलिस्तत इति त्रिधास्थापनः कलिः
क्रमेणाचतुर्भिस्त्रिभिर्द्वाभ्यांगुणितः तेत्रयः क्रमात् कृतत्रेतेद्वापराख्याः महायुगचरणाः भवंति ततोद्वापराख्ययुगचर
णानंतरंसर्वश्लोकोक्तोयुगचरणः कल्पाख्योज्ञेयः नादौ०स्थापौतस्यसूक्ष्मभावात्तः १९ अथकल्पकालमाह मा
हायुगंयुतिस्तेषांखखाभ्रेरदाब्धयः तत्सहस्रंब्रह्मदिनंस्फुटंकल्पाभिधंतथेति तेषां चतुर्णांमहायुगचरणानांयु

त्रिद्विगुणास्तेस्युर्युगांघ्र

तिर्महायुगंस्यात् तन्मानमाहस्वरवेति भ्यतएवयुगचरणधर्म ४ ३ २ १ योगेनदशभिर्नेनमहायुगमिदंलभ्यतेनदासवर्ष
मैः किमिति महायुगदशांशः कलिमानं धर्मगुणं युगचरणमानं स्वस्वं भवतीति प्राग्उक्तं तत्सहस्रं महायुगसहस्रं स्फुटं
सूक्ष्मं ब्रह्मणोरिचान्योन्याश्रयदोषपरिहारार्थं पंचसंवत्सरे रकमोक्तं लघुयुगमित्याभिधानादिलगधोक्तमार्गेण का
लियुगमानमुक्तं तत्सहस्रं महायुगसहस्रं स्फुटं सूक्ष्मं ब्रह्मणोदिनं कल्पसंज्ञकं चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणोदिनमु च्य
तइति भगवद्भीतोक्तेः एतेनमनुः सुमानगैर्युगैर्युगं दुभिश्चतैर्भवेत् दिनं सरोजजन्मनो निशा च तत्प्रमाणिकेऽक्षरूलस्यष
ट्नसहस्रयुगस्य निरासः अतएव तदग्रे संधयः स्फुर्मन्नूनो रुनाद्यैः समाद्यादिमध्यावसानेषु नैर्मिश्रितैः स्याद्युगानां
सहस्रं दिनं वेधसः सोपि कल्पाद्यरात्रं च कल्पद्वयमिति भास्कराचार्यैः २० महाकल्पमाहनद्वयं द्यु निशो धातुः पूर्वो
क्तपरिभाषयाः शतवर्षस्य तं कायुर्महाकल्पाभिधं तथा कल्पद्वयं ब्रह्मणः अहोरात्रं रात्रियुगसहस्रानां तेहोरात्रविदो
जनाइति भगवद्गीतोक्तेः पूर्वोक्तसामान्यपरिभाषया दिनस्य मासीकरणं मासस्य वर्षीकरणमिति रीसा शतवर्षं कायुः ब्र
ह्मणआयुरुक्तं तथा तदेव महाकल्पसंज्ञं २१ अथ ज्योतिः शास्त्रमूलभूतभचक्रग्रहसंस्थानकालमाहसहस्र

राम०
११

घ२ [illegible]नेदांगशून्याद्रिभूभिः समाभिर्निजाहादिनोजा[illegible]दिसंस्थैः सहैनभचक्रं सहैर्विश्वकर्त्रा ध्रुवावद्दनित्यभ्रमेसंनियुक्तमिति
विश्वकर्त्रा ब्रह्मणा एतेनग्रहभचक्रस्य जनसामर्थ्यं सूचितं निजदिवसारंभाकल्पादेरित्यर्थः सहस्रेसाद्यक्तैर्वर्षैः एतत्प्रस
क्तं भचक्रं नक्षत्राश्रयभूतं अजादिसंस्थैर्मेषादिस्थैर्ग्रहैः सह ध्रुवावद्दनित्यभ्रमे ध्रुवयोर्याम्यसौम्ययोरावद्दः स्थितीस्त
तो योनित्यभ्रमो नवरतं पश्चिमभ्रमणं यस्येनादृशः प्रवहवायुस्तस्मिन् संनियुक्तं सम्यक्प्रकारेणस्थापितमि
त्यर्थः तदुक्तं सूर्यसिद्धांते ग्रहर्क्षदेवदैत्यादिसृजतोस्य वरावरं सतादिवेरादिभ्याद्याः शतघ्नावेधसोगताइति तदनुसृत
सिद्धांतसुंदरीयेकल्पादितो युगमहीधरवेदवर्षैर्दिव्यैः शतेनगुणितैरचितं क्रमेणः भूमंडलार्णवमहाधरखेचराद्यं न
स्तासतो भवलयेनिखिलाग्रहेंद्राः धात्रासिद्धपुरास्थितेनमधुमाधुक्रादिमध्यंदिनेसौरेऽग्रवहानिलेभवलयं प्रस्फ
भ्रमेयोजितं मेषादिस्थितरेवचरैः सहनतो वर्षादिवाराः समंपारब्धाः खगसूत्रयश्च सकलाः कल्पादितोनेवनाइति वसुषि
द्धांतसुंदरे विधेर्दिनादौ युगयत्समस्तं भूत्वायहाः प्राग्गमनप्रवृत्ताः इतीरितं वेदविरोधिनस्ते ब्रह्मार्कचंद्रादिमतादिभिन्नं
ब्रह्माप्राह चनारदायहिमगुर्यच्छो नकायामलं मांडव्यायवसिष्ठसंज्ञकमुनिः सूर्योमयाहयत्प्रसन्नागमसुक्तिरा

लितदिरंशास्त्रंविहायान्यथा यत्कुर्वंतिनरा ननिर्वहंतितद्विज्ञानशून्याश्चिरं सुनिप्रणीतेमनुजैः क्वचिद्वेदृश्यतेंतरं तदात
देवसंसाध्यंनकार्यंसर्वमन्यथेतिकल्पादिग्रहवारप्रवृत्तिवादिशिरोमणयादिमतंदूषितंतत्स्वप्नागस्त्यप्रकटनसूचनमात्रं
नवस्मृतः तेषामपिविबुधमौक्तरांतर्गतयेनामहसिद्धांतोमूलमिस्मृतयोरार्षयोः स्वतंत्रत्वेनकालभेदेनव्यवस्थायाः स
र्वपंडितमनोहरत्वात् सिद्धांतशिरोमणिपरीक्षोपयतः सुधिरेषांदिनादावित्यादिश्लोकव्याख्यानावसरेसिद्धांतसुंदर
तद्टीकाकारप्रपंचितदूषणमस्यविस्तरेणमयादूषितंतत्रैवधीमद्भिर्विलोक्यं अत्राप्रस्तुतत्वाद्विस्तरभीत्यावनक्ष
त्याद्यते २२ भचक्रस्थापनकालएवगतिप्रारंभकालइतिभास्करश्लोकानुवादेनाहततोपराशाभिमुखेभयंजरसरे
चरेशीघ्रतरंभ्रमत्यपि तदल्पगसेंद्रदिशंनभश्चरंतिनीचोच्चतरात्मवर्त्मस्विति ततः स्थापनानंतरमव्यवहितत्रुणादि
काले सग्रहे भयंजरे भाश्रयभूतगोले वक्ष्यमाणस्वरूपेपश्चिमदिगभिमुखे शीघ्रतरंवायुवशाद्भ्रमतिसति अपिश
ब्दोविरोधाभासालंकारायः नभश्चराः ग्रहाः तदल्पगसाः भचक्रगतितोल्पगसा नीचोच्चतराः येनिजमार्गास्तेषु व
स्यमानास्वस्वकक्षास्विसर्थः पूर्वदिगभिमुखंगच्छंति। एकएवग्रहः पूर्वदिशंपश्चिमदिशामव्यवहितंगच्छतीतिवि

रोधः वायुसतंपश्चिमगमनंस्वशक्त्यासर्वगमनमित्येकस्यनिमित्तद्वयेन रुद्धदिग्द्वयगमनमविरुद्धं प्रसक्ताप्रसक्तेपश्चि
मपूर्वगतीग्रहस्यशीघ्रतरमल्पगसेतिपदाभ्यांसूचिते अतएवमध्यमगतिवासनायांतोभचक्रेलघुपूर्वगत्यासेरा
स्तस्यापरशीघ्रगसा कुलालचक्रेभ्रमवामगसायांतोनुकीटाइवभांतियांतइतिभास्करावार्यैः समग्र्यस्यादितं २३
गतिप्रारंभारेवरवंदकालोपाधयः प्रवृत्तादस्यासर्वत्रजातार्कदिनेमधोश्चशुक्लादितोथायमकोटिजातात् सूर्योदयाद्वै
दिनमासवर्षघटयादिकानांयुगपत्प्रवृत्तिरिति अथो गतिप्रारंभसमयं सूर्यस्यदिने आदित्यस्वामिकदिवसे यमकोटा
जातात्सूर्योदयात् चैत्रस्यशुक्लपक्षादितः दिनमासवर्षघटीनां आदिपदात्पलास्वोः संग्रहः सुगपदेक समयावच्छेदेन
वै निश्चयेनप्रवृत्तिः सर्वत्रसर्वदेशेजाताः तेनयमकोटांसूर्योदयकालेन्यत्रशिभकाले आभिन्नरूपोऽभ्रंप्रवृत्तमिति
तात्पर्यं अत्रभचक्रमेषादिस्थानेयमकोटिरितिजप्राग्गसमसूत्रेणब्रह्मणास्थापितमिष्टयातः प्रवृत्तिकालेयमको
टिसूर्योदयः सूर्यस्यमेषादिस्थचोक्तेः अतएवचैत्रमासः चंद्रसूर्ययोस्तुल्यचोक्तेर्दर्शांतरूपः प्रतिपदादिः वारकल्पनंसूर्यस्य
प्रसक्तवादन्येषांसूर्यकराभिभूतत्वेनसुप्रचारः २४ अथब्रह्मदिनादितोग्रहसाधनंब्रह्मदिनांतपर्यंतमित्यंतभूतब्र

स्मरात्रिदिनसंवत्सरमासवर्षाणां निरासार्थमाह यतो भचक्रस्य रवेरानीरिनराश्योर्सुखे क्रमात् स्थितौ कदिनादीनवर्षेभ्यो ग्रहसाधन
मिति ब्रह्मणो दिनरात्रीर्सुरवे दिनादौ रात्र्यादौ चेत्यर्थः क्रमात् भचक्रग्रहाणां स्वजनविरामो पतउक्तावतः कारणात् कदिना
दीनवर्षेभ्यः ब्रह्मणो दिनस्यारंभकालाद्गतवर्षेभ्यः ग्रहसाधनं युक्तं तथा च भगवद्वाक्यं अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरा
गमे रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके इति तथा चांतभूतब्रह्मरात्रिदिनचयमासादीनामप्रयोजकत्वं सिद्धं तथा व
र्त्तमानस्यकस्यासुरोर्द्धगतं साद्वर्षाष्टकं केचिद्वदुः भवत्वागमः कोपि नास्योपयोगो ग्रहावर्त्तमाने द्वयातात्स्वसाध्याद्दिनभास्क
राचार्योक्तेश्च: २४ ब्रह्मदिनादितो गतवर्षज्ञानं श्लोकाभ्यामाह महायुगानि षट्कं च जलधिप्रमितानि च काहादेरादिच
रणो गता गोगेकवह्नयः २६ कल्पाद्याः सर्वजैक्यं स्यात् कल्पेन ग्रहसाधकं शिरोमणिमते शालिवाहनीयशकाननेइति ब्र
ह्मदिवसारंभात् गताइति लिंगपरिणामाद्विभक्तिपरिणामाद्वा गतानि गता विस्यर्थे पियोज्यं आदिवरणो स्तत्रैवा
ख्यो कलेरादितो द्वाः गताः वर्षाणि गतानीत्यर्थः चः समुच्चये उत्तरोत्तरसंख्यं गतमित्यर्थः फलितमाह सर्वजैक्यमिति
सर्वेभ्य उक्तगतेभ्यो तानमैक्यं कल्पेन कल्पादितो गतं ब्रह्मदिनस्य एवं कल्पचीत्रैः ग्रहसाधनोपजीव्यस्यात् ननु क

स्यादितो ग्रहचारप्रवृत्तिकालस्योभरत्वात् कथं कल्पगतं ग्रहसाधकमन्यथा सप्तिवर्षान्तर्ग्रहचाराभावाद्ग्रहसाधनस्यानिवा
रितत्वापत्त्या कुर्वतेतां पुनर्येप्यस्त्वेषुनेभ्यो महद्भ्योनमेस्त्विति भास्करोक्तदूषणग्रस्तत्वप्रसंगइत्यत आह शिरोमणिमते
इति यदेतत्कल्पगतं ग्रहसाधकमुक्तं तच्छिरोमणिमते तद्भवत्वं कमलोद्भवेनेत्यादिना कल्पादावेव ग्रहचारप्रवृत्तेः संगाका
रात् सप्तिवर्षाणामनुक्तेश्च नस्वमतेयेन दोषः शंकेत ननु बोलकानां नियतसंख्यात्वात् संकलितं नियतं कस्मिन्काले
कल्पगतं स्यादित्यत आह शालिवाहनीयशकाननेइति प्राग्वत्सप्तशतीकृतो शालिवाहनस्तदीयः शकः राज्यकालस्य
स्यारंभे सुखवाचकाननशब्दस्यादिवाचकत्वात् अत्रोपपत्तिर्भास्करोक्तपद्यं यथा षण्मनवो युगानि भमितान्यघ
गोद्धित्रयं नंदाद्रीदुदुदुगुणास्तथा शकनृपस्यांते कलेर्वत्सराः गोशैर्द्विद्विमनोकदस्वनगगोचंद्राः शकाश्चाहिताः सर्वे
संकलिताः पितामहदिने स्युर्वर्त्तमाने गता इति एकमनोरेकसप्ततियुगान्यतः षण्मन्वंतरं युगानि षष्टिशत्यधिकचतुः
शतं ४२६ पृथक्सप्तविंशति युगानि एवं त्रिपंचाशदधिकचतुःशतं ४५३ षण्मन्वंतरसप्तसंधयस्तद्रूपं महायुग
दशांशस्य चतुर्गुणस्य सप्तयुगत्वाच्चतुर्दशगुणाच्चतुर्युगपंचमांशः अयं युगात्रियमित्यत्र द्वापरस्य चरणस्य सु

ग पंचमांशाच्चाद्वापरयुगोयुगत्रयं एवंषट्वांशादधिकचतुःशतंयुगानि ४५६ युगांघ्रित्रयमित्यत्र द्वापराख्यस्य पूर्वसं
योजितत्वात्प्रथमचरणोपथग्यानाविसृक्तः कल्पादितोगतवर्षाणि च शालिवाहनशकादावेतानि ग्रंथप्रामाण्यावगता
नि ३१ ७९ सर्वेषामेकं शालिवाहनशकादौकल्पगतं १९७ ७२ ९४ ७९७९ २७ स्वमताभिप्रायेण ग्रहसाधकं
वर्षगणमाह कल्पादेर्ब्रह्मणाचक्रं यैर्वर्षैः प्रवहानिले स्थायिनं तद्विहीनं मेकल्पेनं ग्रहसाधकमिति मेसूर्यपक्षांगीक
र्तुः मनेरितिशेषः शेषंस्पष्टं २८ अथस्वाभिमतं शकादिकालिकं निबध्नन्निष्टकाले ग्रहसाधकगतवर्षगणज्ञानमाह
तत्रुगोघनरामाष्टगजेषचांकभूमितं इष्टकाले शकातीतवर्षैर्तीतैर्युतं भवेदिति शकवर्षेषु प्रामाण्यसंदेहनिरासार्थं
ज्ञातैः यंत्रवेधज्ञातग्रहद्वाराज्ञातैरित्यर्थः तथाहि अभीष्टदिने मध्याह्नसूर्यविधानतो ज्ञाज्ञेयाः लेशांशासंस्कृताः सू
र्यक्रांतिसंस्पाः सूर्यः स्फुटोज्ञेयः एवमत्र हि सूर्याज्ञेयाः ~~[illegible]~~ तयोरव्यवहितयोरंतरं स्पष्टागतिः मेषसंक्रां
तिसमयकालिकः सूर्यः आसन्नचालनेन साध्यसंभवागा अयनांशाः अयनांशाढ्य संस्कृतो नाष्टसूर्यो निरयनः स्प
ष्टसूर्यः ततः प्रसहस्फुटसूर्यकरणे परमात्मगतिदिनीयस्पष्टसूर्यतुल्यमंदोच्चेन स्पष्टसूर्यान्मध्यमो वः सोऽहोरात्रेका

राम०
१४

यंसस्याभ्रगणशेषं तस्मात्कुहकेन फलंगतभगणाएव गताह्नः एतेशकादिप्रोक्तगतवर्षमानेन हीनाः शकवर्षाणि नि
णीतानि भवंति अतएव सिद्धांतसुंदरे सौरवर्षसुखसिद्धखेचराएकवर्षगतिभिर्वियोजिताः उच्चपातसहिताः क्रियादि
गाप्तदुणाभिरहतेन ताहकाइसंज्ञकः अत्र मध्यावेधसिद्धग्रहाः गतभगणैः स्वानीतैर्युताः यदुणाभिरेकवर्षगतिभिर्वि
हीनाः संतः क्रियादिगाः ग्रहस्यमित्यर्थः इहः ग्रहकालेगताह्नः सहिगतवर्षाणि स्फुरंति शिष्यपरंपरया शकगतवर्षै
र्ज्ञातैर्वेत्यर्थः २९ अथोक्तकालनिरूपणसंहरति एवमुद्दिष्टकालो सौरचांद्रार्कसावनैः मानभेदैरन्यतमोगदितो बुध
संमतइति चतुर्मानात्मतमएवयः कालः सबुधसंमतः ज्ञेयं विप्रैस्तुमनुष्यमानं मानैश्चतुर्भिर्व्यवहारसंज्ञैरिति भास्करोक्तः
इतिहेतोः एवमुक्तग्रंथेनमयागदितो निरूपितः नान्योग्रहस्य निमानाद्यात्मकः ग्रहसाधने प्रयोजनाभावात् गुरुमानं
तु बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगासंवत्सरसंज्ञाहिनिकावदंतीस्फुटयाद्वादशाब्दागुरोर्यीनाभगणा वर्तमानकैः राशिभिः सहि
ताः शुद्धाः षष्ट्यास्युर्दिजयादयइतिसूर्यसिद्धांते संवत्सरज्ञानात्मकं सम्पन्नुक्तः ३० अथ ग्रहवारविवक्षुः प्रथमंत
त्साधकान्युगभगणान्यद्योतुष्टयेनाहः अर्कशुक्रबुधपर्यवेगुनगाद्रियायुगेखाभ्रखाभ्रयमरामसागराः एतएव

शनिजीवभृगुवांकीर्त्तिताः सुमुनिभिश्चलोच्चजाः ॥ ३१ ॥ ॥ षड्रामदेवेषुनगाद्रिसायकाश्चंद्रस्यदंताष्टरसांकजातयः भौम
स्यषट्शुभनगाग्निगोघनाविछीघ्रतुंगस्यखरांशुसंमताः २२ नरवह्निषड्रामतुल्यांशिखागप्रमाणं सितोच्चस्यशीघ्रस्यनागाग
पंचरसेंद्राः शनेः पर्ययाः पूर्वगसा ३३ चंद्रोच्चस्यत्रिखाश्व्यष्टनागवेदाश्वयोऽक्रमात् चंद्रपातस्यभगणागजाग्न्यश्विरदाश्विन
इति एतेऽक्रमिताः एवकारात्तदन्यनिरासः सुमुनिभिः कीर्त्तिताइत्यनेनवसिष्ठादिसुन्फलप्रामाण्यादुक्तानांप्रामाण्यं ज्ञातयो
द्वाविंशतिर्घनाः सप्तदशाः खरांशुसंमताइतिप्रसिद्धसूर्यसिद्धांतोऽपिषांमूलं पर्ययाः वक्रपरिवर्त्ताः पूर्वगस्येतिसर्वत्रसंबंधः चं
द्रोच्चेप्यनयोः संबंधः प्रथानंतरं चंद्रपातस्यउक्रमात् पश्चिमगसाभगणाः नपूर्वगसाः चंद्रोच्चपातौवक्ष्यमाणस्वरूपौ अ
त्रोपपत्तिः सिद्धांतसुंदरोक्ता अंभःसमीकृतमहीतलसंस्थितस्यछायादिनाडिघटिकासुसमस्यशंकोः याम्योत्तराभवतिसैव
नडुछमत्स्यपुच्छानस्त्वपरपूर्वदिशौभवेतां १ लंभस्यशोभनतरप्रभवस्यमूलधारायथायमकुबेरदिगायतास्यात् लंबोप
मस्यसुसमस्यडुपूर्वभागेकीलंनिवेश्यशिथिलांनलिकांचकीः २ याम्योत्तरामथतयाप्रविलोक्यसूर्यंतुर्यादियंत्रतइहोत्र
तइहोत्रतभागमानं ज्ञाचाविशोध्यनवतेर्नतभागकाः स्फुलश्चाक्षकांतरसुतीसमभिन्नदिक्कैः ३ क्रांत्यंशास्तज्ज्याजिनः

ज्याविभक्ताचिज्यानिघ्नतद्धनुर्दोर्लवाः स्युः तिग्मांशोस्तद्वासरेरात्रिवत्रेदृष्टाधिष्ठंकल्पयेत्रस्वदेहि ॥ ४ ॥ एवंसूर्यसायनंप्राग्वि
दित्वास्यष्टंभयोवासरेन्यत्रभुक्तिः स्यद्भाभोरंतरेतद्वधुचेयावान्सूर्यस्तत्समंतस्यतुंगं ५ मध्याभुक्तिः स्यादलंस्पष्टनत्रद्धुक्रात्म
चानल्यसंख्याखनेर्यत् एष्टीभुक्तिः स्यात्तदास्पष्टतुल्योमध्यार्कस्तंराशिपूर्वेविदित्वा ६ तदैनःप्रतिदिनंमध्यगस्यामध्यंप्रचास्य
यत् कालांतरेणतन्मध्यस्फुटयोरंतरंफलं ७ साम्यंयत्रभवेन्मध्यस्फुटगस्योः परंफलं ज्ञेयंतन्मासमंयासदलंनीचोच्चमंडले ८
एवंयावान्भवतिसवितारात्रिभागादिरूपलावान्यैः स्यात्रविकलदिनैस्तेभभोगाभिधाः स्युः एभिस्तेकोभवतिभगलाभ्येत्रदा
भूदिनैः किंकल्पेसाध्याइतिबुधजनैः पर्ययास्तेनुपातात् ९ याम्योदग्वलयागतंशशधरंतुर्येणपूर्वोक्तवद्विधासायकसंस्कृता
यमइतिज्ञेयोयतनकालजाः यानारात्रिघटीः स्फुटीकृतघटीयंत्रेणसुधारवेः कार्यंमध्यविलग्नमत्रविधिनालोकोदयैः प्रस्फु
टं १० तत्रमोहिमगुरायनदृष्टिकर्मसंस्कृतदृतीरितमाद्यैः ॥ प्रस्फुटायमखमध्यलग्नकापक्रमांतरमिषुर्हिमगोः स्यात् ११
दक्षिणबाणाभावेयश्चंद्रोभगणशोधितः पातः पुनरप्येनंपातंज्ञात्वाकालांतरेगतिः कार्या १२ सूर्योच्चवद्विधूच्चंमंदज्ञेयंग
तिस्तथैवास्यः अनयाभगणाः साध्यामहायुगेब्राह्मकल्पेवा १३ वक्रवक्रखचरैकपर्ययेपूर्ववद्दिनगतिंसमानयेत् न

न्महच्चलघुनैकखंडकेनैनकल्पभगणांश्च साधयेत्॥१४॥ वेधसिद्धखगमध्यमानरे मंदशीघ्रफलसंस्कृतिः सदा। व्यस्तशीघ्रफलसंस्कृतासती केवलं भवति मंदजं फलं॥१५॥ निजाप्तुनीचोच्चसमे खगे द्वौ फलं स्यनाद्वेपि नमध्यतुल्यः। स्फुटस्य हः सा दनएवमंदस्तुच्चं यहस्याप्यपरं वकिंचित्॥१६॥ स्वशीघ्रनीचोच्चसमेषु नस्याच्छीघ्रफलं व्योमचरेषु नूनं। तदास्फुटोत्थं तन्मध्ययोरंतरमत्र मांदः १७ सौरारमंत्रिषु रवेः परतः स्थितेषु मध्यग्रहात्स्फुटखगोत्पकरा वृहष्टः। एष्टस्थिधिक एवतनस्त्रयाणांरवेश्चलोच्चमिनतुल्यमिति प्रदिष्टः १८ मांदाभावे मंदनीचोच्चतुल्यं रवेर्वलं चान्निमितिः साधनीया। दैत्येज्यज्ञौलग्नतुल्यौ कजस्तौ तैयौनाभ्यांनतुनीसाधनीये १९ यावत्कालं सूर्यनोग्रस्थितोस्तस्तावद्दृष्टौ दृष्टसंस्थौ सदानो। तस्याद्वेयाः पर्ययाः सूर्यचक्रैस्तुल्याः कल्पेसाधनार्थं तभग्वोः २० सितोदयाद्यानघटीप्रमाणं स्वछायया छेगणितेन यस्मात्। तभूमिगर्भस्थितनरयानं तथाघटीपंचसुसाधितेस्वं २१ अंतरेण दिनयानयोर्यदा योजनानि कुदलोन्मितानि चेत्। किंनराद्यनिशानाडिकामितेः कक्षिकाफलमिहानुपातनः २२ तन्महच्चलघुनैकखंडकं मध्यमात्तचलकक्षिकानया। भाजितागगनकक्षिकाभवेच्छुक्रतुंगचलपर्ययोन्मितिः २३ एवमेवबुधशीघ्रपर्ययान्साधयेदिनिसुवासनास्फुटा

BHAU DAJI MEMORIAL

मंदतुंगखगयानपर्ययाः पूर्वसूरिवचनेनसाधवः २४ इतिएतद्व्याख्यानंग्रहगणितविनामणौ विलोक्य सिद्धांतज्ञानांस्वतः

सुतेयं च परंतुमध्यंतचलेसस्यपूर्वं शुक्रबुधयोरपक्रमादृतः शुक्र इति अन्यथासितोदयादिस्फुटपक्रमयबुधशीघ्रोच्च कक्षिकेस्फुटसंहारस्यासंगतत्वापत्तेः शुक्रतुंगचलपर्ययोन्मितिरितिविरोधापत्तेश्च नहिबुधशीघ्रोच्चकक्षयाभक्तारव कक्षाशुक्रशीघ्रोच्चकक्षास्यात्। नवाशुक्रानीतकक्षाबुधसंबंधिनीस्यात् एवमेवबुधशीघ्रपर्ययानिसयिमग्रंथविरोधापत्तेश्च। सेयंसायनग्रहभगणोपपत्तिः प्रतिपादितापिमतुष्यत्रसाध्यत्वादन्योन्याश्रयाच्चस्थूलाकप्रामाण्या प्रयोजिकानावश्यकी। नतुसृष्टिविलंबितकालस्योनस्यानंगीकारेसर्वेषांग्रहाणांशुक्रपातानांचकल्पारोयथा मेषादि ववस्थानंतथैवकल्पांतेवस्थानमितिभगणादीनांकल्पकालापरिपूर्त्यभावादुक्तियुक्ता। परंतुकल्पादिनएतद्वर्षेग्रहचारप्रवृत्तौसुगभगणानांबुधोच्चगुरुव्यतिरिक्तानांतद्वर्षेषुपूर्त्यभावेनकल्पांतेपितद्भगणांणपूर्त्यभावाकथंसमंजस। नचायेनतद्वर्षेभगणपूर्त्तिरस्त्येवेतिवाच्यं कल्पांतेग्रहादिनाशोत्पत्तेरग्रेभगणपूर्त्यसंभवात्। उपक्रमोयसंहारकालयोर्ग्रहसंस्थानाभेदस्यावश्यकत्वात्। अतएवब्रह्मगुप्तादिभिः सृष्टिविलंबितकालानंगीकृतिरेतद्भिन्नाभगणाउक्ताः सू

र्यरूपेण भास्करेणापि सिद्धांतशिरोमणौ स्वपूर्वगतमेतदनंगीकृत्य स्वस्वसत्ताकाले संवादेन ब्रह्मगुप्तमतमंगीकृतं तस्मादुक्तं
प्रारंभकालकल्पादौ नरसृष्टिवर्षीतेऽन्यतः करणादिरीत्या भीष्टवर्षांतकालाद्दूहानयने भीष्टवर्षज्ञानग्रहरूपसेयं योजनमा
वश्यकं तत्र राश्यादिशुद्धादशराशिहीनफलितैर्हीनराश्यादिसंबंधिवर्षाणि कल्पादिगतवर्षेभ्यो भीष्टवर्षमितिसर
नेभ्यो हीनानि कृतानि लाघवाद्भगणांतरस्याप्रयोजकत्वाच्च एतदुपपत्तिगोपनार्थमभीष्टवर्षसंख्याग्रहसंबंधिहीनव
र्षसंख्ययोर्योगरूपवर्षाणि सृष्टिपदसकेतितानि कल्पादिगतवर्षेषु हीनानीत्यक्रमितिचेन्न अभीष्टकाले कल्पादिस
ष्ट्यादिगतवर्षाभ्यां साधितग्रहयोस्तुल्यत्वापत्तेः अस्मिन्कृतयुगस्यांते सर्वे मध्यगताग्रहाः विनातुपातमेरोर्ब्राह्मेषादेषु
ल्पानामितिसूर्यसिद्धांतोक्तस्य कल्पादिगतवर्षेभ्यो सिद्धेऽन्तस्मात्कल्पादितः सृष्टिवर्षांतेग्रहचारारंभः सूर्यसिद्धांतेग्र
हकृद्दैवदैत्यादिसृजतोस्य चराचरं ब्रह्मनाद्विवेदादिव्याह्नाः ज्ञात घ्नावेधसोगताइतिस्कुटोक्तेः अस्मत्सत्ताकाले ब्रह्मगुप्त
मतस्यासंवादात्तदुपेक्षस्य सूर्यसिद्धांतमतस्यैवसंवादेन ग्रहादंगीकारः उपक्रमोपसंहारकालयोर्ग्रहसंस्थानाव्यभे
देसुनिवचनादर्शनाद्यत्र कुत्रापि स्थाने स्थितेषु ग्रहेषु परिपूर्णचक्रेष्वपि स्वतंत्रब्रह्मणइच्छयाग्रहनाशोपपत्तेः अ

तदंगीकृ

तएवसिद्धांतसुंदरोक्तिः तमस्मान्निर्विज्ञानंमुनिसंमतं दर्वैः कल्पमंवासनावेद्यमतुभूयसुकुपुरेनिसंगछते ३४ अथमंदो
च्चभगणान्कल्पेकौमयोराहप्राग्सास्सूर्यतुंगस्य कल्पेसप्तास्ध्रुवयः भौमस्यमंदोच्चभगणावेदशून्ययमैर्मिताइति पश्चा
च्चंद्रपातनिमित्तंपश्चिमगतेरसकृन्मानहारणार्थंप्राग्गस्येति३५ बुधादीनांमंदोच्चकल्पभगणानाहबुधादिमंदतुंगानां
कदिनेष्टरसाग्रयः खाभ्रनंदाबाणरामशरानंदाग्रयः क्रमादिति स्पष्टः ३६ कल्पेभौमादीनांपातभगणान्साद्धश्लोकेन
वदन्साद्धश्लोकेनचनाक्षत्रदिवसासुगेभ्याहयुगंदुपक्षागजनामवेदखांगाभ्रमेघं गयुगेंदवः स्कः सुगादिचंद्रास्त्रि
खगोगसमभ्रभ्रमानिद्विरसांगतुल्याः ३७ भौमादिपातभगणाःप्रत्यग्सावि धेर्दिने अथोप्रसक्तमाभ्यानायुगेवा
सरसंचयः ३८ अहस्त्रिनामसमाग्रिजासप्तनिथिसंमितः पश्चुनक्षत्रभगणोरूनोयंस्कुटभ्रमाइति भौमादिपंचग्र
हाणांयेयातास्तेषांभगणाः कल्पेपश्चिमगस्याः कल्पप्रसंगावसानं द्योतयितुं कल्पेइतिपुनरुक्तं चंद्रपातभगणानांपूर्वग
स्कल्पाव्यवधानास्पर्वगतिनिरासार्थं पश्चिमगस्येति अत्राप्यागमएवप्रमाणमुपपत्तिप्रकारस्यपुरुषकृतसाध्यत्वा
त् तत्रबुधशुक्रयोः सूर्यसिद्धांतोक्तकल्पपातभगणाः सूर्यसिद्धांतोक्तबुधशुक्रशीघ्रोच्चयुगभगणैः सूर्यभगणो

नैसयोः शीघ्रकेंद्रभगणरूपैः सहस्रगुणितैः कल्पकेंद्रभगणास्तैर्युताः सिद्धा एवतयोः कल्पपातभगणा भवन्ति शीघ्र
योक्तः- येचात्रपातभगणाः पविनाज्ञ ऋग्वोक्तेशीघ्रकेंद्रभगणैरधिकायतः स्फुटरिति भास्करोक्तेः अत एवस्वपातो नाद्
हाऽऽजीवाशीघ्रभ्रगुसौम्ययोरिसौवानुसारतामयावुधशुक्रयोरविस्वपातोनाभ्यांबुधशुक्राभ्यांजीवोक्ताशरसाधना
वसरे- नशीघ्रोच्चाभ्यां- एकोक्तिलाघवात्- यद्यपिग्रहवारोक्तरग्रहवारानावधिकल्पकालाद्यैः कल्पभगणानामुक्तानाम
नर्थक्यंतथाविग्रहार्षिभिर्यकालेनतेषांयागतिरुपलब्धास्तस्याः भगणस्थाने एकीकरणंकल्पवर्षतुल्यांकेनेतिकल्पवर्षसं
बंधेनलाघवसौकर्यगणनार्थंतदुक्तिः ननुस्वरूपोक्तिः अन्यथासावपवांकेनगुणनभजनगणितक्रियायांकविलाप
नेरितिदिक्- अथनक्षत्रदिवसानाहअथविति- भानां- प्रसक्तबिंबानां- सूर्यादिकालेप्रसक्तनक्षत्रबिंबाश्रयवाद्यशानांवा
पश्चिमभ्रमात् भानांनक्षत्राणांयुगेदिनसमूहएतन्मितः नाक्षत्रदिवसयुगेएतन्मिताभवासरस्तुभ्रमइतिपूर्वोक्तेः
ननुभानांक्रांतिवृत्तस्वशक्तिगमनेनगमनात्सर्वेनाक्षत्रदिनसावनाहयोर्भेदेनाशंकोकरिनेप्राणादिकालाभेदेनतयोर
भेदसुष्ठुप्रतिपादितः परंतुयुगेएकदिनंतुप्राणावयवानरस्यप्रतिदिनमुपचयेननाक्षत्रदिननाक्षत्रसावनाहयोर्बहु

नरचावश्यंभावेनतयोरैक्यंकथंसमंजसंव्याख्यायामाहतमिति चेन्नः क्रांतिवृत्तस्यपूर्वपश्चिमान्यतरगमनस्यतुल्यस्यार्थोक्तेर्नक्ष
त्राणामपितथावानाक्षत्रदिनेभ्यःपूर्वगस्यायकालेनयत्संख्याभिरक्षत्रसावनदिनानांस्वस्यचंतत्संख्याभिरेवतत्कालेनपश्चि
मगस्याधिवचमितिक्रांतिवृत्तविलक्षणभोगकालेनसंख्ययोर्भेदावश्यंभावात्- युगेनभगणपरिपूर्णेअस्यार्थेसर्वदैकदिग
भिमुखगमनसुक्तंयेनग्रहवन्नक्षत्रसावनंनाक्षत्रदिनेभ्योभिन्नंस्यात्- अत्रसंख्यायामाग मएव- अथपारसीकमतेनक्षत्रा
णांसांप्रतोपलब्धासदेवपूर्वगमनकल्पनं- तन्मतदृढाभ्यासेनकेनचित्तद्विश्वलेनस्वार्थमतंप्रतारकत्वेनमन्यमानेनो छंख
लतयानास्तिकेनमक्षत्रगस्यानक्षत्रभगणान्यकल्पनाक्षत्रदिनेभ्यस्तान्मूलीकृत्यग्रहवन्नाक्षत्रसावनाहाःकल्पितास्तन्मत
माहयस्विति- अयं- नक्षत्रदिनसंचयः नक्षत्रभगणैर्हीनः स्फुटनक्षत्राणां- प्रसक्तबिंबनक्षत्राणांभ्रमाः- दिवसाभवासरस्तु
भ्रमरस्फुटैर्भवंति- गोलभ्रमसंख्यातुल्यानाक्षत्रदिवसाः नक्षत्रभ्रमसंख्यातुल्याग्रहवनाक्षत्रसावनदिवसाइत्यर्थः इतिय
न्मतमेकदेशीयं- तुकारेणोक्तस्यमतस्याग्रिमश्लोकेनक्षयः २९ एतन्मतंदूषयन्ग्रहसावनानिश्लोकाभ्यामाहतत्रुछंग्र
हवद्भानांभगणैर्नामनुक्तितः अर्कोक्तर्णायनांशैश्चभेदरिष्टगतिदर्शनं ४० ननुकालनणामत्रबाधकाभावतस्तथा

भवारायस्यभगणैरूनास्तद्ग्रहाःस्फुटमिति तत्पूर्वप्रतिपादितमनं तुच्छं मिःसारं हेतुमाह यद्यदिति भानांनक्षत्राणांयेभग
णांशीसाः अनुक्तिनः आर्षग्रंथेनुक्तेः यथैकदिगतिरीसापरिवर्त्तेनभगणाउक्तास्तथासुनिभिरेकदिगतिरीसानक्षत्राणां
नोक्ताःकिंतूभयदिगत्यावलक्षणाउक्ताःकल्पनायाअप्रयोजकत्वादार्षोक्तबाधे हेत्वभावाच्च नसुसाप्रतंनक्षत्राणां
पूर्वगमनोपलब्धासर्वदैवपूर्वगमनमनुमेयमन्यथाग्रहाणामपिपूर्वगमनोत्तरपश्चिमगमनप्रसंगः अनएवायनेन
चलनंयेदुक्तंसुजालाद्यैःसएवायंतसक्षेतभद्गणाःकल्पेगोगर्त्तनंदगोचंद्राइतिसुजालमतमनुवदन्नाभास्कराचार्येणा
पिनक्षत्राणांपूर्वगतिरेवसदोक्ता आर्षोक्तंचप्रत्यक्षबाधाद्यवस्थानरकल्पनेनोपेक्षणीयमित्यस्वरसादूषणांतरमाहुः अ
र्कोक्तोक्ताःयेणायनांशास्तस्मिन्संभवकालेरत्यर्थःतत्कालनूणांक्षणायनांशकालजातमनुष्याणांभेंद्रदिगतिदर्शनं
भानांनक्षत्राणांपूर्वदिगतिसुखगमनंचरमिमतंतस्यदर्शनंनतत्कालेतत्क्षणाणांनक्षत्रपूर्वगमनादर्शनात्सदानक्षत्रपूर्वगति
कल्पनमेवायुक्तं अत्र अस्मिन्मतेदूषणोः बाधकाभावात्परिमतेदूषणेत्वयाबाधकमुद्भावनेतत्रैवचरमिम
तपूर्वगमनस्यानवस्थासिद्धेन प्रत्यक्षतताकालिकस्येदानीमप्रत्यक्षत्वेनतस्यैवबाधात्नचतदानींनक्षत्रपूर्वगस

२ स्तेषांग्रहभाग
ण २

अर्कोक्तेति ५

४२

राम०
१९

दर्शनंचपाठ्यंतानमितिवाच्यं अर्कोक्तेस्तत्रागमप्रामाण्येनतन्निश्चायात्आगमेप्रत्यक्षबाधाभावाच्च तथेतिदूषणां
तरसूचकं अथग्रहसावनान्याह भवासइति नाक्षत्रदिवसाःयस्यग्रहादेर्भगणैरूनास्तस्यक्षत्राःसावनदिवसाभवंति
ऊनाइतिपूर्वगतिसंबंधेन पश्चिमगतिसंबंधेनतत्राइत्यत्रसुतविपरीतत्वादिति ध्येयं अत्रहेतुमाहस्फुटमिति नाक्षत्रदिव
साएवग्रहसावनदिवसाःस्फुटदिग्रहाणांगतिर्नस्यात्गतिसद्भावेतुगतिरूपाःपरिवर्त्तोभभ्रमेहीनसुताःपूर्वपश्चिमक्रमात्
गतिरूपाःपरिवर्त्तोक्तभगणाएवातोत्रयुक्तिप्रतिपादभमूतैरपिज्ञायतेइतिस्यादित्यर्थः ४१ अथसूर्यस्ययुगसावनदिनसं
ख्यानिबभ्रंश्चंद्रमासदिनेआहगजाब्धीभमेघांकसप्ताद्रिनिधीरवेर्वासराःसावनाभूदिनानिरवेःपर्ययोनेसुगेचंद्रचक्रश
शांकस्यमासादिनानिरुक्तोक्तेःसूर्यस्यसावनदिवसाःभूदिनानि केवलभूदिनशाहवाच्याः अन्येषांतुग्रहोपपदसु
क्तभूदिनशाहवाच्याःसूर्यस्यभगणैरूनाश्चंद्रभगणाश्चंद्रस्यमासः अत्रयुक्तिःप्रागुक्ताःस्फुटोक्तापरिभाषया त्रिंशद्दि
नैर्मासइतिरूपया चांद्रदिनानिभवंतिः ४२ अथाधिमासावमेआहरविभारवेःपर्ययाःसूर्यमासाःशशांकस्यमासावि
हीनाःस्फुटैकैशशांकप्रसिद्धाधिमासास्तथैवोर्दिनानिकृतेरूनितानिक्षयाहाइतिसूर्यस्यभगणाद्वादशगुणाःसौरमासाःस्फु

सौरमासैश्चांद्रमासाहीनाः ज्ञेयं चंद्रप्रसिद्धा चांद्रत्वेन अधिमासाः स्युः स्पष्टादितः प्रवृत्तयोः सौरचांद्रमासयोरधिकन्यूनमान
योः परिवर्त्तसंख्यायान्यूनाधिकत्वावश्यंभावेन युगे सौरचांद्रमासयोरंतरं चांद्रा अधिमासा अधिकत्वात् अनंतरं चांद्रदिवसाः
सूर्यसावनदिनैरूनाः ज्ञेयं चयाहाः अवमानि प्रवृत्तयोः सावनचांद्रदिनयोरधिकन्यूनमानयोः परिवर्त्तसंख्यायान्यूनाधिक
त्वावश्यंभावे मयुगे सावनचांद्रयोरंतरमवमानि सावनानि चांद्रात्तर्दंतरेण सावनानां न्यूनत्वात् ४३ रवेः पर्ययोनमित्या
दिसार्द्धश्लोकोक्तं मंदबोधार्थं दर्श्यते। चांद्रमासाः ५३५३३३३६ चांद्रमासदिनानि १६०३०००० ८० सौरमासाः ५१८४००००
सौरमासदिनानि १५५२०००० अधिमासाः १५८३३३६ अवमानी २५०८२२५२ नि स्पष्टं। ग्रहचाराज्ञानोपयुक्तमुपसंहर
तिः इति भगणाद्यध्यायः इति स्पष्टः अथ ग्रहसाधनार्थं महर्गणसाधनं पद्यत्रयेणाह ग्रहसाधकपातानां भगणाः पूर्वोदितो ह
तः रविभिश्चैत्रशुक्लादिगतमासैर्युतस्ततः ४४ खरामाहतः शुक्लवक्रेतिथ्यंचितोधोधिमासैर्निरस्तैर्हतो हृत दिनैः सूर्य
जैर्लब्धयानाधिमासैर्निरस्तैः कृताहैर्युगर्क्षस्तिथीनां ४५ गणाहतः कथितावमसंगुणाद्विधुदिनाप्तनिरमगतावमैः तिथिगणो
रहितो रविवारतो दिनगणो रविमध्यमसावनः इति पूर्वोदितः तत्तुगोघनेस्तिना पूर्वसुक्ष्मो ग्रहसाधनप्रयोजकी भूतो ग

राम०
२०

वर्षसमूहः द्वादशभिर्युक्तिः चैत्रमासस्य शुक्लपक्षारंभादिष्टमासादिपर्यंतं येगतमासास्तैर्युतो नंतरं त्रिंशद्गुणितः इष्टमासस्य शुक्ला
देरारंभादन्तिमयइष्टतिथ्यारंभपर्यंतं ताभिर्युतः अयमधः स्थाप्यः पूर्वोक्तैर्युगाधिमासैर्गुणितः सूर्यजैः सौरदिनैः त्रिंशद्गु
णितयुगसौरमासस्तैर्भक्तः फलं गताधिमासैर्निरस्तैः स्वावयवरहितैः कृताहैर्दिनाग्रकैस्त्रिंशद्गुणितैरित्यर्थः ऊर्ध्वस्थो युगतिथी
नां गणः स्पष्टादितश्चांद्राहर्गणः स्यात् अस्मात् उक्तयुगावमगुणाद्युक्तयुगचांद्रदिनैर्भजनाल्लब्धानि स्वावयवरहितानि
यान्यवयवरहितानि गतावमानि तैस्तिथिगणः पूर्वसिद्धो वर्जितः सन् सूर्यवारात् दिनगणः सूर्यस्य मध्यमसावनात्मकः स्यात्
४६ अस्योपपत्तिज्ञानार्थं समनंतरमेव सिद्धांतसुंदरीयश्लोकानुवादे पुनरुक्तिभ्रमनिरासार्थं शिष्यावधानार्थं चोप
पत्तिं प्रतिजानीते अत्रोपपत्तिरिति अत्राहर्गणानयनेन स्पष्टीपादकयुक्तिस्त्वनइत्यर्थः प्रतिज्ञातमेवानुवदति यानः सौरस
मागणो रविगुणश्चैत्रादिमासाश्चितस्त्रिंशद्गुणितिथिर्भवंति दिवसाः सौराः एषकैस्तैः संसाध्याधिकमासकानि नमयैस्तै
र्युक्तएषकस्तो गणश्चांद्रोस्मादनुपातजैः सयदिनैर्हीनो भवेत्सावनइति युगसौरदिनैर्युगाधिमासास्तदेष्टसौरदिनैः वेद्यस्यनुपा
तेन गताधिमासान् प्रसाध्य तैर्गताधिमासैः एषकस्तिनः सौरदिनगणो युक्तः विज्ञातीययोर्दिनमासयोर्योगासंभवा

दाहर्दिनमयैरिति समानजातिच संपादनाद्योगेनानुपपत्तिरिति भावः चांद्रोहर्गणः स्याद्यतः सौरचांद्रांतरेधिमासाः प्राग
[illegible] अस्मात्
चांद्राहर्गणात् युगचांद्रदिनैर्युगावमानितदेष्टचांद्रदिः कानीसत्युपानोसत्रैरवमदिनैर्हीनश्चाद्राहर्गणः सावनोहर्गणः स्यात
यतः सावनचांद्रांतरेवमदिनानि प्रागुक्तानि अनु पानस्मानियनविषयत्वाभावादेकरूपमध्यममानात्सिद्धान्तस्फुटमानात
अवमानांसूर्यसावनसंबंधेनोक्ते सूर्यस्य सूर्यारौसूर्यवारत्वात्तदादिवारगणनासमतत्वाह गणेगतेसादिसुगमंस्वयमूह्यं
॥४७॥ अथात्रस्थानत्रयेसंदिहानः शंकते अह गणस्यानयनेर्कमासाश्चैत्रादिचांद्रैर्गणकान्विताः किं कुनोधिमासावमशे
षकेचसत्रेहिसाग्रंफलमानुपातमिति भोगणकगणस्याहर्गणस्यानयनप्रकारे सौरमासाद्वादशगुणितगतवर्षरूपाः वर्षा
णांसौरत्वात् चैत्रादिचांद्रमासैरूनावधित्वात् अहोदसाश्चर्ये कथंसुक्ताः कृतग्रंथकारैरिति पूरणीयं विजासोर्योगेष्ट्य
किंहसक्तावपियोगांगीरणमाश्चर्ये अधिमासावमशेषके चः समुच्चये अधिमासावमयोः शेषाभ्यांफले कुतोहेतुनुक्ते सक्ते
उपसुक्त तयानगृहीते निरस्योक्तेः प्रसक्तकारणमाहहीनि आलुपातं अनुपातजातं फलं साग्रं सावयवं अतः शेषाभ्यांफ

MEMORIAL
BHAUDAJI

लेमासेएव अन्यथाहर्गणस्यस्फुलत्वापत्तेः ४८ सिद्धांतयति अत्रोच्यते द्वादशनि घ्नसौरसमागणश्चैत्रमुखेहियोगः पूर्वाधिमासास
रपूर्वसाग्रचांद्रार्कमासोर्नतुसौरमासाद्यति अस्मिन्पूर्वपक्षेउत्तरमुच्यतइतिशेषः तत्रविजातीययोगेसजातीययोगत्वमवस्थापना
र्थंकारणमुपन्यस्यति द्वादशेसपन्यस्यति द्वादशेसादि हियतोद्वादशगुणितसौरगतवर्षगणः चैत्रमासस्यारंभकाले पूर्वाधिमा
सात् अभीष्टकालाद्व्यवहितपूर्वपतिताधिमासांतकालमारभ्येत्यर्थः यत्र पूर्वसाग्रचांद्रार्कमासोः। चैत्रमासारंभपर्यंतमुक्त
कालिकायेसावयवाश्चांद्रामासाः अहश्चारप्रवृत्तिकालपर्यंतं पूर्वकालिकायेसा वयवाः सौरमासास्तयोरित्यर्थः योगः वि
जातीयोगकरणंदोषः स्वतः सिद्धाद्योगस्त्वदोषइतिभावः ननुसौरत्वात्सौरमासायुज्यंते नतत्रविजातीयोगश्चांद्रासंबंधा
दित्यतआहनचेति तुरेवार्थे तेनसौरवर्षादौकल्पनेसौरत्वमविरुद्धमपिचैत्रादिकल्पनेनहिरोधाच्चंद्रवर्षाभावेनचांद्रमा
सकल्पनविरोधाच्च द्वयोः सौरचांद्रयोर्योगकल्पनंवर्षमासाभ्यामन्यमानं निरासाद्युक्तं चैत्रादौकल्पनंचांद्रमासयो
जनोक्तः आरोपेसतिनिमित्तानुसरणंनतुनिमित्तमस्तीसारोपइतिन्यायात् ४९ अतश्चांद्रमासयोजनंतत्रचांद्रमासाना
मपिसत्वादुपपन्नमित्याहअतः पंसाभीष्टमासादौनाद्योगस्यसिद्धये चैत्रादिचांद्रमासैरूनचांद्रायुक्तांः कृतानुधेरिति

अतउक्तहेतोः तारयोगस्य अनिपातिनयुनिरूपस्य चांद्राः द्वादशगुणितवर्षातः स्थिता एव चांद्राः शेषं स्पष्टं ५० मासरीतिं दिने ष
ष्ठ्यनिर्दिष्टान्निरवयवाधिमासग्रहणश्लोकाभ्यामुपपादयति एवं स्वाभीष्टतिथ्यंते चांद्रसौराहयोर्युतिः तत्र पूर्वाधिमासांतसौरा
हाः स्वाध्यहैर्युताः ५१ ~~कार्याः स्वाभीष्टतिथ्यंते चांद्राहाः स्फुरतो युतिः द्रसौराहयोर्युतिः तत्र पूर्वाधिमासांतसौराहाः स्वाध्यहै~~
~~र्युताः~~ ५१ कार्याः स्वाभीष्टतिथ्यंते चांद्राहाः स्फुरतो युतिः स्वनुपातनिरग्राधिमासाहैः संयुताहूतेति तत्र युतौ इष्टकालाद्य
वहितपूर्वकालयतिताधिमासस्य विरामकालपर्यंतं सूर्याद्दितः सौरदिवसाः स्वाध्यहैः स्वसंबंधेन ज्ञाता येनुपातेनाधिदिव
सास्तैर्युताः सौराणां चांद्रसिद्ध्यर्थं कार्याः ततो धिमासांतकालादिष्टतिथ्यंतपर्यंतं चांद्रदिनानामपि सम्यग्दिनइष्टतिथ्यंतप
र्यंतं चांद्रदिवसा भवंति अतः युतौ तयोरज्ञानादिनिहेतोः स्वनुपातनिरग्राधिमासाहैः स्वशब्देन युतिरूपस्याश्छाद्यिनाधिमास
ज्ञानार्थं योनुपातस्तेनावयवरहितायेलब्धाधिमासास्तेषां दिवसैः न च धिदिनानुपातलब्धाधिदिनैः अधिमासांतसौरभ्योधिमा
सानां पूर्वैः शेषाभावात् अधिमासांतकालादिष्टतिथ्यंतावधि चांद्रदिनेभ्योधिमासाभावाद्धिशेषं तदप्रयोजकं तत्संबद्धचां
द्रदिनानां स्वतः सिद्धत्वात् अतो युतेर्निरग्राधिमासयुक्तायाश्चांद्रवेधिमासांतसौराहाणामेव चांद्रत्वसंपादनमिति भावः ५२ राम०
२२

सो २

योगाधिमासानुपातयोराशंकोन्नरयति तथा योगोधिमासानामनुपातश्च नोचितः चेदित्यस्य मरीचौ मेरुमरंतद्विलोकयतामिति तथा
उक्तरूपयोः सौरचांद्रयोर्योगः स्वतः सिद्धः पुनर्नोनमवतिः चैत्रादिकल्पनेप्रमाणाभावात् सौरवर्षादौ रौरमासानां वर्षजत्वेनोचितत्वा
त् अंगीकृतेपि योधिमासानां अनुपातः समुक्तः प्रमाणे उभयोरेकजातिज्ञाभावात् चः समुच्चये इति एवं चेद्यद्याहि यसि तर्हि
प्राक्पस्य उत्तरं मे मरीचौ वक्ष्यौ जन्यजनकभावः संबंधः अहर्गणोपपत्त्यवसरे निरूपितमस्ति तत्रोक्तमत्रकथमुपपत्तिमपि
स्तत्प्राहतदिति तत्रैव विलोकयतामत्र ग्रंथविस्तरभयाद्दुक्तमिति भावः तत्रोक्तं संक्षेपाद्दुच्यते द्वादशगुणितसौरवर्षा
णि सौरवर्षादौ सौरमासा निर्विवादास्तेस्वानीताधिमासैर्युक्ताश्चांद्राः सावयवाः सौरवर्षादौ तेवयवानाश्चैत्रादौ निरवयवाश्चांद्राः
चैत्रादिमेषादर्कं कालयोरंतरस्याधिशेषत्वात् एतेकेवलाधिमासैर्हीनाः पूर्वोक्ताः सौरमासाश्चैत्रादौ केवलाधिमासोनाश्चां
द्रामासास्तत्संतुनिरुक्तयोगेपर्यवसन्नं अत्रानुपातस्याभिप्रायोपि युगसौरदिनैर्युगाधिमासास्तदधिमासांतीयसौरदिनैः केइस्य
नुपातेनाधिशेषाभावाद्धिमासानिरवयवाश्चांद्राः सौरेभ्यश्चांद्रार्थमेवाधिमासानां साधनावश्यकत्वात् युगचांद्रदिनैर्युगाधिमा
सास्तदधिमासांतकालमारभ्याभीष्टतिथ्यंतपर्यंतं येचांद्रदिवसास्तैः केइस्यनुपातेनाधिमासाभावादधिशेषं सौरं चांद्रेभ्यः सौरा

अनुनिशीथकालिकाहर्गणसिद्ध्यर्थं तिथ्यंतकावमशेषयोजनमयुक्तं अर्द्धरात्रकावमशेषयोजनस्ययुक्तत्वात्तत्संबंधात् अन्य
था निशीथकालिकाहर्गणसिद्धौ मानाभावः मत्वेदमेवावमशेषमर्द्धरात्रीयमिति वाच्यं चांद्राणां तिथ्यंतकालिकत्वेन तदनुपाना
नीतत्कौ सावयवावमानां तिथ्यंतकालिकत्वात् न चार्द्धरात्रीयमवमशेषं प्रसाध्यतदेवयोज्यमिति वाच्यं अर्द्धरात्रकालिकावमशे
षसाधकैकाया अभावात् भावेवा तत्कालिकावमशेषस्य तिथ्यंतावमशेषावश्याधिकत्वादर्द्धरात्रेहर्गणस्य निरवयवत्वानुपप
त्तेः अन्यथा तिथ्यंतीयावमशेषयोजनात् रवि निशीथेहर्गणस्य निरवयवत्वं ११३ न्यूनसौरूपाणां सिद्ध्यनुपपत्तेः नहि तिथ्यंताव
मशेषं विना हर्गणस्य निरवयवत्वं निशीथेऽस्य घटतइति चेत् उच्यते चांद्रसावनांतरत्वेनावमप्रतिपादनाच्चांद्रसमाप्तौ सावनत्व
तिर्यदंतरे तत्तदंतरस्य सावनावमत्वात् तिथ्यंतकालिकावमशेषयोजनात् सावनपूर्वः सत्वात् तिथ्यंतीयावमशेषयोजनाद्दर्द्धरात्रे
सावनाहर्गणो भवत्येवेति युक्तं अतएव तिथ्यंते तिपूर्वोक्तं संगच्छते नहि सावनांतीयावमशेषयोजनाद्दहर्गणोर्द्धरात्रे निरवयवो
भवति यद्यपि तिथ्यंतसिद्धस्य चांद्रहर्गणस्य खंडद्वयमेकमव्यवहितावमानकालिकं चांद्राहतुल्यं सावयवं परंतद्भिन्नचांद्राहरणि
मितं सावयवं तिथ्यंते चांद्रमपि तत्तुल्यं सावनं तिथ्यंतादग्रे कल्पितं तत्रार्द्धरात्रीयमेव सावनाहर्गणखंडं यतः पूर्वखंडं स्वानीतावमो

नमव्यवहितं यस्यैवमांतकालिकसावनाहर्गणः परमेतत्सावनखंडमनयोरेकं निरवयवमेव चांद्राहर्गणोर्द्धरात्रे सावनपूर्वः सावनाह
र्गणः स्यात् तत्रापरखंडाद्यगसावनैरवमानुपपत्तेनावमाभावादवमशेषं चार्द्धनिशीथे तस्य सावनावमजातित्वसंपादनार्थं सावनी
करणं तिथ्यंतीयखंडयोर्ज्ञानाभावान्न दैवज्ञानाच्चावमज्ञानाच्चावम[illegible]नमवमशेषज्ञानमनुयोगादुपेक्षितं विनावज्ञा
नमवमज्ञानस्याशक्यत्वादित्यलं प्रयत्नेन यथा तथा चांद्रदिवसानां कैरसानुपातेनाधिमासाभावादधिशेषं सौरं चांद्रेभ्यः सौरेभ्यो
वाधिमासानां साधनावश्यकत्वात् तत्राधिशेषस्याधिमासावयवं चांद्रकार्यं युगसौरदिनैर्युगचांद्रदिवसानां तदधिशेषसंबंधि
सौरदिनैः कैरसानुपातेन पूर्वहरेदानीं तन्नगुणयोस्तुल्यत्वाज्ज्ञातसौरदिवसाएवाधिशेषार्थमिष्टचांद्राणां हरः तत्रायं सौरचांद्र
योः एवज्ञानाभावादेवो हरश्चेद्गुणकौ विभिन्नौ तदा गुणैकं परिकल्प्येत्यादिरीत्या चांद्रसौराहयोर्योगादेवोऽधिमासानयनानु
पपत्तिरिति निर्णयश्चिंत्यदोषः ५२ अथावमशेषसागोपपत्तिस्तस्योर्योगान्निमाहतिथ्यंतरात्र्यर्द्धकयोस्तमध्ये सदैव तिथ्य
वमानशेषं स्यात् तेनाद्यभवेच्चिशार्द्धे तिथ्यंतकाले द्यगणोन्यथा तदिति तिथ्यंतरात्र्यर्द्धयोरव्यवहितयोरंतराले काले अवमा
नशेषं नियतमस्त्येव नान्यत्र अतः कारणात् तेन अवमशेषेणात्र नाहर्गणार्थमगृहीतेन रात्र्यर्द्धहर्गणः स्यात् अन्यथा

अहर्गणार्थं गृहीतावमशेषेतु तिथ्यंतकालिको हर्गणः स्यात् अयं भाकः चांद्राहर्गणस्य तिथ्यंतकालिकज्ञानदानीं तसावयवावमहीनेन सावनो हर्गणस्तिथ्यंतकालेः अतो दूरात्रीयाहर्गणसिद्ध्यर्थं तिथ्यंतादूरात्रकालांतरस्यावमशेषं योज्यं तत्रलाघवात्सर्वमेवावमशेषं हीनं न कृतमिति ५४ अथास्मादहर्गणाद्ध्रुवानयनमाह यस्योक्तचक्रगुणितो दिनसंचयो सौ भक्तः ध्रुवैः फलमितो भगणादिकः सः मध्योदयास्यपुरिमध्यरवौ निशीथासन्नप्रदेशगत एव सन्नप्रदेशत एव सनियहः स्यादिति असौ सर्वोक्तः। अहर्गणो यस्य ग्रहादेरुक्तभगणैर्युगसंबद्धैर्गुणितो युगसूर्यकुदिनैर्भक्तः फलप्रमितो भगणादिगतभोगस्वरूपः सः भगणरूपगुणकसंबंधी ग्रहादिर्मध्यमो लंकायां मध्यमसूर्येमध्यरात्रनिकटप्रदेशगते सत्येव नान्यत्र युगकुदिनैर्युगभगणास्तदेष्टाहर्गणेनकेष्टसंनुपातेन भगणसंबंधी यहो भगणादिभोगात्मको नियतविषयचान्मध्यः यमकोटिसूर्योदयकाले चारप्रवृत्तेस्तत्समयएव लंकादूरात्रं एकस्मिन्दिवसेनाहत्रघटिकागतत्वासुसुताः षष्ठ्यः तत्र मध्यमगतसूर्यनामध्यदयवैलस्यादैलसमिसंनुपातेन नियतैकमानविषयेण मध्यरात्रासन्नएवाहर्गणो न चदूरात्रे अतो हर्गणोस्यत्र ग्रहोदूरात्रासन्नेएव ५५ कल्पोक्तभगणीयपदार्थानयने विशेषमाह कल्पोक्तभगणीयानामेवमानयनं विदा ज्ञेयं किंतु हरस्तत्र सहस्रघ्नो हरो भवेदिति एवमुक्तप्रकारेण कल्पोक्तभगणसंबंधिनां विदागण

राम०
२४

क्रा २

केनानयनं ज्ञेयं परंतु तत्र कल्पे युगसंबंधी कुदिनरूपो हरः सहस्रगुणितः सन् हरः स्यात् युगसहस्रस्य कल्पत्वाद्युगकुदिनानां सहस्रगुणितानां कल्पकुदिनत्वात् ५६ अथ सिद्धांतोक्तन्यायेनाधिमासकृतविशेषमहर्गणानयनोपयुक्तं विवक्षुः प्रथममधिमासस्वरूपं श्लोकत्रयेण प्रतिपादयति अधिमासैः सौरमासात्लभ्यंते यदि केतदा एकाधिमासकेनैवमनुपातात्मासकैः ५७ सौरैः ३२ १६।३।५५।७ चांद्रोधिमासः स्यात्त्रिंशद्दिवसैर्दुवासरः गौणमेनमुपेक्ष्यास्य परिणामः कृतो बुधैः ५८ दर्शांतावधिकेमध्यचांद्रमासे तु वर्जिते मध्यार्कसंक्रमेणास्य परिणामः स्फुटे स्फुटइति पद्यपि स्फुटादितः प्रवृत्तमानानां प्रत्येकं द्वादशमासाः संवत्सरइति भक्तेर्वर्षेनाधिकमासस्तत्र चाप्यस्ति त्रयोदशो मासइति भक्तेः पारतंत्र्येण वर्षेधिकमाससंभवः तत्र वर्षस्य सौरत्वेन मासस्य चांद्रत्वेन व्यवहारो भक्तेः सौरवर्षे चांद्रत्रयोदशमासानां कदाचित्पर्यवसन्नत्वादधिकमासव्यवहारो यद्वयितुमशक्यः तत्तद्रूपयन्निस्तप्रवृत्तयोः सौरचांद्रयोर्मानभेदादूनत्वावश्यंस्यूनाधिकत्वमिति सुगमे सौरचांद्रमासांतरमधिमासाच्चांद्राद्प्रधिकत्वादुक्ताः एभ्य उक्तानुपातेनैकाधिमाससंबंधिनः सौरमासाः सावयवाः ३२।१६।३।५५।७ तदा चांद्रमासावयवाः ३३।१६।३।५५।७ अत्रैकः सौरापेक्षया चांद्रोधिको धनुःसंक्रांतेर्गतांशेषु १६।३।५५।७ कृष्णद्वितीयायाः गतघटिकासु व ३।५५।

संपूर्णो जातः तस्मादयं चांद्रोऽधिकोमौणः इष्टनिष्यवयवावधिवात् सुव्यस्तचांद्रोदर्शावधिकएवातस्तदभिप्रायेणयुक्तोऽधिमा
सव्यवहारः तदर्थं धनुःसंक्रांतिरमायांसचांद्रोमासोमार्गशीर्षः मकरसंक्रांतिस्त्वमांतादग्रे एवसौरमानस्यचांद्रमानतोऽधिक
त्वात् अतोमार्गशीर्षांतरमसंक्रांतिश्चांद्रोमासस्तदुत्तरश्चांद्रोमासोमकरसंक्रांतिसुतेःपौषः अतएवपौषादिदर्शांतात्संक्रांस
वधिकः कालः सौरचांद्रांतरत्वादधिशेषं सौरचांद्रमासयोरेककालेसमाप्यभावात्सर्वेषांतिनेष्टनिष्यवधिकोधिमासः संक्रांतिसु
क्रोव्यवहारार्थमसंक्रांतिमासेपर्यवसन्नोसुनिनिरुक्तः एवंस्पष्टमानेनस्पष्टश्चांद्रोमासः स्पष्टसंक्रांतिरहितः स्फुटोधिमासोम
ध्यमासंक्रांतिरूपाधिमासपरिणामरूपः पर्यवसन्नः श्लोकत्रयेनास्यार्थः ५९ अधिमासप्रतिपादनार्थमेवसंक्रांतिसुक्र
चांद्रमासानांचैत्रादिसंज्ञत्वं नकेवलस्येतिस्फुटयन्श्लोकाभ्यामधिमासस्यांतर्भावमाह अतएवार्कमेषादिसंक्रमे श्चांद्रमास
काः सुक्रायेतेक्रमेणस्फ्रश्चैत्राद्याख्यासुनिस्फुटाः ६० संक्रांतिरहितोसंज्ञश्चांद्रोमासोधिकोभवेत् अधिकत्वादुत्तरेषुमासे
स्वगणनास्यतेनि पतोधिकमासस्यासंक्रांतिमासपर्यवसन्नतानुतानएवेत्यर्थः संक्रांतिसुक्रस्यैवचैत्रादिसंज्ञत्वात्संक्रांतिमा
सः संज्ञारहितत्वादधिकएव ननुवर्षेद्वादशैवचैत्रादिमासा अयंत्वधिकोमध्यस्तुः कुत्रांतर्भवतीसतआह उत्तरेइति पद्यः

विमेषादिस्तिसविनरियोमासः प्रपूर्यतेचांद्रः चैत्राद्योसौज्ञेयइत्यत्रपार्वराशिसंबंधेनास्याधिमासस्यपूर्वमाससंज्ञत्वंसमुचितं ग
णितोक्तापितस्यपूर्वमासशेषयोगित्वात्तथापिपक्षातुदिवसैर्मासः कथितोबादरायणैः पूर्वमर्द्धपरित्यज्यउत्तरार्द्धप्रशस्यतइति
विशेषवचनादुत्तरमाससंज्ञत्वमाहतमतएवपूर्वार्द्धेधिमासोस्यइति चैत्राद्योसौज्ञेयइत्यस्यशेषस्तस्यइतिभवः ६१ अथप्र
तिपादितयोर्मध्यस्फुटाधिमासयोः सन्निवेशंसहेतुकमाहसोयंमध्यः सर्वमासस्तत्रएवंचैत्रात्स्पष्टसमसौद्विदानीं सौरस्मा
हस्वल्पचांद्रहचंयस्मात्रघुज्ञेयमर्कात्सगस्येति सः प्रतिपादितः अयमधिमासः मध्यः सर्वमासेषु भवति त्रैराशिकगणना
वशात् मध्यमसौरसावनस्यमध्यमचांद्रसावनादल्पत्वाभावाच्च स्फुटः एवमधिमासः इदानीमादेशे २१२ सूर्यमंदोच्चे
चैत्रमारभ्यसप्तमासेषुभवतिः कदाचित्कार्त्तिकोपि न्यूनं नचांद्रमाससंभवात् नान्यत्र हेतुमाह सौरेति यस्मात्कारणात् ते
षुमासस्यस्पष्टसावनदिवसाः संक्रांतेनरूपात्तेभ्यः स्वल्पापेचांद्रमासस्यसावनदिवसात्तदूनंभवति अन्यथासंक्रांतेर्नरकात
तेदर्शनंहयमनुपपन्नं सौरमासदिवसानामधिकत्वगतस्वल्पतयेत्याहनचेति अधिकसौरसावनमित्यर्थः नचसौरसावन
हानंतुसंक्रांतिकालिकस्पष्टसूर्यभोगविलोमरीत्यामध्यमसूर्यात्त्वसाध्यप्रत्येकमंतरकलामध्यार्कगतिभक्ताः स्फुटसौरस

BHAU DAJI

सावनदिवसाः युगचांद्रमासैर्युगसावनदिनानि तदैव चांद्रमासेनकानीनि मध्यमचांद्रमाससावनदिनानि २९ ३१ ५० परमस्फुटचांद्रार्धे सूर्यपरमफलघटिकादशधनमत्र २९ ४२ ५० चंद्रपरमफलघटिकाश्चपंचविंशतिर्धनमत्र ३० ७ ५० अस्मात्परमाध्यमसौरमाससावनस्यदिनाद्यात्मकस्या ३० २६ १७ धिकत्वादधिकमासः स्फुटसौरमाससावनस्याधिकत्वेतुसूत्रमेकत्र सूर्योत्यगनाचेव अधिकगतौ तत्र तमतोहद्यभावः परमस्फुटचांद्रसावनमितंसौरसावनंयद्वस्यात्तदवधिन्यूनत्वं तत्रुटि आदिसप्तसुसांप्रतं चांद्रमध्यमसावनमितंसौरसावनंयद्वस्यात्तदवधुधिकत्वमतउक्तंयुक्तिमदिति संज्ञेयः विस्तरस्तु मरीचावध्यवसेयः॥६२॥ अथग्रसंगादर्शांतयोर्मंडलनाडिकांतंमासश्चसूर्येंदुसमागमांतः तदंतरेचेद्रविसंक्रमः स्यात्तदासशुद्धाधिकोन्यथासाविति सिद्धांतसुंदरकारेणाहतंत्साभिप्रायंयद्यद्वयेनोपन्यस्यति अर्केंदुगस्यंतरलिप्तिकाभिः षष्टिर्घटीनांयदि तद्दिकास्यात् तद्दिवयोगार्द्धकलाभिरेवं त्रैराशिकादाप्तघटीभिरंतः ६३ अमायनोर्वेंदुयुतेस्फुटोसौतदंतरात्मा शशिमास उक्तः सुद्वोर्कसंक्रांतियुतोधिकस्तद्वर्जितः स्यादितिसुंदरोक्तमिति रवींद्वोर्युत्यवधिकश्चांद्रोमासः शास्त्रे उक्तः तत्रानेनयोगः वेंद्रसमसूत्रैकरूपोनांगीकृतः किंतुमंडलयोरेवयोगोगीकृतः स वित्तमंडलमेतियदाशशीसत्रमंडलपर्यंतधावनात् त

BHAU DAJI

आपियोगविच्छेदकालएवयोगपरिपूर्त्तेः संभवान्मंडलयोगविच्छेदारंभकालोदर्शांतादये एवचंद्रमंडलपश्चात्रेमिसूर्यमंडलप्रवेनेम्योर्योगपरिपूर्त्तिस्तत्र नार्थमंडलयोगकालश्चंद्रपूर्वनेमिसूर्यपश्चिमनेमिसंयोगकालमारभ्यचंद्रपश्चिमनेमिसूर्यपूर्वनेमिसंयोगकालपर्यंतमवांतररूपउभयमंडलव्यासकलायोगक्रमणात्मकरापिद्वयोर्मेयोर्विच्छेदाभावाद्वसंतरकलाभिः षष्टिघटिकास्तदैतद्योगकलाभिः काद्वसनुपाते छाफलतयावगतः तस्यार्द्धमंडलकेंद्रयोगमंडलनेमियोगयोरंतर्वर्त्तीकालः अतोलाघवान्मंडलयोगकालार्द्धमेवमानेकारंदे छासंबद्धोत्रत्रैराशिके छाफलतयोक्तं तत्र तद्दिवेत्यत्र तद्दिवेस्य छद्वस्यपूर्वपरामर्शिचाद्ययोर्गसंतरंतयोरेवबिंबयोरिसर्थः एवंत्रैराशिकात् पूर्वोक्तरूपानुपातात् अत्रघटीभिः अमांतादये उत्तरकालेः सूर्यचंद्रयोर्योगस्यमंडलयोगस्यांतः परिपूर्त्तिः असौ योगविच्छेदावधिर्यः शास्त्रे चांद्रमासः स एवतदंतरात्मा मंडलनेमियोगरूपयोगविच्छेदावधिस्वरूपः स्यात् उक्तः ननुमंडलकेंद्रयोगरूपदर्शांतावधिकः तस्यसुनिमध्यावधिकत्वेनमध्यमत्वात् तद्वर्जितः सूर्यसंक्रांतिरहितः स्फुटचांद्रमासोधिमासः ननुदर्शांतावधिकोधिमासः ननुपूर्वं साधारणमासोक्तोधिमासः केंद्रयोगावध्यभिप्रायेणोक्तः इदानीं तुमेसंयोगांतावध्यभिप्रायेणेति द्वयोरसंवादात् कस्यप्राधान्यमित्यत आहरत्नी

नि· एवं· निरूक्तं· सुंदरोक्तं· सिद्धांतसुंदरेऽपि उक्तं· नान्यत्र· तथा च एवं सिद्धांते साधारणोक्तैव तदनुक्तं· एवोक्तमेव प्रधानं· चरमंत्वेकदे
शीयत्वादप्रधानमिति भावः ६४ नन्वेकदेशीयमतमपि युक्तिमत्त्वात् कुतो न प्रधानमतस्तन्मतं दूषयति· नतु छंगणितं केंद्रं
स्वीकृत्य सोक्तं बुधैर्यतः· अन्यथा भादिनेम्यैक्यसंक्रांतिर्नो च्यते कथमिति· तत्· प्रतिपादितमतमेकदेशीयं· तु छं· असत्· हेतुमा
हगणितं· यतो हेतोः बुधैः सिद्धांतकारैः केंद्रं· मंडलकेंद्रं· भंगीकृत्य· ग्रहभोगादिगणितमुक्तं· नतु नेमिसंबंधेन· अतश्चा
द्रामासोपि केंद्रैक्यसंबंधेन युक्तः· न नेम्यैक्यसंबंधेनेति नेम्यैक्याभिप्रायेणाधिमासकथनमयुक्तमित्यर्थः· नेम्यैक्यरूप
मासांतारणेति· एतमाह· अन्यथेति· केंद्रापेक्षयानेमिप्राधान्ये· मंडलकेंद्रराश्यादिप्रदेशसमसूत्रैक्यरूपसंक्रांतिस्थाने·
पि राश्यादिप्रदेशसूर्यमंडलयच्चिमनेम्योर्योगएव कथं वा संक्रांतिः सौरमासांत· वा नाद्रियते· तथा चैकत्र निर्णीतः शा
स्त्रार्थोपरत्र भवतीति न्यायात् सौरचांद्रमासयोरेकरीत्यैवाधिमासार्थग्रहणं समुचितं· नभिन्नरीत्येति भावः ६५ अत्रा
प्याशंक्य समाधत्ते· अथार्थविचनाच्चांद्रमासो नेम्यैक्यतोत्र चेत्· तस्यास्तामधिमासो यं यज्ञादौ नोचितो न हीति· अत्र· अ
धिमासनिमित्तं· सवितृमंडलमित्याद्यर्थकर्षिवचनादित्यर्थः· चरमनेमियोगांतावधिचांद्रमासो गीक्रियते नतु युक्त्या· ए

राम०
२७

वं यदि वदसि· तर्हि· अयं· मंडलनेमियोगांतोभिप्रायिको धिमासो यज्ञादिमहोत्सवनिषेधार्थमास्तां नास्त्वेवेति· परं त्वस्य कृता
तयुक्तत्वमाह नेति· अत्र· सिद्धांतग्रंथे· तादृशो धिमासो वक्तुं नोचितः· सिद्धांतोक्तगणितस्य साधारणतया केंद्राश्रयत्वात् न दभि
प्रायेस्याधिमासकथनमेव गणितोपयुक्तं समुचितमिति भावः ६६ अथ चंद्रमासस्य सूर्यचंद्रमंडलकेंद्रयुतिरूपदर्शांतावधि
त्वेनोक्तदर्शांतेविशेषसंस्कारमंगीकृत्य तदाभिप्रायेणाधिमासो यास्यइति फलितं मतं यद्याभ्यामाह एवं यदुक्तं इति गर्गा
णां कुष्ठगानामथ संभवस्ये· यः साधितो दर्शविरामकालः स्फुटो न वेलंबनसंस्कृतो च ६७ यतः स्फुटे दर्शविरामकाले
हकूत्रसंस्कृतो रविशीतरश्मी· कुष्ठगानामथ निश्चयेन स्पातां हि तद्वोल विदो वदंतीति· एवं केंद्रयोगदर्शांताभिप्रायेण· यस्य
वोक्तं· तद्गर्गभस्थानस्य उक्तं· गणितागतदर्शांत एव सूर्यचंद्रयोस्तदेकसूत्रस्थत्वेन तद्योगस्य तत्रप्रत्यक्षत्वात् अथानंतरं·
कुष्ठे· सम्यक्प्रकारेण वक्ष्ये· दर्शांतकालिकसूर्यचंद्रबिंबावस्थानस्य भूपृष्ठैकसूत्रसंबंधाभावात् तत्र तदायोगस्य प्रत्य
क्षत्वात् यः साधितो दर्शांतो भूगर्भीयप्रत्यक्षयोगकालरूपो वक्ष्यमाणसूर्यग्रहणोपयुक्तलंबनेन संस्कृतः· अत्र· भूपृ
ष्ठे· स्फुटः· एकसूत्रावस्थानयुतिकालरूपो भवेत्· भूगर्भपृष्ठतादृशसूत्रेन तत्कालस्य यो लंबनं च प्रतिपादयंति· तथा

च भूपृष्ठेधिमासो लंबमसंस्कृतदर्शीनाभिप्रायेणग्राह्योनकेवलादिनिनन्मतनासयर्थः ६८ एतद्दूषयति नदृष्यस मासनिमि
त्तयोगोदृग्योचरत्वेनमतोनपूर्वैः भूगर्भदेशेगणितंहिसर्वेतस्यघदेशेसमसूत्रतः सदिति नदेतन्मते अपिशब्दः पूर्वमंडलाभिप्रा
येणाधिमासस्यदूषितत्वात्समुच्चायार्थकः असुक्तं हेतुमाहमासेति ग्रंथकारैः प्राचीनैर्मासनिमित्तंसूर्यचंद्रयोर्योगःप्रसङ्गेन
नस्वीकृतः दर्शीनेसूर्यचंद्रयोराश्याद्यवयवेनतुल्यत्वोक्तेर्मासांतत्वोक्तेश्च ननुगणितंमध्यचंद्रमधिकृत्योक्तमितिभूगर्भदेशोद
र्शीतोपिसमुचितः पृष्ठेतुव्यवहारावश्यकत्वात्तदप्यएवदर्शीतिःसमुचितः सएवलंबनसंस्कृतइसतआहभूगर्भदेशेइति सर्व
गणितंभूगर्भस्थमेव हि निश्चयेनपृष्ठदेशेसमसूत्रसंबंधात्तद्देवगणितंसम्यग्भवति भूगर्भपृष्ठयोर्गणितमभिन्नं अस्य
प्राभूस्थगणितस्यास्तुच्चप्रासादादिस्थपुरुषानुपयुक्तत्वापत्तेरितिभावः ६९ ननुतर्हिसूर्यग्रहणेलंबनकथनंव्यर्थमि
त्यत आहसूर्यग्रहेतुस्फुटदर्शीनत्वात्तत्साधनंसूक्ष्मतोपिरात्रौ सूर्यग्रहेस्नाननिषेधश्च किंचप्रदेशेष्विति नैकमासस्थिति
सूर्यग्रहणेप्रसङ्गदर्शीनत्वाल्लंबनसाधनंसम्पयुक्तमन्यथामध्यकालादिज्ञानासंभवः एतदेवस्मृतिप्रामाण्येनसाधय
ति अतोयीति यतः सूर्यग्रहणंप्रसङ्गतयोपयुक्तमतएवेसर्थः रात्रौसूर्यग्रहणेसतिधर्मशास्त्रेस्नानादिधर्मकृत्यनिषे

धउक्तउपपन्नः तत्रसूर्यस्यादर्शीनादेवदृग्योचरग्रहणाभावात् अग्रहणभूपृष्ठेसूर्यग्रहणरीत्याधिमासादरेनिषेधूषणांतरमाहकिंचे
ति प्रदेशेषुभूपृष्ठानेकप्रदेशेषु इति सूर्यग्रहणरीतिरंगीक्रियते तर्हि सर्वत्र एकमासोनस्यात् अयंभावः यथासूर्यग्रहणं
सर्वदेशेयुगपत्तुल्यंनभवतितथामासारंभसमाप्तीअपियुगपत्सर्वदेशेनभवतः लंबनहेतुभूतलग्नस्यप्रतिदेशंभिन्नत्वे
न लंबनस्यापिविलक्षणत्वेनप्रतिदेशंभिन्नत्वात्स्फुटदर्शीनस्यप्रतिदेशमेककालिकत्वासंभवात् संक्रांतेः सर्वत्रैककालिक
त्वाच्च तथाचामांतासत्वसंक्रांतौयस्मिन्देशेसंक्रांतिर्दर्शीनादर्वाक्तस्मिन्देशेनदर्शीनावधिकोमासस्तत्संक्रांतिप्रयुक्तसंज्ञो
भवति यस्मिन्देशेदर्शीनोत्तरंसंक्रांतिस्तस्मिन्देशेपूर्वमासोत्तरमासस्तत्संज्ञकः एवंप्रतिदेशेष्वेकमासस्यसंज्ञाउपपत्तिरेक
कालेएवमधिमासोपिक्वचित्स्यात्क्वचिन्नस्यादिति ७० अथाहर्गणेविशेषंविवक्षुः प्रसंगात्त्रयमासंप्रमाणिकाभा
माहअमार्कमासस्यसावनंरवेर्गतेर्महत्त्वतः यदेंदुमासस्यसावनाब्दवेश्वहीनकंतदा ७१ कदाचिदिंदुमासकोसुतार्कसंक्रमद्वयः
द्विमासस्यसंज्ञकःस्यात् तत्रयाभिधोसुनिस्तत्रेति अथाधिमासनिरूपणानंतरं सूर्यगतेर्महत्त्वात्सौरमासस्यसावनंचांद्रमा
सस्यसावनाद्यदाल्पंभवेत्तदा कदाचिदनियमेन संक्रांतिज्ञानाभावात् चांद्रमासः युतलग्नेसूर्यसंक्रमद्वयंयस्मिन्नेतादृ

शः द्विसंक्रांतिकः संक्रांतिप्रयुक्तसंज्ञाभ्यां द्विमाससंज्ञः द्वयोर्मासयोः संज्ञायस्यैतादृशः अनएवैकर्यौमासस्य स्यात् क्षयसंज्ञोमुनि
भिः प्रोक्तः अयंतुस्पष्टमानेनैवस्यात्तुमध्यममानेन मध्यमचांद्रमाससावनादस्मा २९ ३१ ५० मध्यमसौरमाससावनस्या
स्य ३० २६ ९७ न्यूनत्वाभावेनमध्यमचांद्रमासेसंक्रमद्वयस्यासंभवात् अवमसंबंधेनक्षयमासस्यसमदंशपंचवर्षैरवश्यंसं
भवेपिनस्यसावनत्वेनोपेक्षा मासस्यचांद्रत्वेनांगीकारात् ७२ ननुयदाशुक्लप्रतिपदिद्वितीयायांवासंक्रांतिस्तदुत्तरामावहित
स्यचतुर्दश्यामामायांवातदुत्तरासंक्रांतिस्तदेवखलुक्षयमासः तत्रप्रथमासंक्रांतिः पूर्वमधिमासस्यातंविनानभवति अन्यतम
सौरमाससावनस्यचांद्रमाससावनादधिकत्वात्क्षयाधिमासयोर्विरुद्धा कथंसन्निहितत्वाद्द्वयोः समावेशोद्यावध्यदृष्टत्वात्
अन्यथायदाधिमासपातस्तदावश्यमग्रेक्षयमासपातापत्तेः किंच क्षयमासोत्तरमप्यन्यतमसौरमाससावनास्यचांद्रमास
सावनादधिकत्वसंभवादधिमासः एवंयस्मिन्क्षयमासस्तदासन्नाबाधिकालेपूर्वमुत्तरत्राप्यधिमासावश्यंभावाद्द्वात्रिंशाद्भि
र्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा घटिकानांचतुष्टयेणयतस्यधिकमासकदस्तकाधिमासांतरकालाभावतया द्वयोस्तयोरधिमा
सयोः समावेशोस्यैकवर्षांतरतयाचानुचितएव स्यक्षयमध्यममानासन्नत्वावश्यंभावेनाधिमासयोः स्पष्टयोरंतरा

राम०
२९

लकालस्याष्टाविंशतिमासात्मत्वासंभवादित्यत आह क्षयमासास्तर्हिकालेयेचमासत्रयावधिः अधिमासद्वयंतत्रस्यादाद्योगणितागतइति मासत्रयावधीत्यत्रिलाघवसौकर्यार्थं क्षयमासोत्रिमासेभ्यः पूर्वोग्रिममासमारभ्यपूर्वोग्रिमकाविनिध्येयः अधिमासद्वयं एकोधिमासः पूर्वमितरोधिमासउत्तरत्रेत्यधिमासद्वयंस्यात्रैकत्रद्वयमित्यर्थः तथाचक्षयमासकालसंबंधात्तत्कालेतादृशमधिमासद्वयंभवत्यन्यथाक्षयमासानुपपत्तिः अधिमासप्रसुक्तांतरोत्रिलक्षक्षयमासाप्रसुक्ताधिमासविषयिणीतिनकाचिक्षतिः उभयोरधिमासयोर्मध्येधिमासपतनसरणोकोधिमासद्वयंतत्राहतत्रेति तयोरधिमासयोर्मध्येप्रथमः क्षयमासापूर्वकालिकोधिमासोगणितानयेतः क्षयमासोपजीवकइत्यर्थः ७३ यद्येहशसूर्यराश्यादिमंदोच्चे २।१८ समयेचेत्रादिसप्तस्वधिमासयातस्तद्येनसमयेक्षयमासःकेषुमासेषुभवतीत्यतस्तत्संभवमासकालमाहस्वंवसांप्रतंचेत्स्यात्क्षयमासस्तदारवलु कार्त्तिकादिचतुष्टयेधिमासःफाल्गुनाद्ययोरिति सांप्रतमीदृश २।१८ सूर्यमंदोच्चसंबद्धवर्षसप्तरात्मकस्तत्कालेएवंच अथार्कमाससावनमित्याद्यत्रीत्यायदिक्षयमासः स्यात्तदानर्हिखलुनिश्चयेन कार्त्तिकादिचतुष्टे कार्त्तिकमार्गशीर्षयोषमाद्यन्यतमे पूर्वमुद्भूमासाधि

मासमासंभावनयाक्षयमासस्य संज्ञोत्पत्तिरन्यथा स्वरूपासिद्धेः अस्यः क्षयमासानंतरीयोधिमासः फाल्गुनाद्ययाः फाल्गुने सांप्रतानुक्रा
धिमासकालेगुणपूर्णनये १६०३ युगाब्दिमेषैः १०७५ समयोर्वैशाखयोः सहः क्षयोः अधिकाविषमासिचैत्रमासेक्षयतः प्रागप
रौभविष्यतः १ युगाद्यतिष्य १५८५ निमित्तशकालेतौधिकोपि क्षपएवदृष्टः अंसोधिमासौमासि सार्वभौमान्मुक्तादित
राप्रसिद्धस्य प्रसिद्धिरथपास्तास्यात् चैत्रेवा इदंसर्वं मरीचौव्यक्तं सोपपत्तिकं गणितेनप्रदर्शितं तत्रैवद्रष्टव्यमित्यलं परम्यते
७५ अथाधिमासनिरूप्याहर्गणेतत्कृतविशेषं भास्कराचार्योक्तम् तुवदतिः स्यद्धोधिमासः यतितोप्यलब्धोयदायदाचापति
तोधिलब्धः सोकैर्निरेकैः क्रमशोधिमासैस्तदादिनैघः सुधियाप्रसाध्यइति स्पष्टार्थं अहर्गणानयनांतर्गतगताधिमासानयन
गणितकरणे अप्राप्तः प्राप्तोधिमासइतिज्ञेयं ७५ अथाहर्गणानयनेगतमासांतर्गताधिमासेसतिविशेषं वदक्षयमास
हृतविशेषं चश्लोकाभामाहाः अंतर्गताधिमासोपिनयातोमासयोजने एवंक्षयाद्गतोयातमाससंख्याविधूनिता ७६
अधिमासाद्गतोनैवं किंतुसंख्यैववेवलं एवंविचार्यमतिमान्नाणंकुर्यादसंशयमिति अथिश्राद्धोविरोधाभासाद्गतमास
गणनायांस्पष्टोधिमासोनगणएवस्यादधिमासानयनगणितसिद्धत्वात् अन्यथैकमासांतरितमासगणसिद्धेः क्षयमासप्रयुक्तं

गतमासेविशेषमाहएवमिति यथाधिमासप्रयुक्तोगतमासेषुविशेषोस्तितथाक्षयमासप्रयुक्तोविशेषोप्यस्ति तमाहक्षयायतइ
ति क्षयमासोत्तरं यातमाससंख्याः एकोनाः कार्याः पूर्वाधिमासस्याधिमासानयनसिद्धत्वेनक्षयमासस्याहर्गणानयनासिद्धत्वा
त् क्षयमासोत्तराधिमासोमाघेचेत्स्यात्तदधिमासानंतरं एवं यातमाससंख्याः एकोनाः नकार्याः तदधिमासस्याहर्गणाधिमा
सानयनासिद्धत्वादुतमासेषुतद्गणनायाआवश्यकत्वात् अतः क्षयमासनिमित्तंमाससंख्यैकोनाद्वितीयाधिमासनिमित्त
मेकाधिकाचेतियथास्थितैवमासगणनेत्यर्थः उपसंहरति एवमिति उक्तरीत्याविचार्य सुबुद्धिरसंशयं अव्याकुलरत्यर्थः अ
हर्गणंसाधयेत् ७७ अथाहोतएवग्रहसाधनंविवक्षुः शिष्यावधानार्थंतत्प्रतिजानीते अथकल्पादिवर्षेभ्योगतेभ्योग्रहसा
धनं पूर्वोक्तेनसमंवक्ष्मिलाघवाद्भादिवधियेति अथेतद्ग्रहसाधनानंतरं गतेभ्यः कल्पादिवर्षेभ्यः एकोनाशीत्यधिकशता
धिकसप्ताधिकसहस्रत्रयशकयुतमितिरूपेभ्यः ग्रहसाधनंराश्यादिकं नपूर्ववद्गणादिकं पूर्वोक्तानीतग्रहसमं पुनः क
थनंव्यर्थमित्यतआहलाघवादिति पूर्वगणितांकबाहुल्येनश्रमयासाधिक्यमतस्तदपेक्षयालाघवात् सिद्धांतनिबंधस्या
सूक्ष्मगणितानुक्तिचेननग्रहकौतुकवदतिलाघवादित्यर्थः अन्यथा तोक्तंलाघवेनगृहीतमिसाहधियेति स्वबुद्ध्यावदाविं

मि ७८ तत्रोपपन्नमहर्पतिमाह अहर्गणः सपादादिवसाः समार्द्धनाड्यः समाः स्वार्द्धयुताः पलानि अधस्तनान्यहर्दशांशहीनान्येवं स
मेशोभ्रगुनोगतहृद्दिनि अधः पलेभ्योधः [illegible] नानि पलानि पलांकतुल्यविपलानीत्यर्थः एवमुक्तरीत्यादिनाद्यात्मकः स म
तहः शुक्रवारादितः सावयवो वर्षयोभवति अत्रोपपत्तिः सौरवर्षादौ सावयववारार्थं तद्दानं च युगवर्षैर्युगसावनदिनानि
तदेकवर्षैकानीत्येकवर्षे सावनदिनानि ३६५।१५।३१।३१।२४ वारस्यावश्यकत्वात्समतहानि १।१५।३१।३२।२४ एकवर्षयो
हृयः सावयवस्तदाकालिगतवर्षैः कृतिवर्षा एयतहुणितानि समैस्तनहान्यहृपइति तत्रैकवर्षादेकवर्षाहृपत्रकरूपइतिमंद
नामयिसु ज्ञेयत्वात्सुगमंस्वतोज्ञेयं खंडगुणनेन कल्पादौ शुक्रवारत्वात्तदादिगणना ७९ अथोपयुक्तांशुद्धिमाह समाः
स्वतिथ्यंशासु ताभवघ्नसमारवस्वांगलवेनहीनाः त्रिनष्टवर्षाभ्रकुघातयुक्ताः शुद्धिर्भवेत्सारवगुणेश्वतष्टेति वर्षाणि
स्वयंवदशांशायुतानि एकादशगुणितवर्षाणां षहस्रांशेनहीनानि त्रिनष्टवर्षदशाहतायुतानि शुद्धिर्भवेत्त्रिंशन्नष्टा० अ
त्रोपपत्तिः युगवर्षैर्युगचांद्रदिनानि तदेकवर्षैकानीत्येकवर्षे चांद्राहाः ३७१।३।५३।२४ चांद्रवर्षसमाप्तिर्नानंतरं सौरवर्षसमा
प्तिरेभिश्चांद्रदिनै ११।३।५३।२४ भवतीत्येषांशुद्धिसंज्ञा चांद्रवर्षांतादेतच्चांद्रांतरेणसौरवर्षस्यशुद्धेः अतोनुपातेनैकवर्षा-

MAHARAJA SAWAI MAN SINGH II MUSEUM JAIPUR

शुद्धिगुणितवर्षाणि तैर्वैत्रिंशन्नष्टानि शुद्धिसंज्ञखंडगुणनार्थं दशभिर्नरखंडं एतत्खंडजे फलं वर्षत्रयेणत्रिंशान्शुद्धेरवश्यं त्रिंशा
न्नत्वेन त्रिंशन्नष्टं फलं कार्यं तत्रलाभवाहूर्वाएवत्रिभिस्तनानि दशगुणितानि कृतानि द्वितीयंखंडं १।३।५३।२४ पंचदशांशायु
तैकमितं धृतं तृतीयंखंडं दिनाद्यः ६ ३६ मणमिदं षष्टिसहस्रेणसवर्णितं दिनस्थानेएकादशा अतोयुक्तमुपपन्नं ८० अ
त्रोपपत्तिः अहर्ध्रुवकाभ्यां शुक्रध्रुवकमाह तिथ्यादिशुद्धिः सूर्यग्रीभवेद्दशादिको विधोः ध्रुवकः सौरवर्षादौ तदभावेस्वमेतन्मतर
नि पूर्वोक्तानि तिथ्यादिसावयवशुद्धिर्द्वादशगुणा सौरवर्षादौ चंद्रस्यभागो द्वो ध्रुवको भवेत् ननु सूर्यस्यध्रुवकः प्रथमंवक्तुमुचित
इत्यत आह तत्रभावइति सूर्यस्य ध्रुवकाभावउक्तः अत्रोपपत्तिः सूर्यचंद्रयोर्द्वादशभागांतरेणैकतिथिर्भवतीति शुक्लादितिथ
यो द्वादशगुणिताः सूर्यचंद्रयोरंतरभागा भवंति तेसूर्यस्ययोज्याश्चंद्रः स्यात् तत्रसौरवर्षादौ चंद्रस्यवर्षपर्यंतं प्रयोजना
त्स्थिरत्वेनध्रुवकत्वं सौरवर्षादौ शुक्लादितिथयः शुद्धिमिताएताद्वादशगुणा अंतरभागाएतेसौरवर्षादिजसूर्ययोज्यास्तत्र
सूर्यस्यवक्रसूत्रैः राश्यादिसूर्यस्यशून्यमितत्वेनसूर्यध्रुवकाभावादंतरभागाएवचंद्रस्यांशाद्योध्रुवकः ८१ भौमध्रुवकमा
हद्विधागतांशगुणितारदैस्तैरामैः शराभाः फलयोर्वियोगः भांशाद्ययोर्वदहतांशतत्वभागतलिप्तासहितः कुजस्येति गत

वर्षाणि द्वात्रिंशद्गुणितानि पंचभक्तानि राश्याद्यं फलं स्यात्। गतवर्षाणि त्रिभिर्गुणितानि पंचभक्तानि भागाद्यं फलं स्यात्। तयोः फल
योः साजात्यस्थानेन रकार्यं चतुर्गुणितवर्षाणां पंचविंशतिभागलब्धकलादिना स्वस्थाने युतं भौमस्य राश्याद्यो ध्रुवकः स्यात्।
अत्रोपपत्तिः युगवर्षैर्युगभौमराश्योद्वादशगुणभगणमितास्तदैकेनवर्षेणकेदसनुपातेन भौमैकवर्षीयराश्याद्यो ध्रुवः
६।११।२४।९।३६ अनेनवर्षाणि गुण्यानि ध्रुवकः तत्रखंडगुणनार्थं राशिभागात्मकमेकमिदं खंडं ६।१२ द्वितीयं भागा
द्यमूर्णं०।३६ तृतीयं कलादिकं च०।९।३६ एतो हरगुणितेभ्य एकस्थानस्थेभ्यो गतवर्षगुणेभ्यो हरभक्तेभ्यः फलानां यथायोग
मं तत्रयोगाभ्यां ध्रुवकः फलितः स्यादेव ८२-बुधशीघ्रोच्चस्य ध्रुवकमाह पंचघ्नवर्षाणि पृथङ्नक्षत्राणि घ्नानि तेषां विवरं वि
हीनं तानघ्नवर्षद्विशतीलवेन भागादिको विच्चलतुंगकस्थेति तेषां पंचगुणितवर्षाणां पृथङ्नक्षत्रातीगुणितानां चेत्यर्थः
बहुवाद्बहुवचनं तयोरिति फलितार्थः तानाएकोनपंचाशत् शेषस्थं अत्रोपपत्तिः एकवर्षेनुपातेन भागाद्यो ध्रुवः ९४।९५
।४५।१८ अत्रप्रथमं खंडं १५०० द्वितीयं खंडमूर्णं ५ एवमेकं खंडं १४ ९५ अत्रद्वितीयखंडमूर्णं०।१४।४२ अस्मात्
वीक्ष्य शीसास्पपन्नं यद्यपि भगणानुपयोगेनैकवर्षीयबुधशीघ्रोच्च ध्रुवके भगणसागेन भागाद्यो ध्रुवः ५४ ४५ १८

अस्मात्सर्वैरीस्या पंचघ्नवर्षाणि पृथक्कवर्चैर्निघ्नानि तेषां च सुनिर्विहीनेन नियाढेलाघवं अन्यथा कल्पारंभजगतभगणानां
सेपकवेन योजनोत्पन्नेस्तथापि मौमादिवत्कल्पारंभाद्भगणादिकल्पानां चेन्न योक्तिर्गणितनिबंधनेस्थलानंगीकारं सत्त्वयि
तुमन्यथा सूत्रगणितोक्तावपि तथा शंकीदयापत्तेः ८३ गुरुध्रुवकमाह रक्षत्रिघ्नाः पृथक्तमभौघ्नाद्रसाभ्रकाद्धृताः स्व
स्वांगाभ्यफलेन स्यात्स्ववाद्यो ध्रुवको गुरोरिति अस्मात् त्रिंशद्गुणितवर्षेभ्यः पृथक्स्थितेभ्यः सप्तगुणितेभ्यो गतवर्षयुतेभ्यः ष
ड्गुणभक्तलब्धफलेन युतानि त्रिंशद्गुणितवर्षाण्येव राश्याद्यो ध्रुवः अत्रोपपत्तिः एकवर्षीयो राश्याद्यो ध्रुवः ३० २१ ६ प्रथमं खंडं ३०
द्वितीयं च० २१ ६ हरेण ६०० सवर्णितं २११ अत्रैकं भिन्नं द्वितीयं चेत् २१० पूर्वखंडात्सप्तगुणमतस्तत्सपपन्नं ८४ शुक्रशी
घ्रोच्च ध्रुवकमाह गतनक्षत्राः स्वस्वांगैर्हताः स्वाभ्रवेदांशकोनाः समायं च मांशेन युक्ताः सितोच्चस्य शीघ्रस्य वर्षेषु भागशतांशेन
हा ध्रुवो भागपूर्वं इति गतवर्षपंचभागस्य शतभागेन हीनाद्दिहृत्या हरयोः पृथगुक्तिर्गणितसुखार्थं पूर्ववर्षपंचांशस्य सि
द्धत्वेन शतभागोक्तेरेवपर्यवसानात् शेषं स्पष्टं अत्रोपपत्तिः एकवर्षध्रुवो ज्ञाप्यः ५०५।११।५२।४८ अत्रैकं खंडमधिकं धृतं
६०० अत्रर्णं खंडं १५ कलास्थाने धृताः १२ अस्याधूर्णं खंडं लब्धं०।०।७।१२ पंचशतगुणं भागस्थाने एवः १ अतः

सर्वेमुपपन्नं॰ अत्रापि भगणाः सागेनैकवर्षयमुक्तः शीघ्रोच्च ध्रुवकः २२५।११।५२।४८ ग्रहणेन पर्वरीसागनाद्याहताः खाश्वरा
मैः खवेदांशकोनाद्रिपाढेलाघवं परं तु बुधोक्तपाकस्तु निः संदेहे निधेयं ८५ शनिध्रुवकमाह अर्कभाद्याः स्वपथ्यांशयुक्ताः
सप्तघ्नवर्षतः युक्ताः पंचरातांशोनलवाद्यः स्याच्छनेर्ध्रुवः स्फुटं॰ अत्रोपपत्तिः भागाद्यः शनेरेकवर्षध्रुवः ९२।१२।५०।२४ प्र
थमखंडभा गात्मकं १२ द्वितीयखंडमेनन्यितंकलात्मकं॰ तृतीयखंडभागादिकं॰।०।५०।२४ पंचरातगुणा॰ भागस्थानेस
प्त॰ अतउक्तमुपपन्नं॰ ८६ अथ सूर्यमंदोच्चवर्षादौ साधयति॰ वर्षाद्युतांशोद्धरसांगसप्ताश्विगुणाद्धतो युक्तस्त्रिगुणाद्धतो युक्तः तत्रांशा
केनस्वरसभागोनेनोच्चमर्कस्य दिलिप्तिकाद्यमिति॰ वर्षाण्ययुतभक्तानि॰ त्रिगुणवर्षेभ्यः पंचविंशत्संशोनस्त्रिंशदंशाहीने
नयुताविकलाद्यं रवेरुच्चं सौरवर्षादौ स्यात्॰ अत्रोपपत्तिः विकलात्मकं करणार्थं मंदोच्चभगणानां गुण ९२ ९ ६०० स्त्रीतावर्षप्र
माणं॰ कल्पवर्षैरेतावद्विकलात्मकं देहवर्षैणकाइतिगुण ९२९ ६०० हरौ ४३२०००००० कलिमानाय ४३२००० वर्त्तितो
भगणानां त्रयं गुणो युतं हरभक्तं॰ तथा च सूर्यमंदोच्चध्रुवकस्त्रिद्व्यर्थं सूर्यमंदोच्चभगणाः कल्पीयाः पर्वोक्ता २८७ त्रिगुणा ११
६१ इष्टवर्षाणां गुणो युतं हरभक्तं॰ तत्र गुणस्यैकमितं खंडं द्वितीयखंडं ११६० चत्वारिंशदधिकं धनं १२०० चत्वारिंशत्तु धनगुण

स्य १२०० त्रिंशदंशस्वरूपाः अतो लाघवार्थं गुण १२०० हरौ १०००० चतुःशतेनाद्यवर्त्तितो गुण ३ हरौ २५ अस्य खंडस्याधिकखं
डं त्रिंशदंशइति स्त्रिंशद्दशोनमनेन वर्षायुतांशो योजितो विकलाद्यमुच्चं॰ परं तु कलिवर्षेभ्यः साधितं॰ [illegible] सन्न
मंदोच्चेन युतं कार्यं॰ तत्र तदुच्चं विकलात्मकं सृष्टिवर्षैरेभि १९ ५५ ८८ ०००० तत्प्रकारेणैव साधितं २२७० ७७ ६६८ इदं च
कविकला १२९ ६००० भक्तं भगणाः १७५ एषां प्रयोजनाभावात्त्यागः यद्ध्रुवकं कलिजगतभगणयोजनात्तु त्रिवत्॰ अवशि
ष्टं कल्पादौ सूर्यमंदोच्चं विकलात्मकं २७७६६८ विकलात्मकानीतसूर्यमंदोच्चे युतं कृतं॰ तत्रापि सूर्यमंदोच्चे कदेशो वर्षायुतांश
रूपे स्वेच्छया युतमुक्तं फलसिद्धिर्विरोधाभावादिसूपपन्नं ८७ चंद्रोच्चस्य ध्रुवकमाह स्वभंशहीनाद्भगणाः स्वरवाद्रिलवेन यु
क्तान्नखगघ्नवर्षैः दिग्घ्नैर्युतो वर्षसमाश्वेदांशयुग्विधुच्चस्य भवेच्च वाद्य इति॰ सांकानि चतानि युगघ्नवर्षाणि चतैर्नवयुक्तै
श्चतुर्गुणितवर्षैरित्यर्थः दशगुणितैरेभिर्युतइत्यर्थः शेषं स्पष्टं॰ अत्रोपपत्तिः॰ चंद्रोच्चस्यैकवर्षध्रुवकोंशाद्यः ४०।४१।५४
अत्र प्रथमखंडं ४० द्वितीयखंडं॰।४० तृतीयखंडं॰।१ चतुर्थखंडं लवाद्यं॰।०।०। ५४ दशगुणितं भागस्थानेरूपं॰ प्रथमखंडे युग
घ्नवर्षैर्दिग्भिरिति सिद्धं॰ इदं चंद्रोच्चं कलितइति कल्पारंभजचंद्रोच्चेन युतं कार्यं॰ तद्दानं च सृष्टिवर्षेभ्यः १९ ५५ ८८ ०००० तत्प्रकारेण

तथाहि स्वर्यंशा ६५१९६०००० हीनवर्षाणि १२०३९२०००० स्वर्गाब्धिलव ३२५९८००० युक्तानि १२६५१८००० युगघ्नवर्षैर्दि
ग्भैरेभि ७८२३ ५२ युतानि ७९५७१७१८००० वर्षाणां चतुः सहस्रा ४०००० ऊन ४८८९७० युतानि ७९५७२२०६९७०
इदं भागात्मकं चंद्रोच्चं इदं भगणांश ३६० भक्तं फलस्य २२९०३३९०८ गतभगणतयोपेक्षितत्वात् अवशिष्टं नवतिभागाश्चंद्रोच्चं
इदं स्वछायाशोपमार्थं चद्रशभक्तं कृत्वा चतुर्गुणितवर्षेषु युतमुक्तं तद्दशगुणेनवापि दगुणाः स्फुटितिनवतिभागाः शेषो युतः
कृतइति सिद्धमतउपपन्नं ८८ भौममंदोच्चध्रुवकमाहगणाद्वारसघ्नाः शताप्ताः कुजोच्चं मदुस्पात्स्वपंचाशदंशैर्नयुक्तं विलिप्तादिकं षड्राशागतर्कयुगैः संयुतं भादिकं चोन्नरीत्येति नतु विकलात्मकमंदोच्चस्पराश्याद्यात्मकत्वं कथं स्यादत आह भादिक
मिति विकलानां कलाषष्ठ्यतिप्रायुक्तपरिभाषया राश्यादिकं च स्यात् अत्रोपपत्तिः इष्टवर्षाणां चतुरधिकं शतद्वयं भगणाः
२०४ त्रिगुणा ६१२ गुणो युतं १०००० द्वौ त्रगुणस्येकं खंडं ६०० मपरं च १२ प्रथमस्थाने ~~[illegible]~~ शतापवर्त्तितो गु
णद्वद्वौ १०० अत्रापि द्वाभ्यामपवर्त्तनकृतः पंचभक्तत्वेन गौरवापत्तेः द्वितीयखंडफलसिद्ध्यर्थं प्रथमखंडफलस्य द्वयगुणः
शतं हरश्चेति पंचाशदंशो द्वितीयखंडफलं तद्योगद्वस्तुमुपपन्नं कल्पादावुक्तसाशेषो विकलात्मकः ११९९६ १९५६ ६ राम०
३४

कोलाघवात् इशा एकादशा अद्यानां प्रथमांशाः शताप्तवर्षाणि अन्योर्योतेफलत्वेनसिद्धानि युतानि एतैरुक्तो

चक्रविकलात्मकः फलं गतभगणाः ९२ शेषं विकलात्मकं मंदोच्चं ४६७८५६ अतः सर्वमुपपन्नं ८९ बुधमंदोच्चध्रुवक
माहशतांशवर्षाणि शरद्विभक्तानि शाद्रूपं शाहतौ युतानि गजाब्धिनागाद्रिखवासुहीनान्येव विलिप्तादिविशेषमूह्यमि
ति शतांशवर्षाणामग्रेजनादेकहरो २५०० नौके ५०२८४८ हीनानि एवमुक्तरीत्या बुधस्य मंदोच्चं अत्रोपपत्तिः इष्टवर्षाणां
गुण ११०४ हरो १०००० गुणस्येकं खंडं ११०० परं च ४ द्वितीयस्थाने पवर्त्तनाद्वर्षाणां हरउपपन्नः २५०० प्रथमस्थाने पवर्त्त
नाद्वर्षाणां गुण ११ हरो १०० द्वयोः फलयोर्योगद्वस्तुपपन्नं उक्तरीत्या सप्तविंशवर्षेभ्यः कल्पादौ विकलात्मकः शेषः २९५९२९१५
२ भगणाः १६६ मंदोच्चविकलाः ७९२१५२ एतयोस्थालत्वलाघवाच्च विकलाभ्यो विशोध्यपूर्णशेषः कृतः फलाविरोधा
दित्युपपन्नं ९० सुरमंदोच्चध्रुवकमाहभगणाद्वादशभागो सौरवर्षहिनपक्षकृतः विलिप्तादिसुरोर्मंदतुंगस्याद्वर्षवक्र
जमिति सौरवर्षाद्यस्वमंदोच्चं विकलाद्यं स्यात् अत्रोपपत्तिः इष्टवर्षाणां गुणहरौ २७००।१०००० शतांशवर्त्तितौ गुण २७ हरो जातो
१०० एतद्वर्षेभ्यः कल्पादावुक्तरीत्या शेषः ५२८८ ८७ ६०० गतभगणाः ४०७ शेषं शेषः ६२५६०० अतउपपन्नं ९१
शुक्रमंदोच्चध्रुवकमाहनृपघ्नवर्षाद्यशतांशयुक्तं समासहस्रद्वयभागमानं रवेरसमांग गजाब्धिभिश्चयुक्तं विनिलिप्ता

दिभगोमहच्चमिति· वर्षाणां सहस्रद्वयांशाप्रमाणं षोडशगुणितवर्षसमूहस्य शतांशेनसुक्रमित्यर्थः· अत्रोपपत्तिः गुण १६०५
हरो १०००० अत्रगुणस्यैकं खंडं १६०० परंच ५ प्रथमस्थानेशतापवर्त्तितौ गुण १६ हरो १०० द्वितीयस्थानेगुणकापवर्त्ति
तौ हरस्थाने २००० गुणस्थानेरूपं· अतउपपन्नं· शेषस्तु कल्पादौ ३१३९ १८ ७५० गतभगणाः २५२ शेषं २८६७ ४०
शेषः ९२ शनिमंदोच्चध्रुवकमाह द्विधा द्वाः शिवैः पर्वतैः संगुणाः स्यात्सहस्रेणभक्ताः क्रमाच्चायुतेन· फलैक्यं युगाभ्या
प्त्विवेदाब्धिवेदैर्विहीनं विलिप्तादिमांदं महच्चमिति· मांदं· मंदः शनेश्चरस्यैदमांदं· अत्रोपपत्तिः गुण ११७ हरो १०००० प्र
थमगुणस्य खंडं ११० द्वितीयं ७ अतः सुष्ठु क्रफलैक्यमित्यतं· कल्पादावुन्नरीसाशेषः २२८८३७९६ गतभगणाः १७ शे
षं ८५१७६ चक्रविकलाभ्यः सुदृष्टं शेषः ४४४२०४ पत्रशेषोहीनोनस्यात्तत्र चक्रविकलाभ्योहीनं शेषं कृत्वा योज्यइति
ज्ञेयं· अतः सर्वमुपपन्नं ९३ अथ चंद्रपातध्रुवकमाह सांकगताद्याः स्वयमेर्विनिघ्नाविघ्नयाताद्दनखांशाहीनाः·
गोकुघ्नवर्षाभ्रखखांगभागयुक्ता लवाद्यांशिपातनस्येति· सांकः· नवभिः समेताः गताद्याः विंशत्यागुणिताः त्रयोदशगु
णितगताद्यानां विंशत्यंशेनहीनाः एकोनविंशतिगुणितवर्षाणां षड्सहस्रांशेनयुक्ताः चंद्रस्यपातएवपातकोभागादिकः

स्यात· अत्रोपपत्तिः चंद्रपातस्यैकवर्षध्रुवांशाद्यः १९ २१ ११ २५ अस्यैकं खंडं विंशतिरधिकं धनं· अधिकमिदं खंडमूनं· ३९ अ
चधनं· ।० ।११।२४ एभ्यः स्वयंसुगममूलं· उक्तरीसा कल्पार्कैरीशेषभागाः· ३७८५२५७९६२० चक्रांशभक्ताभगणाः स्थ्या
स्थितवर्षिहे· ९४ भौमपातसौरवर्षादावाह १०५१४५७५ शेषं भागाः शेषः १८० अयं विंशतिभक्तो वर्षेषु युक्तः कृतः·
अद्यानां विंशतिगुणनोपक्रमे शेषस्य यथा स्थितत्वसिद्धेः ९४ भौमपातसौरवर्षादावाह त्रिघ्नाद्रविघ्नभागः स्वसप्तघ्ना
तभागयुक्तः वेदखाब्धिशक्रोनो विकला द्यारपातकइति· त्रिगुणाद्यानां पंचाशदंशोयं स्वशतांशेनसप्तगुणितेनयुक्तः एत
दंकै १४४५०४ हीनो विकलात्मको भौमस्यपात एवस्यात् यत्रांकाहीनानस्यात्तत्र चक्रविकलाभ्यः सुदृष्टांकायोज्या इति पूर्वमु
क्तमेव· अत्रोपपत्तिः गुण हरो ६४२।१०००० गुणस्यैकं खंडं ६०० अपरंच ५२ प्रथमस्थानेशतद्वयापवर्त्तितौ गुण २ हरो ५०
द्वितीयस्थानेद्वाभ्यामपवर्त्तितौ गुण २१ हरो ५००० फलयोर्योगस्क्रमसुपपन्नं· शेषस्तु क्रीसा १२५५ ६७ ४९६ गतभगणाः
९६ शेषं ११५१४९६ चक्रविकलासुदृष्टं शेषः १४४५०४॥९५ बुधपातस्य ध्रुवकमाह गताद्याः स्त्रिनिघ्नाः खखाभाः एष
क्रत्रिनिघ्नाः शरार्कैर्हतालवहीनाः॥ गजांगेंदुपंचाद्रिहीना विलिप्तायुताः सौम्यशीघ्रोच्चकेसौम्यपातइति· तेएव कलाल

?ब्रेनहीनाः एतदंकैश्च ७५१६८ हीनाः एताविकलाः बुधशीघ्रोच्चपर्वोक्तेसुताः बुधपातः स्यात् अत्रोपपत्तिः सूर्यसिद्धांतो
क्ताः कल्पबुधपातभगणा अष्टाशीत्यधिकं चतुःशतं ४८८ एतत्त्रिगुणा गुणो १४६४ युतं हरश्च १०००० अत्र धनोगुणो
धिकः १५०० गुणहरौ पंच शतापवर्त्तितौ गुण ३ हरौ २० अधिकौ गुणो ३६ हरश्च १००० अत्र चतुर्भिरपवर्त्तितौ
जातौ गुण ९ हरौ २५०० पूर्वहरेण २० गुणेन ३ वहरो २५०० गुणश्च ९ भक्तौ जातः प्रथमफलस्य हरो १२५ गुण
श्च ३ द्वितीयफलार्थं इदमृणमधिकं गृहीतवान् उक्तरीत्या कल्पादौ क्षेपविकलाः २८६३४०८३२ गतभगणाः २२०
शेषं १२२०८३२ चक्रविकलासु द्वृणं क्षेपः ७५१६८ अयं सूर्यसिद्धांतोक्तः पातो बुधशीघ्रकेंद्रेणता कालिकेन युतो
वास्तवपातः स्यात् तत्र सौरवर्षादौ रा इत्यादि सूर्यस्याभावात् सौरवर्षादितः बुधशीघ्रोच्चमेव बुधशीघ्रकेंद्रं अतो युक्त
मुक्तमुपपन्नं ९६ गुरुपातमाह स्वरवेषष्ठिभागेन रद्राहतेन युतो द्वाभ्यनेत्रांशकोवर्जितः स्यात् युगांगाब्धसमाष्टदस्रै
र्विलिप्तादिकः सौरवर्षादिजः मूलपातइति वर्षाणां विंशसंशः स्वीयसार्द्धशतद्वयांशैनैकादशगुणितेन युतउक्तां
कैरेभि २८७०६४ हीनो विकलाद्यः सौरवर्षाद्यः देवगुरोः पातः अत्रोपपत्तिः गुण ५२२ हरो १०००० गुणस्यैकं खंडं ५०० राम०
३६

अपरंच २२ एभ्यो गुणहरादिकं स्वयमूह्यं क्षेपस्तु करीत्या विकलात्मकः १०२०९६९३६ गतभगणाः ७८ शेषं १०० ९९
३६ चक्रविकलासु द्वृणं क्षेपः २८७० ६४।९७ शुक्रपातध्रुवकमाह भ्रमाद्वस्वाब्धेंदुलवः स्वरवाभ्रमांशशुक्रोष्टदिगधि
पक्षैः हीनो विलिप्तासु युतः सितद्राक्कुंगेशपातो द्वमुखे सितस्येति स्पष्टं अत्रोपपत्तिः सूर्यसिद्धांतोक्ताः कल्पशुक्रपातभग
णास्त्र्यधिकं ९०३ त्रिगुणाः २७० ९ हरश्च १००० गुणस्यैकं खंडं २७०० अपरंच ९ प्रक्षेपकं हरश्च १००० प्र
थमस्थानेपवर्त्तनेन प्रथमखंडफलं प्रथमखंडस्य त्रिशतीशरूपं द्वितीयखंडमिष्टकं गुपपन्नं क्षेपस्तु करीत्या विकला
त्मकः ५२९८४७८९२ गतभगणाः ४०८ शेष १०० ९८९२ मृणं क्षेपो २२६१०८ यं सूर्यसिद्धांतोक्तः पातः शुक्रशीघ्र
केंद्रेणता कालिकेन युतो वास्तवपातः स्यादिति बुधरीत्या शुक्रशीघ्रोच्चपर्वोक्तेसुतः सौरवर्षादौ पातः स्यात् ९८ शशिपात
माह गताब्धाः शराभाः स्वरवाभ्रचंद्राः शकेनाद्रिनिघ्नेन हीना विहीनाः रदद्व्यष्टिवसुद्रिभिर्भेदपातो विलिप्तादिकः सौरव
र्षादिजः स्यादिति स्पष्टं अत्रोपपत्तिः गुणः १९९६६ हरो १०००० सहस्रद्वयं गुणो गृहीतः २००० अपवर्त्तं वर्षपंच
मांशाः अधिकगुणो १४ पवर्त्यगुण ७ हरो ५००० अतः एवं शिष्टैव सहस्रांशाः सप्तगुणः अनेनोनः पूर्वांशाद्दस्कं

क्षेपस्तन्नरीसाविकलात्मकः ३८८४३७७६८ गतभगणाः २९९ शेषं ९३३७६८ चक्रविकला १२९६०० सुद्धमर्णक्षेप ३६२२३
२७क्रमितइत्यपपंसर्वं ९९ अथोपसुक्रमुक्त्वा वर्षातगतमहर्गणंसविशेषंपद्यचतुष्टयेनाहनाद्य : सुद्धिभवानि जा
द्यपघटीहीनाविनिद्राभवेत्क्षेपः सप्तगुणाधरैःस्वरशरांगाद्रिपंचर्तुभिः स्वीयाबुद्धिमतोपयानघटिकाः संसज्यसुद्धे
धः संस्थाप्याघटिकाः समापतिभवाः सुद्धेस्तनाद्योल्पकाः ९०० भवतिचेत्सुद्धितिथिर्विधूनाद्यचैत्रशुक्लादिगतस्ति
थीनां गणोधिमासोयदिसोपिगण्यः सुद्धाविहीनः कृतयायदातु १ सुद्धागमेत्यपतितोप्यधिमासलाभः किंवाधिम
सुपतितोपिनचात्रलब्धः हीनोसुतः खलुतदाखगणैः क्रमेणसंप्रसयोगविषयः सुधियाविचिंत्यः २ द्विधायंहतस्त्रंगपं
चाभ्रभागैर्युतः क्षेपकेणाद्विदंडाद्वारैः हतोव्ययलब्धोनितोहर्गणस्यात्समेशात्क्वचिद्यकसैकोद्यपार्थमिति अहर्गण
साधनोपसुक्रमेयमाहनाद्यइति सुद्धिभवाः सुद्धानयनसिद्धावयवीभूताः घट्यः सावयवाः निजपदेनसुद्धिस्तत्संबंधे
नयोद्यपस्तस्य घटीभिर्हिनाः एतैरवैः ६५७७६५७ सप्तगुणाधरैः सप्तत्रिंशद्धरो धोवयवोयेषांतैरित्यर्थः गुणिताः संतः
क्षेपोहर्गणानयनोपसुक्रः स्यात् अहर्गणसाधनोपयुक्तां सुद्धिं साधयति स्वीयाइति बुद्धिमतागणकेनसुद्धेः पूर्वोक्तयाः

MEMORIAL BHAU DAJI

स्वीयाः अवयवीभूताः उपयानघटिकाः गणितसिद्धघटीः संसज्यः संमार्ज्य अधः सुद्धिघटीस्थाने समापतिभवाः सुद्धिवर्षसं
बंधिनोद्यपस्यावयवीभूताः घटिकागणितसिद्धाः संस्थाप्याः नद्यवयवा सुद्धिरहर्गणोपयुक्तानपूर्वागतासावयवेत्यर्थः
अत्रविशेषमाह सुद्धेरिति पूर्वागतसुद्धेर्गणितसिद्धाघट्यः स्वाद्यपघटीभ्योल्पाभवंतितत्रहर्गणोपयुक्तसुद्धितिथिरूर्ध्वो
कृत्याविरूपाविधूना एकेनहीना यद्येकोहीनोनस्यात्तदात्रिंशद्युक्तायांतस्यांहीनः कार्यस्तादृशीसुद्धिरहर्गणसाधनोपयु
क्तेतिभावः अधिकश्चेत्तुनैकोनेत्यर्थसिद्धं अहर्गणसाधनार्थंतिथयोयास्याइत्यादिपद्येति अहर्गणोपयुक्तसाधनानंतरं
चैत्रशुक्लादिमारभ्यगतस्तिथीनांसमूहोयाद्यः अनर्गताधिमासोपिनयात्योमासयोसनेइत्युक्तंपूर्वाहर्गणविषयंनसमनं
तरोक्ताहर्गणविषयमितिसूचनार्थमाह अधिमासइति आद्यमासेषुयद्यधिमासस्तदासोधिमासस्तिथिगणनायांग
ण्यएवेसपिशब्दार्थः अन्यथाधिमासानयनात्प्रागानयनंविनाविनाहर्गणस्यमांतरितत्वापत्तेः कृतयाः अव्यवहितपूर्वं
श्लोकसिद्धयासुद्धाहीनः कार्यः हीनोनस्यादित्यस्योत्तरमयेमूलएवस्फुटं अथप्रसंगात्सुद्धानयनप्रयुक्ताधिमासविशेष
पूर्वकमहर्गणसाधनोपयुक्ततिथिगणेविशेषमाह यदाचिति सुद्धानयने हि निश्चयेन अपतितः स्यद्यमानेनासिद्धाधि

मासोपि·खगुणे अनष्टे स्फुटानष्टऋणफलस्याधिमासत्वेन पूर्वफलाद्यदा चिदेकाधिकफलमेनाधिमासः प्राप्तः अयमेकः शु
द्धाधिमासस्य विशेषः अत्रैवापरविशेषमाह किंवेति· अथवेसर्थः अधिमाः अधिमासः सुपतितोपि·मेषसंक्रांतिसर्वस्य
स्पष्टमानेन सिद्धोपि· अत्र·शुद्धानयने· यदा कदाचित्·नलब्ध एकाधिकफलेन नाधिमासः प्राप्तः खरामनष्टेनितऋणफल
स्य पूर्ववर्षफलतुल्यत्वात्·चकारः समुच्चये·तेन विशेषद्वयं·तदा·विशेषद्वये उक्तक्रमेणः खलु·निश्चयेन·विशाना·गृहीतश्चै
त्रादितिथिगणो हीनोयुतोवा कार्यः ननु प्रथमविशेषः कस्मिन्नपि वर्षे संभवति·शुद्धागमे त्वपतितोपि सलभ्यते चेच्छुद्धानय
खदहनैर्युतयादिनौ घटति भास्करोक्तः अ·द्वितीयविशेषस्य तु कदाप्यदर्शनात्सकिमर्थं सुक्तस्य तत्राह संप्रतीति·सांप्रतं·
अयोगविषयः हीनविषयः योगविषयाभावो वा सुधियागणकेन विशेषेण विचार्यः सुधिये तिहेतुगर्भं सुपपत्तिज्ञानार्थं·
तथाहि·ईदृशसूर्यमंदोच्चे २।१८ मध्यमेषाद्यर्ककालादुत्तरं मंदफलस्य धनत्वेन स्पष्टमेषाद्यर्ककालासंभवात्सर्वमेव स्पष्टा
द्यर्ककालः तथा च स्पष्टशुद्धितो मध्यमशुद्धेरधिकत्वाद्यदा स्पष्टशुद्धिरेकोनत्रिंशन्नदा स्पष्टमाने नाधिमासाभावान्मध्यम
शुद्धे अदिनद्वयाद्यंतरेण वश्यमधिकत्वादधिमासलाभः तत्रा हर्गणो यथागतशुद्धामासांतरितत्वापत्त्या मध्यमशुद्धो मध्य·

मासदिनानि त्रिंशच्छुद्धांतर्गतान्येव पात्यानि·मध्यमाधिमासस्य स्पष्टमानाधिमासापतनादग्रहादत एव भास्कराचार्येण त्रिंशद्य
तया शुद्धाहर्गणः साध्य इत्युक्तं· मयापि यथागतशुद्धेः पूर्वं तिथिगणे शोधितत्वान्मध्यमाधिमासहिंदिनान्येव शुद्धांतर्ग
तत्वेन गृहीतानि तिथिगणे नंतरं शोधितानि·तस्मान्मेषादिषट्के सूर्यमंदोच्चे मेषाद्यर्के धनफलत्वात्स्पष्टमध्यमसौरव
र्षयोः क्रमेण पूर्वोत्तरारंभसम्भवाभ्यां भास्करोक्तविशेषविषयत्वं·अत्र स्पष्टमाने नाधिमासपाते वश्यं मध्यममाने नाधिमा
सपाताद्द्वितीयविशेषाविषयत्वं·यदा तु सूर्यमंदोच्चे तुलादिषट्के तदा मेषाद्यर्के ऋणफलत्वान्मध्यमस्पष्टसौरवर्षयोः पू
र्वोत्तरकालयोरारंभान्मध्यमाने नशुद्धानयने धिमासाभावेपि त्रिंशदासन्नायां शुद्धा स्पष्टमाने नाधिमासपातः तत्रापि मासो
त्तरं स्पष्टमेषसंक्रांतेः शुद्धे चैत्रादितिथिगणे स्पष्टमानात्तुरोधेन या शुद्धिः पूर्वमेकद्वित्रिरूपासा शोध्या·तत्र मध्यमशुद्ध्यनुरोधेन
मध्यमचैत्रादेवतिथ्यग्रहणसूचितमिति मध्यमचैत्रादिस्पष्टचैत्राद्यो मासांतरितत्वात्स्पष्टचैत्रादिगृहीततिथिगणे मध्य
मशुद्धागणितक्रियार्थं त्रिंशद्योज्या एवान्यथा हर्गणस्य मासांतरितत्वापत्तेरिति·तत्र द्वितीयविशेषविषयत्वं·अधिमास
स्य चैत्राद्यंतरापातादधिमासो यदि सोपि गण्य इत्युक्तापत्तिसिद्धेरिति दिक्·अस्माभिर्हि शुद्धनाचैत्रादितिथिगणार

ईदृधेति अयं शुद्धोनोविशेषसंस्कृतश्चैत्रादितिथिगणाः स्थानद्वयस्थापितः तत्रैकरूपिरंकै ६२७०५६३ गुणितः अयमेवर्
वौ ऋनाहर्गणासाधनोपयुक्तरूपवर्णयुतः अयमेवचचतुर्भक्तयुगवांद्दिवसैरेभि ४००७५००२० भक्तः निरवयवफलेना
यत्रस्थितोहीनोहर्गणः स्यात्सौरवर्षादितद्दिनवारज्ञानार्थंसमेशादिसूक्ते पत्रावलोकनेनैकस्मिन्नियतेवारेकृताहर्गणाद्वा
रः कदाचिद्दिसंवदतितदाकदाचित् दिनवारसंवादार्थंव्येकसेकोहर्गणः कार्यः अत्रोपपत्तिः सौरवर्षादेः सावनाहर्गणः सा
ध्यस्तत्रचैत्रादितिथिगणाच्छोद्धनः सौरवर्षादिनश्चांद्रतिथिगणः शुद्धैश्चैत्रादिसौरवर्षाद्यभ्यंतरकालस्तत्पश्चात् तत्र शुद्धि
घटिकाश्चांद्रानगृहीताः किंतुसावनास्तद्धानंचशुद्धिघटिकानांचांद्रेनाद्यघटीनांसावनत्वेनाद्यघटीनितशुद्धिघटि
का अवमघटिकाः यदाद्यघटीधिकास्तदाद्यघटूनितषष्टिघटिकायुताः शुद्धिघटिका अवमघटिकाः आभिस्तास्तु
द्धिस्तादृशीनि। तथाहि यदाद्यघटीः शुद्धिघटिकाभ्योल्पास्तदावमघटीरूपं अ १ शुघ १ एतद्हीनाः शुद्धिघटिकाइतिशुद्ध
र्धोकानामवयवोद्यघटिकाः यदाद्यघटीः शुद्धिघटिकाभ्योधिकास्तदावमघटीरूपं अ घ १ शुघ १ रू ६० एतद्हीनाः शुद्धि
घटिकाइतिशुद्धर्धोकानामवयवोद्यघटूनाः षष्टिघटीभ्यः आसाधनत्वसंपादनार्थं शुद्धर्धोकेना इतिमेवशु

रामः

द्धर्धोकानामवयवोद्यघटिकाः एतद्हीनस्तिथिगणस्तत्राधोवयवोद्यघटीः युक्तश्चैतत् अहर्गणस्यसौरवर्षाद्यवधि
त्वेनरूपोहर्गणसमयसिद्धस्यतस्यावश्यमवयवेद्यघटीतुल्यत्वात् अतएवसमेशादितिएवंसूक्तंसंगच्छते बीजंबाये
त्वेवसमनंतरंस्फुटं अहर्गणार्थमिदंसूक्तमप्यवमसाधकेषु चांद्राअवमघटीयुताःसांतराअवास्तवासुगचांद्रदिनेषुगावमा
नितदेभिः कानीतिगुणहरौ चतुर्भिरपवर्त्यैश्चांद्राणांगुणहराबुद्धौ तत्रावमघटीहीनाएतेगुणगुणिताहरभक्ताः फलेनावमा
त्वेनसावयवेनहीनाश्चांद्रागुणरूपास्तिष्ठंतेहर्गणः अयंपूर्वहर्गणकालेकार्यद्वयवमशेषयोर्यमत्र अवमशेषंतुहीना
त्यावमानामवयवसुनसौरवर्षाद्यवमघटीमितंसौरवर्षादावमघटूनमाक्यनिपादिताः अतः सौरवर्षाद्यवमघटिमि
ष्यंताहर्गणेयोज्याः हीनास्यावमानामवयवलवयोर्यशेषसमनयापूर्वमेवागृहीतइतिपूर्वमेवतानकालिकाहर्गणसिद्ध्यर्थं
मिहचांद्राणांसौरवर्षाद्यवमघटीयुताः कृताः लाघवात् एतत्सिद्ध्यर्थंशुद्धिरेवावमघटीहीनाकृता अथावमघटीयुतेषुचांद्रा
णांहरभक्ताः फलमवमानि शेषेसौरवर्षाद्यवमघटीषष्टिभक्तहरगुणितायोज्याः संपूर्णावमानामवमशेषसिद्ध्यर्थं तत्रचांद्रेए
कगुणितावमघटीनामधिकत्वाद्गुणगुणितनादशांद्रेगुणगुणितानामवमघटीनामधिकत्वात्हीनाः तत्रावमघटीलाघवा

हुणो ६२७०५६३ नहर३९४४७९४५७ गुणिताः षष्टिभक्ता योजिताः योनकेगुण ३९४४७९४५७ हरौ ६० हरेणापवर्त्य गुणस्था
नेसावयवांकः ६५७४६५७।३७ अतोवमघद्योगुणः ६५७४६५७। ३७ गुणिताः रूपकचेनभजनात्सर्वमेवेष्टचांद्राणांनां दृ
शानांगुण गु ६२७०५६३ णितानांयोऽत्यास्ततोहरभक्ताः फलमवमानि. शेषंसंपूर्णावयवरूपंप्रयोजनाभावाद्रूपेचिन्ता
दृशाक्षेपानंगीकारेवमानांसांतरत्वापत्तेः अर्थमहर्गणोमध्यममानेनस्यहमानेनवारासंवादार्थमध्यस्यहयोर्दिनभेदेक्वचिद
हर्गणस्यसैकनिरेकत्वंयुक्तमुक्तमतः सर्वमिदमुक्तमनवद्यं ३ नन्वेवाः प्रोस्याष्टपनादिकाः कुरतलेसुद्धेर्यदीत्याः स्वकाव्येके
यंतद्दिनतुभिस्तिथिगणश्चेत्वाद्दिसुग्रहव्रजइतिग्रहको[illegible]तुकेनिलाघवेनाहर्गणस्योक्तेरत्नगुरुभूतंकथमहर्गणानयनसूक्तमि
त्याशयेनाशंकामनूद्यनिराकुरोति. क्रियागौरवंव्यर्थमस्मिन्दिनोद्येत्यतः कौतुकेखेटपूर्वेदिनोद्यः समीचीनउक्तोपितत्वार्थबु
द्ध्यागणेस्मिन्क्रियागौरवंनात्रदोषइति. अस्मिन्उक्ते वर्षांतःपात्सहर्गणे. हि. यतः क्रियागौरवं. गणितकर्मगौरवंव्यर्थमिदमुक्तं. व
र्षांतःपात्सहर्गणेसूक्ष्मावमानयनंविनास्थूलावमानयनेनापिसूक्ष्मत्वसिद्धेरितिभावः अतःकारणात्खेटपूर्वेकौतुके अ
हकौतुकाख्ये. करणग्रंथे. अस्मत्परमगुरुपरमगुरूक्ते वर्षांतः पात्सहर्गणोलाघवात्सम्यग्भूतः अपीति. यद्यप्यर्थे. पूर्वप

रसूक्तसमाधत्ते. तत्रार्थबुद्ध्येति. अस्मिन्नुक्ते वर्षांतःपात्सहर्गणे. गणितक्रियागौरवमुक्तं. अत्र सिद्धांतग्रंथे. वस्तुभूतार्थप्रतिपा
दनतयानदूषणं. करणेतुतथोक्तदूषणमेव. एतेनास्मिन्सिद्धांतग्रंथेपूर्वमग्रेचगणितविशेषेपिसूक्ष्मगणितप्रयासेनोक्तं त
त्तथ्यर्थमिदमुक्तं ४ अस्माद्दहर्गणाद्दिनानयनंविवक्षुः प्रथमंसूर्यबुधशुक्राणामानयनमभिप्रेत्याह. भांगाद्यादिवर्ति
तोदिनगणः खाक्षाब्धिभक्तेगणेशुक्रोवेदरसाक्षभक्तजगज्जांगाग्रहेहर्गणात्. सप्ताक्षाब्धिनवाद्रिवेदयुगणेरामैर्विभक्तात्फलेना
द्यो विकलासुयोजितदनः शुक्रज्ञतुल्योभवेदिति. स्पष्टं. अत्रोपपत्तिः. युगसूर्यसावनदिनैरेभि १५७७९१७८२८ र्युगरवि
भगणांशाएते १५५९२०००० लभ्यंतेतदेष्टहर्गणेनकेदरसनुपातेनयुगणस्यैकस्य १५७७९१७८२८ मितंखंडमधिकं धृत्वापरमणं
खंडं २२७८२८ प्रसेकंहरश्च. प्रथमस्थाने हर्गणमितांशाः द्वितीयस्थाने चतुर्भिरपवर्त्तितोगुण ५६७९४५७ हरौ ३९४४७९४
५७ गुणेएतावत्सावयव ८९५२००।३७ मधिकं धृत्वा ६५७४६५७। ३७ गुणहरौगुणेनापवर्त्यहरस्थानेषष्टिः कृतखंडस्याधि
कंखंड ९९५२००। ३७ मस्यास्कलंयोज्य. संशोध्यमानर्णस्य धनत्वात्. तत्रैकंखंडसावयाव ८६६६ २१।०।५६ मपरंचसावयवं २८
५७९।२६।४प्रथमस्थानेगुणहरौगुणापवर्त्तनेनहरस्थाने ४५० द्वितीयस्थानेगुणोविकलात्मको ६६ ६५ ६४ तउक्तगुण

पन्नं ५ चंद्रसाधनमाह विप्रघ्नोद्धगणोगणांगलवयस्त्रोगनिघ्नाद्गणाद्भौमद्विहृतात्प्रवेनहिमगुर्भागादिको हेंदुयुक्तः
यंचाकाभ्रहिमेघदस्त्रशरनिघ्नेनाद्रियंवाद्रिगोसुन्यभ्रांत्रिनवाग्निरुद्रदिनगणेनोविलिप्तासुचेति वर्षादिचंद्रध्रुवकेनसुगिरुत्य
र्थः शेषंस्पष्टं भौमोपपत्तिः चंद्रस्यपूर्वरीत्यासाद्दृढगुण ५१ ९७ ८०० २४० हरौ ३९४४९४५१ गुणस्यैकखंड ५१२८२३२९४१ म
पसंच ६९५६७२९९ प्रथमस्थानेगुणहरयोर्हरापवर्त्तनेगुणस्थानेत्रयोदशः द्वितीयखंडस्याप्येकखंडं ६५७४६५७६। १० सा
वयवमयरंचसावयवं ३८२०७२२५० तत्रप्रथमस्थानेगुणकापवर्त्तोद्वरस्थानेषड् द्वितीयखंडमधिकंगृहीतं ३८३५२१६।५६
।३५ अत्रगुणहरावेतदंकेनसावयवेन ५४७८८।८।५ अपवर्त्तितौगुण७हरौ७२० अधिकंचसावयवं ९४४ ९४।६।३५
अस्यविकलाः ५२९८७९५ गुणः हरः प्राक्तनएव गणस्यसौरवर्षादिनः सिद्धेसिद्धोग्रहः सौरवर्षादिनएवानः सौरवर्षादि
पहध्रुवयुतः कार्यइत्यर्थः हेंदुयुगितिः ६ भौममाह विप्रघ्नाद्गणनः खखाष्टशशिभिर्भक्तासकलंतद्गणाद्धेयुक्तंतद्धोगणेन
चसुतंभागादिभौमोभवेत् नागांकाभ्ररविघ्नि पंचधृतिभिर्निघ्नाद्गणाद्धेदहृत्साहासादिकलादिलब्धकलाविलिप्तासहितः स्वाद्य
ध्रुवाद्यश्चसदृनि विप्रेसाधकलयसकलंतद्दहर्गणाद्धेयुक्तं तत् सिद्धमधः अवयवेहर्गणेनयुतंभागाद्यो भौमः स्यात् सः भौ

मस्यसौरवर्षादिध्रुवेनयुतः सहितोत्रासस्तुत्रयार्थ अकारः अत्रोपपत्तिः भौमस्यगुण ८९६९५९५२० हरौ १५७७९९१७२२८ अ
त्रगुणस्यहराद्धे ७८८९५८९१४ मितमेकंखंडंद्वितीयं ३७९००६० ६ प्रथमेगणाद्धे सिद्धं द्वितीयस्याप्येकंखंडंसावयव ११
३९६०७३।१२।८ मयरंच२६५०४५३२।४७।५२ प्रथमस्थानेगुणहरावेतदंकेनसावयवेना८७६६२१।७।५६ पवर्त्तितौगुण१२
हरौ १८०० द्वितीयंचेदं २६५०४५३२।४७।५२ कलाअंकंतत् १५९० २७९९१७।५२ अस्यैकंहरमितंखंडंतेनाधोहर्गणयुतसु
द्धं द्वितीयंचकलाअंकं १२३ ५४१३९।५२ अत्रगुणहरौ चतुर्भिरपवर्त्तितौहरस्थानेस्तुरोक्तिः गुणस्थाने २०८८५३४।५८ स्य
विकलाः हताः १८५३१२०९८ अतएवसुपपन्नं ७ सुधशीघ्रोच्चमाह अथशीघ्रोच्चगणस्त्रिधागणयुतोमध्योसकोहतोभा
गाद्यसुधशीघ्रतुंगमथतद्दर्ष ध्रुवाद्यंभवेत् पद्मसाद्रिनवाद्रिदंतांगुणघ्नेयोगणः पर्वनाशाभ्यंकाद्रिकृताद्रिगोगुणहृतास
दंविलिप्तासुचेति चतुर्गुणोहर्गणस्तोप्यः मध्योद्वितीयस्थानस्तोहर्गणयुतः अंसकः चरमस्तोष्टभिर्णिनलाद्दांसावयवं
भागाद्यंतस्यवर्षं ध्रुवेनयुक्तंसुधशीघ्रोच्चंस्यात् शेषस्पष्टं अत्रोपपत्तिः गुणो ६४५७४५१६०० स्यचतुर्गुणहर ६३२१६७१२
१२ मितखंडंपरंचे १४५६७०२८८ ६कलाअंकंतत ८०४०२१७२८० मस्यपंचगुणितहरमितंखंडं ७८८९५८९१४० शेष

मपर ८५०६ २८१४० मिदं विकलीकृतं ५१० ३७६८८४०० अस्य द्वाविंशद्गुणितदूर ५०४९२३० ४९ इमितं शेषमपर ५४४३१०९
०४ मत्र चतुर्भिरपवर्त्तित १३६०७९४७ इमत्र उपयन्त्रं ८ गुरुमाहर्गणो कैर्दूनो शादि पूज्यो द्विपंचायि जास्यंकसप्तेषु नि घ्नं घ्नं
दान्तः दृढ्छिद्दूनाद्दामहीन घ्नं दृढेन हीनो विलिप्तासु वर्ष ध्रुवाद्यस्तिभवतुर्भ क्रयुगकुदिनानि दृढ्छिद्दोध्यः शेषस्य अत्रोपपत्तिः
गुणो १३११९ २०० स्य खंडं सावयवमधिकं धृतं १३१४९३१५२।२० गुणहरौ गुणापवर्त्तनेन हरस्थाने द्वादशाधिकमणं खंडं
सावयव ३७३९५२।२० मस्य विकलाः १३४६२२८ ४०० इदं हरमितं धृत १५७७९१७२८ मतो हर्गणः अत्राप्यधिकं २३१
६८९४२८ अत्र गुणहरौ चतुर्भिरपवर्त्तितौ गुणस्थाने ५७९२३५७ हरः पूर्वोक्त एवानउक्तमुपपन्नं ९ शुक्रशीघ्रमाहर्दि
भक्तो द्युगणो सुतः स्वशरवेदांशेन युक्ताद्दुग्ध्वा शीघ्रेण लवादि कं मितं चलोच्चस्याश्च वर्षध्रुवे सुक्रं षष्ठगणो गोयिनागरस
सुन्यभ्रैर्दुनिघ्नाद्दणाद्दूदामहृत ३९४४७९४५७ भाजिताद्दिकलिकालब्धेन हीनं तथेति वेदामहृद्दृढहरद्दस्यं तथेति संक
लनव्यवकलनाभ्यासमुच्चयार्थकः अत्रोपपत्तिः गुणो २५२२०५५३६० स्यैकं खंड २३६६ ४२ मत्र हरार्द्धेनापवर्त्तितौ गुण
३ हरौ २ द्वितीयं खंड १६११७८६१ ८ मस्यैकं खंडं सावयव १५७७९१७२।४८ मत्र गुणापवर्त्तनेन हरस्थाने दशा द्वितीयं तु

सावयव ३३८६८३५।१२ मिदमधिकं सावयवं धृत ३५०६४८४।३।४४ मत्र गुणापवर्त्तनेन हरस्थाने पंचाशदधिकं चतुःशत
४५० मतो लाघवाद्दशांशाएव स्वपंचचत्वारिंशदंशेन युक्तो धिकमणं खंडं सावयव ९९९६४८।५१।४४ मत्र गुणहरौ चतुर्भिरपव
र्त्तितौ गुणोस्य २९९५१२।१२।५६ विकलाः १७६८३९७६ अतउक्तमुपपन्नं १० शनिमाहर्दिप्रोविनो घ्नः कलिकाः रक्षपसमां
कवेदाभ्यतिथिघ्नसंघात पूर्वोक्तहारेण हृताद्विलिप्ताः फलाः समास्य ध्रुवके शनिः स्यादिति संज्ञो हर्गणः पूर्वोक्तहारेण चतुर्भक्तयुग
कुदिनरूपेण विकलाः स्युः वर्षनिजध्रुवे कलिकाविकलाश्च स्वस्थाने युताः शनिः अत्रोपपत्तिः पूर्वोक्तरीत्या शनिभगणकलागुणो
३१६५८६८८०० स्य द्विगुणहरमितमेकखंडं ३१५५८३५६५६ परंचा १०७३३१४४ स्य विकलाः ६०१९८८ ६४० चतुर्भिरपव
र्त्तितौ गुणो १५०४९७१६० पूर्वोक्तो हरश्च अतउक्तमुपपन्नं ११ चंद्रोच्चमाहर्गणो कभक्तो रामखंनगाद्दध्यांकवेदाष्टहृताद्दि
नो यात हीनद्युगणेन युक्तं विलिप्तिकासु ध्रुवयुग्विधुच्चमिति अंशासुख भागादि हारो दृढहरद्दस्यं द्युगणेन युतं यि
लिप्तिकास्विसंचयि नो त्रैराशिक अत्रोपपत्तिः प्रशान्मागुणो १७५१५३०८० स्य खंडं सावयव १७५२४२०३१६।४० मत्र गुणहरौ
गुणेनापवर्त्य हरस्थाने नव परं सावयव ४२८०६।५३१२० मस्य विकलाः १५४३९५६८०० इदं हरमितं धृत मतो हर्गणः

अधिकंतु ३३९ ६१०२८ चतुरपवर्त्तितंगुणो ७४९० २५७ हरः पूर्वोक्तः स्थिरोनउक्तमुपपन्नं ३२ अथ चंद्रपातमाह सस्वार्द्धयाम
णाचितोदशाहतः क्रमोघनकांशाकोलिप्ताद्योहसुखध्रुवेणसहितश्चंद्रस्यपातोभवेत् समाष्टहिमुगांगवेदखखमूनिघ्नघ्नहृतं
तोहारात्स्यनदिनोघयुक्तविकलोयंराहुमाहुर्बुधाइति सहितइत्यग्रेतनइत्यनंतरार्थकंयोज्यं दृढहारेणपालब्धिलयोनोहतो
स्तैर्मिताहृशः पातः स्यात् रूपार्द्धनिवारणायस्वेति अत्रोपपत्तिः कलात्मागुणो ५०९६ ३४०२०० स्यखंड २३६६२७६७४२ मध्य
हरार्द्धेनापवर्त्तितोगुण३हरा२०वपरखंड २६४६४०५८ मस्यापिखंड २६२९३०४६ ४० मध्यगुणहरावेतदर्केनसावपवेना २
२९८६३०४। ४० पवर्त्तितोगुण १० हरौ द्वौ बंसावयवमूयरंखंड १९६१०११। २० मस्यविकलाः ११७६० ६० ६८० अथ
हरमितधरणादहर्गणः अधिकंतु ४०१८ ५०१४ चतुरपवर्त्तितंगुणो १००४६४२८७ हरः पूर्वोक्तः स्थिरोनउक्तगणितक्रमोप
पन्नं अथप्रसंगादाकाशेसप्तबिंबानांदर्शनाप्रसंबयहाः प्रमाणसिद्धाः कथमत्रसर्वत्रनवग्रहसिद्धिरित्याशंकामनसिकृत्य
सतद्वत्तरमाहयमिति चंद्रमातंबुधाः पूर्वावार्याः दक्षिणोत्तरतोपेवंपातोराहुश्चरंरहसेतिस्यपेसिद्धांतोत्रेराहुमाहुः राहोर्ग्रहत्वा
त्मकचंपुराणस्मृतिसंहिताप्रामाण्यादेवसिद्धं वासनयायिचंद्रपातोराहुर्ग्रहत्वेनासद्भवति तथाहि चंद्रपातस्तुचंद्राकाशगो

लस्तुक्रांतिवृत्तानुसारेणचंद्रकक्षाचंद्रविक्षेपवृत्तयोः संपातरतिगोलयुक्तिहमविचारं एतदासन्नचंद्रस्यचग्रहणसंभूतिदर्शनाहिना
हिनाराहुंपुराणप्रामाण्यसिद्धग्रहणस्यानुपपत्तेरिदमेवराहोः प्रसिद्धासुरस्यविधुतुरस्यामृतलालसस्यस्थानंचंद्रस्यामृतद्वार
वान् अमृतकिरणकारणत्वेनसर्वौषधिरूपणाद्यते अतएवविवाहयज्ञसंबंधेदेवाकीर्तिः नैकनीदिगियमस्यविवर्यते ध्यानंत्र
लिभिःफलाप्तये वेदमचास्यशशाभ्रहिमंडलक्रांतिमंडलमिथश्चतुष्टयं १ सोंधकारचरतोवहन्महीछायया विधुतिसोममंड
ल दीपिनापरलेंदुमंडलछायपाचसहस्रसूर्यबिंबहं २ द्वयोःपतनमेवपातइत्याहुरत्रविलराहुरीक्षते आयतनंमृतघ्नतिसु
धास्वानैहवनांशलालसः ३ सैंहिकेयग्रहतासुपेयुषोर्हरगोवियतिहृत्पातयोः मासमेतिनरविर्नचंद्रमागत्यते सखलुपार्श्व
गस्तयोः ४ किंवगोलगणितेषुजिष्णुजःसोमरोमकमयादयोपिचु पर्ययेणनबुराहुपातयोनमिनीविरधुरेषतांत्रिकाः ५
इति अतएवभगणमुद्रपातस्यराहुत्वंयथागतस्यपातचमितिविवेकोमंदानांमेषादेः क्रमविलोमगणनाविषयकग्रहभोगज्ञा
नार्थं नतुस्थानांतरस्थेनेतियथागतस्यराहुत्वेभगणमुद्रस्यतत्वेप्यसंगतिः अस्ययहत्वेयुक्तिंसएवाह राशिद्वत्रवसतिः ससूर्य
वम्रावगोचरफलैर्नहीयते रिष्टभंगजननैकनायको हारिकैरपि सदैर्नकीर्त्तितः १ अस्याष्टमग्रहत्वमुक्तास्येवस्थानां

दान

८

दान

नांतरत्वेननवग्रहत्वं सएवाहेतुपातमपरंस्वपातनोराहुरेति समयाश्चयेभुवः मंदिरंनदपिनस्पनइनस्कम्पनेनदपिदिव्यरिष्टवत्
१ दिव्यरिष्टः केतुः केतुवत् केतुत्वेनेत्यर्थः अतएवगोलेहन्नयोः संपातद्वयावश्यंभावान्नयोश्चगोलार्द्धांतरितत्वेनषड्भांतरितत्वात्ष
ड्भोराहुरेवकेतुरितिगणितेसुप्रसिद्धं नतुचंद्रपातस्ययुद्धेचौमादिपातानामपिग्रहत्वमनिवारितमतः पुनर्नवग्रहानुपपत्ति
रियतः सएवाहुएकोषस्वगपातनुल्यतोनैतिचंद्रुरविपर्वगर्वितः जातकादिषुपठ्यंतेमंदिरालिंतथानफलमन्यराशितः १
चंद्रस्यफलादेशोन्यग्रहाधिक्यानसातत्वेनास्यराहोर्ग्रहत्वंनान्यपातानामितिभावः अत्रहेतुमप्याहसः अत्रयेनविकलाद्दम
क्ष्ट्रियांतियफलमस्तकिंनतः तावदेवफलगौरवगतिर्यावतीसधिफलः कलानिधिः १ उक्तहेतोरेवराहोर्गतिसम्भावादेवग्रहत्व
मितिसएवसिद्धांतपतिः प्रतिदिनंखचरः प्रचरन्फलंकिमपियच्छतिचारफलोहिसः ग्रहणरूपगएवसवेत्रकिंचलतिकिंचि
दुपप्लवएवतदितिराहुर्ग्रहणसमयेयत्रनक्षत्रगमत्रैवग्रहणांतरावधिभवतिग्रहणांतरेनक्षत्रांतरेभवति मध्येर
शोनाभावान्नचलतीत्येवंचयावेदुच्यतेतर्हितत्ग्रहणं उत्पातःस्यात्तथाचग्रहतेरन्यचसुस्यातइतिग्रहणस्यतथाचेग
णितगम्यतानुपपत्तिर्गणितस्यनियतैकविषयत्वादतोकस्माद्दक्षांतरगमनानुपपत्त्यासहमपिराहुर्गच्छतीतिनमोरू

राम०
४४

ग्रहराहुः

यद्वेनाप्रसक्तेपिकल्प्यते ग्रहणेतुग्रासवशादेवप्रसक्तइतिभावः राहुपक्षांतरितस्थानस्यकेतुग्रहत्वंसूचयन्निहांतयति ज्ञयमे
तियदादिवितस्करंचरतिकेतुरपिप्रतिवासरं भवतिनग्रहएवगतिंविनाजगतिकर्मविपाकविदोविदुः १ तस्करं संपातान्मराहोः ष
ड्भांतरितसंपातांतरं आकाशोउदयंग्रहणविषयवंशग्रोतिनदाकेतुरपिचरतिः प्रसहंप्रोक्तरीत्यागच्छति अपरःसंपातः केतुरि
तितास्यर्थः द्वयोरभिन्नचलनाद्ग्रहत्वमतएवकोसुरोसुरवक्त्रबंधभ्यांराहुकेतुत्वेनव्यपदिश्यते अतएवसएवराहोर्ग्रहत्वमुपस
हरति तदितिविद्यतएवसकिंपरैरुधिरबिंदुवपुर्विलसंतियेतद्ग्रहनामसुकीलकेतकः स्वपितराहुसमर्थनहेतवः १ यःपर्वग
स्तस्यगतिर्नदृष्टासेवग्रहत्वेहिमहत्समाणः विलोमगामीविधुपातएवस्मादृशिप्रतीतः २ काकर्थनकाराहुरेवगतिर्ग्रहणांतर
दर्शनादित्यर्थः नचैवंचंद्रोऽपियद्यः स्यादित्याशंक्यसमाधत्तेसएव पातवद्गतिवशेनशीतगोरुक्तमस्फलदं किलेतिचेत्
अस्मत्किंतुनहितत्रिवशिनंराहुवद्ग्रहपदेविरचिना १ युक्तपरिनोवाक्यएवाहकिंचगोलगणितानियन्महीमध्यकेंद्रमधिकृत्य
तेनिरंतरतनः शशिनमीक्षतेस्फुटंकेंद्रत्वहेतुमपिपातवर्त्मनीति अस्यार्थः भूमध्यकेंद्रंयदधिकृत्य स्वीकृत्यः गोलाश्रितगणि
तानि तद्गतः तद्भूमध्यगर्भस्थोदृष्टापातमार्गे कक्षीरूपेकांतिवृत्ते अपिरेवार्थे तस्मिन्नेवनाम्यत्रेसर्थः स्फुटंचंद्रं व्यक्तहेतु ३।

वधेयः वस्तुतस्तु प्रतिवृत्तकेंद्रीयध्यामिनस्पष्टग्रहाणां व्यवहाराणां व्यवहारोपजीव्यत्वाभावाद्भूगर्भस्थ एव दृष्टास्पष्टं चंद्रमुद्दिश्य
च्छ हेतुमीक्षते इत्यनेन च्छ हेतुत्वेन दर्शनविधानात्पातमार्गे कांतिवृत्तेस्फुटभोगदर्शने उच्चस्यानुपयोगात् क्रमिसलेपस्पष्ट
तानुपयुक्तविस्तरेणा १३ अथ बुधपातमाह त्रिघ्नोगणो धोद्विगुणः स्वनिघ्नांशाद्धोंशाद्ध्रुवो ध्रुवसुक्तपातः सिद्धाभ्रपंच
गुणांकवह्न्याद्रणाद्रसाद्यविलिप्तिकः स्यादिति अत्रोपपत्तिः उक्तरीत्या कल्पोक्तबुधपातभगणाः १२६१७०६०४८८८ ए
ते भगणांशा गुणाः गुणकः ४७०२१४१७७५६८० कल्पकुदिनानि १५७७९१७८२८००० हरः अत्र गुणस्यैकखंडं ४७३३७५
३५८४००० अपरं च १६८३८८२९१६८० प्रथमस्थाने हरापवर्तनेन गुणस्त्रयं द्वितीयं खंडं कलात्मकं कृतं १०१०३२९
७५००८०० अस्याधिखंडं ९४६७५०६९६८००० शेषमपरं ६३५७९०५३२८०० प्रथमस्थाने गुणहरौ हरेणापवर्त्य गुण
स्थाने षट् द्वितीयस्यापि एकखंडं ६३११६७१२१२०० अत्रापि गुणहरावेतेनैवापवर्त्यैकेन १०५१९४५२१८६६४० पत्रत्रिनौ
गुणहरौ १५ शेषं कलात्मकं खंडं ४६२३४०२६०० इदं विकलात्मकं कृतं २७७४०४०९६००० अत्र चतुःसहस्राप ४०००
वर्त्तिनौ गुणा ६९३५१०२४ हरौ ३९४४७९४५७ अतउपपन्नं १४ सुक्रपातमाह गणा हूतलेगघ्नवृदाद्यमंशादिकः सुक्र

पातोविलिप्तासुहानः गजांगोकसमाप्तिदस्त्राब्धिमेघैर्गणाद्वौ द्वुरामेनवर्षं ध्रुवाद्यद्दति· अथ समगुणाहर्गणा सुक्रमहर्गणाद्वै शुक्रपा
तोशाद्यः पर्वोक्तहारोहरः शेषंस्वस्वं· अत्रोपपत्तिः प्रोक्तरीत्यागुण ९७२८५५६८५०८० हरौ १५७७९१७८२८००० गुणस्यखं
रं हरार्द्धं शेषंद्वितीयं १८३८९६७७१०८० कलात्मकंकृतं ११०३३८० ६२६४८०० इदमधिकंधृतं ११०४५५२५७९६००
अत्रगुणहरौहरेणापवर्त्यगुणस्थानेसमः अधिकंचकलात्मकमिदं ११६१८५३१२०० विकलात्मकंकृतं ६९७११९८५२०
०० अत्रगुणहरौचतुःसहस्रा ४००० पवर्त्यगुण १७४२७७९६८ हरौ ३९४४७९४५७ अतउक्तमुपपन्नं १५ चं
द्रातिरिक्तानांमंदोच्चानिचंद्रबुधशुक्रातिरिक्तानांपाताश्चकथमत्रनोक्ताअन्यथाप्रागुक्तनद्भवकानांव्यर्थत्वापत्तिरिस
तआह अन्यत्रेचारिणांमंदतुंगपातौमयात्रवै· नोक्तौवर्षेपिविकलागतसंभवतःस्फुटमिति· उक्तयहातिरिक्तयहाणां·
मंदोच्चपातौ· यथायोग्यमवेयस्तेन चंद्रातिरिक्तानांमंदोच्चानिः चंद्रबुधशुक्रातिरिक्तानांपाताइत्यर्थः अत्रलघ्वहर्गणाद्वा
नयनावसरे वै· निश्चयेन· कारणमाहवर्षेपीति· एकवर्षेविकवर्षेविकलात्मकगतसंभवात् अयिशाह्यादेनदानयनस्य
वर्षांतवर्षांतर्गतत्वेनतत्रप्रतिदिनमासयोः सुतरांगतसंभवादित्यर्थः विकलावर्षेधिभोगज्ञानंसमेरायसिद्धंतत्रवर्षावधि

ध्रुवकाभिन्नतयामंदोच्चपातौनोक्ताविनिभावःविकलागतसंभवेप्रमाणमाहः स्फुटमिति· चक्रविकला१२९६००० गुणितनभ्रग
णेभ्यः कल्पवर्षैः फलस्यानुत्पत्तेः पस्यहंप्रमाणमित्यर्थः १६ अथाहर्गणानयनेयदाकदाचिद्वैत्रादिनिथिगणेकलाशुद्धिरू
नानस्यात्तदाहर्गणःकथंकार्यइत्याशंकायामुक्तंभास्करोक्तमनुवदति· यावत्तिथिभ्योभ्यधिकात्रशुद्धिः प्राङ्वैत्रतस्तावदहर्ग
णः स्यात्· प्राक्शुद्धिपूर्वेणतथैवरवेराः प्राग्वर्षजातैर्ध्रुवकैःसमेनाइति· अत्राहर्गणानयने· यावद्यदवधि· तावत्तदवधि· पूर्वं
वैत्रतः पूर्ववर्षजशुद्धद्वयाभ्यामहर्गणःकार्यः· ननिकटशुद्धद्वयाभ्यां· विशेषांतरमाहतथैवेति· रवेरस्तदहर्गणोसत्राः ध्रुव
गुणितस्फुटो· यथाप्राङ्वैत्रादितिथिगणोग्रहीतस्तथेत्यर्थः पूर्ववर्षसंबंधिभिर्ध्रुवैर्युताः एवकारात्ननिकटध्रुवैरितिस्फुटो
र्थः वैत्रादौचांद्रवर्षसमाप्तेस्तादृशाभीष्टसमयेनद्वितीयचांद्रवर्षसमाप्तेस्तादृशाभीष्टसमयेनद्वितीयचांद्रवर्षसंबंधेपिप्रकृ
तसौरवर्षासमाप्तेस्तद्द्वितीयसौरवर्षाप्रवृत्तेः पूर्वशुद्धद्वयध्रुवकवैत्रादिभिरहर्गणादिकंसाध्यमन्यथायत्किंचिदेवस्यात्· अ
तेवर्षसमाप्तेरितिसम्पूर्णे· वस्तुतस्तुतादृशास्फुटेविपरीतशोधनादुक्तरीत्यावमानयनावसरेहेपाद्विशोधनेननिरग्रलब्धावमैरू
र्ध्वहीनोहर्गणोभीष्टदिनादूरात्रौसौरवर्षांतपर्यंतमणगतोभवेत्· वारसंवादार्थंसप्रतिलोहर्गणोद्वयाच्छोध्यः शेषंसूर्याद्गतवा

रः भस्मारहर्गणादुत्पन्नाग्रहाधवेभ्यः शोध्याग्रहाभवंति तत्र सूर्योद्वादशराशिभ्यः स्वनिलाघवं सुखहीनां सुलभमेव परं वैपरीत्ये
नक्रियांतरकथनगौरवादुपेक्षितं लक्षेनैदुक्तेनैवीनक्रौचाभावाच्च १७ अथ भास्कराचार्येण ब्रह्मगुप्तमनुसरतापि ब्रह्मगुप्तोक्तं
केनचित्पुरुषेण स्वग्रंथे कश्चिदुपलब्धं बीजमुक्तं तत्प्रमाणत्वेन सिद्धांतशिरोमणावुक्तं खाभ्रखार्कैर्हताः कल्पयानाः समाः शे
षकं भागहारास्त्र्यक्षयानयेत् यत्र योरस्वकं तद्विशाभजेल्लब्धिप्रकाद्यं फलं तत्त्रिभिः सायकैः १ पंचभिः पंचभूभिः कराभ्यां हतं भा
नुचंद्रेज्यशुक्रेंदुतुंगेषुणं इंदुनादस्त्रबाणैः कराभ्यां हतैर्भौमसौम्येंदुपातार्किषुस्वक्रमादिति तथा सिद्धांतसुंदरे दामोदरोक्तग्रामा
ण्येनोक्तं खाभ्रखाभ्राष्टभूभिर्गतं यत्फलेस्तष्टमेतस्य यातैष्य योरस्वकं तद्धृतापावकैः सिद्धसंख्यैर्हतं दृग्यमैः खाग्निभिः खांकवेदै
र्द्विभिः १ नंदनिघ्नाद्युतेनाप्तभागैर्युताः सूर्यसौरावनीजाः परेवर्जिताः। दृक्तमं ग्रहाणामनेनस्फुटं प्राहदामोदराचार्यएवैवं बुध
दर्शनं तथान्यैराधुनिकैरुक्तं तच्छ्लोकाभ्यां दूषयति यत्तु श्रीपतिसिद्धांतप्रामाण्यात्सिद्धशिरोमणौ वृद्धिक्षयात्मकं बीजं बहुधेर्गदि
तं तथा १८ दामोदराद्यैरन्यच्च तथेदानीं तनैः स्मृतं तत्सद्यक्तभावाच्च न दृष्टविषयं चनइति सिद्धांतशिरोमणौ ग्रंथे ननु
सदिनिश्छेदः श्रीपतिभट्टकृतः सिद्धांतशेखरस्य प्रामाण्यात्तदुक्तवादिसर्थः भास्करस्य स्वचातुर्येण ग्रंथनिर्मितावेतद्विचारि

तं निबद्धं सुबुद्धिकृतोपहासविषयं वस्तुयति येनसर्वं चपदार्थे शोदः कृतस्तस्मैतद्विचारोयेस्तावयुक्तैवेतिभावः बीजं० दृग्विषयेहेतु
स्तत्फलं वृद्धिक्षयोभयात्मकं षष्ट्यहस्रवर्षैर्वृद्ध्यात्मकं ततः षष्ट्यहस्रवर्षैः क्रमादपचयात्मकमेवेद्वादशसहस्रवर्षभोगात्मकं तदु
क्तक्रियोपपत्त्यावगतं तथा उक्तरीत्या दामोदराद्यैः दामोदरप्रभृतयः मूलचेनाभिमतो येषां तैर्ज्ञानरात्तदेवतैरित्यर्थः प्रमत्तं बीज
मुक्तं तत्रः बीजांतरं इदानीं तनैः सांप्रतंस्थूलकालसंबंधभिन्नैर्मकरंदाद्यनुसृतैर्ग्रंथकारैः कलिगतवर्षगणात्स्वसहस्रा
दिभाजकल्पनयोक्तं पूर्वं चकारः समुच्चयार्थकस्तदित्यत्रापि तेनतन्मतत्रयमित्यर्थः प्रसिद्धत्वहेतुमाह युक्तभावा
दिति बीजफलस्य गोलसन्निसिद्धत्वाभावादित्यर्थः तथाहि तत्र बीजफलोपपत्तिस्तु सर्वं चंद्रोच्चेषु गणितागते द्वाकाशा
वेधसिद्धस्य ग्रहावगतमध्यग्रहोच्चैः परममंतरक्रमोपचयेन षष्ट्यहस्रवर्षैः कलात्मकमणदृष्टं ९०।१५०।७५०।
६० भौमबुधशीघ्रोच्चंद्रमानशनिषुगणितागते षष्ट्यहस्रवर्षैः परममंतरक्रमोपचयेन कलात्मकं वेधसिद्धस्य ग्रह
हावगतमध्यग्रहैर्धनदृष्टं ३०।१५६०।६०।१२० ननु षष्ट्यहस्रवर्षैः क्रमापचयेनांतराभावइति द्वादशसहस्रवर्षाणि बी
जपर्ययकालोगतवर्षाणि द्वादशसहस्रतस्तानि शेषकालस्योपचयापचयमध्यगच्छानार्थं भगहाराष्टोधनं तयो

रस्यंषड्ह्रस्ववर्षांतर्गतंनस्यादेवफलसाधनंषड्ह्रस्ववर्षैरेनावदंतरंतदाताहशाल्पवर्षैः किमित्यनुपातेन तत्रगुणहरौत्रि
शतापवर्त्तितावुक्तमुपपन्नं एवमुक्तरीत्याहिनीयबीजोपपत्तिर्ज्ञेया अत्रांतरदर्शनेकारणाभावः नहि पूर्वोक्तग्रहगणिते
क्वचिदर्मिपिस्तुलतोपपत्त्यावगता नचभगणाएवसांतराइतिनदर्थमिदमिनिवाच्यं तर्ह्यंतरस्यक्रमोपचयेनसद्भावान्मध्ये
उपचयंप्राप्यापचयस्यवासनासिद्धत्वात्तुपपत्तेः अतएवदृद्धिक्षयात्मकमितिपूर्वोक्तमुपहासार्थमुक्तं ननुकालभेदात्तत्र
वलइतिसूर्यसिद्धांतोक्तेः कालांतरवशेनग्रहस्यांतरमुपचयापचयात्मकंप्रसक्तप्रमाणसिद्धंकथमनुपपन्नस्यादिसत्वर
साद्दूषणांतरमाह चेति चकारोदूषणांतरसमुच्चयार्थकः यदांतेचेति तेननदृष्टविषयचाज्ञेतिफलितं मनुष्याणामायु
षोल्पतयापड्ह्रस्ववर्षपर्यंतंकथमुपचयात्मकमपचयात्मकंवदर्शनंसंभवतीसत्युपपन्नंयत्किंचिज्ज्ञेतत् अतएवपूर्वं
बहुदोषैरिस्फुटंतदुपहासव्यंजकं नचार्षज्ञानपोगजप्रयासस्योपपन्नमितिवाच्यं आर्षग्रंथेएतद्दत्तुयत्नभादिति एवमेक
लिगतस्यभाजकत्वकल्पनाद्दीजकल्पनयुक्तिप्रसक्ताभ्यांविनाकथंप्रमाणज्ञेयमितिः १९ ननुगोलंबधापरीक्षेनविज्ञेयं
ध्रुवकंस्फुटमित्यादिसूर्यसिद्धांतादिवचनेबीजदानस्यप्रसक्तानुपपत्त्याप्रसिद्धितिपारनास्फुटंबीजदानंदूषितमितः श्लोका

भ्यांबीजसिद्धांतमाहगोलंबधेत्यादिसौरवाक्याद्यंत्रादिवेधतः स्वसाध्यंतुरवगेबीजंदेयंप्रसक्तनवतः। २० युक्तसिद्धमपि
स्वल्पवर्षैर्दृष्टात्मकंमतंसद्भावयात्मकंचेद्यदसाध्यंसाल्पमेवतदिति सूर्यसिद्धांतवचनमामाण्याद्यंत्रादिवेधात्बीजं ग
णितागतग्रहविद्ग्रहयोरंतररूपंनिजसाधनयोग्यं तुकारात्स्वासाध्यस्यनिरासः स्वल्पवर्षैः आयुरंतरगतैरंतरसाधनयो
ग्यैः दृद्धिरूपं यद्वाउपचयात्मकं उपचयापचयात्मकंनतदुभयात्मकमितिनास्त्यर्थः ग्रहे गणितागतेस्पष्टेमध्यमे
वादेयं ममममतं नचिदमंतरंकारणानुपलब्धमुपेक्ष्यमन्यथासर्वबीजस्याविसंग्रहापत्तेरित्यत आहसकलसिद्धमपीति कार
णज्ञानाभावेनसुक्ष्मसिद्धं नतुविनाकारणमितिसर्वः अंतरस्यविनाकारणमनुसंधेः अपिशब्दादुपेक्षामहत्वानहत्वमि
सांग्रहः नचार्षग्रंथसिद्धग्रहेस्वसाधितांतरसंस्कारभक्तयगमेग्रहस्यानार्षत्वेनप्रेक्षावदुपेक्षितत्वापत्तिः आर्षेबीजंचियात्त
त्रेस्यतोबीजसंस्कारहेतुमाहप्रसक्तनवतइति प्रसक्तप्रमाणसिद्धवस्तुभूतांतरत्वादित्यर्थः तथाचार्षेप्रसक्तदृष्टांतरंसंस्का
र्यमिसक्तेग्रहेनार्षत्वमेवान्यथाग्रहणाद्यसंवादेनधर्माद्यनुष्ठानमुख्यकालविलोपापत्तेरितिभावः तुकारार्थस्यस्पष्टयति चे
दिति यत्बीजकेनचिद्दृष्टंतच्चेत्स्वासाध्यंतर्हिसाम्यमुपेक्ष्यं एवकाराक्तदाविदपिनत्रग्रासमनिर्णयात् निर्णयेतुपरो

डॉक्टर भाऊ दाजी लाड स्मारक
DR BHAU DAJI MEMORIAL

कं यास्वमेवेति चेदित्यनेन सूचितं २१ अथ केन चित्पारसीकमतेनैव ग्रहाः साधिता स्तेन स्वग्रंथेन नक्षत्रगतिवशेन चालनाख्यं बी
जं नक्षत्रध्रुवग्रहमंदोच्चपातेषूक्तं तन्मतेऽतस्यावश्यकत्वादन्यथा तत्पन्नेरिति तन्मतदर्शनेन कश्चिन्नहीजमस्मदादिग्रंथन
निग्रहमंदोच्चपातनक्षत्रध्रुवेषु दास्यतीति तन्निवारयति येरुक्तं खगमध्यतुंगपातभेषु बीजं यन्मृगतिवशात्प्रचालनाख्यं
तन्नैर्यावनमतमेव संगृहीतं तन्न सूरिः स्वमतविचारणे ग्रहेष्वपि मिति भेषु नक्षत्रध्रुवेषु एकस्मिन्काले ग्रहादिकं सर्वं सिद्धं कृत्वा
येहर्गणादिसाधनद्वारा ग्रहादिकं साधितं तत्रायनांशावशेन नक्षत्रगतिरूपेणांतरालसमयेनेष्टांतरस्यादतो नक्षत्रगसंबंधा
धाच्चालनाख्यं बीजं यद्येरुक्तं तन्नैर्यावनमतं पारसीकोक्तमतमेव कारोस्मदादिमतनिवारणार्थः संगृहीतं निबद्धं पारसीक
मतं ग्रहाणां साधनावश्यकत्वेन तदावश्यकमिति तद्ग्रंथेन तन्न विरुद्धमिति भावः स्वाभिमतग्रंथेन स्पनिरासमाह नरिति नक्षत्र
गसंबंधेन चालनाख्यबीजं सूरिः अस्मदादिमतानुसारिणिः स्वमतविचारणे निजमतेन ग्रहकरणे हि निश्चयेन उपेक्षं न
देयं अन्यथा स्वमताभिमतग्रहासिद्धापत्तेरिति प्राज्ञावगम्यमिति भावः २२ अथ देशांतरफलानयनार्थं स्पष्टपरिधि
विवक्षुस्तावत्स्पष्टपरिधिहेतुभूतपलकर्णसाधनार्थं पलभोपूर्वग्रंथाभिमतामाह यस्मिन्दिनार्द्धे जनतुलाद्यधिष्ठितः सूर्यः स्फु

टः स्यादयनांशसंस्कृतः तत्र प्रभासूर्यमितांगुलस्य तुर्भागोत्थाभास्य समभूमिपृष्ठजेति यस्मिन्मध्याह्ने स्पष्टः सूर्यो वक्ष्यमाणा
यनांशसंस्कृतः सन् मेषादौ तुलादौ वास्थितः स्यात् तत्र तस्मिन्मध्याह्ने द्वादशांगुलस्य शंकोः शंकुर्नरो नाकथितः सरावेति
भास्करोक्तेः समभूमिपृष्ठेनातायाच्छायासाहभास्यात् एतेन पूर्वग्रंथोक्ताहभाभूपृष्ठस्येति सूचितं अत्रोपपत्तिः अयनांशा
संस्कृतोर्को मेषादौ तुलादौ वा तदा विषुवद्वृत्ते भवतीति विवक्ष्यमाणगोलस्थानोन्नतसुप्रसिद्धं तत्र यदा कदाचिन्मध्याह्ने तादृशो
र्कस्तदा विषुवयाम्योत्तरवृत्तसंपातेन तत्रयेन तांशाउन्नतांशाः सूर्यस्य क्रमेणाहोरात्रलंबांशाः विषुवयाम्योत्तरसंपातस्य स्व
मध्याह्निजोन्नतध्रुवांशतुल्यनतांशात् हि निजयाम्योत्तरसंपातात्तस्यैव संपातस्य स्वमध्यावनतध्रुवभागतुल्योन्नतिर्वा
तः अक्षांशाभ्यां लंबांशाभ्यां दृग्ज्याशंकू भाभ्यां च समाणुरीसा छाया ध्रुवस्यात्तरूपस्य संबंधादस्ताया तत्र लाघवाद्द्वादशां
गुलशंकोर्भगर्भछायारूपा पिभूपृष्ठस्थैवस्वस्य निरपेक्षया प्राचीनैर्भगभीया धृता भतोगर्भे द्वादशांगुलशंकुछायाग्रहण
स्यासंभवात् अतएव तच्छायाया भूतैर्गभीयत्वमुपेत्य भूपृष्ठीयत्वं वासवंमयोक्तं २३ परं वियंगणितानुपयुक्ता गणितस्य
भूगभीयत्वादतो भूतैर्गभीया मरुमभांतदरुकर्णो चपदाभ्यां माहतत्रो नतांशा रविबिंबकेंद्रयंत्रादिवेधाद्भवजानतांशाः

तद्दीनमस्त्यांकगुणोर्कनिघ्नोनतांशजीवाविहृतोंगुलाद्या २४ भृतैर्गभजास्यासलभेयमेवयास्यासुधीभिर्गणितेनसूर्यः पलप
भावर्गयुताःकृतेंद्रासन्मूलकंस्यात्पलकर्णएवेति तत्र पूर्वोक्तमध्याह्ने सूर्यमंडलमध्यरूपकेंद्रस्ययंत्रादिवेधात् आदिश
ब्देनगोलः प्रकृतिरूपः उन्नतांशाः गणितस्यमंडलमध्यकेंद्रसंबंधात् ध्रुवसंबंधिनः प्रोक्तरीत्यानतांशाः तेहीनायानवति
स्तस्यावस्थमाणरीत्यागुणोज्या द्वादशगुणाः नतांशज्ययाभक्ताः अंगुलाद्याभ्रराभीयाः पूर्वोक्तोपपत्त्यापलभास्या
त्पलाकयोः पर्यायत्वादकृभा गणितइतिनिमित्तसप्तमी गणितार्थमित्यर्थः इयमानीताः भ्रगर्भसंबंधात्संदितेग्रो
स्या एवकारार्थेपदांतरान्वयश्चकयाविवृणोति नेति पूर्वं प्रागुक्ताभ्रदृष्टीया गणितार्थमनुपयुक्तत्वान्नग्राह्याः अ
त्रोपपत्तिः वक्ष्यमाणरीत्याध्रुवनतांशालंबांशाः ध्रुवोन्नतांशाअक्षांशास्तेतुखमध्यक्षितिजानरस्थूयाम्योत्तरवृत्तप्र
देशास्तिष्ठतिनवतिभागांतर्गतत्वाल्लंबांशोननवति तेषांज्याकृज्याः लंबज्यालंबांशज्याः अनयोर्भुजकोटित्वंगोले
प्रसक्तंविषुवच्छायासेत्रवमतोलंबज्यातुल्यशंकुकोटावक्षज्यातुल्यदृग्ज्याभुजस्तदाद्वादशकोटौकोभुजइतिछाया
नहिनेत्रभात्रसंबंधात् द्वादशकोटौछायायाभुजत्वादित्याद्यग्रेस्फुटंप्रतिपादितमितिसंक्षेपः पलभावर्गयुतंचतु

श्चत्वारिंशदधिकंशतंतन्मूलंपलकर्णःस्यात् एवकारस्यगणितोक्तपलकर्णत्वेनपलसंबंधःस्यादेव कृतेंद्राणांद्वादशव
र्गत्वात्स्फुटोपपत्तिरितिभावः २५ अथात्रवर्गमूलक्रियागणितार्थंस्वविरचितपाटीसारस्थश्लोकत्रयमनुवदति
तुल्यद्वयोर्वधोवर्गस्तन्मूलार्थंविधिस्त्वयं आद्यंकादिसमंयुग्मंस्थानमंकंक्रमात्ततः २६ अंत्योनेशोधितोयस्यवर्गस्तं
स्थापयेत्पृथक् तेनहिघ्नेनभाज्यंतदादियुग्मंफलंफलात् २७ अग्रेन्यसेच्चवर्गंतदादिविषमात्त्यजेत् द्विघ्नपक्षा
सुहृच्चैवंपंक्तिर्मूलंभवेत्ततइति तुल्ययोर्द्वयोः संख्यांकयोर्घातोवर्गः स्यात् तन्मूलार्थं अयं वक्ष्यमाणोविधिः प्रकारः तु
कारात्समनंतरएवोक्तइत्यर्थः ततः विषमसमांकनानंतरं तेन यस्यवर्गः शोधितस्तेनेत्यर्थः वर्गशोधनस्थानस्यादिस्था
नमूलंसस्थानं अत्रयस्त्रंफलंतत् फलात् इष्टवर्गस्थादित्यर्थः पंक्तिक्रमेणाग्रे तदादिविषमात् युग्मस्यादिभूतंविष
मस्थानंतस्मादित्यर्थः ततः शोधनानंतरं द्विगुणितफलयंत्रक्षाः एवं तदादियुग्मंभाज्यमित्यादिसजेदित्यंक्रियासुहृद्यावद
कस्थानसमाप्तिः तदायाफलयंत्रिः सैवमूलंस्यात् एतद्दुयपंक्तिः पाटीसारेनिबद्धानिअक्ताः अत्रोपपत्तिस्तद्यथा प्रकारस
स्थूलस्थांकहतिर्विरामे द्वंसाहतोयासमुखात्तदादुयात्सवर्गश्चरमस्यवर्गात् १ स्थानांतरत्वेनभवेत्तदादौद्वयांस

निघ्नाअपरेभवंतिउपांत्यवर्गादपरस्यवर्गः स्थानांतरत्वेनभवेन्नसंशयः २ वर्गान्मूराशौप्रथमस्थूलादेरोजस्थूलेत्यादिसुरकांक
वर्गाः समस्थूलेद्याद्यादिगुणाःपरंकाअनोकिनोयंविषमान्यकाभ्यां ३ अयोजेशोध्यतेयस्यवर्गः सोंत्योभवेत्सदे तस्या
भिहमिनिहिघ्नीशिष्टास्यान्नस्परःसमः ४ द्विघ्नमूलेनसंभक्तःपरःस्यान्नत्कृतिःपुनःविषमेशोध्यतेयेचतदास्थान
द्वयस्यहि ५ वर्गः शुद्धस्ततः सिद्धमूलस्थानद्वयात्मकं ततः शेषाद्दुकरीसामूलमग्रेपिजायतेइति २८ अथप्र
संगाद्वर्गात्मकांकस्यवर्गत्वेभिमतेतन्मूलंसूक्ष्मासन्नं यथास्यान्नथाप्रकारमाहराशेः खरसागरामघ्नान्मूलंसावयवं
चयत् उक्तप्रकारान्नषष्टिभक्तंस्यात्सूक्ष्मवर्गस्यदमिति यस्यांकस्यमूलमपेक्षितंस्यान्नस्पराशेःषड्विंशाछत ३६००
गुणिताद्यन्मूलमुक्तप्रकारात्सावयवं अवयवार्थंमूलावशेषंषष्टिघ्नंद्विगुणेनयंत्रात्मकमूलेनभक्तमिति चः
समुच्चयेः तेनावयवोपेक्षायानिरासः तत्सावयवंमूलंषष्टिभक्तं सूक्ष्मवत् नतुसूक्ष्मं सूक्ष्मासन्नमिमित्यर्थः
मूलंस्यात् अत्रोपपत्तिः वर्गेणमहतेष्टेन बधाच्छेदांशयोर्हतात् परंगुणयरक्षुद्रछिद्रभक्तंनिकटंभवेदितिभा
स्करोक्तप्रकारेण तथाहि राशेरूपहरकल्पनाच्छेदांशयोर्वधोराशिरूपइष्टषष्टिवर्गेण ३६०० गुणितस्य

राम०
५९

मूलं षष्टिवर्गरूपगुणपदस्यषष्टिघ्नात्रहुणितरूपहरस्यषष्टिघ्नपायाषष्टिभक्तं यथायथामहदिष्टकल्पनंतथातथास्यंतेसूक्ष्मासन्नं
स्यात् अतएवमयापाटीसारेमध्यमितमिष्टवर्गप्रकल्प्यसूक्ष्मासन्नमूलानयनप्रकारः क्षेत्रविचारोपक्रमेनिबद्धः यन्मूलमाया
तिन चेत्तत्रोंकाच्छिद्रादन्तान्मध्यमितिप्रतिघ्नात् मूलंपदासन्नमिदंहरघ्नाच्छेदेनभक्तंनिकटंपरंस्यादिति वर्गेणमहतेष्टेनेत्यादिभा
स्करोक्तावुपपत्तिस्तुमयातत्रैवाईपथेननिबद्धा वर्गान्महावर्गगुणात्परंपदगुणस्यमूलेनहतंपरंस्यादिति अत्रभिन्नांकस्यैकीक
रणार्थंछेदांशयोर्वधः कृतोतएवपदग्रहणानंतरंगुणयरगुणितहरभक्तंपरंमुख्यपदंभवतीत्यक्तमिति ध्येयं २९ अथभूपरि
ध्यर्थंभूव्यासंयोजनात्मकंविवक्षुस्तावद्भूगणितोपयुक्तंयोजनंपरिभाषयाएताभ्यामाहवेश्मांतःपतितेषुभास्करकरेष्वालोका
तेयद्भूजःसमोक्तःपरमाणुरष्टगुणितैस्त्रैरेवरेणुर्गजैःतैर्गोलाग्रमथाष्टभिःकचमुरवैर्लिक्षाचएकाष्टभिःस्यात्ताभिश्चतदष्टकेनच
यवोष्टभिश्चातैरंगुलं ३० तैःस्यात्द्वादशभिर्वितस्तिरुदितोहस्तश्चताभ्यांपुनर्दंडोहस्तचतुर्भिरस्यभवतिक्रोशः सहस्रद्वयं एवं
क्रोशचतुष्टयेनगदितंसावत्सरैर्योजनंनक्षत्रग्रहसूर्यबिंबकुपरीणाहादिसंसिद्ध्येइति प्रासादादिएहमध्येगवाक्षमार्गेणागते
षुसूर्यबिंबरश्मिषु यद्भूमौ प्रत्यंशोतिसूक्ष्मोलोकैर्दृश्यतेसपरमाणुसंज्ञउक्तः यंनैष्यायिकाः प्राचीमाहुस्त्रसरेणुवदंति शिरोम

एयादयोनवीनास्तपरमाणुद्व्यणुकानंगीकारादेनंपस्यरूपतमेवपरमाणुस्थानापन्नमंगीकुर्वंति. तैरुक्तपरमाणुभिः एवकारःप्राचीनाभिमतपरमाणुनिरासार्थकः. अष्टगुणितैः अष्टभिः परमाणुभिरित्यर्थः रेणुःस्यात्. तैः रेणुभिरष्टभिर्बालाग्रं. केशाग्रं. अनंतरं. कचमुखैः केशाग्रैः लिक्षा. ताभिर्लिक्षाभिर्यूका. तद्दशकेन. यूकादशकेन. यवः. अष्टाभिर्यवैरंगुलं. एतदंतमुन्नरोत्तरमष्टगुणितमितिसिद्धं. तैरंगुलैर्द्वादशसंख्याकैर्वितस्तिः प्रादेशिसंज्ञा. ताभ्यां वितस्तिद्वयेनेत्यर्थः हस्तउक्तः अस्य. दंडस्य. एवं. उक्तरीत्या. सांवत्सरैः कालविशिष्टः कालोपलक्षणाद्दशाहैर्गणकैरित्यर्थः. परिभाषायाः कालतोविसदृशाचासंभवदनिरूपणार्थंवादेशानुक्तिः कौशाचतुष्टयेनैवंयोजनं. प्रयोजनमाह नक्षत्रेति. नक्षत्रयैग्रहयोराश्रयीभूतवृत्तानि. कक्षादयः त्रिवं. अनयोर्मंडलप्रमाणं. भूगोलपरिधिः आदिशब्दाद्भूव्यासः. एतेषां सिद्धिनिमित्तं. एषांमानंयोजनैरपेक्षमस्यतोयोजनमानकथनमावश्यकमितिभावः ३९

भूगोलव्यासमानमाह. भवक्रकेंद्रवेंद्रोयंसप्तांगोलोखिलाश्रयः. अमूर्त्ताधारकोस्यस्यव्यासः खाभ्राष्टियोजनइति. अयं खाश्रयभूतः प्रसक्तः सप्तांगोलः. अनेनादर्शाकारवंकमलाकारवंकमैवापुराणोक्तनिरसं. अखिलाश्रयः समंतादखिलानांचेतनाचेतनानामाश्रयभूतः खाश्रयानुमानात्. एतेनतिर्यगधःप्रदेशस्थितानांपतनशंकापराकृता. भवक्रकेंद्रवेंद्रः भवक्रस्यभगोलस्यमध्ये

मध्यंयस्यासौ. भगोलांतराकाशेभगोलमध्यभूगोलमध्ययोरभेदः कालतइतिरूपेणभूगोलावस्थानमतोभगोलमध्यावस्थितोभूगोलः एतेनसप्तांगोलस्याधोगमनंनिरस्तं. भूगोलस्यसर्वावयवावच्छेदेनैकाधःप्रदेशस्याप्रसिद्धेः भगोलमध्यगर्भस्यसर्वाकर्षकत्वात्. अधोगमनसंभवेपिशेषाद्याधारकत्वेनस्थिरत्वमत आह अमूर्त्ताधारकइति. नास्तिमूर्त्तइयत्तावच्छिन्नपरिमाणआधारोयस्यासौ. अन्यथाभचक्रभ्रमणानुपपत्तेः. सदाधारपृथिवीवासुतेनामित्यादिश्रुत्याअमूर्त्तरूपेणाधारेणधृतएवपरमेश्वरस्यजगदाधारत्वात्. अस्तिस्वरूपेणधर्मेतेतथाचभास्करः भूमेःपिंडःशशांकस्तुकविरविकुजेज्यार्किनक्षत्रकक्षाद्वैतैर्वृतः सन्नदनिलसलिलव्योमतेजोमयोयं. नाम्याधारःस्वशक्तौवियतिनिपतंतिष्ठतीहास्यपृष्ठेनिष्ठंविश्वंचशश्वदनुजादिसुरैस्संसमंतादिति. अस्यभूगोलस्यव्यासःमध्यरेखारूपः खाभ्राष्टियोजनः षोडशशतयोजनप्रमाणः शतान्यष्टौ भूकर्णोद्विगुणानि चेतिसूर्यसिद्धांतोक्तेराकरमएवात्रमानं. उपपत्तिरपिसिद्धांतशेखरोक्ताभूगोलाध्याये सूर्यएवकुजाभितेतिगतिमानांतुप्रवृत्तेः पुमान्एवोशांकरसंग्रहीतसिद्धांतायंत्रोक्तभूयोजनैः सं. २ शाद्रिपलाधिकंतुसमयंशाचास्वकीयोदयाद्धानातेनमहीहिकंदुकनिभायांकाशखाद्रोन्मिते. अत्रसूर्योदयेयःपुमानंतुएवंदिशंप्रवृत्तस्तेनदशयोजनैः सवनवमांशासमपलानिएतदुदयस्योदयकालयोर

नगात्मकानिज्ञा चोत्तरकालेन दशयोजनानि तर्हि षष्टिघटिकाभिः क्रिमित्यनुपातेन षष्ट्या · उन्नमानाज्ञाताः अत्र सूर्योदयस्थाने
न रूत्र ग्रहणमस्मात्सूक्ष्मिमितिपरं त्वसाध्यमेतत् ३२ व्यासात्परिध्यानयनं वदन्भूपरिधिज्ञानं नतुरूरमिसाहचर्यात्तः खरवा
गयुणितः खंकभूरूस्फलं भवेत्तः परिधिर्भूपरीणाहोनपारीयातिसूक्ष्मकइति · वसिष्ठादिभिः खंकभूमितव्यासगोलेपरिधिः
षड्गुणसूक्ष्मोदृष्टस्तदनुपातेनभूव्यासात्परिधिर्भूगोलस्यसूक्ष्मएवसिद्ध्यतीतिभावः ३३ भूगोलेस्थानषड्भास्करोक्तपूर्वा
परयाम्योत्तरपरिध्योः संसूचकमतुवदन्नेगोनरयुक्तार्थं भूमध्यरेखापद्याभ्यामाहलंकाकुमध्येयमकोटिरस्याः प्राक्पश्चि
मेद्वौलैरोमकपत्तनंच · अधस्तात् सिद्धपुरंसुमेरुः सौम्येचयाम्येवडवानलश्च ३४ कुवृत्तपादांतरितानितानिस्थानानिष
ड्गोलविदोवदंति · याम्योत्तरात्मापरिधिः कुमध्यरेखासूतावणदेशयोगादिति · गोलस्ययस्मिन्नस्मिन्नपिप्रदेशेमध्यसूत्र
वारिछयालंकाभूमध्येप्रधानस्थानभूतावस्मिता · अस्यालंकायाः सकाशात्सर्वभागेयमकोटिः पश्चिमभागेचकारालंका
नइत्यर्थः रोमकनगरं ततोलंकायाः सकाशादधः समसूत्रेपूर्वापरपरिधिरितिभावः चकारउक्तनगरेभ्यः सौम्ये
उत्तरभागेसुमेरुः तेभ्यएवदक्षिणभागेसुमैवडवाग्निः चकारः समुच्चये · तानि · पूर्वोक्तानिनगराणिषट्संख्याकानि · भू

राम०
५३

परिधिचतुर्थांशांतरितानिपरस्परमव्यवहितानि · समंस्यादस्तत्वादिति · न्यायात् · भूगोलज्ञावदंति · याम्योत्तरस्यः परिधिर्भुवोर्मध्य
रेखोक्ता · नन्वत्रलंकायमकोटिभ्यांयाम्योत्तरपरिधिद्वयंतत्रकोवापरिधिर्मध्यरेखसत्याहरावणदेशयोगादिति · लंकासंबंधा
द्योयाम्योत्तररूपोभूपरिधिः सएवमध्यरेखेसर्थः परिचयमकोटिसूर्योदयोद्देशेनेदंग्रहसाधनंस्वीक्रियतेतर्हियमकोटिसंब
द्धोयाम्योत्तरपरिधिर्भूमध्यरेखासुवचाः तएवपारसीकैरोमकासन्नरवालदातनगरयाम्यभागस्थनिरक्षदेशसंबंधियामो
त्तरपरिधिर्देशांतरस्थानापन्नतमकेतितत्तुलस्यावधिरूपकल्पितः अस्मद्देशेतुलंकासंबद्धपरिधिरासन्नत्वाद्रेखोक्ता · अत
एवसर्वग्रहसाधनाश्रयभूतकालोयमकोटिसूर्योदयत्वेनोपेत्यलंकाद्वारात्वेनोद्दिष्टः संगच्छते ३५ अथस्यष्टभूप
रिधिसोपपत्तिंश्लोकाभ्यामाहनिरक्षस्यकुमध्यत्वादयंतत्रपरोमतः साक्षदेशेततोसूनएवंरवांकपलांशके ३६ परिध्य
भावस्तेनासौद्वादशांशोरुकर्णहृत् · स्वदेशजः स्फुटास्योरंयस्तत्रैराशिकोभवति · निरक्षस्य · क्षितिज्ञाद्युन्नतध्रुवरूपाक्षस्या
भावविषयकदेशस्यिसर्थः भूमध्यत्वकल्पनात् · अर्थएवमुक्तोभूपरिधिस्तत्रमिनिरक्षदेशोपरः परमत्वेनस्वीकृतः तस्यादेश
द्वयत्र · साक्षदेशे · क्षितिजाद्ध्रुवोन्नतिविषये · ततः उक्तपरिधेर्यतः परिधिः कंदुकैकपरिधेर्मध्यत्वकल्पनेनतद्द्वयत

सदाकारेण वृत्तपरिधेर्न्यूनत्वदर्शनादत्रापि भूगोलेतथानुमानात् एवमुत्तरोत्तरं तत्स्थानविप्रकर्षानरेणपरिधेर्न्यूनत्वसंभा
वनया स्वांकयलांशके निरक्षयाम्योत्तरभागयोर्वडवानलमेरुस्थानयोः परमध्रुवोन्नतेः खमध्यस्थध्रुवदर्शनेन नवतिभागो
न्नितयापरमारुदेशोपरिध्यभावः उक्तांशीकृतपरिध्यनुरोधेन परिध्यनुरोधेन परिध्यभावः स्वीकृतः तेन यतो निरक्षदेशपरमा
रुस्थानयोः क्रमेण परमपरिधिपरिध्यभावौ सिद्धौ तेन कारणेनेत्यर्थः असकृत्क्रः परमः परिधिर्दृग्दशाघट्टसाद्यक्रकर्मणास्व
देशसंबंधीपरिधिः स्यष्टसंज्ञकः क्रियाहेतुं स्यष्टपरिधिविशेषणोक्तिछलेनाह व्यस्तत्रैराशिकोऽस्वदेशेति अक्षांशाभावे लंबांशा
नांपरमत्वादक्षांशापरमत्वे लंबांशाभावात्त्रिज्यातुल्ययापरमलंबज्ययोक्तोऽस्यपरिधिस्तदाभिमतलंबज्यपाकदृग्ज्यानुपातेन
स्यष्टपरिधिः सिद्ध्यति अत्र पलकर्णे द्वादशांगुलकोटिरिति लंबज्यारूपांगुणकग्रहणे त्रिज्ययोस्तुल्यहरगु
णत्वेन नाशादुक्तं गणितकर्मोपपन्नमपि लाघवादिदं व्यस्तत्रैराशिकादुपपन्नमिति कृतं तथाहि द्वादशपलकर्णे उक्तः परिधिस्त
दास्वपलकर्णेकदृग्ज्यानुपातेन इष्टाक्षदृग्ज्योपलेहासोभीष्टइति व्यस्तत्रैराशिकमन्यथास्वदेशोपरमपरिध्यधिकस्यस्यष्टपरिधिसिद्ध्यप
त्तेरिति दिक् ३७ अथ देशांतरफलानयनोपयुक्तग्रहमध्यमप्रतिदिनगतिज्ञानमाह रूपाहर्गणतः खेटानयनांशादियसल

विनाध्रुवंतक्रलाः स्यान्मध्यग्रहगतिर्दिनेइति स्यष्टं ३८ अथ रेखानगराणि श्रीपक्रपद्मत्रयात्तवादेवीनाहलंकाकुमारीचै
नगरीचकांतीपानारमद्रिश्चसितः षडास्यः श्रीवत्सगुत्स्मंचपुरीतनश्चमाहिष्मतीवोज्जयिनीप्रसिद्धा ३९ स्यादाश्रमोस्मान्नग
रंसुरम्यंततः परंपद्मशिवाभिधानं श्रीगुर्गरांचसरोहितास्वस्थानेश्वरंशीतगिरिः सुमेरुः ४० इतीहयाम्योत्तरगांधरायारेखा
मिमांगोलविदोवदंति अन्यानिरेखास्थितिभांजिलोकद्वयानितद्वैः पुटभेदनानीति षडाश्वः स्वामिकार्त्तिकेयस्थानं शीतनि
रिर्हिमालयपर्वतः इति उक्तरीत्या इह भूगोले पृथ्व्योः याम्योत्तरं भूतांरेखां इमांस्थानकथनोपलक्षितां भूगोलज्ञाअं
गीकुर्वंति रेखास्थितिमुक्तानि पुटभेदनानि नगराणि उक्तानिरिक्तानि लोकात्तद्वैः रेखाद्वैरेवगम्यानि ४१ देशांतर
योजनपूर्वकं देशांतरफलं वदंस्तत्संस्कारं ग्रहे पद्मत्रयेणाह नियंक्षितं स्वपुटभेदनतो ध्रुमित्यारेखास्वपन्नमवेत्यजनृप
सिद्धा स्वस्थानतद्भवनतांशवियोगरेखाभरवाणाहतिस्त्यगशरैर्विहतामकृत्या ४२ विज्ञातयोजनकृतीरहितावशेषमूलं
स्फुटाख्यपरिणाहगताध्यमानं तुल्याहभागनिजदेशनिजेष्टरेखादेशांतरं वदतिकश्चनचेतदेव ४३ यस्यग्रगस्यागुणितं
स्फुटाख्यपरिध्यबाणं फलतिथिकाल्लाः तस्मिंस्तुतोनाः क्रमशः स्वदेशेरेखापुरास्थिमपूर्वसंस्थइति रेखानगरेष्विष्टया

स्वाभिमतंनगरस्वाभिमतपुरान्निर्यकस्तु·जनप्रसिद्धा·लोकप्रसिद्धयोजनांतरेणज्ञाता·तद्ज्ञातयोजनानांवर्गः स्वाभिमतस्था
नगृहीतरेखानगरयोर्ये ध्रुवस्यनतांशालंबांशरूपास्तयोरंतरं·सहस्राष्टकं·अनयोराहतिस्त्रिसप्तसधिकपंचशत भक्ता·
फलस्यवर्गेणहीनः अवशेषस्यमूलं·तुल्यांशौयौ·स्वस्थानस्वस्थानाभीष्टसमसूत्रस्थरेखादेशयोरंतरयोजनात्मकं
स्फुटपरिधिस्थिलमार्गप्रमाणं·अनेनोपपत्तिः सूचिता·तथाहिः स्वस्थानाभीष्टप्रसिद्धरेखापुरयोर्योजनात्मकमंतरम
नप्रसिद्धकर्णः प्रसिद्धगृहीतरेखादेशरेखाभीष्टरेखादेशयोर्यान्योन्तरमंतरंयोजनात्मकंभुजः देशांतरयोजनात्मकसूत्रस्व
पंकोटिरितिभूरेखमुपकल्पितं·भुजज्ञानार्थमज्ञातरेखादेशस्यांशाः स्वस्थानांशाएव·अन्यथास्वरेखात्वयाघा
तापत्तिः प्रसिद्धरेखादेशस्यांशाः प्रसिद्धाज्ञेयाः तयोरंतरमंशात्मकभुजस्तत्रेष्टयोर्लंबांशयोरंतरकृतं तुल्यत्वात् चं
क्रांशौ ३६० भूपरिधियोजनानितदंशांशौः कानीतिभुजयोजनस्वरूपस्यषणवसयुतस्यैकनवसधिकशतांशरूप
भूपरिधिस्वरूपेण ९६०००० सिद्धांतरांशानांगुणहरौ ९६०००० अत्रगुणहरौविंशसधिकशता १२०
पवर्त्तितौगुण८००हरौ५७३५ १९१ लब्धभुजत्वात्तद्वर्गेणोनात्कर्ण ६८७६० वर्गान्मूलंकोटिरितिसुप्रसिद्धं परंतुभूगो

DR BHAU DAJI

लस्तुलेत्रस्यष्टांशत्वेनरेखाकारस्वाभावाद्भांशवशेनोक्तंगणितंस्थूलमेवान्यथा ज्याकल्पनानुपपत्तेरित्यस्वरससूचनार्थमाह
वदतिकश्चनेति· श्रीपतिभट्टआहेत्यर्थः सूक्ष्मतुकर्णयोजनानिवक्ष्यमाणप्रश्नाध्यायोक्तयोजनप्रकारेणानेयानितेषामंशा
भुजयोजनानुपातरीत्या·तेषांज्याकर्णः कोटिशात्मकभुजस्यज्याभुजस्तद्वर्गांतरपदंकोटिः स्यष्टपरिधौलंबज्यायासार्द्धत्रस्रे
ज्या·सात्रिज्यापरिणताकार्यातत्रापमंशाः स्यष्टपरिधौ· चक्रांशैः स्यष्टपरिधियोजनानितद्वैतदंशैः कानीतिदेशांतरयोजनानी
ति· इदंश्रीपतिमार्गाश्रयतयास्वतंत्रकल्पनाभावाज्ज्यासाधनरीत्यासुधियामदुरूहत्वाद्भंगयोपेक्षितं· योजनेभ्योदेशांतरफलस्य
हचेति·एतत्श्रीपतिकृतयोजनात्मकदेशांतरं एवकारः प्रसिद्धास्थूलदेशांतरयोजननिरासार्थकः चकारः सूक्ष्माग्रहणेपिनदो
षोंतराभावाल्लाघवाच्चेत्यर्थकः यस्ययग्रहस्यदिनगतोक्तक्रियायाः फलकलास्तास्तस्मिन्ग्रहेरेखातः पश्चिमपूर्वसंस्थेस्वस्था
नेसति· सुतोनाः कार्याः अत्रस्यष्टपरिधिनागतिस्तदैतद्योजनैः केतित्रैराशिकमुपपत्तिपद्यपिस्यष्टपरिधिपरिवर्त्तकालस्यनात्त
त्रषष्टिघटीमितत्वात्तत्रग्रहगतीनांभोगाभावात्पुक्तानुपातोनयुक्तस्तथापिवक्ष्यमाणसूर्यांशेशत्रकलाभिर्मध्यगतिजाभिः स्यष्ट
परिधिभचक्रकलाप्रमाणकानुपातेनप्रसाध्यतद्भूणेनानुपातोयुक्तइत्यवधेयः ४४ सुतोनाइत्यत्रोपपत्तिपपत्तिमाहुः

रवार्द्धरात्रात्वनिशीथमादौप्राच्यामरणंतेनपश्चात्. धनंस्वदेशस्यनिरक्षदेशोस्यादर्द्धरात्रेनिकटेरवगोयमिति. रेखायाः प्राच्यांस्वदेशो
. रेखार्द्धरात्रात्प्रथममेवस्वार्द्धरात्रं. रेखायाः परत्रपश्चिमभागेस्वदेशोरेखार्द्धरात्रात्पश्चात्. अनंतरं. स्वार्द्धरात्रंपतीभवति. तेनकार
णेनग्रहेदेशांतरफलमरणंधनंकृतं. एतत्संस्कारेणकुत्रकदाजातइत्यतआस्वदेशस्येति. स्वस्थानस्यदक्षिणोत्तरस्वस्थोयोनि
रक्षदेशस्तस्मिन्नर्द्धरात्रेनिकटेसति. अर्द्धरात्रासन्नकालेयं. एतत्संस्कृतोयहभोगः स्यात्. फलस्यदेशांतरत्वात्तत्संस्कारेणस
निरक्षदेशेइतियुक्तं. यद्यपिस्वस्वपरिधिदेशांतरयोजनाभ्यांफलस्वदेशस्तेनतेनलंकादेशस्तुस्यसंस्करणमयुक्तं. स्वरेखा
देशीयग्रहस्यपूर्वमसाधनात्. फलस्यनिरक्षदेशसंबंधाभावाच्च. तथापिलंकास्वनिरक्षदेशांतरयोजनपर्यंतमपरिधिभ्यां
यत्सनिरक्षदेशांतरफलतदेवस्वस्वपरिधिस्वदेशांतरयोजनाभ्यांफलमितिलंकादेशस्तुस्यतत्संस्करणेनस्वनिरक्षदेशस्तुः स्यात्
फलतुल्यतोपपत्तिस्तस्यस्वपरिधिभिः स्वदेशांतरयोजनानितदानिरक्षदेशस्तोक्तपरमपरिधिनाकानीतिनिरक्षदेशांतरयोज
नानि. निरक्षपरिधिनागतिस्तरानिरक्षयोजनैः केतिनिरक्षपरिध्योस्तुल्यगुणहरत्वेननाशात्स्वदेशांतरफलमेवनिरक्षदेशांत
रफलमिति. सरेखायाः स्वदेशस्यपूर्वापरत्वेलंकातोपिस्वनिरक्षदेशस्यपूर्वापरत्वेनिश्चयाचाकिंचिदपिविरुद्धं. स्वदेशोयहाश्रित

कालज्ञानेवारप्रवृत्तिकथनव्याजात्सूर्यसिद्धांतेवारप्रवृत्तिः प्राग्देशोरूपार्द्धेनधिकेभवेत्. तद्देशांतरनाडीभिः पश्चाद्दनेविनिर्दिशेदित्यनेनो
क्तेनदप्रयोजनाद्युपेक्षितमितिध्येयं. ४५ मध्यमानयनाधिकारमुपसंहरति. इतिसिद्धांतनत्वार्थेसुनीश्वरकृतेभवत्. सिद्धांतः
सार्वभौमेपंचदशोमध्यगाधमइति. इति. पूर्वोक्तेनैतद्ग्रंथेन. सिद्धांतसार्वभौमसंज्ञकग्रंथे. सिद्धांतानांतत्वार्थोयस्मिन्. अयं. मध्य
ग्रहानयनाख्योधिकारः पूर्णोनिष्पन्नोभवत्. यद्यपिसमाप्तावेतस्यग्रंथस्यपंचाधिकारत्वेनोक्तेमध्यमानयनोपसंहारोक्तिरयुक्ता
तथापिशिष्यजनमनःप्रसादार्थंविश्रामोक्तिः प्राचीनानुसारेणोक्तेतिमंतव्यं श्री अथशिष्यावधानार्थंसप्रयोजनस्यु
टक्रियांप्रतिजानीते. स्वस्वग्रहभोगैः फलदायहेंद्रायनोविलेकमणिनेननेवास्फुटक्रियामागमयुक्तिमूलामपास्तनिर्युक्तिमतांप्रवृ
त्तिः समग्रे. शुभकार्येजननविवाहादौ. यहरूपादेवतास्वस्वग्रहभोगैः फलदाः यतः अन्यथासूर्यबुधशुक्राणांत्रराशिस्तुर्यफलोक्ते
र्व्यर्थत्वापत्तेः तेनः कारणेन. तेषांग्रहाणां. अगमस्तुक्तीमूलंहेतुर्यस्याः सा. हरीहतासन्मतंयस्याः. एतादृशीस्फुटक्रियामहस्तूक्ष्म
त्वेनवदामि १ तत्रप्रथमंप्रतिभागज्याकथनंसहेतुकंप्रतिजानीते. देहंयथास्वासुनिबद्धमस्तितथाग्रहस्यस्वसुखक्रियाहि. ज्या
भिस्तनोज्याः प्रथमंवदामिप्रसेकभागंविवरेणुपातादिति. ग्रहाणांस्वस्वादिक्रियाज्याभिस्तथानिबद्धास्तियतः कारणात्. प्र

थमं स्पष्टक्रियाकथनोपक्रमे प्रत्येकभागं एकमेकमंशं प्रतीतिमर्यंशं ज्याः कथयामि कथं ज्यानिबद्धं स्पष्टादिकर्मसतत्त्वयेति
द्योतितं दृष्टांतमाह देहमिति भ्रंशाभ्यंतरे ज्यानुक्तेः कथं तत्र ज्योपजीव्यं कर्म निर्वहेदिति सत्याह विवरेइति मध्ये भ्रमुपातात्
षष्ठिकलाभिर्ज्यपोरंतरं तदाभिमतकलाभिः किमिति स्वनुपातादंतरं पूर्वज्यायुक्तमभ्यंतरे ज्यास्पष्टादिकर्मनिर्वाहः सुकरइति ना
वः २ प्रतिज्ञाताः ज्याः षोडशभिः श्लोकैराह सत्र्यंशरामाश्विलवोनितागादिशः सरामांशगुणेदवः स्फुटविभ्रंशमेघाः खयमाः स
पादगुणाश्विनस्तत्त्वकलोनभानि ३ त्रिंशत्रगाधोवयवोनिताः सषडंशरेवागणितावगम्याः भ्रधः सभाभ्रगगुणस्तमेघा
लिप्तोनभूज्याश्विमिताश्विवेदाः ४ सर्मपंचाशतकोद्भयः षट्त्रिलिप्तायुतांकाद्भयस्त्र्यंशहीनाग्निबाणाः विषड्रागषट्चंगो
त्थाः सषड्रागपक्षारयस्त्र्यंशयुक्तेषुनकोः ५ भ्रधः सभाभ्रष्टरसाः सदकलद्रुगाः स्वार्द्धकलाश्विसप्तः विभ्रशनागाद्रिमिता
घनोनकलोकवर्गो विपदश्विनागाः ६ मेघोनलिप्ताद्रिगजाविरामभागाभ्रनंदाजिनलिप्तकोनाः भ्रवाः शरांकाः सदलाः
सजानिलिप्ताष्टनंदाः सशरांशाभ्रदिक् ७ वेदाभ्रचंद्राविशरांशसप्तदिशस्तलत्र्यग्निसुतांकदिक् सांघ्र्यर्कचंद्राविनखांशपंचे
शाः सप्तकद्रुः सशरानिलिप्ताः ८ सयंचांशखरार्कोविपंचांशरामद्विचंद्राः सरामांशपंचद्विचंद्राः विपंचांशनागार्कसंख्याः

सभाद्रखरामेंदवस्त्र्यंशहीनाग्निविश्वे ९ सनखांशाष्टविश्वेसजिवलिप्तागविश्वकाः विभ्रंशखेंद्राग्निभ्यंशहीनहीद्राः कृतेंद्रका
१० सांगांशाः सत्रिभागांगशक्रास्तत्त्वकलाधिकाः गजेंद्राः सार्द्धखाष्टस्माद्दिनिष्योधोरवैर्युताः ११ सार्द्धाद्रिनिष्यः सप्तलिप्तिकां
गनिष्यः सरामांशगजाष्टचंद्राः पंचांशयुक्ताभ्रनयाघनोनोनलिप्तायुगतर्कचंद्राः १२ सतत्त्वलिप्ताष्टनपानखांशयुक्तागभूप
स्त्रिलवेनहीनाः नवांगचंद्राः सशरांशखास्त्रयस्त्रिभागोनयमागचंद्राः १३ दिगंशयुक्ताग्नियनादलाद्याद्यगेंदवोयंगल
वांगमेघाः दिगंशयुक्ताग घनाः सरामांशार्धांगचंद्राः सदलांकमेघाः १४ जिनोनलिप्तेंदुभूतिस्त्रिभागहीनाष्ट्यहिस्माश्वि
लवेनहीनाः भ्रष्टेंदवः सिद्धकलोनवेदाष्टस्माद्दलाद्याद्रिगजेंदवश्च १५ सभ्यंशपंचाष्टनुवोदिगंशाद्यांगाष्टचंद्रारसभाग
हीनाः सप्ताष्टचंद्राः सदलागनागचंद्रादिगंशाद्यगजाष्टचंद्रा १६ भ्रंशोननंदभूतयोष्टकलाद्यगोष्टचंद्राविनचक्रलिप्ता
भ्रनवेंदुसंख्याः खाभ्यंशहीनखनवेंदुमिताः सपादखांकेंदवोरदकलाद्यनभोकचंद्राः १७ पादोनभूनवभुवोत्रिदशांशभू
गोचंद्रायमोनकलिकावनिनंदचंद्राः भूनंदभूपरिमिताः प्रतिभागजीवाउक्ताः क्रमेणनवतिर्गुणराशिमध्येइति नवतिसंख्या
काः प्रसंशज्याराशित्रयमध्येउक्ताः तदंशानांनवतिसंख्याचात्र प्रचाधस्तललिप्ताकलाः शाह्यभ्रधोवयववाचकाः भ्रंशो

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY

रूपस्य एतेज्यांकाः कथंप्रमाणमित्यत आह गणितावगम्या इति वक्ष्यमाणोपपत्तिनिरूपितगणितसिद्धा इति भावः स्वस्वार्द्धस्वार्द्ध
स्वार्द्धकला अधोवयवो येषामेतादृशा अष्टाविंशतिः चतुःसप्ततिः शेषं स्पष्टं १८ एतन्मिता एवोत्क्रमज्या आह अंसज्यातश्चापा
सादिज्याहीनात्क्रमात् उत्क्रमज्या भवंतीमा अंतिमाज्यांतिमात्र चेति अंसज्यातः उत्क्रमात् विपरीतक्रमात् उपांत्या
दयो ज्याः हीनाः शेषात्मिकाइमा एकोननवतिः क्रमात् प्रथमांशादिक्रमात् उत्क्रमज्या भवंति नवसंख्यानामुत्क्रमज्याज्ञा
नमाह अंतिमेति अत्रोत्क्रमज्यापंक्तौ अंतिमाज्यां नवति भागानामुत्क्रमज्या अंतिमा चः समुच्चये तेनक्रमोत्क्रमज्यापंक्ति
द्वये नवतिभागानां ज्यैकैव शून्यभागस्य शून्यज्ययोनांसज्यारूपत्वेनपर्यवसानादेतेनत्रिज्यात्रिज्योनाशून्यभागोत्क्र
मज्याशून्यमितिसूचितं अत्राप्यभ्यंतरेणोपपातेनोत्क्रमज्यावधेया १९ ज्ययोः सारणीलिखनंसहेतुकमाह निबंधनेगुणाः
सूक्ष्माः सिद्धानांतः क्रमान्मया क्रमोत्क्रमगुणन्यासश्चतुरंकात्मकः शेषं स्पष्टं कृतइति न्यसनं न्यासः चतुःस्थानावयवा
त्मकः शेषं स्पष्टं २० न्यासाज्ज्यासाधनं विवरेणोपपातादिति पूर्वप्रतिज्ञानमाह अभीष्टभागजीवास्वस्वैष्यांतरकलावधान
षष्टिभक्तात्फलमुत्क्रजीवाभीष्टाभवेन्नइति ततो न्यासात् ग्रहादेराश्यादेराशित्रयांतर्गतंरूचानस्यांशाः तेभीष्टभा

गास्तद्धोलिखिताज्याः यास्ताः सा स्वपदेनगृहीतजीवा स्वस्यैष्यजीवा अव्यवहितत्वेन अनयोरंतरं अभीष्टभागावयवभूतं
कलादिकंकलापदवाच्यं तयोर्घातात् षष्टिनक्रप्राप्तफलेनयुक्ता अभीष्टाज्या भवेत् अत्रोपपत्तिः सुगमा पूर्वमुक्ता चः
२१ अभीष्टज्यायाधनुःसाधनमाह उक्तासन्नज्याविहीनेष्टजीवाशुद्धज्यैष्यज्यावियोगेनभक्ता शुद्धज्यायाः संख्यायो
जितास्याद्वापंभागाद्यंगभक्तंचनाद्य इति दृष्टज्याः उक्तानांज्यानांमध्येयासन्नाज्यातयाहीना शोधितज्यातदग्रिमज्ययोरं
तरेणभक्ताः शोधितज्यायाः संख्यया प्रथमज्यातो यत्समाणायतमाज्याशोधितानतमसंख्ययेत्यर्थः भगादिधनुःस्वाम्य
धिकापेक्षायामाह अंगेति भागादिकंषड्भक्तंषष्ठः स्यः एतेनपद्यादिकालस्यज्यासाधनप्रथमंषड्गुणः कालो राशेर्वाज्येति
सूचितं अत्रोपपत्तिः ज्यांतरेणैकंराशिदाज्याशेषेणकस्यचिदुपपातोहूपरीत्याच्चसुगमा यद्यपीदंज्यासाधनंधनुःसाधनंच
स्थूलं ज्यायाः क्षेत्रांशचेनानुपपातविषयत्वेयनुपातजन्यचारन्यथाक्षेत्रांशिकोक्तज्योत्पत्तेस्तथापिकलाद्यनुपाते सू
क्ष्मत्वेस्वतस्तत्रविशेषांतरस्यानुपलब्धेरसाध्यत्वाच्च २२ अथज्योत्पत्तिंसहेतुकंप्रतिजानीते विनोपपत्तिंगणितक्रियाहि
ज्योतिर्विदां बुद्धिमतांनसम्यक् लगत्यतोपलगुणोपपत्तिंवदामिसूक्ष्मामतिविस्तरेणेति लगति सुखमुत्पादयतीत्यर्थः

अतः कारणाद्गुणितक्रियांतर्गतत्वान्मूलभूताः क्रियांतरहेतुभूतायेगुणाः ज्याः तासामुपपत्तिं युक्तिं सूत्रांचस्वरूपं नवुभा
स्कराद्यक्ताभ्योसन्निर्मदानांकृतिनातथेयमपिस्यादतआह अतिविस्तरेणेति बहुयुक्तिप्रतिपादकबहुग्रंथेनेसर्वः तथा चतेषां
बोधः स्यादेवान्यथाप्रस्तरप्रायास्तेइतिभावः २३ तत्रप्रथमंज्याधनुःस्वरूपंश्लोकाभ्यामाह वृत्तेजांशांकितेमध्यासरे
खाद्यंतथा कुर्याद्यथावृत्तभागाश्चत्वारःस्युः समास्ततः २४ वृत्तार्द्धांतर्मध्यरेखोभयतस्तत्समभागयोः नेमिचिह्नैर्द्वैतदवधी
रेखाज्यांतर्धनुर्वृत्ताविति मध्ये वृत्तार्द्धव्यासरेखा मध्यव्यासरेखयोर्द्वयमित्यर्थः ततः वृत्तस्यसमचतुर्भागसंपादनानंतरं
वृत्तार्द्धमध्ये अन्यतरे मध्यरेखामारभ्योभयोः समप्रदेशयोर्नेमिस्थेवृत्तपरिधिस्थेचिह्ने विद्वावधिः रेखा वृत्तांतरेवस्था
त् साज्या तदाभासचात् वृत्तौ वृत्तपरिधौ चिह्नावधिधनुः तदवधिवृत्तपरिधेवदेशस्थधनुराकारत्वात् २५ अथतत्रै
ववृत्तचतुर्थांशोर्द्वज्यार्द्धधनुषी प्रदर्शयति एवंवृत्तचतुर्थांशे चापाग्रंज्यादलेनवै वृत्तार्द्धमध्यरेखातोनार्द्धज्याधनुषोपपत्ति
एवंयथावृत्तार्द्धसंपूर्णज्यासंपूर्णधनुषीप्रसक्तेनवेसर्वः वृत्तार्द्धस्यायामध्यरेखा तस्याः सकाशाच्चापाग्रंधनुषः कोटिसं
ज्ञंस्पर्शं ज्यादलेन वृत्तचतुर्थांशोप्रसक्तमतः कारणात् यदि वृत्तचतुर्थांशे त्रिभिर्भैः पदमिसक्तैः अर्द्धज्यार्द्धधनुषी भवतः

२६ नतुवृत्तार्द्धसंपूर्णेज्याधनुषीप्रदर्शितेसुखेस्वरूपत्वात् परंतु चतुर्थांशोर्द्धज्याधनुषीव्यर्थंप्रदर्शितेस्वरूपाभावादिसतआह
अर्द्धज्यायेमध्यसूत्रावभीष्टंस्थानंतिर्यग्जायतेयेनतेन अर्द्धज्याभिः कर्मवार्त्तेखगानामर्द्धज्यैवज्याभिधानात्रवेद्येति येन
कारणेन मध्यसूत्रात् वृत्तार्द्धमध्यरेखायाः सकाशादित्यर्थः अभीष्टंस्थानं वृत्तपरिधिगतं अर्द्धज्यायेभवति तेनकारणेन
ग्रहाणांगणितकर्मवार्त्ते वृत्तसंबंधि अर्द्धज्याभिर्भवति यन्मध्यरेखासंबद्धवृत्तपरिधिस्थानेः भावरूपंतन्मध्यसूत्रात्तिरि
क्तवृत्तस्थानेभावरूपमर्द्धज्यैवोसत्रंकारणांतराभावाकल्प्यतइति वृत्तचतुर्थांशोर्द्वयोर्ज्याधनुषोः प्रदर्शनमावश्यकम

अतः कारणाद्गणितक्रियानर्गतत्वान्मूलभूताः क्रियानरहेतुभूतायेगुणाः ज्याः तासामुपपत्तिं युक्तिं सूत्रोक्तस्वरूपां ननु भास्कराद्यक्ता ज्योत्पत्तिर्मदानीं कठिनानयेयमपि स्यादतआह अतिविस्तरेणेति बहुयुक्तिप्रतिपादकबहुग्रंथेनेत्यर्थः तथा चतेषां बोधः स्यादेवान्यथा प्रस्तरप्रायास्तेइतिभावः २३ तत्र प्रथमं ज्याधनुःस्वरूपं श्लोकाभ्यामाह वृत्ते जांशांकिते मध्यासरेखाद्वयं तथा कुर्यात्तथा वृत्तभागाश्चत्वारः स्युः समास्ततः २५ वृत्तार्द्धांतर्मध्यरेखोभयतस्तत्स्वभागयोः नेमिचिह्नैर्द्वितदवधी रेखा ज्यांतधनुर्वृत्ताविति मध्ये वृत्तार्द्धव्यासरेखा मध्यव्यासरेखयोर्द्वयमित्यर्थः ततः वृत्तस्यस्यसमचतुर्भागसंपादनानंतरं वृत्तार्द्धमध्ये अन्यतरे मध्यरेखामारभ्योभयोः समप्रदेशयोर्नेमिस्थे वृत्तपरिधिस्थे चिह्ने विद्वावधिरेखा वृत्तांतरेखस्यात् साज्या तदाभासत्वात् वृत्तौ वृत्तपरिधौ चिह्नावधिधनुः तदवधिवृत्तपरिध्येवदेशस्य धनुराकारत्वात् २४ अथतत्रैव वृत्तचतुर्थांशोर्द्वज्यार्द्धधनुषी प्रदर्शयति एवं वृत्तचतुर्थांशे चापाग्रं ज्यादलेन वै वृत्तार्द्धमध्यरेखातो तोर्द्वज्याधनुषी पदीति एवं यथा वृत्तार्द्धे संपूर्णज्यासंपूर्णधनुषी पस्यद्वेतत्रैवेत्यर्थः वृत्तार्द्धस्य याम्यमध्यरेखा तस्याः सकाशाच्चापाग्रं धनुषः कोटिसंज्ञं शृंगं ज्यादलेन वृत्तचतुर्थांशोपस्थरूपमतः कारणात् पदि वृत्तचतुर्थांशे त्रिभिर्भैः पदमिस्कृतैः अर्द्धज्यार्द्धधनुषी भवतः

राम० ५९

२६ ननु वृत्तार्द्धे संपूर्णे ज्याधनुषी प्रदर्शिते सूत्रे स्वरूपत्वात् परंतु चतुर्थांशोर्द्वज्याधनुषी व्यर्थे प्रदर्शिते स्वरूपाभावादित्यतआह अर्द्धज्याग्रे मध्यसूत्रादभीष्टं स्थानं नतिर्यग्जायते येनतेन अर्द्धज्याभिः कर्मवार्त्तेखगानामर्द्धज्यैव ज्याभिधानात्रवेद्येति येन कारणेन मध्यसूत्रात् वृत्तार्द्धमध्यरेखायाः सकाशादित्यर्थः अभीष्टं स्थानं वृत्तपरिधिगतं अर्द्धज्याग्रे भवति तेनकारणेन ग्रहाणां गणितकर्मवार्त्ते वृत्तसंबंधि अर्द्धज्याभिर्भवति यन्मध्यरेखासंबद्धवृत्तपरिधिस्थानेः भावरूपं तन्मध्यसूत्रात्रिरिक्तवृत्तस्थानेभावरूपमर्द्धज्यैवासत्रं कारणांतराभावात् कल्प्यतइति वृत्तचतुर्थांशोर्द्वयोर्ज्याधनुषोः प्रदर्शनमावश्यकमतएव पदएव ज्यानामुक्तिः संगच्छतेइतिभावः ननु तर्ह्यर्द्धज्यात्वेन ज्यावत्सुमितानज्याचेनेत्यतआह अर्द्धज्यैवेति अत्र यद्गणिते अर्द्धज्या वृत्तचतुर्थांशोप्रसक्ता एवकारात्वृत्तार्द्धे प्रतिपादितसंपूर्णज्यानिरासः ज्याभिधानाज्याशब्दवाच्याशब्दलाघवात् वेद्यातेया तथा चनस्मृतिः २७ अतएव वृत्तचतुर्थांशात्मकपदेएव ज्याउक्ताइति स्फुटयति अतोनवतिभागानां ज्यांतिमात्रिभजाचसा व्यासार्द्धमिष्टंतन्मानंगणितार्थंबुधैः स्मृतमिति अतोयतोर्द्वज्याधनुषी पदस्थे गणितोपयुक्ते अतोरिसर्थः अंतिमा नवतिभागानां ज्या नवशीसधिकरांशभागानां संपूर्णज्यानंगीकारात् सा ज्या त्रिराशिजा सा

नवतिभागानांत्रिराशिवात्। अतएवराशिपदलोपात्त्रिज्यात्रिगुणा व्यासार्द्धं वृत्तचतुर्थांशेत्रिज्यायाव्यासार्द्धत्वेनप्रसक्तत्वात्। तन्मानमाहरष्टमिति। अहक्रियागणितनिमित्तं। तन्मानं व्यासार्द्धमानं दृष्टं स्वाभिमतसूक्ष्मत एवग्रंथेषुप्रसेकंत्रिज्याभेदोक्तिः २८ अथोत्क्रमज्यास्वरूपंदर्शयति। वृत्तार्द्धमध्यरेखांतर्गताज्यावापमध्यगा शाररूपोत्क्रमज्यासाध्यंत्यव्यासार्द्धसंमितेति। अर्द्धवृत्तेप्रतिपादितयोः संपूर्णयोर्ज्या धनुषोर्मध्यस्थाः वृत्तार्द्धयामध्यरेखा। तदंतर्गता। तस्यएकदेशस्वरूपा शाराकारा। उत्क्रमज्या। उत्क्रज्याधनुषोर्मध्येयः शारःसउत्क्रमज्येतिभावः अंत्याः अंतिमज्या। चापसंबंधादंतिमा। सोत्क्रमज्याव्यासार्द्धमिता। अपिरंस्वक्रमज्ययासमुच्चये २९ अथवृत्तचतुर्थांशेभुजज्याकोटिज्ययोः स्वरूपंप्रदर्शयति। ऊर्ध्वव्यासार्द्धरेखातोयाज्यासाभुजसिंजिनी। तिर्यग्व्यासार्द्धरेखातोयाज्यासाकोटिसिंजिनीति। ऊर्ध्वतिर्यग्व्यासार्द्धरेखयोर्मध्यसूत्रलोत्क्रमदर्वाधज्याद्वयंवृत्तचतुर्थांशेप्रसक्तंभुजज्याकोटिज्याभ्यांपूर्वाचार्यैर्ग्रंथेसंकेतितं। एतेनवृत्तचतुर्थांशेतज्ज्यासंबंधिचापंतदिनिपूर्वाचार्यसंकेतसिद्धप्रदर्शितं ३० अथभुजकोटिज्याभ्यांकेंद्रंवदभुजकोटिज्याभ्यांकोटिभुजयोरुत्क्रमज्यामाहयेष्टात्रिज्यासाग्रतिर्दोर्भुजज्याकोटिज्यातद्वर्गविश्लेषमूलं। दोःकोट्यंशानांक्रमज्येनहूनेत्रिज्ययेतेकोटिदोरुत्क्रमज्योरिति। व्यासा

MEMORIAL DEBRAU DAU

रूपेरेखायाश्चत्रिज्योन्मिताया: परिधिप्रदेशाकेंद्रयोरंतररूपा कर्णः। भुजज्याभुजः तयोः कर्णभुज्ये योरंतरान्मूलं। कोटेर्ज्या। कोटेरित्यनेनकोटिज्याकोटिरितिसूचितं। भुजकोट्योरंशानांयेक्रमज्येभुजकोटिस्वेनप्रतिपादिते। तहूनेत्रिज्ये। तेहि कोटिदोरुत्क्रमज्योस्तः एतेनैवोत्क्रमज्यांकानांनिबंधनप्रकारः प्रागुक्तः सपपत्तिस्वेनप्रतिपादितः ३१ इदमुक्तंवृत्तचतुर्थांशेदर्शयति। कोणज्यामूलयोर्मध्यमन्यज्यातुल्यमेवहि। वृत्तपादेततः सम्यक्केंद्रप्रत्यक्षदर्शनादिति। हि यतः वृत्तपादे पदस्वरूपे। कोणोवृत्तचतुर्थांशाकोणोवृत्तमध्यकेंद्ररूपः ज्यामूलंव्यासार्द्धरेखासंक्रांतज्यारेखाग्रं। एतयोर्मध्यमंतरालं। व्यासार्द्धरेखैकदेशरूपं। अन्यज्यातुल्यं। यज्ज्यायाः मूलंतदन्यज्येत्यर्थः। एवकारः स्ववारणार्थं। तज्ज्यातुल्यं भुजज्यामूलग्रहणे कोटिज्या। कोटिज्यामूलग्रहणे भुजज्येतिफलितार्थः। एवकारः स्ववारणार्थं। तज्ज्यातुल्यं। नतुतज्ज्या। स्वरूपभेदात्। ततः कारणात्। व्यासार्द्धरेखैकदेशस्यज्यातुल्यत्वेनसिद्धेरित्यर्थः। प्रोक्तं प्रागुक्तश्लोकोक्तं। प्रत्यक्षदर्शनात्सम्यगुपपन्नमित्यर्थः। प्रत्यक्षदर्शनार्थं। व्यासोपि [illegible] ३२ ज्यांतरोत्यसूत्रमाह तत्रत्रमोत्क्रमज्येदोः कोटीतद्वर्गयोगतः पदं कर्णस्तद्दोर्ज्यास्यात्तदंशार्द्धस्यसिंजिनीति। तत्र। पदस्वरूपेवृत्तचतुर्थांशे। अभिन्नांशानांक्रमोत्क्रमज्येक्रमेणभुजकोटी। तयोर्वर्गयोर्योगान्मूलंकर्णस्तदंशानांसंपूर्णज्या। तस्याअर्द्धं। तेषामंशा

नोज्या॰ अर्द्धज्यापूर्वोक्तरूपास्यात्॰ स्यशोपपत्तिः प्रसरूपाच ३३ एतामर्द्धीशज्यांप्रकारांतरेणलाघवात्सोपपत्तिकांपद्याभ्यामाह॰ अत्रोक्तमज्या
विषुतत्रिभज्यान्यज्या। उ॰ त्रि॰ तवेत्रत्कृति। उ॰ त्रि॰ त्रि॰ त्रि॰ वर्जितात्त्रिज्याकृति। उ॰ त्रि॰ त्रि॰ ज्योत्कृतिरुक्तमज्यावर्गेणयुक्ताश्रव
णस्यवर्गः। उ॰ त्रि॰ ३४ पदार्द्धमस्येतिकृतिर्युगाप्ताभाज्यछिरोरभ्यपवर्त्तनाच्च त्रिज्योक्तमज्यानिहतेर्दलस्यमूलेनतुल्यापलितापुरो
क्तेति॰ अत्र उक्तार्द्धीशज्यासाधनप्रकारे भुजोक्तमज्योनात्रिज्याकोटिज्यास्यात्॰ कोटिज्यावर्गोनात्रिज्यायाः कृतिर्भुजज्यावर्गः॰ अथभु
जोक्तमज्यावर्गयुक्तः कर्णस्यवर्गः स्यात्॰ मंदबोधार्थंप्रसेकंस्वरूपेलिखितमिति ध्येयं॰ अस्यकर्णस्यमूलार्द्धमर्द्धीशज्या॰ इतिकृत्वाकर्ण
वर्गप्रथमंचतुर्भक्तः वर्गेणवर्गगुणयेद्भजेच्चेत्तक्रे भाज्यहरयोर्द्व्यपवर्त्तनाच्च॰ पूर्वोक्तार्द्धीशज्या॰ त्रिज्योक्तमज्याघातार्द्धमूलसमा।
निष्पन्ना ३५ एकराशिज्याज्ञानंसोपपत्तिकंद्विराशिज्याज्ञानंचाहवृत्तेनेम्यांवृत्तषडंस्वतुल्यंत्वाहतत्रक्रमोक्तत्रव्यास
खंडंद्विभज्या॰ पूर्णाप्रसक्तेतितत्खंडमित्येकर्क्षज्यातत्कोटिजीवाद्विभज्येति॰ वृत्ते॰ नेम्यां॰ परिधौ॰ स्वसमवृत्तषडंहृत्वा॰ तक्रमुख
वृत्तेव्यासार्द्धंद्विराशिज्यासपूर्णाप्रसक्ता॰ इतिकारणात्॰ व्यासार्द्धस्यार्द्धमानेनैकराशिज्या॰ अस्याः कोटिज्याद्विराशिज्या ३६ उ
क्तरीत्यापंचदशपंचचत्वारिंशत्संवसमसंशानांज्याः सिद्धाइत्याहतहृतत्रिभज्यैकभव्यस्तजीवानयार्द्धीशजीवाविधेस्त्रिज्य

राम०
६१८

याच॰ दिनांशासंवेदांशयोर्ज्येक्रमादाद्यपाकोटिजीवांशराज्यांशजाज्येति॰ द्विराशिज्योनत्रिज्या॰ एकराश्यक्रमज्या॰ अनया॰ त्रिज्यातुल्यो
क्रमज्ययाच॰ अर्द्धीशज्याप्रकारात्॰ क्रमेण॰ पंचदशपंचचत्वारिंशदंशयोर्ज्येतः आद्यया॰ पंचदशांशज्ययाकोटिज्या॰ पंचसप्ततिभागानांज्या ३७ त्रिज्यार्द्धमेकराशिज्येत्यत्रनवीनकल्पनयाबीजरीत्योपपत्तिंश्लोकत्रयेणाह पु
राकल्पनीयंतदव्यक्रमानंतहृतत्रिभज्याभवेद्भुक्तमाज्या॰ द्विमस्यानयार्द्धीशजीवाकृतिस्तत्समाकल्पिता।
व्यक्तवर्गेणयस्यात् ३८ अतःपरयोः शोधनंतत्करीत्याविधायानयोरुक्तरीत्यापरेयेतयोः शोधनाज्ज्ञा
तमव्यक्तमानंत्रिभज्यादलंस्वकराशिज्यकास्त्वं ३९ एवंनवीनगणकावदंत्यव्यक्तरीतितः त्रिज्यत
त्रादिदंकरणनिरपेक्षंस्वकल्पितमिति॰ पूर्वंतदव्यक्तमानं॰ तस्याएकराशिज्यायाअव्यक्तमानंकल्पनीयं॰ अव्यक्तंतत्कल्पम
व्यक्तराशेर्मानमितिस्वरचितबीजोक्तेः॰ तस्मिंस्तुर्वनोद्दिष्टमेव॰ तुल्योपपत्तौसाधनीयोप्रयत्नादिक्रियासहयंसमंकार्यं॰
तदाहतहृतेति॰ अव्यक्तरूपैकराशिक्रमज्योनात्रिज्याराशिद्वयस्योक्तमज्या॰ अनयोक्तमज्ययार्द्धीशज्यावर्गस्त्रिज्योक्तमसा
घातार्द्धरूपत्वेनपरिणतः कल्पिताव्यक्तमानस्यवर्गेणसमोयस्मादतः कारणात्सहयोः समयोरुक्तरीत्या॰ एकाव्यक्तमित्यादिना

शोधनं कृत्वानयोः अव्यक्तवर्गादियदावशेषं पक्षौ तदेष्टेन निहत्य किंचित् रूपं तयोर्येन पदः स्यादव्यक्तपक्षस्य पदेन भक्तः
व्यक्तस्य पक्षस्य समक्रियेस्तत्करीत्यायेमूलेस्तस्तयोः शोधनादव्यक्तस्य मानं त्रिज्यार्द्धमेकराशिज्याख्यासु पपन्नं कृत्वापीदं गं
थे दृष्टेनेत्यत आह एवमिति अनयारीत्यास्वकल्पितमतएव पूर्वग्रंथादृष्टमिति भावः किमर्थं कल्पितमित्यत आह त्रिस्म
वृत्तदिक्करणनिरपेक्षमिति यतो वृत्तेनेत्यामित्याद्युपपत्तौ पूर्ववत्त्रिज्यास्पदस्त्वमपेक्षितमत्र तद्वृत्तकरणं वानपेक्षितमतो
लाघवमिति भावः ४० एतदुपपत्तेर्बोधार्थमव्यक्तरीत्यागणितक्रियां स्पष्टयति यथा एकराशिज्यामानं अ षष्टिभागा
नामुत्क्रमज्या अ त्रि १ अस्यास्त्रिज्योत्क्रमज्यानिहतेर्दलस्येत्यनेनैकराशिज्यावर्गः अ त्रि त्रि १ अयं कल्पितैकराशिज्यावर्गेण
अव समहृतिपक्षयोः समच्छेदीकृतयोरनयोः अव अ त्रि त्रि व छेद २ गमे शोधने पक्षौ अव २ अ त्रि १ त्रि व १
आन्यांचतुराहतेत्यादिना मूले अ ४ त्रि १ अनयोः समक्रशोधनादव्यक्तमानं त्रिज्यार्द्धमपवर्तनात्सिद्धमिति स्पष्टार्थं अथा
ष्टादशवतु पंचाशा अ० त्रि ३ द्विसमतिषड्विंशादंशानां ज्यासाधनमाह त्रिज्यावर्गासंचनिघ्नासदंयत्त्रिज्योनाद्यं वेदभक्तं ज्यके
लः धसंशाब्धीघंशयोः कोटिस्तीवेद्यद्यं शांगाग्र्यं शयोर्ज्येभवेनामिति स्पष्टार्थः ४२ सप्तभिः श्लोकैरस्योपपत्तिमाह वृत्तपा

देनेम्यधोग्रासद्वंशावधिमध्यगं वृत्तपादं कुर्वयोर्धरेखाव्यासं यथ ४२ मध्यस्थवृत्तखंडं तत्रेमोक्षं स्यादयोभुजः त्रिज्यार्द्धं त्रि
ज्यकाकोटिस्तद्वर्गैक्यपदं श्रुतिः ४३ वृत्तार्द्धलघुवृत्तांघ्रिकेंद्रयोरंतरेचसा त्रिज्यार्द्धोनावृत्तपादव्यासार्द्धषड्भागजा ४४ पू
र्णे ज्येवं पंचगुणात्त्रिज्यावर्गोनैस्यदार्द्धकं त्रिज्यार्द्धोनमतोमूलं त्रिज्योनं रलितं तथा ४५ तदर्द्धं ज्यासूत्रमतस्तादृग्मूलं कृतै
र्हतं अर्द्धांशज्यावैपरीत्यादस्याः षड्भांशजज्यया ४६ व्यस्तयोनात्रिभज्यातत्कोटिज्या अ रूभागजा ज्यास्यादत्रकृतौ पूर्वस्था
नेत्रिज्याकृतेर्ग्रहात् ४७ पंचनिघ्नासप्तघ्नांसखंडैक्यादपवर्तनात् द्विर्द्वाभ्यामेवमुक्ताज्यरूपांशज्यासभ्यगेवसेति वृत्तचतुर्थांशो
परिधेर्यदधोयंतस्मात्तत्कें इंदुत्वेस्यर्थः षड्विंशादंशपर्यंतं यत्सूत्रं तेनेत्यासार्द्धेनवृत्तचतुर्थांशं पूर्ववृत्तचतुर्थांशांतर्गतं कुरु अनं
तरं मध्यस्थवृत्तखंडं पूर्ववृत्तचतुर्थांशांतर्गतवृत्तार्द्धं ऊर्ध्वरेखाव्यासं पूर्ववृत्तचतुर्थांशसंबंधिनीयोर्ध्वरेखा वृत्तव्यासार्द्धरू
पा व्यासोपस्यैतादृशं तयोर्वृत्तचतुर्थांशांतर्गतयोर्लघुवृत्तचतुर्थांशवृत्तार्द्धयोः परिधियोगोगोगो यथा यथास्यात्तथा
कुरु अनेन सुद्विः सूचिताः अनंतरं त्रिज्यार्द्धवृत्तार्द्धव्यासार्द्धव्यासार्द्धरूपमधः स्थं भुजः पूर्ववृत्तचतुर्थांशसंबंधिनीति
यंग्रेखात्रिज्यारूपाकोटिः तयोटिः तयोर्भुजकोट्योर्वर्गयोर्योगान्मूलं कर्णः तं प्रदर्शयति वृत्तार्द्धेति सा श्रुतिः लघुवृत्तचतु

र्थांशवृत्ताईयोर्व्यासार्धयोगस्तत्स्वरूपात्त्रिज्यार्धोना · वृत्तार्धव्यासार्धनहीना · शेषं लघुवृत्तचतु-
र्थांशव्यासार्धं षष्ट्यंशदशोत्पन्नासंपूर्णज्यास्यादित्यर्थः दशोनार्धव्यासोपि अस्याः सि
द्धमानयनमाह एवमिति · एवं कर्णानयप्रकारेणेत्यर्थः भुजवर्गस्त्रिज्यावर्गे चतुर्थां
शः [त्रि व १] कोटिवर्गस्त्रिज्यावर्गः [त्रि व १] अनयोः समच्छेदेन योगे त्रिज्यावर्गः पंचग
णश्चतुर्भी [४] कः कर्णवर्गस्य मूलं · त्रिज्यावर्गस्य पंचगुणस्य मूलार्धं इदं त्रिज्यार्धोनम
तेहेतोर्मूलं त्रिज्योनमर्धितं · तथा · षष्ट्यंशदशदैः संपूर्णज्या · तस्याः अस्याः अर्धमष्टदशभाग
नामर्धज्या · अतो हेतोस्तादृशं मूलं · पंचगुणात्त्रिज्यावर्गान्मूलं चतुर्भिर्भक्तं सत्कं · त्रिज्यावर्गः पंचनिघ्नादिति पूर्वोक्तं सम्यगुक्त
मित्यर्थः चतुःपंचाशदंशज्यासाधनस्योपपत्तिमाह अर्धांशज्येति · अस्याः अष्टादशभागज्यायाः अर्धांशज्यासाधनं वैपरी
त्यात् · षष्ट्यंशदशोत्पन्नज्ययोः क्रमया · त्रिभज्याहीना · षष्ट्यंशदशानां कोटिज्या · चतुःपंचाशदंशीयाज्यास्यात् · स्वरूपमुक्तागा
णितेन प्रकारेणोपपत्तिमाह अत्रेति · अत्र स्वरूपे · कृतौ · वर्गस्थाने · अष्टादशभागज्यायाः वर्गस्यावश्यकत्वात् · तथा चाष्टादशभाग

गम०
६१

ज्यापूर्वप्रकारमिदा · [मू १ त्रिं १] अस्य वर्गः [मू व १ मू · त्रिं त्रि व १] अत्र पूर्वस्थाने मूलवर्गस्य त्रिज्यावर्गपंचघातरूपत्वात् त्रिज्या
पंचकृतेः पंचगुणितायाग्र [१६] हणात् तथा · समुच्चये आद्यां [१६] त्यखंडयोर्योगग्रहणात् · [मू · त्रिं त्रि व ६] एतस्य दलचाद्विगु
णं · तत्रगुणहरयोर्गुणापवर्तनेन सिद्धं त्रिज्याक्रमज्याघातरूपं [मू · त्रिं त्रि व ६] अत्र द्वाभ्यां भाज्यह [१६] राव पवर्तितौ सिद्धौ म
दंतद्वातरूपं [मू · त्रिं त्रि व ३] अतएवोक्तमपवर्तनात् · द्विर्द्वाभ्यामिति · ए [८] वमुक्तरीत्या त्रिज्यानक्रमुक्रमज्या [मू १ त्रि ३] अ
नयोनात्त्रिज्याकोटिज्या [४] चतुःपंचाशदंशानां ज्या [मू १ त्रि १] साश्लोकोक्तैवोपपन्ना ४८ अष्टादशभागज्योत्पन्नावत्रत्रिज्य
सापेक्षतयापरिधिनेमैकोसंशयमस्वरसंमत्वानवीनमत [४] मत्रवदंमत्रकृणितलिखनंसमभिः पद्यैः प्रतिजानीते · नयाल्कृ
त्यंशगुणंप्रवल्याय्यक्रंतदूनात्त्रिभजज्यकास्यात् · द्विसमभागोक्तममौर्विकास्या · अर्धांशजीवाकृतिरुक्तरीसा ४९ अस्योक्त
रीत्याधृतिभागमौर्व्याः षष्ट्यंशदशोक्तममौर्विकायाः · तद्वर्गयुक्तारमरामभागपूर्णज्यकावर्गदशाप्तयतुल्यः ५० एवंप्रकल्पित
गुणस्य चतुर्घ्नकृत्यायस्मात्ततः समहरौ कथितौ चपक्षौ · कृत्वाल्पिदोरपगमार्पणनागनिघ्नावव्यक्तवर्गकृतिवेदरसाभिहस्तः
५१ अव्यक्तनिघ्नत्रिगुणोल्लवर्गनृपाधिघाते त्रिभमौर्विकायाः · वर्गस्य वर्गे वगुणे च योज्यौ मूले तयोः कल्प्यमूणं विदाः ५२

अव्यक्तवर्गेनतुरूपकेहिपूर्वेसयोव्यक्तमभूत्तरूपं शुद्धानयोरक्तविधेर्हिपक्षौपक्षापवर्त्तात्सुधियाकृतौतौ ५३ अव्यक्तव
र्गौद्विगुणत्रिभज्याव्यक्ताहतिःपक्षइहापरस्तु त्रिज्याकृतिस्तोखगुणांशजीवावर्गेणयुक्तौसुपदेवताभ्यां ५४ तयोःशोध
नाद्धरीसोपपन्नंज्यकामानमष्टादशांशोत्थमुक्तं वदंसेवमज्ञस्यबोधार्थमेतन्मयालिख्यतेव्यक्तरीसायथाहीति नव्या
मणकारस्तु एवमनयोर्ज्यरीसावदंति रीतिमाहपूर्वांशगुणमिति अव्यक्तमानामष्टादशभागज्यांप्रकल्प्य तद्धना अव्य
क्तोनात्रिज्यादिसप्तभागानामुक्रमज्यास्यात् अस्याउक्रमज्यायाः सकाशात् उक्तरीसा त्रिज्योक्रमज्यानिहतेर्दलस्ये
तिरीसार्द्धांशानांषट्त्रिंशदंशानांज्याकृतिःइयं अष्टादशभागज्यायाः सकाशाद्द्वियरीतायात्रिज्योक्रमज्यानिहतेर्दलस्यमूल
मिस्तरीतिस्तया अव्यक्तवर्गद्विघातत्रिज्यांशरूपयेसर्थः षट्त्रिंशदंशानामुक्रमज्यायास्यात्तस्यावर्गेणयुक्ता इहबी
जक्रियायां षट्त्रिंशदंशानांपूर्णज्यायाःवर्गः अथानंतरं यस्मात्कारणात् अयंपूर्वकल्पिताव्यक्तज्यायाश्चतुर्गुणवर्गेण
समः अष्टादशभागानांद्विगुणज्यायाःषट्त्रिंशदंशसंपूर्णज्याजात् ततःकारणात् कथितौ षट्त्रिंशानांसंपूर्णज्यायाः
वर्गत्वेनोक्तौ पक्षसमहरौःकृत्वा हरयोर्नाशादेतौपक्षावृणाद्यभिर्गुणितौ अव्यक्तवर्गवर्गचतुःषष्ठिघाते अव्यक्तगु

णितत्रिज्यायाःवर्गषोडशघातेत्रिज्यायाःवर्गस्यवर्गेनवगुणेयोज्यौ तयोर्योजितपक्षयोर्मूलेयास्ते विदा बीजरीतिज्ञेन मूलेअ
व्यक्तवर्गस्थानेमध्याव्यक्तापनोदार्थमूणं भावप्रधानोनिर्देशः स ऋणत्वंकल्पनीयं नतुद्वितीयस्थानेरूपेर्द्धोऋणत्वकल्पनाद
पिमध्याव्यक्तनाशसंभवाद्रूपेकथमृणत्वंनकल्प्यं नियामकाभावादिसत्यमाहनत्विति कारणमाहहीति यतःपूर्वं बीजक्रि
योपक्रमे तद्धनात्रिज्येसत्राव्यक्तमध्यामभवत् सर्वर्णत्वनिश्चयनियामकमेवर्णकल्पनमितिभावः तयोर्गृहीतमूलयोरु
क्तविधेःएकाव्यक्तमिसाद्यक्तवशात् शोधनेनावशिष्टौपक्षौद्वाभ्यामपवर्त्तात्सुधियासिद्धौतौवसमाणौकृतौ पक्षावाहू
द्वाव्यक्तवर्गइति द्विगुणिताव्यक्तमितिमध्यमपदलोपीसमासः तेनार्वेव्यक्तद्वयवर्गः प्रथमस्थानेद्विगुणत्रिज्या अव्यक्त
अनयोरव्यक्तद्विगुणत्रिज्ययोर्घातोद्वितीयस्थानि एवमिहबीजक्रियायांपक्षएकः अपरःपक्षस्तुत्रिज्यावर्गः तावेतौ
त्रिंशदंशज्यायाःवर्गेणयुक्तौ ताभ्यांपक्षाभ्यांसकाशात् मूलेयास्ते अत्रसुपदेनव्यक्तस्यसूक्ष्ममूलालाभेपिसूक्ष्मास
न्नमूलग्रहणेप्रयत्नःकर्त्तव्यइतिसूचितं तयोर्मूलयोरुक्तरीसा एकाव्यक्तमिसादिना समशोधनादष्टादशांशोद्भूतंज्या
मानंपूर्वोक्तमुपपन्नंसिद्धमिति एतत् उपपत्त्युपपादकंगणितं मयोणाअज्ञबोधनिमित्तं अव्यक्तरीसा बीजोक्तरीसा

लिख्यते कश्चिदिनस्यात् तद्विलिखनमवतारयति यथाहीति अग्रिमग्रंथेन तत्रिरूपयति ५५ अग्रिमग्रंथमेवाह अष्टाद
शभागज्यामानं अ१ अनेनोनात्रिज्याद्विसप्ततिभागोत्क्रमज्या अ२ त्रि१ अस्यास्त्रिज्योत्क्रमज्ये स्यादिनाषड्विंशदंशानां
ज्यावर्गः अ२ त्रि२ त्रि१ त्रिज्योत्क्रमज्या निहतेरित्यस्यवैपरीत्यादष्टादशभागज्यायाः अ१ षड्विंशदंशानामुत्क्रमज्या
अव२ अस्यावर्गे ३ ण अव४२ समच्छेदतया युतो जातः षड्विंशदंशानां संपूर्णज्यावर्गः अव८ अत्रिघ२ त्रि
ज्या त्रि१ यमष्टादशभागज्यायाः त्रि१ द्विगुणायाः अ२ षड्विंशदंशसंपूर्णज्यास्त्रायाः वर्गेणानेन अव४ सम त्रि२
इतिसमच्छेदीकृत्य छेदगमे पक्षौ एतावव८ अ त्रिघ२ त्रि१ कृत्वाष्टगुणितावनेन तेन अव८ अव त्रि२ त्रि१
युतौ अवः त्रि१६ अ त्रिघ८ त्रि१ अव त्रि८ अ० प० प
पक्षः अव६४ अव त्रि४ त्रि१ पक्षमूलेत्रघ्न वर्गस्यैकाष्टगुणितस्य मध्यमाहरणार्थं मूलं कल्प्यं पूर्वमत्रघ्नस्यर्ण
त्वनिश्चयात् नतु त्रिज्यावर्गे त्रिगुणे ऋणत्वं पूर्वं त्रघ्नेऽऋणत्वभावनिश्चयात् तथा च मूलयोः समशोधनार्थं न्यासः ॥ ॥
अव० अ० त्रि४ त्रि१ समशोधनात्सौद्यपवर्त्तितौ अव४ अ त्रि२ अत्र दशास्त्रभुजवर्गो यं भुजत्रिज्यावधेन युक्त
अव८ अ० त्रि३ त्रि२

त्रिज्यावर्गो भवेदेवं नियतं नात्र संशयः इति मरीचिस्तज्ज्योत्स्यत्रिविहृतिस्तत्सुपपन्नं तथा च पक्षयोस्त्रिज्यार्द्धवर्गे त्रि१ प्रक्षिप्य मू
प्रक्षिप्यमूले तत्रोर्ध्वपक्षे मूलं अ२ त्रि२ अधःपक्षे त्रिज्यावर्गोत्थं च निघ्नास्यदलं तथा च मूलयोः समशोध नार्थं न्यासः
अ२ त्रि२ अ० मूल अत्र मूलदलं त्रिज्यादलोनं हि भक्तमध्यक्रमानयनं तत्र लाघवात्स्वदं त्रिज्योनं वेदभक्तमित्यपपन्नमिति स्पष्टा
र्थः अथोत्क्रमकौरीत्यानवसप्तविंशत्येकाशीतित्रिषष्टिभागानां ज्याः सिद्धा इत्याह धृत्संज्ञाज्यसंज्ञायोरुत्क्रम
ज्यौरीत्यानयोः [illegible] नाभ्यां गोनांशज्ये प्रोक्तौरीत्यानयोः लः कोटिज्ये तद्हीनखाकांशजीवे इति प्रोक्तया दोः कोट्यंशानां उ
मज्ये इत्याद्युक्तयारीत्या प्रकारेण ये उत्क्रमज्ये ज्ञाते ताभ्यामुत्क्रमज्याभ्यां प्रोक्तौरीत्या त्रिज्योत्क्रमज्ये स्तः कृत्वा नवसप्तविंशत्यंश
योर्ज्ये स्तः तयोर्ज्ययोः कोटिज्ये तद्हीनखाकांशयोर्नवसप्तविंशत्संज्ञाभ्यां हीनौ नवसंज्ञावेकाशीतित्रिषष्ट्यंशयोर्ज्ये स्तः पूर्व
यथावत्त्रिज्यासाधनं ज्याप्रकारसिद्धज्यास्त्र्यंशांतरेण भवंतीत्यपसंहारं चाह्यदंशज्ययोर्घातहीनाधिका चस्वकोटित्ययोरा
हतिस्त्रिज्यकाप्ता तदंशौ क्वचिद्विशेषहीनाभ्यनंदांशयोर्ज्ये स्तत्रैवं गुणास्त्र्यंशांतरांशादिति ययोरंशयोर्घातेन हीनाधिका
चः समुच्चये स्वांशेनानंदांशौ तयोः कोटिज्ययोर्हतिः अत्रोपपत्त्यनुरोधेन हीनपरमतरिनपरं बोध्यं त्रिज्ययाभक्ता उभेफ

ले तदंशयोर्योगांतराभ्यां हीनयोर्नवसंशयोः क्रमेण ज्ये भवतः अत्रैकद्वीननवसंशापक्षेपहीनपदमंतरितपरं बोध्यं तेभ्यो भयत्रवि
परीतशोधनेप्यक्षतिः तयोरेकांशांतरितनवसंशवियोगांशोननवसंशयोः कोटिज्ये तदंशयोगांतरांशयोर्ज्ये इत्यनुक्रमप्यर्थ
सिद्धं परंतु नवसधिकेंशयोगेन भुजांशानां योगांशोनांशीसधिकशतांशरूपाणां ज्ये सवधेयं एवमुक्तप्रकारेण ज्याः अत्र
रांशाः त्रयउत्तराः वृद्धो येषां ते एतादृशाभागा यासां ताः भागत्रयांतरेण ज्याः स्फुरिसर्थः यद्यप्युक्तप्रकारेण सूक्ष्माज्याज्या
ज्यांतरेण भवंति तथापि निरवयवभागांतरेणासिद्धेस्तदनुक्तिरिति ध्येयं एवं प्रकारेण नवपंचदशाष्टादशसप्तविंशतित्रि
शत्षट्त्रिंशत्पंचचत्वारिंशच्चतुःपंचाशत्षष्टिसप्ततिपंचसप्तसेकाशीतिनवसंशानां ज्याः सिद्धाः अथोक्तप्रकारेण नवपंच
दशैकाशीतिपंचसप्ततिज्याभ्यश्चतुर्विंशतिषट्षष्टिचतुरशीतिसंशानां ज्याः नवत्रिंशज्ज्याभ्यामेकविंशत्येकोनचत्वारिंशत्को
नसप्तसेकपंचाशदंशानां ज्याः पंचदशाष्टादशज्याभ्यां त्रित्रयस्त्रिंशत्सप्ताशीतिसप्तपंचाशदंशानां ज्याः पंचदशसप्तविंश
संशज्याभ्यां द्वादशद्विचत्वारिंशदष्टसप्तसष्टिचत्वारिंशदंशानां ज्याः सिद्धाः एवं त्रिभागांतरेण त्रिंशज्जीवाः सिद्धा इति ४७
अत्रोपपत्तिर्द्वादशश्लोकैराह भुजज्यावर्गहीनस्य त्रिज्यावर्गस्य मूलके कोटिज्यात्वादत्र कृतिप्रकृतेर्विषयो यथा ४८ दोर्ज्या

वर्गस्य हेयत्वारणत्वं तन्मूलस्य तः कृतेर्धनत्वादस्यानृणां कोगुणकोमतः ४९ एकः सकेवलो हेशाद्धेपस्त्रिज्याकृतिर्मतः धनर्ण
योरंतरस्य योगत्वादिष्टमिष्यतः ६० सत्रैबीजे सिद्धमस्माद्गणकप्रकृतोपदे ज्येष्ठह्रस्वे कोटिदोर्ज्ये हेपे त्रिज्याकृतौ ततः ६१ ह्रस्व
ज्येष्ठस्फुटितः कोटिदोर्ज्ये ज्येष्ठह्रस्वे ते परे वापि धार्ये यं क्षेत्रे त्रिज्यावर्गकृतेपकश्चतुर्भ्यां साधो भावनाभ्यां च पंक्ती ६२ वृज्ज्या
भ्यां ज्येष्ठस्य घो ज्यैस्तदेकं ह्रस्वं ल घो राहतिश्च प्रकृत्याः सुज्येष्ठाभ्यासयुग्ज्येष्ठमूलं तत्राभ्यासः क्षेपयोः क्षेपकः स्यात् ६३ ह्रस्ववज्ज्या
भ्यासयोरंतरं वा ल घो घातो यः प्रकृत्याविनिघ्नः घातो यश्च ज्येष्ठयोस्तद्वियोगो ज्येष्ठक्षेपो त्रापि च क्षेपघातः ६४ अतो ह्रस्वभुजज्या
न्यकोटिज्याघातयोर्युतिः अंतरं च ततो ज्येष्ठभुजज्याहतिहीनयुक् ६५ कोटिज्याभिहतिस्तत्र क्षेपस्त्रिज्याकृतेः कृतिः इदं त्रिरूपं
क्षेपे त्रिज्यावर्गे यथा तथा ६६ इष्टवर्गहतः क्षेपः क्षेपः स्यादिष्टभाजिते मूलेनेष्टतिरीत्यात्र त्रिज्यामेते ज्यके यतः ६७ ह्रस्वभुजांश
योर्योगवियोगांशज्यके क्रमात् भास्करोक्तेर्भावनाया द्वैविध्याद्योगभेदतः ६८ ज्येष्ठे तथा योगविश्लेषहीनस्वाकांशजे ज्यके
तत्कोटिज्ये यतस्तस्मात्सम्यगुक्तेर्मयैव ते इति अत्र भुजज्यातः कोटिज्यानयने वर्गप्रकृतेर्गणितस्य विषयः वर्गप्रकृतिगणितवि
षयत्वं प्रतिपादयति पथेति हेयत्वात् संशोध्यमानत्वात् ऋणत्वं स्यात् संशोध्यमानस्वऋणत्वमेतीसूत्रैः तत्संशोधना

नपेक्षितत्वेनवर्गप्रकृत्यपयुक्तनयासंस्थापयति-तत्रेति-भुजज्यावर्गस्यर्णत्वेनस्वतः-वर्गादनुत्पन्नमित्यर्थः हेतुमाहकृतेरिति-वर्गस्य धनत्वात्-कृतिःस्वर्णयोः स्वमिनिबीजोक्तेः-अतःवर्गादणत्वानुपपत्तेः-अस्यभुजज्यावर्गस्यर्णत्वान्यथानुपपत्त्याऋणांकोगुणकः स्वीकार्यः स्वर्णघाते रूपइत्युक्तेः सगुणकएकसंख्याकोनान्यः हेतुमाहकेवलोद्देशादिति-भुजज्यावर्गस्यसंशोध्यमानस्याविकृतत्वेचेनोद्देशात्-अविकृतत्वेनगुणनत्वेनैगुणकेनैव-नैतावतापिवर्गप्रकृतिविषयत्वंसिद्धमित्यतआहरूपइति-त्रिज्यावर्गः रूपः स्वीकृतः भुजज्यावर्गहानत्रिज्यावर्गस्यकोटिज्यावर्गस्यकोटिज्यावर्गत्वेत्रिज्यावर्गः रूपः सिद्धइतिभावः ननुत्रिज्यावर्गेभुजज्यावर्गहीनोद्देशोनांतरप्रतिपादनात्कथंरूपत्वंयुक्तमित्यतोबीजरीतियोगत्वेनांतरस्यप्रतिपादनंरूपोपपादकहेतुमाहधनर्णयोरिति-बीजोक्तवर्गप्रकृतित्वंसिद्धमित्याहइष्टमिति-अतः गुणरूपयोः सिद्धेरित्यर्थः बीजे-भास्कराचार्यकृतबीजे इष्टमित्यादिवर्गप्रकृत्यपक्रमेयत्सूत्रं सम्यगुक्तं वर्गप्रकृतिस्वरूपोद्देशाभ्रतं इष्टंहस्वतस्यवर्गः प्रकृत्याक्षुण्णोवर्जितोवासंयेन। मूलंदद्यात्तेपक्षंतंधर्मैनर्णमूलंतच्चज्येष्ठमूलवदंतीति-तत्कोटिज्यानयनेसिद्धं फलितमाहअस्मादिति-यतः कोटिज्यानयनेवर्गप्रकृतित्वंसिद्धमस्माद्धेतोरित्यर्थः ऋणंयैकसंख्याकाप्रकृतिर्वर्गगुणस्तस्मिन्नित्यर्थः त्रिज्यावर्गे रूपे-कोटिज्याभुज

राम० ६७

कालामंभवाद्भिन्नकालत्वमवश्यमभ्युपेयं-तत्रापिपूर्वपदसंबंधिकल्पगतकालयोर्योगांतरकालएवयोगांतरभावनोत्पन्नाधिशेषयोः कारणान्यथानुपपत्त्यापर्यवस्यतितथात्रापिस्वांशायोगांतरांशज्येभावनोत्पन्नेअंशभेदकल्पनस्याभिन्नांशासंभवेनावश्यकत्वेनकारणांतरान्यथानुपपत्त्यांशयोगांतरांशकल्पनमेवयुक्तियुक्तं-ज्येष्ठ-तदंशायोगांतराभ्यामूननवसंशायोर्ज्ये-अत्रायियोगेनवसंशाधिकेयोगांशेनषड्राश्यंशाः योगांशाइतिध्येयं-यतोज्येष्ठहस्वयोः कोटिज्ये-उपसंहरति-ते-कोटिज्ये मया-एवकारादन्योक्तनिरासः-अपूर्वत्वात्सम्यक्कथिते-ननुवर्गप्रकृतिविषयत्वेनभावनाभ्यांचापेक्ष्यचायांतरज्ययोरुपपत्त्यंगीकारेभुजज्यावर्गयुक्तस्यकोटिज्यावर्गस्यत्रिज्यावर्गत्वादुक्तरीत्यासाधनेकप्रकृतौभुजज्यात्रिज्याकोटिज्यावर्गाणांक्रमेणकनिष्ठज्येष्ठक्षेपत्वसंभवात्प्रथमद्वितीयकोटिज्यावर्गघातरूपक्षेपोसन्नयोस्सन्नयोः कनिष्ठयोस्त्रिज्यागुणितयोः प्रथमद्वितीयभुजज्यायोगांतरयोर्ज्येष्ठयोश्चभुजज्याघातयुक्तहीनयोः त्रिज्यावर्गयोर्द्वितीयकोटिज्याभक्तयोः प्रथमकोटिज्याभक्तयोर्वाक्रमेणप्रथमद्वितीयकोटिज्यावर्गरूपक्षेपीयत्वसंभवेनकनिष्ठचापैक्यांतरज्येकथंनस्यात्तां-कथंवाज्येष्ठत्रिज्येनस्यातां-तस्याद्रवदभिमतभावनाभ्यांचापैक्यांतरज्योसन्नौसन्नौप्रमाणाभा

वेनभवत्कल्पितोपपत्तिरयुक्तैव स्वरूपसिद्धोपपत्तिस्तु त्रिज्याव्यासार्द्धेनवृत्तं कृत्वा तत्र पूर्वापरयाम्योत्तररेखे कार्ये एकचतुर्थांशे पूर्वापररेखातो बृहद्भुजज्यासव्यक्रमेणार्द्धज्याकारं कृत्वा तद्ग्रात्केंद्रपर्यंतं त्रिज्यामितारेखा कार्या ततो लघुभुजज्यार्द्धज्याकारासव्यक्रमेणांक्या पूर्वापररेखातो लघुभुजज्याग्रपरिधिप्रदेशायोगचिह्नपर्यंतमर्द्धज्याकारं रेखा चापैकज्याभवति एवं पूर्वापररेखातो द्वितीयार्द्धज्याकारालघुभुजज्यांगैपैक्या तद्ग्रात्केंद्रपर्यंतं त्रिज्यामितारेखा कार्या तस्याः सकाशाद्बृहद्भुजज्यार्द्धज्याकारा यत्प्रदेशाद्दीयते तत्तदवधिकं द्वात्रस्यारेखायां द्वितीयं बृहद्भुजज्यासंबंधिकोटिज्यातुल्यं सूत्रं स्यात् यतो द्वितीयबृहद्भुजज्योक्रमज्योनात्रिज्या द्वितीयकोटिज्या अतो नुपातः त्रिज्याकर्णे लघुभुजज्याभुजस्तदा द्वितीयकोटिज्याकर्णे लघुभुजज्याग्रसंबद्धत्रिज्यासंबद्धकोटिज्यात्मके भुजइति ज्ञातं चापैकज्यासूत्रस्यैकं खंडं कृतइति चेच्छृणु द्वितीयकोटिज्याग्रसंबद्धसूत्रं कोटिरूपं याम्योत्तररेखावधितस्य भुजरूपमिदं खंडं चापैकज्यासूत्रेपि कोटिपूर्वापररेखयोरंतराले विभवसेव चापैकज्या द्वितीयखंडसाधनं च बृहद्भुजज्यायसंबद्धत्रिज्यासूत्रे लघुभुजज्यामूलपर्यंतं तदवधिकं द्वात्सूत्रं लघुभुजोक्रमज्योनत्रिज्यामितं प्रथमकोटिज्यासूत्रं कर्णः पूर्ववद्बृहद्भुजज्यामूलप्रदेशात्संबंधसूत्रं कोटिः तदंतरालयाम्योत्तरसूत्रे भुजः

सूत्रस्यैकदेशरूपे बृहद्भुजज्या ४

ज्येक्रमेण ज्येष्ठहृस्वेमूलेस्तः ततः भुजज्याकोटिज्ययोर्हृस्वज्येर्द्धत्वात् हृस्वज्येष्टे साद्धक्षितः हृस्वज्येष्ठरूपकाभ्यस्यतेषांतान्न्याभाधेनिवेश्यक्रमेण साध्यान्येभ्योभावनानिर्बहूनिमूलान्येषांभावनाप्रोच्यतेनइति भास्करोक्तेरित्यर्थः कोटिरोर्ज्ये ज्येष्ठहृस्वे ते अथवा परे अन्ये पंक्तोः स्थाप्ये त्रिज्यावर्गएव रूपः पंक्तोः स्थाप्यश्चः समुच्चये ताभ्यां पंक्तिभ्यां पंक्तीभावनाभ्यां साध्ये भावनाज्ञानार्थं भास्करोक्तेभावनेपद्याभ्यामनुवदति वज्राभ्यासाविति हृस्वमिति ज्येष्ठलघ्वोः पंक्तिस्थयोर्वज्राभ्यासौ वज्रस्यतिर्यक्प्रहारवत्तिर्यगभ्यासोगुणनंतेनोर्ध्वपंक्तिस्थं ज्येष्ठमधःपंक्तिस्थेन हृस्वेनगुणनीयमधःपंक्तिस्थं ज्येष्ठमूर्ध्वपंक्तिस्थेनकनिष्ठेनगुणनीयं तयोर्वज्राभ्यासयोर्योहृस्वंस्यात् पंक्तिस्थयोः कनिष्ठयोराहतिः प्रहृत्या सुस्मा गुणिता पंक्तिस्थयोर्ज्येष्ठयोर्गुणनफलयुक्ता ज्येष्ठात्मकं मूलं भवति तत्र भावनायां रूपयोः पंक्तिस्थयोर्गुणनफलं रूपः स्यात् योगभावनासुस्कांतरभावनासुस्कांतरभावनामाह हृस्वमिति वज्राभ्यासयोः पूर्वोक्तयोरंतरं वेति योगापेक्षयापक्षांतरं कनिष्ठं स्यात् लघ्वोर्घातः प्रहृत्या गुणितो यो भवति यश्च ज्येष्ठयोर्घातस्तयोरंतरं ज्येष्ठं स्यात् अत्रांतरभावनायां अपिशब्दः समासंभावनारूपकोक्त्यभेदार्थे रूपघातः रूपः चः समुच्चये तेनभावनाद्वये रूपाभेदोनविरुद्धइति भावः प्रहृतेभावनाद्वयं योजयति

भवनइति· योगांतरभावनाभ्यामित्यर्थः· भुजज्या· नदसंबद्धा पंक्त्यंतरस्था कोटिज्या· अनयोर्घातयोर्योगांतरं· चः समुच्चये भेनोभयम
पिपंक्तिभेदेन ह्रस्वं· ततोनंतरं· भुजज्याघातेन हीनयुक्तः कोटिज्याघातः क्रमेणज्येष्ठ· अत्राक्षपपत्त्यनुरोधेन हीनपदमंतरितप
रंबोध्यं· तत्र· पंक्तिद्वये· त्रिज्यावर्गस्य वर्गस्य वर्गः ज्ञेयः· इष्टं· भावनोत्पन्नं· पंक्तिद्वये· त्रिज्यावर्गे ज्ञेये यथा भवति तथेष्टवर्गहृतः ज्ञे
यः ज्ञेयः स्यादिष्टभाजिते· मूलेनेति भास्करोक्तप्रकारेण ज्ञेयं· तदेवाह अत्रेति· पंक्तिद्वये· ते· ह्रस्वज्येष्ठ· त्रिज्याभक्ते· ननु त्रिज्या
वर्गे ज्ञेये किमर्थं साध्ये यथागतयोर्भावनोत्पन्नचेनोद्देश्ययोग्यत्वाद्ध्रुवोक्तकनिष्ठज्येष्ठवदित्यत आह ज्याकेइति· यतो ह्रस्वज्ये
ष्ठज्यारूपे· अत्र प्रतिपादिते· अतो ज्यारूपत्वं विना त्रिज्यावर्गे ज्ञेयसंबंधमनुपपन्नमिति भावः· इष्टे· भुजांशयोर्योगांतरांशयोः
चापयोरिष्टयोर्दोर्ज्ये मिथः कोटिज्यका हते· त्रिज्याभक्ते तयोरेकं स्याच्चापैकस्य दोर्ज्यका· चापांतरस्य जीवा स्यात् तयोरंतरसं·
मिते ज्ये भास्कराचार्योक्ते· कुतो योगांतरांशज्ये तद्ध्रुवतो हेतुमाह भावनायाइति· योगभेदतः योगांतराभ्यां भावनाया द्विविध
त्वात्· योगांतरभावनाभ्यां क्रमेणोत्पन्नचादिति भावः· यथा सिद्धांतशिरोमणिप्रश्नाध्याये स्याद्यस्मिन्नधिमासशेषकलतिथि
ग्रीसरूपा भवत्यादिप्रश्नेधिशेषाण्यनेकानि ह्रस्वपदकल्पनया भावनाभ्यां भवंति· तत्र भावनोत्पन्नानामधिशेषाणामेक

एतत्साधनायानुपातः त्रिज्याकर्णे कृते भुजज्यासंबद्धे भुजज्ञानात् भुजज्यासंबद्धकोटिज्यास्तोत्रकर्णे कृते जातं पूर्वरीत्या चापै
कज्यासूत्रे पूर्वापरे तत्कोटिरेतयोरंतरालं· एतत्तुल्यमेव चापैकज्या द्वितीयखंडपूर्वलंबकोटिचापैकज्या· एतयोरंतरात्मकं
प्रत्यक्षसिद्धं· तयोरेकं चापैकं चापैकज्येति चेन्न· धनैकपक्षे तोत्तुजज्यायाः कोटिज्यावर्गक्षेपीयत्वेन कनिष्ठत्वसिद्धार्थपतन्भा
वनाभ्यः कनिष्ठांतराणां ज्याचापाभावात्· नहि कोटिज्याभिज्यात्वेन सिद्धाः येन त्रिज्यानुरूपत्वेन कनिष्ठांतराणां ज्यात्वोपपत्तिः कोटि
ज्याप्रमाणसिद्धानां कनिष्ठज्यानां त्रिज्याप्रमाणसिद्धामिमतज्यात्वासिद्धेः· नच स्वाभिमतभावनाभिः क्षेपसाधनैसाधकपंक्तिस्थक्षेपी
यकनिष्ठत्वेन चापैकं तत्ज्येगीत्रियेतेन भवदुक्तानिष्टापादनं प्रसज्येत· किंतु त्रिज्यावर्गक्षेपीयकनिष्ठत्वेनोक्तज्ययोर्मदभिमत
योस्तदनवबुद्धत्वात्· अत एव भवदभिमतक्षेपीयभावनोत्पन्नः कोटिज्याघातवर्गरूपोपहर्गाक्षेपेन भक्तस्त्रिज्यावर्गः स्यान्नन्मूलांके
न भवदभिमतभावनोत्पन्नैकनिष्ठभक्ते· अवश्यं चापैकांतरज्ये तद्इति नानुपपत्तिः क्षेत्रस्वरूपोपपत्तौ तु चापैकसूत्रद्वितीय
खंडत्वेन द्वितीयानुपातसिद्धखंडस्यासिद्धेः· प्रसक्तत्वात्· भास्कराचार्योक्तविश्वासेनान्यथानुपपत्त्या द्वितीयानसिद्धखंडस्यादि
तीयखंडस्य द्वितीयखंडत्वमभ्युपगतं तत्रोपपत्त्यामासत्वात्· चापांतरज्योपपत्त्यनुपपादनाच्च एतद्वीस्यामरीचौ मयैवमतांतरत

योपपत्तिरन्यदूषिता किंच चापैकांतरज्ययोरपपत्तौ स्वशेषमुष्यायासं कोपितो न्यबुद्धिः सफलयतुः परंतु अन्यज्यासाधनेसम्यगियं
ज्याभावनोदिता समासभावनाचैकान्यान्यांतरभावनेनितदानस्यैयनायिमश्लोकेन भास्कराचार्यैः सूचितामुपपत्तिं न श्लोका
न्यथानुपपत्त्यापितामहोपिननुसर्वमिन निवारयितुं शक्तः किंपुनः प्राकृतोगोपाबालइत्यलं व्यधिकरणदोषनिराकरणेना
६७ ननुसर्वमिदमुपपन्नं भावनाभ्यामिष्टवर्गहृतइत्यादिना परंतु तयोरेवोपपत्तिमिदन्न संशयात्सर्वं संदिग्धमिवन
आहभावनायामिष्टवर्गस्यादौ पुनिनबांकुर पिचव्यक्तमल्पदैवज्ञचरणोक्तां विलोकयेदिति भावनायामिति जासभिप्रायेणैक
वचनं इष्टवर्गस्यादौ चोनुसंधेयः चरणोक्तिः पूज्यार्थं नवांकुरे भास्करीयबीजस्य नबांकुरसंज्ञे विद्यतिकल्पलतावतारभू
तयंथे उपपत्तिमुक्तः पश्यन् सायथा कनिष्ठज्येष्ठरूपाणां पंक्तौ सद्यद्वितीयाद्यक्षरलिखनपूर्वकं न्यासः। अक१ आज्ये१ आक
इष्टवर्गहृतः रूपः स्यादिसनेन रूपः स्फुटः स्फुटो नदापदेइति प्रकारेणापररस्यरज्येष्टमिष्टं प्रकल्प्य पंक्तौ द्विक१ द्विज्ये१ द्विरू
जीताः कनिष्ठज्येष्ठरूपा। द्विज्ये आक१ द्विज्ये आज्ये१ द्विज्येव आरू१ आज्ये द्विक१ द्विज्ये आज्ये१ आज्येव द्विरू१ अत्रोर्ध्वपंक्तौ द्वितीयज्येष्ठवर्गगुणितआद्यरूपोनि
नत्रद्वितीयज्येष्ठवर्गोन्यथासाध्यते द्वितीयकनिष्ठ
वर्गः प्रकृतिगुणो द्वितीयज्ये पयुतो द्वितीयज्येष्ठवर्गः द्विकवत्स१ द्विरू१ अने

नगुणितआद्यरूपो जातः खंडद्वयात्मकः रूपः। द्विकव प्र आरू१ द्विरू आरू१। अत्रप्रथमखंडे आद्यरूपोन्यथासाध्यते ज्येष्ठ
वर्गे द्विखंडद्वयमस्मिन् प्रकृतिगुणः कनिष्ठवर्गएकं रूपोपरं नत्रज्येष्ठवर्गो प्रकृतिगुणेकनिष्ठवर्गशोधिते रूपएवावशिष्यते अ
तआद्यकनिष्ठवर्गः प्रकृतिगुण आद्यज्येष्ठवर्गरूपनीतो जातआद्यरूपेणाआकव प्रं आज्येव१। अयंप्रकृतिगुणोनद्वितीय
कनिष्ठवर्गेणगुणितः सन्यकृतरूपाद्यखंडं भवेदितिजातमाद्यंखंडं खंडद्वयात्मकं। द्विकव प्र आकव प्रं द्विकव आज्येव१।
अत्रप्रकृत्यावारहृयंगुणनाज्जातंप्रकृतिवर्गेणगुणनं तथासतिजातंप्रथमखंडं द्विकव आकव प्रवं। एवमूर्ध्वपंक्तौ जातः
खंडात्रयात्मकः रूपः। द्विकव आकव प्रवं द्विकव प्र आरू आरू१। अनयैवपद्धत्या द्वितीयपंक्तावपिजातः खंडत्रयात्मकः
रूपः। द्विकव आकव प्रवं आकव प्र द्विज्येव द्विरू आरू१। एवंपंक्तिद्वयेजाताः कनिष्ठज्येष्ठरूपाः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
द्विज्ये आक१ द्विज्ये आज्ये१ द्विकव आकव प्रव१ द्विकव प्र आज्येव१ द्विरू आरू१ अत्रज्येष्ठलघोरेकोभ्यासऊर्ध्वपंक्तौ
द्विक आज्ये१ द्विज्ये आज्ये१ द्विकव आकव प्रवं आकव प्र द्विज्येव१ द्विरू आरू१ कनिष्ठं अपरोभ्यासो द्वितीयपंक्तौक
निष्ठं ज्येष्ठं तत्रयत्र ज्येष्ठाभ्यासरूपमेव अत्रप्रसंगेकं ज्याभ्यासस्यवनिष्ठत्वकल्पने रूपोमहाज्यादिसम्प्रायतितं तथा

वज्राभ्यासयोगः कनिष्ठकल्पितं। हिज्ये·आक१ आज्ये·हिक१। अस्यवर्गः। हिज्येक·आक१। हिज्ये·आक·आज्ये·हिक१ आज्येक·हिक१
प्रकृतिगुणः। हिज्येक·आक·प१ हिज्ये·आक·आज्ये·हिक·प१ आज्येक·हिक·प१। अयं कनिष्ठेपेणयुतः सन्मूलदः स्यादिति
चार्यते तत्रास्य खंडद्वयं एकैकवज्राभ्यासजज्येष्ठवर्गतुल्यमेकं शेषमपरं तत्र कनिष्ठवर्गः प्रकृतिगुणः रूपयुतो ज्येष्ठवर्गः
स्यादिति जातौ पंक्तिद्वये ज्येष्ठवर्गौ। हिज्येक·आक·प१ आज्येक·हिक·प१ हिक·आक·प·प१ हिक·आक·प·प१ हिज्येक·आक१ हिक्षे·आक्षे१
पंक्तिद्वये ज्येष्ठाभ्यासलक्षणस्य ज्येष्ठ हिक·आक·प·प१ हिक·आक·प·प१ हिज्येक·आक१ हिक्षे·आक्षे१
वर्गतुल्यत्वादेतौ ज्येष्ठवर्गावपि तुल्यावेव। तृतीयोयमपि। हिज्येक·आज्येक१। अथवज्राभ्यासयोगस्य कल्पितकनिष्ठस्य वर्गस्य
प्रकृतिगुणादस्मात्। हिज्येक·आक·प। हिज्ये·आक·आज्ये·हिक·प२ आज्येक·हिक·प१। ज्येष्ठवर्गद्वयाद्विशोध्य क्षयगपनीते
शेषं तुल्यमेव। हिज्ये·आक·आज्ये·हिक·प२ आक·हिक·प·प१ आक्षे·हिक्षे१। इदं शोधितेन ज्येष्ठवर्गेण पुनर्यदि योज्यते
तदा कल्पितकनिष्ठवर्गः प्रकृतिगुणो यथास्थितः स्यात्। अथायमपि ज्येष्ठवर्गः। हिज्येक·आज्येक१। शोधितेन समस्य ने
नयोगे जातः कल्पितकनिष्ठवर्गः प्रकृतिगुणः। हिज्येक·आज्येक१ हिज्ये·आक आहिज्ये·हिक·प आक·हिक·प·प१ आक्षे·हिक्षे१

राम०
७१

अस्मात्क्षेपघातेन पुनरुक्तमूलमित्यादि यदादायपदानीत्यादिनापदमिदं। हिज्ये·आज्ये१ आक·हिक·प१। तत्र तद्रूपपक्षे घोरहानिरप्र
कृत्यासुस्माज्येष्ठाभ्यासयुज्येष्ठमूलमित्यादिन्यायेन वज्राभ्यासयोरंतरं कनिष्ठं प्रकल्प्याक्षयुक्तांतरभावनोपपत्तिर्दृष्टव्येति
अत्रोपपत्तिर्लेपुरुतामवस्थिता पूर्वसूत्रात्कनिष्ठं। आक·हिज्ये१ हिक·आज्ये१। वा। आक·हिक·आज्ये१। वा। आक·हिज्ये१ हिक·आज्ये१।
अस्यवर्गः। आकक·हिज्येक१ आक·हिज्ये·हिक·आज्ये२ हिककव·आज्येक१। वा। आककव·हिज्येक१ आक·हिज्ये·हिक·आज्ये२ हिककव·आज्येक१।
प्रकृतिगुणः। आककव·हिज्येक·प१ आक·हिज्ये·हिक·आज्ये·प२ हिककव·आज्येक·प१। वा। आककव·हिज्येक·प१ आक·हिज्ये·हिक·आज्ये
अत्र हिनीयज्येष्ठवर्गस्वरूपं। हिककव·प१ हिक्षे१। गुणनेन जातं प्रथमखंडं। आककव·हिज्येक·प१। खंडद्वयात्मकं। प·२ हिककव·आज्येक
आककव·प·हिककव·प१ आककव·प·हिक्षे१। अत्रापि प्रथमखंडे प्रकृत्यावारद्वयं गुणनात्प्रकृतिवर्गेण गुणनं सिद्धं प्रथमखंडं। प१
खंडद्वयात्मकं। आककव·हिककव·प१ आककव·प·हिक्षे१। द्वितीयकनिष्ठवर्गस्वरूपं। हिज्येक१ हिक्षे१। तथा चेकत्र प्रकृतिगुणः कनिष्ठ
वर्गः। आककव·हिककव·प१ आककव·प·हिक्षे१ आक·हिज्ये·हिक·आज्ये·प२ आज्येक·हिज्येक१ आज्ये। वा।
वा। आककव·हिककव·प१ आककव·प·हिक्षे१ आक·हिज्ये·प२ आज्येक·हिज्येक१ आज्येक·हिक्षे१ ज्ञात्मकः अत्र पंचमखंडं॥
हिक·आज्ये१

।आज्येव·हिज्ये१।माद्यज्येष्टवर्गेष्टवर्गस्वरूप·।आकव·प्र१आहे१।गुणनेनजातंखंडद्वयात्मके।आकव·प्र·हिज्ये१आहे·हिज्ये१।अ
त्रपूर्वेद्वितीयखंडधनमेतस्यप्रथमखंडेनर्णेनसममितितयोर्द्वयोरपगमात्कनिष्ठवर्गः प्रकृतिगुणःखंडचतुष्टयात्मकः॥ ॥
।आकव·हिकव·प्रवा।आक·हिज्ये·हिक·आज्ये·प्र२आज्येव·हिज्येव।वा।आकव·प्रव१आक·हिज्ये·हिक·आज्ये·प्र२आज्येक·हिज्येव१आक·हिज्ये१।
अत्रचतुर्थखंडमितधनक्षेपेणक्षेपघाततुल्येनपो।आहे·हिज्ये१।जनेचतुर्थखंडनाशात्खंडत्रयात्मको ज्येष्टवर्गः सिद्धः अ
स्यवा।आकव·हिकव·प्रव१आक·हिज्ये·हिक·आज्ये·प्र२आज्येव·हिज्येव१।मूलेकृतिभ्यआदायेत्यादिनाज्येष्टं॥ ॥ ॥
।आक·हिक·प्र१आज्ये·हिज्ये१।योगकनिष्ठीयंतु।आक·हिक·प्र२आज्ये·हिज्ये१।वा।आक·हिक·प्र१आज्ये·हिज्ये१।अतउप
पन्नंभावनाद्वयंनाकोपलब्धिर्वासनेति·इष्टवर्गहतइत्यादानुपपत्तिस्तत्वर्गो वर्गेणभक्तोगुणितोवावर्गचेनसंतत्यैतीतिसु
प्रसिद्धंसुगमंच·कथमन्यथा यावन्नावद्वर्गः कालकवर्गगुणितोयावन्नावत्कालकभावितवर्गः स्यात्·कथवायंवर्गएकतरवर्ग
भक्तस्तादितरवर्गः संभवति·अतइष्टवर्गगुणितः कनिष्ठवर्गो भक्तोवाकनिष्ठांतरवर्गएक·एवमिष्टवर्गगुणितो भक्तोवाज्येष्टवर्गो
ज्येष्ठांतरवर्गः पूर्वसिद्धकनिष्ठांतरवर्गसंबद्धइतिनन्वत्रकनिष्ठज्येष्ठेइष्टेनगुणितेभक्तेवाकनिष्ठज्येष्ठांतरेस्तः एवंरूपस्यज्ये

ष्टवर्गखंडत्वेनज्येष्ठवर्गांतर्गततयेष्टवर्गगुणनंस्वतःसिद्धं·मंदावबोधार्थंतुकनिष्ठवर्गः प्रकृतिगुणःक्षेपयुतोज्येष्ठवर्गः·अतोज्ये
ष्टवर्गखंडस्यकनिष्ठवर्गप्रकृतिघातात्मकस्यपूर्वक्षेपस्तद्दृष्टवर्गगुणितस्यकनिष्ठवर्गस्यप्रकृतिगुणस्यज्येष्ठांतरवर्गखंडरूपस्य
कृतित्रैराशिकेप्रमाणेछेदयोः प्रमाणापवर्त्तनेनेष्टवर्गगुणितः पूर्वक्षेपवज्येष्ठांतरवर्गसिद्ध्यर्थंक्षेपः सिद्धइसलमप्रसन्नविस्तरे
ण ७० अथवांतरभागज्याज्ञानार्थंतृतीयांशज्यानयनंश्लोकाभ्यामाह ज्याभ्यंशास्तद्धनस्त्रिज्यावर्गांशः स्वत्रिभागयुक्तज्याभ्यं
शयोर्जितस्तस्माद्दृक्षरीस्याघनादिलैंज ७१ फलंपुनर्गुणयंशेयुतमेवंमुहुः स्युरा·तृतीयांशज्यकात्रिस्तुतस्यांकामिहतिर्घ
नहतिः ज्ञातज्यायास्तृतीयांशस्तस्यघनोवक्ष्यमाणः कार्यस्त्रिज्यावर्गेणभक्तः फलंस्वयंशयुक्तंज्यातृतीयांशेयुक्तंकार्यं·तस्मा
त्·सिद्धात्·पूर्वोक्तरीत्याघनस्याद्यरूपाघनादिक्रिययोस्तत्रं·फलं·स्वत्रिभागयुगिस्यंतसिद्धं·ज्याभ्यंशेपुनर्युतमेवमुहुरी
त्यास्मादपिफलंपूर्वोक्तरीत्याज्यातृतीयांशेयुक्तमित्यसकृत्यावद्भेदः सस्मा·ज्ञातज्यासंबंधिभागतृतीयांशमितभागाकंज्या
स्यात्·घनमाहत्रिस्त्रिति·तथाचतृतीयांशज्यानयनेनावांतरज्यासिद्धौतत्समासांतरभावनाभ्यांसकलजीवानांसिद्धिरिति
भावः ७२ अत्रोपपत्तिंविवक्षुः प्रथमंतद्रूपयुक्तांक्षेत्रसंस्थांश्लोकचतुष्टयेनाहवृत्तार्द्धभीष्टचापस्यज्यानुमितिरथचापजाः

भागास्त्रयः समासस्तज्ज्येपार्श्वस्थे भुजयोर्मिती ७३ मध्यस्थाज्यामुखं भागद्वयचापज्यके श्रुती तद्धोयादधोलंबाभूमिचतुरस्रं ७४ तुल्यलंबश्रुतिक्षेत्रं तत्रास्यानमुखोदलं लंबभूम्यग्रमध्यस्थे भुजः पूर्वभुजश्रुतिः ७५ लंबः कोटिरिति क्षेत्रे तत्कोणांतर्गते तथाः मध्ये लंबमुखाभ्यां तु क्षेत्रमायतकं स्फुटमिति वृत्तार्द्धं अभीष्टचापसंपूर्णं तस्य संपूर्णज्याभूमिः तज्ज्ये भागसंपूर्णज्ये पार्श्वस्थे भुजौ मध्यभागस्था संपूर्णज्या मुखं भागद्वयरूपसंपूर्णचापयोः परस्परसंपूर्णज्ये कर्णौ तयोः कर्णयोरूर्ध्वाधोदधोलंबौ भूमिपर्यंतौ समौ एवं चतुरस्रं तुल्यौ लंबौ श्रुतीयत्रैतादृशे क्षेत्रे तत्र क्षेत्रे मुखोनभूमेरर्द्धं लंबभूम्यग्रमध्यस्थे लंबस्याधोग्रं रासन्नभूमेरग्रं तयोरंतःस्थितं भुजः पूर्वचतुरस्रक्षेत्रभुजसंज्ञः कर्णः भुजसंज्ञो लंबः कोटिरिति क्षेत्रे वृत्तस्य चतुरस्रस्य क्षेत्रस्य कोयोर्मध्यस्थे तथा समुच्चये मध्ये पूर्वोक्तचतुरस्रमध्ये जातद्वयभागव्यतिरिक्तं लंबमुखाभ्यां मायतं चतुरस्रक्षेत्रं स्फुटं प्रसरं दर्शनार्थं न्यासश्चः ७६ अथ बीजक्रियार्थं प्रथमपद्यं श्लोकत्रयेणाह अभीष्टज्याद्विगुणिता भूमिः साद्यभुजोनिता तदर्द्धं लघुदोरेतद्वर्गोनात्पूर्वदोः श्रुतिः ७७ लंबवर्गोनलंबाग्रितरभूम्यग्रमध्यगा लघुदोर्हीनभूम्यात्मा कोटिर्लंबो भुजः श्रुतिः ७८ कर्णोनोजातस

कोयोः स्याद्वर्गयोगः श्रुतेः श्रुतिः तत्स्वरूपं भुजश्रुतिर्ज्यादोर्घवधेन मुगिति अभीष्टज्या वृत्तचतुर्थांशेर्द्धज्याकारागणिता गणाद्विगुणिता संपूर्णज्याभूमिः सिद्धा सा द्विगुणज्यारूपभूमिः आद्यभुजेन वस्त्रभुजतुल्येन मुखरूपेण सर्वः जनिता मुखतुल्यलंबांतभूम्यग्रा उभयतोयेभूखंडेनयोर्युतिस्तस्या अर्द्धमेव तत्र भूखंडं लघुभुजः जातयोः समत्वात् पूर्वभुजेतरभेदज्ञानार्थं तद्धिति लघुभुजवर्गोना पूर्वदोः श्रुतिः कर्णवर्गरूपा लंबवर्गः स्यात् लघुक्षेत्रसंबद्धमितरत्र बृहज्जासं कर्णवर्गज्ञानार्थमाह अथेति लंबाग्रमधःस्थे इतरभूम्यग्रं लंबाद्दूरस्थे भूम्यग्रं अनयोरंतर्वर्तिनी भूखंडरूपा भूमिर्लघुभुजहीनभूमिस्वरूपा कोटिः प्रकृतलंबो भुजः चतुरस्रक्षेत्रकर्णः कर्णः अतः कारणात् जातकोटेः लघुत्वात्कोटिर्लंबः बृहज्जातकोटिर्बृहद्भूखंडं तयोर्बृहज्जातक्षेत्रे भुजकोटिक्षेत्रवर्गयोगः फलितमाह तत्स्वरूपमिति तस्य कर्णवर्गस्य स्वरूपं भुजवर्गः ज्याभुजयोर्द्विगुणघातेन युक्तः इति गणितरीत्या सिद्धं तथाहि भूमिः ज्या २ भुजोना भुं ज्या २ अर्द्धिता लघुभुजः भुं ज्या २ एतद्वर्गः भुव १ भुं ज्या ४ ज्या व २ भु हीना पूर्वभुजश्रुतिः भुव १ समच्छेदेन लंबवर्गः भुव २ भुज्या ४ ज्या व ४ बृहज्जातक्षेत्रकोटिः भुज्या २ अस्याः वर्गेण भुव १ भुज्या ४ ज्या व २ भु लंबवर्गो भुतः कर्णवर्गः भुव १ भुज्या २ ७९ समक्रियार्थं हितो यपद्यं समप्रतिज्ञं श्लोकपंचकेनाह अथ परीसं तरणार्थं कर्ण

वर्गः प्रसाध्यते · धनुरेवाहूयस्यार्द्धज्यका कर्णार्द्धं भुजः ८० कोटिस्तदुत्क्रमज्यास्यार्द्धं धनुस्त्र्यंशाज्यका श्रुतिः अतो भुजश्रुतिस्त्रिज्यो
त्क्रमज्याद्विघ्नसंहतेः ८१ तुल्यबाहुगुणत्रिज्याभक्तास्यादुत्क्रमज्यका · इष्टज्यार्द्धधनुस्त्र्यंशाहूयरूपत्रिभागजा ८२ त्रिज्यातो हीनाकोटिज्या
तत्त्रिज्यावर्गजोनतः दोर्ज्यावर्गः श्रुतेरर्द्धवर्गतुल्योद्विसंगुणः ८३ कर्णवर्गस्तत्स्वरूपं दोस्त्रिज्याद्विहतेः श्रुतिः दोर्वर्गश्रुतिहीनाच
त्रिज्याश्रुतिविभाजितेति · अनंतरं प्रकारांतरेण · अयं पूर्वसाधितः कर्णवर्गः प्रकर्षेण स्वरूपतया क्रियते तदाह धनुरिति · ज्ञातस्या
संबंधिसंपूर्णचापस्य तृतीयभागहूयात्मकसंपूर्णचापस्यार्द्धज्या कर्णार्द्धं भुजः · तस्यैव संपूर्णचापस्योत्क्रमज्या कोटिः पूर्वं धनुस्त्र
तीयांशरूपपूर्णधनुः संपूर्णज्या पूर्वभुजरूपा कर्णः अत उक्तक्षेत्रात् पूर्वभुजश्रुतिरेतत्क्षेत्रकर्णवर्गरूपा क्रमोत्क्रमज्याश्रुतियोग
तुल्यत्वेन त्रिज्योत्क्रमज्याद्विगुणघातस्य तुल्यबाहुगुणत्रिज्यया भक्ता कर्णार्द्धरूपार्द्धज्यासंबद्धोत्क्रमज्या · तातेष्टज्यायाय दर्द्धं धनुस
स्त्र्यंशाहूयरूपो यः संपूर्णधनुस्त्रिभागस्तज्ज्ञातानसंबंधिनी सर्वा · तद्धीना · उत्क्रमज्ययोना त्रिज्या · कोटिज्या · संपूर्णधनु
स्तृतीयांशस्य कोटिज्या · तस्याः कोटिज्यायास्त्रिज्यायाश्च वर्गाभ्यामुत्पन्नमंतरं कोटिज्यावर्गोनस्त्रिज्यावर्गः सर्वः संपूर्णध
नुस्तृतीयांशस्य भुजस्यार्द्धज्यावर्गः · चतुरस्रक्षेत्रकर्णस्यार्द्धवर्गसमः · अतो यं चतुर्गुणितः कर्णवर्गः सिद्धः फलित

माहात्म्यस्वरूपमिति · तस्यैतत्प्रकारसिद्धस्य कर्णवर्गस्येत्यर्थः भुजत्रिज्याहूयानां घातस्य वर्गो भुजवर्गवर्गेणोनस्त्रिज्यावर्गभक्त इति सिद्धं
तथाहि · उत्क्रमज्या | भुव १ | एतद्धीनात्त्रिज्या कोटिज्या | भुवरं त्रि २ | भुजज्यावर्गः | भुववरं भुव त्रि ४ | चतुर्गुणः कर्णवर्गः ॥ ॥
| भुववरं भुव त्रि ४ | त्रि २ | ८४ यद्रूपयोः साम्यं श्लोकाभ्यां | त्रि २ | सुपपादयति · कर्णयोरक | त्रि ४ | रूपचाहावेतौ कर्णवर्गकौ ·
तुल्यौ न तद्ग | त्रि ४ | राशोर्यं प्रथमेन समः किल ८५ अतो यभाजकेनाद्यः कर्णवर्गो हतः समः अन्यथा न समत्वं स्यान्न तस्य क्रोह
रोनिजरीति · प्रथमद्वितीयप्रकाराभ्यां सिद्धकर्णयोः · एकरूपत्वादभेदात् · वर्गगतागतस्वरूपद्वयोरेकाश्रयत्वात् · एतौ प्रकार
सिद्धौ द्वौ कर्णवर्गौ समौ · समच्छेदकरणे प्रहृत एव युक्तिमाह तत्रेति · एतस्य द्वयोः साम्ये इत्यर्थः किलासंशयं · अयं द्वितीयः क
र्णवर्गः स्वरूपसिद्धः हरभक्तः सन् · प्रथमेन · प्रथमकर्णवर्गेण स्वरूपसिद्धेन समः अतः कारणात् · अस्य द्वितीयकर्णवर्गस्य स्व
रूपस्य भाजकेन प्रथमः कर्णवर्गः स्वरूपसिद्धो गुणितो द्वितीयेन कर्णवर्गेण समः स्यादेवमितरत्रापि · अन्यथा गुणनानावे · सा
म्याभावः समपदयोः छेदापगममाहतनदति · समत्वसंपादनानंतरं · निजः स्वीयः · समच्छेदसिद्धोः भिन्नोहरस्य क्रोधः स्थोहरी
कृतः ८६ छेदापगमे कारणमाह अज्ञातमाह अज्ञात नबोधार्थं पदसाम्यमपेक्षितं · तस्वरूपेण साम्यं तस्य रूपोरिति लाघवा

इति तत्र रूपयोः समपदयोः स्वरूपेणसाम्यमनपेक्षितमिति हेतोः छेदापगमो लाघवात्क्रियते इत्यर्थः ८७ पदयोरपवर्त्तकरणेन सिद्धौ पक्षौ स्वरूपेण लोकाभ्यां निबध्नाति एतौ पक्षौ भुजेनैव लाघवादपवर्त्तयेत् त्रिज्यावर्गाभिघातघ्नौ भुजौ भुजघनौ नितः ८८ एकोऽस्त्रिज्यकावर्गभुजघातो भुजो ज्यया ज्ञातया त्रिज्यकावर्गदिघ्नैवं फलितौ हि नाविति एतौ छेदापगमे सिद्धौ पक्षौ समौ॥ ॥

| भुव त्रिव१ भुज्या त्रिव२ | भुवबां भुवक त्रिव४ |

लाघवाद्भुजेनापवर्त्तयेत् गणकइति क्रियालभ्यं एकः पदउपरखंडद्वयात्मकः अन्यो द्वितीयः पक्षस्त्रिज्यावर्गभुजयोर्घातः ज्ञातया भीष्टार्द्धज्यया त्रिज्यावर्गद्वाभ्यां गुणितया द्वितीयखंडरूपया युतः खंडद्वयात्मकः एवमुक्तौ तौ पक्षौ हि निश्चयेन सिद्धौ

| भुघां भु त्रिव४ | भु त्रिव१ ज्या त्रिव२ |

८९ अथाभ्यामज्ञातमानज्ञानौ पजीव्यानुपातावनारार्थं पदयोरन्यतरस्यैकखंडात्मकत्वं सा म्याविरोधेन श्लोकाभ्यामाह अथ न योः समद्वेपक्षुद्वौ साम्यदृष्टिर्न हि अतो द्वौ त्रिज्यकावर्गभुजघातौ नितौ युतौ ९० दोर्घनेन भुजस्त्रिज्यावर्गत्रिघ्नो लिचाद्यकः अन्यस्त्रिज्याहृतिर्द्विघ्नीज्यादोर्घनयुतात्ततः इति अनंतरं यतो नयोः समपदयोः समद्वेपक्षुद्वौ तुल्यांकयोजने तुल्यांकवियोजने च साम्यनाशाभावः अतः कारणात् द्वौ समपदौ त्रिज्यावर्गभुजघातरूपेण हीनौ भुजघनतुल्येन च युतौ कार्यौ सिद्धौ वा

इष्टभुजइति ततः इष्टयुतहीनकरणानंतरं प्रथमः पदस्त्रिज्यावर्गत्रयगुणितो भुजः सिद्धो भवति द्वितीयः पदस्त्रिज्याहृतिर्द्वाभ्यां गुणिता ज्या भुजघनयुतेति खंडद्वयात्मकः

| भुः त्रिव३ | भु घां ज्या त्रिव२ |

९१ अनुपातमाह समचादाद्यपदस्याव्यक्तस्यापरपदस्य व्यक्तात्मकद्विखंडात्मामानं तर्हि भुजस्य किमिति पदयोः सम्यास्यथमपदस्याव्यक्तस्य त्रिज्यावर्गत्रिघातगुणितस्य भुजस्य द्वितीयपदस्य व्यक्तखंडद्वयस्वरूपस्त्रिज्यावर्गद्वयगुणिता ज्या भुजघनयुतेति रूपः प्रमाणं यदि लभ्यते तर्हि भुजस्य किं मानमित्यनुपातो ज्ञेयः ९२ अथास्मादनुपाताद्वगतप्रकारेण भुजं संसाध्य तस्माज्ज्योत्पत्तिप्रकारः सूत्रपद्यत इति श्लोकद्वयेनाह इष्टापवर्त्तनादत्र त्रिज्यावर्गद्विसंगुणा ज्ञातज्या दोर्घनाद्यासौ त्रिज्यावर्गत्रिघातहृत् ९३ भुजः स्यादिति रीत्यानो क्रिया ज्ञाकयानिजाश्रयात् अतो हरहृतं व्यक्तखंडं स्थूलो भुजः स च ९४ त्रिज्यावर्गापवर्त्तेन अंशहीनज्यकात्मकः तद्वनाद्धरहृल्लब्धयुक्तस्थूलः सूक्ष्मो भुजः ९५ अस्मादेवं मुहुः सूक्ष्मो भुजः स्यात्तद्दलं ज्यका ज्ञातज्याबहुभागाभिभागजा वा लवायतः ९६ अतो ज्याविलवो द्विघ्नस्तद्धृतस्त्रिहृतो हितः त्रिज्यावर्गहतो योज्यो ज्याभ्यंशो फलिताज्यका ९७ तत्रार्द्धितेस्वत्रिभागयुक्तस्त्र्यंशघनो यतः त्र्यंशज्यानयनं तस्माद्भूतं सूत्रपत्रिगुणिति अत्रानुपाते प्रमाणे छेदो रित्यर्थः इष्टामितेनापवर्त्तनं त्रि

ज्यावर्गेद्वाभ्यां संगुणिता ज्ञाताद्ज्या भुजघनयुक्ता असौ प्रमाणफलरूपा त्रिज्यावर्गत्रययोर्घो तेन भक्ता भुजः स्यात् इत्यन
यारीत्या क्रियाकर्तुमशक्या हेतुमाह निजाश्रयादिति भाज्ये भुजघनप्रवेशारीत्याश्रयादित्यर्थः अतः कारणात् भाजकेन भक्तं
प्रथमं भाज्यस्य यत्खंडं स्थूलभाज्यवेनाहतं स्थूलो भुजः स्यात् लाघवात् भुजस्वरूपमाह स इति चस्त्वर्थे तेन सः स्थूलभुजो ये
चेति भाज्यहरयोस्त्रिज्यावर्गापवर्तनभंशहीनज्यारूपः अस्माद्रीत्या भुजानयनमाहतहूनादिति स्थूलभुजस्य घनात्
त्रिस्थूलज्यांकाभिहतिर्घनः इति रूपात् हरभक्तलब्धेन युक्तः स्थूलभुः सूक्ष्मवत् प्रथमभुजापेक्षया सूक्ष्मो न तु सूक्ष्मः इत्यर्थः
स्थूलभुजो यत्र चात् अस्मात् सूक्ष्मभुजात् एवं नवं तद्धूनादित्यादिएवंक्रियया सुकरसह्यावदविशेषः सूक्ष्मो भुजः स्यात्
यतः कारणात् तद्दलं भुजस्याद्ज्ञातज्यासंबद्धभागानां तृतीयांशरूपभागानां सूक्ष्मज्या अतः कारणात् ज्यातृतीयांशः स्थू
लभुजार्द्धरूपस्थूलज्यारूपः द्विघ्नः स्थूलभुजस्य घनस्त्रिभिर्भक्तः त्रिज्यावर्गभक्तोर्द्धितो ज्याखंडमतः एवमर्द्धितस्त्रिज्याव
र्गभक्तइति लाघवादाहतं तुल्यत्वात् ज्याभंशेयोत्यः तयोर्ज्याखंडत्वात् ज्यासिद्धा उक्तोपपत्त्या तत्र फलितप्रकारे अर्द्धिते
पूर्वश्लोकेर्द्धिते पूर्वश्लोकार्द्धे अर्द्धितक्रियायां वा ज्याभंशघनः स्वत्रिभागयुक्तो यतः कारणात् सिद्धस्तथाहि ज्याभंशो द्विघ्नः २

एतस्य घनः ८ स्त्रिभक्तो ३ द्धितो ४ ज्याभंशघनः स्वत्रिभागयुक्तो जानाति तस्मात्कारणात् भंशज्यानयनं ज्याभंशस्तद्धनदृष्टाघ
नसुष्ठूपपत्तिसिद्धः यद्यपि स्वत्रिभागयुक्तिज्यावर्गासदृशपपत्तं तथापि समलाघवात्त्रिज्यावर्गासः स्वत्रिभागयुगिस्तत्र ९०
उक्तज्योसंख्याकाउसंबाहसपसंहरशम्योपि सूक्ष्माः ज्याः पंचकलोनताः सूक्ष्मा अधिभूताः सिद्धंतीत्याह एवंगुणाः स्वांकमिता
निस्त्राउसादनीयास्तत उक्तरीत्या सूक्ष्मज्यकाः पंचकलाचयेनस्पः स्वाष्टिकाविवरेषु पातादिति एवं ज्योसंख्यागुणितेन निरु
काः ज्याः नवतिसंख्याकाः। उत्पाद्याः गणकेनेति शेषः तज्जः अनंतरमतः सूक्ष्मापेक्षया उक्तरीत्या अर्द्धांशज्याभंशज्याभ्यां
परमावधिभूताः सूक्ष्माज्याः पंचकलोयचयेन ज्याभावनयापदकला ५४०० पंचांशरूपाशीतिसहस्रमिता भवंति यद्या
मक्तरीत्या विकलाभंशासन्नांतरेणोक्तरीत्या सूक्ष्मज्यासिद्धिस्तथापि निरवयवविकलांतरेण ज्यानामसिद्धेरपेक्षितत्वात्
पंचविंशतिविकलांतरेण सूक्ष्मज्यानामुक्तिस्तु सुतरां सूक्ष्मेति किं चित्रं अवांतरज्याज्ञानार्थमाह विवरेइति पंचकलाभंतरे
उक्तरीत्या नुयाताज्याः भवंति एवं पंचविंशतिविकलाभंतरे यत्नुयातो बोध्यः ९९ एककलायाज्यासाधनप्रकारं केचिदु
पकल्पितमाह यत्त्वष्टांशोनलिप्तायाज्यानां शाष्टांशजा कुलात् षष्टिभक्ता चैकजीवास्यादेककलिकाज्यकेति षोडशांशो

नकलायाः सपादषड्ढ्यंशाद्विकलानां पंचकलार्द्धार्द्धांशरूपसार्द्धसप्तविंशद्विकलासत्दर्द्धपादोनैकोनविंशतिविकलासयोरर्द्धो-
शज्याभ्यां समासभावनयावगतज्यायाः सकाशादिसयाः सकाशादिसर्थः एकांशस्यषोडशांशरूपपादोनचतुः कलोसत्रज्या
याः षष्टिभक्तायाः पादोनचतुर्विकलासंबद्धज्यात्मिकायाः सकाशादिसर्थः समुच्चये तेनद्वाभ्यां सकाशादितिद्वौर्थः समास
भावनोसत्रायोगांशज्यासंपूर्णैकलायाः ज्यास्यादितियत्कैश्चिदुक्तमिसर्थकमग्रिमश्लोकेसंबध्यते ९०० एतन्मतं दूष
यति तदसदैलागमूयांशज्याषष्ठ्यंशमितज्यया विपरासिविलिप्तानां कथंस्याद्यत्नभावन इति अस्मदिसत्रहेतुमुपन्यस्य
ति भागेसादिभागषष्ठ्यंशः कलातस्य षष्ठ्यंशो विकलेतिभाषासिद्धेपचयापचयाभ्यांतज्ज्ञानामुपचयापचयवैलक्षण्येण ष
ष्ठ्यंशरूपत्वासिद्धापादोनचतुर्विकलानां ज्याज्ञानस्यानलेनतत्समासभावनोसत्रैककलाज्यायाअप्यनत्वादितिनासर्या
र्थः १ अत्राशंकामनूद्यनिराकरोति यतोंनरेनुपातः स्यात्स्थूलोतः सूक्ष्मकस्तुतं इतिचेत्कलिकांतसंविनाजीवाभवेत्कथ
मिति यतः कारणात्कलाज्यानुक्तौपंचकलाभ्यंतरेज्याज्ञानार्थमनुपातआवश्यकोयिस्थूलः उपचयापचययोरकरीसम
यगमात् अतः कारणादनुपातानयेत्तयाहृतमिदंमयोक्तमनुपातापेक्षयासूक्ष्मासनैत्र एवंचेद्दर्शितहिकलिकाभ्यंतरे

तमनुपातंविना कर्जयिचाज्याकर्थंस्यात् सकलगणकानांविकलावधिव्यवहारादंतेविकलास्थानेनुपातादरणावश्यकलादारा
विबपंचकलाभ्यंतरेनुपातोलाघवात्कथंनादरणीयः नहिकलिकावधिगणितव्यवहारोयेनविकलानुपाताप्रसक्त्याभवदुक्तं
संगच्छतेइतिभावः २ अत्राप्याशंकामनूद्यनिषेधति अत्रस्वल्पांतरात्सोयमादृतश्चेत्सुरैवसः अंगीकार्यः पंचलिप्तांतरेनाल्पां
तरात्कथमिति अत्र विकलास्थानीयगणिते सोनुपातः अयमेनंविनागणितव्यवहारनिर्वाहाभावादयुक्तोयावश्यकइत्य
र्थः स्वल्पांतरात् सुतरामल्पांतरमस्वल्पांतरादिसर्थः अंगीकृतश्चेत्तर्हिप्रथमंपंचकलाभ्यांतरएवाल्पांतरात्कथंनांगीकार्यः
अस्वल्पांतरात्पांतरयोरुक्तोभेदासंचकलाभ्यंतरेकलाभ्यंतरेचगणितविशेषाल्लाघवाच्चपंचकलाभ्यंतरेप्रथममेवानुपातः
स्वीकार्यइतिभावः ३ ननुयुक्तौस्वल्पांतरात्पांतरयोर्भेदावश्यंभावात्कलाज्यानयनंमयोक्तंयत्तत्सम्यगेवेसरचरसादुक्त
कलाज्यानयनात्सूक्ष्मासन्नंस्वकल्पितंकलाज्यानयनंविवक्षुः प्रथमंपंचविंशतिविकलाभाज्यासाधनंतदर्द्धांशज्याचाहत्य
थाग्रहेपंचकलागुणेनत्रंशज्यकार्द्धार्द्धगुणोपसाध्यो ताभ्यांगुणसत्वविलिप्तिकानांविशेषभावादयनदृलभ्येति अथो
क्तानंतरं एककलाज्यानुक्तौगणितहृतोनविशेषः पारंतुयुक्त्यापावछवकंसूक्ष्मासन्नंतद्वक्तव्यमिसाग्रहेएवमुक्त

कलाज्यासाधनाभवदुक्तकलाज्यानयनमयुक्तमेवेति भावः तदर्थमुपकरणोज्ये आह पंचकलागुणेनेति पंचकलानां ज्यया तृतीयां
शज्यार्द्धं हृज्ये साध्ये अंशज्यानयनप्रकारेण चत्वारिंशद्विकलाधिकैककलायाः ज्यासाध्या अर्द्धांशज्यानयनप्रकारेण पंचक
लानां ज्यातः सार्द्धकलाद्वयस्य ज्या प्रसाध्यतो हृज्या रीत्या सपादैककलायाः ज्यासाध्येत्यर्थः तास्यां सपादैककलाभ्यां द्वयाधि
कैककलाज्यामित्यर्थः विशेषभावात् अंतरभावनाप्रकारात् पंचविंशतिविकलानां ज्यास्यात् अनंतरं पंचविंशतिविधिना सार्द्धद्वा
दशविकलानां ज्यासाध्येत्यर्थः यद्यप्रथमार्द्धे द्विवचनस्थाने एकवचनं तः पाठः उत्तरार्द्धे तयोः सौगुणलब्धविलिप्तिकानामस्मा
द्दलज्येति तदर्थस्तु पंचकलायाज्यया कृत्वा अंशज्यकाचत्वारिंशद्विकलाधिकैककलायाः तस्या अर्द्धज्यापंचाद्विकलानां तस्याः
यार्द्धज्यासा पंचविंशतिविकलानां अस्या अर्द्धांशज्यानयनप्रकारेण सार्द्धद्वादशविकलानां ज्यासाध्येति एतेन पूर्वपाठे विशेषभावन
यापंचविंशतिविकलानां ज्यासाधनं गौरवं प्रसक्तं ४ अस्याः सकाशात् तृतीयांशज्यां प्रसाध्य तज्ज्यायां पंचविंशतिविकलाज्या
ज्यापातेन चतुर्विकलानां ज्यामाह अस्या तृतीयांशगुणोस्य तत्त्वविलिप्तिकाषष्ठिहृतज्यकातः विशेषभावाच्चरणोनवेदवि
लिप्तिकानां भवति स्फुटज्येति अस्याः सार्द्धद्वादशविकलानां ज्यायाः सकाशात् इत्यर्थः तृतीयांशज्यायाः षड्भागाधिकचतुर्विकलानां

ज्या अस्याः संबंधेषष्ठी पंचविंशतिविकलानां षष्ठिभक्तज्यारूपज्यायाः सकाशाद्विशेषभावांतरभावनाप्रकारस्तस्मात्सादोन
चतुर्विकलानां सूक्ष्मज्यागणितात्सूक्ष्मा विचारेतदा सत्त्वेति भावः ५ अथैककलायाः सूक्ष्मासन्नां ज्यां साधयति दिनकलार्द्ध
दलज्यकाभवति भूपलवोनकलागुणः सुनिजभावनयागुणकद्वयाभवति चंद्रकलागुणकः स्फुटइति पंचदशकलानामर्द्ध
तस्य दलं पादोनचतुःकलासामर्द्धसार्द्धसप्तविकलोनकलाद्वयं तस्य दलं तस्य ज्या षोडशांशोनकलायाः ज्यास्यात् पंच
दशकलानां षोडशांशस्य षोडशांशोनकलामितत्वात् अनेनरूपेण षोडशांशोनकलोक्तिस्तु तदर्द्धांशज्यानयनरीत्या नरोन्न
रोन ज्याज्ञानार्थमिति ध्येयं गुणकद्वयात् गुणएव गुणकः ज्याद्वयात् पूर्वश्लोकोक्तां तिमज्याकलाषोडशांशस्य एतत्सर्वा
र्द्धांतिमज्या षोडशांशोनकलायास्तामाह सत्त्वभावनाप्रकारेण चंद्रकलागुणएव स्फुटः एककलायाः ज्यासू
क्ष्मागणितादिचारेत्वासन्ना पंचविंशतिविकलावयवज्यायाः स्थूलत्वेन ग्रहान्नुपजीव्य कलाषोडशांशज्यायाअपितथा
त्वान्नुपजीव्याया अस्यापितथात्वानपायात् ६ अथ ज्ञानराजदैवज्ञैरुपकल्पितां ज्यां सूक्ष्मापि सार्द्धगदिता न भवेत्सूक्ष्म
ग्रहोदितत्रिहृषयति यासुंदरेसमुदिताशुणकोपपत्तिः श्रीभास्करोक्तगतिभोग्यदलग्रहेणः सूक्ष्मापि सार्द्धगदिता न भवे

न्मुसूक्ष्मोपोद्दिस्तयात्मनुचिनागणितस्तचक्रैरति·सिद्धांतसुंदरे· ज्ञानराजदैवज्ञैः याज्योपपत्तिः·आद्यंखंडंभगणकलिका
षएनवसशतुल्यंबाहुःकर्णास्त्रिभवनगुणः कोटिराभ्यामियंवेत्र· त्रिज्याकर्णोभवतिशरहृद्दृष्टत्रकर्णे किमेवंलब्धंस्थूलप्रथ
मपरयोरंतरालं· कोटिर्दिग्घ्नीत्रिनिघ्निविलनाद्जायतेचांतरालंतत्संयुक्तात्प्रथमदलनः स्याद्द्वितीयंतथैवं· यद्यानेष्या
तरयुतिदलंज्यांतरनेस्फुटंस्यादेवंसर्वाण्यपिगुणदलान्यूर्ध्वतिक्रमेणोत्पनेनोक्ता· सा·राशिलिप्ताष्टमोभागः प्रथमंज्याद्वे
मुच्यतेः तत्रद्विभक्तलब्धोनंमिश्रितंतद्द्वितीयकं·आद्येनैवंक्रमात्सिंडाभक्तालब्धोनितैर्युताः खंडकास्यश्चतुर्विंशज्याद्वेपि
डाः क्रमादमीतिसूर्यसिद्धांतोक्तज्योत्पत्तेः सकाशात्· श्रीभास्करोक्तगतिभोग्यदलयहेण· श्रीभास्करेणसिद्धांतशिरोमणिक
र्त्री· उक्तंयत्स्पष्टगतिसाधनेभोग्यखंडतस्यांगीकारेणभोग्यखंडमिसनेनलघुज्यासाधनोक्तस्पष्टभोग्यखंडरीत्यास्पष्टभोग्य
खंडांगीकारेणचेसर्थः· सूक्ष्मसमीचीनापि·सुसूक्ष्मान·स्थूला·अयंभावः सूर्यसिद्धांतोक्तज्योत्पत्तिव्याख्यानंसोपपत्तिकंस्थू
लसूक्ष्मविवेकज्ञानोपजीव्यपजीव्यपित्वरणनिर्मितगृहार्थप्रकाशकेथवामत्कृतेसिद्धांतशिरोमणेर्मरीचौस्पष्टाधिकारे
ज्यांकोसवसरेधामभिर्विलोकं·तत्सारंतुज्यानामुत्तरोत्तरमुपचयापचयाज्यांतराणांयथोत्तरमपचयोपचयात्त्रिज्यया

नडुक्तयानया ३४ ३८ परमंज्यांतरस्थज्याखंडयोरंतरं १५ १६ २४८ लभ्यतेतदाभीष्टज्यया किमिसनुपातेप्रमाणफलयोः फ
लापवर्त्तनेनाभीष्टज्यानांतत्वाभिनोहरः फलैकंप्रथमज्याखंडेहीनमभीष्टज्याखंडंतद्युतापूर्वज्याभिमज्याभवतीति·अत्रपरमां
तरमानेयुक्तसिद्धत्वादनुपातस्यजीवासाधनायोग्यत्वाच्चस्थूलता·अत एवैतत्परिहारार्थंवचनंब्रह्मसिद्धांते·एकविंशाच्चविंशा
षष्ठांसंचदशादपि·सप्तमाद्द्वादशात्सप्तदशात्सप्तदशाभाद्दौत्तरंमतमितिसंगच्छते एतदपेक्षयासिद्धांतशिरोमणौकोटीफल
ग्रीमुडकंदृष्टुक्तिज्योद्भूतेतिगतिफलोक्तरूपपत्तौत्रिज्यामितकोटिज्ययाप्रथमज्यातुल्यंपरमंभोग्यखंडंतदाभीष्टकोटिज्यया
किमिसनुपातस्यादरणादन्यथातदनुपपत्तेस्तदनुपातेतानराजोक्तानुपातस्यपर्यवसानाद्धानराजकल्पितंस्फुटोक्तमेव
सिद्धं· यद्यानेष्यांतरयुतिदलंज्यांतरंतत्स्फुटंस्यादिसपिज्ञानराजोक्तंभास्करोक्तस्फुटखंडेयक्तं· इदंभास्करोक्तमूलचेनकल्पितंसूर्य
सिद्धांताभिमतपरमखंडांतरासंबंधेनसूक्ष्ममपिप्रथमखंडस्यजाचायोक्तत्वासंभावेनस्थूलत्वांगीकारादनुपातस्यज्यान
यनायोग्यत्वाच्चातिस्थूलमितिसंक्षेपः विस्तरस्तुमरीचावनुसंधेयः· ननुसिद्धांतसुंदरकारेणैवस्वकल्पितस्यस्थूलत्वंलब्धंस्थू
लंप्रथमपरयोर्जीवयोरंतरालमितिस्वोक्तौवोक्तंतदुद्घाटनरूपदूषणत्वदूषणमेव· ज्ञानपूर्वकतदुक्तेरलंज्ञानासिद्धेरिसतयाद्

योरिति. तया. परेत्रकलाश्चेत्तनयाकलितयास्थूलकलयाज्योपपत्त्या. योमूलमौर्वीदलनोरिवलानिजीवादलाभानयतिक्रमेण. मन्यामहेनं
गणितवक्रभवक्रवाराकलनेध्रुवेंद्रमितिपरापदेशेनस्वबुद्धिप्रौढि. कृता. सा. हि. निश्चयेन. गणितज्ञचक्रे. सूक्ष्मगणितप्रकारज्ञानिनांस
मूहे. अथवा अकारप्रश्लेषाद्बहुज्ञानां समाजे. गणितमित्रज्ञानां वा समाजे नुचिता. नसुंदरेत्यर्थः अत्रतवनिज्यानामुत्पत्तिप्रकारोम
दुक्तोवधेयः सयथा। अर्द्धाज्जीवानयनप्रकारस्यपादपद्धत्वकलागुणस्तः १ चापाधिकस्यात्रिलवज्यनायाएकाज्जीवापिनथै
वयस्मा १ तस्मात्त्रवत्सेपरपूर्वभागज्यकधियाज्ञातमुजज्यकायाः चापात्मिकायेनहिमांशुभागज्यकानतुल्यार्थधिकापिनस्या
त् ५ सुजयास्वत्राराग्यग ६६३५ रसांशोनथकोटिजाखाष्ट ८० प्रागाष्टपंचाधि ४५ ७ भक्तानसलयोः क्रमात् ३ योगान्तरेज्यके
स्थाना मग्रपूर्वांशयेस्तन ज्यापेरपरपाज्यास्युर्नेनतिहिविधा. समाः ४ इति ७ अथविवरेनुपातादिसत्रज्यायाअनुपातविष
यत्वमस्वरसंपरिहरन्श्लोकाद्यामाहज्यांतरंखंडकंप्रोक्तंतत्राद्यंप्रथमज्यकाः पूर्वज्यायाः पूर्वजीवाभावान्मध्यज्यकार्थकः ८ पूर्वखंडा
न्यखंडंहिभास्करोक्तानुसारतःस्फुटंसाध्यंसुमतिमांस्तस्माज्ज्यासाधयेत्स्फुटामिति. तत्र. खंडकेषु. प्रथमंखंडंप्रथमज्यातुल्यं. हेतुमा
हपूर्वज्यायाइति. आद्यज्यायाः प्रथमज्यायाअभावाद्द्वयाद्यज्यालब्धाघातः तेनपूर्वज्योनाद्वितीयज्याद्वितीयंखंडंद्वितीयज्योना

तृतीयज्यातृतीयंखंडमित्यत्रोक्तंज्यालब्धाघातः तेनपूर्वज्योनाद्वितीयज्यासिद्ध्यर्थं. हि. निश्चयेन. प्रथमखंडात्तिरिक्तखंडंभास्करोक्तस्य. सि
द्धांतशिरोमणेस्यक्तधिकारेलघुज्यासाधनावसरेपातेप्यपोः खंडकयोर्विशेषः शेषांशानिप्रोनखंडहृतनूनं. सुतंगतेप्येकपरत्वेस्फुटंस्याक्र
मोक्रमज्याकरणेत्रभोग्यमित्यस्येसर्वः अनुसारेण. स्वाभीष्टज्यावांतरवाद्यसंबंधेनेसर्वः स्वसाध्यं. तस्मात्स्पष्टखंडात्सुमतिमांस्तु
धीः ज्यां. स्वज्यां. यथागतानुपातसिद्धज्यापेक्षौ कृयास्त्रास्त्रां ज्यांतरखंडगुणानस्थानेस्यष्टखंडगुणनेनसाधयेदिसर्वः इदमुप
लक्षणं. अवांतरधनुः सिद्ध्यर्थमयि भास्करोक्तरीत्यास्फुटंखंडंसाध्यं. अत्रोपपत्तिः ज्यानामुत्क्रमपत्रयोः क्रमिकत्वाभावात्तु
पातः क्रमिकोपजीव्योज्यासाधनार्थमयुक्तएवपरंचन्यथातुपपत्त्यानुपातस्यहवारभ्यपगमेप्रतिचापैकदेशजीवांतरवैलक्षण्यादवांत
रस्थानेपिप्रतिप्रदेशंजीवांतरवैलक्षण्यकल्पनमावश्यकंनैकरूपजीवांतरग्रहणंसमुचितं. प्रतिप्रदेशसाधितविलक्षणाजीवांत
रमेवस्फुटंखंडंतत्यागीकरणेनानुपातेनापिपूर्वापेक्षयास्फुटत्वासंभवात्. ९ मंदाक्षोधार्थंभास्करोक्तभोग्यखंडसाधकपद्यमत्रनवतिमा
संबंधेनानुवदति. पातेप्यपोः खंडकयोर्विशेषः कलाहतःखार्कहृतस्तहूनं. सुतंगतेप्येकपरत्वेस्फुटंस्याक्रमज्याकरणेत्रभोग्यमिति. विशेषां
तरभागानांज्याग्रहणोत्तरभागाधःस्थितकलादिकंतेनहतं. विंशत्यधिकशतभक्तं. तद्हूनं. तेनफलेरहितेनसुतंगतेप्यखंडयोर्योग

ईक्रमज्योक्रमज्यात्रियायांक्रमेणेत्यर्थः अत्र नवनिज्याकल्पनज्याप्रकारेरित्यर्थः भोग्यखंडं स्पष्टं स्यात् शेषांशानि घोनखहृतिभा
स्करोक्तस्थले अंशांतरेण ज्यानामुक्तौ कलाहतः खार्कहृतइति सम्यगेव अत्रोपपत्तिः प्रतिचापैकदेशं विलक्षणज्यांतरसाधनमनुपा
तेनाशक्यमपि त्यांतरालचापैकदेशेनरखंडयोरंतदेष्टचापैकदेशेनकिमिति सत्यनुपातेन फलं गतखंडेहीनक्रमज्याखंडानामुत्तरोत्तरम
पचितत्वात् उक्रमज्याखंडानामुत्तरोत्तरमुपचितत्वादुक्रमज्यात्रियायांगतखंडं फलमुक्तं भोग्यखंडं साधयितुं शक्यतेनानुपातेन
ज्यायथागतानुपागतज्यापाः सूक्ष्मासन्ना परंतु क्रमखंडानां यथोत्तरमुपचयापचयेन चा
वांतरे करीत्यनुपाताद्भोग्यखंडानयनं स्थूलं मत्वैतदुपेक्ष्य किंचित्सूक्ष्मसिद्ध्यर्थं खंडांतराद्भोग्यखंडारंभस्थले ज्यासंधौ युगप
द्हीनं अवशिष्टखंडांतराद्ज्यांतरालीयचापैकदेशासन्नयासमं विभक्तमनुपातेन यद्यपि खंडांतररीतिप्रदर्शनेन ज्यासंधिस्थु
लेखंडांतराद्ल्पमंगीकार्यं खंडांतराद्धिकं चानुपातेइति सूक्ष्मासन्नसूक्ष्मक्रमखंडानामुत्तरोत्तरमपचयाधिक्यात् उक्रम
खंडेनुपयुक्तं नत्वोत्तरमुपचयापचयात्तयाप्यल्पाधिककल्पनस्यानुगमाभावेन तादृशभोग्यखंडस्साधनस्य दुःशकत्वाद्यथागी
कृतमेव सम्यक् तथा चखंडसंधौ ज्यासंबंधेन पज्ज्याखंडं तद्गतैष्यखंडांतराद्ध्नक्रमोक्रमखंडक्रमेणाहीनयुतं ज्यासंधौ भोग्य

खंडं स्यात् अतएव भास्कराचार्यैः सिद्धांतशिरोमणिभाष्ये भोग्यखंडोपपत्तौ गतैष्ययोः खंडयोर्योगार्द्धखंडसंधौ खंडं भवितुमर्ह
तीत्युपक्रम्य एवोक्तं अनुपातानीतखंडांतरार्द्धविभागफलेन संधिस्थ्योर्योगार्द्धरूपं भोग्यखंडमूनयुतेक्रमोक्रमज्याक्रमेणानीतं
भोग्यखंडं सूक्ष्मासन्नं भवेदेव प्रथमचापां[illegible]द्धोत्तुगतखंडाभावाद्भोग्यखंडासाधनात्सर्वखंडान्यखंडमिति सत्यं अन्यथा ज्या
साधनगणितस्यतत्रव्यभिचारापत्तेः गतखंडानुरोधेन गतखंडानुरोधेन गतखंडकल्पनेन भोग्यखंडसाधने लघुगमाभावादि
तिसंक्षेपः विस्तरस्तु मरीचावलुसंधेयः ॥९०॥ अथ धनुःसाधनोपयुक्तं भोग्यत्वं खंडं भास्करोक्तमाह ज्याशेषनिघ्नं गतभोग्य
खंडांतरार्द्धकं भोग्यदलेन भक्तं फलोनयुग्भोग्यगतैकखंडं चापाद्यमेवं स्फुटभोग्यखंडमिति स्पष्टज्यासंबंधिज्याखंडगत
भोग्यखंडं तदग्रिमं अनयोरंतरार्द्धः अभीष्टज्यायामुक्तज्याविशेषघ्नवशेषज्याशेषेन गुणितं भोग्यखंडेन भक्तं फलेन
क्रमोक्रमचापसाधनप्रकारयोः क्रमेणोनयुक्तं भोग्यखंडगतखंडयोर्योगार्द्धं चापसाधननिमित्तमेवमुक्तप्रकारेणास्य
ष्टं भोग्यखंडं। अत्रोपपत्तिः। भोग्यखंडमितेनखंडांतरार्द्धलब्धेन तदाभीष्टज्याशेषेण किमिति सत्यनुपातः शेषं प्रागुक्तं ॥९१॥ ॥
प्रसंगान्मतांतरमनूद्य दूषयति केशवार्कगदितेकरणे यज्ज्यांतरे धिति कृतं स्फुटखंडं तच्च सल्लवचयत्रयवज्ज्यावृद्ध्यवृद्धि

निस्पैयमौनयनोनरति· केशवार्को विवाहवृंदावनपंथकर्णानेनोक्तकरणे· करणाकंठीरवाख्ये· यत· ज्यांतरेष्टिति· ज्यांतरे
ष्टिसादिपदेन· हृतसूत्रं· स्फुरभोग्यखंडं· ज्यांतरेषुगतभोग्यकांतरखंडुनिर्विवरनाडिनंभजेत· तेनभुक्तमधिकोनमस्तभु
भोग्यखंडकमतिस्फुरभ वेदिनितस्य· विवरं· दृश्यभक्तादंशशेषं· तेनगुणितं· तेन· फलेन· गतखंडं· अधिकानंभोग्यखं
डाद्यदिभवति· तदाक्रमेणोनसुगतिस्पष्टंभोग्यखंडस्यादित्यर्थः। तत· सत· समीचीनं· अतोहेतोर्न· अत· कुतइसतआह
लवेति· यत· कारणाभागानामुपचयापचयेकरीतिक्रमवत· ज्यानामुपचयापचयनियमोनस्तः तद्दूलक्षणयात· अतए
वरीसनुपातेन भोग्यखंडानयनंकिंचित्सूक्ष्ममप्यसंदिग्धमतभोग्यखंडानयनात्स्थूलंप्रागेवनिर्णीतमितिभावः॥१२॥
अथग्रिमग्रंथासंगतिपरिहरति· इतिज्यानिरूपणमिति· प्रतिबंधकजिज्ञासापगमेवक्ष्यवक्तव्यस्यैवावसरसंगति
त्वात्सर्वप्रतिज्ञाननिरूपकाग्रिमग्रंथः संगतएवेतिभावः· एतदर्थीश्लोकमम पद्यं· धनुर्द्वेरः संप्रतिसार्वभौमोवृत्ताश्रया
त्सर्वगुणानुरागीः शाहस्वरूपोपिसजीवएषः स्वगानसमाकर्षयितुप्रवृत्तः॥१॥ अथस्पष्टक्रियामूलभूतेमंदशीघ्रकेंद्रे
सोयपन्नीसिद्धांतसारसमुच्चयश्लोकानुवादेनाह महोच्चंखगचारतोल्यगतिमत्तेनास्पष्टेभमस्तत्याभद्रहृतोविशोधि

तमिदंस्यान्मंदकेंद्राभिधं· शीघ्रोच्चंबहुभुक्तिमच्चरवचरादग्रेभमस्कच्चकैलेनास्मात्परिशोधितेदिविचरेद्वाकेंद्रमेतत्रवेष्टि·
यतोयहगतेरल्पगतिमत्तेनकारणेनास्यमंदोच्चस्य· एतेग्रहास्पष्टादित्यर्थः· भमोगमनं· तस्मात· ग्रहपश्चात्स्थानात· तत· मं
दोच्चं· ग्रहाद्योधितं· इदंशोधीभूत· यतः शीघ्रोच्चं· चकाराद्बहुगतेरधिकगतिमत्तेनकारणेनग्रहाग्रेपूर्वभागे· उच्चकेः· ज्यांत
रायेन· भमति· गच्छति· अस्मात· ग्रहाग्रेस्थितत्वादित्यर्थः· पुनरावृत्त्यास्माच्छीघ्रोच्चाद्बहुशोधिते· एतच्छीघ्रं शीघ्रकेंद्रं· १२
स्पष्टक्रियोगिनीपरिभाषां भास्करोक्तामनुवदति· त्रिभिर्भेः यदंतानि चत्वारि चत्वारि चक्रेक्रमात्स्यादयुग्मयुग्मसंज्ञाचतेषां·
अयुग्मेपदेयनमेष्यतुयुग्मेभुजोचाद्बहीनंत्रिभंकोटिरुक्तेति· त्रिभीराशिभिः पदंस्यात· तानि· पदानि· चक्रे· द्वादशराशयस्यात
केवलं· ऋतुः संख्याकानि· तेषां· पदानां· चतुर्णां· क्रमाद्युग्मयुग्मसंज्ञाचस्यात· प्रथमपदमोजाख्यं· द्वितीयपदयुग्माख्यं· त
तीयपदमोजाख्यं· चतुर्थपदंयुग्माख्यं· अयुग्मेप्रथमेतृतीयेचपदे· पदगतंभुजः युग्मे· द्वितीयेचतुर्थेपदे· पदस्यभोग्यंभुजः·
भुजात्त्रिरूपपदांतर्गतंभुजोनत्रिभंकोटिसंज्ञमुक्तं· अत्रोपपत्तिः· पूर्वंप्रतिपादितैव॥१४॥ ॥ग्रहाणांक्रियोपयुक्तांमंदपरि
धिभागानाहमंदोच्चनीचपरिधौरविनोग्रहाणां षड्भागहीनमनवोविरसाशदंताः साद्वीग्मगानवयमाः सदलद्विरामाः

साईश्वराः सदलनागयुगानि भागाइति रवेः सकाशात्सप्तग्रहाणां मंदोच्चनीचपरिधौ क्रमेण भागा भवंति षडंशोरूपस्यैव उ
क्तांकमिताः सूर्यादीनां मंदोच्चनीचपरिधिभागाः क्रमेणेत्यर्थः २५ भौमादीनां शीघ्रपरिधिभागानाह शीघ्रोच्चनीचपरि
धौ गणकैर्ईलादयो देवाश्विनः सदलदंतसुवः कुसप्तः ऋषयमाः सदलनंदगुणानि रुक्ता भागाः क्रमेण कुजपूर्वभखेचराणा
मिति कुजपूर्वीयेनारात्मकाग्रहास्तेषां भौमादीनामित्यर्थः शीघ्रोच्चनीचपरिधौ क्रमेण गणकैर्भागा उक्ताः उक्तांकमि
ता भौमादीनां शीघ्रोच्चनीचपरिधिभागाः क्रमेणेत्यर्थः १६ परिधेर्वृत्ताश्रयत्वात्कस्य वृत्तस्यायं परिधिरित्यतः स्वरूपोप
पत्तिमाह परमफलगुणेन व्यासखंडेन वृत्तं भवति स्वचरकक्षास्थांकुकेंद्रं यत्तस्मिन् परिधिगतलवायेनीचतुर्गामि धंशा
मुनिवरगदिता स्तेकक्षिकास्थांशमाना इति भगणोयपत्तौ ज्ञातं यत्सरमंदफलं शीघ्रफलं चाथवायत्स्वरूपसिद्धं ता
स्पज्यामितेन व्यासार्द्धेन यद्यस्य पथायोग्यं मध्यमस्य मंदस्य सस्य चस्वकक्षावृत्तस्थांकश्चिद्धंकेंद्रवृत्तमध्यं यस्यैतादृशं
वृत्तं यद्भवति तस्मिन्नीचोच्चाख्ये वृत्ते परिधिस्थितांशायेफलेशाः मुनिवरगदिताः मुनीश्वरैरुक्ता एते अत्र योगरूढ्या मु
नीश्वरविशेषोक्तिर्व्यज्यते तेन पूर्वं गणकैर्निरुक्ता इत्यर्थविरुद्धं ननु वृत्तमात्रस्य द्वादशराशयात्मत्वेन षष्ट्यधिकशत

MEMORIAL

त्रयांशाः परिधिस्थानियताः कथमुक्ता एते इत्यत आह कक्षिकास्थांशमाना इति कक्षास्थं यदंशप्रमाणं तत्प्रमाणात्नीचोच्चा
ख्यवृत्ते परिधिस्थास्त्रिज्याव्यासार्द्धवृत्ते भगणांशास्तदा परमफलज्याव्यासार्द्धवृत्ते केंद्रस्य तुपातेन भागा उक्ता एव स्फुटमित्य
र्थः २७ अत्र शचीनमतं दूषयति नीचोच्चतुल्येखचरीपि पूर्वैर्नीचोच्चवृत्तस्य लवाः परिधेः
ओजांतनागैर्विवरे तुपातहेद्विनाहं फलशून्यतापा इति पूर्वैः सिद्धांतसुंदरकारादिभिः नीचोच्च
समेग्रहे केंद्रस्य सुग्मपदयोरंते अपि शशास्फलाभावस्थानेतदनुपलब्धिसंभावनायामिति विरो
धोध्यज्यते नीचोच्चवृत्तस्य परिधिभागा उक्ताः ओजपदांतीपनीचोच्चवृत्तपरिधिभागैः सहः विव
रे पदांतवर्ज्यभीष्टस्थानेषु ज्यातुरोधेनानुपाता नीचोच्चवृत्तपरिधिभागाः साधिताः नैकरूपाश्च
गीकृताः तथाचतद्वाक्यं मांदेंद्वस्य हृन्नीचबलयेशकाः परिधांशकाः शीतांशोर्दशनाः कुजे शर
नगाः सौम्येखरामांशकाः गीर्वाणेंद्वगुरोः सुरादिनकराः शुक्रस्य नाना शनेः केंद्रे सुग्मपदांत ओजपदगे विश्वांशकाः रवेः

२ अंशोनाः राशिनोरवाः हिनिसुनाग्नेत्राद्रयोद्वाश्विनोदृग्वह्निप्रमितास्तु शंकरमिनामातंगवेदाः क्रमात्. भौमाच्चंचलनी
चतुंगवलयेभागाः शराश्विनोगीर्वाणेंदुमितानभोनगसमाः सप्तांगनेत्रोन्मिताः २ गोरामादृतिसुग्मकेथविषमेभौ
माद्विवद्वाश्विनोरंतेसायमपर्वेनागगनेषत्रीत्राणिपूर्णाद्रयः दोर्ज्याकेंद्रभवाहतानिजपरीणाहानरेणाहृताव्यासार्द्धेन
फलोनयुक्तारधयस्त्वोजाधिकोनाः परेइति. एवंयन्नदहंनवेधि. तैः किमभिप्रायेणदसुक्रमितिनदाशयोमनसिसुक्रि
सुक्रोनकश्चनप्रतिभातीसर्थः अत्रहेतुमाहफलशून्यतायाइति. नीचोच्चस्थानेफलस्यशून्यत्वाफलाभावादित्यर्थः अयंभा
वः. प्रागुक्तपरिधिस्वरूपोपपत्तापरमफलज्याव्यासार्द्धवृत्तपरिधिभागाः परमफलस्थानेवगताभवंति. तद्वृत्तंतुकक्षाया
यत्रकुत्रापितुल्यंसंभवति. मन्दूनाधिकं. परमफलास्थानानिरिक्तेपरमफलांतरानुसत्याद्वृत्तांतरानुसत्ते. फलाभावस्था
नेतुसुतरांनदत्तुसत्तेः अत. परिधिभागानामोजपदांनीयत्वयुग्मपदांनीयत्वविवेकाभावतयानदुपजीव्यानुपातसाधित
परिधिभागानामसुक्रत्वमेव. मन्दूचसमेग्रहेगतिपरमफलोत्पत्तेर्मध्यमकेंद्रगतिज्यात्रिज्याघातात्स्पष्टकेंद्रगतिज्यया

राम०
८४

भक्तात्फलस्यकर्णत्वात्त्रिज्ययोरंतरस्यांत्यफलज्यात्वात्तस्याश्चोजपदांनीयपरिधिव्यासार्द्धसमत्वाभावादुपलब्ध्यासुसम्य
पदांनीयपरिधिभागसिद्धिर्नविरोधेतिरेचेक्रनाद्दशोपलब्धौमानाभ्यां भावात्परमफलस्यभेदेस्वरूपव्याघातात्. अतएवब्र
ह्मगुप्तादिभिर्भौमशुक्रानिरिक्तानामेकरूपाएवपरिधिभागाअंगीकृताः॥१८॥ भौमादिचतुर्णांमंदशीघ्रपरिध्योः प्रागुक्त
योर्न्यूनाधिकांयुक्तिसिद्धंमंदत्वनोन्येस्यमंदवृत्तेनभोग्यिभिरिति. बुधेः सूर्यात्भुगेः शीघ्रमंदपरिधिभागानांक्रमेणन्यूनाधि
कांपश्चनेहरुक्तंतन्मंदत्वतः मंदत्वात्. अयंभावः सुतोपरियथाबुधानांपक्षपातस्तथामंदोपरिनेतिज्ञानेर्मंदचावगमेभवि
परीतमुक्तंसाहिसत्तैर्मंदस्यबुधविरोधित्वादिति. तथापितद्भौगोलसक्रासिद्धत्वेनतदसुक्रमिसभिशयेणमंदत्वतद
सस्यस्वमंदत्वात्स्वज्ञानादिसर्थमतांतरोपन्यासेनसूचयति. अन्येइति. ब्रह्मगुप्तादयः अस्य. ज्ञानेः मंदवृत्तं. मंदनाचो
च्चवृत्तं. नभोग्निभिस्त्रिशद्भागैः परिमितंवदंति. तदंगीकारेभौमादिवन्न्यूनाधिकत्वमबाधितमित्यर्थः. अन्येइत्यमौत्रा
स्वरसस्तुसूर्यमतानभ्यपगमः यद्यपिपरिधिभागौसूर्योक्तसंवादेनसर्वत्रास्वरसस्तथापिसूर्योक्तपरिध्योर्यो-

गाईलेनैकपरिधिभागो क्रौसूर्यसिद्धांतस्य मूलत्वमस्तमयुक्तमात्रस्यैवानुक्रेरिति: १९ परिधिभागानांनियमेकमान
त्वेनवैलक्षण्यमन्यथानद्यासार्द्धस्यविलक्षणत्वेनानेकपरमफलत्वापत्ते:-मचेष्टापत्ति:परमफलस्यानियमेपरमफलत्व
व्यापातादसंतोषिकस्यैवपरमफलत्वापत्तेधेतिस्वमतादिप्रतिपत्तंयद्ब्रह्मगुप्तमनंतदनूद्यदूषयति-यद्ब्रह्मगुप्तगदितंस्फु
टमुक्तवत्तंमंदोच्चशीघ्रपरिधीस्फुटकौकुजस्य-वंद्रार्कयोः परिधिनेदवशान्नतस्यकर्मेतिनत्रसदिदंस्फुटमुक्तभावादि
ति-ब्रह्मगुप्तावार्यैर्योक्तंस्फुटंमुक्तवत्तंमंदनीचोच्चवृत्तपरिधिभागरूपंशीघ्रनीचोच्चवृत्तपरिधिभागरूपंच-तदनुवारस्य
भास्कराचार्यैः शिरोमणौकृतः-अथभृगुजस्यतुमंदकेंद्रोःसिंतिनीद्विगुणितात्रिगुणेनभक्ता-लब्धेनमंदपरिधीरहितः
स्फुटः-स्यात्तद्वाघकेंद्रभुजसौर्यथवाणनिघ्ना-त्रिज्योद्धृतासुपरिधिःफलसंस्फुटःस्यादिति-भौमस्यमंदोच्चशीघ्रपरि
धास्पष्टाबुक्तौ-तदनुवारस्यनत्रैव-भौमाशुकेंद्रपदयेयगतस्यजीवाःसंशोनगुणिताद्युतस्यराशेर्भोग्यांशहृताफलवर्जित
युतंमदृच्चं-भौमस्यकर्किमकरादिगतेतुकेंद्रेलब्धांशकैर्विरहितः परिधिश्चशीघ्रइति-चंद्रसूर्ययोः परिधोः-

---

निरक्षोदयमध्याह्नकालिकयोर्मेरौतदैरंतदृग्गादिरूपपत्तौमूलंप्रत्यक्षोपलब्धिःसूचिता-ननस्यकर्म-ननकर्मोक्तं-तदनुवारस्य
नत्रैव-तिथ्यंतनाडीनतबाहुमौर्यालब्धार्कशीतांशुफलेविनिघ्ने-क्रमेणभक्तेनवरवेदसमुद्रैः द्वंगागिदेदैःफलहीनयुक्तः-प्रा
क्पश्चिमस्थलसरणिविधुःप्राग्रणेफलेयुक्तइतोन्यथोनःसुदृःस्फुटौतौग्रहणेरवींद्वोस्तिथिभिरंशिकुतोजगादेति-अत्र
सर्वत्रोपपत्तिरुपलब्धिमूलामहिरचितसिद्धांतशिरोमणिमरीचावनिविरूपताव्यक्ताचेतिसुधीभिरवलोक्या-एवंयन्मूलंत
दिदंमतंसत्-युक्तियुक्तंन-हेतुमाहस्फुटयुक्तभावादिति-प्रसक्तोपलब्धौसुक्तसिद्धत्वात्-तथाहिपरिधौसुक्तानुपपत्तेःप्रा
ग्यपादितं-शीघ्रकेंद्रवशान्मंदोच्चस्यांतरंदृष्टमितिवैयधिकरण्यंमंदबुद्धिभिरपिज्ञापनेकिंपुनःसुबुद्धीनांहृदयंगमंस्या
त्-ननकर्मोपजीव्यापरिधिभेदोपलब्धिःकथंमनुष्यैर्ज्ञातुंशक्यइतियत्किंचिदेतत्-अनयावासुमस्वरसंहरिधृत्वाभास्करा
चार्यैर्ब्रह्मगुप्तनामोक्तिरेतदुपपादनेहतेनिगम्यते २० अथस्फुटक्रियांविवक्षुःप्रथमंभास्करोक्तभुजकोटिफलानयनमनु
वदति-सेनाहतेपरिधिनाभुजकोटिजीवेभांशैर्हृतेचभुजकोटिफलाद्यवेलाःत्रिज्योद्धृतेचपरिवांसफलज्यकाद्योत्रिज्यो
द्भवंफलमिहांसफलस्यजीवेति-भुजकोद्योर्ज्ये-स्वेन-स्वकीयेन-यथायोग्यंग्रहस्यमांदेन-शीघ्रेण-परिधिनाभागात्मकेन

नयागुणिते भांशैः षष्ट्यधिकशतत्रयेण भक्ते भुजकोट्योः फलसंज्ञके स्तः एतेप्रकारांतरेणाहत्रिज्योद्धृतेइति यदिवा
प्रकारांतरेण भुजकोट्योर्ज्ये अंत्यफलज्ययोः परमफलज्ययागुणिते त्रिज्ययाभक्ते भुजकोट्योः फले स्तः नन्वयंप्रकारोस
फलज्याज्ञानाभावादशक्यइत्यत आह त्रिज्योद्भवमिति इहास्मिन्प्रकारे पूर्वप्रकारेणभुजकोटिज्यास्थाने त्रिज्याग्रहणान्नदु
स्थं मंत्यफलस्य ज्यास्यान्नथाचनाशक्यइतिभावः इदमर्द्धपद्यपूर्वार्द्धमननिप्रयोजनमितिध्येयं अत्रोपपत्तिः भांशापरिधौ
कक्षावृत्ते भुजकोटिज्येनदोक्तपरिधिभागवृत्तेकेइत्यनुपातेननीवोच्चवृत्तेयेभुजकोटिज्येनेफलवृत्तस्थत्वा भुजकोटिफले ग
तदनुपातेनत्रिज्योत्थज्यापरमफलज्यैक त्रिज्याप्रमाणेनभुजकोटिज्येनदापरमफलज्ययाकेइत्यनुपातेनायिते एवेत्यु प
पन्नः २१ अथफलोपयुक्तंकर्णानयनंभास्करपद्येनाह वदति स्वकोटिजीवांसफलज्ययोर्योगोमृगादावथकर्कादौ केंद्रे
तभुजजीवयोर्यद्वर्गैक्यंमूलंकथितःसकर्णइति मंदकेंद्रोत्थकोटिज्यामंदपरमफलज्ययोः शीघ्रकेंद्रोत्थकोटिज्याशीघ्रप
रमफलज्ययोश्चयथायोग्यंमंदशीघ्रकर्मणि मकरादिषड्केंद्रेयोयोगः कर्कादिषड्केंद्रेतरंयत्तभुजज्ययोः योगांतरान्यतर
स्वाजातीयभुजज्ययोगात्सदंसकर्णो मंदशीघ्रान्यतरः साधकजातीयजन्यः २२ प्रकारांतरेणवर्गसाधयन्प्रकारयोः सोप

राम॰
८६

पत्तिकत्वंसूचयति त्रिज्यातथाकोटिफलेनसुक्ताहीनाचतद्दोः फलवर्गयोगात् मूलंअतिर्वाप्रतिवृत्तनीचतुंगास्यवृत्तोद्भवभंगि
जातेति तथा मकरादिकर्कादिषड्गतकेंद्रक्रमेणसर्वः कोटिफलेनयागानीतेन मंदकर्मणि मंदकेंद्रेणेन शीघ्रकर्मणि शीघ्रकेंद्र
जेनसुक्ताहीना तद्दोः फलयोः तत्त्रिज्यास्वजातीयपाविक्षमद्भुजफलयोर्वर्गयोर्योगा मूलस्वजातीयः कर्णः प्रकारांतरेण
अयंकथमुत्पन्नइत्यत आह प्रतिवृत्तेति प्रतिवृत्तनीचोच्चसंज्ञवृत्ताभ्यामुत्पन्नेयेभंग्यो रचने ताभ्यांक्रमेणजातेसर्वः वक्ष्यमाण
भंग्योस्पष्टक्रियायाउपपत्तिः प्रतिपादितेतिभावः ३३ अथयद्दफलंसाधयंस्तद्दर्णेनाज्ञानमाहत्रिज्याहतंभुजफलं अतिहृ
फलस्य चापंलवादिखचरस्यफलंधनर्णं मांदंतुलाजसुखषड्गतेस्वकेंद्रेशीघ्रंस्वकेंद्रवशतः क्रमशोऽधनस्वमिति एकरी
त्यैवफलद्वयं तेनपूर्वैर्मंदफलं विनाकर्णानुपानमानीतंतत्स्थूलमतएवभास्कराचार्यैः स्वल्पांतरत्वान्मृदुकर्मणीहकर्णः कृतो
नेतिचकेचिद्दूषयंतिकृतसंगच्छते मांदंमंदफलंतुलादिमेषादिषड्गतेमंदकेंद्रक्रमेणधनर्णमध्यग्रहेभवति शीघ्रं शीघ्रफलं
तुलादिमेषादिषड्गतेशीघ्रकेंद्रवशात्क्रमेणार्णधनंग्रहेभवतिः २४ अथप्रकारांतरेणफलानयनंतत्संस्कारोस्पष्टग्र
हंयद्यत्रेयेणाहत्रिज्याहताकर्णहृताभुजज्यातच्चापंबाहोर्विवरंफलंवा ज्ञेयोचबाहुप्रतिमंडलाख्यंआपेनतत्रांत्यफलज्य

कायाः २५ त्रिभंसुतोनोनसुतंपदानिरोत्तेषुयानेष्वमयुग्मयुग्मे· स्यात्संस्कृतो मंदफलेनमध्यो मंदस्फुटेस्माच्चलवेंद्रपूर्वे·
२६ विधायशीघ्रेणफलेनचैवंखेटः स्फुटः स्यादसकृत्फलाभ्यां· स्फुटौरवीन्दूमृदुनैववेधौ तन्नोच्चयोश्चंचलयोरभावादिति· भुज
ज्येसंतंसिद्धफलवादिधनुर्संज्ञौ तन्मकभुजयोरंतरंप्रकारांतरेणफलमुभयंस्यात्· अत्र· प्रकारेंतरनिमित्तंभुजः प्रतिमंडलसंज्ञो ज्ञेयः
नप्रकाशितः तत्रभुजकथनोपक्रमे· प्रथमं· भुजप्रतिपादनार्थमिदमर्थः परमफलज्यायाधनुषा· लवादिना· राशित्रयं· युतो नो
नयुतंक्रमेणचचारिपदानिभवंति· नीत्रिराश्यात्मकानिसमानिज्ञेयानि· तेषु· पदेषुसमेषुमध्ये· ओजपदेसमपदेक्रमे
णयातैष्यंपदांतर्गतंभुक्तः प्रतिमंडलसंज्ञः फलयोः संस्कारक्रमोक्तास्पष्टग्रहमाहस्यादिति· मंदफलेनमध्यो ग्रहः संस्कृत
ध्यनर्थक्रमेणयुतहीनोमंदस्पष्टः स्यात्· अस्मान्मंदस्पष्टात्· शीघ्रकेंद्राद्यंहृत्वानदुस्यत्नेनशीघ्रेणफलेन· एवं· संस्कृतः च
ससुच्चये· तेनमंदस्पष्टः शीघ्रफलसंस्कृतइत्यर्थः· स्पष्टः स्यात् एवमुक्तप्रकारेण· फलाभ्यां· मंदफलशीघ्रफलाभ्यां· अस्मद्ग्रहा
रंसंस्कृतोपावदविशेषः· खेटः· आकाशेटनीतिदृग्योतिस्तस्मोग्रहः स्यात्· स्पष्टान्मंदफलेनमध्यः संस्कृतोमंदस्पष्टः स्वसाधितशी
घ्रफलसंस्कृतोतिस्पष्टएवमस्माद्यावदभेदआकाशदृग्योग्योग्रहभोगः स्यादित्यर्थः· नचैवंसूर्यचंद्रयोर्मंदफलाभ्यफलाभा

वात्कथंस्पष्टत्वमतआहस्फुटाविति· मदुमा· मंदफलेन· एकवकारादसकृत्फलांतरयोर्निरासः सूर्यचंद्रौस्पष्टावाकाशदृग्योगो
ज्ञेयौ· तयोः शीघ्रफलकृतोनेस्वतआहदृग्योश्चयोरिति· शीघ्रयोः परिधिभागोच्चयोः अभावात्· असिद्धेरित्यर्थः· यद्यपिशी·
घ्रोच्चतुंगस्यतयोरभावादिति भास्करोक्तयाशीघ्रोच्चाभावादेवशीघ्रफलाप्रसिद्धिरितिवक्तव्यंतथापिशीघ्रोच्चस्य शू
न्यत्वेनग्रहेकेंद्रादिक्रियोसत्तावर्ण्यतेपरिध्यप्रसिद्धानशून्यत्वेनशीघ्रयफलशून्यतासिद्धेः केवलंशीघ्रोच्चाभावेन शीघ्रफलाभा
वासिद्धेश्चतदुक्तिरेवावश्यकीतिभावः २७ अथग्रहाणांस्पष्टगतिं· स्पष्टगसंतरयतिज्ञांचाहदिनांतरस्पष्टखगांतरंस्याद्गतिः
स्फुटातत्समयांतराले· अथग्रहाणांस्फुटगतिंस्फुटांतांतात्कालिकीसूत्रमतरांवदामीति· दिनमंतरंयोस्तादृशयोः स्पष्टग्रहयो
रंतरं· तत्समयांतराले दिनांतर्वर्तिनिकालेस्पष्टाख्येरूपागतिः स्फुटा· अथ· समनंतरंस्पष्टग्रहाणांदिनगतिं· तांपूर्वोक्तां·
तात्कालिकीं· साधितग्रहाभ्यांरतकालसंबद्धामतएवसूत्रमतरामहंकथयामि· स्वरूपसिद्धांतात्कालिकत्वेनस्पष्टगतिंवक्ष्या
मीत्यर्थः २८ प्रतिज्ञातांगतिंपंचभिः पद्यैराहमंदोच्चगसूत्रितमध्यखेटभुक्तेर्लवानांगुणाकलतोसौ· अंसक्रियामंदफलोन
खांकज्यया हतः स्वभवरगेनभक्तः २९ फलचापकलाभृद्भगसोर्युतिजा स्यात्स्फुटमंदखेटभुक्तिः· इयमेवकलादिकाति

सूक्ष्मानि स्युः सुक्रीरविचंद्रयोर्निरूक्तानि वः ३० मंदस्य शीघ्रगतिर्योऽस्य शीघ्रोच्चगतिर्नो भवेत्। शीघ्रकेंद्रगतिस्तस्याभ्रांशानां सिं
जिनीनतः ३१ अंसक्रिया शीघ्रफलोनरवांकज्यया हृतास्वश्रवणोनभक्ता नक्षत्रापलिप्तोन चलोच्चभुक्तिः स्यात्स्पष्टभुक्तिर्विपरी
तसुद्धौः ३२ वक्राधवापस्य कलाः कुलीरतुलादिकेंद्रेक्रमशः समानाः शीघ्रोच्चगसातुपदातदातस्यारंभ एव च विनिश्चयः
स्यादिति प्रथमपदस्य मंदकेंद्रगतेरित्यर्थः भागानां ज्यासाध्यो ननस्तदनंतरं असौ ज्या अंतिमकर्मणि यन्मदफलं भागादि
तहननवसंज्ञानां ज्यया गुणिता मंदकर्णभक्ता फलस्य यच्चापं भागात्मकं तस्य कलाः मंदोच्चगतिकलाः तयोर्योगाद्भुक्तस्य
मंदयहो मंदस्य स्पष्टस्फुटागतिर्मंदस्य स्पष्टागतिरित्यर्थः रविचंद्रयोरियं मंदस्य स्पष्टागतिः एवमारादन्ययोगस्य वक्रेदार्थः अति
सूक्ष्मा कलादिकास्य स्पष्टगतिः उक्तापरैवोऽस्य विशोधयेत्सर्वः तस्याः शीघ्रकेंद्रगतेर्गतेः भागानां ज्यासाध्या ज्यानंतरं अंतिमक
र्मणि शीघ्रफलं तद्हननवसंज्ञानां ज्यया गुणिता शीघ्रकर्णेन भक्ता तस्य फलस्य चापं तस्य कलाभिरुक्ता शीघ्रोच्चगतिः
स्यात् स्पष्टग्रहस्य गतिः स्यात् शीघ्रोच्चगतिफलोनचापकलारूपविपरीतशोधने शेषं वक्रागतिः अथ प्रसंगाद्वक्रारंभसमाप्ती
नमाह अथेति अनंतरं एवं सिद्धचापस्य कलाः कलात्मिकया शीघ्रोच्चगसायस्मिन्काले तुल्यास्तस्मिन्काले कर्कादि

दिकुलादिभांतर्गतेकेंद्रेक्रमात्तत्तत्संभ एव च विनिश्चयः वक्रारंभवक्रसमाप्त्योर्निर्णयः स्यात् ३३ नन्वेवमुक्तस्यानिय
मात्कालज्ञानं कथं स्यादित्यतो वक्रस्यारंभसमाप्त्योः कालज्ञानं पद्यचतुष्टयेनाह हीनाधिकाश्चापकलाः कुलीरत्रिभेवलोच्चग
तेर्यदा गतेर्यदास्फुटः तदैष्यपयातांकितभाद्यसंज्ञस्तदंतरं स्यादथभित्रकाले ३४ स्वेष्टस्फुटोऽसौ भगतांकितोपभाद्यः परांकः
समविद्धयोस्तु तयोर्वियोगो समविद्धयोर्यदैक्यं तदा प्रथमान्यमध्ये ३५ स्वाभीष्टवारादिकमाद्यनिघ्नं तेनापि वान्यं प्रवि
धाय साध्यं दिनादिकं चासहदेवमाद्यकालाद्गतेष्याद्यवशाद्गतेष्यः ३६ वक्रीदिरेवं धटभाद्वयेस्याद्वक्रस्य सूर्त्रिगेन गम्यता
त्र तद्वपरीसेन मयातिसूक्ष्ममेतन्निरुक्तं खलु पानरीसेति कर्कादिराशिद्वयांतर्गते शीघ्रकेंद्रे शीघ्रोच्चगतेर्धनुःकला यदा हीना
धिकास्तदा क्रमेण तयोरंतरमेष्यगतचिह्नितभाद्यसंज्ञः स्यात् अनंतरं भाद्यकालात्तिरिक्तकाले स्वस्वामिमते स्फुटोऽपा
उक्तप्रकारेण एष्यगतान्यतरचिह्नितोपभाद्यः स्यात्सपरसंज्ञएवान्यथाद्ययोरितरभेदज्ञानानुपपत्तेः समचिह्नयोस्तयोराद्यपर
योरंतरं भिन्नचिह्नयोराद्यपरयोरैक्यं तेन भक्तं प्रथमान्यकालयोरंतरेयत्स्वाभीष्टं दिनादिकं तत्स्वगुणितं तेन फलेनाद्यकालाद्
गतेष्यरूपेणयः कालस्तत्राप्यन्यमुक्तरीत्या प्रसाध्य प्रोक्तविधिना दिनादिकं साध्यमेवमसहद्यावदभेदः भाद्यकालात्तेनया

तसिद्धेनदिनागतैष्यान्यतरांकिताद्यक्रमात्. वक्रस्यारेभोगतैष्यः स्यात्. वक्रस्यारेभोगतैष्यः स्यात्. वक्रसमाप्तकालज्ञानार्थं सु
क्रमेवातिदिशति: एवमिति. तुलाख्यराश्योः राशित्रयेशीघ्रकेंद्रे एवं हीनाधिकाद्यादिपूर्वोक्तरीत्यैवसाधितदिनादिनादि
क्रस्यसमाप्तिः स्यात्. अत्रविशेषमाहगतनगम्यतेति. अत्रविशेषमाहगतनगम्यतेति. अत्रवक्रसमाप्तिसंबंधिन्याद्ये. गतगम्य
ता. तद्वैपरीत्येन. वक्रारंभसंबंधाद्योक्तयानैष्यस्यविपर्यासरीत्याज्ञेया. आरंभात्समाप्तेर्विपरीतत्वात्. दिनादिकस्यात्रगतैष्ये
त्वस्याद्यवशात्तत्कालाद्यथोक्तरीत्यैवनवैपरीत्येनेतिध्येयं. नन्विदंपूर्वग्रंथेनदृष्टमित्यतः स्वकल्पितमिदंसोपपत्तिकत्वा
त्यमाणसिद्धमित्याहमयेति. खलु. विचारनिश्चयेन. एतत्. वक्रस्यारंभसमाप्तिकालज्ञानंनयातरीत्या. वक्ष्यमाणक्रांति
साम्यरूपतस्यगतैष्यदिनादिसाधनोक्तप्रकारमार्गेण. अतिसूक्ष्मसुत्रं. एतेपारसीकोक्तसूक्ष्मानयनंनिरस्तं. गौरवग्रस्तत्वा
त्. पातरीसेसनेनोपत्तिः स्फुटसुक्ता. तथाहि. शीघ्रोच्चगतिकलातुल्यधनुःकलाभिः. अल्पंगतिस्तदैववक्रारंभोभवावक्रपू
र्णता. तत्रक्रमेणोपचितंकेंद्रंयदाकर्कादौनदाभुजापचयेनफलापचयात्तत्कोटिज्यायाउपचयेनकर्णास्वल्पत्वोपचिताश्चा
पकलाः. अतस्तासांन्यूनत्वेवक्रस्यगम्यत्वं. एवंतुलादौकेंद्रेतृतीयपरेभुजस्योपश्चयेनफलोपचयात्तत्कोटिज्यायाअपच

BHAU DAJI MEMORIAL

येनकर्णोपचयाच्चापचिताश्चापकलास्तासामधिकत्वेवक्रपूर्वंगम्यत्वं. अल्पत्वेगतत्वं. तदंतरसंस्कृतदिनैस्तयोः संभवात्त्रैराशि
कावतारार्थमंतरस्येष्टत्वं. गतैष्यवशेनगतैष्येष्टकालकल्पनात्तत्रचापकलाः. प्रसाध्यांतरमुक्तरीत्यापाद्यमिदमपितद्वयंपर
संज्ञमुक्तं. अतएवप्रथमत्वं. प्रथमान्ययोः. समलक्षणेगतैष्यान्यतरत्वेनतदांतरमेवप्रमाणंचैराशिकोपजीव्यं. दृष्टदिवसैराद्या
दन्यस्यतदंतरापचितत्वात्. असमलक्षणेतुपरआद्यासरापचितत्वमवांतरएवाज्ञातकालेवक्रारंभसमाप्त्यन्यतररूपेप्राचे
ष्टकालेपरतुल्यः सुनरूपचितोनरेणेतिस्वेष्टदिवसैराद्यादयचितः परोयोऽल्पांतरेणानोयोगः प्रमाणं. स्वेष्टदिवसात्तत्रतः
सिद्धंफलं. अतएतत्समाणेनरवकल्पितदिनाद्यंतराद्यतुल्यापचयेनकिमित्यनुपातेनदिनाद्यमाद्यवशाद्गतैष्यं. तेनाद्यस्यः सि
द्ध्यति. पूर्वदिवसानांकल्पितत्वाद्विलक्षणोपचयापचययोः सत्वाच्चातएवासद्भावनेसूक्ष्मकालसिद्धावन्याभावः सिद्ध्यती
तिः ३७ गतिद्वयंव्यवस्थापयति. नाक्षालिकयासमीपंतुगत्याकार्यंप्रसाधयेत्. दूरकार्यंपूर्वगत्यास्वदिनेचैकरूपयेति. कार्यं
चालनाद्दिपूर्वगत्या. पूर्वोक्तगत्याः दिनांतरस्यहरवर्गांतरमित्यत्रयया. स्वदिने. गतिसंबद्धदिने. प्रतिक्षणमविकृतया. न
नाक्षालिकगतिवगतिवत्प्रतिक्षणविकृतयेत्यर्थः. अतएसमीपकार्येस्वल्पांतरेणनाक्षालिकागतिरूपसुक्ता. दिनगत्यात

तत्र तत्कालमात्रसंबंधाभावात्स्थूलत्वं दूरकार्यदिनगतासाधारणसंबंधात्सैवोपयुक्ता नात्कालिकगतिस्तु संबंधाभावाद्दूरांतरेणाबहुंतरत्वादनुपयुक्ता अतएवमध्याह्नेदृग्योगयोः साम्यमितितत्त्वं ३८ अथोक्तायाः स्पष्टक्रियायाउपपत्तिप्रकारंप्रतिजानन्कक्षावृत्तरवनमार्गाभ्यामाहअस्याः स्फुटक्रियायाउपपत्तिंवक्ष्यिभंगिसुगलेन तत्रोन्नतदिक्स्थायांभित्तौबिंदोः समस्थूलेरचितात् ३९ भूमध्यगर्भसंज्ञात्रिज्याव्यासार्द्धजातवृत्तं यत्स्याक्रांतिवृत्तकल्पग्रहकक्षानुकल्पवृत्तंतदिति अस्याः स्वेनाहतेत्यादिस्पष्टगतिसाधनांतसुक्तायाः स्पष्टग्रहोपयुक्तक्रियायाउपपत्तिं छेद्यकरचनाद्वयेनाहंवदामि तत्र छेद्यकोपक्रमे वस्तुतोयथाकाशेग्रहाकक्षानंतयैवात्रज्ञानार्थमुन्नतदिक्स्थायांभित्तौ समस्थूलेघटनादिकृतेउच्चावचवर्जिते कृताद्दृष्टिरूपात् भूमिमध्यरूपगर्भात्कल्पसंज्ञकात् त्रिज्यारूपंयद्व्यासार्द्धंतेनोल्लिखितंवृत्तंयत्तदाकाशास्थकांतिवृत्तंवस्तुस्वरूपतत्कल्पानदनुरूपतायाग्रहकक्षाकाशवृत्तस्वरूपानदनुरूपतायाग्रहकक्षाकाशवृत्तस्वरूपानदनुकल्पमिदं ४० अथोच्चग्रहोकनवृत्तसमचतुर्भागकरणंचभास्करोक्तमनुवदति कक्षाख्यवृत्तेभगणांकितेतदत्वोच्चखेटौक्रियतोयस्खा कुमध्यतुंगोपरिगाविधेयानिर्यक्तोन्यासुधियाकुमध्येइति अनंतरं अत्रास्मिन्लिखितेकक्षासंज्ञवृत्ते भग

णांकिते द्वादशराशिनागकलाविकलांतावयवैश्चिह्नितेमेषादिस्थानादशांतरात्तुच्चखेटौ प्रागानीतमंदोच्चमध्यग्रहभोगौ कृत्वा भोगांतरेणचिह्नंकृत्वा कुमध्यतुंगोपरिगा भूमध्यात्कल्पबिंदुवृत्तस्थोच्चचिह्नस्थलरेखावत्तांतः समविभागद्वयकारिणी व्यासरूपा कार्या तस्यारेखायाः सकाशान्निर्यक्अन्या रेखेत्यर्थः कुमध्ये भवति तथा सुधिया शिल्पज्ञेन हेतुगर्भमिदं तेन पूर्वरेखाग्राभ्यांप्रसेकंरेखारूपव्यासार्द्धेनोत्पादितवृत्तद्वयोपगयोरंतर्वर्तिनीबिंदुस्थानथैवव्यासरूपाकार्यत्यर्थः ४१ अथप्रतिवृत्तमच्चतुर्भागकरणमनुवदति उच्चोत्सुखीमंसफलज्यकांचदत्वाकुमध्याद्विलिखेत्तदग्रे त्रिभज्यपेवप्रतिमंडलाख्यंसैवोर्ध्वरेखालपरात्रनिर्यगिति विंशोसकाशान्मदोच्चचिह्नाभिमुखीयरमसंदफलज्यावृत्तांतः प्रदेशोचिह्नितोकृत्वा तद्ग्रे तच्चिह्नाग्ररूपकेंद्रमधिकृत्यत्रिभज्यातुल्यव्यासार्द्धेनिरामः प्रतिवृत्तसंज्ञकंवृत्तंमोदमुल्लिखेत् अकलिखितप्रतिवृत्ते सोच्चरेखा एवकारात्तद्भिन्ननिरासः ऊर्ध्वरेखाः कक्षावृत्तस्थोच्चचिह्नाद्ग्रे प्रतिवृत्तपर्यंतेस्वमार्गेणोर्ध्वरेखावद्देनीयेत्यर्थः तिर्यग्रेखा अपरा कक्षावृत्तनिर्यग्रेखायाभिन्ना केंद्रभेदात्तत्ऊर्ध्वरेखावद्भिन्नेत्यर्थः ४२ प्रतिवृत्तेग्रहोच्चसंस्थानिरूपयन्नुक्तकोटिज्ययोः स्वरूपंयद्याभ्यांदर्शयति तुंगोर्ध्वरेखाखलुयत्रलग्नातत्रोच्चमस्मिन्प्रतिमंडलेपि तनोविलोमंनिजतुंगभागैः

पादिरस्मत्वचरोनुलोमं ४३ देयस्तद्वांतररमत्रकेंद्रोर्ज्योच्चरेखाखगयोश्च मध्ये निर्यक्तिर्यगतसूत्रखेटमध्येनवेत्कोटिगु
णोधरोर्ध्वइति अस्मिन्कथिते प्रतिवृत्ते अपिशब्देनसमुच्चयः अन्ययोगव्यवच्छेदो वा अग्रे उच्चस्य प्रतिवृत्तस्तुखेनैव प्रतिपा
दनात् यत्रप्रदेशे उच्चोर्ध्वरेखालग्नो नत्रप्रदेशे उच्चं मांदं ततः प्रतिवृत्तस्तोच्चस्थानात् निजोच्चभागैः विलोमं कक्षास्थराशि
क्रममार्गवैपरीत्येनार्थः स्थाने मेषादेः स्थाने यतोस्मात्कक्षास्थराशिक्रममार्गेणोच्चंनत्रगणितागतंसिद्धं अस्मान्मेषादेसक्रा
शान्मध्यग्रहोगणितागतोनुलोमं कक्षास्थराशिक्रममार्गेणप्रतिवृत्तैक्यः अत्र प्रतिवृत्ते ग्रहोच्चयोरंतरंपृष्ठवृत्तैकदेशरूपं
केंद्रं उच्चरेखाग्रहयोरंतरेतिर्यग्रेखार्द्धज्याकाराभुजज्या तिर्यगतसूत्रं प्रतिवृत्तकेंद्रस्तुतिर्यग्रेखा ग्रहः प्रतिप्रवृत्तचि
ह्नात्मकः अनयोरंतराले ऊर्ध्वाधरारेखार्द्धज्याकाराकोटिज्या तयोश्चापेप्रतिवृत्तैकदेशरूपक्रमेणभुजकोटीस्वतःसिद्धे ४४
एवंकर्णानयनेवक्ष्यमाणक्षेत्राद्युपपादयिषुप्रथमंस्वेसामंस्वेसार्थंतरमिसंतवृत्तभागोत्रस्यकोटिखंसंपादनार्थंभास्क
राक्षेहेतुमनुवदति मध्यस्थरेखेकिलवृत्तेयोर्यतदंतरालेसफलस्यजीवा तद्धर्ध्वतः कोटिगुणोमृगादौकर्कादिकेंद्रेतदधोयतःस्या
दिति कक्षावृत्तप्रतिवृत्तयोः मध्यस्थरेखेयेप्रतिपादिते तिरश्चीनस्वकेंद्रसूत्रेतयोर्मध्यसूत्रसूत्रेसफलस्यज्या यतोवृत्तद्वयम

राम०
९२

ध्यरूपकेंद्रयोरंतरमंसफलज्या तस्याअंसफलज्यायाः तिर्यग्रेखयोरंतर्वर्तिन्याऊर्ध्वाधररेखारूपायाः प्रतिवृत्ततिर्यग्रेखासक्रो
र्ध्वायाऊर्ध्वसार्वविभक्तिकस्तसिस्फुटः मकरादिषड्भांतर्गतेकेंद्रेपूर्वप्रतिपादितकोटिज्या कर्क
दिकेंद्रे तदधः अंसफलज्यायास्प्रतिवृत्ततिर्यग्रेखासक्रान्तुकक्षावृत्ततिर्यग्रेखासक्रायादित्यर्थः अधः पूर्वप्रतिपादितकोटि
ज्यायतःकारणाद्भवति ४५ उक्तहेतोः कोटिस्वंप्रतिपादयन्कर्णसाधकंक्षेत्रंदर्शयंश्चपद्याभ्यांस्पष्टग्रहनक्षत्रतद्भूनर्णतः
प्रतिपादयति अतस्तदेकांतरमत्रकोटिर्दोर्ज्याभुजस्तत्तृतियोगमूलं कर्णः कुमध्यप्रतिमंडलस्तुखेरांतरेस्यपृष्ठखगोहृदृश्यः
४६ कक्षारवृत्तेश्रुतिसूत्रसकेफलंचमध्यस्फुटखेरमध्ये मध्येग्रगेस्यपृष्ठखगाहृणंतस्यपृष्ठस्थितेस्वंक्रियतेतनश्चेति उ
क्तहेतोः तयोः कोटिज्यांसफलज्ययोः क्रमेणयोगांतरं अत्र प्रतिवृत्तछेद्यके पूर्वकर्णानयनेवा कोटिः दोर्ज्या पूर्वप्रतिपा
दिता कोटिमूलभूगर्भयोरंतरालेकक्षावृत्ततिर्यग्रेखैकदेशरूपाभुजज्यातुल्यावाभुजः तयोः कोटिभुजयोः वर्गैक्यासदंक
र्णः अस्यस्वरूपमाहकुमध्येति भूगर्भप्रतिवृत्तस्थग्रहचिह्नयोर्मध्येदृक्सूत्रस्पर्शः हियतः कर्णसूत्रलग्नेकक्षावृत्तैकदे
शेस्यपृष्ठग्रहोदृश्यः प्रतिवृत्तस्थोग्रहः कक्षायांतत्रभूगर्भस्थैदेशीनीयप्रतिकक्षायांतत्रस्फुटग्रहस्थोनं अतोमध्यस्यपृष्ठस्थानयो

रंतरालेकक्षैकदेशेमंदफलंपरं तत्फलं स्पष्टग्रहस्थितुल्यराशिक्रममार्गेण ऋणं स्यपश्चात्स्थितुधनं ततः कारणान्मार्दतुला
जेसाद्यक्रंक्रियते उसद्यते ४७ फलानयनोसादनार्थंपरमफलफलाभावस्थाने आर्यया हकक्षा मध्यगतिवृत्तसंपाते खेटे
परमंतत्स्यात्तद्भावस्तुंगनीचगते इति कक्षायां मध्यगताभासरूपा पातिर्यग्रेखा प्रतिवृत्तं वा नयोः संपाते योगयोरित्यर्थः प्र
तिवृत्तग्रहचिह्नसंतितत्फलंपरमंस्यात् तथाहि यदि सफलांशासुतं त्रिभंकेंद्रमथवा सफलांशोनं नवभंकेंद्रं तदा प्रतिवृत्ते हि
तीयतृतीयपदयोः प्रथमतृतीयपदांताभ्यां क्रमेणाग्रेयपश्चाच्चग्रहो भवति एवं कक्षायामपि मध्यग्रहस्थानं भवति तत्र भुजयाः
कर्णत्वात्तत्सूत्रेण कक्षायां स्पष्टस्थानं प्रथमतृतीयपदयोरंते स्यादतः कक्षास्थमध्यस्थानादंतफलांशांतरे स्पष्टस्थानमिष्टकक्षासु
पपन्नं उच्चनीचस्थग्रहे मध्यस्पष्टग्रहस्थानयोरभेदात्फलस्याभावः ४८ त्रिज्योद्भवफलमिहांसफलस्य जीवे यत्रसस्वरूपा
सुपपत्तिमाह वृत्तद्वयस्योजपदांतकेस्याद्यदंतरं वृत्तगतं परंतत् तज्ज्यातयोर्मध्यगरेखयोरूर्ध्वमध्ये यतो न स्त्रिभजाद्गुणात्से
ति कक्षावृत्तप्रतिवृत्तयोर्विषमपदांते तिर्यग्रेखयोर्मध्ये तदन्यतरवृत्तैकदेशास्थं यदंतरं तत्सरं फलं स्यात् तस्य परमफलस्य ज्या
तयोः कक्षावृत्तप्रतिवृत्तयोः मध्यगतिर्यग्रेखयोरंतरालेर्द्वज्याकारान्योन्यं यतः प्रसरसिद्धा अतः कारणात्सांसफलज्या त्रिज्या

यासुजत्वात्॥ ४९॥ ॥प्रथमं फलानयनं श्लोकत्रयेणोपपादयति त्रिज्ययांसफलज्यास्यात्तद्देष्टभुजजीवया केनित्रैराशिका
त्त्रिज्यांदोः फलं प्रतिवृत्तगं ५० यतो यहोच्चेतत्रस्थितवास्तवेनछवोयके सिद्धं नहि त्रिज्यायां किमिष्टेतत्फलज्यका ५१ कक्षायां मध्य
सूत्रात्स्यात्तद्भावपंकथितं फलं अतः एवं सम्यग्युक्तं त्रिज्याहतमिति स्फुटमिति अनुपातोल्लेखादिष्टाफलं त्रिज्योद्धृते चयदि वांत्य
फलज्यका घ्राविष्टेनभुजफलं प्रतिवृत्तस्थं पर्यवसन्नं तत्स्वरूपं च कक्षास्थमध्यग्रहस्त्रिद्वसमसूत्रेयत्स्थानं तन्मध्यस्थानं प्र
तिवृत्तस्थं पूर्वचिह्नं स्पष्टस्थानं तदंतरं प्रतिवृत्तस्थं फलं तज्ज्यामध्यमसूत्रैर्द्वज्याकाराकर्णो तस्पष्टेति प्रतिवृत्तस्थ तेकारण
माह पनरति यहोच्चे तत्र प्रतिवृत्तेस्थितेवलभते कक्षायां तु कुत्रिते यहावस्थानाभावादन्यथा फलोत्पत्तेः तत्फलं प्रति
वृत्तस्थत्वात्कर्णाग्रे सिद्धं यदि तर्हि त्रिज्याग्रे स्पष्टस्थाने किमिष्टेवं रूपकर्णानुपातोल्लेखेन यदेतत्फलज्या कक्षायां मध्यसूत्रात्
भूगर्भगतमध्यग्रहचिह्नस्पष्टसूत्रादिसर्वः अर्द्वज्याकारास्थानांतं स्यात् तद्वत्तः फलं च मध्यस्फुटरेखेटमध्ये रसक्रस्वरूपं फ
लं फलितमाह अतइति एवं प्रतिपादनादिसर्वः पूर्वं त्रिज्याहतमिति त्रिज्याहतमित्यादि स्फुटं कर्मयदुक्तं तत्सम्यक् उपपन्नमि
सर्वः ५२ त्रिज्याहतात्कर्णहृताभुजज्येत्यादिसार्द्धश्लोकोक्तं त्रिभिः पद्यैरुपपादयति प्रतिवृत्तगकेंद्रदोर्गुणोयं श्रवणाग्रे त्रिगुणा

ग्रकेतदाकः इतिलब्धगुणः स्फुटोच्चरेखांतररेखाधनुरस्यकक्षिकायां ५३ स्फुटदोर्फलवासतथाप्रसिद्धाभुजभागाः खलुतत्रमध्यमस्य
विवरंखनयोः फलंचतत्स्यादथनिर्यगानरेखयोश्चमध्ये ५४ प्रतिवृत्तगखेवरेन चायंविधिरस्मिन्फलतुल्यतायतोन अतएवसदा
तरार्थसुक्रोयहकक्षाप्रतिवृत्तजैकबाहुरिति उच्चग्रहयोः प्रतिवृत्तस्थयोर्वस्तुभूतत्वेनतदंतररूपकेंद्रस्यापिप्रतिवृत्तेस्फुटत्वान्नभु
जज्येयंकर्णायेफलवत्स्यात् तदात्रिज्यायेकेनिकर्णानुपातोल्लेखादिष्टाफलंज्यारूपंकक्षास्थस्यष्टयग्रहविद्वोच्चसंबंध्यूर्ध्वा
धररेखयोरंतरालरेखाद्ज्याकारास्यष्टकेंद्रभुजज्या अस्याधनुःकक्षायांस्यष्टकेंद्रस्यभुजांशाः तथा द्वितीयाःप्रसिद्धाभुजांशाः
तत्रकक्षायां मध्यमकेंद्रस्य अनयोर्द्वयोर्भुजांशयोरंतरं फलं तत्प्राग्भुजमध्यस्यष्टयग्रहांतररूपंस्यात् अत्रप्रतिवृत्तसंज्ञो
क्तभुजयग्रहणप्रतिपादनार्थंतद्व्यतिरेकेणयथास्थितभुजांशग्रहणेप्रकारस्यव्यभिचारंदर्शयति अथेति कक्षावृत्तप्रतिवृत्तस्थम
ध्यगतनिर्यगरेखयोरंतरालेः प्रतिवृत्तस्थेयग्रहेसति अयमुक्तः प्रकारोनैवभवति कारणमाह अस्मिति उक्तप्रकारांतरे पूर्वप्रकारा
नीतफलेनसमतायतः कारणान्नस्यात् तथाहियुग्मपरेप्रारंभासन्नेभुजज्यायास्त्रिज्यासन्नत्वेनतत्रवर्णस्यापित्रिज्यासन्नत्वे
नचचकर्णानुपातात्स्पष्टभुजज्यापूर्वभुजज्यासन्नैवसिद्धास्यतस्तद्वत्तुः पूर्वभुजासन्नमिसंतरमस्यफलं तत्रपरमफलासन्न

फलस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वाद्विलक्षमितिव्यभिचारः स्फुटः अयंव्यभिचारोविलक्षणभुजग्रहणान्निरस्तइतिफलितमाह अतएवेति यतो
यथास्थितभुजांशग्रहणेव्यभिचारोतस्मान्निरासार्थमेवावश्यकोपिग्रहकक्षाप्रतिवृत्ताभ्यांसुसन्नविलक्षणैकभुजउक्तरूपः अंत
रार्थं ननुभुजज्यासाधनार्थं त्रिभाधिकत्वेनज्यासाधनानुपपत्तेः सदा निरंतरं अव्यभिचारस्थानेयनुगमार्थमाह तत्र
कारद्वयेनापिभुजाविकृतत्वादिति भावः तदुपपत्तिस्तु तत्रस्यकक्षायासुच्चावधित्वेनसिद्धेः प्रथमभुजस्यनीचावधित्वेनसिद्धे
श्चैकावधिभुजयोरंतरस्यफलत्वेनोत्पत्तेर्भिन्नावधिकभुजयोरंतरस्यापिफलत्वाद्व्यभिचारःस्यात्तन्नस्तसरिहारार्थमेकावधित्वेन
भुजग्रहणमावश्यकं तत्रपरमफलस्थानांतमोजपरं नीचोच्चांतंयुग्मपरमिति कक्षासंबंधेनप्रतिवृत्तपदान्येतत्प्रकारोक्तानि क
क्षायामंतरोपजीव्यमध्यकेंद्रभुजोपजीव्यपरानिकल्पितानीति ५५ फलदानक्रमोपपत्तिंपद्यचतुष्टयेनाह मध्योहिमंदप्रतिमं
डलेतुगच्छतोमंदफलेनयुक्तः कक्षाख्यवृत्तेसमदुस्फुटः स्यादवासवोमध्यवदुक्तरीत्याः ५६ शीघ्रोच्चमंदस्फुटकौस्वशीघ्रप्र
साख्यवृत्तेसुधियापरेयौ तत्रोच्चदेशात्स्वशरेहिमंदस्फुटोत्मतारानिजकेंद्रतोस्मि ५७ अतोमदुस्यष्टविहीनशीघ्रतुंगंभवेच्चंचल
केंद्रमस्मात् उक्तोपपत्त्याचपलंफलंयत्तत्संस्कृतोमंदखगः स्फुटःसः ५८ भोगःस्वकक्षावलयेग्रहस्यनतुस्वबिंबाश्रयवृ

न्नसंस्कृतः मंदस्फुटस्तत्र सुखं नु राशिवृत्तानुसारेण न चास्ति यस्मादिति हि यतो मध्यो ग्रहः मंदप्रतिवृत्ते गच्छति मध्यो ग्रहभोगो मंद
प्रतिवृत्तस्थो न तु वक्रास्फुटस्यर्थः अतः कारणं मंदफलसंस्कृतः सः मध्यः कक्षावृत्ते मंदस्थो मध्यग्रहवदवस्तुभूतः न तु तस्या
काशोदर्शनाभावात् उक्तरीत्या शीघ्रोच्चशीघ्रपरमफलाभ्यां उक्तप्रकारेण स्वस्य यत् शीघ्रप्रतिवृत्तं तस्मिन्नित्यर्थः शीघ्रो
च्चमंदस्थग्रहौ सुधियो ऊहीत्यार्थः सूक्ष्मत्वेनांकौ नत्र शीघ्रप्रतिवृत्ते स्वशरे शून्यशरे शीघ्रोच्चप्रदेशात् मंदस्थग्रहात्मिका
यातारामंदस्थस्थाने वस्तुभूतं ग्रहस्य तारात्मकं बिंबमित्यर्थः शरसत्वे तु मंदस्थस्थाना दक्षिणोत्तरेदृक्साकाशस्थितम
पि भिन्नौ क्षेत्रकलिखने दर्शयितुमशक्यमतः स्वशरे सूक्ष्मे रिति भावः शीघ्रकेंद्रांतरेण यतोस्ति अतः कारणान्मंदस्थो न
शीघ्रकेंद्रभवेत् अस्मात् शीघ्रकेंद्रात् उक्तोपपन्ना दोर्ज्यौ चरेखारवगयोरित्यादिनत्रैसंनमितिनिरूपितयेत्यर्थः यच्छीघ्रफ
लेन फलेन मंदस्थग्रहः संस्कृतः स्फुटो ग्रहः स्यात् आकाशोएतत्तुल्यस्य दर्शनात् सः स्फुटः स्वकक्षावृत्ते ग्रहस्य भोगः यद्ग्रह
वस्तुनारि कार्यं तस्य स्थभोगाद्ग्रहमिति भावः न तु कक्षावृत्ते ग्रहतारा भावात् कक्षास्थः स्थभोगग्रहसंबद्धकार्योपयुक्तो नुप
पन्नः शीघ्रप्रतिवृत्तस्थमंदस्थभोगस्य ग्रहतारा संबद्धत्वाद्ग्रहभोगत्वं ग्रहसंबद्धकार्योपयुक्तत्वरूपमुपपन्नमिति शंका

मत्र निषेधति नेति स्वशब्देन ग्रहस्य यद्बिंबं तदधिष्ठानभूतं ग्रहत्वं शीघ्रप्रतिवृत्ते तत्र स्थितो मंदस्थो ग्रहः भोगो ग्रह
स्य न त्वित्यर्थः कारणमुपन्यस्यति तत्सुखमिति मंदस्थस्तारात्मकं राश्यादिरूपं शीघ्रप्रतिवृत्तस्थं यस्मात्कारणात् राशि
वृत्तानुसारेण क्रांतिवृत्तानुकारकक्षावृत्तानुरोधेन नास्ति मंदस्थभोगः कक्षायां नेत्यर्थः अन्यथा शीघ्रफलानुपपत्तेः तथा
च यस्मिन्वृत्ते ग्रहावस्थानं तस्य क्रांतिवृत्तानुसारित्वाभावेन राश्याश्रयत्वाभावान्न तु ग्रहबिंबं यत्कक्षाप्रदेशेन सरगर्भस्थेहेरप
नेन कक्षाप्रदेशो मेषाद्यवधिको भोगो ग्रहबिंबद्वयस्यैकाद्ग्रहबिंबस्यांगीक्रियते क्रांतिवृत्तस्य सर्वनक्षत्राश्रयत्वोक्तिस्यादिति भा
वः ५९ असकृदुपपत्तिश्लोकत्रयेणाह मध्यः स्थूलो यतो दृश्यस्तस्मान्मंदफलं तथा अतो मंदस्फुटः सूक्ष्मो न हो तः
स्फुटस्तथा ६० सूक्ष्मासन्नस्फुटान्मंदफलं सूक्ष्मवदिति सूत्रे यतः मध्यमसंस्कृतो मंदस्थः सूक्ष्मश्चपूर्वतः ६१ तस्माधितस्थ
खगः सूक्ष्मश्चाया न तु स्फुटः एवं याहृदभेदः स्यात्स्फुटयोः सस्फुटः खगइति यत आकाशोत्तुल्यस्य दर्शनं आकाशप्रस
ङ्गमिदं सूक्ष्ममिति भावः तस्मात्स्थूलरूपान्मध्यमादित्यर्थः साधितं मंदफलं तथा स्थूलं अतः स्थूलमंदफलात् मंदस्थः
सूक्ष्मो न जातः स्थूल एव सूक्ष्मः अतो मंदस्थात्स्थूलात्स्फुटः साधितस्तथा अस्मात् सूक्ष्मसन्नरूपस्थान्मंदफलं

इति पूर्वमंदफलापेक्षयेत्यर्थः सूक्ष्मवत् सूक्ष्मासन्नं अतः कारणान्मध्योमंदफलसंस्कृतो मंदस्पष्टः पूर्वमंदस्पष्टात्सूक्ष्मः ननु
सूक्ष्मः नतु सूक्ष्मइत्यर्थः उक्तरीत्या साधितयोः अभिन्नतास्यात् तत्पोचक्रियायां स्पष्टान्मंदफलसंवासवमंदस्पष्टात्स्पष्टस्ते
वसिद्धं भवति सू अभिन्नः स्पष्टो यहो भवति ६२ अत्र ब्रह्मगुप्तमतमनूद्य दूषयन्नानराजमतस्यानुवादार्थमाह दलीकृता
भ्यां प्रथमं फलाभ्यां ततो विलाभ्यामुद्धरेवमारः इत्युक्त्वा ऋषिसुतो नसत्रयक्रेरभावादथसुंदरोक्तमिति प्रथमं अर्धिताभ्यां
मंदशीघ्रफलाभ्यां संस्कृतस्तदनंतरं संपूर्णाभ्यां फलाभ्यां संस्कृतः एवं सुहृयावदभेदो भौमः स्यात् एतदुक्तं भवति मध्यमभौ
मन्मंदफलार्द्धमध्यमभौमे संस्कृतमर्द्धमंदस्पष्टस्ततो स्माच्छीघ्रफलार्द्धमस्यैव संस्कृतमर्द्धस्पष्टः अस्मान्मंदफलं मध्यमभौमे
संस्कार्यं मंदस्पष्टोस्माच्छीघ्रफलमस्यैव संस्कार्यं स्पष्ट एवमेकः परिवर्तः अस्मान्मंदफलार्द्धं मध्यमभौमे संस्कार्यमर्द्धं मंदपि
शीघ्रफलार्द्धमस्यैव संस्कृतमर्द्धस्पष्टोस्मादपि मंदफलं मध्यमभौमे संस्कार्यं मंदस्पष्टोस्मादपि शीघ्रफलमस्यैव संस्कृतं स्पष्ट
तर एवमसकृदिति यत्तु प्रथममेव फलार्द्धाभ्यां यथोक्तं संस्कृतस्तदनंतरं संपूर्णाभ्यामेव फलाभ्यामसकृत् संस्कृतो नोर्द्धेना
भ्यामपीति तन्न अनुगमाभावात् इत्येवं ब्रह्मगुप्ताचार्यो यदुक्तवांस्तदसत् हेतुमाह युक्तेरिति अर्द्धितफलसंस्कारे युक्तेरभा

DR BHAU DAJI MEMORIAL

पपादित्यर्थः अर्द्धस्फुटासत्फलं किंचित्सूक्ष्मं मिति यदनंचेत्स्पष्टान्नतोपि सूक्ष्मत्वसिद्धेरित्यसकृत्सर्वसाधारणमेवयुक्तमन्यथानु
धारीनामप्येतदुक्तौ बाधकानुपपत्तेः अथानंतरं ज्ञानराजदैवज्ञैः सिद्धांतसुंदरेउक्तं ६३ तन्मिथ्यतस्तदुक्तमनुवदति मध्ये
स्वचंचलफलस्य दलं धनार्णं कृत्वा ततो मृदुफलं दलितं चतत्र तत्संभवेन मृदुना सकलेन मध्यो मंदस्फुटः स्फुटतरो विलचंच
लेनेति तत्रः शीघ्रफलार्द्धसंस्कृते संस्कार्ये तत्संस्कृते संस्कार्ये तत्संभवेन अत्रः शीघ्रफलार्द्धसंस्कृते संस्कार्ये तत्संभवे
न अर्द्धस्पष्टाज्ज्ञातेन मध्यः संस्कृतो मंदस्पष्टः स्यात् अस्मात्साधितसंपूर्णशीघ्रफलेनायमेव संस्कृतः स्पष्टतरः स्या
न्नासकृदित्यर्थः ६४ अत्रोपपत्तिं तदुक्तामेवानुवदति सम्यग्ग्रहफलस्फुटाच्चलफलं यत्साध्यते तत्स्फुटं ज्ञेयं प्रथमं म
दस्फुटतरो मध्यग्रहात्केवलात् तस्मादाशुफलार्द्धमंदजफलार्द्धाभ्यां कृतान्मध्यमाज्ज्ञातं मंदफलं किंचित्रमत्रक्रमे इति सूक्ष्म
मंदस्पष्टस्तस्माच्छीघ्रफलं यत्साध्यते तत्स्फुटं सूक्ष्मं तत्र प्रथमं मध्यमग्रहात्केवलादसंस्कृतादित्यर्थः मंदस्पष्टतरो नज्ञातः तस्मा
द्धेतोः फलद्वयार्द्धसंस्कृतान्मध्यमादेवलरूपादुसन्नमंदफलमतिस्फुटं तत्संस्कृतमस्मात्सूक्ष्ममंदस्पष्टः स्यानीत
शीघ्रफलसंस्कृतः स्पष्टोसंतसूक्ष्म एवस्यात्क्रमेण फलसंस्कारक्रमेणेत्यर्थः सोपपत्तिकतया क्रमो नानुपपन्नइ

निभावः ६५ एतद्दूषयति-इतिनसफलखंडकृतानवृगादचिनमदफलेहिनसूक्ष्मता-अपिचचंचलमंदफलक्रमेनगदिताभव
ताबनवासनेनि-इदंमनंनसमीचीम-हेतुमाहफलखंडकृतानिति-हियतोहेतोः अर्द्धस्यस्पष्टाद्धाद्साधितमंदफलेसूक्ष्मतानसि
द्धा-अर्द्धस्फुटग्रहस्यस्पष्टत्वाभावात्-एतदपेक्षयास्यस्पष्टसाधितमंदफलस्यसूक्ष्मत्वात्-ननुसूर्यसिद्धांतो क्रमाणाद्दुक्त
क्रमेआरोपेसतिनिमित्तानुसरणंनतुनिमित्तमस्तीत्यारोपइतिन्यायादुक्तोपपत्तिर्युक्तैवेत्यस्वरसादाह-अपिचेति-बतेतिखेदे-
खेदस्तुविनाःसहक्रमसूक्ष्मतायाःसाधनेब्रह्मणोप्यब्रह्मणोप्यशक्यत्वात्सूर्यसिद्धांतोक्तक्रमस्यसुखार्थंसूक्ष्मासन्नचेनयद्दृष्ट
यावाद्दनस्योपपत्त्यर्थमेतावानवनासुद्योगइति-प्रथमतःशीघ्रफलाद्दैनदत्तमंदतुमंदफलाद्दमितिक्रमेणार्द्धस्फुटग्रहणे-भ
वता-स्थूलस्यापिसूक्ष्मोपपत्तिकल्पनप्रयासवती-वासना-युक्तिर्नोक्ता-आदतक्रमेणैवार्द्धस्फुटत्वंकलैवंनोक्तं-कथंचविपरी
तसुक्तमिसत्रनियामकस्यानुक्तेर्नवक्लृप्तिवासनातस्मुक्तैवेतिभावः ६६ स्फुटोरवीदृग्दृनेवदेवाविसत्रोपपत्तिरद्याभ्या
माहमध्योरविर्बिंबगमध्यकेंद्रयोहिमंदप्रतिवृत्तसंस्थः-चंद्रोपिनहृत्वशरेयदेतोकक्षाख्यवृत्तेश्रितिसत्रसत्रे ६७ विलो
कनीयोहिनिगर्भसंस्थेस्तत्रस्फुटौतोखलुवस्तुभूतौ-अतःसहक्रमंदफलेनमध्योसुसंस्थतोसूर्यविधूस्फुटौसतनिमंडलगतं

एतेनप्राग्दाग्यहःप्रार्थयतेफलार्द्धपश्चात्समीरंसवलंवृणीते-पुनस्तनोद्दागपिसर्वमेतद्बुद्धिस्तोत्रि सुरितिगुरुतमसमर्थितोगणेशदैवज्ञोक्तफल
दानक्रमेणपालकेवलशीघ्रफलार्द्धसंस्कृतस्यार्द्धस्फुटत्वाभावात्- ३

मध्यस्थंयत्केंद्रंतत्स्वरूपोमध्यःसूर्यःमध्यमसूर्यभोगोगणितसिद्धःसूर्यबिंबकेंद्रीयरतिभावःसकलाद्दृष्टेनास्तीत्याहप्रतिवृत्तसंस्थ
इति-अन्यथाफलानुपपत्तेः-हि-निश्चयेन-तेनभौमादिवद्भोगांतरात्मकोवृत्तांतरेदस्यनिवासः-चंद्रस्तद्वत्-सूर्यवत्-मंदप्रतिवृ
त्तस्थइत्यर्थः-अपिशब्दाद्दाचिप्रकारांतरेणभौमादिवद्दुचितत्वमितिविरोधाभासाय-कदाचित्सूर्यमंडलसाम्यतयासूर्यानुगतमि
त्यविरोधः-ननुचेवमेकोक्तयाप्युपपत्तावितिलाघवात्कथंनोक्तावित्यतआहरवशरेइति-चंद्रस्यशरसचेमंदप्रतिवृत्तस्थानाद्दक्षिणो
त्तरावस्थानंज्ञेयकेदशीपितुमशक्यमतःशराभावेनवृत्तस्थःसूर्यस्तुशक्यमतःशराभावेनवृत्तस्थःसूर्यस्तुशराप्रसिद्ध्यारैवनवृत्त
स्थइतिवृत्योर्युगपदुक्तिरितिभावः यत्-यस्माद्धेतोः।एतौ-सूर्यचंद्रौःप्रतिवृत्तस्थौ-भूगर्भस्थौ-भूगर्भस्थैः कृताद्दत्तेएवंप्रति
पादितकर्णसूत्रक्रमप्रदेशोदशीनीयौ-तत्रकक्षाप्रदेशौतौसूर्यचंद्रौवस्तुभूतौ-स्वरूपसिद्धौ-स्फुटौ-सूर्यचंद्रयोस्तत्रस्पष्टोभो
गोवास्तवइत्यर्थः-अतःकारणात्-सहक्रमंदफलेन-एकवारसाधितमंदफलेन-मध्योसुसंस्थतौसूर्यचंद्रौस्पष्टौस्तः-यथाभौ
मादीनांवास्तवसंदस्यस्पष्टत्वानैवशीघ्रफलेनसंस्कारोनिस्पष्टोभोगस्तद्वदितिभावः ६८ मंदशीघ्रफलयोःक्रमस्योपपत्तिमाह
मृदुद्रुताख्यक्रमतोतएवकुजादिकानांप्रतिवृत्तयुग्मंपुरोक्तमेतत्खलुयत्तुक्तियुक्तंव्यसंतनोगौरवकल्पनस्यादिति-अ

तएव यतः सूर्यचंद्रयोः शीघ्रफलाप्रसिद्धामंदफलेनकेवलेनैवस्यष्टत्वसिद्धिरतएवेत्यर्थः भौमादीनांमंदशीघ्रक्रमात्प्रतिवृ
त्तहृयं पूर्वोक्तं छेद्यकनिरूपितमस्यतः कारणात् एतत् एतंदफलोत्तरशीघ्रफलक्षयनं खलु निश्चयेन सुक्रियुक्तं भौमा
दीनांसूर्यचंद्रवन्मंदफलमुल्कानंतरमाकाशेतदसंवादात्तेषां शीघ्रफलंफलानरमाकाशेसंवादार्थंकल्पितमितिभावः। त
तः मंदोत्तरशीघ्रोक्तविरित्यर्थः व्यस्तं शीघ्रोत्तरमंदोक्तिरूपं गौरवकल्पनं सूर्यचंद्रयोरेकारीतिमंदन्यायभौमादीनामिति
कल्पनहृयंगुरुभूतं एकोक्तैवमंदफलोक्तिर्लाघवमित्यर्थः ६९ नन्विदंसर्वंनदोषयत्नस्याद्यद्यवप्रमाणसिद्धस्यात्तस्यै
वचाकाशेनत्साधकादर्शनादनिश्चयदृस्यतोभास्करोक्तमनुवदति यमग्रहस्वप्रतिमंडलेनभिःसयत्रकक्षावलयेविलो
कते स्फुटोहितत्रास्यफलोपपत्तयेप्रकल्पितंतुंगमिहायसूरिभिरिति यहः स्वकीयेप्रतिमंडलेगच्छन्सन्भगर्भस्तैर्मनुष्यैः य
त्र यस्मिन्प्रदेशेकक्षावृत्तेदृश्यते कर्णसूत्रेणयत्कक्षाप्रदेशसमसूत्रेणग्रहोदृश्यतइत्यर्थः तत्र तत्कक्षाप्रदेशोहियतः
सग्रहःसग्रहःस्पष्टः तत्कक्षाप्रदेशीयमेषादिसूत्रंग्रहस्यस्पष्टो भोगइत्यर्थः अतोस्य स्पष्टभोगात्मकग्रहस्यफलोपपत्त
ये फलज्ञानार्थं पूर्वबुधैः शास्त्रप्रवर्तकैः इह ग्रहगणितग्रंथे तच्चंकल्पितं अयंभावः छेद्यकेस्यष्टमध्यस्थाः नयोरभेदे

राम०
९७

फलाभावः भेदेतुफलमुपपद्यतइतियथायथाग्रहस्यफलाभावस्थानादंतरमुपचितापचितंतथातथायफलमुपचितापचितापचितं
भवतीतिफलाभावस्थानंकस्यचित्कालस्यग्रहएवोच्चसंज्ञं अतउच्चस्यग्रहानतिरिक्तत्वेनसिद्धेराकाशेतत्साधकदर्शनात्प्रमाण
सिद्धमेवेति ७० अथनदुच्चसंज्ञोपपत्तिज्ञानार्थंछेद्यकेप्रदर्शयंस्तद्भूतिंभास्करोक्तामनुवदति यःस्यात्प्रदेशः प्रतिमंडलस्यदृ
रेभुवस्तस्यहृतोच्चसंज्ञा सोपिप्रदेशश्चलतीतितस्यात्कल्पितातुंगगतिर्गतिः भूमेःसकाशात्प्रतिवृत्तस्ययः प्रदेशोदूरेस्यात्त
स्यप्रदेशस्योच्चसंज्ञाहृताभिपुत्रैः तथावप्रतिवृत्तोच्चप्रदेशोयदैवग्रहोभवतितदैवकक्षायामुच्चभोगचिह्नेमध्यस्पष्टयोरभेदाद्ग
लाभावस्थानेप्रतिवृत्तोच्चप्रदेशसमसूत्रसंबंधादुच्चसंबंधादुच्चसंज्ञोचितेतिभावः। ननुवंप्रतिवृत्तस्यस्थिरत्वात्तदुच्चप्रदेशस्या
पितत्वेनतत्संबंधात्कक्षायामप्युच्चंफलभावस्थानरूपमेकत्रैवसंभवत्यतस्तदुच्चभगणाः कथमुक्ताइति सःप्रतिवृत्तीयः प्रदे
शएकदेशउच्चसंज्ञः प्रदेशस्यस्थिरत्वाद्विरोधाभासस्तत्रकोपिशङ्कः इति परिवर्तीतरेफलाभावस्थानंपूर्वफलाभावस्थानाद
यतएवानीदियद्भिरवगतंनपूर्वस्थानेदृस्यमशाबुपपत्तेसर्वथः कक्षायां चलति पूर्वदिगभिमुखंग्रहवद्भवतीतिकल्प्यते
अयंभावः पूर्वंप्रतिवृत्तंयत्कक्षाप्रदेशसंबंधेनज्ञानंद्वितीयपरिवर्तेतत्कक्षाप्रदेशसंबंधेनप्रतिवृत्तमुपपत्तिबोधकं

नजातं· किंत्वन्यकक्षाप्रदेशसंबंधेनप्रतिवृत्तमुपकल्पितमुपपत्तिबोधकं सिद्धमतः कक्षावृत्ते प्रतिप्रदेशं प्रतिवृत्तानामनेकत्वक
ल्पनेगौरवाल्लाघवादेवैवृत्तं प्रतिवृत्तारूयंकक्षायां चलतीतिकल्पनेनसर्वत्रोपपत्त्यनुपपत्त्यभावइति· उपसंहरति· तस्मादिति·
उच्चप्रदेशाचलनादिसर्थः गतिज्ञैः फलाभावस्थानं परिवर्त्तांतरेकस्मादेवान्यत्रनभवति· किंत्वनवरतंतत्स्थानचलनेनान्य
थागणितासाध्यतापत्तेरितिज्ञानइतिभिः शास्त्रप्रवर्त्तकैः· उच्चगतिः प्रसहंकल्पितापफलाभावइयांतरादिनैरिदमुच्चांत
रंतदैकदिनेनकिमिसलुपातेनः गत्याभगणाश्चप्रपपत्तारइतिभावः ७१ प्रतिवृत्तचलनोपपत्तिं श्लोकाभ्यामाहभूगर्भात्प्र
तिवृत्तस्यकेंद्रंसफलज्यायापूर्वगत्याप्रतिदिनंगच्छतिप्रतिमंडलं ७२ तत्संबद्धेनतथातेनप्रतिवृत्तोच्चरेखाकः कक्षायांप्रसहं
यातिसमसूत्रानुसारतइति· भूगर्भादंसफलज्यायांतरेणप्रतिवृत्तस्यकेंद्रंमध्यपरमाणुभागरूपं· प्रतिदिनं पूर्वगत्यागच्छ
ति· तत्संबद्धं· केंद्रसंबद्धंप्रतिवृत्तं· तथा· पूर्वाभिमुखंकेंद्रानुसारेणगच्छति· अन्यथाचलितंकेंद्रस्यकेंद्रत्वानुपपत्तिः· तेनः प्रति
वृत्तचलनेन· प्रतिवृत्तेच्चरेखाकः प्रतिवृत्तभागविशेषउच्चसंज्ञः कक्षायां समसूत्रानुसारेणप्रसहंयातिगच्छति· तथाचोच्च
भोगभगणादिकंनानुपपन्नं गच्छति· तथाचोच्चभोगभगणादिकंनानुपपन्नमिति भावः ७३ इदमनुपपन्नमि।

त्याशंकांतरमुत्तरप्रतिज्ञांचाह· ननुबुद्धिकल्पिताकाशवृत्तंकक्षायतंचप्रतिवृत्तंतदात्मत्वात्कथंचलतिचेच्छृणुवति· बुद्धिकल्पिताकाश
विभागात्मकमहाधिष्ठितगोलेनसूत्राश्रयीभूतसूत्रेणांतिवृत्तानुसारेणरेभूगर्भकेंद्रकंकक्षावृत्तंबुद्धिविनाकाशस्वरूपंअनं
तरं· तत्र· तत्स्वरूपकक्षावृत्ते प्रतिवृत्तं· भूगर्भादंसफलज्यायांतविरितकेंद्रमुच्चभोगाभिमुखं· चः समुच्चये· यदाकाशगोलां
तर्गतं· तदात्मत्वात्· आकाशात्मकत्वात्· कथंचलति· चलितुमशक्यं· आकाशस्यचलनाभावादन्यथाव्यापकत्वानुपपत्तेः· ए
वंचेदाशंकसेतर्हि· अणु उत्तरमितिशेषः श्रोत्रमनःसंयोगविषयमुत्तरंकुर्विति भावः ७४ उत्तरमेवश्लोकाभ्यामाहप्रवहा
शनयावायुरूपंयत्प्रतिवृत्तकं· महतावायुनासार्द्धमपराशांचमसपि ७५ तदाघातेनपूर्वस्मिन्निसंगच्छतिनद्यथाः· जलेम
हाप्रवाहेणयत्सत्स्वप्रवाहकइति· चंद्रकक्षागोलमवधिकृत्वानदत्तकक्षापर्यंतपिंडस्वरूपवायुगोलः प्रवहाख्यसंज्ञेन
वायुस्वरूपंयत्प्रतिवृत्तं· वृत्तमेववृत्तकंवायुपरमाणुकेंद्रकं· तेनकक्षायावायुरूपत्वाभावेप्यविरोधः· तत्· महता· गोलाकारे
णप्रवहवायुनासहपश्चिमदिगभिमुखं· भ्रमत्यपि· विरुद्धदिगभिमुखगमनासंभावनापि शब्दार्थः· तदाघाते· महावायु
गोलजनिताघातेन· एतेनासंभावनानिरस्ता· निसं पूर्वदिशि· यद्वद्गच्छति· ननुप्रतिवृत्तस्यांशत्वेनप्रवहवायुतोऽभिन्न

त्वात्कथं विपरीतदिगभिमुखगमनं संभवत्यतो दृष्टांतकथनेन समर्थयति यथेति जले महाप्रवाहेण कृत्वा एकदेशो विपरीतात्प्रवाहः प्रत्यक्षानुभवसिद्धस्तथा चदार्ष्टांतेपि तत्कल्पनमबाधितमिति भावः ७६ अथ फलाभावस्थानरूपत्वेन पथोर्ध्वं कल्पितं तथा नीचमप्यस्तीति भास्करोक्तमनुवदति उच्चाभ्रदृष्टांतरितं च नीचं मध्यः स्वनीचोच्चसमो यदा स्यात् कक्षास्तु मध्योपरिकर्णसूत्रपातात्स्फुटो मध्यसमस्तदानीमिति उच्चस्थानाद्दाशिषदृष्टांतरेण नीचं भवति यतिवृत्तस्थहरग्रदेशो यथोच्चं तथा प्रतिवृत्तस्थग्रदेशो भगणार्धसासन्नो नीचं नीचत्वादुभयोरूर्ध्वाधरेकरेखासंबंधादेतत्तुल्यभगणत्वेनाभेदः यथा राहुकेत्वोः अस्य फलोपपत्तये प्रकल्पितं तुंगमिति पूर्वोक्तं स्फुटयति मध्यइति यदा मध्योग्रहः स्वनीचाभ्यां तुल्यः हेतुमाह कक्षास्तु निःकक्षास्तु यन्मध्यबिंबं तदुपरि कर्णसूत्रस्य पातः संबंधस्तस्यात् स्फुटमध्ये रविमित्रस्थानादिसर्वः अयमर्थो गुरुतमैर्विबुधैः श्लोकोक्तिपद्याभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यामुपनिबद्धः सत्कापि भूमंडलमध्यदेशाद्दूरं गतोप्युच्चपदस्थितोपि अस्यैतमेव श्रवणाधिकोपि सनिःफलस्तत्र विचित्रमेतत् १ यद्गतिरधिका यदा यदास्याभवति तदेदृशमीप्सितं छयैव भुजफलमपि भूस्पर्शतां प्रयातं त्विदमखिलं मृदुनीचगेपि तद्वदिति मृदूच्चगे

उत्तरं न परं तु गतिफलपरत्वागस्वर्यग्रहणे चेति नं इदमखिलं भुजफलगसात्मकं न तु भूमंडलमध्यदेशात्तोगमनं [illegible] वृषि तद्वत् उक्तविधनेन चैवं मध्यारासन्नाल्पकर्णत्वेपि न सतिः मृदुनीचगेदसनेन शीघ्रनीचस्थे ग्रहगतिरधिकाने तिसूचितं साहिसपदेणममापि मश्रपद्यं भूमध्यदेशाच्चिकरेपि नीचसंस्थोऽफलोत्पश्रवणो न चित्रं उच्चस्थितो दूरतरं गतोपि सनिः फलोधिश्रवणः कथं तु १ तथा च ग्रहस्य एवं फलाभावस्तत्स्थानाद्यथा फलमुत्पद्यते तदिति फलानयनार्थमुच्चं केंद्रोपजीव्यमावश्यकमिति भावः ७७ भंगिमुगलेनेति पूर्वं प्रतिज्ञाते प्रतिवृत्तभंगिरूपे तिवक्ष्यमाणग्रंथसंगत्यर्थमाह इति प्रतिवृत्तभंगिरिति स्पष्टं अथोक्तांस्पष्टकियां प्रकारांतरेणोपपादयितुं नीचोच्चवृत्तछेद्यकं तत्रोर्ध्वाधररेखां चानुवदति कक्षास्तु मध्यग्रहविद्धतोयवृत्तं लिखेदंस फलज्यया तत् नीचोच्चसंज्ञं रचयेच्च रेखां कुमध्यतो मध्यखगोपरिस्थामिति अथ प्रतिवृत्तभंगिनिर्रूपणानंतरं कक्षावृत्तेस्तिनं यन्मध्यग्रहस्य विद्धं तस्मात् तत्केंद्रं प्रकल्प्येत्यर्थः अंसफलं ज्यया मिते

नव्यासार्द्धेनवृत्तमुपपन्निबोधकज्ञिखितं नीचोच्चसंज्ञं· अत्र· कक्षायुतवृत्ते छेद्यकरूपेकुमध्यमारभ्यमध्यग्रह
चिह्नोपरिस्थितारेखां कुर्यात् चकारान्नीचोच्चवृत्तपरिधिप्रदेशौ कदेशापर्यंतमिसर्थः ७८ अस्मिन्वृत्ते नीचोच्चसंज्ञतांप
तिपादयंस्तिर्यग्रेखामनुवदति· कुमध्यतोहरतरेप्रदेशोरेखासुतेतुंगमिहप्रकल्प्यं· नीचंतथासन्नतरेथतिर्यग्नीचोच्चम
ध्येरचयेच्चरेखामिति· इह· लिखितवृत्ते· भूगर्भात्संनहरेप्रदेशोएवंविधरेखासंलग्नेऊर्ध्वंकल्प्यं· भूमध्यात्संतासन्ने तद्वृत्ते
प्रदेशे· तथा· रेखायुते· नीचंकल्प्यं· अतएवैतद्वृत्तंनीचोच्चसंज्ञं· नीचोच्चमध्ये· नीचोच्चस्थानाभ्यामत्यंतकृत्वातदंतइसर्थः· ति
र्यग्रेखां कुर्यात्· एतेननीचोच्चवृत्तस्यचतुर्भागाःसमाःकृताः ७९ कक्षायाःसमचतुर्भागकरणमाहकुमध्यतोधरारेखास
षड्रवचरावधिःकक्षायांनिमिनातिर्यग्रेखाकार्याकुमध्यगेति· कुमध्यमारभ्यःरचितरेखायाअधःस्थारेखाकक्षायांग्रा
हासद्भानरितस्थानमर्यंतंकार्या· कक्षासंबंधध्रुवाधारेखैकदेशाभूतकक्षायासरूपरेखयाभ्यामत्यंतनतिर्यग्रेखा
भूगर्भस्पृष्टाकार्या ८० अथनीचोच्चवृत्तेग्रहांकनंभुजकोटिज्ययोःस्वरूपंचपद्याभ्यामाहनीचोच्च वृत्तेभगा
णांकिते स्मिन्नुच्चप्रदेशात्खलुतुंगभागैः कक्षास्थराशिक्रममार्गरीत्यामेषादिरस्मात्खचरोविलोमं ८१ देय

लतुर्थांतरमद्रेंद्रोर्ज्योच्चरेखाखगयोश्चमध्ये· तिर्यक्तुतिर्यगतस्त्वरेखेटमध्येभवेत्कोटिगुणोधरोर्ध्वइति· अस्मिन्लिखिते
नीचोच्चवृत्ते· भगणांकितेहरराशिभागाद्यंकितेनीचोच्चउच्चप्रदेशामारभ्यःनिश्चयेन· उच्चभागैः कक्षावृत्तस्थराशिक्रमोराश्य
वस्थानक्रमस्तस्यमार्गः· अभिमुखदिक्तद्दीप्तानहिगभिमुखगणनया· मेषादिस्थानसंबंधं· अस्मान्मेषादेः सकाशाद्वृषः· वि
लोमंकक्षास्थराशिक्रमविपरीतदिगभिमुखगणनया· देयश्चिह्नितः कार्यः· अत्रप्रतिवृत्तस्थितेर्वैपरीत्यं· यतःप्रतिवृत्तस्थ
उच्चस्थानाभिमुखभूगर्भोत्थफलज्यायकेंद्रकत्रिज्यावृत्तं· नीचोच्चवृत्तंतुभूगर्भग्रहस्थानावधित्रिज्यायकेंद्रकमंत्यफलज्या
वृत्तमित्यर्थः· ग्रहोच्चांकनंसुगमं· ग्रहोच्चांतरं· अत्र· नीचोच्चवृत्तपरिधौ· केंद्रं· उच्चरेखायग्रहयोरंतरालेतिर्यग्रेखाकेंद्रज्याकारासुजमा
· नीचोच्चवृत्तस्थतिर्यग्रेखाग्रहयोरंतरालेकेंद्रज्याकारोर्ध्वधरारेखाकोटिज्याः ८२ ननुपूर्वंयेभुजकोटिज्येप्रति वृत्तेप्रति
पादितेतएवनीचोच्चवृत्तेत्यफलज्याव्यासार्द्धकथंसंभवतइत्यतउत्तरंद्वितीयकारोपजीव्यकोटिसाधनेकारणंचभास्करोक्त
मनुवदति· येकेंद्रयोःकोटिफलेकृतेनेनीचोच्चवृत्तेभुजकोटिजीवे· त्रिज्योर्ध्वतः कोटिफलंमृगादौकर्क्यादिकेंद्रेतद
धोयतःस्यादिति· ये· स्वेनाहतेइत्यादिनोक्तेकेंद्रभुजकोट्योःफले· ते· नीचोच्चवृत्तेभुजकोटिज्ये भवतइत्यत्ररं· मकरादिष

षड्भांतर्गतेकेंद्रेकृत्वा वृत्तं नीचोच्चवृत्तं तिर्यग्रेखयोरंतरं त्रिज्या तद्ध्वंकोटिफलं कोटिज्या नीचोच्चवृत्ते कर्कादिषड्भांतर्गत
केंद्रे त्रिज्यायाद्यः कोटिज्या नीचोच्चवृत्ते यतो हेतोः स्यात् ६३ उक्तहेतोर्हेतीयकर्णानयनप्रकारे क्षेत्रस्य कोटिदर्शयन्क
र्णानयनमुपपादयंश्चशेषं पूर्वोक्तमेवेत्याह अतस्तदैक्यांतरमत्र कोटिर्दोर्दोः कलांतस्तु तियोगमूलं कुमध्यनीचो
च्चवृत्तिस्तुखेरांतरेऽतिश्चान्यदिहोक्तवत्स्यादिति अतउक्तहेतोः तयोस्त्रिज्याकोटिफलयोर्योगांतरं अत्र नीचो
च्चवृत्तछेद्यके कोटिः भुजफलं भुज तद्वर्गयोर्योगमूलं भूगर्भं नीचोच्चवृत्तपरिधिस्तु ग्रहविक्रमनयोरंतराले स्व
क्रर्णः अन्यत् स्पष्टग्रहफलस्वरूपतद्वर्णनादिकं इह नीचोच्चवृत्तछेद्यके उक्तवत् प्रतिवृत्तभंग्यक्रीत्या स्पष्टख
गोहिदृश्यः कक्षाख्यवृत्ते अतिसूत्रसन्नेफलं च मध्यस्फुटखेटमध्ये मध्येग्रगेस्पष्टखगाद्गणतस्तु स्थितेस्वंक्रियते
नतश्चतिसमानमितिभावः आनयनं तु कर्णाग्रे भुजफलं तदा त्रिज्याग्रे किमित्यनुपातेन त्रिज्याहतं भुजफलं अतिदृक्क
लस्य चापं तत्वादिखचरस्येक्रमुपपन्नमेव॥ ८४॥ ॥अथ भंगिसुगलेनेति प्रतिज्ञातं निरूपितमित्यग्रिमग्रंथा
संगतत्वपरीहारायाह दृतिनीचोच्चवृत्तभंगिरिति स्पष्टं॥ ॥प्रतिवृत्तनीचोच्चवृत्तभंग्योरेकवाक्यतां प्रसयार्थं भास्करो

क्रांपद्याभ्यामनुवदति मंदोच्चनीचोच्चे प्रतिमंदले पाग्रहेनुलोमं निजकेंद्रगत्या शीघ्राद्विलोमं ग्रहजनीवभानिलंबितः स्पष्टतएवय
स्मात् ८५ नीचोच्चवृत्तेषु पुनरन्यथा नेतस्यानुलोमप्रतिलोमयाने एकागतिः सा प्रति
भानमन्यस्मात्तैः फलार्थं परिकल्पितं तदिति प्रतिवृत्ते मंदोच्चस्थानात् ग्रहः अनुलोमं
राशिक्रममार्गेण अग्रे अग्रिमप्रदेशे स्वीयकेंद्रगत्या मंदकेंद्रगत्या प्रतिदिनं गच्छ
ति शीघ्रोच्चाद्वीघ्रकेंद्रगत्या प्रतिदिनं राशिक्रमार्गे विपरीतेनेति विलोममित्यस्यार्थः म
च्छति दृष्टग्रहाद्दूरे पूर्वगमनं विपरीतगमनोपमीयते भाति मनुष्याणां दृग्विषयं
भवतीत्यर्थः नतु ग्रहस्य पूर्वगमनं यस्मिन्गमनेन कथं भासतां दूरो विरूढत्वादतो हेतुमा
ह विलंबितरति यस्मात्कारणात्सूर्वदिशं गच्छन्नपि ग्रहः शीघ्रोच्चाद्दूरे पूर्वगतेः पश्चा
त् एवकारात्सूर्वनिरासः विलंबितो तरितः तथा च पूर्वेनोगच्छन्नपि ग्रहो दूरगतेः
शीघ्रोच्चात्स्वं रिशिगच्छन्नपि विचारे पश्चाद्रेवगच्छतीति निर्णीयते तदविरूढमिति भावः तस्य ग्रहस्य प्रतिवृत्तेनुलो

मप्रतिलोमयाने· स्वोच्चात्सर्वेषाम्प्राङ्मुखी· ते· पूर्वश्लोकोक्ते· नीचोच्चवृत्ते· अन्यथा· विपरीते· मंदोच्चात्पश्चात्· शीघ्रोच्चात्सर्वस्मिन्नित्यर्थः
प्रतिवृत्तसंस्थायाः सकाशी नीचोच्चवृत्तसंस्थितेर्विपरीतत्वात् पुनरितिवाक्यालंकारो नन्वेकग्रहस्यप्रतिवृत्तनीचोच्चवृत्तयोर्भि
न्नयोरनवरतगमनं विपरीतं परस्परं बाधितमिति अत आह एकेति· सा· प्रतिवृत्तस्थग्रहस्यगतिः प्रतिपादिता· एका· मुख्या· वस्तु
भूतेत्यर्थः· अन्यत्· नीचोच्चवृत्तेग्रहगमनं प्रतिपादितं· प्रतिभानं· आभासमात्रं· नवस्तुनिर्हेतुत्वासंभवात् प्रतिवृत्तस्थगम
नं वस्तुभूतं नीचोच्चवृत्तेसुकुरभूते विपरीतं भवतीतिभावः· ननु वस्तुभूता प्रतिवृत्तगतिर्वक्तुमुचिता नीचोच्चवृत्तगमनं
त्ववस्तुभूतं विरुद्धत्वादक्तुमुचितं नेत्यत आह प्राज्ञैरिति· तत्· नीचोच्चवृत्तछेद्यकं· फलार्थं· फलसाधनप्रकारोपपत्तिप्र
तिपादनार्थं सुबुद्धिभिः एतच्चार्थं मंदावबोधार्थमवस्तुभूतमप्युपकल्पितं· प्राज्ञैरित्यत्र प्रकर्षेणाज्ञाइति प्रतिवृत्तस्थितयज्ञैस्त
दुपकल्पितमन्यथानुपपत्तेरिति कश्चित् ८६ ननु वस्तुभूतसमं कल्पितछेद्यकं मनुष्याज्ञाकामित्याग्रहिणो मनुष्यैः· शं
कानिरा· सार्थमनुवदति· भंगीद्वयं चेत्स्थितं विमिश्रं वृत्तद्वयेप्यत्रयथोक्तदत्तं· नीचोच्चवृत्तप्रतिवृत्तयोगेभवत्यव
श्यं चरस्यचिह्नमिति· रचनाद्वयं· प्रागुक्तं· विमिश्रं· एकत्रसंकीर्णं· लिखनं· एकत्रकरूपावृत्तेत्रकरीसावृत्तकरीद्वयं न्यस्तं· य

MEMORIAL DR BHAU DAJI

द्यथाकाशौ हेरूपाभावारेकस्याभंग्याः समुचितत्वमितिमिश्रभंग्याअवास्तवत्वाल्लिखनमनुचितं· तथाप्यन्यस्याअवा
स्तवत्वेपि लिखनौचित्यवत्त्वल्लिखनौचित्यं· प्रकृतवास्तवांशत्वेनापितदौचित्यमितिसूचनार्थं चेदित्युक्तं· अत्र· मिश्रभं
ग्यां· वृत्तद्वये· प्रतिवृत्तेनीचोच्चवृत्ते चेत्यर्थः· अथिरादरार्थः तेनान्यतरानिरासाद्द्वयोर्वृत्तयोरुक्तरीत्यावृत्तं ग्रहविक्तं तर्हि
नीचोच्चवृत्तप्रतिवृत्तसंपातेवश्यं· नान्यत्र भवतीति प्रतीः ८७ अथातिमंदबोधार्थं लौकिकदृष्टांतेन भास्करोक्तमनु
वदति· यथा भवेन्नैलिकयंत्रमध्ये काष्ठभ्रमोगोभ्रमतोविलोमः· नीचोच्चमण्डलं तथास्यात्स्थाद्वलतोपि प्रतिमंडलेनेति· ते
लोत्पादकं यंत्रं भाषयापाणाख्यं तस्योल्खलमध्ये तिलादिघर्षकं स्थूलकाष्ठं घंटीघंटस्य भ्रमणं· गोशब्देन गोबली वर्द
न्यायाद्बलीवर्दः तस्य भ्रमणायेरुयाविपरीतं यथा भवति· तथा प्रतिमंडलेन· प्रतिवृत्तमार्गेण गच्छतोग्रहस्य· अपि शब्दाद
न्यत्रगमनासंभवइति विरोधाभासः· नीचोच्चवृत्तभ्रमणं कल्पितं नीचोच्चवृत्तेगमनं· अन्यत्· प्रतिवृत्तगमनायेरुयावि
परीतमाभासमात्रं न वस्तुरूपं स्यात्· अन्यथा द्वयोः· स्थित्यावृत्तद्वयसंपातेग्रहविक्तं न स्यात्· नतु नीचोच्चवृत्तस्थितिरे
व वस्तुभूता किंनास्तां· प्रतिवृत्तस्थितिस्तु कल्पितेति चेन्न· प्रतिवृत्तात्मकवायुवृत्तस्य महावासुधातोपजीव्यपूर्वग

मनापेक्षयानीचोच्चवृत्तस्यवाद्यात्मकस्यग्रहकक्षायांग्रहगतिपूर्वगमनेयच्चगमनप्रतियारवक्त्वावस्थानपूर्वगमनकल्पनस्य
हेतुविनाःसंभवात्-अधिकत्वेनगौरवापत्तेश्चोक्तग्रहपूर्वगमनविरुद्धकल्पनाच्च ८८ प्रसंगाद्विप्रतिपन्नसिद्धांतसुंद
रोक्तंतदनुवादेनानूद्य दूषयति-वामक्रियादिरयितुंगलवैस्तदुच्चान्मेषादिषु
दिविचरःक्रमतोत्रकल्प्यःनीचोच्चमंडलविधाविति यल्लिलोक्तं सिद्धांतसुंदर
कृतातदलमित्यतमिति-पूर्वार्द्धं सिद्धांतसुंदरोक्तं-अत्रग्रहादग्रेउक्तंक्रमपर
सुच्चपक्षेनान्ये सेवमारासुक्रवामपरंग्रहपक्षेनान्ये इति-उभयत्रव्यवधानात्-
अन्ये इति साधारणोक्तानीचोच्चमंडलविधाविति स्पष्टार्थमयोक्तं-इति-पूर्वा
र्द्धेन-सिद्धांतसुंदरकृताज्ञानराजदैवज्ञेनयदुक्तंतदसदित्यर्थः ८९ अस्यैव
हेतुमाहप्रतिवृत्तराशिसंस्थितेरिहयस्मात्-विलोमसंस्थितिः-अथवाफ
लगाधनर्णताविपरीतागदितानतेनयदिति-इह नीचोच्चवृत्तेःप्रतिवृत्तवर्त्त

मानराशिसंस्थानाद्विपरीतक्रमेणराशीनामवस्थानं-यस्मादेतोरतःकारणात्सातवृत्तराशिसंस्थानमेवनीचोच्चवृत्तेतुक्तंत
दसुक्तं-नतुनीचोच्चवृत्तस्यावस्तुभूतत्वेनकल्पितत्वाद्राशिसंस्थानस्यापिनयात्वेनप्रतिवृत्तवद्राशिसंस्थानकल्पनेपिफलो
त्पत्तेरनिवारितत्वादविरुद्धंउभयप्रकारेणसंपातेग्रहचिह्नासिद्धिस्त्वावस्तुभूतत्वेनकल्पितत्वादरुतिरिसुस्वरसादाहअ
थवेति-तेन-सिद्धांतसुंदरकृता-फलस्यधनर्णत्वंविपरीतं-मध्येयद्गेस्पष्टखगाद्गांतस्पष्टस्थितेस्वमित्यक्तंविपरीतंयद्या-
स्माद्धेतोरनुक्रमस्माद्धेतोरनुक्रमस्मात्पुक्रमिति हूषणांतरं-अयंभावः कक्षास्थमध्यग्रहस्थानात्स्पष्टग्रहस्थानंयत्रयदं
तरेणभवतितत्रवक्रीसातदंतरेणैवविपरीतदिशिभवत्यवस्तुभूतं-कक्षायांराशिक्रमस्यानिष्टत्वादतोस्यासत्यसुक्रीसा
यत्रवतितद्वस्तुभूतस्यस्पष्टस्थानज्ञानार्थंविपरातमवश्यंकार्यंनतुक्तोनतुक्तंसदेवनतदनुक्तोनतुक्तमसदेवनतदनर्णवाकां
चस्वर्णेतुमंदस्फुटे-अग्रेस्पष्टगतेमंदुस्फुटखगात्स्पष्टग्रहेइति-इदंलेखकवाक्यतापनंनविरुद्धं ९० एतच्छेद्यवक्रीसाफल
दानक्रमोपपत्तिंपद्यत्रयेणाहमंदनीचोच्चवृत्तेयतोमध्यमोयातितेनोक्तवक्रीसाम्रूलेनसः-सस्तुतोःवास्तवोमध्यवत्स्यात्स्फु
टोमंदएवः स्वकक्षागतोस्यात्स्तुते ९१ शीघ्रनीचोच्चवृत्तेचलोच्चाद्धोमंदएवःस्फुटःशीघ्रकेंद्रांतरे-एवमागिणादयोस

पंतत्रनुस्पष्टतारात्मकः शून्यबाणे भवेत्॥ ९२॥ अतो मृदुस्पष्टविहीशीघ्रतुंगं भवेच्चंचलकेंद्रमस्मात्· उक्तोपपत्त्याचपलं
यत्रसंस्कृतो मंदखगः स्फुटः सदृति· यतः कारणात्· मध्यमोग्रहो मंदनीचोच्चवृत्तेगच्छति· तेनकारणेन· उक्तरीत्या· मंदफला
नयनप्रकारेण· मदूच्छेन· पंदोच्चोसत्रेनमदफलेन· समध्यमः· अवास्तवः कक्षावृत्तस्थचिह्नात्मकः· संस्कृतः केंद्रवशाद्धीन
युतः· मंदपूर्वः· स्फुटः· मंदस्पष्टदृसर्थः· स्वकक्षावृत्तस्थोमध्यवदवस्तुतो भवति· अस्मात्· कक्षावृत्तस्थमंदस्पष्टविह्नात्· चि
ह्नकेंद्रदृष्टत्वेसर्थः· कृते शीघ्रोच्चानीचोच्चवृत्तेः· शीघ्रोच्चान्मंदस्पष्टोग्रहः· शीघ्रकेंद्रांतरे· पूर्वमार्गेण· देयः· तत्र· दृत्र चिह्न· हि·
निश्चयेन· अयं· ग्रहः· आकाशदृष्टतारात्मा· शराभावेस्यात्· आकाशदृष्टतारात्मकग्रहस्यैतन्मंदस्पष्टचिह्नमिसर्थः· शर
सत्वेनस्थानादृष्टिरणान्नरदृति छेद्यकेतस्त्रिखनमशाक्यमनः शून्यबाणेदृस्फुटं· अतः कारणान्मंदस्पष्टानंशीघ्रोच्चशीघ्रकें
द्रं· अस्माच्छीघ्रकेंद्रात्· उक्तोपपत्त्यारीत्यायच्छीघ्रफलेनसंस्कृतो मंदस्पष्टः· स्फुटः· कक्षायांनेगात्मकः· सः· ग्रहः· स्यात्·
९३ ग्रहोच्चांतरस्यकेंद्रत्वेसुक्तिभास्करोक्तामनुवदति· वृत्तमध्यं किलकेंद्रमुक्तंकेंद्रंग्रहोच्चांतरमुच्यतेतः· यतोंतरेनाव
ति तुंगदेशानीचोच्चवृत्तस्यसदैवकेंद्रमिति· किल· निश्चयेन· वृत्तस्यमध्यभागरूपंस्थानंकेंद्रंपूर्वैक्तं· अतः कारणाद्

होच्चयोरंतरंभोगात्मकंकेंद्रमुच्यते· मध्यभागेनग्रहोच्चांतरस्यसंबंधाभावात्कथंकेंद्रत्वमितिनः संबंधमाहयतइति· यतः का
रणात्· कक्षायामुच्चभोगस्थानात्· तावति· उच्चग्रहांतरतुल्ये· अंतरे· कक्षायांयत्स्थानंतत्रेसर्थः· नीचोच्चवृत्तस्य· सदा· सर्वका
ले· एवकारादविच्छेदः· केंद्रेस्यात्· ग्रहस्यतत्केंद्रत्वादतः केंद्रसंबंधात्तस्यकेंद्रसंज्ञोक्तिभावः ९४ अथशीघ्रफलमतिस्
क्ष्मोलस्थितिसिद्धेद्यकल्पनोपजीव्यस्वकल्पितंविवक्षुः प्रथमंतत्प्रतिज्ञानंस्तुपपत्तिमाह शीघ्रनीचोच्चवृत्तभागाना
साधयतिः· अथभास्करसंमतंवदामिग्रहशीघ्राख्यफलंचयुक्तिसिद्धं· मृदुकर्णहताः स्वशीघ्रभागास्त्रिभजीवाविहृताः
स्फुटाभवंतीतिः· अथानंतरंग्रहस्यशीघ्रसंज्ञकंफलं· युक्तिसिद्धं· प्रागुक्तापेक्षयासमुक्तिकं· नन्वेवंग्रंथेकेनापिनोक्तंत्व
दुक्तंचकथंप्रमाणमितिनः· आहभास्करसंमतमिति· यद्यपिगणितेयाथार्थोनुरोधान्नोक्तंतथापिनीचोच्चवृत्तभंग्याफल
दानक्रमोपजीव्यकारणोक्तो मध्यगस्यास्वकक्षास्थवृत्तेभ्रजेन्मंदनीचोच्चवृत्तस्यमध्यंयतः· तद्धनोशीघ्रनीचोच्चमध्यंतः·
थाशीघ्रनीचोच्चवृत्तेस्फुटःखेचरइत्यत्रतद्धनाविसस्य· तत्तद्धस्यपूर्वपरामर्शान्मंदनीचोच्चवृत्तपरिधाविसेवार्थःप्रतीय
ते· एतेनभास्करोक्तशीघ्रफलविसंवादोमहदूषणंमदोक्तंपरास्तं· प्रतिज्ञानस्यभास्करोक्तनदृतावितियदार्थानुसरतात्

मंदनीचोच्चवृत्तपरिधिस्तुल्यभोग्यो मंदकर्णांतरेणेति नतस्तदंतरेण कक्षावृत्तं तत्र मंदस्फुटइति तात्पर्यं अत एवाग्रेग्र
हस्य कक्षाचलकर्णनिघ्नीस्फुटा भवेद्व्यासदलेन भक्ता तद्व्यासखंडांतरितः कुमध्यात्सभाप्यते हि प्रवहानिलेन निस
मनंतरोक्तौ चलवर्णोपलक्षणान्मन्दकर्णो नेदमेव कक्षावृत्तमात्रोपलभ्यं सूर्यवंद्ययोस्त्विदमेव भवति मंदस्फुट
स्थाने शीघ्रनीचोच्चवृत्तमध्यं शीघ्रनीचोच्चवृत्ते तारात्मकः स्पष्टग्रहस्तदधिष्ठानवृत्तं शीघ्रकर्णांतरेण कुमध्यात्यो
गुणं कक्षावृत्तं अत एव क्रमोपि संलग्नः मध्यस्त्रिज्यावृत्तरूपकक्षावृत्ते मंदस्फुटो मंदकर्णवृत्तरूपकक्षावृत्ते मंदनीचोच्च
वृत्तसंलग्ने स्पष्टः शीघ्रकर्णवृत्तरूपकक्षावृत्ते शीघ्रनीचोच्चवृत्तसंलग्न इति भास्कराचार्याणां स्वरसो क्तो शास्त्रसो
ऽपि प्रायः गणितानुरोधेन तु तद्वत्ताविसस्य पूर्वकक्षावृत्ते मंदनीचोच्चवृत्तस्थग्रहस्य बंधिकर्णसूत्रसंक्रेदस्य पर्यः शी
घ्रनीचोच्चवृत्तमध्यं मंदस्पष्टभोगरूपं शीघ्रनीचोच्चवृत्ते स्पष्टलाराम्यको भोगनमदस्पष्ट एव एतत्कर्णसूत्रसंक्रेपूर्वक
कक्षावृत्ते एव स्पष्टो भोग इति शास्त्रे भोर्थो लक्षणया वृत्तइति एवं च भास्करसंमतमिदस्य भास्कराचार्याणां संमतं मा
र्यं नतु तेषामुक्तमिदमर्थः पर्यवसितः तत्र स्पष्टा शीघ्रा शानाहमदुकर्णहतारनि स्वशीघ्रभागाः ग्रहस्य शीघ्रनी

चोच्चपरिधिभागाः प्रागुक्ताः मंदकर्णगुणास्त्रिज्यया भक्ताः स्पष्टाः शीघ्रकर्मण्यपसुक्ताः स्युः ९५ भुजकोटिज्ये स्फुटे व
दशीघ्रकर्णश्लोकाभ्यामाह शीघ्रकेंद्रभुजकोटिजीवे मंदकर्णगुणिते त्रिगुणाप्ते तेस्फुटे तदुभयज्यके नतः स्पष्टशी
घ्रइति जीवास्फलज्या ९६ कोटिज्यायां युताहीनाभ्यां गवक्रोदिकेंद्रके तद्वर्गयुक्ताद्दोर्ज्यायावर्गान्मूलं चलश्रुतिरिति प्रा
गानीते शीघ्रकेंद्रस्य भुजकोटी रूपनयोर्ज्यो स्पष्टे त्रिज्योपसुक्ते भव
तः ततो नंतरं स्पष्टे त्रिज्योपसुक्ते भवतः ततो नंतरं स्पष्टशीघ्रनीचोच्चवृत्तो सज्यांसफलज्या त्रिज्योत्थं फलमिहांसफ
लस्य जीवेत्यत्र मंदकर्णमितत्रिज्योत्थफलं स्पष्टांत्यफलज्येत्यर्थः स्पष्टशीघ्रकोटिज्यायां मकरादिकर्कादिषड्भांतर्गतकें
द्रे क्रमेणापुना तस्याः वर्गेण युक्तात्स्पष्टशीघ्रभुजज्यायावर्गान्मूलं शीघ्रकर्णः प्रागुक्तः शीघ्रकर्णो स्यात्समाणत्रिया
यामनुक्रमयुक्तइत्यर्थसिद्धं ९७ प्रकारांतरेणैनं कर्णं साधयंस्तस्मादुक्तरीत्यानीतफलेन संस्कृतो मंदस्पष्टस्पष्टः
सकृत्स्यादिति पद्याभ्यामाह मानसाधितेयं चलकेंद्रजेदोः कोटीफलेन त्रमृगादिकेंद्रे मंदश्रवः कोटिफलेन युक्तहीनं
कर्कादिभषड्कें द्रे ९८ तद्वर्गबाहुफलवर्गयुते पदं स्यात्कर्णश्चलश्चलफलं च पुरोक्तमस्मात् मंदस्फुटश्चलफले

नतुसंस्कृतः स्यात्स्पष्टः सकृद्भवति नासकृदत्रचिंसदति. प्राक्पूर्वं साधिते. कृते ये शीघ्रकेंद्रोसन्ने भुजकोट्योः फले. शीघ्रकेंद्रभुजको-
टिज्याभ्यां शीघ्रकेंद्रभुजकोटिजीवे इत्यादिना साधिताभ्यां स्वेनाहतेइत्यादिना साधिते. ये. भुजकोटीफले पूर्वं हेतुना साध
ने परिधिः स्पष्टएव. उन्नरार्द्धेनतत्साधने सयत्फलज्यास्पष्टैव त्रिज्याहतेइत्यत्र मंदकर्णाहतेइति ध्येयं. नत्रतयोर्मध्ये. कोटिफले
न. मकरादिषड्भांतर्गतशीघ्रकेंद्रे मंदकर्णो सुक्रः. कर्कादिराशिषड्भांतर्गतकेंद्रे हीनः. तस्यवर्गः. भुजफलस्यवर्गः. अनयोर्यो
गान्मूलं शीघ्रः कर्णः प्रागुक्तात्व्यवहितकर्णात्तुल्यः स्यात्. अस्मात्. शीघ्रकर्णात्. शीघ्रफलं. प्रागुक्तं स्यात्. त्रिज्याहतभु
जफलं श्रुति हृत्फलस्य चापं लवादिरवचरस्य फलमित्यनेन स्पष्टभुजफलं शीघ्रकर्णाभ्यां शीघ्रफलं साध्यं. त्रिज्या
हतकर्णहृतभुजज्यातश्चापवा द्वौ विवरं फलं वेति प्रकारांतरेण स्पष्टभुजज्या शीघ्रकर्णाभ्यां शीघ्रफलं वा साध्यं. नतु भयत्र
त्रिज्यास्थाने पूर्ववन्मंदकर्णो ग्राह्यः किंतु त्रिज्यैव प्रतिमंडलाख्यभुजोपि स्यात्तत्परिध्यानात्त्रिज्यासन्नपरमफलज्याचापरू
पपरमफलसुतोनोनसुतविभरूपचतुःपदात्मतमपदेउक्तरीत्या साध्यः. ननुस्पष्टांत्यफलज्यावापरूपपरमफलजनिम
पदैरिति ध्येयं. मंदस्फुटभोगात्मको यहः एतदानीं शीघ्रफलेन सकृदेकवारं संस्कृतएव किंतु भूयो भूयो मुहुः संस्कृत

स्यात्तोभोगः स्यात्तएव. पूर्वोक्तासकृत्करणं मंदार्थं स्पष्टयति. असकृदिति. अत्र. नवीनप्रकारे. असकृद्द्वारं. यावद्विशेषः
ग्रहस्थितिसोत्तेस्यात् ९९ अत्रोपपत्तिं प्रतिजानन्पूर्वं तत्रकलानन्पूर्वं तत्रकलावृत्तमाह अत्रापि भगणयुगलेन विशेषपूर्वं
युक्तिं वदामि विमलामतिभत्वुगम्यां. मंदश्रुतिप्रमितकर्कटकेनवृत्तं भूगर्भतोयदिहतत्वलुकर्णिकाख्यमिति. अत्रापि
नवीनशीघ्रकर्मप्रकारे. अपिशब्दः पूर्वनयनोपपत्त्यासमुच्चयार्थः. प्रतिवृत्तनीचोच्चवृत्तरूपछेदकद्वयेन विशेषपूर्वं. पूर्वो
क्तात्त्वविशेषमितिक्रियाविशेषणः युक्तिं निर्हेतुकां. अतएव सुबुद्धिभिः सुखेन बोध्यां. मंदकर्णतुल्यकर्कटकेनयद्वृत्तभू
र्भस्थानात्तद्वृत्तं. इह. शीघ्रकर्मोत्पादनार्थं. खलु निश्चयेन. कक्षासंज्ञं. नतुत्रिज्यास्वं मंदकर्मोपयुक्तं पूर्वोक्तं. अयं भावः. न
हविबंतुकर्णो येइत्यविवादं. तत्रसूर्यचंद्रयोः शीघ्रफलाभावान्मंदकर्णो येवस्थानं नान्यत्र. तत्रप्रावीने मंदकर्णो नभ्यप
गमेननयोः कक्षायामवस्थानकल्पनं स्वतिमंदं. मंदफलानुपपत्तेः. तदुपजीव्यमंदप्रतिवृत्तावस्थाने तु मंदकर्णसिद्धेस्त
दनुरोधेन कक्षावृत्तस्य क्रांतिवृत्तानुकारस्य त्रिज्यावृत्तातिक्रमस्यावश्यंसिद्धिः. एवमितरग्रहस्यापि मंदफलसद्भावान्मंद
कर्णजनितकक्षावृत्तं त्रिज्यावृत्तवदवास्तवं ग्रहानाश्रयत्वाद्गणितार्थं कल्प्यतेइति २०० अथास्मिन्सुलिखितेवृत्तेरा

स्यैकनं मंदस्य ग्रहग्रोच्चयोरंकनं च शीघ्रकेंद्रभुजकोटिज्ये स्यष्टे साधिते तद्युपपत्तिं चाह त्रिज्योत्थवृत्तवदिहापि भसंस्थितिः स्या
त्तत्साधनत्वमत्र दुरवेक्षत्वमेव चिह्ने· शीघ्राख्यकेंद्रभुजकोटिगुणो त्रिभज्या वृत्तस्थिता विहमृदुश्रुतितः सुसाध्या विति· त्रिज्यापि
नव्यासार्द्धजनिनपर्वकक्षावृत्तवत्· इह· लिखितवृत्ते· अपिः समुच्चये· राशिभाद्यवस्थानतुल्यं स्यात् कक्षानुरूपत्वात्· प
रमचक्षावृत्तस्थविभागेभ्यो वृहल्लघुकर्णक्रमेण महान्तो ऽल्पाविभागा इति विशेषः· तत्र· मंदकर्णवृत्ते· मंदस्यष्टस्थाने मंद
स्यष्टग्रहचिह्नं शीघ्रोच्चभोगस्थाने शीघ्रोच्चचिह्नमिति द्वे चिह्ने कार्ये· शीघ्रकेंद्रभुजकोट्योर्ज्ये· पर्वकक्षावृत्तस्थे· इह· वृत्ते· मं
दकर्णवत् शीघ्रवत्युपातेन सुसाध्ये एव· अत एव नवीनप्रकारे शीघ्रकेंद्रभुजकोटिजीवे मंदकर्णगुणिते त्रिगुणासे· ते स्फुटेन
दुनयज्यकेंद्रस्फुटक्रमुपपन्ने· एतेन मंदकर्णहताः स्वशीघ्रभागास्त्रिभजीवाविहताः भवंतीत्यक्रमपि युक्तं· उक्तपरिधीनां पू
र्वकक्षावृत्तसंबंधेनोक्तेरेतद्वृत्तसंबंधार्थं मंदकर्णानुपातस्यावश्यकत्वात्· अत एव चैतद्वृत्ते मंदकर्णस्य परमज्यात्वेन मं
दकर्णस्यष्टपरिधिभागत्वेनाहतेरस्याद्वैनस्यष्टांसफलज्या· न त्रिज्यातः संबंधाभावात् २०१ शीघ्रप्रतिमंडलमाह भरगा
भेतः परचलाख्यफलज्यकायेतुंगोन्मुखे यदिह विक्रमनोपि वृत्तं· मंदश्रुतिप्रमितकर्कटकेन यच्च तद्वा स्लवंग्रहचलप्रतिमंडलं

MEMORIAL

स्थारिनि· भरगर्भस्थानात्परमशीघ्रफलस्यष्टज्यामितायेस्थाने शीघ्रोच्चचिह्नाभिमुखे· इह· मंदकर्णवृत्तानएव· यच्चिह्नं· अतो ऽस्मात्केंद्र
रूपात्· अपिर्भगर्भेणसमुच्चयार्थः मंदकर्णप्रमितकर्कटकेन यद्वृत्तं· चोद्वृत्तेन समुच्चयार्थः· तद्वृत्तं· ग्रहबिंबाश्रयत्वात्
ग्रहस्य शीघ्रप्रतिवृत्तं स्यात् २ अस्मिन्वृत्ते मंदस्यष्टग्रहशीघ्रोच्चयोरंकनं तदंतरं केंद्रमिति च वदभुजकोट्योर्ज्ये श्लोकाभ्यामा
ह मंदस्यष्टग्रहशिघ्रतुंगोदयात्त्वपर्ववत्· तदंतराले शीघ्राख्यकेंद्रमत्रापि वैतनः ३ त्रिज्यावृत्ते शीघ्रकेंद्रभुजकोटिज्ये कृते·
एते मंदश्रुतिवशात्तत्कक्षाप्रतिवृत्तयोरिति· अत्र· शीघ्रप्रतिवृत्ते· पर्ववत्· सैवोर्ध्वरेखात्वपरात्वतिर्यक्तुंगोर्ध्वरेखारक्तु
यत्र लग्ने सा ऊर्ध्वरेखा· शीघ्रोच्चमंदस्यष्टग्रहचिह्नं कृत्वेत्यर्थः· तदंतराले· ग्रहशीघ्रोच्चयोरंतरप्रदेशे· अत्रास्मिन् शीघ्रप्रति
वृत्ते· अपिशब्दः कक्षावृत्तेन समुच्चयार्थः वै· निश्चयेनः तारात्मकग्रहस्योच्चस्य चैतद्वृत्ते एव वलयत्वेनावस्थानात्· शीघ्रकेंद्रइ
त्येकृते शीघ्रकेंद्रभुजकोटिज्ये· त्रि· त्रिज्यावृत्ते· त्रिज्यायासार्द्धकक्षाप्रतिवृत्तयोः एते· मंदकर्णानुरोधेनानुपातेन कक्षाप्रतिवृत्त
योर्मंदकर्णव्यासार्द्धे समयोरेतयोः लः· अत्र यद्यपि मंदकर्णव्यासार्द्धकक्षावृत्ते साधिते स्यष्टे भुजकोटिज्ये ते मंदकर्णव्यासार्द्धे
शीघ्रप्रतिवृत्ते लइत्येव वक्तुं युक्तं· कक्षानुशीघ्राख्यकेंद्रभुजकोटिगुणो त्रिभज्यावृत्तस्थिता विहमृदुश्रुतितः सुसाध्या वि

तिपूर्वोक्तात्रयुनरूक्तानथापिपूर्वोक्तकक्षाप्रतिवृत्तयोस्त्रिज्याव्यासार्द्धयोर्यथासंबंधस्तथानयोर्मंदकर्णव्यासार्द्धयोः कक्षाप्रतिवृत्त
योः संबंधइतिसूचनार्थंयुगपन्नयोरुक्तिः ४ स्पष्टशीघ्रवृत्तिजोत्पफलज्या·कोटिज्यायांयुताहीनेस्पष्टोपपत्तिमाहप्रतिवृत्तस्थ
कोटिज्याघ्नोत्पफलजीवयोः योगांतराभ्यांपूर्वोक्तरीत्याकोटिः स्फुटभवेदिति·पूर्वोक्तरीत्या·मध्यस्थरेखेकिलवृत्तयोर्यैनरंत
रालेंत्पफलस्यजीवा·तद्धर्मतः कोटिगुणोमृगादौकर्कादिकेंद्रेतद्धोयतः स्यात्· अतस्तदैक्यांतरमत्रकोटिरितिपूर्वोपपा
दितेनेत्यर्थः·स्पष्टयोः पूर्वोक्तयोः कोटिः स्फुटाः मृगभेतिर्यग्रेखाप्रतिवृत्तस्थग्रहयोरंतररूपाज्ञज्ञीरेखेत्यर्थः ५ तद्
र्गयुक्तादित्याद्यक्तशीघ्रकर्णस्योपपत्तिमाहएतद्भुजज्ययोर्वर्गयोगान्मूलंचलभूतिः मृगभेप्रतिवृत्तस्थरेखेदयोरंतरेभवे
दिति·एतद्भुजज्ययोः पूर्वोक्तस्पष्टकोटिप्रतिवृत्तस्थभुजज्ययोरित्यर्थः· शेषंस्पष्टं ६ नवीनमतेहिनीयंकर्णानयनमुपपा
दयिषुः शीघ्रनीचोच्चवृत्तंप्रथममाहचपलांत्पफलज्यया कृतंयभूदुकर्णोऽवकृतिकायहांकात्· भवतियहशीघ्रनीचतुंगानि
धवृत्तंग्रहनारकाश्रयंतदिति·मंदकर्णव्यासार्द्धजानकक्षावृत्तेग्रहबिंबाघ्नीघ्रांत्पफलस्पष्टज्यामितव्यासार्द्धेनवृत्तंवृत्तंतद्वृ
त्तस्थशीघ्रनीचोच्चसंज्ञवृत्तंग्रहबिंबाधिष्ठितंस्यादित्यर्थः ७ कर्णानयनोपपत्तिमाहनीचोच्चवृत्तस्थितशीघ्रकेंद्रकोटीफलो

नोनयुतोक्तरीत्या·मंदभूतिः स्यात्स्फुटकोटिरस्याः पूर्वोक्तरीत्यास्वलुशीघ्रकर्णइति·एतन्नीचोच्चवृत्तेस्थितंयद्वृहोच्चांतररूपशीघ्रकें
द्रस्यकोटीफलंतेनेत्यर्थः·स्पष्टाभ्यांशीघ्रकेंद्रस्यभुजकोटीभ्यांमंदकर्णव्यासार्द्धकक्षावृत्तस्थाभ्यां·स्पष्टपरिधिसंबंधेनमंदक
र्णस्पष्टांत्पफलज्याभ्यामुक्तानुपाताभ्यांसाधितेस्पष्टेभुजकोटीः फलेभारूपेनीचोच्चवृत्तस्थतयोर्मध्येकोटीफलेनेतिपर्यवसितोर्थः
उक्तरीत्या·त्रिज्योर्धतः कोटिफलंमृगादौकर्कादिकेंद्रेतद्धोयतः स्यात्· अतस्तदैक्यांतरमत्रकोटिरितिपूर्वोक्तरीत्यात्रिज्यास्थानेमंद
कर्णग्रहणेनेत्यर्थः मंदभूतिर्यथायोग्यमलनुतास्पष्टकोटिः· मृगभेतिर्यग्रेखाशीघ्रनीचोच्चवृत्तग्रहयोरंतररेखाज्ञज्ञीत्यर्थः
भस्याः स्पष्टकोटेः सकाशात्पूर्वोक्तरीत्या·दोर्दोः फलंतत्स्फुतियोगमूलं·कुमध्यनीचोच्चवृत्तिस्थरेखांतरेभूतिरितिरूपया·शीघ्र
कर्ण·तद्वर्गबाहुफलवर्गयुतेः पदंस्यात्कर्णश्चलद्रूपउपपन्नः स्यादितिभावः ८ फलानयनेत्वविशेषइतिवदन्नसह
कर्णदोषमाक्षिप्यनिषेधतिशेषंपुरोक्तंसममेवनात्रासकृत्कृतौकाचनवासनापि·संलक्ष्यतेनःसहरेखयुक्तेनवेत्रिपूर्वैर्ग
दितासकृत्कृतिमिति·शेषं·शीघ्रफलानयने·पुरोक्तं· पूर्वानयनोक्तं·समं· पूर्वभंग्यासुपपादितंतथैवास्यांभंग्यासुपपन्नं·तथा
हि·नीचोच्चवृत्तेभुजफलंशीघ्रकर्णायेमंदकर्णव्यासार्द्धकक्षावृत्तेमंदकर्णायेनुपातेनसाध्यं·भंग्योतयोः संबंधात्· तदपि

मंदकर्णप्रमाणेनेतिनहुः साधनमशक्यंतत्प्रमाणेनज्यानामनियतत्वेनाक्षेप्यातस्त्रिज्याप्रमाणेनसाध्यंधनुःकरणयोग्य
मितिमंदकर्णयोस्तुल्ययोर्गुणहरयोर्नाशात्त्रिज्याहतंभुजफलंक्षितिहृस्फुटपत्रं· तद्धनुस्त्रिज्यावृत्तकक्षायांमंदकर्णकक्षायां
वामंदस्फुटस्पष्टग्रहयोरंतरंतुल्यं· अंशविभागस्यसमत्वात् यथाग्रहाणांकक्षासुतथाप्रदेशस्यमहत्त्वेपिनक्षतिः एवंत्रिज्याहता·
कर्णहताभुजज्येसत्वापिशीघ्रप्रतिवृत्तस्थाभुजज्याशीघ्रकर्णाभ्यांमंदकर्णाभ्यांसाध्यानहुरशक्यामतःसापित्रिज्यावृत्तेसाध्यो·
तिमंदकर्णयोर्गुणहरयोस्तुल्यत्वान्नाशाद्रूपपत्रं· तच्चापंत्रिज्यावृत्तेमंदकर्णवृत्तेचतुल्यमतस्त्रिज्यावृत्तएवग्राह्यंतुशीघ्रा
प्रतिमंडलपदांतर्गतोभुजोमंदस्यष्टस्थानीयएवमंदकर्णकक्षावृत्तेभवति· नतुस्पष्टांस्यफलज्याचापजनितपदेनभु
जः मंदकर्णजनितकक्षाप्रतिवृत्तयोस्त्रिज्याजनितकक्षाप्रतिवृत्तसंबंधिपदांतरेणपदांतरस्यतुल्यत्वात्· अतएवनवी
नानयनेचलफलंचपुरोक्तमस्मादिसूक्तं· चलभुजाख्यफलंचलेने· कर्णेनभक्तमिरमाहतमात्यमरकर्णेनलब्धभवचापमिर
फलंस्यादितिक्वाचित्कपाठेपिलब्धभवचापमिसस्यलब्धंमंदकर्णप्रमाणेनेदंत्रिज्याप्रमाणेनकिमिसत्वपानाद्रूपत्वंफलंतस्य
धनुरितिज्ञेयं· तेनलब्धाद्रूपत्वंचापमितियथाश्रुताधोमांदीपहस्थोनिरस्तः· मंदकर्णप्रमाणसिद्धस्यचापकरणायोग्य

त्वादितिमदनरैरपिसुखेनज्ञानात्· एवकारःपूर्वोक्तभिन्नविलक्षणक्रियानिरासार्थकः· आक्षिप्तसहक्रियायांहेतुमुपपादयति·
नेति· अत्रस्पष्टक्रियायां· असहकृतौ· असहकरणे· काचन· कापि· तत्वभूता· वासनायुक्तिः· अपिरेवार्थे· नसंलक्ष्यते· बुद्धिवि
षयिणीनभवति· यंथेपिनास्ति· अतः कारणात्· सहदेकवारं· एवकारादसहक्रियानिरासः कर्मयुक्तं· असहकारणादर्शनान्नभि
रासेनसहदेवसूत्रंतथाचमध्यस्थस्फुटत्वेबीजाभावाराकाशादर्शनेनैवफलोपकल्पनान्नस्फुटयोर्यथाबस्तिनाभ्यांमध्यमंद
स्फुटाभ्यांभंग्यासुस्पष्टेनस्पष्टमंदस्यष्टाभ्यासुस्पष्टेनस्पष्टमंदस्यष्टाभ्यासुस्पष्टिरन्यथोपपत्तावात्माश्रयान्योन्याश्रयप्रसंगापत्तेः· गणि
तेसुहः क्रियांगीकारेणतयोरदोषत्वान्नतुस्वरूपोपपत्तौ· तस्मादसहकरणंनिर्बीजमेव· नवीनास्तुपूर्वाचार्यैर्मंदकर्णानंगीका
रेणफलस्यस्फुटत्वान्मंदस्यष्टःस्फुटः· नतुमध्यमस्यस्फुटत्वान्नस्फुटत्वं· मध्यक्रियायाःस्फुटत्वाभावात्· तत्साधितशीघ्रफल
स्यस्फुटत्वात्स्पष्टोपिस्फुटस्यसहकरणंमंदकर्णानभ्युपगमात्सर्वग्रंथाशयः· नचैवंभास्कराचार्यैर्मंदकर्णानुपानानंगीकारपति·
पादनार्थंस्वस्यांतरत्वात्· अतुकर्मणीहकर्णःहतोनेतिवदंतिकेचित्· चिज्योहतःकर्णगुणःहतेपिकर्णेस्फुटःस्यात्परिधिर्यतोच· तेनाद्यतु
ल्यंफलमेतितस्मात्कर्णःहतोनेतिचकेचिद्दुरिस्फुटमसमतद्दूषस्यायेनाशंकनीयं· नचतेकिमर्थंयतोविचित्राफलवासनात्रे

निकयमुक्तमिति चेन्न मंदकर्णानुपातादर्शने मंदनीचोच्चवृत्तपरिधिभागानामुक्तानां त्रिज्यावृत्तीयत्वं शीघ्रकर्णानुपातदर्शने शीघ्रनी
चोच्चवृत्तपरिधिभागानामुक्तानां शीघ्रकर्णवृत्तीयत्वमिति फलबलकल्पनस्योपपत्तेरसंभवेनुचितत्वात् अत्र तु मंदकर्णानु
पाताभ्युपगमान्मंदफलस्य सूक्ष्मत्वेन मंदस्य सूक्ष्मत्वात्साधितस्य दृष्टाप्तिसूक्ष्मत्वसिद्धेर्नासहकरणं युक्तमित्याकूतं मं
दकर्णानुपातानैगीकारेण मंदफलस्य सूक्ष्मत्वसिद्धावपि विना मंदकर्णानुपातमसहकर्मणि स्पष्टान्मंदफलस्य सूक्ष्मत्वसिद्धे युक्त
भावात् तदनुपातेन च मध्यान्मंदफलस्य सूक्ष्मत्वसिद्धावबाधकत्वात् नहि स्पष्टान्मंदफलं सूक्ष्मे युक्त्या प्रतिपादिते येनास
हकर्मणि तदनुपाते विना तत्सिद्धिर्युक्तेति दिक् एवमप्यर्थासचेन्नहि न एवं नहि पाठस्यर्थः हेतुमाह वेपीति पूर्वाधोर्थोक्तास
हकरणमुपपत्तिजानाम्यहं तथाहि पथोक्तक्रमसमागतफलसंस्कृतमध्यमदस्य दृष्टस्य दृष्टाद्—पसिद्धगदनुनिमिभध्यग्र
हानानमदपा गतं एकरीसवगतग्रहस्य मध्यस्यैव स्थूलत्वादनियतसहमानेनासिद्धेः अत्र पूर्वाचार्यैर्मंदकर्णानुपातानुक्ते
रपि किंचित्स्थूलत्वं नवीनमतेपि मंदकर्णस्य मध्यात्हानीतस्य स्थूलत्वान्नदागतमंदफलेस्पले भग्याहृतदृग्संबंधेनाभिन्नपहास्फलस्व
रूपोक्तेर्यथाग्रहस्तथा मंदफलं स्थूलं चोभयथा फलस्वरूपावगमात् मंदस्य दृष्टस्य ग्रहतारासंबंधेन बलस्य दृष्टत्वान्नभोगस्य क्रान्तिवृत्तानु

रोधेन ज्ञानार्थं शीघ्रफलं मंदस्य शीघ्रकर्णानुपंदिकदैवनासहत्वं परं स्पष्टभोगस्य पूर्वमज्ञानान्मध्यानातफलक्रमसंस्कारेणास्फुटस्यापि स्थू
लत्वान्नसाधितमंदफलं पूर्वापेक्षया सूक्ष्ममपि स्थूलं तत्सेस्फुटमध्यरूपमंदस्य दृष्टस्फुटस्यापि किंचित्सूक्ष्मत्वादिस्फुटरोमरं सूक्ष्मत्वमि
ति मंदफल ९ अथ यद्यहं नरं स्पष्टगतिरिति फलयोरंतरं गतिफलेनस्फुटांतरं रोज्यांतरवशाज्ज्यांतरं तु भोग्यदले भग्यास्फुटफलं कर्णानुपाते न
साध्यं तत्र शीघ्रकर्णस्य प्रतिक्षणमन्याहृतत्वेन दिनदृग्संबंधाच्छीघ्रकर्णाभ्यां फलयोरसमत्वाद्गतिफलं स्थूलमिस्पष्टे स्पष्टफलज्याभोग्यखं
डाभ्युपगमेनोक्तरीत्या कें दृग्गतिरेव स्पष्टा भवतीति गतिसाधनोपयमिव वस्तुः प्रथमं फलज्याभोग्यखंडमनुपातोल्लेखेनाह त्रिभज्या
कोटिजयायदास्यादिज्यका भोग्यदलं परं चेत् फलं शकोटिज्यकया तदा किं फलज्यका भोग्यदलं च तस्यादिति फलकोटिज्यया त्रि
ज्यातुल्यपरमया पूर्वज्यातुल्यं परमं भोग्यखंडं तदा भीष्टफलकोटिज्यया किमिति अनुपातेन फलज्याभोग्यखंडमिष्टफलमित्यर्थः
१० इदं भोग्यखंडं कें दृग्गतिज्याप्रमाणेन साध्यमिति सहेतुकमाह आद्यज्यकाद्यभिहितप्रमाणेनेदं त्रिभज्याभवत्वेन संस्कृतं कें दृ
स्पष्टक्रज्यकया प्रसाध्यं कें दृदिनें दृग्गतिं भुनक्तीति इदं भोग्यखंडं त्रिज्योसन्नकसाहृतत्वं आद्यज्यकाद्यभिहितप्रमाणेन प्रथ
मज्यायाः पूर्वोक्तप्रमाणेन सिद्धं कें दृस्पष्टगतेर्ज्याप्रमाणेनानुपातेन साध्यं कुतस्तत्रो हेतुमाह कें दृमिति एकस्मिन्दिने कें दृ मंद

शीघ्रान्तरं केंद्रगतिस्वीयांशुनाक्रंगच्छति उच्चाद्दूरं केंद्रगत्यागच्छतीत्यर्थः केंद्रगतेरेवस्पष्टायाः साध्यत्वादिति भावः ११ अत्रकर्णानुपा
तेयोजयति केंद्रंयतः प्रतिदिनं प्रतिवृत्तएवगच्छत्यतोभवतिकेंद्रगतिः अथोच्चे साध्यातनस्मिन्नयुणोऽदर्भमंडलेचत्रैराशिकेनखलु
भोग्यखंडतः स्यादिति यतः कारणात् केंद्रंग्रहोच्चांतरस्थंप्रतिवृत्ते एवकारात्कक्षावृत्तनिरासः ग्रहोच्चयोर्वल्लभूतयोस्तत्रावस्था
नाभावेनकास्यनिकलात् अनवरतं उच्चप्रदेशाद्गच्छति वर्तते ग्रहोच्चयोस्तत्रवल्लभूतयोरवस्थानात् अतः कारणात् केंद्रग
तिः केंद्रगतिज्येत्यर्थः कर्णाग्रेवास्तवा ततः कारणात्सर्वानुपाणेष्टयोरभिन्नवृत्तस्थत्वेनैकजातीयसंपार्य त्रिज्यासन्नकक्षावृत्ते
षः समुच्चये तेनकल्पनयाकक्षावृत्ते त्रैराशिकेन कर्णाग्रे केंद्रगतिज्यातदात्रिज्याग्रे केंद्रगतिज्यानुपातेनसाध्या ततःकक्षावृत्त
स्थकेंद्रगतिज्यायाः स्वकाशात् खलु निश्चयेन प्रागुक्ताभ्यामनुपाताभ्यांभोग्यखंडंस्यात् नतुप्रतिमंडलस्थायाः केंद्रगतिमा
यास्यर्थः १२ पूर्वोक्तपद्यत्रयेणगत्यानयनेफलितास्पष्टकेंद्रगतिज्येतिवदंतस्याः ग्रहस्पष्टगत्यानयनमुपपन्नमित्याहएवं
भवेत्स्पष्टजकेंद्रशुक्रेज्योस्याधनुःखेचरकेंद्रशुक्रिः स्पष्टोक्तभंग्यांसुधियावलोक्याततोग्रहस्पष्टगतिः सुखेद्येति एवं पूर्वो
क्तानुपातत्रयेणस्पष्टग्रहोत्पन्नकेंद्रस्यस्पष्टकेंद्रस्पष्टगतेर्ज्योभवेत् तत्रानुपातत्रयैकक्रियायांत्रिज्ययोराद्यज्ययोरनु

ग्रहस्यगुणत्वेननाशान्मध्यमकेंद्रगतिज्याफलकोटिज्यायाश्चएवाकर्णेनभक्ताफलंस्पष्टकेंद्रगतिज्याप्रकारेउपपन्ना मंदकेंद्रमध्य
मगमिलमंदोच्चगतस्तत्राग्रहमध्यगतिरेवंशीघ्रकेंद्रमध्यमगतिर्मंदस्पष्टगतस्तत्राशीघ्रोच्चगतिर्नतुग्रहमध्यगतस्तत्राशीघ्रोच्चगतिः शी
घ्रकर्मणिमंदस्पष्टस्यैवमत्वेनमंदकर्मोपयुक्तमध्यमस्यमध्यमत्वासंभवात् अस्याः ज्यायाधनुर्ग्रहस्यकेंद्रगतिःस्पष्टा नतुफलज्या
भोग्यखंडस्पष्टकेंद्रगतिज्यात्वमुपपन्नेकथमिसतआहउक्तभंग्यामिति सुधिया गोलतत्त्वज्ञेन प्रागुक्तद्वेद्यकेस्पष्टकेंद्र
गतिः स्वरूपेणावलोक्या ज्ञेयकेतत्स्वरूपदर्शनेफलभोग्यखंडत्वेनस्पष्टकेंद्रगतिज्यापरिणता तथाहि प्रतिवृत्तेभुजज्याग्रेग्र
हचिह्नं तथैवकक्षावृत्तेभुजज्याग्रेमध्यमग्रहचिह्नं भूगर्भोत्कर्णसूत्रंप्रतिवृत्तग्रहगतंकक्षावृत्तेयत्रलग्नंतत्रस्पष्टचिह्नं एवंस्प
ष्टप्रतिवृत्तग्रहचिह्नमयतनप्रतिवृत्तग्रहचिह्नात्केंद्रगतिसंतरेणमंदशीघ्रक्रमेणप्राक्पश्चाच्चरति कक्षावृत्तेयद्यतनमध्यग्र
हचिह्नात्स्फुटमध्यग्रहचिह्नंतथैवस्यात् तत्रापिस्फुटप्रतिवृत्तग्रहचिह्नगतंभूगर्भतःकर्णसूत्रंकक्षावृत्तेयत्रलगतितत्रस्प
ष्टंस्पष्टग्रहचिह्नं तत्रस्पष्टचिह्नयोरंतरालेस्पष्टकेंद्रगतिस्तज्ज्याकर्णसूत्रांतरालेकक्षावृत्तपरिधौदृश्याकारास्पष्टकेंद्रगति
ज्या नतुस्पष्टग्रहस्थानयोरंतरालेस्पष्टग्रहगतिः किंनस्यादिति चेन्न उच्चस्पष्टस्फुटनाडीवृत्तेनाचालितत्वात्संग्याहितीयक

र्णरेखायाः द्वितीयदिनजकेंद्रस्थानज्ञापकत्वात्· उच्चचालनेन प्रतिदिनभिन्नभंग्यां ग्रहदानेन कर्णयोरुत्पादने तु कक्षायां कर्ण
योरंतरेस्पष्टगतिरेक· अतएव मंदोच्चस्य बहुकालं स्थिरत्वेनैकभंग्यां दिनद्वयकर्णस्थानयोरंतरे ग्रहगतिरेव स्पष्टकेंद्रगतिरिति
प्रसक्तं स्वरूपं· अत्रोच्चरेखानः कर्णसूत्रावधिस्पष्टकेंद्रभुजज्याकक्षावृत्ते प्राक्प्रतिपादिते तिदिनद्वयस्पष्टभुजज्ययोरंतरं
स्पष्टभुजज्याभोग्यखंडरूपं कर्णसूत्रद्वयांतराले कक्षावृत्ते स्पष्टकेंद्रगतिज्यात्मकं सिद्धं तत्रापि स्पष्टस्थानसंबंधिनोः फ
लज्ययोरंतरमपि फलज्याभोग्यखंडरूपं स्पष्टकेंद्रगतिस्वरूपं सिद्धमिति दिक्· विस्तरस्तु सिद्धांतशिरोमणिमरीचावनुसं
धेयइति भावः· ततः स्पष्टकेंद्रगतेः सकाशाद्ग्रहस्पष्टगतिः सुवेद्या· सुखेन ज्ञेया· यथा मंदोच्चगतिकेंद्रगतियोगो ग्रहमध्यग
तिस्तथा मंदोच्चगतिस्पष्टकेंद्रगतियोगो ग्रहस्य मंदस्पष्टगतिः· एवं स्पष्टकेंद्रगतस्तु शीघ्रोच्चगतिः स्पष्टग्रहस्य गतिरिक्त
यपन्ना १३ अथ प्रसंगाद्भौमादीनां वक्रत्वं भंग्यां दर्शयितुं स्थानद्वये स्पष्टचिह्नं तद्योग्यं दर्शयति· शीघ्रनीचनिकटे ग्रहे य
दा भीष्टकालजखगस्फुटचिह्नं· यत्र यत्र वक्रनिकटिकाकृत्तौ तद्द्वितीयदिवसे पि सुवेद्यमिति· शीघ्रनीचनिकटे ग्रहे सति· य
दा कदाचित् कक्षावृत्ते· यस्मिन्भागे अभीष्टकालजातग्रहस्य स्फुटचिह्नं यत्र वक्रनिकटिकाकृत्तौ तद्द्वितीयदिने· तत्· स्पष्टग्रहस्य स्वदिन

जंविह्नं कक्षायामुक्तरीत्या· अपि· पूर्वदिनेन समुच्चयार्थः· उभयत्रेत्यर्थः· ज्ञेयं॥ ८५॥ ॥उक्तरीतिं वदन्पद्याभ्यां वक्रकारणमाह
शीघ्रोच्चगस्य प्रतिवृत्तमिदं दिशि प्रचाल्यं खगकक्षिकायां· शीघ्रोच्चतः पश्चिमतः स्वकेंद्रांतरेण तस्मिन्मृदुवेटचिह्नं १५ भूगर्भ
तस्तद्भूहचिह्नलग्नरेखास्पष्टशेषत्रचक्रिकायां· तद्भूतनस्पष्टखगस्य चिह्नं स्यात्हचिह्नात्खलु स्पष्टभागे इति· ग्रहकक्षायां· प्रति
वृत्तकेंद्रचलनेन शीघ्रोच्चगस्य पूर्वस्मिंश्चाल्यं तस्मिंश्चालितप्रतिवृत्ते शीघ्रोच्चस्थानमारभ्य स्वशीघ्रकेंद्रांतरेण पश्चिमतः रा
श्यक्रममार्गेण मृदुस्पष्टचिह्नं कार्यं· भूगर्भमारभ्य प्रतिवृत्तस्थग्रहचिह्नसंस्कारेखाकक्षायां यत्र लग्नं तत्स्थानं स्पष्टग्रह
स्य द्वितीयदिनीयं चिह्नं· खलु निश्चयेन· पूर्वदिनस्पष्टग्रहचिह्नात्संश्चात्स्यात् ८६ अतः फलितमाह अतो यथोक्तग्रहवक्र
संस्थाया अत्र पूर्वोक्तखगस्य चिह्नात्· तद्भूतनस्पष्टखगस्य चिह्नमग्रेनतो वक्रगतो नरवेटइति· अतः कारणात्· ग्रहस्य वक्र
स्थितिर्यथोक्तात्यैव वक्रत्वसुपपन्नं कक्षायामाभासमात्रं· नवस्तु स्वरूपं· वस्तवग्रहबिंबस्य कक्षायां स्पष्टगस्य चलनाभावादि
ति भावः· उक्तरीत्यैवाग्रवक्रत्वं निरस्यति· अथेति· अन्यत्र शीघ्रनीचनैकद्याभावे· पूर्वदिनस्पष्टग्रहचिह्नात्· तद्द्वितीयदि
नीयस्पष्टग्रहस्य चिह्नं· अग्रे· पूर्वभागे· यतस्ततो हेतोर्ग्रहो वक्रगतो न स्यात्· एतेन वंशोद्भवाभिः प्रतिमंडलाग्रहलाशलाभ

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

मिरिरंयथोक्तं प्रवाल्मतुंगंरवचरंचगस्यावक्रादिसर्वंखलुदृश्येयद्वागिनिसिद्धांतशिरोमणौभास्करोक्तंस्पष्टीकृतं सूर्यचंद्रयोर्वक्र
त्वाप्रसंग एव शीघ्रकर्मणोऽभावात् अतएवश्लिष्टाशुरुतमोक्तिः वक्रंप्रयातौनहिपुष्पवंतौवक्रादयोवक्रमपिप्रयाति शीघ्रो
च्चवंतौननुपुक्रमेनदक्षिप्रदैहीनःकुटिलत्वमेतीति अक्षिप्रहीनइत्यत्रनत्रोच्चयोहीनइत्यत्रज्ञेयः १७ सिद्धांतसुंदरोक्तं
सदृष्टांतंवक्रत्वप्रतिपादनमनुवदति नुगंकार्मुकमौर्विकेहितशरोगत्वानिवृत्तौयथाप्राक्स्थानादपरत्रवायुवशतोगच्छत्सवे
गस्तथा कक्षावृत्तधनुर्गुणेरितखगस्तद्वल्लोच्चंगतोनीचयातियदातदापरगतिर्वक्रीसएवेतियदिति यथाधनुर्ज्याभ्यां
विसृष्टःशरउच्चप्रदेशंगत्वा निवृत्तौयरावर्त्तनेधोगमने तथावेगरहितःसन्वायुघातेनपूर्वस्थानादपरत्रस्थानेगच्छति न
हृत्वादृशशरवत् कक्षावृत्तप्रदेशैकदेशरूपधनुस्तज्ज्याभ्यांकक्षावृत्तात्रि सृष्टःशररूपोग्रहः शीघ्रोच्चं प्रतिवृत्तप्रदेशावि
शेषंयदागतोधोगमनावसरे नीचं प्रतिवृत्तस्थदेशविशेषासन्नस्थत्वं याति प्राप्नोति तदा तस्मिन्नवसरे अपरगतिः प
श्चिमाभिमुखगमनः स्यात् तादृशएववक्री इति एवंयत्प्रतिपादितमस्माग्रेसमन्वयः १८ तदूषयति तदसत्प्रतिवृत्तस
स्थितोविपरीतांगतिमेवनैसर्ग ग्रहवक्रगतेः स्वकक्षिकायांप्रतिभानान्नतिरस्कृतवासनेति तत्सर्वंप्रतिपादितंमतमसत्

हेतुमाहप्रवृत्तेति ग्रहस्यप्रतिवृत्तस्थोवस्तुरूपोनीचंयासपिवक्रांगतिं एवकारस्तद्भिन्ननिरासार्थं नप्राप्नोति ननुप्रतिवृत्तस्थोग्र
होवक्रगतिर्नभवतितर्हिग्रहस्यवक्रत्वंकथमुपपन्नमिसत आहअथेति अथ प्रतिवृत्तस्थग्रहस्यवक्रत्वसंभवेपीसर्वः ग्र
हवक्रगतेः ग्रहकक्षायांप्रतिभानात्स्पष्टगतेरेवप्रतिभानरूपत्वान्नवस्तुतइतितदंतर्गतवक्रगतेरप्यवस्तुभूतत्वेनकक्षायामा
त्रत्वात्सर्वोक्तावस्तुरूपत्वेनवासनानोपपन्नाभवतीसर्वः १९ अथपारसीकोक्तमहानयनंस्वसिद्धांतात्मकहृताकुक्तंतर
न्यदूषयति येःपारसीजासुरभाषयापाशोक्तामृगांकादिखगस्फुटक्रिया सावासनाबाह्यतयोपलब्धासुज्ञावमाभानि
यतंकृताभवेदिति येःकैश्चित्स्वमतासहिष्णुभिःपारसीजा पारसीकशास्त्रोक्तेसर्वः चंद्रादिग्रहाणांस्पष्टक्रिया सुरभाष
या संस्कृतेनयासस्सिद्धांतेप्रकर्षेणोक्ता सानियतेनिश्चयेन उपलब्धा सुज्ञावमाभासुधीभिरपुरस्कृता कृताभवेत् हेतुमा
हवासनाबाह्यतयेति उपलब्धेर्युक्तिभिरसिद्धत्वादिसर्वः एतन्मतमुपादनेतुविस्तरभीसानक्रियते २० अथवक्ष्यमाणपरा
शोपयुक्तायनांशानामानयनंपद्यद्वयेनाहश्चहर्गण खेषुधराहतोगाक्षांकसमाद्विषुगांकरामैः तष्टोर्कनिघ्नःखलुनरूणा
मोराश्यादिलब्धस्यभुजांशकाये २१ तेरामनिघ्नाशभिविभक्ताःफलंलवाद्यंक्रमशोधनस्वं राश्यादिमेषधराद्विषड्वेयनाख्यमे

नचलसंज्ञकंचेति· अहर्गणः पंचाशदधिकशतगुणः· हृदकुदिनैरेभि ३९४४७९४५७ लब्धः फलं भगणाएषांप्रयोजनाभावात्तद्रूपं
कं· शेषं भगणशेषात्मकं द्वादशगुणं नक्षणेन हृदकुदिनात्मकेनानेन २९४४७९४५७ भक्तं राश्यादिकं यद्वलब्धं तस्य भुजांशका
येस्फुटेत्रिभिर्गुणितादशभिर्भक्ताः फलमंशात्मकं राश्यादिकं भुजोपजीव्ये· मेषादिषड्डे तुलादिषड्डे क्रमेण ऋणं धनं स्यात्· एतत्
अंशात्मकं फलं· अयनसंज्ञकं चलसंज्ञकं च स्यात् २२ अस्योपपत्तिं वक्तुं प्रथमं गोलस्वरूपमुपजीव्यमुपपादयितुं प्रतिजा
नीते· अस्योपपत्त्यर्थमहं वदामि गोलस्वरूपं प्रथमं विशेषात्· चलांशकानामुपपत्तिबोधस्य हानतः स्यात्सुगमोयनोत्पत्ति·
अस्य अयनांशानयनस्य उपपत्तिप्रतिपादननिमित्तं· प्रथममुपक्रमे· गोलस्वरूपं· गोलवस्तुभूतरूपं· विशेषात्· पूर्वग्रंथा·
विचारात्· अतः कारणादहं वदामि· कारणमाह चलांशकानामिति· यतः कारणात्· अयनांशकानामुपपत्तिज्ञानं तद्धानतः·
गोलस्वरूपज्ञानादिसर्थः· सुष्ठुज्ञेयं स्यात्· गोलस्वरूपज्ञानं विना यनांशोपपत्तिज्ञानमशक्यमिति भावः २३ तत्र भूगोलात्संप्रता
हासुगोलयोः प्रथमं स्थितिमाह भूगोलादभितो र्कयोजनमहापिंडः कुवानावहाख्यो मेघमुखाश्रयोस्वनियताशावेगतो गोल
क४ अस्मात्कः प्रवहाभिधस्त्वपरदिग्वक्रोभ्रमत्यूर्ध्वगोलः षष्टिभनाडिकाभिरपरो ब्रह्मांडमध्ये सदेति· मध्यमाधिकारो

भूमिगोलात्· ब्रह्मांडमध्ये आकाशे· समंतात्· अर्कयोजनमहापिंडः· द्वादशयोजनस्थौल्यो गोलः· कुवानावहाख्यः· वा
युर्भूगोलसंबंधात्· आवहः· आसमंताद्वहतीत्यावहः· अत एवानियतदिग्वेगाभ्यामित्यग्रेस्पष्टं· एतेद्वे आख्ये संज्ञे यस्यैतादृ
शः· इदं विशेषणं हेतुगर्भमस्योपजीवकोग्रिमश्लोकः· मेघमुखाश्रयः· मेघादीनामाश्रयभूतः· भूमेर्बहिर्द्वादशयोजना
नि भूवायुरत्रांबुरविचूराद्यमिति भास्करोक्तेः· अस्मिन्स्पर्शोत्तमेयः· अस्माद्भूवायुगोलात्· ऊर्ध्वगः समंतादुपरिस्थि
तः कोवायुर्गोलाकारः प्रवहसंज्ञकः· अपरो भूवायुतिरिक्तः· षष्टिनाक्षत्रघटीभिः पश्चिमदिगभिमुखः सदा नवर
तं भ्रमति· एकपरिवर्तं करोतीत्यर्थः २४ अथ प्रसंगाद्धानराजगणकस्याज्ञानं स्फुटयति· विहायसुवृहद्बुधो धरणि·
वायुतश्चावहं परं सुविगणय्य योमुनिमिलान्माहयत्· नतेनखलु भास्करोदितशिरोमणिश्लोककोनगानलनिरू
पकस्त्वगतोधियेतिस्वयेतियः· बुधः ग्रंथहार्दतनयाभिमानी· भूवायुरावहरहप्रवहस्तदूर्ध्वः स्याद्वुद्वहस्तदनुसं
वहसंज्ञकश्च· अन्यस्तोपि सुवहः परिपूर्वकोस्माद्धाख्यः परावहरमेपवनाः प्रदिष्टाः इति सिद्धांतशिरोमणिकौ सु
वहसंज्ञकं वायुं संस्कृत्य· भूवायुतः परं द्वितीयं· आवहं वायुं· गणयित्वा· च समुच्चये· वस्तुतो भूवायावहयोरभेदात्· मुनिमि

तानिलासंज्ञवाबाह्यः यत्र भूमेर्द्वौ आकर्षवायुः गणयित्वा चः समुच्चयदशयोजनेषु वसति स्मवायुरत्रोबुरालस्मादावहसं
ज्ञकः प्रवहइसस्मात्सप्तमाद्वनिः तस्माद्वहसंवहौपरियराद्वावहौ तस्मात्वेतेषु प्रवहानिलेन पवनेतारागणः
सयहइसनेन प्राह तत्तेन बुधेन खलु निश्चयेन भास्करोदितशिरोमणिश्लोककः भास्कराचार्योक्तसिद्धां
तशिरोमणेर्मध्यगतिवासनाधिकारे प्रथमश्लोको भूवायुरावहइसादिरूपः नगानिलनिरूपकः सप्तवायूनां प्र
तिपादकः मिताक्षराभाष्येग्रथकर्तुः सप्तवायुस्कंधानाहेतिनश्लोकाभासोक्तिः स्वयाबुद्ध्या इति भूवायुरेवाव
हइसर्थकोनबुद्धः अतएवभास्करोक्तिभूवायुसंस्था नानंतरतद्वर्धगोयः प्रवहः सनिसंप्रसंगतिरिसयिमा
आवहाप्रसंगेनसंगच्छते २५ भूचक्रस्वरूपसंस्थाने आहनीलंनभोयन्मनुजप्रदृष्टंगोलः सलोहस्यनभो
तरालः धात्रा हृतोस्मिन्मरुतिस्थिरोयंयाम्योत्तरेतर्ध्रुवतारकाभ्यामिति मनुष्यैर्दृष्टंनीलंनभोन्यायमतेभ्रमरू
पंयत्सः लोहस्यगोलआकाशावकाशात्मकः अयंप्रसक्तः लोहस्येतिमूर्त्तोपलक्षकंमीमांसकपुरस्कृतंयथापार
सीकमतेनवाकाशगोलाः काचसदृशविलक्षणवस्तुघटिताइति ब्रह्मणा अस्मिन्प्रवहाख्ये वायौ याम्योत्तरदि

क्षितगोलमध्यस्थध्रुवताराभ्यांस्थिरः अन्यप्रदेशासंस्पृष्टोभूगोलात्समंतात्स्थितः यथाप्रवहवायुगोलस्यांशगोलोमध्ये
जातोवशिष्टांशगोलोलोहगोलाद्बहिर्भूतस्तथास्थापितः भचक्रंध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तंप्रवहानिलैः पर्यस्यजस्रंत्रहाय
हकक्षायथाक्रमतिसूर्यसिद्धांतोक्तः अत्रनक्षत्राणांप्रत्येकंध्रुवयोर्बंधनमनुपपन्नमतोनक्षत्राश्रयीभूतोमूर्त्तोगोलः
कल्प्यते अन्यथाराशीनामसूत्रत्वेनलयादिप्रदेशाद्यनुपपत्तेः राशीनामसिद्धेश्च आकाशात्मकत्वेचलनानुपपत्ते
रेवतीचलनेतच्चलनकल्पनेराश्यननुगमापत्तेश्च अतएवभास्कराचार्योपि नक्षत्रकक्षारवचरैः समेतोयस्मादतस्ते
नसमाहतोयं भपंजरः खेचरचक्रयुक्तोभ्रमसजस्रंप्रवहानिलेनेतिएतेनप्रवहपवनगोस्थापितखेनतस्यप्रवहपव
नवेगाभावतोलोहमध्ये प्रवहपवनवेगाघातनः पश्चिमायागगनगमनंस्यात्तन्मतेनैवनक्षत्रमिनिमेरोक्तंपरास्ते वाया
वेवलोहगोलस्यब्रह्मणास्वजनात् ननुसिद्धलोहगोलस्यवायोनियोजनमितिसर्वगतं तथास्वयोगोलकयाम्यसौम्य
योस्तिरत्वाद्ध्रुवतारयोस्तः आधयताः धारकतानुनयफयत्वयाः धारकतारतातरस्यपिनिरस्ते प्रवहवायुलोहयो
लयोराधाराधेयभावांगीकाराद्ध्रुवतारयोः प्रवहस्तेर्यात्रमाश्रयालोहगोलनि— नोक्तितास्यर्थेणतयोराधारकत्वा

नंगोकाराश्च अपिच रामाद्दीदुपुगेषुन्नरसनवाध्यकायिरामाष्टभूधारांकद्विकयोजनावाधितयानक्षत्रकक्षोपरि वर्त्तनरिनक्षु
त्करादिनकरब्रह्मंदुमिर्भोषितलो—हस्यप्रतिबंधकत्वनइतिवद्दीनितः स्यात्कथमिसपि निरस्त लोहगोलस्यबाह्याभ्यंतरतश्चाक
चिक्यानदनः स्वसूर्यस्यकराणामभ्रकाचनदीपप्रभावन्नभ्रेदकत्वकल्पनात् लाहगोलबाह्यस्थानिरुद्धाख्यसूर्यकराणानक्ष
त्रकक्षोधंस्थत्वाच्च २६ अत्रविषुववृत्तमाहअस्मिन्गोलेवनिव्यहृदेशोक्तपरिधेर्बुधैः समसूत्रेणपरिधिर्विषुवन्मंडल
मनमिति अस्मिन्सर्वोक्तेलोहगोले भूमेर्व्यहृदेशसंबंधेनप्रागुक्तोयः परिधिः स्पष्टपरिधिरूपलस्यसमसूत्रेणोर्ध्वधररूपे
ण परिधिः परिध्यनुरोधेनयद्वृत्तंरेखयांकितंतद्विषुवन्मंडलंबुधैः पूर्वग्रंथप्रवर्त्तकैः स्वीकृतं २० क्रांतिवृत्तमाहविषुवेर्द्वीत
रेलग्नंतन्मध्येदक्षिणोत्तरे ततोजिनांशकूर्ध्वाधस्तत्स्थिरंक्रांतिमंडलमिति विषुववृत्तेर्द्वीतरेस्थानद्वयेलग्नंयद्वृत्तंतन्मध्ये
संपातयोरर्द्धवृत्तप्रदेशौ दक्षिणोत्तरे विषुववृत्तस्यसंपातमध्यस्थप्रदेशौयदक्षिणोत्तरसूत्रेवृत्तैकदेशरूपे ततः मध्य
दक्षिणोत्तरवृत्तस्यभगणांशांकितचतुर्विंशत्यंशावसाने ऊर्ध्वाधः दक्षिणोत्तरक्रमेणोर्ध्वाधः ऊर्ध्वमध्यप्रदेशाद्दक्षिणे
अधोमध्यप्रदेशादुत्तरेनावसंतरेलग्नं एतादृशंवृत्तंगोलांतोरेखांकितंतत्स्थिरं कालतोदेशतश्चक्रांतिवृत्तंस्वीकृतं २८

स्थिरमिसनेनसूचितमपरक्रांतिवृत्तमाहअस्मिन्वृत्तेलोहजंक्रांतिवृत्तंस्वाग्रप्रोतस्वस्वनरूत्रबिंबैः चापाकारैर्लोहसूत्रैःस्व
नेम्योः प्रोतंकृत्वाकोवरोत्सक्रमात्रमिति कः स्वष्टाः ब्रह्मालोहजं लोहनिर्मितंक्रांतिवृत्तं शलाकावृत्तवदिसर्थः स्वनेम्योः वृत्त
पार्श्वभागयोर्दक्षिणोत्तरयोः चापाकारैः वृत्तैकदेशरूपधनुराकारैर्लोहसूत्रैर्लोहनिर्मितशलाकाभिः स्वाग्रप्रोतस्वस्वनरूत्र
बिंबैः स्वशब्देनशलाकातस्याग्रयेप्रांतेप्रोतंकीलितं स्वस्वाभिमतनरूत्रबिंबैर्गोलाकारंयत्रैतादृग्भिः स्वस्वस्थानेप्रोतं
कीलितंकृत्वाएतादृशंसृष्टेसर्थः अस्मिन्सर्वोक्तेस्थिरेक्रांतिवृत्तेरेखावृत्तरूपे सक्रमात्रं यथागोलचलनेनेतश्चलितंभ
वत्येतश्चलनाद्गोलचलनंनभवत्येतद्रूपमिसर्थः ननुदृढमासक्रमकरोदसजनएतेनलोहापवृत्तंकिलोहगोलमध्येमि
वक्रंकिलिनैवशक्यं यतोहिसर्वत्रभमेडलेतुगोलोपरिष्टाद्दिनंपुरणेरितिमेदोक्तंनिरस्तं एतादृशसूर्यसिद्धांतादिवच
नाभावात् सूत्रंगोलानेगीकारेगोलोपरिष्टाद्दिसस्यातुपपन्नेश्च बाह्यात्मकमगोलकल्पनेतुपूर्वापरायनांशागमन्योर्
निसयश्चिमगमनप्रतिबद्धत्वेनातुपपन्नैः नत्वेकएवविरुद्धदिगतिक्रियाश्रयः स्वशक्त्याभवति बाधितत्वात् ध्रुवानुरु
द्धगमनस्यकरंबानुरुद्धगमनानुपपन्नेश्च २९ क्रांतिवृत्तयोः राशिस्वरूपमाहविषुवक्रांतिवृत्तैक्यासर्वभागस्थिताः

त्स्थिराः मेषाद्याराशयः क्रांतिवृत्तयोः पूर्वदिक्क्रमादिति विषुवत्क्रांतिवृत्तयोर्योगप्रदेशात् गोलस्य पूर्वभागावस्थिता
त् एतेन पश्चिमभागस्तु तत्संपातनिरासः तमारभ्येत्यर्थः क्रांतिवृत्तयोः गोलस्थरेखावृत्तरूपक्रांतिवृत्तलोहक्रांतिवृत्त
योरित्यर्थः पूर्वदिगभिमुखमार्गक्रमात् मेषाद्याद्वादशराशयः समस्थादशनत्वादिति न्यायात्समाः स्थिराः कालतोदेशतश्च
वृत्तप्रदेशात्मका अभिन्नाराशयो नवृत्तभिन्नाइत्यर्थः ३० अथ नदंतर्गतान्समग्रहगोलान्वदंस्तच्चलनं च निरूपयन्न
यनांशोपयत्यर्थमचलनं च श्लोकपंचकेनाह अयोगोलमध्यस्थितव्योमगोलेस्वधीकल्पिताः समगोला अथैषु महा
पिंडरूपेषु जाद्येकसूत्रे महद्वृत्तलग्नेयहागोलरूपाः ३१ शनीज्यारसूर्यास्फुटिद्वेदुसंज्ञा अधोधःक्रमाद्ब्रह्मणाकेंद्रयोगो
त् निविष्टाः कृता बाह्यमध्यस्थवायोर्जवाल्लोहगोलः पराशोन्मुखंसः ३२ भ्रमत्यहर्वारसदालोहजानरवृत्तेनसार्द्धं ग्र
हामध्यवायोः जवाघातनः पश्चिमाशोन्मुखं नेभ्रमत्येवसार्द्धं नथापीदृकाष्ठा ३३ स्वशक्त्यल्पगत्याचरंस्वात्ममार्गेयतो
मेषसंस्थावृषेग्रे दृष्टाः अथेशोत्रयालोहजंक्रांतिवृत्तेस्थिरेनुरूपंननत् ३४ पराशोन्मुखंभांशपर्यंतमेतिसत्वेरयराक
स्यरवेटनस्मान्नथैव॥ ननश्चेंद्रकाष्ठोन्मुखं पूर्वरीत्याभवेदेवमेकं भवृत्तस्य चक्रमिति अथानंतरं लोहगोलांतर्वर्त्तिन्याका

राम०
११७

शगोलेब्रह्मणास्वबुद्धिविभक्ताः सम आकाशात्मकगोलाः सिद्धाः कृताः एषु आकाशगोलेषु महापिंडरूपेषु अतिस्थूलपि
ण्डस्वरूपेषु अनाद्येकसूत्रे लोहक्रांतिवृत्तस्थमेषराश्यादिप्रदेशस्य भ्रमगतं सूत्रं तस्मिन्ने आद्यसूत्रे आकाशगोले
षु स्वीयेषु गर्भतः परमकर्णवृत्तसंज्ञेग्रहागोलरूपाः गोलाकारबिंबात्मकाः अधोधः क्रमात् उत्तरोत्तरमधोधरस्यर्थः रा
शिगुरुभौमसूर्यशुक्रबुधचंद्राख्याः केंद्रयोगात् विषमध्यरूपकेंद्रं तस्य संबंधात् परमकर्णवृत्ततत्सूत्रयोगे उच्चस्थानेग्र
हबिंबगोलमध्यगर्भो यथा भवति तथोपविष्टाः कृताः गतिप्रारंभसमये उच्चांशमेषादिस्थलेनोक्तस्य पुनस्त्वादिति भावः ए
तेन प्रागुक्तं केंद्रयकग्रहाकाशगोलांतर्गतं नातिरिक्तमिति सूचितं अथ लोहक्रांतिवृत्तयोः पश्चिमाभिमुखभ्रमणसुपपादय
ति बाह्यमध्यस्थवायोरिति गोलाद्बहिर्भूतः प्रवहाख्यात्मको वायुर्गोलांतर्गतः प्रवहाख्यात्मको वायुः उभयोरंशयोः प्रव
हत्वेनैकाद्बाह्यमध्यस्थवायोरित्येकवचनं जवात् गमनवेगात् सः पूर्वप्रतिपादितः लोहगोलः लोहजानरवृत्तेनः लोहनि
र्मितराशिवृत्तेन पूर्वोक्तेन सहनारसत्रिवसे सदानवरतं भ्रमति एकपर्ययं करोतीत्यर्थः यहाणांगमनं निरूपयति यहाइति ग्र
ह्यारयस्ते पूर्वप्रतिपादिता अधोयहाः लोहगोलांतर्वर्त्तिप्रवहवायोः जवेन अतिवेगगमनेनाघातो नोदनं तस्मादित्यर्थः

पश्चिमदिगभिमुखं सार्द्धं पूर्वीकृतो हगोलतो हक्रांतिवृत्ताभ्यां सहेत्यर्थः भ्रमंति एवकारादविच्छेदार्थः तथापि यद्यपि
ग्रहाः सहगमनेनान्यांस्वक्रियां प्रसशक्ता अपीत्यर्थः पूर्वदिगभिमुखं स्वीयकक्षामार्गे स्वशक्त्यल्पगत्याः स्वकक्षैकक
देशसन्नायात्यगतिस्तया गच्छंति ननु पश्चिमाभिमुखगमनं तु प्रसरुसिद्धं तद्विरुद्धं पूर्वगमनं कथं संजायतां प्रसरुभावा
च्चेत सत्याह यतइति यतः कारणात् मेषसंस्थाग्रहाः मनुष्यैर्दृष्टा अग्रे दृष्टेभवंति पूर्वमाश्विन्याउदयस्ततो भरण्यादय
दिप्रसरुसंभवात्पूर्वानुक्रमराशिचक्रे विना पूर्वगमनमेव स्तु ग्रहस्य दृष्टसंस्थत्वमशक्यमिति पूर्वगमनमर्थापत्ति
सिद्धं अद्यस्मिन्काले चद्रोयत्राकाशे दृष्टस्तदग्रिमदिनेनसूर्यभागेतस्मिन्नेवकाले दृश्यतेइति प्रसरुसंभवाच्च अत
एवसिद्धांतशिरोमणौ गोलाध्याये मध्यगतिवासनायामुक्तं यो तो भवत्रेलघुपूर्वगसारवेटालतस्यापरशीघ्रगसा कु
लालचक्रभ्रमवामगसायातो नकीटारवभांतियातइति एतद्विवरणं मरीचावतिदिस्तं सुधीभिर्द्रष्टव्यं गोलस्वरूपमु
क्तातदुपजीवकायनांशोपपत्त्यर्थं लोहक्रांतिवृत्तस्य स्वशक्त्यावलनमाह अथेति गोलस्वरूपप्रतिपादनामंतरं ईश्वरे
छया लोहनिर्मितं क्रांतिवृत्तं तत्पूर्वोक्तं स्वस्याधारवृत्ते लोहगोलस्तुरेखावृत्तरूपक्रांतिवृत्ते पूर्वप्रतिपादिते स्थिरार

एम०
११८

स्थे अनुरूपं प्रतिकूलं पश्चिमदिगभिमुखं सप्तविंशतिभागपर्यंतं सग्रहे ग्रहाकर्षकयथागच्छति तत्समनरीसा तस्मात् पश्चि
माभिमुखगमनावसानस्तुल्यात् परावर्तनिवर्त्ती तथा यथास्थितं एवकारात्तत्कालेनगमनं तत्कालेन परावर्तनाद्यथास्थितं
नैतद्विलक्षणं स्यादित्यर्थः ततो नंतरं पूर्वदिगभिमुखं पूर्वरीत्या प्रागुक्तरीत्या भवेत् सप्तविंशतिभागपर्यंतं गत्वा परावर्त्ते य
थास्थितं स्यादित्यर्थः एवमुभयतः परावर्तनांते लोहक्रांतिवृत्तस्य चक्रं भगणः कल्पित एकः स्यात् यथा ग्रहाणां द्वादशराशि
भोगे एको भगणस्तथैतस्य लोहक्रांतिवृत्तस्य पूर्वगमनोत्तरपरावर्तनांते यथास्थितक्रांतिवृत्तकाले द्वादशराशिभोगे एकपर्य
येकस्मिन् भुक्तं चैतत् महतो गोलस्य सार्द्धगमनेन लोहवृत्तेप्राप्तसंभवान्नैतत् लघुक्रांतिवृत्तस्य दोलारोहणलीलावदालो
उनसंभावनेति एतेन चलक्रांतिवृत्तेन लोहोऽत्रेनयरप्राङ्गलांशैः शनैर्गच्छतापि सहाकृष्यमाणाः शलाकायबद्धाग्रहाः
स्वीयगसाकथमाम्यायामीति निरस्तं ग्रहाणां शलाकायप्रोतत्वाभावात् चुंबकमणिना लोहाकर्षणवल्लोहक्रांतिवृत्तांशो
नंप्रवहवायुस्तुग्रहाणां स्वस्वकक्षायीसमसूत्रेणाकर्षणकल्पनात् ३५ अथ नांशानयनोपपत्तिं पद्यत्रयेणाह एवं
सुगेरवाभरसप्रमाणं चक्राणि नेभोदिनराशितश्च नैराशिकादाप्तखगोयनाख्यश्चक्रादिकल्पस्य च भादिकं चेत् ३६

क्रियज्रकसुखांगभेपरं योश्चलितंज्ञेयमथत्रिगेभमध्ये· रादितहिनिजांस्वराशयातंविपरीतेस्वपदंप्रयासतश्च २७ भुज
लस्यकार्यलनःखांकभागैर्भभागास्तराकेभुजांशैरितीरं· फलंलोहजक्रांतिवृत्तस्यभागाः स्थिरक्रांतिवृत्ताच्चलाख्याभवं
तीति· एवमुक्तभगणरीत्या युगे· षड्भूतभगणाः तेभ्योभगणेभ्योहर्गणाश्चयुगवृद्धिभैर्युगभगणाल्लब्धहर्गणोनकेरतित्रैरा
शिकाल्लब्धौयहोयनसंज्ञोभगणादिकः तस्यायनग्रहस्यराश्यादिकं चेद्यदिमेषादिषड्भेतुलादिषड्भेस्यात्तर्हिक्रमेणपश्चि
मपूर्वदिगभिमुखंस्वस्थानाच्चलितंलोहक्रांतिवृत्तंज्ञेयं· अथानंतरंमेषादिकेत्रिराशिमध्येतुलादिकेनवर्णराशिमध्ये
यदिग्रहोयनाख्यस्तर्हियथास्थितस्थानात्पश्चिमाभिमुखंपूर्वाभिमुखंवाक्रांतिवृत्तंप्रयातंक्रमेणोत्तरेज्ञेयं· विपरीते· त्रि
राश्यनंतरगतेयनग्रहेतुलादिकेतुनवराश्यनंतरगतेवायनग्रहेस्वपदंयथास्थितस्थानंप्रति· परावर्त्तनेनगच्छति· अतःका
रणात्सप्तविंशतिभागयर्वंतंगमनेत्रिराशिभोगस्तदंतर्गतोभोगश्चलनात्मकोभुजः परावर्त्तनेयथास्थानपर्यंतंरा
शिषड्भूतत्रैष्यभुजश्चलितंपूर्वस्थानात्· एवंपूर्वतः सप्तविंशतिभागपर्यंतंभवराशयस्तदंतर्गतंतृतीयपदगतंचलना
त्मकोभुजः परावर्त्तनेयथास्थानपर्यंतंहारराशिभोगस्तदंतर्गतमेष्यंयथास्थानाच्चलितंभुजइसयनग्रहस्यभुजः कार्य-

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

ततोनंतरंनवतिभागैः सप्तविंशत्यंशास्तदाभुजांशैः केइसनुपातादागतंफलं· लोहजक्रांतिवृत्तस्यग्रहस्यैव· स्थिरक्रांतिवृत्ताच्चल
संज्ञाभागाः स्युः २८ अयनांशानांकार्यविशेषनिमित्तंग्रहेधनर्णसंस्कारोपपत्तिंवृत्तयनांशानयनपद्धत्यसुपप
त्तिमिनिपद्यत्रयेणाहचलक्रांतिवृत्तेतदर्कांशरूपाः स्थिरांशायोजादयोपिस्वगोले· स्थिरक्रांतिवृत्तांशराशिप्रदेशाश्चला
एवयस्मादतस्तत्समाणात् २९ ग्रहःसाधितःकार्कचंद्रैःस्वशास्त्रेफलादेशहेतुर्यदिकाक्षितस्य· स्थिरक्रांतिवृत्तांशराशि
प्रमाणादपेक्षातदापूर्वपश्चाच्चलांशैः ४० युतोनोग्रहःस्यात्तांकायनांतस्फुटेमानयोश्चासुपातक्रमेण· चलांशास्यप
द्धत्यंसूपपन्नंबुधामोहमत्रत्यजंत्वागमोक्तेरिति· चलंयक्रांतिवृत्तंतस्मिंस्तोहक्रांतिवृत्तेतदर्कांशरूपालहृत्तद्धा
दशांशास्वरूपामेषादयोराशयःस्थिराःकालतोदेशतश्चाविहृतप्रदेशाअपिस्वगोले· लोहगोले· स्थिरक्रांतिवृत्तस्यरे
खावृत्तरूपस्यविभागरूपराशीनांप्रदेशेभ्यःजास्वभिप्रायेणैकवचनं· यस्मात्कारणाद्यनांशैश्चलिताइतिचला
राशयःएवकारात्स्थिरत्वनिरासः अतःकारणात्· लाकर्षितग्रहयोलोहक्रांतिवृत्तभ्रमणात्· तत्समाणात्· चलक्रां
तिवृत्तस्थराशिप्रदेशानुरोधात्स्थिरक्रांतिवृत्तानुरोधाच्च· ब्रह्मसूर्यचंद्रैःस्वहृतसिद्धांते· फलादेशकारणभूतो

ग्रहः सूर्यादिकः अभीष्टकाले आनयनद्वारोक्तोपि यदि तस्य फलादेशोपजीव्यग्रहस्य द्वापि कार्यविशेषे स्थिरक्रांतिवृत्तां
शराशिप्रमाणमाणात् स्थिरक्रांतिवृत्तस्य द्वादशविभागरूपराशीनामनुरोधात् अथ सा स्यान्नदानहि उक्तकारणस्यात्र
समन्वयो बोध्यः नतु तत्समाणादिसादौ पूर्वपश्चाच्चलांशैः पूर्वपश्चिमदिक्संबंधक्रमेणायनांशैर्युतो नो ग्रहस्तक्र
यीपसुक्तः स्यात् अयनांशानयनमुपपन्नमित्याह कृतांकापवर्त्तादिति अनुपातक्रमेण प्रथमद्वितीययोरनुपातक्र
मेणेत्यर्थः फले प्रमाणफलयोर्जीवाभिप्रायेणैकवचनं प्रमाणयोः चः समुच्चये गुणहरत्वेन कृतांकापवर्त्तात् प्रथमा
नुपातेगुणहरयोः फलप्रमाणयोश्चतुर्भिरपवर्त्तनाद्द्वितीयानुपातेगुणहरयोः फलप्रमाणयोर्नवभिरपवर्त्तनादित्यर्थः
चलांशस्य अयनांशानयनस्य पद्यद्वयं अहर्गणः रेवतीधराहतइत्यादिरेवोक्तं सुष्ठूपपन्नमबाधादविरुद्धसिद्धं ननु
समविशतिभागपर्यंतमेवलोहक्रांतिवृत्तस्यपूर्वापरयोश्चलनं नस्नाधिकमित्यन्नानियामकाभावात्कथमिदमु
पपन्नं साप्रतं पूर्वचलनस्यप्रसक्तत्वेनयश्चिमचलनेप्रामाण्यसंदेहाच्चेत्सत आह बुधाइति तत्वानत्वविवेचनद
क्षाः पंडिताः अत्र पूर्वापरयोः समविशतिभागपर्यंतं लोहक्रांतिवृत्तस्यगमनेइत्यर्थः मोहं अयथार्थरूपं स्वस्यानि

श्चितं शतानं सजंतु अपनयंतु अमंमाद्वर्वेत्यर्थः हेतुमाह आगमोक्तेरिति ब्रह्मसोमसूर्यादिप्रणीतसिद्धांतेषु तस्योरिस
र्थः तथाचसूर्यसिद्धांते त्रिंशाल्लक्षो ६०० युगेभानांचक्रप्राक्परिलंबने तद्गुणाभूदिनैर्भक्ताघगणाद्यदवाप्यते तद्दोस्विघो
दशगांशाविज्ञेयाअयनाभिधाइति सुगेषकृतंकृत्वाहिभवक्रंप्राग्विलंबनेइत्यादिसोमसिद्धांतोक्तेश्चतसश्चाश्वलि
तंचक्रसुपचारोयमित्यपि इत्येतद्रेकंप्राक्कलनंयुगितानिचषकृतमितिब्रह्मसिद्धांतोक्तेश्च ४१ अत्रोक्तरीत्यैवमनांतरं
चक्रस्यपश्चिमप्राक्कलनदार्ढ्यप्रसिद्ध्यर्थमाहयत्रुसिद्धांतशेखरेश्चक्रंपरपूर्वदिशोव्रजेत् अयनग्रहजक्रांतिभागाः स्फु
टांशाकाइति यत्र आर्याष्टशतेलघ्वार्यभटेनोक्तं चतुर्विंशत्संशैश्चक्रसुभयतोगच्छेत् किंच अयनग्रहदुस्तचा क्रा
संशा अयनांशाः नतुत्रैराशिकेनसुजांशाश्चतुर्गुणिताः पंचदशभक्ताइति ४२ एतन्मतंहृषयन्मतांतरंचान्यद्दूषय
श्लोकावाहइत्यसद्यत्रिभस्यत्वादागमाभवन्नतन् एवंयेयेहवक्रंस्वशक्त्यापूर्वगमनं॥ ४३॥ अयनग्रहएवात्रायनां
शोस्यकार्यकृत् इत्येतदप्यसद्यत्रिसुक्तंस्वागमवैरतइति इति पूर्वोक्तमतं असत् हेतुमाहयुक्तिभ्रस्यत्वादिति चतुर्विं
संशाअंवधियत्रक्रचलनंतत्सर्वंसुक्तंनभवतिहेत्वनुक्तेः यदपिचलनंक्रांतिवशात्रैकरीत्यसयिप्रमाणोपन्यासाभा

वारसम्यक् ननुसप्तविंशत्यंशावधिगमनेप्येतनुतुल्यं यत्रोभयोः समोदोषः परीहारोपिवासमः। नैकः पर्यनुयोक्तव्य
स्तादृगर्थविचारणेसूक्ते रिस्फुटे रिसत आह आगमाभावतइति चकारः पूर्वदूषणेनसमुच्चयार्थकः युक्तादृयोर्मतयोः
साम्येपिपूर्वमतेसूर्याद्यागमप्रामाण्यादस्माकमादरः द्वितीयमतेशाहप्रमाणाश्रवणेनादृतमनादृतं धीमद्भिरिति
भावः मुंजालमतमाहएवमिति एवप्रत्यक्षानुरोधेन युक्तासिद्धालाभावाद्यैर्मुंजालादिभिराचार्यैर्लोहकांतिवृत्तस्वश
क्त्याएवदिगभिमुखगतसदाग्रहवत्स्वीकृतं अत्रमते अयनग्रहः एवकारात्मुंजादिक्रिया निरासः अयनांशादुत्प
न्नंकार्यंकरोतीतिहृत् अयनग्रहोयनांशास्थानेइत्यर्थः अयनांशयोजनवियोजनाद्वयनग्रहेणैजनवियोजनंका
र्यमितिभावः तद्वाक्यंच अयनचलनंयद्वक्रमुंजालाद्यैः सएवायं तत्रकेतरगणाः कृत्येगोगसुनंदगोचंद्राः तत्संजा
तंपातंक्षिप्तारवेरेषमः साध्यः क्रांतिवशाच्चरमुदयाश्चदलत्यागमेततः क्षेप्याइति एतद्दूषयति इतीति अधुनाप्रति
पादितमेतन्मत अपिपूर्वमतेनसमुच्चयार्थः युक्तियुक्तं सांप्रतोपलब्ध्यनुसारेणसत्यर्कसहमपीत्यर्थः असत् अ
नादरणयोग्यं हेतुमाहस्वागमवैरतइति स्वस्याभिमतःसूर्यसिद्धाद्यागमस्तेनविरोधादित्यर्थः अग्रिमकालिकाव

स्थानस्येदानींतनप्रत्यक्षाभावेनतात्कालिकप्रत्यक्षस्यागमाधिनत्वाच्चांतरियार्थे प्रामाण्यस्यागमएवपर्यवसानान्नतर्क
इतिभावः ४४ अथापनीशसंस्कारंविनाग्रहाःस्पष्टाएवनभवंतीतिकार्यमात्रेयनांशसंस्कृताएवग्रहाःस्पष्टाउपपुक्ताः न
तुनदसंस्कृतास्तत्संस्कृतास्तत्कार्यविशेषेइतिकस्यचिदाग्रहिणोमतंश्लोकाभ्यामाहयमुलोहकांतिवृत्तंगौरवात्तोऽयराशयः
अंगीकृताःस्थिरकांतिवृत्तांशास्तत्प्रमाणतः ४५ ग्रहाःसाध्याअसर्वत्रातोयनांशैःसुसंस्कृताः ग्रहाःस्पष्टाभवंत्येभ्योव्यवह
रोखिलोमतइति लोहकांतिवृत्तं गौरवात् एकेनैवलोहगोलेननस्त्राअयकल्पनमात्रेणैवकार्यनिर्वाहाद्वितीयवृत्तकल्पनं
व्यर्थंगौरवंचतरमाहित्यर्थः प्रोक्तं अनंगीकृतं राशयोमेषाद्याः द्वादशः स्थिररेखारूपक्रांतिवृत्तसमविभागात्मकाअंगी
कृताः तत्प्रमाणतः तद्राश्यनुरोधात् सर्वत्र ग्रहायेक्षिककार्यमात्रे ग्रहाः साध्याएवकारार्थअकारः तेनपूर्वोक्तचल
राश्यप्रसिद्धेस्तदनुरोधाद्वृहत्साधनपक्षनिरासः अतःकारणात् ग्रहाःपूर्वोक्ताःफलसंस्कृताअपस्पष्टाः अयनांशैः पू
र्वोक्तैः सुसंस्कृताः स्पष्टाग्रहाभवंति अयनांशसंस्कारंविनाग्रहाणांराशिमार्गासिद्धेरस्पष्टत्वात्तत्संस्कारेणैवस्पष्टाइतिभावः
एभ्यःस्पष्टग्रहेभ्यः अखिलः सर्वोव्यवहारःस्वीकार्यः यच्चिसस्याग्रेसमन्वयः ४६ एतद्दूषयति इतिनन्वसद्रागतानभो

गागणितान्मेषमुखान्स्वतः प्रसिद्धाः अयनांशफलं विना कृताश्चेत्करणीया अयनांशकाः किमर्थमिति इति पूर्वं प्रतिपादितं तन्न सत् हेतुमुपपादयति आगता इति चलक्रांतिवृत्तानादरणेन तद्राशीनामप्रसिद्धेर्गणितादानीतग्रहाः पूर्वोक्ताः अयनांशरूपफलव्यतिरेकेणैव मेषादेः सकाशात्स्वतः पूर्वं गणितस्वरूपादेव प्रकर्षेण सिद्धाः कृताः वस्तुभूतमेषादिराशीनामद्वितीयत्वात् चेत् तवमतेन जातास्तर्हि अयनांशकाः किमर्थं ग्रहे संस्कार्याः कारणाभावात् अस्माकं मते राशीनां द्वैविध्यादानीतग्रहा मेषादिसिद्धा अपि चलांशसंस्कारेण मेषाद्यंतरराशिक्रमानुरोधेनोपपन्नाः स्युः अयग्रहस्योपपन्नत्वं तन्मते प्रसक्तायनांशसंस्कृतग्रहाणामनुपपत्तिरेवेति भावः ४७ अथैवं फलसंस्कारानुपपत्तिस्तन्मतेऽतीव चतुर्थराशिक्रममार्गस्याकाशीः भावादतो यथा तन्मते फलसंस्कारोपपत्तिस्तथा मन्मते यनांशसंस्कारोपपत्तिरित्याशंक्य निराकरोति चलमंदफलादिवद्ग्रहाणामयनांशाख्यफलं सुसंस्कृतं चेत् तदस्य फलवासनावदस्य प्रथितः क्वापि न वासना विचार इति यथा ग्रहाणां मंदशीघ्रफलसंस्कारस्तथायनांशसंज्ञकफलं ग्रहाणां संस्कृतं न मेषादिराशयनरमार्गकल्पनेनेति पूर्वः पक्षः उत्तरयति तदिति यस्त्वेवं पक्षरूपमुक्तं तदसम्यक् हेतुमुपपादयति फलवासनावदिति

अस्य अयनांशसंस्कारस्य वासनाविचारः उपपत्तिनिर्णयः क्वापि कुत्रापि ग्रंथे फलवासनावत् फलोपपादकभंगिनिरूपणवत् प्रथितः प्रसिद्धो निरूपितो न फलोपपत्तिवदयनांशोपपत्तेरभावादिति भावः एतेन चरदेशांतरोदयांतरभुजांतरफलवदयनांशसंस्कारकल्पनमपि निरस्तं तेषां समयचालनलोपपादनेनास्य समयचालनत्वानुपपत्तेः नहि कुत्रापि ग्रंथे अयनांशसंस्कारं विना सुकदेशे काले वोक्तफलसंस्कारेण चासुकदेशे काले वोक्तो ग्रहो येन तत्संस्कारोपपत्तिः अथायनांशाख्यं बीजफलमिति तथाहि सृष्ट्यादितो षष्टिसहस्रनववर्षैः समविंशसंख्याउपचितग्रहैरुणं दृष्टाः ततोपचिताश्चतुर्दर्शलतद्वर्षैरुपचितग्रहे धनं ततोपचिताश्चतुर्दर्शैरिति चेत् सर्वग्रहसाधारण्येन बीजफलाप्रसिद्धेः बहुवर्षैरुपचयापचयात्मकबीजफलस्यासाध्यत्वात् अन्यथैकस्यैव ग्रहस्य विरुद्धदिक्क्रियाकरणगमनाभ्यां तस्योपपत्तिरित्यादिसंक्षेपः विस्तरस्तु सिद्धांतशिरोमणिमरीचौ गोलबंधाधिकारे तसंज्ञातपातमित्यादिश्लोकव्याख्यानावसरे ध्यवसेयः ४८ अथ पद्याभ्यामाशंकासमाधत्ते अथ लाघवतः स्थिरदृढं ज्ञानवचराः स्पष्टतराः प्रसाधयित्वा गणितात्मकलोपजीवयस्ताः प्रथमं पूर्वं नरैः कृताः वर्षं ना ४९ इति चेत्परिष्कृतास्तं ज्ञानविचरा ज्ञभ

वास्वबुद्धितस्त्वं यवनानिजशास्त्रस्त्रविन्नानिगदंतिस्वशास्त्रदेकहृत्स्थ मिति चलक्रांतिवृत्तानयेत्सारूपलाघवात्
स्थिरेखारूपराशिवृत्तानुरोधादिसर्वैः गणितात् उक्तगणितरीतेर्भिन्नगणितमार्गकल्पनात् प्रकर्षेण सूक्ष्ममित्यर्थः
साधयित्वा सूक्ष्मकर्मकृत्वा स्पष्टतराः ग्रहाः सकलकर्मफलादेशकारणभूताः प्रथमं यथोक्तगणितक्रियया
अयनांशसंस्कारानुक्तिगर्भयेत्यर्थः पूर्वैर्नरैः ब्रह्मसोमसूर्यादिभिर्ग्रंथप्रणेतृभिः कथं कुतो न कृताः उक्ताः
तथावयद्यनांशगणितं स्पष्टयुक्तं तर्हि वनदुपपत्तिनिमित्तं लोहक्रांतिवृत्तस्य तादृशस्यान्यथानुपपत्त्यावश्य
नावश्यकत्वेन पूर्वगणितग्रहस्य तद्राश्यनुसारेण सिद्धेरिति सर्वं पूर्वादेशाद्युपयुक्तमिति स्वीकृतमस्य तद्राशिकल्प
नस्य व्यर्थत्वापत्तेस्तत्रयद्यपि भिरयथोक्तगणितक्रियया कादिवैलक्षण्यमात्रकल्पनेन ग्रहा उक्ताः स्युस्तर्हि स्थि
रक्रांतिवृत्तानुरुद्धा एव लाघवात् सर्वोपयुक्ता इति कथं नैर्नोक्तं कथं चायनांशोक्त्या ग्रहद्वयकल्पनं कार्यद्वयक
ल्पनं च राशिद्वयकल्पनारतिगौरवमाहतमिति भावः इति उक्तमाशंकसेयदि तर्हि त्वमतिकल्पकः शास्त्रप्रणेतृ
णां नियंता भूत्वा नाशास्त्रप्रणेतृसूर्यचंद्रब्रह्मादीन् स्वतंत्रान् स्वेच्छाचारिणः परान् अनुरुद्धान् स्वबुद्धितः स्वाभि

प्रायेणपरिएछः आक्षिपस्व तथाचायनांशानामणधनाभतरत्वेनैकतरत्वाभावाद्गणितेनदंतभीवलेषामप्यशक्यइतिन
स्पष्टयुक्तिर्ग्रंथप्रणेतृहृदयस्थितं राशिद्वयावस्थानं तदुपपत्तिहेतुत्वं सूचयतीतिभावः पूर्वपक्षाभिप्रायेणाधिमतमत्र
साहयवनाइति पारसीकाः नतुयवनाचार्यमार्गानुयायिनः स्वीयशास्त्रमात्रप्रसयाः स्ववशाः परशास्त्रानुरोधि
नः स्वरेकहृत्स्थं तवैकस्यमनसिस्थितं निनरामंगीकुर्वंति नहि चलनरूपायनांशैकरीसंगीकारेणस्थिरक्रांतिवृत्ता
नुरोधेनग्रहाः स्वाहृता अपिस्वशास्त्रविरुद्धत्वादनादरणीया इतिभावः ५० अथपारसीकाभिमानिनः कस्यचित्सु
बुद्धेरनहतस्वमनस्यमनमाहब्रह्मार्कहृक्शास्त्रेगदितमगणयित्वा सुयुक्तिनार्थं ब्रूतेयोगोलवृत्तस्थरविलवृमितद्वा
दशक्षेत्रप्रमाणात् खेरांस्तान्पारसीकाध्ययनजबलतः आयनांशानतुल्यायेस्मद्दृष्टेश्चिरानीचलनलवयुताः कार्यमात्रेथ
कश्चिदिति कश्चिद्गणकः ब्रह्मसूर्यचंद्रप्रणीतसिद्धांतेषु नास्यभिप्रायेणैकवचनात् सुयुक्तिभिन्नेनोयोर्थस्तं अयन
ांशादिरूपं सप्तविंशतिपरमायनांशेषु क्रमभावात् निरूपितं अगणयित्वा अनादृत्य पारसीकाध्ययनजबलतः
पारसीकेभ्योयदध्ययनं तज्जीनंयद्बलं सामर्थ्यं कल्पनिकत्वं तस्मादित्यर्थः अयनांशात् अनुक्त्वा अनिरूप्य च

समुच्चये· अयनांशाव्यतिरेकेणैवेत्यर्थः· लोहगोलस्तुरेकेस्वाकारक्रांतिवृत्तेस्थितानियानिद्वादशांशप्रमाणानिद्वादशर्क्षाणि· मे
षाद्याराशयस्तदनुरोधात्· तान्· वक्ष्यमाणस्वरूपान्· खेटान्· कार्यमात्रे· कार्यसाधारण्ये· ननुकार्यविशेषे· ब्रूते· वदति· न च्यय
नांशाव्यतिरेकेणतन्मेषादिद्वादशराश्यनुरोधेनग्रहाः कथंसिद्ध्यंति· एवंमुपपादितत्वादिसतत्वानिसस्यायेक्षिकंस्वरूपमा
हुयेइति· येग्रहाः इदानीं· वर्तमानपूर्वायनांशसमये· नत्वन्यत्र· तेः सावधिनक्षत्रगमनस्यानादृतत्वात्· अस्मद्ग्रंथेषु· अस्म
दाद्यभिमतसूर्यसिद्धांतादिग्रंथेषु सर्वथः· अयनांशसुताभवंति· अयेयथोत्तरमंतरिताइतिभावः· यद्यस्यास्मिन्मयद्ये
तन्मयः ५१ एतद्वूषयितुमुद्यतः प्रथमंपूर्वमतकथकस्याभिप्रायंस्वापयंस्तदुत्तरंमतिजानीते· तंप्रसेवंपृच्छपूर्वंस्व·
शास्त्रेनोक्तंखेटेभ्योयनांशाकृतेभ्यः साक्षात्किंचित्कथ्यतस्वंकिलेवंब्रूषे चेत्तर्हि तत्तरंदीयतेस्वेति· तं· पूर्वोक्तकथकंप्रति· पू
र्वं· प्रथमं· एवं· वक्ष्यमाणं· पृष्ठ· उक्तरूपेणसहसाक्षाद्वादेनुचितइतिद्योतनार्थंद्वारांतरोक्तिः· एवंकिंतदाहस्वशास्त्रइति
ऋषिप्रणीतज्योतिःशास्त्रे· अयनांशाकृतेभ्यः· अयनांशैरकृताः· अयनांशासंस्कृतेभ्यइत्यर्थः· साक्षाद्द्वारैः किंचिदुक्तमप्त
मं· क्वापि· ग्रंथे· निरूपितंनातः कारणात्· सर्वथाज्योतिःशास्त्रोक्तस्यायनांशासंस्कृताविषयत्वेनज्ञानात्· त्वं· पारसीका·

भिमानी· किल· निश्चयेन· एवंपूर्वमतोक्तं· यदिवदसि· तर्हि· अस्य· त्वदाशयस्य· उत्तरंमयादीयते· कथ्यते· यदिकिलरूणंस्वीका
र्यंयेनप्रसिद्धिरिस्वाशयेनपारसीकमस्माद्धिरुद्धमतमंगीकरोषितर्हि तत्तरमुपेक्षैवेतिभावः ५२ उत्तरमेवाहसार्धंजोस्वदत्त
तोवसुभादेः संहितासुगदितेक्रमशोये· याम्यसौम्यदिशायोरयनेत्वद्वीतितः कथमपिप्रभवेतामिति· आश्लेषानक्षत्री
योत्तराद्वीत्· धनिष्ठानक्षत्रादेः क्रमात्· दक्षिणोत्तरादेशयोर्येसंहितासुनारदवसिष्ठादिप्रणीतव्यवहारग्रंथेषु· अयनेउ
क्ते· ते· अयने· यदुक्तरीत्या· कथमपिकेनापिप्रकारेणप्रभवेतां· अपितुनसंभवतइत्यर्थः तथाचज्योतिःशास्त्रेयनांशासं
स्कृतग्रहाध्यवहारोत्तुक्तस्तर्हि· आश्लेषार्द्धाद्दक्षिणमयनंरवेर्धनिष्ठाद्यं· आसीत्कदाचिदेवंयेनोक्तंपूर्वेशास्त्रेइतिकथंसंग
तंस्यात्· अयनारंभेकस्यकर्कादिमकराद्यन्यतरस्तुत्वावश्यंभावेनपुनःपुनर्वसुचतुर्थचरणादावर्कस्यनियतस्थितत्वे
नान्यत्रावस्थानानुपपत्तेः· मन्मतेनुपपद्यपिधनायनायनांशेयनांशासंस्कृतस्यार्कस्यसायनसूर्यायनसमयेतस्यैवनक्षत्र
स्थत्वसंभवेनतस्मुपपन्नावपूर्णायनांशेसंशात्रयोविंशतिमितेतदुपपत्तिरितिसंहितायंथोयनांशासंस्कृतार्कप्रसि
द्धानादृपपत्तादिति भवदाशयोनुपपन्नइतिभावः ५३ ननुसंहितायंथेप्येतत्कादाचित्कत्वेनसिद्धं· नगणितानकरयथर

स्वरसादाद्सौम्ययाम्यायनेयत्स्यात्सेत्रंतदयनाभिधं· इतिब्रह्मोक्तसिद्धांतेप्रोक्तंयदपितत्कथमिति· अयनेनियतेराशिसंबंधाद्
त्स्यात्सेत्रंतदयनाभिधमितिराशिसाधारण्येनब्रह्मसिद्धांतेनिरूपितंयत्तत्· अपिःसमुच्चयेपूर्वोक्तेनमन्मतेतुचलांशासं
स्कृतार्कस्यनियतत्वेप्ययनांशासंस्कृतार्कस्यायनसंधावनियतराशिसंबंधोपपत्तिरितिभाव ५४ अथशास्त्रेयनांशा
संस्कृतायनांशासंस्कृतयोर्द्वयोः प्रसिद्धत्वेपिमूर्तामूर्तत्वेमतयोरोमशवचनानुवादेनसंज्ञेयवस्थापयन्नपरयद्येनांशा
नांशसंस्कृतस्यमुख्यत्वमाशंक्यनिषेधति· चलांशसंस्कृतार्कस्यमूर्तासंक्रांतिरुच्यते· अमूर्तोराशिसंक्रांतिरितिरोम
शाकीर्त्तनात् ५५ मूर्तेसूक्ष्मत्वेनचेत्संगृहीतंस्थूलान्यसयागतः किंत्वयेवं· तत्रैकोक्तामूर्तेमूर्तक्रमेणसूक्ष्मस्थूलेनार्क
बुद्धेगुरोः किमिति· संक्रांतेरुपलक्षणत्वेनायनांशासंस्कृतमूर्तेसंज्ञेनदसंस्कृतममूर्तेसंज्ञं· स्थूलंयदम्यदमूर्तेतस्यानादरात्व
या· आदृतपारसीकेन· मूर्तेसूक्ष्मत्वेन· किंसंगृहीतं· अंगीकृतं· एवंचेत्तर्हिलया· सर्हिधास्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्तेअमूर्तेउच्य
तेइतिसूर्यसिद्धांतोक्तामूर्तेमूर्तक्रमेणसूक्ष्मस्थूलेदेशुरोरध्यायकालिमवबुद्धेइति· न· तथाचमूर्तेस्यस्थूलत्वेनसा
गापत्तिरमूर्तेस्यचसूक्ष्मत्वेनांगीकारापत्तिरितिप्रसक्तत्वदभिमतमसिद्धमेवेतिभावः ५६ अथतुल्यतुदुर्जनइतिन्याये

नांशकसमाधत्ते· अथतुल्यतुदुर्जनस्तथापिव्यवहारःकिलमूलतःप्रधानः इतिकालविचारणेसुयुक्तागदितंकेशवभानु
भिःसुधीभिरिति· सूर्येणामूर्तेस्यथासूक्ष्मत्वमुक्तंमूर्तेस्यस्थूलत्वमुक्तंतथामयापितद्विपरीतःसंकेतःकृतइतिकाक्षति
रियतस्तुल्यतुदुर्जनइतिन्यायात्तदुक्तंसमीचीनं· तथापि· तदुक्तादरणे· अपिशब्दान्मूर्तांगीकारस्वयाकृतोनघटते· हेतु
माहव्यवहारइति· किल· निश्चयेन· व्यवहारः· मूलतः· स्थूलतएवप्रधानोमुख्यः तथाचव्यवहारस्यस्थूलत्वेनादृतत्वात्स्थू
लममूर्तेमयनांशासंस्कृतमेवव्यवहारिकंव्यवहारेयात्संसिद्धमितिभावः व्यवहारः स्थूलादेवेतिसहेतुकंनिर्णीतंयंथांत
रेस्त्रीयाहरतीति· विवाहदृंरावने· केशवार्कः पंडितैः स्थूलसूक्ष्मकालयोर्मुख्यत्वविचारणेहिनीयाध्याये· सुयुक्ता· सद्वि
चारेण· इति· व्यवहारः स्थूलाद्मुख्यइतिरूपेणिणीतं· तथाचत्रार्कः सूक्ष्मोनवांशाद्विसांशाएवत्रिंशाद्भवस्तद्भवतोनिसूक्ष्मः· ननोविलिप्तेसवलिप्तवांशेमेतुकस्यानियतौसमस्या· अस्तंतसूक्ष्मः सकिलैवदेशोयेनाखिलानांभिदुराफल
द्धिः· नास्माद्दृशांदृग्विषयःसतस्माम्मूलानुकूलाव्यवहारसिद्धिरिति ५७ नचैवंसूक्ष्मविलयापत्तिः· नचेष्टापत्तिः· भिन्न
भिन्नफलभाग्भिरिष्टानेकधिष्ण्यदिनजोपिजनोयं· सूक्ष्मनापिननुतेनगरिष्ठासाचमूलमनुरुध्यविधेयेस्तुक्षासूक्ष्मस्य

विशेषत्वेनादृतत्वात् किंच स्थूलादरणेपि सूर्यांक्रानुरोधेनमूर्तस्यैव स्थूलत्वात्तदादरणमिति चेन्न सूक्ष्मस्यैव विशेषत्वेन
मुख्यत्वात् सूर्यांक्रानुरोधादमूर्तस्य सूक्ष्मस्यायनांशासंस्कृतस्यांगीकरणात् अत एव सूक्ष्मस्थूलेसंकेतेननयाप्ये किंतु
गणितविचारेणेत्याशयेन पारसीकाभिमानिनः शंकामाह सूक्ष्मस्थूलेनेत्यादि वाक्याद्गृहीते संख्याग्रंथात्ते मते सूक्ष्मस्मा
त् अंगीकार्यं सायनं केवलं तु स्थूलं सद्भ्यामेमतं चेदिदं सदिति सूक्ष्मस्थूलेवस्तुरूपे वाक्यात् सूर्यांक्रान्मयानगृहीते
किंतु संख्याग्रंथात् गणितप्रतिपादकसिद्धांतग्रंथात् ते सूक्ष्मस्थूले मते अंगीकार्ये यद्गणितमार्गेण सूक्ष्मं स्थूलं वा
तदेव सूक्ष्मं स्थूलं भवतीति भावः अस्मादुक्तकारणात् सायनं अयनांशासंस्कृतं सूक्ष्ममंगीकार्यं केवलं अयनांशासं
स्कृतं स्थूलं सत्काऽनादृत इदममतं चेदादियतेनर्हि समीचीनमदोषदृसर्थः ५८ अस्योत्तरं वदशंकांतरं च निबध्नंल
उत्तरं चेति पद्याभ्यामाह केनोपदिष्टं न वसायनं तत्सूक्ष्मं यदस्मद्गदितं त्वसूक्ष्मं अथोमुद्रस्य स्वगात्स्फुटः स्यात्सूक्ष्मस
थास्मादयनांशयुक्तं ५९ इति चेदयनांशावासनां वदमे शीघ्रफलोपपत्तिवत् गणितं हि विनोपपत्तिभिर्गदितं गोल
विदानसाधु तदिति तव स्वमतविरुद्धस्य तत् सायनं सूक्ष्मं यस्मात्सायनात् भिन्नं गणितमुक्तं असूक्ष्मं स्थूलं तु

रिसर्थे एवं केन भ्रांतेन कारणानुपपादनादुपदिष्टं शिक्षितं कारणमेवाशंकते अथ विति मंदस्पष्टग्रहात्स्पष्टो यथा सूक्ष्मस्ल
थानहृत् अस्मात्स्पष्टग्रहात् अयनांशयुक्तः अयनांशसंस्कृतः सूक्ष्मः स्यात् इति चेद्दृष्टसि उत्तरयति अयनांशावासनामिति
तर्हि मे ज्ञानायनांशोपपत्तिं कथयतीति तात्पर्यार्थः अयनांशोपपत्तिं भिन्नां शीघ्रफलोपपत्तिवत् भंगिरीत्या कथय तथा च
लवासनावदयनांशोपपत्तेरप्रसिद्धत्वात्संस्कारेण सूक्ष्मत्वसिद्धौ मानाभावइति भावः उपपत्तेः सूक्ष्मत्वज्ञानं प्रतिकारणत्वम
वस्थापयति गणितमिति हि यतो यद्गणितं उपपत्तिमंतरेण कथितं तद्गणितं गोलज्ञेन सूक्ष्मविचारज्ञेन साधु समीचीनं
नोक्तं तद्गणितमनादरणीयं सूक्ष्मनिश्चयाभावादिति भावः ६० अथ पद्याभ्यामयनांशोपपत्तिमाराकरोति नक्षत्रबिंबच
लनात्सर्वत्रोग्रहवद्भवं तेषां स्वादिस्थलाभ्योगो यनांशाख्यं फलं मतं ६१ इति चेद्गतिग्रहैकारूपः स्फुटखेटः कथमेववा
सनातः भवतीति वदाशुमे गगोलेनाणितेचातितरां प्रगल्भतां चेदिति लोहगोलांतः स्थानिः इतस्ततो नक्षत्रबिंबानि पारसीद
मतेसंति तेषां तत्रैव ग्रहवत्सर्वस्मिन्निश्चयेन अनेन कदाचिदपि पश्चिमगमनस्यासंभवः सूचितः चलनात् तेषां नक्ष
त्राणां वर्तमानकाले स्वादिस्थलात् स्वस्य नक्षत्रस्य गतिपारमसमयेयत्स्थानं तस्मात् भोगोगमनमानं अयनांशाख्यं

फलंस्वीकृतं एवंचेद्दृश्यसि तथाचायनांशानागोलसिद्धत्वेनसोपपत्तिकत्वान्नसंस्कृतंगणितंसूक्ष्ममेवेतिभावः उत्तरय
ति भवतीति तर्हि सायनांशाग्रहोनक्षत्रगतिगणितागतग्रहः एवकारस्तदन्यनिरासः कथंस्यात् संबंधस्यस्फुटग्रहलोप
पादनानुक्तेः इति अस्यप्रश्नस्योत्तरं हंग मित्र यदितवगोलेगणिते चः समुच्चये अस्यमध्यस्थो संतं प्रगल्भता सामर्थ्य
मध्यमस्तिनहि मे मा प्रतीतितासर्यार्थः आशु शीघ्रं वद नक्षत्रगतिसुक्ष्मग्रहस्यस्पष्टत्वंगोलेप्यसिद्धंगणितेउपपत्तिसि
द्धमिति भावः ६२ संबंधस्यस्पष्टलोपपादनमात्रांकोत्तरयत्रांकामाह अथग्रहोभैःसहपूर्वतोपिगच्छत्स्वशक्त्याद्यधि
कंप्रयाति एवंतदोक्ताभगणानपूर्णगसाभवेयुर्यदिचेष्टमेवेति स्वशक्त्या पूर्वस्मिन्नक्षत्रैः सहगच्छन्ग्रहोहिनिश्चयेन
अधिकं नक्षत्रगस्यधिकंगच्छति तथाचनक्षत्रगति सायनांशत्वेननसुज्यतेयेनास्पष्टत्वमाशंक्यपरंतुनक्षत्रगतिस्सा
यहति पूर्वमधिकगतिमात्रोसन्नग्रहगणितेसुज्यतेइतिसायनांशत्वेस्फुटत्वमेवसिद्धमितिभावः समाधत्ते एवमिति
एवमंगीकारे तदा तर्हि पूर्वोक्ताः भगणाः ग्रहाणां संपूर्णनिजगसानसिद्धाः एतदुक्तौनकोपिदोषः सिद्धसभिप्रायेणा
शंकते यदीति इदंपूर्वोक्तंदूषणाभासरूपं दृष्टं मदूषणं एवकारात्तदाभासनिरासः ६३ अस्योत्तरंवदत्रांकांतरमाशं

क्यनदुत्तरंचेतिपद्याभ्यामाहतदाकथंलाघवतोग्रहाणांपूर्णस्वगसाभगणामुनीद्रैः नोक्ता अथेच्छावशतोत्तमुक्तपातस्यरीत्या
भजचक्रहीनाः ६४ उक्ताग्रहाणांभगणास्तथापिनक्षत्रचक्रात्तुदितत्वतोसत् विनाभवक्रंभगतिस्वरूपायनांशकानांशका
नांकथमेवबोधइति तर्हि लाघवात् पूर्णावस्तुभूताः मुनीश्वरैः कथंस्वकीयेग्रंथेनोक्ताः अनुक्तेयनांशरूपपदार्थांतरक
ल्पनगौरवापत्तेः आशंकते अथेति यथाप्राचीनग्रंथेस्वेच्छयाबुयमुक्तयोःपातस्येतिजात्यनिप्रायेणैकवचनात्पातयो
रित्यर्थः भगणावास्तवाः स्वशीघ्रकेंद्रभगणैरूनाः संतः पातपविनाः अतएवभास्करोक्तिः ये चात्रपातभगणाः कथिताश्च
भूम्वोस्तेशीघ्रकेंद्रभगणैरधियतः स्युः स्वल्पाः सुखार्थमुदिताश्चलकेंद्रयुक्तौपातौतयोः पतितचक्रभवौविधेयाविति न
ह्येत्या तथेत्यर्थः इच्छया मुनिभिः भजचक्रहीनाः नक्षत्रगस्यस्वभगणैर्हीनावास्तवाग्रहभगणाः अवास्तवाग्रहाणां
भगणाउक्ताः समाधत्ते तथापीति इदंत्वदंगीकृतं नक्षत्राणां चक्रं ग्रहभगणावद्भगणास्तेषामनुक्तत्वादसत् ननुनक्ष
त्रभगणानुक्तौप्रकृतग्रहसाधनेकिंबाधकमतआहविनेतिः भचक्रं नक्षत्रभगणमानं विना अंतरेण वर्जयित्वेत्यर्थः न
सत्रगतिस्वरूपायनांशकानांशकानांज्ञानं एवकारादन्यदपीत्यर्थः कथंस्यात् तथाचग्रहाणांसायनत्वसंपादनार्थमपनां

शास्त्रानमावश्यकं तत्रुनक्षत्रभगणाधीनमिति ग्रहसाधनायत्रिर्बाधकं यद्यपि सुंजालादिभिस्तथानक्षत्रभगणाउक्तास्तथा
पि मुनिभिः स्वयंमेनोक्ताउक्ताअप्येतद्विलक्षणाः प्रकृत्यक्षविरुद्धाइति भावः ६५ अथायनांशासंस्कृतग्रहस्यैवप्रामाण्येभि
मतेक्वचिदयनांशासंस्कृतग्रहयहणंभवतीकथंसुज्यते यथोक्ताक्वचिदायातितथोक्तैवसर्वत्रानिवारितमित्यभिप्रायेणम
तीयमाशंकतत्रिषिध्यचतदुत्तरंप्रतिजानीते अकृतायनभागरवेरचक्रात्फलधर्मौगदितौततोपमाद्यं नकथंकथितंत्वये
तिचेत् शृणुतस्योत्तरमेवसावधानइति नकृताअयनांशायेषांतादृशायेग्रहास्तेषांसमूहात् गणितागतग्रहेभ्यइत्य
र्थः फलधर्मौ फलादेशास्तिथिनक्षत्रयोगजनितधर्मादिकंचेत्यर्थौगदितौ ततः अकृतायनांशाग्रहात् अपमाद्यं
क्रांतिचरलक्षणाद्य त्वया अयनांशासंस्कृतग्रहपक्षनिरासकेन कथंनकथितं क्रांत्यादिकथनंततोप्यशक्यमिति
चलांशासंस्कृतग्रहस्यादरणेफलधर्मयोरयितस्यैवादरणमाप्तामितिभावः इतिचेद्दूषसि निषेधति नेति बहुक्रमाश
कनमसिद्धं कुतइत्युत्तरंप्रतिजानीते शृण्विति तस्य स्वकृतपूर्वपक्षस्य उत्तरं समाधानं सावधानस्त्वं एवकारादन्यस्या
मनोनिवृत्तिरर्थः शृणु मदुक्तमहंकारादिनोपेक्षणीयंनेतिभावः ६६ उत्तरमेवाहक्रांत्याद्यं विषुवद्वृत्तान्नियतंक्रांति

राम०
१२८

वृत्ततः स्थिरात्सत्संमतारेवगोलज्ञैः कथितंसरेति क्रांत्यादिकं विषुवद्वृत्तस्यमाणोक्त्यायतोनियतमस्यतः क्रांतिवृत्तात् स्थिरान्नि
यतात् गोलस्थैरेवारूपात् त्वत्संमतात् त्वयापिमौलिभूतत्वेनांगीकृतात् एवकारादस्मदभिमतचलक्रांतिवृत्तनिरासः गोल
तलज्ञैः सदासर्वकालेउक्तं कदाचिदपिचलवृत्तांगीकृतमितिभावः ६७ चलक्रांतिवृत्तादिकंकुतोनोक्तमित्यतः सहेतुकं
क्रांत्यादिविषयेचलक्रांतिवृत्तनिरासमाहस्वचलक्रांतिवृत्तान्नियतंनकृतंबुधैः नियतस्यकथंसिद्धिर्भवेन्नियत
तास्थितेति तत् क्रांत्याद्यं विषुववृत्तान्नियतंबुधैर्गोलज्ञैः स्वाभिमतचलक्रांतिवृत्तान्नोक्तं हेतुमाहनियतस्येति नियत
तस्यक्रांत्यादेरनियतावस्थिताच्चलक्रांतिवृत्तात् किल निश्चयेन कथंसिद्धिर्भवेत् नैवभवेदित्यर्थः ६८ ननुतर्हि फल
धर्मावपिस्थिरक्रांतिवृत्तादंगीकार्यौ वियतआहफलधर्मावनियतावतीकारणात् नियतक्रांतिवृत्ततः स्थिरक्रांतिवृत्तात्
मुनीश्वरैर्ननिरूपितौ एकजातित्वाभावेनसंबंधाभावात् तौ फलधर्मौ अनियतक्रांतिवृत्तजौ चलक्रांतिवृत्तसंबद्धौ
एकजातित्वादंगीकृतौ चएवार्थे तेनान्ययोगव्यवच्छेदः ६९ अथक्रांत्याद्यंचलक्रांतिवृत्ताद्वाधात्मांगीकृतं परंतुफलधर्म
योः स्थिरक्रांतिवृत्तादंगीकारेबाधकाभावाल्लाघवादेवत्मादेवसर्वमंगीकार्यं नहयगौरवायत्नेरित्यभिप्रायेणाशंकोत्त

रयति· स्थिरक्रांतिवृत्तात्फलादेर्निरुक्तौ नबाधसतो लाघवात्तावपीत्थं· चलक्रांतिवृत्तं खनादृत्य किंनादृतौ चेन्नदासांमुनीशा
: स्वतंत्राइति· फलादेः· फलादेः फलादेश्चधर्मयोः स्थिरक्रांतिवृत्तादादरणे बाधो नास्तियतस्ततः कारणात्· तौ· फलादेश्च
धर्मौ मौ: अपि रुक्तकार्यं समुच्चयार्थः· चलक्रांतिवृत्तं· अनादृत्य· इत्थं· स्थिरक्रांतिवृत्ताधीनौ· कथं नांगीकृतौ लाघ
वादिति चेदाक्षिपसि· नहि· तत्· लघुत्वमास्तां· अस्माकं लघुत्वमिष्टमेवेति भावः· परंतु बाधकमस्तीत्याह मुनीशाइति·
ज्योतिःशास्त्रांतर्गतसिद्धांतग्रंथकर्त्तारः स्वतंत्राः स्वाधीनास्तैः लघुत्वं तत्र स्वतंत्रेच्छस्य नियोगानर्हत्वादि
ति भावः· तथा चायनांशोक्तेः· स्पष्टत्वेन तद्दुपपत्त्यर्थं चलक्रांतिवृत्तमन्यथानुपपन्नास्तीति स्वीकार्यमेव तत्र तत्सद्भावेन
पूर्वग्रहगणितस्य तत्रैवोक्तिसिद्धत्वात्फलादेश्चधर्मौ चलक्रांतिवृत्तस्य फलत्वनिरासार्थं बाधकाभावाच्चोक्तावस्माक्रां
त्यादेरसाध्यत्वेन स्थिरक्रांतिवृत्तादेवान्यथानुपपत्त्यास्वीकृतत्वान्मुनिभिरुभयोः क्रांतिवृत्तयोर्विषयव्यवस्थया व्यव
स्थापितत्वादिति तेषामभिप्रायः· नहि पूर्वग्रहगणितं स्थिरक्रांतिवृत्तात्तैः साधितं· येन चलक्रांतिवृत्तमफलमाशंक
नीयमन्यथा पनांशसंस्कारोपपत्त्यनुपपत्तेरिति दिक् ७० नन्विदं मुनिभिः स्वग्रंथे स्पष्टं नोक्तमिति साशयेनाशंक्य तद्दु

त्तरत्वेनेदमेव श्लोकाभ्यां स्पष्टयति· इदं कस्मादवगतमिति चेन्मुनिभिर्निजे· ग्रंथे यवनरीत्यानेयहा· अयनभागकान् ७१ अनिरूप्य
नचानीताः पुरुषासाध्यसाधकैः· तस्माद्धर्मफलादेश्चावहृतायनखेदजाविति· इदं· फलधर्मौ चलक्रांतिवृत्तापेक्षाविति रूपमि
त्यर्थः· कस्मात्कारणाद्ज्ञातं· ऋषिग्रंथे स्वकृतयानदृष्टुं क्रिरिति चेद्दृश्यसि नहि· मुनिभिः सिद्धांतग्रंथकर्त्तृकैः स्वकीये ग्रंथे· यवनरीत्या·
पारसीकैस्पष्टयहानयनरीत्या· ने· स्थिरक्रांतिवृत्तापेक्षिकाग्रहाः· अयनांशात्· अतुल्काः नोक्ताः· ऋषिग्रंथे पारसीकरीत्याय
नांशसंस्कारव्यतिरेकेणाग्रहानयनं नोपलब्धमेतदिति नात्पर्यार्थः· अयनांशसंस्कारोक्तिद्वारा तदानयनेतु चलक्रांतिवृत्तं सर्व
थामुन्याशयस्थितं स्थिरक्रांतिवृत्तापेक्षिकग्रहाणां फलधर्मोपजीव्यत्वेप्यनिबंधकमिति भावः· ननु मुनिभिरयनांशव्यतिरेकेण
नाहृतग्रहानयनप्रकारो नोपकल्पितोः शक्यत्वान्नतु चलक्रांतिवृत्तसद्भावसूचनार्थं तदनादरपूर्वकं तथोक्तिरिति मुनिसतो
विरोधेषणमाह पुरुषासाध्यसाधकैरिति· पुरुषाणां साधनानर्हं यत्कार्यं तत्कार्यस्यानायासकारणभूतैः· तथा च पारसीकोक्त
रीतिवर्त्तिभिः सहस्रशः प्रकारोपस्थितावपि चलक्रांतिवृत्तस्य धर्मफलादेशोपजीव्यत्वव्यवस्थापनार्थं तत्प्रकारस्यैवादरणीयत्व
मिति भावः· उपसंहरति· तस्मादिति· उक्तविचारात्· धर्मफलादेशो· चलक्रांतिवृत्तानुरूढग्रहोपजीवकाविति सर्वः ७२ मोहा

राशंकते· क्रांतिवृत्तं पूर्वपश्चाद्यानि भांशावधीनि यत् प्रोक्तमेतद्यत्रभावात्कथं संगच्छतेत्रेति· चलक्रांतिवृत्तं स्थिरक्रांतिवृ
त्तेसप्तविंशपर्यंतं पूर्वपश्चिमयोर्गच्छति· इति यत्त्वाशंक्य एतत्कथं सु· विनर्के संगतं स्यादिति चेद्दृश्यसि ७२ पुनः सविशेषं समाध
त्ते· भचक्रनिर्माणकृतास्वशास्त्रे प्रोक्तं विधात्रा निजदृष्टियोगात् तद्बाधितं नैव ततो प्रमाणं ज्ञेयं मनुष्यैः कथमेवतच्चेति· विश्व
सृजा· भचक्रं रहस्यानभिज्ञदृस्यात्रांकां निषेधति· भवचेति· लोहगोललोहक्रांतिवृत्तयोस्वनकर्त्रा· स्वरचितपदार्थं रहस्यं स्वयमे
व जानातीति भावः· नारं प्रति स्वप्रणीतशास्त्रे· ब्रह्मसिद्धांते· निजदृष्टियोगात् तद्भ्रमणदर्शनात्तु भवादित्यर्थः यत्प्रोक्तं· लोहक्रांति
वृत्तं· सप्तविंशतिभागपर्यंतं पूर्वपश्चिमयोर्गच्छतीति· तत् बाधितं· केनापि प्रमाणेनासंभावितं नैव भवति· ततः कारणान्मनुष्यै
रस्मादृशैरस्मद्वैः· तत् ब्रह्मोक्तं च एवार्थे· अप्रमाणं· प्रमाणसिद्धं नेति· एवकारो निश्चयार्थे· कथं· केन प्रमाणेन ज्ञेयं· तथाच
ब्रह्मोक्तस्याप्रमाणसाधकोपन्यासाभावात्· त्वामाण्यमिति भावः ७४ शङ्कप्रामाण्यमनंगीकृत्य सूत्रवानिष्टं भवतीत्याह अन्य
थाकेत्रकालादिपरिभाषापि यास्मृता· सा कथं युक्तभावेपि प्रमाणेनाहृतात्वयेति· अन्यथा· युक्तिं विना प्रामाण्याभावस्वी
कृते· क्षेत्रं· चक्रं· कालः खंडकालः· आदिशब्दाद्दृग्गादीनां· एतेषां परिभाषा यास्मृता ब्रह्मादिभिः सा परिभाषा· अपिरेवार्थे·

युक्तभावेपि· दशगुर्बहुरेरेकोसुः· असुषट्कं नपलं तस्य घट्या घटीत्यादौ कस्याअपि युक्तेरभावे सिद्धे· अपिशब्दो विरोधसूचना
य· ब्रह्मोक्तमनंगीकृत्य· प्रमाणेन· भावप्रधानो निर्देशः· प्रामाण्येन कथं स्वीकृत्य· तदस्वीकारे शास्त्रोन्मूलनप्रसंगइति भावः
७५ आर्षोक्तेअप्रामाण्याशंकायास्त्वादुक्तं पारसीयहैदवंराहांतोत्तरराजपदाभिधेयमप्रमाणं सुतरां सिद्धमिति हूषणांतरमा
हयवनरचितवेधाद्येयहाः पूर्वकालेनयनपथगतास्ते संप्रतं चाहृताः किं तदुरितखगबीजं चेति धात्रारिवर्यैर्गदितदृहच्छांशे
शंकमानेनतेनेति· ब्रह्मारिर्यंथकारैः उक्तैरहास्मिन्नयशे· इति शंकमाने· तेन· सुधिया· यवनकृतवेधात् नभाषयारसदेसूच
ते· येयहाः पूर्वकाले· बहुवर्षगणांतरिते· दृग्गोचराः स्थिता ते यहाः संप्रतं· यंथकरणकाले चकारादद्यिमश्वासस्तेन यवन
वचनविश्वासाद्दूयः कथं निबद्धदृक्कालेदृसर्थः· कथं केन कारणेनांगीकृताः· तैर्यवनैरुक्तं यद्दूहाणां बीजं· चकारादाहतं· यस्य
ब्रह्मादिवचनेष्वविश्वासस्तेन यवचनविश्वासाद्दूयः कथं निबद्धदृक्सुपहासोव्यज्यते इति भावः ७६ अथ त्वदभिमतनिसभ
चक्रपूर्वगमनं निःप्रमाणमिसाहसप्तविंशायनांशायेभचक्रं नैतियश्चिमे· इति त्वया कथं ज्ञातं येन त्वं ब्रह्मवेरधगिति· यंथ
करणसमये सप्तदशपूर्वीयनांशा अविवादापन्नाः· अग्रेपि सप्तविंशतिपर्यंतमेकवाक्यतैव· तदुत्तरं चमन्मते आगमप्रामा

एवेनैव भचक्रस्य पश्चिमाभिमुखपरावर्त्तनादयनांशाः पूर्वं अपचिताः नप्रसक्ताः तत्र सप्तविंशायनांशोत्तरं भचक्रं पश्चिमदिशि नपरावर्त्तते इति अग्रिमकालिकं त्वयासांप्रतं केन प्रकारेणावबुद्धं अनुमानं चागमप्रामाण्येन प्रतिबद्धमिति भावः येनावबोधेन त्वं ब्रह्मणा सह वैरं विरोधस्य धारकः सदा भवक्रपूर्वगमनं त्वदभिमतं निःप्रमाणमिति भावः

७७ एतदेव सुक्ष्मतरेणाह द्वयेति यदि खेचरवत्स्वचक्रयानं पुरतः स्याद्धथमेव नोदिताः स्युः भगणाः शनिमंदतुंगचक्रं वदतां केन युगे भचक्रमानाद्इति यदि ग्रहवत्सदा भचक्रगमनं पूर्वस्मिन्स्यात् नहि केन ब्रह्मणा युगे भचक्रगमनोसत्त्वात् भगणाः कथं नोक्ताः स्युः एवकारोप्यर्थे ग्रहभगणवद्भगणा अप्यक्रमः स्फुरित्यर्थः नन्वस्य त्वादुपेक्षिताइसतो ब्रह्मणो विशेषणमाह शनीति शनेर्मंदोच्चस्य चक्रं एकवचनेन कल्पेसत्यान्भगणानित्यर्थः कथयता युगेएतज्ज्ञाता भगणा बहवउक्ता एवस्युः तेनब्रह्मणः स्वसिद्धांतेतादृशभगणानुक्तायहवद्भचक्रं सदा पूर्वाभिमुखेन गच्छतीति निर्णीतमिति भाव ७८

अथेदमुपसंहरन्यक्तसंगतिमाह इति विस्तरभीतितः परेषां मतमस्मोत्त्वनसंनमयाकृतं न अलमस्त्वथ पूर्वशास्त्रतोथा त्यकृतं वचिसवासनं सुधीज्ञमिति इति पूर्वोक्तरीत्या विस्तरभयेन परेषां अत्र बहुवचनं पारसीकाध्ययनवद्ब्राह्मणानां

बहुत्वबोधार्थं मतस्य मूलोत्त्वननं मयानकृतं सिद्धांतशिरोमणिमरीचौ विस्तरतया दूषितत्वात् अलं पूर्णमिदमस्तु अथानंतरं अहं पूर्वं यत्त्वरोधात् प्रकृतं कांसादिकं सोपपत्तिकं अतएव सुबुद्धिभिरनायासेन ज्ञेयं वदामि ७९ तत्रग्रहज्ञाने कांसानयनामाह आयनांशसंस्कृतस्वगाहुजजीवागुणिताजिनांशज्यागुणेन विभक्ता त्रिगुणेन लब्धं भवचापमिहैतत्स्वगोलदिग्यहलवाद्यपमः स्यादिति अयनांशसंस्कृतग्रहभुजज्याचतुर्विंशसंज्ययागुणिताजिज्यया भक्ता लब्धं दुस्तन्धनुः इह वक्ष्यमाणपदार्थसाधनेतन्निमित्तमित्यर्थः अयनांशसंस्कृतग्रहस्य गोलवद्दिग्यस्येतादृशी ग्रहस्य भागादिकांतिः स्यात् ८० गोलज्ञानसोपपत्तिकं निरूपयन् क्रांतिस्वरूपं निश्चयति गोलौ लः सौम्ययाम्यौ क्रियाधटरसभेदेषु वा लोहगोले कांसाख्यं मंडलं यद्दलितमचलकं मेषकर्कादिषड्कं सौम्ये याम्ये विभागे भवति खनतः क्रांतिवृत्तस्य भागः सौम्ये याम्ये यदंशे ध्रुवगवलयगे लेलवाः क्रांतिसंज्ञाइति मेषादिषड्कं तुलादिषड्कं क्रमेण सौम्ये याम्ये वा उत्तरदक्षिणगोलौ लः हेतुमाह वेषु वा इति लोहगोले विषुवद्वृत्तात् क्रांतिसंज्ञं वृत्तं स्थिरं रेखाकारं यद्दलितमर्धरूपं मेषादिषड्कं तुलादिषड्कं क्रमेण उत्तरदक्षिणगोलदेशे यतो भवति अतस्तत्संज्ञौ गोलार्धौ गोलसंज्ञाकौ ततः विषुवद्वृत्तमदेशादित्यर्थः। ध्रुवगवलयगे ध्रुवमो नवृत्तस्थे

रंशैः स्थिरक्रांतिवृत्तस्यप्रदेशाः सौम्योयाम्योवा नेभागाः विषुवक्रांतिवृत्तयोरंतरलेक्रांतिसंज्ञाभवंति नयाचविषुवक्रांतिवृत्त
संपातेग्रहेक्रांत्यभावः तत्रस्थितानेचतुर्विंशसंज्ञाः परमाक्रांतिः अत्रचलक्रांतिवृत्तस्थोग्रहः स्थिरक्रांतिवृत्तस्थुरग्रस्यनुरो
धेनावश्यमपेक्षितइत्यपनांशसंस्कृतोग्रहस्तद्भुजज्यया त्रिज्यातुल्यया परमक्रांतिज्यातदेष्टभुजज्यया वेतित्रैराशिकेन पू
र्वोक्तफलेक्रांतिज्या तच्चापंस्वगोलदिशिक्रांतिभागाः स्युरिस्फुटपत्रंपूर्वश्लोकोक्तमितिभावः ८९ अस्मात्सोप
पत्तिकंघ्रज्यानयनमाह ध्रुवप्रोतवृत्तेपमांशज्यकारोस्त्रिभज्याश्च निर्वर्गविश्लेषमूलं तयोः कोटिरस्मात्त्रिभज्याप
मांशोक्रमज्योनिताकोटितुल्याघ्रजीवेति ध्रुवप्रोतवृत्ते पूर्वोक्तक्रांतिज्यानुजः भूगर्भक्रांतिज्याग्रपर्यंतंसूत्रंत्रिज्याक
र्णः तयोः क्रांतिज्यात्रिज्ययोर्वर्गवियोगमूलंकोटिः क्रांतिज्यामूलभूगर्भांतरसूत्ररूपा अस्मात्कारणात् क्रांतिसंज्ञोक्र
मज्यपोनात्रिज्याकोटितुल्याघ्रज्याख्या येषोः कोट्योरुक्रमज्येतद्वेत्रिज्येनेवाकोटिरोस्त्रोः क्रमज्येरस्यस्योपपत्तिसिद्धत्वात्
क्रांतिज्यामूलभूगर्भयोरंतरसूत्ररूपा क्रांत्यक्रमज्यातु विषुवप्रदेशेक्रांतिज्यामूलयोरंतर्गतशरसूत्रंसूत्रं ९२ घ्रज्या
संज्ञोपपादिकामुपपत्तिमाह ज्यपममडलभागइष्टभमसनिलवगहनोधयथा कलितवृत्तमहर्निशानामकंदिनगुणो

स्यवविलतिरिष्टेनेति क्रांतिवृत्तस्यपरेशेवायुप्रचलनाधिकोनाहतः सन्यथाभ्रमति तथानाहतशामार्गेण इह लोहगोलो क
लितवृत्तं स्फुटवृत्तंघ्रराशसंज्ञकं अहोरात्रसंबंधात् अहोरात्रवृत्तस्याहिंतोव्यासोव्यासार्द्धंघ्रज्या दक्षिणोत्तरध्रुवसूत्रस्थोन
वृत्तकेंद्रस्थानादेतद्वृत्तव्यासार्द्धंघ्रज्यागोलेप्रसंगेतिभावः ९३ अथवसमाणराश्यर्द्धोरंतरसाधनोपयुक्तानिरहदेशो
दयांशान्मेषादिषस्यांप्रसंशोपद्याभ्यामाहप्रसंशजीवास्त्रिगुहघ्नमोर्व्यांसुहृताः स्वस्वदिनज्ययासंगुणायानिपूर्वंतुयथागतं
स्याद्यादानिहीनानिनिजाद्यकेन ९४ तानिक्रमान्मेषमुखांशतः स्युः प्रसंशकानामुदयांशसंख्याः अथोक्रमात्कर्कमुखां
शतस्ताः कर्यांतकानांचनिरस्तदेशेइति प्रसंशज्याः पूर्वोक्ताः त्रिराशिघ्रज्ययागुणिताः प्रसंशघ्रज्ययाभक्ताः व्यासांघ्रलरू
पाणांधनंषि तत्रप्रथमांशोसन्नंधनुस्तुयथास्थितंस्यात् द्वारीनि द्वाद्यंशोसन्नानिधनूंषिनिजाद्यकेन स्वप्रथमधनु
षा ऊनानि तानि प्रसंशेभ्यः सिद्धानि मेषमुखांशतः मेषस्यप्रथमांशमारभ्येत्यर्थः प्रसंशकानां प्रतिभागस्येतिभागानां
बहुत्वाद्बहुवचनं नतुभागबाहुल्याद्बहुवचनं उदयकालांशानांमानानिक्रमेणभवंति मिथुनोनपर्यंतंज्यानांपदांत
र्गतत्वात् कर्कादीनांप्रसंशमुदयकालांशानाह अथेति अनंतरं कर्कमुखांशतः कर्कस्यप्रथमांशमारभ्येत्यर्थः तान्

योगनाः भवंति प्रसंशासुदयांशाः उक्रमात् मिथुनांतिमभागमारभ्य मेषप्रथमभागपर्यंतमिति क्रमेणेत्यर्थः कन्यांतकानां
कन्याशब्देन कन्यांतिमभागो लक्ष्यते अवधित्वात् तदंतावध्यंशास्येति नवसंशानां उदयकालांशाः भवंतीति चार्थः ८५
एतच्छायवा विनिबध्नंति मन्वाशास्त्रागतर्केसुरसेघद्रिभ्रमिमे स्थाने क्रमात्कलाज्ञे पाः पंचपंचाशदादयइति उत्तरो
त्तरसुक्रांकमिते स्थाने जायमिप्रायेणैव वचनं तेन भागप्रथमादिकोएकरूपस्थाने स्थित्यर्थः पंचपंचाशदादयः कलाः
क्रमात्संचषष्टिपर्यंतं ज्ञेयाः गणकैः सिद्धाबोध्याइत्यर्थः अत्रस्थूलग्रहणादुक्तकयोगस्यसमो नचतुः पंचाशत्कलमितत
सिद्धावप्यदोषोसांतरत्वात्त्रिषष्टिस्थाने चतुःषष्टिग्रहणाद्वेति ध्येयं ८६ अकसारणीन्यासकारणमाहसूत्रस्यार्थस्य
वैपदेप्रसंशमुदयांशकाः चतुरंकान्मकाम्यलागणकानंदहेतवइति पूर्वपदे मेषादिमिथुनांतान्यकपदे पूर्वस्थूलानि
बद्धाइतिसूत्रस्यलक्षणनिमित्तंप्रसंशमुदयकालांशाः अवयवचतुष्काः गणितप्रयासस्यनिरेकेणज्ञानसंभवाद्गणकाना
मानंदकारणभूतानसादर्शिताः ८७ तुलादीनांप्रसंशमुदयकालांशान्वदन्नस्योपपत्तिंप्रतिजानीते मेषादिकन्यां
तलवोदयांशायेनेस्मनाउक्रमतो धरात्मः अत्रोपपत्तिंप्रचदामि यांतांशृणुत्वमादौ विबुधावगम्यामिति मेषस्य

प्रथमोशमारभ्यकन्यांतभागपर्यंतं येलवोदयकालांशाउक्रांस्तेस्यर्थः ते तुलाप्रथमभागमारभ्यमीनांतभागपर्यंतं उक्रम
तोविपर्यासाद्भवंति प्रथमपदीयाएवतृतीयपदे ओजपदत्वात् द्वितीयपदीयाएवचतुर्थपदेयुग्मपदत्वादित्यर्थः अत्र
लवोदयकालांशविषये यामुपपत्तिंवदामि तांत्वंप्रथमंशृणु पंडितावबोध्यामिस्वनेन ओतारत्वसावधानाः कृता अ
न्यथारएपरुदितत्वापत्ते ८८ तत्रोपपत्त्युपक्रमार्थमाशंकते नतुभवंतस्तजानलवाः समाः सकलभूमिविभागतएवये
समुपयांसदयंकिमुतेलवा असमकामलवेविपलइति कांतिहृत्तीयाभागाआकाशस्थाः सकलाः येभूमिविभागास्तद्
शाद्येसमाअविषमाएव असाधारणसंबंधाभावात् तेभागाअतुल्यकालांशैः विगताः पलांशायस्मिन्नेतादृशेस्थूले नि
रक्षदेशे उदयं किमु प्राप्नुवंति गणितसिद्धानामुदयकालांशानां निरक्षदेशीयत्वमेवासमत्वेचकुतः कारणाभावादिति पू
र्वः पक्षः सिद्धइत्यर्थः ८९ संगसर्वसमाधानंप्रतिजानन्नुपसुक्रंक्षितिजवृत्तमाह अत्रोच्यतेभीष्मधराधऊर्ध्वगोलार्द्धसं
धिस्थितवृत्तसंमेतत् यत्रस्थूलभागेक्षितिजाभिधंस्यात्सुगर्भजंभूपरिधेः समानमिति अत्रास्मिन्पूर्वपक्षेउत्तरमुच्यतइत्यर्थ
ः तत्रर्थक्षितिजवृत्तमाहअभीष्टेति भूमिगोलेभीष्टस्थानस्याधोगोलार्द्धमूर्ध्वगोलार्द्धचानयोः संधौस्थितंवृत्तं यत् भूपै

रिधे उक्तभूपरिधिमानस्य तुल्यं एतत् वृत्तं तत्कुभागे यद्भूमिमध्यभागरूपेणाक्षदेशवृत्तं तद्भूप्रदेशेऽस्यर्थः भूगर्भजं तद्देश
समसूत्रानुरोधेन यो भूगर्भः एकस्यैव भूगर्भस्यानेकभूमिपृष्ठप्रदेशसंबंधानुरोधेन नानात्वमिति ध्येयं तदीयं हि निजाख्यं
भूगोलेभीष्टस्थलाद्भूपरिधिचतुर्थांशांतरेणासमनाद्यद्वृत्तं तद्धि निजमिति नास्यार्थः ९० अथोक्तरीत्योपसुक्तमुन्मंडल
माह एवं निरक्षे निजदेशायाम्योत्तरस्थिते यद्धि निजाख्यवृत्तं तत्स्वीयदेशोगणाक्षैर्निरक्षमुन्मंडलं कार्यविशेषहेतुरिति एव
मुक्तप्रकारेण निजदेशाद्दक्षिणोत्तरस्थिते निरक्षदेशे यत् हि निजाख्यवृत्तं तत् स्वीयदेशे उन्मंडलं गणाक्षैर्नरक्षं कार्यं
विशेषस्य चरादेः कारणं ९१ अथोदयकालानां विषमत्वं श्लोकाभ्यामुपपादयति स्थिरक्रांतिवृत्तस्थमेषादिभागः पर
शाक्षिलग्नामितः प्राक्पश्चात् लग्नसंज्ञवृत्तैकजाख्ये यद्वृत्तप्रदेशस्य सूत्रेणायस्मादतश्च ९२ योहि प्रदेशो यममंडलस्य
नियक्षिस्थितो यात्स्वयं न यास्यं सोऽत्रेन काले नयजऊर्ध्वसंस्थो न सोऽस्मादुदयानतुल्यादिति यस्मात्कारणात् स्थिरक्रांतिवृत्त
स्थमेषाद्यात्मको यो भागो राशिरूपः पश्चिमदिगभिमुखसंचारिणा वायुना प्रवहाख्येन भ्रामितः भ्रममाणः सन् अत्र उ
क्तं हि निजाख्यवृत्तं पूर्वस्मिन् पश्चिमस्यां चलगतिः ननु भूस्थं हि निजवृत्तं लोहगोलस्थक्रांतिवृत्तभागो दूरस्थितः

कथं न कथं लग्नो भवतीत्यत आह यद्वृत्तप्रदेशस्येति तद्भागभ्रमणमार्गरूपयाम्यवृत्तस्य प्रदेशस्य सूत्रेण समसूत्रेण हि
निजसमसूत्रस्थो यः क्रांतिवृत्तप्रदेशः स तत्र हि निजे लग्नतीति भावः अत एव यः स्थिरक्रांतिवृत्तस्य प्रदेशस्तिर्यक्स्थितः वायु
भ्रममार्गवशात् स भागोऽत्रेन काले नोदयमसंनयास समुच्चये यानि गच्छति यो भागो यथा वायुमार्गानुरूपः स भागो न त्रे
न तथा बहुत्राकाले नोदयमसंचगच्छति हि यतः उक्तं सिद्धमस्ति अस्मात्कारणात् उदयाः उदयकालांशाः उपलक्षणादस्त
कालांशाश्च समभागत्वे पि समान विषमा इत्यर्थः ९३ अथैतदुक्तिनोपमा पादकं क्षेत्रं गोले दर्शयति मेषादिभागस्य
गुणः क्रांतिसंज्ञकांतिज्यकादोः इति भेदसूत्रं कोटिसंयोजितमिदं भवत्रोद्वृत्तं यद्वृत्तं राशुनेमनंतैरिति स्थिरक्रांतिवृत्तं उ
द्वृत्तं प्रायुक्तं यद्वृत्तं अहोरात्रवृत्तं एषां त्रयाणां मंशाः प्रदेशाः तेषां योगात् परस्परं संपातत्रयात् बुधैः इदं क्षेत्रं जासंस्थीकृ
तं तदाह मेषादीति मेषस्यादिमारभ्य यो भागः स्थिरक्रांतिवृत्तस्य प्रदेशः स्थूलः सूक्ष्मो वा तस्य परं तर्गतस्य ज्या कर्णः तद्भागांत
स्य क्रांतिज्यका तत्तुल्यं सूत्रं मेषादितुलादिबद्धसूत्राद्दुन्मंडले मेषादिस्थध्रुवप्रोतरूपे दृज्याकारं भुजः तयोः कर्णभुजयोः क्र
तिभेदमूलं वर्गयोरंतरात्पदं तद्दृशोन्मंडलादहोरात्रवृत्तैकदेशप्रदेशस्य दृज्याकारसूत्ररूपा कोटिः यद्यप्यदृज्यासूत्रेभ्यः

संपातासंभवात्क्षेत्रदर्शनमनुपपन्नं तथापि वृत्तगतप्रदेशसंपातैः क्षेत्रस्य गोलेप्रसरत्वेपि वृत्तगतगणितस्य स्थूलत्वात्तदनुरोधेन संपूर्णज्यासूत्रसंपातैः क्षेत्रस्य गोलांतर्दर्शनात्संपूर्णज्याभिर्यद्गणितं तदेवाद्यज्याभिरिति लाघवात् क्षेत्रादर्शनेप्यद्यज्याभिर्गणितोपयुक्तं क्षेत्रमसन्निकरसूक्तं ९४ एतद्क्षेत्रकोटेरहोरात्रवृत्तसंबंधेन द्युज्याप्रमाणसिद्धत्वाच्चापसाधनार्थं त्रिज्यापरिणामं वदंस्तच्चापमुदयांशास्तमयांशयोरनिरूढदेशोदयाद्युज्याप्रमाणेन यदा रात्रकोटिस्त्रिभज्यया केनफलस्य चायं द्युरात्रवृत्तेजमुदयांशवस्य स्फुटत्वसंबंधवशाल्लब्धाः स्युरिति परिणामानुपातो लब्धेरवागतेष्टचापफलस्य धनुः अहोरात्रवृत्तमेषादितोयः क्रांतिवृत्तांशः प्रदेशस्तस्य हि निश्चयेन उदयसंबंधवशात् क्षेत्रेतत्संबंधात् कालांशा भवंति अतएव सिद्धांतशिरोमणेः एकस्य राशेर्महतीज्यकायाद्द्वयोस्त्रिभस्यापि कृतीकृतानां स्वस्वापमज्याकृतिवर्जितानां मूलानि तासां त्रिगुणाहतानि स्वस्वद्युमौर्व्या विभजेत्फलानां चापानि धोधः परिशोधितानीसूक्तं ९५ अनेनैवप्रकारेणक्रांतिज्यानयनमुपपन्नमित्याह क्रांतिज्यकारूपत एव वर्गांतरात्स्वदंत्रिज्यकयाप्रसाध्यं तदात्रिभज्यागुणाहारनाशात्प्रसंशजीवाद्दृनिरूपपन्नमिति सिद्धांतशिरोमणेरुक्तप्रकारेण क्रांतिज्यायाआनयनसिद्धस्वरूपात् एवकारोगणितक्रियानिरासार्थः वर्गांतरात् इष्टभागज्या

तदुत्सन्नक्रांतिज्यास्वरूपयोर्वर्गौ स्वरूपात्मकौ तयोरंतरात्मूलं त्रिज्यया परिणतं परिकार्यं तर्हि त्रिज्यातुल्यगुणाहारयोः समलाभात् प्रसंशजीवास्त्रिगुणहृद्यमौर्व्यै सादिपूर्वक्रानयनं सिद्धमित्यर्थः ९६ उपपन्नं दर्शयति यथा इष्टभुजज्या १ अस्याः क्रांतिज्यानयनप्रकारसिद्धं क्रांतिज्यास्वरूपमिष्टज्यायाः परमक्रांतिज्यागुणस्त्रिज्याहरइति इ.ज्या १ अस्य वर्गस्वरूपं प.क्रां.व १ इदमिष्टज्यावर्गो ज्या.व १ त्समछेदतया हीनं सिद्धमेतत् त्रि.रा.द्यु.व १ मूलं त्रि.द्यु १ कोटि प.क्रां.ज्या १ स्वरूपं द्यु.ज्या.व इ.ज्या.व १ मानेनेदं चापसाधनार्थं त्रिज्याप्रमाणेन कोटिरूपं सि इ.ज्या.व १ इति ज्या १ त्रि.द्यु १ त्रि १ अत्र समछेदीकृ त्रि.व १ तयोर्वर्गयोरंतरे गुणयोरेवांतरं लाघवात् त्रिराशेर्ज्यावर्ग त्रि.व १ उपप त्रि १ ज्या १ द्यु १ न्नः परमक्रांतिज्यावर्गो नस्य त्रिज्यावर्गस्य तद्रूपत्वात् शेषं स्पष्टं एवं तु यथागतं स्यात्तद्वादीनि हीनानि नि जाद्यकेनेत्यादि घटात्स्फुरितं तस्योपपत्तिं पद्याभ्यामाह प्रत्यंशकस्योदयभागमानबोधार्थमग्रं प्रथमोनितं यत् एवं स्थिरायक्रमवृत्तपूर्वपदे द्वितीयेथ विलोमतस्ते ९७ यतोत्तरोः पूर्वविलोमतः स्याद्द्युरात्रवृत्तांशुजयोरभिन्नं अतस्तृतीये विपरीतमस्माद्यत्तं चतुर्थे पि निरुक्तरीत्येति अंशमंशं प्रतीति प्रत्यंशं तस्य केवलस्योदयकालांशमानज्ञाननिमित्तं यत् अग्रं अग्रिमचायं प्रथमेन

पूर्वचापेनहीनं· अतएवपूर्वचापंयथास्थितं·एवमुक्तप्रकारेणास्थिरक्रांतिवृत्तपूर्वपदेउदयकालांशाः·ते·पूर्वपदीयाः·द्वि
तीयेपदे·उक्रमात्·अतएवोक्रमात्कर्कसुरवांशतस्ताःकल्पांतकानामिस्फुटं·अत्रहेतुमाहयतइति·यतःकारणात्·अत्र·द्वि
तीयपदे·पूर्वविलोमतः·प्रथमपदेपरीत्याभुजः·स्यात्·प्रथमपदेगतस्यद्वितीयपदेएष्यस्यभुजत्वात्·अतएवक्रांतिवृत्तपदे
शयोर्भुजयोरभिन्नत्वात्तयोर्भ्रमणमार्गस्यपाहोरात्रवृत्तमभिन्नं·अतोद्वितीयपदोक्तात्तृतीयपदेविपरीतं·गतस्यभुज
त्वात्·तेनप्रथमपदोक्तंतृतीयपदे·चतुर्थेपदे·अस्मात्तृतीयपदोक्तात्·निरुक्तरीत्या·भुजवैपरीत्येन·एष्यस्यभुज
त्वात्·यस्मं·अपिद्वितीयपदोक्तेनसमुच्चये·तेनप्रथमद्वितीयपदीयभुजयोरेकत्वेक्रांतिवृत्तयोरभेदात्तयोःपरस्परंव्य
त्यारीरेवंतृतीयचतुर्थपदयोरपिव्यत्यारीतिरित्यर्थः··अतः·पूर्वोक्तमुपपन्नमितिभावः ९८ अथोक्तानामुदयकाला
नांसाक्षदेशविषयत्वमुपपादयति·कुजेहिसाक्षेध्रुवतस्तुवृत्ताकारंनतस्माक्षितिजानुरुद्धं·क्षेत्रंपुरोक्तंनभवेदतोन
साक्षेपुरेनेगदितोदयांशाइति·हियस्मात्कारणात्·साक्षेदेशेकुजेक्षितिजवृत्तं·ध्रुवताराप्रोतवृत्ताकारंनभवति·ध्रुवा
प्रोतवृत्तंवायुमार्गस्यदक्षिणोत्तरवृत्तं·क्षितिजंतुपूर्वापरवृत्तदक्षिणोत्तररूपंवायुमार्गरूपाहोरात्रवृत्तस्यनदक्षिणो·

त्तरवृत्तेभवतीतिभावस्तस्मात्कारणात्·पुरोक्तमुदयकालांशोपजीव्यंजातस्यक्षेत्रं·क्षितिजानुरुद्धंनभवेत्·भुजकोट्योः
पूर्वापरसूत्रदक्षिणोत्तरसूत्रान्यतररूपत्वेनपरस्परसंबंधात्·अतोस्मात्कारणात्·ते·मेषादिभागसंबंधिनः·उक्तोदय
कालांशाःसाक्षदेशेनस्फुः ९९ अथराश्यादिभुजांतरसंतंफलंविवृत्तुमुपयुक्तसूर्याहोरात्रकलानामानयनंप्रस्तु
धारणयेनाहक्षतचलांशखगांशपुरांशकोदयलवैर्नहाजानिजभुक्तिकासहितचक्रकलाभवंतिस्फुटादिननिशावलिकां
बरवासिनइति·कृताःसंस्कृताअयनांशायस्यैतादृशयहस्यांशाःराश्यादेर्भागास्तेभ्यउक्तक्रमेणापिमांशकस्यउदयकालां
शकस्तेनयहस्यगतिःस्पष्टाकलात्मिकातत्कालिकीगुणिता·सहितचक्रकला·सुक्ताद्वादशराशिकलाःयस्यांमेषांतादृशी
यहस्याहोरात्रसंबंधिनीकलाभवति·जासमिप्रायेणैकवचनं·अत्रोपपत्तिः·नाडत्राहोरात्रास्तांयहसावनाहोरात्रा
स्तानामंतरंयहगतिजासवएवेतिप्राग्वृद्धानिर्णीतंतथाचनाडत्राहोरात्राहोरात्रास्तांचक्रकलातुल्यानांयहगतस्तस्ना
सवोयोज्याःयहस्यावनाहोरात्रासवोभवंति·तत्रषष्टिकलाभिरुदयकालांशास्तदागतिकलाभिःकेरसत्रुपातेनगतिका
लांशाः·एतेषष्टिगुणिताःकालकलाभ्यसुरूपाइतिषष्टितुल्ययोर्गुणाहरयोर्नाशादुदयकालांशगुणिताःस्पष्टगतिक

लागस्तस्यन्नासवः स्फः तत्रवर्तमानोदयकालांशज्ञानार्थं चलांशसंज्ञास्तत्रयहांशाग्रिमभागस्येस्फुटं उदयानां क्रांत्यधीनत्वे
नस्थिरक्रांतिवृत्तानुरूपत्वात् अस्तांकालकलारूपत्वादहोरात्रकलेतिसंज्ञा ३०० अथचतुर्भिः पद्यैरार्धदोरंतरारयं प
लंतत्संस्कृतग्रहः स्पष्टरात्र्यर्धकाले स्याच्चेत्याहकृतायनांशस्फुटतीक्ष्णभानोः पदस्ययानैष्यकयोर्यदस्यं तस्यांशकेभ्यः क्र
मशः पदादेः पदांततोयेक्रमगोक्रमस्थाः १ स्वस्वोदयांशाग्रतदैक्यमेतदग्रोदयांशाहतलिप्तिकाभ्यः षष्ठ्यामभागाहृ
युतंभवेद्यत्कृतायनांशादयमध्यमार्कात् २ परेतयेयात्यलवादियत्स्यात्तदंतरंखेचरसुक्तिगुण्यं सूर्यद्यरात्रोद्भव
लिप्तिकाभिर्भक्तलवाद्यंखचरेधनर्णे ३ रात्र्यर्धदोरंतरसंज्ञमेतत्कृतायनांशस्फुटतीक्ष्णभानौ पदेसमौजेसतिसंविधे
यंतदाग्रहः स्पष्टनिशीथजः स्यादिति संस्कृतायनांशास्पष्टार्कस्य यत्पदं वर्तमानं त्रिभिर्भैः पदमित्यनेनज्ञातं तस्येत्यर्थः
यानैष्ये तयोर्मध्ये यत् गतगम्यान्यतरं अस्यं अनधिकं तस्यांशेभ्यः क्रमशः गतगम्यक्रमवशात् पदादेः पदप्र
थमभागमारभ्यः पदांततः पदस्यांतिमभागमारभ्यः क्रमगताउक्रमस्थाः स्वस्वभागस्योदयकालांशायेस्फुटगतस्यास्य
स्यांशेभ्यः पदादिभागमारभ्यक्रमेणोदयकालांशाः ग्राह्याः गम्यस्यास्यस्यांशेभ्यः पदस्यांतिमभागमारभ्योक्रमादुद

यकालांशाग्राह्याः एवंस्वपदेस्वांशोदयावोध्याइतिफलितार्थः तेषां गृहीतानां सर्वेषामेकं एतत् ऐक्यं गणनाक्रमे
णाग्रिमभागस्य यउदयकालांशस्तेनगुणिताः याः कलाः अस्यांशाधः स्थास्ताभ्यइत्यर्थः षष्टिभक्तभागादिनायुतंयत्स्व
तत्स्थाप्यं अनंतरंसंस्कृतायनांशाद्यमार्काद्यत्परंप्राग्भुक्तंतस्यगतगम्ययोर्मध्ये पदस्यमनधिकंलवाद्यियत्स्वतिनदपि
स्थाप्यं तयोःस्थापितयोरुदयांशैकलवाद्योरंतरंग्रहस्यस्फुटगत्यागुणनीयं सूर्यस्याहोरात्रेसत्रकलाभिः प्राणानीताभिर्भक्तल
वाद्यंफलं रात्र्यर्धभुजयोः पात्र्यर्धयोर्भुजयोरंतरे तत्संज्ञं उभयांतरसंज्ञमित्यर्थः एतत् उभयांतरसंज्ञं संस्कृतायनांशस्फुटा
र्के समौजेपदेसति सूर्यादिग्रहेक्रमेण धनर्णकार्यं तदातर्हिसिद्धोग्रहः स्पष्टार्धरात्रकालिकः स्यात् ३०४ अत्रोपपत्तिंस
प्रतिज्ञंविवक्षुः प्रथममेतत्फलोत्पत्तौकारणमाह अत्रोपपत्तिस्तनुपातज्ञानहिनौ पदकात्मकसावनेन सिद्धेनसिद्धेनियत
स्फुटेनयस्मात्तत्फलमुक्तमार्यैरिति अत्रास्मिन्फलानयनेउपपत्तिः प्रतिपादकयुक्तिरुच्यतइतिलभ्यः अनुपातोसत्राह
गणएकरूपसावनेन अनुमानागतसर्वकालाविकृतसावगतमानेनसिद्धोयस्मात्कारणात्नियतस्फुटेन अनियतमा
नात्मकस्पष्टसावनेनसिद्धेनः अनुपातस्यनियतैकविषयत्वेनानियतविषयत्वाभावात् अतःकारणात् स्पष्टमाना

नुरोधेनसिद्ध्यर्थमार्यैर्भास्कराचार्यादिभिस्तत्फलं पूर्वोक्तं फलमुदयान्तरमुजान्तरमुक्तं ५ एकरूपसावनस्वरूपमा
ह यद्यपि तीनांभदिनं सदा स्थितं सूर्यमध्यस्थकलादिक्रया समासुभिर्योजितमर्कमध्यमध्यं भवेत्सावनमेकरूपमिति
यद्यपि नामास्थि षष्ठ सदा भदिनमेकरूपं तत् नाक्षत्रदिनं सूर्यस्य मध्यस्थकलादिमुक्ता मध्यमकलादिगता समाप
सवर्णैर्युक्तं अर्कस्य मध्यमध्यं मध्यमानासन्नं सावनमेकरूपं अहर्गणानुपातसिद्धं भवेत् मध्यमं तु सावनं मध्य
मगतिजातासुयुतं प्रसहं भिन्नं ६ स्पष्टसावनस्वरूपमाह कृतायनांशस्फुटसूर्यभागाग्रिमोदयांशेन हतार्कभुक्तिः
स्पष्टा तदात्मासुयुता भषष्टिघट्यः स्फुटं सावनमर्कजं स्यादिति सूर्यगतिः स्पष्टा संस्कृतायनांशस्पष्टसूर्यभागेभ्योग्रि
मांशोदयकालांशेन गुणिता तत्स्वरूपासुभिर्युता नाक्षत्रषष्टिघट्यः सूर्योसन्नं स्पष्टं सावनमनियतं स्यात् ७
एतत्फलस्य मध्यस्पष्टार्कयोरंतरादुदयान्नौकारणमाह एवं मध्यस्फुटाभ्यां स्फुटदिवसाः सावनाः चक्रपूर्वौ नतौ मध्यस्फु
टार्काभ्यामिदं मतमिति एवमुक्तप्रकाराभ्यां मध्यस्फुटाभ्यां गतीभ्यां चक्रपूर्वौ भगणपरिपूर्णिपर्याप्तसमये सावनादिवसास्तुल्याः ततः कारणादिदमेतत्फलं मध्यस्फुटसूर्याभ्यामंतरत्वेन स्वीकृतं ८ कुतइयतो हेतुमाह मध्य

सूर्यकलास्पष्टसूर्यास्वोरंतरं यतः अहर्गणरविस्पष्टनिशीथांतरकालजमिति अहर्गणकालो मध्यरात्रासन्नः सूर्यस्पष्ट
मध्यरात्रकालः अनयोरंतर्वर्त्तिनः कालादुत्पन्नं तत्कालसंबंधितदंतरं यस्मादतः पूर्वोक्तमुक्तमित्यर्थः॥ ९॥ अयनां
शसंस्कृतसूर्यग्रहणोपपत्तिमाह तस्माच्चलांशसंस्कारादंतरं यास्यमेव तत् विषुवद्वृत्तनोयस्मादुदयांशकलासवइति
यस्मात्कारणाद्विषुवद्वृत्तक्रांतिवृत्तांशस्य उदयकालांशानां कलारूपासवः सिद्धास्तस्माद्धेतोस्तत् प्रागुक्तं सूर्यकलासु
संबद्धं अंतरमयनांशसंस्कारात् एवकारात्केवलार्कनिरासः सुधीभिर्योज्यं १० ननु मध्यस्पष्टसूर्ययोरयनांशसंस्कृत
योः कलास्वोरंतरमुपन्नं कथं परगतैष्यात्स्वकलास्वोरंतरमुक्तमिति तत्फलोपपत्तिं चाह यदाद्यं तयोः प्रा
णलिप्तेसमे तयोरंतरं मध्यमे तत्संख्यं अतो यातये याद्धियोगः कृतो स्माद्ग्रहाणां स्वगत्या फलं चालनोक्तौ अस्फुटे प
दाद्यं तयोः पदादौ परांते च समे तत्रांतराभावः भ्रयोस्थितकलास्वोराशित्रयकलासूनाचतुस्तत्वात् मध्यमे पदस्य मध्यम
स्थाने मध्ये गतभोग्ययोस्तुल्यत्वेऽसर्थः तयोः कलास्वोः अंतरं अतस्तसंख्यं बहुमानं अतो लाघवात्तदस्यैगतगम्यान्य
तरात्स्ववशाद्धीनकलास्वोरंतरं ऋणं आनयने उक्तं अधिकलास्वोरंतरे पितत्सिद्धावत्तानि स्वचासुकलेऽदयांशैकाल

वारिपरेबोध्ये· अस्मादंतरात्ग्रहाणां·सूर्यादीनां·फलं·रात्र्यर्द्धसुजांतरोभयसंज्ञकं·स्वगस्य·ग्रहस्यकलात्मकस्यष्टगस्य·च
लनोक्ता·चालनप्रकारेण·सूर्योरात्रासुभिर्गतिकलास्तरांतरासुभिः काइसनुपातरूपेलोपयत्रं·यथाभास्कराचार्यैः·सि
द्धांतशिरोमणौमध्यमसूर्यस्यकलास्वोरंतरग्रहणेनैतत्फलस्योदयांतरसंज्ञोक्तेः·सूर्यमंदफलकलासुकालचालनफल
स्यसुजंतरखेनोक्तेश्चास्माकमर्द्धरात्रांगीकारेणद्वयोः स्पष्टार्कग्रहणेकानयनेन सिद्धेश्चरात्र्यर्द्धोरंतरसंज्ञमेनदिनिस
मयुक्तं·अतएवचेत्स्वोदयैः स्फुटरवेरसवःकृताश्चेद्विश्लेषिताश्चयदिमध्यरवेःकलाभिः बाहुंतराख्यमुदयांतरकंचरा
ख्यंकर्मत्रयंविहितमोदयिकेतदास्यादितिभास्करोक्ताचरसंस्कारसिद्ध्यर्थंत्र्यधवादत्रस्वदेशोदयग्रहणमनुक्तं·यहा·
णामर्द्धरात्रकालिकत्वाच्चरसंगात्·स्वनिरक्षस्वदेशयोर्मध्यरात्रकालस्याभिन्नत्वान्निरक्षदेशार्द्धरात्रिकग्रहसिद्धेर्वविना
चरसंस्कारंस्वदेशार्द्धरात्रिकग्रहसिद्धेः·अन्यथास्वदेशेपंचदशरात्रिघटिकाकालिकत्वसिद्धार्द्धरात्रिकत्वानुपपत्तेः·अ
तएवकालेचरसंस्कृतेग्रहाणांचरासंस्करणमेकक्षणसिद्धत्वंच·चरसंस्कृतग्रहग्रहेतुनिरक्षदेशकालतुल्यस्वदेशा
कालेग्रहः सिद्धोनैकक्षणेइतिदिक् ११ धनर्णोपपत्तिमाहप्रधानासुतः स्वल्पपुष्टाःकलाश्चेत्क्रमाद्यक्षहीनंग्रहे

कार्यमस्मात्·समौजेपदेस्पष्टतत्सूर्यएवंधनर्णकृतेरात्रिखंडांतराख्यमिति·प्रधानासुतः स्पष्टमभ्रसंबंधिनोसवलेभ
इत्यर्थः·कलाः एकरूपमानसंबंधिन्योत्रचपरादितः परांतर्गतासुकलेग्राह्ये·नक्रियोपयुक्तेपरगतेष्वासुकलेइत्यवधे
यं·यद्योक्तंगताद्यस्मात्संज्ञेयेयदिहीनाधिकास्तर्हिक्रमेण·रात्रिखंडांतराख्यं·दोरंतरफलस्यांतर्भूतत्वेनोभयथाराश्य
र्द्धांतरत्वेनफलितत्वाल्लाघवेनोक्तमितिध्येयं·यहे·सूर्यादिग्रहे·युक्तंहीनंकार्यमस्मात्कारणात्·स्पष्टतत्सूर्ये·स्पष्टश्चासौ
तत्सूर्यौयनांशसंस्कृतसूर्यस्तस्मिन्नयनांशसंस्कृतस्पष्टसूर्ये समौजे पदेसति·एवं·प्रागुक्तंस्याद्धनंस्यादतोधनार्णेपुक्त
मुक्तं १२ अत्रसूक्ष्मविचारेणपद्याभ्यांविशेषमाहइदंफलंस्पष्टनिशीथजातस्फुटार्कवःसूक्ष्मतमंहितत्त्व·एवंतदज्ञान
वशादसाध्यंयतः स्फुटार्कोदिवसोघकाले १३ अतोसकृत्सूर्यफलंप्रसाध्यदेयंस्फुटार्केसुतरांस्फुटःस्यात्·चंद्रादयस्त
तिमभेदज्ञानफलेनसाध्याःसकृद्देवबोध्याइति·यतः इदंरात्र्यर्द्धांतररूपं·स्पष्टरात्र्यर्द्धकालिकस्पष्टसूर्यात्सूक्ष्मतमं·तत्फला
संतरस्यवस्फुटतत्कालांतरस्वरूपत्वात्·तच्च·सूक्ष्मतमंफलं·प्रथमं·तस्य स्पष्टार्द्धरात्रकालिकस्पष्टसूर्यस्य·अज्ञाना
नुरोधात्·असाध्यं·साधयितुमशक्यमित्यर्थः·यः स्पष्टः सूर्यः सएवतत्कालिकःस्यादतआहयतइति·यद्वोः स्प

ष्टः सूर्यः सिद्धेहर्गणकाले नस्पष्टार्द्धरात्रकाले अहर्गणोऽत्र सूर्यस्य स्पष्टस्याहर्गणकालिकस्य सिद्धेः अन्यथैतत्फला
नुपपत्तेः अतः कारणात्सूर्यफलं गतिसंबंधेन असकृत् वारंवारं यावदविशेषः प्रसाध्य स्पष्टसूर्यैः संस्कृतं असंतं
स्पष्टः स्पष्टार्द्धरात्रकालिकः स्पष्टार्कः स्यात् नन्वेवं यथार्कस्यासकृत्साधनं तथा चंद्रादीनामुक्तन्यायागतासकृत्साधने
निगौरवं स्यादित्यत आह चंद्रादय इति तु कारात्सूर्यातिरिक्ताः अंतिमभेदजातफलेन असकृत्साधितस्पष्टसूर्यमस्
यग्राणकलयोरंतरारंतिमकर्मसंभूतात्स्वगतिसंबंधेनाग्रिमक्रियाफलेन एकवारं एवकारादसकृत्कर्मनिरासः साः
ध्याः ज्ञेयाः असकृदसिद्धेः सूक्ष्मतयातेषामप्यंतिमफलसंबंधेनैकवारमेव सिद्धिरितिभावः १४ अथ धर्माद्यपयुक्तं
तिथिसाधनं करणव्यवस्थां चपद्यत्रयेणाह विचंद्रलवारविभाजिताः फलमिता तिथयो लवशेषकं गतमथागतमः
र्कविशोधितं तदुभयं विकलीकृतमाहृतं १५ रविजवोनितचंद्रजवेन तत्फलमिता घटिका अगताः क्रमात् द्विगु
णिता तिथिरेकविवर्जिता करणकं नगतष्टमितं बवात् १६ वर्त्तमानतिथौ स्यातां तदग्रे करणे क्रमात् कृष्णभूतो त्रराः
द्वौ दे शकुन्यादिचतुष्टयमिति रव्यूनचंद्रस्य शाद्वादशभक्ताः फलं शुक्लादितिथयो गताः लवावशेषं गतं अथा॰

राम॰
१३४॰

नंतरमिरंद्वादशभुद्भेद्यं तदुभयं गतैष्योभयं विकलीकृतं रविगतोनचंद्रगत्याभक्तं तत्फलं गतैष्यसंबद्धं क्रमात् गता
एष्या घटिका भवंति करणज्ञानार्थमाह द्विगुणितेति तिथिः फलमिता द्वाभ्यां गुणिता एकोना करणकं भवति तिथ्यर्द्ध
करणं स्यात्तमिस्रकं तिथौ करणद्वयात्मकत्वात् समतनं बचमारभ्य गतं करणानां सप्तोन्मितत्वात् इतं करणादग्रे वर्त्त
मानतिथौ करणे स्यातां करणद्वयं क्रमात् करणे क्रमेण पूर्वपरार्द्धयोः स्यात् कृष्णपक्षे चतुर्दश्यन्तरदलमारभ्य शकुन्या
दिचतुष्टयं करणं स्यात् कृष्णचतुर्दश्यन्तरार्द्धे शकुनिकरणं अमायां चतुष्पदं नागे शुक्लप्रतिपत्पूर्वार्द्धे किंस्तुघ्नं अतएव
द्विघ्नतिथ्यां किंस्तुघ्नादिकरणानां सिद्धेर्बवादिगणानार्थमेकोनोक्तिः अथ गणानां किंस्तुघ्नस्याभावात् तिथीनां त्रिंश
न्मितत्वेन मासे करणानां षष्ट्यन्मितत्वात्समकरणानुरोधेन पूर्वैर्ण परिवर्त्तो संभवादष्ट परिवर्त्तो नरं मासे करणपूर्वार्धं चत्वा
रि स्थिरकरणानि पूर्वैः कल्पितानि अन्यथा प्रतिमासं करणानामेकव्यवस्थानुपपत्तेः स्थिरकरणोक्तिस्तु गणितसिद्धकरण
निरासार्थमेवेति तिथ्यानयनोपपत्तिस्तु भगणांतरेण चांद्रमासोक्तेस्त्रिंशत्तिथिभिर्भगणांशांतरं सूर्यचंद्रयोस्तदैकतिथ्या
किमित्यनुपातेन द्वादशभागांतरैकातिथिस्तदा भौमसूर्योनचंद्रभागैः का इत्यनुपातागतफलं गतिथयः शेषं वर्त्त॰

मानतिथेर्गतं-द्वादशभोगांशाकुट्टभोग्यं-ततः सूर्यगसूनचंद्रगतिरूपयातिथिगसाषष्टिघटिकासदागतैष्यकलाभिः कार्यस्य
तुपातेनकलानांषष्टिगुणनेविकलाः स्फुटिकृतपन्नं १७ ग्रहनक्षत्रयोगयोरामयनंपद्याभ्यामाह-ग्रहकलाः सरवीदुकला
हृताः खखगजैश्चभयोगमितीगते-अथकलाद्यवशेषमितंहरासतितमेष्यमिदंविकलीकृतं १८ ग्रहगसार्वेदुगसोर्यो-
गेनविहृतंक्रमात्-भयोगयोर्गतैष्याः स्फुटिकाः स्ववशान्नथेति-ग्रहस्यकलाः-रविचंद्रयोगस्सयग्रहस्यकलाः-अष्टशतेन
भक्ताः-भयोगमितीगतेस्तः-अनंतरंकलाद्यवशेषंगतमिदंहरात्सभोगाकुट्टं-एवं-दस्तुभमेयंविकलाहृतंक्रमाद्योगक्र-
मात्-ग्रहगसा-सूर्यचंद्रयोर्गसोर्योगेन-विहृतं-नक्षत्रयोगयोः-स्ववशाद्गतैष्यसंबंधाद्गतैष्याघटिकाः स्फुः तथासमुच्चये-
अत्रोपपत्तिः-भगणकलाभिः २१६०० सप्तविंशतिनक्षत्राणितदेष्टग्रहकलाभिःकानीत्यनुपातेनगुणहरौगुणेनायवशेह
रस्थानेष्टशतं ८०० एवंसूर्यचंद्रयोगरूपार्थकल्पितग्रहस्यनक्षत्रंविष्कुंभादयोयोगाः-अवशेषंवर्तमानक्षत्रस्ययोगस्य
वागतं-स्वभोगाकुट्टभोग्यं-ग्रहगतिकलाभिः सूर्यचंद्रगतियोगकलाभिर्वाषष्टिघटिकासदागतैष्यकलाभिः कार्यस्यनु
पातेनगसाभक्ताविकलागतैष्याघटिकाद्वयोर्भवंतीस्फुटपन्नं १९ अथतिथ्यादिसाधनेविशेषंविवक्षुस्तावन्नदुप

युक्तंचालनप्रकारमाहपातैष्यनाडीगुणितायभुक्तिः षष्ट्याहृतानद्दिनोयुतश्च-तात्कालिकः स्यात्स्वचरेनचुक्रविलोम
तश्चालनमेतदुक्तमिति-यातैष्यघटीगुणाग्रहदिनगतिः षष्ट्याभक्ताफलेनक्रमाद्दनोयुतोग्रहस्तात्कालिकोभिमतकालिको
ग्रहः स्यात्-वक्रस्तुविलोमात्-यातैष्यकालक्रमेणाफलयुतोनरस्पर्थः-एतत्-चालनंकर्मोक्तं-षष्टिघटीभिर्ग्रहगतिस्तदाभिम
तयातैष्यघटीभिः केतिसुगमोपपत्तिः २० सूक्ष्मतिथ्यंतकालज्ञानमाहतिथ्यंतकालेर्कविधूप्रसाध्यौमध्यौततःस्पष्टतरौवि
धेयौ-ताभ्यांस्फुटातत्समयात्तिथिः स्यादेवंमुहुः सूक्ष्मतराभवेत्सेति-पूर्वज्ञातातिथ्यंतकालेमध्यौसूर्यचंद्रौचालनोक्तप्रसा
ध्यौततोनंतरंतौस्पष्टतरौकार्यौ-ताभ्यां-सूर्यचंद्राभ्यांतिथिः-सर्वतिथ्यंतकालात्स्पष्टास्यात्-एवमुक्तरीत्यामुहुरसकृत्-तत्ति
थ्यंतेसूर्यचंद्रावुक्तरीत्यास्फुटौकृत्वाताभ्यांसातिथिः साध्येतियावत्तिथिफलंनिरस्यंस्यात्तादृशीतिथिः सूक्ष्मतरायस्मिन्कालेसका
लः सूर्योदयात्तरुलाद्यद्घटीभिस्तासितिथिघटिकाः सूक्ष्मादृतितात्पर्यं-अत्रोपपत्तिस्तिथ्यंतेसूर्यचंद्रयोर्द्वादशभागांतरमितिप्र
माणेननिरवयवंभागांतरंचेत्सूक्ष्मसिद्धिः २१ एवंनक्षत्रयोगयोरप्याहनक्षत्रांतेमध्यखेटंविधायतत्स्पष्टखेचरंभंतनस्फुटएवंसू
क्ष्मंचासकृत्प्रसाध्ययोगोप्येवंस्पष्टसूर्येंदुयोगादिति-पूर्वसिद्धस्वनक्षत्रांतकालेस्वमध्यग्रहप्रसाधनस्मान्मध्यमान्त्यएं

ग्रहंप्रसाध्यतनःस्पष्टग्रहान्नक्षत्रं एवमुक्तरीत्यानक्षत्रांनेउक्तरीत्यास्पष्टग्रहंकृत्वानक्षत्रंसाध्यमसकृद्यावन्नक्षत्रफलंनिरस्तं
नादृशंनक्षत्रंसूक्ष्मंनिश्चितंनक्षत्रांतसमयग्रहस्यनक्षत्रांतस्फुटत्वादृश्यंभावात्स्पष्टोपपत्तिः उक्तरीतियोगेष्यनिदिशति योगइ
ति स्पष्टसूर्यचंद्रयोर्योगात् योगोपिः समुच्ये सुहुः साध्यः सूक्ष्मोयोगःस्यात् पूर्वागतयोगांतकालेसूर्यचंद्रावुक्तरीत्यास्प
ष्टीकृत्यानद्योगंकृत्वातदंतेपिसूर्यचंद्रौस्पष्टीकृत्यानद्योगाद्योगइत्यसकृदित्यर्थः अत्रापियोगांतसमयेसूर्यचंद्रयोर्योगा
त्रिरग्रंयोगफलमित्यलमिक्रपपत्तिः स्पष्टा २२ अथसूक्ष्मप्रवक्ष्येथमुनिप्रणीतंविवाहयात्रादिफलप्रसिद्धौ अध्यर्द्ध
भोगानिषडत्रनक्षाः प्रोक्तुर्विशाखादिनिभध्रुवाणि षडर्द्धभोगानिचभोगिरूपवांतर्केंद्राधिपवारुणानि शेषाएषनःपंच
दशैकभोगासुक्रोनभोगः शशिमध्यभुक्तिः सर्वेतभोनिनचक्रलिप्तावैश्वायनः स्यादभिजिद्भोगः कलीकृतादिष्टखगाद्वि
शोध्यदास्रादिभोगानानभानिविद्यात् विश्वद्वसंख्यानिगतंतुशेषमश्वद्वभोगास्तनितंतदेष्यं गतागतेषष्टिगुणेविभक्तेय
द्वस्यभुक्त्याघटिकागतैष्याइतिभास्करोक्तंसूक्ष्मनक्षत्रानयनमार्षोक्तत्वात्प्रमाणमपियुक्तानिबीजंसूक्ष्मतमिस
पेक्षितंसूर्यसिद्धांतादौतत्सिद्धांतसुंदरकारेणप्रवस्थापितमनूद्यदूषयति यत्सूक्ष्मानयनमाद्यमुनिप्रणीतंतद्दृश्यभो

MEMORIAL

तरघटीविषमत्वतः सत् दृश्यक्रमेनदसदश्विमुखध्रुवाणांविश्लेषभोगमितयोनसमाभभोगैरिति आद्यमुनिप्रोक्तंसूक्ष्मनक्षत्रा
नयनं यत्रास्कराचार्यैरंगीकृतंतत्सत् सम्यक् सहेतुसूक्ष्मं सूक्ष्मसंज्ञकंकेलंनेत्यर्थः हेतुमाहदृश्येति दृश्यभाना दृश्य
बिंबताराणां आकाशेयदंतरंविषस्थंतद्दृश्यादृष्टीनांविषमत्वं अतुल्यत्वंतस्मात् यथादृश्यतत्वाभोगप्रमाणेनमक्षत्रघ
टीनांतुल्यत्वं गतिवैलक्षण्येणस्वल्पमंतरंच तत्रांतिवृत्तस्थसमसप्तविंशतिविभागात्मकानांनक्षत्राणां तथासूक्ष्मनक्षत्रानय
नरीत्याघटीनांबहूंतरेणानियतांतरेणविसदृशत्वंप्रत्यक्षबिंबात्मकनक्षत्रविषयत्वाद्यत्नं नक्षत्रबिंबांतराणामनियत
त्वात् तथाचादृश्यनक्षत्रापेक्षयादृश्यनक्षत्रानयनंप्रसक्तत्वात्सूक्ष्ममितितात्पर्यं इति एवं सिद्धांतसुंदरकारैर्गीत
राजदैवज्ञैरुक्तं एतद्दूषयति एतदिति सिद्धांतसुंदरोक्तमिदं असत् असत्यं हेतुमाह अश्विमुखेति अश्विन्यादिनक्षत्रसंबं
धिध्रुवाणांवक्ष्यमाणानां विश्लेषोऽवधिनयोर्ध्रुवयोरंतरंतद्रूपाः याभोगसंख्यावक्ष्यरूपाः भभोगैः सुन्यक्तसूक्ष्मना
क्षत्रोपयुक्तनक्षत्रभोगैस्तुल्यान् तथाचध्रुवांतरत्वेनभोगोक्तौसूक्ष्मनक्षत्रानयनंप्रसक्तनक्षत्रविषयंस्यात्तदनुक्तावितुपा
भोगोक्तौसूक्ष्मनक्षत्रानयनंकथंप्रसक्तनक्षत्रविषयंस्यादतःसूक्ष्मनक्षत्रानयनंगोलबहिर्भूतमवस्तुभूतंमुनिप्रणीतता

देवप्रमाणं नोपपद्यात एव भास्कराचार्यैः स्थूलं हृतं भानयनं यदेतज्ज्योतिर्विदां संव्यवहारहेतोरिष्टेन सूर्यसिद्धांताभिमतं
स्थूलसंज्ञकमुक्त्वा व्यवहारोपयुक्तं समर्थितं गोलयुक्त्येति भावः ३२३ स्पष्टानयनाधिकारमुपसंहरति इति सिद्धांततत्त्वार्थ
मुनीश्वरहृते भवत्सिद्धांतसार्वभौमे यं पूर्णः स्पष्टखगागम इति स्पष्टं अत्र वक्ष्यमाणाधिकारकल्पनयादिनएतदवधि
ग्रंथो ग्रंथैकदेशरूपो यहानयनत्वेन प्रथमाधिकारसंज्ञः सिद्ध इति ध्येयं १ इति श्रीसकलगणकसार्वभौमरंगनाथगण
कात्मजगणकमुनीश्वरविरचिते स्वविचितसिद्धांतसार्वभौमस्याशयसंज्ञके विवरणे यहानयनाधिकारः प्रथमः श्री
सार्वभौमः खगानां स्वाकृष्टानां निजमंदिरे गोलरूपे समागस्य परीक्षां कर्तुमुद्यतः १ तत्रोपयुक्तं त्रिप्रश्नाधिकारं सहेतुकं प्र
तिजानीते दिग्देशकालाः सकलोपयुक्ता यतस्ततो बोधनिमित्तमेषां ब्रवेथ दृग्गोलजं जातं त्रिप्रश्नसंज्ञं गणिताधिकारमिति
अथ यहानयनाधिकारोत्तरं त्रिप्रश्नाभिधं गणितप्रतिपादकमधिकारं ग्रंथैकदेशं ब्रुवे वदामि कुत इति प्रयोजनं सहेतु
कमाह दिग्देशकाला इति दिशः पूर्वादयः देशाः देशपदार्थाः पलभाक्षांशादिरूपाः कालाः दिनगतादिरूपाः एते सकलो
पयुक्ताः सर्वमनुष्याणां कार्यमात्रोपयुक्ताः यथायोग्यं यतः कारणात्ततो हेतोः एषां दिग्देशकालानां ज्ञाननिमित्तं नन्वे

षां ज्ञानमाश्चर्यं विनाकर्षं स्यादिति तोधिकारविशेषणछलेनोत्तरमाह दृग्गोलजं जातस्य जातमिति दृग्गोलः समनंतरं वक्ष्यमाण
लक्षणाक्रांतानवगतानि यानि जातस्य क्षेत्राणि तेभ्य उत्पन्नं क्षेत्रवशात्तद्ज्ञानं नाशक्यमिति भावः १ तत्रापि दृग्गोलप्रतिपादनं वि
नाखगोलप्रतिपादनमशक्यमतः खगोलं विवक्षुस्तदंतर्गतं समवृत्तं प्रथममाह अथ योगोलमध्यस्थितव्योमगोले निजस्थान
सूत्रेण योमध्यभागः ततः पूर्वापराकृतं सूत्ररूपं सुधीकल्पितं वृत्तमेतत्समाख्यमिति लोहगोलांतर्वर्त्याकाशगोले स्वस्वप्रदेशास
मसूत्रेण योमध्यप्रदेशः तस्मात्पूर्वपश्चिमयोर्गतं वृत्तं सूत्राकारं निर्मलधियाकल्पितं यदेतत् समं मंडलं पूर्वापरं च लोहगो
लेभ्रमणे नास्थिरत्वापत्त्या कल्पितमन्यथा खगोलरूपस्थिरगोलीयत्वानुपपत्तेः नहि प्रतिरूपं दिशो भ्रमंतीति भावः २
याम्योत्तरवृत्तमाह अन्यत्पूर्वसमं तत्र वृत्तमाकाशमध्यवासकं बुधैः प्रोक्तं याम्योत्तरदिशामिधमिति पूर्ववृत्तानि रिक्तं पूर्ववृ
त्तसमं तत्राकाशगोले आकाशमध्यभागः पूर्वोक्तसत्स्पष्टं ध्रुवद्वयलग्नं याम्योत्तरदिक्संज्ञं मध्यभागध्रुवद्वयसंज्ञं वृत्तं या
म्योत्तरं तदर्द्धमध्यभागस्थितं वृत्तं पूर्वापरमिति श्लोकद्वयतात्पर्यं ३ कोणवृत्तद्वयमुन्मंडलस्थितिजवृत्ते चाहतन्मध्यगं वृत्तयु
गं स्वमध्याद्ध्रुवधरं कोणजवृत्तयुग्मं तद्भूजवृत्ते भवतः स्वसूत्रसंबंधतोस्मिन्नागतस्य गोले इति तयोः पूर्वापरयाम्योत्तर

योर्मध्यस्थं वृत्तद्वयमुभयतः खमध्यस्थानां सर्वोन्नतवृत्तसंपातरूपार्द्धाधराकारं कोणाख्यं वृत्तद्वयं उभूजवृत्ते प्राग्वत्स्पष्टा
धिकारोक्ते उन्मंडलक्षितिजवृत्ते आकाशस्यास्मिन्गोले उत्ते स्वयोर्वृत्तयोर्भूमिगोलस्थयोः समसूत्रसंबंधादुपलक्षेलः
४ नाडिकावृत्तमाहविषुवन्मंडलाकारं गोलेस्मिन्मंडलं चयत् तन्नाडिकाख्यं विज्ञेयं षष्टिभागांकितं धि-येति-अस्मिन्ना
काशगोले यद्वृत्तं प्राग्वत्विषुवन्मंडलानुसारेण तन्नाडिकासंज्ञं ज्ञेयं षष्टिविभागात्मकं बुध्यैव कल्पनत्वाकाशस्य विभाग
योग्यता अमूर्त्तत्वात् ५ अनेकवृत्तपरिणतमेकं दृग्वृत्तमाह बिंबं यद्दृस्यप्रवहानिलेन भस्यापि यत्र प्रभवेन्नतोत्र गो
लेखमध्यस्थितवृत्तमेतद्दृक्क्षितिं चंचलकं दृगाख्यमिति यद्दृस्यनक्षत्रस्यापि बिंबं प्रवहानिलभ्रमणेन यत्रस्थानस्था
नात् अत्र आकाशगोले खमध्यगतवृत्तं यत् बुद्धिकल्पितं एतत् ग्रहादेश्चलत्वेन तत्संबंधाच्चलं नतु तत्स्थानसं
बंधेन स्थिरत्वात् दृष्टेश्चंचलत्वेन सर्वगत्वात्तत्संज्ञं ६ एवं यदर्थमयं खगोलउपक्रांतसंदृगोलमाकाशीयपृथक्त्वान
वस्थितं दर्शनार्थमुपकल्पितमेतद्दृक्संहारपूर्वकं प्रतिजानीते एवं स्थिरेनभोगोलउक्तो यायं भगोलजैः वृत्तैरेकत्व
मापन्नो दृग्गोलः प्रोच्यते धियेति एवमुक्तप्रकारेण खगोलः स्थिरः प्रवहानिलाभ्रामितो निरुक्तः अथानंतरमयं खगो

लः भगोलसंबंधिभिर्वृत्तैः स्पष्टाधिकारोक्तैः क्रांतिवृत्तालेखाक्षवृत्तादिरूपैः ऐक्यं प्राप्तो द्वाभ्यां विशिष्टो गोलः क्षेत्रादिदर्शनयो-
ग्यः कल्पितदर्शनोनवतिरिक्तो धियाप्रोच्यते निबंधनद्वारोच्यते ७ अतएव दृग्गोलस्याकाशीयपृथग्भावान्नबंधनेना
तिरिक्तमवस्तुतं दर्शयेदित्याह सुसरलवंशशलाकावलयैः श्लक्ष्णैः सचक्रभागांकैः दृग्गोलं शिल्पिगणकः कुर्यादवास्त
वं प्राज्ञदैवज्ञः सुसरलाः येवंशा लेषां रचिताभिः शलाकाभिर्यानि वलयानि वृत्तानि तैः श्लक्ष्णैः स्निग्धैः सचिक्कणैः अन्यथात
असरेणुभिर्निबंधनेगुल्मादौ दुःखप्रसंगः वृत्तानां परस्परं यथोचितसंनिवेशनिमित्तं सचक्रभागांकैरिति वृत्तविशेषणं च
क्रभागानां चिह्नयुक्तैः अतएव शिल्पज्ञः प्राज्ञदैवज्ञगणकस्य विशेषणद्वयं अवास्तवं आकाशीयपृथक्त्वेनादर्शनात् दृग्गोलं
वक्ष्यमाणपदार्थदर्शनार्थं कुर्यात् ८ खगोलदिक्तुष्टयवृत्तं तदर्द्धसंज्ञं क्षितिजवृत्तं चैकत्र निबंधनेन दर्शयन्नाह
माह पूर्वापरवृत्तमयाम्यं तन्मध्यकोणास्थितवृत्तयुग्मं एवं चतुष्कं समममंडलानामूर्ध्वाधआवेष्टसुकीलितं यत् ९
तदर्द्धभागेषु दृढं विलग्नं वृत्तं कुजाख्यं खलु पूर्वतुल्यं भूगर्भसंबंधिसुधीः प्रकुर्यादुन्नानरूपं च सुकीलितं तदिति अयाम्यं
हितीयं वृत्तमुत्तरदक्षिणं तयोः पूर्वापरदक्षिणोत्तरवृत्तयोर्मध्यभूतो यो कोणाद्वयमुभयतः पूर्वोक्तवृत्तद्वयान्यतरय

वहिर्तो · तयोः स्थितं वृत्तद्वयमेकैकमुभयतः एवमनयारीत्या समममंडलानां · तुल्यवृत्तानां · नतु सर्वेषां समममंडलसंज्ञा · चतुष्कं
ऊर्ध्वाधःस्थानद्वये · आवेष्ट्य एकत्रीकृत्य · नतु सर्वावर्त्तरेन · सुकीलितं उभयस्थानेकीलकप्रोतं यद्भवति यादृशं भवति · तदृ-
तिर्यक्यदेशेषु वृत्तावयवेषु एवं वृत्तसमं वृत्तं दृढं विलग्नकीलकप्रोतं च सुधीः कुर्यात् · तत् · अष्टस्थानकीलितमेकसूत्रा-
नरूपं · तत् धीधरं · मृगमीयं क्षितिजाख्यवृत्तं १० अत्रोन्मंडलं निबध्नाह्यत्र वापरक्षितिजसंगमयोर्विलग्नं याम्ये ध्रुवे
पलभवैः क्षितिजादृदधः स्थे सौम्ये स्वपर्यपलदेशात उत्तरे तदुन्मंडलं यमविभागात् तो विलोममिति · अपलदेशतः नवि
यंते तो शायेषु तादृशदेशानिरक्षाख्यास्तेभ्यः इत्यर्थः उत्तरविभागी यदृशेन गोलेन तदुन्मंडलं ज्ञेयं · तत्किं यद्वृत्तं पूर्वापरवृत्त
क्षितिजवृत्तयोः संगमौ · संयोगौ · तयोर्विशेषेण लग्नं कीलितमित्यर्थः याम्ये · दक्षिणे भागे · क्षितिजात् · क्षितिजवृत्तदक्षिणो
त्तरवृत्तसंपातात् · याम्योत्तरवृत्ते · अक्षांशैरधः प्रदेशैर्दक्षिणध्रुवस्थानेकालितमित्यर्थः सौम्ये · निबद्धगोलस्योत्तरभागे
क्षितिजदक्षिणोत्तरवृत्तसंपातात् · दक्षिणोत्तरवृत्ते · अक्षांशैरुपरि · उत्तरप्रत्यक्षध्रुवस्थानानुकल्पभूतेकीलितं · निरक्षदेशाद्
दक्षिणभागे · अस्मात् · उत्तरभागीयोन्मंडलनिबंधनाद्विपरीतं · याम्योत्तरवृत्ते क्षितिजसंपाताभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यामक्षां

शैः क्रमेणोपर्यधो दक्षिणोत्तरध्रुवानुकल्पयोर्लग्नमितितात्पर्यार्थः निरक्षक्षितिजस्य ध्रुवसत्कत्वादुभयोर्भागयोरुन्मंडल
ममिन्नमथक्रौमिन्नमिवालस्यते ११ नाडीवृत्तनिबंधनमाह पूर्वापरस्वस्तिकयोर्विलग्नं खस्वस्तिकाद्दक्षिणोत्तरभागैः । अथ
अस्तौम्ये विपलाद्युसौम्ये याम्ये थ नाडीवलयं विलोममिति · पूर्वापरौ स्वस्तिकौ · वृत्तानामेकसंयोगरूपौ तयोः कीलितं खस्वस्ति
कात् · ऊर्ध्वस्थितबहुवृत्तैकसंपातानात्वमध्यानुकल्पात् · अक्षांशैर्दक्षिणे भागे याम्योत्तरवृत्ते कीलितं · अधः · अधः स्वस्तिका
दक्षांशैः सौम्ये भागे दक्षिणोत्तरवृत्ते लग्नं · एतादृशनिरक्षदेशात् सौम्ये देशे · याम्ये देशे तु विलोमं · खस्वस्तिकादुत्तरभागे धः स्व
स्तिकाद्दक्षिणभागे अक्षांशैः क्रमेण याम्योत्तरवृत्ते लग्नमित्यर्थः तदेतन्नाडीवृत्तमिदं निरक्षदेशपूर्वापरं ध्रुवमध्यस्थसुभयो-
र्भागयोरेकमप्यक्रौमिन्नमिवालस्यते १२ खगोलवृत्तानां कीलनमुक्त्वा तैर्वभगोलवृत्तनिबंधनं विवक्षुः प्रथममहोरात्र
वृत्तनिबंधनमाह रश्मितक्रांतितुल्यांतरे सर्वतो नाडिकाख्यादहोरात्रवृत्ताद्वयं · तत्र बद्धा घटीनां चषष्टिकयेदेवमेकं शतो
भवेत्त्रयं तावधीति · नाडिकावृत्ताद्दिशुवृत्ताद्दिशुवृत्तानुकल्पात् · चलवृत्तस्यात्र निबंधने नाचलत्वं भवतीति विशुवद्वृ-
त्तस्य नाडिकावृत्तत्वमुक्तमिति ध्येयं · रश्मिता · अभीष्टयाभागालिकाक्रांतिसमुत्यांतरे सर्वतो भिन्नः · तत्र · निबद्धगोले ·

अहोरात्रवृत्तात्खंलघुवृत्तं बद्ध्वा कीलयित्वा घटीनां षष्ट्या विभागेन समेनांकयेत् एवमुक्तरीत्या नाडिकावृत्ताद्द्वयतः एकांशतः
एकभागसंबद्धक्रांतिमारभ्य मत्रयांतावधि राशित्रयांतसंबद्धक्रांतिभागपर्यंतं स्वस्वभागक्रांसंतरतुल्यांतरेण पथोत्तरमप
चितान्यहोरात्रवृत्तानि षष्टिविभागांकितानि यथास्थाने कीलयेदित्यर्थः १३ अथात्र पद्यत्रयेण क्रांतिवृत्तं कीलयति क्रां
ति क्रांतिवृत्तं विधेयं गृहांकं क्रियात्सव्यमार्गेण भस्थानमंकं चलवैः खाग्निभिर्मेषजक्रास्यगो कीलकौ संविधेयौ ततो नाडिका
मंडले १४ षष्टिरंधांकिते भीष्टरंध्रद्वयेहीनरेन निवेश्य तु कीलेस्थले कर्कनक्रादिभागावुदग्याम्ययोरंतिमध्यस्थकावृत्तल
गो यथा १५ नियतक्रांतिवृत्तस्यानुकल्पमिदमेव यत् बलांशांतरराश्यंकक्रांतिवृत्तं चलं स्मृतमिति क्रांतिवृत्तं वंशशला
कनिर्मितं खगोलवृत्तसमं मेषमारभ्य सव्यक्रमेण द्वादशराशिभिश्चिह्नितं भस्थानं राशिविभागस्थानमपीत्यर्थः त्रिंशन्मितै
र्भागैश्चिह्नितं कार्यं अत्र वृत्ते मेषतुलयोरास्ये आरंभस्थले वर्त्तमानौ कीलौ कार्यौ ततोनंतरं षष्टिछिद्रैः घटिकोपलक्षकै
श्चिह्नितेनाडिकावृत्ते अर्द्धांतरितेछिद्रद्वये तत् क्रांतिवृत्तं कीलकस्थले निवेश्यं क्रांतिवृत्तप्रोतकीलकौ नाडिकावृत्तरंध्रद्व
येन यथा निवेश्यावित्यर्थः यथा क्रांतिवृत्तस्य कर्कमकरयोरारंभप्रदेशौ उत्तरदक्षिणयोः क्रमेण अंसघ्न्यावृत्तयोः नाडि। १४६

कावृत्ताद्यत्रुटिशस्यंशक्रांसंतरबद्धलघुतमाहोरात्रवृत्तयोर्लयौ भवतः इदं क्रांतिवृत्तं स्थिरक्रांतिवृत्तस्यानुकल्पं इदमेव [illegible]नि
रासात् यस्मात्कारणात् राश्यंकनस्थानात् अयनांशांतरेण मेषादिद्वादशराशिभिरंकितं ततः कारणाच्चलक्रांतिवृत्तमुक्तं क्रा
तिवृत्तयोर्वस्तुस्तयोरेकमिदमेव राश्यंकनभेदमात्रेणानुकल्पं कीलितखेचेन तत्रेदमणासंभवादिति भावः १६ दृग्वृत्तं भास्करोक्त
मनुवदति ऊर्ध्वाधरस्थसिद्धकीलसुग्मप्रोतं श्लथं दृग्वलयं तदंतः कृत्वा परिभ्राम्य चतत्र नेयं यहो गच्छति यत्र यत्रेति ऊर्ध्वाधः स
स्थितयोरेकैकः कीलदृति तद्द्वयं कार्यं तदंतः कीलद्वयमध्ये दृग्वृत्तं श्लथं कृत्वा परिभ्राम्य गोलोपरि तस्य भ्रमणं कृत्वा चक्रस्थेन
नमसुच्चयार्थः यत्र यत्र यहो गच्छति यत्र यत्र यहस्थानं तत्र तत्र नेयं दर्शनार्थं आदरेवीप्सा एतेन वक्ष्यमाणसूत्रनिबंधनाद्गोल
मध्ये दृग्वृत्तभ्रमणासंभवदृतिरुचितं १७ एतद्गोलमुपसंहरन्नस्य दृग्गोलत्वे कारणमाह एवं दृग्गोलउक्तो यं खभगोलद्वयोरवं
दृश्यते सेत्रमत्रासौ दृग्गोलो तः प्रकीर्त्तितः इति एवमुक्तरीत्या निरूपितो यं गोलो दृग्गोलसंज्ञः नतु गोलद्वयसंबंधादस्य गोलस्य दृ
गोलसंज्ञासमुचिता नतु दृग्गोलत्वमित्यत आह खभेति अत्र निरुक्तगोले खगोलमगोलेनिद्वयादुत्पन्नं दृश्यते अतः कारणा
दसौ गोलो दृग्गोलवक्त्रः नतु खगोलजातमेकतरस्मिन् दृश्यं न योग्यमिति भावः १८ अथ दृक्क्षेत्रमाह अक्षांशज्याभुजः कोटि

लंबांशज्यानिभज्यका-कर्णस्तद्वज्जंजासंज्ञयखंडेत्रंसनातनमिति-कालतस्तद्देशेनक्षेत्रमनियतंनेत्यर्थः १९ उक्तक्षेत्रस्याभाव
विषयदेशानाहवसमाणाक्षजक्षेत्रनिदानस्यास्यधीमता-अभावोवगतोव्यक्तवदवाग्विसुमेरुद्विति-वसमाणाक्षोत्पन्नक्षेत्राणां
कारणीभूतस्यास्योन्नक्षेत्रेस्यबुद्धिमतागणकेन-उन्नस्थानेष्वभावोनुसच्चिर्गोलसंस्थानादवगता २० अक्षांशलंबांशयो
र्ज्ञानंगोलेतत्स्वरूपदर्शनंचेतिपद्याभ्यामाहयस्मिन्निनाडीजतुल्याद्यधिष्ठितः सूर्यः स्फुटः स्पारयनांशासंस्थितः तत्रोन्नतांशा
रविबिंबकेंद्रजायंत्रादिकेधाध्रुवजानतालवाः २१ तेलंबभागानवतिसहूनाखमध्यतस्तद्विजानतांशाः-ध्रुवोन्नतांशाः प
लभागकालौयाम्योत्तराख्येवलयेनदृश्याविति-मध्याधिकारेपूर्वश्लोकोविवृतः येपूर्वोक्तालंबांशालंबांशैरूनानव
तिःखमध्यात्-तद्वेः-मध्याह्नकालिकविषुवद्वृत्तस्थसूर्यबिंबकेंद्रात्-जानाः नतांशाः ध्रुवोन्नतांशाः पलांशाः तौ-लंबांशाक्षां
शौयाम्योत्तरसंज्ञेवृत्तेमनुष्यदृश्यौ-खमध्यतोधःस्थलिकाद्विषुवद्वृत्तस्ययाम्योत्तरवृत्तेक्षांशांतरेदक्षिणोत्तरयोर्बहुत्वात्-
स्वयाम्योत्तरवृत्तेदिनिजसंयानादुन्मंडलमदेशस्याक्षांशांतरेबहुत्वाद्वोर्धाधरस्थलिकाभ्यांविषुवद्वृत्तस्थानपर्यंतंयाम्योत्तर
वृत्तेक्षांशाः दिनिजोन्मंडलांतरेयाम्योत्तरवृत्तेवाने-एवंदिनिजनाडिकावृत्तांतरेखस्थलिकोन्मंडलांतरेवायाम्योत्तरवृत्तेलंबा

DR SHYAM BABU MEMORIAL

शांशानि-तथाचतज्ज्ञेतत्रप्रत्यक्षेत्रिज्याचेतिसर्वत्रेदंक्षेत्रंप्रत्यक्षंगोलेदर्शनीयमितिभावः २२ इदमेवलघुखेनक्षेत्रमाहपलप्रभा
भुजः कोटिर्द्वादशांगुलनाप्रतिः अक्षकर्णइतिक्षेत्रंपूर्वोक्तमपवर्त्तितमिति-इदंक्षेत्रंगोलाग्रप्रत्यक्षमपिप्रमाणमित्याहपूर्वोक्तमि
ति-पूर्वोक्तंवृहत्क्षेत्रंविषुवद्वृत्तस्थुकंछायाक्षेत्रमतोहज्ज्याजीवेत्यादिवसमाणरीत्यालंबज्याद्वादशांशोमापवर्त्तितंतत्प
लघुछायाक्षेत्रमक्षसंबंधादक्षक्षेत्रंपरंपरयागोलप्रत्यक्षमितिभावः २३ षडस्रक्षेत्राणिविवक्षुःप्रथमंक्षेत्राणिविवक्षुःप्रथमं
क्षेत्रद्वयमाहकुज्याभुजः कोटिरपक्रमज्याकर्णोपग्रकाग्रस्थमिदंहिजास्यं-अग्रादिखंडंकथिताचकोटिरुद्वृत्तनाडीःश्रवणो
पमज्येति-कुज्याग्रेवसमाणे-इदमक्षोत्पन्नंद्वितीयक्षेत्रेयादिखंडोद्वृत्तशंकुवसमाणो २४ तृतीयचतुर्थेआहउद्वृत्तनाको
टिरथाग्रकाग्रखंडंभुजस्तद्भवणः द्विनिज्याग्रस्थंचकोटिःसमवृत्तशंकुरग्राभुजस्तद्दिनिरत्नकर्णइति-अग्रायखंडंवसमाणं-न
द्भवणं-नद्भवणः प्रागुक्तकोटिभुजयोःकर्णइत्यर्थः-अत्रचतुर्थक्षेत्रेसमशंकुतद्दतीकोटिकर्णरूपौवसमाणौ २५ पंचमष
ष्ठे आहभुजोपमज्यासमनाचकर्णःकुज्योनितानद्दिनिरत्नकोटिः सैवक्षतिःकोटिरथोसमोनाग्रवृत्तनाग्रादिरलंभुजोत्रेति-अ
त्र-पंचमक्षेत्रे-कुज्योनानद्दिनिः कोटिः अथो-अनंतरं-आत्र-षष्ठे-क्षेत्रे-सा-पंचमक्षेत्रकोटिः कर्णः-एवकारादेवस्यविरूद्धधर्मा

क्रांतलंबनानुपपन्नं क्षेत्रभेदादित्यर्थः॥ समशंकुः॥ विगतउद्गतशंकुर्मयस्मादेतादृशीः कोटिः २६ अथैषांक्षेत्राणां कालदेशा
भ्यामभावमाह सा क्षेयिदेशे विषुवस्यकाले बोध्योऽभावः सुधियाचषण्णां षड्ऋषिभागाभ्यधिकाक्षदेशेयेषामनुसन्निरथोक्त
रीत्येति षण्णां उक्ताक्षक्षेत्राणां साक्षेदेशे अपिशब्दादक्षक्षेत्राभावाविषयेइतिविरोधाभासः निरक्षदेशेत्वभावोस्त्येवेतिभा
वः विषुवस्यकाले क्रांतिभावरूपे अभावोनुसन्निः सुधियाज्ञेया क्षेत्रपदार्थानां क्रांत्यन्यत्वात् षड्ऋषिभागाभ्यधिकाक्षांशदेशे
अपिशब्दः कालविशेषापेक्षार्थकः॥ ननुसदानिरक्षदेशवदित्यर्थः एषांषड्ऋक्षेत्राणामुक्तानां उक्तरीत्या उक्त
पदार्थवत्समाणस्वरूपानुरोधेनेत्यर्थः॥ अनुसन्निरमिरसिद्धिर्ज्ञेयेत्यर्थः॥ तद्देशक्षितिजवृत्तेनसंयद्यूरात्रवृत्तानांखंडनंगोल
स्थित्याभवतिनरवधिकालेउक्तानांक्षेत्राणांसंभवः॥ क्षेत्राणांक्षितिजवृत्तस्थितेयद्यूरात्रवृत्तेगोलस्थित्योक्तक्षेत्राणामसिद्धिरना
एवनवत्यक्षांशदेशोभादिकावृत्ताहोरात्रवृत्तस्यतदाकारक्षितिजवृत्तामिन्नस्यापिछेदासंभवात्सर्वदाक्षेत्राणामुक्तानाम
भावएवेतिभावः २७ अथान्यद्यापकंक्षेत्रमाह कोटिर्नरः शंकुतलंचबाहुः छेदः श्रुतिः प्रोक्तमिदंसुधीभिः षड्ऋषिभागा
भ्यधिकाक्षदेशाद्व्यहानिरिक्तेक्षदयालकालेइति॥ शंकुर्वक्ष्यमाणः कोटिः॥ शंकुतलंचनादृशंभुजः॥ इतिवक्ष्यमाणाकर्णः॥

इदंक्षेत्रंसुज्ञैः षड्ऋषिभागाभ्यधिकाक्षदेशीयषड्ऋक्षेत्रानुसन्निकालः॥ व्यक्तोदेशः॥ आभ्यामतिरिक्ते॥ उदयालव्यतिरिक्तेचकाले
प्रोक्तं॥ निरक्षकालेतदभावोर्थसिद्धः २८ षड्ऋक्षेत्राणामध्येप्रथमक्षेत्रंगोलेदर्शयितुंप्रथममयास्वरूपदर्शनंविवक्षुस्तदुप
युक्तंक्रांतिस्वरूपंदर्शयति॥ ध्रुवप्रोतवृत्तेयमांशोपसुक्तेनिरक्षप्रदेशस्यभूजत्वमस्ति॥ अतोवैषुवाहर्निशावृत्तयोः स्याक्षिजोन्म
ंडलेक्रांतिरभ्यंतरालेइति॥ क्रांत्यंशास्वरूपदर्शनोपजीव्यभूतेध्रुवप्रोतवृत्ते॥ निरक्षदेशास्थितिजत्वमस्ति॥ अतः कारणाक्षि
जोन्मंडलेप्रागुक्तेपितद्रूपत्वात् विषुवद्वृत्तस्याहोरात्रवृत्तयोर्मध्येक्रांतिःप्रसक्तास्यात् २९ अथास्वरूपंदर्शयति॥ क्रां
तिमूलेविषुवांशेकेवलयंकुंस्थापयमूलतोक्रांत्यग्रजाहर्निशावृत्तयोगपर्यंतमयोल्लंबाज्ययेति॥ क्रांतिमूलेप्रा
गुक्तोन्मंडलभागस्वरूपक्रांतेर्मूलमारंभप्रदेशस्तस्मिन्॥ विषुवभागस्वरूपे॥ उन्मंडलस्यविषुवन्मंडलेनत्रत्यत्वात्॥ स्वकी
यंक्षितिजवृत्तंलग्नं॥ अत्र॥ क्षितिजवृत्ते॥ स्वक्रांत्यारंभस्थानमारभ्य॥ क्रांत्यंशीयाहोरात्रवृत्तस्यक्षितिजवृत्तेयत्रयोगस्तदवधि
अग्रासंबंधिनोंशाः॥ तेषां॥ ज्या॥ अग्रा॥ अतएवभास्करोक्तिः॥ स्माजेद्यूरात्रसमंडलमध्यभागजीवाग्रकाभवतिसूर्यपरा
शयोः सेति ३० कुज्यास्वरूपंविवक्षुः प्रथमंतदुपयुक्तंचरस्वरूपमाह क्रांत्यग्रायांतरालेस्मिन्द्यूरात्रवलयोरवे॥ प्रदे

शेकालमानं यत्तच्चरज्याचरज्यकेति क्रांतिः अथा नयोरग्रे प्रांतप्रदेशरूपे तयोरंतः स्थिते अहोरात्रवृत्तीये प्रदेशे अस्मिन् ब
हुगोलप्रसक्ते यत्कालात्मकमानं द्यूरात्रवृत्तस्य षष्टिघटिकांकितत्वात् तच्चरसंज्ञं तस्य ज्या चरज्या ३१ कुज्यादर्शयन्प्रथमं
क्षेत्रं श्लोकाभ्यां दर्शयति द्युज्याप्रमाणतः साचक्षितिज्याहर्निशाभिधे वृत्ते क्रांत्यवद्दाक्षिणमध्यसूत्राद्दलज्यका ३२ अथा
यस्य भुजः कर्णो याकोटिरपमज्यया तुल्यसूत्रं क्षितिज्याग्रामूलयोरंतरालजमिति साचरज्या चरत्वर्थं द्युज्याप्रमाणात्त्रि
यने तद्दिक्ज्यां तत्त्वरसंभुजत्वेन दर्शयन्नाह अहर्निशाभिधे इति अहोरात्राख्ये वृत्ते क्रांत्यसुन्मंडलीयप्रदेशसमत्वं वृत्त
अहोरात्रख्ये वृत्ते सम्यसुन्मंडलीयप्रदेशसमत्वं वृत्त मध्यसूत्राद्द्विगुणद्युज्याभिमानात् उन्मंडलसंपूर्णज्यारूपाद्दृज्या
अथाग्रं क्षितिजाहोरात्रवृत्तसंपातसूत्रानीतिलयाभुजः प्रसक्त अथाग्रपूर्वप्रतिपादिता दृज्याकारा कर्णः क्षितिज्याया
मूलयोः कुज्यामूलायामूलयोरंतर्वर्ति अपमज्यया प्रागुक्तया क्रांतिज्ययोन्मंडलस्थ्या तुल्यसूत्रं पूर्वापरद्युज्यासूत्र
योः समानांतरे क्रांतिज्यातुल्यलाकोटिः प्रसक्ता अथवेदं गोलेन वृत्तचापानां परस्परसंबंधात् संपूर्णज्यासूत्राणां वाव
त्र्यसंबंधात्प्रसक्तमिति नक्तिः ३३ अथांतिमक्षेत्रदर्शनं विवक्षुः प्रथमं शंकुस्वरूपं प्रसंगाद्दृग्ज्यास्वरूपं च भास्क

शंकुमत्तवरति दृष्टिमंडलमवालबाः कुजाद्दृन्नता गगनमध्यतो नताः शंकुरुन्नतलवज्यकाकाभद्दृगुणश्चनतभागसिंजिनी
ति अभीष्टस्थाने दृग्वृत्तं स्वभ्रमेणानीय क्षितिजवृत्तारभीष्टस्थानमर्यंतं दृग्वृत्तस्थांशा उन्नताः स्वमध्यादभीष्टस्थानपर्यं
तं दृग्वृत्तस्थानतांशाः उन्नतांशज्यालंबात्मकः शंकुः नतांशज्या दृग्ज्या ३४ शंकुतलं विवक्षुरुदयास्तसूत्रमाह कुजद्यु
रात्रवृत्तैक्यपूर्वापरदिशोः स्थिते तद्दृष्टसूत्रमाहुर्ज्ञा उदयास्तास्त्रसूत्रकमिति क्षितिजाहोरात्रवृत्तयोर्योगो पूर्वापरदि
क्स्थो तयोर्बद्धसूत्रं उदयास्तसंभवात् मतुवृत्तः एकवृत्ते नियमतउदयास्तयोरसंभवात् बुधावदंति प्रसूत्रसंज्ञा
समुचितेसत्वरसस्तत्संज्ञायामिसाद्दरिस्वनेनसूचितं ३५ शंकुतलं दर्शयन्क्षेत्रं दर्शयंश्चाग्रसंगादंसांचेति श्लोका
भ्यामाह एतत्सूत्रद्वंद्वमूलयोः सरलं सूत्रमुच्यते याम्योत्तरशंकुतलं भुजः कोटिर्महानरः ३६ कर्णो भुजायशंकुग्रमध्य
सूत्रं हतिर्भवेत् द्युज्याप्रमाणतः साचत्रिभज्यावशतोसकेति पूर्वोक्तादपास्तसूत्रस्वगोलावस्थानाभीष्टलंबसूत्ररूपा
शंकुमूलयोर्मध्ये सरलं याम्योत्तरमंतसूत्रं शंकुतलं भुजः महाशंकुः पूर्वोक्तः कोटिः भुजायमुदयास्तसूत्रं शंकुग्र
मभीष्टस्थानं अनयोर्मध्यसूत्रं द्युज्याप्रमाणानुरोधेन हृतिः कर्णः स्यात् सा हृतिः त्रिभज्यापरिणतासाः स्थान

मेकंद्वयोः ३७ अथान्यक्षेत्रदर्शनार्थं समशंकुस्वरूपं नत्यसंगात्कोणशंकुमध्यशंकोः स्वरूपमाह एवमत्र समं मंडल
स्थले यो नरः स समशंकुरुच्यते कोणशंकुरिति कोणवृत्ततो मध्यशंकुरथ दक्षिणोत्तरे इति अत्र निबद्धगोले एवं दृग्वृत्त
गस्य समवृत्तस्थले यो लंबरूपः शंकुः स समशंकुः तदा दृग्वृत्तास्य समवृत्ताभिन्नत्वात् कोणवृत्ताद्यो लंबः स कोण
शंकुः याम्योत्तरवृत्ते यो लंबः स मध्यशंकुः तद्वृत्तस्य गोलमध्यस्थत्वात् ३८ अथोद्वृत्तशंकुस्वरूपं क्षेत्रोक्तयोरनयो
: शंकोर्गोलद्वये यवस्थाच पयाभ्यामाह एवमुन्मंडलाह्वं बउन्नतांशगुणात्मकः उद्वृत्तनाम्नु धैः प्रोक्तो यथा याम्यसौ
म्ययोः ३९ क्रमात्सौम्यगोले समोद्वृत्तशंकुर्भवेन्नामधो ग्रौ तथा धोग्रयरूपौ अथो याम्यगोले क्रमेणोर्ध्वग्रौ तथा धोग्र
कौ तौ बुधैर्द्वौ निरुक्तौ विति उन्मंडलस्थानादेवं दृग्वृत्तस्थिलालंबउन्नतांशज्यारूपउद्वृत्तशंकुर्बुधैरुक्तः पूर्वोक्तः शंक
वसमवृत्तज्यात्मकास्तथोद्वृत्तज्यात्मकउद्वृत्तशंकुर्न स्याद्दृग्वृत्तस्योन्मंडलेयोनत्वाभावादिति द्योनयितुमुन्नतांशगुणा
त्मकरूपकं अथानंतरं निरक्षादक्षिणोत्तरदेशयोः क्रमादुत्तरगोले समोद्वृत्तशंकुः ग्र धोग्रौ तथा समुच्चये ऊर्ध्वग्रौ भ
वेतां तद्देशयोस्तत्र समोद्वृत्तयोः क्षितिजाद्यधऊर्ध्वभवस्थानात् दक्षिणगोले निरक्षदक्षिणोत्तरक्रमेण तौ समोद्वृत्तशंकू

ऊर्ध्वग्रौ तथा धोग्रौ समोद्वृत्तयोः क्षितिजाद्ध्वधोभवस्थानात् ४० द्वितीयतृतीयक्षेत्रे उत्पादयति षड्क्षेत्राणामादिमे क्षेत्रके
द्वोः कोट्योर्योगात्कर्णभ्रमौ हि लंबः उद्वृत्तो नाम्ना तुल्यः प्रसिद्धस्तस्माज्जातं क्षेत्रमुक्तं द्वयं क्षेत्रे इति पूर्वोक्तषड्क्षेत्राणां मध्ये
प्रथमे क्षेत्रे गोलदर्शने भुजकोट्योः योगस्थानादुन्मंडलात् अग्रा कर्णरूपभ्रमौ लंबः पतति स उद्वृत्तशंकुरत एव तेन
लंबेन समः स्वरूपत्वात्प्रसिद्धः तस्माद्भुजाकारत्रिभुजाज्जातं बोभयतो जातं क्षेत्रं द्वयं बुधैरुक्तं ४१ चतुर्थक्षेत्रदर्शनार्थं पू
र्वापरसूत्रमाह नाडिकाभ्रजवृत्तैक्यबद्धसूत्रं बुधैः स्मृतं पूर्वापरमिति धंसूत्रं समं मंडलमध्यगमिति नाडिकाक्षितिजवृत्तयोः
पूर्वापरसंपातद्वयबद्धसूत्रं पूर्वापराख्यसूत्रं हेतुगर्भविशेषणमाह समेति समवृत्तेन द्योगान्नतसूत्रं समवृत्तव्यासरूपम
तः पूर्वापरवृत्तत्वान्नदारव्यं सूत्रमिति भावः ४२ चतुर्थक्षेत्रं दर्शयति अग्रासमं पूर्वापरोदयास्तसूत्रांतरं दक्षिणसौम्यसूत्रं भु
जोथकोटिः समुन्नाम्नतिस्तद्वदिति भवेत्कोटिभुजोयमध्ये इति पूर्वापरोदयास्तसूत्रयोरंतरं दक्षिणोत्तरसूत्ररूपमग्रापरिमि
तं भुजः समशंकुः पूर्वमतिपादितः कोटिः कोटिभुजयोः प्रांतयोरंतरेण द्वयोः कर्णः इति प्रसिद्धं बद्धगोले ४३ अथ पंच
मक्षेत्रमुत्पादयितुं स्वनिरक्षोदयास्तसूत्रमाह उन्मंडलाहर्निशावृत्तयोगबद्धं तु सूत्रं द्यनिशाख्यवृत्ते व्यासप्रमाणं स्फुट

पास्तत्रं वदंति विज्ञाः स्वनिरक्षदेशोदयनि· स्वनिरक्षहिनिजस्योन्मंडलत्वादत्रोदयास्तसूत्रोक्तरीत्यासूत्रं स्वनिरक्षदेशीयमुदया
स्तसूत्रं भवत्येवेति भावः ४४ पंचमषष्ठक्षेत्रे उत्पादयति· एतत्सर्वं पराख्यसूत्रविवरणाभ्योत्तरं सर्वतः क्रांतिज्यासमेतयू
र्वगदिनक्षेत्रे पमज्यासमः· लंबसेनतदग्रपंचमपलक्षेत्रं बुधैः स्वाहतं स्वत्रायादिलाभलंबपतनात्षष्ठं निरूपयिष्यति· स्व
निरक्षोदयास्तसूत्रपूर्वापरसूत्रयोरंतरं सर्वतः समसूत्रावच्छेदेन दक्षिणोत्तरं क्रांतिज्यापरिमितं· एवकारादन्यमानं निरासः
यतो निरक्षोदयास्तकालेक्रांतिज्याया एव तदंतरत्वेन दर्शनं· पूर्वाप्रतिपादितचतुर्थक्षेत्रे भुजकोट्योः संपातात्कृतिसूत्रक
र्णरूपभूमौ क्रांतिज्यातुल्यो लंबः पतितः तेन कारणेन शृंगाकारत्रिभुजक्षेत्राल्लंबो भयतो जात्यद्वयमुत्पन्नं· तत्र लघुजा
त्यं प्रथमक्षेत्रं· बृहज्जात्यं तु तदग्रपंचमपलक्षेत्रं· चतुर्थक्षेत्रादयं पंचमं यदक्षक्षेत्रं पूर्वमुक्तं भुजोपमज्यासमासमानाच्चक
र्णः कुज्योनितानद्वितत्रकोटिरिति तदिदमिष्टैः सुष्ठु अंगीकृतं· षष्ठं प्रतिपादयति· अत्र· प्रतिपादितपंचमक्षेत्रे· तुकारो
ऽर्थे· भुजकोट्योर्योगात्समशंकुकर्णभूमौ· अयायाः पूर्वखंडस्याभास्वरूपं पूर्वेतादृशौ लंबस्य पातात्· अयादिखंड
तुल्यलंबोभयतो जात्यद्वयं· तत्र लघुद्वितीयक्षेत्रं· बृहत्षष्ठं धिया· कल्पनयोक्तं एवमन्येकान्यत्र धेयानीति भावः ४५

अथैकक्षेत्राक्षेत्रांतरद्वयकल्पनं गणितोक्तपादद्वयोः कोटिवर्गांतरघनः स्ववर्णभक्तात्स्वलंबघनहीनकर्णः· द्विहृतात्कोटिभु
जौ स्वकोटिबाहू श्रुती एवमन्योपि जात्यक्षेत्रः· ज्ञातक्षेत्रस्य भुजकोट्योर्वर्गांतरात्· स्वसंबंधिकर्णेन भक्ताद्यत्स्वलंबेन युतो हीनश्च
द्विभक्तः· उत्पन्नमानजात्यक्षेत्रद्वयेक्रमात्कोटिभुजौ· तयोर्मध्ये प्रथमोक्तः एकस्मिन्क्षेत्रे कोटिस्तदितरक्षेत्रे द्वितीयो कोटिभुजद्व
यार्थः· स्वकोटिबाहू· ज्ञातमूलक्षेत्रस्य कोटिभुजौ क्रमेण कर्णौ· कोटिस्थाने कोटिः· कर्णः· भुजस्थाने भुजः· कर्णः· उभयत्र क्षे
त्रे ज्ञाताभ्यां द्वाभ्यां नामज्ञातं तृतीयं साध्यं पाद्यक्रीत्या· एवमुत्तरीत्या· अन्योपि· साधितक्षेत्रद्वयात्त्यक्तं जात्यक्षेत्रे साध्ये· एवम
नेकानि क्षेत्राण्येव बोध्यानि· अत्रोपपत्तिः· भुजकोटिवर्गांतरघातसममितिकर्णतुल्ययोगकल्पनेन तत्क्रो वियोगस्तत्क
र्णमितयोगात्संक्रमणेन राशीकोटिभुजौ क्षेत्रयोः कल्पितौ· तत्स्वपमुत्तरीत्या पूर्वकोटिभुजयोर्वर्गौ कर्णभक्ताविति· त
त्र पूर्वकोट्या भुजेन वा पूर्वकर्णो लभ्यते तदा पूर्वकल्पितकोटिभुजाभ्यां कर्णस्य उपपातेन पूर्वकोटिभुजावेव कर्णौ क्रमेणेति
सुगमा ४६ क्षेत्रस्य द्वाभ्यां तृतीयं भास्करोक्तमनुवदति· दोः कोटिवर्गैक्यपदं श्रुतिः स्यात्कोटिवर्गांतरतः पदं दोः· दोः कर्ण
वर्गांतरतश्च कोटिर्द्वाभ्यां भवेत्तृतीयएवमिति· स्पष्टार्थं· उपपत्तिरपि सिद्धांतशिरोमणिमरीचौ मस्कृतावनुसंधे

या· यद्वामत्स्तनपादीसारे· जासक्षेत्रे कोटिदोरप्ययोगात्सूत्रं कर्मणस्य गुणस्यात्तनोत्र· जात्यहं हं बाहुसूत्रावधाभिरेकं वान्यकोटिसूत्रावधाभिः १ परंतु सूत्रं प्रथमे कोटिर्द्वितीये केदोरिति चिंतनीयं· अतो भुजश्चैव भुजतुल्यकर्णकः स्याद्भवः खडमथा परंतु २ कर्णकोटिः कोटितुल्यश्चतो कालत्रं संदेनयानिः कर्णमानं· वर्गैक्यं स्यात्कोटिदोर्योः अथोत्तरस्यात्तद्वर्गैक्यं कर्णवर्गं इति व्यक्तं· अतएव कर्णवर्गे एकतरवर्गोनेतरवर्गैस्यादेव· अतएव चैकजात्याज्जात्यहयांतरानयनं पूर्वोक्तं सूत्रयत्नं· तथाहि· जात्यक्षेत्रे लंबेन अंगारकारले कोटिभुजत्वेन तद्वर्गांतरमाबाधावर्गांतरं· आबाधायोगेन भक्तमाबाधांतरं· योगांतराभ्यां संक्रमणेनाबाधे लंबो भवतो जात्यक्षेत्रद्वयस्य क्रमेण कोटिभुजौ· एवं कोटिभुजौ कर्णौ स्वतः सिद्धाविति द्वाभ्यां तृतीयं सुलभं· यद्यपि पूर्वश्लोकस्थाने भुजकोट्योर्वर्गौ कर्मैर्णभक्तौ क्रमेण भुजकोटी इति लाघवाद्बहुसुचितं तथाप्यपपत्तिगोपनार्थं गौरवमंगीकृतं ४७ अथोक्तक्षेत्रांतर्गतक्षेत्राभ्यां क्षेत्रे वसादयन्नेष्टेतमक्षेत्रज्ञाने न्यूनमक्षेत्रस्य दोः कोटिकर्णान्यूनमज्ञाने चेतरानयनप्रकारमुपकल्पयति· एयोर्मध्ये क्षेत्रयोर्योगभेदौ क्षेत्रे उक्ते स्फुटीसाबहूनि· एषु ज्ञानक्षेत्रतः साध्यजात्यैकज्ञानात्तस्यापरौ लोनुपातादिति· एषामुक्तानामेकजातीयानां क्षेत्राणां मध्ये· कयोरपि क्षेत्रयोर्द्वयोः

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

कोट्योर्योगोनरंबा कोटिः भुजयोर्योगोनरंबा क्रमेण भुजः कर्णयोर्योगोनरंबा क्रमेण कर्णः इति क्षेत्रद्वयमुक्तातिरिक्तं स्यादिसर्वं· हि· निश्चयेनोक्तविधिनोक्तातिरिक्तानि बहूनि क्षेत्राणि भवंति· एषु क्षेत्रेषु मध्ये· ज्ञातभुजकोटिकर्णात्मकैकक्षेत्रात्· साध्यं यज्जात्यक्षेत्रं ज्ञातक्षेत्रजातीयं तस्य भुजकोटिकर्णान्यूनमस्येन्यूनमस्यैकस्य मानज्ञानात्तस्य साध्यजात्यस्य· अनुपातः· अपरावज्ञातौ· ज्ञातमानौ सः ज्ञातक्षेत्रभुजे ज्ञातक्षेत्रकोटिकर्णौ तदा साध्यक्षेत्रभुजे कावथवा ज्ञातक्षेत्रकोटी ज्ञातक्षेत्रभुजकर्णौ तदा साध्यक्षेत्रकोटी कावथवा ज्ञातक्षेत्रकर्णे ज्ञातक्षेत्रभुजकोटी तदा साध्यक्षेत्रकर्णे कावित्यनुपातत्रयेण साध्यक्षेत्रस्य कोटिकर्णौ· भुजकर्णौ· भुजकोटी वा· यथाक्रमं भवत इति फलितार्थः· ४८ एतद्दीनिव्यक्तीकरणार्थं एवोक्तक्षेत्रपदार्थानयनं विवक्षुः प्रथमं पलभयापलंबबाहुत्रिज्याद्विधाक्षप्रभयादिचंद्रौ नेष्टौ हृतात्क्षश्रवणेनयेते· पलभवेतापलंबजीवेतद्वापभागौ पलंबसंज्ञाविति· अक्षकर्णे पलभाद्दशौ भुजकोटी तदा त्रिज्याकर्णे केदृक्पलभुपातेनाक्षलंबयोर्ज्ञेयः· अक्षक्षेत्रेषु त्रिज्याकर्णन्यूनौ भुजकोटिज्ञानाद्वात्· श्लोकार्थो पि व्यक्तएव ४९ कुज्यायेप्रसंगाद्वरमांशाहृद्विधापमस्यापलभाक्षकर्णनिघ्नीक्रमात्सूर्यहृता फलेस्तः कुज्याग्रकेरमिगुणस्त्रिभज्याहृतोयज्जीवा विहृतश्चरज्येति·

द्वादशकोटौ पलभाक्षकर्णौ भुजकर्णौ नदाक्रांतिज्याकोटौ का विनिक्रज्ये इ. कुज्यायाः क्रज्याप्रमाणत्वात्त्रिज्यापरिणतायास्त
स्याश्चरज्यात्वं. परार्थः सुगम एव ५० उदक्शंकुमाग्रखंडे आह कुज्यापमज्ये गुणिते क्रमेण सूर्याक्षभाभ्यां पलकर्णनक्षे
उदक्शंकुसंयुतभुजप्रसक्तकोटिरुदक्शंकुस्य नरस्य दोः स्यादिति. पलकर्णे द्वादशकोटिः कुज्याकर्णे का कोटिरथवा पलकर्णे
पक्षभाभुजः क्रांतिज्याकर्णे कोभुजस्तस्यानुपाताभ्यामुदक्शंकुः स्थानद्वये प्रमिन्नो नृएवोदक्शंकुरिति द्विवचनं. सउदक्
शंकुर्यस्याक्षक्षेत्रस्य भुजेन गुणितस्तस्याक्षक्षेत्रस्य कोट्या भक्तः फलं. तस्य उदक्संबंधिनः शंकोः कोटिरूपस्य भुजो ग्रा
सखंडात्मकं स्यात्. अक्षक्षेत्रकोट्याक्षक्षेत्रभुजस्तदोदक्शंकुकोट्या कोभुजस्तस्यानुपातउपपत्तिः॥ ५१॥ ॥अग्रादिखं
डनद्वितिसमशंकूनाह उदक्शंकोः कोटिगुणो भुजासोग्रा पूर्वखंडं क्रांतिकोटिनिघ्नी. अग्रा द्विधा दोर्विहृताक्रमेण स्यातद्वितिः
पूर्वपराख्यशंकुरिति. अक्षक्षेत्रभुजेनाक्षक्षेत्रकोटिस्तदोदक्शंकुरूपभुजेन का कोटिरित्यग्रादिखंडं। अग्रा. अग्रादिखं
डाग्रासखंडैक्यरूपा. द्विधा. स्थानद्वयस्था. क्रमेण कर्णैनैकत्र परत्र कोट्या गुणितो भयत्र भुजभक्ता. पूर्वफलं तद्वितिः द्वि
तीयफलं समशंकुः. अक्षक्षेत्रभुजेनाक्षक्षेत्रकर्णकोटीनदाग्रभुजेनकेरसनुपाताभ्यां तद्वितिसमशंकू ५२ ननु निर

क्षदेशादुन्नरभागे याम्यगोलाद्दक्षिणजोर्ध्वगोलाद्दक्षिणजोर्ध्वगोलाद्दक्षिणजोर्ध्व

लग्नमिति पस्मिन्काले स्वाभीष्टदेशांशोभ्यः क्रांत्यंशा अपि धिकाभवंति तत्र तस्मिन्देशोन्नतकाले चेसर्थः समशंकु-
र्गोले अपि शब्दादाकाशे स्वस्थानादृश्योपीसर्थः अदृश्यः समवृत्तप्रवेशकालदृश्योन्यत्र समवृत्तधरावृत्तसंबंधदर्शी
नादृश्योपि दृश्यइसंगीक्रियतेनतद्दिसर्थः हेतुमाह घ्नतिशेति तत्क्रांतिसंबद्धाहोरात्रवृत्ते समाख्यवृत्तं कस्मिन्नप्यं-
शे यतः कारणाल्लग्नं तत्रांशावधिक्रांतिसंबद्धाहोरात्राणामेव समवृत्तसंबंधात्तदधिकक्रांतिसंबद्धाहोरात्राणां सम
वृत्तादेकतरस्थत्वादिति तात्पर्यार्थः ५४ आशंकामुत्तरयति तत्रापि साध्यः समशंकुरेषः परानुपातार्थमतः सुधी-
भिः गोलाद्बहिस्तद्दृतिभूमिमर्भद्विसूत्रयोगात्समनाप्रकल्प्यइति यथासम्भावेऽदृश्यकाले साध्यतेनथा तत्र ना
दृश्यस्थले अपिशब्दादसम्भावेपि एषः क्रांतिज्याभुजेकः कर्णोग्राभुजेकाकोटिरिस्त्यनुपातसिद्धः समशंकुः साध्यः
तोः सुपरमदार्थसाधकानुपातमित्रं नचुरदपुष्पायितस्यसाधनमनुचितमेवेसत आह आतइति यतोनुपातसिद्धो
तोहेतोः सुधीभिः गोलतत्वज्ञैः कल्प्यकैः गोलात्पर्वबद्धगोलात् बहिः स्वावस्थानोर्ध्वं तद्दृतिभूमिगर्भद्विसूत्रयोगा
त् स्वाभिमताहोरात्रवृत्तोदयास्तसूत्रयाम्योत्तरदिक्तिजवृत्तसूत्रसंपातमारभ्यकर्णमार्गेणयाम्योत्तरवृत्तस्थानेसाहो

रात्रवृत्तभेदनेनगोलोर्ध्वसूत्रं तद्दृतिसूत्रं शंकुसम्भावेप्यदयास्तसूत्रादेवतद्दृतिसूत्रारंभात् भूमिगर्भमारभ्योर्ध्वंयाम्यो
त्तरसमवृत्तसंपातभेदनेनगोलोर्ध्वसूत्रं तयोर्द्विसूत्रयोर्द्वयोः सूत्रयोः संपातादधःसूत्रं भूमिगर्भोयं समशंकुः प्रक
ल्प्यः अहोरात्रवृत्तस्यसमवृत्तसंबंधाभावेपिवस्तुभूततद्दृतिसूत्रसंबंधात्समवृत्तसंबंधाच्च अतएववस्तुभूतत्वेपि
गोलबहिर्भूतत्वेनप्रकल्प्यस्तत्रगोलावधेर्दीनयोग्यत्वात् इदंचमार्तंडः सममंडलंप्रविशतिस्वल्पेपमेइसस्यव्याख्या
नावसरेसिद्धांतशिरोमणिमरीचौमयासमिविस्तरमुक्तं ५५ अथविषुवच्छाये षड्रूक्षेत्राणां भूसमितत्वेनतद
नुपातेनभावपदार्थानयनेव्यभिचारस्तं निराकर्तुं सिद्धांतशिरोमणेएकानुवादपूर्वकदूषणं सिद्धांतसुंदरपद्यानु
वादेनान्यापरपद्येनस्वीयेनसमुद्धरति यत्सिद्धांतशिरोमणौसमुदितं माध्यांसयोन्नाहतः संभक्तश्चरजीवयादिन
दलेशंकुर्भवेद्दाथसः अक्षक्षेत्रजकोटिभिर्विगुणितात्कर्णभक्ताद्दृतिस्तत्सर्वविषुवच्छायाव्यभिचारसेवंहियेनादि
तं ५६ तेनावबुध्येनचेत्तेभावोपिसाध्योनभवसभावात् एवंहितेनादरणीयमेवान्यथानुपानात्कथमुक्तवान्सइ
ति मध्यांसयासुतोनितोहत्तनरेणयष्टिकाभवेदुरुदक्षिणगोलयोलयोर्नरः क्षितिजयैवंघगुणश्चसाहृतिश्चरज्य

पाभक्तोमध्याह्नेशंकुः स्यात् प्रकारांतरेणासः दिनार्द्धशंकुः स्यात् कथंस्यादत आह अक्षक्षेत्रेति मध्याह्नहतिः अक्षक्षेत्रसं
बंधिभिः कोटिभिर्गुणिता अक्षक्षेत्रसंबंधिनाकर्णेन गुणकसंबंधेनभक्ता इदं यस्मिन्नंतशिरोमणाबुक्तं तद्वा कंच अं
साधवोन्मंडलशंकुनिघ्नीचरज्यया मासदिनार्द्धशंकुः हतिः पलक्षेत्रजकोटिनिघ्नीतत्कर्णभक्तायदिवासशंकुरिति तदेत
त्सर्वं षडक्षक्षेत्रसाधकसाध्यपदार्थानयनमात्रं विषुवत्क्षणे कांसबुस्यस्त्रिक्षणेव्यभिचरति गोलसिद्धपदार्था
संवादात्मकंभवति कांसभावेमध्याह्नशंकोर्लंबज्यातुल्यस्यगोलसिद्धत्वादुक्तप्रकारेणास्यात्सोस्त्रिज्यातुल्यत्वा
षडक्षक्षेत्रेभ्यः भ्रंदिनार्द्धशंकुस्त्रिज्यातुल्योवागोलासिद्धइतिभावः दूषणंपरिहरति एवमिति एवमीदृग्दूषणं
येनोक्तंतेन बुधेन सिद्धांतसुंदरकर्त्रा ज्ञानराजदैवज्ञेन इष्टमेवंनज्ञानं एवंकिंतदाहभावइति पदार्थः संख्यात्मकः
अभावात् निःसंख्यात्मकपदार्थात् साध्योनभवति अपिशब्दाद्भावोपिभावात्साध्योनभवतीसर्थः अन्यथाय
हफलादिसाधनंभुजज्यादिनियतंकथंसंगतंस्यात् तथाचांसाधवोन्मंडलशंकुनिघ्नीसाधकानयनंकांस्यभावेउ
न्मंडलशंकुचरज्ययोः साधकयोरभावादिनार्द्धशंकुविषयमेवेतिव्यभिचाराप्रसक्तिः हतिः पलक्षेत्रजकोटिनिघ्नी

स्यादिप्रकारेपलक्षेत्राज्ञानोत्पन्नासंख्यात्मिकायाकोटिरित्यर्थेनषडक्षक्षेत्रात्प्रसक्तमेवानयनमिति व्यभिचारइतिभावः
एवं चिन्मयकोन्मंडलशंकुघाताच्चरज्यायाप्रंखलुपृथिसंज्ञामियपिकांसभावाविषयत्वादुक्तं एतेनयद्येपि हिषुवद्दिन
ईजनरत्रिज्याममः स्याच्चरज्योद्धृत्यारयन्नसंहयादितिनसम्भीमास्करोक्तोनयः कैश्चिद्योक्तमिदंतुतेभ्यरगुणाद्दृष्टमना
नोहिनः स्याज्ञानादिति भास्करोदितमसच्छ्रुतेसएवाबुधइतिगणेशदैवज्ञोक्तंसमाधानमज्ञानांनयन्नुद्धरणमात्रमि
त्यवगम्यते ननुगोलेभ्रूत्यात्मकस्थानस्यसत्वेनभ्रूत्यात्मकसाधकानामविनिवारणान्नव्यभिचारास्त्येवेसत आह
एवमिति अनावाभावोनसाध्यरसेवंरूपं हि निश्चयेन तेन व्यभिचारांगीकृता आदरणीयमंगीकार्यं एवकारात्त
दुपेक्षानिरासोर्थः अनादरणेतस्यानिष्टमाहअन्यथेति तदनंगीकारे सः व्यभिचारो ह्यटनकर्त्रा स्वयथे अनुपाता
न एतेनुवाप्यतमरोः अतिकोटिमानेस्त्रैराशिकेनपरज्यासभुजादिसाध्यमित्यनेन कथमुक्तवानंगीकृतवान् तथा
चस्वीकृताकांतिज्याकोटौकुज्याभुजसदाद्वादशकोटौकोभुजइसाधनुपाते अनिवारितत्वेनस्वमदर्शितस्थलेव्यभिच
रितेउक्तसमाधानव्यतिरेकेणभवद्भिः किंवासमाधेयंभवत्कल्पितसमाधानेनैवमदभिमतेसमाधानादिति भावः

५७ अथोपसूत्रमुक्तासूत्रपूर्वप्रतिज्ञातं दिशांसाधनं पद्यचतुष्टयेनाह वृत्तैः सुसमीकृतक्षितिगतेकेंद्रस्थशंकोः क्रमा
त्छायाग्रं यत्र विशासपैति च यतस्तत्रापरेद्यौ दिशौ तत्कालस्फुटभानुतो यगरिता भिर्बिंबमानाङ्गुलाभिर्लिप्ताभिरसुयुताक्र
मगताद्येकृतिजावेतयोः ५८ एकान्यदिक्के विसुतिर्युतिः साछायाकृतेः साक्षिमनोः पदेन हृता हृतालंबजजीवयाम
मितांगुलैः पूर्वदिशः सुचिह्नं ५९ स्वार्कायनांशपरिचालनीयं तथा स्वसूत्राद्दलितस्यकाग्रे यथा भवेद्वृत्तगतं स्फुटं तत्
पूर्वापरसूत्रमतो पियत्स्यात् ६० तन्मत्स्यतोदक्षिणसौम्यसूत्रं तदैक्यकेंद्राद्दलयेद्दिशांसत्तत्रांकयेन्मध्यविभाग
सूत्रं कोणाख्यसूत्रं च दिवैवमेतदिति जलेनसमीकृतायां क्षितितलस्थागतं वृत्तं मानं तस्मिंश्च कृतवृत्तकेंद्रस्थशंकोः मध्यमा
गस्थितद्वादशांगुलशंकोः क्रमात् दिनस्य पूर्वापराह्णक्रमात् भाग्यं छायायां यस्मिन्भागे प्रवेशं करोति दिनपूर्वाह्णे पश्चि
मायां सुखीछायायां यो नरः कासाद्दृश्यं यस्मिन्प्रदेशे लगती सूर्यः यतः यस्माद्दृश्यप्रदेशादिनापराह्णछायायां यो नरः सुपूर्वी
भ्यमानापूर्वाभिमुखीभ्यपैति निर्गच्छति तत्र तस्मिन्भागयोः क्रमेण पश्चिमपूर्वदिशौ स्तः अनयोरेकत्रकालिकत्वासंभवा
त्स्वकालिकचिह्नस्य सूक्ष्मत्वेयितदिनस्य स्वाभिमतचिह्नकालानुरोधेन चालनार्थं तत्कालयोः कांतिज्ये आहतत्काले

ति प्रवेशनिर्गमसामयिकस्पष्टसूर्यात् अग्रेऽग्रिमग्रंथे उक्ताभिः बिंबमानाङ्गुलाभिः कलाभिः क्रमगतात् दिनस्य पूर्वापरा
ह्णक्रमस्थितादिति सूर्यविशेषणं असुयुतात् हीनयुतात् ये पूर्वोक्तप्रकारेण कांतिज्ये तत्तयोः कांतिज्ययोः एकान्यदिक्के
क्रमेणांतरयोगः सः छायावर्गाद्द्वादशवर्गयुतान्मूलेनगुणितः लंबज्यया भक्तः लब्धप्रमाणांगुलैः पूर्वदिशस्तत्कालजातंसू
क्ष्मचिह्नं तथा स्वार्कः दिनपूर्वाह्णकालिकोर्कस्य स्वायनांशं अयनदिशाभिमुखं दक्षिणोत्तरैकत्रदिगभिमुखं परिचाल
नीयं यथा स्वसूत्रात्सर्वचिह्नसूत्राद्दृष्ट्यायेवृत्तगतं चिह्नं स्यात् पूर्वापरसूत्राद्द्वादशांगुलांग्रदृष्ट्यावदेयानीत्यर्थः नतु द्वादशां
गुलानांतद्दृष्ट्यार्द्धज्यात्वं पूर्वापररेखायामध्यरेखात्वाभावात् तत्र चालितं चिह्नं स्फुटं पूर्वाह्णकालिकपश्चिमचिह्नका
लिकं पूर्वचिह्नं स्यात् एतेन पश्चिमचिह्नं वा स्वायनविपरीतदिशि चालयमित्यपास्तं भवति अनयोश्चिह्नयोर्यत्सूत्रं अपिशब्दे
न पूर्वसूत्रसूत्रसमुच्चयार्थः तत्पूर्वापरसूत्रं सूक्ष्मं तस्यैव मत्स्यतः तत्पूर्वापरसूत्राद्योमध्यः स तु चिह्नकेंद्रमकस्य सूत्रमि
तेनव्यासार्द्धेन परस्परं वृत्तद्वयं कृत्वा वृत्तद्वयसंपाताभ्यां वा स्वदृष्टवृत्तखंडे संमार्ज्य तद्वृत्तखंडद्वयाकारेण परिणतो भवति तस्मारे
खासंपातः पुछंपरोमुखं तत्सूत्रं दक्षिणोत्तरसूत्रं तयोः पूर्वापरदक्षिणोत्तरसूत्रयोः ऐक्यं योगः तद्वयं यत्केंद्रं तस्मात्समा

चनं दिशां वृत्तं तच्च वृत्तेमध्यविभागसूत्रं चतुर्दिशां प्रत्येकं मध्ये विभागेन सूत्रं कोणाख्यं सूत्रं चः समुच्चये एतत् दिग्वृत्तसाध
नं एवमुक्तप्रकारेण दिनेभवति ६१ स्वीकायनाशमित्यत्रोपपुक्तमयनदिग्ज्ञानमाह कृतायनांशाद्यचरोमगादिषु देषदा
स्पादयने हि सौम्ये कर्कादिद्वे च यदा तदा वीनीयाम्यायने स्यादिति चिंतनीयमिति स्पष्टं अत्रोपपत्तिः मगादौ यागमनं एवं
ग्रहस्य भवति तत उत्तराभिमुखं गमने प्रवृत्तइति मिथुनांतं तत् एवं कर्कादौ दक्षिणाभिमुखं गमनारंभाद्धुरंतं तदिति ६२
रात्रौ श्लोकत्रयेण दिक्साधनमाह ईदक्षिणापागसंसक्तमूलयं ध्रुवसंदृशा पश्येन्नाध्रुवभं तस्मिन्क्षणे यध्रुवमूलयोः ६३
लंबयातौ भूमिभागे नद्वेखा सौम्यदक्षिणं सूत्रं यत्तत्सौम्यभागे याम्ये नरं क्रमात् ६४ पूर्वापराख्यं तन्मत्स्यात्सूत्रमर्कोदयास्तनः
एवं रात्रौ दिशः साध्याः शेषं पूर्वोदितं भवेदिति दक्षिणनेत्रांतलग्नमूलायाय ध्रुवाग्रे संदृश्य ध्रुवतारां वेधकः पुरुषः पश्ये
त् तस्मिन्क्षणे एव तादृशं संस्थितयध्रुवाग्रमूलयोर्लंबयोः पातौ भूमिभागे कार्यौ तद्वेखा लंबपातांतररेखा क्रमेणोत्त
रदक्षिणं दिक्सूत्रं दिशां निरूढदेशादुत्तरभागे दक्षिणभागे तु ध्रुवमूलक्रमदक्षिणोत्तरं दिक्सूत्रं तन्मत्स्यात् सिद्धदाक्षिणो
त्तरसूत्रजातमत्स्यात् मुखपुच्छसूत्रं मत्स्यमध्यगं तत् पूर्वापराख्यं सूत्रं तच्चतानेपि पूर्वकस्मिन्भागे पश्चिमाचकस्मि

भागे इति तानं कथं स्यादत आह अर्कोदयास्तनइति सूर्योदयोयस्मिन्भागे तद्भागीयसूत्राग्रं पूर्वादिक् सूर्यास्तोयस्मिन्भागीयाग्रं
पश्चिमादिक् एवमुक्तप्रकारेण रात्रौ दिशश्चतस्रः साध्याः शेषं कोणदिक्तुल्यसाधनं पूर्वोक्तं स्यात् ६५ अथ मग्रंथसं
गसर्थमाह अत्रोपपत्तिरिति तदर्थं भूपृष्ठक्षितिजमाह भूगर्भक्षितिजाद्ध्रुवं भूव्यासार्द्धांतरेण यत् समंता भूखयोगाख्यं वृत्तं
भूपृष्ठजं कुजमिति भूव्याकाशयोगसंज्ञं वृत्तं प्रसक्तीभूतं भूपृष्ठीयं क्षितिजं ६६ दिशां तत्सूत्रयोः स्वरूपं श्लोकाभ्यां मा
ह एतत्समाख्यसंयोगौ पूर्वापरविभागयोः पूर्वापरदिशौ ज्ञेये तत्सूत्रांतर्गतं त्विदं ६७ पूर्वापराख्यसूत्रं स्याद्याम्योत्तरकुजैक्य
योः स्यात्सूत्रांतर्गतं याम्यसौम्यसूत्रं हि साधितमिति भूपृष्ठक्षितिजसमसंज्ञयोर्वृत्तयोः संयोगौ पूर्वापरविभागयोः क्रमेण पूर्व
पश्चिमदिशौ ज्ञेये इदं साधितं पूर्वापरसंज्ञसूत्रं तु तत्सूत्रांतर्गतं उक्तस्वरूपपूर्वापरदिशोः सूत्रस्यांतःस्थितं याम्योत्तरक्षि
तिजवृत्तयोर्योगयोः सूत्रस्यांतःस्थितं साधितं दक्षिणोत्तरसूत्रं ६८ पूर्वदिक्साधनस्योपपत्तिं सूचयति छायाप्रवेशागम
नेस्वजवसमाणभिन्नैकदिग्भुजयुगंतरतो भवेतां तत्छायामयोर्युतिवियोगसमं क्रमेण तेनोदितं सुगणकैश्चलनस्वयुक्तेति
भूगर्भक्षितिजसमवृत्तयोः संयोगौ पूर्वापरे तेन विषुवद्वृत्तस्थलेनेत्र क्रमेण तत्सूत्रं पूर्वापरसूत्रं पृष्टेतुपृष्ठक्षि

स्थितिजसमवृत्तसंयोगौ विषुवद्वृत्ताल्लिं विदुदक्स्थितौ निरक्षादुत्तरभागे· याम्ये तु दक्षिणस्थितौ पूर्वापरे· तत्सूत्रं पूर्वापरसूत्रं· न
तत्सूत्रानुरोधेनोदयास्तसूत्राणामपि प्राग्वपरसूत्रत्वं· ततो भीष्मवृत्ते छायायसूत्रस्यापि सूर्यगमनानुरूपत्वेनोदयास्तसूत्रांशत्वा
त्पूर्वापरसूत्रत्वं· परंतु छायाप्रवेशनिर्गमयोरेककालासंभवात् तदभ्यंतरकाले सूर्यस्य निजगत्याचलनात् छायाप्रवेशनिर्ग
मज्ञानसूत्रं पूर्वापरसूत्राकारं न भवति· तदभ्यंतरकाले सूर्यस्य याम्योत्तरगमनसंभवेनैकतरछायाग्रात् द्वितीयछायाग्रस्योत्तर
दक्षिणस्थलत्वावश्यंभावादतएव तत्सूत्रं पूर्वापरसूत्रं स्थूलमुक्तं सूत्रं सूर्यसिद्धांते· तत्परस्परं छायांतरेणैव तत्राह छायेति·
वृत्ते छायाग्रप्रवेशनिर्गमचिह्ने· स्वकालोसंभवत्समाणप्रकारसाधितौ यौ भिन्नदिशावेकदिशौ वा भुजौ तयोरुत्क्रमेण
योगांतरस्परं भवेतां· तथाहि· अभीष्टकाले गोलस्थितस्य सूर्यशंकुमूलं पूर्वापरसूत्राद्याम्योत्तरांतरेण यन्मितं भवति स भुजः
छायाग्रं च षड्भांतरे भुजांतरेण विपरीतं भवति· अतो भीष्मकाले छायावृत्ते द्वादशांगुलशंकोः छायाग्रं भुजांतरेण पतनीति सि
द्धं· तस्माद्याम्यं छायाग्रयोरंतरं दक्षिणोत्तरभुजांतरमितं· तथा च भुजयोरेकदिक्त्वे तात्कालिकभुजयोरंतरमेव छायाग्रयो
र्भुजाग्रयोरंतरं याम्योत्तरं· भिन्नदिक्त्वे तात्कालिकभुजयोर्योगएव छायाग्रयोर्याम्योत्तरमंतरमिति· तद्भुजयोर्योगो

राम०
१५८

तरं वा· सायंयोः· स्वकालिकछायाकर्णवृत्ताग्रयोः क्रमेण· भिन्नैकदिक्त्वे योगांतरतुल्यं भवति· तथाहि· भुजस्वरूपं दक्षिण
गोले। अ१५७। कर्णवृत्ताग्रात्पलभयोर्योगः उत्तरगोले कर्णवृत्ताग्रोनपलभः। अ१५८। पलभोनकर्णवृत्ताग्रात्वा। अ१५९।
अनयोरुभयकालिकयोरेकस्वरूपयोरेकदिक्त्वादंतरेणांतरमुसन्नं· प्रथमद्वितीययोर्भुजयोरप्येकदिक्त्वादंतरेणांतरयोगः
अत्राग्रयोर्भिन्नदिक्त्वादुक्तं समुचितं· प्रथमतृतीययोर्भुजयोरन्यदिक्त्वाद्योगेनांतरयोगः अत्राप्यग्रयोर्भिन्नदिक्त्वादुक्तं स
मुचितं· द्वितीयतृतीययोर्भिन्नदिक्त्वाद्योगेनांतरं· तेन कारणेन· पुनरावृत्त्या· तेनाग्रयोर्योगेनांतरेण वा सुगणकैः कू
ल्यकैः स्वयुक्त्या· पूर्वापरचिह्नयोरन्यतरस्य चलनं उक्तं· तथाहि· कर्णवृत्ताग्रायोगांतरं वा साध्यं· तत्र प्रत्यहं छायायाः सूर्यमंडलो
र्ध्वनेम्यत्यन्तत्वात् सूर्यमंडलोर्ध्वनेमिभोगादग्रयोरंतरयोगसाधनं युक्तं· न सूर्यमंडलकेंद्रजाग्रांतरयोगो· अतः पूर्वाधिकारानी
तग्रहभोगस्य केंद्रसंबद्धत्वाद्ध्वनेमिसंबद्धभोगार्धं बिंबमानकलार्द्धहीनयुतात् पूर्वापरार्द्धसूर्यादिस्फुटं· केंद्राद्ध्वनेम्याराशि
क्रममार्गे दिनपूर्वापरार्द्धयोः क्रमेण पश्चादग्रस्थत्वात्· अग्रांतयोगार्धं तत्कालयोः सूर्यमंडलोर्ध्वनेम्योः क्रांतिज्ये साधिते· त
योरेकदिक्त्वेंतरं योगो भिन्नदिक्त्वे· लंबज्याकोटौ त्रिज्या कर्णलंबाक्रांतिज्याकोटौ कः कर्णद्वयस्मादग्रासंबंधि साध्यं· तत्रस्थि

ज्याहृत्रेरंतराकर्णं वृत्तेकिमिसनुपातेनत्रिज्ययोस्तुल्यगुणहरयोर्नाशात्कर्णोगुणो लंबज्याहरोयोगस्यांतरस्यवा॰ तत्रकर्णस्य
छायावर्गद्वादशवर्गयोगान्मूलं॰ पूर्वापरसूत्रात्भुजांतरेणशंकुछायाग्रंवृत्तेपश्चिमचिह्नं दिनपूर्वार्द्धे॰ पूर्वछायाग्रचिह्नं दिना
परार्द्धे वृत्तेसूर्यस्योत्तरगमनेतस्माद्दक्षिणतउत्क्रांतरेणजातेनसश्चिमचिह्नानुसारेणायेदक्षिणमिसूत्रराभिमुखंचास्यंस्थूलस
र्वसूत्रादर्द्धज्यावत्॰ एवमुत्तरगोलेपरावर्त्तनेपरावर्त्तनेपश्चिमचिह्नात्सर्वचिह्नमुत्तरतस्तद्दक्षिणतश्चास्यमतः परावर्त्तनेदक्षिणा
यनं॰ एवंदक्षिणगोलेक्रांतपचयेपश्चिमचिह्नात्सर्वचिह्नमुत्तरतस्तत्रदनुसारेणदक्षिणतः कार्यं॰ एवंदक्षिणगोलेपरावर्त्तने॰
पश्चिमचिह्नात्सर्वचिह्नंदक्षिणतस्तत्रदनुसारेणोत्तरतः कार्यं॰ तत्रोत्तरायणमतः स्वार्कायनाशामिति सम्यगुक्तं॰ अंतरस्यमोग्य
खंडरूपत्वात्कल्पितपूर्वसूत्राद्वृत्तेचिह्नंतदंतरेणयथाभवतितथाईज्यावच्चांस ६९ इदंप्रथमद्विकाधनंषड्भ्यांशा
देशावधिनाग्रेइत्याहदिनोत्तरदिक्साधनसूत्रमार्यैः षट्षष्टिभागाभ्यधिकाक्षदेशे॰ नस्याद्जन्यक्रमिदंहितत्राप्योर्वीख्य
मेरुव्यतिरिक्तभागेइति॰ अयास्वरूपानुसंसाक्षेत्राभावात्षड्भ्यधिकाक्षभागदेशाविषयत्वेनादृशकालेतस्तत्रदिनापेक्षि
कंदिक्साधनंनस्यादिसूचितं॰ ननुतत्रदिग्ज्ञानंकथंस्यादतआहरजनीति॰ तत्र॰ षड्भ्यधिकाक्षदेशतादृशकालेरात्रावु

त्तरदिक्साधनंपूर्वोक्तंयुज्यते॰ अपिरेतद्देशेनसमुच्चये॰ ननुमेरौवडवानलस्थानेवाधवस्यरवमंध्यस्थत्वेनतद्धाह्वंवपातयोरे
कार्यादक्षिणोत्तरसूत्रानुसारेणपूर्वापरसूत्रानुसारेणाग्रयक्तदिक्साधनमसिद्धमिसतस्तत्रेतिविशिनष्टि॰ और्वीख्येति॰ दक्षि
णभूप्रदेशेऔर्वीख्यंवडवानलस्थानंउत्तरभूप्रदेशेमेरुस्थानं॰ तद्व्यतिरिक्तेतादृशास्थलेइत्यर्थः ७० नन्वेवंतत्रदिशां
ज्ञानंकथंस्यात्॰ नहितत्रदिशाभावः॰ भूगोलेस्थलमात्रस्यदिशांसद्भावादन्यथात्वाप्येतदनुपपन्नेरिसतोव्यासवाक्यात्सिद्धाः
श्लोकाभ्यामाह॰ और्वमेर्वोः पूर्वभागोयमकोटिस्तथापरा॰ रोमकंयाम्यभागोतुसिंहलंकापुरेक्रमात् ७१ सौम्यभागौतयो
र्व्यत्येतिव्यासोक्तितोदिशः॰ ज्ञेयास्तत्रदिशाभावोन्यावार्मौनोक्तासुनीश्वरैरिति॰ और्वमेरुस्थानयोर्द्वयोरप्येकएवपूर्वप्रदेशो
यमकोट्यभिमुखः॰ रोमकाभिमुखंपश्चिमादिगेकेच॰ तयोः क्रमात्॰ दक्षिणभागौसिंहपुरलंके॰ मेरोर्लंकाभिमुखोदक्षिणादि
क्॰ और्वस्यसिंहपुराभिमुखोदक्षिणादिक्॰ तयोरौर्वमेर्वोः सिंहलंकापुरेविपरीते॰ क्रमादुत्तरभागौ॰ और्वस्यलंकाभिमु
खमुत्तरादिक्॰ मेरोः सिंहपुराभिमुखमुत्तरादिक्॰ एवमुक्तप्रकरणे॰ व्यासोक्तेः॰ व्यासस्यसिद्धांतोक्तेर्दिशोज्ञेयाः॰ ननुदिशाभा
वएवास्तु॰ रात्रिदिक्साधनेनाथवादिनदिक्साधनेनयत्रोदितोर्कः किलतत्रपूर्वोनत्रापरायत्रगतः प्रतिष्ठामित्यादिनावाभ्य

नियतादिशोऽत आह तत्रेति मुनीश्वरैः प्राचीनर्षीश्वरैः तत्र पौर्वमेर्वोः दिगभावो नोक्तः तत्रापि पूर्वादिदिशाव्यवहारस्य पुराणोक्ति
सिद्धत्वात् अन्यथा नैयायिकमते प्रागपरादिव्यवहारानुभवसिद्धैकदिशो व्यापिकाया असिद्धत्वापत्तेः अन्याः अनियतादिशो
नोक्ताः स्थलस्य दिगनियमाभावात् अतएव मेरोरविभ्रमतिभ्रजगतः समंतादाशानकाचिरपि तत्र विचारणीया पूर्वहि दृशो
नमुपैति सर्वेहपूर्वात्तत्रासतो भवति सैव कथं प्रतीचीति प्राचीनोक्तिः ७२ अथ दिङ्नियमेन शंकुसाधनं दिक्चक्रस्य दृग्युक्तानां
दिगंशानां ज्ञानं पद्माभ्यामाह दिग्वृत्तकेंद्रस्थितयष्टिकेयं सूर्यांशुखायागणकेन भार्या नष्टप्रभास्याद्दियथातथास्याभ्यामात्सुलं
बः खलु मंडलांतः ७३ यासो यतस्थानगकेंद्रसूत्रभांशांकितेष्टत्रदंविलग्नं तत्सर्वपश्चाद्दिवरेंशकाये पूर्वापराह्णे दिगंशा इति दिग्वृत्तं अथ दिक्साधितं वृत्तं तत्पकेंद्रे स्थापितयष्टिरियं सूर्यबिंबकेंद्राभिमुखमयं यस्या एतादृशी तथा गणके
नधार्या यथा हि निश्चयेन नष्टप्रभा स्थानभवति एतत्सूर्यांशुखलयरीक्षार्थमुक्तं अस्याः एतादृश्या अयात् सुलंब
वृत्तमध्ये पासः एतेन वृत्तव्यासार्द्धानधिकायष्टिः सूचिता अनं नरं लंबपतनस्थानगतं यत्केंद्रमारभ्य सूत्रं इदं वृत्ते
द्वादशारयंशाचिह्नितं संसक्तं कार्यं तत्सर्वपश्चाद्दिवरे सक्रमदेशानदासन्नपूर्वपश्चिमाग्रतरस्थानयोरंतरे वृत्तैकदेशो यं

शकालेदिने पूर्वार्द्धे अपरार्द्धे पूर्वपश्चिमक्रमेण दिगंशाः स्युः ७४ पुनरुक्तभ्रमवारणार्थमाह अत्रोपपत्तिरिति प्रतिज्ञा
तामुपपत्तिं वदन्दिग्ज्यामाह चक्रांशकांकेक्षितिजाख्यवृत्ते दृग्वृत्तजात्रोंद्रदिशोस्तमध्ये येंशाः स्थितास्तेत्र दिगंशकाः स्युस्तज्ज्या
चदिग्ज्ये स्वपरे पि भागे इति निबद्धपूर्वगोले द्वादशराशिभागांकितो भगर्भस्थाभ्यंतरक्षितिजवृत्ते अभीष्टस्थाने भ्रमणे नदृग्वृ
त्तमानीयक्षितिजे यत्र लग्नतिसा दृग्वृत्तीया भीष्टदिक् पूर्वदिक्स्थानं स्वतः सिद्धमेव अनयोर्मध्ये येभागास्ते अत्र दिनपूर्वार्द्धे दि
गंशाः स्युस्तेषां ज्या दिग्ज्या अपरे भागे दिनापरार्द्धे इति एवमुक्तरीत्या अभीष्टदिक्पश्चिमदिङ्मध्यस्थांशा दिगंशाः अपि
समुच्चये ७५ पद्मचतुष्टयेन दृग्ज्यांकत्याहपलप्रभाविज्यकयाविनिघ्नीदिग्ज्योद्धृतासेष्टपलप्रभास्यात् इष्टाहृकर्णस्त
तउक्तरीत्याभीष्टप्रभाविज्याकयोर्हतिर्या ७६ सेष्टाहृकर्णेनहृताहृजीवाभीष्टाभवेत्प्रहुणितापमज्या स्वदेशजाहृज्यक
याविभक्ताफलं दृगारयापमजज्यकास्याः ७७ चापं दृगारयापमभागकाः स्युर्याम्योत्तराः कांप्रभागकाः स्युर्याम्योत्तराः कां
निवशारथोयत् इष्टाहृजीवाधनुरंशपूर्वे निरक्षयाम्योत्तरयोः क्रमेण ७८ सौम्यं तु याम्यं युतिरंतरं स्फुटयोरभिन्नान्य
दिशोर्नतांशाः खांकास्तदूनात्तउन्नतांशास्तज्ज्ये तु दृग्ज्यापुरतो भवेतामिति ततइष्टाहृमयाः उक्तरीत्या नदृग्द्वारशव

वर्गयोगान्मूलेनेत्यर्थः॥ इष्टपलकर्णः स्यात्॥ याहतिः सा॥ इष्टपलकर्णेन भक्ता॥ अभीष्टाक्ज्या स्यात्॥ अक्ज्यया गुणिता क्रांति
ज्या॥ निजदेशीयाक्ज्यया भक्ता॥ फलं दृक्संलग्नक्रांतिसंबंधिनी ज्या॥ दृक्क्रांतिज्या स्यादित्यर्थः॥ अस्याः दृक्क्रांतिज्यायाः सकाशा
द्भुजः दृग्रवक्रांसंज्ञाः कोसतुरो भेनदक्षिणोन्नराः इष्टाक्ज्यायाः धनुर्यदंशादि तु कारान्नत निरक्षदेशादक्षिणोन्नरदेशयोः
॥ क्रमेणोन्नरं दक्षिणं॥ ज्ञेयं॥ तयोः॥ दृक्क्रांत्यंशेष्टांशयोः एकभिन्नदिशोः क्रमेण॥ योगोन्नरं॥ नतांशाः स्युः॥ ततः॥ अनंतरं॥ न
ज्ये॥ नतांशोन्नतांशयोर्ज्ये क्रमेण दृग्ज्याशंकू स्तः ७९ अत्र पद्याभ्यां विशेषमाह एवं कृतेये पलभागकाः स्युस्तद्धीना
खार्द्धं द्युमिता अयं शाः॥ तांश्चाक्भागान्न विकल्प्य दृष्टिक्रांत्यंशतो येतु नतांशकाः स्युः ८० द्वितीयकालज्ञानितौ हि
दृग्ज्याशंकू द्वितीयौ भवतस्ततः प्राक्॥ काले दिनस्याधदले परस्मिन्नंदेतु पश्चात्प्रथमौ विलोमभिति एवमुक्तप्रकारेण॥ ग
णितकर्मणि कृते ये तांशाः॥ गणितागता इष्टाः स्युस्तेरूनाः अशीत्यधिकशतसंख्याः येभागास्तान्॥ चकारः पूर्वोक्तेनसमुच्च
ये॥ इष्टांशान्न विकल्प्य दृक्क्रांत्यंशेभ्यः पूर्वागतेभ्यः पूर्वोक्तप्रकारेण द्वितीयाः नतांशाः स्युस्तेभ्यः साधितौ प्रोक्तरीत्या द
ग्ज्याशंकू द्वितीयौ॥ दिनस्य पूर्वार्द्धे॥ ततः प्रथमदृग्ज्याशंकुकालात्॥ पूर्वसमये॥ स्तः॥ अपरेर्द्धे तु पश्चात्॥ अनंतरकाले॥ स्पष्टय

ति॥ प्रथमाविति॥ पूर्वागतौ दृग्ज्याशंकू विलोमं॥ द्वितीयदृग्ज्याशंकुकालात्पूर्वार्द्धे॥ अनंतरं॥ अपरार्द्धे पूर्वकाले॥ इत्यर्थः ८१ अस्योक्तवि
शेषस्य स्फुटमाह निरक्षदेशोन्नत्याम्यभागे क्रमादुदग्दक्षिणगोलयोः॥ तत्॥ दिग्ज्याग्रकातो नधिकात्तदेवं द्वितीयकावप्यथसा
धनीयाविति॥ तदा॥ तादृशस्फुटे॥ एवमुक्तप्रकारेण॥ द्वितीयकौ दृग्ज्याशंकू॥ अपि शब्दः प्रथमाभ्यां समुच्चयार्थः॥ अन्यदा॥ प्रथ
मौ साध्यौ द्वितीयावसाध्याविति॥ ८२ दिङ्नियमानयनमुपसंहरति॥ एवं दिगंशानिषुसागरांशं प्रकल्प्य खांकान्खदिशोऽ
खांश्च दिक्कोणपूर्वापराम्यसौम्यानराः सदृग्ज्याः खदिशश्चसाध्याः॥ दिशोः कोणाः॥ पूर्वापरं॥ दक्षिणोन्नरं॥ एतद्धृतत्रयसंबं
धेन क्रमेण शंकवो दृग्ज्याश्च॥ अभीष्टदिशोपि स्युः॥ ८३ अत्रोपपत्तिं प्रतिजानन्यद्याभ्यां स्वेष्टाक्दृक्क्रांत्योः स्वरूपं दर्शयति॥
अत्रोपपत्तिं विमलां विमलांदामिसंज्ञेपनः स्वोक्तमरीचिस्थां॥ स्वेष्टप्रदेशे निजदृष्टिदृग्गोलं विधाय भ्रमणेन तत्र ८४ दृ
ग्ज्याक्षिकामंडलयोगदेशः खस्वस्तिकाद्योनिकटे लवैर्यैः॥ स्वेष्टाक्भागा न्यथ तद्घनेर्यैस्वेष्टं स्फुटं ते पलभागकाः स्युरिति॥ अप
र्वत्वमाह स्वोक्तेति॥ स्वनिर्मितो यः सिद्धांतशिरोमणेर्मरीचिस्तस्मिन्संस्थायस्याः॥ विमलाभिसंज्ञेनाद्यावधिकेनाद्यितत्त्वसि
द्धांतशिरोमणिस्फुटकानयनस्याज्ञानमिति सूचितं॥ अत्र॥ आनयने॥ अथवात्र सार्वभौमग्रंथे॥ संक्षेपेणोपपत्तिं वदामि वि

स्वरभयात्· तेनविस्तरापेक्षायामत्रस्थूलेमंरीचिर्ईष्टव्यइतिभावः गोले· पूर्वनिबद्धगोले· स्वाभीष्टस्थाले· निजदृग्वृत्तंभ्रमणेन
कृत्वा· तत्र· तादृशदृग्वृत्तैः खमध्यात्· यः· निकटे· दृग्वृत्तनाडिकावृत्तयोरैक्यभूतोदेशः· अनेनहितीयोयिनत्संपातोस्ति· समा
नवृत्तयोर्गोलेर्द्वौतरत्वेनैक्यावश्यंभावादितिसूचितं· यैरंशैस्तेस्वामिमताइष्टाक्षांशाः· तद्यतैः विषुवद्दृग्वृत्तैक्यासर्वगृही
तात्स्वामिमतंगोलेस्थानंयैरंशैस्तेंशाः· क्रांत्यंशाः· दृग्वृत्तंस्थूलाद्दृग्ख्याः ७५ नतांशस्वरूपमाह क्रांत्यंशाकागोलवशा·
त्स्वदिक्कायाम्याः· पलांशादृहखस्यमध्यात्· तयोरभिन्नान्यदिशोश्चयोगोंतरंनतांशाः· स्फरभीष्टदिक्के इति· गोलदिगुत्तरो धा
क्रांत्यंशादृगाख्याः· स्वक्रांतिदिक्काः· प्रत्यक्षाः· इह· निरक्षादुत्तरभागेजंबूद्वीपे· खस्यमध्यस्थानादक्षांशाः· दक्षिणाः· विषुवद्द
ग्वृत्तसंपातयोर्दक्षिणस्थत्वात्· अर्थान्निरक्षादक्षिणभागेतत्रत्याअक्षांशास्तत्संपातयोरुत्तरस्थत्वात्· अतः कारणाद्भीष्टा
दिक्के· स्थाने· तयोः· क्रांतिस्वेष्टाक्षांशयोः· एकभिन्नदिशोः· योगोंतरंक्रमेणखमध्यान्नतांशाः· दृग्वृत्तेस्युः ७६ अथनतदर्थं
स्वेष्टाक्षज्यानयनमवतारयति· याम्यात्तराक्षांशगुणोरुभातीयथातथेष्टाक्षभयेष्टजाक्षाः· अतोत्रसाध्यापलभेष्टदिक्कात्
साधनंपूर्वनरैः कृतंतदिति· याम्योत्तरवृत्ताकारेदृग्वृत्तेयाम्याउत्तरावाअक्षांशाः· स्वदेशीयालिषांज्याः· यथास्वदेशाक्षभा·

याःसाधिताःतथा· तद्दीप्ताः· इष्टाक्षभयादृष्टोत्क्षांशाः स्युः· अतः कारणात्· अत्र· इष्टाक्षज्यासाधनार्थं· पलभा· इष्टदिगंशानुरूपा
साध्या· तस्याः· पलभायाः· साधनं· पूर्वनरैः· तास्कराचार्यैः· कृतंकल्पितं· तत्· सिद्धांतशिरोमणित्रिप्रश्नाधिकारस्थपलप्रभाध्या
सदलेनत्रिज्ञीसादिमरीचीयन्त्रयासविशेषंविवृतमित्यर्थः ७७ अथनतासनंविवक्षुः प्रथमंछायाक्षेत्रंगोलस्थमवतार
यति· शंकुमूलपरपूर्वसूत्रयोर्याम्यसौम्यविवरंभुजोभुजः· दृग्गुणः· श्रवणएतयोर्मध्येकोटिरत्रपरपूर्वसूत्रवेइति· गोलेभी
ष्टस्थानादवलंबेशंकुरूपेपातिनेशंकुमूलप्राच्यपरसूत्रयोर्दक्षिणोत्तरमंतरंभुजाख्योभुजः· शंकुमूलभूगर्भयोरंतरसूत्रं
नतांशज्यातुल्यंदृग्ज्याकर्णः· एतयोर्भुजकर्णयोरुत्करीसाकोटिः· अत्रभूगर्भीयेपरपूर्वसूत्रे· तदग्रयोर्मध्येस्यात्· ७८
प्रसंगात्भुजंसवासनंविवक्षुः शंकुतलस्वरूपमाह दिवोदयास्तोभ्रवसूत्रतोनुस्तलंहियाम्यंहियाम्यंघनिशंकुजोर्ध्वे· या·
म्यांगतंनक्रमधश्चसौम्यांतनोत्रसौम्यविपलोत्तरेतदिति· दिने· उदयास्तजातसूत्रात्· शंकोस्तलंमूलंदक्षिणं· हेतुमाहघ
निशमिति· अहोरात्रवृत्तंस्वक्षितिजवृत्तादुपरिरि· याम्यादक्षिणांदिशंप्रतिगतंतिर्यग्भवति· निरक्षेसमानत्वादुदयास्तसू
त्रएवशंकुमूलमतः शंकुतलाभावः· नक्तं· रात्रौ· क्षितिजादधोहोरात्रवृत्तंसौम्यांप्रतिगतं· तः कारणात्· ततउदयास्तसू

ग्राह्य· अत्र· रात्रौ· तत्· शंकुतलं· निरक्षादुत्तरभागे उत्तरं ७९ निरक्षादक्षिणभागे शंकुतलस्वरूपं वदन्भुजमाह निरक्षयाम्ये विपरीतमेतद्दृग्यं ततः शंकुतलाग्रयोश्च· योगोत्तरं त्वेकविभिन्नदिक्के भुजः समे स्यात्तरभाजुत्ये इति· निरक्षादक्षिणभागे· एतच्छंकुतलं विपरीतं· दिने उत्तरं रात्रौ दक्षिणं· अहोरात्रवृत्तस्य क्रमेणोत्तरदक्षिणयोर्नतत्वात· तत्तः कारणात· शंकुतलं· शंकुमूलोदयास्तसूत्रयोर्दक्षिणोत्तरमंतरं· अथ· प्राच्यपरोदयास्तसूत्रयोर्दक्षिणोत्तरमंतरं· अनयोरेकभिन्नदिक्के क्रमेण योगोत्तरं भुजः स्यात· तत्स्वरूपमाह समेति· समवृत्तस्वेष्टस्थानयोर्दक्षिणोत्तरांतरभागाः याम्योत्तरभूगर्भदिक्तिजवृत्तसंपातद्वयप्रोतदलवृत्तस्थांशास्तेषामुत्पन्नज्यातुल्यत्वमर्थः ९० योगोत्तरं त्वेकविभिन्नदिक्के इत्यत्रोपपत्तिमाह सौम्याग्रकाग्राच्छंकुतलं हि याम्ये याम्यायामुत्तरे याम्ये· दिवे निशायां विपरीतमेवं यत्तोत्तरे याम्यदिनो विलोममिति· उत्तरायायाः प्राच्यपरोदयास्तसूत्रांतरूपायाः· अग्रादुदयास्तसूत्रात· शंकुतलं· उदयास्तसूत्रशंकुमूलयोरंतररूपं हि यतो दक्षिणं· याम्याग्रायाः अग्रात्तु सुतरां याम्यं· अत्र कदाचिद्भ्रमासंभवः· पूर्वकत्तरगोलत्वाद्भ्रमसंभव इति भ्रमाप्रसक्तिर्योगमार्थ एव कारः· दिने एवं· रात्रौ व्यस्तं· उत्तरायाच्छंकुतलमुत्तरं· दक्षिणायायादुत्तरं शंकुतलं· एवं निरक्षादुत्तरभागे· दक्षिणभागे तु· इत्युक्तात· विपरी

तं· सौम्यायाग्राच्छंकुतलसूत्रं· याम्यायादुत्तरं चेति दिने रात्रौ व्यस्तमतएकदिक्के तयोर्योगो भिन्नदिक्के तयोरंतरं· शंकुमूलप्राच्यपरसूत्रयोरंतररूपो भुजउपपन्न इति भावः ९१ अथोन्नतेन विषुवद्वृत्तसंबंधेन कथनार्थं हेतुमाह विषुवद्वृत्तसंबंधात्सत्प्रभाविषुवत्प्रभा· मृतासुत्तैस्तनोस्यात्स्वज्ञानं स्यात्क्रांतिभावनत इति· ततो हेतोरस्याः विषुवत्साः छायायाः दृष्टायाः ज्ञानं क्रांतिभावात्स्यात· क्रांतिभावे विषुवद्वृत्तसंबंधावश्यंभावात् ९२ विषुवद्वृत्तसंबंधेन फलितं पूर्वोक्तेन माह अतो याम्याभाववशतो भुजः शंकुतलं भुजः तद्दृग्ज्या श्रवणस्याभ्यां कोटिः प्राच्यपरसूत्रवद् इति· अतः क्रांतिसंबंधेनाग्रायाः सत्वादग्रायाअभावानुरोधात्भुजः पूर्वोक्तः शंकुतलं सिद्धः· अभीष्टस्थानेदृग्वृत्तभ्रमणेनानीयते स्यविषुवद्वृत्तेयः संपातस्तस्मादवलंबरूपशंकोर्मूलं प्राच्यपरसूत्रात्स्वदेशगोलावस्थानेन शंकुतलेनांतरितमिभावः· स भुजः· तद्दृग्ज्या· तच्छंकुमूलभूगर्भघोरंतरसूत्रं तच्छंकुदृग्ज्या कर्णः· ताभ्यां भुजकर्णाभ्यां कोटिर्वर्गांतरमूलं प्राच्यपरसूत्रे भूगर्भभुजाग्रयोर्मध्ये इति दृष्टच्छायाक्षेत्रं गोलसंधि ९३ इदमेव द्वादशांगुलशंकुप्रमाणेनाहलघुक्षेत्रप्रमाणेन पलभादीः क्रांतिः प्रभा· दृष्टाक्षतुल्यनग्नांशज्यौ छाया भ्यां कुकोटिकेति· शंकुस्थाने द्वादशांगुलशंकुः· शंकुतलस्थाने पलभा· अक्षक्षेत्रे तस्याः पूर्वभुजत्वेनोक्तः· लघुक्षेत्रप्रमाणानुरोधेन भूमि

गर्भसमानभूमौ पलभाभुजः इष्टांशासमनतांशाभ्यां ज्यारूपदृग्ज्यायाः वक्ष्यमाणप्रकारेणोत्क्रमच्छायावैषुवतीकर्णः नाभ्यां पलभाछा
याभ्यां भुजकर्णरूपाभ्यां कोटिः प्रसिद्धैव ९४ अनुपातार्थं क्षेत्रांतरमाह दिग्ज्याभुजः अक्षनिष्ठ्यादिगंशोत्क्रमजीवया हीनात्रिभक्ताकोटि
रिष्टक्षेत्रकुजेस्फुटमिति पूर्वं दृष्टक्षेत्रं तदुदयास्तकालिकं क्षितिजे एव भवतीति प्रसक्तमुक्तं ९५ इष्टाक्षभानयनमुत्पादयति एतद्भूस
क्षभाक्षेत्रकर्णयोर्ज्यामनीषिभिः अनुपातात् पूर्वजात्यभुजेष्टाक्षभाहतेति पूर्वश्लोकोक्तं भूगर्भसमभूमिसंक्रम्य छायाक्षेत्रतत्कर्ण
भुजाभ्यां पूर्वोक्तलम्बछायाक्षेत्रस्य जात्यत्रिस्रस्य भुजेन सुधीभिरनुपातात् दिग्ज्याभुजेत्रिज्याकर्णस्तदा पलभाभजेकः कर्ण इति रूपा
त् इष्टाक्षभाकर्णरूपा हता आनयनोपक्रमेऽङ्कैरित्यर्थः ९६ दृक्क्षांशानयनं श्लोकाभ्यामुत्पादयन्नुपपत्तिमुपसंहरति दृग्ज्याभ्य
सौम्यदृक्क्षेत्रे क्रांतिस्वाक्षांशयोर्नताः भागाः संस्कारजा जाताः अतः स्वेष्टाक्षज्यया ९७ अनुपातात् हता दृक्क्रांतिज्यातदनुर्लवा
दृक्क्षेत्रे रिति पूर्वोक्ताभिन्नानयनवासनेति दृग्वृत्तयाम्योत्तरयोः सर्वावयवावच्छेदेनाभिन्ने याम्योत्तरवृत्ताकारे दृग्वृत्तेऽस्यर्थः यथागत
क्रांतिभागस्वदेशाक्षभागयोः संस्कारोत्पन्नः नताः अंशाः जाताः भवंतीत्यर्थः अतो हेतोः स्वेष्टाक्षांशज्यपेक्षया अनुपातात् स्वदेशा
क्षांशज्ययायथागतक्रांतिज्यासंस्कारयोग्यानदेष्टाक्षांशज्यया केनिरूपात् दृग्वृत्तक्रांतिज्योक्ता तस्याः अनुर्दृग्वृत्तक्रांतेर्भागाः एवं

पूर्वाचार्यभास्करोक्तैकानयनस्योपपत्तिर्व्यक्तीकृतेत्यर्थः ९८ अथ विशेषस्योपपत्तिं विवक्षुः प्रथमं देशविशेषे श्लोकत्रयेणादि
गंशानां व्यवस्थामाह अथ क्रांत्यधिकांशाः देशोत्तरगोलगे कुजस्थे यांशतुल्याः दिगंशाः स्युः उत्तरे ९९ क्रमेणोनाभवंत्ये
वं तदभावः समस्थले ततः क्रमेण हृद्यातेमध्याद्देवांकसंमिता १०० अतो वारद्वयं तत्रायांशानधिकवाः दिनार्द्धतः समाधा
म्योत्तरस्थे याम्यसौम्यदृति उत्तरगोलगते क्षितिजस्थे यहे यांशाएव ते पूर्वोक्ताः दिगंशाः ततः क्षितिजहृद्भाद्युन्नते यहे क्रमेणोनाः
दिगंशा भवंति एवमुक्तदिशाः समदृग्वृत्तस्थानेयहेसति दिगंशाभावः तदनंतरं क्रमेण मध्याद्गते दिगंशा न भवंति फलितमाह अ
तइति अतः कारणात् तत्र नाहतदेशविशिष्टोत्तरगोले दिनार्द्धमध्ये अयांशोऽधिकदिगंशाः वारद्वयं समयभेदेन भवंति परंतु
समदृग्वृत्तादक्षिणोत्तरस्थे यहे क्रमेण दक्षिणोत्तरस्थाः १०१ उक्तातिरिक्तदेशे दिगंशानां व्यवस्थामाह क्रांतिस्तत्तदेशेपि कुजस्थे यांशा
संमिताः ततोऽस्ताः कियत्कालं ततोऽपचयात्मकाइति अपि पूर्वोक्तदेशे न समुच्चयार्थः तेनोत्तरगोले तदनंतरं कियत्कालावधि
स्थाः तदनंतरं दिनार्द्धावधिवृद्ध्यात्मकाः दिगंशाः १०२ अत्र फलितं वदन्निरसादुत्तरभागे उत्तरगोले दक्षिणभागे दक्षिणगोले च
साधारण्येनैकं फलितं श्लोकाभ्यामाह अतो वारद्वयं तत्रायांशानधिकदिग्लवाः दिनार्द्धतः परस्तेनैसौम्याभस्मान्निरक्षतः ३

सौम्यभागे सौम्यगोयांशानधिकदिग्लवाः कारहयंदिनार्द्धान्तर्याम्यगोले तु दक्षिणेऽनि अतोस्माद्धेतोः तत्र तादृशदिशि शोत्तरगोले दिनार्द्धमध्ये अयांशानधिकदिगंशा अनधिकेनि तुल्यानामपि सिद्धार्थमुक्तं परं विशेषस्तु एतेदिगंशाः उत्तराः फलितमाह अस्मादिति उक्तहेतोः दक्षिणे निरक्षदेशाद्दक्षिणप्रदेशे दक्षिणगोले वारद्वयमयांशानधिकदिगंशाः दिनार्द्धान्तः परक्रांतिस्पनाक्षदेशोदक्षिणाद्स्यर्थः ४ समदिगंशेषु पूर्वानयनेननतांशानराणामसंभवाद्विशेषकथनमावश्यकमित्याह तुल्यदिग्भागकेम्य स्तु पूर्वदिस्थानतांशाकाः समागोले तु भिन्नाले द्वितीयाः साधिता स्तनइति पूर्वदिस्था आनयनेनेत्यर्थः गोले कालभेदान्ने ननतांशाः साधितमतांशेभ्यः भिन्नाः अन्यथा कालभेदानापत्तेः दिगंशाभेदे कालद्वयेनतांशसाम्यमेककपाले निविरुद्धमिति भावः ततः द्वितीयाः भिन्ननतांशाः विशेषोक्ता साधिता ५ अथ विशेषोपपत्तिं वक्तुं स्फुटविशेषे तु कारणं श्लोकाभ्यामुपपादयति तत्र क्रांत्यधिकांशोत्तरमहत्ता दुदग्रहे विषुवद्वृत्तिवृत्तैक्यं तदासन्नं खमध्यतः ६ यैरंशैस्तैः पलांशास्तु यात्यानयांशसाधने ननु खस्वस्तिकाद्दूरतरैक्यांशाः स्युनाः पलाइति तत्र देशे उदग्रहे उत्तरस्थग्रहे इति कालविशेषे विषुवद्वृत्तयोरैक्यं संपातरूपं तदासन्नं अहनिकटस्थं खमध्यद्वृत्तवृत्तयोरैक्यं संपातरूपं तदासन्नं अहनिकटस्थं खमध्यद्वृत्तवृत्तयोरैक्यं तदासन्नं खमध्यतः ६ यैरंशैस्तैः पलांशास्तु यात्यानयांशसाधने ननु खस्वस्तिकाद्दूरतरैक्यांशाः स्युनाः पलाइति तत्र देशे उदग्रहे उत्तरस्थग्रहे इति कालविशेषे विषुवद्व

गणिता गतनतांशानामभीष्टाद्विशेषानयेदिति भावः ९० अत्रैकत्रविशेषोपपत्तिर्दर्शयन्नपरत्रसाधारणसिद्धिं दर्शयन्नुपप
त्तिश्लोकत्रयेणोपसंहरति-कुजादासन्नगेखेटे पलांशाः शोधिता मताः आसन्नत्वान्नतोन्नतेथैवं दूरगते ग्रहे ९१ ग्रहापर
कपालस्थान्नाडीदृग्वृत्तस्योगतः अक्षांशागणिता सिद्धा याम्याः क्रांतिसंज्ञका अपि ९२ नशोधिताः सुदूरत्वादिति सिद्धं
यंत्रमात्र-नतांशानां दिगंशैक्येवमुक्तासुवासनेति-दिनिजादासन्नदृग्वृत्ताहोरात्रवृत्तसंपातस्थग्रहे-शोधिताः-रवा
सेंदुभ्यः शुद्धाः विशेषोक्ताः आसन्नत्वात्त्वीकृताः उक्तालेपलांशानां गीकृताः-दिनिजा दूरस्थतादृक्संपातस्थितु-एव-
मासन्नत्वादिसर्वः-दिषुवद्दृग्वृत्तयोः संपातात्-यद्वाधिष्ठितकपालादितरदिनकपालसंस्थात्-अक्षांशाः गणिता सि
द्धाः पूर्वोक्ताः याम्याः क्रांतिसंज्ञका अपि संस्कारार्थं तस्मादेव दर्शनीयाइति भावः-शोधिताः-विशेषोक्ताः पलांशाः-सुदूरत्वात्-
अनासन्नत्वान्नत्याः इति-उक्तरीत्या दिगंशाभेदेन नतांशानां द्वयं सिद्धं-अनुपपन्नं नेति भावः-एवं-अत्रोपपत्तिं विमलामि
त्यादिनैतद्ग्रंथेन-सुवासना-उक्ताचिरद्वोपपत्तिर्निरूपितेत्यर्थः ९३ साधितदृग्ज्यायाः प्रतीत्यर्थं दिगंशानयनं विस्तुः प्र
थमं शंकोर्भुजसाधनमाह नरोरूभाग्रोक्तहतः फलं तुस्तलं च याम्यं चियलो नरेस्यात्-याम्येथसौम्यं निजगोलदिक्स्यादग्रा

नयोः संस्कृतिनो भुजः स्यादिति-नरः पूर्वानीतः फलं-शंकोस्तलं-शंकुतलं-निरक्षादुत्तरभागेदक्षिणं-दक्षिणभागेउत्तरं स्यात्-
अग्रागोलदिक्स्यात्-नयोः शंकुतलाययोः-संस्कारात्-एकदिशियोगो भिन्नदिश्यंतरमिति निरूपात्-भुजः स्यात् ९४ भुजाद्दि
गंशानयनमाह भुजस्त्रिज्याहतोदृग्ज्याभक्तो लब्धधनुर्लवाः-दिगंशाख्याः समालितु स्फुटनतांशगुणद्दृग्ज्याद्दिति-ननु दिगंशाभे
देशंकोर्दृग्ज्ययोर्भेदाद्भुजभेदेनोक्तरीत्या दिगंशभेदापत्तिरिति मंदाशंकापरिहरति-समाइति-नतांशयोर्ज्ययोः द्वयं-
तस्यात्-ते-दिगंशाः अभिन्नाः स्युः-भुजादीनामिव खेपि दिग्ज्यारूपफलयोर्गोलेतद्भेदनिश्चयाद्भेदावश्यंभवइति भा
वः-दृग्ज्याकर्णो भुजो भुजस्त्रैराशिज्याकर्णको भुजरसनुपाते नोपपत्तिः ९५ अथ दिङ्नियमितशंकुसाधनमुपसंहर
न्कालनियमेन प्रतिजानन्नग्रमं दिनमानं विवक्षुरघटिकानयनमाह उक्तो नरो भिन्नदिङ्नियमेन योथनं बध्नि
कालनियमेन पुनः सदृग्ज्यं-पूर्वोदितमग्रगुणोस्य धनुर्लवा ये षष्ठिहृताग्रभवा घटिका भवंतीति-अथानंतरं यो भिन्न
दिगंशनियमेन शंकुरुक्तस्तं शंकुं-कालनियमेन पुनर्द्वितीयवारं-सदृग्ज्यं-दृग्ज्यसहितं चेत्यर्थः-निरूपयामि-पूर्वोक्ताच्चस्य
या-अस्याः पेघनुर्भागालेषष्ठिर्भक्ता अग्रसंबंधिन्यो घटिकाः स्युः ९६ दिनार्द्धरात्रार्द्धे व्याहत्वरघटीसहितारहिताः क्रमात्

धिमिताघटिकाः स्युतगोलयोः भवतितद्धृदलनिजसावनंखगुणतः पतितंरजनीदलमिति स्यताबुत्तरदक्षिणौगोलौतयोः
क्रमात् चरघटीभिर्युताः हीनाः पंचदशाघटिकाः तस्य यथास्यग्रहस्य चरं दिनार्द्धनद्धहसावनांतर्गतंस्यात् दृग्वित्रिंशतः मु
हूर्ताग्रहेस्यात् ९७ अत्रविशेषमाह यस्तात्सौम्ये वेदैनदुक्तं याम्ये स्यादन्यथा भवेत् एवंषड्दृष्टिभागाद्रूपर्यंतचरस्य क्रिये
ति अन्यथा वैपरीत्यं चरसंबंधिनीक्रिया गणितेतिकर्त्तव्यता तद्देशावधि अन्यत्रापिचरज्यायास्त्रिज्यानधिकत्वेपथो
क्तैव अग्रेएतद्गणितविषयत्वमितिभावः ९८ अथशंकुसाधनार्थं हृतिं विवक्षुस्तदुपयुक्तंनतोन्नतकालंसूत्रंचाहस्या
दुन्नतंद्यगतशेषकयोर्यदल्पंतेनोनितंदिनदलंनतसंज्ञकंच गोलक्रमेणचरनाडिकयोनयुक्तात्वेष्टोन्नताद्रसगुणाद्गुण
कोचसूत्रमिति यस्मिन्कालेभाष्टशंकुः साध्यस्तस्मिन्काले यद्ग्रहस्य यद्दिनंतस्यगतशेषयोर्मध्ये यदल्पंतदुन्नताख्यंतेनोन्न
तेनहीनंस्वीयंदिनार्द्धनतसंज्ञकः समुच्चये उत्तरदक्षिणगोलक्रमेणचरघट्याहीनयुताद्दौ नतकालात्षड्गुणितात्स्या
अत्र निरक्षादुत्तरभागेसूत्रंस्यात् दक्षिणभागेतुयुतोनादुक्तगोलक्रमादितिवैपरीत्यमर्थसिद्धं ९९ नतकालात्सूत्रंसा
धयन्नत्रविशेषंचाहनताद्रसघ्नाद्विरीनजीवात्त्रिज्यारहिताथवातत् दिनाधिकेचेदधिकंनतंयद्रसघ्नमस्य क्रम

मौर्विकानदिति नतकालात्षड्गुणितदुक्रमज्या तयात्रिज्योना यकारांतरेणनसूत्रंस्यात् ननुपंचदशाघट्यंतर्गतस्यज्यासाधनो
नेत्वरधिकनतकालस्योक्रमज्यासाधनाभावात्सूत्रंकथंस्यादत आहदिनाधिकमिति चेद्यदिपंचदशाघटिकाभ्योधिकंनतं अधि
कं पंचदशाभ्यायदल्पंषड्गुणितं अस्य षड्गुणितस्यक्रमज्या उक्रमज्याप्रसंगात्तद्वारणार्थं क्रमपदं तत्सूत्रंस्यात् परंतद्विपरीतं
२० कलानयनंकस्याग्रहस्यानयनमाहसूत्रंद्युभोगांगुणितंविभक्तंत्रिभज्यया स्यात्स्वसाकलास्या रवेस्तदुत्तरदक्षिणगोलगो
त्रक्रज्यायुतोनाकलिकाहतिस्यादिति अथसूत्रंक्रज्यापरिणतंकलाख्यं कलिका कलासंज्ञा उत्तरदक्षिणगोलस्थेयद्दैः हि
तिश्चयेन क्रज्यात्रमेणयुतोनाअत्र निरक्षादुत्तरभागे हृतिः स्यात् दक्षिणभागेतनयुतेत्यर्थः ग्रहाहृतिः २१ हृतेः शंकुं दृ
ग्ज्यांचाहृतिः पलक्षेत्रजकोटिनिघ्नीकर्णभक्ताभवतीष्टशंकुत्रिज्यानचापोक्रमजीवयेनादृग्ज्याभवेदेवमतोवेति शंकुसा
धनस्योन्नतांशसूत्रस्योक्रमज्ययोनात्त्रिज्या दृग्ज्यास्यात् अतोदृग्ज्यायाः सकाशात् एवं दृग्ज्यासाधनरूपनतांशानामुक्रमज्ययो
नात्त्रिज्याशंकुरिनिवादिष्टियमोक्तशंकुसाधनंस्यात् २२ ननुएवंसत्रानयनेचरघट्यूनमुन्नतंनस्यात्तद्दासूत्रंकथंस्यादित्य
स्योत्तरमस्यदपिभास्करोक्रमनुवदति यत्रक्वचिद्दृष्टिविधौयद्दृशोध्यंनमुद्दिष्टपरीतमुद्या विधिसमरामोक्तवदेवकिंतुयो

गेवियोगः सुधियाविधेयइति· इह त्रिप्रश्नाधिकारे यत्रकुत्रचिच्छोधनविषये यदा शोध्यंशोधकान्नमुद्धेनदा विपरीतशुद्ध्या शो
धकेनहीनं शोध्यमितिरूपयागणितविधिः प्रोक्तवत् एवकारः क्वचिदपि विधिर्विपरीतो नकार्यस्तस्यर्थकः नतु पूर्वविपरीतशु-
द्धेः शुद्धिः कथंभविष्यतीत्यत आह किंत्विति· यथोक्तकरणे पितु शुद्ध्यर्थकश्चनविशेषः· तमेवाह योगइति· विपरीतशोधना
नंतरमग्रिमक्रियायोगेप्राप्तेवियोगोनंतरं कार्यं· सुधियेति हेतुगर्भं· तेद्यादिस्थलेयोगे यस्मिन्नुपपत्तावविपरीतशुद्धेः शुद्धि
र्भवतितस्मिन्नेवयोगस्थानेनंतरंनान्यत्र· गुणनभजनादिकं यथास्थितमेवेतितात्पर्यं· यथागोलक्रमेणचरनाडिकयोनशु
क्लत्वेदोन्नताद्गमगुणादिसत्रोत्तरगोलेचरघट्यूनमुन्नतंनभवतितदोन्नतमेवचराद्यूनमवशेषात्सूत्रं विपरीतमथ विपरी
तसूत्रात्वेष्टस्थक्षक्षिणगोलगेत्रेसादिनाद्यूतिसाधनेकुज्यायोगे प्राप्तेविपरीतकलयाहीनाकुज्याद्यूतिः स्यात् २३ अथो
क्तस्योपपत्तिं विवक्षुः प्रथमं दिनरात्रिमानोपपत्तिंवक्तुकामः संगतसर्वभास्करोक्तप्रश्नमनुवदति महदहः किमहोरजनीनतु
र्दिनमणौगणकोत्तरगोलगे· नतुमनुर्दिवसोमहतीनिशावदविचक्षणदक्षिणदिगनेइति· हेगणक· गणितज्ञ· चरघटीस
हितारहिताइष्टक्रविधिनोत्तरगोलस्थेसूर्ये· अहोरात्राश्चर्यं दिनंमहत्परिमाणं किंकुतः रात्रिरल्पप्रमाणा कुतः हे विचक्षण·

उपपत्तिकल्पक· दक्षिणगोलगनेर्के नतु· वितर्के· दिवसोल्पप्रमाणः· निशा· महत्परिमाणा· कुतः· आकाशभस्योः संबंधस्य सर्वत्रै
करूपत्वान्निरक्षदेशोनयोः समत्वदुत्तरभागेपिसमत्वंतयोरुचितं· वैलक्ष्येकारणाभावात्· यद्यत्तरगोले दिनवृद्धिस्तर्हि रात्रेर्ह्रा
रात्रेर्वृद्धिरथवा दिनस्यापचयो रात्रेर्वृद्धिरितिद्वयोः· कथंनोत्पन्नमेवं दक्षिणगोले दिनह्रासवद्रात्रिह्रासो थवा दिनवृद्धिरात्रिवृद्धी उ
तोनोत्पन्ने· एवं निरक्षाद्दक्षिणभागस्थे उक्तवैपरीत्येनेत्यस्योपपत्तिंवदेतिभावः कथय· चरघटीसहितेत्यादिनियामकस्योपप
त्तिंवदेतिभावः २४ अत्रोपपत्तिमुत्तरंपद्यत्रयेणाह्याम्योत्तरोन्मंडलमध्यसंस्थद्युरात्रवृत्तेतिथिनाडिकाभाः उभूजवृत्तांतर·
संस्थितेनचरेणगोलक्रमतोनाः २५ दिनार्द्धमानंविपलोत्तरेस्याद्युद्वृत्ततोधोस्तपरिस्थरूपं· याम्यविभागे विपरीतमस्याद्यत्लंभ
वेदुत्तरयाम्यवृत्तात् २६ द्युरात्रवृत्तंदलितंयतोतोदिनार्द्धहीनाः स्वगुणानिशार्द्धं· रात्रवृत्तेस्थितिजादधःस्थे रात्रिर्यतः स्याद्दिनमा
नमूर्ध्वे इति· स्वयाम्योत्तरमंडलोद्वृत्तयोर्मध्यसंस्थे होरात्रवृत्तचतुर्भागे· याः पंचदशघटिकाः संपूर्णवृत्तस्पष्टं कितज्ञात· ताः
स्वोन्मंडलस्थितिजवृत्तैकखंडरूपेणचरेणपूर्वप्रतिपादितेन· उक्तगोलक्रमेण· युतोनाः संस्वोदिनार्द्धमानंनिरक्षादुत्तरभागे·
स्यात· हेतुंस्पष्टयति· उद्वृत्तनइति· हि· यतः· स्वोद्वृत्तक्रोलक्रमेणाधस्तादुपरिस्थितिजवृत्तं निबद्धगोलेप्रसक्तं· निरक्षाद्दक्षिण

परदेशे विपरीतं गोलक्रमेण खोन्मंडलात्स्वक्षितिजवृत्तमुपर्यधस्तात्स्वति अस्माद्धेतोः तत्र व्यक्तं स्यात् राश्यर्द्धोपपत्तिमाह उत्तरयाम्यवृ
त्तादिति यतोहेतोः याम्योत्तरवृत्तादुभयत्रभागे होरात्रवृत्तं याम्योत्तरवृत्तेनार्द्धछिन्नमित्यर्थः अतः कारणाद्दिनार्द्धोनास्त्रिंशद्घ
ट्यर्द्धमुक्तं याम्योत्तरावधेकनाराहोरात्रवृत्तार्द्धे त्रिंशद्घटिकानां दिनरात्र्योरर्द्धयोगात्मकत्वात् अतः फलितं दिनरात्र्योर्विसदृश
त्वमित्याशयेनहेतुमुपन्यस्यति यद्रात्रवृत्तेइति क्षितिजवृत्तादधस्तेहोरात्रवृत्तभागे रात्रिः स्यात् ऊर्ध्वे उपरि अहोरात्रवृत्तभागे
दिनमानं यतः स्यात् क्षितिजवृत्ते जवृत्तेनाहोरात्रवृत्तान्यर्द्धभागाछिन्नान्यतो दिनरात्र्योः समत्वाभावाद्विसदृशत्वं युक्तमिति
भावः १२ अथ निरक्षदेशे दिनरात्र्योः समत्वं देशांतरे विशेषांतरमप्यस्तीति भास्करोक्तमनुवदति सदा सर्वसमत्वं च निरक्षे
नोन्मंडलं तत्रक्षजाद्यतोन्यत्र षड्राशिभागाभ्यधिकाः पलांशा यत्राथ तत्रास्य परो विशेष इति निरक्षे लंकायमकोट्यादिदे
शे सदा निसं दिनरात्र्योस्तुल्यमानत्वं हेतुमाह नेति तत्र निरक्षे यतोहेतोः क्षितिजवृत्तादन्यत् अतिरिक्तमुन्मंडलं नास्ति निरक्षे
क्षितिजोन्मंडलयोरभेदात् नरं नररूपचराप्रसिद्धादिनरात्रिमानैर्न योस्तुल्यत्वं न क्षितिजवृत्तस्याहोरात्रवृत्तानामर्द्धछिन्नत्वा
दतएव विषुवद्वृत्तस्य स्वक्षितिजवृत्ते नाप्यर्द्धछिन्नत्वात् स्वदेशे विषुवति दिनरात्र्योः समत्वं चराभावाद्दिनभावः यत्र देशे षड्धि

डॉक्टर भाऊ दाजी लाड स्मारक
DR BHAU DAJI MEMORIAL

कषष्ठिभागेभ्योऽधिका अक्षांशास्तत्र देशे निरक्षाद्याम्योत्तरभागे अपरः उक्तातिरिक्तः विशेषः अस्ति विशेषदर्शनेन तत्र देशे यस्मिन्का
ले विशेषस्तस्मिन्काले पूर्वोक्तस्यासंभवस्तद्यस्मिन्काले विशेषाभावस्तस्मिन्काले पूर्वोक्तस्य सामान्यस्यासंभवो नेति सूत्रचिंतं २८
विशेषमेवाह लंबाधिकांतिरूपकयावन्मात्रदिनं संततमेव तत्र यावच्च याम्यासततं मिस्राभ्यां उत्तरेभ्यस्तमिरंहि याम्येइति उत्तरांतिर्यावच्च लंबांशेभ्यः अन्यत्रा तावत्तत्र देशे संततं रात्र्यवहितं दिनं एवकारात्तत्रकाले पूर्वोक्तप्रसंगः लंबांशाहीनांतौ पूर्वोक्त
रीतिरित्यर्थः यावत् दक्षिणांतिर्लंबांशाद्धिका तावत् सततं दिनात्र्यवहितारात्रिः एकारात्तत्रोक्तकाले पूर्वोक्तनिरासः लंबांशा
हीनांतौ पूर्वोक्तरीतिरित्यर्थः दृष्टसूत्रं निरक्षादुत्तरे मरदेशे दक्षिणे भागे एतद्भ्रमं दिनस्थाने रात्रिः रात्रिस्थाने दिनं लंबांशोनांतौ चरेणैव दिनरात्रिव्यवस्थेति अत्रोपपत्तिः विषुवद्वृत्तात्लंबांशांतरे दक्षिणोत्तरयोः क्षितिजवृत्तं याम्योत्तरेलग्नमस्त्येव तदधिका या
याम्योत्तरांतौ तदहोरात्रवृत्तानां क्षितिजवृत्तसंबंधाभावाद्दिनरात्रिमानसूत्रं युक्तं एतत्कोत्यहोरात्रवृत्तानां क्षितिजवृत्तसंबंधाद्धरगणि
तोपजीव्यदिनरात्रिमानव्यवहारोऽबाधितस्तत्र देशे एतत्कांतिकालेइति निवृत्तोलेप्रत्यक्षं निरक्षाद्दक्षिणभागे व्यस्तमेतत्क्षितिज
स्य व्यस्तावस्थानात् २९ एवं लंबाभावेऽव्यवहितं दिनं रात्रिश्च गोलपर्यंतमिति गोलेदर्शनं विषुवत्तुल्यत्वमेरौ वडवास्थाने च क्षितिज

वृत्तमाह विषुवद्वृत्तं मेरौ क्षितिजमितं तथा च वडवाग्नौ उत्तरयाम्यौ क्रमशो मध्ये ऊर्ध्वगतौ ध्रुवौ यतस्तत्रेति मेरौ वडवाग्नौ तथा समुच्चये विषुवद्वृत्तं क्षितिजस्थं वृत्तं याम्यं तयोः क्षितिजं विषुवद्वृत्तमित्यर्थः कुतस्तद्वृत्तमुत्तरयाम्या विति यतः कारणात् तत्र तयोरित्यर्थः उत्तरदक्षिणौ ध्रुवौ नात्मकौ क्रमात् मस्तकोपरिस्थितौ ध्रुवात्तवस्थानेरे परितो वृत्तं क्षितिजं तद्विषुवद्वृत्तमेवेति भावः ३० तयोर्दिनविभागमाह उत्तरयोर्गोलेक्षितिजाद्ध्वं परितो भ्रमं तमेव खगं सव्यं तत्स्थाः क्रमशः पश्यन्ति शं सव्यगं याम्येऽपि तत्स्थाः मेरुवडवानलस्थाः क्रमशः उत्तरगोलेदक्षिणगोलेक्षितिजवृत्तादुपरि परितः आसमंतात् सव्यं पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिक्क्रमेणेत्यर्थः अभ्रमं प्रवहवायुनाभ्रममाणं ग्रहं असव्यगं पूर्वोत्तरपश्चिमदक्षिणदिगिति क्रमेणेत्यर्थः अनिशं निरंतरमव्यवहितं निशारहितं पश्यन्ति मेरावुत्तरगोलेदिनभागः वडवानलेदक्षिणगोलेदिनभाग इतीतास्यार्थः दक्षिणोत्तरगोलौ रात्रिभागौ तयोरित्यर्थात्सिद्धं ३१ अथ प्रसंगात्सिद्धेन्दोर्दिनरात्रिव्यवस्थापद्याभ्यामाह विधूर्ध्वभागे पितरो वसंतः स्वावः सुधादीधितिमामनंति पश्यन्ति ते कैस्वकयाम्यसौम्ये दर्शो यतोस्माद्ध्रुवदलं सएषां ३२ षड्भांतरस्थान्नविधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्यां कुक्षेरविः पश्यति लेभ्रदेति शुक्लमेत्यर्थतएव सिद्धमिति चंद्रबिंबगोलस्योर्ध्वभागे भूमिगोलानभिमुखे पितरो यिष्वान्नादयो धिनिष्ठंतः ननु चंद्रबिं

बस्य मणेनेषांपतनापत्तिरित्यतआह स्वाधरति सत्यान्मनोधस्तात्चंद्रबिंबगोलं मन्यंते भूगोलेसमंतात्स्थिताजना अव्याकुलाः स्वाधोभूमिमन्यंते तद्वदिति भावः ते पितरः दर्शे अमांते यतः कारणात्सूर्यबिंबं स्वकयाम्यसौम्ये पश्यंति शराभावे निजमस्तकसमसूत्रेणोर्ध्वं पश्यंति उत्तरदक्षिणशरे स्वमध्याद्याम्योत्तरवृत्ते याम्योत्तरभागे क्रमेण पश्यंति न पूर्वापरभागे अस्मात्कारणात् सः दर्शो नः एषां पितॄणां ध्रुवदलं मध्याह्नकालः पौर्णमास्यां पौर्णमास्यंते षड्राश्यंतरस्थात्स्वाधिष्ठानचंद्रबिंबगोलाद्धः स्थितं सूर्यं यतस्तेन पश्यंति तस्मात्कारणात्पितॄणां निशीथः मध्यरात्रकालः कुक्षेपक्षाद्दे अन्नपक्षाद्दे अर्कः अभितः उदेति पितॄणामुदयविषयं गच्छति शुक्लेपक्षाद्दे सूर्योस्तं तेषामस्तविषयं गच्छति क्रमेण दिनारंभसमाप्तीस्तः इदमर्थतोस्मायात्तदर्शो नपूर्णिमां नयोस्तेषां दिनार्द्धराम्र्द्धयोः सिद्धत्वात् एवकाराद्यत्क्रमंतरप्रतिपादननिरासः सिद्धं अतुक्रमेवनिष्पन्नं मेरुवडवानलनिरक्षेषु साक्षे विषुवद्दिनेमध्यरात्रमध्याह्नकालमेव्येयथायोग्यमुदयास्तयोर्निर्णीतत्वेनैकत्रमिलीतः शास्त्रार्थो परत्रभवतीति मायाज्ञेति भावः यद्यपि यथाभूगोलार्द्धद्वयसंधिस्थं वृत्तं क्षितिजं तथा चंद्रबिंबगोलोर्ध्वभागस्थानां पितॄणां चंद्रगोलार्द्धसंधिस्थं वृत्तं क्षितिजं तन्मसमसूत्रेण सकलास्तु सूर्यो पदा भवति तदा तेषां सूर्योदयः सूर्यास्तो वास्यादतः सितोपजीव्यचंद्रस्य वृद्धिक्षयमाणस्य सूर्येण त्रिभांतरं तदैवाकोलोदयाविति

यस्तार्द्धं क्रान्तुदयास्तावन्तुचिनौ तथापि यस्तार्द्धस्य स्थूलकालोपलक्षणत्वेनोक्तेः पूर्वदलेदृसस्य तदासन्नेभिमतकालेदृसर्थाद्दुक्रमुचि
तमेव ३२ कालाछेंक्षानयनस्योक्तस्योपपत्तिं पद्यत्रयेणाह द्युरात्रवृत्ते हि तिजिद्दृहस्य तद्दुन्नतं यद्दिवरं नतं तु पाम्योत्तरात्स्या
द्दलयादधोयास्तद्दृन्नखेटांतरकालजीवा ३४ सूत्रं भवेत्तत्रनजोक्रमज्याहीनत्रिभज्यासमसे नरेव कुज्याप्रमाणेन कलगला
भिधंस्वयस्तोदयास्तोद्भवसूत्रमध्ये ३५ कुज्यास्थितायाथ नयाविहीनयुक्तोक्तरीत्याच कलाख्यतिः सा यहोदयास्तोद्भवसूत्र
मध्यसूत्रान्तिकास्पास्तनरोनुपातादिति भूगर्भस्थितिजवृत्तात् यहबिंबस्याहोरात्रवृत्ते यदंतरं तद्द्युत्मकमुन्नतं याम्योत्तर
वृत्तात्दृहोरात्रवृत्ते यदंतरं तन्नतं घट्यात्मकं मुन्नतं याम्योत्तर
वृत्तेसूत्रं स्यात् गोलक्रमेणेत्यादिदलमुपपन्नं अनंतरमुन्नमंडलयहयोरंतरकालस्य ज्याहोरात्र
वृत्तेसूत्रं स्यात् गोलक्रमेणेत्यादिदलमुपपन्नं अनंतरमुन्नमंडलयहयोरंतरकालस्य ज्याहोरात्र
ननात्सूत्रसाधनमुपादयति तदिति तत्सूत्रं नतकालोक्रमज्योनत्रिज्यया तुल्यं तथाहि अहोरात्रवृत्ते याम्योत्तरवृत्तवद्दसूत्रं म
ध्यसूत्रं तस्यार्द्धज्यायहयर्यंतमहोरात्रवृत्ते नतज्या नतज्यावर्गो नत्रिज्यावर्गपदं सूत्रमनोध्रुवसूत्रपर्यंतं मध्यसूत्रार्द्धं त्रिज्यसं
पंनतोक्रमज्यया त्रिज्याशरूपया हीना ध्रुवसूत्रपर्यंतं नतज्या धोमध्यसूत्रखंडं पूर्वोक्तसूत्रैत्र समं समसूत्रेणानिबद्धगोलेप

सूत्रं एतदेवसूत्रं कुज्याप्रमाणेन मापितं कलाख्यं सूत्रकलयोर्मानरूपत्वो विशेषो नस्तीत्यभावः तत्रपपत्तिमाहस्वयस्ते
ति स्वदेशः स्वयस्तदेशः अनयोरुदयास्तलग्नेप्राग्रूपेनयोरंतराले योक्रा कुज्यासमानरेणावस्थिता तया कुज्यया समसूत्ररू
पया कला उक्तरीत्या उदग्दक्षिणगोलगे कुज्यायुतोनाकालिकेतिप्रकारेण हीनयुक्ता सा पूर्वोक्ता तदिः कुतदसनसत्वरू
पमाहयहेति यहस्थानस्योदयास्तसूत्रयोरंतरालसूत्रस्वरूपा नन्वेवमस्याउन्नतकालसूत्ररूपत्वेनलाघवादुन्नतज्यैव
सिद्धेरेतद्गौरवेणसाधनमयुक्तमिति चेन्न स्योदयास्तसूत्रस्याहोरात्रवृत्तमध्यसूत्रत्वाभावान्नदवधिसूत्रस्योन्नतज्यात्वासि
द्धेः शंकूपपत्तिमाहत्रस्याइति कर्णरूपेपदृतेः सकाशादक्षेत्रानुपाताछंकुरूपकोटिः स्यादेवेसर्थः ३६ पूर्वानयन
विशेषोपपत्तिंसूत्रयन्नुपपत्तिमुपसंहरति ननोन्नतप्रोक्तविधौ विशेषाबुद्धजवृत्तांतरगयहेतुगोलेस्फुटौतौसुधियाबम
स्याविस्फुटशंकोरपपत्तिरुक्तेति ननोन्नतकालाभ्यामुक्तप्रकारेयोविशेषो दिनाधिक्येत्यादि यत्रक्वचिदित्यादिरूपावुक्तौ
तौ गोले निबद्धे उद्दृत्तक्षितिजवृत्तयोरंतर्गताहोरात्रवृत्तैकदेशप्रदेशस्थेयहेप्रसक्तौ सुधियास्वतोज्ञेयौ विशेषोपपत्तिर्गो
लेप्रत्यक्षेति सुगमोयेक्षितेति भावः तथाहि तत्रस्थेयहेसूत्रमुद्दृत्तारंभोमुखमिनीष्टकालोनचास्यज्या कलापितदनुरोधे

नाधोमुखीनिकृज्यातो विशोध्याहूनिरिस्कृकेयत्रेसाद्यपपन्नं· भ्यानएवतत्र पंचदशाधिकनते पंचदशाधिककाले सूत्रस्पाक्र
मज्योक्तेनिसर्वंनिरवद्यं· इत्येवंकालानानशंकोरुपपत्तिः प्रतियारिना ३७ शंकुदृग्ज्याभ्यांछायाछायाकर्णावाहदृग्ज्याविजीवे
रविसंगुणेतेशंकुकृतेभाश्रवणौभावेतौ· एवंहिसाध्यौस्वदुगर्भदेखेटस्यबिंबस्थितकेंद्रनानाविति· एवं· पूर्वोक्तप्रकारे
ण· स्वदेशावच्छेदेनभूगर्भप्रदेशे· ग्रहस्य· बिंबस्थितंयत्केंद्रं· तदीयौछायाछायाकर्णौसाध्यावभीष्टौ· यथाग्रहभोगाणांकेंद्री
यत्वंतथानयोरपिकेंद्रीयत्वमितिभावः ३८ अस्योपपत्त्यर्थंछायाक्षेत्रेभाहशंकुदृग्ज्याविभज्याःस्फःकोटिदोः अनयः
क्रमात्· भौर्धक्षेत्रेलघ्वोतुस्फः सूर्यभाश्रतयलघ्वेति· छायायाऊर्ध्वीयक्षेत्रे· पूर्वोक्तदृहक्षेत्रे· लघावपवर्त्तिते· द्वादशां
गुलशंकुतच्छायाछायाकर्णाःतथा· क्रमात्कोटिभुजकर्णाः· अतएवशंकुकोटीदृग्ज्याविज्ये भुजकर्णौतदाद्वादशकोटी
काविकैस्फक्रानुपातेनछायाछायाकर्णौलएवेस्फपपन्नमितिभावः ३९ अथभूपृष्ठेछायासाधनार्थंस्पष्टयोजनक
र्णबिंबतुल्यावत्रदुपयुक्तमध्यमयोजनकर्णार्थंकक्षानयननिमित्तंखकक्षांतत्स्वरूपंचाहवेदांगमंगलखनागखसूर्यसप्त
नागैर्दवः प्रयुतसंगुणिताः खकक्षा· कल्पेग्रहः स्वबलयेस्वजवेनगच्छेत्सन्मानयोजनचयंनियतंभुनक्ति· मंगलाग्रष्टः ए

तेंकाःप्रयुतेन· दशलक्षेण· गणिताःसंतः· चैसंखकक्षाभवति· ननुखस्यपरिधिरित्यर्थस्याकाशस्यानंतत्वान्नयुक्तइत्यतः पारिभा
षिकःखकक्षाशब्दइत्यभिप्रायेणाहकल्पेइति· ग्रहःस्वकक्षाक्षेत्रेस्वगत्यागच्छन्सन्· तन्मानयोजनचयं· प्रोक्तखकक्षापरिमितयो
जनान्यवश्यं· भुनक्ति· गच्छतीत्यर्थः· ग्रहस्यकल्पेस्वशक्त्यागमनयोजनसंख्याखकक्षापदवाच्या· अतएवब्रह्मांडमेतन्मितम
त्रलोवाकल्पेग्रहःकक्षामनियोजनानि· यावंतिपूर्वैरिहतत्प्रमाणंप्रोक्तंखकक्षाख्यमिदंमतंनइतिभास्करोक्तंसंगच्छते· नच
ग्रहस्यकल्पावधिग्रहचाराभावात्कथमेतदिति वाच्यं· मंदोच्चपातभगणावत्कल्पकालेयुगप्रमाणानुरोधेननक्रमनयोजन
संख्याकल्पनस्याबाधितत्वात्· अत्रोपपत्तिरागमः· केचित्तुचंद्रोदयमारभ्य चंद्रास्तकालपर्यंतंघटिकाः जलवालुकायंत्रा
भ्यांज्ञाताभ्रष्टदिनमानं· चंद्राक्षरेणपदिनमानंनभूगभौयंतयोःसाजातरेणोभयतोभिनिलिखाभ्यासयोजनानिनं
दाहोरात्रघटीभिःकानीसनुपातेनस्पष्टचंद्रकक्षा· स्पष्टगतेयंतदामध्यगस्यकेनियस्तानुपातेनमध्यमकक्षा· एकभगणभो
गेनैतानियोजनानितदाकल्पभगणैःकानीतिखकक्षामितयोजनानीसाद्धः ४० अथग्रहस्यकक्षानयनंतत्रमंचाहय
स्यग्रहस्यखखदिग्गुणितैःस्वचक्रैर्भक्तालिप्तंफलमितारवलुनस्यकक्षा· यस्यग्रहस्यभगणावहवोस्यकक्षाभोस्यास्तयस्य

भगणाः सतद्धर्धकक्षैरिति यस्य ग्रहस्य स्वाभिमतयुगभगणैः सहस्रगुणितैः कल्पभगणरूपैः इयं खकक्षा भक्ता फलप्रमाणयो
जनात्मकग्रहस्याकाशगोलपरिधिर्मध्यमो भवति एवं ग्रहाणां कक्षाः तत्र यस्य ग्रहस्य भगणाः बहवोधिकाः अस्य ग्रहस्य
कक्षाधस्तात् यस्याल्पाः भगणाः सः ग्रहः तद्धर्धकक्षाः तस्मात् अधःकक्षाग्रहादुपरिकक्षायस्येत्येतादृशः अन्यथा क
क्षासंनिवेशानुपपत्तिः ४१ ननु क्रीस्योच्चयोर्भगणसम्भावात् कक्षाप्यनिवारिनेति पूर्वं पातोच्चनिवाहैकग्रहप्र
दाभिनिवेशः कथं युज्यते इत्यतो विशेषं चाह ग्रहस्य कक्षैव हि तुंगपातयोः कक्षा एव अस्मिन्नयोस्तु वास्तवा भुक्तयो
रात्मचलोच्चकक्षयोः स्थितिर्यतोर्केणनतुल्यकक्षेति ग्रहस्य कक्षाः उच्चपातयोः कक्षा एव कारोनिरिक्तकक्षयोर्निरा
सार्थकः नतु भगणाधिक्ययोः कक्षयोर्गतिः केवलं आह पृथगिति तयोरुच्चपातयोः पृथक् ग्रहकक्षातिरिक्तावस्तुभूताधि
ष्ठानानुमितानास्ति ग्रहवत्तयोः स्वरूपाप्रसिद्धेः भगणोपजीव्यकक्षेकक्षागणितगुणितोपयुक्तः अतएव फलाभावे ग्रह
स्थानमेवोच्चं पातोपि शराभावे ग्रहस्थानमिस्फुटं ग्रहकक्षातयोरिति सम्यक् नचैवं बुधशुक्रयोः सूर्यभगणतुल्यभगणत्वे
नार्धकक्षैवतयोः कक्षा तत्रत्रयाणां प्रोक्तबिंबानां परस्परं मंडलभंगापत्तेः एकत्रावस्थानासंभवेनायुक्तमेतदिति आह शुक्र

स्तयोरिति आत्मनोर्ये शीघ्रोच्चभगणास्तत्रैकक्षेतयोस्तयोरवस्थानं यतः प्रसक्तं पूर्वं ग्रंथे व्यक्तादितं चातः सूर्येणतुल्यकक्षिका
अभिन्नकक्षागणितसिद्धान्तयोर्नस्यात् तथाच नानुपपत्तिरिति भावः ४२ अथ तत्र चंद्रकक्षायोजनकर्णो मध्यमो वा
हरवाभ्रखाग्निरद्रयोजनैर्मितस्तोयगोलशशिनोथ मध्यमः व्योमगोलपरिधिः कुगजैर्मतः खाद्रिपंचकुशरैः समंततः
इति भूगर्भात्तवाद्रीस्थाकक्षयोजनैः समंतात् जलगोलस्वरूपचंद्रस्याकाशगोलपरिधिर्मध्यः खाभ्रेस्थाकक्षयोजनमितः
अत्र चंद्रस्य तेजसत्वं नार्विकाभिमतं नांगीकृतं ग्रहणचंद्रशृंगोन्नत्यनुपपत्तेः जलगोलत्वे तदुपपत्तेश्च समर्थितं चैत
न्मरीचाविस्फुरत्यस्य विस्मरात् ४३ बुधशुक्रयोराहतेजोगोलबुधस्य वेदसुगषशृंगेंदुसंख्योच्छ्रिताभूमध्यात्परि
तोनगाभ्रखरैर्वेदाशोन्मिताकक्षिका तेजोगोलस्य तस्य समगुणषट्द्वंगतर्काभिनः कक्षास्वर्गकुवेदरसनिगमैस्फुटं
तदोच्चं अनिरिति तेजोगोलस्वरूपबुधस्य भूगर्भात्समंतात् वेदसुगेस्याकक्षयोजनोच्छ्रितनगाभ्रेस्याकक्षयोजनमिता
कक्षा पूर्वोक्तः कर्णः द्वितीयोक्तः कक्षा तेजोगोलस्वरूपशुक्रस्य समगुणेस्यादिपंचमोक्तः कक्षा तस्याच्चोच्चं उच्चता कर्णः
स्वर्गस्यादिद्वितीयोक्तः अत्र बुधशुक्रयोस्तेजसत्वमेवाहतं जलमयत्वे शृंगोन्नतिदर्शनापत्तेः सूर्यस्य बिंबे कदाचित्स

नमस्कृतादर्शनप्रसंगाच्च ४४ सूर्यभौमगुरूणामाहनेजोगोलरवेस्तत्वाभ्यतिथिवद्ग्रहयुद्धयः कक्षिकाभ्यां कगजारयः
निरयोभौमस्यकक्षाभ्रनीजौधांकांगयुगेंहिमानपनगांकाश्चिचंद्रायुरोर्वेदांगाद्रिशराद्रिविश्वपवनागोत्वाग्नगाद्रिभा
इति भौमगुर्वोस्तैजसत्वेजलमयत्वेवास्वमतेनिर्वाहादेकतरस्याप्यनुक्तिरनिष्टेयं पद्यार्थः स्पष्टएव ४५ शनिनक्षत्र
गोलयोः परिधिकर्णौकर्णौपपत्तिं चाहयंचेषश्विगजांगषड्रशिनः कक्षाशनेसप्तुनिर्मत्रीषभयमायिशून्ययमलाऊ
र्ध्वभद्वत्तनतसूर्याभ्भनवाष्टगोद्रयमाः कर्णस्तुभाक्षेषुषड्विश्वाद्रिमिनोथवृत्तवशतोमासाद्रिमानभवेदिति षड्
भानिसप्तविंशतिः शशी एकः तस्यशनेः कर्णः भूगभोदुच्चतानतः शने ऊर्ध्वं अस्यपरिभगोलपरिधिः सूर्याभ्ये
सास्यः वृत्तवशतः परिधिमाणेनानुरोधान्मध्याधिकारोक्तपरिध्यानयनचेपरीसाद्वगतव्यासस्यार्द्धप्रमाणं भूगभो
दुच्चताकर्णसंज्ञकक्षामध्यकेंद्रस्यभूगर्भत्वात् ४६ अथपारसीकंकक्षाकर्णमानंयैस्वग्रंथेउक्तंतत्स्वमतेनादरणीय
मित्याहयवनरचितवेधाद्येनकक्षानिरुक्ताः सकलमुनिमतेभ्यस्तामहाभेदयुक्ताः निखिलगणकवर्यैर्नोदृताःयुक्तभा
वात्तरदृगविषयेर्थेवाक्यमेवप्रमाणमिति येन यवनकृतवेधप्रामाण्यासारसीकसंस्कृतीकरणार्थंस्वग्रंथे याः क

क्षानिरूपितास्तीक्ष्णाः सर्वर्षिसंमतकक्षाभौमहरंतरिताः अतस्तांप्रतंयेगणकवर्यास्तैः सर्वैरनंगीकृताः ननुमुनिप्रोक्तविरु
द्धंप्रसक्तसंवादादंगीकार्यमेवेसत्याहयुक्तभावादिति मुनिप्रोक्तविरुद्धंगोलसंयुक्तिसिद्धमंगीकार्यं तासांगोलयुक्तिसि
द्धत्वस्यानिर्णयादितिभावः ननूपलब्धेर्वगोलसिद्धत्वनिर्णयरसत्याहनरदृगिति यास्मादृशांनराणामुपलब्धिः सैवप्रमाण
ननुपूर्वनराणांपूर्वकालिकोपलब्धिरिदानींप्रामाण्योपयादिका इदानींतादृशोपलब्धिसद्भावेप्रमाणाभावात् उपलब्धि
प्रकारस्यास्मादृशामशक्यत्वाच्चगोलयुक्तस्मादृग्दृष्टोरगोचरेर्थेमुनिवचनमेवकारान्नदृगतिरिक्तयुक्तंनराभासनिरासः
प्रमाणं ४७ नचिदानीमपियहणादिसंवादेनपूर्वोपलब्धिःप्रमाणं उपलब्धेस्तत्कालसंबंधेनांगीकृतत्वादन्यथोप
लब्धपलापप्रसंगादसत्याहयतोरसाध्यंतत्कालसंमतंसमयांतरे स्थूलदृष्टिभवेनैवकथंस्यान्नियतंनतदिति यतः कार
णात् अस्मादृशानरैःसाध्यंग्रहकर्म तत्कालसंमतं उपलब्धिकालावधिसंवादि स्थूलदृष्टोसादितमिदं नरदृशः सूक्ष्म
स्वादिषयत्वात् समयांतरे उपलब्धिसंबद्धकालातिरिक्तकाले नैवसंवादिभवेत् अतः कारणान्ननूपलब्धेरनियतायाः
नियतंकथंसिद्धंस्यात् सिद्धांतग्रंथेसार्वकालिकंवक्तव्यं उपलब्धिस्तुनसार्वकालिकेतितत्सिद्धंवस्तुसिद्धांतग्रंथनिबंधना

निबंधनानुचितं करणग्रंथेत्पत्तिसिद्धनिबंधनमेवोचितं तस्यात्यकालसंबंधादिति भावः ४८ अथस्पष्टकक्षानयनेसोपपत्तिकमाह ग्रहस्पष्टकक्षानिजकर्णनिघ्नीस्फुटाभवेद्व्यासदलेनभक्ता तद्व्यासखंडांतरितः कुमध्यात्मभ्रम्यतेहि प्रवहानिलेनेति ग्रहस्यप्रागुक्ताकक्षायोजनात्मिका स्वकर्णेनस्पष्टाधिकारोक्तेन सूर्यचंद्रयोर्मंदकर्णेन भौमादीनांशीघ्रकर्णेनभौमादीनांशीघ्रकर्णेनसूर्यः गुणिता त्रिज्याभक्ता स्फुटाकक्षास्यात् अस्या स्वरूपमाह तदिति भूगर्भात् तद्व्यासखंडांतरितः मंदकर्णशीघ्रकर्णाभ्यतररूपेणव्यासार्द्धेनांतरितः सः ग्रहोबिंबात्मकः प्रवहानिलेन ह्रियतोभ्राम्यते भूगर्भाद्ग्रहबिंबयदांतरेणसकर्णः तेनांतरेणग्रहभ्रमणंवायुनाक्रियतेतत्रभ्रमणेनवृत्तेस्पष्टकक्षाबुद्धिकल्पिताकाशवृत्तरूपासिद्धाकर्णव्यासार्द्धे त्रिज्याव्यासार्द्धेप्रागुक्तायोजनात्मिकाकक्षातदाकर्णव्यासार्द्धेनकेसनुपातावगतोपपन्ना ४९ अथ सूर्यचंद्रयोः स्पष्टयोजनकर्णानयनमाह योजनकर्णौगुणितौसूर्येद्वौमंदकर्णाभ्यां त्रिज्याभक्तौस्पष्टौजनकर्णौतयोर्भवतरनि सूर्येद्वौ प्रागुक्तौयोजनकर्णौ सूर्यचंद्रयोः मंदकर्णाभ्यां क्रमेणगुणितौत्रिज्याभक्तौ तयोः सूर्यचंद्रयोर्योजनकर्णौस्पष्टौस्तः ५० भौमादीनांस्पष्टयोजनकर्णानयनंवैनत्स्वरूपंचोपपत्त्यर्थमाह भौमादीनांषाश्रतिर्योजनाख्याक्षिप्त

MEMORIAL

असासाहतात्रिज्याकाप्ता स्पष्टाः कर्णायोजनाख्याभवंतिनेव्यासार्द्धाः स्पष्टकक्षोत्पत्तौहीति हि यतः ते स्पष्टयोजनकर्णाः स्पष्टकक्षीयाः व्यासार्द्धाः स्पष्टकक्षानयनानुपातवत्स्पष्टयोजनकर्णानयनानुपातइतिभावः ५१ भास्करमतंदूषयति शिरोमणोपाकधिनारवीद्वौमंदश्रुतीसादिकलाश्रुतिरूः सायुक्तभावाचसतीमुहूर्यामंदश्रुतिः सापिनयुक्तिसिद्धेति सिद्धांतशिरोमणौचंद्रग्रहणाधिकारे मंदश्रुतीसादिकलाश्रुतिः मंदश्रुतीसादिनापद्येनकलाश्रुतिः सूर्यचंद्रयोर्याकक्षाव्यासार्द्धरूपाभास्करार्थेरक्ता तथाहि मंदश्रुतिर्द्वादशश्रुतिवत्सासाध्यानयात्रिभज्याद्विगुणाविहीना त्रिज्याहृतिः शेषहृतास्फुटाःस्याच्छिप्राश्रुतिस्निग्धरुचेर्विधोश्चेतिनसर्वं अत्रमंदकर्मणिकर्णानुपातानुक्तेर्मंदनीचोच्चवृत्तपरिधिभागाउक्ताः कर्णायेशीघ्रनीचोच्चवृत्तपरिधिभावत्तांगीकृताः किंतुत्रिज्यायेस्वीकृताः येनैषांकर्णायेपरिणामेनफलस्यतदानीतस्यकर्णानुपातेनकर्णतुल्यगुणहस्योः समखेनभाशात्कर्णानुपातानुक्तिः संगतेति तथाचत्रिज्यायस्थितपरिधिभागेभ्यः साधितमंदकर्णस्यस्थूलत्वात्कर्णायस्थितपरिधिभागेभ्यः साधितमंदकर्णस्यशीघ्रकर्णवत्सूक्ष्मत्वाद्वयर्वमंदपरिधिभागानांकर्णायोयाभमज्ञानात्स्थूलमंदकर्णात्यथमासारिधिभागालेभ्योसफलज्यया कर्णइससहत्सूक्ष्मोमंदकर्णः कक्षाया

साईरूपः कलाकर्णस्तत्र त्रिज्यातुल्यप्रथमकर्णे उक्तरीत्या सकृत्साधितो मंदकर्णः विकारात्त्रिज्यातुल्यः कलाकर्णस्तथा त्रिज्याधिक
न्यूनप्रथममंदकर्णाभ्यामसकृत्साधितमंदकर्णौ क्रमेणाधिकन्यूनावेव तत्रापि त्रिज्यातुल्यमंदकर्णे त्रिज्यातुल्यः कलाक
र्णस्तदाभिमतमंदकर्णकदृस्यनुपातेन मंदकर्णो लिप्ताकर्णदृस्यसंख्यस्यानुपातस्याप्रसक्तत्वाच्च षड्भांतरितमंदकर्णानानु
पातः कृतः तद्यथा त्रिज्यातुल्येन षड्भांतरितमंदकर्णेन त्रिज्यातुल्यो लिप्ताकर्णस्तदाभिमतषड्भांतरितमंदकर्णेन स्वाभिम
तमंदकर्णो न द्विगुणत्रिज्याभितेन कदृति प्रतिवृत्तव्यासस्य द्विगुणत्रिज्याभितत्वाद्भूग्रहबिंबांतररूपकर्णेन व्यासस्य षड्भांत
रितस्थानीयकर्णत्वसिद्धेः अत्राभिमतकर्णाधिकन्यूनत्वेन कलाकर्णस्य निश्चितत्वादिष्टाष्टौ फलेष्टासोहासे वृद्धिरिष्टक्र
लाद्यस्तः पर्यवसितः सदृक्पपत्राभास्करोक्ता कलाश्रुतिरिति सा कलाश्रुतिः सती समीचीनानहेतुमाहयुक्तभावादिति
उक्तप्रकारेण स्वाभिमतकर्णाधिकन्यूनकलाकर्णसिद्धावप्यसकृत्साधितसूक्ष्ममंदकर्णरूपकलाकर्णसिद्धौ युक्तभावादि
त्यर्थः नन्विदमाचार्यैरेतत्प्रकारोक्तौ स्वगणितिकप्रागल्भ्यं प्रदर्शितं न त्वेतावता किंचित्स्थूलत्वेप्यसकृत्साधितमंदकर्णरू
पसूक्ष्मलिप्ताकर्णं आचार्याभिमतो निरावर्तुं शक्यः अतएवाचार्यैर्लघुतरशिष्यधीवृद्धिदं तत्र व्याख्यानवद्भिः स्पष्टयोजनक

र्णानयने मंदश्रुतिरित्यस्यासकृत्साधितमंदकर्णदृस्यसंख्यानं पुज्यते इत्यतो युक्तभावादिति हेतोरभिप्रायं स्पष्टीकुर्वन्नाह सुद्ध
रिति असकृत्साधितायामंदश्रुतिः सा एवकारार्थोपि शब्दः पुनिभिः साधयितुमशक्येत्यर्थः तथा च मंदकर्णस्यासकृत्साध
नेभवदुक्तं कलाकर्णानयनं युज्यते इति प्रथमतस्तदेशकासकृन्मंदकर्णसाधनमयुक्तं मंदपरिधिभागानां शीघ्रपरिधिभागवत्क
र्णानीयत्वैकरीतिकल्पनोचितेन तदानीं मंदकर्णस्य स्थूलत्वायोगात् विनास्थूलत्वं तदनुपपत्तेः अन्यथा भौमादीनामपि शी
घ्रकर्णात्कलाकर्णानयनोक्त्यापपत्तेः न च मंदकर्णानुपातानुक्त्या मंदपरिधिभागानां त्रिज्यानीयत्वकल्पनात्सर्वं समुचितमिति
वाच्यं मंदपरिधिभागानां शीघ्रपरिधिवत्कर्णानीयत्वौचित्येपि मंदकर्णानुपातावश्यकत्वेनदुपेक्षयालघुभूतगणितांगीकारात्त
त्स्थूलगणितांतरस्यासकृत्साधनेसिद्धेरिति प्राच्यिणीतत्वात् नन्वेवं भौमादीनामुचितमभूत्सूर्यचंद्रयोस्तत्सकृत्साधनानु
क्तेर्लिप्ताकर्णस्योक्तिर्युक्तैवेति चेन्न तयोरपि सकृत्साधनस्यानिवारितत्वात्स्वल्पांतराद्वासकृत्साधनांगीकारात् न चासकृत्सा
धनात्सूर्यचंद्रयोर्भौमाद्यनिमशीघ्रकर्णग्रहणवदर्थसिद्धमंतिममंदकर्णग्रहणं नतु सकृत्साधितमंदकर्णपर्यवसन्नमि
ति वाच्यं मंदकर्णानुपातोपेक्षया प्रथमशीघ्रकर्णस्य स्थूलत्वेनासकृत्सिद्धौ तिमशीघ्रकर्णस्य सूक्ष्मस्य ग्रहणोचितात्

सूर्यचंद्रयोस्तत्प्रथमं मंदकर्णयोरेव सस्त्वात्तद्दृग्गौचित्यात्. असकृत्साधनं तु तयोर्मंदकर्णानुपात्स्यागजनितांतरसिद्ध्यर्थं. अतएव मंदकर्णानुपातो त्रिपक्षे मंदशीघ्रफलयोरेकदैव सस्त्वयोः सिद्धेः शीघ्रकर्णानासकृदिति नत्वं ५२ भूपृष्ठीयशंकुं साधयति. स्वयोजनाख्यस्फुटकर्णभक्ताभ्यासखंडेन हता भज्या. लब्धेन हीनो निजशंकुरेषः स्याद्भूमिपृष्ठे प्रथमैव दृग्ज्येति. स्वस्य ग्रहस्य योजनाख्यस्य स्फुटकर्णेन प्राग्युक्तेन भक्ता. भज्या सार्द्धेन गुणिता त्रिभज्या. लब्धेन ग्रहस्य शंकुः पूर्वानीतो हीनः एषः शेषभूतः भूमिगोलपृष्ठे शंकुः स्यात्. दृग्ज्या प्रथमागतैव. न तु शंकुवदिन्ना. खस्वस्तिकस्याभिन्नत्वात् ५३ अस्योपपत्तिमाह कुपृष्ठगानां कुदलेन हीनं दृग्खंडलार्द्धं स्फुटमयत्र दृश्यं. कुछत्रसूत्रं तु रतो विशोध्यमेतत्प्रकारावगतं प्रभार्थमिति. भूपृष्ठस्थानां मनुष्याणां भज्यासार्द्धेन. उभयत्र पूर्वापरयोः प्रत्येकं हीनं. दृग्सूत्रार्द्धं दृश्यं स्यात्. भूगर्भे हि निजस्य गोलमध्यस्थत्वात्तत्र दृग्खंडलस्यार्द्धयोरूर्ध्वाधरयोर्दृश्यत्वेन तत्तो भूपृष्ठे हि निजस्य भज्यासार्द्धान्तरेणोन्नितत्वाद्दृश्यदृग्खंडलार्द्धपूर्वापरभागयोः प्रत्येकं भज्यासार्द्धयोजनसूत्ररूपार्द्धज्यासंबंधिनैधनुर्दृग्भागैरूनं दृश्यं यतः. अतो हेतोः. कुछत्रसूत्रं. भूस्पाछादितसूत्रं. भज्यासंबंधि. एतत्प्रकारावगतं. पूर्वं यद्यार्द्धं. स्फुटयोजनकर्णे त्रिज्यातो भज्यासार्द्धयोजनैः वेस्फुटपपन्नं. तु शंकोः सकाशाद्विशोध्यं. शंकु

भूपृष्ठे भवति. अस्य प्रयोजनमाह प्रभार्थमिति. पूर्वं भूगर्भसंबंधिनः शंकोः छायोक्ता भूगर्भीयाऽस्याः प्रतीत्यभावाद्भूपृष्ठे मनीनिजनकछायासाधनार्थं शंकुः साधितइति भावः १४ भूपृष्ठे छाया छायाकर्णाद्वाहपूर्वोक्तदृग्ज्यारविसंगुणेन तन्नरेण भक्ताद्भिन्नभूपृष्ठभास्यात्. तद्दर्गवेदेदृश्यतेः यदंतर्दृक्कर्णः स्वाविंबस्थितमध्यजातइति. पूर्वोक्तदृग्ज्येत्यनेन भूपृष्ठशंकोस्त्रिज्यानत्वपोक्तमजीवयोनादृग्ज्यानसाध्या. भूगर्भे शंकुदृग्ज्यात्रिज्याभिः क्षेत्रसंस्थानवद्भूपृष्ठे शंकुदृग्ज्याभ्यां गोलवृत्तमध्यत्वाभावेन क्षेत्रसंस्थानाभावादिति सूचितं. द्वादशगुणा. एतच्छंकुना. भूपृष्ठीयसाधितशंकुना. भक्ता. भूपृष्ठे छाया द्वादशांगुलशंकोः स्यात्. यद्यपि भूगर्भे तत्प्रकारत्वेन यं छाया शंकुमूलात्सूत्ररूपान भूपृष्ठसंबद्धा वृत्तांशरूपा. अन्यथोक्तानयनं भूपृष्ठवस्तमाणछायारूपयोरनुपपन्नेरित्यस्या भूपृष्ठसंबद्धत्वं साध्यं. तथाप्यत्र कायनपालोक्ताः स्वस्थानात्सर्वतो मुखं. पश्यंति वृत्तामध्येनांचक्राकारं वसुंधरामिति सूर्यसिद्धांतोक्तेः परिधिभागस्यापि भूप्रदेशस्य समत्वोपलंभात्तत्साधनमतिदुर्गमं विशेषादुपेक्षितमिति यं तयं. तस्याः भूपृष्ठछायायाः वर्गः. चतुर्भ्यस्त्रिंशदधिकं शतं. अनयोर्योगान्मूलं. भूपृष्ठछायाकर्णः स्वस्य ग्रहस्य बिंबे मंडले स्थितं मध्यं वेद्यं तस्माज्जातः. यद्बिंबकेंद्रीयदृग्ज्यार्थः. एतेन छायापि तदीयेति स्पष्टीकृतं ५५ नन्वियं छाया दृग्ज्ञा

नुपयुक्ता· प्रत्यक्छायायाग्रहमंडलोर्ध्वनेमिजानत्वात्· अन्यथासूक्ष्मासूक्ष्मदीपछायपयोस्तुल्यत्वापत्तेरित्यतोग्रहमंडलोर्ध्वनेमि
छायांविवक्षुः प्रथमंग्रहबिंबसाधनार्थंतद्योजनानियताभ्यामहसूर्यादीनांखाभ्रपंचांगसंख्याविबव्यासाः खाष्टवेदाः क्रमेणः
पंचेभेभस्यानवाष्टाग्निनांकवेदांगांगस्याः खचंद्रेशतुल्याः ५६ पूर्णेषष्ठांकाश्विनोयोजनानिकैश्चिसारस्फुरीसोदितापि
ते·नोयुक्तायुक्तभावात्सुधीभिः प्रामाण्यस्यानिश्चितत्वोपलब्धविति· सूर्यादिग्रहाणांक्रमेणोक्तांकमितानियोजनानि· बिंब
वृत्तव्यासाइत्यर्थः· अत्रोपपत्तिरागम एव· केचित्तुत्रिज्यातुल्यमंदकर्णेसूर्यस्योदयास्तकाले बिंबासवोज्ञेयाः· एवंपूर्णोनेत्रिज्या
तुल्यमंदकर्णेचंद्रोदयास्तकालेरात्रौचंद्रबिंबासवः भौमादीनांत्रिज्यातुल्यशीघ्रकर्णेरात्रावुदयास्तले बिंबासवः ततोहोरा
त्रासुभिः कक्षायोजनानितदाबिंबासुभिः कानीतिग्रहाणांबिंबव्यासयोजनानीत्याहुः· प्रसंगादाहकैश्चिदिति· पारसीका
भिमानिभिः पारस्यांयवनकक्षौ· उक्तायारीतिसया· येबिंबव्यासाउक्ताः पारसीकोक्ताबिंबव्यासाः संस्कृतीकृताइत्यर्थः· ते
नयुक्ताः गोलयुक्तभावात्· ननूपलब्धिरेवगोलयुक्तिरित्यतआहसुधीभिरिति· उपलब्धौ· प्रामाण्यस्य सर्वकालावच्छेदे
न· सुधीभिरभियुक्तैः· अनिश्चितत्वात्· भावप्रधानोनिर्देशः· अनिर्णीतत्वादित्यर्थः· उपलब्धौसार्वकालिकत्वेप्रमाणाभावद्

तिभावः ५७ एम्यः कलाद्यंबिंबमाहत्वयोजनाख्यस्फुटकर्णभक्तंत्रिज्यागुणंयोजनमंडलार्द्धं· तच्चापलिप्ताद्विगुणाग्रहाणांस्वं
कलाद्यंभवतीहबिंबमिति· योजनात्मकबिंबस्यार्द्धं· त्रिज्यागुणं· स्वस्वयोजनाख्यास्फुटकर्णेनभक्तं· फलस्य धनुषः कलाः द्विगुणाः
स्वस्वकलात्मकं· ग्रहाणां· इह· भूरभौ वह्निनभःगोले· बिंबस्यात्· अत्रोपपत्तिः· कक्षायांग्रहबिंबकेंद्रस्यावश्यंसद्भावान्नेमिसूत्र
कक्षाप्रदेशात्केंद्रसूत्रकक्षाप्रदेशस्यकक्षायांपरंतरंकलात्मकंतन्मंडलार्द्धकलाद्यं· नेमिकेंद्रयोरंतरेमंडलव्यासार्द्धं· अतः स्वस्वयो
जनकर्णेनत्रिज्यातद्बिंबयोजनार्द्धनकेतिज्याः स्याच्चापंमंडलार्द्धसंबंधिकक्षाप्रदेशस्थाः कलाः द्विगुणामंडलसंबंधि
नः कक्षाप्रदेशस्थाः कलाः यद्यपिपूर्णजीवायाः धनुःकरणमनुचितंतथापिसूर्येंदुभ्यामानयोजनानित्रिज्याहतान्यर्कशशी
दुकर्णैः· भक्तानितत्कार्मुकलिप्तिकालालेषांक्रमान्मानकलाभवंतीतिभावंतीतिभास्करोक्तौमंडलव्यासस्यकक्षाप्रदेशेमंड
लसंबद्धेज्यात्वाभावान्नदूनुःकरणमनुचितमतिस्थूलंवेतितदपेक्षयाजसंपूर्णज्यात्वेनबिंबार्द्धकक्षाप्रदेशसंबंधात्तथाना
नुचितंकिंचिच्चसूक्ष्मतिसाहृतं ५८ इदमानयनंग्रहसाधारण्येनोक्तंग्रहविशेषेव्यस्थापनार्थंप्रथमंखंडयति· भौमादी
नांमध्यकक्षाधऊर्ध्वनीचोच्चेस्याद्बिंबमेकांतरेण· तस्यान्मध्यात्तुल्यदृष्टिक्षयाभ्यांबिंबंयुक्तंतत्रतत्रोक्तरीत्येति· भौमादीनां

मध्यकक्षायास्त्रिज्यादृग्रूपाया अधोभागे ऊर्ध्वभागे क्रमेण नीचोच्चकक्षे एकांतरेण समांतरेण यत्र तस्मिन् मध्यकक्षा तो यदंतरेणो
च्चस्थाने परमा महीनीकक्षा तदंतरेणैव नतो नीचस्थाने परमाल्पा कक्षा स्यात्. अतस्तत्र बिंबमपि मध्यस्थानबिंबात्समांतरेणो
चितं स्यात्. स्पष्टयति. तस्मादिति. उक्तहेतोः. मध्यकक्षास्थानस्थान्मध्यबिंबात्. तुल्यत्वदृष्टिस्पर्शाभ्यां. क्रमेण समाभ्यां सु
पचयापचयाभ्यां बिंबं. नीचोच्चयोः समुचितं. न विलक्षणांतराभ्यां हेत्वभावात्. अत एव. उच्चस्थितो व्योमचरः सुदूरेनी
चस्थितः स्यान्निकटे धरित्र्याः. अतो शुबिंबः एधुलश्च भातीति भास्करोक्तिः क्षेत्रे संगच्छते. दूषणोपपादकं हेतुमुत्कापू
लितमाह तत्रेति. नीचोच्चस्थाने उक्तरीत्या. पूर्वपद्योक्तप्रकारेण. तत्. बिंबं. समानांतरेण न स्यात्. मध्यबिंबाद्येनांतरे
णोपचितं बिंबं तेनांतरेणापचितमुक्तप्रकारान्न भवति. किंतु विलक्षणांतरेण यद्भवति तदनुचितं. अथोक्तप्रकारेण
तुल्यांतराभावे कोपपत्तिरिति चेत्. शृणु. त्रिज्यागुणितमंडलार्द्धरूपात्सर्वदेवरूपाद्राज्यादंत्यफलज्यायोजनहीनपुच्छां
तमध्ययोजनकर्णाभ्यां फलयोरतुल्ययोरतुल्ययोरपि तुल्यांतरानुपलब्धेर्गणितेदृशीनात्. यथा. भाज्यः २१५ भजकः
१५ फलं १५ दशायुतभाजकात्फलं ७ दशाहीनभाजकात्फलं ४५ अनयोः ७४५ पंचदशाफलात्तुल्यांतराभा

राम०
१७९

कः. हरोयदंशेन हीनयुतस्तदंशेनाधस्तीशाधिकोनेत्याद्यक्तव्यस्तविधिविशिष्टेन लब्धिर्युतहीने तिस्वतः सिद्धं वैलक्षण्यं. तत्रांशोयुत
हीनो विलोमक्रियायां यथास्थितो येन तुल्यांतरोत्पत्तिः. संकलनवावकलनाभ्यां फलयोरतुल्यत्वादिति मंदानामपि स्पष्टोपपत्ति
: १५९ व्यवस्थापयति. उक्तप्रकारेण नतोर्कचंद्रबिंबे हृते तुहिनादिकानां. हृत्वा कवन्मध्यकलास्तो च्चस्वांशदृष्टिक्षय
कल्पनाभ्यामिति. ततउक्तदूषणात्. स्वयोजनाख्या स्फुटकर्णे साद्यक्तप्रकारेण. सूर्यचंद्रयोर्बिंबे हृते. भौमादीनां तु मध्यबिं
बकलाः उक्तवत्. उक्तप्रकारेण मध्ययोजनकर्णवशात्. हृत्वा. संपाद्य. ततो नंतरं. अत्र. बिंबानयने. तदर्थमिसर्थः. स्वांशदृष्टिक्षे
यकल्पनाभ्यां. स्वशब्देन मध्यबिंबकलास्तासां तत्तीयांशो नोपचयापचययोः कल्पनाभ्यामप्रकारः. हृतरनिशेषः ६० प्रकारमेवा
द्यपनेनोपन्यस्यति. यदि शीघ्रपरज्यया त्रिभागस्त्रिगुणद्वाक्श्रवणांतरेण किं स्यात्. इति लब्धफलेन तासुतो नानिजबिंबं क्रमशः सु
रतनोक्तमिति. नीचोच्चयोः क्रमेण परमाल्पपरमाधिककर्णयोः सत्वान्मध्यकर्णात्त्रिज्यातुल्यानयोः शीघ्रांसफलज्यामितांतर
त्वाद्यदि शीघ्रपरमफलज्यया मध्यबिंबकलात्तीयांशरूपमंतरं तदा भीष्टेन त्रिज्याकर्णयोरंतरेण किं स्यादित्यनुपातो ज्ञेयेन नल
ब्धेष्टाफलेन तासां मध्यबिंबकलाः क्रमशः. नीचासन्ने. उच्चासन्ने. त्रिज्यातः कर्णस्यन्यूनाधिकत्वे सुनाज्जनाः. निजबिंबं भौमादि

पंचतारान्यतमस्यबिंबकलात्मकं पुरातनोक्तं भास्कराचार्यादिभिरुक्तं एतेनमन्मतंनेतिभावः ६१ एतद्दूषयन्स्वाभिमतं
बिंबानयनं प्रतिजानीते तदसत्त्रिलवेसुसूक्ष्मभावादुपलब्धिसूधियातथानमान्या ममयत्प्रतिभातत्तद्दूहदामियहबिं
बंकलिकामयंस्वयुक्त्येति तत्पुरातनोक्तमसत् बिंबतनीयांशोउपचयापचयत्वेसुसूक्ष्मभावात् उपलब्धिरेवयुक्तिरि
त्यतआहउपलब्धिरिति अभिसूक्ष्मांतांबुद्ध्या तथा यथागोलयुक्तिर्मान्या नश्चेष्टा उपलब्धिर्नासिकांसंकोचयति पूर्वम
तएवसुदानं ममबुद्धौयत्प्रतिभातितद्ग्रहबिंबंकलात्मकं निजकल्पनयाहंवदामि ६२ प्रतिज्ञातंवदंसदुपपत्तिंवयद्या
भ्यांप्रतिजानीते सूर्यंदुमंदश्रवणाद्ग्रहानत्रिज्यागुणंयोजनबिंबमुक्तं भौमादिकानांचलकर्णखंडहीनत्रिज्यागुणितां
विभक्तं ६३ मध्यस्वयोजनमयश्रवसामखंडचापाद्विघातकलिकाग्रहबिंबलिप्साः अत्रोपपत्तिममलांप्रवदामिसु
क्षमान्यानुपानविधिभिःसुगमामभूदूर्वीमिति योजनात्मकबिंबंप्रागुक्तं मध्योग्रहसंबंधीयोजनात्मकः कर्णस्तेनभक्तं फलाः
स्याद्दिनस्यपदनुश्चत्वारश्च अनयोर्वधस्यकलाः ग्रहबिंबकलाः अस्मिन्नानयने उपपत्तिंनिर्दूषणंसुगमामभिनवां सु
क्षैर्मान्यायेनुपानालेपांविधिभिःप्रकर्षेणवदामि ६४ तत्रफलोपपत्त्यर्थंपद्यत्रयेणस्फुटबिंबज्यामाहमध्याख्ययोजनमव

श्रवणोविभज्याचेन्नहिबिंबभवयोजनखंडकेकालबुंतुबिंबदलयोजनजातनीवामध्याभवेद्ग्रहधिक्रियुणेनचेत्सा ६५
तर्यकेंदुमदुजांसश्रेफलज्यायाकाभौमादिशीघ्रफलजांसगुणेनकाच लब्धंपरंभवतिबिंबदलज्यकायामध्यस्फुटांतर
मतोंसफलज्ययाचेत् ६६ एतन्नदात्रिगुणकर्णवियोगकेनबिंस्पाफलेनसहितारहिताचमध्याः हीनाधिकेत्रिभगुणाद्भव
णेत्रबुद्ध्याकर्मोपहंसंहरणतः फलितास्फुटज्येति पूर्वोक्तानुपातोक्तेखेनेछाफलबिंबार्द्धयोजनज्या त्रिज्याकर्णत्वान्मध्या
भवेत् अस्याःप्रयोजनास्यधित्यर्थं त्रिज्याप्रमाणेत्रबिंबदलस्यमध्याज्यातदीयफलज्यायाकेसनुपातस्यात्रिगुणेनेसारिका
चेत्संतयोर्द्विरिवनस्वेछाफलबिंबदलज्यायाःमध्येस्फुटयोरंतरंपरमंभवति मध्यस्फुटबिंबार्द्धज्ययोःपरममंतरंनीचोच्च
स्थानांतस्याहिसर्वं आनोनंतरं परमात्मकर्णपरमाधिककर्णाभ्यंतरत्रिज्ययोरंतररूपांसफलज्ययायद्येनसुरममेतरंतदा
त्रिज्याभीष्टकर्णयोरंतरेणबिंस्पाद्विसनुपातजेछाफलेन त्रिज्यातःकर्णहीनाधिकेसतिक्रमेणपूर्वोक्तमध्याज्यायुक्तो
ना अनुपातत्रयेकेबुद्ध्या समसुणहरयोर्तोघबेनायहणरूपया कर्मणाउपसंहारात्संकोचारत्यत्वात् स्फुटज्याबिंबा
र्द्धजासिद्धा ६७ फलितंचरस्फुटोपपत्तिमहद्विग्रत्रिज्याकर्णहीनास्वबिंबव्यासार्द्धोत्थैर्योजनैः संगुणाप्ता मध्यश्चत्वा

स्थानात्कक्षावृत्ते बिंबनेमिसंयोगलग्नापूर्णजीवाबिंबव्यासार्द्धतुल्या बिंबव्यासार्द्धसूत्रं कक्षावृत्ते स्फुटज्यासंपूर्णे स्पर्शः १६९
आसन्नखंडचापाद्विघातकलिकायुहबिंबलिप्ताश्चस्योपपत्तिं पद्याभ्यामाह अस्याश्च अर्द्धबिंबकेंद्रस्वनेम्योरंतः कक्षादेशखंडा
र्द्धजीवा अस्याश्चापं तत्कक्षाप्रदेशखंडं तस्यस्यार्द्धनिघ्नाः कलास्ताः १७० केंद्रस्थानात्नेमिकक्षे मध्ये कक्षासंस्थाश्चोभ
यत्र हि निघ्नाः कक्षावृत्ते बिंबनेम्योश्च मध्ये चापं पूर्णं बिंबलिप्ता मयंहीति अस्याः बिंबव्यासार्द्धरूपपूर्णज्यायाः अर्द्धं बिंबकें
द्रबिंबनेम्योर्मध्यभूतः कक्षाप्रदेशस्यार्द्धस्यार्द्धज्या अस्याधनुः पूर्वोक्तकक्षाप्रदेशस्यार्द्धं तस्यायाः कलाः द्विगुणास्ताः कलाः
केंद्रस्थानात् बिंबनेमिकक्षयोर्योगमध्ये केंद्रमारभ्ययोगपर्यंतमित्यर्थः कक्षास्थाउभयत्र अतोद्विगुणाः बिंबनेम्योर्मध्ये क
क्षावृत्तप्रदेशे धनुःसंपूर्णं अतश्चापं चतुर्गुणं फलिणं बिंबकलात्मकं ७१ अथ पूर्वोक्तं बिंबसाधनं सूर्यचंद्रयोः सूक्ष्ममेव न स्थू
लमित्याग्रहवारिणामतमन्यद्यपद्यत्सेणहृषयति यैर्बिंबयोजनगुणस्त्रिगुणः स्वकक्षाव्यासोलयोजनहतः फलचापमुक्तं हि
घंरवीदुकलिकात्मकबिंबमेतत्तुल्यं यतः स्वचरबिंबजमध्यनेम्योः ७२ मध्यस्थकक्षावलयप्रदेशसंपूर्णजीवात्मकलाहतु
र्न स्यादीदृशं प्राग्गदितं त्वयापि नाथोपलब्धिज्यकयोः कृतीये ७३ तदेकमलेनतृतापलघ्नज्याभनेतत्तृतलब्धिजिनोपं

MEMORIAL

एवंमयोक्तं वदसीत्यमेतच्चायुक्तमर्द्धाख्यगुणाप्रसिद्धेरिति· ये: सुधीभि:· फलचापद्विगुणं सूर्यचंद्रकलात्मकबिंबमुक्तमिति संबंध:·
एतत्तु तुच्छं· अयुक्तं· हेतुमाह यतइति· ग्रहबिंबीयकेंद्रेनेमो:· अंतर्गतकक्षावृत्तप्रदेशस्य संपूर्णज्यारूपपूर्वोक्तफलात्· धनु:·
नस्यात्· अर्द्धज्यातो धनु: सर्वत्रोक्तमत्र संपूर्णज्यात: संपूर्णधनुर्द्धज्याभिरयुक्तं हृतं· नहि संपूर्णज्यांका: क्वचिदुक्ता: येनो
क्तं युक्तमिति सर्वथै· ननु संपूर्णज्यांककथनेनापि संपूर्णज्यात: संपूर्णधनुर्भवेत्सवसूत्रमिति सत्यमाह दृश्यमिति· संपूर्णज्या
त: संपूर्णज्यात: संतु पूर्णधनुरानमिति सर्वथै· त्वयैतदंगीकृतं· अपि शास्त्रात्पूर्वग्रंथकारै: पूर्वं नोक्तं· आक्षिपति· अथेति·
कक्षावृत्तबिंबं कृत्वा तद्व्यासरेखातिरश्चीनाकार्या· तद्रेखार्द्धफलतुल्यभुज: केंद्रयोरंतरत्रिज्याकोटि: भुजाग्रकक्षावृत्त
केंद्रांतरसूत्रं तद्दृग्योगमूलं कर्णा: कर्णाग्रे फलमिति भुजरेखा तदाकर्णरेखांतर्गतत्रिज्यामितायेकिमिति लब्धिरियं·
तदर्द्धज्या· बिंबव्यासदलमितसंपूर्णज्यासंबंधिकक्षाप्रदेशरूपसंपूर्णधनुषोर्द्धज्या· तच्चापसएवकक्षाप्रदेशोर्द्धध
नुराकार:· एवमुक्तमयोक्तं पद्यक्षेपेण· इत्थं नेत्वं वदसि· आक्षेपं निरस्यति· एतदिति· च: समुच्चये· युक्तिविरुद्धं· हेतुमा
ह अर्द्धाख्यगुणाप्रसिद्धेरिति· त्रिज्याग्रपरिणतस्य कर्णरेखाया: बिंबांतर्गतत्वेननेमिकक्षैक्यासंस्पृष्टत्वाद्बिंबकेंद्रेने

मोरंत: स्थितकक्षाप्रदेशार्द्धज्यात्वेनासिद्धे:· किंतु कर्णसूत्रं कक्षावृत्ते पत्रलग्नं तदवधिबिंबकेंद्रस्थानाकक्षाप्रदेशस्यार्द्धज्या
त्वसिद्धे: प्रकृतानुपयुक्तत्वं दोषइति भाव: ७४ भूपृष्ठेऽर्धनेमिसंबंधेन छायाछायाकर्णौ श्लोकाभ्यामाह कुगर्भशंकुदृग्ज्य
योर्धनुर्लंबौ क्रमेण यो· स्वबिंबखंडलिप्तिकायुतोनितौ ज्यके तयो: ७५ नृदृग्ज्येन तो दृग्ज्यकासूर्यनिघ्नीधराछन्नसूत्रोन
शंकारवभक्ता· प्रभादर्शनीयानतो भाक्रति: स्यात्कुपृष्ठे स्वबिंबोर्धनेमिप्रजातेति· भूगर्भीययो: शंकुदृग्ज्ययोर्धनुरत्रौ यो
बिंबकेंद्रीयौ तौ क्रमेण पहबिंबार्द्धकलाभिर्युतौ नितौ बिंबोर्धनेमेर्दृग्वृत्तसंस्पर्शान्ननतनतौ तयोर्ज्ये शंकुदृग्ज्ये· ततो नंतरं
इयं दृग्ज्योर्धनेमे भूगर्भपृष्ठयोरभिन्नाद्द्वादशगुणा· शंकोर्भूगर्भीयत्वा भूपृष्ठीयत्वसिद्ध्यर्थं भूसूत्रोन शंकुस्तेन भक्ता· दर्श
नयोग्याद्द्वादशांगुलशंकोर्छायास्यात्ततश्छायाया: सकाशात्· छायाद्वादशयोर्वर्गयोगात्सदं छायाकर्ण:· भूपृष्ठे ग्रहबिं
बोर्धनेमिसंबद्धोछायाछायाकर्णावित्यर्थ:· भूपृष्ठे त्रिज्यासंबंधेन छायाक्षेत्राभावात्त्रिज्याद्वादशगुणा भूपृष्ठशंकुभक्ता
छायाकर्णइत्युक्तमिति सूचितं ७६ अथ छायाया: कालानयनविवक्षु: प्रथमं दृष्टछायाया: पद्याभ्यां भूगर्भशंकुमाह
कुछन्नसूत्रार्कलंबेन निघ्नीदृष्टप्रभादृष्टभयायुतास्या:· कुछन्नसूत्रार्कयुतेश्च वर्गयोगात्सदं तद्विहृतात्त्रिभज्या ७७ कु

छन्नसूत्रार्कसुनिप्रयुक्तयास्याश्चापभागारहितानिनेन· बिंबस्यार्कखंडेनततोज्यकासौभूगर्भजोभीष्टनरोतिसूक्ष्मइति·कुछन्नसूत्र
स्यद्वादशांगुलशंकोः प्रसक्तछायया·प्रसक्तछाययायुता·अस्याः सिद्धायाः कुछन्नसूत्रद्वादशयोगस्य चः समुच्चये·तेनद्वयोर्वर्गयो
र्योगान्मूलं तेन· कुछन्नसूत्रद्वादशयोगगुणितात्रिज्याभक्ता·अस्याः भूगर्भबिंबोर्ध्वनेमिशंकुरूपायाधनुरंशाःस्वीयेनबिंबस्या
र्द्धेनकलात्मकेनोनाः बिंबकेंद्रस्योन्नतांशास्तेभ्योज्या· असौभूतगर्भो योभीष्टकालिकः सूक्ष्मः शंकुः अत्रोपपत्तिः भूपृष्ठछाया
समसूर्यो क्रांत्यास्वीकृताः अस्याः कर्णेनभूपृष्ठेत्रिज्यासंबंधाभावाच्छंकुसाधनं· दृग्ज्याया अज्ञानाच्छायावैपरीत्येनतदज्ञानं· अ
तोभूगर्भसंबंधेनक्षेत्रात्रिज्यया अत्याशंकुरितिभूमर्भसंबंधेनक्षेत्रंकल्पितं· स्थापितद्वादशांगुलशंकोर्भूपृष्ठस्थस्यभूगर्भा
दंतरंकुछन्नसूत्रं· तेनयुतोद्वादशांगुलशंकुर्भूगर्भांकोटिः द्वादशांशंकुकोटौछायायुतनलदास्यांकोटौकोयुजदृस्यतुपाते
प्रमाणापवर्त्तनेनेष्टानेकुछन्नसूत्रार्कभागःसरूपः छायायुणितोयुजोजातोभूगर्भसमभूमौसुनेसंतं·तद्वर्गयोगपदंसुज्ञा
याछंकुग्रपर्यंतकर्णः·एतत्कर्णेनद्वादशांकुछन्नसूत्रयोगःकोटिस्तदात्रिज्याकर्णेनकेतिभूगर्भऊर्ध्वनेमिशंकुः अग्रेपूर्वो
क्तवैपरीत्येनबिंबकेंद्रोन्नतांशास्तेषांज्याभूगर्भशंकुरितिसुगमं ७८ शंकोर्वैपरीत्येनोन्नतनतकालौचतुर्भिःपद्यैराह

राम०
१८३

शंकुः पलक्षेत्रजकर्णनिघ्नलंबकोटिभक्तोहनिरिष्टकाले सात्रिज्यकाधीविहृताद्यमौर्व्याभीष्टांसकासौत्रस्यगोले ७९ चरज्य
योनासहिताक्रमेणसौम्येरक्षादथदक्षिणेतु व्यस्तंनतश्चापलवांगश्चरेणगोलक्रमतोसुतोनः ९० सौम्येनिरक्षादथदक्षि
णेस्याद्व्यस्तंकुगर्भोन्नतनाडिकाःस्फुटः त्रिज्याचरज्यासहितोनितासामध्याक्रमादुत्तरयाम्यगोले ९१ सौम्येनिरक्षादथदक्षि
णेस्याद्व्यस्तानिजेष्टांसकयाविहीना· शेषस्यचापंविपरीतखंडांशमित्यानतनाडिकास्युरिति·दृष्टकाले· छायाकाले· तदितिःसा·
दृष्टहनिः·साःअभीष्टांसा·निरक्षादुत्तरभागेउक्तं·दक्षिणभागेतुव्यस्तं· ततःसूत्ररूपाणि·धनुरंशानांषडंशाश्चनेणोक्तगोलक्र
मात्कृतोनः·निरक्षादुत्तरभागे·दक्षिणभागेव्यस्तंकुगर्भेउन्नतघट्यःस्फुटानतकालमाहत्रिज्येति·चरज्यायासुतोनात्रिज्योत्त
रदक्षिणगोलेक्रमान्मध्यांत्यानिरक्षादुत्तरभागेदक्षिणभागेमध्यंत्याव्यस्तास्यात्· स्वामिमतेष्टांसयाप्राक्सिद्धयामध्यांत्याही
ना·शेषस्योक्तमंधतुः अस्यषडंशप्रमाणेनपूर्वोक्ताः उन्नतज्ञानेनस्वतःसिद्धाः नतघट्यःस्फुटाः अत्रोपपत्तिःयाम्योत्तरा
होरात्रवृत्तसंपातबद्धसूत्रमुदयास्तसूत्रपर्यंतमूर्ध्वगोलहृश्यमध्यांत्यात्रिज्याप्रमाणेन·अतउन्मंडलसूत्रावधितत्सूत्र
योरंतरालेचरज्यात्वादुक्तामध्यांत्योपपन्ना·तन्मध्येदृष्टांत्योन्नितंसमसूत्रेणोनंशेषंनतकालोक्रमज्येति ९२ ननुत्रि·

ज्याधिकस्यकर्णचापंकार्यमिसनत्र्याहत्रिज्याधिकयत्खलुनक्रमोत्क्षचापंसखांकं धनुरुक्रमंस्यात्. ननेनहीनंक्रदलंकुगर्भ
संबंधतोवोन्नतनाडिकाः स्फरिनिःयत्. त्रिज्यातोधिकं. तस्याधिकस्योर्धंत्रखंडक्रमेणजातंधनुःत्र्यत्रक्रमपदमुक्रमज्याप्र
संगात्केवलज्यापदस्याक्रमज्यार्थलद्वारणाय. नवस्यंशयुक्तं. उक्रमंधनुःस्यात्. वा. पूर्वमुन्नतघटीनामुक्तं. कुगर्भसंबंधतः
भूगर्भीयाइत्यर्थः. अत्रोपपत्तिः. त्रिज्याधिकनतोक्रमज्यायास्त्रिज्यासंबंधिचापंतद्दृक्क्षयाम्योत्तरवृत्तांतर्गताहोरात्रवृत्तप्र
देशः पंचदशाघटिकात्मकोनवतिकालांशरूपंच. अधिकमुद्भूतस्तत्रक्रमज्यारूपंसूत्रमधलपमुद्भूतादभीष्टग्रहस्छा
नपर्यंतमहोरात्रवृत्तैकदेशरूपंकालांशाश्चक्रमुपपन्नं ८३ अथभूएष्टोन्नतघटिकाआहकुछन्नसूत्रोन्मितशंकुतो
याउक्रमप्रकारोन्नतनाडिकास्ताः भूगर्भजासूत्रनाडिकासुशोध्याः कुएष्टोन्नतनाडिकाः स्फरिनि भूएष्टदृग्निजेग्रहत्वि
बंस्यान्नराकुछन्नसूत्रोन्मितशंकुर्नियतंस्यात्तस्माद्दुक्प्रकारेणोन्नतघट्योयास्ता. भूगर्भएष्टांतरूपाः भूगर्भीयासूत्रनत
घटीषुशोध्याः शेषाः कुएष्टीयोन्नतनाड्यः स्फः ८४ कालसाधनेविशेषमाहछायानीतघटीसुसाधितखगाक्रांतिज्य
कादेः पुनस्त्रिशांसेष्टहृतेसतोपिसमयः साध्योमुहुः स्यात्सुरः कालानीतभयातुकालमसकृन्नोसाधयेदेकदा भाभुद्भवे

मिहागतोहिसमयः सूक्ष्मो भवेत्साधनरीति. कालाज्ञानेछायातःसाधितघटीभिःसुसाधितग्रहाक्रांतिज्याकपयुक्तंसाध्यंतस्मा
त्पुनर्द्वितीयवारमिष्टहृतेशिंशासा. साध्या. ततइष्टांस्यायाः समयः साध्यः एवंमुहुर्यावदभेदः सूक्ष्मः कालः स्यात्. सुक्ष्मंचैतत्.
कालानानेनतात्कालिकगणितोपयुक्तपदार्थानामत्तानरभीष्टकालिकग्रहीतग्रहादिजानितपरार्थैःछायातः कालः सूक्ष्मो
नभवत्येवातः साधितस्थूलकालिकग्रहाक्रांत्यादिकस्यासन्नकालिकत्वात्सर्वापेक्षयातत्साधितकालः सूक्ष्मस्यसकृदिति. का
लज्ञानेनकालानीतछायायातुकालमसकृन्नसाधयेत्. हेतुमाहएकदेति. कालज्ञानेकालानीतछायातः कालानयनंव्यर्थमेव.
परंतुसाधितछायायाः शुद्धिनिमित्तं. इष्टज्ञातकाले एकदा. एकवारमेवगणितत्रिप्रयानीतः समयः साधनः सूक्ष्मोपनः
स्यात्. गणितोपयुक्तपदार्थानांतात्कालिकत्वेनसूक्ष्मत्वादितिभावः ८५ मध्याह्नछायातउन्नतांशानतांशज्ञानमाह न
ध्याह्नकालेरविदृष्टमायाः पूर्वोक्तरीत्यावनिगर्भशंकोः चापोन्नतांशानवतेर्विमुक्तानतांशकाः स्फः खलुयाम्यसौम्याइतिसू
र्यबिंबस्यहादशांगुलशंकुसंबंधेनयत्सत्छायायाः सकाशात्. पूर्वविधिना भूगर्भीयः शंकुस्तस्याचापरूपाउन्नतांशाः
नवतेः शुद्धानतांशाः स्वमध्यादर्कबिंबपर्यंतदक्षिणाउत्तरावाज्ञेयाः ८६ नतांशेभ्यः क्रांत्यंशापलांशान्यतरज्ञानेनतरज्ञान

माहनमाहननांशापमांशांतरंतुल्यदिक्केपुनर्भिन्नदिक्केपलांशाभवेयुः पलांशैर्नतांशा अथोक्तप्रकारात्कृताः संस्कृताः क्रांति
भागाभवंतीति. उक्तप्रकारात् एकभिन्नदिक्क्रमेणांतराद्योगाद्वेत्यर्थः संस्कृताः युक्ता अंतरिताः कृताः संपादिताः क्रांत्यंशाः
अक्षांशादधिकेदक्षिणेदक्षिणा अन्यथोत्तरा इति ध्येयं. एतत्सर्वपदार्थव्यक्तीकरणात्सुगमं ७७ अथ नलिकाबंधं विव
क्षुः प्रथमं तदुपयुक्तं भुजं प्रतिजानंस्तदुपकरणमाह प्राक्सिद्धस्तुवरवेचरान् भसितेसंवादमायांति किंनोवेति ग्रहदर्शनार्थं
नलिकाबंधोपयुक्तं भुजं वक्ष्येत्र निजेष्टकालजनितछायाश्रुतीसाधिते भूपृष्ठे ग्रहबिंबकेंद्रजनितेग्रास्येनुनेम्यस्त्रवे
इति. पूर्वसाधितस्पष्टग्रहायेने भ्याकाशसंवारं भ्याकाशसिद्धचारतांप्राप्नुवंति. नवा. इतिविप्रतिपन्नौ ग्रहदर्शनं नियाम
कं. नचिमित्तं योनलिकाबंधस्तत्रोपयुक्तं भुजं वक्ष्ये. तत्र. भुजानयने निमित्तसप्तमीतदर्थमित्यर्थः स्वाभीष्टकालजातेछा
याछायाश्रुतीभूपृष्ठेसाधिते. ग्रहबिंबकेंद्रीयग्रास्ये. ग्रहबिंबनेम्यस्तन्नेपागुक्तेछायाछायाश्रुतीनयास्ये. नलिकामुखे
नेमिदर्शनेग्रहदर्शनसंदेहात्केंद्रदर्शनेग्रहदर्शनमिश्रयादुक्तंयुक्तं ८८ भुजमाहमिति त्रिभज्याहतास्वाग्रकाकर्मणनिघ्नी
भवेत्कर्णवृत्ताग्रहीकाव्यस्तदिक्का. पलछायया सौम्ययाव्यस्तसौम्ययुतोनैकभिन्नाशायास्याद्भुजोयमिति. स्वस्ययह

स्याया. छायाकर्णेनगुणिता. त्रिज्यया भक्ताफलंछायाकर्णवृत्ते याव्यस्तदिक्का. उत्तराचेद्दक्षिणाचेदुत्तरेस्यर्थः निरक्षादुत्तरभा
गेक्षभयासदोत्तरयाः दक्षिणभागेसदादक्षिणयेत्यर्थात्. एकभिन्नदिशया. क्रमेणयुतोना. भुजः. अयंप्रतिज्ञातः स्यात्: ७९
पुनरुक्तभ्रमवारणायाह अथोपपत्तिरिति उपपत्तिमेवाह त्रिज्यावृत्तेग्रातदाभाश्रुतौकारवेदारछायावृत्तपट्टांतरेस्यात्. व्य
स्तांशासासंस्कृतासौम्यदिक्का. छायाभेनुस्तलेभाग्रहोः स्यादिति. गोलेग्रहस्यदृग्वृत्तस्थितत्वादपिनद्वृत्तसंबद्धा. अतो
दृग्वृत्तरूपेत्रिज्यावृत्तेपूर्वोक्तायातदाछायाकर्णवृत्तेदृग्वृत्तानुकारलघुवृत्तेकाफलमया. यहात. वृत्ते. दृग्वृत्तेपट्टांतरे
वृत्तार्द्धइत्यर्थः छायाभूमेर्भवति. अस्मात्कारणात्सा. छायाकर्णवृत्तेऊर्ध्वाधरेलघुनिदृग्वृत्ताकारेसाधितायाद्वादशांगुलशं
कोः छायायीयाः विपरीतदिक्का. अयाशंकुनलयोः संस्कारेपूर्वेभुजोक्तः शंकुनलस्यनिरक्षदेशादुत्तरभागेदक्षिणत्वाटा
यांकर्णवृत्तेशंकुनलंपरिणामितंपलभोत्तरा. अतएवोत्तरदिक्कमरुछायाभाभुल्यतायस्यैतादृशी. नुस्तले. शंकोस्तले.
पलछायारूपोत्तरशंकुनलेस्यक्. उत्तरीसासंस्कृताछायायस्यभुजः स्यात्. पूर्वापरसूत्राभुजांतरेदक्षिणतउत्तरतोवाछा
यायंभवतीत्यर्थः ९ भुजस्वरूपोक्तादिशोपिसिद्धाइत्याह अतएवभुजांतरेणभाग्रात्परपूर्वेदिनपूर्वेपश्चिमार्द्धे. भुजभा

कृतिभेदमूलको योनरतः लोभुजएवयाम्यसौम्येइति·यतः पूर्वापरसूत्रछायाग्रपर्यंतं दक्षिणोत्तरं भुजोतएवेत्यर्थः छायाग्र
भुजांतरेणयस्तदिक्केन·दिनस्यपूर्वार्द्धे उत्तरार्द्धे क्रमेण·द्वादशांगुलशंकुमूलात्·आनीतभुजछायायोर्वर्गौतयोरंतरमूल
रूपकोघा·तदंतरेणेत्यर्थः परपूर्वदिशोस्तः भुजरेखैवदक्षिणोत्तरे·अतएवैकस्मादपिभाग्यतोभुजमितांकोटामितांशंकु
तः·अस्येघष्टिमुजनघाभुविपथायथ्ययोःस्याद्धतिः कोटिः प्राच्यपराभवेदितिहृतेबाहुश्चयाम्योत्तरदिनिभास्करोत्रं
संगछते ९१ चतुर्भिःपद्यैर्नलिकाबंधमाहविधायबिंदुंसमभूमिभागेज्ञात्वादिशःकोटिरतःप्रदेयाःप्रसक्तुरवीपूर्वक
पालसंस्थेपूर्वामुखीपश्चिमगेग्रहेसा ९२ कोद्यगतोदोरपियाम्यसौम्योबिंदोश्चभाभाग्रभुजाग्रयोगात्·सूत्रंनलग्रोत
मपिस्वकर्णाकारंकुबिंदुस्थनराग्रसत्रं ९३ तद्देवतन्मार्गवशान्निबद्धमौर्वेग्रहष्टाछयमूलकंतं·नलंविधायाथनिबद्ध
मूलाग्रयोःसुवंशाद्दिनयेनिखाते ९४ सूत्रंचनिष्कास्यविलोकयेत्तेग्रहंनलछिद्रगयास्वदृष्टा·एतद्विलोमात्यनिबिं
बमंद्वादशांदिक्केगणकःप्रपश्येदिति·समभूप्रदेशेबिंदुंकृत्वादिशोपिज्ञात्वा·अतः·बिंदोःसकाशात्·सा·पूर्वोक्त
दिक्साधनोक्तकोटिरित्यर्थः पूर्वकपालसंस्थेग्रहे·पंग्रहमध्यंदिनपर्यंतममीष्टेकाले पश्चिमदिगभिमुखीदेया·पश्चिम

कपालगेग्रहे·यदापरहिनार्द्धानर्गनाभीष्टकाले·पूर्वाभिमुखीदेयेत्यर्थः कोद्यगमारभ्यभुजोपिदक्षिणोत्तरोदेयः·बिंदोःसका
शाद्भुजाग्रावधिछायादेया·इदंप्रसक्तेनंपूर्वमुक्तं·छायाग्रभुजाग्रयुतिस्थानमारभ्यनलेयोनंसूत्रंछायाकर्णाकारंभूबिंदुस्थ
द्वादशांगुलशिखरस्पृष्टंसन्नदेवसूत्रंकर्णमार्गवशाद्दोर्द्वेग्रदेशेनिबद्धं·अत्र सूत्रे·नेयस्मिन्निदंसूत्रंप्रोतमस्ति·नलं·दृष्टछाये
मूलेयस्येवंविधंकृत्वानंतरं·नलमूलाग्रयोःसुवंशाद्दिनयेरोपितेनिबद्ध·सूत्रंनिष्कास्यच·आकाशेग्रहबिंबंनूलछिद्रप्रदि
ष्टयानिजदृष्टागणकःपश्येत्·छायायाः बिंबस्थकिरणमार्गवशात्सनमात्रदयशोज्ञानार्थंक्षेत्रंभूमाबुक्तं ततोग्रहबिंबदे
द्वावधिसूत्रंग्रहदर्शनमार्गइत्यादिसुगममस्तु·प्रकारांतरेणदर्शनमाहएतद्दिति·उक्तवैपरीत्यात्·ग्रहप्रतिबिंबजलाद
र्शादौगणकःपंडितःपश्येत्·तद्दर्शनेनविलोमप्रकारःस्वतोज्ञेयइति ९५ विलोमप्रकारमेवाहमिवेरपशंकुजभाग्र
योगेबिंदोर्नराग्रयुगतेचसूत्रे·तथैवधार्यंनलकोत्रखेटंबिंदुस्थतोयेसुशिरेणपश्येदिति·भुजभाग्रयुतिस्थाने·शंकुस्थाग्र
·बिंदुतःशंकुग्रसंक्रांतसूत्रेनलकःप्रागुक्तरीत्याधार्यःदृष्टछायायोनलकोग्रमूलयोर्वशाद्द्वयेरोपितेनिबद्धः·अ
त्रनलकेसूत्रंनिष्कास्यानेनबिंदुस्थजलादर्शादौःग्रहप्रतिबिंबं·नलकाग्रछिद्रद्वारापश्येत्·तथाचशंकुसूत्रयोरेवनिबे

ज्ञानं विपरीतं नास्त्रेनिनास्त्यर्थे भूपृष्ठाद्ग्रहबिंबे शंकुतरेणतदंतरेणैवाधोप्रतिबिंबदर्शनमतः प्रतिबिंबदृक्सूत्रं भूमौप
त्रलगतिसत्रप्रतिबिंबदर्शनीयमिति बिंदुस्थाने सूत्रयोगात्सर्वं समंजसं १९६ ननु यत्काले ग्रहदर्शनमिष्टं तं
काले ग्रहादिनलिकाबंधांकर्मकरणे ननत्कालस्यातिक्रांतत्वादतिक्रांतकालिकनलिकाबंधे ग्रहबिंबदर्शनं कथमपिनसंभ
वति ग्रहस्यस्थिरत्वामात्रादिसतो भास्करोक्तमुपसंहारमनुवदति दर्शयेद्दिवि चरंदिवि केवलानेह सिद्धचरदर्शनयोग्ये पूर्वमेव
विरचय्य यथोक्तं रंजनाय सुजनस्य नृपस्येति ग्रहदर्शनयोग्ये काले यथोक्तं नलिकाबंधं यत्कालेदर्शनमिष्टं तत्कालात्पूर्वं
एवकारान्नरकालनिरासः सिद्धत्वा सुजनस्य राज्ञो रंजननिमित्तं ग्रहमाकाशे जलेवा दर्शयेत् तथाचनोक्तदोषइति भावः
तत्काले ग्रहदर्शनं चेदुक्तगणितस्याकाशसिद्धत्वं नो चेदसंवादइति परीक्षात्वमस्याधिकारस्योपपन्नं १९७ अधिकार
मुपसंहरति इति सिद्धांततत्त्वार्थसुनीश्वरकृते भवत्सिद्धांतसार्वभौमे यंत्रपूर्णस्त्रिप्रश्नसंज्ञकइति यद्यपि वत्समाणो
क्तात्राधिकारासमाप्तेरेतत्पद्यमनुचितं तथापि प्राचीनानुसारेण शिष्यजनमनःप्रसादार्थं विश्रामोक्तिसूचकमेत
त्पद्यमिति ध्येयं श्रीः अथ चंद्रादिग्रहनक्षत्राणां परीक्षार्थं गणितविशेषप्रतिपादकग्रंथं विवक्षुः शिष्यावधानार्थं सं

MEMORIAL

गतिपूर्वकं प्रतिजानीते अथ प्रसंगाच्छशिपूर्वकाणां षण्णां ग्रहाणां खलु भानिमित्तं दास्यादिबिंबात्मकतारकाणां चासां विशेषं
गणितं प्रवक्ष्यीति अथ पूर्वं यथानंतरं स्पष्टत्वसत्त्वपेक्षानहेतुरूपात्त्वसंगादित्यर्थः अश्विन्यादयो बिंबस्वरूपाः यास्ता रक्ता
स्तासां प्रसरद्रश्मीनां कांतिवत्त्वसमविंशतिविभागात्मकानामदृश्यानां निरासः विशेषं पूर्वोक्ताधिकं गणितमावश्य
कमहं वदामि १ तत्रैषां यन्मिमित्तं विशेषगणितं तत्तत्साधनं मूलभूतं ग्रहाणां पद्याभ्यामाह विक्षेपलिप्ताः शशिनः खभा
निरवांकाः खसूर्याः खरसाः खसूर्याः खांकाः क्रमात्स्यातयुतस्फुटाख्यग्रहाः भुजज्योक्तशरश्चकाग्नी २ त्रिज्याहतालब्धधनु
र्लवाद्यं शरः सपातग्रहगोलदिक्कः अत्रोपपत्तिं शृणु निर्मलांतां कांसंशावस्वर्बमताद्विभिन्नामिति शशिनमारभ्य ग्र
हाणां विक्षेपकलाः क्रमात् मध्यमाधिकारानीतपातेन युतः स्पष्टपातग्रहस्य भुजज्या उक्ताः विक्षेपायरनाम्नः शरस्य
कलास्ता संज्ञया गुणिता त्रिज्यया भक्ता लब्धस्य धनुरंशाद्यं सपातस्य स्पष्टग्रहगोलदिक्कः शरः स्यात् शिष्यावधानार्थं
मुपपत्तिं प्रतिजानीते अत्रेति शरानयने निर्मला महत्वणा हेतुमाह कांसंशानयनोपपत्तिरहूषणा तद्दोषेतदुपपत्तिरूप
नमप्यदुष्टमन्यथा कांसंशानयनोपपत्तेरपि दुष्टत्वापत्तेरिति भावः नन्वेवं चार्यैस्तयोरुपपत्तौ भिन्नरीत्योपपादना

स्तदुपपन्ने पूर्वमतविरोधो दूषणमिति मतमुपपन्नेर्युक्तिविरोधाभावे तद्विरोधोप्यसूनिकरइति भावः ३
तत्राक्षाग्रहणोक्षेपवृत्तं पद्याभ्यामुपपादयति महर्षिभिश्चंद्रसूर्यग्रहाणां स्वबुद्धितस्तद्गमनानुरोधात् कक्षास्थपातांकस
षष्ट्यंशपातांकयोर्विलग्नशरवृत्तसंज्ञं ४ पातादग्रे एष्टभत्रयांतेकक्षावृत्तीयास्यदेशात्क्रमेण सौम्ये याम्ये प्रोक्तविक्षेपलि
प्ताभिर्लग्नंतत्स्थितंक्षेपवृत्तमिति चंद्रादिग्रहाणां षण्णां महामुनिभिः स्वबुद्ध्या ग्रहबिंबगमनानुरोधात् यत्स्थितंक्षेपवृ
त्तं तच्छरवृत्तसंज्ञं कक्षास्थपातभोगांकसप्तपातभोगचिह्नयोर्विलग्नं पातस्थानाद्राशिक्रममार्गेणाग्रे एष्टराशित्रयांते
कक्षावृत्तसंबंधिनः प्रदेशात्क्रमेणउत्तरेदक्षिणे प्रोक्तविक्षेपकलाचिह्नं तत्रितप्रदेशे लग्नं च ५ अथास्यानुकल्पवृत्तं दृग्गो
लेप्रोतयति स्वेस्मिन्वृत्ते चंद्रपूर्वग्रहास्तिष्ठंतीतः क्रांतिवृत्ते सदैव यस्मात्तस्मात्प्रोक्तगोलसंस्थे प्रोतं कार्यं राशिवृत्तेवि
वृत्तमिति चंद्रादिग्रहाः बिंबात्मकाः स्वकीयेगिस्मिन्विक्षेपसंज्ञे वृत्ते प्रतिवृत्तस्थितिद्वाराधिनिष्ठंति सूर्यस्तु क्रांतिवृत्तानु
सृतस्वगोलवृत्ते सदा प्रतिवृत्तस्थितिद्वारा तिष्ठति एवकारात्कदाचिदप्यविच्छेदः यस्मादुक्ताकाशस्थितिरियं तस्माद्धेतोः प्रा
गुक्तदृग्गोलस्थितेराशिवृत्ते क्रांतिवृत्ताख्ये विवृत्तं विक्षेपवृत्तं वंशशलाकानिर्मितं क्षेपाक्षरलोपात् प्रोतमुक्तरीसाका

राम०
१८८

निर्मितं क्षेपाक्षरलोपात् प्रोतमुक्तरीसाकार्यं ६ पातभगणोपपत्तिमाह कक्षावृत्ते क्षेपवृत्तं स्वशक्त्या पश्चात्पातिप्रसहंतेनपू
र्वैः तज्जाः प्रोक्ताः पर्ययाः पातजाता यस्मात्सातो योगरूपश्चलोस्मिन्निति यतः कक्षावृत्ते क्षेपवृत्तं स्वरेशक्त्या प्रसहं पश्चिमा
भिमुखं गच्छति तेनकारणेन तज्जाः तद्वृत्तगमनजाताः भगणाः पातजाताः पातीयाभगणाः पूर्वं प्रोक्ताः वृत्तभगणानां पा
तभगत्वं कुतइत्यतो हेतुमाह यस्मादिति अस्मिन् क्रांतिवृत्तानुकारे कक्षावृत्ते योगरूपः शरवृत्तयोगस्वरूपः पातश्चलः प्रत्य
हं स्वशक्तिवृत्तगमनादस्थिरइत्यर्थः एतदेवयुक्तमैः साहित्योक्ताभिरुक्तं निवद्धं स्ववृत्ततोपक्रमतश्चक्रतायेविक्षेपविक्षेपि
तविग्रहाभ्यां स्वमेडलेपूर्वं विकारवंतस्तेषामवश्यं भवतीहपातइति ७ शरस्वरूपंतत्परमाभावस्थानेचानुपातप्रवृत्त्य
र्थं पद्याभ्यामाह नाडिकामंडलाक्रांतिवृत्तांशकोयाम्यतः सौम्यैर्लवैः स्याच्चते क्रांतिसंज्ञास्तथा क्रांतिवृत्तांशतः खेरविबाश्र
यः क्षेपवृत्तांशकः ८ यैर्लवैर्याम्यतः सौम्यतोवाभवेत्तैर्लवायाम्यसौम्याः शरास्याः स्युतः तेलवाभावात्मकाः पातनुल्येग्रहेस्त
ः पराः पातनस्यक्षेपतुल्यांतरेरति नाडिकावृत्तप्रदेशाद्यैरंशैर्दक्षिणेउत्तरेवा क्रांतिवृत्तप्रदेशास्यात्तेशायथा क्रांतास्याः पूर्वमुक्ता
स्तथा क्रांतिवृत्तप्रदेशाद्दक्षेपास्यशरवृत्तप्रदेशो बिंबो धर्मधरसूत्रस्थत्वेन बिंबाश्रयभूतो बिंबस्यप्रतिवृत्तस्थत्वात् यद्वा क

णेवृत्तमेवत्रिज्यावृत्तंस्वीकृत्यतद्भिप्रायेणाकाशशोलेसाक्षादेवग्रहबिंबाश्रयोविक्षेपवृत्तप्रदेशोनोर्ध्वाधरत्रसंबंधेनयेरंशौ
दक्षिणेउत्तरेवामवेभागादक्षिणाउत्तराः क्रमेणशरसंज्ञाउक्ताः तेप्रोक्तस्वरूपाः शरांशाशुक्रारान्मतांतरेन्यथैतिसूचितं
पातनुल्येग्रहे अत्रपातपदद्वादशराशिशुद्धराश्यादिपातान्यनरपरं तेनपातस्थानेग्रहेसषड्पातस्थानेग्रहेचपातसं
स्थेइतिपाठेतुक्रांतिशरवृत्तयोःसंयोगद्वयरूपपातद्वयान्यनरसंस्थेग्रहभोगेइत्यर्थः अभावात्मकाःशराभावइत्यर्थः पा
तस्थानाच्चिराशितुल्यांतरेग्रहेसति परोः उक्तशरकलाषष्ठांशमिताभवंति ९ अथशरानयनमुत्पादयन्पूर्वमतं
चेतिपद्याभ्यामाह मध्येग्रहेनुपतनाच्छरएवमुक्तपातग्रहेक्षशरसाधकर्केंद्रोयाः दोर्ज्यानयापरमबाणकलागुणोन
क्रांतिज्यकावद्दिताशरजज्यकास्याः १० धनुःशरःकेंद्रजगोलदिक्कोभवत्तयाम्योत्तरसन्मुखोसौ पूर्वेतुमंदस्फुटतो
वदंतिशरस्वशीघ्रश्रवणानुपातादिति मध्ये पातस्थानतच्चिभांतरितस्थानयोरभ्यंतरेग्रहेसति अनुपाताच्छरः
एवमुक्तप्रकारेणोत्पन्नइत्यर्थः एतदेवस्पष्टयति उक्तेति उक्तास्त्रीक्रांतपातग्रहयोर्योगरूपंशरसाधकर्केंद्रय
थाफलसाधनेग्रहोच्चांतररूपंकेंद्रंतथाशरसाधनेपातस्थानाद्ग्रहभोगस्यापेक्षितत्वेनपातग्रहभोगयोःपश्चिमप

र्वमार्गतयातदैक्यरूपंशरसाधकर्केंद्रंतस्यादित्यर्थः या भुजज्या अनयाभुजज्यया परमशरकलानांज्यया चोभुसंधेयः
क्रांतिज्यकावत् यथायनांशसंस्कृतग्रहाद्भुजज्यया परमक्रांतिज्या याचक्रांतिज्यास्यात्तथापातग्रहेक्षभुजज्यापरमशर
ज्याभ्यांत्रिज्यातुल्यभुजज्ययापरमशरज्यातदेष्टभुजयाकोसमुपाताच्छरज्योक्तेत्यर्थः अस्याः शरज्यायाः धनुः शरः केंद्रं
पातग्रहेक्षयुक्तं तस्यगोलस्यादिक्कः ग्रहभोगस्यक्रांतिवृत्तस्थत्वेनक्रांतिरहितात्ग्रहबिंबस्योत्तरस्थत्वेक्रांतिवृत्तेपात
स्थानाद्भोगोमेषादिषड्भोभवतिदक्षिणस्थत्वेतुलादिषड्भवतितदिगित्यर्थः अयंशरः भवतिक्रांतिवृत्तंतस्ययाम्योत्तर
स्थानेकदंबरूपेतदुन्मुखः यथाध्रुवप्रोतवृत्तेक्रांतिस्तथाकदंबप्रोतवृत्तेग्रहबिंबकेंद्रक्रांतिवृत्तप्रदेशयोरंतररूपंशरइति
भावः पूर्वोक्तादिदंभौमादीनांविलक्षणंसमुक्तिकंव्यवस्थापयितुंग्राहकमतमाहपूर्वेइति पूर्वेग्रंथप्रवर्तकाः मंदस्प
ष्टग्रहात्स्वशीघ्रकर्णानुपाताच्छरंवदंति मंदस्पष्टपातयोगाद्भुजज्यापरमशरज्यपायुत्पन्नास्वशीघ्रकर्णभक्ताभौमादी
नांशरज्यैतिनमतंफलितं तथाचतद्वाक्यं मंदस्फुटात्वेत्यरवः स्वपातयुक्ताद्भुजज्यापदिनेषुनिघ्नी स्वशीघ्रकर्णेनहृताशरः
स्यात्सपातमंदस्फुटगोलदिक्कइति ११ एतत्पूर्वमतंपद्याभ्यांदूषयति तदसद्भुवद्भुक्तंदबाणानयनाद्भौमसुखय

इस्यवणः नमुक्तं भवतीत्यदोषयोगादथगोले गदितं शिरोमणौ चेत् १२ तदसत्वलु मध्यचंद्रतः स्याच्छशिबाणोनभवे
त्स्फुटादिधोः सः उपलब्धिरथात्रबुद्धिवर्यैर्नैमतासंशयकारणायतः सेति तत्र पूर्वोक्तमनमसत्र हेतुमाह भव
दिति भवदुक्तं चंद्रस्य शरानयनं तद्विधेर्भौमादिग्रहस्य शरः कथं न स्यात् रसेन दुक्तस्यादोषयोगात् बाधकाभावा
दित्यर्थः अत्र बाधकमाक्षिपति अथेति सिद्धांतशिरोमणौ गोले गोलबंधे गदितं चंद्रशीघ्रोच्चभौमादीनां शरोन
साध्य इति प्रतिपादितं तथाहि मंदस्फुटोदाक्यनिमंडले चभ्रमसूर्यस्य मनस्तस्य च तत्र पातः पाते न युक्ताद्गणिता
गतेन मंदस्फुटात्तेव चरतः शरोस्यात् पाते यवाशीघ्रफलं विलोमं हत्वास्फुटात्तेन युताच्छरोनः चंद्रस्य कक्षावलयेहि पातः टाद्वि
धोर्मध्यमपातयुक्तादिति एतत्प्रपंचितं मरीचाविस्फुटरम्यते इति चेत् बाधकमिदं निरस्यति तदिति सिद्धांतशिरोमणौ एक
कं बाधकमसत् अत्र हेतुमाह मध्यचंद्रतइति यदि भौमादिबिंबं शीघ्रप्रतिवृत्ते भ्रमति ततः स्फुटग्रहस्य मध्यमोमंदस्य
वृत्तत्र तस्यैव वृत्तस्य वक्रभूतत्वात् अतोनुपातानीतपातोपि मध्यमत्वात्तत्रैव न मंदप्रतिवृत्ते तत्र भौमादिबिंबाभावा
त् अन्यथा शीघ्रफलानुपपत्तेः अर्हगणानीतभौमादेर्मध्यममध्यमत्वात् तेन पातमंदस्य वृत्तयोरेकवृत्तस्थत्वात्सातयु

नापि छरसाधनं न गोले शरसाधनार्थं कर्णानुपातइति नहि चंद्रबिंबस्य मंदफलान्यथानुपपत्तामंदप्रतिवृत्तस्थत्वेन मध्यमचं
द्रस्य तत्रास्थानाच्चंद्रपातस्याहर्गणानीतस्य तत्रावस्थानं तेन भौमादिशीघ्रोच्चं चंद्रशनैरो मध्यमचंद्रात्सातयुतात्कर्णानुपातेन
साध्यः स्यात् न स्पष्टचंद्रात्सातयुताद्दिनाकर्णानुपातं शरः साध्यो भवेदिति भवदुक्तं चंद्रशरे दूषणं यदि भवदुक्तं भवदुक्त
चंद्रशरोपपत्तिः प्रमाणं न हि भौमादीनामपि शीघ्रोच्चैव शरसाधनमुचितं उपपत्तेरेकनियामकत्वे नौचित्यादिति नियामक
मकत्वे प्रमाणाभावादिति भावः अत्राशंकते उपलब्धिरिति अथ उपपत्त्यनुपपत्तौ अत्र प्राचीनशरानयने उप
लब्धिः चंद्रशरस्य दृश्यत्वगणितोपयुक्तदृष्टिनथाकल्पनं युक्तं भौमादीनां शरस्य भिन्नशीघ्रागणितोपयुक्तदृष्टि प्रत्य
क्षदर्शनान्नथाकल्पनमिति भावः आशंकां निरस्यति बुद्धिवर्यैरिति सा उपलब्धिः बुद्धिरेव प्रमाणं स्वीक्रियते नै
नांगीकृतेसत्यैः नन्वसर्वादिसंमतं प्रसक्तप्रमाणं कथं नांगीक्रियते इत्यत आह संशयकारिणीति उपलब्धिः सर्व
कालावच्छेदेनाभिन्नानेकप्रकारेणा दृश्योपलब्धौ प्रमाणाभावादुपलब्धिः संदिग्धत्वादप्रमाणमिति भावः १२
ननु मंदस्य शरसाधनं भौमादीनां युक्तमेव बिंबसंबंधात्तेन भौमादीनां निर्णीतः शास्त्रार्थ चंद्रेणांगीकृतइति स्प

षचंद्रस्यैवमंदस्यष्टत्वान्नछरसाधनं चंद्रस्योक्तं चंद्रस्यकलावलयेहियातः स्फुटाद्धिधोर्मध्यमपातयुक्तादिति चनायुक्तं
नहिस्यष्टचंद्राछरसाधनंस्यष्टत्वेनांगीक्रियतेयेनभौमादीनामपिशरसाधनंस्यष्टग्रहादापद्येतेस्यतोबिंबसंबंधेनश
रसाधनंस्वंदयन्मसंगादन्यदपिपद्यत्यामाहमंदस्फुटाद्यदिशरोग्रहतारकीयःसिद्धःपुनःकथमतःश्रवणानुपातात्
त्रिज्योत्थवृत्तजनितोविपलःकृतस्तैरेवंपराःशरकलागदिताःश्रवोग्रे ९४ युक्ताःकथंचनियताश्चलकर्णयोगादेवं
स्फुटाद्ग्रहशरःश्रवणानुपातात् श्रीनीलकंठविदुषागदितोप्यसुक्तोऽर्थश्रवोनुपतनात्सुधियावबोध्यइति यदि
मंदस्फुटोभोगःशीघ्रप्रतिवृत्तेग्रहबिंबसंबद्धइतिग्रहशरोवस्तुभूतोमंदस्पष्टात्सिद्धोग्रहबिंबीयःसूपपन्नइतिहि
तैः बिंबसंबंधांगीकृतिः अतः मंदस्पष्टसाधितशरात् पुनरनंतरंकर्णानुपातात् त्रिज्यासन्नकलावृत्तसंबद्धोग्रहबिं
बसंबंधाभावान्निःप्रयोजनः शरःकुतःकृतः उक्तमभिप्रायेकर्णानुपातोक्तिरयुक्तेतिभावः ननुपरमशरकलाःकर्णच
प्रमाणोक्तास्त्रिज्याप्रमाणेनप्रसाध्योक्तशरानुपातेनशरसाधनंपूर्वाभिमतंसुज्यतेन्यथानुपातात्प्रत्तेरितिमंदस्पष्टस्था
नीयशरएवहनोनत्रिज्यासन्नकलावृत्तीयइतिनोक्तदोषइत्यतआहएवमिति यथाशरस्यकर्णानुपातोक्तिरयुक्ता

तथात्वदुक्तानुपातपर्यवसितपरमशरकलाकर्णानुपातोप्ययुक्तः यतःपराःशरकलाउक्ताःनियताःकर्णाग्रेकथंयुक्ताः
समुचिताः नोचितइत्यर्थः अत्रहेतुमाहचलकर्णयोगादिति अनियतकर्णसंबंधात् तथाचकर्णानियतत्वेपरमश
रकलाअनियतायुक्तानियताअनसंभवतीतिपरमशरकलानांकर्णानुपाताप्रवृत्तिः नचैवंशीघ्रपरिधयःकथंनि
यताःकर्णाग्रेइतिवाच्यं ग्रहबिंबस्यशीघ्रनीचोच्चवृत्तपरिधिस्थत्वेनतत्फलज्यायास्तत्रस्थत्वेनतदुपजीव्यपरिधि
प्रदेशस्यकर्णाग्रेप्रत्यक्षत्वात् अतस्त्रिज्याग्रेउक्तानांपरमशरकलानांसमुचितत्वात्तदनुपातःसपातमंदस्पष्टो
र्ज्यायानुचितएवफलेछयोरेकवृत्तस्थत्वाभावात् सपातस्पष्टोर्ज्ययोक्तानुपातोमन्मतेसूपपन्नोपितारासं
बंधाभावाद्भवन्मतेनुचितःपरमशरकलानांकर्णानुपाताभ्युपगमेपिसपातमंदस्पष्टोर्ज्यायानुपाताछरसाधन
मयुक्तं कर्णानुपातफलितानांपरमशरकलानांत्रिज्यावृत्तस्थत्वाभावात् ननुपरमशरकलानामुक्तानांत्रिज्याग्री
यत्वेसिद्धेत्रिज्याग्रेउक्ताःपरमशरकलास्तदाकर्णाग्रेकाइत्यनुपाते नोर्ध्वाधःक्रमसिद्धसमप्रदेशीपात्मब
हुकलानामसिद्धिरतोव्यस्तानुपातेनफलितकर्णानुपातेनकर्णाग्रेपरमशरकलानांज्ञानात्सपातमंदस्पष्टोर्ज्यं

यायहबिंबसंबद्धशरानयनसुक्तमुपपन्नमितिचेन्न· अवगतशरस्यकर्णाग्रीयत्वेनोक्तांतेश्चभद्वत्रेत्रिज्याग्रीयत्वेन
तयोः संस्कारकरणानुपपत्तेः· तारासंबंधसिद्धशरात्कर्णानुपानेनमहत्त्रीयकरणापत्तेश्च· चंद्रस्यबिंबसंबंधेनशरा
सिद्धेश्च· तस्माद्भद्वत्रीयशरस्यापेक्षितत्वेनोक्तपरमशरकलाभ्यः स्पष्टग्रहादेवक्रांतिवृत्तस्थाद्दृणितागतपातावेरपि
तत्रस्थादन्यत्रकल्पनेमानाभावाच्चंद्रवच्छरसाधनंभौमादीनांसुक्तरमन्यथाचंद्रशरसाधनंभवदुक्तंमहत्त्रीयम
नुपपन्नंस्यादितिभावः· अतएवज्ञानराजदैवज्ञैर्वक्ष्यैः सिद्धांतसुंदरे प्राचीनशरसाधनसुक्तापिशरवासनास्पष्ट
ग्रहाक्रांतिवद्दुक्ता· नभास्करोक्तविशेषवासनावश्यकी निरूपिता· स्वाभिप्रेतनिकटमतमनूद्य हृषयति· एवमिति·
यथापूर्वोक्तमयुक्तंतथेत्यर्थः· स्फुटान्ग्रहस्य शरः कर्णानुपातात् श्रीनीलकंठपंडितेन ताजिकवंत्रीउक्तः· अपिशब्दान्ग
हस्यस्पष्टस्यैव विचारेणग्रहणंयच्चिंतनंतमितिसमीचानंमतमित्यर्थः· परमशरकलानांकर्णानुपातेनत्रिज्यावृत्तपरि
णतानांज्ञानात्त्रिज्यावृत्तस्थस्यस्पष्टग्रहभोगाद्दृणितागतपातेनत्रिज्यावृत्तस्थेनान्यथानुपपत्त्याकल्पितेनसुक्तासुजस
याशरसाधनंमहत्त्रीयंसुक्तरमितिभावः· सुधियायुक्तिशून्योक्तेयः हेतुमाहव्यर्थेति· स्पष्टात्साधितशरस्यक-

र्णानेयेसिद्धभावाद्व्यर्थकर्णानुपानस्यात्· नचपरमशरकलानांकर्णानुपानान्नदोषइतिवाच्यं· परमशरकलानां·
कर्णाग्रीयत्वकल्पनेमानाभावात्त्रिज्यावृत्तस्थत्वकल्पनस्यलघुभूतत्वात्· अन्यथामंदस्यस्पष्टादेवसाधनापत्तेः· नच
स्फुटपरस्यमंदस्यस्पष्टएवेसर्वकरणेएवंमताभिन्नंमतंनेतिवाच्यं· मंदस्फुटाल्लेचिदुक्तेतिबाणमितिस्वग्रंथेनैव
प्राचीनमतस्यपरमतेनन्यस्तत्वात् ९५ ननूक्तंयुक्तिसिद्धंकुजार्किगुरुपातानांग्रहवच्छीघ्रजंफलं· वामंतत्तीय
कंमांदंबुधमार्गवयोः फलं १ स्वपातोनाद्दृहाज्जीवाद्गुरुभार्गवसौम्ययोः विक्षेपाद्भौमसर्कणां विक्षेपात्त्रिज्यया
त्रिज्यया विधोरितिसूर्यसिद्धांतविरोधात्कथंवयुक्तिनंभवाद्दृशामित्यतः प्राचीनमतमेवार्षमलक्षत्वेनसमर्थय
ति· एवंवादितंसायकसाधनंपत्रागमोमानयुक्तिः· इसाशयेनैवमिदंमयोक्तंनतत्वतोवाच्यं· हुलांतरवादिति·
यत्प्राचीनोक्तंशरसाधनं· तत्र· शरसाधने· अहो· परंपरामार्गानुरोधगणवश्यथानांभयादिसर्वः· आगमः· प्रमा
णं· युक्तिः प्रमाणंनसिद्ध्यति· चंद्रपातभौमादिपातयोरहर्गणानीतयोश्चंद्रत्रिज्याव्यासार्द्धकलात्रिज्याव्यासार्द्धकला
प्रतिबद्धशीघ्रप्रतिवृत्तयोरवस्थानेनियामकाभावात्· प्रोक्तशरपरमकलानांचंद्रभौमादिक्रमेणत्रिज्याकर्णा

यौयत्वेनियामकाभावाच्च एतदभिप्रायेण इदं शरानयनं एवं सग्रहाद्दिनाकर्णानुपातं मयाकथितं नत्वनः भौमादि
शरसाधनं वस्तुगत्यास्पष्टग्रहाद्दिनाकर्णानुपातं साध्यमिति आशयेन नोक्तं युक्तोक्तस्य शरसाधनस्य एवं स्वतंत्रमतत्वेन प्र
तिभावैनाद्दृक्तं पक्षांतरावगमार्थमिदं ननु युक्तिनिरस्तस्य पुनरादरणमयुक्तमिति सत्यं आहबहुलांतरत्वादिति यदस्प
ष्टस्यस्पष्टयोरंतरे शीघ्रफलत्वात्तस्य बहुत्वेनापि संभावनायां कर्णस्यार्थंतरबहुत्वसंभावनायां च एवं कल्पितशरानयन
योर्मेरुसर्षपयोरिव तुल्यताभावादिति भावः सूर्योक्तान्यथानुपपत्त्या गोलस्थितिरपि वस्तुभूता पाताच्चिभांतरे स्पष्ट
चंद्रबिंबवेधात्रवगतचंद्रपरमशरो नियतः प्रतिपरिवर्त्तवर्णाग्रे त्रिज्याग्रे नियतः स्वभूमिनः कर्णवृत्तयोः शरकला
वृत्तयोः संपातस्थाने चंद्रमंदफलसंस्कृतश्चंद्रपातश्चंद्रवद्भवति तत्र मंदप्रतिवृत्तसंबंधाच्चंद्रोहर्गणानीतो मध्य
मः तथा च कर्णवृत्ते शरसाधनार्थं मध्यमचंद्रस्पष्टपातयोगाद्भुजज्यया कर्णाग्रानियतपरमशरकलाभ्योनुपाते
न शरः साध्यः स एव कर्णानुपाताच्चिज्यावृत्ते एवं त्रिज्यावृत्तयोः शरकलावृत्तयोः संपातस्थाने हर्गणानीतपात
एव भवति चंद्रस्य त्रिज्यावृत्ते स्पष्ट इति यथोक्तं शरसाधनं सम्यक् चंद्रस्थितेर्भौमादीनां स्थितिरन्यथा भौमादिवे

MEMORIAL

धाच्छरः परमः कर्णाग्रे उक्तनियतस्तत्र कर्णव्यासार्द्धवृत्तयोः शरकलाख्ययोः संपाते हर्गणानीतो मध्यमः पातः तत्र शीघ्र
प्रतिवृत्तसंबंधाद्भौमादयो मंदस्पष्टाः पातो मंदस्पष्टयोगभुजज्यया नुपातेन शरः कर्णाग्रे सएव कर्णानुपाताच्चिज्यावृ
त्ते एवं त्रिज्याव्यासार्द्धवृत्तयोः शरकलाख्ययोः संपातस्थाने यद्दृ शीघ्रफलस्पष्टसंस्कृतो हर्गणानीतपात एव भवति
यद्दृस्पष्ट एव नित्यस्पष्टपातस्पष्टग्रहयोगाद्भुजज्यया नुपाते न शरः परंतु वृत्तयोर्दक्षिणोत्तरमंतरं परमशरकलाभ्यां
कर्णाग्रे उक्ताः परमशरकलास्तत्रिज्याग्रे का इत्यनुपाते नेति सुस्थमानयनं पूर्वोक्तं अत एव सिद्धांतशिरोमणौ
शीघ्रकर्णेन भक्तास्त्रिभज्याघ्नाः स्युः परस्परं भागा ग्रहाणां स्फुटाः क्षेपवृत्तानि षण्णां विदध्यात् पृथक्स्वस्ववृत्ते भ्रमंती
त्युपपन्नं ग्रहदृक्तिभगोले स्फुटएव पातः ग्रहस्य गोले कथितायमंडलं प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितं निबद्ध्य शीघ्रप्रति
वृत्तमस्मिन्विमंडलं तत्सदिनैः शरांशैः मध्योच्चपातो यत्सदामिति चोक्तं संगच्छते अन्यथा भौमादीनां चंद्रस्य च क्रांतिव
त्परमशराणामप्येकसंख्यानियतकल्पनापत्तेः सूर्यस्य शरकल्पनापत्तेः पुष्पवतोः शीघ्रफलकल्पनापत्तेश्च तस्मादा
गमप्रामाण्येन गोलस्थितिरबाधिता कल्प्याबाधितगोलस्थितावागमस्याप्रामाण्याश्रयणमादितिनत्वं १६

अथ क्रांतिसंस्कारयोग्यं शरं विवक्षुस्तदुपयुक्तमायनवलनमाह कृतायनांशग्रहकोटिजीवाजिनांशजीवागुणिता विभक्ता
क्रजीवया लब्धधनुस्तदीपायनांशमुक्तं वलनं लवाद्यमिति अयनांशसंस्कृतग्रहस्य कोटिज्या चतुर्विंशसंशज्यया गुणिता
अयनांशसंस्कृतग्रहक्रांतिज्योत्पन्नक्रज्यया भक्ता फलस्य धनुर्भागाद्यं तदीयायनांशं अयनांशसंस्कृतग्रहायनदि
क्कवलनमुक्तं १७ उपपत्तिं प्रतिजानीते अत्रोपपत्तिरिति अथ प्रतिज्ञातामुपपत्तिं विवक्षुर्गोले विषुवद्वृत्तदिग्वि
भागमाह सर्वतः क्रांतिसूत्राणां ध्रुवे योभवेद्यतः विषुवन्मंडलं प्राच्यां ध्रुवे याम्यां तथोत्तरे इति सर्वतः विषुवद्वृत्तस
र्वप्रदेशेभ्यः क्रांतिसूत्राणां गोले वृत्ताकारपरिणतानां यतः कारणात् ध्रुवस्थाने संपातो भवेत् तत्कारणाद्वि
षुवद्वृत्तेच्यां उपलक्षणात्पश्चिमायां च देशानवच्छिन्नगोले ध्रुवानुरोधेन पूर्वापरं स्यात् ध्रुवद्वये क्रमेण दक्षिणोत्तरा
स्यात् क्रांतिसूत्रे याम्योत्तरमिति भावः १८ अथोपपत्तिहेतुभूतं क्रांतिवृत्तानुरूपदिग्विभागं गोलस्य दिशः कदंबं नि
रूपयति सर्वतः क्षेपसूत्राणां ध्रुवाज्जिनलवांतरे योगः कदंबसंज्ञो यं क्षेपो वलनबोधकृदिति सर्वतः क्रांतिवृत्तस
र्वप्रदेशेभ्यः क्षेपशाद्वाच्यशरानुरूपसूत्राणां गोले वृत्ताकारपरिणतानां ध्रुवस्थानाच्चतुर्विंशतिभागांतरे संपा

जिनलवांतोयः स्यादयं कदंबसंज्ञो वगम्यः प्रकृतेस्य प्रयोजनमाह वलनबोधकृदिति प्रतिपादितवलनस्य गोले
स्वरूपदर्शनेनावबोधकारकः एतेन प्रकृतानुपयुक्तत्वं निरस्तमुक्तं १९ अथैतमेवस्फुटं वलनोपपत्तिं त्रिभिः श्लो
कैराह तत्रापमंडलप्राच्यायाम्यासौम्याच्चदिक्सदाः कदंबभ्रमवृत्तं च बभ्रीयासरितो ध्रुवात् २० गोलेतुजिनतुल्यांशैस्त
त्क्रांतिसिंजिनी कदंबध्रुवसंप्रोतवृत्तेश्च यतपानयेत् २११ कक्षावृत्तस्थरेखांकेतत्स्थलाक्षकयोः तद्वृत्तांतर
कं विद्यादावयनं वलनं दिशामिति तत्र कदंबद्वयस्थाने निसमनवरतं क्रांतिवृत्तरूपप्राच्यपरवृत्तस्य क्रमेण दक्षिणोत्त
रादिक् यथा विषुववृत्तस्य ध्रुवयोर्दक्षिणोत्तरान्यथा क्रांतिवृत्तस्य कदंबयोर्दक्षिणोत्तरे सर्वः कदंबयोरस्थिरत्वेन तद्दक्षि
णोत्तरयोर्ध्रुवस्थानानुरोधादस्थिरत्वं क्रांतिवृत्तस्यानवरतं प्रवहभ्रमणादिति सदैत्यनेन सूचितं अथ दिग्विभागसु
स्फुटवलनस्वरूपदर्शनार्थं निबद्धगोले कदंबभ्रमवृत्तनिबंधनमाह कदंबेति निबद्धगोले पूर्वोक्तध्रुवस्थानद्वयात् प
रितः समंतात्चतुर्विंशसंशैर्गोलपृष्ठस्थैः कदंबयोः प्रत्येकं भ्रमणज्ञापकं वृत्तं वंशशलाकादिनिर्मितं बभ्रीयात् तत्र
कदंबभ्रमणज्ञापकवृत्ते क्रांतिज्या ज्या स्यात् यथा त्रिज्याभ्यासार्द्धवृत्ते विषुववृत्तादौ त्रिज्याप्रमाणानुरोधाज्ज्यात

यास्मिन्वृत्ते क्रांतिज्यैव ज्याग्परमक्रांतिज्यामितव्यासार्द्धे पत्वारिनिभाः वलनस्वरूपं दर्शयति कदंबध्रुवेति निबद्धगोले कदं
बद्वयप्रोतवृत्तं तथाध्रुवद्वयप्रोतवृत्तं एते उभे वृत्ते अथवेनयथायोग्यभ्रमणात् क्षाद्वृत्तस्थग्रहस्य
चिह्नं प्रतिनयेत् कक्षावृत्तस्थग्रहस्य भोगचिह्नस्थानेद्वयोर्द्वयोः संपातो यथा भवति तथा सन्निवेशः कार्य इति भावः तस्य
लात् ग्रहभोगचिह्नस्थानीयसंपातमारभ्येत्यर्थः नवसंज्ञांतरितस्वप्रदेशयोरिति सप्तमी तयोरुक्तयोर्वृत्तयोरंतराल
सूत्रमेव क्रांतिसंज्ञारूपं दिशामायनं वलनं जानीयात् तथाच वलनीतिनद्वलनमिति व्युत्पत्त्या विषुववृत्तदिग्भ्यः क्रांतिवृ
त्तदिशामवदंतरेण वलितत्वान्नवसंज्ञांतरितं प्रदेशयोस्तदाक्षिणोत्तरभूतयोरंतरं प्रदर्शयित्वात् तुल्यमेव पूर्वापरयो
रिति साधारण्येन दिशां वलनमुक्तमिति भावः २२ अथ सर्वदिशां वलनं समभवेति मंदप्रतीत्यर्थं कृत्वादयन्वलनस्व
रूपं प्रकारांतरेण दर्शयन्नुक्तमेव मंदावबोधार्थं स्फुटयन्नंचश्लोकानाह अथवा परितः खेटचिह्नात्वा काशक्रेन्यसे
त् त्रिज्यावृत्तं कुजे तस्मिन्विषुवत्क्रांतिवृत्तयोः २३ अंतरे चायनं तत्स्याद्विषुवात्सौम्ययाम्यदिक् अयनादिकदंबौ च
स्यातां वृत्तद्वयैकागौ २४ आयनं वलनं तस्मादायनादौ प्रजायते यतो भ्रमति गोले यमयनादिर्यथा यथा २५

तथ भ्रमसेषः कदंबो निजमंडले अयनाग्रस्थुरेदांके ध्रुवप्रोतसुवृत्तगे २६ ध्रुवप्रोतश्च यावद्वृत्तात्कदंबो निजमंडले अर्द्ध
ज्यांतरितो यस्माद्वलनं तन्निजं भवेदिति क्रांतिवृत्ते ग्रहभोगचिह्नमारभ्य नवसंज्ञांतरितप्रदेशे त्रिज्यायासार्द्धवृत्तं गोले परि
तोन्यसेत् तस्मिन्ग्रहभोगचिह्नीये क्षितिजारभ्ये वृत्ते विषुववृत्तक्रांतिवृत्तप्रदेशयोः स्वस्वपूर्वापरयोरंतराले क्रांतिसंज्ञानुसंतद्व
लनमायनं विषुवप्रदेशादुत्तरदक्षिणदिक्क्रांतिवृत्तप्रदेशानुरूढं स्यात् एतेनायनाद्यंवलनसुपपन्नमिस्तक्रं उक्तमेव मं
दावबोधार्थं विशदयति अयनादीति वृत्तद्वयैकागौ ध्रुवद्वयप्रोतं वृत्तं कदंबद्वयप्रोतं वृत्तं च उभयोरेकं सर्वावयवा
वच्छेदेन पूर्वापरांतराभावस्तत्रगतौ स्थितौ अयनादिकदंबौ अयनादौ स्थिरक्रांतिवृत्तीयमकरकर्कयोरादिप्रदेशौ कदंबावुभौ
स्यातां कदंबप्रोतवृत्तेकदंबौ ध्रुवप्रोतवृत्तेदयोः स्वतः सिद्धत्वात्तस्मिन् ध्रुवप्रोतवृत्तेनसत्यायनादिस्थग्रहविहेसति भवेतामेवायन
नादिकदंबौ ध्रुवप्रोतवृत्तेइति फलितोर्थः तस्मादुक्तहेतोः अयनादौ ग्रहभोगचिह्नेसत्यायनं वलनं नासद्यते ध्रुवप्रोत
वृत्तात्कदंबप्रोतवृत्तस्य भान्यसंज्ञात्वपिकदंबपृथक्स्थितत्वाभावात्तद्वृत्तयोरंतरानुसत्तेः नन्वयनादौ ध्रुवप्रोतवृत्तेसति
कदंबौ ध्रुवप्रोतवृत्तेसतुतः स्यातामत्यर्थांतराभावपिकदंबयोर्ध्रुवप्रोतवृत्तस्थत्वापत्तेः क्रांतिवृत्तीयसर्वावयवैः सहवेधत्व

तुल्यत्वादिसतोयनादिकदंबयोरसाधारणसंबंधरूपकारणसंबंधमाह्यनइति. गोले निबद्धगोले. अयं स्थिरक्रांतिवृत्तस्थ
करकर्कादिप्रदेशरूपोयनादिः. यथायथाप्रवहवायुनाभ्रमतिस्वाहोरात्रवृत्तरूपमार्गे. तथातथा. तदनुरोधेनेसर्थः. एषः क्रांतिवृ
त्तस्यमाम्योत्तररूपस्थेनपतिपादितः. कदंबः स्ववृत्ते. ध्रुवासरितश्चतुर्विंशसंख्यांतरितवृत्तेहोरात्राख्येप्रवहवायुनाभ्रमति. ए
तेनकदंबयोर्ध्रुवस्थानस्थत्वासंभवःसूचितः. अतोध्रुवप्रोतवृत्तेकदंबयोरयनादिनासहस्थितिःसूचयन्नेसर्थः. अयनभिन्न
स्थानेध्रुवप्रोतवृत्तेकदंबयोरवस्थानंनास्तीसाह. अयनान्येति. अयनानिरिक्तस्थिरक्रांतिवृत्तप्रदेशस्थग्रहभोगस्यचिह्नतस्मिंध्रु
वप्रोतवृत्तस्थितेसति. ध्रुवप्रोतनयाप्रथमेतादृशादुक्तरूपाद्वृत्तात् कदंबः स्वभ्रमणवृत्ते. अर्द्धज्यांतरितः क्रांतिसंज्ञैरर्द्धज्यावसरिण
नैरंतसंज्ञानंयस्यैतादृशः वस्तुतोध्रुवस्थानासरमक्रांतिसुक्रमज्यांतरितध्रुवसूत्रेयत्स्थानंतत्रेंदुमधिकृत्यपरमक्रांतिज्याव्या
सार्द्धेनयद्वृत्तंतत्कदंबभ्रमवृत्तंएवंतद्वृत्ताभिन्नं. तत्रपरमक्रांतिज्यातुल्यव्यासार्द्धमितमध्यसूत्रात्कदंबपर्यंतमस्तुसूत्रमर्द्धज्या
कारंक्रांतिज्यैवेसक्रमनुपपन्नंनैवेति. यस्मादिदमस्मात्कारणात् नहर्द्धज्यापरिमितंवलनमायनंस्यात् ध्रुवप्रोतवृत्तात्कदंबप्रो
तवृत्तस्यपृथक्स्थानस्थितत्वात् अर्द्धज्यांतरितदृक्क्षेपालक्षारिभिरुक्रमज्यावलनंसाधितंनभास्कराचार्यैः सिद्धांतशि

रोमणौगोलाध्यायेवलनवासनावसरेदूषितंतत्सम्यगेवेतिसूचित २७ अर्द्धज्यारूपंवलनंकस्यक्रांतिज्येत्यत आह. अयनोक्त
कालांशक्रांतिज्यासममेवतत् कदंबभ्रमवृत्तंहिक्रांतिवलयानुगमिति. अयनसंधौवलनाभावस्तदन्यत्रवलनमुपपद्यतेतोय
नादिसंधितोयेउक्ताःज्ञाताःकालांशास्तेषांयाक्रांतिज्यातयातुल्यंतद्वलनं. एवकारस्तेनांशक्रांतिज्यातेनवलनंयेरुक्तंतत्स्थू
लत्वान्निरस्तं. अत्रहेतुमाहकदंबेति. हियतोयस्मिन्वृत्तेवलनंप्रदर्शितंतत्कदंबभ्रमवृत्तंध्रुवकेंद्रत्वाद्ध्रुवप्रोतवृत्तानुरूपं. तस्मा
कालांशज्यैवविषुवद्वृत्तानुकारवृत्तस्थत्वात्. नतुकदंबकेंद्रकचतुर्विंशत्यासार्द्धवृत्तेवलनमुपपन्नंयेनक्षेत्रांशज्यायाःवल
नत्वंसिद्ध्येत्. २८ अतोयनसंधितोज्ञातांशानांकालज्यावलनानयनोपजीव्यासिद्धेत्याह. अतोयनारितोबाहुज्यासाकौ
टिल्यकायग्रहात् अस्याःकालज्यकाकार्याकोटाद्यदयरीतिनइति. यतोवलनस्यायनोक्तकालांशक्रांतिज्यातुल्यत्वमुक्तमतः
कारणादिसर्थः. अयनसंधितोवगतग्रहभोगस्यभुजज्यायानवतिसाग्रहाद्गणितागतादयनांशसंस्कृताद्ग्रहभोगादिसर्थः
कोटिज्यकायर्यवसन्ना. ग्रहभोगावधेर्मेषादेरयनसंधिभ्योपदानरितत्वात् अस्याःकोटिज्यायाःकोटाद्यदयरीतितः सि.
द्धांतशिरोमणौस्पष्टाधिकारेकोटादिराश्यंतजकोटिजावास्तिज्यागुणाःस्वस्वदिनज्यायामाःवापीकृतौनाः प्राग्वदधो

विशुद्धाः कीटादिकासुदमायासवोवेस्फुटकर्कादित्रयोदयासुप्रकारवशात् कालज्यासाध्या तदुपपत्तिस्तु मया मरीचौ नद्याख्या
वसरे निरूपिता २९ कालज्याद्वारा क्रांतिज्याधने बलनानयनमुपपन्नमिसाहृते नेयं त्रिभजीवाग्रा ग्रहज्याहृता फलं का
लज्यास्याः क्रांतिजीवोयन्नोन्नावलनज्यकेति यतः कालज्यासाधनमावश्यकं तेन हेतुनेत्यर्थः इयं अयनांशसंस्कृतग्रहस्य
कोटिज्या त्रिज्ययागुणिता ग्रहज्यया भक्ता फलं कालज्या या कोटिज्या सा होरात्रवृत्ते जीवा प्रसक्ता गोले अतो ज्याप्रमा
णसिद्धा स्वतः कोटिज्या तद्वत्कुः करणार्थं त्रिज्या परिणता होरात्रवृत्ते कार्येति अस्याः कालज्यायाः सकाशात् क्रांतिज्या साध्या सा
तु पूर्वोक्तावलनज्याफलिता क्रांतिज्यार्थं कालज्यायाः परमक्रांतिज्या त्रिज्ये गुणहरा विति त्रिज्ययोर्गुणहरसमत्वेन नाशा
त्कृतायनांशेसारिपूर्वोक्तमुपपन्नमित्यर्थः ३० अथ प्रकृतं स्पष्टशरसाधनमाह अयनवलनजीवावर्गहीनत्रिभज्या
हतिपदगुणितेषुज्याहृता त्रिज्ययायत् फलधनुरथ सूक्ष्मः क्रांतिसंस्कारयोग्योलवसुखखगबाणः स्पष्टसंज्ञः स दिवस्ता
दिक्सादिति आनीतशरस्य ज्या आयनवलनज्यायाः वर्गेण हीनो यस्त्रिज्यावर्गस्तस्य मूलेन गुणिता त्रिज्ययाभक्ता यत्फ
लस्य धनुः सूक्ष्मांशा योग्रहस्य शरः स्पष्टसंज्ञकः स्पष्टत्वं स्फुटयति क्रांतिसंस्कारयोग्य इति पूर्वानीतशरस्य दिग्यस्ये

नाहशः ननु पूर्वशरेणकदाविदपिविभिन्नदिग्भ्यस्यर्थः ३१ नन्वयंसूर्यसिद्धांतादावनुक्तेरप्रमाणाद्दृसतोगोलस्थितिसाध्य
सत्तप्रमाणगम्य इतिनिरूपणार्थं प्रतिजानीते अत्रोपपत्तिरिति उक्तशरानयनेगोलस्थितिसिद्धत्वमुच्यते तेनप्रसक्तं प्र
माणं नागमप्रामाण्यपेक्षते इतिभावः प्रतिज्ञातंगोलेदर्शयति ध्रुवप्रोतवृत्तेलग्नायेभवंतिस्वबिंबवृत्तप्रदेशांतराति
स्फुटाख्याः शरांशा मिरुक्तानुधैलेनिजक्रांतिसंस्कारयोग्यायहाणामिति यहाणात्मनोबिंबकेंद्रस्थानेसत्तवृत्तक्रां
तिवृत्तेतस्यासन्नः प्रदेशः अनयोर्मध्ये ध्रुवप्रोतवृत्तेबिंबकेंद्रसंक्रमेयेभागाः भवंतितेस्पष्टसंज्ञाः शरभागाः बिंबसंक्रमे
ध्रुवप्रोतवृत्तंसदायहभोगस्थानेक्रांतिवृत्तेलग्नतितर्हि पूर्वोक्तशरादस्मिन्शरस्यासिद्धत्वंसिद्धेत् नचैवं बिंबकें
द्रसंक्रमध्रुवप्रोतवृत्तस्यहभोगस्थानक्रांतिवृत्तेपूर्वापरांतरेणैवसंलग्नत्वात् अतएवतत्स्थानभोगस्यायनयंग्रहत्वम
येस्फुटं ततोध्रुवाभिमुखशरः कदंबाभिमुखशरात्पूर्वोक्तादतिरिक्तः सिद्धोयमेवस्पष्टत्वेनाहतः क्रांतेर्ध्रुवाभिमुख
त्वेनसजातायनयापरिणतः स्वक्रांतिसंस्कारयोग्यत्वेनभास्कराचार्यादिभिरुक्तोनमयैवोक्तः तथाचसिद्धांतशिरो
मणौग्रहछायाधिकारे त्रिज्यावर्गादयनवलनज्याहतिपोश्वमूलंयष्टियंत्रे ध्रुवचरविशिखस्तादितस्त्रिज्ययाप्तः य

दूराशित्रयसुनरवगद्यज्यकाग्रस्त्रिमौर्व्यीभक्तः स्पष्टोभवतिनियतं क्रांतिसंस्कारयोग्यइति. एतद्द्वारयोपपत्तीम
रीचौसचिस्तरेविलोक्ये ३२ अथाशंकानिषेधति. अथपूर्वागतोयोसौशरोनदृष्यगस्तिचेत्. वक्ष्यमाणायनदृशःक
र्मयर्थतदाभवेदिति. पूर्वोक्तः स्पष्टोपजीव्यः शरोयः सएवासौ. नस्पष्टशराशिनः पूर्वोक्तः शरोध्रुवाभिमुखत्वेनसिद्धो
नकदंबाभिमुखत्वेनप्रमाणाभावाद्गौरवाच्चेतिस्पष्टक्रियानिबंधनंव्यर्थमितिभावः उत्तरयति. वक्ष्यमाणेति. तदाध्रु
वप्रोतंवृत्तंग्रहभोगीयक्रांतिवृत्तप्रदेशलग्नंग्रहबिंबकेंद्रेलगत्यवश्यमितिकल्पनेइत्यर्थः. वक्ष्यमाणमायनदृक्कर्मव्यर्थं
स्यात्. कदंबाभिप्रायिकग्रहभोगाद्ध्रुवाभिप्रायिकग्रहभोगस्यदृक्कर्मांतरेणैवसिद्धत्वादवस्थापितसर्वग्रंथसिद्धायनदृक्क
र्मणोनुपपत्तिः. पूर्वोक्तग्रहभोगस्यैवत्वन्मते आयनग्रहभोगत्वेनसिद्धेरितिभावः. अतएवसिद्धांतशिरोमणौगोलाध्याये
क्रांतिसूत्रेशरंकेचिन्मन्यंतेतेकुबुद्धयः. यद्येवमायनंतेअविकृतमिसूत्रं ३३ अथैतदानर्मयनोपपत्तिज्ञानार्थंशरोस
ंस्तेत्रमाहपूर्वोक्तशरजीवास्फुटशरज्यका. कोटिर्भुजस्तद्धराज्ञाशज्याक्षेत्रेशरोरवेरिति. कदंबप्रोतवृत्तेपूर्वो
क्तशरज्याकर्णः स्पष्टशरज्याकोटिः. तद्धराज्ञाशज्या. तयोः कर्णमूलकोटिमूलयोर्मध्यक्रांतिवृत्तसंबंधेनयद्धराज्ञ

MEMORIAL

वृत्तस्यप्रदेशरूपंखंडंतस्यजेत्यर्थः. भुजः. इदंक्षेत्रंपूर्वाचार्योक्तानुरोधेनोक्तंस्वल्पांतरात्. सूक्ष्मदृष्ट्यातत्वंनयुक्तमेतत्
स्फुटास्फुटशरज्ययोर्ग्रहबिंबकेंद्रेयसंपातात्कोटिकर्णोपपत्तावपिनमूलयोः क्रांतिवृत्तस्थूलत्वस्यचतिर्यक्त्वेननमूलां
तर्वर्तिक्रांतिवृत्तप्रदेशस्यकोटिवशात्तत्सूत्रानुकारत्वाभावाद्भुजत्वमनुपपन्नं. एतेनसिद्धांतसुंदरेनस्पष्टभुजत्वंगणित
कर्मणाहतंनिरस्तः. नचतन्मध्यवर्तिधराक्षेत्रप्रदेशस्यकोद्यनुरोधेनभुजाभुजत्वंयुक्तमुक्तमितिवाच्यं. मूलप्रदेशयो
स्तिर्यक्त्वेनैकधराक्षेत्रतृतीयप्रदेशस्यासंलग्नत्वात्. एकतरमूलसंलग्नत्वेनभुजोक्तादरेऽत्रयोः कोटिकर्णयोरनुपपत्तेः. तथा
हि. कर्णमूलाद्दृक्सूत्रमहोराक्षेत्रप्रदेशरूपंकोपस्पष्टमनः कोटित्वमसिद्धं. कोटिमूलाद्दृक्सूत्रमहोराक्षेत्ररूपंकर्णस्प
ष्टत्वंबाधकारमनः किंचिन्न्यूनशरस्यैवकर्णत्वंनसंपूर्णस्येत्यत्रकर्णानुपपत्तिरिसत्वंविचारेण ३४ अथसाधकंक्षेत्रमाह
अयनवलनजीवापूर्वमुक्ताभुजः स्यादयनवलनजीवामूलभगर्भमध्ये. भवतिबुधजनोक्ताकोटिस्त्वाचिभज्याग्रवणाद
ग्रिहगभीदंतरंचाकदंबमिति. पूर्वमुपपन्नमवसरेध्रुवप्रोतश्लथादित्यादिनानिरूपितेसर्वं. अयनवलनज्यायाः मूलंध्रु
वप्रोतवृत्तेकदंबभ्रमवृत्तीयव्यासार्द्धसूत्रेकेंद्राद्दूरकालांशक्रांतिज्यामितांतरे. भगर्भश्च. अनयोर्मध्येयासूत्ररूपाभु

धजनोत्क्रायष्टिः कोटिः भास्कराचार्यैस्तु बुधानां सर्वेषां मान्यमिति सूचनार्थं जनपर्यंतं धावनं कृतमिति ज्ञेयं अत्र क्षेत्रे भू
गर्भमारभ्य कदंबपर्यंतं इति सूत्ररूपमंतरं चिज्यासाकर्णः ३५ स्पष्टशरानयनोपजीव्यामुपानसुल्लेखयति वलनस्यावर्ग
हीनात्त्रिज्यावर्गात्पदं यदि त्रिज्याकर्णे कोटिरूपं तदेषुज्या श्रुतौ वक्रिमिति स्पष्टार्थं ३६ अस्मात्स्पष्टशरानयनमुपपन्नं
मिसभिप्रायेणाह लब्धास्पष्टशरस्यास्याधनुः स्पष्टशरो भवेत् कोटावपि ध्रुवोर्ध्वाधः स्थायी ध्रुवभसंमुखदृष्टि लब्धा इष्टा
फलरूपेत्यर्थः अस्याः स्पष्टशरज्यायाः अयनवलनजावेत्याद्युपपन्नमिति भावः ननु कदंबप्रोतवृत्तस्थशरस्य त्रि
ज्याकर्णसंबंधेन कदंबोन्मुखत्वं तथा स्पष्टशरस्य कोटिसंबंधात् कोघ्र्याभिमुखत्वेन ध्रुवाभिमुखत्वं सुज्ञं कोघ्र्यस्य ध्रु
वसंबंधाभावादिसत्याह कोटावपि ध्रुवस्थानहूर्ध्वाधोवस्थितामपि कोटौ स्पष्टशरो ध्रुवतारोन्मुख एव ध्रुवप्रोतवृत्ता
शाखादिति भावः ननु ग्रहभोगचिह्नस्थानेकदंबध्रुवसंप्रोतवृत्तद्वयसंपातं कृत्वायनवलनं सर्वत्रैवं च प्रसक्तं तत्र ध्रुवप्रोतवृत्ते
ग्रहबिंबसंबंधाभावात्स्पष्टशराभावः स्पष्टशरावस्थानं तु ग्रहबिंबकेंद्रसंक्रेध्रुवप्रोतवृत्ते एवेति रिक्तेप्राग्दर्शितमतः
स्पष्टशरकोट्योरभिन्नवृत्तस्थत्वाभावादनुपातः कथं स्यात् न च ध्रुवप्रोतवृत्तं ग्रहबिंबकेंद्रसंक्रं यत्र कोटिवृत्ते आसन्नं

तयं तत्स्थाने आयनग्रहभोगचिह्नस्थे कदंबप्रोतवृत्तमानीयतत्रैवायनवलनक्षेत्रोपपत्तेः कोटिस्पष्टशरयोरभिन्नवृत्तास्त्र
यत्वाद्युक्तोयमनुपात इति वाच्यं तत्रायनग्रहभोगोत्थायनवलनजकोटिग्रहापत्तेरिति चेन्न पूर्वैः स्वस्वांतरेणसुसार्थग्र
हभोगीयायनवलनस्यादृतत्वात् वस्तुतस्त्वायनग्रहभोगीयायनवलनग्रहाद्युस्पष्टशरसाधनं सूक्ष्ममिति गम्यते नचाय
नग्रहनिरूपणात्प्रागेतन्निरूपणमसंगतमिति वाच्यं एतन्निरूपणे तदावश्यकतयतन्निरूपणमनंतरमपि संगच्छते
उभयथा दोषानवकाशात् ३७ अथ स्पष्टक्रांतिसोपपत्तिमाह एवान्यदिक्स्फुटशरापमयोः क्रमेण योगांतरं ग्रहलवाद्य
पमः स्फुटोसौ संस्कारदिग्विषुवदृत्तनभोगबिंबकेंद्रांतरे ध्रुवगवृत्तगतेवधेयदृष्टि अभिन्नदिशौ ये स्पष्टशरक्रांतीप्रायुक्ते
तयोरुक्तदिक्क्रमेण योगांतरं ग्रहस्यांशाद्याक्रांतिः स्पष्टा असौ क्रांतिः संस्कारदिक्योगे दिशोः विवाहस्थे अंतरे त्वधिकदि
गिसर्थः गोलेस्याः स्वरूपमाह विषुवदृत्तेति विषुवदृत्तप्रदेशो ग्रहबिंबस्य केंद्रं तयोरंतरे ध्रुवप्रोतवृत्तस्थे ते ये सर्थः ३८
स्वस्वबन्धदंगोलस्थितत्वादृषयितुमुद्यतः कदंबस्थानाद्यशरायीयगोलस्थितिसिद्धेः शरक्रांत्योः स्पष्टमाने आह कदंबस्थ
ले स्फुटरूपाणुरोधात्समाने शरस्य स्फुटाः खांकभागाः स्फुटक्रांतिभागाः षडंगानि तत्रायनादि स्थूलमेतद्ध्रुवप्रोतवृत्तमि

नि·कदंबस्थाने·हि·निश्चयेन·ध्रुवयोनवृत्ते इति पूर्वोक्तस्वरूपनिरूपणानुरोधात्·क्रांतिवृत्तद्वादशांशप्रदेशात्मकराशिमात्रेशा
रांतरेण संबंधसद्भावाद्धरस्पनवसंज्ञाः स्पष्टाः स्पष्टक्रांतिसंज्ञाः तत्र·कदंबस्थाने षड्दृष्टिः·हेतुमाह·अयनादिस्थमिति·ध्रु
वप्रोतवृत्तं·एतत्·कदंबस्थानसंबद्धं·अयनादिस्थं·अयनसंधिस्थं यतो भवति ३९ उक्तानयनं स्पष्टयोः शरक्रांत्योरक्तन
घटनीनिदूषयति·गोलायनादिव्यतिरिक्तराशौ नस्युः स्युटाः क्रांतिलवाविधेले·स्युटेषु भागा अयनादिभिन्ने नोक्तप्रकारादि
ति चिंत्यमेतदिति·गोलायनसंधिभिन्नक्रांतिवृत्तभागे·स्पष्टक्रांतिसंज्ञा उक्तप्रकारात् षड्दृष्टिर्न भवति·गोलसंधौ द्युज्यायास्त्रि
ज्यातुल्यत्वादायनवलनज्यायाः परमक्रांतिज्यातुल्यत्वेन तत्कोटेस्त्रिराशिद्युज्यात्वेनोक्तप्रकारात् स्पष्टशरांशाः षड्दृष्टिः·क्रांतेः
शून्यत्वात् स्पष्टक्रांतिः षड्दृष्टिर्गोलस्थिति सिद्धा·एवमयनसंधावायनवलनस्याभावात् तत्कोटेस्त्रिज्यातुल्यत्वादुक्तप्रकारेण
स्पष्टशरांशानवतिः क्रांतेः क्रांतिपरमत्वात् स्पष्टक्रांतिः षड्दृष्टिरंशाः·अनोलायनादिव्यतिरिक्तेऽक्षे·अन्यत्रत्वायनवलनस्य·
कोटेः सत्रिराशिग्रहद्युज्यातः किंचिन्न्यूनत्वेन स्पष्टशरांशानवसूनाः ग्रहक्रांतिस्तु चतुर्दिशासन्नेति नियमाभावात् तत्सं
स्कारस्य षड्दृष्टिमितत्वानुपपत्तेः यथा·एकराशिज्या ९५।३० क्रांतिज्या १८।५०।३६ द्युज्या १८७।१। ९ ग्रहकोटिज्या

१६५।२४।५८ आयनवलने ७४।३।३६ अस्य कोटिज्या १७६ अस्याः अंशाः ६७।३० ग्रहक्रांतेः अंशाः २१।३० अनयोः संस्कारे स्पष्ट
क्रांतिसंज्ञा एकोनाशीतिर्न तु षड्दृष्टिरुपपन्ना·एवमन्यत्रापि·अत्र हेतुभूताः स्पष्टशरांशा अयनासिद्धाः स्पष्टस्फुटेषु भागा
इति·अयनसंधौ वलनाभावात् स्पष्टशरानयने नस्पष्टशरांशानवतिः·अन्यत्र तु वलनोत्थस्य स्पष्टशरांशाल्पन्यूनाः आनयन
सिद्धा गोलस्थिति विरुद्धाः·उपसंहरति·इतीति·एवमुक्तरीतिरोषेण·एतत्·स्पष्टशरानयनं·स्पष्टक्रांत्यानयनं च विचार्य सं
गतमसंगतं वेति·सर्वोक्तिलाक्षिप्तमिति नासिकासंकोचेनोक्तं·स्पष्टनदसदिति नोक्तं·यद्यप्यायनवलने नस्पष्टशरांशाः सर्व
त्र भवन्ति तेन सिद्धास्तथापि स्पष्टक्रांतिसंज्ञाः षड्दृष्टिं नासिद्धा इति पूर्वोक्तस्पष्टक्रांत्यानयनमयुक्तमेव ४० पूर्वोक्तस्पष्टक्रां
त्यानयनस्यासंगतत्वात् प्रकारांतरेण संगतं स्पष्टक्रांत्यानयनं पद्याभ्यामाह यद्यपमज्यात्रिगुणानि घातस्त्रिभाघ्नवेदयमुणो
नभक्तः फलस्य वापं ग्रहजोपमोर्ज्ञाद्यः स्वदिक्कुरयुग्विपरीतो ४१ एकान्यदिक्के भवनः क्रमेणान्यद्भुजीवात्रिभयुक्तवे
दात्·भुजीवया प्रीत्रिगुणोनभक्तो नद्यापमं शाद्यपमः स्फुटः स्यादिति·ग्रहस्य द्वितीया क्रांतिः पूर्वक्रांतिरिक्तस्तस्याः शा
रस्य चाभिन्नदिशि क्रमेण योगांतरयोर्भुजज्या·योगो नवत्यधिकस्तदा शीत्यधिकशतात् शोधितो भुजस्तस्य ज्येत्यर्थः·स

चिभग्रहात् उत्पन्नक्रमपायुणिनात्रिज्यया भक्तायलस्य धनुरंशादिक्रांतिः स्पष्टास्यात् ४२ द्वितीयक्रांतेरग्रमिहत्वनिराकरणा-
योपयोगिमनिजानीते अत्रोपपत्तिरिति अत्र ग्रहद्वितीयक्रांतौ युक्तिर्वक्ष्यतइत्यर्थः तत्रगोलेनस्वरूपंदर्शयंस्तदानयनोपयु
क्तक्षेत्रमुपपन्नमिति श्लोकत्रयेणाह कदंबप्रोतवृत्तं यद्ग्रहबिंबोपरिस्थितंतद्वृत्ते क्रांतिविषुववृत्तयोरंतरांशाः ४३ अग्र
क्रांतिः सायनादौ पूर्वक्रांतिसमायनः कदंबध्रुवसंप्रोतवृत्ते क्रांत्यग्रतस्तयोः ४४ भेदाद्भिन्नाकर्णरूपाकोटिरूपाग्रयक्र
मात् अतस्तत्साधकं क्षेत्रं वृत्तयोर्भेदतस्त्विदमिति तद्वृत्ते ग्रहबिंबकेंद्रस्थकदंबप्रोतवृत्ते क्रांतिवृत्तप्रदेशयोर्मध्यस्थांशाः
अग्रक्रांतिः पूर्वध्रुवप्रोतवृत्तस्थक्रांतेः प्रसिद्धोक्तेः सा अग्रक्रांतिः अयनसंधिस्थक्रांतिवृत्तप्रदेशे पूर्वोक्तक्रांतितुल्या हे
तुमाह यतइति कदंबद्वयप्रोतध्रुवद्वयप्रोतवृत्तयोः पूर्वापरांतराभावः अग्रतः अयनसंधिस्थानातिरिक्तग्रहचिह्ने तयोः ध्रुव
प्रोतकदंबयोर्नयोर्वृत्तयोर्भेदात् पूर्वापरांतरितत्वात् ध्रुवप्रोतवृत्तस्थकोटिरूपक्रांतेः कदंबप्रोतवृत्तस्थकोटिरूपक्रांतेः कदं
बप्रोतवृत्तस्थकर्णरूपक्रांतिरति रिक्तासैव द्वितीयाग्रहक्रांतिः यतो द्वितीयक्रांतिर्गोलसिद्धातो हेतोरित्यर्थः कदंबध्रुवप्रोत
वृत्तयोरंतरसंभवात् द्वितीयक्रांतिकारणीभूतं जातसंस्थं तदं वक्ष्यमाणं तुकारादुक्तं ४५ त्रिभिः श्लोकैः क्षेत्रं प्रदर्शयन्निदं

यक्रांत्यानयनोपजीव्यानुपातं मुल्लेखयति क्रांतिमूलस्थ विषुवप्रवशाल्लिनिजं तुयत् तस्मिन्कदंबसंप्रोतवृत्तदेशाध्रुवांतरं
४६ तज्ज्यानुजः सत्रिभोत्थक्रांतिज्याध्रुवसूचनः तन्मूलभूमिगर्भांतः कोटिस्तद्भुजकामता ४७ भूगर्भात्रिज्यकाकर्णः क्रां
त्यग्रस्थक्रांतोयदि एतत्कोटाग्रमिस्त्रिज्याकातदास्वापमग्रयेति ध्रुवप्रोतवृत्ते ग्रहभोगचिह्नसंबंधिविषुववृत्तेयत्रासन्नंतयंत
स्थानं क्रांतिमूलतत्संबंधिनो विषुवप्रदेशात् तं मध्यकेंद्रं कृत्वा परितो नवसंख्यांशैर्यद्वृत्तं तद्धि निजाख्यं ध्रुवद्वयसंक्रांतस्मिन्वृत्ते
कदंबद्वयप्रोतवृत्तस्य ग्रहचिह्नभोगसंक्रांतस्य पोलयप्रदेशः ध्रुवस्थानं च अनयोरंतरं स्थितिनिजवृत्तस्थ ध्रुवसूत्रस्थानात्तस्याईज्यासत्रिभ
ग्रहभोगस्य क्रांतिज्या कदंबासरितं अनुविशासंशांतरितवृत्ते कदंबप्रोतवृत्ताद्ध्रुवस्थानपर्यंतमर्द्धज्याकारांशस्य ज्यारूपाभुजः तन्मूलं
ध्रुवसूत्रसंस्थं भूगर्भः अनयोर्मध्ये ध्रुवसूत्रैकदेशरूपासत्रिभग्रहज्यात्मिका कोटिः मतेसनेन पूर्वाभास्कराद्यानयनवलनसंबं
धेनक्षेत्रमुक्तमिदानीं तद्धुसुरानयनोक्तायनवलनसंबंधेनोक्तं परमायनवलनं पुरातनं स्थूलं यदविद्वस्तत्रमुख्यत्वाद्भास्कराचार्यो
क्तमायनवलनं सूक्ष्मं स्पष्टक्रांतौ तु विदुनद्वृत्तस्थानस्याभ्यर्हितत्वेन प्राचीनानुरोधेनोक्तं क्षेत्रमस्थूलमेवेति सूचितं भूगर्भमार
क्रांसयं कदंबप्रोतवृत्तस्य नाडीवृत्तदेशस्थं स्पष्टानीतिस्पष्टानीतिस्पष्टं कृत्वा त्रिज्यामितं सूत्रं कर्णः ततः क्षेत्रमतिपादनानंतरं उ

क्षेत्रेकोटिज्यामितःकर्णीतःकर्णीयदिलभ्यतेतदाग्रहभोगचिह्नीयपूर्वोक्तक्रांतिज्यायाकोटयाकरस्यनुपातेनकदंबाभिमुखा
क्रांतिर्जायेवसिद्ध्यति ४८ अतएवस्पष्टक्रांत्यानयनमुपपन्नमित्यभिप्रायेणाहफलंद्वितीयापममौर्विकास्यात्रबाणांशा
जसंस्कृतिर्या·तज्ज्याक्रतौप्रोक्तविलोमरीत्याकोटिःस्फुटापक्रमभागजीवेति·अनुपातोत्पन्नमिष्टाफलं·ग्रहस्यद्वितीयाक्रांति
ज्याकदंबाभिमुखी·तद्धनुरंशशरांशाभ्यांकदंबोन्मुखत्वेनैकजातित्वाज्ज्यानासंस्कृतिर्यत्संख्याका·ग्रहबिंबकेंद्रसंबद्धाकदंबाभि
मुखीक्रांतिःतस्याःज्या·तन्मितायांश्रुतौप्रोक्तक्षेत्रानुपातोत्पन्नकर्णानयनंतस्यविलोमगणितेनःगुणहारयोर्हरगुणत्वकरणेन
त्रिज्याकर्णक्षेत्रकोटिस्तदास्मिन्कर्णकाकोटिरित्यनुपातोत्पन्नेन·याकोटिर्ध्रुवाभिमुखीस्पष्टाक्रांतिज्याबिंबकेंद्रसंबद्धा·स्पष्टक्रां
तिस्वरूपस्यध्रुवप्रोतवृत्तेग्रहबिंबकेंद्रसंबंधेदर्शितत्वात्·यद्यपिग्रहबिंबकेंद्रसंबद्धध्रुवप्रोतवृत्तस्थकोयायनग्रहचिह्नस्थक
दंबप्रोतवृत्तसंबंधेनोत्पन्नयाक्षेत्रानुपातःसमंजससद्भ्याभ्यामुत्पन्नसाधकक्षेत्रकोटिसंबंधात्·ग्रहचिह्नसंबद्धध्रुवप्रो
तवृत्तस्थकोयासाधकीभूतयासाध्यक्षेत्रकोटिसंबंधाभावाच्च·तथाप्ययनग्रहचिह्नसंबंधेनप्रमाणेछ्यो
रेकवृत्तस्थत्वाभावात्तदनुपातस्यासंगतत्वात्·ग्रहचिह्नभोगस्थकदंबावृत्तेत्रिज्याकदंबाभिमुखशरसंस्कृतक्रां

राम०
२०२

सोःस्थितत्वेनफलस्यान्यजातीयत्वेनग्रहबिंबकेंद्रसंबद्धध्रुवप्रोतवृत्तस्थत्वाभावेप्यनुपातस्योचितत्वमितिदिक्॥४७॥
नन्विदमानयनंपूर्वगंतथानुक्रेरनुपातस्यापिसंदिग्धोपपत्तिकत्वाच्चप्रमाणंकथमित्यतउपसंहारव्याजेनोक्तस्यप्रा
माण्यंसूचयति·एवंनवीनाःप्रवदंतिहित्वाश्रीभास्करोक्तप्रथमप्रकारं·द्वितीयतस्साधनरीतिमात्रसूक्ष्मत्वतोगौ
रवमप्यदोषइति·एवं·ग्रहापमज्येत्यादिस्पष्टक्रांत्यानयनं·नवीनाःप्रतिसूक्ष्मगोलतत्वज्ञाः त्रिज्यावर्गादयनव
लनज्याकृतिंमोऽस्यमूलंयद्यद्यत्कचरविशिखस्तादितस्त्रिज्यया·इतिभास्करोक्तप्रथमप्रकारस्य·यद्राशिस्त्रि
यपुतखगपज्यकाघ्नस्त्रिभोर्व्याभक्तःस्पष्टोभवतिनियतंक्रांतिसंस्कारयोग्यइतिद्वितीयंभास्करोक्तंस्पष्टशरसाध
नंतस्यविधिना·सूक्ष्मत्वेनकल्पयंतीत्यर्थः·तथाचभास्करोक्तस्यपूर्वंदर्शितदोषत्वान्नवीनैस्तदुक्तानुरोधेनाना
यनंभिन्नमेवाद्यभिचरितत्वादसंदिग्धोपपत्तिकंकल्पितंप्रमाणमितिभावः·ननुभास्करोक्तंलघुभूतमिदंतुगुरु
भूतमित्यतआहअन्येति·नवीनकल्पितानयने·गोलसिद्धपदार्थसाधकत्वाद्गौरवमवक्तभूतानयनेदोषोप्यदूषणा
मित्यर्थः·प्राचीनोक्तमानयनमयनग्रहविद्भोगीयायनबलनग्रहणग्रहचिह्नभोगीयपूर्वागतशरस्यस्पष्टत्वे

प्रसाध्यतेनायनग्रहचिह्नभोगीयक्रांतिः संस्कृतस्यवधानेदृष्टेनैवध्येयं॥ ५०॥ अथस्पष्टारोपयोग्यायनग्रहस्या
नयनंश्लोकाभ्यामाह आयनवलनजीवासंगुणाद्येषुजीवाद्यपमजदिनजीवाभाजिताचापमस्याः ततइष्टसमयांशा
द्यक्षदेशोद्भवंयत्स्वस्वचरवशातस्क्रामिकंयाम्यबाणो॥ ५१॥ सोम्यबाणोद्यक्रमाच्चलग्नंस्यादायनग्रहः एवंसौ
म्यायनेयाम्यायनेतद्यस्तमायनइति आद्यस्यकदंबाभिमुखस्यत्रारस्यज्या गणितागतग्रहस्यापनवलनज्य
यागुणिताभ्रबाभिमुखग्रहक्रांतस्तत्रपद्ज्यपाभाज्या अस्याः फलरूपायाः धनुः ततोधनुस्तत्कालांशाज्ञास
भिप्रायेणोक्तवचनं धनुस्तत्कालांशोभ्यइत्यर्थः इह आयनग्रहकर्मणि त्रारसंबंधियद्वशात् निरक्षदेशी
योदृष्टकालांशोभ्यउत्पन्नदक्षिणत्रारेयद्दृश्यमाणंक्रामिकंलग्नं उत्तरत्रारे उक्तमाद्दृश्यमाणंयल्लग्नंतदायनग्र
हःस्यात् एवमुक्तंग्रहचिह्नस्योत्तरायणे दक्षिणायने उक्तादिपरीतंलग्नं दक्षिणत्रारेउक्तमलग्नमुत्तरत्रारेक्र
मलग्नमायनग्रहः स्यादित्यर्थः॥ ५२॥ ॥संगतस्पष्टमाह अत्रोपपत्तिरिति॥ ॥तत्रपूर्वश्लोकपूर्वार्द्धोक्तस्यो
पपत्तिमाह त्रिज्याकर्णोचेद्भुजोबाहुलनज्याद्येषुज्यायांकः फलंबाहुरवं पज्याहृत्तेरवेटचिह्नस्यसोयंत्रिज्याहृत्तेका

MEMORIAL

र्मुकार्यंप्रसाध्यइति ग्रहचिह्नसंस्कृतकदंबप्रोतहृत्तीयव्यासार्द्धमितभूगर्भकदंबांतरसूत्रंत्रिज्यात्मककर्णो वलन
संबंधिज्याप्रागुपपादिताद्यदिभुजस्तदाकदंबाभिमुखग्रहत्रारज्यामितकर्णोकः एवमनुपातोल्लेखात्सिद्धमिष्टा
फलंत्रारासंस्कृतक्षेत्रेग्रहचिह्नसंबंधिपद्ज्याहृत्तभुजोत्तरसूत्रात्मकोग्रहचिह्नायनग्रहचिह्नांतर्गतक्रांतिवृत्तप्रदेशा
संबंधिपरात्रवृत्तप्रदेशरूपोनतुक्रांतिवृत्तेतिर्यक्स्थात् सोनुपातागतः अयं पज्याप्रमाणसिद्धः वृत्तगतकालांशा
रूपतयासंख्यानार्थंत्रिज्याहृत्तेप्रसाध्यः त्रिज्याप्रमाणपरिणतः कार्यइत्यर्थः अन्यथाद्यज्याप्रमाणेनज्याना
मनुक्तेर्धनुषोसंभवात् तथाचत्रिज्ययागुणाहरयोः समत्वान्नाशादपनवलनजीवेसाद्यर्द्धमुपपन्नमितिभावः
अत्रापियद्यपिग्रहचिह्नसंबंधेनभ्रवप्रोतवृत्तसंबंधिवलनज्याग्रहतद्वृत्तग्रहपिंडाधिष्ठानाभावाद्ग्रहबिंबकेंद्र
सत्कभ्रवप्रोतवृत्तसंबद्धक्रांतिवृत्तप्रदेशासंबद्धफलंकथंसिद्धमिति नचग्रहचिह्नसत्कभ्रवप्रोतवृत्तंविक्षेपवृत्तेय
त्रलग्नंतद्ग्रहबिंबकेंद्रांतरीभूतविक्षेपप्रदेशासंबंधिसरलद्यरात्रवृत्तप्रदेशस्थमितिवाच्यं विक्षेपवृत्तेत्रारूपादिभो
गानंगीकारात् नचायनग्रहचिह्नीयकदंबप्रोतवृत्तसंबंधेनायनवलनग्रहाद्भवसेवग्रहबिंबकेंद्रसत्कभ्रवप्रो

तद्वृत्तसंबद्धक्रांतिवृत्तप्रदेशासंबद्धं फलमतएव पूर्वमयनग्रहस्थानानाङ्ग्रहविङ्गस्य स्थूलत्वेन ग्रहे ग्रसकत्वर
णमावश्यकमपि स्वल्पांतराद्युपेक्षितमिति वाच्यं· पूर्वत्वदंबवृत्तग्रहादामधिष्ठानात्प्रमाणयोरेकवृत्ताश्रय
त्वाभावेनानुपातप्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथापि नवीनमतोक्तिवत्प्रमाणयोरेकवृत्ताश्रयत्वेन फलस्य वृत्तांतरसंबं
धेप्यनुपातस्यौचित्यान्न दोषः· प्रत्यक्षाकदंबप्रोतवृत्तेप्रमाणयोः सद्भावे पितत्संबद्धध्रुवप्रोतवृत्तेवलनसं
बंधात्स्वीकृतानुपातस्याप्यप्रवृत्त्यापत्तेरिति संक्षेपः ॥५३॥ ॥· अहोरात्रवृत्तस्य फलक्रांतिवृत्तसहेतुकमाय
नदृक्कोनाहतकालभागोद्भवराशिवृत्तभागा भवंत्यायनदृष्टिजाताः यतो ध्रुवप्रोतसुवृत्तलग्नो भवृत्तभागो यन
खेटउक्तइति· अहोरात्रवृत्तैकदेशीयकालांशोभ्यउत्पन्नाः संबद्धायक्रांतिवृत्तभागाः· ते· आयनदृगाख्याः· अत्र
हेतुमाह यतइति· ध्रुवप्रोतपत्सुवृत्तं· सुपदनग्रहबिंबकेंद्रसक्तं· तस्मिन्वृत्तलग्नोयः क्रांतिवृत्तप्रदेशः· अयनग्र
हाभिज्ञैः स्मृतः तथाचग्रहविङ्गायनग्रहविङ्गयोरंतरप्रदेशास्यायनग्रहसंबंधादायनदृक्कमिति भावः ॥५४॥
क्रमोक्रमजलग्नसाधने हेतुमाह सौम्यापनेयाम्यशरायनाख्यग्रहोग्रहांकासुरतोपपश्चात्· सौम्यशरेस्याद

यनेतुयाम्येन्तरषोक्रमशोविलोममिति· ग्रहबिंबकेंद्रसक्तध्रुवप्रोतवृत्तेकृतेक्रांतिवृत्तेस्य स्यग्रहभोगस्थाना
दयनग्रहभोगस्थानंप्राक्पश्चिमतोवाशरसंत्रसंभवेवश्यंभवति· तत्रग्रहायनग्रहशरयोरभिन्नदिक्के प
श्चिमतः भिन्नदिक्के ग्रहतिगोलेनुभयसिद्धमस्तीतिभावार्थः ॥५५॥· अतोलग्नंक्रमोक्रमंक्रमेणापप
न्नमित्याह· अग्नेपश्चाल्लालभागेग्नेहांकासुग्नंसाध्यंक्रामिकंस्वक्रमंवा· यस्यांशोस्तद्वृत्तमुद्धृत्तरूपंयस्मात्तस्मा
पक्रियुक्तंनिरुक्तमिति· अग्नेपश्चादयनग्रहविङ्गेज्ञातेतद्भोगस्थानार्थस्य स्यग्रहभोगाक्रामिकंधनलग्नं· उक्रमम
णालग्नं· वाक्रमार्थः· यस्यांशोः· निरक्षदेशीयोदयकालभागोरित्यर्थः· वक्ष्यमाणप्रकारेणासाध्यं· लग्नंस्वदेशोदयेरे
वोक्तमिसतोयस्यांशोरित्यत्रहेतुमाह तदिति· यस्माद्धेतोः· तद्वृत्तं· ग्रहबिंबकेंद्रसक्तंध्रुवप्रोतवृत्तमित्यर्थः· उक्तरूपं नि
रक्षदेशक्षितिजाभिन्नं· तथाचग्रहस्य स्यविङ्गादयनग्रहभोगः साध्यस्तत्रतस्योद्धृतस्य स्वेन तदंतरकालांशोर्ज्ञाते
र्धनमणांनिरक्षदेशोदयेर्लग्नमेवसः· नतुक्षितिजाकारंतद्वृत्तं· ध्रुवद्वयप्रोतत्वात्· येनस्वदेशोदयेर्लग्नसाधना
पत्तिरितिभावः· प्रतिज्ञातमुपसंहरति· तस्मादिति· प्रतिपादितादस्मादर्थात्· निरक्षं· अयनवलनजीवेसादिस्ते

कदृयं·युक्तियुक्तमुपपन्नमित्यर्थः ५६॥ अथोपोद्घातसंगतस्यालग्नानयनं विवक्षुस्तत्रोपयुक्तस्वदेशोदयसाधना
र्थं स्वदेशीयप्रसंशाचरणपादप्रसंशाजीवाजनिताश्चरांशाः स्वाध्योविशोध्याउदयांशरीत्या· तेसर्वपादेचरखंडकां
शास्तेनिरक्षोदयरीति ·तः स्फुरिति·प्रसंशाज्याभ्यः पूर्वोक्तरीत्योत्पन्नायेचरकालांशाः अत्रजीवापदकरणा
यकक्रीत्यास्थूलचरवारणार्थं·उदयांशरीत्या· यथापूर्वमुदयकालांशाः प्रसंशोत्पन्नाः स्वाध्योविशोधिताउक्तास्त
थेतेस्वाध्योविशोध्याः·प्रथमांशाजाएयागताः प्रथमांशाजाताअंशादृयजाद्वितीयांशास्य· अंशादृयोत्पन्नानागत्र
यजास्तृयांशास्यैवं पूर्वपादे·चक्रस्य प्रथमचरणात्मकराशित्रये·ते·पूर्वसिद्धाः प्रसंशा· चरखंडकस्यकालांशाः खं
डकपदेनैकांशामात्रसबद्धंचरं·नतुसमुदयांशासंबद्धचरमिति· नन्वन्यपादेषुकथंचरखंडकांशाज्ञेयाइस
नग्राहतत्रइति·अनन्तरमन्यपादेषु·कर्कादिमारभ्यमीनांतपर्यंतमसंशं·निरक्षदेशीयोदयकालंशा रीत्या·रा
वंशिरापक्रमवृत्तपूर्वपदेद्वितीयेथविलोमतस्तु·अतस्तृतीयविपरीतमस्माद्यत्तु चतुर्थेपिनिरुक्तरीत्येति पू
र्वोक्तपा·चरखंडकांशाभवंति·यथागताः प्रथमतृतीयपदयोः द्वितीयचतुर्थपदयोर्विपरीताइतितात्पर्यार्थः·अ

त्रोपपत्तिर्निरक्षोदयक्रमोपपत्तेवसुगमा॥५७॥ अथसाक्षदेशोदयकालांशानयनमाह पूर्वोक्तपादेषुनिरक्षदेशोदयांशा
हीनाः·द्विघ्नेष्टिकस्थः स्वचरांशायुक्ताश्चरीयदेशोदयांशाकास्तेइति·प्रथमचतुर्थचरणयोः प्रसंशानिरक्षदेशोद
यकालांशाः पूर्वोक्ताः·स्वस्वभागसंबंधिचरखंडककालांशाहीनाः·द्वितीयतृतीयचरणयोः प्रसंशानिरक्षोदय
कालांशाः·स्वांशाचरखंडकालांशायुक्ताः·ते·सिद्धाः गतचरसंबंधिदेशप्रसंशामुदयकालांशाः॥५८॥ ॥सं
गतसर्पमाह अत्रोपपत्तिरिति॥ ॥प्रतिज्ञातामुपपत्तिं भास्कराक्षपद्याभ्यामनुवदति·यउक्तमेयाभ्यनतामगाद्याः स्वसा
पमेनापिनिरक्षदेशो· याभ्यासतस्तेनिनतत्वमाप्ताउपंतिकालेनततोल्पकेन॥५९॥ कर्कादयः सौम्यनतास्तियेन्नतेयांति
पाभ्यासवशादुत्तं·कालेनतस्माद्रुनोदयंतितदंतरंस्वचरखंडमेवेति·मकराद्याद्याः येशाः क्रांतिवृत्तस्योदयेस्वस्वक्रां
सा·निरक्षदेशोदक्षिणतोनतास्तेप्यंशाः दक्षिणाक्षदेशीयगोलस्थितिवशादसतंनताः·ततोहताः·पुनराहसा·ततोनि
रक्षदेशोदयकालादित्यर्थः·अल्पेनकालेनोपंति·पूर्वेतिर्यग्भागस्याल्पोदयकालत्वप्रतिपादनात्·कर्कोद्याद्याः येभागाः नि
रक्षदेशस्वस्वक्रांत्योन्नतानतास्तेप्यंशाः क्रांतिवृत्तस्याः·अत्रः साक्षदेशो·दक्षिणाक्षांशानुरोधाद्गोलस्थितौनिरक्षदेशाति

र्यक्तापेक्षपासरलतांगाष्टति·तस्माद्धेतोः।पुनराद्वसा·तस्मात्·निरक्षदेशोदयकालात्·बहुनाकालेनोदयंति·सरलभागस्यपूर्वं
बहूदयकालत्वप्रतिपादनात्·चरसंस्कारेणास्योदयाद्यत्रप्रमाणमाहतदिति·स्वनिरक्षुदेशास्वदेशीयोदयकालयोरंतरं·स्वे
देशोत्पन्नस्वभागसंबंधिचरखंडं।एवकारान्नदतिरिक्तमंतरंन·तदेशास्थितिजांतरचरत्वप्रतिपादनात्॥६०॥ ॥
एतद्विशेषकर्तुंनिरक्षसाक्षयोः स्थितिभास्करान्नामनुवदति·मेषचक्रपादास्त्रिपिमादिकाभिःएपक्षमुद्यंतिनिरक्षदे
शे·चक्राद्धमाद्यंचतपादिमीयंसर्वत्रपूर्णाग्निमिताभिरवेति·क्रांतिवृत्तस्यचत्वारश्चरणाःगोलसंध्ययनसंध्याद्यंताः
एपक्·प्रसेकं·पंचदशघटीभिर्निरक्षदेशेसमुद्यंति·सर्वत्र·साक्षनिरक्षदेशे·प्राद्यद्वितीयंच·गोलसंध्याद्यंतक्रांतिवृत्त
स्याद्धं·प्रसेकं·त्रिंशद्घटीभिः·एवकारात्साक्षभचक्रपादोदयकालदेशगुणपनिरासः।तथोदयंति॥६१॥ ॥चरखंडसंस्कृतो
दयकालोपपक्षिभास्करस्यष्टिकृतांत्रिभिरार्याभिरनुवदति·मेषादेर्मिथुनांतानाडीभिस्त्रिपिमिताभिरुद्गमे·लग्नतिबुजे
तदधःस्थप्रथमंताभिश्चरानाभिः॥६२॥कन्यांताद्धनुषांतस्त्रिपिमितनाडीभिरुद्गतये·लग्नतिबुजेचोर्ध्वस्थप्रथमांत्राभिश्च
राद्याभिः॥६३॥तद्रहितेः खहुताशोः कन्यांतोवाद्धनुषांतोवा·चरखंडैरुन्नाद्यास्तेननिरक्षोदयाः स्वदेशस्फुरिति·मेषादिप्र

२·६

देशलग्नक्षितिजकालमारभ्य·तदधःस्थ·उद्धत्तादधःस्थक्षितिजवृत्ते·पूर्वं·उद्धत्तलग्नमिथुनांतकालात्पूर्वकाले·पंचदशघटी
भिश्चरानाभिर्लगति·पूर्वमित्यत्राधःस्थखंडेनुःतुलादिप्रदेशलग्नक्षितिजकालमारभ्य·स्वक्षितिजे·उद्धत्तादूर्ध्वस्थ·ताभिः·पंच
दशघटीभिश्चरयुक्ताभिः·पश्चात्·उद्धत्तलग्नधनुरंतकालादनंतरं·तद्रहितेरिति·स्वदेशक्षितिजलग्नमेषादिराशित्रयकाले
नपूर्वोक्तनानाभिस्त्रिंशद्घटीभिः स्वदेशक्षितिजलग्नतुलादिराशित्रयकालेनपूर्वोक्तनानाभिस्त्रिंशद्घटीभिः स्वदेशक्षि
तिजलग्नकर्कादिकालानंतरं·स्वदेशक्षितिजलग्नमकरादिकालानंतरं·कन्यांतोमीनांतोवायथायोग्यंक्रमार्थकौ·स्वक्षितिजे
लग्नति·तथाचराशित्रयकालेराशित्रयचरयुतेनस्वदेशराशित्रयोदयकालसिद्धावर्थतः स्वांशोदयकालांशाः स्वांशसंबद्धच
रखंडयुतेनः स्वदेशतद्भागोदयकालांशामानतयासिद्धइतिफलितमाहचरखंडैरिति·तेन·पूर्वनिरूपितेन·निरक्षोदयाःस्व
चरखंडैरुन्नायुक्ताःस्वदेशोदयाः भवंति॥६५॥ ॥अथोक्तंनिरक्षाक्षरविषयंतद्दक्षिणभागेऽक्षवेपरीतंसहनुकंवदन्साक्षनिर
क्षोदयमुत्पादयानसिद्धाइतिसहनुकंफलितमाहएतन्निरक्षोन्नरदेशोऽक्षंयाम्यविलोमंगदितंयतोत्र·सोम्याक्षतः स्यात्क्षितिजं
विलोममक्षांशभेदान्नसमोदयांशाइति·एतन्न·स्वदेशोदयसाधनंपूर्वोक्तं·निरक्षोत्तरदेशोऽक्षं·निरक्षादक्षिणभागविप

रीतं · संकलनयाश्चकलनयोरेव · हेतुमाह एतइति · अत्र · निरक्षादक्षिणाभागो · उत्तरांशावशा। ।तिजंतिपरीतं · निरक्षक्षितिजा
त्क्षितिजंदक्षिणागोलेधउत्तरगोलउर्ध्वमिसर्पः · निरक्षसाक्षदेशयोरक्षांशभेदादेवगोलस्थितिभेदात्तुल्योदयकालांशाने
स्फुटमुपपन्नं ॥६५॥ ॥इदंमदबुद्धिभिः कर्पंज्ञेयंगोलस्यालक्ष्यत्वादिसतोभ्रमदर्शनंगोलेसर्वेप्रत्यक्षमितिभास्करोक्त
मनुवदति · क्षितिजेजादिकृत्वागोलंभ्रमयन्प्रदर्शयेत्सर्वं · उक्तमनुक्तमनुक्तंवान्यच्छिष्याणांबोधजननार्थमिति · भास्करो
क्तनिबद्धभ्रमदर्शनगोलं · क्षितिजक्षेमेषादिकृत्वाभ्रमयन् · उक्तमिदं · अनुक्तंचगोलसंबंध्यन्यच्च · शिष्याणांज्ञानोत्पत्तिनिमि
त्तं · गुरुः · अर्थविशेषजातंसूक्ष्मंसनदर्शयेत् · भ्रमगोलेसर्वमिदंसुबोधमितिभावः ॥६६॥ ॥अथांशानामस्तकालांशानां
हेतुकमाह यांशकदेतिसमयेनयेनतत्क्षणेभूलवउपेतितेनच · अस्तमूर्ध्वमपमंडलंकुजादृङ्मेषसततंयतः स्थितमिति · यांशाय
नकालेनोदेति · तत्तएकांशीसधिकरातभागस्तेनैवकालेनास्तंप्राप्नोति · उदयकालांशाएवघटीतरितांशास्यास्तकालांशाइत्यर्थः ·
हेतुमाहऊर्ध्वमिति · क्षितिजवृत्तादूर्ध्वंक्रांतिवृत्तमदृङ्मेषसदास्थितंभवति · क्षितिजवृत्तस्यगोलमध्यस्थत्वात् ॥६७॥ ॥सा
क्षेपीदमुक्तंसर्वत्रोपपन्नंनेसाहयत्रलंबजलवाजिनोनकास्तत्रनोदयचरांशमुक्तवत् · अस्मसंस्थितियापसाकुजेनक्षरात्रव

त्वादखंडितादिति · कुतइत्यतोहेतुमाह अन्यसंस्थितियेति · षड्राशांशावधि · यो देशसंबद्धगणितस्थितिस्तद्देशिरिक्षातद्दे
शगणितस्थितिः तस्याभावः · स्थितिता · नयेति · तत्रान्यस्थितिरपिकुतइत्यतआह अपवृत्तयोगजनितत्वात् ॥ ६८ ॥ ॥
अस्मसंस्थितिंस्पष्टयति · अंशायुङ्गवरसाः पलांशाकाव्यसोम्यविषयकदाचन · दृश्यतेनमकरोनकर्मुकंतत्रकर्कमि
थुनोसदादिताविति · यत्रकोनसप्ततिर्विंशास्वयवाधिकाप्रक्षांशास्तत्रनिरक्षादुत्तरदेशे · कदाचन · सर्वदेसर्पः · मकरस्त
त्रस्थैर्नदृश्यते · धनुश्चनदृश्यते · तत्र · देशेकर्कमिथुनोसदादृश्याः अर्थान्निरक्षादक्षिणादेशातन्मितांशाधनुर्मकरोसदाद
श्या · मिथुनकर्कावदृश्याविति · अत्रतद्देशक्षितिजवृत्तंनिरक्षोत्तरमागीयमनसंधितोराश्यंतरस्थरात्रवृत्तावधिलग्नमि
तिविपुवद्वृत्ताक्षितिजांतरराशिदृग्क्रांतिसंज्ञाः २०।३०।३६ प्रक्षांशाः ६७।२२।२५ राहुलाघवार्यभास्कराचार्यैः कलादंपंच
तुर्विंशातिविकलाधिकंसूक्ष्मं ॥६९॥ ॥अथमेकराशिक्रांतितुल्यलंबांशादेतांपुनर्भास्कराक्षामनुवदति · यत्रसांध्रिगजवाजि
संमितास्तत्रवृश्चिकचतुष्टयंनच · दृश्यतेषडषभाश्चतुष्टयंसर्वदासमुदितंचलस्यतेइति · तस्यतेगोलस्थितास्मादृशोर्ध्वंय
तइत्यर्थः · एकराशिक्रांतिसंज्ञालंबांशाः ११।५५।५ प्रक्षांशाः ७८।१५।५६ अत्रापिराहुलाघवार्यतैरेवषट्चत्वारिंशत्कला

उपेक्षिताः॥७०॥अथलग्नार्थंग्रहणप्रकारमाहग्रहोदयाद्याघटिकाग्रभोग्याःसावनाश्चेदुदयप्रजातः खेटः प्रचालोय
दिधिस्पजाः सम्मासस्तदास्योदयिकः खगातेरिति·ग्रहबिंबकेंद्रोदयकालमारभ्येष्टकालेज्ञाताग्रनीष्टाघटिकास्ताः सावनाश्चे
त्तर्हि उदयकालिकोग्रहः·ग्रहोदयकालिकंलग्नमित्यर्थः स्वगत्याप्राग्भ्रमरीत्याचाल्यं·तात्कालिकोग्रहः स्यात्·यदिनाक्षत्रा
घटिकास्तदातर्हि औदयिकोग्रहः ग्रहोदयकालिकलग्नात्मकोग्रहोभिन्नेर्भाग्यः॥७१॥ ॥अथलग्नानयनप्रसंगाद्भुतभो
ग्यकालानयनप्रकारमाहकृतायनांशाग्रहभागतः स्वाग्निमोदयांशोनहतागतेष्याः· लिप्ताः खषड्भिर्विहृताः फलेतयाते
ष्यकालांशमितीभवेदिति·हृताः संस्कृताग्रयनांशाग्रयस्मिन्नेतादृशाग्रहस्यमेषादिभोगभागसमूहात्·स्वाग्निमोदयां
शोन·स्वदेशीयेनभागसंख्याग्निमभागमितोदयकालांशानेत्यर्थः·अंशाधःस्थाः कलाः साधयबागतागताः षष्टि
शुद्धाभोग्याः षष्टिकलाभिरुदयस्तदागतभोग्यकलाभिः कइत्यनुपातीयफले·गतेष्यजे·ते·क्रमेणागतभोग्यकालां
शमानेस्तः॥७२॥ ॥लग्नज्ञानार्थमन्तरादयशोधनमिष्टकालेआरुषड्भोनाद्योयातगम्याः क्रमेणताभ्यायाते
ष्यांशकालंविजह्यात्·शेषात्पश्चादग्निमाः स्वोदयांशाः शोध्यायातेष्यक्रमेणक्रमेणेति·षड्भिर्नाद्ययोगतभोग्या

DR BHAU DAJI MEMORIAL

दृष्टकालांशास्तेभ्यः प्रागानीतंगतभोग्यभागकालांशं·यातगम्यक्रमेणशोधयेत्·भवेद्यात्·यातेष्यक्रमेणपश्चिमाः स्वदे
शीयोदयकालांशाग्रवहितक्रमेणशोध्याः·एषांस्वाभीष्टसमयलग्नत्वाभावोवगतइतिभावः॥७३॥ ॥त्रिभिः षड्लग्ना
नयनंकालज्ञानप्रकारंचाहशोधंतत्तत्क्रमतस्तथुद्भस्तनादिमेनवभजेत्फलंयत्·अशुद्धकोष्ठादियुतंतदंत्यप्रशुद्धको
ष्ठेनयुतंक्रमेण॥७५॥व्यस्तायनांशाक्रमशोविलग्नेलवादिकेह्यक्रमतः क्रमात्तः यातेष्यभागात्समयांशकाद्येस्वल्पास्त
दाप्तगुणकोदयेन॥७५॥तदादिलग्नानयुत·क्रमात्स्याद्भुहाविलग्नंघधनंधनंच·तदापुराक्रंनभवेत्स्यात्रविलोमतोगात्स
मयः सुसाध्यइति·ततोनंतरं·तत्क्रमतः उदयशोधनक्रमाद्योशुद्धोदयकालांशास्तेनप्रथमभक्तेन·एवकारात्सन्निहितानाम
शुद्धानांनिरासः शेषभजेत्· उदयमानेनकांशास्तदाशेषणाकिमिसनुपाताद्यत्फलंभागादिभोग्यांतंतक्रमेण·यातभोग्य
ग्रहणक्रमवशात्·अशुद्धकोष्ठात्·प्रथमाशुद्धक्षेत्रांशस्यमेषादिभागतोमानात्·अशुद्धोदयकालांशमाननिरासार्थंकोष्ठ
पदं·हीनं·अंतिमशुद्धक्षेत्रांशस्यमेषादिभागतोभोगमानेन·अत्रापिकोष्ठपदमंतिमशुद्धोदयकालांशमानव्यस्तार्थं·यु
तं·उभे·भागादिके·व्यस्तायनांशे·व्यस्ताः·उपक्रमदत्तादिपरीताअयनांशापयोस्ते·पूर्वयुतास्तर्हिहीनाइष्टानीहीनाश्चेद्य

नाइत्यर्थः॥ अतएव तनुः स्यादयनांशहीनमिति भास्करोक्तं पर्वायनांशानुरोधात्संगच्छते॥ क्रमशः यातभोग्यकालग्रहणात्क्र
मादित्यर्थः॥ उक्रमतः॥ क्रमात्॥ विपरीतक्रमाद्वा लग्नं स्यातां॥ विशोधमाह्यातेष्यभागादिति॥ यातभोग्यकांशाभ्यः इष्या
तभोग्यघटीनामंशादिस्वल्पास्तदा॥ ते॥ गुणाकोदयेन॥ पूर्वं यातभोग्यकालसिद्ध्यर्थं गतभोग्यकलानां योगुणाकउदयका
लांशाउसन्नस्तेनेत्यर्थः॥ भक्ताः भागादिप्राप्तफलेन गतभोग्यसमयक्रमात्॥ उदयलग्नात्मकोग्रहेनयुतज्ञाप्यं॥ उक्रमक्रमे
णालग्नं स्यात्॥ पूर्वोक्तप्रकारस्य बाधमाह तदेति॥ प्रागुक्तं॥ यातभोग्यघट्यः गतभोग्यकालांशाभक्ताः फलं॥ ग्रहभागमात्रा
द्दीनयुतमितिनस्यात्॥ यातभोग्यकालांशायोरुदयकालतोज्ञानादंशादिलग्नकालावधित्वाभावात्॥ कालज्ञानार्थमाह अथ
पति॥ अत्र॥ ग्रंथे॥ लग्नात्॥ कालः॥ विलोमरीत्या॥ लग्नानयनप्रकारेण॥ सुखेन साध्यः॥ प्रश्नाकावगमोनेत्यर्थः॥१६॥ ॥
संगत्यर्थमाह अत्रोपपत्तिरिति॥ ॥तत्र प्रथमं लग्नस्वरूपमाह भूमिगर्भकुजमंडलेनिजेप्राविलग्नमपमंडलं भ्रमात्॥ यत्र
तत्क्रियमुखाद्ग्रहादिकं लग्नमाहुरपरे वदन्ति॥ निजे॥ स्वाधिष्ठानप्रधानभूमिगोलमध्यभागकेंद्रीयक्षितिजवृत्ते प्रागुक्ते॥
प्राचि॥ सूर्योदययोग्यभागे॥ लोहक्रांतिवृत्तं॥ प्रवहवायुभ्रमणाद्वशात्॥ यत्र॥ यस्मिन्स्वमदेशसमसूत्रेणालग्नं॥ तत्॥ क्रांतिवृत्तस्या

ने॥ मेषादिस्थानमारभ्य राश्यादिभोगात्मकं॥ खेटवत्॥ गणितागतग्रहभोगवत्॥ बुधाः पूर्वे मुनयो लग्नं वदंति॥ एतेनयथाग्रहास्त
थालग्नमपि तत्संक्रियायोग्यं सजातीयं॥ तेन सूर्यसिद्धांतेलग्नेव्यस्तायनांशसंस्कारानुक्तेः स्थिरक्रांतिवृत्तानुरूपं लग्नं तद्ग्रहाग्रहा
ग्रपितपतिकस्यचिदभिमतं परास्तं सूर्यसिद्धांतेलग्नसाधनोपक्रमणावसर्ययनांशसंस्कारानुक्तेस्तत्संयुक्तव्यस्तायनांशसंस्कारा
नुक्तलग्नस्याचित्वात्॥ यद्विशोपपत्त्यविरोधात्सूर्ययनांशसंस्करणं लग्नसाधनार्थमवश्यं तत्रावश्यं तद्दिसिद्धिस्थिरक्रांति
वृत्ताभिप्रायिकं लग्नं चलक्रांतिवृत्ताभिप्रायिकग्रहपंक्त्यामनुचितमिति फलादेवारूपेकपंक्तिसजातीयनिवेशान्यथानुपप
त्तालग्नेव्यस्तायनांशसंस्कारावधानमप्यर्थसिद्धमिति॥ तत्रभिप्रायिकं खेटवदिति पदं॥१०॥ ॥प्रथमलग्नसाधनोपयु
क्तग्रहग्रहणप्रकारोक्तेरुपपत्तिं भास्करोक्तामनुवदति॥ लग्नार्थमिष्टघटिकायदिसावनास्तास्तात्कालिकार्कक्षणानभवे
युरार्क्षः॥ प्रार्क्षोदयादिसदृशीभ्यहापनेयास्तात्कालिकत्वमपनक्रियते यदार्क्षइति॥ लग्नसाधनमिमिन्नमिष्टघटिकायदिसाव
नास्तदोदयकालिकसूर्यतुल्यलग्नस्यभुक्तभोग्यकालोनाक्षत्रो यथायोग्योदयाश्वनक्षत्राः सावनघटीपुकपंक्तौ ध्याविजातीय
त्वादतस्ताः सावनाइष्टघटिकाः॥ तात्कालिकसूर्यक्षणाननाक्षत्राः भवंति॥ नचसावनघटीनांतत्कालावनाक्षत्रत्वमतिविरुद्ध

मितिवाच्यं·षष्टिसावनघटीभिर्नाक्षत्रसावनांतरंगाससुमितंतदेष्टसावनघटीभिः किमित्यनुपातलब्धफलासुयुताः सावन
घटिकानाक्षत्रघटिकाः स्युरित्यस्याविवादसिद्धत्वान्नत्रलाध्वालब्धासुजनितक्षेत्रांशाधिकरविरवोदयकालाल्लब्धासुका
लेलग्नंकृतं·गास्सुभिर्गतिकलास्ताहलब्धासुभिः काइत्यनुपातेनगास्सूनांसमगुणाहरत्वेननाडीषष्टिसावनघटी
भिर्गतिकलास्तदेष्टसावनघटीभिः काइत्यनुपातजनितक्षेत्रकलानांचालनफलत्वसिद्धेस्तात्कालिकार्कस्यतत्काल
लानत्वेनपर्यवसन्नत्वात्·ततइष्टकालपर्यंतंसर्वेज्ञातघटीनांसावनानांनाक्षत्रत्वमविरुद्धं·अतएवसाजात्यसंपाद
नोत्तरंभुक्तभोग्याक्षदयकालसाधनेबाधकाभावइत्याहुःप्राक्षोदयाइति·इह·लग्नानयने·प्राक्षोदयाः·सदृशीभ्यः
नाक्षत्रघटीभ्योहियतोपनेयाःशाध्याअतस्तासांसावनघटीनांनाक्षत्रीकरणंतन्नुतात्कालिकार्कणावसिद्धमितिभावः
नाक्षत्रघटीज्ञातेप्रोदयिकार्कादेवलग्नंयुक्तमित्यभिप्रायेणाहतात्कालिकत्वमिति·अथानंतरं·यदोदयकलान्नाक्ष
त्रघटिकास्तदातात्कालिकत्वंसूर्यस्यलग्नसाधनार्थंनसाध्यते·यदिषूदयसाधनस्यस्वतएवाधितत्वादितिभावः
अत्रार्कपदस्यग्रहोपलक्षकत्वं·तेनग्रहोदयाद्भौग्रहणाग्रहणवोदयिकाद्भालइ ॥तिफलितं·परंतुयाप्यासूर्योद २१०

यकालेसूर्यभोगतुल्यलग्नंतथाग्रहोदयकालेग्रहभोगतुल्यलग्नंनभवति·ग्रहबिंबस्यराशाग्रेस्थितत्वात्·अतएवग्रहभोगो
दकर्मसंस्कृतोग्रहोदयलग्नमित्यक्तं·तथाचग्रहोदयलग्नमेवलग्नसाधनार्थंग्रहःतस्यतात्कालिकीकरणंग्रहगतिचाल
नेनायुक्तं·अतिक्षणांशादिवेलक्षणयात्·अतस्तात्कालिकग्रहभोगादेवग्रहोदयलग्नंलग्नसाधनार्थंतात्कालिकंसूक्ष्म
मितितत्वमवधेयं॥७८॥ ॥अथविलोमतोगात्समयःसुसाध्यइतिप्रागुक्तंपद्याभ्यांविशदयति·खेटस्यनोग्याःसमयां
शाकायेलग्नस्यभुक्ताःसमयांशाकाश्च·तयोर्युतिःखेटविलग्नमध्यभागोदयांशैःसहितांगभक्ता॥७७॥नाड्योभवंस्य
त्रकृतायनांशैर्लग्नग्रहौबुद्धिमताविचिंत्यौ·चक्रुल्यभागौकलयोर्वियोगनिष्प्रोदयोभांशहृतःस्वनाड्यइति·सहितमं
तमिष्टकालांशाःसिद्धाःषडुक्ताःघट्यःस्फः·अत्रःकालानयने·अयनांशासंस्कृतौ·लग्नग्रहौग्राह्यौ·बुद्धिमतस्तेनग्र
हपदेग्रहोदयलग्नंसचिंत·विशेषस्यवपरीत्यंविशदयति·चेदिति·यदेकभलग्नरविइत्यादिपूर्वोक्तिवत्लग्नग्रहावभिन्न
भागौतदाभागाधःस्थयोःकलयोरंतरेणगुणितस्वोदयकालांशौ·द्वादशराशीनामंशैःषष्ट्यधिकशतत्रयमितैर्भक्तः
स्वनायोग्रहस्यगतघटिकाःअत्रषष्टिकलाभिरुदयकालांशास्तदंतरकलाभिःकइत्यनुपातेनष्टकालांशाःषडुक्तादृष्ट

टिकाग्रतोभांशाहतइस्रपपन्नं॥२०॥ ॥अत्रविशेषंतदुपपन्नमपेक्षांचवदन्यघत्रयेणाप्रकृतमनुसरति·लग्नस्पर्केयं
स्वचरोदयात्माक्कालोभवेदौदयिकग्रहात्सः·नाक्षत्रएवंयदिसावनस्यापेक्षातदातत्समयोस्त्रखेटात्॥२१॥सुहुः प्र
साध्यःसमयोयदानुताक्कालिकाद्भातखगात्सकालः·सकृद्भवेत्सावनएवमत्रतत्कालजादौदयिकग्रहाद्भु॥२२॥नाक्षत्र
कालःपुनरेवसाध्यस्त्वत्रोपपन्निःसुगमाबुधानां·उपेक्षितापायनदृक्क्रियेयमुन्नाविचिंत्यतिवदंतिनम्माइति·ग्रहोदयल
ग्नरूपग्रहादभीष्टलग्नेहीनसति·अयमानीतःकालोग्रहोदयकालमारभ्याभीष्टकालपर्यंतंपूर्वोभवति·नतूत्तरत्र·लग्न
स्याधिकत्वाभावात्·ग्रहोदयकालिकग्रहोदयलग्नादेवमुक्तप्रकारेणायःकालःसनाक्षत्रः·अथयदिसावनकालस्यापे
क्षातर्हिकपूर्वागतनाक्षत्रकालचालितग्रहात्·समयःप्रसाध्यस्तच्चालितग्रहापुनरिथेवमसकृत्साधनकालःस्यात्·
पूर्वसावनस्याज्ञानान्नाक्षत्रकालएवसावनत्वेनस्थूलतयाकल्पितस्तच्चालितग्रहस्तात्कालिकोस्मात्कालःसावनए
वपरंकिंचित्स्थूलः चालितग्रहस्यनाक्षत्रकालसंबंधेनस्थूलत्वादतःकिंचित्स्थूलसावनचालितग्रहात्कालःपूर्वापेक्ष
यासूक्ष्मइत्यसकृत्सूक्ष्मइत्यत्रोपपन्निःयदितात्कालिकाद्भाताद्ग्रहोदयलग्नरूपग्रहाद्यःसकृदेकवारं·एवं·साधितःकालःस

२३१

सावनःतात्कालिकग्रहस्यस्वतःसिद्धत्वात्·अत्र·ज्ञातात्कालिकग्रहपक्षे·आनीतसावनघटिकाक्षेनयस्तचालितस्तत्काल
ग्रहेणजातादौदयिकग्रहात्·नाक्षत्रकालःपुनःएवकारोसकृन्निवृत्यर्थे·साध्यः·साधितःकालोनाक्षत्रोभवतीत्यर्थः·अ
त्रविषयेउपपन्निलग्नार्थमिष्टघटिकाइत्यादिपूर्वोक्ता·बुधानां·सुगमा·स्वतोवगम्यातउपेक्षिता·अत्रनोक्तेत्यर्थः·अ
वसरसंगतासाप्रकृतमनुसरति·अथेति·अनंतरमोयनदृक्क्रिया·इयं·सोपपत्तिका·अयनवलनजीवेत्यादिभानिरूपि
ता·विचिंत्या·विचारणासंगतेत्यर्थः·इत्येवं·नव्याःगोलतत्त्वज्ञाःसूक्ष्मगणिताभिमानिनोवदंति॥२३॥ ॥असंगत
त्वमेवनिरूपयति·कदंबस्थलस्योन्नतरूपोपपन्नायनाख्योयनादौखगःसर्वराशौ·त्वदुक्तप्रकारादयंसर्वराशौभसिद्धे
दतोयुक्तिमत्यंतदुक्तमितिकदंबस्थलस्य·यतोध्रुवप्रोतमुक्तलग्नोभक्तभागोयनखेटउक्तइत्युक्तरूपोपपन्ना·अयना
ख्योग्रहभोगाःसर्वराशौ·राशिमात्रसंबंधे·कदंबस्यक्रांतिवृत्तसकलप्रदेशीयपाम्योन्नतत्वात्·अयनसंधौ·स्थिरक्रांति
वृत्तस्थेकर्कीदोमकरादौवा·नान्यत्र·कदंबसमध्रुवप्रोतवृत्तसंबंधाभावात्·त्वदुक्तप्रकारात्·अयनवलनजीवेत्यादिवि
धेरित्यर्थः·अयं·अयनसंधिस्थेयनग्रहभोगोराशिमात्रे·क्रांतिवृत्तसकलप्रदेशसंबंधेननसिद्धेत्·यथाहि·ग्रहः०।

०।०।०।०अयनबलनज्या ७०।४१।१२ शरज्या १०।१ क्रज्या १०।१ दृक्कालांशाः २४ एभ्योलग्नमयनसंधौनैव·एवंग्रहः १।०।०।०अ
यनबलनज्या ७५।३।३९ दृक्कालज्या ७५।३९।१५ दृक्कालांशाः २३।२०।१५ एभ्योपितथैव·एवंग्रहः २।०।०।०अयनबलन
ज्या ५३।५८।५८ दृक्कालांशाः १३।१८।५५ एभ्योप्ययनसंधौलग्नंनैवेति·फलितंदूषणामाहअतइति·अतोहेतोस्वदृक्कं·अ
यनबलनजीवासंगुणोसादिसर्थः·गोलयुक्तिसिद्धंनैव॥८५॥ ॥नवीनोक्तमिदंदूषणंपरिहरति·अबोधादिदूषणंने
वयस्माच्छरागमहतःस्पष्टक्रांतिजायाः·क्रमोर्व्यामदानादिमध्यज्यकायाः प्रकारेणतोगोलविद्भिर्विचार्यमिति·३२·न
वीनोक्तंदूषणं·नैव·हेतुमाहअबोधादिति·पूर्वोक्तायनग्रहश्लोकस्यार्थावबोधाभावादिसर्थः·अनवबोधंस्फुटयति·यस्मा
दिति·यस्माद्भूतोःग्रहः·बिंबात्मकःशराग्रेस्ति·अतस्तद्भ्रमणंविषुवद्वृत्तात्स्पष्टक्रांतेरणस्वाहोरात्रवृत्तेतदनुरोधेनच
क्रावप्रोतवृत्तक्रांतिवृत्तेआयनग्रहभोगज्ञापकं·शरसंबंधारागतापनदज्याग्रहबिंबाधिष्ठितक्षेत्रवृत्ते·ननुग्रहभो
गचिह्नीयक्षेत्रवृत्तेअतोहेतोरित्यर्थः·शरसंस्कृतक्रांतिरूपस्यस्पष्टक्रांतिसन्नायाःक्रज्यायाःप्रकारः·अयनबलनजीवा
संगुणाद्येषुजीवेसाद्यायनग्रहानयनपदेआद्यपमजरिनजीवेसत्र·ग्रहः·स्वीकाराभिमतःयथाग्रतार्थंनिरस्यति· २१२

नेति·ग्रहभोगचिह्नीयक्षज्यायानस्वीकारः·तथाचाद्यपमजरिनजीवेसत्राद्यपमशरेनग्रहबिंबसंबद्धसुरम्यापमोर्थइतिभा
वः·उपसंहरति·तमइति·उक्तार्थाद्धेतोःगोलविद्भिर्भवद्भिर्नवीनैः·विचार्य·स्वोक्तंदूषणं·संलग्नमसंलग्नंवेतिनिर्णीयतां·
यथाहि·ग्रहः०।१०।१०अयनबलनज्यापरमक्रांतिज्या ७०।४१।१२स्पष्टक्रांतिसंज्ञाः मोडिन्नीताः षाड्भिः·तेषांक्रज्यापरम
क्रांतिज्यैव·शरज्यात्रिज्या·उक्तविधिनादृक्कालांशाः ९७ एभ्योलग्नमयनसंधावयनग्रहः ५०।०।० एवमन्यत्रापिस्पष्टं·स्प
ष्टमार्गेणानुसन्निभग्रहक्रांतेरायनबलनत्वादुक्तरीत्यास्पष्टत्वेआयनफलेद्वाराशिमितप्रसक्तेः॥८५॥ ॥ननुदृक्का
लांशेभ्योलग्नंकिमर्थंगोरवमुक्तं·सिद्धांतशिरोमणावायनंबलनमस्फुटेषुणासंगुणांघ्रगुणाभाजितंरूपं·पूर्णापूर्णाध्यति
भिर्ग्रहाश्रितमक्षभोदयहृदायनाः कलाइतिविनालग्नानयनंलाघवोक्तेरित्यतआहपूर्णापूर्णाध्यतिसंगुणाग्रहमक्ष
भोदयहृदायनाइति·तच्छिरोमणिगमुक्तराद्धेगमोक्तलग्नवशातोगपरंस्यादिति·पूर्वार्द्धोक्तहेतुमित्यस्योत्तरार्द्धेनुवादमा
त्रेणोवानुवादसिद्ध्यर्थंभिर्ग्रहाश्रितेत्यक्षरस्थानेसंगुणाग्रहेतिपाठेहगतस्फुटोनयातन्मात्रानुवादस्यास्मिन्नंपर्थंबो
धकत्वानुपपत्तेरितिध्येयं·इतियत्·सिद्धांतशिरोमणिपूर्वार्द्धोक्तिं·तत्·अंगपरं·लग्नसाधनार्थघातकमेवतात्पर्या

न॰ प्रमाणमाह उन्नराद्गोति॰ शिरोमणौ रत्नराद्गोलाध्याये स्थितं नयत्योऽक्लग्नपदं॰ तच्चापेक्षांतरप्राणैः कुजात्वेवयनन्त
न्नतः॰ ते प्राणैर्यक्रमाच्छनैनतारेवयात्प्रजायते॰ उक्तक्रमेणोन्नताधच्चतद्गृहोदयलग्नकं॰ उक्तव्यस्यतः प्रत्यगस्तलग्नं स
षड्गृहादितिदृक्कर्मवासनानिरूपणे॰ तदनुराधात्॰ तदेकवाक्यतानिरूपणावश्यकतावलात्॰ अन्यथा ग्रंथविरोधापत्तेः
सुक्रेचेतत्॰ अन्यथा राशिसंबंधिदृक्कर्मणि ग्रहाश्रितराश्यन्यराशिसंबंधे यथाश्रुतार्थे नतदुदयाग्रहणे नस्थूलत्वापत्तेः
अतएव यथाश्रुतार्थो भाग्यास्पकाले खगुणाहतेर्कः स्वीयोदयाप्तांशयुतो विलग्नमितिलग्नविशेषानयनेनैकवा
क्यतापन्नः क्वचित्संगच्छते॥२६॥ ॥अथ प्रसंगात्सिद्धांतसुंदरोक्तमतिलघुभूतमप्यनूद्य खंडयति॰ यत्त्रिभाद्य
खचरादपमज्यकायाखेटगुणाविगुणितात्त्रिगुणेन भक्ता॰ सिद्धांतसुंदरकृतादितमतदत्रबाणमहसस्तदवहि य
तस्वसूक्ष्ममिति॰ सत्रिभग्रहाद्याक्रांतिज्या॰ ग्रहशरगुणितात्त्रिज्यया भक्ता॰ इति यत्सिद्धांतसुंदरकारेणाज्ञानरा
जगणकेन॰ उक्तं॰ एतत्॰ अत्र॰ सूक्ष्मगोलतत्वविचारे॰ महतिशरे॰ अस्तं॰ निरस्कृतमस्तंजानीहि॰ अल्पशरे तस्या
लक्ष्यत्वात्॰ यतः सूक्ष्मं॰ तथाचभास्करोक्तमयनवलनज्याशरज्ययोरनुक्रमातासिद्धफलचापानुक्रमाचकिंचित्स्थूल

DR BHAU DAJI

मप्यनादृतमिदं तु क्रज्यानुपातानुक्रमाक्षेत्रांशकालांशयोरभेदाभिप्रायिकमतिस्थूलं गोलतत्वविचारे सुतरामदृश्यं दृश्यान
तथावहिःकरणयोर्यमितिभावः॥२७॥ ॥ननूक्तमिदमायनग्रहनयनं गोलयुक्त्यासिद्धं॰ उदयांशानामसंवासिद्धत्वेनतत्तो
ग्नसाधनस्यकलानुपातगर्भितत्वेनस्थूलत्वान्नदृष्टितत्वेनस्थूलाभासत्वादिसपरितोषान्नदानयनप्रकारांतरं प्रतिजानीते॰ वि
नाविलग्नानयनं खगोभ्योयनाख्यदृक्कर्मसुसंस्कृतं तत्॰ अथातिसूक्ष्मखचरनवीनयुक्त्याबुधाद्यादृक्करं प्रवक्ष्यामीति॰ स्पष्टा
र्थं॥२८॥ ॥प्रतिज्ञातमेवचतुर्भिः पद्यैराह कृतायनांशाग्रहबाहुजीवात्रिभघ्नजीवागुणिताविभक्ता॰ स्वयज्ज्यया लब्ध
तुलेवायते पूर्वपादे विषुवांशकाः स्युः॥२९॥ अन्येषुमुद्धारसंभाद्रसर्क्षसुक्ताविषुद्धारविभाक्रमेण॰ दृक्कर्मपद्धाद्रजचा
पभागैः खगायनेष्वेकविभिन्नदिक्के॥३०॥ हीनाश्चतास्तेक्रमशोभवंति दृक्वेटभागा विषुवोद्भवाख्याः एतद्दिती
यापमजज्यकाघ्नीत्रिज्यापरक्रांतिलवोत्थभोग्याः॥३१॥ भक्ता प्रचापं प्रथमे पदेस्याद्दृक्वेचरोद्यादिपदेक्रमेण॰ प
ड्राशतः षड्युतो विषुद्भक्राद्दिलोमापनभागकः स इति॰ त्रिराशिज्यया गुणिता॰ चलांशसंस्कृताद्भुजज्या॰ भुज
ज्योत्पन्नक्रांतिज्यातउत्पन्नज्यया भक्ता॰ फलस्य धनुर्भागाः ते भागाः प्रथमचरणे॰ विषुवांशाः स्युः॰ अन्येषु॰ दि

तीयतृतीयचतुर्थग्रहचरणेषु क्रमेण षड्राशोधिताः अत्र साजात्येनांतरयोगयोः स्वतः सिद्धाक्रः षड्भांशैर्युक्ताः द्वादशराशिभागेभ्यः शुद्धाः प्रथमचरणीयविषुवांशाद्दृग्ग्रहभागस्य विषुवांशाः स्युः ते राते ग्रहस्यायनांशयोरभिन्नभिन्नदिक्त्वे सति क्रमात् पूर्वोक्तं यद्दृक्कर्मणाः श्लोकस्य पूर्वार्द्धे अयनचलनजीवासंगुणाद्यषुजीवाद्यपमजदिनजीवाभाजिताच्चापमस्याइति तत्प्रकारेण अन्यग्रहीयधनुर्भागैरित्यर्थः हीनाशुताः आयनदृग्ग्रहस्य भागा वेषुवांश्याभवंति एतेषामंशानां भुजः नवति मध्येंशायपास्थिताः अहीनाधिकशातभागमध्येहीनाधिकशातभागेभ्यः शुद्धास्ततः सप्तत्यधिकशातद्वयनागमध्येहीनाधिकशाते नशोधितास्ततोधिके द्वादशराशिभागेभ्यः शुद्धाइति तद्भानंतस्य ज्या तया साधितक्रांतिज्याद्वाराजातो योग्रहापमज्यात्रिगुणाभिघातइसादिना द्वितीयापमः अत्र ग्रहो विषुवभागात्मकोदृग्ग्रहएवबोध्यः तस्मादपमादुत्पन्नयाज्यया गुणिता त्रिज्या चतुर्विंशतिभागानामुत्पन्नयाज्यया भक्ता फलस्य धनुर्भागाः साधितदृग्ग्रहस्य प्रथमचरणे आयनदृग्ग्रहः स्यात् द्वितीयतृतीयचतुर्थचरणे क्रमेण षड्राशुद्धः षड्युतः द्वादशराशिभ्यः शुद्धः अत्र साजात्येनयोगांतराभ्यामर्थसिद्धं धनुषोराश्यादिकरणे परमयनां २९४

शसंस्कृतः सिद्धातो विपरीताश्चयननागायस्यैतादृशः कार्यः स आयनदृग्ग्रहभोगः स्यात् ॥९२॥ अत्रोपपत्तिं पद्याभ्यामाह अत्रोपपत्तिः प्रतिभागजीवासंजातभागोदयरीतिसिद्धं तयोपपन्नाविषुवांशाकास्तद्दृक्कर्मचापेन सुसंस्कृताश्च ॥९३॥ जायैकभावेन भवंति दृष्टिखेटा दृग्भावे षुवहृन्नलग्नाः एभ्यो द्वितीयापमजीवयादो विलोमतस्त्वायनदृग्ग्रहोस्य इति अत्र अस्मिन्नायनदृग्ग्रहनयने उपपत्तिः प्रतिभागज्याभिः संजाताः प्रतिभागानामुदयास्तेषामानयनप्रकारेण प्रागुक्तेन फलिता कथमित्यतो विशदयति तयेति तयोदयरीत्या प्रसंशजीवास्त्रिगुणदृग्भोग्यांशु हताः स्वस्वदिनज्यपासां चापानीतया पराक्रांशाएव विषुवद्वृत्तांशाः अहोरात्रवृत्तस्य विषुवद्वृत्तानुरूपत्वात् परंग्रहस्य प्रथमचरणस्य अन्यचरणेषु भुजारंभस्थानाद्विषुवांशाकाग्रहस्थानपर्यंतं भवेत् ततः परांते क्षेत्रकालांशयोः समानत्वात् क्रांतिवृत्तस्य मेषादितो ग्रहभागावधि विषुवांशसिद्ध्यर्थं भुजवैपरीत्यमनुसृतं अतएवैषामंशानां विषुवद्वृत्तावधित्वादन्वर्थसंज्ञावेषुवाइति उपपन्नाः उपपत्तिसिद्धाइत्यर्थः दृक्कालांशात्मकं यद्दृक्कर्मणि चापं तेन जासा एकत्वेन एवजातित्वेन सर्वे ते ग्रहभोगविषुवांशाः उक्तदिगेवाभिन्नतानुरोधात् संस्कृताः संतो दृग्ग्रहभो

गजाः विषुववृत्तसंबंधिनोंशा भवंति। चकाराद्दुपपन्नाः। एभ्यः। आयनदृग्ग्रहभोगीयविषुवांशेभ्यः। पूर्वोक्तप्रकारेण द्वितीयापमस्तस्य जीवया। विलोमप्रकारेण। भुजज्याधनुर्द्वारा। आयनदृग्ग्रहस्य क्रांतिवृत्तस्थभोगात उत्पन्नो भुजः स्यादस्माद्भुजवेपरीत्येनायनदृग्ग्रहायनांशासंस्कृतार्थसिद्धावेव सुपपन्नं प्रागुक्तमिति भावः॥९५॥ ॥ननु दृग्ग्रहकालांशानीतद्वितीयापमात्तुतः क्रांतिवृत्तस्थायनदृग्ग्रहभोगीयभुजः सिद्ध्यति। हेत्वभावादित्यतो द्वितीयापमभुजयोः कार्यकारणभावं पद्याभ्यामुपपादयति। तत्रापि यद्दृष्टिषुवाख्यवृत्ताक्रांतिसंलग्नावेषुवभागजासा। पूर्वोक्तरीत्यापमवेषुवाख्यवृत्तांतरस्थासुकदंबसूत्रे॥९५॥ तस्याद्वितीयापमाग्रवमत्रध्रुवोन्मुखः स्यादपमांशजातः पूर्वापमस्तेन विलोमरीत्यामुक्ताद्वितीयापमजाभुजांशाद्इति। तत्र। निरूपितोपपन्नौ। अपि शब्दान्निरूपणीयं किंचिदवशिष्टमस्तीत्यर्थः। तदेवाह यद्दृष्टिति। विषुवाख्यवृत्ताक्रांतिवृत्तपर्यंतं। यद्वत्। दक्षिणोत्तरमंतरं ध्रुवाभिमुखं क्रांतिः। क्रांतिवृत्तस्थांशजाता। तद्वत्। वेषुवभागजाता। सा। क्रांतिः। प्रथमवेषुवाख्ययोर्वृत्तयोरंतरं दक्षिणोत्तरं। पूर्वोक्तरीत्या। आद्यावध्यः प्राथम्योत्तरमर्थः। कदंबप्रोतवृत्ताकारसूत्रे स्यात्। कदंबाभिमुखीभवतीत्यर्थः। तस्याः। विषुवभागोत्पन्नायाः। क्रांतेः स

कांशात्। महापमज्याचिगुणाभिघातइति पूर्वोक्तेन साधितापमः। अत्रः विपरीतकर्मणि। एवं। यथा क्रांतिवृत्तांशाजाद्दपमाद्द्वितीयापमः कदंबाभिमुखः सिद्ध्यति तद्वदित्यर्थः। ध्रुवोन्मुखः स्यात्। अतएवापक्रांतिवृत्तस्थांशाजातः प्रथमापमः सिद्धः। तेन कारणेन। विलोमविधौ। द्वितीयापमजाः भुजांशाउक्ताः। एतद्द्वितीयापमजज्यकाघ्नीत्रिज्यापरक्रांतिलवोद्धृतोर्ध्वा। भक्तापमापमिसंज्ञेन निरूपिताउपपन्नाः॥९६॥ ॥अथ नक्षत्राणां शायादिज्ञानार्थं ध्रुवकान्विवक्षुः प्रथमं तेषामश्विन्यादीनां रविवार्थं श्रीपतिमहोक्तस्वरूपनिबंधनपद्यत्रयमनुवदति। तुरगमुखसदृशयोनिर्वपुरांशुकरनिभमथ पुरस्यात्तमांगानतुल्यं। मणिगृहसारवत्राभानिशालोपमं भशयनसदृशमन्यच्चात्र पर्यंकरूपं॥९७॥ हस्ताकारमतस्त्रमौक्तिकनिभं चान्यत्प्रवालोपमं धि— तोरणवत्स्थितं बलिनिभं सकुंडलाभं परं कुंभ्यस्तेसरिविक्रमेण सदृशं शय्यासमानं परं चान्यत्तिविलासवत्स्थितमतः श्वगारकव्यक्तिवत्॥९८॥ त्रिविक्रमाभं वमरंगरूपं वत्तनतोन्यद्वमलदृयाभं। पर्यंकतुल्यं मुरजानुकारमित्येवदस्त्रादिभचक्ररूपमिति। अस्त्रमुखाकारं। अस्त्रविशेषरूपमित्यर्थः। अस्त्रशब्दपत्रस्वरूपं। इदमपि पूर्वत्रस्त्रातिरिक्तत्रस्त्रविशेषाकारं। नापितसुरसदृशं। शकटसमं। समचतुर्भु

जत्रिभुजोभयात्मकं हरिणमुखवत् इदंचपूर्वभिन्नत्रस्त्रविशेषाकारं माणिक्यवत् गरुडतुल्यं प्रायतचतुर्भुजाकार
मित्यर्थः वारसदृशं इदंचवसिष्ठसंहितायामुदयेंदुसममुक्तं तदर्थस्तु चंद्रप्रथमकलासदृशं सूक्ष्मत्रिभुजवदिति वृत्ता
कारं शालोपमं तणगृहविशेषविस्तारभित्तिविशेषः शालः प्रायतचतुरस्त्रत्रिभुजोभयसंबंधात्मकः प्रतएववसि
ष्ठसंहितायांप्राकारनिभमितिविशेषार्थतासर्वेणसम्यगुक्तं ननुशालागृहंतत्समभित्यर्थः वक्ष्यमाणपंचतारासंनि
वेशानुपपत्तेः एतेनमुहूर्तचिंतामणिकारेणभवनंचेत्तक्रमबाधादितिध्येयं शयनवत् स्वापविशेषास्तर्णासुप्त
नराकारमित्यर्थः अन्यत् तदग्रिमंनक्षत्रमुत्तराफाल्गुन्याख्यं चकारः समुच्चयः तेनेदंपूर्वनक्षत्राकारमेवत्यर्थः उ
भयोरभिन्नाकारत्वेसिद्धेतयोः संनिवेशविशेषतावगमार्थंस्वरूपसिद्धमाहत्रेति नक्षत्रद्वयस्वरूपं पर्यंकस्वरू
पंपर्यवसन्नमरयत्नचतुर्भुजाकारमित्यर्थः प्रतएवशय्यइतिद्विवचनेनोभयोः स्वरूपंशय्यतिवसिष्ठसंहितायामु
क्तंनतुप्रत्येकंशय्यति वक्ष्यमाणताराससंनिवेशानस्वरूपानुपपत्तेः एतेनमुहूर्तचिंतामणौशयनसदृशमन्यच्चात्र
पर्यंकरूपमित्यस्यस्वरूपद्वयबुध्यामंचः शय्यतिव्यस्तमुक्तमयुक्तमर्थानवबोधादितिध्येयं हस्ताकारं हस्तपंचा २९६

गुलीसंनिवेशस्वरूपमित्यर्थः मौक्तिकवत् विद्रुमसमं तोरणावस्थितंगृहद्वारबद्धाम्रादिपत्रपंक्तिसंनिवेशस्वरू
पं बलिसमं वैश्वदेवबलिहरणासंनिवेशाकारं सकुंडलाभं कर्णभूषणकुंडलसदृशं कुक्कुटसिंहपराक्रमविषयशा
रीरसंनिवेशनसमं शय्यासमं आस्तरणासदृशं प्रायतचतुर्भुजमित्यर्थः दंतिविलासवत्स्थितं दंतिनोगजस्यवि
लासः दंतद्वयोर्ध्वंशुंडादंडकरणांत दंडासंनिवेशं अत्रापिमुहूर्तचिंतामणौशय्यासमानंपरंचान्यदंतिविलासव
त्स्थितमित्यस्यविलासशब्देनदंतद्वयाग्रंगृहीत्वागजदंतमंचकाइतिमत्पयनोक्तपूर्वाषाढायाः स्वोक्तगजदंतानुरोधेनतारा
द्वयमुक्तमुत्तराषाढायास्तारद्वयमुक्तंतद्युक्तं उत्तराषाढापास्ताराभ्यांभवदुक्ताभ्यांभवदुक्तमंचकस्वरूपानुपपत्तेः पू
र्वाषाढायाः वसिष्ठोक्तचतुस्ताराभिर्भवदुक्ततारद्वयस्यविरोधाच्च शृंगाटकस्वरूपं समत्रिभुजमित्यर्थः त्रिविक्रमतुल्यं
त्रिपदं पदगमनपंक्तिवत् मर्दलस्वरूपं वृत्ताकारं तदनंतरमन्यत् नक्षत्रयुग्मं यमलद्वयाभं प्रत्येकंयमलाकारमित्यर्थः
अन्यथायमलाभमित्यनेनस्वरूपसिद्धाद्वयपदस्यवैय्यर्थ्यापत्तेः प्रतएवयमलयुग्माभमितिवसिष्ठोक्तिर्युक्ता उक्तनं
क्षत्रद्वयस्यस्वरूपयोर्विशेषावगमार्थमेकस्वरूपमाहपर्यंकतुल्यमिति तदुभयपर्यंकस्वरूपमायतचतुरस्रं नतुप्र

सेकं·नाराभ्यांपर्यंकस्वरूपानुपपत्तेः·अतएववरराध्यासदृशमितिवसिष्ठोक्तमयियमलयुग्माभमिसस्यविशेषणाम
नन्यगस्याभ्यपेयं·उत्तराभाद्रपदायास्तारादृयात्मिकायाः पर्यंकत्वानुपपत्तेः·अत्रापिमुहूर्त्तचिंतामणौतत्तान्यघमल
द्वयाभं·पर्यंकतुल्यमिसस्यअस्ययेनमंचकयेमाभेसक्रमसंगतमितिध्येयं·मृदंगाकारंरेवतीस्वरूपं·वसिष्ठेनतुफल
सदृशंमातुलिंगस्यसक्रमामातुलिंगफलवाअबीजपूरफलसदृशमिसक्रं·तथाचवसिष्ठसंहितायां·अश्वमुखसमा
नरूपंयोन्याकारंचनापितक्षुरवत्·सुरगृहसदृशंराश्वन्मस्तकसदृशंमृगस्यैव॥१॥मणिनिभमोकाःसदृशमुद्
यंदुनिभंकुलालचक्राभं·प्राकारनिभंराप्यहस्ताकारंचमौक्तिकार॥२॥रत्ननिभंतारणावहुलिसदृशंकुंडलाकारं·
केसरिविक्रमसदृशंराप्याकारंगजेंद्रवेलासं॥३॥मृगाटकत्रिविक्रममृदंगहस्तानियमलयुग्माभं·वरराध्यासदृशमतः
फलसदृशंमातुलिंगस्य॥४॥अश्विमुखतारलाणाकपितानीमानिचस्वरूपाणि·देवविदखिलंज्ञात्वासर्वंसम्यग्वदन्ति
यतमिति·इसक्रं·एवकाराडुक्तातिरिक्तस्वरूपनिरासः·दस्रादीनामश्विन्यादीनांभानांनक्षत्राणांचक्रंसमूहस्तस्यअ
वयवगतंस्वरूपं॥७७॥ ॥अथैकतारात्मकनक्षत्राणामुक्तस्वरूपासंभवात्तेषांनिरासार्थंस्वरूपसूचिताअश्विन्या

दीनांतारासंख्याः श्रीपतिभट्टोक्ताअनुवदति·वह्निक्षिषट्करणेंदुकृताग्निभूतबाणाश्विनेत्रशरभूकुयुगाग्निरामाः·रु
द्राब्धिरामगुणवेदशतद्विपुग्मदंताबुधैर्निगदिताः क्रमशोभतारा इति·अनुराधायावसिष्ठेनचतस्रस्ताराउक्तास्तदनुराध्यन
सुगाग्नीत्यत्रयुगाग्नीतियुक्तं·तथाचवसिष्ठः गुणागुणाश्चनुपवनगुणं·दुकृताग्निपवनशराः·द्विभुजशरेंद्विंदुयुगसुगाग्नि
रुद्राब्धिरामगुणाः॥१॥वेदशतद्विद्विरदस्रादीनांचतारकासंख्याः·हतनषादिषुकार्यतारकसंख्याः पुष्यस्यथरूपे
रिति·ज्योतिर्विदाभरणेपि·हुताशनाग्न्यंगशराग्निभूमयोयुगाग्निबाणाक्षयमायमेषवः·धरेंदुवेदार्णवशमशंभ
वोवार्ह्यग्निरामाश्विशतानिक्षिप्तदाइति·नक्षत्राणामेकतारानियमाभावादुक्तस्वरूपोपपत्तिःसुस्था·अत्राभिजितउ
त्तराषाढाश्रवणामध्यवर्त्तित्वात्तत्तारामितास्ताराइत्यर्थसिद्धमन्यथाभृगाटकाकारत्वानुपपत्तेरितिध्येयं॥१००॥
॥ ॥अथवक्ष्यमाणध्रुवकस्यानेकतारासंघटितसंनिवेशात्मकनक्षत्रीयत्वेबाधान्नक्षत्रतारास्वकतारीयत्व
वाच्यं·तत्रविनिगमिकायाः प्रधानतारायाश्चतुर्भिःश्लोकैःसूर्यसिद्धांतोक्तज्ञानंयत्तदनुवदति·फाल्गुन्योर्भाद्रपद
योस्तथैवाषाढयोर्द्वयोः विशाखाश्विनिसोम्यानांयोगतारात्तरास्तथा॥१॥पश्चिमोत्तरतारायाद्वितीयापश्चिमश्चि

ना·हस्तस्ययोगतारासोऽश्विविष्टायाश्चपश्चिमा॥२॥ज्येष्ठाश्रवणामैत्राणांबाहुस्यस्यमध्यमा। भरण्याग्नेयपित्र्याणांरेव
त्याश्चवदक्षिणा॥३॥ रोहिण्यादित्यमूलानांप्राचीसार्पस्यचैवहि·पथाप्रत्यवनेषाणांस्थूलास्याद्योगतारकेति·
दृश्लोकचतुष्टयंपितृचरणैः सूर्यसिद्धांतादिष्यणागूढप्रकाशसंज्ञेसम्यग्ज्ञातंतत्रैवद्रष्टव्यं॥४॥ ॥नक्षत्रा
णांध्रुवकांस्तेषांस्यष्टत्वंचेतिपंचभिः पद्यैराह·सूर्यैः खांबुधयोऽश्विभश्चकलिकास्तत्वानिनागाध्रुवोयाम्येहोत
भुजेशकानवगुणालिप्राद्यंब्रह्मभे·नागाब्धिप्रमितालवानवकलाः सौम्यकुषट्टाः शशीराद्रेपंचरसागजास्त्वदि
तिभेचकास्त्रिबाणास्ततः॥५॥ पुष्यस्यागदिशालवास्तकपिताः सार्पेनवाभेदवः प्रोक्तावेदकलोनिताश्चपित्र
भेनंदाक्षिचंद्रात्लवाः।भाग्येघत्रिभुवोंशकागजयुगान्यार्यमासंज्ञेध्रुवस्त्रशोनाः खशरंदश्चवश्चरविभेक्षासप्ष
योगीदवः॥६॥त्वाष्ट्रेभगजेंदवश्चखशराः स्वातौदिनागेदवः सिद्धाश्चाधिपकलोचनलवाः षड्गलिप्तान्विताः
मैत्रेवेदयमाश्विनोषदहनाः शक्रेखरामाश्विनोभागाबाणकलाधिकानिशतिभेचाश्विनः षड्गुणाः॥ ७॥ तोयवे
दशराश्विनोयुगगुणावैश्वेखतर्काश्विनोरूपाक्षीणितथाभिजिद्भवलवायुग्मागपक्षादिशः।खाष्टाक्षीणिगुणाध्रु

वस्तहरिभवेदांकपक्षालवामांशेडावसुभेनवेंदुदहनावेदेषवोबाहुणे॥८॥षड्वाध्रुवकस्त्वजेकचरणोभागाः कलाः
कुंभिनोहिबुध्नेगजवारिराशिदहनावेदाश्वयोलिप्तिकाः·पाप्तरवेंदुकलानभांशमितयोभागादिकामध्यमाएभ्यस्त्वाय
नध्रुवाः कपितवत्प्रोक्तायनांशात्स्फुटाइति·अंशाकलिकाइत्यनुक्तोयथायोग्ययोज्यं·षड्गाः षड्गुणात्·षड्गुणाः·षड्गुणा
त्·तथा·अंशाकलिकाइत्यर्थः·क्वचिद्भागोत्तरांकस्यकलात्वं·क्वचिच्चोत्तरांकस्यकलोत्तरापूर्वांकस्यभागत्वमितिसुबो
धं·एतेध्रुवाभागाद्याः मध्यमाः कालतोऽविकृताः स्थिराइतियावत्·लोकक्रांतिवृत्तमेपादितोध्रुवभोगस्थानेनक्षत्र
शरशलाकासदाप्रोताक्षीतिभावः एभ्यउक्तध्रुवेभ्यः प्रोक्ताः प्रागुक्ताः·येयनांशास्तेभ्यइतिजात्यभिप्रायेणैकवचनं·
तद्वशात्·कपितवत्·प्रागुक्तायनदृग्गतहरितस्यर्थः·आयनदृग्ध्रुवाः कार्याः·तेनावस्फुटाः विकृताः कालतः अतएवा
स्थिरानिबद्धाः·अत्रोपपत्तिः सिद्धांतसुंदरात्का·मध्याद्भकालेनिजयोगतारांशभाग्नविन्यस्तनलेनविद्धा·पूर्वोक्तवत्
नलिकापथनसूत्रंसमानीयसरावकर्णाः॥९॥ स्तंभासनातर्विवरेप्रभासान्निज्यागुणाभाश्रवणेनभक्ता·फलेस्यचापं
स्वनतांशकाः स्युर्ग्रहोक्तवद्ध्रुवकाः शशाः स्फुरिति·अस्यार्थः याम्योत्तरवृत्तस्थानक्षत्रयोगतारांशकुरूपस्तंभाग्र

विन्यस्तनलछिद्रेणावष्टब्धाविलोपतदानलमूलात्सूत्रं भूमिपर्यंतं नलाकारमार्गेणाधार्यं तत्सूत्रं छायाकर्णः कर्णसूत्रलग्नभूमिस्थानशंकुमूलस्थानयोरंतरं छायाभुजः शंकुः कोटिरिति सूत्रमतः छायाकर्णछायाभुजस्तदा त्रिज्याकर्णे कोभुजइसनुपातादृग्ज्यातद्धनुर्नतांशाः स्थूलाः यंत्रादिवेधेन सूक्ष्माः उन्नतदक्षिणाछायावशाद्दक्षिणोत्तराः एतेषां त्रैराशिकभिन्नदिग्वशादंतरिताभुक्ताः स्पष्टक्रांतिसंज्ञाभ्यस्तांशाधिकदक्षिणनतांशाद्दक्षिणाग्रन्यथोत्तराः अथ तत्कालेरात्रिघटीज्ञानात्सूर्यस्य रात्रिदलेन पट्टसूक्ष्मनतोन्नतं कृत्वा सूर्यादशामलग्नसाध्यं तदेवायनदृक्कर्मसंस्कृतानक्षत्रध्रुवः अस्माक्रांतिप्रसाध्यतया स्पष्टक्रांतिरर्कादिस्थंतरिताभिन्नदिशियुक्ताक्रांतिसंस्कारयोग्यः शरः रार्कदिक्के मध्यमक्रांतेरत्वेयथाशः अधिकत्वे विपरीतादिक् योगस्य स्पष्टक्रांतिदिक् अथमेवाग्रस्य स्पष्टत्वेनोक्तः अयं दृक्कर्मसंस्कृतो ध्रुवः स्पष्टाख्यास्मात्स्वानीतायनक्रांतांशाः स्पष्टशरानीतेर्लग्नमुक्तवे परीक्षेनक्षत्रध्रुवोत्तरक्रांतिवृत्तमेषादिभागात्मकोमध्ये मोस्माद्दृग्ज्यायनदृक्कालांशाः पूर्वशीतालग्नं मध्यमोध्रुवदृसंसकृत् शराग्रपिकदंबोन्मुखामध्यमाः स्पष्टशरभ्यासकृत्साध्याविपरीतकर्मणा तदेवं सूर्यसिद्धांतोक्तनक्षत्रध्रुवाश्रयनांशाभावकालिकायनदृक्कर्मसंस्कृतास्तात्कालिक

DR BHAU DAJI MEMORIAL

स्पष्टशराश्चतदुक्ताः एभ्योविपरीतकर्मणामध्यमाध्रुवाः शराश्च पूर्वगणकैर्नामदोषेः कृतास्तेनिबद्धा इति तत्त्वं ॥७॥ ॥
नुर्नुर्विनाशरनिरूपणास्फुटाध्रुवाः कथं स्फुटायनदृक्कर्मणः शरापजीवत्वादित्यतः प्रतिज्ञापूर्वकं नक्षत्रशरान्सप्तभिः श्लोकैराह स्वस्वपथनक्षत्रशराश्लेषाद्यान्मध्याध्रुवदास्त्रक्षकलानरद्वाः अर्कारसाक्षापमभेषवरावेदत्रयाहतभुजस्य शोभ्याः ॥१०॥ ब्राह्मस्य याम्यो त्रिलवाः खवेदाः सौम्यस्य काष्ठास्त्रिभुवस्तु याम्यः रौद्रस्य रुद्राग्निचलाहियाम्यः सौम्यादितेर्भस्य रसांशकाश्च ॥११॥ पुष्यस्य भूनं फणिभं गणांशा युगानि याम्यः पितृभे वियच्च भाग्यर्कक्षांबुधयो भुर्यमर्क्षे विश्वेक्षबाणा उभयोस्तु सौम्यः ॥१२॥ याम्यं करर्क्षः अतयोपरस्पं यमेषवो वह्निभे च याम्यः स्वातौ कुबेरा विशिखाश्च सौम्या याम्याहिदेवे विधुरक्षवर्गा ॥१३॥ मैत्रे शरीभूनयशास्त्रपंद्वे रामामहीभाश्च भुजोपमूले अंशा नवनंदजलेश्वतेसाद्विबाहवोपाक्षलवास्तु विश्वे ॥१४॥ अथोत्तरा बाहुरसालवाः कलापुरंदरः स्याद्धिभे च वेदवे भूनयागयोसाः शशिदिक्कवासवेतर्कागयः पंचयमाश्च वारणे ॥१५॥ याम्यस्त्रिभागोप्यकुबेरदिक्स्याद्भाद्रात्मकस्यात्स्तयोगतयश्च गजाश्विनोनागयमाद्वितीये भाद्रेतुपोक्षखमभीभशास्त्राइति अथ नक्षत्रमध्यमध्रुवकेनिबंधनानंतरं उक्तनक्षत्रयोगतारांशाः शरा

न्नवाद्यान्मध्यान्· क्रांतिसंस्कारायोग्यान्· कदंबाभिमुखानित्यर्थः· अत्राप्यनुक्तावंशकलिकाइतिध्रुवनिबंधनस्थयोज्यं·
सौम्याइतिप्रथमोक्तबहुवचनादश्विन्यादित्रयाणांशारादक्षिणानतुहस्तिकायाणवेतिसूचितं· पूर्वोक्तस्यलवोन्नतरा।
कस्यवलात्वं उभयाः फाल्गुन्याः· वर्द्धकिस्वष्टा· याम्याइतिबहुवचनाद्भरणीशारादिषड्डस्यशारादक्षिणाइत्यर्थः· अंशानंदा
इतिनिबंधनलाघवार्थं· गणितमार्गेणाकलान्यूनतिध्येयं· अक्षलवास्तत्रिभ्यइत्यत्रकलाधिकातन्मार्गेणाव· शशिदि
गुन्नरदिगित्यर्थः· शशिपर्यायसोमपदस्यकुबेरवाचकत्वात्· धनिष्ठाशारोपक्षन्नरश्वकारात्· त्रिभागइतिलाघवार्थं· गणि
तमार्गेणाकलाधिकराव· द्वितीय· उन्नरारयइत्यर्थः· ननुपूर्वैरेषामनुक्तः कथप्रामाण्यमित्यतआहअमीति· एतेउक्ता
ध्रुवाः शराश्च· प्रकर्षेणागणितमार्गेणपूर्वोक्तापेक्षयासमीचीनाः पूर्वोक्तास्त्वयनांशाभावकालसूक्ष्माअन्यथायनांशा
वशात्स्थूलाः· एतत्तुसरासूक्ष्मागणितसिद्धाश्चेतिप्रमाणांतरंनापेक्ष्यतइतिभावः॥१६॥ ॥इदमेवस्पष्टयति· एतेशा
रांशाः कथिताहिभानांकदंबसत्राश्रयिणाः स्थिरास्याः ध्रुवास्वसूत्राश्रयिणाः स्युरस्मान्नोक्तायतः कालवशाच्छरास्तइ
ति· स्पष्टार्थं॥ ॥अग्निभुक्तारायाध्रुवकंशारचाहअग्निभुग्ध्रुवकामध्याद्वाक्षांशाः अतपःकलाः उन्नरोष्टलवाः स्ते

२२०

षामनुलिप्तापिकास्पष्टेति· तपतिसमुच्चयार्थकं· शेषंस्पष्टं॥१८॥ ॥ब्रह्महृत्तारायाध्रुवशारावाहगजाक्षांशाश्चषड्गुणकलाः
स्याद्ब्रह्मतद्ध्रुवः· शारः सौम्योवियद्भागालवानरद्वयः कलाइति· स्पष्टार्थं॥१९॥ ॥ब्रह्मतारायाध्रुवशारावाहप्रजापतेः शा
रांशांशास्त्रिवाणाः कलिकाध्रुवः गजाग्नयोलवास्तिस्रास्तावत्यश्चशरास्तदिति· कलास्तावत्सोऽभिमतइत्यर्थः· शेषंस्पष्टं॥
२०॥ ॥लुब्धकस्यतारायाध्रुवशारावाहलुब्धकस्ययुगाक्षांशास्त्रिभाः षड्गुणसंमिताः विक्षेपस्तत्रियद्दलवायाम्योद्वयः क
लाइति· स्पष्टार्थं॥२१॥ ॥अगस्यतारायाध्रुवशारावाहअगस्तस्यशारोष्टौभागास्त्रिभास्तत्रयोध्रुवः सप्ताद्वयोलवायाम्यः
शारोष्टिकलिकायुताइतिस्पष्टं॥२२॥ ॥अयांवत्सापयोस्तारयोर्ध्रुवौशारौचाहअपांवत्सापयोर्मध्यौचित्राबहुवका
नुदक्· शराभागास्त्रयोत्रिभागजाश्चांकाः सदिक्कलाइति· आयतिसंज्ञा· अनयोर्मध्यौ· कदंबप्रातहृत्तस्वतारासत्रक्रां
तिवृत्तमेषादितोयस्मिन्स्थलेलगतितत्स्थानभागमानात्मकौध्रुवकौचित्राबहु· चित्राध्रुवतुल्यावित्यर्थः· एतेनब्रह्महृ
दादीनांध्रुवाः शराश्चमध्यमाउक्ताइतिस्पष्टीकृतं· आद्यंतयोर्मध्यपदस्थानात्· तयोरुदक्शरोपिमध्यमः कदंबवृत्ताश्रितः·
जात्यभिप्रायेणैकवचनं· शरावाहभागाइति· चांतःप्रथमस्य· दिक्कलायुक्तानवांशाद्वितीयस्येत्यर्थः॥२३॥ ॥अथ

ब्रह्मसिद्धांतप्रामाण्येन सप्तर्षीणामवस्थानचारौ प्रतिपाद्य तदुपजीवकमानयनमेषांशारभागांश्चतुर्भिः पद्यैराह नक्षत्र
चक्राधरपुष्कराख्यगोलेस्वशक्त्यामुनयोहिसप्त-ऋत्वादिकाः सोम्यकदंबतस्तेभितोल्पवृत्तेपमवृत्तराधात्॥२५॥ व्रजंति
वर्षेषु कलाग्रतोत्रग्रहोयजीव्यावृगणाः स्वखांगैः हीनाहिनिष्प्रस्तिथिभिर्विभक्तात्स्वादिकोजप्रमुखाऋतुः स्यात्॥२५॥
प्राग्भांत्रिभागैः पुलहः पुलस्त्यादंशांशकैरत्रिरतस्त्रिभिश्च-ततोंगिराग्रष्टभिरद्रिभागैस्ततोवसिष्ठोदशभिर्मरीचिः॥२६॥
मध्यार्कभागाक्षयुगांशलिप्तायुक्ताः स्वराग्रद्रभवाग्रपद्या-पंचाकदिग्वेदगुणाग्रखानाषष्टिः शराशाः क्रमशोब्जजोक्ताइ
ति-नक्षत्रचक्रं-लोहक्रांतिवृत्तनक्षत्रसंबंधात्तचक्रमिस्रपचर्यते-तदधाप-पुष्कराख्यगोलः शनिगोलादूर्ध्वमाकाशा
गोलः व्योमपुष्करमवरमित्यभिधानात्-सप्तर्षयः ऋत्वादयोमरीच्यंताः ते-ताराात्मकाः-उत्तरकदंबाद्भितः समंतात्-क्रां
तिवृत्तानुरोधात्-लघुभूतक्रांतिवृत्ते-अयमर्थः आकाशगोलक्रांतिवृत्तानुरुद्धक्रांतिवृत्तविभागकल्पितं-ततोयथाविषु
वद्वृत्तानुरोधादहोरात्रवृत्तानिविषुवद्वृत्तान्येवभवंतानि-तथाक्रांतिवृत्तानुरोधात्स्वस्वताराःसंबंधेनकदंबानानि
लघुवृत्तानिक्रांतिवृत्तान्येवबुद्धिकल्पितानि-तेषिति-स्वशक्त्या-सोरवर्षे-अष्टकलागणंति-अतएवलोहक्रांतिवृत्ते

शररूपशलाकासंबंधेनाश्विन्यादितारकावदेतेनप्रोताः-गमनानुपपत्तेः-एतद्गमनेनभचक्रचलनापत्तेश्चेतिसम्यगु
क्तंनक्षत्रचक्राधरपुष्कराख्यगोलेइति-अतः यतोष्टकलावर्षेगणंति-अत्र-सिद्धांतसार्वभौमग्रंथे-ग्रहानयनोप
जीव्यमूतः प्रागुक्तोवर्षगणः षट्कृतवर्षहीनः ततोद्विगुणः पंचदशाभक्तश्चलक्रांतिवृत्तस्थमेषादिभागमारभ्यक्रतु
नामकतारायाभोगः स्यात्-परितोषयाभगणाद्योप्यर्थसिद्धः-क्रांतिवृत्तेक्रतुभोगस्थानान्त्रिभागैः पूर्वभागेपुलहता
रा-अस्याः दशभागैः पूर्वभागेणवपुलस्त्याख्यातारा-अतः पुलस्त्यात्-त्रिभिरंशैरत्रिः-ततोत्रेः-पूर्वभागेषांशैरंगि
राः-ततोंगिरसः सप्तांशैर्वसिष्ठः वसिष्ठादशांशैर्मरीचितारा भोगः-वर्षादावेषांभोगस्थानमुक्ताभीष्टकालतद्भोगा
नयनमाह मध्यार्केति-मध्यमसूर्यस्यपूर्वोनीतस्यभागादिभोगात्पंचचत्वारिंशद्दशतुल्यकलाभिर्वर्षादिसप्तर्षिभो
गासुक्ताभीष्टरात्र्यर्द्धकालिकाभवंति-सूर्यस्यार्द्धरात्रकालिकत्वात्-अनंतरमेषांसप्तर्षीणांक्रमशः शरभागाः पं
चांकदिग्वेदगुणाग्रखरसाषष्टिः-अत्रैकरीतिलाघवार्थमग्रखानेत्यंकः-अत्रप्रमाणमाह अब्जजोक्ताइति-धाता
ब्जयोनिरित्यभिधानाद्ब्रह्मसिद्धांतोक्ताः एतेनोपपत्तिरपिसूचिता-तथाहि-युगादौविषुवतारायाः ऋतुर्भाद्यसमाहितः

प्राच्यांत्रिभागैः पुलहः पुलस्त्यो तोदशांशकैः॰ अत्रिस्ततस्त्रिभिर्भागैरंगिराः प्रथमैस्ततः॰ वसिष्ठः सप्तभिस्तस्मान्मरी
चिर्दशभिस्ततः॰ प्रत्यहं प्रागतिस्तेषामष्टौ लिप्तामुनीश्वराः॰ बाणार्थामूशराः खार्थाः षड्वाणाः सप्तसायकाः॰ षष्टिर्न
भोरसास्तेषां विक्षेपांशाः स्युरन्तरे इति ब्रह्मसिद्धांतोक्तेरष्टगुणितवर्षाणि कलात्मकः॰ क्रतुः षष्टिभक्तोंशाद्यः॰ तत्राष्ट
गुणाहरयाश्वतुरपवर्त्तोज्ज्ञातो गुणाहरो १५॰ प्रपंचवर्णादितः क्रतुरिति मेषाद्यवधिसिद्ध्यर्थं राशित्रितीयांशासुक्तनव
रांशायायाज्याग्रयवविंशत्संशायुतराशिद्वयं हीनमस्य॰ तत्र लाघवाच्चदृक्क्षेपसंबद्धवर्षाणि षष्टिहतमहर्गणाद्वहीनानि
कृतानि॰ अभीष्टकालसूर्योच्चोरनुपातेन गुणाहरो ८।३६॰ गुणेनापवर्त्तहरस्थानेपंचचत्वारिंशत्॰ अतो मध्यार्कस्यादिना
चालितो द्वरात्रे॰ तदास्थिप्रहन्नर्गणितानीतमध्यमार्कस्यात्रार्द्धरात्रकालसिद्ध्यर्थमिति॥२७॥ ॥लल्लमतमाह चतु
र्दशानेकलितः समौधशतार्द्धतेलब्रममाश्वितनं॰ कभान्मरीच्यादिमुनीश्वरैर्भुक्तं तुल्यं निजगादयत्तदिति॰ कभाद्रा
हिणीमारभ्येत्यर्थः मरीच्यादिसप्तर्षितारांभिः भं॰ लोहक्रांतिवृत्तसप्तविंशतिविभागात्मकं नक्षत्रं भुक्तमिति लल्लोयदाह
स्मतदिस्यास्त्रिमपद्येसमन्वयः॰ अत एवासन्मघासुमुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ॰ षड्द्विकपंचद्वियुतः शाकका २२२

लस्तस्य राज्यस्येत्यक्तं वराहमिहिरेण॰ तथाहि॰ शाकादौ कलिगतवर्षाणि नवाद्रिभूरामाः प्रसिद्धानि॰ युधिष्ठिरशाकोपि
तत्रैतन्मितः २५२६॰ अतो युधिष्ठिरशाकस्यादौ कलिगतवर्षाणि त्रिपंचाशदधिकं षट्कं॰ अस्माद्धुक्तरीसालब्धषट्रोहि
णीतो भुक्तानि॰ मघाया अप्येकानचत्वारिंशद्वर्षाणि गतानि॥२८॥ ॥एतद्दूषयन्ब्रह्मोक्तं समर्थयति॰ संवादमायो
तिनश्चेत्तस्मात्तस्मादयुक्तं दृष्टयुक्तभावात्॰ ब्रह्मोक्तमेतत्स्वतएवमान्यं संवादतः खेसुतरांतथात्रेति॰ तदाकाशाद
ग्विषयत्वेनाप्रतियस्मात्तस्माद्धेतोरयुक्तं॰ असंवादहेतुमाह दृष्टेति॰ अबाधितोपपत्तेरभावादित्यर्थः॰ ब्रह्मसिद्धांतोक्त
मेतन्मदंगीकृतं॰ स्वतः॰ शाद्प्रामाण्यात्॰ एवकारात्प्रमाणांतरनिरासः॰ मान्यं॰ प्रमाणमित्यर्थः॰ अत्र॰ ग्रंथारंभस
वहुकालेवहुवर्षात्मकस्थूलकाले॰ प्राकाशसंवादात्सुतरां॰ तथा॰ प्रमाणमित्यर्थः॰ वस्तुतस्तल्लल्लपद्मविरचिभा
दित्यस्याभिजिद्गणानारंभार्थकत्वेनतस्याभिजितश्चक्रभोगपर्यगणानानर्हत्वाच्छ्रवणादिसूक्ष्मनक्षत्रसंन्निवेशेना
वश्यमभिजित्संबंधाच्छ्रवणस्याभिजितोक्तश्रवणारंभार्थकत्वं पर्यवसन्नमिति द्वयोरेकवाक्यतयादूषणान
वकाशो मूलेतुल्लोकप्रसिद्ध्यर्थं वराहमिहिरोक्तं सल्लोक्तं व्याख्ययैकवाक्यतापन्नेदूषणाक्तिः॰ आसन्निस्तक्तमाप्रत्य

क्षोपलंभानुक्रमेणावस्थानेप्रमाणाभावादितितत्त्वं॥२७॥ ॥अथग्रहनक्षत्राणामुदयास्तलग्नयोः साधनंपद्याभ्यां
माह स्फुटास्फुटक्रांतिजयोश्चरांशयोः समान्यदिक्तेंतरयोगजांशाः॥ पलाद्वाख्यायमसौम्यदिक्चारक्रमेणातेरायन
दृग्ग्रहाद्यत्॥३०॥लग्नंधनर्णांगदितप्रकाराच्चात्कालिकंस्यादुदयास्यलग्नं॥ ऋणास्वलग्नंसरसर्क्षखेटाद्योक्तक्रमाद्
स्तविलग्नकंतदिति॥ चारसंस्कृतक्रांतिः स्फुटाक्रांतिः॥ चारासंस्कृताक्रांतिरस्फुटाक्रांतिस्ताभ्यामुत्पन्नचरांशयोः समा
न्यदिक्तेंतरयोगयोर्जातांशाः॥प्रक्षांशोत्पन्नाद्दृक्कालांशाः॥ तैःकालांशैः॥आयनदृग्ग्रहात्पूर्वसिद्धात्॥ दक्षिणोत्तर
दिक्चारक्रमेण॥ यत्॥ पूर्वोक्तविधेः॥ क्रमोक्रमलग्नं॥ तत्॥ तात्कालिकं॥आयनदृग्ग्रहकालिकं॥ उदयकालिकायनदृग्ग्रहादुद
यकालिकमर्थसिद्धं॥ उदयसंज्ञकंलग्नंस्यात्॥प्रस्तलग्नमाह ऋणास्वमिति॥ षड्युतायनदृग्ग्रहात्॥ उक्तक्रमात्॥ यमसौम्य
दिक्चारक्रमेणात्यर्थः॥ उक्तमक्रमलग्नं॥ यत्तत्॥ आयनदृग्ग्रहकालिकं॥ अस्तकालिकायनदृग्ग्रहादस्तकालिकमर्थसि
द्धं॥अस्तसंज्ञिलग्नंस्यात्॥३१॥ ॥विशेषमाह अत्रास्फुटक्रांतिरयायनग्रहात्साध्यानखेटादितिबोध्यमादौ॥ लग्न
क्रमोयंविपलोत्तरेस्याद्याम्यविलोमः सुधियावबोध्यइति॥ अत्र॥ आक्षदृक्कालांशानयने॥ अस्फुटक्रांति॥ चारासंस्कृ

२२३

ताक्रांतिरायनग्रहात्साध्या॥ नग्रहभोगचिह्नादेवंप्रथमंबोध्यं॥ यतोग्रहबिंबसक्रांतिवृत्तयोगोयनदृ
ग्ग्रहस्तस्यक्रांत्याक्रांतिसंस्कारयोग्यचारस्यैकसूत्रस्थत्वंगोलेप्रसक्तं॥ अयं॥ निरूपितः लग्नक्रमः॥ निरक्षादुत्तरदेशे॥ नि
रक्षादक्षिणदेशेलग्नक्रमोविपरीतः॥ सुधियाज्ञेयः॥३२॥ ॥संगत्यर्थमाह अत्रोपपत्तिरिति॥ ॥प्रतिज्ञातग्रहादय
लग्नस्यप्रथमंपद्याभ्यांस्वरूपमाह अभीष्टकालेग्रहबिंबमेतत्खगोलकेयत्रभवेद्गतं॥ निजपदाग्रक्षितिजाख्यवृ
त्तयोगप्रकल्प्यंदृदिशिस्वबुद्ध्या॥३३॥तदापवृत्तंक्षितिजाख्यपूर्वभागेविलग्नंगणकैस्तदुक्तं॥ तात्कालिकंस्वादयलग्नम
वंकुजस्यबिंबेखलुवास्तवंतदिति॥ स्वाभिमतकाले॥ ग्रहेतिनक्षत्रादीनामुपलक्षकं॥ बिंबमध्यकेंद्रं॥ एतत्प्रसिद्धं॥ प्रवहवा
युभ्रमणावशात्खगोलयंत्रं॥ याम्योत्तरवृत्तादीस्थानेभवेत्॥ तत्॥ बिंबं॥ निजपदनबिंबसंबंधि॥ पदाग्रवृत्तं॥ स्वदेशीयक्षि
तिजवृत्तंभूगार्भसंबंधि॥ अनयोर्योगेपूर्वदिक्स्थं॥ प्रकल्प्य॥ अभिमतकाले॥ उदयभिन्ने॥ नियतंबिंबस्यतत्रावस्थानाभा
वात्॥ विनातत्रतदवस्थानमुदयलग्नानुत्पत्तेश्च प्रकल्प्यसक्तं॥ विपरीतसत्वरवायुगमनयोरसंभवाद्दृगदिसक्तं॥ स्वबुद्ध्या
नेनयथेष्टकालग्रहबिंबायनदृग्ग्रहभागचिह्नयोर्भवसूत्रसंबंधस्तथैवक्षितिजस्थकल्पितग्रहबिंबेऽनष्टइतिघटितं॥

इदं भास्करोन्नतभ्रमदृष्टान्तगोलेनाशयं · तदा कान्तिवृत्तग्रहबिंबक्षितिजावस्थानकाले · क्रांतिवृत्तक्षितिजपूर्वभागो मेषादिमारभ्य
यत्र लग्नं · तन्मेषादिभागात्मकं · तत्कालसंबंधिग्रहोदयसंज्ञं लग्नं गणकैरुक्तं · क्षितिजपूर्वभागस्थस्वतः सिद्धबिंबसति ·
एवमुक्तप्रकारेण · तत् · ग्रहोदयलग्नं · वास्तवमन्वर्थसंज्ञमसंज्ञायां ॥३५॥ ॥तदानयनोपपत्तिमाह स्फुटक्रांतिसमा
न्यदिक्के क्रमाच्चरांशांतरयोगभागैः दृक्चरास्वधनिरारभ्यवृत्तगतैर्भचक्रांशैर्निजोदयांगमिति · द्वयोः क्रांत्योरेक
भिन्नदिक्के · क्रमात् · तत्क्रांतिभ्यामुत्पन्नचरकालांशयोः उदक्क्षितिजवृत्तांतरस्थस्वस्वधराक्षवृत्तप्रदेशरूपयोरंतरयो
गमितकालांशैः आयनदृग्ग्रहभागचिह्नक्रांतिवृत्तस्थात्स्वाहोराक्षवृत्तप्रदेशस्थैः क्षितिजावधिभिः भचक्रांशैर्निजोद
यांगं · तदंशसंबद्धक्रांतिवृत्तप्रदेशात्मकग्रहोदयसंबंधिलग्नं स्यात् · अयमभिप्रायः · द्वयोः क्रांत्योरेकदिक्के स्फुटक्रांति
रधिकात्तत्रांतरगोलयनग्रहचिह्नक्षितिजादधः स्वधराक्षवृत्तक्रांत्याश्चरांशांतरेण · दक्षिणगोलेतूर्ध्वे · स्पष्टक्रांतेर्न्यू
नत्वे दक्षिणांतरगोलयोः क्रमेणाधऊर्ध्वे · उदक्क्षा — तिजस्योर्ध्वाधः स्थत्वेन मध्यक्रांत्यग्रस्थायनग्रहभागस्य ग्रहबिं
बीयध्रुवसूत्रस्थत्वात् · क्रांत्योर्भिन्नदिक्के · क्षितिजादयनग्रहचिह्नं स्वधराक्षवृत्तक्रांत्याश्चरांशायोगेन दक्षिणांतरगोल २२४

योरधऊर्ध्वे मध्यमक्रांतिधराक्षवृत्तेऽनंडत्वात्स्पष्टक्रांतिचरतुल्यांतरेणाधऊर्ध्वमयनग्रहचिह्नस्य सत्वात् · क्षितिजाद
यनग्रहचरांतरेणोदक्क्षितिजस्य सत्वाच्च · अधःस्थादयनग्रहादूर्ध्वस्थक्षितिजसंक्रांतिवृत्तस्थस्थानमूर्ध्वस्थादयनग्रहोदयः स्य
क्षितिजसंक्रांतिवृत्तभागस्थस्थानरोक्षमक्रमलग्नसाधनेनन्यक्रमिति ॥३५॥ ॥क्रमोक्रमलग्नकरणोदनुमुपपादय
ति · याम्यसौम्यशरतः क्रमाद्भवत्वादयांगमयनग्रहात्सुरः · एष्विमयनइदंततः कृतं स्वोक्तकालजलवैः क्रमाक्रममि
ति · क्षितिजादूर्ध्वस्थग्रहे पूर्वोक्तनिरूपणे दक्षिणाशरः · अधःस्थग्रहे उत्तरशरः पर्यवसन्नः · अतो दक्षिणांतरशर
क्रमेणायनग्रहात्स्वादयलग्नमग्नेपश्चादयनो भवति क्षितिजसंबंधात् · ततोऽतो · इदं स्वादयलग्नं · स्वोक्तकालजलवैः
स्वदेशीयप्रत्यंशोदयकालांशैः प्रागुक्तचरसंस्कारजकालांशैश्च क्रमाक्रमं · तद्धि पिनोत्पन्नं स्यात् ॥३६॥ ॥एतच्छितिज
वृत्तस्य पूर्वभागे पश्चिमभागे विपरीतमित्याह प्राक्कपालेघटीयस्त्रारीतिः प्रत्यक्कपालगे · स्वोक्तकाललग्नैर्लग्नं स्वोक्तलग्ना
गं भवेत्तत इति · प्राक्कपाले हि · निश्चयेन उक्तारीतिः प्रत्यक्कपालगे · क्षितिजस्य पश्चिमभागस्थग्रहे · अतउक्तात् · अस्ता
रीतिः ऊर्ध्वस्थक्षायनदृग्ग्रहे क्षितिजपश्चिमभागेतत्पश्चात्क्रांतिभागो लग्नो भवति · अधःस्थलग्नमिमभागइति · अतः

पतितमाहस्वास्तकालस्तवैरिति·ततउक्तहेतोः स्वदृग्गोपास्तकालांशोर्दक्षिणोत्तरशरक्रमेणोक्तमक्रमलग्नं·ग्रहास्त
संबंध्यस्तलग्नंस्यात्॥३७॥ ॥नन्विदंसाधनेउक्तंनैवसतोस्तलग्नस्वरूपकथनपूर्वकंतदनुक्तिकारणमाहभवृ
त्तभागःक्रियतोयलग्नःस्वभूमिगर्भक्षितिजापरांशो·तदस्तलग्नंगणकैर्निरुक्तमेतत्कृतंनास्यपदार्थकल्पनादिति·ए
तत्·अस्तलग्नंपूर्वसाधनेनोक्तं·हेतुमाहअन्यपति·अस्तलग्नरूपपदार्थांतरकल्पनागौरवादित्यर्थः॥३८॥ ॥ल
ग्नेनैवाचापिनिर्वाहइत्युक्तंचेतज्जंबूद्वीपविषयमित्याहनिजोदयांशोः सरसर्क्षखटास्वास्तोद्भवंपूर्वविलग्नमेव·
उक्तंततोलाघवतोस्तलग्नमेवंनिरक्षोत्तरदृग्गणेति·ततोगौरवभयात्·स्वदृग्गोयोदयकालांशोः षड्भान्वियुतायन
दृग्ग्रहात्·पूर्वविलग्नं·क्षितिजपूर्वभागलग्नक्रांतिवृत्तप्रदेशरूपं·एवकारात्पूर्वोक्तास्तसंबंध्यस्तलग्ननिरासः·ग्रहास्त
संबंधिक्रमोक्तममस्तलग्नंलाघवादुक्तंपूर्वसाधने·यद्ग्रहास्तसंबंधनयलग्नं·तस्यग्रहास्तसंबंधिपूर्वलग्नत्वादस्तलग्न
त्वमित्युक्तं·उदयास्तयोः षड्भांतरत्वादितिभावः·एवमुक्तरीतिर्निरक्षदृग्गादुत्तरभागे·एवकाराद्दक्षिणभागनिरासः·
तत्रोक्तस्यवैपरीत्यात्॥३९॥ ॥दक्षिणभागोक्तस्यापपत्तिंवदंस्तुपसंहरति·याम्यविभागेक्षितिजविलोममतो

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

गमुक्तादिपरीतमुक्तं·कुजस्यबिंबेगदितंखगोलेस्पष्टंतदन्यत्रतुकल्पनेनेति·पूर्वार्द्धेस्पष्टं·ननुग्रहोदयास्तकालिक
लग्नयोः सर्वकालेकथंसंभवः·तयोः कालविशेषसंबंधादित्यतआहकुजस्यबिंबइति·स्वानुसतगोले·क्षितिजवृत्तस्यबिं
बेसति·उक्तं·उदयास्तान्यतरलग्नं·प्रत्यक्षमुपपन्नं·तदन्यत्र·क्षितिजातिरिक्तेग्रहबिंबेसति·पूर्वोक्तकल्पनेनोपपन्नं·
ननुवस्तुभूतं·तथाचोदयादस्तादासावनपरीक्षानार्पितात्कालिकंग्रहोदयलग्नंग्रहास्तलग्नंवाक्ष्यास्तकालिकचा
लितलग्नभागरूपमावश्यकमितिभावः॥५०॥ ॥अथार्षमतेनक्षदृक्कर्मसंस्कृतग्रहगोलयुक्त्यासमर्थयति·या
म्योत्तरक्षितिजवृत्तसुतौप्रकल्प्यप्रोतंस्पष्टसुवलयंग्रहबिंबसक्तं·यत्रापमाख्यवलयेलगतिप्रदिष्टस्तत्रग्रहोक्षभ
वदृष्टिहृतामुनीद्रैरिति·याम्योत्तरवृत्तक्षितिजवृत्तयोर्योगद्वयेसमाख्य·एकस्पष्टवृत्तप्रोतंप्रकल्प्य·तद्वृत्तग्रहबिंबकं
द्वसक्तंसक्रांतिवृत्तेयस्मिन्भागेलगति·तस्मिन्भागेप्राप्तदृक्कर्मसंस्कृतोग्रहभागोमुनिभिरुक्तः·तथाचैतदभिप्रायिकत
दुक्तयुक्तिसिद्धमेवेतिभावः॥५१॥ ॥तन्मतेनापिसूक्ष्ममानयनंपद्याभ्यामाहअक्षोद्भवादृष्टिलवाः पुरोक्तानतेनगु
णायाश्रयनग्रहस्य·दिनार्द्धभक्ताः फलभागजातंलग्नंभवेदुक्तवदायनास्तः॥५२॥एवंपूर्वकपालेस्यात्सम्बिमेतस्त

भागवैः उक्तव्यतयतोलग्नमाक्षदृक्वेचरोभवेदिति· आक्षादृक्कालांशाः पूर्वोक्ताः· आयनदृग्ग्रहस्यनतेन पूर्वोक्तविधि
नाद्यघात्मकेनगुणापाः· तस्यैवदिनार्द्धनभक्ताः· युक्तंचैतत्· याम्योत्तरवृत्तस्थग्रहबिंबेसमशंकुवृत्तस्यतदाकारत्वाप्य
नग्रहादभिन्नत्वाक्षदृक्संस्कृतोग्रहः· अतोनतभावेआक्षदृग्भावाक्षितिजस्थग्रहपरमनतत्वात्तायुक्तदृक्कालांशानां
दिनार्द्धतुल्यपरमनतसंबंधादभीष्टकालेनतानुपातेनाक्षदृक्कलांशानयनंसमुचितं· आगतफलांशात्सन्नं· आयन
ग्रहादुक्तप्रकारेणलग्नं· सः· आक्षदृक्संस्कृतोग्रहभागः· एवमुक्तपूर्वकपाले· पश्चिमकपालेत्वस्तकालांशैः प्राक्पाला
क्तलग्नक्रमवेपरीत्येनलग्नमाक्षदृग्ग्रहभागः स्यात्· तथावसूर्यसिद्धांते· विषुवच्छायया याम्यस्तादिक्षेपाद्दृग्दृक्ता
त्· फलंस्वनतनाडीघ्नंस्वदिनार्द्धविभाजितं· लब्धं प्राच्यामृणंसौम्यादिक्षेपात्पश्चिमेधनं· दक्षिणे प्राक्पालेस्वं पश्चि
मेनुतथाक्षयइति· प्रस्यव्याख्यानंपित्वचरणाब्जगृहार्थप्रकाशकेधीमद्भिरवलोक्यं॥५३॥ ॥अत्रलग्नसाधनार्थमु
दयानांविशेषमाहपरंतूदयार्थंचरांशास्त्वखंडनतघ्नंदिनार्द्धप्रमेतत्स्फुटंस्यात्· तद्भाधिकोव्यक्षदृग्दृग्दयः स्वपुरी
योदयोत्रावगम्यः सुधीभिरिति· पूर्वक्षितिजभागेलग्नसाधनार्थंस्वोदयाउपयुक्ताः· पश्चिमक्षितिजभागेचास्तलग्नसा

धनार्थंस्वदृग्दीयास्तकालाः· याम्योत्तरवृत्तेदृग्मतलग्नसाधनार्थंनिरक्षोदयाः· याम्योत्तरवृत्तस्योद्धृतरूपत्वात्· अतो
मध्यदृक्कलांशाविभागेनक्रांतिवृत्तप्रदेशानार्थंस्वदृग्दृग्दयनिरक्षोदयमध्यवर्तीकालउचितः· तेनतत्कालरूपोदृ
यशानार्थंचरांशोत्यन्नखंडमेतत्स्वस्वभागसंबद्धनतघटीपरिणामितंस्फुटंतत्कालोपयुक्तं· तेनस्फुटखंडेन· दुनयु
तः पूर्वरीत्याक्षदृग्दृग्दयः स्वपुरसंबंध्युदयः सुधीभिः· अत्र· आक्षदृक्कलांशैर्लग्नसाधनविषये· ज्ञेयः· प्रकृतका
लोप्यतदनुराधनेवक्ष्यपः॥५५॥ ॥एतन्मतंसाभिप्रायमुपसंहरन्योरपेरनादृतमित्याहएवंत्वार्थैः खेटयोगार्थमुक्तं
याम्योदक्संस्थखेटयोरंतराले· योगः प्रोक्तः केवलंतेर्यतोगोलज्ञेस्तन्नादृतंभास्कराद्यैरिति· अतः कारणात्· एवं· सम
प्रोतचलवृत्ताभिप्रायिकमाक्षदृग्ग्रहानयनमार्षमुनिभिर्ग्रहयुत्यर्थमुक्तं· नोदयलग्नसाधनार्थं· मुकारादन्यैर्युत्यर्थ
मप्यतन्नोक्तमित्यर्थः· अत्रकारणमाहयाम्योदक्स्थमिति· यतः कारणान्नेरार्षः· ग्रहयोः· दक्षिणोत्तरस्थंकेवलं· पू
र्वापरांतराभावविषयं· अंतरं· योगः प्रोक्तः· प्रकर्षणप्रधानतयोक्तः· एतदभिप्रायिकयोगस्तुसमप्रोतचलवृत्तज्ञाता
क्षदृग्ग्रहभागयोः पूर्वापरांतराभावेणघटतेइतिभावः· तदेतन्मतंभास्कराद्यैः सिद्धांतशिरोमणिकर्त्रादिभिः पुरस्कृतं

न॰ अत्रहेतुगर्भविशेषणमाहगोलहेतुरिति॰ पूर्वापरांतराभावविशिष्टयाम्योत्तरांतरं सर्वदेशासाधारणग्रहयोरेकं
क्रांतिवृत्तयाम्योत्तरकदंबप्रोतचलवृत्तस्थदेशविशेषानवच्छिन्नफलादेशायोपयुज्यते॰ अन्यथायुतिफलं कतरदे
शाभिप्रायेणादृश्यं विनिगमनाविरहात्स्यात्॰ तथाचोक्तं सिद्धांतशिरोमणौ॰ एवं कृते दिविचरौ ध्रुवसूत्रसंस्थौ स्यातां तत
दाविषयति सेवयुतिर्निरुक्ता॰ दृक्कर्मणापयनमवेनन संस्कृतौ चेत्सूत्रे तदात्वपमवृत्तजयाम्यसाम्यइति॰ शाकल्यसं
हितायामपि॰ द्वितीयं पादशीनादृक्कर्मसुनिसन्नम॰ द्वितीयमिव दृक्कर्मनेष्टं सन्नमदृश्यः शास्त्रीयव्यवहारायलो
किकं निःप्रयोजकमितीतिभावः॥५५॥ ॥उदयास्तलग्नाभ्यामुदयास्तयोः कालज्ञानं भास्कराक्रमनुवदति॰ निजनि
जोदयलग्नसमुद्रमसमुदयोपिभवद्भनभः सदा॰ भवति चास्तविलग्नसमुद्रमप्रतिदिनस्तमयः प्रवहभ्रमादिति॰ न
क्षत्रग्रहाणां स्वस्वोदयलग्नस्योदयकाले॰ उदयः स्यात्॰ अस्तलग्नस्योदयकालस्तः स्यात्॰ एतो ग्रहस्योदयास्तोमसहं
प्रवहवायुभ्रमाद्भवतः सूर्यस्योदयास्तवदिति भावः॥५६॥ ॥ग्रहस्यदर्शनयोग्यतामाहयत्कालसाधितखगोद
यलग्नखेटास्तागोक्रमेणभवतोनधिकाधिके॰ तत्काललग्नतइहप्रभवत्सदृश्यः खेटादिनान्यसमये विघटनामलेख

२२७

इति॰ यस्मिन्कालेसाधितयग्रहोदयलग्नयग्रहास्तलग्नप्रागुक्ते॰ अत्रखगपदेननक्षत्रमपि॰ एतत्पक्षेकालपदं देशापरं॰ अ
त्रयत्पदं खगान्वितमपिबोध्यं॰ तत्कालस्तलग्नतः॰ साधितोदयास्तलग्नकालिकलग्नादित्यर्थः॰ नक्षत्रपक्षेभीष्टकालिक
लग्नादित्यर्थः॰ क्रमेण॰ गृहीतोदयास्तलग्नक्रमेण॰ तेदलग्ने॰ अनधिकाधिके॰ समस्वभूगर्भक्षितिजस्थत्वादृश्यइत्य
भिप्रायेणानधिकपदस्यन्यूनार्थत्वेप्यसंगतिः॰ स्तः॰ इह॰ समये॰ सग्रहः खेटपदेननक्षत्रमपि॰ आकाशे॰ दर्शनयोग्योभ
वेत्॰ युक्तं चैतत्॰ उदयलग्नउदितोग्रहोस्तलग्नस्तमितइत्युदयास्तलग्नमध्यवर्तिकालेभीष्टलग्नस्थताभ्यां क्रमेणाधि
कन्यूनत्वात्॰ नन्वेवं ग्रहनक्षत्राणां दिनेदर्शनापत्तिरित्यतः समयविशेषणमाहदिनान्यसमयइति॰ सूर्यसं
बंधिदिनभिन्नकाले॰ सूर्यकिरणप्रतिहतनयनेलोकैर्दिनेनक्षत्राणि नदृश्यंतइतिभावः॰ मेघमलादिव्यवधा
ननिवारणार्थंस्वस्यविशेषणमाहविघटनामलइति॰ मेघरहितेमलरहितेचेत्यर्थः॥५७॥ ॥विशेषमाहचंद्रो
दिनेपिक्वचिदत्रशुक्रः पूर्वोक्तदृश्यगणितावगम्यः॰ दृश्यः क्वचिद्दिवसपिनेंदुः सूर्यांशुलासः खचरोप्यदृश्यइति॰ पू
र्वोक्तदर्शनयोग्यकालगणितज्ञातचंद्रादिनेदृश्यः चंद्रमंडलस्यमहत्त्वात्॰ दूरांतरेसूर्यकिरणप्राबल्याभावाच्चद

दृश्यः अपि रात्रौ दृश्यएव शुक्रः अत्र दिने क्वचित् आरंभसमाप्तेरासन्नकाले दृश्यः दिवसेपि कदाचित्
सूर्यनैकट्यादतिकृशकलत्वाच्च चंद्रोन दृश्यः सूर्यकिरणालुप्तमंडलोग्रहः सूर्यसांनिध्यादस्तंगतोग्रहः अपिः
समुच्चये नदृश्यः ॥५८॥ ॥ग्रहस्यादृश्यत्वेग्रहदिनगतशेषान्यतरस्यज्ञानमाह दृश्यग्रहास्तोदयलग्नकेयत
योर्यदासन्नमभीष्टकाले ज्ञातस्यलग्नस्यतदंगमध्यः कालः खगाहेष्यगतः प्रसाध्य इति दृश्यग्रहस्यास्तोदयसं
ज्ञेयलग्न तयोर्लग्नयोर्मध्ये यत् अभीष्टसमये ज्ञातस्यलग्नस्य निकटेभवति तत् अस्तोदयाख्यलग्नयोरन्य
तरं अंगंस्वाभीष्टकालिकंलग्नं अनयोरंतर्पत्तीकालोग्रहदिनस्यशेषास्तोदयलग्नसंबंधक्रमेण पूर्वोक्तखेटस्यभो
ग्यसादिरीत्या प्रसाध्यः ॥५७॥ ॥रीतिंनिबध्नकालज्ञानेस्यप्रयोजनं पद्याभ्यामाह कृतायनांशाधिकहीनयोर्ये
भुक्तैष्यकालांशमितीतदेवं मध्यस्थभागोदयभागयुक्तनुत्पांशयोस्तंतरलिप्तिकाभात् ॥५९॥ ॥निजोदयांशा
त्खरसाप्तमेतत्पलुंशकः सावननाडिकास्यः तस्मात्खगाहेष्यगताद्विधेयास्यष्टापमाच्चग्रहभोक्तरीत्येति कृतायन
नांशाययोस्तयोः प्रागुक्तास्तोदयलग्नान्यतराभीष्टकालिकलग्नयोर्मध्येधिकहीनयोः अत्राधिकहीनत्वराशिवृ

२२२

न्तमार्गेणाप्रवृत्तदिवसभागयोर्नतुसंख्ययेतिध्येयं येक्रमेणाभुक्तैष्यकालांशमानेप्रोक्तविधिना तयोरेवं म
ध्यस्थभागानामुदयकालांशैर्युक्तं अत्रन्यूनादधिकपर्यंतमध्यभागाः नतुवेपरीत्येनेतिध्येयं अयनांशसंस्कृ
तयोस्तत्स्वभागयोस्तं अंतरकलाभिर्गुणितास्वोदयांशास्त्रिहरेणलब्धमंशात्मकः कालः रातस्यषड्भागः सावन
घट्यः स्युः तस्मादानीताद्ग्रहदिनस्यशेषगतान्यतरस्वकालात् स्वष्टक्रांतेश्च नभ्रवाभिमुखत्वाराशिसंस्कृतक्रांतेः
उक्तरीत्या प्रागुक्तप्रकारेणग्रहबिंबस्यछायासाध्या ॥५५१॥ ॥छायाप्रयोजनमाह ग्रहबिंबदर्शनार्थंनलिका
बंधंचपूर्वरीत्येव कुर्यात्परंभुजस्तस्यष्टक्रांत्यात्रधीमताज्ञेयइति नलिकाबंधः छायायाः फलं ग्रहबिंबदर्शनंचगा
णितप्रामाण्याज्ञानार्थं परंतुविशेषइत्यर्थः अत्र नलिकाबंधविषये ॥५५२॥ ॥एवंशुक्रस्यछायाकदाचिद्दृश्यापि
भवतीत्याह रात्रौचंद्रादृश्यकालेसितस्यवक्रस्यार्कादूरसंस्थस्यसुज्ञैः छायासाध्यादर्शनीयाक्तरीत्याबाधाभावप्र
त्ययार्थंजनानामिति चंद्रादृश्यकालेइत्यत्रज्योत्स्नावच्चंद्रोबोध्यः सितस्येतिस्थूलतारकोपलक्षकं वक्रस्येतिनी
चासन्नत्वेनस्थूलबिंबातिनिकटोपलक्षकं दर्शनार्थयोग्या दर्शनीया मेघमालिन्यादिकंबाधस्तदभावे प्रत्ययार्थं

मनुभवार्थ॥१५३॥ ॥चंद्रस्यछायांविशेषपूर्वकंयथाभ्यामाहएवंरात्रौचंद्रभाद्दशीनीयासाध्यातत्रापीदुबिंबार्द्ध
लिप्ताःप्रंगोन्नसक्तस्यशोक्लस्यलिप्ताभिर्विश्लेष्यरस्नाभिरेवाहताभिः॥१५४॥चंद्रस्यभूगर्भन्दृग्ज्ञेयायोधनुर्लवो
हीनयुतोयुतोनो·बिंबार्द्धहीनाधिकशोक्लाएतद्गुणान्दृग्ज्ञेयपरगस्यचैवमिति·एवं·उक्तरीत्या·रात्रौ·दृग्नयोग्या
चंद्रस्यसाध्या·तत्रापि·छायासाधनविषयोविशेषः·तमाहइंदुरिति·चंद्रबिंबार्द्धकलाः·वक्ष्यमाणांप्रंगोन्नसधिकारे·उ
न्नतस्यशोक्लस्य·स्वतमानस्यकलाभिरंतरिताःताभिरंतरकलाभिः·अयंभावः·महबिंबस्योर्ध्वनेमिवशात्शंकुछाया
भवति·तत्रचंद्रबिंबस्यनित्यपूर्णत्वाभावाशुक्लांतरस्वामध्यप्रदेशोत्पन्नाछायाभवतितत्प्रदेशस्यशंकुदृग्ज्ञयोः
साधनभावस्यकंतत्तुकेंद्रशुक्लरस्वामध्यप्रदेशायोरंतरकलाभिरुन्नंतररूपाभिःकेंद्रजोन्नतांशानतांशाभ्यांहीन
युतायथायोग्यंशुक्लरस्वामध्यप्रदेशस्योन्नतांशानतांशाभ्यांतयोर्ज्ञेइति·अत्रांतरकलानांचंद्रबिंबव्यासार्द्धसूत्रस्य
त्वेनदृग्वृत्तस्यस्वाभावात्संस्करणमयुक्तं·नहिविक्षेपवृत्तातिरिक्तदृग्वृत्तंकेंद्रस्यपृष्ठशुक्लरस्वामध्यभागसंकंयनत
कलानांदृग्वृत्तस्यस्वोपपत्तिः·केंद्रतत्प्रदेशयोर्दृग्वृत्तभेदात्·अतएवचंद्रबिंबकेंद्रस्योनादक्षिणोत्तरव्यासरस्वायां

२२९

शुक्लरस्वामध्यप्रदेशसंकंदृग्वृत्तंयदंतरेणालग्नंतद्भुजः·पूर्वोक्तांतरकलाःकोटिः·शुक्लरस्वामध्यप्रदेशीयदृग्वृत्तेभु
जकोटयोरंतरकलास्तद्वर्गयोगपदरूपाःकर्णाइतिक्षेत्रात्कर्णकलासंस्कृताःशुक्लामध्यप्रदेशीयदृग्वृत्तचंद्रबिं
बदक्षिणोत्तरव्याससूत्रसंकप्रदेशांशाःसूक्ष्मास्तत्प्रदेशस्योन्नतांशानतांशादितिपरास्तं·भुजज्ञानाभावेनकर्णस्या
ज्ञानात्·चंद्रबिंबदक्षिणोत्तरव्याससूत्रसंकदृग्वृत्तप्रदेशस्यांशाज्ञानाभावाच्च·अतः कोटिरेवकर्णाधृतइतिसूच
नार्थंताभिरित्यस्याग्रेकर्णप्रकारव्याकुलत्वापनोदकरावकारः·अनेनैवचंद्रबिंबकेंद्रस्यदृग्वृत्तस्योन्नतांशानतांशा
भ्यांदक्षिणोत्तरव्याससूत्रसंकदृग्वृत्तप्रदेशस्योन्नतांशानतांशारहिताइत्यपिवास्तवाज्ञानात्सूचितं·एतेनकोटि
कलाःभुजः बिंबकेंद्रशुक्लमध्यभागनतांशोयथायोग्यंकोटिकर्णाविति बिंबकेंद्रनतांशभुजकलयोर्वर्गयोगाद्वर्गांत
राद्मूलयोर्यथायोग्यंशुक्लमध्यप्रदेशस्यनतांशत्वमित्यपिनिरस्तं·विक्षेपवृत्तांशरूपपूर्वकोटेर्भुजत्वासंभवात्·
समप्रोतवृत्तांशस्यदृग्वृत्तदक्षिणोत्तरत्वमिवदृग्वृत्तदक्षिणोत्तरत्वाभावात्·ननुभवदंगीकृतगणितमार्गेसूक्ष्मासि
द्धिरित्यतस्ताभिरित्यस्यविशेषणमाहआदृताभिरिति·अन्यथानुपपन्नांगीकृताभिरित्यर्थः·पूर्वग्रंथेप्येतद्विशे

षानुक्तांतराभावदर्शनादत्रकिंचित्स्थूलत्वाभासेनोक्तविशेषणावस्तुस्वरूपद्योतनान्नक्षतिरन्यथापूर्वग्रंथानांब
हुस्थूलत्वांतरग्रहणादवस्तुप्रतिपादकानामप्रामाण्यापत्तेरितिभावः॥ चंद्रस्यभूगर्भसंबंधिशंकुदृग्ज्यायोयौध
नुरशोकेंद्रस्थूलदृग्वत्तवास्तवावपिसुक्ष्मध्यस्थूलदृग्वत्तेपूर्वनिरूपणाकिंचित्स्थूलो॰ बिंबव्यासार्द्धकलाभ्योन्यूनाधिक
शोक्षेपमानक्रमेणादृताभिः कलाभिः क्रमेणहीनयुतो॰ युतानोकार्यो॰ रातथाज्यांशंकुदृग्ज्यछायोपयुक्तस्तः रानमु
क्तशीत्या॰ परगस्य॰ पश्चिमकपालस्थस्यचंद्रस्यक्षेपं॰ चस्त्वर्थे॰ तेनपूर्वकपालस्थस्यचंद्रस्यविपरीतमर्थसिद्धं॰ तद्य
था॰ बिंबार्द्धन्यूनसुक्ष्मेयुतानो॰ बिंबार्द्धाधिकसुक्ष्महीनयुताविति॥१५५॥ ॥चंद्रस्यनलिकाबंधेविशेषमाहत्रा
भ्यांचछायया चंद्रनालिकाबंधनंभवेत्॰ अर्द्धोदृनेसितेतस्मादधिकेप्राक्तवच्चतदिति॰ अर्द्धबिंबादृनेसुक्ष्मेसति॰ आ
भ्यांप्रागुक्तशंकुदृग्ज्याभ्यां॰ संजातछायया चंद्रस्यनलिकाबंधनंस्यात्॰ केंद्रसुक्ष्माभावादर्शनप्रतीतेरनुपपत्तेः॰ त
त्रक्रांत्यादिसाधनार्थंचंद्रभोगउक्तादृतकलाभिर्हीनः सुक्ष्मांतस्थानीयचंद्रभोगः स्यादित्यादिदिक्प्रदर्शनंज्ञेयं॰ त
स्मात्॰ बिंबार्द्धादधिकेसुक्ष्मेसति॰ तत्॰ चंद्रनलिकाबंधनं॰ प्राक्तवत्॰ अन्यग्रहवत्॰ केंद्रसुक्ष्मसंभवादर्शनोपपत्तेः

डाक्टर भाऊदाजी दर्शनालय स्मारक
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

चकाराच्छुक्लरेखामध्यभागदर्शनार्थंप्रोक्तरीत्यैवचंद्रभोगस्तत्वैपरीत्येनतत्रज्ञेयः॥१५६॥ ॥अथोक्तस्यदेशसंबद्ध
गणितस्याव्याप्तिप्रदर्शनार्थंस्थूलंनिरूपयति॰ स्फुटापमोयस्यखगस्यसोर्थोयत्राधिकोलंबलवात्सतत्र॰ यावच्च
तावद्विपलोत्तरस्मिन्दृग्याप्यपाम्यायमदिक्स्थदेशइति॰ यस्यग्रहस्यनक्षत्रस्यचारसंस्कृतक्रांतिरुत्तरायस्मिन्दे
शेलंबांशाभ्याधिका॰ यावत्कालपर्यंतं॰ तावत्कालपर्यंत॰ तत्रदेशसग्रहोनक्षत्रंवा॰ निरक्षदेशादुत्तरे॰ अस्मिंज
बूद्वीपे॰ दृग्यः॰ क्षितिजोर्ध्वस्थः॰ अनंतरं॰ याम्याक्रांतिरधिकाचेत्तर्हिनिरक्षदेशादक्षिणदिक्स्थतदेशादृग्यः॰ यु
क्तंचेमत्॰ विषुवद्वृत्ताक्षितिजपर्यंतंयाम्योत्तरवृत्तलंबांशास्तदधिकक्रांतौक्षितिजासंस्पर्शोघटरात्रवृत्तग्रहऊर्ध्वभ्र
मति॰ एवंविषुवद्वृत्तादक्षिणभागस्थक्षितिजपर्यंतंनिरक्षदक्षिणभागलंबांशास्तदधिकक्रांतौक्षितिजादूर्ध्वंघटरात्र
वृत्तेभ्रमति॥१५७॥ ॥यथादृग्यत्वंतथैवादृग्यत्वंकालविशेषउक्तगणितस्यदेशिकस्याव्याप्तिंचाहतयोर्देशयो
र्योभ्यसोभ्यापमश्चेद्रवेनादृग्यायस्यसोदृग्यएव॰ अतोदृग्जंखटकमोदितंप्रागसबद्धमत्रवदेशावधेयमिति॰ त
योः॰ ग्रहादिदर्शनसंबंधिनोः प्रागुक्तयोर्देशयोः क्रमेणयस्यग्रहादर्दक्षिणोत्तरस्यक्रांतिर्यदि॰ तादृग्॰ लंबां

ग्राधिका·सः·ग्रहादिस्वस्तकालपर्यंतमदृश्यः·क्षितिजादधस्त्वसंस्पष्टधराभ्रवृत्तभ्रमति·एवकारान्मध्येकदाचिदपि दृश्यानेत्यर्थः·ग्रतः कारणात्·यतः क्षितिजधराभ्रवृत्तसंयोगवशात्तदुक्तं चरादिगणितं सोपपत्तिकं·विनातत्संयोगं च रहस्याद्यपजीव्योन्नतांशादिगणितमनुपपत्तिकं ततइत्यर्थः·दृग्गणितसंबद्धग्रहादीनां गणितक्रियासिद्धं नतोन्नतांशा चरादिकं पूर्वमुक्तं·ग्रत्र·प्रागुक्तदृश्यदृग्·एवकारादृश्यदृग्निरासः·ग्रपवाक्षितिजधराभ्रवृत्तयोगीयदृग्निरासः·ग्रसंबद्धं·ग्रसंगतं बोध्यं·तत्र तद्गोलस्थिसादृग्गणितप्रकारउक्तगणितविधेर्भिन्न एवेति भावः॥१५८॥ ॥ननु तदृग्सिद्धमुन्नतांशादिकं कथं साध्यमित्यतग्राहस्थूलेतादृग्यावनोक्तं विलोकं कृतं केनचित्संस्कृतोक्तग्रामयातु·स्वशास्त्रानुरोधात्फलाभावतश्चपरोक्तत्वतस्तन्निरुक्तं नचात्रेति·तादृग्·उक्तग्रहादिनित्यदर्शनसमयविशिष्टदृग्·यावनोक्तं·पारसीकैः सुबुद्धिभिरुक्तं द्रष्टव्यं·ननु पारसीकभाषालिप्योरज्ञानात्कथमस्मादृशां बोधइत्यतग्राहकृतमिति·संस्कृतोक्तग्रादेवभाषया·केनचिद्देवदत्तपुत्रेण·कृतं·निबद्धमित्यर्थः·राद्धांतपर्यायशास्त्रोक्तराजपदाभिधेयग्रंथोक्तं विभावनीयमिति भावः·त्वयातदृग्जंगणितं कुतउपेक्षितमित्यतग्राहमयेति·तुका २३१

राद्योक्तमपि व्यर्थमित्यर्थः·स्वशास्त्रं·प्राचीनसिद्धांतास्तेषामनुरोधात्तद्विरुद्धानुसरणावश्यकत्वादन्यथाग्रंथस्यभिन्नरीतिदर्शनेनग्रंथविशिष्टप्रवृत्त्यनुपपत्तेः·प्राचीनानुक्तमत्यावश्यकं वक्तव्यमेवेत्यतग्राहफलेति·ग्रतिप्रयोजनाभावादित्यर्थः·विशेषावश्यकवक्तव्यइत्यतग्राहपरोक्तेति·परोक्तत्वेनानावश्यकत्वादिति भावः·ग्रत्र·सार्वभौमग्रंथे·तत्·यावनोक्तं·नोक्तं॥१५७॥ ॥ग्रधिकारमुपसंहरति·इतिसिद्धांततत्वार्थमुनीश्वरकृतेभवत्·सिद्धांतसार्वभौमे पूर्णः खेटमभागमइति·ग्रहनक्षत्राणांछायाज्ञानकारकोधिकारइत्यर्थः·एतच्छायानलिकाबंधोपयुक्तत्वादस्याधिकारद्वयस्यपरीक्षाधिकारत्वमिति भावः॥२॥ ॥श्रीः॥इतिश्रीसकलगणकसार्वभौमरंगनाथगणकात्मजगणकमुनीश्वरनिर्मितेस्वकृतसिद्धांतसार्वभौमस्यात्रायेपरीक्षाधिकारो द्वितीयः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीसार्वभौमोग्रहराजमित्रकरोपसंगान्मगलक्ष्मणास्य·ग्राभासिशृंगोन्नततानतत्वनिरूपणस्यत्रशुभाशुभार्थं॥१॥ ॥तत्रसंगतिं प्रदर्शयन्नेतन्निरूपणंप्रतिजानीते·ग्रथेंदुबिंबकथमेकरूपंनदृश्यतेत्रेतरखेटवच्चेत्·नबिंबशृंगोन्नमनादतोहंशृंगोन्नतिंयुक्तियुतांप्रवक्ष्यामीति·ग्रथप्रागुक्ताधिकारचंद्रछायानिरूपणाचंद्रबिंबोपस्थितेश्चरनंतरं·शि

ष्याणामुपस्थितामाशंकामाहइंदुरिति·अत्र·भूमौ·भौमादिपंचतारान्यतमग्रहबिंबपर्यंतरूपपूर्णदृश्यतेतद्दृश्य
र्थः·चंद्रबिंबे·एकरूपं·सर्वदिनसंबंधेनाविकृतंकुतोनदृश्यते·प्रतिदिनंवृद्ध्यपचयान्यतरेणाविकृतंकुतोदृश्यते·
वेदितिपूर्वपक्षपातकं·आशंकानिषेधति·नेति·हेतुमाहबिंबशृंगोन्नमनादिति·अन्येषांशृंगाभावादविकृतंदर्शनं·
चंद्रस्यतुबिंबशृंगयोरपिनतोन्नतत्वदर्शनान्नहुपपन्नाप्रतिदिनंविकृतबिंबस्यदर्शनंनानुपपन्नमितिभावः·अतः·
यतःशंकापनोदार्थंशृंगोन्नतिनिरूपणंप्रसक्तंततःकारणादित्यर्थः·अहंशृंगोन्नतिंसूक्ष्मत्वेनकथयामि·ननुशृं
गोन्नतिमात्रकथनेनाशंकापनोदासंभवइत्यतःशृंगोन्नतिविशेषणमाहयुक्तियुतामितिउपपत्तिसहितां·तथा
चोपपत्सवसरेतथाचंद्रबिंबदर्शनंसमर्थितंभवतीत्यथाहातसंगत्याचंद्रशृंगोन्नत्यधिकारमारब्धवानहमिति
भावः॥१॥ ॥तत्रप्रथमंग्रहबिंबस्वरूपमाहसूर्यस्तेजोगोलकोनीरगोलास्वल्पेखराभानिचेसाहुरार्याः·एतेगो
लाअल्पभूभागमिश्रानीरात्मानोकांशुयोगप्रकाशाइति·अन्येसूर्यातिरिक्ताश्चंद्रादयोग्रहाअश्विन्यादीनिनक्षत्र
बिंबानि·जलगोलरूपाः·जलगोलरूपाणिच·एवंपूर्वाचार्यावदंति·तद्भावंच·तेजसांगोलकः सूर्योग्रहर्क्षाणांबुगो २३२

लकाइति·ननुसूर्यस्यतेजसत्वेवाघातेनविरलतेजस्त्वापत्तागोलकत्वानुपपत्तिरन्येषांचजलस्यद्रवगुणत्वाज्ज
लगोलानुपपत्तिश्चेत्यतआहएतेइति·पूर्वोक्ताःगोलाः·तेजोजलात्मकाः·अल्पाः·तेजोजलयोर्भागाभ्यामल्पाः
येजुवोंशास्तैर्युक्ताः·तथाचभूभागानां·परस्परंजलतेजसोरल्पभागानांचोपघंभकत्वान्नहालानुपपत्तिर्नेतिभाव
ः·ननुतथापिजलगोलानांतिरोहितेजोंशावस्थात्मकांशकत्वानुपपत्तिरतआहनीरात्मानइति·जलगोलस्वरू
पानक्षत्रग्रहाःसूर्यसंबंधिकिरणानांयोगाःस्वबिंबेप्रतिफलनंतस्मात्प्रकाशोदीप्तिर्वस्तेषामित्यर्थः·प्रका
शकत्वानुपपत्तिर्नेतिभावः·प्रभावंताहिदृश्यंतेसूर्यरश्मिप्रदीपिताइतितद्वदेवान्नरार्द्धाच्च॥२॥ ॥चतुर्थंचर
णांकस्यएयतिः बिंबगोलरविसन्मुखखंडंचंद्रखेटभगणास्यहिचंचत्·लग्नसूर्यकिरणैर्भवतीदंखंडमन्यदसि
तंतदयोगादिति·चंद्रस्यान्येभ्योविलक्षणात्माधान्येनएषगुप्तिः·बिंबात्मकनक्षत्राणांसमूहस्य·अस्यपरंपरया
खेटत्वान्नसाक्षादतःएषगुप्तिः·बिंबगोलानांजलात्मकानांसूर्यबिंबगोलाभिमुखंयद्दिवगोलार्द्धं·लग्नाःप्रतिफ
लिताःयेसूर्यबिंबगोलार्द्धकिरणास्तैः·इदमभिमुखत्वेनानुभवसिद्धं·लोकेजलादर्शादौदर्शनात्·हि·अस्यसत्रायं·

चंद्रत्वं दीप्तिमत्त्वं भवति तेषामन्यत्र सूर्यबिंबगोलानभिमुखं गोलार्द्धं तदयोगात् सूर्यकिरणाप्रतिफलनात् अ
सितं अदीप्तिमत्त्वं भवति यद्यपि गोलयोः समत्वे गोलस्य गोलक्षेत्रमितरार्द्धस्य गोलक्षेत्रमिति समुचितं न्यूनाधिकत्वेन
न्यूनाधिकं युक्तं तथापि तस्य गणितप्रकाराशक्यत्वाच्चंद्रसूर्ययोर्निकटदूरस्थयोरल्पमहर्दिवयोः समत्वेन दर्शनाच्च
गणितप्रवर्त्तकैर्न्यूनाधिकत्वे पि स्वल्पांतरेण गणितव्यवहारसिद्ध्यर्थमर्द्धगोलत्वेन तदंगीकृतं तथाचार्यभटः भूग्र
हभानां गोलार्द्धानि स्वच्छायया विवर्णानि अर्द्धानि यथासार्द्धं सूर्याभिमुखानि दीप्यंते इति ॥३॥ ॥शृंगोन्नतस्य प
न्निंपद्याभ्यामाह भूसन्मुखबिंबदलं न दृश्यं तदन्यखंडं न नरस्य दृश्यं अतो विधोर्बिंबदलेन दृश्ये यस्मिन्विभा
गे कराचिल्लग्नाः ॥५॥ तन्नहिभागस्थकलाभिरिंदुः प्रकाशते प्रत्यहमेवनव्यः तस्मिन्दलांतर्गतचंद्रिकाभिः
शृंगोन्नतिः स्यान्मनुजप्रदृष्टेति ग्रहबिंबगोलार्द्धं भूगोलाभिमुखं मनुष्यदर्शनयोग्यं तस्य ग्रहबिंबगोलस्य
अन्यखंडं भूगोलानभिमुखं दलं नरस्य तद्दर्शनयोग्यं चक्षुःसन्निकर्षाभावात् अतः कारणात् चंद्रस्य बिंबगो
लार्द्धं न दृश्यं भूसन्मुखे यस्मिन्यावति विभागे सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः तस्य तद्गोलार्द्धस्य तावति विभागे स्थि

ताभिः कलाभिः प्रतिफलितसूर्यकिरणरूपाभिः प्रत्यहं दिने दिने चंद्रः दृश्यगोलार्द्धरूपः नव्यो नवपूर्वदृश्य
स्तेक्ष्ण प्रकाशते प्रकर्षेण शोभावाभवतीत्यर्थः स्वप्रकाशं करोतीति यावत् अयं भावः सूर्यकिरणैः सदा चंद्र
मसो बिंबगोलार्द्धं सूर्यसन्मुखं भवत्यतः शृंगयोरुत्पत्तिः परंतु चंद्रगोलार्द्धस्य प्रकाशितस्य सूर्यचंद्रगत्यनु
रोधात्प्रत्यहमनियतत्वादस्मद्दृश्यार्द्धल्पविभागे एव प्रकाशितदलांतर्गतः कदाचिद्भवत्यतोस्मद्दृश्यार्द्धस्य प्रका
शितांशाः प्रत्यहमेधमानोपचीयमानोऽसंपूर्णमंडलइति तस्मिन् अस्मद्दृश्ये चंद्रबिंबगोलार्द्धे दलांतर्गतचंद्रि
काभिः दृश्यस्यार्द्धांतः संपूर्णस्य चतुर्थांशांतः स्थिताभिः कलाभिः शृंगोन्नतिः एकतरशृंगस्योन्नतिरर्थान्नदित
स्यावनतिः स्यात् ननु चंद्रे शृंगानुत्पत्तेः कथं शृंगोन्नतिरित्यतआह मनुजेति मनुष्यदृष्टाः वस्तुतः शृंगानुत्पत्ता
वपि मनुष्याणां चंद्रखंडे शृंगाभासते इति भावः ॥५॥ ॥ननु वस्तुतः शृंगानुत्पत्तेस्तदाभासस्याप्यसंभवात्कथं मनु
जप्रदृष्टेत्यसंबद्धमन्यथा तत्कलोपपत्तेरित्यतः पूर्वपक्षसिद्धांताभ्यां शृंगोन्नतिं त्रिभिः पद्यैर्विवृणोति अ
र्थेंदुगोलेर्ककरप्रपातात्सितांतरे खार्द्धपरिध्यभिन्ना भवेन्नतस्तत्र सितांशुखंडं तद्दृष्टपाचामलकांशवप्रः ॥६॥

अतोनशृंगोन्नतिस्त्रयुक्ताचेत्सत्यमर्द्धग्रहबिंबगोलाः स्वरूपतोदूरतयानदृश्यादृश्याभरैर्मंडलवद्घनोतः॥
७॥सितंविधोर्मंजलखंडरूपंतत्रप्रदृश्यंनखवन्मनुष्यैः अप्रसिद्धशृंगंमनुजप्रदृष्टाशृंगात्वतःशुक्लमिदंप्रसिद्धमि
ति॥अथेतिपूर्वपक्षारंभघातकं॥तत्रशृंगोन्नतिनिषेधार्थंकारणमुपपादयति॥इंदुरिति॥चंद्रबिंबगोलेसूर्यकिरणा
प्रतिफलनाच्छुक्लस्यांतिमरेखा॥चंद्रदृश्यगोलार्द्धगोलीयार्द्धपरिध्यांतिकास्यात्॥ततःकारणात्॥तत्र॥चंद्रस्यदृश्य
गोलार्द्धे॥सिताःशुक्लाःयेसूर्यकिरणाः॥चंद्रेप्रतिफलनात्॥तद्दृष्टिखंडंचंद्रस्यदृश्यार्द्धांतर्गतभागरूपं॥यथा॥
आमलकीफलस्यांशरूपोवप्रः॥तद्वत्॥तथेत्यर्थः॥दृश्यादृश्यसंधिरूपपरिधिशुक्लांतपरिध्यर्द्धरेखाभ्यांवप्र
सदृशश्चंद्रकलाभागःस्यादित्यर्थः॥अतःवप्राकारत्वात्॥अत्र॥दृश्यार्द्धस्यार्द्धांतर्गतशुक्ले॥शृंगाकारत्वाभावा
च्छृंगोन्नतिरलीका॥चेदितिपूर्वपक्षसमाप्तिघातकं॥सिद्धांतयति॥सत्यमिति॥अव्ययमतदर्द्धांगीकारे॥वप्राकार
त्वेपिप्रत्यक्षदर्शनाच्छृंगोन्नत्याकारत्वेनशुक्लदर्शनमलीकंनेतिभावः॥तत्रकारणमुपपादयति॥अर्द्धेति॥ग्रह
स्फपलक्षणं॥नक्षत्राणामपि॥अर्द्धेतिगोलस्थितं॥ग्रहबिंबगोलस्यार्द्धमित्यर्थः॥दूरत्वदोषेणास्वरूपेणामनुष्यै

२३४

नदृश्याः॥तर्हिकथंदृश्याइत्यतआहदृश्याइति॥यतःकारणान्मंडलवत्॥युक्तराकारतयेत्यर्थः॥भूस्थजनैर्दृश्याः॥अतः
गोलार्द्धस्यमंडलाकारतयादर्शनपरिणामाद्वप्राकारस्यापिमंडलांशतयापरिणतदर्शनादित्यर्थः॥चंद्रस्यमंडले
कदेशेसंक्रांतंशुक्लं॥तत्र॥मंडलार्द्धांतर्गतभागे॥भूस्थजनैःस्वनखाकारेणासूक्ष्मत्वेनदृश्यंस्यात्॥तथाचबिंबगो
लस्यथाम्योन्नरस्थानंशुक्लांतरेखायाः॥मंडलेकदेशेचापाकारत्वेनपरिणतदर्शनाच्छृंगत्वेनदर्शनेपरिणतमि
त्याहअप्रसिद्धशृंगमिति॥इदं॥मंडलार्द्धांतर्गतंशुक्लं॥वस्तुतोवप्राकारतयानसिद्धशृंगायस्यतत्॥अप्रसन्नशृंगं॥मनुष्य
दृष्टा॥शृंगत्वेनप्रसिद्धं॥दूरत्वदोषाद्दर्शनिभासतइतिफलितमितिभावः॥८॥ ॥ननूक्तरीत्याजलमयबिंबगोलका
नांशृंगोन्नतिदर्शनापत्तिरित्यभिप्रायेणाशंकासमाधत्ते॥नन्वेवंग्रहपिंडानांयोर्ध्वविकर्णदृश्यानशृंगोन्नतिश्चेन्नैवंकु
जपूज्यमंदभगणाःसूर्योर्ध्वगाःसूर्यतःकुर्वंतोभ्रमणंसदार्ककिरणैःस्वार्द्धंभवःसन्मुखलग्नैरुज्ज्वलपूर्णमंडल
तयाशृंगादृश्यसेवनेति॥एवं॥दूरत्वाज्जलगोलेशृंगोन्नतिदर्शनमित्यंगीकारे॥आशंकांनिषेधति॥नेति॥एवमन्ये
षांशृंगोन्नतिदर्शनोद्भावनंनकार्यमित्यर्थः॥एतदुपपादयति॥कुजेति॥भौमगुरुशनयोनक्षत्राणिच॥सूर्योर्ध्वगाः

सूर्यकक्षोर्ध्वकक्षास्थाः सदा निरंतरं स्वबिंबगोलार्द्धे भूगोलस्याभिमुखे दृश्यार्द्धे इत्यर्थः संक्रांतेः सूर्यकिरणैः कृत्वा उज्वलपूर्णमंडलतया शुक्लपूर्णबिंबत्वेन शृंगे याम्योत्तरशुक्लांतकोणात्मके नधारयंति एवकारादसंपूर्णमंडलेकोणसन्निसन्निरासाच्छृंगोन्नतिदर्शनस्यासंभवः सुतरां ननुस्वाभिमुखमंडलेसदासूर्यकिरणपातः सर्वावयवावच्छेदेनकथंस्यात् अन्यथाचंद्रेपिसदातथात्वापत्तेरित्यतः स्वाभिप्रायगर्भितंविशेषणमाह सूर्यतइति सूर्यादभितोभ्रमणं परिवर्तनंकुर्वतः अयंभावः सूर्यगतेर्बहुत्वात्सूर्योर्ध्वस्थानामल्पगतित्वाच्चोर्ध्वस्थेभ्यः सूर्यस्यपूर्वगमनेसूर्यादूर्ध्वस्थानांपश्चिमभ्रमणंपर्यवसन्नं तेनकस्यापिसूर्यबिंबगोलार्द्धस्यानियतस्यकिरणानांदृश्यबिंबगोलार्द्धेनियतेभिमुखानांबाधाभावेनप्रपातावश्यंभावात्सदापूर्णमंडलाकारत्वं चंद्रस्यतुसूर्यादधःस्थत्वेनबहुगतित्वात्सूर्यबिंबगोलादभितोभ्रमणासंभवेनचंद्रगोलादभितः सूर्यस्यपश्चिमभ्रमणसंभवेनचसूर्यबिंबगोलीयनियतास्मद्दृश्यार्द्धकिरणाएवचंद्रबिंबगोलार्द्धेअनियतेप्रतिफलिताइतिनिरंतरंचंद्रदृश्यभागेसर्वावयवावच्छेदेनसूर्यकिरणानप्रतिफलंतीति॥७॥ ॥चंद्रशिखाबुधशुक्रयोःशृंगो

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

न्नतिदर्शनमनिवार्यंस्यादित्याशंकायेनाशंकते अथयद्यपिशुक्रसौम्ययोरवितोधः स्थितयोः परिभ्रमः ततः परिपूर्णबिंबतानरदृष्टाशिखलसिद्धतीति अथानंतरं यद्यपीत्याशंकाद्योतकं सूर्यादधःस्थितयोः शुक्रबुधयोः परिभ्रमः सूर्यात्परितः समंताद्भ्रमणं भौमगुरुशनिनक्षत्रवन्नास्ति ततः कारणान्मनुष्यदृष्टानयोः परिपूर्णबिंबभावः चंद्रवत् क्रमवृद्ध्यात्मकोन्यायसिद्धोपिनसिद्ध्यति तयोः पूर्णबिंबतापत्तेः तथाचबुधशुक्रयोः सूर्यात्षड्भांतरितत्वाभावात्पूर्णबिंबदर्शनानुपपत्तिः आसन्नत्वाच्छृंगोन्नतफलप्राप्तिश्चेति भावः॥१०॥ ॥उन्नयति तथाप्येतयोः सूर्यबिंबात्मकत्वात्समीपत्वतश्चार्कतेजोभिशुक्लं नरैर्दृश्यतेपूर्णबिंबंसदैवनशृंगतयादूरसंस्थेंदुवत्लइति तथापीसन्नद्योतकं एतयोर्बुधशुक्रयोः अर्कतेजोभिरभिसमंताद्व्याप्तसन्पूर्णमंडलंसदानरैर्दृश्यते एवकारात्कदाचिदप्येतावसंपूर्णमंडलौनेत्यर्थः अत्रहेतुमाह सूर्यबिंबात्मत्वादिति ननुवंसदापूर्णचंद्रमंडलापत्तिरतोहत्वंतरमाह समीपत्वतश्चेति निकटत्वात् दूरनिकटत्वेफलकल्पे एतदेवस्पष्टयति नेति दूरस्थितेचंद्रवत् अत्रदूरत्वंकक्षयोरूर्ध्वाधरांतरवशान्नभो

गवशात्·यथाचंद्रस्यशृंगोन्नतथाबुधशुक्रयोः शृंगोनस्तः·तद्वांच·भार्गवेंदुसुतयोरधः स्थयोर्दृश्यतेयदसितंन
चंद्रवत्·तद्वेर्निकटकत्वेसूक्ष्मयोः सर्वमेववपुसज्वलभवेदिति॥१९॥ ॥ननुबुधशुक्रयोः शृंगानुत्पत्तौ प्रो
क्तायुक्तिः सुज्ञमनोहरान·किंत्वज्ञानानयनावरणामात्रमित्यस्वरसान्निप्रश्नाधिकारेबुधशुक्रयोस्तेजसोन्नापू
र्वापरशृंगपविरोधाच्चसतोनवीनमतेनतयोः पूर्णबिंबत्वमुपपादयंस्तत्संगान्मतांतरमनूद्यदूषयति·नवीना।
स्तुतोतेजसोशुक्रसोम्यावतः पूर्णबिंबोसदत्याहुरेवं·विनाचंद्रमनंगणांतेजसंयोवदत्यस्यपक्षेभवेद्रात्रिनाशाद्
ति·सिद्धांतसुंदरकृतः·इति·प्राहुः·इतीतिकिं·तोशुक्रबुधौसूर्यवत्तेजसो·प्रातःकारणाच्छुक्रबुधौनिरंतरंसंपूर्णा
मंडलौभौमादिवत्·नासंपूर्णमंडलौचंद्रवत्·तथाचनवीनमताभ्यपगमेनत्रिप्रश्नाधिकाराक्तपूर्वापरशृंगपवि
रोधाभासमावहति·प्राहुरित्यस्वरसस्तुतयोश्चंद्रानुमानमजलमथवेसिद्धतेजसत्वमप्रमाणं·संपूर्णमंडलद
र्शनंसूर्यनैकघात्सूक्ष्मत्वाच्चप्रागुक्तमेवयुक्तं·अतएवबुधमंडलेभूभागानांबहूनामुपष्टंभकत्वेनप्रतिफलि
तार्करश्मिभिश्चंचत्वाभावात्तस्यादर्शनं·कदाचिन्नीचासन्नेदर्शनंतत्सातरूपं·सूर्यस्यभेदयोगेसतमस्कमंडलद

२३६

र्शनोपपत्तिरन्यथातदनुपपत्तेरिति·सिद्धांतसुंदरटीकाकृत्मतमाहएवमिति·यथाबुधशुक्रयोरसंपूर्णमंडलादर्श
नेनतेजसत्वंतथसूर्यः·चंद्रातिरिक्तं·एनं·प्रसक्तभूतंग्रहताराणां·तेजसंयोवदति·लाघवात्·अस्यमते·रात्रिनाशः
स्यात्·एकसूर्यमंडलतेजसादिनमनुभूतंतर्हिकाष्ठिशोग्रहनक्षत्रबिंबतेजोनिकरैः सूर्यादर्शनेरात्रिर्नस्यात्·प्रल
योद्दादशसूर्यैरित्यपिदत्तजलांजलिकंस्यादतन्मतेनैकसूर्यवशाज्जगदुद्भवानुपपन्नश्च॥१२॥ ॥अथचंद्रस्यसि
तप्रवृत्तिकालंपरमसितवृद्धिकालंचभास्करोक्तमनुवदति·सूर्यादधः स्थस्यविधोरधः स्थमर्द्धनदृश्यंसकलासितं।
स्यात्·दर्शेपषड्भांतरितस्यशुक्लतस्यापिमास्यांपरिवर्त्तननति·दर्शे·अमांते·सूर्यात्·कस्यायधः स्थस्यचंद्रबिंबगो
लस्य·अधः स्थं·भूगोलसन्मुखं·अर्द्धमनुष्यदृश्यं·वाराभावे·पूर्वापरांतराभावात्संपूर्णं·शुक्लाभावबत्स्यात्·सूर्य
किरणानांचंद्रगोलीयोर्ध्वार्द्धमनुष्यादृश्यसर्वावयवावच्छेदेनप्रतिफलनात्·वारसत्वेदक्षिणोत्तरवारवशादुत्तर
दक्षिणभागेऽस्मद्दृश्यार्द्धसितंभवति·तद्विषयेऽशांशांतर्गतत्वादुपेक्षितंपूर्वाचार्यैः·अनंतरं·परिवर्त्तनेन·चंद्रगो
लादभितः सूर्यस्यपश्चिमभ्रमणेन·पौर्णमास्यां·सूर्यात्षड्भांतरितस्यचंद्रगोलस्य·तत्·नदृश्यमर्द्धं·सर्वावयवावच्छे

देनशुक्लस्याशुभाभावे शरसत्वे दक्षिणोत्तरभागयोर्यथायोगं किंचिदसितमप्यलक्ष्यं ॥९३॥ ॥शुक्लाशुक्लवृद्धिं
वदंस्तद्वृद्धिमासस्य शुक्लकृष्णपक्षौ भवतइत्याह उपचितिमुपयाति शुक्लमिदास्यजतइनेत्रजतश्चमेचकत्वं अ
तऋषिगदितौ शुभाशुभौ स्तः राशिभवभासि सितासितौ दिपक्षाविति सूर्यसजतश्चंद्रस्यास्मद्दृग्गोलार्द्धपश्चिम
भागतोनुक्रमेणशुक्लप्रमुपचयं प्राप्नोति सूर्यप्रतिगतश्चंद्रस्य अस्मद्दृग्गोलार्द्धपश्चिमभागतोनुक्रमेचकत्वश्याम
त्वं श्यामस्यधर्मः श्यामरूपमित्यर्थः वृद्धिं प्राप्नोति अतः कारणाच्चंद्रमासि दर्शावधिकसितासितौ पक्षौ विभाग
रूपौ मुनिप्रोक्तौ शुभाशुभौ भवतः शुक्लस्य शुभत्वात्तस्य सेव्रतबंधनादिशुभं कार्यं असितस्याशुभत्वात्तस्य
त्वशुभं पितृकर्मादिकार्यमिति मुनिभिः संहितासूक्तमिति भावः ॥९५॥ ॥शृंगोन्नतिज्ञानार्थं चंद्रशंकुः साध्य
इत्याह तयोः क्रमात्पदिक्लांसखंडयोः शृंगोन्नतिज्ञाननिमित्तभादौ स्मृतप्रकारेणानिजेष्टकालजोदिभाशुशंकुः
सुधियाप्रसाध्यइति तयोः तयोः शुक्लकृष्णसंबंधिपक्षयोः क्रमात् पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धयोः शुक्लशृंगोन्नतिज्ञानार्थं प्रथम
तः ग्रहछायाप्रकारेण स्वाभीष्टकालिकश्चंद्रस्य शंकुः सुधियागणकेन साध्यः सुधियस्तेन बिंबार्द्धहीनेशुक्लशृंगोन्न

तिस्तत्रप्रतीतस्वभावाच्छुक्लपक्षापरार्द्धकृष्णपक्षपूर्वार्द्धशंकुसाधनमप्रयोजकमिति तदनुक्तिरिति ध्येयं यद्यपि प
क्षार्द्धमूनकालेनार्द्धशुक्लवृद्धिक्षयसंभवात्किंचिन्मूनपक्षार्द्धग्रहणं समुचितं तथापि शुक्लाधवार्थं संपूर्णो ग्रहः ॥
९५॥ ॥तदुपयुक्तएव सूर्यशंकुरपि साध्यइत्याह दिनेभीष्टकालरवेरूर्ध्वशंकुः प्रसाध्यो बुधैरुक्तवच्चेन्निशायां
तदा रात्रियातेष्टकालान्नतार्धोधरानाभवेत्स्तगोलार्द्धवेः सइति सूर्यदिनांतर्गतेभीष्टकाले सति बुधैर्गणि
तज्ञैः त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण क्षितेरूर्ध्वशंकुः साध्यः यदि रात्र्यंतर्गतोभीष्टकालस्तदा रात्रेर्गतेष्टकाला
न्यतरस्योन्नतात्सूर्यस्य विपरीतगोलाच्छ्रयः शंकुः सोधराख्यः स्यात् ॥९६॥ ॥शृंगोन्नतसर्पभुजसाधनं पद्या
भ्यामाह अधोनरस्यापितलं यथोक्तं कार्यं परंत्वस्तदिशानुवेधं चंद्रार्कयोरुक्तवदेव साध्यौ भुजौ तयोरुक्तदिशो
र्वियोगः ॥९७॥ भिन्नाशयोः संयुतिरत्र बाहुः स्यात्तौ भवेच्चंद्रभुजाशएवं चेष्टोन्नतः सूर्यभुजादिधोः समुजस्त
दाभ्यस्तदिशस्य बोध्येति यथोर्ध्वशंकोः शंकुतलं साध्यं तथैवाधःशंकोः कार्यं अपि त्वाह चंद्रोर्ध्वशंकोः शंकुत
लं कार्यं विशेषमाह परमिति परंतु व्यस्तदिक्ज्ञेयं ऊर्ध्वगोलार्द्धस्थितेरधोगोलार्द्धावस्थानस्य विपरीतत्वात्

शंकुतलयोः फलमाह चंद्रार्कयोरिति · उक्तरीत्या भुजौ साध्यौ तदर्पे चंद्राग्रास्पष्टक्रांत्या साध्या · तयोः · चंद्रार्कसा
धितभुजयोः समदिशोरंतरमन्यदिशोर्योगः · अत्र · शृंगोन्नतिविषये · स्पष्टो भुजः स्यात् · तदिष्टानमाह चंद्रेति ·
चंद्रभुजदिगेव स्पष्टभुजदिगित्यर्थः · विशेषमाह राविमिति · अंतरार्थमित्यर्थः · सूर्यभुजाच्चंद्रस्य सः · स्पष्टाग्रा
शंकुतलाभ्यां संस्कारात्सन्नो भुजोपदिशोधितस्तत्रास्य · शेषात्मकस्पष्टभुजस्य · विपरीतदिक् · चंद्रभुजदिग
न्यदिग्भ्यां सूर्यतश्चंद्रावस्थानं किं यदंतरं तत्रादक्षिणोत्तरसूत्रे कस्मिन्भोगे इति ज्ञानार्थमेतदुक्तमिति भावः ॥
१८ ॥ ॥ भुजपदसूचितां कोटिमप्याह इंदोर्नरायुक्तदिनस्य रात्रिनरणा वा सूर्यदिनाख्यशंकोः · हिमांशुशंकोर्वि
वरं सुकोटिः शृंगोन्नतौ भास्करकल्पितोक्ता इति · चंद्रस्य शंकुः सूर्यस्य रात्रिशंकुना ध्रुवरूपेणायुक्तः · वेति वा वस्थार्थ
कः · सूर्यदिनशंकोश्चंद्रशंकोश्चंद्रशंकोश्चंद्रयोरंतरं शृंगोन्नतसूर्यसुकोटिरुक्तान्सुपदाद्दृग्गुणोक्तकोटेर्निरासाः
एतस्य कोटित्वप्रमाणमाह भास्करकल्पितेति · अभियुक्तकल्पनमेव प्रमाणमित्युपपत्तिसिद्धत्वर्थः · तथा च सि
द्धांतशिरोमणौ · योऽधानरोदिनकृतः सविधोरुदग्रशंकुन्विनोममतारवलुसेवकोटिरिति ॥ १७ ॥ ॥ कथमु

पपत्तिसिद्धत्वतोऽग्रिमग्रंथस्यासंगतितापरिहाराय संगतिप्रतिजानीते · अत्रोपपत्तिरिति · ॥ ॥ तदर्थे क्षेत्रसं ।
स्थाभास्कराक्तामनुवदति · यथाभ्योदक्षपनत्रशिनोरंतरं सोत्रबाहुः कोटिस्तूर्ध्वाधरमपि तयोर्यद्वतिर्यक्स
कर्णः · दोर्मूलेर्कः शशिदिशि भुजोऽग्राच्च कोटिस्तदग्रे चंद्रः कर्णो रविदिगनयादत्र यत्ते चंद्रशृंगमिति · सूर्यचंद्रयो
र्याम्योत्तरयस्तागुक्तं स्पष्टभुजतुल्यमंतरं · अत्र · शृंगोन्नतिदर्शनविषये · स भुजः · तयोरूर्ध्वाधरयदंतरं शंकोर्योगांतर
मितं कोटिः · तिर्यगंतरं · सूर्यचंद्रयोर्वक्ष्यमाणसकर्णः · ननु सूर्यचंद्रबिंबयोरूर्ध्वाधरांतरस्य कर्णरूपस्य प्रत्यक्षत्वान्न
याम्योत्तरांतरस्योर्ध्वाधरांतरस्य कोटिरूपस्य चोभयसंबंधाभावात्कथं गोले भुजत्वं कोटित्वं चेत्यत आह हो रिति · भु
जमूलेर्कः · चंद्रदिग्भागे भुजस्तदग्रमित्यर्थः · भुजाग्रात्कोटिः · भुजाग्रे कोटिमूलमित्यर्थः · कोटाग्रे चंद्रबिंबं · अस्मा
त्तूरविदिक् · सूर्यबिंबमार्गसूत्रं · कर्णः · अनया · कर्णरूपदिशा · तन्मार्गेणेत्यर्थः · चंद्रस्य शृंगरूपं भूस्थैर्दृश्य
ते · तथा च सूर्यबिंबाद्भुजांतरेणैकस्थानस्थत्वाभावाच्चंद्रबिंबमभवत्सपि तथापि तद्भुजाग्ररूपदक्षिणोत्तरस्य प्रा
च्यपरसूत्रस्थितं चंद्रबिंबेन सूर्यबिंबस्य याम्योत्तरमंतरं भुजरूपमेव · एवं भुजाग्रमूलकोटिसूत्राग्रे समस्

त्रेणा चंद्रावस्थानं कोटिसूत्राग्रात्सूर्यबिंबपर्यंतं कर्णः एवं चंद्रबिंबाद्यस्तभुजदिग्भागे सूर्यबिंबसमसूत्रेणा भुजमूलं प्रकल्प्यते भुजाग्रमूलकर्णाद्यग्रे वास्तवं चंद्रबिंबं चंद्रबिंबाद्भुजमूलपर्यंतसूत्रं कर्णो इत्येकबिंबसंबद्धं क्षेत्रं गोलेप्रत्यक्षमेव रातकर्णानमूर्ध्वं चंद्रमुद्भूतं दृश्यते ब्रह्मगुप्तकर्णमार्गेणा चंद्रबिंबकिरणाः पतंति दृश्यंते नेति भावः ॥२०॥ ॥ननु सूर्यचंद्रसंबंधनक्षेत्रद्वयं तन्मध्यक्षेत्रस्य केन संबंधेन प्रामाण्यमित्यत आह अस्मिन् क्षेत्रे यस्य शंकुर्मदान्यास्साक्षाद्दुक्तस्तस्य संबंधः प्रार्थः अन्यस्याप्यालोकात् सूत्रयोगाद्दत्सर्वं मन्मरीचौ विलोक्यमिति अस्मिन्नुक्तक्षेत्रे सूर्यचंद्रयोर्मध्ये यस्य महाशंकुस्तस्य सूर्यचंद्रान्यतरस्य साक्षात्संबंधो गोलाभिज्ञैरुक्तः सूनवास्तवशंकोरूर्ध्वमधो वा महाशंकुतुल्यसूत्रस्य गोलसंनिवेशायोगेन महाशंकुवास्तवसूत्रस्योर्ध्वमधो वा गोलसंनिवेशाकोघुपपत्तेः कोटिमूलभुजाग्रं तद्यस्तदिशि भुजमूलं अस्मात्कोघग्रपर्यंतसूत्रं कर्णो इत्येकतरपुरस्कारेणाक्षेत्रं प्रत्यक्षं ननु भगोन्नतोद्दयोः प्राधान्यादेकतरपुरस्कारेणाक्षेत्रोक्तिरसंगता अत एव ब्रह्मगुप्तोक्तक्षेत्रकर्णमूलाग्रयोः साक्षादेव सूर्यचंद्रमंडलयोः संनिवेशाद्दत्यत आह अन्यस्येति

यस्य साक्षात्संबंधस्तदितरस्य अपिः समुच्चये सूत्रयोगात् समसूत्रसंबंधात् दृष्टांतगोलसंबंधोभिज्ञैर्दृश्यते तथा च नक्षतिरिति भावः ननु परपरासंबंधापेक्षया साक्षात्संबंधस्याभ्यर्हितत्वाद्ब्रह्मगुप्तोक्तक्षेत्रमेव कुतो नांगीकृतमित्यत आह एतदिति भास्कराक्तक्षेत्रद्वयोः संबंधोपपादनं दर्शनोपयुक्तत्वे च ब्रह्मगुप्तोक्तक्षेत्रस्य साक्षादुभयसंबद्धमपि दर्शनानुपयुक्तमित्यादि सर्वं पदे लक्ष्यते ममरीचौ षष्ठ्यपौजन्यजनकभावः संबंधः मत्कृते सिद्धांतशिरोमणिमरीचौ भगोन्नत्यधिकारे याधानरात्रिनक्तद्दसाघद्दव्याख्यानावसरे यो ब्रह्मगुप्तकथितो विलकोटिकर्णो विस्तारदिग्लोकव्याख्यानावसरे च विस्तरतया निरूपितं सुज्ञैर्द्रष्टव्यं तत्र विस्तरभयाद्दुपेक्षितमिति भावः ॥२१॥ ॥तत्र भास्कराचार्योक्तक्षेत्रे सिद्धांतसुंदरकृदुक्तदूषणामनूद्य निराकरोति सिद्धांतसुंदरकृतस्तनयुक्तमतद्वद्दोच्चतास्त्रिकुगुणारवितुंगताहि वैजात्यसंस्करणकोटितएवमाहुस्तन्नैवमानयुतिखंडवदत्रकोटिरिति ज्ञानराजदैवज्ञास्त्वेवमाहुः एवं किं नेति एतद्भास्कराक्तसंस्थानक्षेत्रं ब्रह्मगुप्तोक्तक्षेत्राद्भिन्नं युक्तं सोपपत्तिकं न अत्र हेतुमाह वैजात्यति विजातीयत्वं द्दयोः शंकोः संस्करणरूपकोटेर्वेशादित्यर्थः

योगांतरेसाजासाधकत्वे नवेजासेनेतिभावः॥ वेजासेहेतुमुपपादयति॥ चंद्रोच्चतइति॥ हि॥ यतः॥ चंद्रोच्चतायाः सका
शाद्रवेरुच्चतात्रयोदशगुणितात्सि॥ चंद्रगोलस्यकलाप्रमाणात्त्रयोदशगुणात्सूर्यगोलस्यकलामानं॥ तेनसाजा
सेनयोगांतरार्थंसूर्यचंद्रांकुस्त्रयोदशभक्तोपवाचंद्रांकुस्त्रयोदशगुणइष्टकालेरनुक्तेस्तदंसदितिभावः॥ तथाच
तद्वाक्यं॥ यथाभ्योत्तरमंतरंहिमकराहनपियास्तद्भुजस्त्रन्मूलतरणिभुजाग्रसहिताकोटिस्तदूर्ध्वस्थिता॥ तत्रा
स्तशाशिमंडलकर्णमितिप्राक्तंयदाचंद्रवेश्वंद्राद्दिग्वशगुणाततात्रनतयोर्याम्योत्तरत्वादिकमिति॥ यथाभ्योदक्तप
नशाशिनोरिसाधकत्वंनवास्तवमितितदर्थइति॥ एतद्दूषयति॥ तदिति॥ तद्भानराजदैवज्ञोक्तमेतद्स्तुतत्वंनेसर्थः
एवकारादेतादृशावेजासांगीकारेसंगोन्नतिर्गणितान्मूलनप्रसंगनिवारणार्थः॥ हेतुमाहमानयुतिखंडवदिति॥ अ
त्र॥ संगोन्नतिविषयग्रहणंयथाबिंबमानेबाखंडमंगीकृतंतद्वत्कोटिरियमंगीकृता॥ तथाचसूर्यचंद्रांकुसत्त्रयो
र्वास्तवयोर्योगांतरयोर्वास्तवसत्त्वरूपत्वात्तन्मानस्यएवत्वेनतच्छुमानांतरयोगमितमानस्यापिस्यएवभुजमानानुरोधनो
चितं॥ अन्यथाभवदंगीकृतभुजानयनंत्रस्तगुप्तपरोप्यस्मत्कोघात्मवः कर्णसमाध्येयइतिभवदुक्तस्यबालकजल्पन

२७०

वद्बालतत्वज्ञनिचयहास्यविषयत्वमेवेतिभावः॥२२॥ ॥अथसंगोन्नतस्फुटयुक्तबलनार्थंचंद्रबिंबांगुलानामाव
श्यकत्वात्तत्संगतसाधारणपनांगुलात्मकंग्रहस्यबिंबंपद्याभ्यांसाधयति॥ ग्रहस्यतात्कालिकत्रांकुराप्तस्त्रिभ
ज्यपारामयुतोहरः स्यात्॥ ग्रहस्यबिंबोस्त्रकलात्रिभागज्यकायुगघ्नीग्रहबिंबजः स्यात्॥२३॥ व्यासस्त्रिभज्या
प्तगजाग्निवदगुणार्हतोहरहृतः स्वबिंबं॥ स्यादंगुलाद्यत्रविलोमरीतिबिंबस्ययुक्तिः सुगमावबोध्येति॥ तत्रोप
युक्तंहरमाहग्रहस्यतियत्कालिकंग्रहबिंबमपक्षितंतात्कालिकः त्रांकुस्त्रिभज्ययाभक्तः फलंत्रियुतंहरास्यः ग्र
हस्यत्रिप्रभाधिकारात्कबिंबासन्नकलानांचतुर्थांशाज्याचतुर्गुणा॥ ग्रहबिंबधीव्यासः स्यात्॥ अयं॥ स्वाभिमतत्रि
भज्याहताः येष्टत्रिप्रभतचतुस्त्रिंशाहतमितास्तैर्गुणितः॥ पूर्वसिद्धहारेणभक्तः स्वस्यग्रहस्यबिंबमंगुलाद्यंस्या
त्॥ अत्रोपपत्तिः सुगमेसत्कप्रायेसाहअत्रेति॥ अंगुलात्मकबिंबसाधने॥ त्रिप्रभाधिकारात्कबिंबस्यकलात्मक
स्यविपरीतप्रकारेण॥ युक्तिः सुगमास्वतोवधेया॥ तथाहि॥ आप्तखंडचापाद्विधातकलिकाग्रहबिंबलिप्ताइसस्य
वेपरीसाद्ग्रहबिंबकलानांचतुर्थांशोबिंबचतुर्थांशकलास्तासांज्याद्विगुणाबिंबव्यासार्द्धतद्विगुणबिंबव्यासः अ

तोज्याचतुर्गुणा·स्वाभीष्टत्रिज्ययेदं मानं सूर्याभिमतत्रिज्यया किमिति सूर्याभिमतं बिंबव्यासमानं कलात्मकं·च
क्रकलापरिधेर्व्यासार्द्धस्य पूर्वमतेत्रिज्यात्वात्·एकांगुलमानेद्वादशमिताः कलाअतोद्वादशमितकलाभिरेकमंगुलं
तदाग्रहबिंबव्यासकलाभिः किमिति·बिंबव्यासांगुलानि बिंबमिति॥२५॥ ॥ननुद्वादशमिताः कलाएकांगुलीयाः क
थमिसतस्तदुपपत्तिं प्रतिजानीते·द्वादशोपपत्तिरिति·सूच्यते·ननुस्यएसुच्यतइत्यर्थः॥ ॥तत्रसूर्यबिंबखमध्यन्यका
लायेक्षयासूक्ष्मंदृश्यतेइत्यनुभवश्रीपतिभट्टोक्तकारणमनुवदति·इषामहीव्यासदलेनयस्मात्समुच्छ्रितस्तिष्ठतिभूमि
पृष्ठे·नभःस्थभागोनिकटस्तस्तस्मात्सुभास्करसूक्ष्ममवेक्षतेसाविति·यस्मात्कारणाद्भूगर्भाद्भूमिगोलपृष्ठे·दृ
ष्टा·भूगोलव्यासार्द्धेनसमुच्छ्रितस्ततःकारणाद्भूगर्भाच्चेत्यर्थः नभःस्थभानोः खमध्यावस्थितसूर्यमंडलात्·नि
कटस्थितोभवति·अयंभावः प्रवहणस्वकक्षामार्गेभ्रमन्सूर्योभूगर्भात्सर्वत्रकक्षामध्यरूपात्तुल्यांतरितोभूपृष्ठात्ख
मध्येसूर्यस्यदृक्सूत्रपमंतरंततोन्यत्रदृक्सूत्रस्वरूपमंतरमधिकमेवति·ततः कारणात्·तं·भूगर्भात्समांतरितत्वे
नप्रवहभ्रमाविकृतमंडलमतएवसुभास्करं·असौ·भूपृष्ठस्थदृष्टा·सूक्ष्मं·अल्पप्रमाणमंडलंपश्यति॥२५॥

२४१

॥ ॥निकटस्थएवबृहद्दृश्यतेइत्यतः पूर्वोक्तस्यायंश्रीपतिभट्टोक्तमनुवदति·पिधीयतेभानुवपुर्मपूर्वैः समंत
तः पंकजकर्णिकेव·तत्केसरैरंबरमध्यवर्त्तीनिरीक्ष्यतेतेनचसूक्ष्ममूर्त्तिरिति·किरणैरर्धोगोलार्द्धस्थैरर्धामुखै
समंतात्·सूर्यमंडलमाछाद्यते·अत्रदृष्टांतमाहपंकजेति·कमलकर्णिका·स्वकेसरैरिव·यथाछाद्यते· मनु
ष्याणांकिरणैर्नयनप्रतियातवशादाछादनाभासइत्यर्थः·तेन·चःकारणाद्द्वयसमुच्चयार्थः·तेनभूपृष्ठस्थदृष्टाबा
ह्यंबरमध्यवर्त्ती·खमध्यस्थः·सूक्ष्ममूर्त्तिरल्पमंडलोदृश्यते॥२६॥ ॥अतएवक्षितिजस्थोबृहन्मंडलोदृश्यत
इत्यपितदुक्तमेवानुवदति·वसुंधरागोलनिरुद्धधामादूरस्थितोयंसुखदृश्यबिंबः महीजवृत्तोपगतोविवस्वा
नतोमहान्भास्करणोविरश्मिरिति·भूपृष्ठक्षितिजस्थः सूर्यः पृथ्वीगोलार्द्धनाधःस्थेनप्रतिबद्धतेजः समूहाय
स्य·बिंबमात्रोदयकालेजुर्ध्वमुखाः किरणाआकाशेप्रसरंति·तेनयनप्रतिघातानर्हाअधोमुखास्तुभूमिरुद्धाः·
खमध्यावस्थितस्योर्ध्वाधरमात्रतयास्वस्थानस्थितत्वात्तदपेक्षयाक्षितिजस्थस्यस्वस्थानात्सर्वापरांतरेणदूरांत
रितत्वाद्दूरस्थितोयंप्रत्यक्षः·अतएवतेजसानयनप्रतिघाताभावान्मंडलाछादनाभावाच्चमनुष्याणांसुखेना

क्षेत्रोनदृश्यबिंबंयस्यातएवकिरणारहितोमहानारक्तोभासते·सूर्योपलक्षणाद्ग्रहनक्षत्रादयोप्येवंस्वरूपानु
सारेणक्षितिजेमहाबिंबाःस्वमध्येल्पबिंबामनुष्येदृश्यंते·एवंचग्रहमंडलदर्शनेसूर्यादिभिस्त्रिकलाप्रमाणा
नांगुलानि·स्वल्पप्रमाणादर्शनेचतुःकलाप्रमाणानांगुलानीत्यक्तंसूर्यसिद्धांतेसोन्नतेदिनमध्यार्द्धेदिनार्द्धसंप
लेनतु·लिप्ताद्विक्षेपमानानितान्येषामंगुलानित्विसनेन·अत्रक्षितिजेउन्नताभावादिनमध्यार्द्धेत्रिगुणितदिना
र्द्धेदिनार्द्धभक्तंत्रिकलात्मकमंगुलं·स्वमध्येदिनार्द्धमितोन्नतत्वाच्चतुःकलात्मकमंगुलंपर्यवसितं·केचिद्दिनम
र्द्धार्द्धमितिपाठंकल्पयित्वादिनचतुर्थांशायुक्तंदिनमित्यर्थंभास्कराक्तेकवाक्यतार्थंकुर्वंति·तन्न·दिनमर्द्धार्द्धमित्यनेन
दिनचतुर्थांशमात्रस्यैवसिद्धेःसपाददिनस्यासिद्धेश्च·क्षितिजांगुलीयकलानांस्वमध्यांगुलीयकलानांचैकमंत
रमंतस्त्रिज्यातुल्यांशुनैकांतरंतदेष्टांशुनाकिमित्यनुपातसिद्धमिष्टकालिकमंतरंक्षितिजांगुलीयकलानांयु
क्तमभीष्टकालीनांगुलकलाभवंति·त्रिज्याद्धतस्तत्समयाष्टांशुःसार्द्धद्विगुणांगुलक्षितिजाःस्फुटभास्कराचार्यो
क्तश्चतिसचनमनुवादतएव॥२०॥ ॥वलनमाहदोःकोटिवर्गैक्यपदंश्रुतिःस्याद्दिवार्द्धनिघ्नःश्रवणेनभ

MEMORIAL

क्तः·भुजोभवेद्दिग्वलनंहिमांशोःशृंगोन्नतोतस्फुटबाहुदिक्कमिति·दोःकोट्योःप्रागुक्तयोर्वर्गयोर्योगान्मूलंप्रा
गुपपादितःकर्णः·कर्णोभुजस्तदाचंद्रबिंबव्यासार्द्धेनकदत्यनुपातेनचंद्रस्यशृंगोन्नतिनिमित्तंदिग्वलनंचंद्र
बिंबीयं·तत्स्पष्टभुजदिक्कंतदनुकल्पत्वात्॥२८॥ ॥सितोपयुक्तंचंद्रसाधनंभास्करोक्तमनुवदति·चंद्रस्यया
जनमयश्रवणेननिघ्नाद्यकेंदुरार्गुणाद्दनश्रवणेनभक्तः·तत्कार्मुकेनसहितःस्वसुक्लपक्षेकृष्णेमुनाविरहितः
शशिभद्विधयइति·चंद्रस्यस्पष्टयोजनात्मककर्णेन·सूर्यवर्जितचंद्रस्यभुजज्यागुणिता·सूर्यस्यस्पष्टयोजन
कर्णेनभक्तःफलस्यधनुषांशात्मकेनचंद्रः शुक्लपक्षेयुक्तःकृष्णपक्षे·अमुना·एतद्रीत्यवगतांशाद्विधनुषाहीनः
कार्यःसितोपयुक्तश्चंद्रभोगोभवति॥२९॥ ॥सगत्यर्थंप्रतिज्ञानीते·अत्रोपपत्तिरिति॥ ॥तत्रानुपाता
वतारार्थमर्द्धशुक्लनिर्णयपूर्वकंचंद्रस्यस्पष्टयोजनकर्णरूपसाधकसंबंधंचतुर्भिःपद्यैराहस्वयोजनाख्यस्फुटक
र्णजातचंद्रार्कयोःस्वाभिमतप्रदेशात्·कक्षेविलिख्यात्रभित्तिसंस्थाच्चंद्रस्यबिंबेविलिखेत्स्वदृत्ते॥३०॥ ॥
ऊर्ध्वप्रदेशादपतत्रतिर्यग्रेखार्कवक्षावधियातदग्रे·चंद्रापरांशाधिगतेयदास्यादर्कस्तदाचंद्रदलंहिशुक्लं॥३१॥

पक्षेसितेपश्चिममिंदुपूर्वभागेतुलक्षेत्रात्रिपूर्वखंडं।मध्येपरेखारविकक्षिकायांतिर्यक्कदग्रेरविरिंदुतःस्यात्
।।३२।। ।।त्रिभंततोर्द्धास्यदसूर्यचिह्नमर्द्धज्यकाग्रेनततोर्द्धशृंगं·त्रिभांतरेप्यस्फुटयोजनाख्यहिमांशुकर्णेन
समाज्यकासेति·उत्तरदिक्स्थायांभिन्नोसंस्थितास्वेष्टस्थानात्·चंद्रार्कयोः कक्षावृत्तद्वे·स्वयोजनाख्यस्पष्टकर्णा
भ्यामुसन्ने लिखित्वा·चंद्रस्यबिंबमंडलंस्वकक्षावृत्तेधिष्ठानभूते·ऊर्ध्वप्रदेशारूपकेंद्रमारभ्यचंद्रबिंबांगुलार्द्धेन
गणकोलिखेत्·अनंतरं·तत्र·बिंबमंडलमध्ये·यातिर्यग्रेखासूर्यकक्षाप्रदेशाद्यावधिभवतितस्याअग्रिमभा
गेचंद्रबिंबस्यपश्चिमदिक्केनज्ञातेयस्मिन्कालेसूर्यः स्यात्तस्मिन्काले·शुक्लपक्षे·पश्चिमं·दृश्यचंद्रार्द्धस्यार्द्धं·हि·अ
संशयं·शुक्लंस्यात्·चंद्रबिंबस्यपूर्वदिक्केनज्ञातेरेखायाअग्रेसूर्योयदातदाकृष्णपक्षेदृश्यचंद्रार्द्धस्यपूर्वदिक्स्थ
मर्द्धंशुक्लंस्यात्·अथोबिंबगोलार्द्धस्यमंडलाकारत्वेनभानाद्गोलचतुर्थांशास्यमंडलार्द्धत्वेनभानमर्थसिद्धं·तत्सं
मिश्रादृश्यगोलचतुर्थांशात्मकार्द्धगोलमध्यभागसमसूत्रतयासूर्यबिंबमंडलकेंद्रस्यावस्थानात्·अनंतरं·सू
र्यकक्षावृत्तेमध्येकेंद्रस्पृष्टा·तिर्यग्रेखाकार्या·तस्याअग्रिमभागेस्वकक्षाप्रदेशो·चंद्रात्·पूर्वतः पश्चिमतोवात्रि २४२

रांशूंपतरेर्कः स्यात्·ततः कारणात्·आदस्यासूर्यकक्षामध्यगतिर्यग्रेखायाः सकाशात्·अर्द्धास्यदसूर्यचिह्नं·अर्द्ध
शृंगसंबंधेनयच्चंद्रस्थानंतत्संबंधेनसूर्यस्थानमित्यर्थः भवति·नत्रिभांतरे·ततः कारणात्·त्रिरांशूंपतरे·सूर्याच्चं
द्रे·अर्द्धशृंगंनस्यात्·एतेनत्रिभांतरर्द्धशृंगंप्राचीनोक्तंपरास्तं·स्वाभिमतचंद्रगोलार्द्धसमसूत्रेणसूर्यमंडलाव
स्थानाभावात्·अर्द्धज्यामानमाहअथेति·अनंतरं·सा·रविकक्षायांपूर्वंप्रतिपादितार्द्धज्या·स्पष्टयोजनाख्यचंद्र
कर्णेनतुल्या।।३३।। ।।अस्याअनुपातद्वयोक्तेरवमाहसूर्यस्फुटश्रवणायोजनमानतः साचेल्लभ्यतेत्रिभगुणानवि
यन्मिताःस्यात्·व्यर्केंदुरोस्त्रिभगुणानभवेदियंचेद्व्यर्केंदुरोर्लवगुणानतदानुकास्यादिति·इयं·पूर्वानुपातसिद्धाज्या·सू
र्यवर्जितचंद्रभुजज्यायात्रिज्यानुल्यपायदिस्यात्तदामीष्टयाव्यर्केंदुभुजांत्राज्यायाकेतिफलं।।३४।। ।।आभ्यामनुपा
तोक्तेस्वाभ्यांप्रकारउपपन्नइत्याहतुल्यत्वतस्त्रिज्यकयोर्विनात्रादिष्टज्यकास्याथानुरंतरंस्यात्·सूर्योनचंद्रेसहितंसि
तेतल्लेविशुद्धंसितसाधनार्थमिति·त्रिज्ययोः·प्रथमानुपातेषाद्वितीयानुपातप्रमाणयोर्गुणाहरयोः समत्वेनना
शादुक्तप्रकारेणेष्टज्या·अर्द्धशृंगानुगता·ज्ञातसूर्यचंद्रांतरगणितावगतभागांतरयोरंतरांशानांज्येत्यर्थः·अस्याः

उक्तज्यायाः धनुः ग्रहतरं यथास्थितसूर्यचंद्रांतरशोद्भासाधकतदंतरयोरंशात्मकमंतरमित्यर्थः शुक्लपक्षे सूर्याचंद्रस्यान्तरान्तरमधिकविप्रकर्षान्तस्यवत्रिभादूनत्वेनवार्द्धशोद्भवाच्च सूर्योनचंद्ररूपांतरशतदंतरंयुते सितसाधन
निमित्तं कृष्णपक्षे सूर्याच्चंद्रस्यान्तरान्तरमसंतसन्निकर्षात्सूर्योनचंद्ररूपांतरहीनं चंद्रोनसूर्यरूपांतरयुक्तं तत्रोभ
यपक्षेनुगतकरूपांतरसंस्कारणार्थंयुतानमवोक्तं भुजपर्यवसन्नत्वेनद्वयोरकवाक्यत्वाच्च ॥३५॥ ॥नन्विदमंतरं
सूर्यचंद्रांतरेसंस्कार्यमित्यपपन्नंतत्कथंगणितप्रकारेचंद्रसंस्कृतं पूर्वमित्यतस्तदुक्तेरविशोधांतरोपक्षोचारुचंद्रार्क
योरंतरमेतदेवचंद्रकृतंलाघवतोत्रपूर्वं चंद्रार्कयाम्योत्तरभद्रजातसंस्कारग्राघनेकृतः सितार्थमिति एतत् धनुः
एवकारोप्यर्थे चंद्रसूर्ययोरंतरं अत्र शृंगोन्नतिविषये साधितचंद्रे पूर्वमेवलाघवात्कृतं उभयथोपफलस्यतुल्य
त्वात् तथाचभास्करोक्तं सितोपयुक्तचंद्रसाधनमुपपन्नमितिभावः ननुशराभावेयंचंद्रः सितोपयुक्तः शरसत्वे
द्वयोर्याम्योत्तरांतरत्वेनचंद्रस्यदक्षिणोत्तरभागेचंद्रकलोत्पन्नस्तदभिप्रायिकचंद्रसाधनंनसिद्धमित्यतआहचंद्रार्क
ति द्वयोः शरस्वरूपदक्षिणोत्तरांतरोत्पन्नसंस्कारः सितार्थमाघश्चंद्रभागेनकृतः पूर्वभागात्मकचंद्रयाम्योत्तरशर

२४४

संस्कारस्यविलातीयत्वेनकर्तुमशक्यत्वात् शरवशोत्पन्नकलायाग्रहस्यभागांतर्गतत्वेन पूर्वैरुपेक्षितत्वाच्च ॥
३६॥ ॥परिलेखार्थं विभास्वभपद्याभ्यामाहत्यकेंद्रसंशरागणाः सितांशुबिंबार्द्धनिघ्नस्त्रिभभागभक्तः सितंभ
वेत्तद्रहितंस्वबिंबगुंविशोषस्तनुरंडवर्गः ॥३०॥ ॥विशोषभक्तः फलमूनयुक्तंक्रमाद्विशोषणातदर्द्धकेस्तः
विभास्वभचंद्रविषाणजोच्चवोधोपयुक्तपरिलेखकेस्मिन्निति सूर्यवर्जितचंद्रस्यभुजीयभागसमूहः पूर्वोक्तगत
चंद्रबिंबांगुलानामर्द्धेनगुणितः त्रिराशीनांभागसंख्यानवत्याभक्तः व्यासार्द्धांतर्गतशुक्लमानंशृंगोपयुक्तंभवत्
साधारणांतदानयनंतुअर्कंद्वशरागणाः शुक्लपक्षेकृष्णपक्षेचंद्रार्कोशरागणाभुजांशास्थानेइतिविशोषावधानादुक्त
प्रकारेणैव तेन बिंबार्द्धांतर्गतशुक्लेनवर्जितंचंद्रबिंबांगुलार्द्धं विशोषसंज्ञंस्यात् तेनभक्तश्चंद्रबिंबार्द्धवर्गः फलं
क्रमेण विशोषणोनयुक्तंतदर्द्धक्रमेण अस्मिन्वक्ष्यमाणे परिलेखे निमित्तसप्तमी चंद्रशृंगोयोच्चताज्ञानोपयुक्तो
विभास्वभस्तः ॥३०॥ ॥त्रिभिः पद्यैः परिलेखमाहहिमांशुबिंबार्द्धमितांगुलैर्यद्वृत्तंसमस्थानगतंहिगंकं कृत्वात्रशु
क्लेवलनंजपकावस्याद्विस्तृतः पश्चिमतस्तकृष्णे ॥३१॥ देयंतदग्रानुगतासुरस्वाकेंद्राश्वरक्षाद्दहिरत्रकेंद्रात् दत्वा

विभामत्रचमध्यबिंदुमकल्पवृत्तांतरखंडमंतः॥५०॥कृत्वास्वभाव्यासदलेनपूर्ववृत्तात्पखंडाकृतिरिंदुरेवं॥दोर्भस्त
दिक्शृंगविषाणरूपोबिंबार्द्धशोभ्रप्रर्द्धसुवृत्तरूपइति॥समस्थानावस्थितं॥यच्चंद्रबिंबार्द्धमितकर्कटांगुलैर्व्यासार्द्ध
रूपैरभीष्टस्थानकेंद्रमारभ्यवृत्तंपूर्वोदितदिशितंकृत्वा॥अत्रवृत्ते॥शुक्लपक्षे॥प्राक्चिह्नात्॥कृष्णपक्षे॥पश्चिमचिह्नात्॥
उक्तमज्यांतरेणानेनेष्टस्वायामूलविष्कंभकृत्वावलनमर्द्धज्याकारंदेयं॥वृत्तमध्यस्थानमारभ्यवलनात्स्थानंलक्षीकृत्य
कृतारेखावृत्तार्द्धहिनैया॥केंद्रमारभ्यात्रवलनाग्ररेखायां॥विभादत्वा॥अत्र॥विभाग्रस्थाने॥मध्यकेंद्ररूपंबिंदुम
कल्पस्वभामितेनव्यासार्द्धेन॥अंतः॥लिखितचंद्रवृत्तमध्ये॥वृत्तांतरखंडंचंद्रवृत्तादन्यद्भंजतस्यैकदेशरूपं॥कृत्वा॥च
द्रवृत्तस्याल्पप्रमाणंयत्खंडमेकदेशरूपंतस्याकृतिः॥स्वरूपं॥एवं॥तदाकृतितुल्यश्चंद्रस्तत्काले॥भुजस्यविपरीतदि
शि॥उच्चश्रृंगतयारूपंयस्यतादृशः॥ननुबिंबार्द्धशोभ्रेविभास्वमयोरकरूपताचकथंप्राक्तदिशाचंद्राकारावगमइ
सतआहबिंबेति॥बिंबार्द्धशुक्लेभ्रर्द्धसुक्ते॥वृत्तार्द्धमिसर्पः॥तदाकारः॥सिद्धएवपरिलेखोनात्रदिशा॥लाघिलल्लाटत
टरूपधरः॥शशांकइतिलल्लोक्तेश्चतिभावः॥५१॥ ॥संगसर्पंप्रतिजानीते॥अत्रोपपत्तिरिति॥ ॥तत्रसित

स्वरूपकल्पनव्याजेनबिंबगोलेसाद्विपूर्वोक्तंपद्याभ्यांविशदयति॥गोलरूपरविगर्भतएतत्सूत्रमिंदुतनुगोलकपृष्ठ
यत्रलग्नमतएवसमंतात्तत्रवृत्तवशाद्दितगोलः॥५२॥सूर्यरश्मिफलनोज्वलइंदोः स्यात्ततोमनुजदृश्यविभा
गे॥पूर्णितोभवतिचोज्वलभागस्तादृगामलवपूर्वदिंदुरिति॥तेजोगोलात्मकसूर्यस्यमध्यगर्भरूपकेंद्रात्॥एतत्॥
चंद्रगोलगर्भावधिदृग्यनुज्ञातंसूत्रंचंद्रस्याल्पीभूतोयोजलगोलस्तस्यपृष्ठभागोयस्मिन्प्रदेशेलग्नंतत्प्रदेशादेवका
रस्तदितरप्रदेशावारणार्थः॥तत्र॥चंद्रगोले॥समंताद्दितगोलः॥सूर्यकिरणफलनादुज्वलः॥शुक्लवर्णः स्यात्॥त
तोहेतोः॥चंद्रगोलस्यमनुजदृश्यगोलार्द्धे॥उज्वलप्रदेशोयत्प्रमाणोभवति॥तादृक्॥तावन्मितः प्रदेशइंदुः॥प्रत्यक्षः॥आ
मलकीफलस्याग्रवद्दितरेखांतर्गतोभागोवप्रदृश्यते॥मुखशुभ्रगरेखाभिर्यद्दामलकेष्टिताः॥ऊर्ध्वाधःकृतरेखा
भिर्गोलेवप्राग्रकल्पयेदितिभास्कराचार्योक्तेः॥तद्वत्॥इंदुवृत्तद्वयोरंतः॥संयोगावच्छिन्नभागप्रत्यक्षानुमेयं॥५२
॥ ॥ननुतर्हिश्रृंगोन्नत्यापत्तिरित्यतः॥श्रृंगोपपत्तिंपद्याभ्यामाह॥दूरस्थतामंडलभागरूपोमनुष्यदृष्टोभवेंदु
रेषः॥सितांतरेखापरिधेः प्रदेशोभ्यांतवपंक्तिः॥राशिमंडलेया॥५४॥वृत्तांतरांशात्मधनुः॥स्वरूपातयार्द्धही

नाधिकशुक्लयोः स्तः॰ क्रमाद्दिषाशाशिनः सितस्यासितस्य विष्कंभवदर्द्धशुक्लेइति॰ दूरत्वादोषादेषावप्राकारो
पिचंद्रामंडलैकदेशात्मकोमनुष्यदृष्टः परिणतोभवति॰ मनुष्यमीडलैकदेशत्वेनचाक्षुषविषयीकृतइत्यर्थः॰
ननुतथापिधनुराकारेणाचंद्रकलानांकथंदर्शनमतआहसितांतेति॰ दूरत्वदोषाच्चंद्रदृश्यगोलार्द्धमंडलाकार
तयाप्रत्यक्षीभूतंतस्मिन्नाभंसममंडलेइत्यर्थः॰ सितांतरेखापरिधेः वप्राकारवद्दृसितांतरेखारूपचंद्रगोलप
ष्ठस्यपरिध्यर्द्धस्य॰ प्रदेशाभ्यः॰ अग्रबहिस्तत्वेनप्रतिप्रदेशाभ्यः॰ या॰ ऋजुसूत्रलंबानांपंक्तिः॰ चंद्रमंडलवृत्तप्रमा
णापेक्षयावृत्तांतरपरिधिस्तस्यैकदेशारूपंयदृजुस्तथाकारा॰ एतद्बुद्धिकल्पनानुभवैकवेद्यं॰ तया॰ लंबपंक्त्या॰ चं
द्रस्यार्द्धमंडलात्॰ हीनाधिकशुक्लयोः सतोः क्रमात्॰ शुक्लस्य॰ कृष्णस्य॰ शृंगस्तः॰ अर्द्धहीनशुक्ले॰ दृश्यचंद्रमंडलेश्वेतशृं
गेभवतः॰ अर्द्धाधिकशुक्लेदृश्यचंद्रमंडलेसूर्यकिरणाप्रतिफलनभागस्याकाशात्रमरूपस्यकृष्णस्यशृंगेभवतः॰ शृं
तशृंगयोरभावइतितात्पर्यार्थः॰ अर्द्धशुक्लेतुवृत्तेभासरेखावच्चंद्रमंडलेलंबपंक्तिरतः सूर्यकिरणाफलनाफलन
भागौचंद्रमंडलीयावर्द्धमंडलाकारावतएवशृंगयोः कुंठतेतिध्येयं॥५५॥ ॥अथस्वरूपमुक्तासाधनोपपत्तिवि

चक्षुः प्रथमंशुक्लानयनोपपत्तिमाहअस्मद्दृश्यगोलखंडेसितंतुनस्याच्चंद्रेसूर्यतुल्येयतोतः सूर्यांनेदोर्हलवभ्योनु
पीताशुक्लंसाध्यंशृंगबीजंसुधीभिरिति॰ यतः कारणात्॰ सूर्यभागतुल्यचंद्रभागेशाराभावे॰ अस्मदादिदृश्यगोला
र्द्धमंडलेश्वेतंतुकिंचिदपिनस्यात्॰ शारसत्वेकिंचिच्छुक्लमुत्पन्नमप्यलक्ष्यत्वाच्छृंगोत्पत्तयनुपयुक्तं॰ कृष्णभागभ्रमरूपा
लकंस्यादेवसूर्यग्रहणप्रत्यक्षं॰ अतः कारणात्॰ सूर्याच्चंद्रस्यविप्रकर्षेश्वेतोत्पत्तेरित्यर्थः॰ सुधीभिः॰ कल्पकैः॰ शृं
गयोरुपयुक्तंशुक्लं॰ बिंबार्द्धतत्रनमित्यर्थः॰ सूर्यरहितचंद्रस्यभुजभागेभ्यः॰ अन्यथादोरनुपपत्तेः॰ नवसंज्ञोर्बिंबा
र्द्धशुक्लंतदेषांशोः किमित्यनुपातात्साध्यंकृतं॰ सितसाधनमुपपन्नमितिभावः॥५६॥ ॥ननुशुक्लस्यचंद्रमंड
लेभासार्द्धरेखांतर्गतत्वेनाक्रमज्यारूपत्वाद्दिशीतकरांतरांशजीवाविपरीतांशांशिखंडताडिता॰ विहृतात्रिभ
जीवयासितंस्याच्छशलक्ष्मांगवदंगुलानितस्मिन्निति॰ लक्ष्मेत्यत्रज्यानुपातहेतुत्वात्स्थूलांशानुपातानादरणानस
क्ष्मंकथंनोक्तमित्यतआहयतः सूर्यतश्चंद्रचारात्सितस्यप्रचारोभवेत्तेनभागानुपातः॰ कृतोभास्कराद्यैस्तिथेःसा
धनोक्तावित्यामज्यायाः कृतंतत्रयुक्तमिति॰ यतः कारणात्सूर्यभागस्थानमारभ्ययच्चंद्रपूर्वगमनंतस्मात्स

र्यानचंद्ररूपांतरवद्रादिस्पर्शः॰श्वेतस्यप्रचारः वृद्धवृद्धात्मकोनवेत्॰सूर्यचंद्रयोर्गमनस्यतदाकाशवृत्तसंबंध
त्॰नहितयोर्गमनंक्रमज्यपयाक्रमज्यपयाबानुरुद्धं॰येनाक्रमज्यपयातदानयनंयुक्तं॰सितांतरस्वायाः क्रमसंपूर्णा
ज्याकाराभावाच्चापाकारस्वाच्चव्यासार्द्धांतर्गतसुक्ष्मारस्वायाउक्रमज्यात्वासंभवाच्च॰अप्यपाक्रमज्यपयातदानन
नापत्तेः॰तेनकारणेनभागानुपातोभास्कराद्यैः सूर्यादिभिर्भास्कराचार्यसिद्धांतसुंदरकारादिभिश्च॰तिथ्यानयन
युक्तयासूक्ष्मएवकृतः॰अन्यथातिथिसाधनस्यस्थूलत्वापत्तेः॰ज्यथातिथिसाधनोक्तपापत्तश्च॰ननुतर्हिलल्लेनाक्रम
ज्यथाकथमुक्तमित्यतआहविलोमज्यपयेति॰यैःलल्लश्रीपतिभट्टादिभिः॰उक्रमज्यपयाश्वेतानयनंकृतंतदयुक्तं॰उ
क्रमज्यानीतबलनवकल्पनानुपपन्नत्वात्॰एतेनप्रपंचसुक्ष्मरात्रौदिवासंध्ययोस्तदेकार्द्धमितिव्रस्तगुप्ताक्तवि
षयव्यवस्थापिपरास्ता॰निर्युक्तिकत्वात्॥५७॥ ॥परिलेखेबलनदानोपपत्तिंपद्याभ्यामाहस्वदिग्वशात्कल्पि
तदिग्विभागसूर्यंदुबिंबेमनुजप्रदृश्ये॰अतोभुजाभावदृनीयबिंबदिग्भिःसमाः स्फुटराशिमंडलाशाः॥५८॥दोः
सद्भावेसूर्यबिंबानुरोधादाशायास्ताश्चंद्रबिंबेस्वदिग्भिः॰ज्ञेयाः सुज्ञैर्बलनाख्यांगुलांतेतस्मादग्रंपूर्वपश्चात्तदत्रे

MEMORIAL LIBRARY

ति॰यतःस्वदिग्वशात्॰स्वदेशगोलाभुरोधेनयाः पूर्वादिदिशास्तदनुरोधात्॰कल्पितादिशांविभागायथोक्त॰सूर्यचंद्र
योर्मंडलेमनुष्याणांदृश्यभवतोतःकारणात्स्पष्टभुजाभावेतयोर्याम्योत्तरांतराभावात्सूर्यमंडलीयपूर्वादिदिग्भिश्च
द्रमंडलस्यपूर्वादिदिशाःसमाअभिन्नाः स्फुटभुजसत्वसूर्यमंडलदिगनुरोधाच्चंद्रमंडलेयादिशोभवंतिताश्चंद्रमंडल
दिग्भिःसकाशात्तःबालनोत्तांगुलांते॰बलनानयनक्रियायासन्नांगुलानितेषामंतेसुज्ञैर्ज्ञेयाः॰चंद्रबिंबेकल्पित
दिग्भिःसकाशात्तस्मिन्नेवचंद्रमंडलेसूर्यमंडलीयकल्पितदिगनुरोधादिशोबलनांतरणास्वदिशोभवंति॰बलनस्य
भुजोत्पन्नत्वेनतत्तद्दिगंतरस्वादितिभावः॰उपसंहरति॰तस्मादिति॰तस्माद्धेतोः॰अत्र॰लिखितचंद्रवृत्ते॰तद्बलनं॰पू
र्वपश्चात्॰पूर्वपश्चिमान्यतरचिह्नादुक्तरीत्यादग्रं॰तदग्रकेंद्रांतरस्वासूर्यपूर्वपश्चिमदिग्भेदवार्ष्णसिद्धं॥५९॥ ॥
अथविभास्वभ्योरुपपत्सूर्यक्षेत्रसंस्थानंपद्याभ्यामाहचंद्रस्यबिंबेधनुषःसितस्यवृत्तांतरांशास्यथदेवकेंद्रं॰तच्चग
योरंतरमत्रकर्णोवृत्तांतरव्यासदलेनतुल्यः॥५०॥वृत्तांतरांशात्सधनुर्गुणस्यपूर्णस्यबिंबांगुलकस्यखंडंभुजस्त
तःस्याच्छशिबिंबकेंद्राद्भातारकाकेंद्रांतरमत्रकोटिरिति॰चंद्रस्यमंडले॰सुज्ञास्यधनुषःधनुराकारायाःशुक्लांतरे

स्वाया:· वृत्तांतरैकदेशरूपाया: शुक्लसंधिगताया:· पतेंद्रं· तद्वृत्तमध्यभागः· एवकारात्सर्वमनिश्चितमपि
बुद्ध्याकल्पितसद्भावमित्यर्थः· केंद्रशृंगांतयोरंतरं· अत्र· परिलेखभूमौ· कर्णः· वृत्तांतरस्यव्यासार्द्धरूपः· वृत्तांतर
स्यैकदेशरूपसंपूर्णाधनुषोज्यायाः संपूर्णायाः· चंद्रमंडलव्यासांगुलमितायाः· अर्द्धं· बिंबार्द्धांगुलानि· भुजः· अ
नंतरं· चंद्रमंडलकेंद्रं· अज्ञाताख्यवृत्तकेंद्रं· अनयोरंतरं· अत्र· परिलेखभूमौ· कोटिः ॥५१॥ ॥कोटिकर्णा
योर्मानज्ञानार्थंकोटिकर्णयोरंतरमानंसहेतुकमाह· शुक्लानंचंद्रबिंबार्द्धंकोटिकर्णांतरंभवेत्· शुक्लांतवृत्ततत्केंद्रां
तरैकर्णायतः· स्पष्टं· तत्रैकदेशाद्दृष्टार्थः· शुक्लांतवृत्तं· तदेकदेशाद्दृष्टार्थः· शुक्लांतवृत्तस्यकेंद्रं· अनयोर्मध्ये· शेषंस्पष्टं ॥५२॥ कोटि
कर्णावेवविभास्वभासंज्ञावुक्तावितितदानयनोपपत्तिकथनेनाह· भुजाद्विगुणात्कोटिकर्णांतरात्संहिताकोटिक
र्णांतरेणोनयुक्तं· तद्दृक्क्रमात्कोटिकर्णौ भवतोविभास्वभासंज्ञकौ· परिलेखेऽस्मिन्· परिलेखभूमौ· अनेनप्र
कारेणविभास्वभानयनंपूर्वोक्तमुपपन्नमितिभावः· तदुपपत्तिस्तु भुजवर्गस्यकोटिकर्णयोर्वर्गांतरत्वादंतरभ
क्तोभुजवर्गः· कोटिकर्णयोर्योगः· वर्गांतरस्ययोगांतरघातसमत्वात्· योगांतराभ्यासक्रमणेनराश्योर्ज्ञानंसुलभं·

संक्रमणोपपत्तिः· योगांतरघातात्मकवर्गांतरोपपत्तीमत्कृतपाटिसारेतिस्पष्टं· योगांतरेणोनयुतोद्धृतस्तौराशीस्म
तंसंक्रमणाख्यमेतत्· योगांतरेणोनयुतः क्रमेणलघुर्महात्स्याद्द्विगुणोयतोतः ॥१॥ योगस्योभयात्मकत्वादंतरयु
तोनोलघुबृहद्राशीबृहल्लघुराशीस्तदितिप्रसः· वर्गांतरंतद्बृहद्राश्योः स्वाभ्यस्तयोरंतररूपमेव· महतोगुणाक
स्यखंडकैर्लघुरेकंपरमंतरंचतस्मात्· महतः प्रथमाख्यवर्गखंडैर्लघुवर्गेणविवर्जितेत्रजातं· उभयत्रलघोर्गु
णात्वतांतरनिष्पालघुस्त्रवर्गखंडमहदंतरघाततुल्यकंपरमाघयुतिभेदघातरूपमिति ॥५३॥ ॥विभास्वभयोः
परिलेखशृंगोन्नतिज्ञानार्थंसंस्थानमुपपादयन्नर्द्धदोःशृंगयोरनुसरूपपत्तिंपद्याभ्यामाह· विधोर्बिंबकेंद्रास्तितान्य
स्यभागविभाग्यसदावलनाग्रान्मुखयत्· तदंतोबहिर्वास्थितंतत्रवृत्तंस्वभाख्यनतखंडितंचंद्रबिंबं ॥५५॥ यथास्या
न्नपारोक्ताशृंगोन्नततद्विधोर्बिंबमुक्तं· वियत्सार्यवर्यैः· अथोक्तोखहारोयदाकोटिकर्णावनंतत्वतोनैवशृंगोदयं
दाविति· चंद्रस्योल्लिखितमंडलभागमारभ्यशुक्लसंबंधिचंद्रमंडलार्द्धातिरिक्तस्यचंद्रमंडलार्द्धस्यप्रदेशः· दृग्वल
नस्यांतंतदुन्मुखसूत्रेविभाग्ये· विभामितांगुलगणानयतितासर्यार्थः· स्थानं· सदा· कदाचिदपिविभाग्यवियो

गानुसन्नेः लिखितचंद्रमंडलांतर्गतं मंडलानंतर्गतं वा यद्भवति तत्रस्थानेमध्यबिंदुं प्रकल्प्य स्वभाख्येन व्यासार्द्धेन वृ
त्तं कार्यं तेन वृत्तेन छिन्नं लिखितचंद्रलग्नं यथा सिद्धं स्यात्तथा तत्सदृशं आकाशे तत् सूर्यकिरणप्रकाशितं चं
द्रस्य मंडलं शृंगाग्रशृंगमुन्नतं यस्य तादृशामर्थात्तदितरशृंगमवनतं आर्यवर्यैः उक्तं परिलेखान्नमुपपन्नमिति।
भावः अर्द्धशुक्लपरिलेखाविषयत्वे हेतुमाह अर्थेति उक्तो विभास्वभारूपो कोटिकर्णो यदा अर्द्धशुक्लकाले खं
दारौ शून्येन भजनस्याशक्यत्वात् अनंतत्वतः फलसंख्यायानियमाभावात् तदानादिनापरिलेखस्यासाध्यत्वं
अतएवार्द्धनंद्रसितांतरेखायामासाकारत्वेन धनुराकारासंभवाच्छृंगतीक्ष्णतेनैव भवतः किंतु शृंगयोः कुंठते
तिभावः॥५५॥ ॥स्यादेतत् परंतु सुकोटिः शृंगोन्नतौ भास्करकल्पितौ न्नतिकर्णसमंजसं भास्करोन्नस्य ब्रह्मगु
प्तोन्नसंवादेन प्रामाण्यात्तदुक्तकोटिभिन्नकोट्युक्तकर्णे रिस्पतोर्ब्रह्मगुप्तोन्नक्षेत्रं भास्करेणोवदूषयित्वा सन्नमि
तिवदन्नास्करोन्नदूषणास्यकेनचित्प्रतिपादितमुद्धारं प्रतिजानीते जात्यक्षेत्रं ब्रह्मगुप्तोदितं यत्र तु श्रीमद्भास्करे
णोक्तं सम्यक् दोषान्नांतरदर्शितं तत्र केचित्सिद्धांतज्ञा दोषमेवोद्धरंतीति जात्यक्षेत्रं न्यस्तं यत् दृग्भावर्णास्वात्वं प २४९

पक्षस्य वर्गविशोध्यपदं विभुतसहितरवींदोरेकान्यकपालसंस्थयोराद्यः रविशशिदृक्कांतरमन्योदृगादृश्यशं
कैकं आद्यान्यवर्गयोगान्मूलं पूर्वापराभुजाकोटिः। भुजकोटिकृतियुतिपदं तिर्यक्कर्णस्य चंद्रोन्नतइत्यनेन
नंत्यनन्नस्य गुप्तप्रतिपादितं अत्रस्वक्रांतिज्येन्दुज्यागुणाहतेवलंबकेन रविशशिनोः अग्रेपक्षस्वशंकु
तलतुल्यदिग्युक्तविदिग्विपुते पक्षगंतरसंयोगो भुजोपतो कोटिशीसमान्यदिशोरिति तदुक्तेपक्षपदं
नस्वस्वभुजः पदयोर्वियोगयोगावेकभिन्नकपालयोराद्यः स्यात् शंकुंतरैक्यपक्षोक्तमन्यः स्यात् आद्यान्यपा
र्वर्गैक्यान्मूलं पूर्वापराभुजरूपा कोटिः स्पष्टभुजकोट्योर्वर्गयोगात्पदं सूर्यचंद्रमंडलकेंद्रांतरं रविरश्मीनंकर्णः
अतएवास्याग्रचंद्रइतिनन्नोसर्यार्थः उपपन्निस्तु अक्षापिमरीचौ प्रतिपादिता दृष्टव्या तन्नु मूलं तु कारान्मल
तस्वनिरासंनापेक्ष्यतइत्यर्थः॥ अत्रहेतुमाह श्रीमदिति श्रीः गोलतत्वविचारक्षमता तद्वताभास्करेराचार्येण रा
वकारः श्रीपतिभट्टनिरासार्थं तेनतत्संस्थस्यवांगीकृतत्वेनादूषितत्वात् दोषणाभाप्तं सम्यगतिव्यक्ततया सिद्धां
तशिरोमणौ शृंगोन्नत्यधिकारे यो ब्रह्मगुप्तकथितो किलकोटिकर्णो ताभ्यां कृतेन परिलेखविधौ यथोक्तं नास्ती

वभातिममदृगाणितेवपमत्रशृंगोन्नतौसुगणकैर्निपुणैर्विलोक्यं. यत्राक्षोगसालवाः क्षितिजवत्रत्रापवृत्तेस्थि
तेमेषादाधुदयंप्रयातितपनेनक्रादिगंदर्दलं. याम्योदग्वलयेनखंडितमिवप्राच्यांसितंस्यान्नदानेतद्दलमत
स्यहिभगुणोबाहुश्चकोटिस्तथा. शृंगासमस्तोयदिबाहुभावऊर्ध्वाधरतेयदिकोणभावः. त्रिज्यासमोतस्यनुको
टिबाहुर्किंवाममानेननमोमरुद्भइतिग्रंथेनदर्शितं. प्रतिपादितं. एतदर्थस्तुमरीचावतिव्यक्ततयाविस्तरेण
प्रतिपादितोद्रष्टव्यः. ननुतर्हिक्वयातदुद्घाटनंविद्वांसोनुन्नपाकिमर्थंकृतमित्यतआहतत्रेति. ब्रह्मगुप्तक्षेत्रे. के
चिद्दानराजदैवज्ञाः दोषं. भास्कराचार्यांक्रे दूषणं. एवकारस्तदंगीकरणनिरासार्थं. भंग्यंतरेणभास्करोक्तस्यैव
स्वांतेपउक्तत्वात्. उद्धरंति. निराकुर्वंति. नन्वबोधेनसमुद्धारस्तदाभासइत्यतआहसिद्धांतज्ञाइति. अन्यथासि
द्धांतसुंदरकर्तृत्वानुपपत्तेरेवंदोषाभिप्रायावबोधं विनादूषणंपरिहर्तुमशक्यमितिभावः. तथाचसमु
द्धारस्यसदसत्त्वविचारार्थंमयातदुद्घाटनंकृतमितिसमुद्धारप्रतिज्ञायासूचितं॥५६॥ ॥सिद्धांतसुंदरस्यसमु
द्धारमनुवदति. यत्सिद्धांतशिरोमणौसमुदितंकोटरभावेभवेच्छृंगोर्ध्वाधरतेतिदर्शदिवसेचंद्रार्कयोगेकुजे.॥ २५०

तस्मिन्दर्शनमेवनास्तिशशिनः शृंगोन्नतित्वंकथंयद्वोर्ध्वाधरतानुजोपरिविधौकोटरभावः कुतइति. सिद्धांतशि
रोमणौ. यत्. कोटरभावेभवेच्छृंगोर्ध्वाधरतेति. जुर्ध्वाधरतेयदिकोणभावइतिग्रंथेनसमुक्तं. द्वयोरस्तयाभावात्का
र्यकारणाभावोनघटतइतिदूषणंवक्तुंस्वज्ञानाभिप्रायेणकोणभावस्थलमाहदर्शेति. दिवसपदंसाधारण
कालपरं. अमावास्यांतकाले. दर्शस्याभिधानोक्तमर्थंस्पष्टयतिः चंद्रार्कयोगइति. द्वारभावेसूर्यचंद्रयोरूर्ध्वा
धरकक्षान्यामंतरसत्वेपिपूर्वापरांतरभावाद्योगरूपे. भूगर्भस्थितिजसतिद्वयोः सांकारभावाच्छृंगोन्नतरूपयुक्त
कोटरभावः. इदंचमंदाबबोधार्थंक्रे. कुजातिरिक्तेप्यमावास्यांतकालद्वयोरूर्ध्वांकोः समत्वान्नदंतरेणकोण
भावसिद्धेः. अत्रशृंगोन्नतस्यभावेनतदूर्ध्वाधरत्वासंभवइत्याशंक्यनाहतस्मिन्निति. उक्तकोणभावसमये. चंद्र
स्यदर्शनं. एवकारः शृंगोन्नतसद्भावसंस्थापकात्मकमित्यर्थः. नास्ति. शृंगोन्नतित्वंकथंसंभवति. शृंगोन्नतित्वा
निश्चयाद्दूर्ध्वाधरभावस्याप्यसंभवः प्रमाणाभावादितिभावः. ननुकोणभावेशृंगोर्ध्वाधरभावस्यासंभवेपि
स्वाभिप्रायेणशृंगोर्ध्वाधरभावेनरयंकोणभावइतिविपरीतान्वयोस्त्वित्यतआहयत्रेति. अर्द्धांतर्गतमुक्ततया

२८.

दर्शनकलि॰ मितिजादूर्ध्वचंद्रे कुधीधरता॰ शृंगोन्नतिमात्रत्वरूपेणैवशृंगयोरूर्ध्वाधरभावः स्वाभिमतः प्रत्य
क्षसिद्धः॰ नतदभिमतः॰ तत्रस्थलेकोटेरभावः कुतः॰ कुसः॰ भवति॰ कोघभावोनास्तीत्यर्थः॰ सूर्यचंद्रयोरेक
स्थानाधिष्ठानाभावात्॰ तथाचविपरीतान्वयस्याप्यभावेनकोघभावाभावरूपकोटिसत्वेशृंगोर्ध्वाधरत्वाभा
वस्याभावाद्व्यतिरेकावेनापिकार्यकारणाभावोनघटतेइतिभावः॥५७॥ ॥अथाबोधेनहसंतोमांस्वतस्तु
ष्यंतुदुर्जनाइतिभास्कराचार्योक्तेपेवभास्कराचार्योक्तोन्नातकार्यकारणाभावमबुध्वैवेदंस्वबोधाभिप्रायेणकंचिद्दु
र्जनदूषणामदूषणामेवसाहइतितन्नसदेवपारिलेख्येसितचापाग्रभवोघरोर्ध्वभावः॰ परपूर्वजसूत्रेणैवसिद्ध्या
परमः कोटिविनाशातोहिसिद्धइति॰ इतिपूर्वोक्तभास्करोक्तदूषणसमुद्धाररूपंयन्नसंत॰ भावावबोधसंबंधि
दूषणानेवभवेत्॰ समुद्धारोऽसंलग्नइत्यर्थः॰ अत्रहेतुमाहपारिलेख्येइति॰ परिलेखक्रियायां॰ हि॰ यतः कोटिवि
नाशातः कोघभावात्॰ सितचापाग्रभवः श्वेतचंद्रकलारूपधनुषः शृंगयोः संबंधी॰ आघरोर्ध्वभावः॰ ऊर्ध्वाधर २५९
त्वमित्यर्थः॰ परमः॰ यस्मादधिकंशृंगयोरूर्ध्वाधरत्वंचंद्रमंडलदक्षिणोत्तरचिह्नाभ्यांनभवतितत्परमं॰ एतदेव

स्पष्टयति॰ परपूर्वजसूत्रेइति॰ सः॰ शृंगयोरूर्ध्वाधरभावः परमः॰ चंद्रमंडलपूर्वापरसूत्रे॰ एवकारादन्यदिक्सूत्र
निरासोर्थः स्यात्॰ भुजस्यपरमत्वेनपूर्वापरस्थानाभावद्दत्तेदक्षिणोत्तरस्थानेबलनाशंतद्रूपादक्षिणोत्तरा॰
तदनुकारिणोरंशयोर्विभागरूपकेंद्रस्थानात्वभयोत्पन्नत्वेनचंद्रमंडलेपूर्वापरस्थानेयोगाच्चंद्रस्यशृंगा
भवतः॰ तत्रभुजस्यपरमत्वेनकोघभावएवपरिणतः॰ अतस्तादृशोर्ध्वाधरभावोविनाकोघभावमनुपपन्नइ
त्यूर्ध्वाधरकोघभावयोः कार्यकारणभावः परिलेखसिद्धः॰ अन्यदिक्सूत्रस्थशृंगयोरूर्ध्वाधरभावोभास्कराचा॰
र्याभिप्रेतोनभवतीतितदभिप्रायेणसमुद्धारोनुचितएव॰ भास्करमतेभिमतशृंगोर्ध्वाधरभावः कोघभावेभव
त्येव॰ ब्रह्मगुप्तपक्षशृंगोर्ध्वाधरभावेभुजस्यपरमत्वेनसिद्धावपिकोटेरपिपरमत्वसिद्धातदुक्तपरिलेखविधि
नाशृंगयोस्तादृशाभिमतऊर्ध्वाधरभावः कोघभावाभावेनानुपपन्नइतितत्रकेंद्रः प्रतीकाराभावतयाफलितइ
तिभावः॥५८॥ ॥नन्वेवमप्यंतेकोघभावादूर्ध्वाधरत्वंभास्कराभिमतंचंद्रस्यादर्शेनपिपरिलेखगम्यंकुतोन॰
स्यादित्याशंक्यनाशंकानिराकरोति॰ नचदर्शेविरामकालएवस्वस्वारकोटिविनाशातःसितोऽत्रे॰ नकथंपरिलेखमा

न्नगम्यमवतस्तेभिमतेतथेतिवाच्यमिति · इति · एवमुक्तेनचकथनीयं · उक्तांशकोनेवकार्यस्यर्थः · इतीतिचिंतदाह
दर्शेति · एवं · उक्तरूपकार्यकारणाभावांगीकारे · दर्शनसमये · शाराभावे · कोपभावात् · सितोश्वे · सितशृंगे · ते · तवने
था · पूर्वापरसूत्रेऽर्द्धाधरत्वेन · अभिमते · अवाक्षुषअप्रि · परिलेखएवप्रत्यक्षे · कथं · केनहेतुनानस्यातां · तदा
परिलेखेपिशृंगानुत्पत्तातदूर्ध्वाधरभावः सुतरांनसंभवतीति कोपभावरूपकारणसत्वेशृंगोर्ध्वाधरतारूप
कार्योत्पत्तिः परिलेखेजायतामित्याक्षेपः ॥५७॥ ॥निराकरणाहेतुकार्यकारणाभावसमर्थनपद्योक्तसित
पदसूचितमुपपादयति · सितोत्पत्तभावादनुत्पन्नशृंगकथंस्तोर्ध्वाधरार्ध्वतथात्रापपातु · कुलाद्यभावेघटोत्पत्ति
रास्तांप्रदंडेनतस्मादुत्पत्तेवेति · अत्र · त्वदभिमतकोपभावस्थलेश्वतानुत्पत्तेः · अनुत्पत्तेशृंगाअपितथा · पूर्वापरसूत्रस्थेअधरार्ध्वकथंस्तः शृंगानुत्पत्तेवतदूर्ध्वाधरत्वाभावः · सितोत्पत्तावबवश्यंतदूर्ध्वाधरत्वं
स्यादेवतदेतिकारणांतरसांनिध्याभावादूर्ध्वाधरत्वानुत्पत्तेरभिमतकार्यकारणाभावेनक्षतिः उक्तानंगीकार
निषमाहअभ्यपेति · कोपभावेशृंगोर्ध्वाधरत्वानुत्पत्तिदर्शनेनकार्यकारणाभावानभ्युपगमेतु · प्रदंडेन · प्रकृष्टो

घटोत्पादकोदंडस्तेन · कुलालादीनांकारणांतराणांसानिध्याभावेघटोत्पादनमप्यास्तां · भवत्वित्यर्थः · प्रसिद्ध
घटदंडयोः कार्यकारणभावविलोपापत्तिरितिभावः · प्रसिद्धकार्यकारणभावेयत्समाधानंतदीत्येवास्मिन्कार्य
कारणाभावेसमाधानमित्यपसंहरति · तस्मादिति · कारणसत्वेकार्योत्पत्तिदर्शनात् · द्वयोः प्रसिद्धकार्यकारणा
भावोक्तकार्यकारणाभावयोः · अभेदः · एवकारोविशेषनिवारणार्थः ॥६०॥ ॥यत्रोर्ध्वाधरताकुंजापरिविधो
कारेरभावः कुतइतिस्वबोधाभिप्रायेणोक्तदूषणमपिकार्यकारणाभावसमर्थनपद्योक्तपरमपदेननिरस्तमि
तिवदन्समुद्धारदूषणमुपसंहरति · शृंगोन्नतिर्यत्रनुकोपभावोनेवास्तिचेत्सूर्यपराख्यसूत्रे · विवक्षितशृंग
नतोन्नतत्वेतेनोक्तदोषस्तदबोधहेतुरिति · यत्र · अंतर्गतशुक्लदर्शनसमये · शृंगोन्नमनंदक्षिणोत्तरसूत्रा
न्नवितरस्यतत्सूत्रादेवनमनमपिबोध्यं · तत्र · कोपभावानास्त्येव · कोपस्तत्रेतिपूर्वोक्तदूषणंचेदाक्षिप
सि · तर्हि · शृंगनमोन्नतत्वेहि · पूर्वापरसूत्रे · अपेक्षिते · नाम्नत्रसूत्रेइतिपूर्वोक्तेनेवनिरस्तं · कोपभावस्यन
तोन्नतत्वसाधारणकारणत्वासमर्थनेनोक्तदूषणस्याप्रसंगात् · उपसंहरति · तेनेति · पूर्वोक्तफलितेन ·

उक्तदोषः यत्सिद्धांतशिरोमणाविसाधकत्वोक्तस्तगुप्तपक्षस्यसमुद्धाररूपोभास्करोक्तस्पष्टपणात्मकः भास्करामि
मतभावानवबोधः कारणायस्यैतादृशः फलितइत्यर्थः॥६१॥ ॥उक्ताधिकारमुपसंहरति इसिद्धांततत्वार्थमु
नीश्वरकृतेभवत सिद्धांतसार्वभौमेस्मिन्पूर्णाभ्रंगोन्नतिः स्फुटति अस्मिन् परग्रंथानामुपमर्दकतयाप्रसक्तभू
ते स्फुट प्रसक्ता ननुवक्तभूता अंगोन्नतिः इतरभ्रंगस्यावनतिरपि अंगोन्नसवनसधिकृतिः पूर्णा प
रिपूर्तिमाप्तसर्थः॥३॥ ॥इतिश्रीसकलगणकसार्वभौमरंगनाथगणकात्मजगणकमुनीश्वरविरचिते
स्वकृतसिद्धांतसार्वभौमस्वाशयेभ्रंगोन्नसधिकारस्तृतीयः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीसार्वभौमः स्वशयागतानां
हंसादिकानांभगनेचराणां युतेर्विभेदानपिकोतुकेननिरूपयसात्मधियाफलार्थी॥१॥ ॥तत्रयोगभेद
मस्तंतसंगादुदयंनवक्तुकामस्तदाख्यावांतराधिकारंसंगतिप्रदर्शनपूर्वकंप्रतिजानीते अथग्रहाणांयु
तिजंविवक्षुःसूर्येणयोगम्यखगोनदृश्यः अतोर्कसान्निध्यवशाद्ग्रहाणामस्तादयज्ञानमहंवदामीति अ
थ अंगोन्नसधिकारानंतरं अहं ग्रहाणां परस्परं योगानक्षत्रैश्चतिबोध्यं तदुत्पन्नंकर्म वक्तुकामः प्रथ

२५३

मं सूर्येण इतरग्रहाणांनक्षत्राणांचयोगे इतरग्रहेनक्षत्रंचयतोनदृश्यमतःकारणात्सूर्यनैकघानु
रोधात् योगास्सर्वमेवास्तसंभावनयोत्तरत्रचोदयसंभावनया ग्रहाणां चंद्रादीनांनक्षत्राणांच अस्तोदययो
र्ज्ञानप्रकारंनिरूपयामि॥१॥ ॥तत्रापिप्रथमंनित्योदयास्तनिरूपणसंगतिप्रदर्शनपूर्वकंप्रतिजानीते
तत्रप्रसंगाद्गुरुभाधिकारेसंसूचनाच्चान्यखगर्क्षकाणां अस्तोदयौप्रसक्तवायुयोगभ्रमोद्भवौतौप्रवदामिता
वदिति तत्र अस्तोदयाधिकारे निरूपणीये तावत्प्रथमं प्रसंगात् स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वादित्यर्थः स्मरणो
कारणांतरमप्याहग्रहेति ग्रहनक्षत्रज्ञायाधिकारे अंगोन्नतिव्यवहितेनप्रागुक्तपरीक्षाधिकारांतर्गते संसू
चनात् निजनिजोदयलग्नसमुद्भवसमुदयइतिपद्येनतत्स्वरूपनिरूपणसूचनात् चः समुच्चये सूर्यस्यदिन
रात्रिव्यवहारेणतदुदयास्तयोःस्वतःसिद्धज्ञानात्तदनुरोधेनान्येषां चंद्रादिग्रहाणांनक्षत्राणांच अस्तोदयाव
नियतौ प्रसक्तवायुयोगभ्रमोद्भवौ प्रतिसूर्याहोरात्रं प्रवहवायोर्यानजनितपश्चिमदिगभिमुखभ्रमणानापर
पूर्वक्षितिजविभागयोः संजातौ यौ तावहं प्रकर्षेण सूक्ष्मतया तदाश्रितकालज्ञानप्रकारद्वारा कथयामि॥२॥

॥ ॥तत्राभीष्टकाले पूर्वोक्तरीत्या साधितयोरुदयोरुदयास्तलग्नयोः संकेतांतरमुदयस्य गतैष्यत्वज्ञानं च भास्करोक्तमनुवदति· प्राग्दग्रहः स्यादुदयास्यलग्नमस्तास्यकं पश्चिमदृग्ग्रहश्च· प्राग्दग्ग्रहोऽत्र यदीष्टलग्नादुन्नागमिष्यत्युदयं बहुश्चेदिति· उदयास्यलग्नं· पूर्वदृग्ग्रहः स्यात्· उदयस्य पूर्वदिक्संबंधात्· अस्तसंज्ञं प्राग्नतसाधितं लग्नं· पश्चिमदृग्ग्रहः· अस्तस्य पश्चिमदिक्संबंधात्· यद्यप्यस्तकालिकोदयलग्नस्य पश्चिमदृग्ग्रहत्वमनुचितं· अस्तकालिकास्तलग्नस्य तत्संकेतः साधुस्तथापि पूर्वमस्तलग्नस्यानुक्तेरस्तकालिकलग्नस्य तत्षड्भांतरत्वेपि तत्संज्ञोक्ता· अग्रेतक्रियायां पश्चिमसंबंधस्य पूर्वसंबंधेनोक्तश्चोभयथा निर्वाहान्नक्षतिः· अत्राभीष्टकाले· प्राग्दग्ग्रहाभीष्टलग्नात्साधितात्· यदि न्यूनस्तर्ह्युदयं गतः उदयकालागतश्चेद्बहुरधिकस्तर्ह्युदयं गमिष्यति· उदयकालएष्यः॥३॥ ॥अस्तस्य गतैष्यत्वमनुवदंस्तत्कालानयनमाह ऊनाधिकः पश्चिमदृग्ग्रहश्चेदस्तं गतो यास्यतीत्येवं· स्वदृग्ग्रहाभीष्टविलग्नमध्येनाड्यो गतैष्या ग्रहसावनीया इति· यदीष्टकालिकलग्नात्· पश्चिमदृग्ग्रह ऊनाधिकस्तदा क्रमेणास्तं गतास्तमेष्यति· गतास्तकालएष्यास्तकालइत्यर्थः· इति· एवं· निजनिजोदयलग्नसाधि

२५४

नासोपपत्तिर्ज्ञेया· उदयास्तान्यतरसंबंधी दृग्ग्रहः· अभीष्टकालिकलग्नमनयोरंतरालसमये· ऊनस्य भोग्याः समयाद्राशयधिकस्य भुक्ताः समयाद्राशयश्चेत्तयोर्युतिर्हीनकपुष्टमध्यभागादयांशैः सहितांगभक्तेति पूर्वोक्तरीत्या गतैष्यघटिका गतैष्यलक्षणा ग्रहसावनसंबंधिन्यः· नक्षत्राणां नाक्षत्राणि· तत्सावनस्य भिन्नत्वेनालक्ष्यत्वात्॥५॥ ॥नाक्षत्रापेक्षायामाह तत्कालितान्मध्यग्रहमात्स्फुटोदयस्तस्मात्स्वदेशोदयवच्चरोनरीत्या· निजोदयास्तनतइष्टलग्नात्कालघ्ननाक्षत्रकइष्टकालादिति· ताभिः· सावनघटीभिः पूर्वोक्तप्रकारेणानीतान्मध्यग्रहादुक्तविधिना यः स्पष्टो भवति· तस्मात्पूर्वोक्तरीत्या· उदयास्तान्यतरसंबंधेनाभिमतो दृग्ग्रहोऽयं यावांश्चोदयकालेस्तकालेभवति· तत्प्रानीतादृग्ग्रहात्· इष्टकालिकलग्नाच्च· उक्तरीत्या यावत्कालो भीष्टकालादुदयास्तान्यतरस्य गतैष्यान्यतरो नाक्षत्रएव भवति॥५॥ ॥ज्ञाताभ्यां भूगर्भसंबंधेनोदयास्ताभ्यां भूपृष्ठीयोदयास्तावाहकुलन्नसूत्रोन्नितनांकुजाभिर्घटीभिरूर्ध्वप्रथमक्रमात्तः· भूगर्भस्थयोरुदयास्तकाभ्यां कुपृष्ठभागस्थभोदयास्ताविति· स्पष्टार्थं॥६॥ ॥निसोदयास्तज्ञानविधिमुक्ताधिकारप्राधान्येन प्रतिज्ञातयोरुदयास्तयोर्दिग्विय

मभाहदूनादल्पगोल्योग्रहः प्रागुदेति प्रतीच्यस्तमेत्यल्पगोयोधिकः सः॰ ततोनल्पगोल्योभवत्प्रागदृश्योधिकोनल्प
गः पश्चिमायामुदेतीति॰ सूर्यभोगात्सूर्यगत्यल्पगतिर्ग्रहोल्पश्चेत्प्रागुपंप्राप्नोति॰ सूर्यगतिन्यूनगतिर्ग्रहोयः सूर्य
भोगादधिकः सग्रहः पश्चिमास्तंप्राप्नोति॰ एवंचभौमगुरुशनयः सदासूर्यादल्पगतयः प्राच्यामुदिताः पश्चिमदि
ग्रस्तमिताः॰ बुधशुक्रौतुवक्रत्वेन्यूनगतित्वात्पूर्वोदयंपश्चिमास्तंचप्राप्नुतः ततः सूर्यात्॰ अधिकगतिर्ग्रहोल्पः सू
र्यभोगान्नदाप्रागस्तमितः सूर्यगत्यधिकगतिर्ग्रहः सूर्यभोगादधिकश्चेन्नदापश्चिमदिग्रफदयंप्राप्नोति॰ एवंचचंद्रः
पूर्वदिग्यस्तंपश्चिमदिग्फदयंनियतंप्राप्नोति॰ बुधशुक्रौतुमार्गत्वेधिकगतिसंभावनयाप्रागस्तंपश्चिमोदयंचग
च्छतः॥ ७॥ ॥अस्योपपत्तिसूचनार्थमस्तोदयस्वरूपमाह यस्यान्वहंदर्शनमस्तिसूर्यनैकघतस्तस्यनदर्शनं
चेत्॰ अस्तोपतस्यास्तमितस्य सूर्यादूरत्वतोदग्यदिचोदयः स्यादिति॰ अन्वहं॰ प्रत्यहं॰ यस्यग्रहादर्दर्शनया
ग्यत्वमस्ति॰ तस्यग्रहादेः सूर्यनिकटस्थत्वादर्शनंनभवतिचेन्नदास्तः॰ अतएवपूर्वंप्रागदृश्यदस्फकं॰ तस्य॰ ग्र
हादेः॰ अस्तंप्राप्तस्य॰ यदिसूर्यात्॰ दूरत्वतः॰ पूर्वापरांतरस्यबहुत्ववशात्॰ दृक्॰ दर्शनयोग्यत्वमुदयः स्यात्॰ तथा २५५

चाल्पगतिग्रहस्यसूर्यादल्पत्वेग्रहोदयानंतरंसूर्योदयसंभवादुन्नरोन्नरमधिकविप्रकर्षाद्रात्रिशेषेप्राच्यां
दर्शनसंभवः सूर्यास्तात्पूर्वमेवतस्तात्पश्चिमदिशिनदर्शनासंभवात्॰ सूर्यादधिकत्वेतुसूर्योदयानंतरंतदु
दयात्प्राग्यातदर्शनेपिसूर्यास्तानंतरंतदस्ताद्दुन्नरोन्नरंविप्रकर्षाभावात्पश्चिमदिशितदर्शनसंभवोरात्रिमु
खे॰ सूर्यादधिकगतिग्रहस्याल्पत्वेग्रहोदयानंतरंसूर्योदयाद्दुन्नरोन्नरंविप्रकर्षाभावात्पूर्वदिशिरात्रिशेषेतद
स्तसंभवः॰ ग्रहास्तोन्नरंसूर्यास्तात्पश्चिमदिशितदस्तासंभवात्॰ अधिकत्वेतुसूर्योदयानंतरंग्रहोदयात्पूर्व
दिशिदर्शनासंभवात्सूर्यास्तानंतरंग्रहास्ताद्दुन्नरोन्नरंविप्रकर्षात्किंचिद्रात्रिगतेदर्शनसंभवइत्यपपन्नमि
नादिस्यादि॥ ८॥ ॥उदयास्तोपयुक्तकालांशानयनाभाहदस्तंदवः शैलभुवश्चशक्राः रुद्राः खचंद्रास्तिथ
यः क्रमेण॰ चंद्रादितः काललवानिरुक्तान्नभुक्तयोर्वक्रगयोर्दिनाइति॰ पूर्वग्रंथप्रवर्त्तकैः सूक्ष्मत्वेनोक्तावु
धशुक्रयोः पूर्वोक्तः कालभागाश्चतुर्दशादशाहाभ्यामूनाः संतोवक्रगयोर्बुधशुक्रयोर्द्वादशाष्टौनिरुक्ताः॥ ७॥
॥ ॥कालांशास्वरूपमाह योगीश्वरश्चद्रसुखग्रहाणामस्तोदयारंभककालजाताः स्वदृग्ग्रहांतिरनादि

MEMORIAL

काश्चयास्ताः षड्गुणाः कालत्वानिरुक्ताइति·चंद्रदिनामस्तोदययोः॰अदर्शनदर्शनयोः॰प्रारंभककालजाताः प्रथ
मकालिकाः याः स्वदग्रहसूर्ययोरंतष्यस्ताः षड्गुणा योगीश्वरैः॰प्रतीष्टियष्टग्निः कालांशानिरुक्ताः॥१०॥ ॥
इसुक्रयोर्वक्रगयोर्दिहीनाइसन्नोपपत्तिमाहतसुक्रयोर्वक्रगयोर्महत्वाद्बिंबस्यसूर्योदयास्तकाले·प्रागुक्त
तोस्यांतरमेवयुक्तमतोद्दिहीनाः कथितालवास्तैरिति·बुधसुक्रयोर्वक्रगयोर्नीचासन्नत्वेबिंबस्यमंडलस्यमह
त्वात्·उदयास्तयोः दर्शनारंभादर्शनारंभयोः काले· सूर्याव· प्रागुक्तांतरतः॰अल्पांतरं· एवकारात्समांतरनिरा
सः· युक्तं·उचितं·एषुबिंबयोरल्पांतरेणादर्शनादर्शनयोः समुचितत्वात्·अतः कारणान्नेरंतीष्टियष्टग्भिर्योगी
श्वरैः प्रागुक्ताः कालांशाद्भ्यामूनाउक्ताः॥११॥ ॥अस्तोदययोर्ज्ञानार्थमभीष्टदिनीयाभीष्टकालसूर्यदृग्ग
होसाध्याविति भास्करोक्तमनुवदति·यत्रोदयोवास्तमयोतगम्यस्तदिग्नवोदग्धचरोरविश्च·॰अस्तोदयासन्न
दिनेकदाचित्साध्यस्तपश्चान्नरणिः सषड्इति·यत्र·यस्यां·पूर्वपश्चिमान्यतरदिशियस्यचंद्रादेः·उदयः·प्र
थमदर्शनं·॰अस्तमयः प्रथमादर्शनं·वा·ज्ञेयं·तद्दिवसंबंधीसदृग्ग्रहः॰अस्तोदयपोरासन्नदिवसे·सूर्यग्रह

योः कालांशामितभागांतरसंबद्धे·कदाचित्·पदाकदाचित्· ॰अभीष्टसमये·साध्यः सूर्यश्चसाध्यः·तुर्विशेष·
पश्चात्·पश्चिमदिवसंबंधे·सूर्यः सषड्वर्कत्वेनज्ञेयः·दृग्ग्रहस्यसषड्वत्वेनसिद्धेः॥१२॥ ॥॰प्रथष्टकालां
शानयनंतेभ्यउदयास्तयोर्गतेष्यत्वंचतत्कालज्ञानार्थंप्रसंगेलग्नेसाध्येइतिपद्याभ्यामाहस्वदृग्ग्रहार्को
तरजातनाड्योरसारुताः काललवास्फरिष्टाः·उक्तेभ्यउनाभ्यधिकायदिष्टाः खेटोदयागम्यगतस्तदास्या
त्॥१३॥ज्ञेयोग्रहास्तेविपरीतरीत्याप्यूर्वदृक्केवचरतोविलग्ने·प्रोक्तष्टकालोत्कलवस्तपश्चाद्दृक्केचच
रान्नैर्विपरीतलग्नेइति·स्वाभिमतोदृग्ग्रहः सूर्यश्च·॰अनयोः पूर्वोक्तरीत्यांतरालसंबंधिघटिकाः षड्गुणा
इष्टकालिकाः कालांशाः स्युः·उक्तकालांशाभ्य॰प्रागताः कालांशायदि·ऊनाधिकास्तदाग्रहोदयः क्रमेणाप्य
गतोभीष्टकालास्यात्·ग्रहास्तोग्रहोदयशीविपरीतत्वाज्ञेयः·उनाधिकक्रमेणागतेष्यत्स्यर्थः·इष्टकालां
शानामुक्तकालांशसमत्वेयहस्योदयास्तोवा·उदयसंबंधिनामिष्टकालांशानामूनाधिकत्वेग्रपूर्वंप्रोक्तसम
त्वावश्यंभावाक्रमेणाप्यगतत्वमुदयस्य·एवमस्तसंबंधिनामिष्टकालांशानामूनाधिकत्वेपूर्वमग्रप्रोक्तस

मत्वावश्यंभवाक्रमेणागतेष्यत्वमस्तस्येतिसुगमात्रोपपत्तिः॥ इष्टप्रोक्तकालांशयोरंतरस्यक्षेत्रांशासिद्ध्यर्थताभ्यांलग्नकार्यंहस्ताहक्प्रपइति॥ प्राग्दृग्गतहृतः प्रोक्तकालांशेरिष्टकालांशैश्च पूर्वोक्तप्रकारेणाक्रमलग्नसाध्ये॥ पूर्वसंबंधेनकालांशायोर्ग्रहदिनगतीयत्वात्॥ पश्चिमदृग्गतहृतात्॥ तैः प्रोक्तकालांशैश्च विलोमलग्नेसाध्यपश्चिमसंबंधेनकालांशायोर्ग्रहदिनशेषीयत्वात्॥१५॥ ॥पद्यत्रयेणोदयास्तकालज्ञानप्रकारमाह॥ प्रभिन्नदिग्जातविलग्नपार्थाविषोगलिप्ताविहृताः कलाभिः॥ ग्रहार्कयोर्भुक्तिवियोगजाभिर्वक्रानुभुक्तैपकयभवाभिराप्ताः॥१५॥ गतेष्यकाः स्फुटदिवसाग्रभीष्टकालाद्गतेष्यक्रमतोप्यसाध्यौ॥ दृक्क्षेत्रचरार्कावुदितप्रकारान्नाक्षालिकौवासरपूर्वमाभ्यां॥१६॥ पूर्वोक्तरीत्यागतगम्यरूपंद्वितीयकालादसकृच्च यावत्॥ प्रोक्तेष्टकालांशास्समानतास्यान्नावदसाध्यंस्फुटमंतिमंतदिति॥ अभिन्नयादिशाक्रमलग्नप्रकारेणाक्रमलग्नप्रकारेणवाजाते इतिस्वस्वपोक्तिः॥ येविलग्ने॥ तयोर्यांतरकलाः॥ ताः॥ ग्रहसूर्ययोर्गसांतरोत्पन्नाभिः कलाभिर्भक्ताः॥ गतांतरकलाभिरर्कदिनंतदालग्नांतरकलारूपकालांशांतरक्षेत्रकलाभिः कानीसमुपातः॥ अतएवग्रहस्यवक्रत्वेग्र

हसूर्ययोर्गसोयेगिकलाभिरर्कदिनंभवतोचक्रेग्रहेसतिगतियोगजाभिः कलाभिर्भक्ताः॥ प्राप्ताः दिवसाः सावयवाः प्रागुक्तगतेष्यक्रमात्॥ अभीष्टकालाद्गतेष्याः उदयस्यास्तवास्फः॥ अनंतरपूर्वोक्तप्रकारान्मध्यमयोः सूर्यग्रहयोश्चालनंदिनाद्यन॥ ततः स्फुटे॥ ततोग्रहस्ययथायोग्यमुदयलग्नमस्तलग्नंवाकार्यमेवंतात्कालिकोदग्ग्रहार्कासाध्यविस्पर्षः॥ आभ्यां॥ दृग्ग्रहार्कभ्यां॥ पूर्वोक्तरीत्यास्वदृग्ग्रहार्कांतरेस्पष्टया॥ गतेष्यरूपंदिनाद्यंसाध्यं॥ एवंद्वितीयकालादस्मादुक्तरीत्यातृतीयंदिनाद्यंसाध्यमेवं॥ पावेत्॥ प्रोक्तेष्टकालांशापोरभिन्नतास्यान्नावदसकृदिनाद्यंसाध्यं॥ अंतिमं॥ तत्॥ दिनाद्यं॥ स्फुटं॥ सूक्ष्मं॥ तेनावगतोदयास्तकालः सूक्ष्मइतिभावः॥१७॥ ॥ ॥विशेषंपद्याभ्यामाह॥ यदाकदाचिद्रविताधिकः स्यात्सादृग्ग्रहाद्वारसमान्वितार्कात्॥ न्यूनाभवेत्पश्चिमदृष्टिखेटस्तदेष्टकालात्स्थलवेस्तलग्नं॥१८॥ प्राक्पश्चिमादृग्ग्रहतोविलोमानुलोमतोपोन्नलवेर्यथोक्तं॥ ताभ्यांयथोक्तादिवसाः प्रसाध्यामुदृग्ग्रहास्तोदयजागतेष्याइति॥ यस्मिन्कस्मिन्नपिकालेसूर्यात्सादृग्ग्रहोधिकः स्यात्॥ पूर्वंपूर्वोदयास्तसंबंधिनोग्रहस्यन्यूनत्वान्नादृग्ग्रहस्यापिन्यूनत्वसंभवः॥ यदानुदृक्फलस्यधनत्वेकदाचित्सूर्याद्

ग्रहोऽधिकोऽपि संभवति · एवं पश्चिमोदयास्तसंबंधिनोग्रहस्य सूर्यात्पूर्वमधिकोक्तेर्दग्रहोऽप्यधिकः · दृक्फल
स्य बहुत्वे कदाचित्सूर्यादल्पोऽपि दृग्ग्रहः संभवति · अत्र सूर्यस्तु सप्तषड्सूर्यत्व · पूर्वोक्तः · वा · दिग्व्यवस्थार्थकः ·
अत्र भ्रमवारणार्थं रसभान्वितेति पुनरुक्तं · तदा प्रोक्तरीत्या यदृष्टकालांशास्तैः पूर्वदृग्ग्रहात्पश्चिमदृग्ग्रहदाक्षि
णोत्तरणाधनं लग्नं साध्यं · नतु क्रमणाधनं · तेषां पूर्वोक्तं · विशेषस्य सामान्यबाधकत्वात् · प्रोक्तकालांशैः प्रागुक्तं
धनं क्रमणात्लग्नं साध्यं · ताभ्यां · लग्नाभ्यां · यथोक्ताः · वियोगलिप्ताइत्याद्युक्ताः ग्रहास्तादयसंबंधिनोगतेष्या
यथायोग्यं · दिवसाः सावयवाः प्रसक्तसूक्ष्माः साध्याः ॥१७॥ ॥विशेषपक्षेऽपि विशेषांतरमाह अत्रापि पक्षे
वगतेष्टकालांशाकाः स्वकालांशामितेर्भवंति · यदा विकास्तत्र दिनादिकस्य गतेष्यतोक्तोक्तविलोमरीत्येति · वि
शेषस्थले · ज्ञातायदृष्टकालांशास्तु · स्वप्रोक्तकालांशामानाद्यदाधिकाः स्फुटास्तत्र · तस्मिन्काले तदेत्यर्थः · प्राग
तदिनादिकस्य · उक्तविलोमरीत्या · उक्तगतेष्यतात्क्रमाद्विपरीतक्रमेणेत्यर्थः · गतेष्यता · प्रोक्ता · न्यूनत्वे यथोक्त
मेव गतेष्यत्वमित्यर्थसिद्धं ॥२०॥ ॥अस्य विशेषस्य भास्कराक्तत्वेऽपि सिद्धांतसुंदरकृदपेक्षया मंदज्ञाताप्रामा २५८

णमपरिहरति · सिद्धांतसुंदरकृतः प्रथमं विशेषमुक्त्वा भास्करकृतं तु विशेषमेनं · संतत्यजुः स्वतदबोधवशा
न्नतत्वादेवं निरूपितमिदं सुधियामरीचाविति · प्रथमं विशेषं · यदा कदाचिदित्याद्युक्तं · प्राग्यदा समधिकः ।
खलु दृष्टिस्फुटः स्वल्पोऽपि बावरुणादिकवचरः स्वरांशाः · उक्तेष्टकाललवयोगमितैरित्यादिना ज्ञानराजदैवज्ञाउ
क्तानंतरं · एनं · अत्रापि पक्षे इत्याद्यात्मकं विशेषांतरं · भास्कराचार्यकल्पितं · तथा यदृष्टकालांशाः प्रोक्तेभ्यो भ्य
धिकास्तदा · अस्य यथा गतेष्यत्वे ज्ञेयाः सुधियाखल्विति सिद्धांतशिरोमणौ तदुक्तेः · एतेन प्रथमविशेषो भास्कर
कल्पितो नेति सूचितं · स्वतदबोधवशात् · स्वस्य तद्विशेषाज्ञानात् संतत्यजुः · सक्तवंतो नुक्तवंत इत्यर्थः · तत्वात् · त
त्त्वज्ञानात् · अर्थायं विशेष इति ज्ञानात् · नानुक्तवंतोऽपि अर्थत्वप्रदर्शनापत्तेः · एवमुक्तप्रकारेण · इदं · भास्करो
क्तविशेषप्रामाण्यं · मरीचौ · सुधियां · तत्वबुद्ध्या · निरूपितं · सुधियेति पदेनोक्तमुपपत्तिसिद्धत्वादिति भावः
॥२१॥ ॥संगतार्थप्रतिज्ञानीते · अत्रोपपत्तिरिति · अत्र · उदयास्तयोर्गतेष्यदिवसानयने इत्यर्थः ॥ ॥पथा
भ्यां प्रतिज्ञातामुपपत्तिमाह स्वदृग्ग्रहार्कांतरजातनभ्यः खेटक्षयातेष्यभवाः स्वकाले · नसावनाबाभभवाय

तोऽत्रतात्कालिकार्कोनविलग्नतुल्यः॥२२॥सूर्योदयास्तनचताभवंतितात्कालिकार्कोऽत्रनलग्नतुल्यः॰ अतोऽत्रता
धिप्रभवानिरुक्ताः स्युस्तामुहुः सूक्ष्ममतः प्रसिद्धेरिति॰ तात्कालिकाभ्यांदृग्ग्रहार्काभ्यांमंतरासत्राघघोग्रह
स्यपूर्वापरसंबंधक्रमेणादिनसंबद्धाः गतेष्यसंबंधिनः॰ पूर्वंनिर्णीताः॰ स्वाभीष्टकालो॰ सावनानाक्षत्रावान
भवंति॰ हेतुमाहयतइति॰ अत्राभीष्टकाले॰ तात्कालिकसूर्यस्तात्कालिकलग्नतुल्यान॰ सूर्योदयकालिकसूर्यस्य
सूर्योदयकालिकलग्नसमत्ववदभीष्टकालिकसूर्यस्यतात्कालिकलग्नत्वाभावादभीष्टकालेसावनानभवंतन
एवाभीष्टकालेनाक्षत्राअपिनभवंति॰ दृग्ग्रहस्यस्वोदयास्तकालिकत्वाभावाच्चेतिभावः॰ ननुसूर्यतुल्यलग्नग्रह
णात्सूर्योदयास्तान्यतरकालिकाघघइसतआहसूर्योदयास्तइति॰ ताः॰ तात्कालिकदृग्ग्रहार्काभ्यांसाधिताः घघः
सूर्योदयास्तान्यतरकालेसावनानाक्षत्रावानभवंति॰ चेः समुच्चये॰ दृस्यात्॰ नहितात्कालिकः सूर्यः सूर्योदया
स्तकालिकः सूर्योभवितुमर्हति॰ सूर्योदयास्तकालिकलग्नस्याग्रहात्तदृग्ग्रहाद्ग्रहाच्चनसावनाः सूर्योदयास्तका
ले॰ ग्रहोदयास्तकालिकदृग्ग्रहाग्रहादुक्तदोषाच्चनसूर्योदयास्तनाक्षत्राइतिभावः॰ अतः कारणात्॰ ताः॰ स्वा

२५९

भीष्टकालिकसूर्यदृग्ग्रहाभ्यांसाधिताघघोऽत्रसूर्योदयास्तान्यतरकाले॰ सूर्यतुल्यलग्नग्रहान्नाक्षत्राउक्ताः॰ प
रंतुसूर्योदयास्तकालिकसूर्यग्रहोदयास्तकालिकदृग्ग्रहाभ्यामसाधनात्स्युस्ताः॰ अतः कारणात्॰ नाक्षत्रघटि
नांस्युस्तात्॰ मुहुरसकृत्सूक्ष्मदिनौघंप्रसिद्धेत्॰ यावद्रविरोषरूपकालांशासाम्येकालांशास्वरूपस्यसूर्योदया
स्तसंबंधनग्रहस्यदिनगतशेषरूपस्यैवसिद्धेस्तथाकालांशासमतानुपपत्तेरितिभावः॥२३॥ ॥अथोक्त
स्वरूपसिद्धौतथाप्रतीतिभावादसकृदुपपत्तिप्रकारांतरेणाबहुप्रथमतोऽसकृत्क्रियानिरासंशंकते॰ सूर्योदया
स्तरविरेवसाध्यः स्वदृग्ग्रहः स्वोदयकालकाले॰ तदंतरोत्थघटिकाः सकृत्स्युः सूक्ष्माभजास्तालवसाधनार्थमिति॰
सूर्योदयास्तान्यतराभीष्टकालेसूर्यसघट्टसूर्यान्यतरः स्वाभीष्टः साध्यः॰ एवकारात्सूर्योदयास्तकालिकोदृग्ग्रहोन
साध्यः॰ सकृत्साध्यइसतआहस्वदृग्ग्रहइति॰ ग्रहोदयास्तान्यतरस्वाभीष्टकालेऽवस्वाभीष्टोदृग्ग्रहः साध्यः॰ त
योर्मध्योत्पन्नाघटिकाः सकृत्प्रथममेव॰ सूक्ष्मानाक्षत्राः स्युः॰ उक्तानुपपत्तेभावात्॰ ताः सूक्ष्माः घटिकाइष्टकालां
शानयनार्थंसमुचिताइतिशेषः॥२४॥ ॥उक्तांशांकानिराकृत्यांशांकांतरमनूद्यतन्निरासाक्तासकृत्क्रियांस

मर्थयन्नपेक्षाह इतिचेन्न तथाग्नि चोक्तरीत्यादिवसाधकुतइत्यनिश्चयात्॥ अथवासनयार्वजोदयास्तादितिचेत्सत्य
मिदं दिनादिकं तु॥२५॥ स्थूलसिद्धेस्यष्टगत्योः सदैवमेकात्मत्वाभावतोतासकृच्च॥ युक्तं तेभ्यपि द्वितीयाक्षनाड्यः स्थू
लाएवातोसकृद्युक्तियुक्तमिति॥ इतिपूर्वोक्तं चेदाक्षिपसितर्हितथ्यक्तं न॥ अत्रहेतुमाहतथापीति॥ यत्रोदयास्तमयो
वगम्यइत्यत्रसूर्यग्रहयोरभिन्नकालिकत्वप्रतीतेर्दूषणांतरानपेक्षायामप्यभ्यपेतदूषणांतरमस्तीतिभावः॥
आनयनप्रकारेणायद्दिनाद्यसिद्धेतत्कुतः कस्मादवधेरागतमित्यस्यकालद्वयोक्तासंदिग्धत्वात्॥ नियामकं विना
निर्णानुमत्वाभावात्वाच्च॥ एकावधिमात्रांकते॥ अपीति॥ कालांत्रायोः सूर्योदयास्तकालिकत्वस्यपूर्वं निर्णीतत्वान्नदुपप
त्तासूर्यविषयकोदयास्तान्यतरादभिमतादागतं दिनाद्यंगणप॥ एवं चेद्दृश्यसि॥ तर्हि तत्रयतिः ससमिति॥ अवधेरं
गीकारेपिसकृदुक्तिर्नघटतइत्यर्द्धांगीकारइतिभावः॥ तदाहइदमिति॥ उक्तरीत्यागतं दिनाद्यनुकालांत्रायोः सूक्ष्म
त्वेपिस्थूलसिद्धेः हेतुमाहस्यष्टगत्योरिति॥ सूर्यग्रहयोः स्यष्टगत्योः सदांतरकाले॥ एवं॥ कालांत्रायोः क्षेत्रांशां
तरेणैकस्वरूपत्वाभावात्॥ अयंभावः॥ लग्नयोरंतरांशानांग्रहचारानुसमातद्योगांतरप्रमाणानुपातेन दिना

नयनमनुचितं॥ ग्रहचारसंबंधांगीकारेपितन्मध्येस्यष्टगत्योर्मध्यगतिवदेकस्वरूपासंभवेननियतैकानुगतविषया
नुपाताप्रवृत्तिरिति॥ अतः॥ हगदंगीकृतानुपातेन दिनादेः स्थूलत्वसिद्धेः सूक्ष्मत्वार्थमसकृत्साधनमपिसमुचितमि
त्यर्थः॥ ननुपूर्वोक्तासकृदुपपत्तिर्नसिद्धेत्यत्राहतेनेति॥ द्वितीयोपपत्तिसिद्धासकृत्प्रकारेण॥ अपिशब्दात्प्रथमप्र
कारप्रथमानीताः कालघटिकाः स्थूलाः द्वितीयाः कालघट्यः स्थूलाः सूर्योदयास्तकालिकत्वाभावात्॥ एवंकारात्सू
क्ष्माभ्यः प्रथमाभ्यो द्वितीयाः सूक्ष्मानसिद्धाइत्यर्थः॥ अतः कारणात्सूर्वयुक्तेवासकृत्कर्मयुक्तियुक्तमुपपन्नं॥२६॥
॥ ॥विशेषस्योपपत्तिमाहविशेषतुरोषतनाड्योग्रहस्यरजन्यामिनास्तोदयेस्फर्यतोतः॥ कृतलग्नमुक्ताद्दिलोमं
सुधीभिः स्वबुद्ध्यावधेयावशेषोपपत्तिरिति॥ यदाकदाचिद्रवितोधिकः स्यात्सागग्रहइत्यादिश्लोकद्वयोक्तविशेषतु
ग्रहस्यरात्रौक्रमेणपूर्वपश्चिमदिक्संबंधेनशेषागताश्चकालनाड्यः॥ अस्तोदयइतिशेषानुरोधादुक्तस्यक्रमोनकिं
तुपथायोगमन्वयोबोध्यः॥ सूर्योदयास्तपूर्वोक्तरीत्यायतः स्थः॥ प्रोक्तकालघट्यस्तेदिक्क्रमेणसूर्योदयास्तग्रहदिन
गतशेषात्मिकाः॥ अतः कारणान्नदुक्तकालांत्रायोर्वैजात्यादंतरांशानांयोगः॥ तस्यांत्रांशाः साध्याः॥ अतएवप्राग्द

मतरश्चेदधिकोरवेः स्यादूनोथवापश्चिमदग्गतश्च · प्रोक्तैष्टकालांशयुतेः कलाभिः साध्यास्तदानीं दिवसागतेष्टा इति
भास्करोक्तं · मत्रलग्नयोरंतरेणैवतादृशकालांशायोगक्षत्रांशासिद्ध्यर्थं राशिशेषगतसंबंधेनकालांशैर्विपरीतक्र
मलग्नक्रमेणोचित · प्रोक्तकालांशास्तत्क्रमेणक्रमविपरीतलग्नेप्रागुक्तेउचित · तयोरंतरांशाः कालांशायोगक्षत्रा
शा इति · उक्तान · उक्तात् · विपरीतलग्नकृतं · नन्वेतद्विशेषांतर्गतस्यविशेषांतरस्यगतेष्यतोक्तोक्तविलोमशीत्यस
स्योपपत्तिर्नोक्तेस्यतत्प्राहसुधीभिरिति · सुबुद्धिभिर्गोलगणितत्वज्ञैः · प्रवशेषस्य · विशेषांतरस्योपपत्तिः स्वबु
द्ध्याज्ञेया · तथाहि · दिनगतशेषात्मकेभ्यः प्रोक्तकालांशेभ्योरात्रिशेषगतात्मकाइष्टकालांशाः अधिकाऊनावाभवं
ति · तदोदयास्तयोः क्रमेणाभविष्यगतत्वं · इष्टकालिकपूर्वपश्चिमदृग्गतयोः क्रमेणसूर्यसंषड्भसूर्याभ्यामधिकऊन
त्वेनोदयास्तान्यतरकालेपूर्वापरक्रमेणऊनाधिकत्वावश्यंभावात् · परंतुपूर्वोक्तगतगम्यशीत्याधिकपक्षेउदया
स्तयोः क्रमेणागतगम्यत्वमुपपत्तिविरुद्धमतोधिकत्वेउक्तरीतेर्वैपरीत्यमुक्तं · पूर्वविशेषस्यपलभाधिक्यवशे
नोदयास्तमध्येतरासन्नदिनेकदाचित्संभवः · एतत्संभवेउदयास्तासन्नदिनेषुविशेषांतरस्यापिसंभवइत्यनयोर

MEMORIAL

प्रसिद्धिर्नोरांतरा ॥ २० ॥ ॥ अथप्रसंगान्नक्षत्राणामुदयास्तौवक्तुकालांशानिवक्षुः प्रथममेषांकालांशानाहअ
गस्त्यलुब्धकब्रह्महृदयाभिजिदिंदुभे · चित्रादित्यानितस्त्वेचकालांशाविश्वसंमिताइति · स्पष्टार्थं ॥ ॥ अन्येषामेषा
मारभगार्यमाश्विनीद्वित्रामघाधातृभवासवे · हस्तश्रवणयोर्भागाः त्र्यंशाः स्युः सूर्यसंमताइति · पूर्वाफाल्गुनी · उत्त
राफाल्गुनी · द्वित्रांविशाखा · वासवं · धनिष्ठा · सूर्यसंमतात्मनेनग्रहनक्षत्रकालांशामानेसूर्यसिद्धांतः प्रमाणं ॥ २०
॥ ॥ अन्येषामेषामाहअश्विरुद्राहिमित्रांबुवैश्वदेवतमूलभे · तिष्येशाः स्युः पुष्यमृगपमभानांनुमूर्छनाइति · मि
त्रमनुराधा · वैश्वदेवतमूलराधाशः पंचदशकालांशाः · पुष्यमृगनीर्षभरणीनक्षत्राणामेकविंशतिकालांशाः
॥ ३० ॥ ॥ शेषनक्षत्राणांकालांशानन्वदन्नक्षत्राणामुदयास्तार्कावस्तोदयदिशौचपद्माभ्यामाहशेषभानांघनाः
कालभागास्तैः स्वोदयांगतः लग्नंस्वोदयभानुः स्यात्स्वास्तलग्नाद्विलोमतः ॥ ३१ ॥ लग्नंसषड्भमस्तार्कः स्यादये
षांनुतोक्रमात् · पूर्वापरदिशोर्गतिभावात्सप्तमुनेस्तथेति · शेषनक्षत्राणांसप्तदशकालांशाः · तेः · स्वस्वकालांशैः ·
प्रागुक्तविधिनासाधितंस्वोदयलग्नंतस्मात् · साधितंक्रमलग्नंतस्यनक्षत्रस्योदयार्कः स्यात् · प्रागुक्तविधिना

साधितंस्वास्तलग्नं तस्मात्कांशैर्विपरीतप्रकारेणलग्नं षड्राशियुक्तं तस्यनक्षत्रस्यास्तार्कः स्यात् अनंतरं एषांन
क्षत्राणां गतप्रभावात् स्वतोगतप्रभावात् सप्तमुनेः सप्तर्षीणामित्यर्थः जातप्रभावाणां वचनं तथा गतप्रभावा
सन्नंशैकविकलारूपप्रसहगतेरभावकल्पत्वात् गतस्वल्पत्वादित्यर्थः तावुदयास्तौ सूर्यसांनिध्यात्सन्नौ पूर्वापर
दिशोः क्रमात्तः युक्तंचैतत् पूर्वनिरूपणात्कालांशोः स्वोदयलग्नास्तलग्नप्राच्यादिनगतत्वाक्रामिकमुदयसंबंधीन
क्षत्रभवः एवं पश्चिमदिशिदिनेशषत्वादिपरीतंलग्नंनक्षत्रास्तकालिकास्तलग्नादस्तसंबंधीनक्षत्रभवः पूर्वम
स्तकालिकास्तलग्नात्तुक्रेरस्तकालिकोदयलग्नंक्रमश्चस्वास्तोदयलग्नादिपरीतंलग्नंषड्रांतरितनक्षत्रास्तभवइत्य
र्थः षड्राशियुक्तोभवः अनयोर्भवयोः सूर्यभागसमत्वेनोदयास्तव्यंजकत्वात्सूर्यसंज्ञत्वमुक्तं ॥३२॥ ॥उदयास्तार्क
योः स्वरूपपूर्वकमुदयास्तकालज्ञानमाह स्याद्दुःखमोनिजतिजोदयभानुतुल्यसूर्यस्तभास्करसमस्तमयश्चभानां अ
त्राधिकोनकस्तिकारविभुक्तिभक्तायातैष्यवासरमितिर्ग्रहवन्मुनीनामिति नक्षत्राणांस्वोदयसूर्यसमेसूर्ये तत्
कालेउदयः स्यात् अस्तार्कतुल्यर्के तत्कालेस्तमयः स्यात् मयपदेनभवहवशास्तनिवारणंस्फुटं न्यूनाधिकत्वेदि २६२

नाद्यानयनमाह अत्रेति अत्रसूर्ये उदयार्कादस्तार्काद्य यथायोग्यमधिकाद्युनायाः कलास्तारविगतसाभक्ताः गतैष्य
दिनादिमानंक्रमणाभवति मुनीनां सप्तर्षीणां ग्रहवत् सप्तर्षिगतसूर्यगतप्रभक्ताइतिफलितं अत्रेदमवधेयं
आगतयातैष्यदिनेमध्यमसूर्यप्रचालस्फुटंकृत्वास्पष्टगतिंचमसाध्यपूर्वरीत्यादिनाद्यमेवमसकृद्यावत्साधित
स्पष्टसूर्योदयास्तान्यतरार्केणस्वाभीष्टेनसमइति तत्सूर्यकालः सूक्ष्मउदयास्तकालः सप्तर्षीणांग्रहवरभयारी
त्यादयास्तोसूक्ष्मोसाध्यावसकृत् ॥३३॥ ॥अत्रविशेषमाह यस्योदयार्कादधिकोस्तभानुः पलप्रभासाम्यशरातिरे
ष्यात् स्यात्तस्यभस्यार्कवशान्नवास्तोयक्षोत्तरयाम्यवशानुयाम्यइति पलभोत्तरशरयोरतिमहत्त्वाद्दुःखरीसाय
स्यनक्षत्रस्योदयार्कादस्तसूर्याधिकः स्यात्तस्यनक्षत्रस्य अवशात् सूर्यसांनिध्यादस्तानेवस्यादस्तासंभवइस
र्थः इदमुक्तंनिरक्षादुत्तरभागे दक्षिणभागेप्याह याम्यवशादिति निरक्षादक्षिणभागे पलजादक्षिणशरयोरति
महत्त्वाद्यस्यनक्षत्रस्योदयार्कादस्तार्काधिकस्तस्यनक्षत्रस्यार्कसंनिधिवशादस्तासंभवइत्यर्थः ॥३४॥ ॥अत्रो
पपत्तिमाह सूर्यांशुलुप्तास्तमयनुभानांगतेरभावाद्रविरेवहेतुः अतस्तदस्तोदयसूर्ययोः स्यान्न्यूनाधिकत्वं

कृष्णमन्यथातावित्ति·नक्षत्राणांसूर्यकिरणालुप्तमंडलत्वेनास्तमयेनिजगम्यभावात्सूर्यएवकारणंननक्ष
त्रे·अतः·यतोनक्षत्रस्यस्थिरत्वेनसूर्यचारणावास्तोदयोभवतइसर्थः·नक्षत्रास्तोदयार्कयोः क्रमेणाधि
कत्वं·अस्तोत्तरमुदयनियमात्·अन्यथा·नक्षत्रास्तोदयार्कयोः क्रमेणाधिकन्यूनत्वे·तावस्तोदयो·कर्पस्तः त
थाचास्तोदयार्कावेवमभिचरितावुदयास्तासंभवेनतदर्कयोरप्रसिद्धेः·गणितेनपारिभाषिकतत्सिद्धेरुपयो
गाभावाच्चेतिभावः॥२५५ ॥अधिकारमुपसंहरति·इतिसिद्धांततत्वार्थमुनीश्वरकृतेभवत·सिद्धांतसार्वभौ
मेयंग्रहभास्तोदयागमइति·ग्रहनक्षत्राणामस्तोदयस्तानाधिकारइसर्थः·यद्यपिवक्ष्यमाणान्यत्राधिका
रासमाप्तेरतस्यमनुवितंतथापिप्राचीनानुसारेणशिष्यजनमनः प्रसादार्थं विश्रामोक्तिसंसूचकमेतत्स
यमितिध्येयं॥१॥ ॥श्रीः॥ ॥अथग्रहयोगंसप्रयोजनंप्रतिजानीते· अथप्रवक्ष्येराशिपूर्वकाणांदि
वौकसांखेचरधिष्ण्यपोश्च·योगंस्वभेदैः सहितंजनानांशुभाशुभादेशनिमित्तहेतुमिति·अनंतरं·चंद्रादीनां
सूर्यभिन्नानांग्रहाणांपरस्परंयोगं·चंद्रादिसूर्यभिन्नग्रहनक्षत्रताराबिंबयोः·चः समुच्चये·योगं·निजभे

२६३

दैर्वक्ष्यमाणैः सहितंजनानांशुभाशुभफलादेशयोर्निमित्तकारणीभूतंसूक्ष्मत्वेनाहंवक्ष्ये·सूर्यकृतयोगेना
स्तोदयोप्रागेवोक्तो·तथाचफलादेशार्थंग्रहान्नसाध्यपरीक्ष्यचयोगकथनमावश्यकमितिभावः॥१॥
॥ ॥चतुर्भिः पद्यैर्युतिकालज्ञानप्रकारमाहसूर्यभिन्नखचरोयुतियोग्याविष्टकालजनितोगदितोत्तया·
साधितोस्फुटतराबनयोर्यांतरालकलिकाविहृतास्ताः॥२॥ ॥स्पष्टस्वगत्योः कलिकांतरणाभागस्प
योर्वक्रगयोश्चकार्याः वक्रीयदेकागतियोगभक्तास्तदाफलंद्वेदिवसैर्युतिःस्यात्॥३॥ मार्गस्थयोरल्पगतोवि
हीनेमार्गग्रहाद्वक्रगतोवहीने·मदागतास्याद्धिकेतुगम्यावक्रस्थयोर्व्यस्तमतः स्वकालात्॥४॥ तद्योग
कालेखचरोस्फुटातोताभ्यांपुरावृद्धिवसादिसाध्यं·मुहुर्मुहुर्यावदिमौसमौस्तस्तत्कालराबग्रहसंयुतिःस्यादि
ति· सूर्यातिरिक्तोदयहोयुतस्पर्ययोग्यो·पयोर्युतिः संभाविताविस्पर्यः·इष्टकालजनितो·इष्टकालिकाबि
स्पर्यः·पूर्वोक्तग्रहानयनरीत्या·स्फुटतरोयोक्तो·रानंतरदक्संस्कारोनिरस्तः·अनयोर्ग्रहयोर्यांतरकलास्ताः
मार्गस्थयोर्वक्रगयोश्चयोर्वार्थे·ग्रहयोर्गत्योः कलयोरंतरणभक्ताः कार्याः·विशेषमाहवक्रीति·यदेकस्त

रेकतरः स्त्रीभवति·तदागतिकलायोगेनभक्ताः कार्याः··प्राग्वं·भागहारविधिना प्राग्वयस्फलं तन्मितैः सा
वपवर्दिनैर्द्वयोर्युतिः स्यात्·सर्वमग्रवत्पतग्राहमार्गस्थयोरिति·मार्गगतिग्रहयोर्मध्येल्पगतिग्रहस्वे
तरादल्पे सति·यार्गग्रहादृक्रगतिग्रहे ल्पे सति·चोवार्थे·तदोभयत्र· स्वकालात्· साधितग्रहसंबंधिका
लादाप्तदिनाद्यनगतायुतिः स्यात्·प्रागुक्ताद्दृक्तात्प्रागुक्तग्रहेधिके सत्येष्यायुतिः वक्रयोर्द्वयोर्मध्येल्पगति
ग्रहस्यन्यूनाधिकत्वक्रमेण·उक्तं·गतगम्यत्वं·विपरीतं·गम्यागतायुतिर्ज्ञेया··अतोनंतरं·तस्मिन्योगकाले·तो·
युतिविषयकोग्रहोग्रवरीस्यास्फुटा· ताभ्यां·ग्रहाभ्यां·पुरावत्·अनयोर्योइत्यादिपूर्वोक्तविधिना·दिनाद्यंसाध्य
मेवंमुहुर्मुहुः··असकृत्·यावत्·इमौ·युतिविषयकोग्रहौतुल्यौस्तः·समग्रहाभ्ययीभूतेकाले·एवकारात्पूर्वो
गतयुतिकालनिरासः··द्वयोर्ग्रहयोर्योगः स्यात्·वासनातुवक्रगयोर्मार्गगयोर्वा गसंतरणकंदिनं·एकतरवक्रे
गतिपागतुल्यनांतरणकंदिनं··अतस्तदनुपातादंतरदिवसायुतिज्ञानार्थं·मार्गगयोरल्पगतेर्न्यूनत्वेग्रयो
गासंभवेन·मार्गग्र[illegible]हादृक्रस्यन्यूनत्वेप्यग्रयोगासंभवेनोभयत्रगतेवाधिकत्वेत्वेष्या·

२६४

शीघ्रस्यपश्चात्स्थत्वेनाग्रे योगोस्त्रेः·वक्रयोर्मध्येल्पगतिग्रहस्यन्यूनत्वेइतरग्रहस्यवक्रत्वादुन्नरोन्नरमधि
कपश्चाद्गमनेनाग्रेयुतिः··अधिकत्वेनुतस्यागमनात्पश्चात्स्थस्याधिकगमनादग्रयोगासंभवाद्गतेव·स्पष्टगते
रेकरूपत्वाभावेनानुपातस्यस्थूलत्वात्सूक्ष्मार्थंपूर्वरीत्या मुहुर्युतिदिनानयनंसुक्रमेव॥५॥ ॥ननुग्रहबिंब
योर्योगाभावदर्शनात्कथंयोगइत्यतआहएवंयुतिः पूर्वपरांतरस्याभावाद्दृक्तग्रहबिंबयोः स्यात्·दुर्ध्वाधरा
वस्थितयोः कदंबसूत्रांतरेणार्थमतामतामेइति·एवं·पूर्वोक्तयुतिसमये·दुर्ध्वाधरकक्षास्थितयोर्ग्रहबिंबयो
रेकत्रावस्थानस्यकल्पावश्यसंभवेनयोगासंभवेपिक्रांतिवृत्तेपूर्वापरांतरस्य·ग्रहभोगांतररूपस्याभावात्·
ग्रहयोर्भोगाभेदादित्यर्थः·कदंबसूत्रे·क्रांतिवृत्तयाम्योत्तररूपेणांतरतुल्यांतरद्वयोः प्रत्यक्षेसत्यपि·प्रायेण
णांगीकृतायुतिः मे·मम·मता·संमता·अन्यथाफलादृग्गोग्रहयोगफलकथनस्यव्यर्थत्वापत्तेरित्यर्थः॥
६॥ ॥युतिकालांतरमाहतात्कालिकोसायनदृक्फलेनसुसंस्कृतोतद्ग्रहयोर्वियोगः··ततः पुरावद्दिवसाद्युद्ध्व·
यावत्समोदृक्फलसंस्कृतोस्तइति·युतिकालिकोस्फुटोसमोनिजायंदृक्फलेनसुसंस्कृतोकार्यो·तयोस्तादृग्

योर्ग्रहयोरंतरं ततोऽतरात् पुरावत् अनयोर्यादृसादिनादिवसामुहूर्त्तः समुच्चये यावत् दृक्फलसंस्कृतावुक्त
रीत्यासमोस्तः तत्कालोपियुतिकालइत्यर्थः यद्यपि दृक्फलसंस्कृतयोरंतरादिवसानयनंगतिसंबंधनायुक्तं दृ
क्फलस्यगतिसंबंधेनानुसन्नः शास्त्रेननदुसन्नेश्च तथापिमुहूः साधनेतस्फूलत्वस्यापगमाद्दृग्ग्रहासमत्वानु
सन्नेर्नक्षतिः ॥७॥ ॥इयंयुतिः केनापिनोक्तसतोस्याः प्रसिद्धिं दर्शयन्निरासंवाहरावयुतिः पूर्वपरांतरस्याभा
वाद्रवेद्रास्करसमतात्र ध्रुवाख्यसूत्रेंतरदर्शनेपिनसाभवेत्तध्रुवयोरयोगादिति एवं द्वितीयप्रकारेणावगा
तसमये अत्र क्रांतिवृत्तेपूर्वापरांतरस्याभावात् प्रायनदृक्फलसंस्कृतग्रहभोगयोरभेदादित्यर्थः विषुव
वृत्तयाम्योत्तररूपध्रुवाख्यसूत्रेद्वयोर्ग्रहबिंबयोरंतरदर्शनेसत्यपियुतिर्भास्कराचार्यैरंगीकृता भवत् तथाचसि
द्धांतशिरोमणौ दिवाकसोरंतरलिप्तिकोपाद्दृग्योर्वियोगनहताघदेकः वक्रीतदेवनदिनेरवाप्तपर्यातयोः
संयुतिरत्यभुक्तौ वक्रेथवास्यूनतरेन्यथैष्याद्द्वयोरनज्वोर्विपरीतमस्मात् दृक्कर्मकृत्वायनमत्रभूयः साध्येनिता
स्तालिकयोर्युतिर्यत् एवंकृतेदिविचरौध्रुवसूत्रसंस्थौस्यातांतदाविषतिसेवयुतिर्निरुक्ता दृक्कर्मणायनभवे २६५

ननसंस्कृतौचेत्सूत्रेतदात्वपमग्रहजयाम्यसौम्येइति रानांनिरस्यति नेति सेयमुक्तायुतिर्नयुक्तेत्यर्थः हेतुमाह
भवृत्तध्रुवयोरिति क्रांतिवृत्तध्रुवतारयोः संबंधस्यानौचित्यात् नहिविषुवद्वृत्तग्रहभोगायनद्वयोर्ध्रुवसूत्राव
स्थानायोगः समुचितः अतएवग्रहतारयोः कदंबसूत्रावस्थानेनकेवलदृक्सिद्धांतरांतरदर्शनप्रतीतेः कदंब
तारयोरभावाद्भावेपिसंबंध स्याचितत्वादर्थांगीकृतायुतिः समंजसा ॥८॥ ॥पद्माभ्यांग्रहनक्षत्रबिंबयुति
माहग्रहभध्रुवयोर्वियोगलिप्ताग्रहभुक्तावहताः फलाहमिप्ता गतगम्ययुतिस्तयोर्ग्रहस्याधिकोनेनजुगतु
गम्ययाता ॥९॥ तात्कालिकस्पष्टग्रहेनसाध्यायुतिर्मुहूर्यावदसौध्रुवास्यात् श्रीभास्करस्यापिमतेयनारब्धदृक्कर्म
संस्कारखगध्रुवाभ्यामिति महाभीष्टकालिकः नक्षत्रध्रुवोग्रहछायाधिकारोक्तायुतियोग्यः नक्षत्रगस्भावाद्
ग्रहगतिरेवप्रमाणं फलदिनसंख्यायाः तयोर्ग्रहनक्षत्रबिंबयोरभीष्टकालात् गतेष्ययुतिर्ग्रहेधिकोनेध्रुवास्तति
क्रमेणास्यात् विशेषमाहअनजुगेइति वक्रग्रहेधिकोनेसतिक्रमेणागम्ययातायुतिः युतिकालिकस्पष्टग्रह
णामुहूरुक्तरीत्यायुतिः साध्या यावदसौयुतिरचलास्यात् श्रीभास्कराचार्यस्यमते अपिशब्दान्मुहूर्युतिः अथनास्ये

दक्कर्मसंस्कारोपयोरेनादृश्यायोर्ग्रहनक्षत्रध्रुवयोस्ताभ्यां सकाशात्साध्येसर्थः॥१०॥ ॥पंचभिः पद्यैर्ग्रहलग्नगुप्तम
तमनूद्यनिराकरोति॥आर्यागीतिकृतखचरेक्षसमयलग्नंप्रसाध्यंतत्पाप्राग्ग्रामचरांतयोर्दिनगतेयस्यालिका
हर्मितिः तस्याहर्गतमन्यखेचरदिनग्रंस्वाहभक्तंफलंन्यूनानल्पमितान्यवासरगतादृष्यागतातद्यतिः॥१९तद
तरंचेष्यगतांकितंस्यादाद्यांपूर्वग्रहयोगकालात्॥फलेष्टनाडीभिरितेष्ययोगवशाध्यांखचरोस्फुटोतो॥१२प
र्वोक्तरीत्याघइहान्यसंज्ञस्ताभ्यांगतेष्यांकितउक्तरीत्या॥प्राग्यान्ययोरर्कविभिन्नजातौविंयोगयोगौक्रमशोविध
यौ॥१३॥प्राग्यातृताः पूर्वफलेष्टघट्यांतरेणयोगानहृताः क्रमेण॥प्राक्संयुतेराद्यवशाद्यतिः स्यात्पूर्वंचपश्चात्फल
नाडिकाभिः॥१४॥एवंमुहूर्यावदभावमासोपरोभवेज्जिष्णुजसंमतासा॥याम्योत्तरस्वक्षितिजेक्षसूत्रदृष्टाप्यनेक
त्ववशादयुक्तेति॥आर्याभिमतग्रहयोगकालेलग्नंसाध्यं॥तथा॥समुच्चये॥पूर्वग्रहोतात्कालिकोसाध्यो॥तयोर्ग्र
हयोर्दिनगतेसाध्ये॥दिनमानेचसाध्ये॥ततस्तयोर्मध्ये॥यस्यग्रहस्यदिनमानमल्पंतस्यग्रहस्यदिनगतमितर
ग्रहस्यदिनमानेनगुणितं॥निजदिनमानेनभक्तं॥अल्पदिनमानेनतत्संबंधिदिनगतंतदामहद्दिनमानसंबंधे

डॉक्टर भाऊ दाजी लाड म्युझियम
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

नकिमित्यनुपातात्॥फलमितरग्रहस्यदिनगतं॥एतत्पूर्वसाधितग्रहदिनगततुल्यंतर्हितत्समयेग्रहद्युतिः॥क्षि
तिजयाम्योत्तरवृत्तसंपातद्वयप्रोतमल्पवृत्तेसममंडलीयथाम्योत्तरग्रहबिंबयोरवस्थानात्॥अतएवद्युत्यभावेत
त्तेमंतभवतीतीतरग्रहदिनगताद्यनुपातसाधितदिनगतमूनाधिकंतदाक्रमेणस्वाभीष्टकालाद्ग्रहद्युतिरप्यागतास्या
त्॥तयोरनुपातपूर्वसिद्धयोर्दिनगतयोरंतरमेष्यगतान्यतरसंबंधनचिह्नितमाद्यसंज्ञः स्यात्॥अनंतरप्रमाणाज्ञा
नार्थंस्वाभीष्टकालोकालांतरगतेष्यरूपंग्राह्यः साध्यः॥अतः स्वेष्टयानुपातागतग्रहदिनगततुल्यकालेग्रहोसा
धितो॥तेनफलेष्टनाडीभिरिसाधइहपूर्वोक्तरीत्यैवचसत्कं॥इहाभीष्टकाले॥ताभ्यां॥ग्रहाभ्यांतात्कालिकलग्नाद्दि
नगतेसाध्ये॥ततोनुपातेनदिनगतमानीयोक्तरीत्यादिनगतांतरेणान्यूनानल्पक्रमेणेष्यगतांकितग्राद्यासंक
रार्थमन्यसंज्ञः॥वक्ष्यमाणानुपातार्थंप्रमाणानयनमाहग्राह्यान्ययोरिति॥जातिरन्यगतत्वेनेष्यत्वेन॥एकान्यजा
तिक्रमादंतरयोगकार्यौ॥युक्तंचैतत्॥उभयकालेएकलक्षणग्राह्याभावरूपोयुतिकालस्तदंतरप्रमाणानुरूप
उभयकालादेकतरस्मिन्भवति॥भिन्नलक्षणेनुतउभयकालमध्येयुतिकालेन्यथाभिन्नलक्षणानुपपत्तेरितिह

योयोगमितांतरमुभयकालयोर्मध्येप्रमाणमिति· एतत्प्रमाणेनफलमिताघटिकास्तदाघतुल्यांतरेणाकाइस्य
नुपातादाघाहताइस्याघर्ष्टमुक्तं· फलघटीभिः· आर्याभिमतयुतिकालात्· आघवशात्· गतेष्वचिरानुरोधात्क्रमे
णापूर्वकाले· पश्चादुत्तरकालेयुतिः स्यात्· एवमुक्तप्रकारेणासकृत्· यावदपरोन्यः· प्रभावे· शून्यतांप्राप्तोभव
ति· युतिकालेवस्तुभूतज्ञातदिनगतानुपातावगतदिनगतयोरंतराभावसिद्धेः· आर्यागीकृतयुतिकालातिरि
क्तकालिकांतरस्याघरूपस्यान्यसंज्ञत्वाच्च· इयंयायुतिर्ब्रह्मगुप्तसंमतासायाम्योत्तरस्वभूगर्भस्थितिजवृत्त
योर्योगद्वयसूत्रेवृत्ताद्रूपेग्रहबिंबद्वयसंबंधादृष्टाप्रतीतिविषयापीत्यर्थः· प्रतिदेशमेककालिकत्वासंभ
वाद्गतेरुत्तरीत्याभिन्नत्वेनयुतिकालानामनेकत्वतद्देशादयुक्ता· फलादेशोपजीव्ययुतेरेकस्याएवोचितत्वात्·
अन्यथायुतिभेदफलेपरिगणितदेशानांनानात्वोक्तेरसमंजसत्वापत्तेः· नह्येकदेशादृष्टयुतेः फलमनेकदेशा
नाशः संभवति· अन्यथाकतरद्देशायुतिप्रामाण्येनफलादेशोवक्तुंशक्योविनिगमनाविरहात्· किंच· सम
वृत्तेग्रहभागाभावान्नद्याम्योत्तरसूत्रस्थग्रहबिंबदर्शनरूपयुत्यंगीकारोमुचितएव· योग्यसंबंधाभावादतए

२६७

वकदंबसूत्रेसर्वाभिप्रायिकैकायुतिः फलादेशोपयुक्तार्यागीकृतासमंजसेतिपूर्वोक्तमेवेतिभावः॥९५॥ ॥
आर्याभिमतयुतौद्वयोर्ग्रहबिंबयोः कदंबसूत्रेंतरज्ञानमाहतत्कालजातस्फुटखेटयोर्योशरोतयोरेकविभिन्न
दिक्के· वियोगयोगौक्रमशः कदंबसूत्रेंतरंस्याद्ग्रहयोर्लंबाग्रमिति· आर्यसंमतयुतिकालेजातोस्पष्टग्रहोसमो
तयोरुत्तरीत्यायोशरोभागाद्योज्ञातोतयोः शरयोः एकभिन्नदिक्केसतिक्रमेणांतरयोगौ· ग्रहबिंबकेंद्रयोरंशा
द्यमंतरंयाम्योत्तरकदंबप्रोतस्फुटवृत्तरूपसूत्रेस्यात्· क्रांतिवृत्तग्रहभागस्थानाद्ग्रहबिंबकेंद्रस्यकदंबप्रोतवृत्तं
तरस्यशरत्वादेकदिशिशरांतरंग्रहबिंबकेंद्रयोरंतरयाम्योत्तरं· भिन्नदिशिशरयोगएवग्रहबिंबकेंद्रयोर्याम्योत्त
रमंतरंगोलेस्पष्टं॥९६॥ ॥ग्रहयोरधिष्ठितदिग्ज्ञानमाहयाम्योत्तरस्थितावत्रखेटस्वशरादि· स्थितौ· तुल्यदि
क्केल्पबाणोयः सविलोमदिशिस्थितइति· अत्र· युतिकाले· ग्रहौ· बिंबात्मकौ· निजशरादिस्थिताविति स्वरूपो
क्तिः· याम्योत्तरस्थितौभवतः यस्यदक्षिणशरः सदक्षिणदिशि· यस्योत्तरशरः सउत्तरदिशीत्यर्थः· द्वयोः शरयो
रभिन्नदिक्केन्यूनशरोग्रहोयः सशरदिग्यस्तदिशिस्थितोज्ञेयः· स्पष्टंचैतत्· अधिकशरादिकस्यग्रहादल्पशरादि

ग्रो॰भिन्नदिक्केपिविपरीतदिक्कत्वात्॥१७॥ ॥ननुग्रहयोरूर्ध्वाधरांतरत्वेनदृष्टुर्भूपृष्ठगत्वाच्चसूर्यग्रहणावस्तसे
कंनतिरुसम्यते॰तत्संस्कारः शरयोराव श्यकोन्यथासूर्यग्रहणेपिनस्यादत्रानुपपन्नेरित्यतोंतरार्थंनतिसंस्कृतोशरो
कार्याविसभिप्रायेणानवीनमतंपद्यत्रयेणाहनव्यास्तुदृग्योस्वचरोस्वयोगकालयदातत्समयोस्थलग्नं॰त्रिभोन
मस्पष्टगतंविलग्नात्तस्मान्नरत्नस्यचरज्यकाधः॥१८॥तद्दृग्ज्यकासूर्यमुखेनिरक्षोदृक्क्षेपणावार्कमुखग्रहाणां॰सौ
म्येपमेत्रिभजेधिकेक्षात्सौम्योन्यथादक्षिणएवदेधः॥१९॥स्वकुण्डलसूत्रग्रदृक्क्षेपमानंत्रिभज्याप्तमेतद्धनुस्तन्न
तिस्यात्॰लग्नाद्यासुदृक्क्षेपरिक्षस्कृतः स्यात्तयपुः स्फुटबाणएवंवदंतीति॰नग्याः गोलतत्वज्ञास्त्वेवंवदंतीसन्नयः
एवंकिंतदाहदृग्योविति॰ग्रहोनिजयोगकालेयदादृग्योर्दर्शनयोग्योवुक्तरीत्यानिर्णीतो॰तात्कालिकंलग्नंत्रिराशिभि
रूनंकार्यं॰अस्यत्रिभोनलग्नस्यविलग्नादिनगतंसाध्यं॰तस्माद्दिनगतात्तस्यत्रिभोनलग्नस्य॰चरज्याधरूपकरणेः
शंकुःसाध्यः॰तस्यशंकोर्दृग्ज्या॰सूर्यादिसप्तग्रहाणां॰सूर्यादिभिरार्षैः दृक्क्षेपउक्तः॰एवकाराच्चरकृतोविशेषोनांगी
कृतः॰त्रिभोनलग्नदृग्ज्यापा॰सदृक्क्षेपाद्योरपीतिभास्कराचार्योक्तश्च॰वित्रिभलग्नादुत्सन्नेपमेउत्तरक्षात्तादधि

२६८

केसत्कन्तरदिक्॰अन्यथा॰उत्तरक्रांतेर्मूनत्वेदक्षिणक्रांतौचेत्सर्पः॰दक्षिणाज्ञेयः॰उत्तरक्रांतिसंबंधमात्रेणादक्षि
णक्रांतिबदुत्तरोनेत्यर्थकरणकारः॰ग्रहसंबंधिकुण्डलसूत्रंपूर्वोक्तंतस्यधनुर्भक्षासंबंधिकुण्डलसूत्रधनुषो
निर्णंतस्यज्यापरमनतिज्यामानंतेनगुणितंदृक्क्षेपमानंत्रिभज्यामक्तं॰त्रिज्यातुल्यदृक्क्षेपकुण्डलसूत्रधनुषो
रंतरस्यज्ययातुल्यानतिस्तदेष्टदृक्क्षेपकेसत्तुपातोग्तिमाधिकारवक्तएव॰एतस्यस्पष्टधनुर्यक्षद्वागायान
तिः सुदृक्क्षेपस्यदिग्यस्याः॰सा॰तया॰तस्याशरः एकदिशियोगाभिन्नदिश्यंतरमितिरीत्यासंस्कृतः स्पष्टः शा
रः स्यात्॰तयोरेकदिश्यंतरंभिन्नदिशियोगाग्रहबिंबांतरंज्ञेयं॰नकेवलयोः शरयोरितिभावः॥२०॥ ॥भास्क
रोक्तयोगविशेषमाहश्रीभास्करोक्तग्रहयोगकालेदृग्यग्रहाभ्यामकृतायनाभ्यां॰बाणोस्वनसाप्यसुसंस्कृतो
तोस्पष्टोविधेयोध्रुवसूत्रजाताविति॰श्रीभास्कराचार्योक्तग्रहयोगकालेदृग्यलक्षणाभ्यांस्पष्टाभ्यां॰
अकृतायनदृक्फलाभामसमाभ्यांशरोस्वनसासुसंस्कृतो॰तौ॰तादृशौ॰स्पष्टौ॰क्रांतिसंस्कारयोग्योध्रुवसूत्री
योपूर्वोक्तरीत्यासाध्यौ॰आभ्यांग्रहबिंबांतरशक्तरीत्याज्ञेयमितिभावः।ग्रहादर्शनेननतिसंस्कारोनकार्यः प्र

योजनाभावादिति ध्येयं ॥२१॥ ॥योगस्य भेदैः सहितमिष्टकाभेदानां प्रतिज्ञातत्वात् प्रतिभेदान्विवक्षुः समा
गमज्ञानमाह कुजाद्यन्यतमस्येंदुयोगः प्रोक्तः समागमः॥ कुजादीनामिष्टयोगं राशिकांतरकेतुसहेति भौ
मादिपंचतारग्रहेष्वन्यतमग्रहस्य चंद्रेण सह योगः समागमः प्रोक्तः॥ समागमः राशांकेनेति सूर्यसिद्धांतो
क्तेः॥ भौमादिपंचतारागणानामन्योन्ययोगे द्वयोर्ग्रहबिंबयोरंशाधिकांतरयाम्योत्तरे सति॥ सः॥ समागमः॥ स
मागमांशादधिकंतरे स्यादिति सूर्यसिद्धांतोक्तेः॥२२॥ ॥योगस्य द्वितीयं युद्धाख्यं भेदं वदन् युद्धस्य प्रथमभे
दमाह भौमादीनामंतरं बाणजातं भागादूनं युद्धमाहुर्मुनींद्राः॥ तत्रापीदं युद्धमेवापसव्यं बिंबे कांशैस्त्रिंशदे
वाधिके चेदिति॥ शरोत्पन्नमंतरं भागादेकमितांशादूनं चेद्भौमादीनां परस्परं युद्धमुनींद्राः॥ प्राहुः॥ तारागृ
हाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमाविष्टकोक्तेः॥ तत्रापि॥ युद्धभेदेपीत्यर्थः॥ चेद्याम्योत्तरं ग्रहबिंबयोरंतरं॥ बि
बमानकलायोगाच्चतुर्थांशात्त्रिंशतोर्योगमानादधिकंतरे दं प्रसक्तं युद्धमपसव्यसंज्ञमेव नान्यत्॥ उल्लेखस्ता
रकास्यशृंगेदभेदः प्रकीर्त्यते॥ युद्धमंशुविमर्दाख्यमंशुयोगपरस्परं॥ अंशादूनेपसव्याख्यं युद्धमिति सूर्यसि

२६९

द्धांतान्मानैकखंडोत्तरमंशावध्यंतरं शुमर्दापसव्ययुद्धयोः रुक्करनयोर्मानैकखंडोनैकांशास्यान्नर्बापरार्द्धयोः
क्रमेण संनिवेशो न तु सांकर्येण समुचितइति युक्तमुक्तं॥ तथाहि॥ मानैकखंडोनषष्टिकलात्मकैकांशास्यास्य
[मा॥यो॥ रू॥१२०] दं [मा॥यो॥ रू॥१२०] मानैकखंडयुतं [मा॥यो॥ रू॥१२०] जातं बिंबे कांशैस्त्रिंशदेवमिति भावः॥२३
॥ ॥ अन्यद्युद्धभेद ॥ यावद्रोषं चाह मानैकखंडा ॥ दधिकेतरे तत्स्यादंशुमर्दाख्यमपसमाने॥ उल्ले
खसंज्ञं तत् ऊनकेचभेदाख्यमेतद्द्वयमिंदुयोगाद्इति॥ मानैकखंडादधिकेतरे॥ बिंबे चतुर्थांशायुतत्रिंशान्म
ध्ये सति॥ तद्युद्धं॥ अंशुमर्दाख्यस्यात्॥ अंतरं॥ समाने॥ मानैकखंडतुल्येंतरे सति॥ उल्लेखसंज्ञं युद्धं स्यात्॥
ततः मानैकखंडात्॥ ऊनेंतरे सति भेदाख्यं युद्धं॥ चंद्रयोगेपि॥ एतद्द्वयं॥ उल्लेखभेदाख्ययोगोक्तः॥२४॥ ॥भे
देविशेषं त्रिभिः पद्यैराह भेदे॥ तद्दृश्यग्रहयोगकाले त्रिभोनलग्नस्य नरः प्रसाध्यः॥ कुछन्नसत्रेण निजेन निघ्न
स्त्रिभज्ययाप्तः स्वफलं भवेद्यत्॥२५॥ तद्धि त्रिभोदयखगांतरभागमौर्व्याक्षघ्नं त्रिभगुणोनफलस्य चापं॥ खेट
द्वयोस्तिलवात्मकचापयोर्यो विश्लेषजा विकलिका यहभुक्तिजेन॥२६॥ युत्यंतरेण विहृताः स्मृतरीतिनोत्र ल

ज्ञेयघटीमुखविलंबनकंधनर्णं. खेटेत्रिभोनितविलग्नतदुनपुष्टेकार्यग्रहेवसमयेस्फुटभेदकालइति. भेदसति.
तुर्विशेष. दर्शनयोगग्रहयोर्योगकाले. त्रिभोनलग्नस्यदिनगतेनशंकुः प्रसाध्यः ततोवक्ष्यमाणरीत्यात्रिज्यातु
ल्यत्रिभोनलग्नशंकोर्भुक्तग्रहच्छन्नसूत्रयोर्धनुषोरंतरस्यज्यात्मकस्वकुच्छन्नसूत्रतुल्यापरमलंबनज्यातदा
स्मिन्त्रिभोनलग्नशंकोर्केसतुपातबद्धवाकेनस्वफलपरमलंबनजातुल्यतात्कालिकक्रांतिवशात्तावस्थानसंबद्ध
यद्वेतानत. विभिन्नलग्नग्रहयोरंतरभागानांज्ययागुणितं. त्रिज्ययाभक्तं. त्रिज्ययापरमलंबनंतद्दृष्टज्यथाकि
मित्यनुपातबद्धलंबनज्या. फलस्यधनुर्लंबनांशाः. एवंग्रहद्वयस्योक्तभागाधधनुषोर्लंबनात्मके. तयोर्योऽ
तरोसन्नाविकलाः स्मृतरीतितः. युक्तानयनीयहरीत्या. ग्रहगतीभ्यामुत्पन्नेनपुसंतरेणतदेकमरणास्वाभी
ष्टेनभक्ताः. अत्र. भागाहारलब्धघट्यादिलंबनं. ग्रहयोगकालेत्रिभोनलग्नाद्दूरेहीनाधिकेसतिक्रमेणाधन
र्णंकार्यस्पष्टभेदकालः स्यात्. अतिमाधिकारेउपपत्तिः स्पष्टा. सूर्यग्रहणस्यापिभेदत्वादुक्तयुक्तेस्फुल्प
त्वात्.॥२७॥ ॥अस्मिन्कालग्रहांतरंशरसंज्ञंवक्ष्यमाणोपयुक्तत्वादाहअत्रस्फुटग्रहरोचसुसंस्कृतो २७०

स्वनसातयोर्युतिवियोगतउक्तरीत्या. खेटांतरेणारइहोर्ध्वखगादधः स्युः खेटायतोदिशिभवेद्दिशिखस्तनदिगिति.
अत्र. स्फुटभेदकाले. स्फुटग्रहाभ्यामसमाभ्यांशारो. स्वनसासुसंस्कृतोकार्यो. तयोर्नतिसंस्कृतशारयोः. उक्तरीत्या. भि
न्नदिक्केकदिक्कक्रमेणोत्पर्यः. योगांतराभ्यांग्रहयोरंतरंयाम्योत्तरं. भेदयोगशारः स्यात्. शारदिग्ज्ञानमाह. कुर्वति.
क्रमेणाधोर्ध्वस्थाद्दूरादधः स्थोग्रहोयस्मिन्. उत्तरदक्षिणान्यतरदिशिभवेत्तद्दिक्संबंधीशरः. सूर्यग्रहणाव
दुपपत्तिर्ज्ञेया॥२८॥ ॥अथभेदयोगमंडलसंबंधः कियान्भवतीत्यतः सूर्यग्रहणोक्तागतासादिकंकार्यमिति
वदन्परिलेखपद्याभ्यामाहवक्ष्यमाणादिनकृद्ग्रहणोक्तागतासपूर्वमित्यनुविधेयं. पारिलेखविषयेनुयदाधोवक्र
जुलघुगतिः खचरोवा॥२९॥ स्यार्शिकंमोक्षिकंपूर्वापरचिह्नाक्रमेणानु. वलनंदेयमत्रसूर्यग्रहणवत्स्फुटमि
ति. अतिमाधिकारेकथ्यमानसूर्यग्रहणरीत्यागतासस्थितिसादिकंयत्तत्. इहभेदयोगकार्यं. तुर्विशेष. परिलेख
संबंधिनिविषये. यदाधः स्थोग्रहोवक्रीमार्गीग्रहोल्पगतिर्वा. तदास्यार्शिकंमोक्षिकंवलनपूर्वापरचिह्नाक्रमेणा
क्तरीत्यादेयं. चंद्रग्रहणवदित्यर्थः. अन्यत्र. उक्तविषयातिरिक्तस्थले सूर्यग्रहणोक्तरीत्यादेयं. अत्रप्रमाणमाहस्फु

टमिति·प्रसक्तं प्रमाणमित्यर्थः·तथाचाधःस्थस्यवक्रत्वेपश्चाद्गमनेनोर्ध्वस्थस्यशीघ्रस्यपूर्वगमनात्पूर्वापरभा
गयोःस्पर्शमोक्षावेवमधःस्थस्यात्मगतित्वेऽर्ध्वस्थपूर्वगमनयोगात्पूर्वापरयोःस्पर्शमोक्षौ·अधःस्थस्याधिक
गतित्वेऽधःस्थग्रहपूर्वगमनेनयोगसंभवादूर्ध्वस्थस्यपश्चिमपूर्वयोःस्पर्शमोक्षाविसादिस्वबुद्ध्यान्यत्रापिज्ञेयमि
तिभावः॥२०॥ ॥अथनक्षत्रग्रहयुतावपिनक्षत्रबिंबस्यप्रयोजनान्नदानयनार्थंपंचदशाकालांशासंबद्धनक्ष
त्राणांबिंबानयनमाहशनियोजनकर्णसंविनिघ्नानिबिंबंकलिकामयंस्फुरंयत्·भजयोजनकर्णसंविभक्तंति
थिकालांशभबिंबलिप्तिकाःस्फुरिति·यत्कलिकात्मकंस्पष्टंशनिबिंबंतच्छनियोजनकर्णेनस्फुटेनगुणितं·नक्ष
त्रीयपयोजनकर्णेनप्रागुक्तेनभक्तं·फलंपंचदशाकालांशायेषांतेषांनक्षत्राणांकृत्तिकाश्लेषानुराधामूलपूर्वा
षाढानराधाद्याणांबिंबकलाभवंति·अत्रोपपत्तिः·शनियोजनकर्णेनशनिबिंबकलास्तदानक्षत्रयोजनकर्णे
नकाइतिनक्षत्राणांबिंबकलाबहुवद्ध्वस्थत्वादणुबिंबदर्शनेनाल्पाअपेक्षिताइतिप्रसक्तत्रैराशिकमाहतं·
तत्रसर्वनक्षत्राणांसमबिंबत्वेनादर्शनात्सूर्यानुपातसिद्धबिंबकलानांशनिबिंबसंबंधेनागतत्वाच्छनिकालां

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

शमिश्रकालांशासंबद्धनक्षत्रीयत्वं·बिंबानुरोधेनकालांशानांविपरीतकल्पनात्॥२१॥ ॥अथनक्षत्राणां
बिंबानयनवदग्रहकर्तृकनक्षत्रबिंबभेदेऽङ्कलंबनादिकंसाध्यमित्याहएताःकलाःपंचदशाहताःस्वकालां
शकाप्तानिजबिंबलिप्ताः·ततःपुरावत्स्वगणितप्रभेदस्पर्शादिकंसाध्यमतिप्रगल्भैरिति·एताःपंचदशाकालांशा
नक्षत्रबिंबसंबद्धाःकलाःपंचदशगुणिताःस्वस्वकालांशैर्भक्ताः·तत्कालांशसंबंधिनक्षत्राणांबिंबकलाःस्फुटाःततो
नंतरंपुरावत्पूर्वोक्तेन·मानेनाखंडदलेनयाम्योत्तरांतरेणास्पर्शः·ग्रहकर्तृकनक्षत्रबिंबभेदेसति·स्पर्शमोक्षादि
कं·एतेनस्फुटभेदकार्यलंबनंसाध्यमितिसूचितमन्यथास्पर्शमोक्षकालानुपपत्तेः·तत्रलंबनंग्रहगतंनक्ष
त्राणांगतमभावात्·अतिप्रगल्भत्वं·गोलगणितसूक्ष्मविचारदक्षत्वं·आदिशब्दात्परिलेखोपि॥२२॥ ॥रो
हिणीशकटभेदज्ञानंसप्रयोजनमाहदृष्टपतांशायदिषुरूपयाम्योत्तराकृष्टयाद्भ्यधिकःकभेषोऽनुनःसखेटःश
कटंकभस्यभिन्नसनिष्कुरुतःशनीदृङ्निःदृष्टेसप्तदशोभागोयस्यग्रहस्यशरोदक्षिणोत्तराकृष्टयाधिकोनूनः
कभेषोःरोहिणीनक्षत्रशराद्दूनःसग्रहोबिंबात्मकः॥रोहिणपाः·शकटं·शकटाकारस्वरूपं·भिनत्ति·शकटम

ध्यस्योदर्शनयोरयोभवतीत्यर्थः· यद्यपि वृषसप्तदशभागेयस्ययाम्यांशाकदृयात्· विक्षेपोभ्यधिकोभिघाद्रोहि
णीपाःशाकटंतुसइतिसूर्य सिद्धांताद्दुत्तरभागस्थरोहिणीशाकटस्याग्निमनक्षत्रध्रुवकोप्यायनदृक्कर्म
संस्कृतोनुचितोस्मिंतथे·नक्षत्रध्रुवकाणांविनायनदृक्कर्मसंस्कारमुक्तत्वात्· तेनसप्तदशस्थानेत्वनु
विंशतिकलाधिकषोडशभागकथनमुचितंशरोपिवनुः कलाधिकभागद्वयात्मकोबन्धुमुचितस्तथापिग्रह
स्यायनदृक्कर्मसंस्कृतस्यैवांगीकारणात्तस्योचितत्वादक्षतिः· परंतुआयनदृक्कर्मसंस्कृतध्रुवस्यायनांशावशा
दस्थिरत्वाद्दुमनोचित्यमपिसूर्यसिद्धांतोक्तांगीकारात्· सप्तदशभागस्यांशद्वयशरस्यचोपलक्षणत्वाभी
ष्टकालिकायनदृक्कर्मसंस्कृतोध्रुवःशरश्चबोध्योत्राधवादितिवातत्वं· शाकटभेदस्यफलमाहग्रनिष्टमिति·
शनिचंद्रोरोहिणीशाकटभेदकोजगतोनिष्टंकुरुतः भौमपरमशरस्यसार्द्धांशामितत्वादतद्धीयशरानपना
द्भौमशरस्यतदधिकत्वाभावाद्भौमालुक्तिः शनेरुक्तिस्त्वधिकत्वासंभवेपिपरमशरेशाकटसंबंधमात्रसं
भवात्· प्राचीनग्रंथशरानयनरीत्यानुगुरुव्यतिरिक्ताश्चंद्रादयोरोहिणीशाकटभेदकाः· अतएवरोहिणीशा

कटमर्कनंदनोयदिभिनत्तिरुधिरोपवाशनी· किंवदामियदनिष्टसागरेजगदशेषमुपयातिसंक्षयमितिसं
हितासंस्कृतत्वं॥३२॥ ॥अधिकारमुपसंहरति· इतिसिद्धांततत्वार्थेमुनीश्वरकृतेभवत्· सिद्धांतसार्व
भौमेयंपूर्णः स्वगभयुग्विधिरिति· स्वगयोर्युक्तयोगः ग्रहनक्षत्रयोर्योगश्च· अनयोर्विधिः· ज्ञानप्रकारोधिकारइ
त्यर्थः· विश्रामोक्तिसंसूचकमेतत्पद्यमितिध्येयं॥२॥ ॥श्रीः॥ ॥अथसूर्यग्रहणसंगतिपूर्वकंप्रतिज्ञानम्
अथमंचंद्रग्रहणसहेतुकंप्रतिजानीते· अथेंदुकर्मभेदकारूपंविवक्षुर्दिनेशग्रहंतत्प्रसंगाच्चतावत्· क्षपेशग्रहंस्वल्प
कर्मप्रसाध्यंवक्ष्यत्रसूचीकयाहक्रियाधदिति· अथानंतरं· चंद्रबिंबकृतंसूर्यबिंबस्यभेदात्मकमेकांतत्वरूपं
सूर्यग्रहणंविवक्षुस्तावत्प्रथमं· तत्प्रसंगात्· सूर्यग्रहणवशाच्चंद्रग्रहणोपस्थितिप्रसंगतत्वसत्कपेक्षानर्हत्वा
दित्यर्थः· चंद्रग्रहणं· अत्र· ग्रहयोगाधिकारेनिरूपयामि· नन्वेवंयत्प्रसंगतोनिरूपणमस्यसूर्यग्रहणस्यनि
रूपणंविनाचंद्रग्रहणनिरूपणंपूर्वमनुचितमित्यतः क्षपेशग्रहंविनिनष्टिस्वल्पकर्मप्रसाध्यमिति· यद्य
पिसूर्यग्रहणनिरूपणानंतरंचंद्रग्रहणनिरूपणमुचितंतथापिस्वल्पगणितकर्मणासाध्यनार्हप्रयासाल्प

त्वेनलाघवात्पूर्वं निरूप्यते इति भावः॥ अत्र लौकिकदृष्टांतमाह सूचीकटाहक्रियावदिति॥ लोहकारेणायुगपत्सदार्थ
द्वयकरणप्रसक्तावल्पकालप्रयाससाध्यं वस्तु पूर्वं यत्क्रियते नंतरं च बहुकालप्रयाससाध्यं क्रियते तद्वदित्यर्थः
तथा च लघुभूतं प्रथममारभणीयमिति मंदानामपि निर्णयः किमुत शास्त्रज्ञानामिति भावः॥१॥ ॥ अथ गो
लस्थितिसिद्धग्रहणस्वरूपं निरूपयिषुः प्रथमं पौराणिकाभिमतग्रहणसंस्थाव्यवस्थापकरूपं पूर्वपक्षस्य प
द्यप्रतिपाद्यस्य तार्थार्थं ज्योतिःशास्त्राभिमतग्रहणसंस्थाननिरासं वक्तुकामः प्रथमं सूर्यग्रहणगोलयुक्ता
संस्थापयति॥ नन्वर्कमाच्छादयतोऽस्य शुक्रबिंबेन तेजोभवमूर्त्तितायाः॥ अतो जलात्मेंदुरधःस्थितोऽस्य ग्रहं विध
त्ते जनदृष्टिबंधमिति॥ नन्विति पूर्वपक्षारंभद्योतकमग्निमपद्यस्थांतिमाव्ययं चेदित्यत्र पूर्वपक्षसमाप्तिद्योत
केन्वेति॥ तेन पद्याभ्यां पूर्वः पक्षः सुधिया बोध्यः बुधशुक्रयोर्बिंबे अधः स्थे अपि सूर्यबिंबेनाच्छादयतः बुधशु
क्राभ्यां सूर्यग्रहणं न भवति॥ भेदयोगस्तु भवत्येव सर्वथा हेतुमाह तेजोभवमूर्त्तितायाइति॥ तेजः प्रारंभकस्वरूप
त्वादित्यर्थः॥ अल्पतेजोगोलो महातेजोगोलस्याच्छादको न स्यात्॥ जलमयत्वाभ्युपगमे तु सूर्यतेजोगोलस्यानि

ध्येनात्मबिंबत्वेन च तददर्शनाद्बुधशुक्रयोराच्छादकत्वासंभव इति भावः॥ अतः कारणात्॥ अस्य सूर्यबिंबस्य॥ अधः
कक्षास्थितश्चंद्रो वृष्टिजलमहागोलरूपः॥ ग्रहणं॥ जनदृष्टिप्रतिबंधात्मकं करोति॥ चंद्रस्याच्छादकत्वसंभवा
च्चंद्रकृतं सूर्यग्रहणं ज्योतिःशास्त्रसिद्धमिति भावः॥२॥ ॥ एतन्निरस्य पौराणिकमतं संस्थापयति॥ परं तु चं
द्रग्रहणकल्पं स्यान्नस्याधरेनास्ति पदार्थ एवं॥ अतो सुरो राहुरस्तु तस्मात् ग्रहं स्पृशत्यस्य सदैव मिह ग्रहश्चेदिति॥ परं
त्वाच्छादकप्रसिद्धा सूर्यग्रहणस्यापपन्नत्वे पीत्यर्थः चंद्रग्रहणकल्पं स्यात्॥ उपपन्नमिति शेषः॥ आच्छादकाप्रसि
द्धिं हेतुमाह तस्येति॥ चंद्रगोलस्य॥ अधरे॥ अधआकाशगोले॥ एवं॥ नियतगतिकोग्रहवत्सदार्थो नास्ति॥ चंद्रस्य स
र्वोधः स्थत्वान्नियतपदार्थस्य तदधः स्थत्वाप्रसिद्धेराच्छादकाभाव इति भावः॥ अथ चंद्रग्रहणान्यथानुपपत्त्या पु
राणाभिमतः क्रूरो राहुश्चंद्रस्याच्छादक इति कल्पते तर्हि लाघवादेक एव राहुः सूर्यचंद्रयोराच्छादकः कल्पनं कल्पते
इत्यभिप्रायेणाह अत इति॥ चंद्रग्रहणान्यथानुपपत्तेरित्यर्थः॥ राहुः शान्तुभावात्॥ तौ॥ सूर्यचंद्रौ॥ ग्रहं॥ स्पृशन्॥ सजति॥
रहति त्यजतीति राहुपदव्युत्पत्तेः॥ अरिस्त्वं कल्पमित्यतो राहुविशेषणमाह असुर इति॥ पुराणप्रसिद्धोऽसुर इत्यर्थः॥

तथाचसूर्यचंद्रयोर्देवत्वाद्राहोश्चासुरत्वाद्देवदैत्ययोः प्रसिद्धो वैरभावो विशेषतोऽस्यसूर्यचंद्राभ्यामम्रतपानकालि
कं वैरं पुराणप्रसिद्धमिति भावः॥ पूर्वपक्षमुपसंहरति॥ एवमिति॥ एवं॥ राहुकृतं॥ इह॥ भूमौ॥ ग्रहणाद्वयं चेत्पुराणा
भिमतमंगीक्रियते॥३॥ ॥पूर्वपक्षं प्रपंचमार्द्धेन निरस्य उत्तरार्द्धेन पुनः शंकते॥ ननभस्यथमन्यथेत्वस्त
वहणाभ्रमितो नदृश्यते॥ अथ सानियतः कुतोप्ययं समुपेत्य ग्रहणं करोति चेदिति॥ पूर्वनकारः पूर्वपक्षनि
षेधार्थकः॥ हेतुमाह नभसीति॥ आकाशे॥ अयं राहुः॥ अन्यग्रहवत्॥ प्रवहणवायुना॥ भ्रमितः पश्चिमाभिमुख
भ्रममाणः लोकैर्नदृश्यते॥ तथाच राहोराकाशेऽदर्शनात्तत्सद्भावे प्रमाणाभावः गोलेतस्य नादेरभिहतैरनुक्ते
रिति भावः॥ आशंकते॥ अथेति॥ सः॥ राहुः॥ अनियतः नियतचाररहितः॥ अतएवाप्रत्यक्षः॥ अथ मनियतचा
रकोऽप्यासुरवत्॥ कुतोपि॥ कस्मादप्यधिष्ठितात्स्थानात्समुपेत्य॥ ग्रहणकाले आगत्य॥ ग्रहणद्वयं करोति॥ चंद्र
ग्रहणस्यदर्शनात्॥ एवमभ्युपगमे सिद्धिश्चेदित्यस्यार्थः॥५॥ ॥अनियतचारकृतं ग्रहणमाशंकितं खंड
यति॥ उत्पातरूपग्रहणस्य बोधः कथं भवेत्तद्गणितेन पूर्वं॥ संख्यायतोऽनियतार्थबोधातोक्तास्मृतासानिय

२७४

तार्थबोधेति॥ अनियतचारकृतं ग्रहणमुत्पातस्तुल्यं धूमकेतुवत्॥ तस्य ज्ञानं पूर्वं॥ ग्रहणकालात्सर्वकाले॥ त
द्गणितेन॥ ग्रहणगणितेन कथं स्यात्॥ प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातस्य कृत्वा ग्रहणस्योत्पातत्वेनोत्पातवदनादृश्यत्वेन
गणितगम्यत्वानुपपत्तिरिति भावः॥ हेतुमाह संख्येति॥ यतः कारणात्॥ अत्र॥ गणितस्कंधप्रबंधे॥ संख्या॥ गणि
तं॥ अनियतार्थस्य ज्ञानं यत्रेत्यतादृशं नोक्तं॥ गणितस्यानियतार्थविषयत्वाभावादित्यर्थः संख्यामानियतार्थ
विषयत्वं स्पष्टयति॥ स्मृतेति॥ सा॥ संख्या॥ नियतार्थस्य बोधाय स्यामेवादृशी स्मृता॥ गणितस्य नियतविषय
त्वादित्यर्थः॥५॥ ॥एवं तर्हि चंद्रग्रहणं कथमुपपन्नं भवतीत्याशंक्य समाधत्ते॥ ननु तर्हि कथमुपपूर्णचंद्रग्रहणं
स्यान्नियतं सुगोलयुक्त्या॥ इति चेदुपपत्तियुग्विदोषं शृणु चंद्रग्रहणं निरस्तराहुमिति॥ राहुकृतं चंद्रग्रहणं न सं
भवति॥ तर्हि॥ सुपूर्णचंद्रग्रहणं॥ नियतं गणितगम्यं लोकानुभवसिद्धं॥ सुगोलयुक्त्या कथमुपपन्नं स्यात्॥ राहोर
काप्रसिद्धेः॥ सूर्यग्रहणत्वाद्राहुकनिर्णयादुपपन्नमेवेत्यसंदिग्धं॥ इति चेदाशंकते॥ तर्हि चंद्रग्रहणं निरस्त
राहु॥ निराकृतः पुराणाभिमतराहुर्यत्र तादृशं॥ विदोषं॥ दूषणरहितं॥ अतएवोपपत्तियुगिति॥ अ

णु॰ आत्ममनःसंयोगविषयंश्रोत्रद्वाराकुरु॰ नियतचारस्यैवाशादकत्वादिति भावः॥६॥ ॥॰ प्रपतदर्थं नियतचारकपदार्थं प्रपमंभवस्थापयति॰ महाबिंबसूर्यादतिस्वल्पभूमेः प्रभाजायतेसूर्यषट्कत्रमेण॰ अपक्षीयमाणाल्पकक्षामतीत्यस्वदेर्घ्येणासूर्यग्निकाशुक्रस्वाधइति॰ महद्बिंबयस्यासौसचासौसूर्यश्चतस्मात्॰ अतिस्वल्पभूतभूमिगोलस्यसूर्यासद्वारयंतरे॰ सर्वतःसूर्यकराणांनिःसतानामेकान्मध्यस्थकराणामवरोधाच्छायासंघते॰ क्रमेण॰ आरंभादुत्तरोत्तरं॰ अपचीयमानातएवसूर्यग्नाछायादेर्घ्यालयाकारा॰ निजदेर्घ्यमानेनबुधकक्षामुक्तेष्यशुक्राधिष्ठितादाकाशगोलादधस्ताद्भवति॰ तथाहि॰ शंकुर्भूव्यासोयोजनात्मकः १६०० दीपोच्चं सूर्यबिंबव्यासोयोजनात्मकः ६५०० दीपशंकुतलयोरंतरमानंसूर्यकर्णाः ६८७५३० एभ्यः शंकुः प्रदीपतलशंकुतलांतरघ्नः छायाभवेद्दिनरदीपशिखोच्चभक्तइतिपाटीस्थप्रकारेणभूछायादेर्घ्ययोजनानिसूर्यकक्षाव्यासस्पर्शः स्वसप्तांशयुतः स्वार्कपंचाकृतिमितानि २२५१२० एतानिबुधकर्णादधिकानिशुक्रकर्णादल्पानीति॥७॥ ॥ इयंछायानियतचारिकाप्रत्यक्षसिद्धेतिवदन्नस्याबिंबस्वरूपमाहसारात्रिरूपासुविसुप्रसिद्धनराहुवत्स्वम

२७५

नुजप्रदृश्या॰ यद्दिस्तृतिः सूर्यकरांतरालंतद्बिंबमुक्तंराशिकक्षिकायामिति॰ भूयो॰ साभूछाया॰ रात्रिस्वरूपा॰ सुप्रसिद्ध॰ जनैरवगता॰ यथासूर्यग्नरतितपातसन्मुखदिशिछायाभूसंलग्नारात्रित्वेनपरिणतानिसंचरति॰ अत एवरवे॰ आकाशे॰ राहुवत्॰ राहुराकाशेनदृश्यतेतद्वत्॰ इमंमनुष्यैरदृश्यानस्यात्॰ सदाकाशेदेर्घ्यतयादृश्येसूर्यः॰ तस्याविस्तारःकियानित्यतस्तच्छब्देनपूर्वमुक्तंयच्छब्देनविशदयति॰ यद्दिस्तृतिरिति॰ यस्याःभूछायायाः॰ विस्तारः॰ सन्मुखप्रांतदेर्घ्यरस्वयोर्मध्यांतरालरूपः॰ सूर्यकरांतरालं॰ सूर्यबिंबस्थयोर्व्यासांतरितयोः किरणयोः छायास्थानेंतरालंनेमिकिरणाभ्यांदेर्घ्यरस्वारूपत्वात्॰ ननुनियतचारकपदार्थसद्भावेपिग्रहबिंबवद्दिवाभावात्कथंभेदयोगात्मकंग्रहणस्याहतंप्राहतद्दिशमिति॰ तस्याः भूछायायाः बिंबविस्तारस्वरूपं॰ चंद्रकक्षायांप्रवेशकं॰ तथा च॰ भूछायादेर्घ्यप्रतिप्रदेशंविस्तारस्यपथोत्तरमपचयेनान्यथात्वेनतद्वत्तानामपितदंतर्गतानांतथात्वेपिचंद्राधिष्ठिताकाशगोलेभूछायाविस्तारस्वरूपंबिंबंतद्वत्तव्यासस्वरूपंछादनार्हमेव॰ दुर्ध्वस्थस्यछादनानर्हत्वादधःसंचारप्रयासिद्धमितिभावः॥८॥ ॥भूछायाबिंबस्वरूपमुक्तातद्योजनमानानयनमाहभूव्यासहीनरवियोजन

बिंबमेतच्चंद्रस्ययोजनभवश्रवणानतिघ्नं·सूर्यस्ययोजनमयश्रवणाघ्नमूनंभूव्यासतोभवतियोजनभूप्रभासा
विति·भूव्यासेनप्रागुक्तेनहीनंचद्रवेयोजनात्मकंबिंबमानं·एतच्छ्रं-चंद्रस्ययोजनात्मकस्यष्टकर्णेनगुणि
तं·सूर्यस्ययोजनात्मकस्यष्टकर्णेनभक्तं·फलंभूव्यासाद्धीनं·योजनात्मिकाभूछाया·असौ·प्रागुक्तव्यासरूप
बिंबस्वरूपेसर्पः·ज्ञातमानास्यात्॥७॥ ॥संगतसर्पंप्रतिजानीते·अत्रोपपत्तिरिति·भूमानयनेउपपत्तिर
यमइतिशेषः॥ ॥प्रतिज्ञातामुपपत्तिंपद्याभ्यामाहबिंबेस्वनेमिस्थकरांतरालंबिंबेनतुल्यंभुविभूसमानं·अ
तोर्ककर्णेनकरांतरस्यक्षयोर्कभूव्यासवियोगतुल्यः॥१०॥ चेन्नर्हिचंद्रश्रवणेनकः स्यादेवंफलंभूस्थकरांतरस्य·
क्षयोभवेन्नद्रहितसमायाव्यासोर्कस्यनम्यंतरमिंदुमार्गइति·सूर्यबिंबे·स्वशक्तिनसूर्यमंडलं·तस्यनेमिस्थायाः
किरणायाः छायाज्ञानोपजीव्ययोरंतरंसूर्यबिंबेन·व्यासरूपेणसमं·भूगोलेतथाः किरणायोः संलग्नयोरे
व·भूसमानं·भूव्यासतुल्यमंतरमिसर्पः·अतः कारणात्·सूर्यबिंबकेंद्रभूगर्भांतरमितेनसूर्यकर्णेनकिरणा
योस्तादृशयोरंतरस्य·अर्कभूगोलयोर्व्यासांतरतुल्यापचयश्चेत्स्यात्तर्हिचंद्रकर्णेनकः कियान्मितोपचयः स्या

डॉक्टर भाऊ दाजी लाड स्मारक संग्रहालय
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

त्एवमनुपातोल्लेखादिष्टफलं·भूमिस्थकिरणयोस्तयोरेवांतरस्यभूव्यासमितस्यापचयः स्यात्·अतएवते
नापचयेनहीनोभूगोलस्यव्यासः·चंद्राधिष्ठिताकाशगोलेसूर्यकिरणयोस्तयोरेवांतरंभूछायाबिंबात्मकं
भूछायाबिंबंस्यात्·आनयनमुपपन्नमितिभावः यद्यपिसूर्यबिंबनेमिस्थकिरणयोर्भूगोलेभूव्यासांतरे
णसंतायाभसंभवः·स—बिंबगोलभूमिगोलयोस्तुल्यमानत्वाभावात्·सूर्यबिंबस्यातिमहत्त्वेनभूगोलस्यातिल
घुत्वेनचसूर्यानभिमुखभूमिगोलार्धकयोरपिप्रदेशयोर्भूव्यासात्पांतरितयोः सूर्यबिंबनेमिस्थकिरणयोः संल
ग्नत्वात्·तेनतत्रकिरणयोर्यदंतरंभूगोलांतः संपूर्णज्यारूपेतत्रहीनंसूर्यबिंबंद्रमाणफलं प्रमाणं वतथा
विभूव्यासतुभूगोलांतः संपूर्णज्यासंवेष्टक्रमज्याहीनभूव्यासेनक्रमणपुतेहीनसूर्यचंद्रस्यष्टयोजनकर्णप्रक
ल्पानुपातागतफलंसंपूर्णज्यायांहीनंभूभासूक्ष्मास्यान्मूलनिरूपितभूभातुस्थूलेसाल्पत्वेनसामान्यतः संपूर्ण
ज्यायाज्ञानादपिविशेषतोज्ञानाभावात्तत्सूक्ष्मसाधनमशक्यमतआर्यभटगीतभूछायेवस्वल्पांतेरादादृतेतिध्ये
ये·तथाचसिद्धांतशेखरे·इंदुस्पष्टक्रांतिमहर्पतिबिंबयात्रीव्यासांतरेणगुणितांरविकर्णभक्तौ॥भूविस्तृतेः फल

मपोस्यबदंतिरोषंछायांभुवः शाराधरभ्रमणाप्रदेशेइति-वक्रतस्कभूव्यासतुल्यार्कबिंबव्यासेनभूगोलेसूर्यबिंब
नेमिस्थकिरणयोर्भूव्यासतुल्यमंतरंतदास्वाभिमतार्कबिंबव्यासेनभूगोलतयोः क्रियदंतरमितिव्यस्तानुपातेन
किरणांतरंप्रसाध्यतदर्द्धभूव्यासार्द्धयोर्योगांतरपदेनभूकेंद्रकिरणांतरेस्वामध्ययोरंतररूपेणसूर्यचंद्रयोः स्पष्टयो
जनकरणोक्तमेणपुतोनोभूभासाधनोपयुक्तोकरणोस्तः-आभ्यांभूव्यासस्थानापन्नकिरणांतरेणाज्ञातेनभूभानयनमुक्तप्रका
रेणावसूक्ष्मं-तन्निबंधनंच-भूव्यासवर्गोरविबिंबभक्तः फलोनयुक्तभूमिजविस्तृतोद्ये-नहृतपादस्यपद्यसिनसूर्यदुकणोभ
वतः स्फुटोतो॥१॥फलेनहीनेरविबिंबमिंदुकणोहतंभास्करकणभक्तं॥लब्धेनहीनंफलमभ्रसूक्ष्माभवेत्तुभाविस्तृतिरिंदुभा
गो॥२॥इतितत्वमवधेयं॥१९१॥ ॥अथप्रसंगात्सिद्धांतसुंदरोक्तंभूभानयनमनूद्यखंडयति-इनावनीव्यासविषो
गनिघ्नंद्वाभ्यांरविबिंबरविबिंबभक्तं-फलोनभूव्याससमाकुभेतियत्सुंदरोक्तंतदसन्निहितांतमिति-महीव्याससंस्फुटा
र्कव्यवधानांतरमिति सूर्यसिद्धांतोक्तपासूर्यव्यासः स्फुटोयोजनात्मकोबिंबरूपः स्वसिद्धांतपूर्वोक्तोग्रास्यः मध्येंदुव्या
सगुणितंमध्यार्कव्यासभाजितमिति सूर्यसिद्धांतोक्तमाद्योबिंबयोजनात्मकपूर्वोक्तग्रास्यं-नस्वोक्तंस्फुटं-फलोन

२७७

भूव्यासपरिमितभूभास्वाद्योजनात्मिका-एवंयत्सिद्धांतसुंदरेज्ञानराजदैवज्ञैरुक्तंतदसंतमयुक्तमितिसर्वः॥१२॥ ॥
मन्वेतस्यानयनस्यसूर्यसिद्धांतमूलकत्वेनकल्पितत्वाभावादयुक्तंकुतोहेत्वभावादन्यथासूर्यसिद्धांतोक्तस्याप्यप्रा
माण्यापत्तिरितिप्राहुश्चीसूर्यसिद्धांतनिरुक्तगरुप्रकाशकेस्मत्पितृनिर्मितेवे-युक्तयुक्तसंख्याः समुपेक्षयाकुव्या
सग्रहादूषितमेवसम्यगिति-श्रीपद्मसूर्योक्तमयुक्तंनतिथोतितं-सूर्यसिद्धांतोक्तंयद्दृग्गणितंकठिनमितिसर्वः-त
स्यप्रकाशके-तच्चक्रीकरणाख्यतत्संज्ञके-प्रसंगसिद्धांतसार्वभौमसंज्ञपूर्वाणामस्माकंजनकेनरंगनाथ
ज्योतिर्विदाकृते-वे-प्रसंदिग्धं-सम्यक्तत्वविचारेणसिद्धांतसुंदरोक्तदूषितं-तिरस्कृतं-एवकारात्समर्थनप्र
कारनिरासार्थः-कथंदूषितमितिनः पितुरभिप्रायिकंहेतुमाहयुक्तयुक्तसंख्याइति-युक्तया-उपपन्नया-स्फुटेंदुभु
क्तिभूव्यासगुणितामध्ययोर्द्धता-लब्धंसंख्यीसनेनसूर्यसिद्धांतोक्तयाः संख्याः ज्ञानराजदैवज्ञैरनंगीकारेणात
स्तानिभूव्याससंख्यैवकेवलस्य-महादुक्तेरिषार्थः-सूर्यसिद्धांतोक्तमूलस्यास्यानयनस्यसूर्यसिद्धांतोक्तवि
रोधादयुक्तत्वमितिभावः-अथोपपत्तिसिद्धासूचीकथमवगतेयत्तत्तत्वचणोसूर्यसिद्धांतोक्तभूभानय

नीयश्लोकद्वयोपपत्तिरत्रोच्यते· भूव्यासहीनंरविबिंबमिंदुकर्णाहतंभास्करकर्णभक्तं· भूविस्तृतिर्लब्धफले
नहीनाभवेत्कुभाविस्तृतिरिंदुभागैरिति सिद्धांतशिरोमणौ सूक्ष्मप्रकारउक्तोस्योपपत्तिस्तदीकायांव्यक्ता· त
त्र भूव्यासोनस्वरविबिंबस्य ५७०० स्वल्पांतरांगीकारेणास्पष्टगतिभक्तमध्यगतिगुणितचंद्रमध्ययोजन
कर्णरूपस्पष्टेंदुयोजनकर्णोगुणस्तादृशसूर्यकर्णोहरस्तत्रैतत्खंडस्यकलाकरणार्थंत्रिज्यागुणश्चंद्रक
र्णस्तादृशोहरइतिचंद्रस्यपमध्यगतेस्तत्कल्पगुणहरत्वेननाशात्त्रिज्यामध्येंदुयोजनकर्णायास्त्रिज्यापव
र्तनेनहरः पंचदशाष्टगुणोग्रे· अवशिष्टभूव्यासहीनमध्यार्कबिंबयोजनानांरविस्पष्टगतिप्रथमग
तीगुणाहरो· चंद्रसूर्ययोर्मध्यमयोजनकर्णावपिक्रमेणगुणाहरौ· तत्रकर्णस्थानेलाघवात्तयोर्बिंबयोज
नानिगृहीतानि· यद्यपिसूर्यचंद्रयोजनकर्णानुसारित्वाभावाद्बिंबयोजनग्रहणमनुचितंतथाप्यल्पांतरांगी
कारेणात्रदोषः इंदुव्यासार्कव्यासयोर्भूगोलाध्यायोक्तकक्षाभूकर्णगुणितामहामंडलभाजिता· तत्कर्णाद्
तितत्कक्षाव्यासार्धत्वेनसुतरां· तत्रापिस्पष्टार्कबिंबयोजनग्रहणमध्यार्कयोजनबिंबेसूर्यस्पष्टगतिगुणिते

२७८

तंसूर्यमध्यगतिभक्तमितिसिद्धं· नचोक्तरासासूर्यस्पष्टमध्यगतीगुणाहरौभूव्यासमध्यार्कबिंबयोजनांतर
स्योत्पन्नोनकेवलंबिंबस्यतिभूव्यासस्तादृशोमहीव्यासइत्यनेनकथंसिद्धइतिवाच्यं· भगवतास्वल्पांतरेणाभ
हीव्यासस्ययथाप्रतिपत्तिस्तथांगीकारात्· महीव्यासस्फुटार्कग्रहणांतरमिष्टकालमध्यस्थस्फुटपरस्योभयत्रान्व
येनार्कग्रहणसंनिधानेनचसूर्यबिंबस्फुटरीत्यैवमहीव्यासस्यस्फुटत्वसिद्धेश्च· अथतत्खंडसिद्धंफलंभूव्यासा
द्धीनंभूभायोजनात्मि· तत्रकलाकरणार्थंभूव्यासस्यापरखंडस्यत्रिज्यागुणः स्पष्टचंद्रगतिभक्तमध्यगतिगुणित
चंद्रमध्ययोजनकर्णरूपस्पष्टयोजनकर्णोहरस्तत्रत्रिज्यामध्ययोजनकर्णोगुणाहरोगुणोनापवर्त्यहरस्थानेपं
चदशा· चंद्रस्पष्टमध्यगतीगुणाहराविति सूक्तोपपन्ना· भूभायाः सूच्यनुकारत्वात्· प्रथमखंडद्वितीयखं
डेहीनभूभायोजनात्मिकासापंचदशाभक्ताकलादिकेसूक्तमुपपन्नं· अस्मिन्नेवसूर्यसिद्धांतोक्तानयनेस्फुटा
र्कग्रहणावाच्यस्पष्टबिंबंसूर्यमध्यगतामध्यमंबिंबंसूर्ये स्पष्टगतासाकिमितिस्थूलानुपातमुपेत्यत्रिज्याक
र्णोमध्यमंबिंबंनदामंदकर्णोकिमितिसूक्ष्मानुपातेनबिंबानयनस्यप्रत्यक्षविरोधात्सूर्यवसितभस्तत्रैराशिकेनगृही

तं·नाहत्रास्फुटत्वंमहीव्यासस्याप्यंगीकृतं·सूत्रामपिस्यष्टंदुभुक्तिग्रहेनत्रिज्यामध्ययसनेनचंद्रमंदकर्णोगहि
तश्चेदसंतंसूक्ष्ममानयनंसुधीभिरूह्यं·पद्यबहुप्रकारीतरणाप्यतदेवमयोक्तं·भूव्यासहीनरविबिंब
मर्कमंदक्रतिश्रवणमध्यमयोजनाप्तं·चंद्रक्रतिश्रवणभक्तकुविस्तृतेर्यद्वीनंत्रिभोरुगुणावर्गगुणाकुभास्या
त्॥१॥ अत्रक्रतिर्मंदकर्णः·श्रवणामध्यमयोजनकर्णः·सूर्यसिद्धांताभिमतात्रिज्योतिध्येयं·यदितुभूव्यास
हीनंरविबिंबमित्यादौमध्यबिंबानुक्तेः प्रथममेवस्पष्टार्कबिंबग्रहणांतरामहीव्यासस्यस्पष्टत्वाप्रसिद्धामहीव्यास
स्फुटार्कश्रवणांतरमित्येवयथाश्रुतंसम्यक्·परंतुतदाभूव्यासोनार्कबिंबस्यसूर्यमध्यस्पष्टगतीहरगुणावव
शिष्टाबाह्यादपिभगवतास्वल्पांतरत्वादनुक्तौ·नचानुपातेसूर्यचंद्रयोर्मध्ययोजनकर्णावेवहीनौनस्फुटावि
तिमध्यस्फुटगतीहरगुणावनुत्पन्नौनाक्तावितिवाच्यं·चंद्रस्यस्पष्टयोजनकर्णस्वरूपग्रहणोत्पन्नसूत्राभ्रनु
क्तत्वापत्तेः·नचचंद्रकर्णस्यमध्यत्वेनग्रहीतेबहूंतरमतः स्पष्टत्वेनतस्यग्रहेसूक्तपपन्नो·सूर्यकर्णस्यमध्य
त्वेन——तेसत्यांतरमितिवाच्यं·तर्हिमध्यार्कबिंबयोजनग्रहणावश्यकतयास्फुटार्कश्रवणानुपपत्तेः·नचो

२७९

भयत्राग्रहीतेप्रत्येकमल्पांतरमपिबहूंतरमतएकत्रसूर्यगतिग्रहणमुचितमितिवाच्यं·विनिगमनाविरहात्
पूर्वंसूर्यबिंबस्यैवसूर्यस्यस्पष्टमध्यगतीगुणाहरोनमहीव्यासस्यभांसेनभयोरितिस्थूलसूक्ष्मविनिगमकेनुभांत्ये
सूर्यगतिग्रहणोचितात्पूर्वार्धस्यैवसिद्धेः·अथमहीव्यासस्यभूभाप्रथमखंडस्यचंद्रगतिगुणितभक्तस्यग्रहणे
नसूक्तावेवभूभाद्वितीयस्यखंडस्यभूव्यासोनस्फुटरविबिंबस्याप्योसूर्यगतिगुणानभजनंतथैवसूचितमि
तिनक्षतिरितिचेन्न·व्याख्याप्रसंगेसूर्यगतिग्रहणामानाभावात्·उपपन्नेरनुपस्थितेश्च·सूक्तपासूचनेनुचंद्र
गतिग्रहणापत्तेः नचमध्यार्कव्यासभाजितमित्यत्रमध्यपदंस्पष्टस्थानापन्नंप्रामादिकंलेखकहस्तदोषात्·तेन
स्पष्टगतिभक्तमध्यगतिगुणितमध्यार्ककक्षाव्यासयोजनरूपस्पष्टार्कव्यासभजनेसूर्यस्पष्टमध्यगतिगुणानभज
नेपर्यवसन्नेरावेतिवाच्यं·सर्वपुस्तकसंवादेनमध्यपदस्यैवभगवन्मुखनिर्गतत्वात्·किंच·सिद्धांतशिरोमणौभू
भाबिंबासूर्वस्पष्टसूर्यबिंबानुक्तेर्भूव्यासहीनरविबिंबमित्यत्रस्पष्टसूर्यबिंबग्रहणानोचितासक्षांतरप्रसंगइति·
स्फुटार्कश्रवणांतरं·मध्यार्कव्यासभाजितमित्यनयोः स्फुटमध्यपदेवपरित्येनवाज्ञेये·एतेनचंद्रमध्यगसाभू

भासस्तदा चंद्रस्य स्पष्टगतांकइति भूभासरूपं खंडं स्पष्टं सूचीसंज्ञं · सूर्यबिंबप्रमाणेनापरं भूभासो नस्फुटरविबिं
बं खंडं तदा चंद्रबिंबप्रमाणेन किमिति स्पष्टं द्वितीयं खंडं तयोः स्पष्टयोरंतरं स्पष्टा भूभेति सर्वमुपपन्नमिति को
रभाष्यांकं निरस्तं · उक्तानुपातात्तयोः स्पष्टत्वसिद्धौ मानाभावात् · स्पष्टत्वस्याप्रसंगाच्च · सूर्यचंद्रयोर्मध्यबिंबया
रनुपपत्तेश्च यत्तु भूभासस्य स्पष्टत्वं सूचीरूपमनुपपद्यमानं हृदि ज्ञात्वा भूभासएव प्रथमं खंडं भूभासो नस्पष्टरविबि
बस्य मध्यकर्णानुपातात्तयोरंतरेणापवर्तनान्मध्यबिंबे गुणाहरावुसाद्वितीयखंडमुभयोः कलीकरणं चंद्र
मध्यकर्णो नत्रिज्यामिताः कलास्तदा भूभांकाइसनुपातप्रमाणफलयोः फलापवर्तनेन प्रमाणस्थानापन्नपंचदशांक
रणेतितयोरंतरं भूभेसक्तं ज्ञानराजदैवज्ञैः सिद्धांतसुंदरे · इनावनीभासवियोगनिघ्नशशांकबिंबं रविबिंबभक्तं
फलोनभूभाससमाकुभासो शारंडुभक्ताकलिकादिकास्यादितिग्रंथेन · अत्र सूर्यभासः स्फुटार्कबिंबयोजनात्मको
नमध्ययोजनात्मकः · चंद्रार्कबिंबे गुणाहरो मध्ययोजनात्मको नस्फुटबिंबयोजनात्मको तदीकाकृच्चिंतामणेभिम
तो · उपजीव्यसूर्यसिद्धांतविरोधात् · तदुक्ततदुपपत्तापितदसिद्धेश्चेति · तदसत् · स्फुटेंदुभक्तिर्भूभासगुणिता मध्य

Dr. BHAU DAJI

योद्धृतेति सूर्यसिद्धांतोक्तयुक्तिसिद्धसूच्यनुक्तभूभासस्यैवाविकृतस्य ग्रहणात् · एतत्सूत्रास्तदीकाकृतस्तु भास्क
रोक्तभूभानयनेन सूर्यसिद्धांतोक्तमानयनं मध्यमगतिसंबंधेन यत्सिद्धांतज्ञातचरणोरुक्तं सूच्यनुक्तादिनातिल
घुभूतं · परंतु स्वामीष्टसिद्ध्यर्थं खंडयोर्गुणाहरोक्तमेणांचंद्रस्य स्पष्टमध्यगतीसूर्यस्य स्पष्टगतीग्रंथिकाविति खंडांत
रं मध्यमभूभाकलात्मकमेव साधवात्स्पष्टगतांतरगुणितं मध्यगतांतरभक्तमिति पर्यवसन्नं तन्मूलकृदनुक्तम
पि गणितज्ञानामदुरूहं स्वतो बगम्यमिति न कश्चित्तिरिस्साहुस्तन्नुष्ठं · गुणनभजनजातफलरूपखंडयोरंतरे पि
ते पूर्वमेव खंडांतराहुणाकयोरंतरगुणिताद्दयोरंतरेणभजनान्नदसिद्धेर्गणितांबुधिपारंगमानां सदसिप्रसिद्धेः
स्वतस्त्वचिंतामणिचिंतामणित्वं गणितकुल्याप्रवाहे निपातितं · अन्यथा गतिवशेन साधितार्कचंद्रबिंबयुक्तं
तरकलभ्यो विकृताभ्यएव भभायाः प्रतिलाघवेन साधनकल्पनापत्तेरिसलं परदोषगवेषणापल्लवितेनेति ॥१३
॥ ॥ · प्रथमभूभायाः सिद्धावपितस्याः शादकत्वकल्पमवगतमिसतस्तादिवसुः प्रथमं तस्याः शादकत्वसंभावना
यां कारणमुपपादयति · चंद्रस्य शीत्या कलिकामयासास्तेयासषड्वार्कुभं हुयोगे · केंद्रात्कुभायाभवतीदुबिंबं

याम्योत्तरेषु गतकालावयवस्मादिति· सा·भूछायाविस्तृतिर्बिंबरूपा·चंद्रस्य रीत्या· यथा चंद्रबिंबयोजनेभ्यश्चंद्रबिं
बकलाः पूर्वं सूर्येंदुमंदश्रवणार्द्धहीनत्रिज्यागुणमित्यादिना साधितास्तथा भूभायोजनेभ्यः कलात्मिका भू
भागणकेनहेया· सघट्टार्कस्वरूपा भूछायाबिंबात्मिका· चंद्रः अनयोर्योगे·योगकाले·एतेन चंद्रग्रहणमपि
ग्रहभेदयुतिरितिस्पष्टीकृतं· बिंबरूपाया भूछायायाः मध्यगतकेंद्रस्थानात्·याम्योत्तरान्यतरदिक्कारस्या
प्रांते·एवकारात्तदितरनिरासः·चंद्रबिंबं यस्मात्कारणात्स्थितं भवत्यस्यान्वयोऽग्रिमपद्ये ॥१५॥ ॥भूभायाः
छादकत्वं प्रतिपादयंश्चंद्रग्रहणस्वरूपमाह तस्मात्कदाचिच्छिवाणत्रिभाभूभेदुबिंबे कदलात्मिकाः स्फः·तदेंदुबिं
बस्य भवेत्प्रवेशो भूगोलभायां वाशिनोग्रहः स इति·तस्मात्प्राक्पठोक्तकारणात्·कदाचित्·शरस्याधिकन्यूनान्यत
रत्वसंभावनयात्सत्वानिश्चयात्·चंद्रस्य शरकलाः भूभाचंद्रयोर्बिंबकलयोर्योगार्द्धदलाः स्फुटा भूगोलछाया
यां चंद्रबिंबस्य प्रवेशः स्यात्·सः·प्रवेशश्चंद्रस्य ग्रहणं·भूभया चंद्रस्याछादितत्वेन दर्शनात् ॥१५॥ ॥अथ भू
भायाः छादकत्वेन संभवतीत्याशंकां निषेधति·ननु चंद्रकलाभिर्विनाशो वनिभाया भवतीति नग्रहः·इति चेन्न

२८१

विधोः कलाः स्वतो नोरवितस्ताः प्रभवंति येन चेति·चंद्रस्य कलानां किरणैर्भूछायाया नाशो भवति·तस्याः दीप्तभाव
रूपत्वात्·अन्यथा स्वरूपव्याघातापत्तेः·इति·चंद्रभूछाययोर्विरोधाद्भूजोग्रहणं नस्यादेवं यदि वदसि तर्हि त्वदुक्तं न सु
क्तं घटते·येन कारणेन चंद्रस्य कलाः स्वतश्चंद्रबिंबान्नो प्रभवंति·नोत्पद्यंते·चंद्रस्य जलगोलत्वात्·येन त्वदुक्तं शंकेत
किंतु सूर्यात्·ताः कलाऽत्पद्यंते तेन दोषइत्यर्थः ॥१६॥ ॥ननु मयूखाज्योत्स्नावत्वाच्चंद्रेणांधकाररूपाया भूभाया
निवारणान्नस्याः स्वरूपहान्या छादकत्वासंभवोऽन्यथा नेत्रतमोनिवारणानुपपत्तेरित्यतः कृतसमाधानाभिप्रा
यं स्फुटयति·भूम्यावरद्वारकरेण चंद्रे पतंति यस्माद्विकलः सुचंद्रः·भूभा प्रवेशं कुरुते तदा वग्रस्तः शशांकस्तम
सेव लुप्त इति·सूर्यात्षड्भांतरे चंद्रे स्पन्दारसति·भूमिगोलेन प्रतिबद्धाः ये सूर्यगोलस्य किरणाश्चंद्रबिंबे यस्माद्धे
तोर्न पतंति·अतो हेतोः सुचंद्रः·षड्भांतरात्सूर्यचंद्रयोर्मध्ये भूगोलावस्थानाभावात्सूर्यकिरणानामनवरुद्धत्वा
त्·विकलः कलारहितः सन्भूभाप्रवेशं कुरुते·चंद्रे यावति विभागे सूर्यकरेण प्रतिफलितास्तावान्विभागो निःप्रका
शो भूभायां प्रविष्टो भवति तो भूभानाशासंभवाद्छादकत्वेपक्षतिः एतदेव स्पष्टयति·अत एवेति·यतो विकल

चंद्रस्यभूभायांप्रवेशोनानुपपन्नोतएवसर्पः॰चंद्रस्तमासा॰भूछायया॰नराहुणा॰ग्रस्तः॰ग्रस्तइवसर्पः॰भूस्थज
नैर्दृश्यः॥१७॥ ॥सिद्धांतसुंदरकारमतमाहविनाराहुरू दुपातंशशोनग्रहोत्पादकःस्याद्धतोर्देसराहुःशा
शीनोकुंभेदस्त्रध्वंसपिधत्तेसहेतुग्रहद्वारतः सुंदरोक्तइति॰ग्रहणस्योत्पादकःशारःराहुरूपोयश्चंद्रपातस्तथ
तिरेकेणनैवस्यात्॰अतःकारणाद्देसराहुःपाताधिष्ठात्रीदेवतारूपः॰अन्यथापातस्थानस्याचेतनत्वेनग्रहा
कर्षकत्वानुपपत्तेः॰अतएवसूर्यसिद्धांते॰प्रदक्षपरूपाःकालस्यमूर्त्तयोभगणाश्रिताः॰शीघ्रमंदोच्चपाताख्या
ग्रहणागतिहेतवइत्युक्तं॰कुंभेदस्त्रध्वक्॰भूछायाचंद्रबिंबरूपेग्रस्त्रे॰प्रहारनिवारके॰धारयतीतिध्वक्॰
उक्तास्त्रक्रमेण॰चंद्रसूर्यौप्राच्छादयति॰फलितमाहसइति॰राहुः॰ग्रहणहेतुः॰द्वारतः॰भूभाचंद्रद्वारा॰कारणं॰नसाक्षात्॰सिद्धांतसुंदरेउक्तं॰तथाचतद्वाक्यं॰ग्रहणकारणंतार्क्ष्यशशांकयोर्वदनपुच्छविभक्तशरीरिणः॰अपमवृत्तविमंडलयोगाद्योर्निबसतस्तमसोमुनिभिःस्मृता॥१स्मृतिपुराणविरोधिजनैःस्मृतार
विधिषुग्रहयोःशशिभूयोः॰करणतांक्रमतस्तनराहुणा ग्रहणमिस्पितेस्वमतेजगुः॥२यस्योदिता

३८२

तैर्विधुपातसंज्ञासएवराहुःकथितोमहद्भिः॰तस्याप्यनंगीकरणेरवींद्वोःस्यान्मासिमासिग्रहणंसदैव॥
३॰प्राच्छादकोयद्यपिभूप्रभेदस्तथापिराहोरिहकारणत्वं॰पतायमाहुष्यनारेणचंद्रंसंछादकछायपुतिकरा
ति॥४पिधानयोग्यावनिभेदुबिंबस्तदेरिहास्त्रग्रहणक्रियायां॰अतःपुराणागमसंहितासुनोक्तंत्रवेरिलस्त्रचितेने॥५दत्रारपात्मजसायकस्तहतादत्रामुखोयुद्धपीतिविदोजगुः॰दत्रारपप्रभवेनदत्रानेनोहतइहा
पिपुराणजनस्तथति॰अस्यनाख्यानमरीचौग्रहणवासनाध्यायेस्पष्टं॥१८॥ ॥एतद्दूषयति॰तदसछ
शिपातदेवतागोरफलत्वादसुमन्नमनोत्तराद्याः॰अपिचावनिभाकथमुराग्रस्तरागाभावात्मतयाभवेदमूर्त्तेति॰
ततःसिद्धांतसुंदरोक्तमयुक्तं॰हेतुमाहशशिपातेति॰चंद्रपातस्थानाधिष्ठातदेवतारूपराहोः॰अफलत्वात्॰
प्रयोजनाभाववत्वात्॰ व्यर्थत्वादित्यर्थः॰प्राकर्षणविनेवविक्षेपमंडलावस्थितचंद्रकल्पनेनसर्वोप
पत्तेर्देवताकल्पनस्यानाप्यत्वादितिभावः॰प्राघाः॰गोलज्ञाः॰अमुं॰राहुं॰अत्र॰चंद्रपातस्थानदेवतात्वेन॰नां
गीकुर्वंति॰यद्वा॰अत्र॰ग्रहणे॰कारणत्वेननांगीकुर्वंति॰नन्वेवंपातोराहुश्चरहसेतिसूर्यसिद्धांतविरोधापत्ति

रिस्यस्वरसादारूपिचेति·नु·वितर्के·भूछायाः·तेजोभावस्वरूपत्वेनामूर्त्ता·इयन्तावच्छन्नपरिमाणानधिकर
णरूपा·कथं·रस्त्रभवेत्·अयोग्यत्वात्·।।१७।। ।।अथसिद्धांतमुपसंहरन्नाह·चांकाचाहरिरेवाकालावरणादि
भेदान्नछादकोराहुरितिब्रुवंति·यन्मानिनः·केवलगोलविद्यास्तद्दूरमूलस्मृतितोबहिश्चेदितिचंद्रस्यस्पर्शो
मोक्षौपूर्वापरयोः·सूर्यस्यपश्चिमपूर्वयोः·यथाचंद्रग्रहणेसर्वदेशेतथासूर्यग्रहणेसर्वदेशेतुल्यंनभवति·क
स्मिन्नपिदेशेल्पसंभावनायांनभवसपि·एवंचंद्रस्ययथासर्वदेशेषुयुगपत्स्पर्शादिकंतथासूर्यस्ययुगप
त्स्पर्शादिकंनभवतिकिंतुभिन्नभिन्नकाले·एतेरुक्तैः·प्राछादकभेदात्·अवगतात्·आदिपदाच्चंद्रग्रहणा
स्थितिकालात्सूर्यग्रहणस्थितिकालः·एषगव·इत्यादिज्ञातभेदादेकोराहुर्द्वयोर्नाछादकः·किंतुतयोः·एषगा
छादकोभूभेदः·अन्यथाद्वयोर्ग्रहणयोरेकरीतित्वापत्तेः·इदंचानियतचारकस्याछादकत्वंतुष्यतुदुर्जनइति
न्यायेनांगीकृतंबाधकमुक्तमन्यथाक्लाप्रसंगाइतिध्येयं·एवंयत्केवलगोलविद्याः·अतएवाभिमानिनोव
राहमिहिराद्याः·एवमुपरागकारणमुक्तंदिग्दर्शनिराचार्यैः·राहुरकारणमस्मिन्नित्युक्तः·ग्रास्त्रसद्भावइत्य

नेनवदंति·अत्रांकनेनदिति·यद्राहुनिराकरणपूर्वकंग्रहणसंस्थाप्रतिपादनंप्रागुक्तंतदित्यर्थः·वेदमू
लाःयाःस्मृतयोछादत्वाताभ्योबहिर्भूतंतिरस्कृतमितिचेद्दृश्यसि·स्वर्भानुरिहवाग्रासुरःसूर्यंतमसाविव्याधःस
विधूतनभराचलतिवेद ःराहुग्रस्तदिवाकरे·निशाकरेवेसादृश्यःस्मृतयःप्रसिद्धाः।।२०।। ।।तत्कृतंरयति·
राहुःकुभामंडलगःशशांकंशशांकगःछादयतीनबिंबं·तमोमयोग्रस्तवरप्रदानात्सर्वागमानामविरुद्धमेतदिति·
राहुःपुराणादिप्रसिद्धोसुरः·भूछायाबिंबाधिष्ठितःसंश्चंद्रबिंबंछादयति·चंद्रबिंबाधिष्ठितःसन्सूर्यबिंबंछादय
ति·ननुभूभेदस्यंधकाररूपतयातत्रतद्गमनादेलस्पर्शंप्रतीयतेसतआहतमोमयइति·अंधकाररूपःतम
स्कराहुःस्वर्भानुरित्यभिधानात्·तथाचरूपेवान्नविलक्षणाप्रतीतिरितिभावः·ननुतस्यासुरत्वेनयथेष्टविहा
रात्स्ववहवायोस्थितिनियमाभावाच्चकथंभूभाच्चंद्रबिंबस्थानेगमनंसंभवतीत्यतआहब्रह्मवरप्रदानादिति·
ब्रह्मणाःस्वस्मैयद्वरप्रदानं·ग्रहणकालिकलोकानुष्ठितकर्मजनितपुण्यांशभाक्करूपंतस्माद्ब्रह्मदत्तवरप्रभावा
दित्यर्थः·तथाचयोसावसुरोराहुस्तस्यवरोब्रह्मणायमाज्ञप्तः·आप्यायनमुपरागदत्तहुताशेनतेभविता·तस्मि

न्कालेसांन्निध्यमस्यतेनोपचर्यतेराहुरितिचराहोक्तपातत्वतद्गमनंनासंभवीतिभावः॥ अतः॥ उक्तात्॥ एतद्ग्रहणा
संख्याप्रतिपादनं॥ सर्वागमानां॥ वेदपुराणस्मृतिसंहितानां॥ अविरुद्धं॥ एकवाक्यतापन्नमित्यर्थः॥ प्रागुक्तछादक
स्यराहुधिकरणत्वात्॥ केवलराहोराच्छादकत्वनिरासादेतत्कल्पनयुक्तियुक्तं॥२१॥ ॥अथग्र
हणाद्ययंव्यवस्थाप्यपौर्णिमास्यंतेचंद्रग्रहणाख्यानोपयुक्ताः पूर्वोक्तपदार्थाः साध्यादस्याहअतः पूर्णिमांतेस्फुटा
सूर्यचंद्रौसमांशादिकौचंद्रपातोपिसाध्यः कुमाचंद्रबिंबकलाघ्नारम्बशांकग्रहज्ञानहेतोः पुरोक्तेति॥ यतः
सषड्सूर्यभूभाकृतंचंद्रग्रहणंशरस्याल्पत्वेभवसतदस्यर्थः॥ शेषंस्पष्टं॥२२॥ ॥भेदाख्ययोगबिंबानयनवि
शेषमाहबिंबजविस्तृतिः सा॥ त्रिज्याहताष्टाग्नियुगाग्निनिघ्नीभेदाख्ययोगस्फुटलिप्तिकाः स्फुरिति॥ कलानांचतुर्णां
ज्याचतुर्भिर्गुणिताबिंबीयव्यासः स्यात्॥ सा॥ व्यासरूपाज्या॥ स्वत्रिज्ययाभक्ता॥ अष्टत्रिंशाष्टतचतुस्त्रिंशाष्टतगुणि
ता॥ भेदयोगबिंबस्यस्पष्टाःकलाः स्फुः॥२३॥ ॥ग्रहणयोग्याःशरकलाग्राहशरोक्तमज्याक्रमजीवयोर्यद्वर्गे
क्यमूलंत्रिभजीवयाप्तैः गजाग्निवेदाग्निभिराहतंतच्छरस्यलिप्ताग्रहणस्फुटाः स्फुरिति॥ शरांशानामुक्तमज्या

२८४

क्रमज्ये॥ तयोर्वर्गयोर्योगस्यमूलं॥ यत्॥ तत्॥ त्रिज्ययाभक्तैरष्टत्रिंशाष्टतचतुस्त्रिंशाष्टतमानैर्गुणितं॥ ग्रहणशरस्य
कलाःस्पष्टाःस्फुः॥ अत्रोपपत्तिः॥ शरांशाः कदंबप्रोतवृत्तचंद्रभूभाबिंबयोः केंद्रांतरात्मकाक्षबिंबस्यव्यासपं
क्तौस्वजातीयत्वार्थंदंडरूपाःकार्याः॥ अतस्तद्भुक्तमज्याक्रमज्ययोर्वर्गैक्यमूलंकेंद्रांतररूपासंपूर्णज्यारेखाका
रा॥ तस्याश्चक्रकलापरिधिव्यासार्द्धमितत्रिज्यानुरोधात्मानकलात्मजातीयाः भवंति॥ अन्यथावक्ष्यमाणांतरा
नुपपत्तेः॥ इदमेवग्रहणायोग्यंस्पष्टत्वे॥२४॥ ॥ग्रासमानमाहसंछाद्यसंछादकबिंबयोगखंडंशरोनपिहितं
भवेत्तत्॥ छाद्यादल्पंयदिपूर्णमतत्तत्राधिकंयसिहितंचखस्येति॥ संछाद्यश्चंद्रः संछादकोभूभा॥ अनयोर्बिं
बस्यस्फुटकलयोर्योगस्यार्द्धंशरस्फुटकलोनं॥ तत्॥ शेषं॥ प्रवेशरूपंग्रासः स्यात्॥ छाद्यमानाच्चेदनल्पस्तदा॥ त
त्॥ ग्रहणं॥ पूर्णंस्यात्॥ तत्र॥ पूर्णग्रहणग्रहणं॥ यदधिकंछाद्यमानादधिकं॥ तत्खस्यपिहितंस्यात्॥ मानार्द्धयो
गतुल्यशरेदयोर्बिंबयोर्नैम्योर्योगोनतुप्रवेशः॥ अधिकबिंबसंयोगासंभवाद्ग्रहणाभावः॥ न्यूनेतुयावदंतरं
तन्मितःछाद्यस्यछादकेप्रवेशः॥ एवंसंपूर्णग्रासेछाद्यबिंबादधिकोग्रासः सग्रासराव॥ बिंबादभितग्राका

राशेवसत्वात्॥२५॥ ॥स्थित्यर्द्धमर्द्धियोरानयनं त्रिभिः पद्यैराह मानैक्यखंडस्य कृतेः स्फुटेषुवर्गोनितायाः पदखंडमाप्तं गजाग्निवेदाग्निवेदाग्निभिराहतं तत्त्रिभज्यया चापमतोलवादि॥२६॥ निष्ठखसूर्यैः राशिसूर्यगसौभागांतराप्तं स्थितिखंडनाड्यः मानांतरार्द्धस्य कृतेः स्फुटेषुवर्गोनितायाः पदखंडमाप्तं॥२७॥ गजाग्निवेदाग्निभिराहतं तत्त्रिभज्यया चापमतोलवादि निष्ठखसूर्यैः राशिसूर्यगसौभागांतराद्राशेरन्मर्द्दजखंडनाड्य इति पदखंडं। मूलार्द्धयन्त्रदेतेरंके ३५३२ भक्तं स्वाभिमतत्रिज्यागुणितं दृग्चक्रकलापरिधिव्यासार्द्धमितत्रिज्याप्रमाणसिद्धाचाज्यायाः स्वत्रिज्यानुरूपत्वमुक्तं अतः फलात् धनुर्भागाद्यं विराशिकेन गुणितं चंद्रसूर्यगसौभागांतरेणाभक्तं फलं स्थित्यर्द्धघटिकाः उक्तरीत्या मर्द्धघटिकानयनं स्पष्टार्थं॥२८॥ ॥अस्मात्स्थित्यर्द्धात्स्पर्शमोक्षीयस्थित्यर्द्धं आहतिष्यंतकालात्स्थितिखंडकेन पूर्वोत्तरास्वसमयत्रारायो ताभ्यां भवतां स्थितिखंडकेयते स्पर्शमोक्षस्थितिखंडके स्त इति तिष्यंतकालमवधिं कृत्वा स्थित्यर्द्धात्तरिते पूर्वोत्तरकालयोर्त्रारा पूर्वोक्तरीत्या स्फुटयस्तस्तास्यांत्राराभ्यां यउक्तविधिना स्थित्यर्द्धं पृथक्पृथक्स्तः तत्क्रमेण स्पर्शमोक्षयोः स्थित्यर्द्धस्तः॥ २२५

॥२७॥ ॥आभ्यां प्रसेकमसकृत्त्वरितास्तस्मादित्यभिप्रायेणाह स्पर्शस्थित्यर्द्धं तिष्यंतकालात्पूर्वजातेन पुण्यार्द्धं स्थितेर्यत् तत्स्यात्स्पर्शात्मुहुर्मोक्षजार्द्धं नानंतर्यो द्वाणातो मोक्षजार्द्धमिति तिष्यंतकालात्स्पर्शस्थित्यर्द्धं नांतरितपूर्वकाले प्रागुक्तरीत्या स्फुटयन्नानयनं यत् उक्तविधिना मुहुर्यावदविशेषावधि स्थितेरर्द्धं तत्स्पार्शिकं स्थित्यर्द्धं स्यात् एवं तिष्यंतकालान्मोक्षस्थित्यर्द्धं न आनंतर्यात् अनंतरकालिकाच्छराद्युक्तविधिना स्थित्यर्द्धमसकृत्साधितं यत्सांसिकं स्थित्यर्द्धं स्यात्॥३०॥ ॥उक्तरीतिमर्द्धार्द्धं तिद्दिनान्स्पर्शमोक्षसंमीलनोन्मीलनकालानाह्वानमाह एवं मर्द्धार्द्धं मुहुः स्पर्शमोक्षांतः स्थितिष्यंतात्क्रमात्स्पर्शमोक्षौ स्थित्यर्द्धाभ्यां प्राक्परत्र स्तः एवं मर्द्धार्द्धाभ्यां मीलनोन्मीलने वेति एवं उक्तरीत्या तिष्यंतान्मर्द्धार्द्धं न पूर्वोत्तरकालयोरुत्पन्नत्राराभ्यां मर्द्धं स्पर्शमोक्षमर्द्धार्द्धं ताभ्यां स्वमर्द्धार्द्धं उक्तरीत्या मुहुः स्पर्शमोक्षांतः स्थक्रमेण तत्स्थित्यर्द्धांतर्गतेस्तः स्पर्शमोक्षकालावाहतिष्यंतादिति स्थित्यर्द्धाभ्यां स्पार्शिकमोक्षिकाभ्यां प्राक्परत्र पूर्वोत्तरकालयोः स्पर्शमोक्षग्रहणारंभसमाप्तीक्रमात्स्तः एवं तिष्यंतात्पूर्वोत्तरकालयोः स्पार्शिकमोक्षिकमर्द्धार्द्धाभ्यां क्रमेण मीलनोन्मीलनेखग्रासारंभसमाप्तीस्तः॥३१॥

॥ ॥संगस्पर्शप्रतिजानीते॰ अत्रोपपत्तिरिति॰॥ ॥स्थित्यर्द्धानयनीयप्रथमपक्षोपपत्तिमाह ग्रास्यग्राहक
बिंबनेमिमिलनेनतत्केंद्रयोरंतरं मानार्द्धवासमं भवति॰ राशिशरः कोटिर्भुजः स्यात्तयोः कृत्योरंतरतः पदं यु
तिग्रहणांतेषु मूलांतरे क्रांतिसाम्यवलयेतदाध्वनुषु पूर्णस्य पूर्णज्यके॰ मंडलनेमियोगस्पर्शमोक्षान्यत
रकालिके॰ तयोर्ग्रासग्राहककेंद्रयोरंतरं तिरश्चीनं॰ मानार्द्धयोर्योगतुल्यं कर्णः॰ चंद्रशरोयाम्योत्तररूपः कोटिः॰
तयोः कर्णकोट्योः वर्गयोरंतरान्मूलं भुजः स्यात्॰ तत्स्वरूपमाह युतीति॰ क्रांतिवृत्ते॰ युतिकालरूपतिथ्यंतीयशर
स्यमूलं क्रांतिवृत्तप्रदेशविशेषः॰ तद्रहणारंभसमाप्त्यन्यतरकालिकशरमूलसंबद्धक्रांतिवृत्तप्रदेशविशे
षः॰ अनयोर्मध्येल्पभागे क्रांतिवृत्ते केंद्रात्स्वरूपध्वनुषः संपूर्णस्य संपूर्णज्यारूपइत्यर्थः॥३२॥ ॥स्थिति
खंडघटिकानयनोपपत्तिं निमीलनोन्मीलनस्वरूपं चपक्षाभ्यामाह गतसंतरांतर्यदिषष्टिनाड्यस्तदर्द्धचापद्वि
गुणांशाकैः काः॰ इष्टागताः स्फुटाः स्थितिखंडनाड्योघटिकाग्रहणे निमग्नतादिः॥३३॥ निमीलनं तत्र तु बिंबकेंद्रां
तरं स्वमानार्द्धवियोगतुल्यं॰ संग्राहकान्निः सरणादिरेवं ग्रासस्य चोन्मीलनमत्र तस्यादिति॰ अत्र गतसंतरा

२८६

र्थं भूभागतिः सूर्यगतितुल्यैव॰ तस्य॰ संपूर्णज्यारूपभुजस्यार्द्धं॰ अर्द्धज्यास्याः धनुरर्द्धं धनुः तस्य द्विगुणांशाकाः सं
पूर्णचापांशास्तैः काइष्टसमुपातादागताः स्थित्यर्द्धघटिकाः॰ अनंतरं ग्राहकमर्दति॰ अस्य ग्रासस्य निमग्नतानिम
ज्जनं तस्यादिरारंभो निमीलनं॰ तत्र निमीलने तु॰ ग्रासग्राहकमंडलकेंद्रयोरंतरं स्वमंडलव्यासमानयोरर्द्धयोरंतरतुल्यं
भवति॰ एवं क्रमेणापरसंग्राहकग्रासान्निः सरणस्यारंभ उन्मीलनं च॰ समुच्चये॰ अत्र॰ उन्मीलने॰ तत्॰ स्वमानार्द्धांतरतु
ल्यं बिंबकेंद्रांतरं स्यात्॥३४॥ ॥मर्दार्द्धोपपत्तिमाह मानार्द्धैक्यमानखंडांतरालकर्णश्चत्वाजात्यमुक्तं यदत्रः तस्मान्ना
द्यः प्रोक्तरीत्यार्द्धमर्दः खगास्थित्यर्द्धरूपो निरुक्त इति॰ मानार्द्धैक्यरूपकर्णस्थाने मानार्द्धांतरमितं कर्णश्चत्वा॰
अत्र संपे॰ उक्तं यत्॰ अस्य जात्यं॰ तस्माज्जात्यक्षेत्रात्मोक्तविधिनायाः घटिकास्ताः अर्द्धमर्दः॰ मर्दार्द्धमित्यर्थः॰ खगास
स्थित्यर्द्धरूपउक्तः॥३५॥ ॥अस्य कृत्साधनोपपत्तिमाह तिथ्यंतमध्यसमयेननिरुक्तजात्यं स्पर्शादिके भवति
गोलविदा बोध्यं॰ तस्मान्निरुक्तघटिकायरणादिकेषाः सूक्ष्मा भवंति तत्र यमुद्भूताः स्ताइति॰ गोलज्ञेनज्ञेनज्ञेय
मुक्तजात्यक्षेत्रं॰ तिथ्यंतरूपा मध्यकालस्तस्मिन्नस्याधनसहकर्मणा निर्वाहः स्यात्॰ किंतु स्पर्शकाले॰ आदिपदा

न्मोक्षकालेसंमीलनोन्मीलनकालयोश्चैवस्यात्-तस्मात्कारणात्-उक्तरीत्या स्थित्यर्द्धमर्द्धघटिकाः-ग्रहणादिके
षोः स्पर्शमोक्षसंमीलनोन्मीलनकालिकशरेभ्यइत्यर्थः सूक्ष्माभवंतिवक्ष्यास्थितेः-मध्यकालिकशरात्स्थूलाः-
स्पर्शादिकालस्यपूर्वमज्ञानात्-ततः स्थूलत्वादेव-ताः स्थित्यर्द्धमर्द्धघटिकाः सुहृत्कृताः॥३६॥ ॥सिद्धांतसुंद
रकारोक्तं विशेषमनूद्यखंडयति-पर्वांतः किलसाधितोभवलयसूर्यैर्दचिद्भांतरात्तस्मिंश्चिंवसमागमोनहियतश्च
द्रःशाराग्रेस्थितः-तस्मात्रायनदृष्टिसंस्कृतविधानीततिथ्यंतकेचिंबेकंभवतीतियद्भिगादितंज्ञानेनतन्नैवसदिति-
क्रांतिवृत्ते-सूर्यश्चंद्रश्चिद्भंव-तयोरंतरात्सूर्यावधेरित्यर्थः-पर्वांतः ग्रहणयोग्यतिथ्यंतकालः साधितस्तस्मिन्पर्वांते-सू
र्यचंद्रयोर्बिंबस्वरूपयोः-युतिर्नहिस्यात्-किंतुद्वयोर्भागचिद्भाभेदरूपयुतिः स्यात्-चंद्रग्रहेतुभूभारूपसषड्भार्केणा
तिथ्यंयं-बिंबयोगाभावेहेतुमाह्यतइति-चंद्रबिंबंशराग्रेस्थितंभवति-तस्यशरस्यकदंबाकुरुद्वात्-अवमो
तवृत्तेयुतेर्भास्करांगीकृतत्वात्तत्रतदसंभवात्-ननुतर्हिबिंबयोर्योगः कुत्रस्यादतआह तस्मादिति-पर्वांतेयो
गाभावादित्यर्थः-प्रायनदृक्संस्कृतचंद्रात्साधिततिथ्यंतकाले-सूर्यसषड्भार्कान्यतरायनदृक्संस्कृतचंद्रचिद्भा २९७

भेदरूपेभ्रवसूत्रे-द्वयोर्बिंबयोः संबंधाद्योगोभवति-रवंयत्-ज्ञानेन-नामैकदेशेनामग्रहणाद्ज्ञानराजदे
वज्ञेन-पुनरार्यभट्टास्वज्ञानाधिक्येनोक्तं-भवतीतिकिंनविहितंपूर्वंनैविओवयमितिस्वग्रंथतदुक्तेः-यद्-ज्ञा
नेनेतिसंबोधनं-ज्ञानराजेत्यर्थः-त्वयैवंयदुक्तमिति-तत्-समीचीनंनैवस्या॥ ३७॥ ॥अत्रहेतुंपद्याभ्यामु
पपादयति-सूर्यंदुचिद्भांतरजातपर्वविरामकालेशशिभूभयोर्वा-चंद्रार्कयोः पूर्वपरांतरस्याभावाद्वृत्ते
पकदंबसूत्रे॥३८ तद्याभ्यसौम्यांतरकेपिबिंबयोगः सुधीभिः परमोनिरुक्तः-नत्विंदुतः सायनदृक्फला
त्सः पर्वांतकेस्याद्भवसूत्रयोगादिति-स्फुटसूर्यचंद्रांतरासन्नपर्वांतकाले-चंद्रभूनयोः चंद्रसूर्ययोः वा-
यद्यायोग्यपर्वसंबंधार्थकः-कदंबसूत्रे-तयोर्बिंबयोर्दक्षिणोत्तरांतरेपिविद्यमानेसति-क्रांतिवृत्तेपूर्वा
परांतरस्याभावात्-सुधीभिर्गोभिज्ञैरार्यभटादिभिः-बिंबयोर्योगः-परमः उत्कृष्टः तत्पूर्वोत्तरकालयोरंत
रस्यतिर्यक्त्वेनाधिकत्वात्-प्रायनदृक्फलयुताच्चंद्रात्-पर्वांतकाले-सः-बिंबयोगः परमस्त्वदभिमतोभ्र
वसूत्रयोगात्मनीतियोग्योपिननुतेः स्वीकृतः-क्रांतिवृत्तेराशिभद्वावात्तच्छारयोगस्यफलोपजीव्यत्वात्-अत

एवक्रांतिवृत्तस्यकदंबसूत्ररूपयाम्योत्तरवृत्तेयोगार्थमल्पांतरमेकजातिसंबंधेनस्वीकृतं·दृक्कर्मणायन
भवेननसंस्कृतोचेत्सूत्रेतदात्वपमवृत्तजयाम्यसोम्यइसनेनभास्कराचार्यैःपक्षांतराघटनेनांगीकृतत्वाच्च
॥३७॥ ॥कदंबयोस्तारामावात्तत्कृतरप्रतीतेर्ध्रुवसूत्रेंयुतिप्रतीतेरायनदृक्संस्कृतचंद्रसाधितपर्वांतका
लेएवपरमोयोगइत्यभिप्रायेणाह्रांकामनूद्यनिषेधति·ध्रुवानुराधासरपूर्वभदाभावात्प्रतीतेर्युतिरत्रमुख्या·
एवंतदापूर्वपरानुराधात्वदेवकालेपिनतत्प्रतीतिरिति·ध्रुवसूत्रानुराधाद्यपूर्वपरांतरबिंबयोस्तस्याभावा
त्·प्रतीतेः·पूर्वापरांतराभावस्यानुभवादित्यर्थः··अत्रध्रुवसूत्रे·प्रायनदृक्संस्कृतचंद्रानीतपर्वांतकालेच
युतिर्मुख्या·चंद्रचिह्नानीततिथ्यंतकालिकयुतेःसकाशात्साधनेसर्थः·एवं·प्रतीत्यागीक्रियतेचन्नहीत्यर्थःपू
र्वपरानुराधात्·स्वदेशापूर्वापरवृत्तीययाम्योत्तरस्थानस्थप्रोतदक्षिणोत्तरवृत्तवशादित्यर्थः·सदभिमतयो
गकालेप्रतीतिविषयइत्यपिशब्दार्थः·तस्य·समवृत्तीययाम्योत्तरवृत्तसंबंधनाभिमतपूर्वापरांतराभावात्स
कयोगस्यस्वदेशानुभवसिद्धस्य·प्रतीतिरनुभवोनस्यात्·अयंभावः·देशासंबंधेनपूर्वापरांतराभावेपक्षिते २८८

क्रांतिवृत्तीययाम्योत्तरवृत्तावस्थानंद्वयोर्युतिःदेशासंबंधेनुस्वदेशापेक्षापूर्वकनिरक्षदेशीपयुतिग्रहणमाना
भावद्ध्रुवसंबंधस्याप्रयोजकत्वाच्चस्वदेशासंबंधेनपूर्वापरांतराभावग्रहणमुचितं·तेनाक्षदृक्फलसंस्कृतचं
द्रसाधितपर्वांतेपरमयोगसंभावनायास्तत्कल्पनापत्तिरिति॥५०॥ ॥इष्टापत्तिरित्यभिप्रायेणाह्रांकानिरा
कुर्वन्नुपसंहरति·अपन्नस्तगुप्तोक्तबिंबैक्यकालेमतोयोगमध्योयदीदृत्वयेवं·निरुक्तंनपूर्वेश्वतस्माद्यपोक्तं
समीचीनमेवंमरीचौबहूक्तमिति·अपसाह्रांकाद्योतकं·योगमध्यः·योगपरमत्वं·ब्रह्मगुप्ताभिमतबिंबयोगका
ले·पूर्वोक्ते·अंगीकृतं·आयनदृक्कर्मणाउपलक्षणात्तादिदंचेद्दृसितहिंसया·एवं·आक्षदृक्कर्मसंस्कारोग्रहणे
ननिरुक्तः··दोर्ज्यासत्रिभसायनांशकविधोर्लब्धीन्निचंद्राहताहंताप्तापमसिंजिनीहनिहिताबाणेनसाम्निज्य
या·भक्तालब्धकलाविधोधनामुणाभिन्नेवदिक्तेरारकांसोरायनदृष्टिकर्मविहिताच्चंद्रान्निपिःपर्वणीतिवदा
क्षदृक्कर्मसंस्कारपक्षस्यसिद्धांतसुंदरेनुक्तेः··इष्टदिष्टजपरिस्फुटरवेटक्षायनंनयमकर्मविधायेतिग्रहणसधिका
रेप्याक्षदृक्कर्मसंस्कारानुक्तेश्च·ननुमदनुक्तमपियुक्तिसिद्धत्वात्कार्यमतआहपूर्वैश्चेति·पूर्वैःसर्वैर्ग्रंथकारैर्न

तदुक्तं ग्रहणोदक्कर्मद्वयानुक्तासदक्कर्मानुक्तेरपि फलितत्वात् ग्रहणादन्ययोगाच्च कालभालग्नसाधने अंशोन्न
तोदयांशकस्यदक्कर्मादाविदं स्मृतमिति शाकल्येन निषिद्धत्वाच्च पुनश्चैतत् देशसंबंधेन योगांगीकारे स
र्वदेशाकाले योगासंभवात् कतरदेशायोगप्रामाण्येन साधारणफलवाच्यं तत्रैकदेशग्रहणनियामकाभा
वाद्विनिगमनाविरहाच्च सफलमुपसंहरति तस्मादिति उक्तदूषणाद्ध्रुवसूत्रयोगस्वदेशीययानिरासादिसर्वः
परिशेषणादेशासंबंधेन युतिग्रहणं प्राकाशगोलयुतिः कदंबसूत्रस्यासर्वदेशसाधारणपंगीकार्यो फलोपजी
व्येति पूर्वोक्तं तदेवसमीचीनमित्यर्थः इदं विस्तरेणामया पूर्वमेव निरूपितं नाधुनेत्याहुराचार्यमिति अनयारी
त्या मरीचौ सिद्धांतशिरोमणिमरीचौ मस्तुतबहुः विस्तृतमुक्तं अत्रग्रंथविस्तरभयात्संक्षेपेणात्तसारमुक्तमि
तिभावः ॥५१॥ ॥अथाभीष्टकालिकग्रासानयनार्थमभीष्टकालिकंकर्णापद्याभ्यामाह स्पर्शाग्रतः स्थान्निक
मिष्टमुक्तं प्राङ्मोक्षतो मोक्षिकमत्र पूर्वैः इष्टोनितेन स्थितिखंडकेन गतांतरांशा रविचंद्रयोर्घ्नाः ॥५२॥ ॥
तत्खार्कभागस्य गुणास्त्रिभज्याभक्तांगमुन्यष्टरसैर्विनिघ्नः भुजो भवेदिष्टशरस्तु कोटिस्तद्वर्गयोगस्य पदं स्व

कर्णाद्इति स्पर्शोत्तरं यद्घटिकादिकं स्पर्शास्थितिसंतर्गतमिष्टं तस्पर्शसंबंधिपूर्वराचार्यैरुक्तं मोक्षकालात्सर्वयदि
ष्टघट्यादिमोक्षस्थितिसंतर्गतं मोक्षसंबंधितदुक्तं सूर्यचंद्रयोर्गतयोरंतरांशाः स्वेष्टोनेन स्थितिखंडकेन गुणिताः
कार्याः तेषां विंशत्यधिकशतभागोग्रासस्तस्य ज्या चक्रकलापरिधिव्यासेनोक्तमितेन गुणयेत्त्रिभज्यया भक्ताफ
लं भुजो भीष्टकालिकः स्यात् इष्टकालिकशरः पूर्वोक्तशरात्ग्रहणायोग्यः कलात्मकः साधितः कोटिः स्यात् तया
भुजकोट्योर्वर्गयोगस्य मूलं स्वाभीष्टकालकर्णः स्यात् अत्रोपपत्तिः स्थित्यानयनवत्परिसेन तथाहि संपूर्णा
ग्रासेन स्थितिसर्वघटिकाभुजसंबद्धाग्रतो भीष्टकालेष्टघट्यादकर्कंद्वयोरंतरं कर्णः यास्योत्तरांतरं शरः कोटिः इ
ष्टमध्यकालिकशरमूलयोरंतरस्य त्रैक्रांतिवृत्तप्रदेशासंपूर्णज्यारूपं भुजइति क्षेत्रे तेनेष्टकालानं स्थितिसंबंधि
जकालः अस्य षष्ट्यघटिकाभिर्गतसंतरांशास्तद्दष्टघटीभिः काइत्यनुपातेन भुजसंबद्धांशास्तद्दृष्टस्य ज्यादिगु
णाभुजः अयं स्वत्रिज्याप्रमाणेनापेक्षितस्य चक्रकलापरिधिव्यासार्द्धरूपसूर्याघमितत्रिज्याप्रमाणेन साधि
तः भुजतात्कालिकशररूपकोटिभ्यां कर्णस्तात्कालिक इति ॥५३॥ ॥कर्णादिष्टग्रासानयनमाह कर्णोनि

तं बिंबदलैक्यमेतच्छृंगोन्नतिप्रोक्तहरेणभक्तं ग्रासांगुलाद्यो भवतीष्टकाले यातेष्यकः स्पार्शिकमोक्षिकांत इति कर्णो
नानमानैक्यखंडांतकलात्मकमभीष्टछन्नं शृंगोन्नत्यधिकारोक्तहारेणभक्तं फलमिष्टकाले ग्रासांगुलादिकः स्पा
र्शिककालमोक्षिककालयोर्मध्यक्रमेणायातेष्यः स्यात् स्पर्शमोक्षकालमानैक्यखंडस्य कर्णत्वात् कर्णोनमानैक्यखं
डं ग्रासः कर्णस्य मध्यकालाभीष्टकालांतरकालसंबद्धग्रासस्वरूपत्वात् हारस्य कांगुलकलात्वाद्धारभक्तो ग्रासां
गुलादिरेव स्यात् ॥५५॥ ॥पद्यत्रयेणाभीष्टग्रासात्कानयनमाह मध्यग्रहात्मकयोः क्रमेणाग्रासे तगम्यांगु
लकाच्चकालः ग्रासांगुलाद्यः स्वहरेणनिघ्नस्तद्दृग्बिंबैक्यदलं स्वकर्णः ॥५५ तन्मध्यकालेषु जवर्गभेदान्मू
लं षडद्रिषरसर्तुतंघ्नं त्रिभज्यया तद्भुजरभ्रसूर्यैर्निघ्नं जवांशांतरहृत्फलोनं ॥५६ स्थित्यर्द्धं स्यादिष्टकालो घ
ट्यादिर्यातगम्यकः तत्कालबाणतः साध्यो सद्वत्कालातिसूक्ष्मक इति मध्यग्रहकालात्पूर्वोत्तरकालयोः क्रमेणा
ग्रासस्य यातगम्ये भवतः तयोरंगुलात् ज्ञासभिप्रायेणैकवचनं अंगुलमानाभ्यामित्यर्थः कालाग्रासस
बंधी यातेष्यः साध्यः चाग्रासपूर्वोक्तानयनेन समुच्चयार्थकः तमाहग्रास इति अंगुलात्मकोग्रासो यातेष्यः २९०

स्वहारेणगुणितः कलात्मकोग्रासस्तद्दृग्बिंबमानैक्यखंडमभीष्टकालिकः कर्णः ग्रासाद्दृक्केंद्रयोस्तिर्यगंतरं
सकर्णः मध्यकालिकहारश्च ग्राभ्यामुसन्नौ पावर्गौ तयोरंतरान्मूलमिष्टकालिकभुजरूपं संपूर्णज्यात्मकं अस्यचा
पकरणार्थमर्द्धज्यात्वसंपादनार्थमर्द्धं स्वत्रिज्यानुरूपसिद्ध्यर्थं त्रिज्यागुणांसूर्याद्यभिमतत्रिज्यया गजरामवेदरा
म मितया भक्तं तद्भुजर्द्धिगुणांभुजांशाः गसंतरांशोः षष्ठिघटिकाहतभुजांशोः काष्ठानुपातेन मध्यग्रहाभीष्टकाल
योरंतरात्मकः कालः फलरूपस्तेनोनं स्वस्थित्यर्द्धं षघाटिरिष्टकालः स्पर्शमोक्षस्थित्यंतर्गतत्वाक्रमेणायातेष्यायं म
ध्यकालिकहारांगीकारेण पूर्वमिष्टकालाज्ञानेन तात्कालिकहारस्याग्रहाद्भुजस्य इतितत्कालहारादुक्तरीत्या सकलसाध्यः
परिवर्त्तेतेति सूक्ष्मः कालः स्यात् ॥५७॥ ॥अथावसरसंगतासूर्यग्रहणविवक्षुः प्रथमं तद्भूमिकापद्याभ्यामाह दृग्गं
तकालेषु समो रवीदृस्पष्टो विधुर्योरशिनोत्रपातः सूर्यग्रहज्ञानं निमित्तमारोहदृग्गं नलग्नं त्रिभहीनमेतत् ॥५८॥
खगप्रवृत्तास्य विलग्नतो यानाड्यः पुरोक्तादिनयातकालः अस्माच्छिभोनस्य नरः प्रसाध्यः पूर्वोक्तरीत्या स्यच
दृग्यकास्यादिति अथ चंद्रग्रहणगणितनिरूपणानंतरं अमावास्यांतकाले सूर्यचंद्रौ स्पष्टौ समौ रवेरादिना

सूर्यग्रहणाद्ज्ञाननिमित्तं प्रथमं साध्यो॰ अत्र॰ अमांते॰ चंद्रस्य पातस्तदर्थं साध्यः॰ ततो मांतकालिकं लग्नमुक्तरीसा
साध्यं॰ एतल्लग्नं त्रिभोराशिभिरूनं ग्रहं प्रकल्प्य॰ अस्य त्रिभोनलग्नपग्रहस्य क्रांतिहृत्प्रदेशविशेषविद्वात्मक
स्य॰ विलग्नात्पूर्वानीतात्॰ याः पूर्वोक्तरीसाघट्यः ताः अस्य त्रिभोनलग्नस्य दिनगतकालः॰ अस्मात्कालात्पूर्वोक्तरीसा॰
त्रिभोनस्य शंकुः प्रसाध्यः॰ अस्य शंकोश्चकारात्पूर्वोक्तरीसाद्ज्या भवत्येव ॥५७॥ ॥ लंबनानयनं मध्यग्रहण
कालं च तात्कालिकानि लग्नाद्युपकरणानि साध्यानीति पद्यचतुष्टयेनाह त्रिभोनलग्नस्य नरारवींदोः कुज्ञसं
त्रेणाहतो विभक्तः॰ त्रिभज्यया लब्धः परलंबनज्ये॰ अष्टत्रिभोनांगविवर्जिताभ्यां ॥५८॥ सूर्येंदुभ्यां दोर्ज्यकाभ्याहते ते त्रि
ज्याभक्ते लब्धे चापलवाद्य॰ तद्दिग्लेषतिथिकाः सूर्यचंद्रगतार्भदेतोद्भूताः षष्टिनिघ्नाः ॥५९॥ घट्यादिलंबनमिदं
सहितं च हीनं दर्शांक्रमाच्छिग्रहहीनविलग्नतश्च॰ हीनाधिकारविविधुभवतस्ततस्तत्तात्कालिकार्कशशिल
ग्नवशात्स साध्यं ॥५२॥ तेनापि दर्शांतः स्मृतरीतितोत्र संस्कार्यएवं खलु मध्यकालः मुहूर्भवेत्तत्समयेविलग्न
सूर्येंदुबिंबेंदुशराः पुरोक्ते॰ त्रिभोनलग्नस्य शंकुः सूर्यचंद्रयोः कुज्ञसूत्रेणाग्रस्यमाणास्वकुज्ञसूत्रा

२९३

भ्यामिस्पर्शः॰ स्थानद्वयेगुणितः॰ उभयत्र त्रिज्यया भक्तः फलेस्वे॰ परमलंबनज्ये स्तः॰ अनंतरं त्रिभोनलग्नेन हीं
नाभ्यां सूर्यचंद्राभ्यां सकारात्॰ भुजज्याभ्यामिति तृतीयाद्विवचनं॰ ते परमलंबनज्ये हते त्रिज्याभक्ते लब्धयोर्ध
मुषीभागादिके ये स्तस्तयोरंतरे याः कलास्ताः षष्टिगुणिताः सूर्यचंद्रयोर्गत्योः कलात्मिकयोरंतरेणाभक्ताः फ
लं घट्यादिलंबनं॰ दर्शे॰ अमांतकाले॰ यदि त्रिराशिहीनलग्नात्॰ सूर्यचंद्रौ हीनाधिकौ॰ स्वरूपोक्तिरियमन्यथा
सूर्यस्य न्यूनाधिकत्वोक्तया चंद्रस्य न्यूनाधिकत्वसिद्धेः॰ भवतस्तर्हि क्रमात्॰ दूरं॰ लंबनं युक्तं हीनं कार्यं॰ ततो नंतरं॰
लंबनसंस्कृतदर्शांतकालजातसूर्यचंद्रलग्नाद्यनुरोधादुक्तरीत्या तल्लंबनं साध्यं॰ तेन लंबनेन केवलदर्शांत
तः॰ उक्तरीसा॰ त्रिभोनलग्नात्सूर्यस्य न्यूनाधिकत्वक्रमेणास्पर्शः॰ संस्कार्यः युतोनः कार्यः॰ अपि शब्दाद्ग्रह
हार्षः॰ अन्यथा पूर्वलंबनसंस्कृतदर्शांतसिद्धेरनुपपत्तेः पूर्वापेक्षया द्वितीयस्य सूक्ष्मत्वात्॰ एवमुक्तरी
सा॰ असकृत्पावदविशेषस्तावल्लंबनसंस्कृतो दर्शांतः साध्यः॰ अत्रातिमलंबनसंस्कृतकेवलदर्शांते॰ खलु॰
निश्चयेन॰ चंद्रग्रहणे केवलतिथ्यंतमध्यग्रहणस्योक्तस्तद्वारिनिवारणमत्रेति भावः॰ मध्यकालः॰ सूर्य

ग्रहणीयग्रासपूर्त्तिकालः स्यात्· मध्यग्रहणसमये· पूर्वोक्तरीत्या· लग्नसूर्यचंद्रबिंबचंद्रतारा: प्रसाध्या:· वक्ष्य
माणक्रियोपयोग्या:॥५३॥ ॥सप्रतिलग्नमुपपत्तिपद्धत्या कथनाहग्रत्रोपपत्तिं शृणु भूमिगर्भोत्सूत्रेनयन्मूर्त्त
भवृत्तसंस्थ· ग्रहस्यचिह्नं प्रति कक्षिकास्थचिह्नस्थगान्यस्तिति गोलपृष्ठात्॥५५ तत्रवनेयं ग्रहकक्षिकायाभू
पृष्ठसूत्रादधएवचिह्नं· भवसन्न: स्वाश्रयस्वात्मगोलसूत्रांतरस्थाग्रहदृष्टिवृत्ते॥५५॥कला: स्वदृग्लंबनजा:
क्रांति: स्यात्कक्षास्वदृङ्मंडलमध्यसंस्था:· कदंबसूत्रेनतिसंज्ञिकारास्तदग्रखेटांकजमध्यजाया:॥५६॥ता: को
टिलिप्तास्ग्रहकक्षिकायास्फुटा: कलालंबनजाग्रहस्य दृङ्मंडलाकारतयाभवृत्तं यदातदास्यास्फुटलंबनेन॥
५७॥दृग्लंबनंतुल्यमपत्रिभोनलग्नस्यदृग्वृत्तकदंबवृत्ते· तुल्येतदास्यान्नतिलिप्तिकाभुजेनदृग्लंबनमेवतु
ल्यं॥५८ तत्सूत्रयो: पूर्वपरांतरस्थाभांबारतो वित्रिभलग्नतुल्ये· खेटे भवेन्नैव विलंबनंतत्त्रिभे परंस्यादपस्व
स्यमध्ये॥५९ खेटेनतिर्लंबनकंचनैवतत्सूत्रयोरैक्यवशाधरानु· दृग्वृत्ततुल्यापममंडलस्थाद्भूहस्यचिह्नं
क्षितिगर्भभूजे॥६० कुलग्नसूत्रेणसमाज्यकास्यादृग्लंबनोत्थापरमातदानी· तदाखमध्येत्रिभहीनलग्नंयतता

२९२

स्यत्रिगुणोनरः स्यात्॥६१ सानेनचेत्त्रिभहीनलग्नोत्थाभीष्टांकोपरमापवृत्ते· त्रिभोनलग्नग्रहभेदबाहुज्य
यात्रिभज्यासमयेयमेव॥६२॥तदातयाभीष्टकयाभवेत्ताभीष्टाज्यकालंबनजोपपन्ना· इतिस्वकक्षावशतोप
मात्यग्रहस्यानुरोधाद्भूहलंबनंस्यादिति· अत्र· लंबनानयने· उपपत्तिं· लंशृणु· उपपत्तिं वदामीत्यर्थः तत्र लंब
नस्वरूपबोधार्थं लंबनक्षेत्रनिरूपणिभूगर्भपृष्ठसूत्रयोर्गोलेसंनिवेशमाह भूमिगर्भादिति· भूमिगर्भमा
रभ्यमूर्त्तमियन्नावच्छिन्नपरिमाणाधिकरणक्रांतिवृत्तं· तत्रसंस्थायस्येतादृशं· ग्रहभोगस्यचिह्नं प्रति· स्वकक्षा
वृत्तेस्थितंयद्भूहभोगचिह्नं तत्स्वसूत्रंभूगर्भदृग्पंनयेत्· भूगोलस्यपृष्ठमारभ्यान्यद्द्वितीयंसूत्रं· तत्र· मूर्त्तक्रांति
वृत्तस्थग्रहभोगचिह्नं· एवकारादन्यस्थाननिरासः· नेयं· ग्रहकक्षायामाकाशगोलरूपायांभूपृष्ठसूत्रात्· अ
धः एवकारात्कदाचिदप्यूर्ध्वासंभवः· चिह्नं· कक्षावृत्तस्थग्रहभोगचिह्नं भूगर्भसूत्रसक्तं भवति· लंबनक्षेत्र
माह अतइति· उक्तकारणात्· स्वस्यग्रहबिंबस्य· आश्रयभूतआकाशात्मगोलस्तस्मिन्· ग्रहभोगचिह्नीयदृ
ग्वृत्ते· भूगर्भपृष्ठसूत्रयोरंतरस्थिता: कला: ग्रहस्यदृग्लंबनोत्पन्ना: कर्णा:· कक्षास्वदृग्वृत्तप्रदेशाविशेषयामे

प्यभागस्थाः कदम्बसूत्रेनसाख्याः कलाभुजः ग्रहाकाशगोलेभ्यष्टदक्सूत्रंयत्रलग्नंतत्स्थलेकदंबप्रोतवृत्तंस्थ
पमानीयकक्षावृत्तेयत्रलग्नं तत्स्थलयोस्तद्भुजांतरंनतिर्भुजइतिस्पष्टं तस्याः नसाग्रंग्रहकक्षावृत्तस्थग्र
हभोगचिह्नं प्राभ्यामुत्पन्नमध्यमंतरालंतत्संबंधिन्योयाः ग्रहस्फुटलंबनोत्पन्नाः स्पष्टाः कलास्ताः कोटिकला
ग्रहकक्षायां ताः कलाः कोटिरिति दृग्लंबनकर्णरूपमध्यमं कक्षास्फुटलंबनंकोटिरूपंस्पष्टमितितात्पर्यं स्पष्टमध्य
मयोर्लंबनयोरभेदात्क्षेत्रानुसन्निस्थलमाह दृग्मंडलाकारत्वयेति यस्मिन्कालेक्रांतिवृत्तंदृग्वृत्तत्वेनपरिणतं
तस्मिन्कालेतयोरभेदस्तेनत्वसूत्रांतरस्यपाम्योत्तरत्वाभावेनैकरेखारूपत्वान्नसन्तेः क्षेत्रादर्शनं भुजकर्णा
योरभेदेनापिक्षेत्रानुसन्निरित्याहत्रप्यति त्रिभोनलग्नस्यपरदृग्वृत्तंततस्यैवकदंबप्रोतवृत्तं एतद्दृक्तुल्यंत्रभिन्न
त्वेनपरिणतइत्यर्थः नतिलिप्तानामाभास्वरूपंयस्यैतादृशायाभुजस्तेनदृग्लंबनं एवकारात्स्फुटलंबननिरा
सः समंस्यात् हेतुमाहसूत्रयोरिति भूगर्भएषसूत्रयोः पूर्वापरांतरस्यस्फुटलंबनस्यकक्षावृत्तस्थस्याभावा
त् अनुसन्तेः क्षेत्रादर्शनंफलितं इदमुक्तंस्पष्टलंबनस्याभावस्थानार्थमिसाहत्रप्यतइति यतस्त्रिभोनलग्नीय

२९३

यदृग्वृत्तस्यक्रांतिवृत्तंयथाम्योत्तररूपकदंबप्रोतवृत्तत्वसिद्धौस्फुटलंबनाभावः परिणतोनोहेतोरित्यर्थः त्रि
भोनलग्नसमग्रहभोगेबिलंबनं स्फुटलंबनंनस्यात् एवकारःप्रार्थयतेमध्याद्भूलंबनाभावस्योक्तस्त्रिभो
नलग्नतुल्यग्रहभोगेलंबनोत्पत्तेस्तदभावोनेत्यस्यनिवारणार्थकः प्रसंगात्स्फुटलंबनस्यपरमोत्पत्तिस्थलमाह
तदिति तस्मात् त्रिभोनलग्नात् त्रिराशिस्थाने प्राग्गपरत्र लग्नात्सलग्नयोर्ग्रहभोगेपरमंलंबनंस्यात् अथै
कतरस्याभावेनक्षेत्रानुसन्निंप्रतिपाद्योभयोरभावेनक्षेत्रानुसन्निमपवाभुजकोट्योः एषकएषगभावंप्रतिपा
दकर्णाभावेनभुजकोट्योरभावंयौगपद्येनाहत्रप्यति स्वस्य भूगोलोर्ध्वस्वसंबंधिनप्राकाशस्य मध्ये स्वस्व
स्वस्तिके ग्रहभोगसंबंधिनिक्रांतिवृत्तप्रदेशविशेषसति नतिर्लंबनं चः समुच्चये इयमित्यर्थः नस्यात्
एवकारःभयाभावस्थलाप्रसिद्धिशंकानिरासार्थः हेतुमाहतत्सूत्रयोरिति भूगर्भएषसूत्रयोः एकावशात्
अंतराभावेनाभिन्नतावशादित्यर्थः सूत्रांतरस्यकर्णस्याभावाद्भुजकोट्यभावइतिभावः लंबनानयनार्थंप
रमलंबनंविवक्षुः प्रथमंदृग्लंबनस्यपरमत्वमाहपरात्विति दृग्वृत्ताभिन्नक्रांतिवृत्तेग्रहभोगस्यचिह्नं भूगर्भ

क्षितिजेस्यात्तदंनीकुछन्नसूत्रेणाक्षस्पर्शाणानतुल्यादृग्लंबनोत्पन्नापरमाज्यास्यात्· एवंत्रिभोनलग्नदृग्वृत्ताकार
क्रांतिवृत्तेग्रहभोगस्यक्षितिजस्यत्वेपारिभाषिककुछन्नसूत्रतुल्यादृग्लंबनज्यापरमेति· स्फुटलंबनस्यपरम
त्वज्ञानार्थमनुपातोपजीव्यंप्रमाणमाहतदेति·परमदृग्लंबनज्याकालेखमध्येत्रिभोनलग्नंपतः स्यात्ततः का
रणात्·अस्य·त्रिभोनलग्नस्यांकुस्त्रिज्यामितःप्रत्यक्षः स्यात्·स्फुटलंबनस्यपरमत्वमाहसति·अनेनत्रि
ज्यातुल्यांकुना· सा·पारिभाषिककुछन्नसूत्रतुल्यापरमदृग्लंबनज्यायदिभवतितदात्रिभोनलग्नासन्नाभीष्टां
कोकास्यादित्यनुपातोल्लेखात्·दृग्वृत्ताकारमिन्नक्रांतिवृत्तेभूगर्भक्षितिजवृत्तस्यग्रहभोगपरमास्फुटलंबन
ज्या·अथाभीष्टलंबनज्याज्ञानार्थमाहत्रिभोनलग्नेति·त्रिभज्यातुल्ययात्रिभोनलग्नग्रहयोरंतरभुजज्यया·
इय·स्फुटलंबनपरमज्या·एवकाशपरमान्यलंबनज्यानिरासः·तदाभीष्टया·तया·त्रिभोनलग्नग्रहयोरंतर
भुजज्ययाकेनानुपातोल्लेखालंबनोद्भवाज्यापूर्वोक्ता·त्रिभोनलग्नस्यसादित्रिज्याभक्तेइसंतंनिरूपितोपपन्ना·
नतुसूर्यग्रहणोपयुक्तलंबनंनसिद्धमेवेसतेआहइतीति·मूर्तक्रांतिवृत्तानुरोधाद्भूस्पकक्षावृत्तस्यक्रांतिवृ

२९४

त्तवशादुक्तरीत्याग्रहलंबनंभवति·तथाचग्रहलंबनरीत्यासूर्यचंद्रयोः प्रत्येकंलंबनेउक्तेसूर्यग्रहणोपयु
क्तलंबनज्ञानार्थमितिभावः॥६३॥ ॥अथसूर्यग्रहणोपयुक्तलंबनोपपत्त्यर्थंप्रथमंपौर्णमास्यंतेचंद्रमध्य
ग्रहणपूर्णिकालवदर्शांतेसूर्यमध्यग्रहणपूर्णिकालोनस्वादितिपद्याभ्यांप्रतिपादयति·एवंसूत्रेणाद्यबिंबाव
धीदंभूगर्भास्याच्छादकांकस्यगव·भूपृष्ठाधस्सूत्रमर्कावधीत्वंतस्मादिंदोः कक्षिकायांस्वचिह्नं॥६५॥अथो
भवसूत्रद्वियोगकालेदर्शांतरूपेत्रांशिबिंबमर्के·संछादयत्येवकुगर्भदेशोलंबितत्वान्नतुभूमिपृष्ठइति· य
थाभूगर्भासूत्रंमूर्तक्रांतिवृत्तावधिनीतंतथासर्पः·अत्र·दर्शांते·भूगर्भासूत्रं·छाद्यबिंबावधि·प्रकृतेसूर्यमं
डलकेंद्रपर्यंतंयत्स्यात्तदिदंसूत्रंछादकांकस्यक्· प्रकृतेचंद्रमसः स्वकक्षायांस्वभोगचिह्नंस्पृशति· चंद्रकक्षाया
तदस्यत्रभागेनस्पृशतीत्येवकारार्थः·एवं·यथाभूपृष्ठान्मूर्तक्रांतिवृत्तावधिसूत्रंतथातस्मिन्नेवकाले·भूपृष्ठा
धस्सूत्रमर्कमंडलकेंद्रावधि·तस्मात्सूत्रात्·चंद्रकक्षायां·चंद्राकाशगोलेस्वचिह्नं·चंद्रभोगचिह्नं·हि·यतोधोभ
वत्यतः कारणात्·सूर्यचंद्रयोर्योगकालेपूर्वाधिकारावगतदर्शांतरूपे·चंद्रबिंबकर्णे·सूर्यमंडले·भूगर्भस्था

ने॰ तदभिप्रायेणासंछादयति॰ एवकारान्मानैक्यार्द्धाधिकारसंबंध्यमांतनिरासार्थः॰ तदा भूपृष्ठेन तु छाद
यति॰ भूपृष्ठस्थनांसूर्यदर्शनेचंद्रः प्रतिबंधकोनस्यादित्यर्थः॰ हेतुमाह अधोलंबितत्वादिति॰ भूपृष्ठस
त्राच्चंद्रभागचिह्नस्याधोलंबितत्वात्तत्रस्थचंद्रबिंबंनप्रतिबंधकंकिंपुनस्तद्याम्योत्तरांतरस्थंचंद्रबिंबंप्रति
बंधकंस्यात्॰ विनाभूपृष्ठसूत्रैकसूत्रसंबंधमाछादनासंभवादितिभावः॥६५॥ ॥एतदेवस्पष्टय॰ सू
र्यग्रहणेपयुक्तलंबनमुपपन्नमितिसूचयति॰ भूपृष्ठसूत्रेवयदेंदुबिंबंतदाकुपृष्ठविपुरर्कबिंबं॰ सं
छादयत्येवकुगर्भयोगकालाद्भूलंबनजातरेतदिति॰ यदा॰ भूपृष्ठसूत्रेभूपृष्ठमारभ्यसूर्यबिंबकेंद्र
पर्यंतंयद्दृक्सूत्रंतच्चंद्रकाशागालेयत्रकक्षावृत्तप्रदेशाद्याम्योत्तरांतरस्थानलग्नंतस्मिन्निसर्पः॰ चंद्रभा
गचिह्नंस्वकक्षास्थमपिप्रवापरांतराभावाद्भवति॰ चंद्रबिंबंतुनतितुल्यचारविभिन्नदिक्केभवति॰ तदा॰ भू
पृष्ठेचंद्रबिंबः सूर्यबिंबमाछादयति॰ एवकारान्मानैक्यखंडाधिकारेछादनासंभवः चंद्रस्याछादकत्व
तुछाद्यदर्शनेप्रतिबंधकत्वे॰ ननुकदाप्रथमचरणात्कस्यादित्यतआह कुगर्भेति॰ भूगर्भयोगकालात्पूर्वं २९५

निश्चितादमांतात्॰ सूर्यचंद्रयोर्घट्यात्मकेलंबनेताभ्यामुत्पन्नांतरकाले॰ घट्यात्मकंलंबनयोः कलात्मकयो
र्जातमंतरं॰ प्रागुक्तघट्यादिलंबनं॰ गसंतरकलाभिः षष्टिघटिकास्तदालंबनकलांतरकलाभिः कादत्सनुपातो
सन्नेतस्मिन्निसर्पः॰ पूर्वमपरत्रत्तणाद्यनलंबनक्रमेण॰ तत्॰ भूपृष्ठसूत्रेचंद्रभागचिह्नंस्यात्॰ भूपृष्ठ
सूत्राद्गर्भसूत्रस्याधःस्थत्वेनत्रिभामलग्नस्थानाद्दीनाधिकग्रह॰ भोगस्यक्रमेणपश्चिमपूर्वस्थत्वाल्ल
बनांतरकालेनाग्रेमपूर्वकालयोः क्रमेणभूपृष्ठसूत्रस्थत्वावरूपंभावात्॰ अतएवलंबनघटीसंस्कृतो
मांतकालस्तत्कालत्वेनपरिणतःसूर्यचंद्रांतरासन्नत्वेनैकजातित्वात्॥६६॥ ॥असकृत्कर्मार्थंहेतुमा
हलंबनकालेनरवगागतएवातएवदर्शांतात्॰ लंबनकालेप्यसमोचंद्रार्कौनैकसूत्रस्थाविति॰ लंब
नकालेनग्रहोमंदशीघ्रोद्वापिस्वकक्षापांस्वस्वाग्रागतः॰ एवकारोलंबनकालपर्यंतंशीघ्रएवस्वस्वाग्रागा
छति॰ मंदस्तत्रयथास्थितएव॰ पिनद्योर्योगसंभवइत्यर्थस्यनिरासार्थकः॰ गणितानुपपत्तेः॰ अतः द्योर्ग्र
हयोः स्वस्वाग्रागमनरूपकारणात्॰ एवकारणतदतिरिक्तकारणनिरासार्थकः॰ दर्शांतात्॰ दर्शांतमारभ्य

लंबनांतकालेयथायोग्यं पर्वभवस्त्रवा॰ अपिशब्दाल्लंबनस्यसूत्रांतरत्वेनतत्कालेद्वयोरेकसूत्रस्थत्वसंभा
वनायामपितदसंभवइत्यर्थः॰ भूगर्भसमयोरेकसूत्रस्थत्वंभूपृष्ठत्वसमयोरित्यसमत्वरूपकारणाप्येक
सूत्रस्थताभावइतिसूचनार्थमसमाविति॰ अत्राप्यपिशब्दान्वयः सूर्यचंद्रावेकसूत्रस्थौ॰ भूपृष्ठसूत्रस्थौ
नभवतः॥६०॥ ॥सूक्ष्मार्थमसकृल्लंबनंसाध्यमित्याहकुपृष्ठैकसूत्रास्थितिंवर्जयित्वारविंचंद्रमाःसंपि
धत्तेकथंनु॰ अतोलंबनंसंस्फुटंकिंचिदाभ्याममांतान्मुहुः॰ सूक्ष्ममेवेतिबोध्यमिति॰ नु॰ वितर्के॰ रविचंद्रयोः
कुपृष्ठैकसूत्रास्थितिंविना॰ चंद्रबिंबः सूर्यबिंबंकथमाछादयति॰ यतोलंबनस्यैकसूत्रस्थत्वेनसूक्ष्मत्वेसि
द्धेसाधितंलंबनंस्थूलमनइत्यर्थः॰ आभ्यां॰ लंबनसंस्कृतदृग्गतिकालिकसूर्यचंद्राभ्यां॰ प्रोक्तरीत्या॰ लंबनं॰ अ
मांतात्॰ अमांतमारभ्यागतंलंबनं॰ अमांतावधिकंलंबनमितियावत्॰ किंचित्॰ पूर्वलंबनापेक्षया॰ स
म्यक्स्फुटं॰ तत्संस्कृतदृग्गतिकालिकार्कचंद्राभ्यामेवंमुहुरसकृद्यावदविरोधः॰ लंबनंसूक्ष्मं॰ भूपृष्ठैकसू
त्रसूर्यचंद्रस्थितिकालिकं॰ एवकारात्तादृग्गतिस्थभावकालिकत्वांशकानिरासार्थः॰ सुधीभिर्ज्ञेयं॥६८॥ ॥ २९६

ननुचंद्रग्रहणेपिभूगर्भपृष्ठसूत्रयोर्भेदादंतरकालात्मकलंबनमनिवार्यंकथंनोक्तमतआहभूपृष्ठदृशोपिस
मोनुभेदऊर्ध्वाधराभावतएकसूत्रे॰ मनुष्यदृशोभवतोतएवनलंबनंगीतकरग्रहेस्यादिति॰ समावपिकुभा
चंद्रौ॰ भूपृष्ठदृशौ॰ कक्षयोरूर्ध्वाधरांतराभावादेककक्षास्थौ॰ अभिन्नसूत्रमनुष्यदृशोभवतः याभ्यांत्तरांतरंतुलं
बनानुपयुक्तं॰ ऊर्ध्वाधरांतरत्वाभावात्॰ अन्यथासूर्यग्रहणेपिचंद्र चिह्नचंद्रबिंबावस्थानकालेयाभ्यांत्त
रांतराभावाल्लंबनानुपपत्तेः॰ अतः॰ एकसूत्रस्थत्वाभावस्यलंबनहेतोरनाबादित्यर्थः॰ एवकाराद्भूगर्भ
पृष्ठयोरूर्ध्वाधरांतरालंबनमन्यथाभूगर्भलंबनोत्पत्त्यापत्तिरितिकारणांतरनिरासः॰ चंद्रग्रहणेलंब
नंनस्यात्॥६९॥ ॥आर्षाभिप्रायानभिज्ञानांमतमन्यथाभ्यांदूषयति॰ केचिन्नुदग्वृत्तभवृत्तयोर्या
त्तरांतरामुक्तनतिंभुजाख्यां॰ कदंबसूत्रावगतामुपेक्ष्यसमाख्यसंप्रातकवृत्तसंस्थ॥ ७०॥ भुजंसमाद
स्यतदग्रस्वरविक्रांतरेलंबनमार्षमाहुः॰ तन्नैवयुक्तंस्वविलंबनोत्थभुजस्वरूपावनतेरयुक्तेरिति॰ केचि
त्॰ आर्यभटादयोज्ञानराजदैवज्ञाताः चंद्राकारागोलस्थदृग्वृत्तभूपृष्ठसूत्रसक्तप्रदेशक्रांतिवृत्तयोर्या

म्योन्नतांतररूपांत्रिभोनलग्नदृक्क्षेपादृक्स्पर्शाणानतिंपूर्वोक्तोपपन्नाभुक्तनतिंभुजसंज्ञिकां· कदंबसूत्रस्थत्वेन
ज्ञातामुपेक्ष्यानंगीकृत्य· कदंबप्रोतवृत्तस्थाने· क्षितिजयाम्योन्नतवृत्तसंपातरूपसमाख्यदृग्संप्रोतंश्लथंवृत्तं
कल्पितं· तत्रवृत्तेसंस्थायस्यैतादृशंभुजंसम्यक्प्रकारेणागीकृत्य· तादृशभुजस्याग्रंकक्षावृत्तस्थग्रहचिह्नं· अ
नयोरंतरंकक्षावृत्तविभागेलंबनं· ननुक्रांतिवृत्तेतद्दक्षिणोत्तरस्थत्वेनभुजस्यमुक्तत्वात्समाख्यप्रोतवृत्तस्यसम
वृत्तदक्षिणोत्तरत्वेनवैजात्यादाहतभुजानुरोधेनलंबनमयुक्तमंगीकृतमिसतआह्ग्रार्षमिति· स्वतंत्रेणस्यनि
योगानर्हत्वात्सूर्यादिभिर्वैजात्यभुजसंबंधेनकोटिरूपलंबनस्योक्तंरार्षत्वेनांगीकृतमितिभावः· आहुः· भास्कराचा
र्योक्तमार्षविरुद्धमयुक्तमित्यभिप्रायेणास्वपक्षमभ्यर्हितंमानयंतीत्यर्थः· तथाचतद्वाक्यं· पर्वांतसायननतुज्यक
याजिनांराजीवाहताथविहतानिजलंबमो र्या· लब्धंनिजोदयगुणोत्रस्वमध्यलग्नक्रांत्यंशकाक्षलवसंस्कृति
ज्ञाननज्या· सासंहतोदयगुणोनहतात्रिमौर्वीतद्भुक्तवर्गनतभागगुणोऽलवर्गो· विश्लेषितोपरमतोभवतीह
दृष्टिक्षेपस्तनत्रिभगुणोद्भववर्गयोर्यत· विश्लेषमूलमिहदृग्गतिसंज्ञकुर्हाशभवेत्रिभगुणाद्धृतिनेरासा·

मध्याद्भलग्नतपनांतरमौर्विकाहारेणालब्धमिहलंबननाडिकाः स्युः· दर्शेविलंबनमिदंस्वपणांविधेयंभूनाधिके
सतिषिवस्वतिमध्यलग्नात्· राशित्रयोननतुभानुविशेषजीवावेदाहताभिगुणाहलूघुलंबनंयत्· तद्धित्रिभोद्भ
वसमुन्नतमौर्विकाघ्नंत्रिज्याहतंस्फुटमितिप्रवदंतिकेचिदिति सिद्धांतसुंदरेतिव्यक्तं· अत्रभास्करोक्तलंबनान
यनोपन्यास· विचिभराहेनत्रिभोनलग्नं· तद्दृक्क्षेपयदुन्नतं· दृग्वृत्तेऽन्नतांशास्तेषांज्यया· विचिभलग्नत्राकुनेसर्वः
ननुत्रिभोनलग्नस्यदिनार्द्धजातेनतोन्नतज्येयदिवासुखार्थं· दृक्क्षेपत्राकुप्रविकल्प्यसाध्यंस्वल्पांतरंलंबन
कंनतिश्चेतिभास्करोक्तपात्रिभोनलग्नस्यक्रांतिलंबांशसंस्काररूपमध्योन्नतांशानांज्यपेत्यर्थः· स्थूलत्वात्·
अन्यथासुखार्थमित्यस्यव्यर्थत्वापत्तेः· एतदुपपत्तिस्तत्रैवव्यक्ता· दर्शांतोदयलग्नकापमगुणादग्रानुपात
दृग्यासंचाराद्दृग्यज्यकेतिगदितादृग्ज्यास्वमध्योदयात्· त्रिज्यायामुदयज्यकामितभुजस्तत्किंभवेद्दृग्ज्यपालब्धं
दोरपदृत्तपूर्वपरयानन्मध्यलग्नज्ययोः यद्दर्शांतरतः पदंनिगदिताकोटिः सदृक्क्षेपकस्तत्कर्णस्त्रिगुणास्तयो
रप्यभुजः सादृगतिः शंकुवत्· मध्याद्भोदयभास्करांतरगुणात्त्रिज्यामितेलंबनंवत्वारः किमभीप्सितेप्ययदि

तन्त्रिज्यामितादृग्गतिः॰ इष्टायांकिमितित्रिराशिकयुगेत्रिज्याहरोतद्धृतिर्वेदैरप्यपवर्त्तितैकभवनज्याव
र्गतुल्यः पुनः॰ दृग्गस्याप्यपवर्त्तितात्रभवतिष्ठराहूयलब्धतामाध्यार्कांतरमौर्विकास्फुटमिदंनाड्यादिकंलब
नमिति॰ तदेतदुक्तंसूर्यसिद्धांते॰ मध्यलग्नसमभानोर्हरिजस्यनसंभवः॰ प्रसादृग्ज्यभक्तांतिसाम्यनावनतेरपि॰
लग्नंपर्वविनाडीनांकुर्यात्स्वेरुदयासुभिः॰ तज्जांसापक्रमज्याप्तीलंबज्याप्तोदयाभिधा॰ तदालंकोदयलग्नंमध्यसं
ज्ञंयथोदितं॰ तत्रांसक्षांशसंयोगादिक्साम्यंतरमन्यथा॰ रोषनतांशास्तन्मौर्वीमध्यज्यासाभिधीयते॰ मध्योदयज्य
यान्यस्तात्रिज्याप्तावर्गितंफलं॰ मध्यज्यावर्गविश्लिष्टंदृक्क्षेपः शेषतः परं॰ तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलंशंकुः सदृग्
तिः॰ नतांशाबाहुकोटिज्येस्फुटदृक्क्षेपदृग्गतीः॰ एकज्यावर्गतः॰ शेषलब्धंदृग्गतिजीवया॰ मध्यलग्नार्कविश्लेषज्या
शेषेनविभाजितान्नवीद्वेनंज्ञेयंप्राक्पश्चाद्दृष्टिकादिकं॰ मध्यलग्नाधिकेभानौतिष्यंतास्त्रिराशयः॰ धनमू
नेसकृत्कर्मयावत्सर्वेस्थिरीभवेदिति॰ एतदेवसमभिहितंसर्वार्षग्रंथे॰ तदेतन्मतंदूषयति॰ तदिति॰ प्रतिपादि
तंमतं॰ नयुक्तमेवकारात्केनापिप्रकारेणोपपन्नंकर्तुमशक्यं॰ हेतुमाह स्वविलंबनोत्थभुजस्वरूपावनतेरिति॰

२९८

स्वशब्देनतन्मतप्रतिपादितंलंबनंतस्माद्रूपपन्नायाभुजस्वरूपानतिस्तस्याः॰ अनुक्तेः॰ उक्तभावात्॰ यथालंब
नंतथातत्संबद्धक्षेत्रानुरोधेननतिप्रतिपादनापत्तेरितिभावः॰ नचनतांशाबाहुकोटिज्येस्फुटदृक्क्षेपदृग्ग
तीस्तद्वापूर्वमध्यलग्नस्यैवनतांशानांधनात्तदृग्ज्यायाएवनतिसाधनेदृक्क्षेपत्वेनांगीकारपक्षेस्वाभिमत
लंबनसंबद्धक्षेत्रीयभुजत्वेननतिसिद्धेरुक्तदोषानवकाशादितिवाच्यं॰ पूर्वोक्तमुख्यदृक्क्षेपसाधनाशक्तौलाघ
वादक्षेत्रानस्फुलनसंगीकारेणद्वितीयपक्षोद्घाटनात्॰ अन्यथाप्रयासंसधितपूर्वदृक्क्षेपस्यानुक्तित्वापत्तेः॰
कोहिनामंदेतिलाघवेनसूक्ष्मसिद्धौगौरवप्रकारसिद्धस्थूलनिरूपणोपायसक्तः कथमपिभवेत्॰ किंच॰ ए
तस्यद्वितीयप्रकारस्यसूक्ष्मत्वेसर्वप्रकारसिद्धलंबनस्यानुक्तापत्तिः॰ अंगीकारेपिसिद्धांतसुंदरेमध्यलग्न
नतांशज्यायाःदृक्क्षेपानुक्तालंबननतयोःस्थूलत्वापत्तिर्महादूषणंअथपूर्वोक्तदृक्क्षेपदृग्गयोरुपपत्तास्त्रि
भोनलग्नदृग्ज्यांशकुत्वाभ्यांसिद्ध्योरेवसूक्ष्मत्वं॰ नचदृग्ज्यांशकुत्वाभ्यांतयोरसिद्धिः॰ प्राग्वोक्तदृग्गतिदृक्क्षेपा
भ्यांक्रमेणांशकुदृग्ज्ययोर्न्यूनाधिकत्वावश्यंभावादितिवाच्यं॰ दृक्क्षेपस्यत्रिभोनलग्नदृग्ज्यांशकुत्वेपित्रिज्या

नुरुद्धत्वाभावेनफलवर्गोनत्रिज्यावर्गापदस्पविलक्षणावृत्तध्यासार्द्धप्रमाणसिद्धत्वात्·दृग्ज्यायास्त्रिज्या
नुरुद्धत्वेनत्रिज्यावृत्तपरिणामपूर्वदृक्क्षेपतुल्यत्वाच्च·प्रस्याउक्तप्रकारेणादृग्गतेः शाकुरूपत्वाच्चेतिक्रिया
शेषस्यस्वल्पातरेणापेक्षितत्वात्·तथाचपूर्वदृक्क्षेपदृग्गतेसार्वात्मवेनतिलंबने·मध्यलग्नदृग्ज्याशाकतुद
क्क्षेपदृग्गतीस्फुटे·युक्तंचैतत्·यतः शारस्यकदंबसूत्रस्थत्वेनसाजासेनयोगांतरेस्पष्टशाराबस्यमाणउप
पन्नः मध्यलग्नदृग्ज्यारूपदृक्क्षेपान्नतध्रुवेजासात्स्पष्टशारार्थंतद्योगांतरानुपपत्तिरिति·अतएवज्ञानराज
दैवज्ञैर्मध्यलग्नदृग्ज्याशाकदृक्क्षेपदृग्गतित्वाभ्यामनुक्तावितिचेन्न·त्रिभोनलग्नदृग्ज्याशाकादृक्क्षेपदृग्गतो
रुपपत्तिसिद्धत्वेत्रिभोनलग्नांतरतएवलंबनोत्पत्तेरुचितत्वा [illegible] ·न·एवंतदृग्ज्यायानस्फुटसंज्ञोचित
त्वात्साजासात्·अन्यथामध्यलग्नतोलंबनोत्पत्तेर्नतेर्वैजासेनदृक्क्षेपदृग्गत्योः प्रथमयोरनुचितत्वापत्तेः·अ
तएवास्मन्नातचरणोः सूर्यसिद्धांतगतार्थप्रकाशकेमध्यलग्नपदलग्नयोरुदयास्तलग्नयोर्मध्यंकदंबसूत्रेण
त्रिभोनमितिव्याख्यातंतत्प्रदर्शितांधपरंपराव्याख्याननिरासपूर्वकंयुक्तियुक्तं·तेनद्वितीयदृक्क्षेपदृग्गा

MEMORIAL DR BHAU DAJI

त्योर्लंबननतसानयनेस्फुटत्वंस्फुटलाघवादुक्तं·तथाचसूर्यसिद्धांताद्यार्षोक्तलंबननतसानयनंतत्वार्थतया
ज्ञानराजदैवज्ञादिभिरनंवबुद्धमितिगम्यते·कथमन्यथास्मन्नातकृतव्याख्यानेतद्दृग्यारूढराकवाकाताप
न्नत्रिभोनलग्नतोलंबनानयनंस्वग्रंथेपरमततयोपन्यस्तंयुज्यतेसलंपल्लवितेन॥ ७२॥ ॥अथनतसान
यनमाहत्रिभोनलग्नस्यतुमध्यकालजातस्यदृग्ज्यात्रिभजीवयाप्ता·कुज्ञत्रसूत्रेणाहतारवींदुस्तज्ज्यापविश्लेष
कलानतिःस्यादिति·पूर्वंसाधितायोमध्यग्रहणकालस्तत्रजातस्यत्रिभोनलग्नस्य·पूर्वंतत्साध्यमिसक्तेः·यो
क्तप्रकारेणदृग्ज्यादृक्क्षेपाख्यात्रिज्यायाभक्ताः सूर्यचंद्रयोः कुज्ञत्रसूत्रेणास्थानद्वयेगुणितातयोः फलयोर्द्वि
नुषीतयोरंतरमंशात्मकंतस्यकलाः नतिः स्यात्॥ ७२॥ ॥अथत्रिभिः श्लोकैर्नतिदिशमुपपत्तिंचाहत्रि
भोनलग्नापमसौम्यभागाः स्वाक्षांशकेभ्योभ्यधिकायदिस्फः·सौम्यानतिर्वीक्षतउत्तरेस्याद्याम्यानयथाप्योय
मभागकेतु॥ ७३॥ त्रिभोनलग्नापमयाम्यभागाः स्वाक्षांशकेभ्योभ्यधिकायदिस्फः·याम्यानयथासौम्यनति
स्त्रिभोनलग्नस्यदृग्ज्यारसपद्धलांशे॥ ७४॥ त्रिज्यासमास्यात्रिभहीनलग्नंकुजस्यवृत्तेपमवृत्ततुल्ये·प

रानतिस्तत्रततोनुपाताद्दाताननतिस्त्वार्षमिदंसुतत्वमिति·निरक्षदेशादुत्तरदेशे·त्रिभोनलग्नस्यक्रांतेरत्त
रांशाः स्वदेशाक्षांशोभ्योधिकास्तदोत्तरानतिः·अन्यथा·उत्तरक्रांत्यंशास्तत्तोन्यूनाः क्रांत्यंशादक्षिणावात
दादक्षिणानतिः·अनंतरंनिरक्षदेशादक्षिणदेशेनु·एतद्रूपरीत्या·तदेवत्रिभोनेत्यादिनतिरित्यंतंस्पष्टं·
नत्यानयनंकथमुपपन्नमित्यतआहत्रिभोनलग्नस्येति·षड्राशिपलांशादेशे·त्रिभोनलग्नस्यदृग्ज्या·।
त्रिज्यायातुल्यास्यात्·हेतुमाहत्रिभहीनलग्नमिति·क्षितिजवृत्तेक्रांतिवृत्ताभिन्नेसतिसर्वराशीनांक्षितिजस्थ
त्वेनत्रिभोनलग्नंक्षितिजस्थं·तत्र·त्रिज्यातुल्यदृक्क्षेपेपरमानतिः·यत्राक्षांगरसालवाः क्षितिजवृत्तात्राप
वृत्तेस्थितेइत्यादिसिद्धांतशिरोमणौव्यक्तं·ततोहेतो :·अनुपातात्·त्रिज्यातुल्यदृग्ज्यपाकुछन्नसूत्रतु
ल्यानतिज्यातदेष्टदृक्क्षेपणकेसनुपातोल्लेखात्·नतिज्येतयोर्धनुषोरंतरंनतिर्ज्ञाता·आनयनमुपपन्न
मितिभावः·इदंप्रतिपादितं·आर्षे·सूर्यसिद्धांतादिग्रंथाविरुद्धं·सुतत्वं·यथार्थमित्यर्थः सूर्यचंद्रयोः राशां
तरितत्वेपिचिह्नयोरभेदोर्ध्वाधरांतरत्वान्नतिरसन्ना·दृक्क्षेपाभेदात्त्रिभोन लग्नस्याभिन्नत्वाच्च·राशां

तरितत्वेनतोनविरोधः त्रिभोनलग्नदृग्ज्यायासदृक्क्षेपोद्वयोरपीतिगोलाध्यायेग्रहणवासनायांनतरूपप
त्रोभास्कराचार्यैः समर्थितमितिभावः॥७५॥ ॥त्रिभिः पद्यैर्ग्रहणप्रमतमाह·त्रिभोनलग्नस्यभवेत्तुदृ
ग्ज्यासेवात्रदृक्क्षेपइनस्यबोध्यः नतरूपदिक्तस्यधनुस्त्रिभोनलग्नस्वरूपंहिपुसंस्कृतंयत्॥७६॥एत
ज्जीवाचंद्रदृक्क्षेपकः स्यात्संस्काराशाः स्वीयदृक्क्षेपनिघ्नं·कु छन्नाख्यंप्रोक्तसूत्रंत्रिभज्याभक्तंचापलब्ध
योस्तत्कलेये॥७७॥तेनसाख्यस्तः स्वदृक्क्षेपरिक्तयोगाभेदोभिन्नतुल्याशायोश्चयोगोषकस्यवासूर्य
दिक्सास्पष्टेदोश्चयस्तदिक्कानतिः स्यादिति·अत्र·सूर्यग्रहणे·पूर्वोक्तात्रिभोनलग्नस्यदृग्ज्या·सा·दृग्ज्या·
एवकाराद्दृश्यमाणचंद्रदृक्साम्ययोगस्यबोध्यः·सूर्यस्यदृक्क्षेपोज्ञेयः·नतरूपदिक्·नतिदिग्नीस्या
दिग्ज्ञेयेत्यर्थः·तस्य·सूर्यदृक्क्षेपस्यधनुर्भागाद्यं·त्रिभोनलग्नस्वरूपायश्चंद्रभागस्तस्यचंद्रेपातग्रहणान
पूर्वोक्तशीतायः शाशांशाद्यः·तेनसंस्कृतंयद्भवति·सपातत्रिभोनलग्नगोलवशाद्दिक्·एकदिग्योगो
भिन्नदिग्यंतरमितिशीतासंस्कृतमित्यर्थः·एतस्य·संस्कृतस्य·ज्या·चंद्रस्यदृक्क्षेपः संस्कारदिक्कः स्यात्·

सूर्यचंद्रयोः कुष्ठन्नसंज्ञप्रोक्तसूत्रं·भ·सूर्यचंद्रान्यतरकुष्ठन्नसूत्रयोर्धनुषोरंतरस्यात्मकमित्यर्थः·स्वीयदृ
क्क्षेपेणगुणितं·त्रिभज्यपाभक्तं·फलयोर्धनुषीभागाद्येतयोर्यैकले·तत्कलात्मकेसूर्यचंद्रयोर्नत्याख्येस्वदृ
क्क्षेपदिक्कृतः·भिन्नैकदिग्यायोस्तयोश्चः क्रमार्थे·योगांतरं·स्पष्टनति :कलाद्यास्यात्·तस्याः दिग्ज्ञानमा
ह्ययोगइति·योगे·सूर्यस्यदृक्क्षेपस्योपधासूर्यदृक्क्षेप दिक्·सा·स्पष्टनतिः·यदिचंद्रस्यदृक्क्षेपस्योपधे·दृक्क्षेप
दिग्विपरीतदिक्॥१८॥ ॥दृक्क्षेपोपपत्तिमाहसूर्यस्यविक्षेपविवृत्तसंभवाभावत्रिभोनोदयदृग्ज्यका
समः·दृक्क्षेपइंदोस्तुतयोः प्रसिद्धितस्त्रिभोनलग्नेंदुविवृत्तदोर्ज्यइति·विक्षेपः शरः·विवृत्तं·विक्षेपवृ
त्तं·अनयो·संभवउत्पत्तिस्तस्याभावात्·त्रिभोनलग्नस्यदृग्ज्यातुल्यः सूर्यस्यदृक्क्षेपः चंद्रस्यतु·तयोः·
शरशारवृत्तयोः·प्रसिद्धेः·अनिवार्यत्वादित्यर्थः·त्रिभोनलग्नरूपचंद्रभोगीयशारसंबंधेनविक्षेपवृत्तप्रदे
शसंबद्धोदृक्क्षेपः·त्रिभोनलग्नदृग्वृत्तस्यदृक्क्षेपवृत्ताख्यस्यचंद्रलसंबंधिविक्षेपवृत्तसंबंधेनखमध्याद
वगतप्रदेशास्यतत्वात्·चंद्रमंडलकेंद्रभूपृष्ठसूत्रभूगर्भसूत्रैः पूर्वोक्तचंद्राधिष्ठिताकाशगोलेलंबनक्षे

३०९

त्रोसन्नेः प्रसक्तत्वेनतत्क्षेत्रबद्धभुजस्यनतिरूपस्यतदृक्क्षेपोपजीवकत्वाच्च·त्रिभोनलग्नशारसंस्कृतत्रिभो
नलग्ननतांशानांज्यायाश्चंद्रदृक्क्षेपत्वसिद्धं·राशीनांक्रांतिवृत्तएवानुगमांगीकाराद्विक्षेपवृत्तेतरभावाद्वि
क्षेपवृत्ताभिप्रायिकंचंद्रलंबनंनोक्तं·अन्यथासूर्यचंद्रलंबनयोर्भिन्नवृत्तस्थत्वेनवैजात्यात्तत्संस्काराजुपपत्तेः
द्वयोर्दृक्क्षेपयोरेकवृत्तस्थत्वेनसाजात्यात्तत्संस्करणायुज्यतएव·नस्यानयनोपपत्तिरूपूर्वरीत्यासुगमा·नति
संस्कारजात्यग्रहणोपयुक्तनरूपपत्तिरूचंद्रस्यविक्षेपवृत्तेभ्रमणाद्भूपृष्ठसूत्रंचंद्रमंडलसमसूत्रस्थन
क्षत्राकाशगोलस्थप्रदेशविशेषगतंचंद्रबिंबकेंद्रगतचंद्रगोलस्थदृग्वृत्तेयत्रलगतितत्रचंद्राकाशगोलस्थ
कदंबप्रोतश्लथवृत्तमानीयतद्वृत्तेविक्षेपवृत्तदृग्वृत्तांतरंचंद्रनतिः·सूर्यनतिरूप्राग्वत्तैव·तत्रार्कचंद्र
योः खार्द्धदृक्दिङ्गतत्वेतयोर्नत्यांतरमेवतयोरं तरंस्पष्टनतिः·भिन्नदिङ्गतत्वेतुनत्योर्योगएवतयो
रंतरंस्पष्टनतिः यद्यपिसूर्यचंद्रयोः शरमूलाद्याधिष्ठितत्वेनशरांतरितयोर्नत्योरेकदिग्यवस्थानाभावादंत
रयोगरूपस्यस्पष्टनतेरदर्शनात्तथापिचंद्रबिंबानुरुद्धचंद्रगोलस्थभूपृष्ठसूत्रप्रदेशस्थानेसूर्यबिंबा

नुरुद्धसूर्यगोलस्य भूपृष्ठसत्रप्रदेशागतभूगर्भसत्रसंबद्धचंद्रगोलाकाशप्रदेशास्यनंतपोरंतरस्यस्पष्ट
शरस्यचंद्राकाशगोलस्यस्यगणितागतमध्यमशरनतिद्वयसंस्कारेणसिद्धेर्लाघवेनप्रथमंन
सोरेवसंस्कारागीकाराद्युक्तमेव·तथाहि·दृक्क्षेपोद्धपार्यदिदक्षिणास्तत्रचंद्रशरोदक्षिणाश्चेत्तदास्य
स्पष्टशरज्ञानार्थंबिंबांतरस्यमध्यमशरेचंद्रनतिहीनासूर्यनतिर्योज्यतिसिद्धेचंद्रनतेरधिकत्वात्सूर्यनतस
नचंद्रनतिहीनेतिदक्षिणानसोरंतरदक्षिणामपिभिन्नदिग्यंतरमितिसंस्कारानुगमार्थंनतांतररूपस्य
स्पष्टनतिरुत्तराकल्पिता·चेदुत्तरशरस्तदासूर्यनतिहीनाचंद्रनतिर्योज्यातस्तदंतररूपस्यस्पष्टनतिर्यदिसूर्यस्य
तदादक्षिणत्वादुत्तरशरेहीना·यदिचंद्रस्यतदादिगेकपोगादृतिसंस्कारानुगमार्थमुत्तरास्यस्पष्टनतिःकल्पिता·
अथयदिद्वयोर्दृक्क्षेपउत्तरस्तत्रचेद्दक्षिणशरस्तदाशरसूर्यनतिहीनाचंद्रनतिर्योज्येत्तरनतांतररूप
स्यस्पष्टनतिर्यदिसूर्यशरोपातदादक्षिणशरहीना·यदिचंद्रशरोपातदेकदिक्सिसंस्कारानुगमार्थंस्पष्टनतिर्दक्षिणा
कल्पिता·यदिशरउत्तरस्तदाशरसूर्यनतिर्योज्याचंद्रनतिहीनेतिचंद्रनतेरधिकत्वात्सूर्यनतसूनचंद्रनतिरू

३०२

पोत्तरस्यस्पष्टनतिर्भिन्नदिग्यंतरमितिसंस्कारानुगमार्थंदक्षिणाकल्पिता·अथद्वयोर्भिन्नदिग्दृक्क्षेपद्वयोर्ननी
भिन्नदिशोशरहीनेस्यस्पष्टशरार्थंकार्यइतितथोगरूपंस्पष्टनतेरकदिक्त्वियमाभावेपिभिन्नदिग्यंतरमितिसं
स्कारानुगमार्थंशरदिग्भिन्नदिक्कल्पनेत्रसूर्यदृक्क्षेपदिक्कंफलितमितिसंक्षेपः॥ ७७॥ ॥एतन्मतमु
पसंहरन्नुपपयति·इतिब्रह्मगुप्तोक्तमेतन्नयुक्तंयतःप्रत्यक्षाणभूतेनशीस्यात्·अतस्तत्रतस्यार्कशीतिःसुयुक्ता
त्रिभानांगवाणान्नसिद्धाभवेत्सति·इति·पूर्वंप्रतिपादितं·ब्रह्मगुप्ताचार्यकल्पितं·दृक्क्षेपमंडलेयुक्तेप
मंडलेनभानोश्चंद्रस्यबिंबमंडलेनयुत इतिस्फुटब्रह्मसिद्धांतोक्तः·तदनुयामीश्रीपतिरपि·त्रिगुणहरहित
लग्नाद्याभ्यसोम्यपुणानुधनुरधिकविहीनंदक्षिणस्यांनतौतु·रहितयुतमुदिच्यांसिंजिनीतस्यदृग्ज्यादृ
सभवतिहिमरश्मेरिति·एतत्·ब्रह्मगुप्तमतं·नसत्·अत्रहेतुमुपपादयति·यतइति·शराभावेचंद्रबिंबक्रां
तिवृत्तेयस्मात्स्यादतोहेतोस्तत्र·चंद्रशराभावे·तस्य·चंद्रबिंबस्य·सूर्यनतिप्रकारायुक्तियुक्तोगोलसिद्धः सू
र्यस्यशराप्रसिद्धाक्रांतिवृत्तस्थत्वात्केवलदृक्क्षेपात्सूर्यनतिर्गोलसिद्धातथाचंद्रस्यशराभावेक्रांतिवृत्तस्थ

त्वेनसूर्यवद्रविशेषाकेवलदृक्क्षेपान्नसानयनंगोलयुक्तिसिद्धमितिभावः॥अतःफलितंहेतुमाहत्रिभोनां
गबाणादिति॥सा॥सूर्यरीत्यभिन्नागोलयुक्तिसिद्धाचंद्रनतिस्त्रिभोनलग्नद्वारसंस्कृतदृक्क्षेपात्॥निष्पन्ना
नस्यात्॥चंद्रद्वाराभावेभवदुक्तचंद्रनतिर्भभिन्नरतीतिभावः॥८॥॥ननुचंद्रस्यद्वारसत्वेभवदुक्तरीतिः॥द्वारा
भावेचसूर्यरीत्यैवचंद्रनतिरितिमंदानामपिसुज्ञेयत्वान्नोक्तदोषइत्यस्वरसादूषणांतरमाहकिंचत्रिभोनां
गद्वाराप्रसिद्धोभवत्प्रकाराद्रपिसूर्यरीतिः॥सागोलसिद्धाद्वाद्विबाणसत्वेनजायतेचिंत्यमिदंहिसुज्ञैरिति॥
त्रिभोनलग्नस्यद्वारसंबंधिन्यप्रसिद्धिः॥द्वाराभावइत्यर्थः॥भवदुक्तविधेः॥प्रार्थरीत्याद्योरकदृक्क्षेपान्नसा
नयनसिद्धिरस्तीत्यपिद्वार्थः॥सूर्यरीतिर्भवति॥सा॥चंद्रस्यसूर्यरीतिः॥चंद्रद्वारसत्वे॥गोलयुक्तिसिद्धानभ
वति॥तत्रद्वारोसुसासूर्योद्विन्नदृक्तस्यत्वेनैकदृक्क्षेपात्मसक्षसिद्धनत्यसंभवइतिभावः॥दूषणमुपसंहर
ति॥चिंत्यमिति॥हिउक्तदूषणात्॥त्रिभोनलग्नद्वारस्यगोलयुक्तिसिद्धचंद्रनतावन्वयव्यतिरेकाभ्यांसंबंधा
भावोपपादनेनाहेतुत्वप्रतिपादनरूपात्॥सुतरां॥गोलपदार्थतत्वाभियुक्तैः॥इदं॥ब्रह्मगुप्तोक्तं॥चिंत्यं॥विचा ३०२

रणीयंसदसद्धेतुतस्माद्विक्षेपदृक्साधिदृक्क्षेपदृक्तेचंद्रदृक्क्षेपांगीकरणमनुचितमेव॥केचित्सपातदृग्गं बजे
पुणोक्तिसंस्कृतंतदसदित्यार्यभटोक्तं॥ननुबंभास्कराचार्यैःसिद्धांतशिरोमणौसूर्यग्रहणाधिकारेचापी
कृतस्यास्यतुसंस्कृतस्यत्रिभोनलग्नोत्थद्वारेणजीवा॥दृक्क्षेपइंदारिस्पनेनकथमुक्तं॥तैःसर्वत्रपदार्थतत्वस्यगो
लयुक्तयानिर्णीतत्वादितिचेन्न॥ब्रह्मगुप्तपक्षेणात्रंथनिर्माणाद्भोपतिवत्तथोक्तेर्नतुवस्तुस्वरूपस्थित्या॥कथ
मन्यथातैःसिद्धांतशिरोमणिभाष्यस्वरचितमिताक्षरासंज्ञे॥द्वाभ्यांदृक्क्षेपार्थंयद्दिनिभलग्नेषुणाचसंस्करणं॥
जिष्णुजमतंनदुक्तंनतन्मतंबभियुक्तिमिदं॥यत्राक्षोजिनभागाल्लग्नार्कदृतुलादिमाबुदयेपातः किलगदृष
दूसमंमंडलवत्तदापदृक्तंस्यात्॥अर्कोल्लंबितचंद्रोनजहासपमंडलंस्वविक्षिप्तः॥त्रिभद्वारसंस्काराल्लतिरत्रा
यातिसाम्यर्थसक्तंसंगतेन॥८१॥ ॥ब्रह्मगुप्तोक्तस्यदूषणविशेषावधानोक्तपासमुद्धरति॥अथास्मिन्मते
दर्शमध्यग्रहेंदुः॥द्वारायोगलिप्तानतौसंस्कृताश्चेत्॥विलोमंस्फुटास्यान्नतिर्वेदुबाणास्त्रिभोनांगबाणास्तपस्या
त्रबोध्यइति॥अथानंतरं॥समाधानविचारणे॥अस्मिन्ब्रह्मगुप्तोक्तमते॥दर्शमध्यग्रहेंदुः॥क्षमांतकालिकचं

द्रभागसहत्साधितमध्यग्रहणकालिकचंद्रयोः योरारोनयोरंतरकलाः ततो ब्रह्मगुप्तोक्तप्रकारानीतचंद्रन
तोकलात्मिकायां विलोमं त्रिभोनलग्नरारसंस्कारवैपरीत्येनेत्यर्थः यदि संस्कृतात्सदा चंद्रनतिः स्फुटा गो
लसिद्धास्यात् अत्र रारांतरमेकदिक्के विभिन्नदिक्के रारयोर्योगरावांतरमितिध्येयं अत्र बध्यानगौरवात्समा
धानांतरमाहवेति पक्षांतरे त्रिभोनलग्नीयरारमुपेक्ष्यक्का अत्र त्रिभोनलग्नरारस्थाने चंद्ररारणवदृक्षेप
संस्कारार्थं बोध्यः तेनपूर्वोक्तगौरवनिरासः अत एव त्रिभोनलग्नोत्थरारेणोत्पस्यसिद्धांतशिरोमणिमरी
चौ मया त्रिभोनलग्नमुक्तमुसन्नं यस्मादिति बहुधा हेत्वसदनसूर्योपस्थितावपितत्प्रसिद्धादर्शनकालि
कसूर्यचंद्रयोः समत्वाच्चंद्ररारदृग्पर्यारगमाख्यातः ॥८२॥ ॥एतत्समाधानं भास्करोक्तिस्वात्मभाणमिवा
पितत्वनिर्णयाद्दूषयति समाधानमेतत्कृतं भास्करार्यैः परं त्वत्र युक्तिं न पश्यामि गोले यतः क्रांतिवृत्ताद्दि
गंतरवाल्लिप्तरात्राख्यवृत्तस्य परिसारारणेति एतत्पूर्वपद्योक्तं समाधानं भास्करश्चात्सावार्यश्च भास्करपंडि
तैः भास्कराचार्यैः कृतं मिताक्षरासंज्ञे भाष्ये उक्तं तथाहि यद्ब्रह्मगुप्तनविमंडलकक्षावृत्तप्रकल्पनतिरानी

MEMORIAL

तासापियुक्तियुक्ता किंतु साधिमंडलावधिरापातानकक्षामंडलावधिरनोलंबनकालेनचालितस्य विधो
र्यावान्विक्षेपो यावांश्चदृग्गतिकालिकस्तयोरंतरं त्रिभोनलग्नरारसंस्कृतार्वदृक्षेपरूपचंद्रदृक्षेपानीतचं
द्रनतौ त्रिभोनलग्नरारयुतोनक्रमेणानयुतं कार्यमितिविशेषश्चंद्रनतौ ज्ञेयः अथवा त्रिभोनलग्नरारस्था
नापन्नं चंद्ररारस्वदिक्कं सूर्यदृक्षेपधनुषि संस्कुर्यात् तज्जाचंद्रदृक्षेपोत्साडुक्तदिग्गानतिश्चंद्रस्यसंस्कास
न्नतिर्ज्ञेयं ग्रहणारस्याल्पत्वेन सूर्यसिद्धांताधार्थग्रंथेस्वल्पांतरादयं विशेषउपेक्षितइति एतत्समसूर्या
स्तत्रैवतैरवोक्ताः लंबनकालजरारांतरमस्यांबस्तंनतौ यदि क्रियते स्पष्टैवस्यारणवा चंद्रस्यरारणासंस्कृ
स भानोर्दृक्षेपधनुः साध्यास्वल्पांतरानतिस्तस्मात् ग्रहणास्वल्परारत्वात्स्वल्पांतरतानतेर्यस्मात् तस्मान्ने
दं पूर्वैरर्कोन्नाधेस्तथाकृतं कर्म आसप्रतिभासो वामयोदितः किंजगद्विरोधेनेति इदं दूषयति परं त्विति भा
स्करोक्तावपीत्यर्थः अत्र समाधाने गोलयुक्तिं नाहं पश्यामि गोलयुक्तिसिद्धं समाधानमिदं नेत्यर्थः प्रथमस
माधाने गोलयुक्त्यभावे पि द्वितीयसमाधाने चंद्ररारसंबंधमान्वयव्यतिरेकाच्च गोलयुक्तिसिद्धत्वमेवास्यतो

हेतुमाह यतइति · क्रांतिवृत्ताद्विक्षेपवृत्तं · चारतुल्यांतरेणाहोरात्रवृत्तरीत्या · यथा विषुवद्वृत्ताक्रांत्यंतरेणसर्वे
तो लग्नमहोरात्रवृत्तानितद्दिस्पर्शः · गोलेनैवास्ति · येनदृक्क्षेपमंडलेत्रिभोनलग्नस्थानाद्विक्षेपवृत्तैकदेशाच्चंद्र
चारेणांतरितः स्यादितिचंद्रचारेणोक्तचंद्रदृक्क्षेपउपपन्नः · किंतुयथा विषुवद्वृत्ताक्रांतिवृत्तंतथाक्रांतिवृत्ता
द्विक्षेपवृत्तमतोदृक्क्षेपमंडलेत्रिभोनलग्नस्थानाच्चंद्रविक्षेपांतरेणविक्षेपवृत्तेनैव · तेनचंद्रचारसंस्कारेणाचं
द्रदृक्क्षेपः स्थूलः · अतएवसाध्यास्वल्पांतरानतिस्तस्मादितिभास्कराचार्यैरेवसम्यगुक्तं · तस्माच्चंद्रदृक्क्षेपः
स्यानिर्वचनीयत्वादिदंचंद्रनतिसाधनमयुक्तमेव ॥ २३ ॥ ॥ अथस्वमतेनदृक्क्षेपानयनार्थंप्रथमंगोलेत
त्स्वरूपंदर्शयति · अत्राभातिविलग्नपद्भुतलग्नास्यप्रदेशाद्ध्येक्रांतास्यवलयश्लथंसुवलयंप्रोतंभवेद्यच्चलं ·
तल्लग्नराशिबिंबकेंद्रगमिदंदृक्क्षेपवृत्ततः स्वार्द्धांतंत्विहयेलवागणितजास्तज्जेंदुदृक्क्षेपकइति · अत्र · व्रसगु
णाप्तंगीकृतचंद्रबिंबानुरूपनक्षत्रजीमदृक्क्षेपविषये · मम · आभाति · गोलतत्स्वरूपंसमनंतरोक्ततत्त्वविचारवि
षयंभवतीत्यर्थः · आभातीत्यनेनचंद्रचिह्नाभिप्रायिकनसम्यक्पगमेनपूर्वोक्तमार्षमतमेवसम्यक् · प्रसक्त

३०५

चंद्रबिंबानुरोधेननतिविचारस्तेनदितिभावः · तदाहविलग्नेति · क्रांतिवृत्ते · भूगर्भक्षितिजवृत्तपूर्वापरभा
गैकदेशलग्ने · तत्स्थानदृश्येयत् · सुवृत्तंश्लथंचंचलंप्रोतंभवेत् · तत् · इदंचंचलंवृत्तं · चंद्रबिंबकेंद्रसंक्तं · दृक्क्ष
पवृत्ते · त्रिभोनलग्नीयदृग्वृत्तेपत्रलग्नं · ततः · तत्स्थानमारभ्यसर्पः स्वार्द्धांतं · स्वमध्यपर्यंतं · इह · दृक्क्षेपवृत्ते ·
येंदोस्तेषांज्याचंद्रदृक्क्षेपः · तेषामंशानांज्ञानंकथंस्यादतोंशाविशेषणामाहगणितजाइति · वक्ष्यमाणागणि
तविधिनोत्पन्नाइत्यर्थः ॥ २४ ॥ ॥ तत्रचंद्रदृक्क्षेपज्ञानार्थंसूर्यदृक्क्षेपांशानांसंस्कारयोग्यंशरविशेषंपथा
भ्यामाहभत्रयोस्थगुणावर्गतः राशीषुज्यकाकृतिविहीनतः पदं · तत्तलग्नरहितेंदुकोटिजज्या त्रिराशिगु
णासंगुणाहृता ॥ २५ ॥ ॥ योलब्धवर्यत्रिगुणोस्त्वर्गोतदंतरान्मूलमनेनभक्ताः त्रिज्याशरज्याहतिरत्रस्त्र
चापभवेत्संस्करणार्थमेतदिति · त्रिज्यावर्गात् · चंद्रविक्षेपज्यावर्गोणाहीनान्मूलंग्राह्यं · लग्नोनचंद्रस्यभुज
द्वाराकोटिस्तस्याहसन्नाज्या · त्रिभज्यया संगुणाः तेन · पूर्वानीतेनमूलेनभक्ता · फलवर्गात्रिज्योत्पन्नवर्गोयो
स्तस्तयोरंतरान्मूलंग्राह्यं · त्रिज्याशरज्ययोरभिहतिः · अनेन · द्वितीयेनाग्रवर्तिमूलेनभक्ता · लब्धस्य

नुर्भागाद्यं यस्यात्तदेतत्· चंद्रशाराद्युत्पन्नं· अत्र· चंद्रनतानयने संस्कारणार्थं· चंद्रदृक्क्षेपसिद्ध्यर्थं· त्रिभो
नलग्ननतांशानां संस्कारनिमित्तभावेन· अनेन चंद्रशारदिक्कनतांशानां संस्कारः कार्यस्तन्मा· चं
द्रदृक्क्षेपइत्यर्थः· तथा च त्रिभोनलग्नं दिक्षितिपूर्वोक्तपारिभाषिकं नक्षत्रगुणाभिमतं योगार्थकमित्यर्थी
कृतं॥२६॥ ॥लाघवेनैतद्दृक्क्षमाणामत्र सूचयति· त्रिज्याशारज्याहतिरंगहीनशीतांशुदोर्ज्याविस्तास
वापं· स्थूलं भवेत् संस्कारणार्थमस्य सुवासनास्यष्टतरामरीचाविति· त्रिज्याशारज्ययोरभिहतिर्लग्नानचंद्र
स्य भुजज्यया भक्ता फलस्य धनुश्चंद्रशारदिक्कं त्रिभोनलग्ननतांशानां संस्कारार्थं स्यात· नन्वेवं पूर्वोक्तं गुरुभूतं
व्यर्थमिसत आह स्थूलमिति· सूक्ष्मासन्ने· तथा चातिसूक्ष्मापेक्षया पूर्वोक्तं· सुखार्थं त्वेतदिति भावः· अस्याप्रमाणा
त्वं निरस्यति· अस्येति· चंद्रशारोत्पन्नस्य संस्कारपदार्थस्योक्तस्य· सुवासना· आनयनोपपत्तिः मत्कृतसिद्धांतशि
रोमणौ मरीचौ· अस्यतमभिव्यक्ता· अस्मिन्नंथे तद्दृक्निरूपणं विस्तरभयात· तथा चोपपत्तिसिद्धस्यना
प्रामाण्यमिति भावः· तदुक्तोपपत्तेः सार स्तु चंद्रदृक्क्षेपस्वरूपस्य प्रागर्थितत्वात्क्रांतिवृत्तस्थत्रिभो ३०६

नलग्नस्थानाल्लग्नास्तलग्नप्रोतचलवृत्तदृक्क्षेपवृत्तसंपातपर्यंतं यो दृक्क्षेपवृत्तभागश्चंद्रशाराधिकोपि
चंद्रशारदिक्कस्त्रिभोनलग्ननतांशेषु संस्कृतः कार्य इति स साध्यः स तु क्रांतिवृत्तं विषुववृत्तं ग्रहबिंबकेंद्र
सक्तालग्नास्तलवृत्तं क्रांतिवृत्तं शरं क्रांतिं पाक्प्रतिपादितसंस्कारयोग्यदृक्क्षेपवृत्तभागं परमक्रांतिं प्रक
ल्प्य कल्पितक्रांतिवृत्तेग्रहबिंबकेंद्रलग्नास्तलग्नान्यतरासन्नयोरंतरालं भुजं प्रकल्प्य षड्भुजज्यया भीष्टशार
ज्यानुरूपक्रांतिज्यातदालग्नास्तलग्नान्यतरस्थानदृक्क्षेपवृत्तांतरस्थितकल्पितक्रांतिवृत्तप्रदेशस्थितनवत्यं
शाज्यारूपत्रिज्यया केसतुपातलब्धपरमक्रांतिज्यायाश्चापरूपः· यद्यप्येतत्कल्पितक्रांतिवृत्तस्थषड्भुजज्याज्ञा
नाभावादनुचितं तथापि कीदृशदिशयंत्रजकोटिजीवास्त्रिज्यागुणाः स्वस्वदिनज्यया स्युरिति सिद्धांतशिरो
मणिकर्तृवेपरीत्येन तत्कृतानात· तथाहि· यथा कीदृशदिशयंत्रकोटिजीवाः क्रांतिवृत्तस्थाः स्वधराक्षवृत्तव्यासार्द्ध
प्रमाणेन धराक्षवृत्ते जीवास्ताउक्तानुपातेन धराक्षवृत्ते क्रांतिवृत्तव्यासार्द्धरूपत्रिज्याप्रमाणेन कृतास्तथा
प्रकृते पि कल्पितविषुववृत्तस्थलग्नग्रहबिंबांतरभुजकोटिज्या कल्पितविषुववृत्ते कल्पितक्रांतिवृत्तव्यासा

ईरूपत्रिज्याप्रमाणेन· साद्वारज्यारूपेक्रांतिज्यावर्गोनत्रिज्यावर्गपदरूपक्रज्याप्रमाणेनपरिणता
कल्पितविषुववृत्तेतद्ध्रुवज्याव्यासार्द्धप्रमाणेनसिद्धासैवत्रिज्यापरिणताकल्पितक्रांतिवृत्तेग्रहबिंबकें
द्रकल्पितक्रांतिवृत्तदृक्क्षेपवृत्तसंपातयोरंतरभुजज्या· तेनप्रथमपद्योक्तमुपपन्नं· तद्वर्गोनत्रिज्याव
र्गमूलंलग्नग्रहबिंबकेंद्रांतरभुजज्याकल्पितक्रांतिवृत्ते· अनयापूर्वानुपातेनपरमक्रांतिज्यायाध्यनु
दृक्क्षेपवृत्तभागइतिद्वितीयपद्योक्तमुपपन्नं· द्वितीयानयनोपपत्तिस्तु विषुवद्वृत्ताक्रांतिः क्रांतिवृत्तस्थ
ग्रहभोगेनसाधितात्पाक्रांतिवृत्ताच्छरोविक्षेपवृत्तस्थग्रहभोगप्रमाणेनसाध्यान्यथाक्रांतिसाध्य
नस्यविषुववृत्तस्थग्रहभोगप्रमाणेनसाधनोपपत्तेः· अतोयथाक्रियागौरवात्तदपेक्षयालाघवाक्रां
तिवृत्तस्थग्रहभोगेनैवशरसाधनमंगीकृतंतथात्रापिवस्तुभूतक्रांतिवृत्तस्थलग्नग्रहचिह्नांतरज्य
यैवोक्तानुपातेनदृक्क्षेपवृत्तखंडमानीतंस्थूलं· कल्पितक्रांतिवृत्तस्थभुज ज्याया अग्रहात्· परिचरार्धी
नांक्रांतिवृत्तस्थत्वात्तत्प्रमाणग्रहभोगप्रामाण्येनशरक्रांत्यादिसाधनंसमुचितंन विक्षेपवृत्तस्थग्रह ३८७

भोगादिना· अन्यथाशरलंबनादेर्विक्षेपवृत्तस्थग्रहभोगात्साधनापत्तेस्तदानुद्दि तीयानयनमेवपू
र्वग्रंथपरीक्षातिसूक्ष्मगणितेस्थूलाप्रसंगादितिध्येयं॥२०॥ ॥अथसूर्यग्रहणक्रियोपयुक्तंस्पष्टशर
माहमध्यग्रहाभेहसिचंद्रबाणोनतैकभिन्नाराकयाक्रमेण· युतोविमुक्तः स्फुटबाणाद्वसंस्कारदिक्कार
विसंग्रहार्थमिति· पूर्वोसकृत्साधितमध्यग्रहणकालेचंद्रस्यशरः पूर्वरीत्यायः स्यात्स एकभिन्नदिशया
स्पष्टनत्याक्रमेणयुतोतिरितश्चस्पष्टशरः· एवकारात्तस्याः संस्कारीत्यासंस्कारनिरासः· संस्कारदिक्कः· योगे
पूर्वशरदिक्· अंतरेनुशरशेषशरदिक्· नतिशेषनतिदिगित्यर्थः· सूर्यग्रहणगणितक्रियानिमित्तंस्या
त्· अत्रोपपत्तिः· आर्षमतेभूपृष्ठसूत्राच्चंद्रचिह्नस्यनतंतरेणायाम्योत्तरयोर्नतत्वाच्चंद्रचिह्नाच्चंद्रबिं
बकेंद्रस्यशरांतरेणसत्वात्तत्संस्कारेचंद्रगोलेभूपृष्ठसूत्राच्चंद्रबिंबकेंद्रपर्यंतंस्पष्टशरात्मकंयाम्योत्तरमंतरंस
र्यचंद्रयोर्दर्शनयोग्यं· ब्रह्मगुप्तमतेतुचंद्रगोलेसूर्यक्रांतिवृत्तस्थभोगागतभूपृष्ठसूत्रस्थानंचंद्रबिंबकेंद्रगतभू
गर्भसूत्रस्पष्टलोहगोलस्थानगतभूपृष्ठसूत्रस्थानंचंद्रगोले· तयोः स्थानयोरंतरस्यचंद्राकाशगोलस्थस्यया

म्योन्तरस्यस्पष्टत्वेनस्पष्टनस्पर्शनतिसंस्कारोपपन्नोप्रतिपादनादतिव्यक्तोपपत्तिर्निरूपितैव ॥८८॥ ॥
अपास्यत्वारस्यस्पष्टत्वंसूर्यचंद्रयोर्बिंबेचपूर्वोक्तरीत्याप्रसाध्यचंद्रग्रहणागणितोक्तिवद्भासःस्थित्यर्द्धम
र्द्धैकवारंकार्यइत्याहचंद्रग्रहोक्तरूपमपिप्रसाध्यःस्पष्टस्तनोर्कंदुतनूस्फुटत्वेनाभ्यःखरांशाःपिहि
तंपुरावत्सकृद्विध्यस्थितिमर्द्धखंडइति·चंद्रग्रहणाग्रंथांतर्गतविधिनिरूपणेन·द्वारो क्रमज्याक्रमजीव
यारित्यादिना·अयं·प्रतिपादितोनतिसंस्कृतःद्वारःस्पष्टःसाध्यः·नतिसंस्कृतस्यैवात्रस्पष्टत्वात्सर्वप्रकार
णास्पष्टोनसाध्यइत्यारंकायानिवारकोपिराहः·तेनस्पष्टःस्पष्टोतिस्पष्टःसाध्यइत्यर्थः·द्वितीयस्यंत्वमर्द्ध
ज्याकारस्यसपूर्णज्याकारत्वं·अतएवानंतरंसूर्यचंद्रयोर्बिंबेत्रिप्रश्नाधिकारोक्ते·चंद्रग्रहोक्तया·बिंबस्यलिप्ता
युगभागजीवेत्यादिपद्येनस्पष्टसाध्ये·चःसमुच्चये·अत्रस्पष्टत्वंबिंबस्यभासाकारत्वं·एभ्यः·अतिस्पष्टत्वा
रसूर्यचंद्रस्पष्टबिंबेभ्यः·चंद्रग्रहोक्तया·संछाद्यसंछादकबिंबयोगखंडमित्यादिना·सूर्यस्यग्रासोविध्यः·पु
रावत्·चंद्रग्रहणोक्तया·मानैकखंडस्येत्यादिसार्द्धपद्येन·मानांतरार्द्धस्येत्यादिसार्द्धपद्येनच·स्थितिमर्द्धयोः

३०८

खंडेक्रमेणायथासंभवंकार्यं·परंतुसकृदेकवारं·निष्पंनकालादित्यादिपद्याभ्यांनासकृत्साध्ये·अत्रानयो
स्तदभ्यरीत्यावश्यमाणायेवासकृत्साधनावश्यकत्वात्॥८७॥ ॥स्पर्शकालज्ञानमाहस्थित्यर्द्धोनामांततोलं
बनंयत्तत्रकालस्पष्टबाणोद्भवेन·स्थित्यर्द्धोनामांतक्रनेथनर्णंकार्यंपवंस्पर्शकालोसकृत्यादिति·स्थित्य
र्द्धोनादर्शांतासर्वरीत्यालंबनंतत्·स्थित्यर्द्धहीनदर्शांतकालिकस्पष्टतरद्वाराद्भुतस्तेनप्राग्युक्तरीत्यास्थित्यर्द्ध
नहीनदर्शांतेधनमथवायथोक्तंकार्यंस्पर्शकालः·एवमभयारीत्या·स्पर्शकालिकंलंबनंस्पर्शकालिकस्प
ष्टतरद्वारोत्पन्नेनस्थित्यर्द्धनहीनदर्शांतिकालेधनर्णंकार्यमितिरूपया·असकृत्·स्पर्शकालः सूक्ष्मःस्या
त्·अत्रोपपत्तिः·स्थित्यर्द्धनोमध्यग्रहणकालः स्पर्शकालस्तत्रस्पर्शमध्यग्रहणकालिकयोर्लंबनयो
र्भेदान्मध्यग्रहणकालिकलंबनसंस्कारसिद्धेः स्पर्शकालिकलंबनसंस्कारस्यसूक्ष्मस्यासिद्धेश्चप्रथमं
स्पर्शकालाज्ज्ञानात्स्थित्यर्द्धनादर्शांतकालोलंबनासंस्कृतःस्पर्शकालःस्थूलःकल्पितस्तत्कालिकंलंब
नंपूर्वलंबनासंस्कृतस्पर्शकालस्यापिस्पर्शकालिकस्पष्टतरद्वाराद्भूतस्थित्यर्द्धभावात्स्थूलत्वेनतंस्य

र्शकालमुपेक्ष्यस्वकालिकस्पष्टतरज्ञारोद्भूतस्थित्यर्द्धेनदर्शांतकालेलंबनासंस्कृतस्पर्शकालरूपेसंस्कृतंसूक्ष्मास्त
नः स्पर्शकालस्तत्तदुक्तरीत्यामुहुः सूक्ष्मः स्पर्शकालः स्यात्॥९०॥ ॥अथोक्तरीतिंसूक्ष्ममोक्षसंमीलनोन्मील
नकालज्ञानार्थमतिक्लिष्टांस्तदभिप्रायिकेस्थित्यर्द्धमर्द्धाद्ग्राहस्थित्यर्द्धाधिकदर्शांताभवतियः प्रागुक्तयुक्तरी
त्यामुहुर्मोक्षःकालइत्यर्थमर्द्धजदलनेवमुहुः स्तः स्पुटदर्शांतात्सुगमोपपत्तिसहितेसंमीलनोन्मीलनतन्मध्य
ग्रहकालजांतरमितेस्थित्यर्द्धमर्द्धाद्भुक्तेइति॥ स्थित्यर्द्धयुक्तदर्शांतकालात्॥ पूर्वोक्तरीत्या॥ लंबनंस्वकालजस्पष्ट
तरज्ञारोद्भूतस्थित्यर्द्धाधिकदर्शांतकालेधनर्णांकार्यमोक्षकालइतिरूपया॥ मुहुर्यः कालः स्थिरः सइह॥ सूर्य
ग्रहणेमोक्षः कालः सूक्ष्मः॥ अनंतरं॥ मर्द्धाद्भुक्तेन॥ एवं॥ हीनपुतादर्शांतकालात्॥ प्रागुक्तरीत्याप्रसंकमसकृद्योका
लौतयोः॥ स्पुटसूक्ष्म॥ संमीलनोन्मीलनेस्तः॥ नन्वत्रोपपत्तिर्नोक्तेतिकथमुक्तरीतेः प्रामाण्यंतेयमित्यत्रा
कायाउत्तरमेतद्विशेषणकथनव्याजादाहसुगमोपपत्तिसहितेइति॥ सुगमास्वतोज्ञेयायोपपत्तिस्तयायुक्त
एते॥ एतद्विशेषणमुपलक्षणात्स्पर्शमोक्षकालयोरप्यभिन्नरीतिरितिध्येयं॥ तथा चोपपत्तिनिरूपणंसुग

MEMORIAL LIBRARY BHAU DAJI

मत्वाद्दपेक्षितमितिभावः॥ तत्॥ स्पर्शमोक्षौसंमीलनोन्मीलनेवा॥ मध्यग्रहणं॥ अनयोर्यौर्कलौताभ्यांजातमं
तरंतत्प्रमाणक्रमेणास्थित्यर्द्धमर्द्धाद्भुक्तेभवतः॥ एतदुक्तंभवति॥ स्पर्शमध्यग्रहकालयोरंतरकालः स्पर्श
स्थित्यर्द्धं॥ मोक्षमध्यग्रहकालयोरंतरकालोमोक्षस्थित्यर्द्धं॥ संमीलनमध्यग्रहणकालयोरंतरकालःस्प
र्शमर्द्धाद्भुक्तेः॥ उन्मीलनमध्यग्रहणकालयोरंतरकालोमोक्षमर्द्धाद्भुक्तेमिति॥ ९१॥ ॥अभीष्टग्रासज्ञानो
पजीव्यभुजेविशेषमाहसूर्यग्रहस्पष्टज्ञारोद्भवेनस्थित्यर्द्धकेनाभिहतोभुजःसः॥ तन्मध्यविश्लेषकरूप
सूर्यस्थित्यर्द्धकासः स्फुटबाहुरत्रेति॥ अत्र॥ सूर्यग्रहणीयेष्टकालिकग्रासानयने॥ चंद्रग्रहणेऽक्तरीसा
योभुजः स्यात्सभुजः सूर्यग्रहणीयांतिमस्पष्टतरज्ञारात्सन्नेनांतिमस्वस्थित्यर्द्धेनगुणितः गृहीतस्थि
त्यर्द्धानुरूपस्पर्शमोक्षान्यतरमध्यग्रहणकालयोरंतररूपायःकालस्तदात्मकंय त्सूर्यग्रहणीयस्थित्य
र्द्धेनभक्तः फलं॥ स्फुटबाहुः सूर्यग्रहणीयाभीष्टग्रासानयनोपजीव्योभुजइत्यर्थः॥ ननुपूर्वोमतोभुजस्तद
पयुक्तः॥ अ त्रोपपत्तिः॥ तन्मध्यांतररूपप्रत्यक्षस्थित्यर्द्धांतर्गतेष्टकालाद्भुजः प्रत्यक्षस्थित्यनुरूपः॥ ग्रा

सस्कर्णांतररूपः कर्णांतरं तु भुजाधीनं · भुजस्तु क्षेत्रानुरोधाद्गणितागतस्थित्यर्द्धानुरूपेण · कथम
न्यथा शरकोटिस्थित्यर्द्धोपजीव्यो भुजः प्रानीतः संगच्छते · न च द्वयोः स्थित्यर्द्धयोस्तुल्यत्वमिति वाच्यं · स्य
र्ग्रामोक्षान्यतरर्कलिकमध्यग्रहणकालिकयोर्लंबनयोर्योगांतरान्यतरणाद्द्वयोः सदांतरितत्वात् · नहि क्षे
त्रलंबनसंबद्धयेनतदंतरानापत्तिः · अतः प्रत्यक्षस्थित्यर्द्धप्रमाणेनायं भुजस्तदागणितागतस्थित्यर्द्धप्र
माणेनकदृत्यनुपातेनागतस्पष्टभुजस्य क्षेत्रसंबद्धत्वं युक्तमित्यपपन्नं ॥७२॥ ॥एवमभीष्टग्रा · सा कां
लानयने विशेषं पद्याभ्यामाह ग्रासास्वकालानयनार्थमाह तन्मध्यभेदस्थितिखंडनिघ्नं · स्फुटेषुजस्वस्थि
तिखंडभक्तं तन्मध्यभेदस्थितिखंडशुद्धं ॥७३॥ कालो भवेत्तत्समयस्फुटेषुजातस्वकालानयनोपजीव्यात् ·
फलाद्यथोक्तं मुकुरेवमत्र सत्येष्टकालः सुगमोपपत्तिरिति · इष्टग्रासास्वेष्टकालानयननिमित्तं · चंद्रग्रह
णोक्तग्रा · ग्रासांगुलाद्यः स्वहरेण निघ्नस्तद्बिंबैकदलेन स्वकर्णः · तन्मध्यकालेषुजवर्गभेदान्मूलं षडघ्न
परसेर्ततघ्नं · त्रिभज्यया तद्धनुरभ्रसूर्यैर्निघ्नं जवांशांतरहृत्फलेन यदाप्तं फलं · तत् · तन्मध्यकालांतररूपप्र

त्यक्षस्थित्यर्द्धेन गुणितं · स्पष्टतरशरोत्सन्नांतिमस्थित्यर्द्धेन भक्तं · फलं · तन्मध्यकालांतररूपप्रत्यक्षस्थित्यर्द्धा
शुद्धमिष्टकालः स्यात् · नाकालिकस्पष्टतरशरजातात् · प्रागुक्तरीत्या फलात् · स्वकालज्ञानोपजीव्यभूतात् · यथोक्तं
तन्मध्यभेदस्थितिखंडनिघ्नमित्याद्युक्तं कर्मकार्यं · एवमुक्तरीत्या यावद्विशेषावध्यसकृत् · अत्र सूर्यग्र
हणासूक्ष्मइष्टकालः स्यात् · कथं सूक्ष्मत्वं निर्णीतमित्यतः कालविशेषणमाह सु गमेति · सुगमोपपत्तिर्य
स्यार्थः तथा चोपपत्तासूक्ष्मत्वं निर्णीतमिति भावः · अत्र तदप्रतिपादने सुगमेति हेतुभूतं · तथा हि · चंद्र
ग्रहोक्तग्रा · फलं स्पष्टतरशरोत्सन्नस्थित्यर्द्धांतर्गतं · न प्रत्यक्षस्थित्यर्द्धांतर्गतं · अतो गणितागतस्थित्यर्द्धप्रमाणे
नेदं फलं तदा प्रत्यक्षभूततन्मध्यकालांतररूपस्थित्यर्द्धेन किमित्यनुपातेन फलमिष्टोनस्थित्यर्द्धं · तेन हीनं
प्रत्यक्षं स्थित्यर्द्धं कालो यं स्थूलस्तात्कालिकस्पष्टतरशराज्ज्ञानेन मध्यकालिकस्पष्टतरशरग्रहणात् · अत
एव तत्कालिकस्पष्टतरशरादुक्तरीत्या कालः सूक्ष्मासन्नइत्यसकृत्सूक्ष्मः कालः ॥७४॥ ॥अथोक्तग्रहणा
योः परिलेखनिरूपणं सहेतुकं प्रतिजानीते · सूर्यग्रहस्यानवलोकनोक्तेरनिष्टचंद्रग्रहणस्यचाहं · ग्रहद्व

यस्य स्थितिदर्शनार्थं राज्ञो मुदे वक्ष्ये च परिलेखमिति · सूर्यग्रहणस्य · अनवलोकनोक्तेः · नोपरक्तं रविमी
क्षेत्तेऽनेन दर्शननिषेधात् · अनिष्टफलसूचकं यच्चंद्रग्रहणं तस्य · चः समुच्चये · तेन दर्शननिषेधात् · अहं · मु
नीश्वरो ग्रहणाद्द्वयस्य स्थितिदर्शनार्थं · राज्ञः संतोषार्थं च · परिलेखविषयं कर्म · निरूपयामि ॥ ९५ ॥ ॥ तत्र
ग्रास्यस्याक्षवलनानयनोपयुक्तं नतमाह्यग्रहस्य घटगतं दिनार्द्धात्वा पुरावन्नतमानयेच्च · स्पर्शादिका
लेस्वनिशोनयेयात्स्थानं स्वराग्रार्द्धमिदं नतं स्यादिति · सूर्यग्रहणे सूर्योग्रास्यश्चंद्रग्रहणे चंद्रः सचासौ ग्रहश्च
तस्य सूर्यः · स्पर्शादिकाले · स्थितिमध्यमोक्षकालेषु · दिनगतं प्रागुक्तरीत्या ज्ञात्वा · दिनार्द्धं च ज्ञात्वा · पुरावत् · त्रि
प्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण स्थाद्दिनगतं घटगतं रूपकयोर्यदल्पं तेनोनितं दिनदलं नतसंज्ञकं घटनेन गणकेन
नतमानयेत् · कुर्यादित्यर्थः · ननु त्रिप्रश्नाधिकारे दिननतोक्तेः रात्रौ तत्कालेऽपि नतं कार्यमित्यतः प्राह स्वनिशो
नयेयात्स्थानमिति · स्वशब्देन ग्रास्य स्तस्य राग्रार्द्धं ग्रास्यनिशायास्तत्कालयोर्गतमध्यं तयोर्मध्ययदल्पं तेनोनि
तं · इदं शोधनं तं स्यात् · दिनपदस्योपलक्षणत्वेन नतसिद्धिरिति भावः · उपपत्तिस्तु दिनग्रहयोर्याम्योत्तरवृत्तांतरम ३११

होराग्रवृत्तस्थं नतं तथा रात्रौ ग्रहतदासन्नयाम्योत्तरवृत्तप्रदेशांतरमहोरात्रवृत्तस्थं चोन्नतमपि राग्रानुरोधान्न
तसंज्ञमुक्तमिति रूपपन्नं ॥ ९६ ॥ ॥ चतुर्भिः पद्यैर्दिग्वलनं प्राचीनमतेन वदन् स्वमतेन कल्पितं विशेषं च प्रतिजानी
ते · ग्रास्यग्रहाग्रान्तलोत्थबाहुलदोर्गहीनाक्षिभमौर्विकायाः · वर्गासदंतेन हृतारसघ्नतात्मभागोत्थभुजस्य
मौर्वी ॥ ९७ ॥ स्वाक्षांशाजीवागुणिता प्रचापं राग्रार्द्धतः सौम्यमहर्दलांतः याम्यं दिनार्द्धाद्दजनीदलांतो व्यक्षांशरे
भस्तमतो हि याम्यं ॥ ९८ ॥ वलनमाक्षमिदं लवपूर्वकं स्वस्वचरायनवालनसंस्कृतं · भवति बिंबदलेक्षगुणो
हृतस्त्रिभगुणेन गुणोऽस्य फलं स्फुटं ॥ ९९ ॥ वलनसंस्कृतिदिग्वलनं मतं राशिरविग्रहयोस्तु पुरातनैः · मम
मतेऽपि तु रविग्रहे पराशिनोग्रहणे प्रवदाम्यहमिति · ग्रास्यग्रहस्याग्राग्रांकुतलाभ्यां संस्कारेण सन्नायो
भुजस्तस्य वर्गोनाहीनाक्षिज्यायावर्गोन्मूलं ग्रास्यं · षड्गुणितनतघट्यात्मकभागेभ्यउत्पन्नभुजस्य भागात्मकस्य
ज्या · एतेन स्वांकाहतं स्वघटदलेन भक्तं स्पर्शादिकालोत्थनतलवाः स्फुरिति भास्करोक्तानतांशास्तेषां ज्येति रीति
रत्र निरस्ता · अहोरात्रवृत्तस्थानतांशज्यापाग्रहणावश्यकत्वात् · अतएव नतासुरोर्ज्ययेत्यनेन ग्रहणा

वासनाधिकारेस्याएवांगीकारोनास्कराचार्यैः समुचितः कृतः भास्करोक्तग्रहणाधिकारीयनतांशास्तुसमवृत्त
स्थाग्रनुपातास्फुटाः गणितसुखार्थं स्वदेशाक्षांशज्यया गुणिता तेनमूलेनभक्ता प्राप्तफलस्यधनुराक्षं
वलनं राश्यर्द्धमारभ्यदिनार्द्धमध्येस्वेष्टकालेउत्तरदिक्कं दिनार्द्धमारभ्यरात्र्यर्द्धमध्येस्वेष्टकालेदक्षिणदिक्कं
निरक्षदेशादुत्तरभागे दक्षिणभागेतुविपरीतमस्यात् उक्तकालक्रमेणदक्षिणोत्तरं इदमाक्षवलनमंशादि
कं स्वाहनग्राघः ग्रास्यग्रहस्यग्रहणायाधिकारोक्तप्रकारेणायनवलनमानीयतदीयांकेनैकदिशियोगोभि
न्नदिशियंतरमितिरीत्यासंस्कृतं अस्य संस्कृतांकस्यज्या मानार्द्धयोगेनगुणितात्रिज्यया भक्ता फलंस्यधंवलनं
वलनसंस्कृतिदिक्कं चंद्रसूर्यग्रहणयोः पुरातनैर्ग्रंथकारैः स्वीकृतभवति मममुनीश्वरस्यपक्षेतुगणितंपूर्वोक्तं
सूर्यग्रहणे नचंद्रग्रहणे अनंतरंसमनंतरमित्यर्थः चंद्रस्यग्रहणेदृग्प्रकर्षेणासूक्ष्मत्वेनवदामि ॥१००॥ ॥
त्रिभिः पद्यैः प्रतिज्ञातंवदंस्तदुपपत्तिंप्रतिजानंश्चरवलनोपपत्तिरायनवलनोपपत्तिरीत्यासुगमेत्याहस
पातेंदुकोटिजकाचंद्रबाणोक्रमज्यानराशित्रयज्याविभक्ता हतेंदोः परेणरामोर्योग्रचापलवाद्यंशरीयंभवेद्

३१२

तनंतत् ॥१ पातात्यंद्रायनदिक्कंतेपांशरायनाक्षोद्भववालनाभां संस्कारभागज्यकयाविनिघ्नंमानेनवारखंडं
त्रिभजीवयाप्तं ॥२॥ संस्कारदिक्कंवलनं स्फुटंस्यादत्रोपपत्तिंक्रमणुयांप्रवक्ष्ये तत्रापिचंद्रायनवालनोक्तरीत्यैव
बोध्यात्रारवालनस्येति पातयुक्तचंद्रस्यकोटिज्या चंद्रस्यपरमशरांशज्यया गुणिता चंद्रस्यपूर्वागतस्यशरा
स्योक्रमज्यया हीनत्रिज्यया भक्ता फलस्यधनुर्भागाद्यंशरीयंवालनंस्यात् तत् शरवलनं पातयुक्तचंद्रस्याय
नदिक्कंचस्यात् तेषामानीतानांशरायनाक्षोत्पन्नवलनांकानांसंस्करणायंशास्तेषांज्यया मानेनवारखंडगुणितं
त्रिज्यया भक्तं संस्कारदिक्कंस्फुटंवलनंस्यात् उपपत्तिनिरूपणेप्रतिज्ञानीते अत्रेति वलनविषये पातुपपत्तिंप्र
कर्षेणावदामि तांहेश्रोतः सावधानतया त्वंशृणु तत्र उपपत्तौनिरूपणीये अपिशब्दस्तिनशरवलनस्यो
पपत्तिकथनेप्रावश्यकेत्यर्थः चंद्रस्यायनवलनोपपत्तिकथनरीत्या एवकारादन्यरीतिव्यवासः शरवलन
कर्मणाउपपत्तिर्ज्ञेया तथाहि विषुवद्वृत्तप्रान्तादिदिक्कः क्रांतिवृत्तप्रान्तादिदिग्यावतांतरेणावलतितरायनंवल
नंतस्यपरमत्वंविषुवत्क्रांतिवृत्तसंपातयोस्तत्रिभयनसंध्योरभावस्तथाक्रांतिवृत्तप्रान्तादिदिक्कोयावतांतरेण

विक्षेपवृत्तमाद्यादिदिग्भवतितच्चरवलनं ग्रहबिंबस्य विक्षेपवृत्तस्थत्वात् । अन्यथा पातवलनानुपपत्तेः । तस्य
त्वं विक्षेपवृत्तक्रांतिवृत्तसंपातयोस्त्रिभांतरे सपातग्रहायनसंध्योस्तद्भावः । अतस्तद्दीप्तासपातग्रहको
टिज्यात्रिज्यानुल्यापरमशरज्यानुल्यं वलनं तदाभीष्टयासपातग्रहकोटिज्यया किमित्यभीष्टशरवलनज्या
क्रांतिवृत्तानुकारशरोत्पन्नाहाराग्रवृत्ततः शरज्यावर्गोनात्रिज्यावर्गान्मूलेनयासाद्दृनेदृशरवलनं तदात्रि
ज्याभ्यासहृद्दृत्तेकिमितिविक्षेपवृत्तसबद्धं । यद्यपि विक्षेपवृत्तस्थग्रहभागेनैतदानयनं समुचितं तथापि रा
शीनां क्रांतिवृत्तस्थत्वेन तत्स्थग्रहभागादेवतदुपपत्तिः । अन्यथा क्रांतिवृत्तस्थग्रहभागाच्छरसाधनस्यानुपपत्ते
रिति ॥३॥ ॥ अथाक्षवलनोपपत्त्यर्थं समाख्यमाह सर्वतः समवृत्ताच्च याम्योदक्कुजसंगमे । यस्मिन्तिर्यग्गतसूत्रा
णां योगः ससमसंज्ञक इति । समवृत्तात्सर्वप्रदेशेभ्यः दक्षिणोत्तरक्षितिजवृत्तयोः संपाते उभयत्र । तिर्यगतवृ
त्ताकारसूत्राणां यो योगः ससमाख्यः समवृत्तसंबंधात् । समवृत्तदक्षिणोत्तरस्थं समसंज्ञकमित्यर्थः ॥४॥
॥ ॥ सार्द्धश्लोकेनाक्षवलनस्वरूपं गोलेप्रदर्शयन्नेतदार्थार्थमेव सार्द्धश्लोकाभ्यां पूर्वापरयोर्वलनस्वरूपं प्रद

३१३

र्शयन्वलनदिग्उपपत्तिं प्रतिपादयन्नेवं श्लोकचतुष्टयमाह समभ्रवप्रोतवृत्तेन येषूपतयासुधीः । कक्षावृत्त
स्थखेटांकतस्थलात्स्वांकभागयोः ॥५॥ तद्भांतरकविद्याद्दक्सजं वलनदिशां । अथवापरितः खेटचिह्नात्स्वां
कांशकेन्यसेत् ॥६॥ त्रिज्यावृत्तं कुजेतस्मिन्विषुवत्समवृत्तयोः । अंतरं चाक्षजं सौम्ययाम्यं विषुवमंडलं ॥७॥
समवृत्ताद्भवत्स्वपूर्वापरकपालयोः । अतः पूर्वापरनतसौम्ययाम्यक्रमाद्भवेदिति । समयोः प्रोतवृत्तं । भ्रव
योः प्रोतवृत्तं तद्वृत्तगोलपतनपरिभाष्य । कक्षावृत्तस्थखेटचिह्नं प्रतिसुधीः नयेत् । चिह्नस्थस्थपवृत्तसं
पातस्थलात्स्वांकभागयोः नवसंतरितस्थानयोः । तयोः । स्थपवृत्तयोस्तिर्यगंतरं । अक्षासन्नं वलनदिशां
विद्यात् । जानीयात् । दर्शितं वलनं याम्योत्तरयोरेवः परंतु तत्तुल्यमेव पूर्वापरयोः पूर्वादिदि शानियतत्वात् ।
अथवेति । ग्रहभागचिह्नमारभ्य समंतात् । नवसंख्यस्थले । त्रिज्यावृत्तं गोलेन्यसेत्कुर्यात् । तस्मिन्वृत्तेग्रहक्षि
तिजाख्ये । विषुवद्वृत्तसमवृत्तयोरंतरमाक्षं वलनं । चः पूर्वोक्तेन समुच्चयार्थकः । अत्र । वलनस्थाने । पूर्वभा
गे । पूर्वापरकपालयोः । क्रमेणा समवृत्ताद्विषुवद्वृत्तं । उत्तरदक्षिणं भवति । एवं पश्चिमस्थाने समवृत्ता

MEMORIAL

द्विषुवद्वृत्तं दक्षिणोत्तरदिगभिमुखं · परंतु पूर्वस्थानादुत्तरदक्षिणदिशोः क्रमेणासव्यसव्यत्वेन स्थितत्वा
त्पश्चिमभागात्तत्क्रमेणोत्तरदक्षिणदिशोर्दक्षिणोत्तराभिमुखत्वेन परिणतत्वात् · एवमुत्तरदिक्तः पश्चि
मपूर्वयोः क्रमेणोत्तरदक्षिणदिक्कं · दक्षिणदिक्तोपि पूर्वपश्चिमयोरुत्तरदक्षिणदिक्कमतः कारणात्सर्वा
परनेतत्क्रमादुत्तरदक्षिणवलनं भवदिति पूर्वोक्तमुपपन्नं ॥८॥ ॥ नन्वेतावतातदानयनं नोपप
न्नमित्यतः सार्द्धश्लोकाभ्यामानयनोपपत्तिं संक्षिप्तां वदन्नदतिस्पष्टकथनं प्रतिजानीते तत्रोपयुक्तांस
मवृत्तनतज्यामुपपत्त्या सार्द्धचतुर्भिः श्लोकैः प्रतिपादयन्नेवं सप्तश्लोकानाह समाख्यकेद्रादक्षांशोर्यत्तद
क्षांशमंडलं · तत्र ध्रुवात्समप्रोतं चलवृत्तं यदंशकैः ॥७॥ तज्जुगतत्राक्षवलनज्याग्रह घ्नज्यकावृत्तो · ग्र
हक्षितिजवृत्तानुकारिण्यात्रिभजीवया ॥१०॥ परिणामात्कुजेसास्यादथस्पष्टं निरूप्यते · नतकालभुजज्या
तु घ्नज्यावृत्ताश्रितायतः ॥११॥ ग्रतस्त्रिज्यानुरूपासा घ्नज्यथापरिणामिता · विषुवद्वृत्ततोयद्घ्नज्यावृत्तानि
संतिवै ॥१२॥ तथासमाख्यवृत्ताद्भुजचापलवांतरे · भुजत्रिज्यावर्गभेदमूलव्यासार्द्धमंडलं ॥१३॥ उप

वृत्तं तद्घ्नरात्रयोगाग्योर्बहुसूत्रकं · तदर्द्धनतकालज्या घ्नज्या रद्वयमेव च ॥१४॥ उपवृत्तेभिजव्यासदलरु
द्धात्रिभज्यया · परिणामादियं पूर्वापरवृत्तेनतज्यकेति · प्राग्वत्समस्वरूपकेद्रमारभ्य गोलक्षांशोरुत्सस्प
मानवृत्तव्यासार्द्धमितज्या याथमुर्भागरूपेयं वृत्तमुभयतः · तद्वृत्तद्वयं · ग्रक्षांशासंज्ञवृत्तं · तत्र · ग्रक्षां
शावृत्ते · ध्रुवस्थानमारभ्य · समद्वयप्रोतं श्लथवृत्तं चलग्रहचिह्नसक्तं · येरंशोः स्यात्तेषामंशानां · ग्रस
ज्यारूपव्यासार्द्धसूत्रादक्षांशावृत्तपूर्वोक्तचलवृत्तसंपातपर्यंतं तिर्यक्सूत्रमर्द्धज्या · तत्रस्वदेशे · ग्राक्षव
लनज्या · ग्रहचिह्नघ्नज्यावृत्ते भवति · घ्नज्याप्रमाणेनस्यादिसर्थः · ननु यत्रोक्षवलनज्यादर्शितातत्र ग्रह
संबंधाभावात्कथमाक्षवलनज्याक्षज्यापरिणतनतज्यास्वरूपापि ग्रहघ्नज्याप्रमाणेनकथसिद्धसतो ग्रहघ्न
ज्यकावृत्तेर्विशेषणमाह ग्रहक्षितिजवृत्तानुकारिण्यामिति · ग्रहचिह्नाद्ध्रुवप्रोतवृत्ते ध्रुवपर्यंतं घ्नज्याचा
पांशकासे ग्रहचिह्नस्थानात्सर्वतोयद्वृत्तं तदेकतरासन्नध्रुवसंज्ञं ग्रहचिह्नक्षितिजवृत्तानुकारि · तस्मि
न् · ध्रुवस्थानात्समप्रोतवृत्तं यदंतरेणालग्नं तद्राज्यातस्मिन्नहोरात्रवृत्तसमवृत्ते ग्राक्षवलनस्वरूपा

निष्पन्नेतितात्पर्यार्थः॥ अतएवत्रिभज्यापरिणामाद्भूहचिद्भूक्षितिजवृत्तेध्रुवसमदृग्प्रोतवृत्तयोरंतरा
लप्रदेशाज्याग्राक्षवलनज्यास्यात्॥ तथाचाहोरात्रवृत्तस्थनतज्यात्रिज्यानुरूपाक्षवृत्तपरिणता॥ नता
क्षज्ययोर्घातस्त्रिज्याभक्त इतिस्वरूपाक्षवलनज्याहोरात्रवृत्तेतादृग्घटज्याप्रमाणेनयंतक्षत्रिज्याप्रमा
णेनकेसनुपातेनत्रिज्ययोः समगुणाहरयोर्नाशादक्षनतज्ययोर्घातोग्रहघटज्याभक्त इक्षवलनज्या॥
ग्रहक्षितिजवृत्तस्थासिद्धेरुपपन्नमानयनमितिभावः॥ नन्वनयोपपत्तोक्तानयनंतथाप्यनुपपन्नं॥ उ
पपत्तिसिद्धग्रहघटज्यात्मकहरस्यानयनेनुक्तेः॥ किंच॥ समकीलकयोः प्रोतंतथायाम्योत्तरंचलं॥ एतत्वे
नपरिस्फुटयेरंशोः स्वार्द्धतोनतं॥ समवृत्तेक्षवृत्तेचैतरेवस्यान्नतंध्रुवात्॥ समवृत्तनतांशाज्याक्षज्यापरिणा
ताक्षजं॥ घटज्याग्रेवलनंप्राग्वत्त्रिज्याग्रेपरिणाम्यते॥ उपपन्नानयासम्यक्समवृत्तनतांशजमितिसिद्धांत
शिरोमणौगोलाध्यायग्रहणवासनाधिकारेभास्कराचार्योक्ता॥ समवृत्तेग्रहबिंबसक्तंसमप्रोतचलवृत्तं
यत्रस्वमध्याघटंशैर्लग्नंतदंशाज्यासमवृत्तनतांशाज्या॥ इयमक्षवृत्तेक्षज्ययापरिणताध्रुवात्समप्रोतवृत्तंत

दंशैरेवलग्नमतस्तदंशाज्या॥ वलनज्याघटज्याग्रे॥ एवमनयोपपत्तोक्तमहोरात्रवृत्तस्थानतभुजज्याक्षज्याप
रिणतघटज्रूपाभवितुमर्हति॥ अहोरात्रवृत्तस्यसमवृत्तानुकारत्वाभावात्॥ अतएवसिद्धांतशिरोमणौचं
द्रग्रहणाधिकारेवाकाहतंस्वघटदलेनभक्तंस्पर्शादिकालोत्थनतलवाः स्फुटाः॥ तेषांक्रमज्यापलसिंजिनी
भीघटमौर्व्ययालद्रुफलस्यचापं॥ प्रजायतेप्राग्गपरेनतेक्रमाद्दृग्यमांशावलनंपलोद्भवमितिदिनार्द्धतु॥
ल्पनतघटीभिः समवृत्तनवतिनतांशाग्रतदेष्टनतघटीभिः केइसनुपातेनसमवृत्तस्थानतांशाग्रतेषांज्या
नतज्यातयोसादितमस्मासर्वोक्तात्सूक्ष्ममपिनयुक्तं॥ अहोरात्रसमवृत्तयोरेकसंबंधाभावेनतन्नतात्स
मवृत्तनतांशसिद्धेमानाभावोदिसतउक्तानयनोपपत्तिंपुनः प्रतिजानीते॥ अथेति॥ अनंतरं॥ पूर्वोपप
त्तिसिद्धमाक्षवलनानयनंनोपपन्नमाशंकसेतर्हीत्यर्थः स्पष्टं॥ तदानयनंयथोपपन्नंस्यात्तथेत्यर्थः॥ नि
रूप्यते॥ पूर्वोपपत्तिभावनिरूपणमुच्यते॥ अत्रपूर्वोक्तघटज्यायाः स्वाभिमतघटज्यात्वेनविवरणासिद्धेरि
तिभावः॥ समवृत्तनतज्यासूक्ष्मामाहनतकालेति॥ यतोहेतोः॥ नतकालभुजज्या॥ घटुणितनतघटीरू

पनतकालांशानांनवसूनत्वेतेषामेवभुजांशत्वं·नवसधिकत्वेशीतसधिकशातेभ्यः शोधितानांतेषामेवभु
जांशत्वं·तस्यज्याग्रहाधिष्ठिताहोरात्रवृत्तांतर्गतात्रिज्याप्रमाणेन·अतःकारणात्·सानतभुजज्याप्रमाण
सिद्धा·कज्यया·ग्रहकज्यापरिणामिताकार्या·नतभुजज्याग्रहकज्ययागुणात्रिज्ययाभक्तेतिसिद्ध
सर्पः·अस्याःगोलेस्वरूपंदर्शयति·विषुवद्वृत्ततइति·यथाविषुवद्वृत्ताक्रांतंतरेणसमंतात्·लघूनिवृ
त्तानिक्रज्याव्यासार्द्धवृत्तानिगोलेनिःसंशयंप्रवहांशभ्रमवृत्तान्यहोरात्रवृत्तानितिष्ठंति·तद्वत्·अस्य
संशयं·समसंज्ञकपूर्वापरवृत्तात्·दक्षिणोत्तरयोरग्रांशकुतलसंस्काररूपभुजस्यधनुरंशांतरे·भुजव
र्गोनात्रिज्यावर्गान्मूलरूपव्यासार्द्धसंबंधिवृत्तमुपवृत्तंसमीपत्वात्·भवति·तत्·उपवृत्तं·अहोरात्रवृत्तं·
द्वयोःस्वगोलवशात्तिर्यक्त्वाद्याम्योत्तरवृत्तासूर्वापरविभागयोर्योगइस्कभयतोयोगस्थानयोर्बद्धसूत्रत
स्यार्द्धनतकालज्याकज्यानुस्यूता·अहोरात्रवृत्तस्थत्वात्·इयंकज्यापरिणतानतज्या·एवकारादन्यप्र मा
णनिरासः·चः समुच्चये·तेनैकस्याःवृत्तद्वयावस्थानमविरुद्धं·उपवृत्ते·भुजवर्गोनत्रिज्यावर्गमूलरूपमा ३१६

सार्द्धप्रमाणसिद्धाइयं·नतज्या·उपवृत्तव्यासार्द्धप्रमाणेनतदासमवृत्तव्यासार्द्धरूपत्रिज्यायाकेत्यनुपातेन
परिणामात्सिद्धासमवृत्तेनतज्या·उपवृत्तस्यसमवृत्तानुसृतत्वात्॥१५॥ ॥अस्याःबलनज्यास्वरूप
माहअक्षवृत्तेत्वियंयासाकज्यावृत्तानुसारतः·साग्रहक्षितिजेकार्याबलनज्यास्फुटाभवेदिति·इयंपूर्वोक्ता
नतज्या·समवृत्तस्था·नतज्यात्रिज्याकज्यागुणा·त्रिज्योपवृत्तव्यासार्द्धभक्तेतिस्वरूपसिद्धा·अक्षवृत्ते·पूर्वो
पपत्तिप्रतिपादिते·अक्षांशाज्याप्रमाणेन·या·यत्स्वरूपाभवति·नतज्यायाःकज्यात्रिज्यापलांशाज्यागुणाः·
त्रिज्योपवृत्तव्यासार्द्धत्रिज्याहराइतिस्वरूपायासिद्धा·सा·बलनज्या·कज्यावृत्तानुसारतःसिद्धा·कज्याप्रमा
णेनसिद्धेत्यर्थः·एतत्सर्वमेवप्रतिपादितं·अतः सा·बलनज्या·ग्रहक्षितिजवृत्तेकार्या·कज्याप्रमाणेनेयंत
दात्रिज्याप्रमाणेनकेत्यनुपातेनाक्षबलनज्या·सूक्ष्मा·पूर्वसिद्धस्वरूपायाःबलनज्यायास्त्रिज्यागु
णाकज्याहरइतिस्वरूपसिद्धाभवेत्॥१६॥ ॥ननुतथाप्यक्षतानयनं नोपपन्नमित्यतआह·अत्रत्रिभ।
ज्यागुणाहारसाम्यनाद्वाद्याकज्यकयोश्चसाम्यात्·नाद्याद्गुणाच्छेदकयोःप्रकाराद्दाक्षंहिसिद्धंबलनंसुस

समिति॰ अत्र॰ निरूपितवलनानयनस्वरूपे॰ त्रिज्यामितौ योगगौहारौ तयोः समत्वान्नात्रानंतस्यद्वयं॰ एक
दात्रिज्ययोर्गुणाहरयोर्नाशः पुनरप्यवशिष्टयोर्गुणाहरयोस्त्रिज्ययोर्नाशादनिष्टं॰ तस्मात्॰ घज्ययोर्गुणाहरयोः
साम्यान्नात्रात्॰ समत्वंनाशहेतुः चः समुच्चये॰ प्रकारात्॰ पूर्वोक्तात्॰ आक्षवलनं॰ प्रतिसूक्ष्मगोलसिद्धसि
द्ध मुपपन्नमिसर्पः॥१७॥ ॥केनचित्कल्पकेनास्मादानयनाद्दुरभूतवलनानयनमुक्तं चंद्रग्रहणाधि
कारोक्तं पलवलनं भास्कराचार्यैः सम्यङ्नकृतं स्थूलत्वादितिदूषितं तद्दूषणानेस्फुरति॰ चंद्रग्रहाक्षवलनं कि
लभास्करोक्तं दृष्ट्वा स्वबुद्धिवशातोनसदृतदिलं॰ यः प्राहतन्नविमलं चयतस्तदुक्तसिद्धांतजोत्तरदलं सकलं नि
रुक्तमिति॰ यः कल्पकः सुबुद्धिः॰ भास्कराचार्योक्तं॰ सिद्धांतशिरोमणीयचंद्रग्रहणात्तर्गताक्षवलनं दृष्ट्वा॰ स्व
बुद्ध्यनुरोधात्॰ गोलाध्यायानुपस्थितेरिसर्पः॰ एतत्॰ भास्करोक्तं पलवलनं॰ नयुक्तं॰ एवं॰ प्राह॰ तत्॰ उक्तं॰ चः स
मुच्चये॰ तेनतदुक्तमाक्षवलनं गौरवान्नयुक्तं॰ मलवत्वात्॰ अत्रहेतुं मलमाह यतइति॰ तेनभास्कराचार्येणानि
रूपितोयः सिद्धांतशिरोमणिस्तज्जातयदुत्तरार्द्धं गोलाध्यायरूपं तस्मिन्॰ सकलं॰ स्वकलाचातुर्येणास

रितं निरूपितं॰ चंद्रग्रहणाक्षवलनं स्वोक्तं स्थूलमिति प्रतिपादितं॰ सूक्ष्माक्षवलनं चोक्तं॰ तथाच गोला
ध्यायेग्रहणवासनायां वलनवासनोपक्रमे तद्वाक्यं॰ नतंखाकाहतं भक्तं घटलेनाप्तभागकैः॰ क्रमज्या
स्त्रज्ययाक्षुण्णास्थूलं वाघज्ययाहतेति॰ सूक्ष्माक्षवलनसाधनवाक्यं च॰ वलनं स्यात्तथावस्थे स्वाहोरात्रन
तादपि॰ अग्रान्तलयोर्योगः समदिक्कन्यथातरं॰ तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषपदभक्ताक्षसिंजिनी॰ नतासुदो
र्ज्ययाक्षुण्णावलनं पलजं स्फुटमिति॰ तथाच भास्करेणगणितार्थं स्वल्पांतरेणास्थूलमुक्तं॰ तत्र विचारेतुसू
क्ष्मं स्वोक्तस्थूलदूषणोद्घाटनं चोक्तं॰ तेनतस्यतदूषणोद्घाटनेनदूषणदानं सुज्ञोपहासकमयुक्तमितिभा
वः॥१८॥ ॥नन्वाक्षवलनार्थं ग्रहस्यनतकालोभुजम्बग्राह्यस्तत्रायनवलनं ग्रहभोगादानीतं तथाग्र
हभोगचिह्नान्नतकालभुजोग्राह्यावुतग्रहबिंबस्यनतकालभुजोग्राह्यावित्यतोनिर्णयमाह वलनमा
क्षमिदं ग्रहचिह्नजान्नततएवभवेदृषिसंमतं॰ भवतिनममतेग्रहबिंबजाद्यतइष्टुवलनकल्पनमि
ति॰ इदमुक्तमाक्षवलनं ग्रहचिह्नीयान्नतकालात्॰ एवकारादिदीयनतनिरासः॰ नततइष्टपलक्षणं॰ ग्रह

चिह्नीयभुजादपि· अत्रापि ग्रहबिंबभुजनिरासः स्यात्· ननु ग्रहबिंबोपेक्षया ग्रहचिह्नादरणं न युक्तमित्य
त आह ऋषिसंमतमिति· सूर्यसिद्धांतवसिष्ठार्षार्यभटयोरायनवलनं ग्रहचिह्नादुक्तमाक्षवलनं त्वनुग्रह
चिह्नादेव युक्तं· अन्यथा शरवलनकल्पनापत्तेः· तस्मादार्षमते वलनं ग्रहचिह्नीयमेव· ततः परिलेखशर
दानेन ग्रहबिंबसंबंधसिद्धेरिति भावः· नन्वमते दृग्माक्षवलनं ग्रहबिंबजात्यतादुजाद्वयुक्तं· अत्र हेतुमा
ह यत इति· शरोसन्नवलनकल्पनं तेषामते· अतो ग्रहबिंबसंबंधेन वलनांगीकारादाक्षवलनं ग्रहबिंबसं
बंधाधिक्यतरमन्यथा शरवलनकल्पनानुपपत्तेरिति भावः॥१९॥ ॥सूर्यस्य स्पष्टवलनस्वरूपमाह क्रां
तिमंडलदिशोः समवृत्तोसन्नदिग्भ्यइहयदिशियेन· अंतरेणागतं वलनं तत्तुल्यमर्कविषये स्फुटसंज्ञमि
ति· इह· गोले· समवृत्तजात दिशाभ्यां यस्मिन्भागे दक्षिणोत्तरान्यतरे· यन्मितेनांतरेण· क्रांतिवृत्तस्य दि
शो भवंति· तेनांतरेण समं· सूर्यविषये· स्पष्टसंज्ञवलनं स्यात्· सूर्यस्य सदा क्रांतिवृत्तस्थत्वात्· तथा चाक्षा
यनवलनयोः संस्कारोसन्नं वलनं सूर्यस्य गोले प्रत्यक्षमिति भावः॥२०॥ ॥अथ चंद्रादीनां स्पष्टवलनस्वरू

३१८

पमाह विक्षेपमंडलदिशोः समवृत्तदिग्भ्यो येनांतरेणाप्यत एव भवंति तद्दिक्· तद्वलनं स्फुटतरं राशिपूर्वका
णां भेदत्रयात्मकमिनस्य तु तद्विधोक्तमिति· समवृत्तदिशाभ्यो यन्मितेनांतरेण विक्षेपवृत्तदिशो यस्मिन्भा
गे भवंति तद्दिक्· एवकारोन्यथा गम्यव्यवच्छेदार्थः· तत्· अंतरं· वलनं· वलनसमाहारात्मकं· चंद्रादीनां ग्रहाणां स्फु
टतरं स्यात्· तेषां विक्षेपवृत्तेस्थितत्वात्· स्फुटतरमित्यत्र हेतुगर्भविशेषणमाह भेदत्रयात्मकमिति· आ
क्षायनशरवलनानीति भेदत्रयं· तथा चंद्रादीनां वलनत्रयसंस्कारमितं वलनं गोले प्रत्यक्षमत एव स्फुटत
रमित्युक्तं· सूर्यस्य· तत्· स्पष्टवलनं द्विधा· आक्षायनवलनात्मकं· प्रागुक्तं॥२१॥ ॥अथ ग्रहणसंस्कारा
नार्थं परिलेखं विवक्षुः प्रथमं वृत्तद्वयमाह समस्थले संकृतबिंदुतो यद्ग्राह्यग्रहस्य स्पष्टवपुर्दलेन· मानेक खंडे
नवृत्तमेवमभिन्नकेंद्रं कृतदिग्पुगंतदिति· समस्थले· समीचीनकृतबिंदुमारभ्य· ग्राह्यग्रहस्य स्पष्टबिं
बकलानामर्द्धमितेन व्यासार्द्धेन यद्वृत्तं· ग्राह्यग्राहकयोः स्पष्टबिंबकलेवार्द्धमितेन व्यासार्द्धेन· चः समुच्चये·
तेन वृत्तं· कस्मात्स्थानात्कार्यमित्यतो वृत्तविशेषणमाह अभिन्नकेंद्रमिति· अभिन्नमेकस्थलं केंद्रं मध्यभागो

DR BHAU DAJI MEMORIAL

ययोर्वृत्तयोस्तथा च बिंदुस्थनाद्द्वितीयं वृत्तं कार्यं एवकारात्स्थलांतरे द्वितीयवृत्तं न कार्यं तत् वृत्तद्वयं कृतं दिग्गं दिशोर्द्वयं पूर्वापरादक्षिणोत्तरे तिसृपं कृतं ययोर्वृत्तद्वये दिशोर्वा इत्यर्थः ॥२२ द्वितीयवृत्तस्पर्शमोक्षमध्यकालिकवलनानां संनिवेशं पद्याभ्यामाह वा सेत्र वृत्तवलनं ज्यकावत्साद्विकृतः स्पर्शभवेदिमांशाः सव्यापसव्यं खलु याम्यसौम्यं मोक्षं तथा पश्चिमतश्च दृश्यं ॥२५॥ रवेस्तु ते स्पार्शिकमोक्षिके त्रिमासरांशा द्रदिगंकतोपः इंदोः शरांशाविपरीतदिक्तो माध्यं रवेस्तच्छरदिक्तएवेति अत्र परिलेखस्थले बाह्ये बहिःस्थवृत्ते मानैकखंडोत्पन्नवृत्ते चंद्रस्य स्पार्शिकं वलनं स्पष्टं पूर्वदिशः कृतविकृतात् ज्यकावद्दृज्यारीत्या पूर्वापरसूत्रात् याम्योत्तरं क्रमेण सव्यमसव्यं दिक्क्रममार्गेण विपरीतदितदिक्क्रममार्गेण वेद्यं मोक्षकालिकं स्पष्टं वलनं पश्चिमदिक्कृतात् पूर्वापरसूत्रादृज्याकारेण याम्यसौम्यं सव्यापसव्यं उत्तरदक्षिणदिक्कृताभिमुखं दृश्यं सूर्यस्य ते स्पष्टवलने स्पर्शकालिकमोक्षकालिके क्रमात् पश्चिमदिक्कृतात् पूर्वदिक्कृतात् पूर्ववद्दृश्ये अथ स्पर्शमोक्षकालिकवलनदानानंतरं चंद्रस्य मध्यग्रहणकालिकं स्पष्टवलनं शरदिशो याम्यस्तदिक् दक्षिणात्शर

श्चेदुत्तरदिक्कृतादुत्तरशरश्चेद्दक्षिणदिक्कृतात् मानैकखंडवृत्तस्थात् दक्षिणोत्तरसूत्रादृज्याकारेण दक्षिणदिशः सव्यासव्यं पश्चिमपूर्वाभिमुखं उत्तरदिशः पूर्वपश्चिमाभिमुखं दृश्यं सूर्यस्य ग्रहणे चंद्रशरदिक्कृतात् एवकारोन्ययोगव्यवच्छेदार्थः मध्यग्रहणकालिकं स्पष्टं वलनं यथोक्तं दृश्यमित्यर्थः ॥२५॥ ॥ग्रहणसंस्थादर्शनार्थं मंडलत्रयोल्लेखनमत्र शरदानपूर्वकं पद्याभ्यामाह स्पर्शमोक्षवलनाग्रगाविकृतात्स्पष्टबाणासमपूर्णगुणाः स्वः व्यस्तदिक्शरिणा एवमिनस्य स्वाशाकाभिमुखतोपमध्यजः ॥२५॥ केंद्रतः स्ववलनाग्रसन्मुखो दृश्यगतदिशुजाग्रबिंदुषु ग्राहकस्फुटतनूरुखंडजमंडलं एषगितित्रयं भवेदिति स्पर्शमोक्षदृत्तवलनस्याग्रस्थविकृतस्मात् स्वः स्पर्शमोक्षकालिकः स्पष्टशरतुल्यसंपूर्णज्यारूपः शरश्चंद्रस्य व्यस्तदिक् दक्षिणश्चेदुत्तराभिमुखः उत्तरश्चेद्दक्षिणाभिमुखः सूर्यस्य ग्रहणे एवं संपूर्णज्यात्मकस्य स्पष्टशरश्चंद्रीयः स्वदिक्सन्मुखः मानैकखंडवृत्तेदृश्यः अनंतरं मध्यग्रहणकालिकः स्पष्टशरः संपूर्णज्यात्मकः केंद्रतः समस्थलकृतबिंदोः सकाशात् स्वमध्यकालिकवलनं तस्य दृत्तस्याग्रं तत्सन्मुखो दृश्यः केंद्रमध्यवल

नाग्रावधिसूत्रमार्गे केंद्राष्टरः स्पष्टोदयः ॥ एतदिष्टजाग्रबिंदुषु दृग्नरारणां स्पर्शमोक्षमध्यकालिकानां
संबंध्येनाग्राणि तत्स्थितबिंदुषु ग्राहकस्पष्टबिंबकलोत्पन्नमर्द्धेनभासार्द्धेनजातं वृत्तं ग्राप्यक प्रसेक
एवं बिंदुकेंद्रकृत्वाग्राहकार्द्धेन स्थानत्रये मंडलत्रयं भवेत् ॥२६॥ ॥ग्रहणसंस्थामाहस्पर्शमोक्ष
भववृत्तयुगं यद्ग्राघवृत्तद्वयदिग्विलग्नं तत्रतोग्रहणकादिविरामोत्तोपमध्यवलये पिहितं तदिति स्प
र्शमोक्षजातवृत्तद्वयं यत्तद्वह परिलेख कृतं तत ग्राघमंडलेयस्मिन्दिग्विभागे लग्नं तत्र तस्मिन्ग्राघवृ
त्तदिग्विभागे यथायोग्यं ग्रहणस्यारंभसमाप्तीस्पर्शमोक्षरूपेस्तः ॥ अनंतरं मध्यग्रारामस्थानकेंद्रके ग्रा
हकवृत्ते ग्राघवृत्तं यत्रविष्टं तत्तावत्प्रमाणग्रासस्वरूपं ॥२७॥ ॥ अथ पद्याभ्यामिष्टग्रासंस्थाज्ञान
माह ग्राघस्य केंद्राद्भुजइष्टकालेस्ववलनाग्राभिमुखः प्रदेयः ॥ भुजाग्रतः स्पष्टग्रारो विलोमदिक्स्वाग्राकम्ब
दूरविग्रहतु ॥२८ केंद्राष्टराग्रावधिकर्णाग्रतघोगाद्भवेद्ग्राहकखंडकेन वृत्तं तदंतः स्थितवृत्तरूपछन्नस्वका
लेसुधियावबोध्यमिति ग्रास्यवृत्तस्य केंद्रात् इष्टकाले स्पर्शमोक्षस्थितसन्यतरांतर्गते भुजः स्ववलन

३२०

संबंध्यग्राभिमुखः देयः स्पर्शस्थितसंतर्गतेष्टकालिको भुजः केंद्रात्स्पर्शवलनाग्रसूत्रे मोक्षस्थितसंतर्गतेष्ट
कालिको भुजः केंद्रान्मोक्षवलनाग्रसूत्रे देयइत्यर्थः ॥ चंद्रार्कयोर्ग्रहणक्रमेण भुजाग्रमारभ्य स्पष्टग्रारः स्व
ष्टकालिकोभ्यस्तदिग्स्वदिग्वदेयः ॥ केंद्रात् दृग्नराराग्रपर्यंतं कर्णाइष्टकालिकोदयः ॥ एतयोः ग्रारागकर्णाग्रयो
र्योगस्थानरूपकेंद्राद्ग्राहकबिंबार्द्धेनवृत्तं यद्भवेत्तद्वृत्तमध्यास्थितग्राघवृत्तभागरूपमिष्टछन्नमिष्टकाले
सुधियाज्ञेय ॥२७॥ ॥ उक्तरीत्यासंमीलनोन्मीलनसंस्थितीवदन्परिलेखमुपसंहरति निमीलनोन्मीलन
कालजातभुजादिभिः प्रोक्तविधेर्भवतां संमीलनोन्मीलनसंस्थितीचुनीलांबरेसर्वमिदं विलेख्यमिति नीलव
स्त्रेइदं परिलेखोक्तसर्वं सुधियागणकेनराज्ञ्यमस्कारासादनार्थमुल्लेखं प्राकाशस्यनीलभ्रमविषयत्वादि
तिभावः ॥२०॥ ॥ ग्रहणवर्णज्ञानमाह धूम्रः कृष्णः कृष्णरक्तः पिशंगोग्रासवर्णः पादवृद्धिक्रमेण चंद्रस्यग्रा
सप्रमाणेरवेस्तु कृष्णोभूभाचंद्रयोः छादकत्वादिति चंद्रमंडलस्यग्रासे पादवृद्धिक्रमेण उक्तोवर्णः स्या
त् सूर्यस्यग्रासमात्रे मात्रपदेनाल्पाधिकग्रहणविनागानपेक्षणं कृष्णोवर्णः तथाचैरिलेखेग्रासविभा

गास्तत्तद्वर्णानोल्लेखइतिभावः॥ अत्रनिशामकंहेतुमाहभूभाचंद्रयोरिति॥ चंद्रसूर्यग्रहणयोः क्रमेण॥ भूछायाचंद्र
बिंबयोराछादकत्वात्॥ उक्तंचवृद्धकल्पसंहितायां॥ अध्यांतत्वाद्विधोः सूर्यग्रहणंकृत्स्नमेवतु॥ ध्यांतंछादकमि
दार्यद्विधोपास्तिविधौततः॥ धूम्रकृष्णंक्रमात्कृष्णंकृष्णताम्रंविनिर्दिशेत्॥ किंचिदूनाधिकैः पादैः छन्नंकपि
लमेवतदिति॥ एतत्तात्पर्यंतु॥ चंद्रबिंबस्यभूभाबिंबंछादकमंधकारात्मकमतश्चंद्रस्यतत्रवशेनखंडितभाग
स्यसूर्यकिरणासन्नत्वेनविरलत्वामस्यस्वल्पस्यैतत्चंद्रबिंबवृद्धभागज्योत्स्नयामिश्रितत्वादभिभूतत्वाच्चध्
मवर्णाचंद्रपं॥ ततोयथायथाप्रवेशात्तथातथार्कं किरणासन्नत्वाभावाद्दिवभागस्यततोगाढछायाप्रविष्ट
त्वाद्धूसरवर्णोपचयः कृष्णवर्णोपचयश्चेति पादाधिकग्रासेकृष्णवर्णाधिक्यात्किंचिद्धूसरदर्शनेपिकृ
ष्णत्वमंगीकृतमेवमर्द्धग्रासेज्योत्स्नांधकारयोर्बिंबतुल्यत्वेनान्योभिभूतत्वाभावात्कृष्णएववर्णः॥ परंतु
ज्योत्स्नयाछायाविरलत्वसंभवेनखंडितभागस्यदर्शनंसंभवति॥ एवमर्द्धाधिकेज्योत्स्नायान्यूनत्वेनकृष्णव
र्णाधिक्यंछायाविरलत्वेनबिंबदर्शनंच॥ परंतत्रसूर्यकिरणतप्तभूभागानांस्वल्पज्योत्स्नात्वेनदर्शनसंभ

३२०

वादारक्तवर्णस्यापिचिरणापर्यंतंकिंचिद्दर्शनं॥ तदधिकग्रासेतुज्योत्स्नायाःप्रतिदुर्बलत्वेनसूर्यकिरणात
प्तभूभागानांव्यक्तंदर्शनं॥ एवंसंपूर्णबिंबग्रासेछायायाः सूर्यानुकारत्वेनचंद्रकक्षास्थभूछायावृत्तपरिधि
सन्नसूर्यकिरणानांसर्वतश्चंद्रबिंबपरिध्यासन्नस्थत्वेनछायानैरंतर्याच्चंद्रबिंबस्थतेजोभागानामणूनांत
प्तभूभागानांजलभागस्थशुक्लरूपाणांचसत्वाशुक्लपीतारुणकृष्णवर्णासपातासिद्धांगवर्णाः॥ परंतुरश्मिमा
क्रांतोज्योत्स्नायाःप्रभावात्॥ मोक्षारंभकालात्तुखंडितभागस्यतत्रवर्णेनैकरूपंदर्शनं॥ यतोभूछायायाथपो
त्तरंचंद्रबिंबनिःसरणंप्रतिफलितार्करश्मीनांप्रकाशश्च॥ एवंतत्तद्वर्णास्यतत्रतत्रग्रासेसिद्धत्वाच्चरणा
नुक्रमेणतत्कथनमयुक्तमपिसंहितोक्तफलादेशार्पणंचरणानुक्रमेणतद्वर्णासन्नस्वोक्तमन्यथाफला
देशानुपपत्तेः॥ फलादेशोपजीव्यवर्णोक्तमध्यग्रहणकालिकएवनेतरः॥ सूर्यस्यतुचंद्रमंडलमाछादकमत
स्तत्कलेतस्यैकरूपत्वेनतद्रूपमवश्यामग्रहणादृश्यतइतिसंक्षेपः॥ ३१॥ ॥ग्रहणयोरनादृश्यादृश्यत्व
ज्ञानमाहइंदोर्भागोदृश्यः खंडितोपितेजः पुंजछन्नभावान्नलक्ष्यः॥ तेजस्तैक्ष्ण्यात्तीक्ष्णगोर्नंद्रभागस्यादृ

रूपोतोधिग्रहोबुद्धिमद्भिरिति·चंद्रबिंबस्यहृदृश्यांशाग्राछादितोपिशाद्वाकिंपुनः स्पष्टः भूस्थजनेनदृश्यः
हेतुमाहतेजः पुंजछन्नभावादिति·तेजसांसमूहेन·ग्राछन्नोग्रासस्तस्यभावस्तेजः पुंजछन्नत्वंतस्मात्
प्रकाशाप्राबल्येनग्रासस्याछादितत्वादित्यर्थः·सूर्यबिंबस्यनवमांशाःछादकेनाछादितोपिभूस्थजनेनदृ
श्यः·अत्रहेतुमाहतेजस्तेक्ष्णादिति·सूर्यबिंबकिरणानातीक्ष्णत्वादसह्यमानत्वात्प्रतिहतनयनेलोकैर्द्रष्टुं
नशक्यइतिभावः·तीक्ष्णगोरित्यनेनमहतस्तद्ग्रासस्यचतुर्थांशात्मकस्यदर्शनेमहान्प्रयासः किंपुनरत्रेतिसू
चितं·चकारादस्मादल्पग्रासः सुतरामदृश्यइत्यर्थः·अतः·अस्मादधिकः·ग्रहः·ग्रहणं·बुद्धिमद्भिरादृश्यं·बु
द्धिमद्भिरितिहेतुगर्भं·तेनगणितावगतग्रासमानमदृश्यदृग्गणावर्जितमादृश्यमितिसिद्धं॥३२॥ ॥ननूद
यकालेर्कादीनामतिव्यक्ततयामहद्बिंबदर्शनंखमध्येणुबिंबदर्शनंप्रागुपपादितमतःकथमेकरूपमदृश्यत्व
मन्यथाचंद्रसूर्यपारकरूपोत्पापत्तिरितिउक्तस्यकालनियमंवदन्नुदयकालिकमदृश्यत्वमाहखमध्यस्थि
तेबोध्यमेतत्कुजस्थक्रमादृष्टिभागार्कभागावदृश्यौ·यतस्तत्रबिंबांशावाभूमिरुद्धान्दृष्टिप्रघातास

मर्थाभवंतीति·एतत्·पूर्वोक्तमदृश्यं·खमध्यस्थितेचंद्रेसूर्येवागणकेनज्ञेयं·नसर्वदा·क्षितिजवृत्तस्थेचं
द्रेसूर्येवा·उदयास्तकाले·चंद्रसूर्यक्रमात्·षोडशभागद्वादशभागौभूस्थजनेरदृश्यौ·ननुवैपरीत्यंकुतोन
स्यादित्यतोहेतुमाहयतइति·तत्र·क्षितिजासन्नकाले·बिंबकिरणाः भूमिगोलनिरुद्धाः भूस्थजनदृष्टिप्रतिघा
तार्थमसमर्थाभवंति·तथाचोदयास्तकालेन्यूनभागस्यादृश्यत्वंखमध्यस्थकालेत्वधिकभागस्यादृश्यत्वंयुक्तं·न
वैपरीत्यविरोधादितिभावः·अत्रस्वस्थत्वाद्द्वादशांशोपिग्रस्तइंदोर्नदृश्यतइतिसूर्यसिद्धांतोक्तं·इंदोर्भागाः।
षोडशाःखंडितोपितेजःपुंजछन्नभावान्नलक्ष्यइत्यार्यमतेनभास्करोक्तं·अनयोर्विरोधादेकवाक्यतार्थसू
र्यसिद्धांतोक्तंखमध्याभिप्रायिकं·भास्करोक्तंचक्षितिजसन्नकालाभिप्रायिकमतोद्वयोरविरोधः·अनयेव
रीत्यातेजस्ते क्ष्णात्तीक्ष्णगोर्द्वादशांशाइतिभास्करोक्तमुदयास्ताभिप्रायिकं·तेनखमध्येधिकादृश्यता
र्थंचंद्रवीत्यानवमांशाः सूर्यस्यसम्यगुक्तः·एतदभिप्रायसूचकंवृद्धवसिष्ठसिद्धांतवचनं·अस्तंशांक
स्यकलाद्वयंचेत्कलात्रयंभानुमतोनलक्ष्यं·तत्किंचिदूनंस्वदृश्यास्तकालेलक्ष्यंयतस्तोकरगुफहीनाविति

तत्वं॥३३॥ ॥इष्टकालेऽप्रदृश्यग्रासज्ञानमाह॥अलक्षितग्रासवियोगनिघ्नः शंकुस्त्रिभज्याविहृतः फलेन॥
युतः कुजस्थोभवतीष्टकालेऽलक्षितोग्रासइदं स्वबोध्यमिति॥अलक्षितग्रासयोः पूर्वोक्तयोश्चंद्रग्रह
णेचंद्रबिंबद्वादशांशषोडशांशयोः॥सूर्यग्रहणेसूर्यबिंबनवमांशाद्वादशांशयोरित्यर्थः॥अंतरेणागु
णितस्तात्कालिकः॥स्वशंकुः॥त्रिज्यया भक्तः॥फलेन॥क्षितिजसंस्थकालिकादृश्यग्रासः॥चंद्रसूर्यबिंबयोः
षोडशाद्वादशांशरूपोयुतइष्टकालेऽप्रदृश्यग्रासः स्यात्॥इदं पूर्वग्रंथेनोक्तंकथमस्य प्रामाण्यमतऽआ
हइदमिति॥निरूपितंस्वनज्ञेयं॥त्रिज्यातुल्यशंकुनाऽप्रदृश्यग्रासांतरंतदेष्टशंकुनाकिमिसनुपातानी
तंफलंक्षितिजस्थादृश्यग्रासेयुतमभीष्टकालिकादृश्यग्रासइत्यपपत्तिः सुगमास्वतः प्रमाणमत्रेति
भावः॥३५॥ ॥अथैतत्प्रसंगाद्दृगोचरोस्पर्शमोक्षकालावन्यरिलेखोपपत्तिंप्रतिजानीते॥अलक्ष्य
भागावगतेष्टकालयुतोनितोस्पर्शविमुक्तिकालौ॥दृगोचरोतत्समयोभवेतामथोपपत्तिंश्रृणुपारिले
ख्येइति॥अदृश्यभागसंबंधिग्रासात्पूर्वोक्तप्रकारेणावगतेष्टकालेनयुतोनितौ॥स्पर्शमोक्षकालौप्रा

३२१

गवगतौक्रमेण॥तत्समयौ॥स्पर्शमोक्षसमयौदृग्विषयौस्यातां॥दृगोचरस्पर्शमोक्षकालयोः पूर्वावगत
स्पर्शयोक्षकालाभ्यांक्रमेणानंतरपूर्वकालत्वात्॥अथानंतरं॥परिलेखविधौ॥उपपत्तिंश्रृणु॥एतदुक्तया
हंतांबध्नीतिप्रतिज्ञाभ्यज्यते॥३५॥ ॥तत्रवलनदानोपपत्तिंपद्याभ्यामाह॥पूर्वाभिमुखोगच्छत्कुछायां
तःशशीविशति॥तेनप्राक्प्रग्रहणेपश्चान्मोक्षोस्यनिःसरतः॥३६॥पश्चाद्भागाज्जलदवदधोवस्थितोभ्ये
त्यचंद्रोभानोर्बिंबंस्फुरदसितयाछादयत्यात्ममूर्त्या॥पश्चात्स्पर्शोदक्दिशितोमुक्तिरस्माद्यथोक्तंदत्तंपू
र्वंवलनमुदितंमानयोगार्द्धवृत्तेइति॥भूछायामध्येपूर्वाभिमुखश्चंद्रोगच्छन्सन्प्रविशति॥तेनकारणेनास्य
चंद्रस्यपूर्वभागे॥प्रग्रहणंस्पर्शः॥भूभातोनिर्गतस्यचंद्रस्यपश्चिमभागेमोक्षः॥सूर्यस्यपश्चिमभागात्सूर्यादध
ःकक्षास्थितश्चंद्रोमेघवदागत्य॥स्फुरदसितया॥प्रत्यक्षकृष्णवर्णया॥आत्मनोजलगोलस्वरूपयामूर्त्या॥
सूर्यबिंबमाछादयति॥ततःकारणात्सूर्यस्यपश्चिमभागेस्पर्शः॥इंद्रदिशिः पूर्वभागेमोक्षः॥अस्मात्कारणा
त्॥याघवृत्तपूर्वादिदिग्ज्ञानार्थंमानैकाखंडवृत्ते॥स्वसमवृत्तानुस्यतत्तद्दिग्मस्तकास्तवदिशोवलनांतरे

णतिमानैकखंडवृत्तेवलनंप्रसाधितंपूर्वपरिलेखविधौयथोक्तमुपपत्तिसिद्धं वृत्तं· यदास्पर्शमोक्षौतदाग्रा
सग्राहककेंद्रयोर्मानार्द्धयोगमितांतरावत्रंभावाद्ग्रासवृत्तपरिधेः समंताद्ग्राहकार्द्धेनयोवृत्तपरिधिस्तस्मि
न्नवत्रंयग्राहककेंद्रंस्पर्शमोक्षावसरेभवतीतिमानैकखंडवृत्तंग्रास्यवृत्ताभिन्नकेंद्रमुल्लिखितं·तत्रवल
नदानेनग्रासंगमनमार्गरूपपूर्वापरानुरोधेनदिशोवगताः·ग्राहककेंद्रंतत्पूर्वापरसूत्रेतत्रज्ञातंशराभा
वे॥३७॥ ॥अथशरसंबंधतत्स्थानान्मानैकखंडवृत्तेशरांतरेणग्राहककेंद्रंग्राह्यग्राहकयोर्याम्योत्तरां
तरस्यशरत्वादतस्तन्निमित्तंसूर्यग्रहणेयथाशः शरश्चंद्रग्रहणेव्यस्तदिक्कः परिलेखविधावुक्त इति·त
दुपपत्तिमाहसूर्याच्चंद्रः स्वेषुदिक्कोयतः स्याद्भाणः स्वाशोर्कग्रहेसम्यगुक्तः· चंद्राद्भूभाबाणदिग्व्यस्तदि
क्कोव्यस्ताशः स्याद्भाणइंदुग्रहेसइति·यतः कारणात्सूर्याद्भाद्याच्चंद्रोग्राहकः स्वशरदिक्कः स्यादतः कार
णात्सूर्यग्रहणेचंद्रशरः स्वदिक्कोयथागतदिक्कः सम्यक्परिलेखविधौकथितः चंद्राद्भाद्यात्·भूछायाग्राहिका
शरदिग्व्यस्तदिक्का·अतः कारणात्·चंद्रग्रहणे·सः स्पष्टश्चंद्रशरोविपरीतदिक्कः परिलेखविधौसम्यगुक्तः

डाक्टर भाऊदाजी दस्तावेज संग्रहालय
DR BHAU DAJI MEMORIAL

अन्यथाभूछायावृत्तकेंद्रज्ञानानुपपत्तेः॥३८॥ ॥परिलेखोक्तशरदानस्योपपत्तिंस्पष्टीकुर्वन्निष्टग्रासप
रिलेखोपपत्तिंचसूचयन्वृत्तादिकरणोपपत्तिः सुगमैवत्पपसंहरन्पद्यद्वयमाहस्पर्शमोक्षसमयेवलना
ग्रेबिंबयोगदलमंडलमंडलेभवेत्·ग्राहकावगतबिंबकेंद्रकंभूमबाणइषुसंभवेपुनः॥३९॥ मानैकखं
डवलयेवलनाग्रतस्तत्रस्युष्टेषुसमपूर्णगुणाग्रके स्यात्· ग्रास्यस्यकेंद्रतदंग्रवणाग्रकेतएवंनिजे
ष्टसमयेसुगमंतुशेषमिति·स्पर्शमोक्षकाले· मानार्द्धयोगवृत्तेवलनाग्रस्थाने· शराभावे·ग्राहकस्यज्ञा
तबिंबकेंद्रंभवेत्· शरोत्पत्तौपुनः· तत्·ग्राहककेंद्रं·तत्र· परिलेखे·मानार्द्धयोगवृत्ते· वलनाग्रमारभ्य
स्पष्टशरतुल्यपूर्णज्याग्रेस्यात्· अतः कारणात्·ग्राह्यमंडलस्यकेंद्रात्· मानैकखंडमितकर्णाग्रे·इदं·
ग्राहककेंद्रंस्यात्·एवमनयाशिया·स्वेष्टकाले·कर्णाग्रेग्राहककेंद्रंस्यात्·अतएवेष्टकालेक्षेत्रंज्ञात्वापरि
लेखवृत्तं·मध्यग्रहणकाले·ग्राह्यकेंद्राष्टशराग्रांतरेग्राहककेंद्रंस्यादतः शरोमध्यवलनाग्राभिमुखोग्राह्य
केंद्राद्वृत्तः· शेषंग्राहकवृत्तादिकरणं·सुगमं॥४०॥ ॥अधिकारमुपसंहरतिः इतिसिद्धांततत्वार्थसु

नीश्वरकृतेभवत·सिद्धांतसार्वभौमेस्मिन्पूर्णग्रहणाकृष्यमितिः स्पष्टं॥३॥ ॥उदयास्ताधिकाराद्यतदधिका
रांतग्रह युसधिकारइतितात्पर्यं॥४॥ ॥इतिश्रीसकलगणकसार्वभौमरंगनाथगणकात्मजगणकमुनी
श्वरकृतेस्वरचितसिद्धांतसार्वभौमस्याद्यायाख्यविवरणोग्रहयुसधिकारश्चतुर्थः पूर्णः॥ ॥श्रीः॥ ॥पू
र्वाधिकारसंपन्नबलंत्रीक्ष्याग्रतः स्वयं·सार्वभौमइदानीतुपरपातार्थमुद्यतः॥१॥ ॥तत्रसंगतिंप्रदर्शयंस्ते
निरूपणप्रतिजानीते·धर्मसाधकरविग्रहणोनतुल्यमर्कत्रिजापमसाम्यं·प्राहुराद्यमुनयस्तत एनंतत्स
संगतइहप्रवदामीति·आद्यर्षयः अर्कशशिभ्यांजातावपमौ·तयोस्तुल्यत्वं·धर्मकारणीभूतेनसूर्यग्रह
णेनसमानमाहुः·ततः कारणात्·तत्संगतः सूर्यग्रहणनिरूपणाप्रसंगात्·ततः सूर्यग्रहणनिरूप
णानंतरं·इह·सार्वभौमग्रंथे·एनं·सूर्यचंद्रयोः क्रांतिसाम्याश्रयीभूतकालविशेषज्ञानसंपादकाधिका
रंसूक्ष्मत्वेनाहंवदामि॥१॥ ॥तत्रापिसूर्यस्यगोलायनसंधीनदुपजीव्योवदंश्चंद्रस्यगोलायनसंध्यानि
रूपणंप्रतिजानीते·अस्तायनांशैरविभंगभेचगोलस्यसंधिस्त्रिभनंदभेच·अस्तायनांशैयनसंधिरुक्तः

सूर्यस्यचंद्रस्यतुकल्प्यतेसइति·द्वादशराशौ·षड्राशौ·चः समुच्चये·अस्ताग्रयनांशायस्मिन्·पूर्वोक्तधनाया
नांशैसूने·पूर्वोक्तकर्णायनांशैर्युते·गोलस्यसंधिरमयत्रोक्तः·त्रिराशौनवराशौ·अस्तायनांशैयनसंधिरुक्तः·
चोगोलसंधिभ्यां समुच्चयार्थः·अयंकस्येसतः सूर्यस्येति·अत्रोपपत्तिः क्रांत्यभावस्थानंविषुवक्रां
तिवृत्तसंपातरूपदक्षिणोत्तरगोलयोः संधिः सतुल्यक्रांतिवृत्तस्थमेषादिस्थानाद्विपरीतायनांशासंस्कृ
तेद्वादशराशौषड्राशौचस्यात्·एवंपरमक्रांतिस्थानंगोलसंधितस्त्रिभयनयोः संधिः सतूक्तरीत्याविप
रीतायनांशासंस्कृतेत्रिराशौनवराशौचेति·सूर्यस्यशराभा वाक्रांतिवृत्तसंबंधेनसंधी·चंद्रस्यशरस
त्वेनविक्षेपवृत्तसंबंधेनसंधीएतद्भिन्नस्थानेभवतइतिचंद्रस्यसः·गोलायनयोः संधिः·जात्यभिप्राय
णैकवचनं·समनंतरमेवमयोच्यते॥२॥ ॥प्रतिज्ञातंपद्यचतुष्टयेनाह्यस्तायनांशाशशिपातलोदः
कोटिज्यकेअर्कदिनज्यया घ्नौ·त्रिभज्यकावर्गहृतेइष्टघंपरेषुजीवागुणितंफलज्या॥३॥दिग्दिनाभ्यंतरा
भीष्टांशानांशरभवज्यया·द्वितीयंगुणितंचाप मस्यतेनोमितासुताः॥४॥अस्तायनांशापातस्यायनेया

म्योत्तरेक्रमात्· पूर्वेषांशाक्रांतिभागास्तज्ज्याभक्ताफलज्यका॥५॥ पूर्वेष्टभागज्यकयाहतातच्चापांशायुक्तोनि
तसूर्यसंधिः·तस्मात्तयाम्योत्तरगोलयोः स्याच्चंद्रस्य संधिः खलुभास्करोक्त इति·॥अयनांशाव्यस्तसंस्कृताच्चं
द्रपाताद्भुजकोट्योर्ज्ये·त्रिराशिष्वज्ज्यायागुणितत्रिज्यावर्गेणभक्ते·इष्टास्यांक्रियायां·आद्यं·भुजोत्पन्नंफलं·प
रमचंद्रशरज्ज्यायागुणितंफलज्यास्यात्·दशापंचदशायामध्यानीषांशानांशरोत्पन्नज्ज्या·अभीष्टांशाराव
सपातचंद्रभुजांशास्तेषांप्रागुक्तरीत्याशरज्ज्या·द्वितीयं·कोट्युत्पन्नंफलं·गुणितं·॥अस्यधनुरंशात्मकं·तेनां
शादिना·व्यस्तायनांशसंस्कृतचंद्रपातस्यदक्षिणोत्तरेयनेसतिक्रमात्·पूर्वकल्पितषांशानांपूर्वरीत्याये
क्रांसंशास्तेहीनायुताः पूर्वसिद्धाफलज्या·पूर्वकल्पितषांशानांज्ज्याभक्ता·व्यस्तायनांशसंस्कृतचंद्रपातद
क्षिणोत्तरगोलयोः सतोः फलस्यधनुरंशैः·क्रमात्·युक्तोनश्चासौसूर्यसंधिः चंद्रस्यगोलायनयोः संधिः
खलुनिश्चयेनस्यात्·नतुपूर्वग्रंथेषूतदनुक्तेः कथमस्यप्रामाण्यमतआहभास्करोक्त इति·सिद्धांतशिरोम
णौपाताधिकारेपूर्वाचार्याणांभ्रमस्यशोधनार्थंसूर्यचंद्रयोर्गोलायनसंध्योरानयनमुक्तंभास्कराचार्यैः· ३२४

चक्रेचक्रार्द्धेवयनांशैर्कस्यगोलसंधिः स्यात्·एवंत्रिभेचनवभेयनसंधिर्मयनभागेस्य·॥अयनांशोनितपा
ताद्दोः कोटिज्येलघुज्यकोस्ये·तेगुणासूर्यैरष्टैर्गुणितेभक्तेहृतेः सूर्यैः·॥अयनांशोनितपातेमृगकर्कादिस्थि
तेदिषड्भागैः·कोटिफलयुतविहीनेबाहुफलंभक्तमाप्तांशैः·मेषादिस्थगोलायनसंधीभास्करस्योनौ·तौचंद्र
स्यस्यातांतुलादिषड्भस्थितेतुसंयुक्तावित्येतद्रीत्यासोपपत्तिकत्वेनप्रामाण्यमितिभावः॥६॥ ॥॥अथचंद्र
स्यगोलायनसंधीसूक्ष्मौवक्ष्यदृग्गणितमाहचंद्रोत्थायनसंधिनुल्यविधुतः स्यष्टापमज्यातयाभक्तस्त्रिज्यकया
हृतः फलगुणोलब्धस्यचापांशकैः·हीनाद्योरविसंधिरक्तवदसौचंद्रस्यसंधिर्मुहुः स्यष्टश्चैवहिगोलसंध्ययनसं
ध्योरंतरालंपरमिति·चंद्रसंबंधीयायनसंधिरवगतस्तत्तुल्यचंद्रादुक्तरीत्यास्यष्टक्रांतिज्यासाध्या· फलज्याप्रा
गुक्तात्रिज्ययागुणितातयास्यष्टक्रांतिज्ययाभक्ता·लब्धस्यधनुरंशैः·उक्तवत्·व्यस्तायनांशसंस्कृतपातोत्तरसि
णोलयोरिसर्वः सूर्यस्यगोलायनसंधिहीनयुक्तः·॥असौसिद्धश्चंद्रस्यसूक्ष्मोगोलायनसंधिः स्यात्·चः समु
च्चयार्थः·उक्तरीत्यामुहुरतिस्यष्टाएवकारादतिमस्यैवसंधेः प्रामाण्यंनान्येषामित्यर्थः·गोलसंधिमारभ्याम

वहितायनसंधिपर्यंतं विषुवपदं त्रिराशिमितं अयनसंधिमारभ्याव्यवहितगोलसंधिपर्यंतं त्रिराशिमितं युग्मपदं हि निश्चयेन केवलसूर्यचंद्राभ्यां पदं नज्ञेयमितितात्पर्यं॥ ७॥ ॥चंद्रस्य स्पष्टमध्यक्रांतेः पदमवस्थामाह चंद्रस्य शापमपदं पदेनानेन संभवेत् चंद्रमध्यापमपदं सा धारणापदात्स्फुटमिति अनेन उक्तचंद्रगोलायनसंध्यंतरेणापदप्रमाणेन स्पष्टक्रांतेः राशिसंस्कृतक्रांतेः पदं संभवेत् स्पष्टक्रांतेः पदं चंद्रगोलायनसंधिभ्यां ज्ञेयमितितात्पर्यार्थः चंद्रस्य मध्यक्रांतेः राशिसंस्कृतायाः पदं साधारणापदात् सूर्यगोलायनसंधिभ्यां ज्ञेयं स्फुटमित्यनेनोपपत्तिरत्र व्यक्तेति सूचितं॥ ८॥ ॥संगत्यर्थमुपपत्तिं प्रतिजानीते अत्रोपपत्तिरिति अत्र गोलायनसंध्यानयने॥ ॥चंद्रस्य गोलायनयोः संधिस्वरूपमाह विक्षेपविषुवद्वृत्तयोर्मोक्षगोलसंधिकौ ताभ्यां त्रिभचायनस्य संधिर्विक्षेपमंडलेऽति चंद्रस्य विक्षेपवृत्तं भ्रमणात्तद्वृत्तस्यार्द्धं विषुवद्वृत्तावध्यक्षरमुत्तरगोलः दक्षिणं दक्षिणगोलस्तत्संधीतद्वृत्तयोः संपातौ ताभ्यां सकाशात्त्रिराशेरंतरेन्वेः समुच्चये विक्षेपवृत्तप्रदेशोयनस्येति जात्यभिप्रायेणैकवचनं अयन

योः संधिरित्यर्थः यतस्तत्स्थानेचंद्रस्य परमदक्षिणोत्तरान्यतरगमनपरिपूर्णात्तदितरगमनस्यारंभः॥ ९॥ ॥विक्षेपवृत्तराशीनामभावाक्रांतिवृत्तराशिभोगाणितव्यवहाराच्च क्रांतिवृत्तस्य राशिप्रमाणेनतत्संधिस्वरूपमाह कदंबप्रोतवलयं संधिस्तु क्रांतिमंडले राश्याश्रयेयत्रलग्नं स संधिर्मेषतो भवेदिति संधिस्तु विक्षेपवृत्तसंधिस्थानसक्तं राश्याश्रयभूते क्रांतिवृत्ते यस्मिन्भागे लग्नं स प्रदेशो लोहक्रांतिवृत्तस्य मेषादिमारभ्य यत्संख्याकस्तन्मितः संधिः स्यादित्यर्थः॥१०॥ ॥अथ तदानयनोपपत्तिं विवक्षुः प्रथमं पद्याभ्यां भूमिकामाह सूर्याद्यगोलसंधीतश्चंद्रबाणसमः स्फुटः चंद्रापमश्चंद्रगोलसंध्योरुपचयात्मकः॥११॥ अतस्तत्क्रांतिभागानां भुजांशाः सूर्यचंद्रयोः गोलसंध्यंतरं तच्चायनसंध्यंतरं भवेदिति सूर्यप्रथमगोलसंधीतसंधितुल्यचंद्रस्य शरतुल्यः स्पष्टश्चंद्रस्यापमः क्रांत्यभावात् चंद्रगोलसंधिस्थानमारभ्योपचयांतर्गमः स्यात् अतः कारणात् तादृशास्पष्टक्रांतिभागानामुक्तरीत्या भुजांशाः सूर्यचंद्रयोर्गोलसंध्योरंतरं तत् तत्तुल्यमेव सूर्यचंद्रयोरयनसंध्योरंतरं चः समुच्चये॥१२॥ ॥भुजांशानार्थं स्पष्टक्रां

तिभोग्यखंडमावश्यकं तदर्थमिष्टांशानां क्रांतयः साध्या इति तदिष्टांशानां स्पष्टशराद्यखंडं चाहस्पष्ट
क्रांतिः स्वोत्थखंडेन हृद्धृतस्मान्मध्याद्दृष्टभागापमांशाः दृष्टांशेषु ज्या त्रिभघ्नज्यकाप्ती त्रिज्याप्ता स्यात्स्प
ष्टबाणाद्यखंडमिति स्पष्टक्रांतिभागानां भुजांशाः स्वगोलसंधितस्त्रिभांतरे स्वायनसंधौ स्पष्टापमांशा
नामनिपतानाम ज्ञानान्नक्रांतिज्यया त्रिज्याभुजज्यातः स्पष्टक्रांतिज्यया केतनुपातात् भुजज्याधनुरिति
विधिना तत्साध्याः अतः स्पष्टक्रांतिः स्वोत्थखंडेन स्पष्टक्रांतिखंडेनेत्यर्थः हृद्धृत उपचितेति मत्वेतत्प्र
कारेणासुसाध्याभुजांशाः तस्मात् स्पष्टक्रांतिभोग्यखंडसाधनहेतोः रविगोलसंधौ मध्यमक्रांतेरभावा
त्प्रथमं मध्यमक्रांतिखंडमिष्टांशेष्ववश्यं साध्यमस्मादित्यर्थः दृष्टकल्पितांशानां क्रांतयः पूर्वं रीत्या मध्या
शरासंस्कृताः तेनुदयोत्तरं पंचदशावधीष्टांशाकल्पने युक्ताः तदंशैर्भुजांशानयनानुपातस्यावश्यवश्यक
त्वादल्पभागकल्पने उपचयाल्पत्वानेनतत्प्रमाणेनोपचयासंभवादनुपातानुपपत्तेः अत्यधिकांशाक
ल्पने तूपचयस्य स्थूलत्वात्सूक्ष्मकलस्यानुपातेनासिद्धेश्च दृष्टांशासाधितक्रांतयः परमं मध्यक्रांतेर्भोग्य

३२६

खंडं प्रथमस्पष्टक्रांतिभोग्यखंडार्थं स्पष्टशरभोग्यखंडं साध्यं तदर्थं स्पष्टशरप्रथमखंडमाह दृष्टांशेषु ज्यपति
कल्पितेष्टांशानां शरज्या सत्रिराशिगतघ्नज्यानिघ्नत्रिज्योद्धृतः शरः स्फुटसौक्रांतिसंस्कारेणेति भास्करोक्तेष्टां
शानां सूर्यगोलसंधितो गतत्वात्स्वल्पत्वाच्चेष्टांशेभ्यस्त्रिराशिस्थानीयघ्नज्यावास्तवाभुपक्षलाघवात्स्वल्पांतर
त्वाच्च सूर्यगोलाघसंधितस्त्रिभस्थानीयघ्नज्यैव स्थूलागतेति अग्रे सूर्यगोलसंधिस्थशरस्य
स्प५ ष्टत्वार्थं तस्यापि घ्नज्यायाश्चक्रत्वादेकोक्तिलाघवाच्च त्रिराशिघ्नज्यया गुणिता तत्र बुद्ध्या दृष्टांशेभ्यस्त्रिभस्था
नीयघ्नज्यया गुणितेत्यर्थः त्रिज्यया भक्तं फलं स्पष्टशरज्यायाः प्राग्खंडं परमभोग्यखंडरूपं स्यात् ॥९३॥ ॥शर
भोग्यखंडं वरं तत्संस्कारेण स्पष्टक्रांतिप्रथमखंडं चपद्याभ्यामाह चेत्त्रिज्यया ज्यात्मकमेतदर्कादिगोलसंध्याघटिमां
शुपातात् कोटिज्यया किं स्फुटबाणजीवाभोग्यात्मखंडं धनुरस्य चेत्तत् ॥९४ लवात्मकं स्पष्टशरस्य खंडं तेनाघटिमा
स्तउदग्यमांशो सपातसंध्यंतरयनेन्नमेणाप्यष्टापमांशाघटलंलवाद्यमिति त्रिज्यया कोटिज्यया ज्यारूपं एतत् स्प
ष्टशरज्यायाः परमं भोग्यखंडं चेत्तदार्कादिगोलसंधियुक्ताच्चंद्रपातात् कोटिज्यया किमिति सनुपातोल्लेखात्स्फुटशर

ज्यायाः भोग्यरूपं खंडं। अत्र द्वितीयार्कगोलसंधौ चंद्रपातयोजने अस्यायनांशाच्चंद्रपातादिस्फुटं नोत्पद्यते· किंतु
सप्तद्वात्तस्मादितिन्यायेन भुजकोटिज्ययोरभयत्राभिन्नत्वाल्लाघवाद्यस्यायनांशाच्छिरःपातनतइस्फुटं· कोटिज्या
स्वस्यांतरेणत्रिराशिघ्नज्यया गुणितात्त्रिज्यावर्गेणभक्ता· फलद्वितीयंद्विगुणितमभ्यंतराभीष्टांशसंबंधिज्यारज्यया
गुणितमिस्फुटपद्यं· यद्यपि भोग्यखंडानयनानुपपत्तेस्पष्टारप्रथमखंडानुरोधेन स्पष्टारज्याभोग्यखंडसूक्ष्मा
सन्नसिद्धेनसूक्ष्मं· अन्यखंडेषु सन्निभग्रहणानां भिन्नत्वात्तद्विषयकानयनस्यानुपपत्तिसिद्धत्वात्तथापि त्रि
राशिघ्नज्याग्रहणेनैवस्थूलत्वसिद्धेतरत्रुक्तौ सूक्ष्मासन्नत्वसिद्धेनक्षतिर्गणितक्रियायामेतदंतरस्यासिद्धेस्त्र· अ
स्य· स्पष्टारज्याभोग्यखंडस्य· धनुः एतद्भागाद्यंस्पष्टारस्यभोग्यखंडंचः समुच्चयार्थः· तेनेष्टांशाक्रांतसंज्ञायपाक्रां
तोग्यखंडतपदमपीसर्थः· यद्यपिस्पष्टारज्याभोग्यखंडस्यमध्यसूत्रावधित्वाभावान्नाच्चापमुक्तरीत्यानयनं· किं
तुस्पष्टारज्याप्रथमखंडचापंस्पष्टारप्रथमखंडं ततउक्तानुपातेनस्पष्टारस्यभोग्यखंडमंशात्मकंयुक्तं तथा
प्यस्मात्सूक्ष्मासन्नसिद्धत्वमनंतरंधनुरक्तंनवस्तुस्वरूपोक्तया· स्पष्टक्रांतिप्रथमखंडमाहतेनेति· स्पष्टारखं

डेन· ते· दृष्टक्षितांशसंबंधिनः क्रांतयः सपातगोलाघसंधेः· अयने· षड्रात्मके· उत्तरदक्षिणदिक्के· क्रमेणपुक्तहीनाः
स्पष्टक्रांतयः सानाप्रथमखंडभागाद्यं· अतएवव्यस्तायनांशापातस्यायनेथाम्योत्तरक्रमादिस्फुटमुपपन्नं· द्वितीयार्कगो
लसंध्यभिप्रायेणायनयोर्वैपरीत्यावश्यंभावान्नदुरदक्षिणायनयोः क्रमेणानयुताइस्फुटपद्यमतोनक्षतिः· नहि
षड्रांतरेणकायनसंभवोयेनानुपपत्तिः· षट्स्यत्रिराश्या तत्वेननियतत्वाच्च॥१५॥ ॥ननुयद्यानयनेउक्तं
तथैवोपपत्तिरुपक्रमेउक्तं· नक्षतावतोत्तरदक्षिणायनयोर्युतोनक्रियायांनियामकमु· पन्यस्तमतस्तदुत्तरसूर्य
चंद्रयोः संध्योरंतरांशानयनार्थमनुपातंचारुक्रमेणोपपत्तिरुक्तमयामरीचौप्रोक्तावध्येयासुधियातत्तत्त्वं· तज्जीव
येष्टांशगुणोयदातत्संधिस्फुटक्रांतिगुणोनकः स्यादिति· अत्र· उत्तरदक्षिणायनवशादृणत्वे· उपपत्तिः· तुकारा
त्त्रसिद्धं· मयासिद्धांतसार्वभौमकर्त्रा· मरीचौ· पाताधिकारेनिरूपिता· सा· सुधिया· ज्ञेया· त पाहि· अर्कायनसंधिस्थ
स्पष्टक्रांतिश्चतुर्विंशतिभागाधिकातदार्कगोलसंधिस्थस्पष्टक्रांतेः शरभोग्यखंडयुतक्रांतिपरमखंडेनोपचयः यदा
त्वर्कायनसंधिस्थस्पष्टक्रांतिश्चतुर्विंशतिभागेभ्योन्यूनातदाशरभोग्यखं ड हीनक्रांतिपरमखंडेनोपचयः· अ

MEMORIAL

र्कगोलसंधिस्पष्टक्रांतेर्यथोत्तरमुपचयेनैवार्कायनसंधिस्पष्टक्रांतेः संभवात्· तत्र सूर्यस्योत्तरायणसंबंधिक्रां
तिवृत्तप्रदेशास्पंदुपातेयनसंधिस्थस्पष्टक्रांतिश्चतुर्विंशतिभागाधिकैवेति पातस्य विलोमगत्वेप्युत्तरायणास्थत्वो
पपत्तेः क्रांतिप्रथमखंडारंभोग्यखंडयुतं स्पष्टक्रांतिखंडं भवतीत्ययनांशोनि पातस्योत्तरायणास्थत्वे· दक्षिणाय
नस्थत्वे तु चतुर्विंशतिभागेभ्योन्यूनैवायनसंधिस्पष्टक्रांतिरिति तारभोग्यखंडं न हीनं क्रांतिप्रथमखंडं स्पष्टक्रां
तिखंडं भवति· सषड्पाते तु वैपरीत्यमनयोरिति· ततः स्पष्टक्रांतिखंडज्ञानानंतरं· यदा· तस्य· स्पष्टक्रांतिखंडस्य
प्रथमस्यांशात्मकस्य ज्या भीष्टकल्पितांशानां ज्या लभ्यते तदा सूर्यगोलसंधिसमचंद्रस्पष्टक्रांतिज्या का स्यादिति
नुपातोल्लेखाच्चंद्रपातस्थानात्सूर्यगोलसंधियाम्योत्तरसंस्थविक्षेपवृत्तप्रदेशावधिविक्षेपवृत्तांशा लेषां ज्या स्या
त्॥१६॥ ॥अनुपातोक्तेष्टायाः स्वरूपं निरूपयन्संध्यंतरांशानयनमुपपन्नमित्याह तत्संधीषुज्यात्रिभघज्यका
घ्नीत्रिज्याप्ता स्यात्स्पष्टबाणज्यकेयं· स्पष्टक्रांतिज्याफलज्या निरुक्ता लब्धा चापं तद्द्वयोः संधिभेदइति· सूर्यगोलसंधि
संबंधिक्रांतिवृत्तप्रदेशास्पंदुदारज्या· अस्तायनांशाच्चंद्रपातभुजज्या परमशरज्यया गुणितात्रिज्यया भक्तेति रूपा

त्रिराशिघज्यया गुणितात्रिज्यया भक्ता स्पष्टशरज्या· भुजज्यात्रिराशिघज्यया गुणितात्रिज्यावर्गेण भक्ता
फलं परशरज्यया गुणितमिति रूपयं स्पष्टशरज्या· स्पष्टक्रांतिज्याया अभावात्· इयमेव फलज्या निरुक्ता· फ
लज्यात्वेनोपपन्नेत्यर्थः ततोस्या अनुतालब्धं चापात्मकं तस्माच्चापं यत्· तत्· द्वयोः सूर्यचंद्रयोः संध्योः गो
लसंध्योरयनसंध्योश्च· भेदांतरं· चंद्रगोलसंधियाम्योत्तरस्थक्रांतिवृत्तप्रदेशात्सूर्यगोलसंधिप्रदेशापर्यंतं
क्रांतिवृत्तांशा गोलसंध्योरंतरं· एतत्तुल्यमेव क्रांतिवृत्तेयनसंध्योरंतरमित्यर्थः॥२०॥ ॥अंतरांशा संस्कृ
तार्कसंधिश्चंद्रसंधिरित्यत्रोपपत्तिमाह संधिस्थबाणायमसौम्यदिक्कोऽर्कसंधितः शीतगुसंधिरग्रे·
पश्चादतांशोर्युतहीनसूर्यसंधिर्भवेच्छीतगुसंधिरुक्तइति· सूर्यगोलसंधिस्थचंद्रशरे दक्षिणोत्तरदिक्के
सति· सूर्यसंध्येः सकाशाच्चंद्रसंधिरग्रे पश्चाच्च क्रमेण राशिमार्गरीत्या भवेत्· अतः कारणात्· सूर्यचंद्रसं
ध्योरंतरांशोः क्रमेण युतानार्कसंधिश्चंद्रसंधिर्निरूपितउपपन्नो भवेत्· दक्षिणोत्तरशरस्य सपातचंद्रगोल
वशात इत्येतच्छरस्य दिशा अस्तायनांशपातमोलनियम्यत्वात्तदनुरोधेनांशसंस्कारस्योचितत्वात्· गोलायन

संध्योस्त्रिभांतरितत्वेन सूर्यगोलसंधेश्चंद्रगोलसंधिर्यदंतरेणाग्रेपश्चात्तदंतरेणानक्रमेणो वार्कायन
संधेश्चंद्रायणसंध्योचित्वाच्च॰ अतएव चंद्रायणसंधिस्थस्यस्पष्टक्रांतिज्यया चंद्रगोलायनसंध्यंतराग्रा
ज्यात्रिज्यामितात्तदा सूर्यगोलसंधिस्थस्यस्पष्टक्रांतिज्यया फलज्यामितया केत्यनुपातावगतज्यायाधनुरं
शाः सूर्यचंद्रयोः संध्यंतरांशास्तद्धातचंद्रायणसंधिस्पष्टक्रांतिज्ययोक्तविधिनांतरांशाइत्यसकृच्चंद्रस्य
गोलायनसंधीसूक्ष्मौ गोलस्थितिसिद्धौ निरंतरौ स्त इति॥१८॥ ॥॰ अथ क्रांतिसाम्यरूपयोतस्यसंभवा
संभवज्ञानमाह स्वायनसंधिसमे दोः क्रांतिस्तत्कालभास्करक्रांतेः॰ ऊनायावत्तावत्क्रांत्योः साम्यं तयोर्ना
स्तीति॰ स्वायनसंधितुल्योयश्चंद्रस्तस्यस्पष्टक्रांतिः यदा स्वायनसंधितुल्यश्चंद्रस्तत्काले वगतसूर्यस्यक्रां
तेः सकाशादल्पायत्कालपर्यंतं तत्कालपर्यंतं॰ तयोः सूर्यचंद्रयोः क्रांत्योः क्रमेणामध्यस्पष्टक्रांत्योः सम
त्वं नास्ति॰ अन्यूनाचेत्तद्धातत्कालाभ्यंतरे क्वचित्तत्क्रांतिसाम्यसंभवः॰ पूर्वमपरत्रवातत्कालात्॰ संभवे॰ व
क्ष्यमाणानयनमसंभवे तद्धानार्थं वक्ष्यमाणानयनगणितं न कार्यं प्रयासवैयर्थ्यादिति सूचनार्थमेत ३२९

दुक्तं॰ अत्रोपपत्तिः॰ चंद्रस्य स्वायनसंधौ स्पष्टक्रांतितुल्यं परमं विषुवद्वृत्ताद्दक्षिणोत्तरं गमनं भवत्यस्मा
दग्रेष्टेवा विक्षेपवृत्तेभ्रमतश्चंद्रस्य क्रांतिर्न्यूनैव संभवति॰ अतः स्वायनसंधिस्थचंद्रकालिकसूर्य
क्रांतिः स्वायनसंधिस्थचंद्रस्पष्टक्रांतेरधिका तदेष्टचंद्रक्रांतेर्न्यूनत्वेनाधिकसूर्यस्पष्टक्रांत्योः समत्वानुप
त्तिः सूर्यस्य चंद्रात्पगमनात्तत्क्रांत्यपचयस्यापि चंद्रक्रांत्यपचयोत्पत्वसंभवात्॰ सूर्यक्रांत्यपचयेनुसु
तरां॰ तथा च द्वितीयरविगोलसंध्यासन्ने चंद्रपाते स्वायनसंध्यासन्ने सूर्ये च तदसंभवः कियंति दिनानीति
यावत्तावदुक्तमन्यत्र तत्संभावनेति गोलयुक्त्या फलितं॥१७॥ ॥॰ अथ एतत्क्रांतिसाम्यकालज्ञानार्थं तदासन्न
मध्यमक्रांतिसाम्यकालज्ञानमाह दर्शांतपूर्णिमांते च सूर्यक्रांत्योः समो यतः॰ चंद्रमध्यापमस्तस्मान्मध्यपा
तः सदा भवेदिति॰ अमावास्यांते॰ पूर्णिमांते च॰ समुच्चये॰ उभयत्रेत्यर्थः यतः कारणाच्चंद्रस्य राशिसंस्कृतो
पमः सूर्यक्रांत्योः संख्यया तुल्यस्तस्मादत्र सदा॰ अमवहितं॰ पक्षसंधिमात्रेइत्यर्थः॰ मध्यपातो भवेत्॰ ए
तेन क्रांतिसाम्यस्य पातत्वं निरूढं॰ एवं पातशब्दाभिधानात्॰ अत्रोपपत्तिः॰ अमांते सूर्यचंद्रयोराश्यादि

भोगसाम्यान्तक्रांतिसाम्यमनिवारितं· पौर्णमास्यंतेनयोः षड्रांतरत्वाद्भुजाभेदेनक्रांत्योरभेदः॥२०॥ ॥
योगयोर्विशेषकालंतदासन्नमध्यमक्रांतिसाम्याश्रयमाह त्रिघ्नायनांशानखभाजितास्तेहीनाश्चसार्द्ध
त्रिभुवोद्विपक्षाः धनेयनांशास्यधनेतुयुक्तास्तुल्ययुत्योर्गतयोश्चसस्यादिति· त्रिगुणितायनांशाविंश
तिभक्ताः· तैः· तत्कर्मविशिष्टायनांशैः सार्द्धत्रयोदशहीनाः सप्तविंशतिहीनाः वः समुच्चये· इदमुक्तमय
नांशोधनेसति· ऋणायनांशेतुत्रयोदशसप्तविंशतिः तैर्युताः· प्रागतांकसमविष्कंभादियोगयोर्गतयोः
सतोः· चः समुच्चये· सः मध्यक्रांतिसाम्यरूपोमध्यपातः स्यात्· अत्रोपपत्तिः· अयनांशासंस्कृतयोः सू
र्यचंद्रयोर्भुजसाम्यमपेक्षितं· तत्तुतयोर्योगेषड्राशयस्तदैव· तथाहि· तयोर्विषमसमपदस्थत्वास
दगतेष्वयोस्तुल्यत्वाद्भुजतुल्यत्वंरविगोलायनसंधिस्थयोस्तुक्रांत्यभावपरमत्वेइतितद्योगयोः षड्राश
मितयोर्यथाक्रमंसत्वाक्रांतिसाम्यंसहजतइति· तत्रद्विगुणायनांशैरूनायुताः षड्राशावाराशयः सूर्य
चंद्रयोगोभवतितदाक्रांतिसाम्यंहि· अतः षड्राशयोर्विष्कंभादियोगोसार्द्धत्रयोदशसप्तविंशतिमि ३३०

तावेतौद्विगुणायनांशेभ्योद्वादशराशिभागैः सप्तविंशतिर्योगास्तदाद्विगुणायनांशैः केदृस्तनुपातेनाय
नांशानांगुणाहरयो५४।२६०रष्टादशापवर्त्तनेनत्रिगुणितायनांशविंशत्संगमितयोगेनधनर्णायनांशाक्र
मेणोनोयुतोक्रांतिसाम्यकालिकोविष्कंभादिगतयोगोसावयवोस्तः॥२१॥ ॥अनुयोगारंभादवगतयो
गगतघटीकालेसाधितार्कचंद्राभ्यांमध्यमक्रांतिसाम्यंपश्चिमितयोगसर्वघटीनांसद्भावेभवत्यन्यत्रन
भवतीवगतघटीनांविशेषंवदंस्तत्रमध्यक्रांतिसाम्यंनियतमित्याहपरंतुपातोद्भवयोगघटयस्तत्स
र्वनाडीगुणिताविभक्ताः· षष्ट्यास्युरः स्फुटघटिकारवांद्वोस्तत्रापिमध्यावृपमोसमोस्तइति· अवगत
योगघटीविषयेविशेषोस्तीतिपरंत्वित्यस्यार्थः· क्रांतिसाम्यकालोसन्नयोगयोरधःस्थितोघटयः पंचां
गपत्रस्थिताभिः पातसंबंधियोगस्यसर्वघटीभिर्गतियोगप्रमाणसिद्धाभिर्गुणिताः षष्ट्याभक्ताः फ
लंतद्योगस्यस्फुटाः पंचांगपत्रप्रमाणसिद्धागतघटिकाः· अवगतयोगगतघटिकागतिसंबंधाभावा
त्तद्विप्रमाणसिद्धाद्यत्यनुपातेनयोगसर्वघटीप्रमाणेनयुक्ताः· तत्र· तस्मिन्काले· अपिशब्दाद्दर्शांतपौर्णि

मास्यंतेनसमुच्चयार्थः सूर्यचंद्रयोः मध्यौः अपमौ सूर्यस्यैकैवक्रांतिर्मध्यास्यष्टा चंद्रस्यद्वारासंस्कृता
मध्याक्रांतिस्तावपमौतुल्यौस्तोभुजसाम्यात्॥२२॥ ॥अथमध्यपातसमयः स्फुटपातज्ञानायोपयु
ज्यैतइतितत्प्रतिज्ञयाहमध्यपातसमयेरविजातापक्रमंराशिनउक्तवदेव प्रस्फुटयपममवेसचसंधीन्व
चिपातसमयंस्फुटजातमिति अस्मिन्नुक्तेमध्यपातकालेसूर्याद्दुत्पन्नक्रांतिं चंद्रस्य उक्तरीसा एवका
राद्गोलसंधिनश्चंद्रभुजज्यायनसंधिस्पष्टक्रांतिज्यायानुपातेनक्रांतिज्यास्पष्टातद्भुजः स्पष्टक्रां
तिरितिरीतेर्निरासः स्पष्टक्रां तेरुपचयापचययोरतिविलक्षणतपानुपाताप्रसंगात् स्पष्टक्रांतिं
चः समुच्चये संधीन् प्रागुक्तसूर्यचंद्रगोलायनसंधीन् स्मृत्वा स्फुटक्रांतिजातं पातकालं अहं क
थयामि॥२३॥ ॥तत्रस्पष्टपातस्यगतेष्यलक्षणमाहप्रोज्झपदेदुक्रांतिर्महतीसूर्योपमाल्लघुः समजाः
यदिभवतितदाज्ञेयोयातः पातस्तदन्यथागम्यइति विषमपदस्थस्यचंद्रस्यस्पष्टक्रांतिः सूर्यक्रांतेर
धिका अथवा समपदोसन्नाचंद्रस्पष्टक्रांतिः सूर्यक्रांतेरल्पायदिभवतितदोभयत्र स्पष्टक्रांतिसाम्यस्य

३३१

१३१

पः पातोगतोज्ञेयः उक्तार्द्धपरीसे विषमपदचंद्रस्पष्टक्रांतिरल्पा समपदचंद्रस्पष्टक्रांतिरधिकातदोभयत्रै
ष्यःपातः अत्रोपपत्तिः विषमपदस्थाचंद्रक्रांतिरुपचयात्मिकासूर्यक्रांतेरधिकातदाग्रेसमत्वासंभवात्पूर्वं
समत्वावश्यंभावाच्चगतः पातः यदाल्पातदाग्रेसूर्यक्रांत्यासमत्वसंभावनयेष्यः पातः एवंसमपदचंद्रक्रांति
रपचितासूर्यक्रांतेरल्पातदाग्रेसमत्वासंभवात्पूर्वंसमत्वावश्यंभावाच्चयातः पातः यदाधिकातदाग्रेपचये
नसमत्वसंभवाद्ग्रेष्यः पातः॥२४॥ ॥अथस्पष्टपातकालज्ञानार्थमाद्यमाहतत्क्रांत्योरेकदिशोरंतरमेकंवि
भिन्नदिशोः कार्यंप्रथमपातेतदन्यथाद्वितीयस्यादिति मध्यपातकालिकसूर्यचंद्रयोः स्पष्टक्रांत्योरेक
दिशोरंतरंभिन्नदिशोरैक्यं प्रथमपाते दर्शांतपूर्वयोगसंज्ञकेक्रांतिसाम्यंग्राह्यः स्यात् द्वितीय पौर्णमा
स्यंतद्वितीययोगसंज्ञेक्रांतिसाम्ये तदन्यथा उक्तार्द्धपरीसं एकदिशोर्योगोभिन्नदिशोरंतरमाद्यः स्यात्॥
२५॥ ॥गतेष्यपातस्यकालानयनंपद्याभ्यामाहचंद्रस्पष्टापमज्यात्रिभगुणागुणितासिद्धभागज्यकाप्रा
लब्धाच्चापंलब्धंफलमधिकमिदंत्रिज्यकातोयदास्यात् त्रिज्योनाद्धस्तचापंनवतियुतमपस्याद्भुजस्त

तथैव षड्राद्दूनं सषड्रं रहितमिनभतः पूर्वपादक्रमेण ॥२६॥ व्यस्तायनांशांशारजाश्चंद्रः स्यात्तत्प्रसिद्धं दुवि
योगलिप्ताः चंद्रस्यागसा विहृताः फलं यद्दिनादिकं पातवशाद्धृतेष्यमिति चंद्रस्यस्फुटक्रांतिज्यात्रिज्यया गुणिता चतु
र्विंशसंशज्यया भक्ता फलाद्धनुरंशाद्यं यदा ऽदक्षिणक्रांतिफलं त्रिज्यातोधिकं तदा प्रस्मात्फलात् त्रिज्यया हीनाच्छेष
स्योच्चमधनुर्नवतियुतं धनुः स्यात् प्रथमचरणक्रमेण तद्धनुस्तथा यथागतं रावकाराद्दिकृतत्वमिशासः द्वि
तीयपादे षड्राशिभ्यः शुद्धं तृतीयपादे षड्राशियुतं चतुर्थपादे द्वादशराशिभ्यः शुद्धं विपरीताश्रयनांशायत्रतत्
शारजसंज्ञश्चंद्रः स्यात् सप्रागतशारजचंद्रः मध्यपातकालिकः प्रसिद्धश्चंद्रः अनयोरंतरकलाः चंद्रस्यस्फुट
गसाभक्ताः फलं यद्दिनादिकं तत् पातगतेष्यवशात् मध्यपातकालाद्धृतेष्यदिनादिकं स्फुटपातस्यस्यात् ॥
२७॥ ॥एतत्कालिकेसूर्यचंद्रयोः स्फुटक्रांतीसाध्येदसाहतेन प्रचाल्यारविचंद्रचंद्रतुंगोदुपाताः सुधियाप्तम
ध्याः ततः स्फुटाविंदुरवी प्रसाध्यौ प्राग्वत्स्फुटक्रांतिलवास्तथाश्चेति तेनदिनाद्येनगतेष्येण रविचंद्रचंद्रोच्चचं
द्रपाताः मध्यपातकालिकाः मध्यमाः पूर्वोक्तरीत्याप्रचाल्याः अनंतरं स्फुटौसूर्यचंद्रौप्रसाध्यौ तयोः सूर्यचं

DR BHAU DAJI MEMORIAL

द्रयोः पूर्वोक्तरीत्यास्फुटक्रांतिसंज्ञाभ्यां साध्याः ॥२८॥ ॥स्फुटपातस्यस्फुटगतेष्यदिनाद्यानयनार्थं सर्वसाधितस्य
स्फुटक्रांतिसंज्ञाभ्यां परंवदन्नाद्यान्ययोर्योगांतरान्यतरमुपयुक्तमाहताभ्यां गतेष्यापमसाम्यचिह्नांकिताद्यवद्यः पर
संज्ञकः स्यात् अभिन्नभिन्नांकितयोः क्रमेणापराद्ययोरंतरमेवपमत्रेति ताभ्यां साधितक्रांतिभ्यां गतेष्यपा
तचिह्नांकितोयःप्राद्यः पूर्वोक्तस्तद्वद्वीत्याद्यःप्राद्यः सपरसंज्ञः स्यात् अत्र स्फुटपातानयने पराद्ययोः अभि
न्नांकितयोः गतेष्यान्यतरांकितत्वेनैकस्वरूपयोः भिन्नांकितयोः भिन्नस्वरूपयोः क्रमेणांतरयोगः ॥२९॥ ॥अ
थ स्फुटदिनाद्यं सूक्ष्मादिनाद्यं चाहतेनोद्धृतं पूर्वदिनाद्यमाद्यगुणं स्फुटं तद्दिवसादिकं स्यात् गतेष्यमस्याद्यवशेनना
म्यवशान्मुहुः सूक्ष्ममतोपियत्तदिति पूर्वनिरूपितं गतेष्यदिनाद्यपूर्वोक्ताद्यगुणं तेन पूर्वसिद्धेनाद्यपरयोरंत
रयोगान्यतरेण भक्तं फलं स्फुटपातस्यदिनादिकं स्यात् अस्य स्फुटदिनादेः आद्यवशेन गतेष्यपातचिह्नां
किताद्यवशेन गतेष्यं भावप्रधानो निर्देशः अन्यवशात् अन्यसंबंधिपातगतेष्यवशात् गतेष्यत्वं नतत्वे
यं अतः स्फुटदिनादेः पूर्वरीत्यापरंप्रसाध्योक्तरीत्यादिनादिकं अपिनाद्यादप्यक्तरीत्यापरंप्रसाध्योक्तरीत्यादि

नाडिकमितिरीत्यामुद्धरसक्रयावदविशोधाघटिनादिकंतत्सूक्ष्मदिनाघंस्यात्॥३०॥ ॥अथस्फुटपातकालज्ञान
पक्षांतरमुद्धाम्यतत्र विशेषंद्वितीयपातंवासनांचेतिपद्यपंचकेनाहतेनस्फुटक्रांतिसमत्वरूपपातस्यकालः कि
लमध्यपातात्ज्ञेयोपचेसूर्वदिनाघभीष्टंतदायदाद्यादधिकः परः स्यात्॥३१॥तदागतेष्यविपरीततार्यम
तासुबोधात्रचबोध्यमेतत्योगप्रसक्तावपमांतरंवाघः स्यादथान्योपिविलोमरीत्या॥३२॥नाभ्यापुरोक्तादिवसे
गतेष्येःपातोद्वितीयोपचवासनातु एकघरात्राभिधवृत्तसंस्थोयदारवींदूव्यतिपातसंज्ञं॥३३स्याक्रांतिसा
म्यंविषुवाख्यवृत्तात्समांतरालेनयदार्कचंद्रौ भिन्नघरात्राभिधवृत्तसंस्थौस्यातांतदावैधृतसंज्ञमुक्तं॥३४॥
अतस्तयोर्मंडलकेंद्रयाम्योत्तरांतरात्प्रथमोपमाभ्यां उक्तप्रकारेणसुयुक्तियुक्तैस्त्रैराशिकार्थंपुनरेवम
म्यद्वति तेन सूक्ष्मगतेष्यदिनाघेन मध्यपातकालात् पूर्वोक्तात् स्पष्टक्रांतिसाम्यरूपमहापातस्यका
लोज्ञेयः अनंतरं यदिपूर्वदिनाघभीष्टमनियतं नरारजचंद्रान्निपतेष्टं तदा यस्मिन्काले आघाद
भिन्नलक्षणात् परस्तल्लक्षणात्मकः अधिकः अन्यूनः स्यात् तदा तस्मिन्काले स्पष्टपातस्यगतेष्य

विपरीतत्वंज्ञेयं गतलक्षणाघेआगतदिनादिनेष्यः पातः एष्यलक्षणाघेआगतदिनादिनागतः पा
तः अत्रदिनाघानयनमाघान्ययोर्योगमितरेणबोध्यं अन्यथाघान्ययोस्तुल्यत्वेआघान्ययोर
तरस्यशून्यत्वेनदिनानांरवहरतयानंतत्वापत्तेः तन्निरस्तमसंभवमेव एकलक्षणेआघादन्यस्याधि
कत्वासंभवादतएवभास्कराचार्यैरिदमनुक्तमतआहुआर्यमतादिति आघोत्तरयोः समानचिह्नयदाघ
डुनस्तत् व्यस्तयोर्नैष्यत्वंज्ञेयमध्यंसदोत्तराभावइतिलघ्वार्योक्तेरुक्तविपरीततासुज्ञेया तथाहि सू
र्यक्रांस्फुटचपापचयाभ्यांयदाचंद्रस्यस्पष्टक्रांस्फुटचययोर्न्यूनत्वंतदामध्यमपातकालादिष्टघटिकांतरे
पूर्वपातेकलक्षणापिसाधितक्रांत्योरंतरम् अधिकंतदापूर्वोक्तपातलक्षणवशादुत्तेष्यंस्फुटपातमध्यमसंभ
वेव तत्रक्रांत्यंतरस्योपचयापत्तेः पूर्वकल्पितगतेष्यकालविपरीतकालेतरंतरस्योपचयसद्भावात्स्य
स्पष्टक्रांतिसमत्वंभवतीतिप्रथमान्ययोर्न्यूनाधिक्ययेरेकलक्षणासाधितघटीभिसक्तलक्षणावैपरीत्येनपा
तमध्यंभवति भास्कराचार्यैस्तुकादाचित्कत्वेनायंविशेषउपेक्षितः इष्टकल्पनेएकलक्षणावाघान्योन्यूना

धिकौनभवतस्तपेषकल्पनावधानाद्दूति॰ अथविशेषांतरमाह॰ अत्रेति॰ पातानयने॰ चः पूर्वोक्तेनसमु
च्चयार्थः॰ एतत्॰ वक्ष्यमाणाज्ञेयं॰ तदाहयोगप्रसक्तावेति॰ क्रांत्योः पूर्वोक्तरीत्यायोगप्राप्ते॰ क्रा त्योरंतरं॰
वापक्षांतरे॰ प्राघः स्यात्॰ एतेनोक्तरीत्यापातस्यानयनमेकमनिवारितं॰ अन्यथायोगनाघानुपपत्तेः॰ द्वि
तीयंचैतत्॰ अनंतरं॰ अन्यः॰ विलोमरीत्यासाध्यः॰ अपिराघेनसमुच्चयार्थः॰ ताभ्यां॰ प्राघाभ्यां॰ पूर्वोक्तप्रका
रेणागतेर्दिनादिकैर्गतेष्वेर्द्वितीयः पातः॰ उक्तेगणितिरूपणे प्रामाण्यावगमार्थंवासनांप्रतिजानीते॰ अथ
ति॰ अनंतरमुपपत्तिः॰ चकाराद्युक्तस्य॰ मयोच्यतेइतिवार्थः॰ तामाहरवेति॰ यदात्वभिन्नाहोरात्रवृत्तस्थसूर्यचं
द्रौबिंबात्मकौतदाव्यतिपातारंभक्रांतिसाम्यंस्यात्॰ यदातुविषुवद्वृत्तात्समानांतरेणोभयतः सूर्यचंद्रौभिन्नाहो
रात्रवृत्तसंस्थौस्यातांतदावैधृतारंभक्रांतिसाम्यमुक्तं॰ अतः क्रांतिसाम्यस्वरूपोक्तेः तयोः सूर्यचंद्रयोर्मंड
लकेंद्रयोर्दक्षिणोत्तरांतररूपं॰ प्राघः॰ क्रांतिभ्यामुक्तप्रकारेण॰ तक्रांत्योरेकदिशोरंतरमित्यादिना॰ सुयुक्ति
सिद्धइत्यर्थः॰ एतस्योपलक्षणत्वेनवैधृतपातस्यव्यतीपातस्थितिवैपरीत्यादिषुवद्वृत्तादुभयतस्तुल्यांतरे

336

णतयोरवस्थानस्यापेक्षितत्वान्मध्यमक्रांतिसाम्यकालिकवस्तुभूतसूर्यचंद्रांतरस्थितिवैधृतिसूर्यचंद्रां
तरवस्तुभूतस्थित्योरंतरंक्रांत्योर्योगवियोगाभ्यामेकभिन्नदिशोर्नघटतीतितदन्यथाघोद्वितीयस्यादित्यस्फुट
पन्नं॰ अथैतस्यक्रांत्यंतरस्यापचीयमानस्ययदात्वभावस्तदाक्रांतिसाम्यं॰ तत्रस्पष्टक्रांत्यपचयापचययोरे
कस्वरूपाभावादिति विलक्षणाच्चतद्धानमत्राकथमतस्तत्कालाद्दृतेष्वलक्षणेनसामान्यतस्तद्धानादार्यभटाघाचा
र्यैरभीष्टदिनाघंगतेष्वपातवशात्स्वल्पतदिनाघेनसूर्यचंद्रोपातंचोक्तरीत्याप्रसाध्यसूर्यस्यक्रांतिंस्वदिक्स्थि
तांचंद्रस्यस्पष्टक्रांतिंचस्वदिक्स्थितांप्रसाध्योक्तरीत्याक्रांत्योरंतरमन्यः कल्पितः॰ अथवासूर्यसिद्धांताघनुसारेणा
चंद्रस्यस्पष्टक्रांतिज्यामेवमध्यमक्रांतिज्यांप्रकल्पचतुर्विरात्यंशाज्यातुल्यपरमक्रांतिज्यया त्रिज्याभुजज्यातदानयो
केसतुपातेनचंद्रभुजज्यात॰ त्वापंचंद्रभुजः॰ यदातुभुजज्यात्रिज्याधिकातदात्रिज्याधिकंयत्खलुतत्क्रमोत्थ
चापंसत्वांकंधनुरुक्रमंस्यादितिरीत्यात्रिज्याधिकस्योक्रमचापंसत्वांकंक्रमधनुरित्युक्तं॰ अस्माच्च
स्तरीत्याचतुर्षुपदेषुचंद्रोयनांशासंस्कृतइतिव्यस्तायनांशाश्चंद्रः स्पष्टमध्यक्रांत्योः शरांतरितत्वाच्छरजश्चंद्रो

न्यपापूर्वचंद्रभिन्नतापत्तेः द्वयोरनुल्पत्वान्तदंतरकलाभ्यश्चंद्रगत्यानुपातेनदिनाद्यंतसातवशाद्गतमेष्यंबा
नियतंकल्पितंतेनदिनाद्येनमध्यपातकालात्पूर्वकालेऽनंतरकालेवाद्वयोः क्रांतिसाम्ये तदंतरमन्यः कल्पितः
ततग्राह्यान्यकालयोः पातेकलक्षणा ग्राह्यान्ययोरंतरतत्कल्पितदिनादिकालसंबंधिक्रांत्यंतरस्यापचयरू
पं भिन्नत्वेनुप्रथम क्रांत्यंतरमपचीयमानमध्यत्वभावतां प्राप्यान्यकालेपुनरुपचितमतस्तत्राद्यान्य
योर्योगमितस्तत्कल्पितदिनादिकालसंबंधिक्रांत्यंतरापचयस्तत्तोनेनक्रांत्यंतरापचयेनेष्टदिनादिकंतदा
धेनुल्पक्रांत्यंतरापचयेनकिमिसनुपातागतदिनादिकेनमध्यमक्रांतिसाम्यकालात्पातगतेष्यतावद्गोनस्य
ष्टक्रांतिसाम्यकालइतित्रैराशिकार्थपुनरेवमन्यइत्यस्यार्थः ।।३५।। ।।द्वितीयपातेसूर्यसिद्धांतोक्तिमूल
कोपपत्तिवत्तथान्यप्रामाण्यमितितद्वचनानुवादेनाह विषुवत्संनिधौ क्रांत्योस्तुल्यतास्याद्यदातदा द्विःपा
तोद्विरितीनोक्तेर्द्वितीयोपिसुयुक्तिजइति अतीपातेविषुवद्वृत्तादुभयतस्तुल्यांतरेणसूर्यचंद्रयोरवस्थि
तावपिपातत्वंक्रांतिसाम्यादेवंवेष्टतेष्यकाहोरात्रवृत्तस्यत्वकालेपातत्वमितियोगप्रसक्तावंतरमपिक्रां

त्योः प्रथमंप्रसाध्यतद्वीस्तन्यंचव्यस्तंप्रसाध्योक्तदिशाद्वितीयपातानयनंयुक्तिसिद्धमेतदभिप्रायिकंसूर्य
सिद्धांतवचनमितितात्पर्यार्थः ।।३६।। ।।ग्रानयनोपपत्तिंपद्याभ्यांस्पष्टयति अन्यायदाशून्यमितस्तदास्याक्रां
त्योः समत्वतएवसुज्ञेः आद्यान्यजोक्रांतरसख्ययाचेदिष्टंदिनाद्यप्रथमेनकिंस्यात ।।३७।। एवंनिरुक्तंदिवसा
दिसिद्धमन्योद्वयादत्रमुहुः क्रियापि इत्यादिसंक्षेपतउक्तमत्रसविस्तरमुक्तंदितमरीचाविति अन्योयस्मिन्कालेशू
न्यतांप्राप्तस्तस्मिन्कालेक्रांत्योः समत्वे विनासमत्वंशून्यप्रमितान्यस्यानुपपत्तेः ततःकारणात् एवकारोन्ययोगव्य
वच्छेदार्थः सुज्ञैर्गोलगणितत्वज्ञैः यदि आद्यान्याभ्यासुसन्नेयदुक्रांतरयोगांतरान्यतरात्मकं तस्यसंख्यया
इष्टंदिनाद्यंलभ्यतेतदाप्रथमेनकिंलभ्यंस्यादेवमनुपातोल्लेखात् निरुक्तं अभिन्नभिन्नांकितयोरित्या
दितदिवसादिकंस्यादिसंतं दिनादिकंगतेष्यतिक्षुपपन्नं अत्रागतदिनाद्येकाले अन्योद्वयात् अन्यस्या
स्यतेः मुहुरसकृत्कर्म अपिः समुच्चये तेनोपपन्नमित्यर्थः प्रतिक्षणंक्रांत्योरतिवैलक्षण्यंकरूपत्वाभावान्न
कालेपुनरन्यंप्रसाध्यकालस्तत्तोप्यन्यमित्यसकृद्भावदन्याभावइतिभावः उपपत्तिमुपसंहरति इत्यादिति

अत्रसिद्धांतसार्वभौमीयपाताधिकारे. इत्यादि.आद्यादिपातगतेष्वदिनाद्यांतं. संक्षेपतः.उपपन्नमुपप
द्योक्तं.विस्तरेणाकुत्रोक्तमतआह सविस्तरमिति.मदुक्तेसिद्धांतशिरोमणौमरीचौ.विस्तरसहितमुक्तं.तस्मा
न्निष्कात्र्यात्रोपपत्तिरुक्तेतिभावः॥३८॥ ॥अथपातकालस्यस्थित्यर्द्धमाहस्पष्टपातसमयोरुरवीद्वोर्बिंबयो
गदललिप्तिकाहतं.सूक्ष्मवासरमुखंप्रथमामंतद्घटीमुखमिहस्थितिखंडमिति.मध्यपातकालात्स्पष्टपात
कालस्ययदसकृत्साधितमंतिमंसूक्ष्मंदिनाद्यं.स्पष्टपातकालोत्पन्नयोः सूर्यचंद्रयोर्बिंबेत्रिप्रश्नाधिकारो
क्ते.स्पष्टपातकालिकेसूर्यचंद्रबिंबेइत्यर्थः.तयोर्योगार्द्धकलाभिर्गुणितं.आद्येनभक्तं.तत्फलं.घट्यादि.इ
ह.पातकाले.स्थित्यर्द्धं.एतद्द्विगुणंपातकालः॥३९॥ अथग्रहणावदसमानयोः स्थित्यर्द्धयोः साधनार्थंक्रां
तीउभयत्रसाध्येइत्याहस्फुटपातकालजखगारविपूर्वाः स्थितिखंडकेनएष्यगत्रसुचालाः.परपूर्वमर्कत्रा
शिनोनुविध्येयोस्फुटकोस्फुटापमकलेचतयोर्यइति.स्पष्टपातकालोत्पन्नग्रहाः सूर्याद्याः मध्यमाः.अत्र.
पाते.उपयुक्ताः.स्थित्यर्द्धकालेन.परपूर्वे.स्वकालादुत्तरत्रपूर्वकाले.एषक्.प्रत्येकं.सुष्ठुचालिताः कार्याः ते

पांमध्येसूर्यचंद्रौनुस्फुटौकार्यौ.तयोः सूर्यचंद्रयोर्येस्फुटक्रांतिकले.तेचप्रत्येकंसाध्ये॥५०॥ ॥स्पष्टस्थित्यर्द्धं
आहप्रत्येकमाभ्यांप्रथमंविधायतेनोद्भूतेबिंबकत्वेकखंडं।स्थित्यर्द्धनाडीगुणितंस्फुटंस्यात्स्थित्यर्द्धमेवंमुहु
रत्रतेद्वइति.प्रत्येकं.एकमेकंप्रतीत्यर्थः.पूर्वकालिकाभ्यामुत्तरकालिकाभ्यांचेतियावत्.आभ्यां.सूर्यक्रांतिक
लाचंद्रस्यक्रांतिकलाभ्यां.उक्तरीत्या.आद्यं.कृत्वा.तेनाद्येन.बिंबकलयोर्योगार्द्धभक्तं.पूर्वानीतस्थित्यर्द्धघटीभिर्गु
णितं.स्पष्टंस्थित्यर्द्धंस्यात्.एवमुक्तरीत्यामुहुरसकृद्यावदविशेषः.ते.स्थित्यर्द्धेकले.अत्र.पातकाले.द्वेस्फुटेलग्नः.द्व
योः स्फुटयोः स्थित्यर्द्धयोर्योगः संपूर्णः पातकालइत्यर्थः.पूर्वकालिकस्पष्टस्थित्यर्द्धेनस्पष्टपातकालिकाः सूर्य
चंद्रचंद्रोच्चचंद्रपाताः पूर्वप्रचालसूर्यचंद्रौस्फुटयेकृत्वातयोः क्रांतीकलात्मकस्फुटकार्यं.ताभ्यामाद्यंकृत्वो
क्तरीत्यास्फुटस्थित्यर्द्धं.तेनाप्येवंयावदविशेषः.यातारंमस्थित्यर्द्धंस्पष्टंस्यात्.एवमुत्तरकालिकस्पष्टस्थि
त्यर्द्धेनस्पष्टपातकालादुत्तरत्रकालेसूर्यचंद्रयोः स्पष्टक्रांतीकलात्मकेप्रसाध्यताभ्यामाद्यंकृत्वोक्तरीत्यास्फु
टस्थित्यर्द्धं.तेनाप्येवंयावदविशेषः.पातांतास्थित्यर्द्धंस्पष्टंस्यादितितात्पर्यं॥५१॥ ॥अथपातस्याद्यंतका

लावाहपूर्वापरस्थितिदलेन विहीनयुक्तः स्पष्टाख्यपातसमयः क्रमशो भवेतां · स्पष्टापमांशासमतात्मकपात
जातारंभावसानसमयोग्रहवसुपुण्याविति · स्पष्टपातकालः पूर्वस्थित्यर्द्धेन · पातारंभसंबंधिना · अपरस्थित्य
र्द्धेन · पातसमाप्तिसंबंधिना · क्रमशः हीनोपुक्तः कार्यः · तौ · सूर्यचंद्रयोः स्पष्टक्रांत्योरंशानां साम्यंतदात्मकत्वे
नज्ञातोयः पातस्तस्यकालासूर्वज्ञातात् · जातौ · आरंभसमाप्त्योः कालौस्यातां · पूर्वं पातारंभः · उत्तरत्रपात
समाप्तिः · अर्थात्पातकालः पातस्यमध्यं · प्रयोजनमाहग्रहवदिति · सूर्यग्रहणवत् · सुपुण्योः सूर्यग्रहण
स्पर्शमोक्षकालौस्नानादिधर्मकृत्येवद्पुण्यकरौतथैमावपि · अर्थान्मध्यकालः सूर्यग्रहणमध्यका
लतुल्यः पुण्यः · एतेनाधिकारप्रारंभोक्तं स्पष्टीकृतं ॥५२॥ ॥ननुसूर्यग्रहणद्वयोर्बिंबयोर्योगादर्शना
त्स्पर्शमोक्षसमयौयथोमपन्नौतथात्रबिंबयोगासंभवाद्दृष्टतोचसुतरांस्पर्शमोक्षयोरसंभवात्कथं
तत्कालावुक्तावित्यतस्तदुपपत्तिं प्रतिजानीते · अत्रोपपत्तिरिति · अत्र · स्थित्यर्द्धनयने · मयोच्यते इति
शेषः ॥ ॥प्रतिज्ञातामेवाहयाम्योत्तरायणागसूर्यहिमांशुबिंबनेम्योर्यदागदितपातजलक्षणा प्राक् ·

MEMORIAL DR BHAU DAJI

तत्रादिरंतसमयश्च परत्रमध्ये बिंबांशयोर्नियमतश्चकयोरपीस्तमिति · दक्षिणोत्तरायणागतौसूर्यचंद्रौ ·
अयमर्थः · दक्षिणायनेस्थितौसूर्यचंद्रौ · उत्तरायणेस्थितौसूर्यचंद्रौ · दक्षिणोत्तरायणाक्रमस्थितौसूर्यचंद्रौ ·
उत्तरदक्षिणायनक्रमस्थितौसूर्यचंद्राविति · अयनसंधिस्थयोः परमांतरमध्येत्वल्पांतरमितिसूचनार्थ
मिदमुक्तंयाम्योत्तरगमनेनपातोत्पत्तेश्च · तयोर्मंडलयोर्नेम्योः · प्राक्ः यावन्मंडलप्रदेशाभ्यांपातलक्षणा
प्रागभावविनाशादिमक्षणे · उक्तपातयोर्व्यतीपातवैधृतारव्ययोर्जातेलक्षणं · एकघरात्रवृत्तस्थत्वे · वि
षुवद्वृत्तात्तुल्यांतरेणाभयत्रस्थितत्वेवा · यस्मिन्कालेभवति · तत्र · तस्मिन्काले · आदिः · पातारंभः · परत्र · पा
वन्मंडलप्रदेशाभ्यांपातलक्षणध्वंसादिमक्षणे · नेम्योः · पातलक्षणायस्मिन्कालेभवतितस्मिन्कालेपातांतः
चः समुच्चय · मध्ये · आरंभावसानकालभ्यंतरे · बिंबांतर्गतप्रदेशयोः कयोरपि · नियमतः · अवश्यं · इष्टं · पा
तलक्षणांतिष्टत्येव · तथाचयावत्कालपर्यंतंबिंबयोरंतर्गतैकदेशयोः पातलक्षणंतावत्कालपर्यंतंपातः · कं
द्वयोः पातलक्षणंपातमध्यं · आद्यंतकालाभ्यां पूर्वोत्तरकालयोश्चंद्रार्कबिंबांतर्गतप्रदेशयोः कयोरप्यक्षरस्थिति

तिथासंभवात्सूर्यचंद्रयोस्तपात्वासिद्धेः पाताभावइत्यादिकालमारभ्यांतकालावधिसूर्यचंद्रयोरेकदेशावछे
देनतपात्वात्सातस्थितिः॰ पातमध्यकालेक्रांत्यंतराभावः पातारंभतकालयोर्मानैक्यार्द्धतुल्यंक्रांत्यंतरं॰ तेन
तत्तुल्यांतरस्यापचयकालउपचयकालश्चाघंतस्थित्यर्द्धं॰ तद्धानेचाघतुल्यक्रांत्यंतरेणास्यघटिकादिघटि
कास्तदामानैक्यखंडतुल्यक्रांत्यंतरेणकलात्मकेनषष्टिभक्तेनांशात्मकेनाघजातीयेनकाइत्यनुपातावगतकालेनमध्यकालात्प्राक्कालेतदारंभोग्रिमकालेतत्समाप्तिरितिज्ञातकालः स्थित्यर्द्धं॰ परंस्थूलं॰ क्रांत्योः प्रतिक्षणमतिवैलक्ष्यात्॰ अतएवद्वयोः स्थित्यर्द्धयोस्तुल्यत्वमप्यनुपपन्नमतः स्थूलस्थित्यर्द्धेनमध्यकालात्प्रागुत्तरकालयोः क्रांतिप्रसाध्यपूर्ववदाघोक्ता॰ तदाघतुल्यापचयोपचयाभ्यांस्थित्यर्द्धघटिकास्तदामानैक्यखंडतुल्यापचयोपचयाभ्यांकाइत्यनुपाताभ्यामाघंतस्थित्यर्द्धसूक्ष्मासन्ने॰ पूर्वानुपातकालापेक्षयेतत्कालस्याल्पत्वेनतदनुपातस्यौचित्यात्॰ पूर्वस्थित्यर्द्धस्यस्थूलत्वाच्चाभ्यांप्रत्येकमसकृत्सूक्ष्मस्थित्यर्द्धमानैक्यखंडतुल्याघसंबद्धेभवतस्ताभ्यांमध्यकालात्प्रागुत्तरकालयोः पातारंभसमाप्तीसूक्ष्मे॥४३ 33८

॥ ॥ननुपातस्यक्रांतिसाम्यात्तन्मध्यकालएवपातत्वं॰ नस्थित्यंतर्गतत्वंपूर्वोत्तरकालयोः क्रांतिसाम्याभावादतस्तत्स्थित्यप्रसिद्धेतदुक्तमयुक्तमित्यतोभास्करोक्तमनुवदति॰ तावत्समत्वमेवक्रांत्योर्विवरैर्भवेघावत्॰ मानैक्यार्द्धानधिकंसाम्यादिवैकदेशाजक्रांत्योरिति॰ यत्कालपर्यंतंक्रांत्योरंतरंमानैक्यखंडादधिकं॰ तत्कालपर्यंतंक्रांत्योः समत्वमस्ति॰ एवकारात्तत्साम्याभावेपिसाम्यमंगीकार्यमन्यथासूर्यसिद्धांतोक्तपातस्थितिकालानुपपत्तिर्बाधात्तन्नहिसूर्यचंद्रयोः कियत्कालंतुल्यगमनंयेनतदुपपत्तिरित्याशयः सूच्यते॰ ननुतंतरसद्भावेसाम्यव्याघातात्कथंतत्वमंगीकार्यमन्यथातदधिकांतरेपितत्वापत्तेरित्यत आहसाम्यादिति॰ विवैकदेशाजक्रांत्योः॰ सूर्यचंद्रयोर्मंडलांतर्गतप्रदेशविशेषाभ्यामुत्पन्नक्रांत्योः साम्यात्॰ तथाचमुख्यक्रांत्योरतुल्यत्वेपितन्मंडलांतर्गतप्रदेशविशेषक्रांत्योः स्वमंडलसंबंधेनस्वीयत्वात्तत्समत्वेनक्रांतिसाम्यरूपपातस्यस्थितिर्नानुपपन्ना॰ तदधिकांतरेतुकयोरपितन्मंडलांतर्गतप्रदेशयोः क्रांतिसाम्यमसिद्धमितितदभावइतिभावः॰ अत्रोपपत्तिः॰ क्रांत्योरंतरस्यमानैक्यार्द्धानधिकत्वेपात

मध्यातिरिक्तकाले सूर्यचंद्रबिंबकेंद्रयोर्विषुवद्वृत्तानुल्पांतरेणावस्थानाभावे पिमंडलैकदेशायोस्तथात्वाक्रां
तिसाम्यास्तिरस्यपाग्रहणेपि केंद्रस्यर्ज्यस्यैवांगीकारेणतद्विलयापत्तिः॰ क्रांतांतरस्यमानैकार्द्धाधिकत्वेसू
र्यचंद्रयोर्मंडलैकदेशावछेदेनापिनतथात्वमितिपाताभावः॰ तथाचमानैकखंडानधिकक्रांत्यंतरत्वंपा
तत्वं॰ नक्रांतिसाम्यमात्रमितिफलितं॥५५॥ ॥मन्वेवंपातासंभवलक्षणेपिक्वचित्पातसद्भावापत्ति
रितिभास्करकल्पितविशेषकथनव्याजेनेष्टापत्तिरितिचतुर्भिरार्याभिराह स्वायनसंध्याविंदोः॰ क्रांतिस्त
त्कालभास्करक्रांतेः॰ ऊनातयोस्तविवरंमानैकार्द्धाधदाल्पकंभवति॥५५॥ इयंतदेवमध्यंपातस्यापक्रमांतरं
चाघः॰ प्राग्वत्सूर्वदिनाघांतरेणात्तस्मात्परंवपूर्वंचा॥५६॥ साध्यावन्यावाघापरयोः कलिकात्मयोर्भेदः॰ मा
नैकार्द्धाधकलांतरगुणिताः पूर्ववारमुखघघः॥५७॥ भेदघ्नाः स्थित्यर्द्धप्रसेकंस्तो मुरुच्चैवं॰ प्राग्वन्मध्या
त्ताभ्यामारंभांतौक्रमेणास्तइति॰ पातासंभवलक्षणे॰ तयोः क्रांत्योरंतरमानैकखंडाधस्मिन्काले संस्यात
स्मिन्काले पातस्यमध्यंज्ञेयं॰ ए वकारात्क्रांतिसाम्याभावकालस्यपातमध्यत्वाभावइत्यस्यव्यवछेदः॰ त

स्मिन्काले क्रांत्योरंतरमाघः॰ ननुयोगेन॰ तत्कालेचंद्रस्यघापमज्येसाद्दिपूर्वोक्तविधिनावगतपूर्वदिना
घांतरेणाः तस्मात्॰ कल्पितपातमध्यकालात्॰ अग्रिमकाले॰ पूर्वकाले॰ चः समुच्चये॰ अन्यावुक्तरीत्यासाध्या
कलात्मयोराघापरयोरंतरंकार्यं॰ पूर्वदिनादेवगतस्यघघः मानैकखंडाघयोर्याः कलास्तयोरंतरेणगु
णिताः॰ भेदेन॰ आघान्यांतरेणभक्ताः स्थित्यर्द्धस्तः॰ एवमाभ्यांमध्यकालाघघायोग्यप्रागुत्तरकालयोर
मंप्रसाध्याघापरकलयोरंतरं॰ तेनमानैकार्द्धाधकलयोरंतरगुणितस्वस्थित्यर्द्धभक्तंस्वस्थित्यर्द्धस्यादितिरी
त्या॰ प्रसकृत्॰ प्रसेकंस्थित्यर्द्धस्तः॰ ताभ्यांस्थित्यर्द्धाभ्यांसूक्ष्माभ्यां॰ यथायोग्यं॰ मध्यकालात्॰ प्राग्वत्॰ पूर्वापरस्थि
तिदलेनस्फुटरीत्या॰ पातस्यारंभसमाप्तीक्रमेणास्तः॰ आरंभस्थित्यर्द्धविरामस्थित्यर्द्धाभ्यांहीनयुतमध्यका
लौक्रमेणपातस्यारंभसमाप्त्योः कालौभवतइत्यर्थः॰ अत्रोपपत्तिः॰ यदास्वायनसंधिस्थचंद्रस्यस्पष्टक्रांति
स्तात्कालिकसूर्यक्रांतेरूनातत्कालात्पूर्वमपरत्रचंद्रक्रांतेः सुतरामूनत्वात्क्रांतिसाम्याभावस्तत्रार्कचंद्रक्रां
त्यंतरंमानैकखंडांतर्गतंयदितर्हिबिंबकेंद्रयोः प्रागुक्तस्वरूपाभावेपिमंडलांतर्गतप्रदेशविशेषयोस्त

स्वरूपसद्भावान्मंडलयोरपितथात्वासातनिवारणस्याशक्यत्वासातोस्त्येव तत्रतत्कालात्पूर्वमपरत्रक्रांसं
तरस्यततोधिकत्वेनायमेवपातमध्यकालः॥ अथपूर्ववसाताद्यंतकालिकक्रांत्योरंतरमानेवार्द्धमितमे
वेति मध्यकालिकक्रांसंतराराद्यंतकालिकक्रांसंतरणापचितमितिक्रांसंतरस्याद्यरूपत्वाद्यमाने।
कखंडयोरंतरमुपचितंभवत्यतएतदंतरापचयघटिकाः स्थित्यर्द्धे तदानयनार्थंपूर्ववत्प्रमाणसाध्यम
न्यथानुपपत्तिप्रवृत्तेरितिमध्यकालादिष्टघटीभिः पूर्वमपरत्रक्रांसंतरंसाध्यंतदपिमध्यकालिकाद्या
दधिकमन्यरूपं तदंतरतुल्यक्रांसंतरणेष्टा घटिकास्तदानेकखंडाद्ययोरंतरतुल्यक्रांसंतरापच
येनकाइतिस्थित्यर्द्धघटिकाः प्रतिक्षणक्रांतिवेलस्यास्थूलाग्रतस्तत्कालात्प्रागपरत्रयथायोग्यमभ्यसा
ध्यस्तत्तोपितदंतरणास्थित्यर्द्धघटिकास्तदानेकार्द्धांतरणकाइतिपूर्वापेक्षयाकिंचित्सूक्ष्माइयस
कृद्यावन्मानेकार्द्धतुल्यान्यः सिद्धेदितिसर्वमवदातं॥५८॥ ॥अधिकारमुपसंहरति॥ इतिसिद्धांत
तत्वार्थसुनीश्वरकृतेभवतःसिद्धांतसार्वभौमेयंक्रांतिसाम्याधिकारकइति॥ स्पष्टं॥५॥ ॥इतिश्री

३४०

सकलगणकसार्वभौमरंगनाथगणकात्मजगणकमुनीश्वरविरचितेस्वनिर्मितसिद्धांतसार्वभौ
मस्याशयाख्यविवरणेपाताधिकारः पंचमः॥ ॥अथादितएतदंतग्रंथक्रोडीकुर्वन्वस्तुनि र्दे
शात्मकंमंगलंनिबध्नाति॥ अयंजगत्सांग्रहतत्परीक्षाश्रृंगोन्नतिव्योमगयोगभेदात्॥ बलातिरेकात्परपा
तकर्त्ताश्रीसार्वभौमः सुतरांविभातीति॥ जगतां॥ पृथिव्यां॥ अयं॥ सिद्धांतग्रंथप्रभुसिद्धः॥ श्रीसार्वभौमः॥
अस्मग्रंथेभ्योतिविचारपदार्थसोदकरणाद्धिः शोभातयायुक्तः॥ सार्वभौमाभिधाग्रंथः निःपक्षपातेनतत्वा
तत्वविवेकसार्वभौमस्यशक्तत्वात्॥ सर्वभूमिप्रचचरणाद्वान्वर्थसंज्ञः॥ शक्तिमत्त्वमेवाहबलातिरेकादि
ति॥ पूर्वोक्तस्यपहलंसामर्थ्यंतस्याधिक्यात्॥ परउत्कृष्टायः पातः क्रांतिसाम्यरूपस्तस्यकर्त्तानिरूपकः॥ ब
लातिरेकविशेषणेनपूर्वोक्तविशदयति॥ ग्रहदृग्यादि॥ मध्यस्पष्टात्मकमविकारद्वयंग्रहधिषयत्वाद्ग्रहा
नयनाधिकारात्मकं॥ त्रिप्रश्नग्रहणाधिकारयोर्नलिकाबंधवेधद्वाराग्रहपरीक्षकत्वाद्ग्रहपरीक्षाधिका
रत्वं॥ शृंगोन्नतिरेकाधिकारः॥ उदयास्तग्रहयुतिग्रहणाधिकाराणांग्रहयोगाधिकारत्वं॥ एतेचत्वारोधिका

रामेदायस्येतादृशाद्बलाधिक्यादित्यर्थः॥ चतुर्भेदात्मकं बलमितितात्पर्यं॥ यद्यपिपातालाधिकारेशृंगोन्नति
ग्रहयोगाधिकारोक्तमनुपयुक्तं तथापिपातालाधिकारोपयुक्तसूर्यचंद्रयोसूत्रोपयोगाद्विपरीतान्वये
नसंबंधमात्रमुक्तं॥ सुतरामसंतंगणितस्कंधोनियंतत्वेनसर्वानाणितग्रंथान्त्रशास्त्राशोभते॥ श्लेष
णद्वितीयार्थः॥ श्रीयुक्तः सार्वभौमः॥ सकलायाः पाथमाः पतिः॥ प्रथं॥ प्रसिद्धः शाहजांहाभिधः सर्वोत्कर्षे
णास्ति॥ हनुगर्भे विशिनष्टि॥ बलेति॥ सैन्याधिक्यात्॥ परेषांबलानेराकादिदेशाधिपानांपातः पराभवस्त
स्यकारणीभूतः सैन्याधिक्यं विशिनष्टि॥ ग्रहेति॥ ग्रहोग्रहणं॥ इतस्ततोवस्थितानांकटकानामेकीकरणमि
त्यर्थः॥ सस्य॥ अश्वनरगजात्मकसैन्यस्यपरीक्षा॥ शृंगंपर्वतशिखरंतद्वदुन्नतिर्यस्याः साकेतुयष्टि
स्तस्याः व्योम॥ अंबरं॥ वस्त्रं॥ चिह्नं॥ मुक्तं॥ तत्रगतोयोगः॥ ध्वजइत्यर्थः॥ एतेजेदायस्मिन्बलातिरेके
तस्मादित्यर्थः॥१॥ ॥ननुयंत्रप्रश्नयोरेतद्ग्रंथेनिरूपणाभावाद्कथासमासः कथमत्रमंगल
निबंधनंयुक्तमित्यतआहइतिपूर्वार्द्धमिति॥ यंत्रप्रश्ननिरूपकाग्रंथस्यसिद्धांतसार्वभौमीयोत्तरा

र्द्धत्वादत्रग्रंथासामाप्तावपिग्रंथमध्यत्वात्पूर्वार्द्धसमाप्तेश्चमंगलनिबंधानंशिष्यशिक्षार्थंयुक्तमितिभा
वः॥ ॥श्रीः॥ ॥सिद्धांतसार्वभौमस्यस्वकृतस्यमुनीश्वरः॥ पूर्वखंडविवृतवानाद्यायनद्वतुष्ट
ये॥१॥स्थलेस्थलेसूक्ष्मविचारणात्रकृतामयारामगुरोः प्रसादात्॥ साकेवलंतीक्ष्णधियाभिमाम्या
मंदावगस्योपिबेदुप्रयासात्॥२॥ ॥इतिश्रीसकलगणकसार्वभौमरंगनाथगणकात्मजगणक
मुनीश्वरविरचितेसिद्धांतसार्वभौमाद्यायेपूर्वखंडंसमाप्तिमगमत्॥ ॥ग्रंथसंख्यासहस्रं ९९००
श्रीविश्वनाथायनमः॥ ॥शुभंभवतु॥ ॥कल्याणमस्तु॥ ॥ ६ ॥ ॥ ॥
॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥श्रीसरस्वत्यैनमः॥ ॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥विघ्नेश्वरंगांचगुरुंप्र
णम्यमुनीश्वरः सुज्ञसुखाप्तिहेतोः॥ उद्दिष्टशेषस्यनिरूपकंस्वग्रंथोत्तरार्द्धंविवृणोमिकृत्स्नं॥१॥ ॥
शिष्याचारपरिप्राप्तमुत्तरार्द्धपरिसमाप्तिकामनयाकृतंमंगलंशिष्यशिक्षार्थंनिबध्नाति॥ विघ्नभूता
नवतिष्ठमानः पूर्णः परात्मेशकविस्वरूपः॥ प्रखंडबोधः सजयत्यखंडानंदोनिदानंजगतामलस्यइ

ति·सः·श्रुतिस्मृत्यादिषु वर्ण्यमानमहि·मत्वेन प्रसिद्धः·परात्मा·भगवान्नारायणः·जीवात्मादिभ्यो वृत्तये परेति·प्र
त्यात्कर्षार्थकेन जयति पदेन तं प्रणतोऽस्मीति व्यज्यते·अत्र परत्वं स्रष्टृत्वादिकर्तृत्वतत्त्वैकस्य विरुद्धमिति सतः प्राहुः
राकविष्णुरूपइति·कः·ब्रह्मा·तथा च परमार्थतोऽभिन्नस्यापि तस्य तत्तच्छरीराश्रयवशेन तत्तद्विचित्रकार्यकारि
त्वमतिरुद्धमिति भावः·तस्मिन्प्रमाणोपन्यासायाह निदानं जगतामिति·जगत्कारणं·तथा च क्षित्यादिकं सकर्तृकं
कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानमेवोपन्यस्तमिति भावः·तन्वेतदप्रयोजकं·कर्त्रजन्यत्वसाधकेन शरीराजन्यत्वेन सस्य
नि पक्षितत्वादतस्तत्रानुकूलतर्कोपन्यासायाह विष्टभ्येति·भूवानिपृथिवीजलतेजोवायूनि विष्टभ्य·धारणात्मकसं
योगसंबन्धेन संबध्यावतिष्ठमानः·सर्गादावपि विष्टभ्यमान इत्यर्थः तथा चाशरीरिणोपि विश्वधारणात्मकप्रय
त्नवत्कर्तृत्वस्याप्यविरुद्धतया कर्त्रजन्यत्वसाधकस्य शरीराजन्यत्वस्यैव प्रस्तुतप्रयोजकतया स्थापनानुमानेच
कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावस्यैवानुकूलतर्कत्वादावश्यकीतस्सिद्धिरिति भावः·अत्र च भूतपदं क्षित्या
दिचतुष्टयमात्रवाचकमाकाशानुबहिरिद्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वप्रयुक्तभानकमेव·तेनाकाशस्य विष्टंभासं

DR BHAU DAJI MEMORIAL

भवेपि न क्षतिः·यदेव भूतत्वं तदेव मूर्तत्वमिति नवीनमतेन भूतपदं मूर्तपरमित्यन्ये·यत्तु क्षित्यादिपंचकवाचकमे
व भूतपद· माकाशस्येश्वरानतिरिक्तत्वपक्षे संयोगरूपविष्टंभस्यापि संभवान्ननुपपत्तिरिति व्याख्यानं तदपि त
त्प्रतियोगिकसंयोगाभावासंदर्भाननुकूलमिव प्रतिभाति·प्रतियोगित्वांशाविवक्षायां तु यथाश्रुतमेव साधीय
इति बोध्यं·ननु कर्तृत्वहिकार्याणां नानात्वान्नैकविधमतस्तदुपपादकस्वरूपमाह पूर्णइति·अप्रतिहतेच्छइत्यर्थः
तथा च निखिलेच्छानन्यसाधारणीकर्तृत्वपदार्थइत्यभिप्रायः·नन्विच्छायाज्ञानादिनाऽविनिगम्यत्वान्नैकविधं कर्तृत्व
मीश्वरइत्यभिप्रेत्याह तिरेवाविवादाप्रमाणमिति सूचयति·अखंडबोधइति·अखंडानंदइति·निरस्तानोनिरसु
खश्च·निरस्तविज्ञानमानदन्नेत्यादिस्मृतेः·ईश्वरे निरस्तसुखत्वं यथादिमश्लोकव्याख्यायां संस्थापितं·ननु तादृगी
श्वरः कथमस्माद्दृशानां प्रत्यक्षीभवतीत्यत आह अलस्यइति·मंदबुद्धीनां संसारतिमिरमलिनितमनस्कानां योगा
दिसाधनोज्ज्वलचित्ततराणां लोकानामदृश्यइत्यर्थः·तथा च योगिप्रत्यक्षविषयत्वं तस्य ध्वनितं॥१॥ ॥सहेतु
कमभिधेयं प्रतिजानीते·मध्याधिकारवनिगोलउक्तलक्षणापितत्वस्थितियुक्तपत्तेः·शिष्यैः समीचीनतया नवु

द्रुलस्मादहंबचिधरासुगोलमिति·अहंग्रंथकर्त्ता·तस्माद्धेतोः·भूमेः सुष्ठुगोलं·कदंबाकारस्वरूपं·अवस्थानादिद्वा
राकथयामि·नमुपूर्वाधिकारावांतराधिकारावांतराधिकारभचक्रकंदुकंद्रायमित्यादिनाभूगोलनिरूपणास्मु
नस्तन्निरूपणानयुक्तमिसतस्तस्मादित्यनेनसूचितंहेतुमुपपादयति·मध्याधिकारइति·भूगोलस्थितिसिद्धांत
ज्ञानंविनादेशांतरादिफलोपपत्तिर्ज्ञातुमशक्यातोभूगोलः स्वस्थितिसिद्धांतसहितउक्तः·परंतु·तस्य·भूगो
लस्य·आकाशावस्थानेयुक्तीनामनिरूपणाद्यांतभिः सम्यक्तयानज्ञातस्ततः प्राधान्यनभूगोलंनिरूपयामीत्यर्थः
॥२॥ ॥तत्रोपोद्घातेनसृष्टिक्रमंविवक्षुस्तावदनिरुद्धोत्पत्तिमाह·श्रीवासुदेवादभवन्नरास्मात्संकर्षणाः कामतएव
तेन·जलंकृतंतत्समभून्नदीयन्नाम्नासुवर्णांडमतोनिरुद्धइति·मायावच्छिन्नेश्वरस्यजगदावासरूपत्वात्स्वतः प्रका
शवत्वाच्चवासुदेवस्तस्मान्नादयपएवसंकर्षणाख्याभवन्·तेन·संकर्षणेन·जलं·इत्थंयत्कृतं·आपोवाइदम
ग्रआसीदितिश्रुतेः·तत्·जलं·नदीयन्नाम्ना·संकर्षणाख्याडनिर्वचनया·सौवर्णमंडमभूत्·अतः स्वर्णांडा
दनिरुद्धाख्याभवत्॥३॥ ॥एतस्यावस्थानमाहहिरण्यगर्भोनिखिलांधकारविनाशकोयंसकलादिमत्तेः·म

तसस्सूर्यादतिरिक्त रूपोवेदप्रसिद्धोभ्रमतीहनित्यमिति·अपमनिरुद्धोमहत्तत्वात्मकोहिरण्यगर्भः सुवर्णांडं
गर्भउत्पत्तिस्थानंयस्यासौसुवर्णांडमध्येस्थितत्वात्सकलांधकारध्वंसकः·सकलानामुत्पत्तिस्थानं·अस्मत्प्रस
तसूर्यादन्यः सूर्यः वेदनिरूपितः·हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रेभूतस्यजातः पतिरेकआसीदितिश्रुतिः·आदित्यवर्णं
तमसस्तुपारइतिश्रुतिश्च·इदं सुवर्णांडेसदाभ्रमति·एतदुक्तंसूर्यसिद्धांते·वासुदेवः परब्रह्मतन्मूर्त्तिः पुरुषः परः
अव्यक्तोनिर्गुणः शांतः पंचविंशत्यरोमयः·प्रकृतेंतर्गतोदेवोबहिरंतश्चसर्वगः·संकर्षणोपः सृष्टादौतासुवी
जमवासृजत्·तदंडमभवद्धैमसर्वत्रतमसावृतं·तत्रानिरुद्धः प्रथमंव्यक्तीभूतः सनातनः·हिरण्यगर्भोभगवा
नेषछंदसिपठ्यते·आदित्योद्यादिभूतत्वात्सूर्यउच्यते·परंज्योतिस्तमः पारसूर्यायंसवितेतिच·पर्येति
भुवनान्येषभावयन्भूतभावनइति·एतदाख्यानंपितृचरणनिर्मितेसूर्यसिद्धांतगद्यार्थप्रकाशादवगंतव्यं॥५॥ ॥
अथास्माद्धुलणाडसत्तितस्माच्चसूर्यचंद्रयोरुत्पत्तिंचाह·तस्माज्जगत्सृष्टिनिमित्तमिच्छावशादहंकारमयो विरं
चिः·अभूदतोलोचनतोर्कइंदुर्हृदः क्रमात्तेजसआप्यरूपइति·तस्मात्महत्तत्वात्मकानिरुद्धात्·जगत्सृजना

र्थं·स्वेच्छानोहंकारात्मा·ब्रह्मा·अभूत्·अतः ब्रह्मणानेत्रादर्कोहृदयाच्चंद्रः क्रमात्तेजोरूपोजलरूपोभवत्·त
थाचसूर्यसिद्धांते·सोहंकारंजगत्स्रष्टाब्रह्माणमसृजत्प्रभुः·तस्मैवेदान्वरान्दत्वासर्वलोकपितामहः·प्रति
ष्ठाप्यांडमध्येपस्वयंपर्यैतिभावयन्·अथसृष्ट्यामनश्चक्रेब्रह्माहंकारमूर्तिमत्·मनसश्चंद्रमाजज्ञेसूर्योरणा
स्तेजसांनिधिरिति॥५॥ ॥अथभौमादिनांसृष्टिंवह्निदंसिद्धभचक्रंप्रवहवायोस्थापितमितिश्लोकाभ्यामा
हभौमादयस्तारकाश्चनीरगोलास्ततः कृताः·क्रांतिवृत्तादशांशसप्तविंशांशकंचतत्॥६॥वासुगोलास्ततः
कृताप्रवहाख्यनभःस्थितिः·इदंसर्वंयथाक्रंचब्रह्मणाविनिवेशितमिति·भौमादयः पंचताराजलगोलाः ब्रह्मणाअनंत
रंकृताः·क्रांतिवृत्तंपूर्वोक्तंद्वादशविभागंकृतं·तद्वचसप्तविंशतिविभागंकृतं·अनंतरं·वायुगोलान्कृत्वाःप्रवहा
ख्यवायोः·इदंक्रांतिवृत्तादिसर्वंग्रहनक्षत्रजातं·यथाक्रं·स्वस्वाधिकारोक्तं·नियोजितं·तथाचसूर्यसिद्धांते·म
नसःखंततोवायुरग्निरापोधराक्रमात्·गुणोत्तरात्पंचैवमहाभूतानिजज्ञिरे·अग्नीषोमौभास्करेंदूततस्त्वंगा
रकादयःतेजोभस्वांबुवातेभ्यः क्रमशः पंचजज्ञिरे·पुनर्द्वादशधात्मानंविभजद्राशिसंज्ञकं·नक्षत्ररूपिणा

भूयःसप्तविंशात्मकंवदीति॥७॥ ॥अथभूगोलनिर्माणावस्थानेश्लोकाभ्यामाहवाघग्निपानीयविभागका
यतदेकातत्पावनिभागकाश्चनावमिलित्वावनिजंसुगोलंकृत्वास्यसंस्थाकनकांडगर्भे॥८॥ब्रह्माकरो
त्सर्वतएवतुल्यांतरत्वतोगोलतयाचतस्मात्·सर्वाधरीभूतकुगोलकोसौस्थिरोपतन्नेतदधोप्रसिद्धेरिति·
वायुतेजोजलानांभागाः यावन्मिताः स्फरत्वेषामेवतुल्याःपृथिवीभागाःचः समुच्चये·उक्तरीत्या·सर्वभागाने
कीकृतपृथिव्याःगोलंकृत्वा·अस्यभूगोलस्यसुवर्णांडमध्यभागेअंडस्यगोलाकारत्वेनसर्वप्रदेशेभ्यः समा
नांतरत्वादेवावस्थानंब्रह्माप्रकरोत्·नन्वाकाशेगुरुवत्तुनःप्रपातावश्यंभावाद्भूगोलस्थितेरत्रासंभवइत्यतउपसं
हरन्नाहतस्मादिति·उक्तावस्थानात्·असौ·सर्वाश्रयः सर्वाधरीभूतोयः पृथ्वीगोलः·अपतन्सन्·स्थिरोऽचलः
हेतुर्भवतीति·एतस्यभूगोलस्यस्वस्थानस्थितस्य·अधोभागाप्रसिद्धेः·तथाचसर्वाधःस्थितस्यभूगोलस्यस
मंतादधःप्रदेशाभावादपतनं·नत्वधःप्रदेशासिद्धेःकिंचिदपिवस्तुपतति·अधः प्रदेशोपतनयोग्यत्वात्·अं
बरसंस्थितभूमेःकोधोभागःकुतूर्ध्वउतपार्श्वेः·साकल्यनावधःस्यादितिलल्लाचार्यभट्टोक्तेरितिभावः·तथा

MEMORIAL

चसर्वसिद्धांते मध्येसमंतादंडस्य मृगोलोऽयोऽस्मिति ष्ठति विभ्राणाः परमांशक्तिं ब्रह्मणोधारणात्मिकामि
ति ॥७॥ ॥ अथ प्रसंगाद्भास्कराचार्याणामतमनूद्य सिद्धांतसुंदरदूषितं तत्र दूषणाद्वारार्थमनुवद
ति मूर्तेकुधर्तेरिभवेदनवस्थिकातः स्वाभाविकागुणाइति स्थिरतास्थिरायां औस्यथानलगुणाद्भवता
दकस्यैकत्रहिमास्करकृतौतदतोनयुक्तं ॥१०॥ गोत्रोचारधराः पुराणपठिताः शेषादयः संतुतेः कोदोषः
खचराद्युपंजरगतोवेदोदितास्तेयतः भूमोचेदचलत्वलक्षणगुणः किंनोतदंशेपुनस्तायांशाद्भवतायथान
लत्वे दाहत्वमित्यादिति भूमेराधारमूर्तेसति तस्याधारस्यांतरिक्षावस्थानार्थमन्यामूर्तेराधा
रआवश्यकइतिरीत्यासाधार भूमिपक्षेनवस्थादोषोभचक्रभ्रमणप्रतिबंधसंभवात्तद्भ्रमणानुपपत्ति
श्चातोहेतोः पृथिव्यांस्थिरत्वं इति वक्ष्यमाणदृष्टांताभ्यांस्वभावसिद्धोगुणः दृष्टांतावाहऔस्यमिति यथा
वह्नेः स्वभावगुणाउष्णत्वं जलस्यवास्वभावगुणाद्द्रवत्वं इति एवं हिः निश्चयेन भास्कराचार्यनिर्मितग्रं
थे सिद्धांतशिरोमणिनाम्नि मृगोलसंस्थावसरे उक्तं तद्यथा मूर्तोधर्तोचेद्धरित्र्यास्तदन्यस्तस्याप्य

३४५

न्योस्यैवमत्रानवस्था अंत्येकल्पाचेत्स्वशक्तिः किमाधेकिंनोभूमेः साष्टमूर्तेश्चमूर्तिः यथोष्णतार्कानल
योप्यशीतताविधौकुतिः केकहिनत्वमत्रमनि मरुच्चलोभूरचलोस्वभावतोयतोविचित्रा बतवस्तुशक्ति
यइति एतद्दूषयति तदिति भास्कराचार्योक्तमेतत् अतोवक्ष्यमाणदूषणात् युक्तंन अप्रसक्तिरित्यर्थः तत्र
प्रथममाधारपक्षभचक्रभ्रमणानुपपत्तिरितिभास्करकल्पितशक्तेराकृतेर्दूषयति गोत्रेति गोत्रायाः पृ
थिव्याः चारः आकाशोपोधागमनं तद्धारयंतीतिधराः धरणागमनप्रतिबंधकमितिरपृथिवीगमनप्रतिबंध
काः पृथिव्याधाराइतितात्पर्यार्थः पुराणानिरुक्ताः शेषकूर्मादयः तिष्ठंतेः अंगीकृताधारैः अत्र हनसत्रेच
क्रगतोकोदोषः नकोपिदोषइत्यर्थः यदनुपपन्नाधारानांगीक्रियंतेतस्याणवानुपपन्नराधारः स्वीकार्या
इत्यर्थः अतएवसिद्धांतसुंदरेतत्सधाग्रे धनवच्चसरीसृपोपिरुध्रः प्रहरेतिष्ठतिखेल्पवीर्यएवं गगा
नेनकथंसकर्मरूपः प्रतिकल्पध्वतभूरचित्यशक्तिरिसक्तं एतदभिप्रायस्तु आधाराणांसप्तमपुटपातालावस्थितत्वेनभवतगतत्वान्मर्वपेक्षयाधोभागावस्थितत्वेनग्रहाणांचतप्रदक्षणीकृतगाष्टतांतत्रनियो

गिनिर्यगवस्थत्वादेवमनहचारप्रतिबंधाशक्तत्वमिति·नन्वेवमाधाराणांभ्वंतर्गतत्वेनसिद्धेभूमेरेवतत्रस्थि
रत्वंपर्यवसन्नं·आधाराणांभूमेरपृथक्त्वादित्यतआहवेदादिताइति·यतोहेतो स्तत्राधाराधाराबदाक्ताः
भूमेरचेतनतयाब्रह्मांडमध्याकाशावस्थानासंभवेनपरमेश्वरःकूर्मावतारस्वरूपेणभूगोलमाविष्टभ्य
ब्रह्मांडमध्याकाशेस्थितइत्याधारस्यावश्यतयांगीकारइतिभावः·अपस्वमतंभवस्थूणभास्करमवस्थापि
तांभूमेःस्थिरत्वशक्तिंखंडयति·भूमाविति·यदिपृथिवीमांस्थिरत्वरूपोगुणःअस्ति·तर्हिपुनःतद्रा·पृथिव्याए
कदेशे·मसिंडादोःकथनंस्थिरत्वमस्ति·तथाचपृथिव्येकदेशेस्थिरत्वासंभवेनभूगोलेपिस्थिरत्वासंभवइति
भावः·ननुसर्वांशगुणोंशेनस्यादवातोभूमेःस्थिरत्वंसूपपन्नमित्यतआहतोयांशइति·यथामहाजलेद्रवत्वं
जलांशेद्रवत्वं·यथावाग्नेदाहत्वंतदंशेपिदाहत्वं·तथाभूमानियमानास्तीतिभूमेःस्थिरत्वशक्तिरनुपपन्नेति
भावः·इति·एवं·यत्·सिद्धांतसुंदरकाराज्ञानराजदेवज्ञाःकथयंति·अत्रयत्सदमग्निमपूर्वसंबंधार्थं॥११॥
॥ ॥एतन्मतदूषणेनभास्करोक्तंसमुद्धरति·तत्रैवसन्नियमतावयवोपमूर्तेःशक्तिर्लवेप्रभवतीतिचनैव ३४६

यस्मात्·कुंभादिकस्यसलिलाहरणादिशक्तिर्नस्यात्कपालमुखावमिश्रापिविद्धेति·यत्·पूर्वोक्तं·तत्·सत्·नै
व·हेतुमुपपादयति·नियमतइति·अवयविनःशक्तिरवयवेवश्येभवति·एवंव्याप्तिर्नवे·अत्रापिहेतुमाह
यः स्मादिति·घटपटादेःजलाहरणप्रावरणादिशक्तिःकपालादौ·घटशकलवस्त्रखंडादौनस्यात्·उक्तंप्र
कृतेयोजयति·एवमिति·उक्तरीत्याःइह·भूगोलतदवयवविषये·अपिःसमुच्चये·जानीहि·भूगोलीय
समुदायस्थिरताशक्तेर्मसिंडादावसत्वेपिनस्यातिः॥१२॥ ॥अथभास्कराचार्यभूमेःस्थिरताशक्तिंखंडयति
स्थिरशक्तिःकल्पितासाकिमर्थमित्यतःप्रकृतोपयोगंतस्याःप्राहुःदूषणाभ्यपगमेनकुगोलेभास्करणाजनसं
स्थितिहेतोःरक्षणायगदितास्थिरशक्तेश्चान्यकर्षणातपाकिलेशक्तिरिति·सिद्धांतसुंदरकाराक्तदूषणा
स्वीकारेण·मनसितदूषणाप्रतिसंधानेनभूगोलेजनसंस्थानकारणात्·तन्निमित्तमन्यपाथस्तिर्यग्भा
गावस्थितजनप्रपातप्रसंगादित्यर्थः·स्थिरत्वशक्तेः·सामर्थ्यमायान्यथाभूगोलस्यभचक्रमध्यस्थत्वानुप
पत्तेः·चः समुच्चये·भास्कराचार्येण·किल·निश्चयेन·अन्यकर्षणातथा·स्वांशजलयोः·कार्षणमाकर्ष

णतस्यभावः॰आकर्षणता॰तयेत्यर्थः॰शक्तिः॰आकर्षकत्वशक्तिरित्यर्थः॰उक्ता॰कल्पिता॰तद्भावश्च॰आकृ
ष्टिशक्तिश्चमहीतयापत्वस्वगुरुस्वाभिमुखंस्वशक्त्या॰आकृष्यतेतसततीवभातीति॥१३॥ ॥ज्ञानरा
जदैवज्ञोक्तेतद्दूषणमाहलघ्वाकृतावाकर्षणकंविलंबादाकर्षणंस्यान्महतोयतोत्र॰संदृश्यतेतद्विपरीत
मस्मात्सानात्रशक्तिस्त्विति सुंदरोक्तमिति॰यतोहेतोः॰आकर्षणविधौ॰लघुवस्तुनः शीघ्रमाकर्षणं॰गु
रुवस्तुनस्तु तिलंबात्॰आकर्षणंस्यादिति नियमः॰अत्र॰भूकर्तृकाकर्षणे॰तत्॰शीघ्रविलंबक्रमलघुगु
र्वाकर्षणं॰प्रसिद्धं॰विपरीतं॰लघ्वाविलंबेनाकर्षणं॰गुरोस्तुशीघ्रमाकर्षणं॰लोकेदृश्यते॰अस्माद्धेतोः
सा॰आकर्षणिका॰शक्तिः॰अत्र॰भूगोले॰नास्ति॰इत्येव॰सुंदरोक्तं॰सिद्धांतसुंदरग्रंथेप्यनिरूपितं॰तथाचत
दाह॰आकृष्टिशक्तिश्चमहीतिनस्याद्यतोघनंशीघ्रमुपैतिभूमिं॰आकर्षकंयातिलघुकृतंहिमहीस्थिरा
धारमतेकथंस्यादिति॥१४॥ ॥एतद्दूषणेनभास्करोक्तंसमुद्धरति॰आकर्षणेतिर्यगधःप्रदेशात्स्वदुक्त
रीत्यादिविधेसमाने॰ऊर्ध्वप्रदेशात्किलतद्विलोमंतस्मात्तदुक्तंनहिसम्यगेवेति॰तिर्यक्प्रदेशादधःप्रदेशा

द्वद्विविधेआकर्षणे॰त्वयोक्तारीतिस्तयासमे॰उभयत्रलघोः शीघ्रमाकर्षणं।गुरोस्तुविलंबेनाकर्षणमितित्व
दुक्तनियमः॰ऊर्ध्वप्रदेशात्॰तत्॰गुरुलघ्वाकर्षणं॰विलोमं॰शीघ्रविलंबक्रमेणाकर्षणं॰उपसंहरति॰तस्माद्दि
ति॰सिद्धांतसुंदरकारोक्तंदूषणंसम्यङ्नैव॰अस्मत्सक्षेतुनचारोकानचोत्तरं॰शक्यनंगीकारात्॰भास्कर
मतमेतत्समर्थितमितिमेतव्यं॥१५॥ ॥अथभूमेरंतरिक्षावस्थानेनसाधारत्वंनिरस्यबंदुकाकारत्वयु
क्तिमुपपादयति॰तिष्यंतकालेकिलभिन्नदेशायंत्रादिवेधाद्रविजोन्नतांशाः॰भिन्नायमादग्विषयेक्षका
श्चतस्माद्धरागोलनिभावगम्यति॰पूर्वापरभिन्नदेशेषु॰जास्यभिप्रायेणोक्तवचनं॰अभिन्नतिष्यंतक
काले॰यंत्रादिवेधाद्रविमंडलकेंद्रायाउन्नतांशाः॰भिन्नाः प्रत्यक्षाः॰अतः पूर्वापरयोर्विभागयोर्भूमौयथा
न्तरंगणितानुरोधेनोच्चावचत्वं॰तत्तद्वृत्ताकारत्वेनपर्यवसन्नं॰एवंदक्षिणोत्तरांतरितदेशेषुक्षांशाः भि
न्नाः॰अतोदक्षिणोत्तरयोर्विभागयोर्भूमौयथान्तरमुच्चावचत्वं॰तदपिवृत्ताकारत्वेनपर्यवसन्नं॰चःस
मुच्चये॰तस्मात्॰पूर्वापरदक्षिणोत्तरविभागाभ्यांभूपिंडस्यवृत्ताकारत्वसिद्धिरित्यर्थः॰एपिवीगोलस्वरू

पवसुधीभिर्नेया॰ अन्यथांशभेदानुपपत्तेः॥१६॥ ॥अथतत्परिधिप्रमाणमध्यमाधिकारावगतंभास्करोक्तोपप
त्तिपद्धानुवादेनप्रमाणयति॥ पुरांतरंचेदिदमुत्तरस्यात्तदक्षविश्लेषलवैस्तदा किं॥ चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्ता
युक्तं निरुक्तं परि धेः प्रमाणमिति॥ ध्रुवोन्नतिवैषम्यादक्षांशज्ञानात्कयोश्चिद्देशयोर्दक्षिणोत्तरांतरिन्नयो
रक्षांशैर्ज्ञेयो॥ तद्देशयोर्योजनात्मकमंतरं ज्ञेयं॥ ततस्तद्देशाक्षांशयोरंतरभागैरिष्टांतपुरयोरंतर
योजनात्मकमंतरमुपलक्षणाद्दक्षिणेच॥ दक्षिणोत्तरांतरं यदि भवति॥ तर्हि चक्रांशैः॥ इत्तसंबद्धांशै
र्द्वांशैर्द्वादशाराश्यंशैः षष्ट्यधिकशतत्रयमितैः किमंतरं स्यादेवमनुपातोल्लेखरूपोपपत्त्या॥ निरुक्तं॥
मध्यमाधिकारोक्तं॥ भूगोलस्य परिधेः प्रमाणं युक्तं॥ एतदनुपातेन भूपरिधिः सिद्ध्यतीति तात्पर्यं॥ अ
त्र पुराणोक्तभूमाननिरासस्तात्पर्यादंशानुपातस्य स्थूलत्वेप्यक्षतिः॥१७॥ ॥अतएव भास्करोक्तमन्य
दप्यनुवदति॥ लंकापुराद्भूपरिधेर्नपांशो भवेद्वंतीगणितेन गम्या॥ तदंतरं षोडशसंगुणं स्याद्भूमा
नमस्मादधिकं न युक्तमिति॥ लंकादेशाद्भूपरिधेः षोडशांशो॥ उज्जयिनीगणितेनावगतो स्यात्॥ नि

३४८

रक्षदेशध्रुवोन्नत्यभावादुज्जयिन्यांस्वार्द्धद्वाविंशांशांशमितध्रुवोन्नतिरूपाक्षदर्शनात्॥ अस्माद्धेतोः
तयोर्लंकोज्जयिन्योर्योजनात्मकांतरं लोकप्रसिद्धं षोडशगुणितं भूगोलपरिधिमानं स्यात्॥ अस्मा
त्॥ षोडशगुणितांतररूपभूपरिधिमानात्॥ अधिकं॥ पुराणोक्तभूमानं युक्तं न स्यात्॥१८॥ ॥ननु
भुवो गोलाकारत्वे आदर्शाकारत्वेन दर्शनमनुपपन्नमित्यतआह॥ समोयतो भूपरिधेः खर्वाद्विभागो
स्ति पृथ्वी पृथिवीतनीयान्॥ नरश्चतस्य षष्ठगतस्य कृत्स्नासमेवतस्य प्रतिभासतः सति॥ भूपरिधेश्चतुः
शतांशाः समो दृष्टवद्भवति॥ तथाहि॥ भास्कराचार्यैः शतांशाः समो भागउक्तस्तेषां मतेप्यमज्ञाचापयोः
समत्वपादोनचतुरंशो॥ खंडानि चतुर्विंशतेरस्मन्मतेनवतिखंडानि॥ अतः शतपादोनचतुर्भिर्गुणि
तं समांशाः पादोनचतुःशतीहरणा॥ तत्रखंडानां सूक्ष्मत्वार्थं षष्ट्यावतिसंख्य पाकल्पितत्वेनचतुर्गुणि
तं शतंचतुःशतंहृत्तपरिधेः समभागज्ञानार्थं हरहृति॥ भूमिहसत्ति॥ मनुष्यातिशयेनाल्पः चः समु
च्चये॥ अतः कारणात्रयं पातात्॥ तासां पृथिव्याः षष्ठभागे वर्तमानस्य मनुष्यस्य॥ सा॥ पृथिवी॥ कृत्स्ना॥

संपूर्णा·समा·अप्रादर्शाकारा·इवसत्प्रेक्षा·वस्तुतोगोलत्वात्·प्रतिभाति·समांशाधिकदर्शनेगोलत्वेनदर्शनंसं
भवतितत्रभूपृष्ठस्थस्यसंपूर्णसमभागदर्शनाभावादेवयत्रकुत्रापिपृथिवीदर्शनंसमभागत्वेनभवतीति
भावः॥१७॥ ॥पृथिवीगोलेसमताज्जनादीनामवस्थानानुपपत्तिः·तिर्यगधःस्थानामपातावस्थाभावा
दितिमंदाशंकांपद्याभ्यांपरिहरति·योयत्रतिष्ठत्सवनीतलस्थामात्मानमस्याउपरिस्थितंच·समन्पतेतः कु
चतुर्थसंस्थामिथश्चतेतिर्यगिवामनंति॥२०॥अधःशिरस्काः कुदलांतरस्थानधादितीरप्रतिबिंबतुल्याः
अनाकुलास्तिर्यगधःस्थिताश्चतिष्ठंतितत्रवयंपथात्रेति·यामनुष्योभूगोलेयस्मिन्भागेतिष्ठतितस्मिन्प्र
देशेसमनुष्योभूमिंस्वाधःस्थांमन्यते·अस्याभूम्याउपरिस्थितमात्मानंचेःसमुच्चये·अतः· भूमेराश्रित
जनाधःस्थत्वसिद्धिरित्यर्थः· कुचतुर्थसंस्थाः·भूपरिधिचतुर्थांशांतरप्रदेशास्थितास्तेमनुष्याः मिथः·
परस्परं·तिर्यगिसव्ययं·तिरश्चीनमित्यर्थः·इवकाराद्उत्प्रेक्षा·वस्तुतआश्रितजनस्यस्वाश्रयभागेतिर्यक्त्वासं
भवात्·आमनंति·स्वीकुर्वंति·परस्परापेक्षिकंतिर्यक्त्वंनुपतनाहेतुकमवंतव्यूना धिकांतरेपिकिंचिदधि

कतिर्यक्त्वाभासःपतनाहेतुकइतिभावः·एवमधोवस्थितजनानांपतनासंभवमुपपादयति·अधइति·भू
गोले·कुदलांतरस्थाः·भूपरिध्यर्द्धांतरिताःमनुष्याः परस्परमधःशिरस्काः·नदीतडागादीनांतीरेषुप्रति
बिंबसमानाः·भांति·स्वाश्रयभागेभूगोलांतरिताधस्त्वाभावेनवस्तुतोधःशिरस्कत्वासंभवात्·पूर्वोक्तमु
पसंहरति·अनाकुलाइति·तिरश्चीनाः·अधःस्थाः·चःसमुच्चये·मनुष्याः·पतनचिंतायाअसंभवाद्
आकुलाःसंति·इदमेवसदृष्टांतमुपपादयति·तिष्ठंतीति·यथावयमत्र·स्वाश्रयभागेअनाकुलास्तिष्ठा
मस्तथा·ते·तिर्यगधःस्थाः·तत्र·तिर्यगधोभागेअनाकुलास्तिष्ठंति॥२१॥ ॥अतोभूगोलेसर्ववसति
रभितोस्तीतिसदृष्टांतमाह·तस्मात्कुगोलोनगराश्ववृक्षसरित्समुद्रामरदेसमर्त्यैः·आरामवाप्यद्रिव
येश्चितश्चयथाकदंबनिजकेसरोघैरिति·तस्मात्सतनत्राकानिरासात्·भूगोलः समंतादेतैरुक्तैः पदार्थैः
चितः·व्याप्तः·कदंबं·कदंबपुष्पमपिः·स्वकेसरसमूहैः·समंताद्व्याप्ता॥२२॥ ॥अथभूगोलेउत्तरदक्षि
णाभागद्वयं·दक्षिणाभामहीपसमुद्रावस्थानंतत्संनिवेशप्रतिज्ञांचेतिपद्याभ्यामाह·पुराक्तानिषड्याम्य

डाक्टर भाऊदाजी दत्तात्रेय संग्रहालय
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

सौम्यस्य देशानि रिक्तानि चत्वारि संनिक्रमेण। कुवृत्ताब्धिभागांतरालानि सिंधोरुदक्तीरगाण्येभ्यएवोत्तर
स्थ॥२३॥ ॥जंबूद्वीपं भूमिगोलार्द्धं स्याद्याम्यस्थं यत्र षड्द्वीपसंस्था समानां स्यादर्णवानां स्थितिश्च
वक्ष्याम्येषां संनिवेशं क्रमेणेति पुरोक्तानि मध्यमाधिका रेखा कुमध्ययमकोटिरस्याइत्यादिना।
क्तानि पस्थानानि दक्षिणोत्तरदिक्स्थदेशाभ्यां वडवानलमेरुदेशाभ्यां रहितानि क्रमेण निरक्षदेशपरिधौ
पूर्वापरक्रमेण चत्वारि यानि स्थानानि परस्परं भूपरिधिचतुर्थांशांतरितानि लवणसमुद्रस्योत्तरदिक्स्थ
तीरस्थानि संति वर्तंते एभ्यः स्थानेभ्यः एवकारान्निरक्षदेशातिरिक्तदेशानिरासः उत्तरभागस्थितं भूगो
लस्यार्द्धं जंबूद्वीपस्यात् निरक्षदेशाभ्यां दक्षिणभागस्थितं यत् भूमिगोलस्यार्द्धं तत्र भूगोलार्द्धे षण्णां द्वी
पानां संस्थितिः समानां लवणादिसमुद्राणामवस्थानं चः समुच्चये स्यात् तथा च वृद्धवसिष्ठसिद्धांते जं
बूद्वीपाभुवोर्द्धं यदुदक्कं लवणार्णवात् प्रदेन्यस्मिन्याम्यभागे द्वीपाः स्युः शाकपूर्वकाइति ननु कथमनयोः
संनिवेशइत्यत्रप्रतिजानीते वक्ष्यामीति एषां द्वीपसमुद्राणां क्रमेण प्रसंकीर्णतयेत्यर्थः संस्थान

३५०

महारोमकोक्तरीत्यानिरूपयामि॥२४॥ ॥तत्र लवणसमुद्रावस्थानमाह निरक्षदेशाद्वडवावसानं भागाः
समंतान्नवतिः प्रकल्प्याः तत्राब्धिभागाः प्रथमानिरुक्ताः क्षारांबुधेर्विस्तृतिसंस्थितेर्ईरिति निरक्षदेशमा
रभ्य सर्वतः प्रतिनिरक्षदेशमारभ्येत्यर्थः वडवाग्निस्थानांतं यावत् दक्षिणभूगोलार्द्धे नवतिर्विभागाः
कल्पनीयाः प्रत्येकं रेखानवतिविभागांकिताः कार्याइत्यर्थः तत्र नवतिविभागांकितदक्षिणभूगोलार्द्धे
प्रथमानिरक्षदेशारंभाच्चत्वारो भागाः लवणसमुद्रस्यविस्तारस्थितेरभिज्ञैः कल्पिताः तदर्थं भूपरिधि
मितमर्थसिद्धं कथितं वलयसदृशाः समुद्रइतितात्पर्यं तत्रोत्तरतीरवृत्तं वृहद्दक्षिणतीरवृत्तमल्पं तीर
योरंतरं पद्मं चाराधोजनासन्नं विस्तृतिः ब्रह्मसिद्धांतेनुज्ञापिंडमध्यपरिधिः क्रमेण लवणार्णवः म
खलेवस्थितोधाम्नादेवासुरविभागकृत् योजनानां शतं त्रिंशाधिकं तस्यापि विस्तृतिरित्युक्तं तत्सर्व
द्वीपमानानुक्तोपेक्षणीयं॥२५॥ ॥शाकद्वीपदुग्धसमुद्रयोर्विभागस्थानमाह तत्त्रिभागोनशा
कांशमानं द्वीपस्य शाकस्य सुविस्तृतिः स्यात् प्रस्मात्त्रिभागाधिकवेदभागैर्दुग्धांबुधिः शीतकरो

पजीव्यइति·लवणासमुद्रानंतरं: चत्वारिंशत्कलायुताश्चत्वारोशाः· शाकद्वीपविस्तारः·तद्दैर्घ्यं
स्पष्टभूपरिधिस्वरूपसदृशं·समुद्राकारद्वीपमर्थसिद्धं·अस्मात्·शाकद्वीपादनंतरं·विंशतिकला
धिकलाधिकेश्वनुभिर्भागैर्दुग्धसमुद्रविस्तारणादैर्घ्यमपिस्पष्टभूपरिधिसदृशं·दुग्धसमुद्रसद्भा
वेप्रमाणमाहशीतकरेति·चंद्रोसादकः·तथाचचंद्रस्यप्रत्यक्षत्वेनतदुत्पादकत्वेनानुमानगम्यः
क्षीरसमुद्रइतिभावः॥२६॥ ॥शाल्मलद्वीपदधिसमुद्रकुशद्वीपानामवस्थानमाह·ततःशाकां
शोर्वलयाकृतीदस्याच्छाल्मलद्वीपमतः समुद्रः·दध्नोभवेत्सार्द्धयुगांशकेः स्याद्द्वीपंततः पंपलवैः
कुशाख्यमिति·दुग्धसमुद्रानंतरं·पंचभिरंशैः·इदं·पुराणप्रसिद्धं·शाल्मलद्वीपं·कामिनीशाय्यस्थि
तगजदंतजवलयानुकारंद्वीपं·अनंतरं·दध्नः समुद्रः सार्द्धचतुर्भिर्भागैः पूर्ववत्·अनंतरं·पंचभि
र्भागैः कुशसंज्ञंद्वीपं॥२७॥ ॥घृतसमुद्रक्रौंचद्वीपमाह·ततःशाकांशोर्वलयाकृतेः स्यात्तद्दध्यस्यां
तरमाज्यसिंधोः·ततःशाकांशोः सदलैर्भवेत्क्रौंचाख्यकंद्वीपमिलासुगोलइति·वलयाकारस्यघृत ३५१

समुद्रस्यतीरद्वयस्यदक्षिणोत्तरदिक्स्थस्यांतरं·मध्यभागः। पंचभिरंशैर्घृतसमुद्रविस्तारइत्यर्थः·
सार्द्धैः पंचभिरंशैर्भूगोलेक्रौंचद्वीपं॥२८॥ ॥अवशिष्टस्यसंनिवेशंपद्याभ्यामाहअमतोंगभागैर्व
लयाकृतीक्षुरसार्णवोस्माद्दधिषड्भवैः स्यात्·गोमेदकंद्वीपमतोष्टभागैर्मध्याद्विरस्मात्सदलांकभा
गैः॥२९॥ द्वीपंभवेत्पुष्करसंज्ञमस्माद्भूगोलशेषंबहवाग्निकेंद्रं·तिर्यग्घृतछत्रनिभंसमुद्रः स्वादूद
कोस्माद्विलवान्मितः स्यादिति·अनंतरं·षड्भिर्भागैर्वलयाकारइक्षुरससमुद्रः·अस्मादनंतरंषड्भि
र्भागैर्गोमेदकंद्वीपंस्यात्·अनंतरमष्टभिर्भागैर्मद्यसमुद्रः·अस्मान्मद्यसमुद्रानंतरं·सार्द्धनवभिर्भा
गैः पुष्करंद्वीपं·अस्मात्·उक्तादृविभागात्·भूगोलस्यावशिष्टंयत्·बहवाग्निस्थानंकेंद्रंमध्यभागोय
स्यतत्·विशेषतस्तद्वगमार्थमाहतिर्यग्घृतछत्रनिभमिति·तिरश्चीनत याथ तंयच्छत्रंतत्सद
शं·तिरश्चदृशा भिप्रायिकभूगर्भस्थितमनुष्यकल्पनादिरमुक्तमन्यथेतदनुपपत्तेरितिध्येयं·स्वा
दूदकसंज्ञः समुद्रः·ननुनेषांमानंवदस्यमानंकिंनोक्तमतआहअस्माद्विलवान्मितइति·पंचचत्वा

रिंशत्प्रमाणभागाइत्यर्थः॥ अयंभावः॥ अस्यसमुद्रस्यपूर्वोक्तद्वीपसमुद्राकारत्वाभावाच्छत्राकारत्वा
च्छत्रपरिधिभागात्तत्केंद्रपर्यंतंसार्द्धद्वाविंशतिभागाअवशिष्टाः॥ पूर्वोक्तानामेकस्यसार्द्धस
प्तषष्टिमितत्वात्॥ एवंछत्रकेंद्रस्थानमारभ्यापरतस्सन्मुखंपरिधिभागपर्यंतंसार्द्धद्वाविंशतिभागा
अतःपरिध्यंतरालसूत्रंछत्रसबद्धंपंचचत्वारिंशत्संपूर्णधनुःप्रमाणानव्यासमानं॥ ननुदंडवद्व्या
समानंतस्यसंपूर्णज्याकारत्वेनतदल्पत्वात्॥३०॥ ॥अथास्मिन्सप्तमसमुद्रेदेसनरकयोःस्थानवि
भागमाहवृत्तंपंचभिरंशैर्यद्दंडवास्थानकेंद्रतः॥ तन्मितस्थानकेदेसानरकाश्चवसंतितेइति॥ वड
वाग्निस्थानंतद्रूपकेंद्रात्॥ पंचभिरंशैर्यद्वृत्तं॥ लघुछत्रं॥ तत्परिमितस्थाने॥ वृत्तांतर्विभागे॥ देसाःनरकास्ता
मिस्रादयोषाविंशतिसंख्याकाः॥ ते॥ देवमनुष्यापकारिणःपापमनुष्यघातनाहेतुकाः॥ चःसमुच्चये॥ अ
तएवैकत्रावस्थानयुक्तमितिभावः॥३१॥ ॥अथवडवाग्निसंस्थानंतत्संगान्मेघवृष्टिविधत्स्वरू
पंचज्ञानराजोक्तमनुवदति॥ सुजलजलधिमध्येवाडवोग्निःस्थितोस्मात्सलिलभरनिमग्नादुत्थिताधू

ममालाःवियतिपवननीताःसर्वतस्ताइवंतिघमणिकिरणात्प्राविघतस्तत्स्फुलिंगाइति॥ सुपुजलंय
स्येतादृशाःस्वादूदकसमुद्रस्तस्यमध्यभागेकेंद्रसमसूत्रेणातंतंगभीरस्थले॥ वाडवः॥ जलाभ्यंतरेनिः
स्थितोग्निः॥ अस्मात्॥ वडवाग्नेः॥ सलिलभरनिमग्नादिति॥ पुनरुक्तंतद्रूपस्यजलाराभिश्रितत्वघातनार्थं॥ जलंप
नसंपर्केणोत्थिताधूमपरंपराआकाशोवायुविशेषगतासर्वत्रनीपमानामेघराहवाच्याः॥ लोकादृष्ट
वशादीश्वरेच्छयाइवंति॥ वर्षंति॥ विघत्स्वरूपमाहघमणीति॥ तादृशाधूमरूपांतः पातिवाडवाग्निक
णाएवसंस्थानविशेषवंतःसूर्यांशुभिरूर्ध्वचरैःसंपृक्ताविघछब्दवाच्याः॥३२॥ ॥श्लोकाभ्यांगर्जि
तस्वरूपमाह॥ ईषज्जलन्यूनमेघोवायुपूर्णःकरोतिरवे॥ गर्जितध्वनिमस्मान्नुवर्षाकालेल्पगर्जितं॥३३
॥यतस्तत्रांबुपूर्णास्तेतदन्यत्रचनोयदाः॥ स्वल्पनीरावातपूर्णाः कुर्वंतिबहुगर्जितमिति॥ अल्पज
लन्यूनतयाऽपरिपूर्णोमेघोजलरहितप्रदेशोवायुनापूर्णः॥ आकाशे॥ तदुभयाघाताद्गर्जितध्वनिंक
रोति॥ अस्मात्कारणात्॥ वायुनाशब्दोत्पत्तेः॥ वर्षाकालेस्वल्पगर्जितंस्यात्॥ पूर्वोक्तंहेतुंस्पष्टयति॥ यतइ

ति·तत्र·वर्षाकाले·जलपूर्णास्तमेघाः·अल्पवायुनाराहेतुनैकदेशेसंबद्धाइति·वर्षाकालातिरिक्तकाले
तुस्वल्पोदकावहुवायुपूर्णामेघाः बहुगर्जितंकुर्वंति·केवलजलपरिपूर्णामेघावायुसंचाराभावान्निः
राधारा॥३४॥ ॥विद्युत्पातोपपत्तिंत्रिभिःश्लोकैराह·अकस्माद्दृष्टतेजः पार्थिवांशकमिश्रितं·वा
सावेद्रुमसंघातेप्रतिकूलानुकूलयोः॥३५॥वाधास्तस्यतत्तिप्रायोघकालप्राप्तवर्षणा·यतः प्रावृषिने
वेतेपांसवःप्रसरंतिहि॥३६॥तत्रयापार्थिवंचाप्यतेजसंतत्तदुत्थितं·गर्त्तानिर्झरदाहश्चभूमिस्थैरनु
भूयतइति·विद्युत्संबंधितेजः·अनियतमववायुविशेषादुत्तपार्थिवभागापेक्षं·प्रतिकूलानुकूलयोः
वाधाः·अपतनकालेस्वाभाविकानुकूलः तत्संमुखान्यः प्रतिकूलः·अनयोरभिघातेसति·वासावद्रुमसा
णां·यत्·तत्·गुरुत्वसंस्पर्शत्वेन·अकालजातवृष्टासस्यां·हि·निश्चयेन·पतंति·प्रायइत्यौत्सर्गिकमेत
लोकादृष्टवशादितिध्येयं·वर्षास्ववश्यमपतनेहेतुमाहयतइति·प्रावृट्काले एते·प्रसक्ताः·पांसवः·
पृथिवीरजोभागाः·पंकिलतयावाधनुद्धृताः·न·उपरि·प्रसरंति·गच्छंति·हि·निश्चयेन·अतोगुरुत्वा

संस्पर्शत्वेनास्यापतनमितिभावः·तत्·विद्युत्पतनं·तेभ्यस्तेभ्यः पृथिवीजलतेजोन्यतरांशोम्यडसन्नं·
त्रिविधं·पार्थिवांशाधिक्येनपार्थिवंपतनं·एवंजलांशाधिक्येनाप्यं·तेजोंशाधिक्येनतेजसं·कथमिदं
ज्ञेयमतआहगर्त्तेति·भूस्थैर्लोकैः·यः·क्रमार्थे·गर्त्तानिर्झरदाहैः कार्यैरनुभूयते·अनुभवविषयंक्रिय
तइत्यर्थः॥३७॥ ॥श्लोकाभ्यांकरकापतनमुपपादयति·उद्धूतैःपांसुभिर्भूमेः प्रचंडपवनोद्धयात्·
मेघमंडलमानीतैर्मालिन्यपरिवर्जितैः॥३८मिश्रणाज्जलबिंदूनांपिंडीभावोभवेदिह·दृषद्वत्पतंतेते
द्रवंतेचपुनःक्षितावितिभूमेःसकाशात्·उद्धूतैः पार्थिवांशैः·प्रचंडवाधतिवेगात्·मेघकरंबप्रसानी
तैः·अतएवमेघस्थजलांशसंयोगेनमलिनतारहितैरज्वलैरित्यर्थः·मेघस्थजलबिंदूनां·संयोगात्·इ
ह·मेघे·पिंडीभावः·पृथिवीजलांशानामतिशयेनैकत्वमित्यर्थः·एते·करकात्मकाः·पाषाणखंडव
द्वृष्टिकालेपतंति·पृथिव्यांपुनरेतएवपार्थिवांशानांविस्रस्रतयाद्रवीभावंप्राप्नुवंतीत्यर्थः॥३७॥
॥ ॥इंद्रधनुःस्वरूपत्रिभिःपद्यैरुपपादयति·प्रावृषिसौराः किरणाः पयोदपटलेषुमूर्छितास्तेतु·

जनयंस्तनेकवर्णांस्तेजोधूमांबुभिर्मिश्राः।।५०।।तेजोमिश्राश्च पीतत्वं नीलत्वं जलमिश्रिताः॰ धूम
मिश्राश्च लोहित्यं एवमन्यांतिरवेः कराः।।५१।।तद्रश्मीनां सांन्निहित्यं खगोलार्द्रयतो भवेत्॰ अतस्तत्रा
पसदृशांशान्नचापं बुधैः स्मृतमिति॰ वर्षाकाले सूर्यसंबंधिनः किरणाः अनेकये वायुना परस्परं वियो
जिताः संतो मेघसमूहे मूर्छिताः॰ अभिघातात्परावृत्तास्ते किरणाः एवमप्यनेकजोमिश्राः पीतत्व॰ पी
तवर्णत्वं॰ अंभसां पीतत्वात्॰ प्राप्नुवंति॰ जलयुक्ताः॰ नीलरूपत्वं॰ सजलमेघस्य नीलत्वात्॰ निर्जल
मेघांशासंपृक्ताः॰ आरक्तवर्णतां प्राप्नुवंति॰ यतस्तादृशां किरणानां॰ सांन्निहित्यं संघातः खगोलार्द्रस्म
रियं भवेत्॰ अतोऽतो गोलांशस्य चापाकारत्वात्॰ तत्॰ किरणसंघातस्वरूपं चापाकारं बुधैरिंद्रचा
पमुक्तं।।५२।। ।।परिवेषोपपत्तिमाह संमूर्छितारवीद्रः किरणाः पवनेन मंडलीभूताः॰ नानावर्णाह
तयस्तन्वभ्रेष्वोम्नि परिवेष इति॰ वायुना मंडलाकारेण परिणताः सूर्यचंद्रयोः किरणाः॰ अल्पविरल
मेघेष्वाकाशे॰ अनेकवर्णाकाराः संमूर्छिता अभिघातात्परावृत्तास्तत्स्वरूपं परिवेष इत्यर्थः।।५३।। ।।

उल्कोपपत्तिं पक्षाभ्यामाह॰ यासां गतिर्दिविभवेद्गणितेन गम्यास्ता स्तारकाः सकलखेचरतो ति दूरे॰
तिष्ठंति याः अनियतोदयतयश्च ताराश्चंद्रादयो हि निवसंति तदाश्रिताः।।५४।।शीतांशुवज्जलमयास्तपनात्स्फुरंति ताश्चावरप्रवहमारुतसंधिसंस्थाः॰ पूर्वोनिलेस्तिमितभावमुपागतस्मि
न्नाः पतंति कुरुचिद्गुरुतावशेन॰ यासां तारकाणां स्वशक्त्या पाशक्त्या वा आकाशे पूर्वगतिरस्ति॰ ता
स्ताराः सर्वे खेटभ्यो संतदूरेऽपरिनिष्ठंति॰ तासां मध्येन काप्यल्पे साहगणितेन॰ तथा च तासां
सर्वासां साश्रयत्वेन पातासंभवो न्यायात् विषयकगणितानुपपत्तिः खेचरपातापत्तिश्चेति भावः॰ उ
ल्काविषयिण्यस्ताराश्चाह या इति॰ कर्मभूमिस्थजनानां स्वपुण्यभोगापकल्पितमूर्तयस्ताराः अतएव
नियतोदयतयः॰ अनियतोऽर्ध्वगतिर्यासां ताः॰ क्षीणपुण्यैर्मर्त्यलोकं विशंतीत्यर्थः॰ अन्यथोल्कानुप
पत्तेः॰ पतनानंतरं तदुमनासंभवाच्च॰ ताराः चंद्रादयश्चाकाशे॰ तदाश्रिताः उल्काविषयिण्यस्तिष्ठ
ति॰ चंद्रवज्जलमयाः सूर्यांशुसंपर्कात्स्फुरंति॰ बुधशुक्रवदखंडबिंबाः॰ आसां तेजसत्वांगीकारेऽप्य

MEMORIAL
P. BHAU DAJI

तिः॰ तासांभ्रमणांपतनसंभवश्चकथंद्वयोर्विरुद्धत्वात्॰ अन्यथाचंद्रपातापत्तेरित्यत आह तादृति॰ ता
दृश्यस्ताराः॰ भूवायुप्रवहवायोः संधिसंस्थाः॰ प्रवहसंबंधाद्भ्रमणमुपपन्नमितिभावः॰ पतनमु
पपादयति॰ पूर्वानिलइति॰ क्वचित्ताराविशेषस्थाने॰ क्षीणापुण्यात्॰ पूर्वानिले॰ भूवायौ॰ अस्मिन्॰
अस्मदनुभूते॰ स्तिमितभावे॰ निश्चलतांप्राप्तेसति॰ प्रवहवायोः संबंधमात्रेणाश्रयत्वाभावा
द्भूवायोस्तदाश्रयत्वेनिरस्तजलभूभागापृष्ठभागगुरुतावशेनतारा॰ पतंति॥५५॥ ॥रजःसंहतिं
संध्याकालेश्लोकत्रयेणाह वयंतेनिर्जलामेघावायुना विरलीकृताः ईषद्वाष्पावशेषास्तपतं
तिवसुधातले॥५६॥धूमावयवरूपैस्तैःछन्नतवनिसंस्थितं॰ पुनस्तैसूर्यकिरणैः शोषिता भूमिवा
युना॥५७॥विशीर्णास्तविलीयंतेरवरजःसंहतिस्त्वियं॰ अ कार्द्रास्तोदयादाभदर्शनंदिनसंध्य
केति॰ बहुदृश्यंतेजलरहितामेघाःवायुना विशीर्णाः॰ अल्पबाष्पस्वरूपशेषयेषांते॰ बाष्पस्वरूपेनधूमांशा
जलांशौ॰ भूतलेगुरुत्वात्पतंति॰ तैस्तादृशैर्मेघैःधूमावयवाकारैः भूस्थपदार्थजातंछाद्यते॰ पुनः॰ छाद्य

नानंतरं॰ तेतादृशाः मेघाः॰ सूर्यकिरणैः शोषिताः संतोनिर्जलांशाः॰ भूवायुना विशीर्णाः संत आकाशे
लीयंते॰ इयं॰ निरूपिता॰ रजःसंहतिर्यथा सूर्यस्यार्द्रोदयाभ्यांनक्षत्रदर्शनंयावत्॰ सकालादिनसंध्या॰ अर्द्धो
स्तानंतरंनक्षत्रदर्शनारंभोयस्मिन्कालेतावत्कालपर्यंतंसायंसंध्या॰ नक्षत्रदर्शनांतकालमारभ्यसूर्योदय
पर्यंतंप्रातःसंध्येत्यर्थः॰ दिनसंध्यकेसनेनसंध्याप्रकाशबलाद्दिनांतर्गतानरात्र्यंतर्गतेतिलोकव्यवहारः
समुचितःसुचितः॥५८॥ ॥त्रिभिःश्लोकैःसंध्यारागमुपपादयति॰ भूस्थितरजोधूमैर्दिगंतव्योम्निसं
स्थितैः॰ सूर्यात्पकिरणैर्भिन्नैरारुणमवभासते॥५९॥विरलावयवंवस्तुयद्दृष्टेर्व्यवधायकं॰ तेनाभ्रमरु
णीभूतंदृश्यतेशक्रचापवत्॥५०॥संध्यारागःसविज्ञेयोदिनादौचदिनात्यये॰ राकायांतुनिशावक्त्रेतथैवं
दुकराद्रमादिति॰ भूमितोवायुनोद्धूतैरजोभिर्धूमैश्च॰ दिगंतसंबंधिव्योम्नाकाशेस्थितैः सूर्यात्पकिरणैर्भिन्नैः
रजोधूमैरारुणमारक्तवर्णजनानांभासते॰ एतदर्थंस्पष्टयति॰ विरलावयवमिति॰ यत्॰ दृष्टेरावरणीभूतंतत्॰ वि
रलावयवंवस्तुसूर्यात्पकिरणारुणितादृशरजोधूमसंघातात्मकं॰ तेन॰ वस्तुना॰ अभ्रमाकाशं॰ इंद्रचाप

वदारक्तं दृश्यते लोकैः वस्तुतस्त्वाकाशस्य रूपाभावात् दिनस्यारंभांतकालयोः सः प्रकाशात्मकोज
नदृष्टः संध्यारागोज्ञेयः यथा सूर्यकिरणैः संध्यायां कदाचिद्रागो भवति तथैव सूर्यः चंद्रमंडलकि
रणाद्भवात् पौर्णमा स्यां रात्र्यारंभरागो भवतीत्यर्थः ॥५१॥ ॥इदमुक्तं प्रकृतानुपयुक्तमुपसंह
रति इति स्वादूदकांभोधिस्थितवाडवाग्निः प्रसंगादुदितं पूर्वग्रंथान्मेघनिरूपणमिति एवं पूर्वो
क्तं स्वादूदकसमुद्रांतर्गतवाडवाग्नेः संबंधात् पूर्वाचार्योक्तग्रंथात् ननु स्वबुद्धेः मेघाख्यपदार्थम
तिपादनमित्यर्थः वाडवाग्निनैतत्स्मरणादेषामुपेक्षानर्हाणां संगस्य निरूपणं कृतमिति भावः
॥५२॥ ॥अथ सिंधोरुत्कीर्णाणीत्यत्रानुपपत्तिमाशंकते ननु सिंधुतउत्तरे निरस्ता विषयस्त
र्हि कथं हि सेतुबंधः रघुनाथकृतो जनप्रसिद्धानुपपन्नो न भवेदिति चेत्सइति निरस्तादेशो लंका
यमकोटिरामकादिकः लवणसमुद्रादुत्तरभागे गीक्रियते तर्हि सेतुबंधः रामरघुपिरामकृतः लो
के प्रसिद्धः सः रावणादिवधनिमित्तकः इह जंबूद्वीपे अनुपपन्नः हि निश्चयेन कथं न भवेत् अ

३५६

पि त्वनुपपन्नो भवेदेव जंबूद्वीपे लवणसमुद्रानवस्थानात् इति चेदाशंकसे ॥५३॥ ॥समाधत्ते
अत्रोच्यते नुरगमध्यविमुक्तसप्तरत्नैषणायसगरैः खनिता वनिर्या लंकाभितो त्र लवणाब्धिजल
प्रवाहस्तारार्णवो स्ति रघुनाथनिबद्धसेतुरिति अत्राशंकायां समाधानमुच्यते तदाह नुरगेति अ
श्वमेधार्थं विमुक्तो यः सप्तिरश्वस्तस्य दंतस्य ज्ञानार्थं सगरैः लंकासमंतात् पृथिवी यो न्तरभागे
खनिता अत्र खननस्थले लंकादक्षिणस्थलवणसमुद्रस्यागतो जलप्रवाहस्तद्रूपो यः क्षारसमु
द्रस्तत्संबंधात् रघुनाथननिबद्धः सेतुर्यत्रेतादृशो स्ति अतएव समुद्रस्य सागरत्वं संगच्छते ॥५४
॥ ॥आर्यभटमतमनूद्य दूषयति केचिन्निरस्तविषयं वदंति क्षारांभोमध्यस्थमतो न दोषः एतन्न
युक्तं लवणार्णवाद्दक्षिणे जंबूद्वीपगतयतो त्रेति केचिदार्यभटादयो निरस्तदेशं दक्षिणोत्तरभूगो
लार्द्धयोः संधिरूपं क्षारसमुद्रविस्तारमध्यस्थानस्थं अस्माद्धेतोः दोषः सेतुबंधानुपपत्तिः नस्यात्
लंकागमनार्थं सेतोरावश्यकत्वात् इति वदंति तथा च तदाह लंकादिपुरचतुष्कं क्षारोदधिमध्यसे

स्थितंज्ञेयमिति·एतद्दूषयति·एतदिति·निरक्षदेशोलवणसमुद्रमध्यभागोऽतियदेतदित्यर्थः·नोपपन्नंस्या
त्·हेतुमाहलवणेति·यतोहेतोः·अत्र·भूगोले·लवणसमुद्रस्यार्द्धंनिरक्षदेशादुत्तरंजंबूद्वीपांतर्ग
तंस्यात्·भूगोलार्द्धस्यनिरक्षदेशावधिकस्यजंबूद्वीपत्वात्॥५५॥ ॥अत्रेषापत्तिमाशंक्यनिषेध
यन्स्वमतंसमर्थयति·इष्टापत्तिश्चेत्तदाभूमितंस्यादेकंद्वीपंद्वीपसिंध्वोरभेदात्·सप्तद्वीपाभूमिगोलो
नचस्यात्तस्मादार्षमन्मतंयुक्तियुक्तमिति·समुद्रद्वीपविभागद्वयानुपपत्तिर्दूषणमितिभावः·तथा
चहृद्वसिष्ठसिद्धांते·भूगोलमध्यवलयाद्याम्पस्याल्लवणार्णवः·ततोदुग्धार्णवादध्योघृतस्येक्षुरसा
स्यच·मद्यस्यस्वादुनीरस्यसप्तैवंक्रमशोऽब्धयः·यथोत्तरंचपरिधिर्न्यूनस्तेषांक्रमाद्भवेत्·लवणाब्धित
टेसौम्येनगर्योदवनिर्मिताः·भूमध्यवलयेतस्मिन्प्राकारेयक्षसंज्ञके·देवासुरविभागाख्येचतस्रश्चद्वि
जोत्तम·शोभिताःस्वर्णरत्नाद्यैः प्राकाराद्रतोरणैः·वसंतितत्रसिद्धाश्चमहात्मानोगतव्यथाः·लंकाभू मध्य
वलयेप्राच्यांवाणांगभास्करैः·ततोयोजनसंपेश्चयमकोटिःस्थिताद्विजेति॥५६॥ ॥अथजंबूद्वीपेनव

३५७

वर्षाणिविवक्षुःप्रथमंभारतवर्षपश्चाभ्यामाहनिरक्षदेशात्कनकाचलांतंखांकाश्चभागाः परितःप्रकल्पाः·लंका
त्मकेंद्रान्नवरामभागैः पंचांशयुक्तैः कृतमंडलार्द्धं॥५७सौम्यविभागलवणाब्धिरेखापर्यंतमेवंपरिधिर्हिमा
द्रिः·तन्मध्यभूमिः खलुभारताख्यंवर्षंधरागोलविदाप्रदिष्टमिति·यथानिरक्षदेशाद्दक्षिणस्यांतंपरितो
नवतिभागाःपूर्वंकृतास्तथानिरक्षदेशात्सर्वतआरभ्यमेरुपर्वतपर्यंतंभूगोलार्द्धेउत्तरेनवतिविभागाःकल्पाःत
तोलंकारूपकेंद्राद्दशकलायुक्तैकानचत्वारिंशद्भागैरुत्तरविभागेकृतंहृतस्यार्द्धेलवणसमुद्रोत्तरतीररूपरेखाप
र्यंतं·एवंपरिधिखंडरूपोहिमाचलः·परिधेरंतर्गताभूमिभरितसंज्ञंभूगोलतत्त्वज्ञेनोक्तं॥५८॥ ॥किंनरवर्षमा
हलंकाकेंद्राद्देवसार्द्धभागपंचभागैर्हृताद्रिनगोहेमकूटः·एतच्छीताद्योर्भवेदंतरालेभूमिर्वर्षंकिंनराख्यंसुरम्यमि
ति·लंकारूपपूर्वकेंद्राद्देवपूर्वरीत्यासपादषट्चांशाद्भागैर्हृताद्रिहेमकूटः पर्वतः·हेमकूटपर्वतहिमाचलयोरंतरा
लेचापाकाराभूमिः किंनरसंज्ञंवर्षं·तत्किंनरशिष्टानेनगीतनर्तनादिकौशल्येनसुंदरे॥५९॥ ॥हरिवर्षमा
हलंकाकेंद्राद्देवसार्द्धभागैर्हृताद्रिंतथानेपश्चाद्रिः·मध्याभूमिर्हेमकूटस्मृताद्योश्चापाकारंतद्धरिवर्षमुक्त

मिति·सार्द्धसप्ततिभागैः पूर्वकेंद्रादेवयथापूर्वरीत्यावृत्ताद्धैतथातत्सदृशोनैषध्यः पर्वतः·निषधदेशीयः
पर्वतस्यनिषधदेशत्वान्निषधपर्वतत्वमपिसंगच्छते·हेमकूटपर्वतोक्तनिषधपर्वतयोरंतरालस्थाभू
मिर्हरिवर्षे·हरिवर्षे·उक्तं·तदपिचापाकारं।।६०।। ।।अन्यद्वर्षत्रयंविवक्षुः प्रथमंपर्वतांतरत्रयसंनिवेशा
माह·एवंसिद्धपुरादुक्तभागैर्दत्ताद्धैकंत्रयं·शृंगवच्छुक्लनीलाख्याः पर्वताःस्युः क्रमात्त्रयइति·सिद्धपुरात्केंद्रात्
उक्तभागैः·सपंचाशैकोनचत्वारिंशद्भागैः·सपादषट्चाशद्भागैः·सार्द्धसप्ततिभागैः·क्रमात्·लंकाकेंद्रकृत्ता
द्धैत्रयरीत्यावृत्ताद्धैत्रयं·क्रमात्·त्रयः पर्वताः·शृंगवच्छुक्लनीलसंज्ञाःस्युः।।६१।। ।।वर्षत्रितयमाह·उक्त
रीत्याक्रमादेभ्योवर्षाणांत्रितयंभवेत्·कुर्वाख्यंचहिरण्याख्यंरम्यकाख्यंजनैर्युतमिति·यथाहिमाद्रिहे
मकूटपर्वतनिषधपर्वतैस्त्रिभिर्वर्षत्रयंभारताद्यमुक्तंतद्वत्तथा·एभ्यः शृंगवत्पर्वतशुक्लपर्वतनीलप
र्वतेभ्यः·वर्षाणांत्रयंस्यात्·तदाहकुर्वाख्यमिति·शृंगवत्पर्वतरूपपरिध्यंतर्गताभूमिः कुरुवर्षे·शृं
गवत्पर्वतशुक्लपर्वतयोरंतर्गताभूमिश्चापारा·हिरण्मयवर्षे·शुक्लनीलपर्वतयोरंतर्गतातादृशीभूमी

३५८

रम्यकवर्षे·प्रत्येकंलोकाकीर्णा।।६२।। ।।अन्यद्वर्षद्वयंविवक्षुः पर्वतद्वयसंनिवेशमाहमाल्यवांश्चयम
कोटिपत्तसाद्यंघ्रिभूरसलवेनगस्तथा·रामकादपिसुगंधपर्वतोनीलनैषध्यनगस्यरणविमाद्वि
ति·यमकोटिपुरात्·विपादैकषष्टिभिर्भागैर्माल्यवान्पर्वतः एवंरामकपुरादिपादैकषष्टिभिर्भा
गैः·सुगंधपर्वतः·गंधमादनपर्वतः·अनयोः पूर्ववत्संनिवेशासंभवादाहनीलेति·इमौ·मा
ल्यवद्गंधमादनपर्वतौ·प्रत्येकं·नीलनिषध्यपर्वतस्पर्शौ·यमकेटस्तद्भागांतरनीलनिषधांतर्भू
मिगतोभित्साकारः पर्वतोमाल्यवान्·एवंरामकात्तद्भागांतरनीलनिषधांतर्भूमिगतोभित्साका
रः पर्वतोगंधमादनइत्यर्थः।।६३।। ।।आभ्यांवर्षद्वयमाहयमकोटिमाल्यवद्गांतरभूमिर्गदितोयभद्रगामु
निवर्यैः·स्मृतरामकाख्यसुगंधपर्वतांतरभूमिमानमिहकेतुमालकमिति·यमकोटिमाल्यवत्पर्वतयोरं
तर्गताभूमिर्निषध्यनीलपर्वतांतर्गतापिसेव·मुनीश्वरैर्भद्राश्ववर्षमुक्तं·एवमुक्तयोः रामकसंज्ञसुगंध
मादनपर्वतयोरंतर्गतभूप्रमाणंनिषध्यनीलपर्वतयोर्मध्यस्थं·इह· जंबूद्वीपकेतुमालकंवर्षमुक्तं।।६४।। ।।

नन्वपर्वतानामेषांस्थूलविस्तारणामवधित्वेनोक्तेरुभयांतर्गतत्वेपिगणनाकस्मिन्वर्षेभवतीत्यत आ
हहिमाद्यादिनगानांस्यादेषांसंख्याः सुविस्तृतिः॰ येनयद्वर्षमुक्तंसतत्रांतर्भवतिध्रुवमिति॰ हिमाच
लादिपर्वतानामष्टानामुक्तानामंशाद्यविस्तारः स्यात्॰ येनपर्वतेनयद्वर्षमुक्तं सपर्वतस्तत्रवर्षेप्रत
र्भवति॰ निश्चयेन॰ प्रंतर्भावमेतीत्यर्थः॰ तथाहि॰ हिमाचलोभारतवर्षे॰ हेमकूटः किन्नरवर्षे॰ निषध्यप
र्वतोहरिवर्षे॰ प्रंगवान्कुरुवर्षे॰ शृङ्गीहिरण्मयवर्षे॰ नीलोरम्यकवर्षे॰ माल्यवान्भद्राश्ववर्षे॰ गंधमादनः
केतुमालकवर्षे॰ पर्वतविस्तारांतवधिरुक्तभागेरिति॰ एतेनोक्तपर्वतानामुभयांतर्गतावस्थानंनिर
स्तमितितात्पर्यं॥ ६५॥ ॥नवमंवर्षमिलावृतमाहनिषध्यनीलसुगंधसुत्पकांतरगताकुरिलावृतमा
हृतं॰ भ्रमरकेलिकुलायसमाकुलंरुचिरकांचनचित्रमहीतलमिति॰ निषध्यनीलगंधमादनमाल्यवत्पर्व
तचतुष्टयांतरालस्थिताभूमिः॰ इलावृतंवर्षभवति॰ इलावृतत्वहेतुंविशेषयति॰ आवृतमिति॰ तत्स्थानंतैः
पर्वतैश्चतुर्दिक्षुस्थितैरावृतमतइलावृतमुक्तं॰ आवृतत्वहेतुंविशेषयति॰ भ्रमरेति॰ देवानांसुरतलीलार्थं

यानिवेश्मानितैर्युक्तं॰ तथाचैतादृशस्थानस्यचतुर्दिक्ष्वावरणंयुक्तमितिभावः॰ देवैरत्रैवसुरतवेश्मानिकि
मर्थंकृतानीत्यतोविशेषयति॰ रुचिरेति॰ जांबूनदसुवर्णस्यातिसुंदरत्वात्तत्सुवर्णेनचि त्रमाश्चर्यजनकभू
तलंयस्य॰ तथाचमत्तिकादिभूमौस्वर्णगृहाणांतेषारम्यत्वासिद्धेः स्वर्णभूमौस्वर्णगृहाणामतिचित्रहरत्वाद
त्रैवस्वर्णभूमित्वाच्चसुरतगृहनिर्माणंयुक्तमितिभावः॥ ६६॥ ॥अत्रमेरुरस्तीतिभास्करोक्तमनुवदति॰ इह
हिमेरुगिरिः किलमध्यगः कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः॰ दुहिणजन्मकुपद्मजकर्णिकेतिचपुराणविदोमुमव
र्णयन्तिति॰ इह॰ इलावृते॰ मध्यभागस्थितः॰ हि॰ निश्चयेन॰ किलेत्यागमे॰ मेरुपर्वतः॰ प्रमाणांतरघोतना
र्थेविशिनष्टि॰ कनकेति॰ सुवर्णरत्नघटितइत्यर्थः॰ तथाचसुवर्णरत्नघटितस्यास्यान्यत्रारम्यत्वेनात्रसं
स्थानंयुक्तं॰ योग्यंयोग्यायस्मैतस्मैरितिभावः॰ सुवर्णघटितत्वेप्रमाणमाहत्रिदशेति॰ तृतीयादशायुवत्वंयेषां
तेदेवास्तेषामालयं॰ देवावासस्थानं॰ मुद्राणांराज्ञांस्वर्णगृहदर्शनात्तेषांतादृशगृहसत्वेकिमाश्चर्यमिति
भावः॰ पुराणविदोव्यासादयः॰ भ्रमुंमेरुं॰ ब्रह्मणोजन्मयस्मात्तत्॰ दुहिणजन्मकमलं॰ तत्सदृशंयस्यपिवी

डाक्टर भाऊदाजी दस्तूर स्मारक संग्रह
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

पर्वतं तस्माज्जातावर्णिका इत्येवमवर्णयन्॥६७॥ ॥मेरोः कर्णिकाकारत्वेतिदि पर्वतेनभगवांकापा
करणाथाधारानाह मंदरोगंधवानन्योविपुलोथसुपार्श्वकः॥ आधारपर्वताएतेसुमेरोः पूर्वदिक्क्रमा
दिति मेरोः पूर्वदिक्क्रमेणैतेआधाराख्याः पर्वताः तन्नामान्याह मंदरइति मंदराचलः पूर्वदिशि गं
धवान्दक्षिणदिशि अन्यइतिपश्चिमदिक्स्थगंधमादननिरासार्थं विपुलः पश्चिमदिशि सुपार्श्वउ
त्तरदिशि॥६८॥ ॥प्रवर्तचिह्नार्थंध्वजवृक्षान्वदन्दक्षिणवृक्षस्यसवोतिशायत्वमस्तीत्याहध्वजस्य
वृक्षाः क्रमतश्चतेषुकदंबजंबूवटपिप्पलाख्याः यद्वृक्षनाम्नान्तरभूमिखंडद्वीपंस्मृतंतस्यमहत्वमे
तदिति तेषाधारवृक्षेषु पूर्वादिक्क्रमात् कदंबजंबूवटपिप्पलाः ध्वजस्यवृक्षाः उत्तरदिक्कभूगोला
र्द्धस्यवृक्षस्यनाम्नाद्वीपमुक्तंतस्यवृक्षस्यजंबूसंज्ञस्य एतत् वक्ष्यमाणं महत्त्वमुत्कर्षः कदंबादिवृ
क्षनाम्नाद्वीपप्रसिद्धिवाक्यार्थमिदमुक्तमिति ध्येयं॥६९॥ ॥भास्करोक्तंमहत्त्वम नुवदति जंबूफ
लामलगलद्रसतः प्रवृत्ताजंबूनदीरसयुताभवभूसुवर्णं जांबूनदंहितदतः सुरसिद्धसंघाः शाश्व

३६०

सिबंत्यमृतपानपराङ्मुखास्तमिति जंबूवृक्षस्यमहतोयानिमहांति फलानिसुपक्वानितेभ्योमलः स्व
छोयोगलत्प्रवद्रसस्तस्मादेकीभावापन्नाजंबूनदीप्रवृत्ता इलावृतवर्षभूसंबंधिनीमृत्तिका रस
युता नदीजलयुता सुवर्णमभूत् अत्रप्रमाणमाहजांबूनदमिति हियतः तत्सुवर्णंजांबूनदमभिधा
नंतथप्रसिद्धं जंबूनदीसंबंधिजांबूनदमितिभावस्याजंबूफलानांमहाप्रमाणानांसर्वत्रैतस्तेतस्तत्रैव
पतनसंभवात्तन्नामकसंभूतनद्यास्तदभितः सत्वात्तद्रससंबंधनलावृतभूमिः स्वर्णमयीतिरुचि
रकांचनचित्रमहीतलमितिप्रागुक्तंपुक्तमृतएवास्यवृक्षस्यातरभ्योतिशायित्वादतन्नामकमतद्वी
पमितिभावः अतएवदेवास्तद्रसपानंकुर्वंतीत्याहअतइति तद्रससंयोगान्मृत्तिकापरिणामस्य
स्वर्णत्वेनतानादित्यर्थः सुरसिद्धसंघाः नित्यं तं जंबूफलामलरसं पिबंति ननुतेषाममृतमेवो
त्तमंभक्ष्यमितिकथमेनंपिबंतीत्यतआह अमृतेति एतद्रसपानेनास्माकंशरीरंस्वर्णमेवभवतीति
मत्वासंजातप्रतीतिकाअमृतवादप्यधिकमनमास्वादेनगणयंतोमृतपानेविगतस्पृहाभवंतीत्य

र्थः॰ तथाचव्यासस्सिद्धांते॰ जंबूद्वीपस्यसाजंबूनामहेतुर्महामुने॰ महागजप्रमाणानिजंबूफलानिवै॰ प
तंतिभूमौतः पक्वशीर्यमाणानिसर्वशः॰ रसेनतेषां मख्यातातत्रजंबूनदीतिवै॰ सरित्प्रवर्त्ततासापिपीयतेतत्रवा
रिभिः॰ नस्वेदानवरोगौघ्यंनजरानेंद्रियक्षयः॰ तत्पानस्वच्छमनसांभूतानांतत्रजायते॰ तीरमृत्तद्रसंप्राप्यसु
खवायुविशोषिता॰ जांबूनदाख्यंभवतिसुवर्णंसिद्धभूषणमिति॥ ००॥ ॥अथवृक्षाणांवनांतरगतत्वाद्वना
न्याह॰ चैत्ररथंनंदनकंज्ञेयंतस्माच्चसर्वतोभद्रं॰ वैभ्राजमितिसुरम्यंवनंनिरुक्तंक्रमादृषिति॰ एषु॰ आधारपर्व
तेषु॰ पूर्वक्रमात्सुरम्यं॰ वनमित्यक्तं॰ रोपंतन्नामस्पष्टं॥ ०१॥ ॥अथगंगागमनोक्तौसरोवराणामावश्यकत्वा
त्प्रसंगेनभास्करोक्तसरोवरनिबंधनमनुवदति॰ सरांस्यथैतेषरुणांचमानसंमहाह्रदंश्वेतजलंयथाक्रमं॰ स
रस्सुरामारमणाश्रमालसाः॰ सुरारमंतेजलकेलिलालसाइति॰ एतेषु॰ वनेषुयथाक्रमं॰ पूर्वक्रमात्॰ सरोवराणि॰
चैत्ररथवने॰ अरुणारव्यं॰ नंदनवनेमानसाख्यं॰ सर्वतोभद्रवनेमहाह्रदाख्यं॰ वैभ्राजवनेश्वेतजलाख्यं॰ तत्स
द्भावेपुराणप्रमाणमितिदेवजलक्रीडास्थानत्वेनाहसरांस्विति॰ उक्तसरोवरेषुदेवारमंते॰ जलक्रीडांकुर्वं

तीत्यर्थः॰ जलक्रीडायांहेतुमाहजलेति॰ परस्परजलकणसिंचनजलमज्जनादिनानाविधजलक्रीडा
सुकृतांतःकरणाः॰ तद्विशावंतइत्यर्थः॰ इष्टायांहेतुमाहरामेति॰ रामाअंगनाः॰ ताभिः सहरमणाक्रीडनं॰ सु
रतं॰ तेनसंजातोयः श्रमस्तेनालसाः॰ व्यापारांतरक्षमाइत्यर्थः॰ तदपनोदस्तजलक्रीडयेतितद्विशाजा
यते॰ यथामरपरिवृताः सहसुरललनाललामपूर्णपतयइपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किलविह
रंतीतिभागवतमत्रप्रमाणमितिभावः॥ ०२॥ ॥मेरावष्टदिक्पालानामवस्थानानित्रिभिःश्लोकैराह॰
मेरोः पूर्वशक्रपुरीपूर्वस्मिन्नमरावती॰ तेजोवतीवह्निदिक्स्थावह्नेर्याम्ययमस्यतु॥ ०३॥संयमिन्यास्य
कातस्मान्नैऋतीदिशिनिर्ऋतेः॰ कृष्णांगनापुरीपश्चाद्वारुणीवरुणस्यच॥ ०५॥वायव्यांगंधवत्याख्यावायोः
सोम्यमहोदया॰ कुबेरस्यशशिदिक्स्थासारुद्धारास्यपुरावतीति॰ सुगमार्थं॰ अग्नेमहादेवस्थानस्यएषगुक्त
रत्ररुद्धारास्यस्यक्तं॥ ०५॥ ॥मेरोर्मध्यभागेदेवसिद्धानांवसतिंवदंस्तत्रदिनरात्रिव्यवस्थामाह॰ सुवर्णा
द्रिमध्येवसंतिदेवाः ससिद्धाः सदायत्रतस्मिन्नवरांशुः॰ स्थिरक्रांतिवृत्तस्थमेषादिषड्दिनंजूकषड्करो

तिसपांचेति·यस्मिन्मेरोर्मध्यभागे·दिक्पालाष्टाविरक्तादेवाः सिद्धैः सहिताः·नित्यंवसंति·तस्मिन्मेरुस्थानेसूर्यः·उत्तरगोलेदिनंदक्षिणगोलेरात्रिंचकरोति·उत्तरध्रुवस्यमेरुखमध्यस्थितत्वाद्दक्षिणध्रुवस्यवडवाग्निस्थानस्वमध्यस्थितत्वाद्भूवातमध्यभागस्थविषुवद्वृत्तस्यतद्गोलार्द्धसंधिवृत्तत्वनक्षितिजत्वाच्चोत्तरगोलेदेवानांमेरुस्थानांसूर्यदर्शनाद्दिनं·वडवास्थानादैत्यानांतद्दर्शनाद्रात्रिः दक्षिणगोलेमेरुस्थानांसूर्यादर्शनाद्रात्रिर्वडवाग्निस्थानांतुतद्दर्शनाद्दिनमितिगोलस्थितिसासुबक्तंचैतदितिध्येयं॥ ७६॥ ॥मेरोशिखरत्रयंवर्णनाद्यंतशिखरयोर्ब्रह्ममहादेवयोरावासनगरमाह·सद्रत्नकांचनमयंशिखरत्रयंचमेरावतोनिगदितः सचरत्नसानुः·तत्रैकमुद्भिपुरमस्तिचशातकुंभस्त्रष्टुः परस्यशिरसिस्त्रिपुरांतकस्येति·मेरो·रत्नसुवर्णघटितंसुंदरंशिखरत्रयं·अतएवसमेरुरत्नसानुरभिधानग्रपेउक्तः·सानोः शिखरवाचकत्वात·तत्र·तच्छिखराग्रवसतिकथनोपक्रमे·एकशिखरस्यमस्तकेस्त्रष्टुर्ब्रह्मणः शातकुंभाख्यंनगरमस्ति·स्त्रष्टुरिसनेनसृष्टिस्तत्कार्यं·परस्य·अपरभागस्थितस्यशिखरस्यमस्तके·त्रिपुरांतकस्यमहादेवस्यशिवाख्यंपुरम

३६२

स्ति·त्रिपुरांतकेतिसंहारस्तत्कार्यं॥ ७०॥ ॥मध्यभागेवसतिस्थानमाह·विश्वंभरस्यारिसरोजशंखगदाधरस्यामितविक्रमस्य·वैकुंठसंज्ञंपुरमस्तिमध्यभागेसदाश्रीकरलालितांघ्रेरिति·मध्यमशिखरेविश्वंभरस्य·विष्णोर्वैकुंठाख्यंनगरमस्ति·विश्वंभरेतिविश्वभरणांतकार्यं·अरिश्चक्रं·सरोजपद्मं·शंखः पाञ्चजन्यः·गदा·कौमोदकाख्या·एतान्धारयतीतिधरः·अनेनचतुर्भुजत्वंनियतमनुग्रहमामर्थ्यंचसूचितं·अपरिमितोविक्रमः पराक्रमोयस्य·नित्यंलक्ष्म्याहस्तेनसंवाहितौपादौयस्य॥ ७१॥ ॥अथप्रसंगाद्गंगागमनंविवक्षुः प्रथमतस्याः सरोवरेयागमनमाह·विष्णुपादकमलस्थितगंगानिःसृताकनकपर्वतपृष्ठे·प्रागतातनद्यंचचतुर्द्दिक्षुसंस्थितसरोवरगाभूदिति·विष्णोश्चरणकमलसंवाहनेनतत्स्थितगंगानिःसृताः·अनंतरंसुवर्णपर्वतपृष्ठभागेप्रागता·इयंगंगाचतुर्द्धाभूत्वा·दिक्षु·पूर्वादिषु·संस्थितानि·अरुणादीनिसरोवराणितेषुगता·अभूत्॥ ७७॥ ॥पूर्वपश्चिमगंगाप्रवाहयोर्भद्राश्वकेतुमालागतयोर्नामनीश्चा

हगंगाप्रवाहोरुणासंगतोयः सीताभिधोभद्रतुरंगमाख्यं महाह्रदाद्योपिचचक्षुराख्यः सुकेतुमालं
विमलोगमत्सइति ॥ अरुणसरोवरमिश्रितो यो गंगाप्रवाहः सीतासंज्ञः सभद्राश्वमगमत् यश्च
महाह्रदसरः संयुक्तः सचक्षुः संज्ञो विमलः पापनाशकः केतुमालमगमत् ॥ ८० ॥ ॥ उत्तरदक्षिणा
प्रवाहयोः संख्यामाह ॥ श्वेतांबुसंसक्तजलप्रवाहाभद्राभिधोभूत्कुरुवर्षमाप्तः समानसाविसुपरस्य
गंगायाभारतसालकनंदसंज्ञेति ॥ श्वेतजलसरोवरसंयुक्तगंगाजलप्रवाहोभद्राख्यः कुरुवर्षप्राप्तोभू
त् यो विसुपदांभोजमकरंदीभूतागंगा समानसा मानससरोवरसंयुक्ता सा ॥ अलकनंदाख्या भार
तंवर्षप्राप्तोभूत् ॥ ८१ ॥ ॥ स्वजिह्वाकृतार्थतासंपादकोत्कर्षवर्णयति ॥ योमानवोसंततनिषिद्धकर्मा
यदुद्भतोदेवमुखाः प्रभीताः तंकुर्वतीदर्शनतः सलीलंविसुशिवंवाजयतीहगंगेति ॥ योमनुष्यः अ
संततनिषिद्धकर्माचरणशीलः यस्याद्वारार्थं देवतीर्थसरितः प्रभीताः यस्याद्वारांगीकारंनकुर्वंति
असामर्थ्यादितिभावः तं मनुष्यं स्वदर्शनेनेसर्थः गंगा सलीलहेलया अप्रयासेनेसर्थः विसु

३६३

शिवंवा प्रकुर्वती सारूप्यमुक्तिंदत्तीअंबूद्वीपेजयति सर्वोत्कर्षेणास्ति ॥ ८२ ॥ ॥ अथभारतवर्षेन
वखंडविभागंविवक्षुः प्रथमंहिमालयदर्शनेविक्रदयमाह ॥ अस्मिन्वर्षेभारताख्येहिमाद्रिसारांभो
ध्योः संयुतिभ्यांक्रमेण प्राक्पश्चाद्भागयोः सपादसप्ताशयोः कार्यमद्वौसुविक्रमिति ॥ अस्मिन् अ
स्मदधिष्ठितवर्षे भारतसंज्ञे हिमाचललवणसमुद्रयोः प्राक्पश्चाद्भागाभ्यांक्रमेणप्रागेकत्रिंशद्भागैः
पश्चात्सपादसप्तचत्वारिंशद्भागैः हिमाचले सुविक्रदयंकार्यं ॥ ८३ ॥ ॥ तद्यथमेवसमुद्रेविक्र
दयंवदन्समदिविक्रयोरखकार्यदत्साह ॥ युतिभ्यांक्रमात्प्राक्पश्चाद्लाघत्रिंशद्भागान्नवाक्षीणिभागान्म
दाय समुद्रेविधेयंसुविक्रंततोत्रसुरखसमाशांकयोरंतरालइति ॥ प्राक्पश्चाद्हिमाचललवणसमु
द्रयोगाभ्यांक्रमात् सार्द्धत्रयोदशभागान् एकान्त्रिंशद्भागान् समुद्रोत्तरतीरे प्राक्पश्चाद्वासुविक्र
दयंकार्यं ॥ अनंतरं अत्र भारतवर्षे तुल्यदिक्स्थसमुद्रपर्वतविक्रयोर्मध्यदेशेरखपूर्वपश्चिमयोः क्र
मेणाद्वकार्यं ॥ ८४ ॥ ॥ श्लोकाभ्यांपद्मनचनवखंडसंनिवेशंतन्नामकथनंचप्रतिजानीते ॥ उभाभ्यांन

गचिह्नाभ्यांभूपांशोः स्वाग्रसन्मुखं नगेचिह्नद्वयं कृत्वातद्रेखाथनगाग्रतः॥२५॥ प्राक्पश्चक्रमतोर्को॥
शोः सार्द्धषट्शिलवर्नगे कृत्वाचिह्नद्वयंतज्जारेखाकार्यातत्तोनव॥२६॥सिद्धानिखंडानितथाषट्दि
क्षुमध्येचनामान्यडितानितेषां श्रीरामकार्यणाहियक्रमेणावक्ष्याम्यहंतक्रमतोत्रतानीति॥द्वाभ्यां
हिमाद्रिस्थित निह्नाभ्यांहिमालयस्यासन्नमग्रतदुन्मुखंहिमालयपरिधीयस्थानंतत्रचिह्नंकार्यमे
वंचिह्नद्वयंकृत्वातचिह्नद्वयांतरालेरेखाकार्या॥अनंतरंपर्वताग्राभ्यांप्राक्पश्चिमक्रमाद्दृश्यांशोः
सार्द्धषट्त्रातिभागेहिमालयपर्वतचिह्नद्वयंकृत्वातान्याचिह्नाभ्यांजातारेखाकार्या॥अनंतरं दि॥
क्षु पूर्वादिषु॥अष्टाकलानिमध्यभागश्चैकमेवंताद्दशानिनवभारतवर्षखंडानिसिद्धानि॥श्रीरा
मकाचार्यणायक्रमेणातेषांखंडानांनामान्यक्तानितक्रमाद्दत्रग्रंथतानिशाकलनामान्यहंवक्ष्या
मि॥२७॥ ॥प्रतिज्ञातंश्लोकाभ्यामाह॥पूर्वादिदिक्क्रमादेंद्रंताम्रपर्णंगभस्तिमत्॥वारुणंखंडकं
तस्माद्गांधर्वमथनागकं॥२८॥सौम्यंकसेरुखंडंस्यादेषुसर्वेसजाःस्थिताः॥मध्येकुमारिकाखंड

३६४

मग्रवर्णव्यवस्थितिरिति॥पूर्वादिदिक्षुयः क्रमस्तस्मात्॥ऐंद्रखंडादिकसेरुखंडांतान्षट्दिगष्टकेषु
॥उक्ताष्टखंडकेषु॥अंसजाःसर्व॥संकीर्णोदयःस्थिताः॥दिङ्मध्यभागे॥कुमारिकाखंडंस्यात्॥अ
त्र॥कुमारिकाखंडेवर्णानां॥ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणामपिविशेषणांवस्थानमस्ति॥एतेनान्य
त्रवर्णेषुहीत्रयएकोनचत्वारोवस्थिताइतिसूचितं॥४७॥ ॥भारतवर्षीयनवखंडक्रमंपूर्वा
चार्योक्तंनिरस्यति॥तल्लाद्दिभिर्भारतखंडकानामुक्तिःक्रमाद्याश्चितास्वभिन्ना॥सानावधेयाकिल
संनिवेशामानंयतोरामकवाक्यवैरीति॥तल्लाद्याचार्यः॥भारतवर्षीयाणांनवानांखंडानांक्रमाद्योक्ति
रभिन्ना॥एका॥अविरुद्धा॥कृता॥सोक्तिर्नवखंडविभागव स्थायां॥किल॥निश्चयेन॥प्रमाणा
नहेया॥तदुक्तिक्रमेणसंनिवेशाःपूर्वापरक्रमेणादक्षिणोत्तरक्रमेणावासीत्यर्थः॥नमुसर्वाचार्या
णांकवाक्यतयातक्रमेणवसंनिवेशाग्राह्यामिसंतेग्राहयंतइति॥आचार्योक्तंऐंद्रंखसेरुवाकलंकि
लताम्रपर्णंमन्यंगभस्तिमत्तम्रकुमारिकाख्यं॥नागंचसौम्यमिहवारुणमंत्यखंडंगांधर्वसंज्ञमिति

भारतवर्षमध्येऽतीदं रोमकाचार्यवचनविरुद्धमतो नादरणीयमिति भावः॥ तद्यथा॥ अस्मिन्वर्षे
भारताख्ये हिमाद्रिक्षारांभोध्योः संयुतेः सार्द्धविश्व॰ भागादयाः सागरतत्रचिह्नं भूयः शैलक्ष्मिनागाः प्रदयाः॥ मध्ये रवाचिह्नमस्मिन्विदध्यात्पाश्चात्तः खंडकेहतपेव॰ भयोलंकागामिसूत्रैकपक्षे श्रिह्नं कृत्वासाग्रिसप्ताब्रिभिश्च॰ शैलतस्माद्रिखिकाचिह्नमवंपश्चात्कार्यं संयुतिभ्यांतत्तश्च॰ चिह्नकार्यं भूपभागश्च शैलताभ्यां सूत्रेणावखंडविभाज्ये॰ एवं खंडान्यब्रिसंख्यानि भूयश्चिह्नकार्यं प्राग्युतस्तद्धिमाद्रौ॰ भागैरर्कैः सार्द्धषड्भुसंख्यैरवं पश्चाद्रिखिकास्यांएपाद्रे॰ सूत्रेध्यार्यमध्यमखंडकानि त्रीणपवंस्फ्रांकसंख्यानितत्र॰ तेषांनामान्युक्तयदेदृपूर्वाणपवसम्यक्कृत्तिकादीनिभानिभानि॰ मध्येकुमारीशकलंतथेंद्रामेंद्राख्यमग्नेदिशिताम्रपर्णी॰ गभस्तिमाम्यगतंचवारुणारक्षः सुगांधर्वदलंप्रतीच्यां॰ वायव्यदिङ्नागदलंहिसोम्यसोम्यंतथेनो विलिखेत्कसेरुमिति॰ ॥१९॥ ॥कुलपर्वतान्पातालानिचाह॰ माहेंद्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्रसह्याश्च

विंध्यऽहसप्तकुलाचलाख्याः॥ भूगोलमध्यगगुहाः बिलगोलरूपाः पातालभूमयइलानतिरिक्तसंस्थाइति॰ इह॰ भारतवर्षे॰ माहेंद्रशुक्तिमलयाऋक्षकः परियात्रकः॥ सह्याचलो विंध्यगिरिरिहसप्तकुलाचलाइति॰ इवसिद्धसिद्धांतोक्तेः॥ भूगोलस्यमध्यमंतर्भागस्तत्रस्थाः गुहाः गोलाकाराः॥ बिल॰ निश्चयेन॰ पातालभूमयः॥ पृथिवीगोलात्॰ नातिरिक्तभागे संस्थिवियासामेतादृशाः॥ एतेनपुराणोक्तभूमिभिन्नंपातालंनिरस्तं॰ तत्रपुयः सप्तनागासुरसमाश्रयाः॥ दिव्योषधिरत्नोपेतारम्याः पातालभूमयइतिसूर्यसिद्धांतोक्तेः॥१९॥ ॥पातालभेदनिबंधनंस्थानराजोक्तमनुवदति॰ अतलंवितलंतलंनिपूर्वंतदधोयच्चगभस्तिमन्निरुक्तं॥ अपरेचमहासुपूर्वकेतेकिलपातालतलंतुसप्तमंयदिति॰ प्रथममतलं॰ द्वितीयंवितलं॰ तृतीयंनिपूर्वतलं॰ नितलमित्यर्थः॥ चतुर्थंगभस्तिमत्॰ अपरे॰ पंचमषष्ठे॰ ते॰ पाताले॰ महासुपूर्वे॰ महातलसुतले इत्यर्थः॥ यत्सप्तमंतत्सातालतलं॥१२॥

	रहा॥	प	१६ वा
ने	आ	गो	ना
दग	कु		सौ व
प्रा	ता	रं	कई
ग्रो		पू	१६

डॉक्टर भाऊदाजी दस्तावेजसंग्रहालय
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

॥ ॥पातालेषु पांस्थानमिस्तोभास्करोक्तमनुवदति·चंचत्फणामणिगणांशुकृतप्रकाशाप्तेषु सासुर
गणाः फणिनोवसंति·दीव्यंतिदिव्यरमणीरमणीयदेहैः सिद्धाश्चतत्रचलसत्कनकावभासैरिति·एतेषु
पातालभूमिषु·देवसमूहसहिताः सर्पाः वासुकिप्रमुखाश्चरयोवसंति·अंधकारकपंथवहरंतीसतमाह
चंचदिति·चंचतादीप्यमानाः फणामणयस्तेषांसमूहस्तस्यांशवः किरणास्तैः कृतः प्रकाशोपघातः सि
द्धानांरहस्थानमिदमेवेत्याहदीव्यंतीति·सिद्धास्तत्र·पाताले·दिव्याः याः कांतास्तासांरमणीयाः सुंदराः देहा
स्तैः·दिव्यस्त्रीभिरित्यर्थः·दीव्यंति·क्रीडंति·देहस्यरमणीयत्वेहेतुमाहलसदिति·देदीप्यमानसुवर्णवद
वभासिभिरित्यर्थः॥९३॥ ॥भूमिगोलस्यनिराधारत्वेनस्थिरत्वेभूकंपोपपत्तिमाहपातालसंस्थित
फणींद्रफणावलीभिर्भूगोलमध्यंभवघातचयैः कदाचित्·लोकाशुभायधरणीनिजपृष्ठदेशंकंप
तेत्वचलगर्भवतीस्थिरापीति·सप्तमपातालस्थितफणींद्रः शेषनामास्तस्यसहस्रफणापंक्तिभिर्भूमि
गोलांतर्जाताघातसमूहैः·कदाचित्·अनियतकाले·लोकानिष्टार्थंभूमिगोलात्मिका·अचलगर्भव

३६

ती·नचलोचलः·अचलश्चासौगर्भश्च·ब्रह्मांडकेंद्राधिष्ठितकर्मान्यकर्माभाववान्मध्यस्तद्वती·अतएवस्थिरा
पिस्वपृष्ठैकदेशे·सम्यक्प्रकारेणकंपते·कंपनानुपपत्तिरितिभावः॥९५॥ ॥सप्तलोकानाह·भूर्लोकःस्या
द्याम्यभूगोलखंडंजंबूद्वीपंतद्भुवः स्वः सुमेरुः·नक्षत्रोर्ध्वंखेमहोस्माज्जनोतःपुण्यैर्लभ्यः स्यात्तपः सत्यमं
सदिति·दक्षिणभूगोलस्यार्द्धंभूर्लोकः स्यात्·यज्जंबूद्वीपंतद्भुवर्लोकः सुमेरुः स्वर्लोकः खे·नक्षत्रोपरि
महर्लोकः·अस्मादनंतरजनोलोकः·अस्मादनंतरंतपोजनोलोकः·अंतः·सप्तमः सत्यलोकः पुण्यैरधिकाधि
केस्तरोत्तरोलोकः प्राप्यः स्यान्मनुष्यैरितिशेषः॥९५॥ ॥ननुलंकाकुमध्येयमकोटिरस्याइत्याद्युक्तेन
लंकातोमेरोरुत्तरत्वालंकात्मकेंद्रान्नवरामभागैरित्यादिनासौम्यविभागेइत्यनेनमर्वभिमुखंभारता
दिवर्षत्रयसंन्निवेशः सम्यगुक्तः परंत्वेवंसिद्धपुराद्युक्तभागैः सौम्यविभागेइत्यनेनकुरुहिरण्मयरम्य
कवर्षाणामेवभिमुखत्वासिद्धिः·लंकातः सिद्धपुरस्याधः स्थत्वेनतत्स्थलोकानांलंकादेशस्थलोकाभि
मुखत्वेनसव्यासव्ययोस्तद्वैपरीत्येनसंभवात्सिद्धपुरदक्षिणोत्तरयोः क्रमेणमेरुवडवास्थानयोः

संभवात्·पूर्वादिदिशांसव्यानुक्रमस्थितेश्च·एवमिलावृतस्यमेरुमध्यत्वेनप्रसिद्धस्यापलापापत्तिः·न
चसिद्धपुरेपूर्वापरयोर्व्यत्यासादुक्तार्थेनक्षतिरितिवाच्यं·प्रत्यक्षसूर्योदयास्तयोः सर्वत्राभिन्नत्वेनपू
र्वापरयोः सर्वत्रैकादन्यथापूर्वापरव्यत्यासेदक्षिणोत्तरयोरपिव्यत्यासापत्तौभयथोक्तार्थानुपपत्तिरि
त्यतोभास्करोक्तमनुवदति·लंकापुरेर्कस्ययदोदयःस्यात्तदादिनार्द्धंयमकोटिपुर्यां·अथस्तदासिद्धपुरेस्तका
लःस्याद्रोमकेरात्रिदलंतदैवेति·लंकायां·भूगर्भेर्कस्ययस्मिन्कालेउदयःस्यात्तस्मिन्कालेयमकोटिपुरेदिना
र्द्धं·तस्मिन्नेवकाले·अथःलंकाधःसिद्धपुरे·अस्तकालः··अर्द्धरात्रंचतस्मिन्नेवकालेरोमकेस्यात्·लंका
दीनामुपलक्षणत्वेनस्पष्टपरिधिसूत्रस्थदेशानांचतुर्थांशांतरितानांमध्येयद्भावछेदेनोदयस्ता
स्तागपरस्थि तचतुर्थांशांतरितदेशावछिन्नभूगर्भयोर्मध्याह्नमध्यरात्रे·तदधोदेशावछिन्नभू
गर्भेस्तद्वस्तुं·युक्तिस्तुध्रुवद्वयबद्धभचक्रस्यप्रवहवायुनाभूगोलादभितोभ्रमणोस्वाधिष्ठितभूगो
लार्द्धस्यभूगर्भगनरदृश्यत्वेनदृश्यादृश्यर्द्धगोलसंधौभूपरिधिवृत्तस्यभूगोलस्थितिजत्वांगीकारात्त ३६७

त्रप्रतिप्रदेशंस्थितिजभेदेनतत्समसूत्रस्थितस्वस्वाकाशप्रदेशास्थितभ्रमद्ग्रहादिबिंबदर्शनारंभसमाप्ति
कालाभुदयास्तावेवंतस्थितिजंदृष्टंतत्सर्वापरदेशयोश्चतुर्थांशांतरितयोर्लग्नमितितत्स्थानांतत्समसूत्रस्थ
बिंबयाम्योत्तरवृत्तैकदेशस्थंभवतीतियथायोग्यंमध्याह्नमध्यरात्रंचेति·तथाचसर्वदेशेसूर्योदयास्तयोरे
कानिरासात्प्रतिप्रदेशंसूर्योदयास्तयोर्भिन्नत्वेनपूर्वापरयोः सर्वदेशोरेकादधः स्थसिद्धपुरेपूर्वापरयो
र्व्यत्यासात्समानुक्रमेणातत्रापिदिशामवगमादक्षिणोत्तरयोरभिन्नत्वादुक्तार्थेनकाचित्क्षतिरिति भा
वः॥९६॥ ॥ननुसूर्योदयास्तयोः सर्वत्रैककालासंभवेपिपूर्वापरयोरेकसमस्तु·अन्यथादयास्तयोरे
कदेशेपिकालतः स्थानैकाभावात्प्रतिदिनंपूर्वापरस्थानभेदप्रसंगः·नहिकस्मिन्नपिदेशेयंपूर्वा
ध्रुवश्चान्यपतिकस्यपिप्रतीतिरन्यथाकुंडार्पदिक्साधनानुपपत्तेरिसतत्प्राहयत्रोदितोर्कः किलतत्रपू
र्वातत्रापरायत्रगतोस्तमेषः·तन्मत्सतोन्येचततोखिलानामुदक्स्थितोमेरुरितिप्रसिद्धमितिं·यस्मि
न्प्रदेशेनिशाधसानेदर्शनयोग्यतांगतः सूर्यस्तस्मिन्प्रदेशेपूर्वादिक्·यस्मिन्प्रदेशेएषः सूर्यः·दिना

वसानेऽप्रदर्शनतांगतस्तस्मिन्प्रदेशेऽपरा·पश्चिमादिक्·तथाचप्रतिप्रदेशमुदयास्तयोर्भिन्नत्वेप्राचीप्र
तीच्योर्भेदावश्यंभावाद्यत्रलंकास्थानामुदयेनप्राचीतत्रसिद्धपुरस्थानामस्तेनप्रतीचीयत्रचलंकास्था
नामस्तेनप्रतीचीतत्रसिद्धपुरस्थानामुदयेनप्राचीतिसिद्धपुरप्राच्यपरयोर्व्यत्यासादुक्तार्थः समं
जसः·नचप्रतिदिनंप्राच्यपरयोरनियतत्वापत्तिरितिवाच्यं·कस्मिन्भागेप्राक्कंकस्मिंश्चापरात्वमितिक्षि
तिजवृत्तेसाधारणज्ञानार्थंसूर्योदयास्तयोः स्थूलत्वेनोपलक्षणात्साधारणोक्तित्वात्·अन्यथाप्राक्प्र
तीचीभेदज्ञानानुपपत्तेः·अतएवात्रांतरवालनानुक्तावप्यक्षतिः सूक्ष्मज्ञानस्यत्रिप्रश्नाधिकारोक्ते
रितिभावः·ननुप्राचीप्रतीच्योर्व्यत्यासेवश्यंदक्षिणोत्तरयोर्व्यत्यासः पूर्वाभिमुखपुरुषसव्यासव्याभ्यांपश्चिमा
भिमुखपुरुषसव्यासव्ययोर्विपरीतसद्भावादतः पुनर्दोषतादवस्थामित्यतआहतन्नमत्स्यतइति·ताभ्यांपूर्वापर
स्थानाभ्यांवृत्तद्वयसंजातमत्स्यात्·अन्य·दक्षिणोत्तरे·तथाचपूर्वतः सव्यासव्ययोर्दक्षिणोत्तरनियमात्सि
द्धपुरपूर्वतोपिसव्यासव्ययोर्दक्षिणोत्तरे इतिभावः·ततश्चदोषाभावः कथमतउपसंहारव्याजेनोत्तर ३६८

माहततइति·उक्तप्रकारात्सर्वेषांदेशानांमेरुरुदक्स्थितोस्ति ·इति·पुराणासर्वजनसिद्धं·प्रसिद्धं·प्रक
र्षेणासिद्धमत्रार्थेनकिंचिद्विरुद्धमित्यर्थः·तथाचयथालंकास्थानांपूर्वादिविभागस्तथैवसिद्धपुरादिस्था
नांपूर्वादिविभागः·कुमध्यपरिधिप्रतिप्रदेशोभ्यश्चतुर्थांशांतरेणमेरुवडवानलयोरुत्तरदक्षिणावस्था
नात्तदनुरोधनेवेषदेशोऽप्यत्तरदक्षिणायास्तदभिमुखत्वसिद्धेः·सव्यासव्यव्यत्यासस्तवस्तुभूतोधः प्रदे
शाभ्रमणाभ्रमात्मकोतएवमेरुमस्तकोर्ध्वस्थितध्रुवउत्तरध्रुवइतिभावः॥९०॥ ॥ननुमेरोः सर्वदेशे
भ्यउत्तरत्वेतस्मात्तदितरसर्वदेशानांदक्षिणत्वापत्तेतत्रस्थानांदक्षिणोत्तरदिग्विभागानुपपत्तेर्मंदरा
गंधवानन्योविपुलइत्यादिमेरुपूर्वादिक्रमोक्तमसंगतमित्यतस्तदुत्तरंविवक्षुस्तत्साधकंदृष्टांतंप्रथम
माह·यथोज्जयिन्याः कुचतुर्थभागेप्राच्यादिदिक्स्याद्यमकोटिरेव·ततश्चपश्चान्नभवेदवंतीलंकेवतस्याः क
कुभिप्रतीच्यामिति·यथालंकातोभूपरिधिचतुर्थांशेप्राच्यादिदिग्यमकोटिस्तथेत्यर्थः·उज्जयिन्याः सकाशा
द्भूपरिधिचतुर्थांशेप्राच्यादिदिग्यमकोटिर्भवति·एवकाराद्भूपरिधि चतुर्थांशांतरेप्राच्यादिदिग्नान्या·सू

नाधिकांतरेणातदिशियमकोघन्याभवतीत्यर्थः॰ततः॰यमकोटिपुरात्॰चकारोयमकोटेरवंतीकस्मिन्दिशी
तिविपरीतविचारे॰अवंती॰उज्जयिनी॰पश्चिमदिशिनभवेत्॰नतुतर्हियमकोटेः पश्चिमदिङ्गास्तीत्य
तआहलंकेति॰तस्याः॰यमकोटेः सकाशादित्यर्थः॰पश्चिमायांदिशिभूपरिधिचतुर्थांशेलंका॰एव
कारान्मूनाधिकांतरलंकातिरिक्तोनिरक्षदेशविशेषः पश्चिमदिशि॰तथाचलंकोज्जयिनीभ्यांपूर्वदिशि
भूपरिधिचतुर्थांशांतरेयमकोटिस्तथायमकोटेः पश्चिमदिशिभूपरिधिचतुर्थांशांतरेलंकोज्जयिन्योर्दक्षि
णोत्तरांतरितउमनस्यातांकिंत्वेकालंकेतिपद्यार्थः॰अयमभिप्रायः॰लंकादिनिरक्षदेशास्पष्टंभूपरिधि
सूत्रंभूगोलेतथैवोज्जयिन्याः कुमध्यत्वकल्पनेनपूर्वापरायोभूमिगोलेपरिधिस्तत्सूत्रमार्गेणोज्ज
यिन्याः पूर्वापरादेशौ॰तत्परिध्येः समवृत्तानुकारित्वात्॰एवंचलंकातोभूपरिधिवृत्ततत्पूर्वापरवृत्ता
नुकारेचतुर्थांशांतरेयमकोटिरोमकस्थानयोस्तत्पूर्वापरयोर्लंकोत्तरसूत्रस्थितोज्जयिनीतः पूर्वाप
रानुकारभूगोलस्थपरिधिवृत्तंतत्तुल्यंलग्नंभवतीतिलंकोज्जयिनीभ्यांस्वपरिधिवृत्तमार्गेणकुचतु

३६९

र्थांशांतरेपूर्वापरयोर्यमकोटिरोमके॰यमकोटिरोमकाभ्यांपूर्वापरवृत्तानुकारंभूगोलपरिधिवृत्तंलकाभू
परिधिवृत्तमेवभवतीतिताभ्यांपश्चिमपूर्वयोर्लंकानोज्जयिनी॰तद्वृत्तस्योज्जयिनीस्थभूपरिधिभिन्नत्वा
दिति॥९८॥ ॥अथदृष्टांतबलेनोत्तरापेक्षीयांभूमिकांदर्शयति॰तथैवसर्वत्रयतोदियस्यात्माच्यांत
तस्तन्नभवेत्प्रतीच्यां॰निरक्षदेशादितरत्रतस्मात्प्राचीप्रतीच्यौचविचित्रसंस्थइति॰तथा॰दृष्टांतरीत्या॰
एवकारोदृष्टांतरीतिस्तत्सर्गनिवारणार्थः॰सर्वत्र॰भूगोलसंबंधिप्रदेशेषु॰हि॰यतः कारणात्॰यतः यस्मात्स्था
नाद्यस्थानंप्राच्यांभवति॰ततः॰पूर्वदिक्स्थानात्॰तत॰अवधिभूतंस्थानंप्रतीच्यांनभवेत्॰यस्थानाद्यस्थानंप्र
तीच्यांतस्थानंपूर्वस्मिन्विलोमगणनेनभवेदित्यर्थसिद्धं॰इष्टप्रदेशमध्यत्वेनयत्पूर्वापरानुकारंभूवृत्तंभू
गोलेयेषुप्रदेशेषुलग्नंतेप्रदेशाइष्टप्रदेशस्थानात्पूर्वापरसूत्रेपूर्वपश्चिमविभागेनयथायोग्यंपूर्वपश्चिमस्था
ज्ञेयाः॰तेभ्यइष्टप्रदेशस्थानंतत्समवृत्तानुकारभूवृत्तेनसंलग्नमतस्तेभ्यइष्टस्थानंपश्चिमपूर्वदिक्स्थंनभवे
दितिसिद्धार्थः॰नन्वयंननियमः यस्मान्निरक्षदेशाविशेषाद्यः कश्चननिरक्षदेशाः पूर्वस्मिन्नपरत्रवातस्मा

स्वरूपसोपरत्रपूर्वस्मिन्वाभवत्येव· यावन्निरक्षदेशानामभिन्नसमवृत्तादित्यतस्तदतिरिक्तस्थलेयं नियमइत्यप
संहरति· निरक्षदेशादिति· निरक्षदेशादन्यत्र· साक्षदेशोऽवधिविषये· तस्माद्धेतोः प्राचीप्रतीच्यो· विचित्रसं
स्थे· विचित्रा· आश्चर्यजनिकासंस्थायथारेतादृशोभवतः· चकारादक्षिणोत्तरयोगाव्यवच्छेदार्थकस्तेनयद्दे
शाद्यत्स्थानंदक्षिणमुत्तरंवातत्स्थानात्तत्स्थानमुत्तरदक्षिणमितिसाक्षनिरक्षदेशसाधारणं· अतए
वाश्चर्यास्यदं· यद्देशाद्यत्स्थानंपूर्वापरयोस्तत्स्थानात्तत्स्थानंपश्चिमपूर्वयोरितिसाधारणलोकप्रतीति
स्तनिरक्षपरिध्यनुस्तस्यस्थलघुपरिधिसंबंधेनेतिध्येयं· तथाचोक्तरीत्यामेरोर्भूचतुर्थांशांतरेणसर्वनिर
क्षदेशोभ्यउत्तरत्वात्तन्मध्यत्वकल्पनेनयद्रूपपरिधिवृत्तंतत्सर्वतोनिरक्षदेशाभिमुखंभवत्येवंयाम्योत्तरवृत्तं
चतच्चतुर्थांशांतरेणतदनुरोध्यादिष्टसंभवतीतिमेरोर्गोलयुक्त्यादिशामसिद्धिः· परंतुग्रहगणितोपजीव्य
मध्यरेखायालंकादेशसंबंधेनाभ्यपगमान्निरक्षमौलिभूतलंकाक्षितिजस्येवमेरोसमवृत्तत्वकल्पनाऽ
क्तदृष्टांतानुरोध्याच्चास्माकंरेखापुरपूर्वापरस्थनंयत्तदेवमेरुस्थानांपूर्वापरस्थानंरेखासूत्रस्थत्वात्·

३७०

लंकासिद्धपुरयोर्विषुवत्स्वमध्यस्थानंमेरुक्षितिजेदक्षिणोत्तरस्थानमितिमेरोरिकल्पनस्योचित्यान्मंदरोगंध
वानन्यइत्यादिकमेरुदिशाः सर्वग्रंथाविरुद्धाः सम्यगुक्ताः· यत्रोदितोर्कइत्यादिपूर्वापरव्यंजिकोक्तिस्तुषट्ष
ष्टांत्रादेशावधिनाभ्यत्रेतिभावः॥७७॥ ॥पुराणोक्तंभूगोलावस्थानंभचक्रग्रहावस्थानंतदुक्तमानादि
कंचप्रसक्तगणितविरुद्धमित्याह· पुराणोदितादर्शतुल्यक्षमायाः स्थितिः शेषनागादिभिर्भग्रहाणां· निरु
क्तास्थितिर्याचतत्रेतिचारादिसंवादतः खस्यगोलेनसत्तदिति· आदर्शोदराकारायाः पृथ्व्याः शेषनाग
वराहकूर्मात्मकैराधारैः स्थितिर्यापुराणेषूदिता· तत्र· पुराणे· भग्रहाणांगतिचारास्थितिर्याचोक्तात
सर्वंगणितगोलसंस्थानिरूपणे· आकाशस्यगोले· विसंवादात्· अनुपलब्धेः· सत्· ग्रहणादिगणितो
पजीव्यं· नस्यात्· एतद्विस्तरेणमन्मरीचावभिव्यक्तं॥१००॥ ॥अथपूर्वोक्तभ्वादिसंस्थानोपसंहा
रव्याजेनब्रह्माडगोलंभास्करोक्तमनुवदति· भूभूधरत्रिदशदानवमानवाद्यापेयाम्बधिप्रगगने
चरचक्रकक्षाः· लोकभवस्थितिरुपर्युपरिप्रदिष्टाब्रह्माडभांडजठरेतदिदंसमस्तमिति· अस्मिन्

MEMORIAL

ध्याये·भूमिपर्वतदेवादयोयेऽक्ताः·याश्चगंपपूर्वार्द्धेधिस्पचक्रंक्रांतिवृत्तंग्रहाणांकक्षाः·चक्रकक्ष
योः क्रमान्वयात्·ऊर्ध्वमूर्ध्वंभूरादिसप्तलोकानांवसतिरत्राध्यायेऽक्ता·तत्सर्वमिदंसप्रमाणं·ब्रह्मां
डात्मकमेवभाडंतस्यादृश्यि·एतत्सदार्थानामेकावरणरूपाब्रह्मांडगोलइतिभावः॥१०॥ ॥अ
ध्यायमुपसंहरति·इतिसिद्धांततत्वार्थमुनीश्वरकृतेभवत्·सिद्धांतसार्वभौमेयमध्यायोवनि
गोलजइति·पृथ्वीगोलसंस्थानादिनिरूपणेनोत्पन्नोध्यायोग्रंथैकदेशइत्यर्थः॥१॥ ॥श्रीः॥ ॥
श्रीसार्वभौमः परपातकालादनंतरंतत्पृथिवीनिरूप्य·मुहूर्त्तबोधायसुरंम्यवेष्टमाकारयत्सत्रसु
यंत्रवंतं॥१॥ ॥तत्रसप्रयोजनमुद्दिष्टावशिष्टप्रथमोद्दिष्टंयंत्रनिरूपणंप्रतिजानीते·यंत्रैर्वि
नासमयबोधइहाश्रमेणनस्यादिनेप्यगणकस्ययतस्तातोहं·यंत्राणिवक्ष्मिसविशेषमतिस्फुटा
निश्रीभास्करादिगदितानिसुशिष्यतुष्ट्यापिति·ततोहेतोरहंयंत्राणि·कालादिज्ञापकानि·वक्ष्मि·नि
रूपयामि·हेतुमाहयंत्रैरिति·इह·भूलोके·दिने·उपलक्षणाद्रात्रावपि·यंत्रैर्विना·कालज्ञानं·अ

३७१

श्रमेण·आयासव्यतिरेकेणागणकस्यनस्यात्·सुखार्थंकालावबोधाययंत्रनिरूपणमितितात्पर्यार्थः·
नन्वश्रमेणस्थूलकालज्ञानंस्यादतआहअतिस्फुटानीति·अतिसूक्ष्मकालसाधकानीत्यर्थः·काकतालीयन्या
येनकालसंवादइत्यतआहश्रीति·भास्कराचार्यादिभिरुक्तानि·अन्यथैतैः कथमुक्तानिस्फुटाएषांनियतसूक्ष्म
पदार्थानयनप्रकारकल्पकत्वात्·ननुतदुक्तान्येवाद्यंनतर्हिकोविशेषइत्यतआहसविशेषमिति·उपपत्ति
निरूपणासहितमितिक्रियाविशेषणं·तैरुपपत्तिर्नोक्तेतिभावः·ननुवस्तुतःसोपपत्तिकंवक्तव्यंनतूपप
त्तिरप्यावश्यकी·प्रयोजनाभावादित्यतआहसुशिष्येति·गुरुप्रतिपाद्यमानार्थग्राहकत्वंसुशिष्यत्वं·तेषां
तुष्टिरुपपत्तिज्ञानेनैवेत्युपपत्तिकथनार्थमहंपूर्वोक्तयंत्राणिवक्ष्मीतिभावः॥१॥ ॥तत्रचक्रयंत्रं
वदंस्तस्मादुन्नतांशज्ञानंचपद्यचतुष्टयेनाहचक्रंकार्यंधातुजंकाष्ठजंवास्निग्धंतुल्यंखंगारामोन्मितां
शाः·अंकाश्चास्मिन्नाधिस्थानकेस्वेभीष्टस्थानेप्यंखलाधारणार्थं॥२॥योजनाव्यासार्द्धप्रमाणोक्षसंज्ञः
कीलःकेंद्राद्वाघगः स्याद्घपात्र·मध्येरोप्यस्तद्दूरत्रिभांतेभूमिः कल्प्याप्यंखलाधारतश्च॥३॥उभयत्रत

पाधनिप्रदेशाद्रसभांतेत्रचस्वस्यमध्यचिह्नं·करणीयमथास्यनेमिसंस्थरविबिंबंविधत्तेयथास्मिन्॥४
॥श्लथप्रंखलिकाप्रदेशाकेथशाकीलभवायदंशाकेस्यात्·अथतन्निकटस्थभूमिमध्येभागादृष्टिज
मंडलोन्नतांशाइति·तान्नपित्तलादिधातुघटितंका ष्ठघटितंवामंडलंकार्यं·गोलस्थपरिधेर्वृत्ताका
रत्वात्·स्निग्धं·चिक्कणं·दृढंकोमलस्पर्शार्थं·अन्यथासूच्यग्रतदंशास्पर्शेनदुःखोत्पत्तेः·तुल्यं·स
मभूमिकमुभयत्र·नोच्चावचं·तस्मिन्मंडलेपरिधिसंबंधिनिस्थानेभागांशाअंकाः·दृढंमंडला
कारतयाधारणार्थंप्रंखला·स्वे·स्वकल्पिते·अभीष्टस्थाने·युक्ताकार्या·मंडलकेंद्रछिद्राद्बहिर्गतः
कीलोमंडलव्यासार्द्धपरिमितोयथास्यात्तथाअक्षाख्यःकीलात्र·मंडले·केंद्रेरोपणीयः·अत्र·म
ंडले·प्रंखलाश्रयभूतान्मंडलप्रदेशात्·त्रिराद्यंतप्रदेशौ·उभयत्र·प्राक्परयोः·भूःकल्पा·तथा·अ
स्मत्·धरणप्रदेशाषड्स्यविरामप्रदेशौ·अत्र·धरणाप्रदेशौ·चःसमुच्चये·तनोभयत्र·आकाशस्य
मध्यभागचिह्नंकार्यं·खमध्यास्तिनिजस्यनवस्यंशांतरितत्वेनमंडलेखमध्यास्तिनिजदृष्टासंभवेनमा

३७२

सरेखाग्रयोस्तत्कल्पनस्ययुक्तत्वात्·आधारस्थानादधःषड्भांतरेधःखस्वस्तिक त्वाद्खमध्यकल्पनंसुष्ठु·
उन्नतांशाज्ञानप्रकारमाहअथेति·अस्य·चक्रयंत्रस्य·नेमिसंस्थ·सूर्यबिंबकेंद्रंयथास्यात्तथास्मिंश्चक्र
यंत्रे·शिथिलप्रंखलास्थानेधृतेऽवलंबमानयंत्रेसत्यनंतरंकीलोसन्नाछायायस्मिन्भागेस्यात्·।
अनंतरं·तत्·छायाग्रभागस्थानं·तत्स्थानसमीपभूमिस्थानमनयोरंतरालेयभागास्तेदृष्टिमंड
लीयोन्नतांशाःस्फुः·भूसूर्यबिंबकेंद्रसमसूत्रेयत्रभागप्रदेशयोरंतरांशायथोन्नतांशास्तथापर
भूछायाग्रस्थानयोरंतरांशानामुन्नतांशास मत्वं·सूर्याच्छायाग्रस्यषड्भांतरितत्वात्·सूर्यसमसू
त्रज्ञानसंशयेनछायाग्रस्यतदपेक्षयानिश्चितत्वाच्छायाग्रोन्नतांशज्ञानंयुक्ततरं॥५॥ ॥नतांश
ज्ञानंसूर्याग्राज्ञानंचपद्यचतुष्टयेनाह·खमध्यभाग्रांतरजांशाकायेनतांशाकाःस्फुटतएतदेव·स
मावनोसाधितदिग्विभागेदिक्सूत्रसंपातगमध्यकेंद्रं॥६॥ यंत्रंकृत्वोर्ध्वाग्रकीलंपरभाग्रेखाकीला
भाग्रयोरंतरालं·यंत्रांतस्तद्दाघतोवासुगणंयंत्रव्यासोत्थगुलादिप्रमाणात्॥७॥पलप्रभाकी

लकसंगुणार्कभक्ताफलेनांतरितंयुतंतत्· सूत्रात्परप्रागभिधाक्रमेणकीलस्यभाग्रेसतिसौम्ययाम्ये ।।
८।।तद्भक्तांशाच्छगुणाननिघ्नंकीलप्रमाणानहृतंफलंस्यात्· ग्राग्रारवेरसफलानितंचेत्सायाम्यदिक्सौम्यदिगा
न्यथास्विति·स्वमध्यस्थानंछायाग्रंचानयोरंतप्रदेशायंत्रस्थंत्रायेतेनतांशाः· ग्रनंतरं·गतदेवसाधितंयंत्रं·
यंत्रांतरनिवासएवार्थः· समभूमौ·कृतादिशांविभागोयस्मिन्नेतादृशो· उपरिग्रग्रभागोयस्यैतादृशः कीलोय
स्मिन्नेतादृशादिग्रखंसंपातस्थानगतंमध्यभागरूपकेंद्रंयस्यैतादृशंकृत्वापूर्वापरदिग्रेखाकीलछायाग्र
योरंतरं·याम्योत्तरंयंत्रमध्येयंत्रबहिर्वा·यत्रछायाग्रपातस्तत्रेत्यर्थः· यंत्रव्यासोत्पन्नांगुलहस्तवितस्ता
दैर्घ्यप्रमाणंतस्मात्·यंत्रव्यासोयत्प्रमाणेनगणितस्तन्मापकादित्यर्थः· सुष्ठुगणयं·कीलछायाकर्णावृ
त्तेभुजरूपं·तत्रांशकुतलाग्रासंस्कारेणसंग्राह्यानार्थंकीलरूपशंकोः शंकुतलंसाध्ययति·पलप्रभेति·।
द्वादशांगुलसंकुकोटावक्षमाभुजस्तदायंत्रव्यासार्द्धमितकीलरूपशंकोकदृस्तनुपातेनकीलस्यशंकुतलं·
पूर्वापरसूत्रात्कीलस्यछायाग्रेउत्तरदक्षिणेसतिक्रमेण·तत्·याम्योत्तरमंतरंकीलस्योत्तरदक्षिणभुजरू

३७३

पं·फलेन·कीलशंकुतलात्मकेनांतरितंयुतं·कीलछायाकर्णावृत्तेसूर्याग्राजाता·त्रिज्यावृत्तेग्राह्यानमाह
तदिति·कीलशंकुप्रमाणेनसंस्कारंजाग्रातदोन्नतांशाज्यासकशंकुनाकेसनुपातेनफलमग्रा·तद्दिग्ज्ञाने
माह·ग्रक्षफलेति·ग्रक्षफलेन·कीलकशंकुतलेन·हीनंयदि·तदासाग्रा·दक्षिणादिक्·शंकोग्राग्रायाः छा
यावृत्तस्थायाउत्तरत्वेनग्रहाग्रायाः दक्षिणत्वात्·ग्रन्यथा·ग्रक्षफलहीनंयुतंयदितदेत्यर्थः·साग्रो
त्तरदिक्·संस्कारोत्पन्नाग्रायादक्षिणत्वेनसूर्याग्रायाउत्तरत्वात्।।७।। ।।ग्रस्याःपद्यत्रयेणकाला
नयनमाह·ग्रग्रार्कनिघ्नीपलकर्णभक्तात्क्रांतिज्यकातत्कृतिवर्जितायाः· त्रिज्याकृतेर्मूलमहर्ज्यकास्या
क्रांतिज्यकासप्रभयाविनिघ्नी।।१०।।सूर्यैर्हृताक्रांतिज्यकयाविनिघ्नीघ ज्याहृतास्याचरसिंजिनीयं·त्रिज्या
सकर्णोग्रतभागमौर्वीघातोदिनज्यारविघातभक्तः।।११।।दृग्ज्यासकास्यादनयाविहीनामध्यांसकाप्राग्दि
नातनोस्याः·ग्रस्तंघनुःषड्हृतंनतंतद्दिनार्द्धदिनतुंगघघ्नइति· पलकर्णकर्णोद्वादशकोटिस्तदग्रा
कर्णकाकोटिरितिक्रांतिज्या·तस्याउक्तरीत्याघज्या·क्रांतिज्यायाः द्वादशकोटीपलभाभुजस्तदाक्रांति

ज्याकोटीकोभुजइतिकुज्या·चज्यपयेयंत्रिज्यपाकेतिफलात्मिकाचरज्या·इष्टांसानयनमाहत्रिज्येति·द्वा
दशाकोटावक्षकर्णाः कर्णस्तदोन्नतांशाज्यात्मकत्रांकुकोटीकः कर्णइतीष्टहृतिर्भुज्यपयेयंत्रिज्यपा
केतीष्टांसोक्तानयनसिद्धा·अनया·इष्टांसया·मध्यांसा·प्रागादिता·प्राग्ग्रंथसिद्धांतशिरोमणौपारो
चरज्यपयेवंत्रिगुणोपिसांस्यकेसनेनत्रिप्रश्नाधिकारोक्ता·चरज्यपोत्तरदक्षिणगोलक्रमयुतोनेत्रि
ज्यारूपाहीना·नतकालोक्रमज्या·ततोहतोरस्याः·प्रवशिष्टायाः उक्रमंधनुः षड्भक्तंघघाघंनतं·
तेननतेनहीनंदिनार्द्धदिनस्योन्नतघघः स्फः॥१२॥ ॥क्रांतिज्यायाः सूर्यानयनमाह·क्रांतिज्यात्रि
गुणाहताजिनलवज्याप्तातदीयंधनुर्भागाद्यः प्रथमपदेखध्रुतितः शोध्यंद्वितीयेरविः योज्यंखाष्टभु
वातृतीयपदकेस्यादंत्यपादेखषड्भिः शोध्यमयविलोमचलनांशाः स्यात्स्फुटोभास्करइति·चतुर्वि
शतिभागानांज्यातुल्यापरमक्रांतिज्यात्रिज्यातुल्याभुजज्यातदाक्रांतिज्यापाकेतीष्टभुजज्या·त
स्याइदंतदीयंधनुः प्रथमपदेभागाद्यार्कः·द्वितीयेसौरवर्षचरणेधनुरशीत्यधिकशताशोध्यंरविः

३७४

तृतीयपदेधनुर्भागाधिकमशीत्यधिकशतयुक्तं·चतुर्थचरणेधनुः षष्ट्यधिकशतत्रयाशोध्यं·प्रथमे
तत्तुल्यार्कोविलोमचलनांशाः·अस्तायनांशासंस्कृतः स्पष्टः सूर्यः स्यात्·भुजवेपरीतेनमेषादिसूर्य
ज्ञानमुक्तरीत्यैव॥१३॥ ॥पदज्ञानमत्वधीनमतऋतुज्ञानमाह·कृतायनांशाद्वितः क्रियादिद्वं
द्वंवसंतादृतवोभवंति·चिह्नानितेषांप्रतिदेशजानिभिन्नानिबोध्यान्यसकृद्विलोकादिति·कृताः संस्कृ
ताअयनांशापस्यैतादृशात्सूर्यात्·मेषादियुग्मंवसंतमारभ्यषडृतवः स्फः·तपाचस्थिरक्रांतिऋतस्थो
मेषवृषोसूर्यभोगविषयकोवसंतः·मिथुनकर्कौग्रीष्मः·सिंहकन्येवर्षाः·तुलावृश्चिकौशरत्·धनु
र्मकरौहेमंतः·कुंभमीनौशिशिरः·तेनचवसंतग्रीष्मपूर्वार्द्धंप्रथमपादः ग्रीष्मोत्तरार्द्धंवर्षाद्वितीय
पादः शरद्धेमंतपूर्वार्द्धंतृतीयपादः·हेमंतोत्तरार्द्धंशिशिरश्चतुर्थचरणः·मृगादिराशिद्वयभानुभो
गात्षड्ऋतवः स्फः शिशिरोवसंतइत्यादिनातुवसंतोत्तरार्द्धंग्रीष्मः प्रथमः·वर्षाशरत्पूर्वार्द्धंद्वितीयः·श
रदुत्तरार्द्धंहेमंततृतीयः शिशिरवसंतपूर्वार्द्धंचतुर्थः·मधुश्चमाधवश्चवासंतिकावृतूइत्यादिश्लोकापू

र्वमतंमेषवृषयोश्चैत्रवैशाखोक्तेर्ज्ञायः॰ नन्वनुक्तानंप्रकृतेसूर्याधिष्ठितराशिज्ञानाभावात्कथंस्यादत
आहचिह्नानीति॰ तेषांवसंताद्यतूनां॰ चिह्नानि॰ ज्ञापकानि॰ प्रतिदेशाजानि॰ देशंदेशंप्रतीतिप्रतिदेशांत
त्रोत्पन्नानिभिन्नानि॰ परस्परमतिरिक्तानि॰ असकृद्विलोकात्॰ अनेकवारसहवारदर्शनादित्यर्थः॰
ज्ञेयानि॰ तथाचसर्वदेशविषयाणामनुगतानामनुचिह्नानामभावान्मयातच्चिह्नानिनोक्तानि॰ प्रति
देशचिह्नकथनेतदानत्याद्दुरूपापत्तेरितिभावः॥१५॥ ॥ननुतर्हिभास्करादिभिः सिद्धांतशिरोम
णिपादावृतुचिह्नज्ञानार्थमृतवः कथंवर्णिताइत्यतः पद्याभ्यामाह॰ सहकारनवांकुरोष्मनीलांबुदवृंदो
पगामानिरंतरं॰ जलचंद्रकांतिनिर्मलत्वंनवसस्यकनकारिपुष्पसंघः॥१५॥ इत्यादिचिह्नानितुमध्य
देशस्वीकृतकाव्यकविभिर्निजोक्त्या॰ सुवर्णिताभास्करपूर्वविज्ञैर्वसंतमुख्याऋतवः॰ क्रमाच्चेति॰
पूर्वश्लोकस्तुचिह्नसंग्राहकः॰ तथाहि॰ आम्रवृक्षनवांकुरोवसंतचिह्नं॰ उष्माग्रीष्मचिह्नं॰ नील
मेघचयानांसमीपानवरतागमनंवर्षाचिह्नं॰ जलचंद्रकिरणायोरत्यंतनिर्मलत्वंशरच्चिह्नं॰ नूतन

सस्योत्पत्तिर्हेमंतचिह्नं॰ कांचनारिपुष्पचयोद्गमः शिशिरचिह्नं॰ मध्यदेशो॰ कुरुक्षेत्रप्रयागसंभलगर्गराटोप
रिगतसूत्रावृतमध्यदेशो॰ एवमादीनिचिह्नान्यंगीकृतकविभिः काव्येस्वकल्पितानि॰ विशेषणा॰ वसंतमुख्याः
वसंतोमुख्यः प्रधानंयेषांते॰ वसंतादयइत्यर्थः॰ ऋतवः॰ क्रमात्सुवर्णिताः॰ भास्करपूर्वविज्ञैः॰ भास्करादिभि
राचार्यैश्चः समुच्चये॰ तेरपितद्दृष्टातचिह्नानुरोधेनसिद्धांतग्रंथेमध्यदेशोपलक्षणतयावर्णिताइत्यर्थः॥१६॥ ॥
ननुवर्णितर्तुचिह्नानिसर्वभूमिसंबंधेनाह्मादेशविशेषणानीतितदनुक्तेरित्यतआह॰ काश्मीरदेशोनभ
वंतितेषामेतानिचिह्नानियतोत्रनित्यं॰ हिमाधिकत्वंनततोरसालप्रोष्मादिकंतत्रभवेत्कदापीति॰ तेषां॰ व
संताद्यतूनां॰ एतानि॰ वर्णनविषयकालिचिह्नानि॰ काश्मीरदेशो॰ उपलक्षणादुत्तरदेशो पश्चिमदेशो॰ नभव
ति॰ हेतुमाहयतइति॰ अत्र॰ काश्मीरादिदेशो॰ सदाहिमाधिक्यं॰ ततोहेतोः रसालाआम्रवृक्षाः॰ प्रकर्षेणो॰
ष्मा॰ इत्यादिकमुक्तंकदाचिदपि॰ तत्र॰ काश्मीरदेशादौनस्यात्॥१७॥ अथपंत्रवेधेनग्रहज्ञानंपद्याभ्या
माह॰ अंसपुष्पपितभानियथास्फनेमिगानिविध्यतेकिलयंत्रे॰ तत्रकीलकगतंग्रहबिंबंनेमिसौम्यय

DR BHAU DAJI MEMORIAL

मदिक्सुमनंते।।१८।।पश्येत्तदानीग्रहबिंबधिष्ण्यनेम्यंकयोर्मध्यगाभागमित्यो·भस्यध्रुवः खेचरतः प
रप्राक्स्थितस्य पुक्तोरहितोग्रहः स्यादिति·यथैतद्यंत्रनेमिस्थानि रेवतीपुष्यमघानक्षत्रयोगतारा बिं
बानि सर्वाणि दृग्वादृगंतरणानेमिस्थस्तस्तथा यंत्रग्रहबिंबाभिमुखकीलकभागघ्नेक्रांतिवृत्तानुका
रं यंत्रस्यात्·तन्नक्षत्राणांशराभावात्·नादृग्वस्थितयंत्रे··प्राकाशावस्थितंग्रहबिंबं·कीलकगतं·
समसूत्रसंबंधेनकीलांतर्भागस्थनेमितउत्तरदिक्स्थदक्षिणदिक्स्थवापश्येत्·तदानीं·ग्रहबिंबस
मसूत्रणानेमिचिह्नं·अश्विन्याद्यक्तनक्षत्राम्यतमसमसूत्रणानेमिचिह्नं·तयोरिष्टयोः·मध्यप्रदेशस्थ
भागसंख्यया·भस्य·अवधिप्रदेशसंबंधिनक्षत्रस्यग्रहासंश्लिष्टपूर्वस्थितस्य·ध्रुवोग्रहछायाधिकारा
क्तः क्रमेणयुक्तऋनोग्रहभागः स्यात्।।१७।। ।।ग्रहस्यशरज्ञानमाह·तदाग्रहस्थानगकीलदेशमूलां
तरंयत्त्रिगुणाहतंतत्·कीलप्रमाणेनहृतंफलस्यचापंशरः स्याद्ग्रहबिंबदिक्करति·तदा·क्रांतिवृत्ता
वस्थितयंत्रकाले·ग्रहस्थानगतोयः समसूत्रेणकीलप्रदेशः·कीलमूलंच·अनयोरंतरंयत्कील

३७६

स्थंतत्त्रिज्यागुणितं·कीलप्रमाणसंख्यया हृतं·कीलप्रमाणेनकीलस्थमंतरंतत्त्रिज्याकिमित्यनुपातेन
फलंशरज्या·तस्य धनुःशरोग्रहबिंबक्रांतिवृत्ताद्यस्मिन्भागेतद्दिक्कः स्यात्।।२०।। ।।ग्रहोन्नतांशज्ञान
माहग्रहबिंबयथानेम्यांस्यात्तथाश्वखलास्थले·ध्यतेस्मिन्भूखगांतोयेभागाः स्फग्रहजोन्नताइति·अस्मिं
श्चक्रयंत्रे·भूमिग्रहसंबंधिनेमिभागयोर्मध्यंशायंत्रस्थास्तेग्रहस्योन्नतांशाः·ग्रहाल्पज्योत्स्नयाकी
लछायाऽसंभवाद्ग्रहदर्शनेक्षेत्राभावाच्चसाक्षादुक्ताइतिभावः।।२१।। ।।रात्रिगतज्ञानंपद्याभ्यामाहप्रागु
क्तरीत्याग्रहजस्फुटापक्रमादिनारवेर्दिनस्ययातं·साध्यंततः संस्कृतपूर्वदृष्टिग्रहाद्दिलग्नंरसभाद्यभा
नोः।।२२दिनांतजात्पूर्वदृष्टकालोनाक्षत्रकोरात्रिगतोभवेत्सः तात्कालिकात्षड्युतार्कतोयः कालः
पुनः सावनएवसूक्ष्मइति·प्रागुक्तरीत्या·त्रिज्याक्षकर्णोन्नतभागभोगीत्यादिसूर्यकालानयनविधि
ना·ग्रहाज्जातःस्फुटःशरसंस्कृतोयोपमस्तदाक्षपकरणेनग्रहदिन स्यगतंसाध्यं·यथा·स्पष्टक्रांत्याच
रज्यासाध्या·तथामध्यांत्या·अत्रस्पष्टक्रांतिदिशागोलज्ञानंननुचलांशासंस्कृतग्रहगोलो·स्पष्टक्रांतिस्तद

संबंधात्· इष्टांसाचत्रिज्यासकरोत्पादिना· प्राभ्यांग्रहस्यनतकालः· एतदूनदिनार्द्धमुन्नतकालः· पूर्वकपालेउन्नत
कालएवदिनयातः· अपरकपालेउन्नतकालोनदिनेदिनयातकालइति· ततः· तत्कालात्· संस्कृतंपूर्वदृक्
र्मयस्यतादृशाद्गुहाच्चलग्नंसाध्यं· दिनांतकालिकात्सषड्राशिसूर्यात्· साधितलग्नाच्चपूर्ववत्· ग्रहछाया
धिकारा क्रप्रकारेण· इष्टकालः साध्यः सइष्टकालोनाक्षत्रमानात्मकोरात्रिगतः स्यात्· सावनमाने
नाहतात्कालिकादिति· आगतनाक्षत्रकालचालितादिनांतकालिकसषड्सूर्यात्· साधितलग्नाच्च· द्वितीय
वारंयः कालः ससूक्ष्मः सावनः एवकारादसकृन्निरासः॥२३॥ ॥अथोक्तरीतिंसहेतुकांनक्षत्रेष्वतिदिशंस्तु
र्ययंत्रमाह· उक्तंसदानेवंभवेद्यतोतः प्रोक्तप्रकाराद्भवशात्सदेदं· रात्रेर्गतंबोध्यमथास्यपादस्तुर्यंप्रसिद्धंसक
लावबुद्धमिति· रात्राविदमुक्तंग्रहबिंबवेधाद्रात्रिगतज्ञानंयतः कारणात्सदानेवमवेत्· ग्रहाणांक्षितिजार्थे
स्थत्वाभावेनदृसंभवात्· अतः कारणात्· प्रोक्तरीतेर्नक्षत्रबिंबवशादिदंरात्रेर्गतंसदाज्ञेयं· नक्षत्रवशादप्युक्त
रीत्यारात्रिगतज्ञानंस्यात्· तेनोक्तशराभाववन्नक्षत्राणाम धः स्थत्वेक्रांतिवृत्तावस्थानस्ययंत्रेणाज्ञाना

३६६

उक्तरात्रिगतानयनासंभवेपिनक्षतिरितिभावः तुर्ययंत्रस्वरूपमाहअथेति· अस्य· चक्रयंत्रस्य· चतुर्थांश
स्तुर्ययंत्रं· तुर्यांशत्वात्· तत्रकेंद्रकोणासूक्ष्मंछिद्रंकृत्वाकीलंनिवेश्यतत्रलंबसूत्रंगुरुतराग्रंनिबंधयेत्·
तत्रोर्ध्वाधरव्यासार्द्धरेखाकाशरेखा· परिधिकोणास्वाकाशसंज्ञः· तिर्यग्व्यासार्द्धरेखाक्षितिजरेखा·
तत्परिधिकोणाःक्षितिजसंज्ञः· आकाशरेखापरिकोणपार्श्वयोश्चतुरस्रौकीलौसछिद्रौकार्यौ· परिधि
भागेकुजरेखमध्येनवसंख्याअंकाः· कीलछिद्रयोर्युगपदर्कतेजः प्रविशतितथास्मिन्यंत्रेधःतलंबसूत्रं
परिध्यंशेयत्रस्थिरंभवतितत्क्षितिजमध्यपरिधिप्रदेशभागाउन्नतांशाः· तत्रमध्यनतांशास्तेभ्यउक्त
रीत्यादिनगतशेषानयनमितीरंकपमत्रनोक्तमित्यतआह प्रसिद्धमिति· तुर्ययंत्रेप्रसिद्धमस्ति· अतएव
तद्रीतिर्नोक्तास्वतोवधेया· एतस्ययंत्रस्यचक्रयंत्रांशत्वज्ञापनार्थमतउद्दिष्टं· ननुतथाप्यतदनुक्तंकथंज्ञे
यमतआह सकलावबुद्धमिति· कलावद्भिर्गोलयुक्तिज्ञैर्ज्ञातं· एतच्चक्रांशास्वतोज्ञेयमतउपेक्षितमितिभा
वः॥२४॥ ॥एतदेवसहेतुकंस्पष्टयति· परिनिवेशभेदेर्यत्सर्वंतुर्यान्निरूपितं· यंत्रचिंतामणौस्पष्टंत

स्मात्तन्नोदितंमयेति· यंत्रकेंद्रप्रोतकीलकसंवेशितकल्पितपद्धाः यंत्रेसंनिवेशाः स्थापनानि· तेषांभेदैस्तूर्या
ख्यादस्माद्यंत्रात्· यत्· ग्रहगणितजातं· यंत्रचिंतामणाग्रंथेनिरूपितंत सर्वमतिस्फुटं· तस्माद्धेतोस्तत्· तु
र्ययंत्रप्रकारजातं· ग्रहगणितपदार्थज्ञानंमयास्मिन्नाथेनोक्तं· तथापितद्रूपोपिचमत्कारकारित्वात्सक्षपे
णासोपपत्तिकतयाव्याख्यायते· यंत्रचक्रदलार्द्धमत्रगगनकेंद्रादधस्तात्कुजंतिर्यग्भासदलेनकेंद्रकुजयो
रंतःक्षितिकल्पयेत्· नेम्यांखांकलवान्कुजात्तिपिमितानाडीखतश्चांकयेज्जीवालंबवदंबरक्रममितास्तत्सां
तरालाःसिताषिति॥ तुर्ययंत्रेकेंद्रकोणादधःकोणखं· तद्रेखापिभासार्द्धतत्संज्ञा· केंद्राद्भासार्द्धनांतरेण
तिर्यक्कोणक्षितिजं· केंद्रकुजांतर्गताभासार्द्धरेखाभूनिसंज्ञा· कुजस्थानात्परिधिभागःप्राकाशपर्य
तंनवतिर्विभागाःसमाः· प्राकाशात्क्षितिजपर्यंतंपंचदशघटिकाःसमाःभूमिमारभ्यनेमिपर्यंत
मज्जीवारेखाकाशरेखाकाराज्या· एवंयंत्रेत्रिंशज्जीवाःसमांतरालाःसमाःज्यांतरभागोगुलं· प्रव
यवास्तत्सदृशाकल्पाः॥१॥ ज्यकाषादशीज्यांतरा लांगुलांकातदक्षप्रभाग्रस्थकेंद्रावलंबात्· प

३७८

लश्चाकुजंचानभोलंबभागास्तषोरुक्रमज्येक्रमज्येचवेद्ये॥२॥ क्षितिजस्थानादष्टादशीज्यारेखा
प्रोक्तांगुलसंख्याभिरंकितासार्द्धसप्तविंशत्संगुलास्यात्· तस्यांभूस्थानादक्षप्रभाग्रस्थितकेंद्रप्रोता
वलंबसूत्रंनेमिपरिधौस्वमार्गेणायत्रलग्नंतत्स्थानमारभ्यक्षितिजपर्यंतमंशाःपलांशाः· प्राका
शपर्यंतमंशालंबांशाःपलांशालंबांशायोः प्रत्येकमुक्रमज्येक्रमज्येचज्ञेये· तथाहि· क्षितिजादंशा
दत्वातत्समसूत्रेणभूमोयत्स्थानंतस्मात्क्षितिजपर्यंतंभूरेखैकदेशप्रमाणमुक्रमज्या· एवमाका
शादिष्टांशान्दत्वातत्समसूत्रेणभूमोयत्स्थानंतदारभ्यकेंद्रपर्यंतंभूरेखैकदेशप्रमाणंक्रमज्या· इ
दंचभूरेखायांज्यांकनादंगुलांकनस्यस्वतःसिद्धत्वाज्ज्यामानज्ञानार्थमुक्तमन्यथास्वरूपज्ञानेकिंता
ज्याएवक्रमज्या· ताःप्रत्येकमंगुलांकितागोरवं· ज्यांतरालेज्यारेखाभावाच्चतन्मानासिद्धेः· एवमाका
शरेखायाअंगुलानंकनादाकाशादिष्टांशान्दत्वोक्रमज्याज्ञानासिद्धिः· अष्टादशज्यायाग्रहणोके
द्राद्द्वादशांगुलान्यवशिष्टानिशंकुःकोटिः· अष्टादशज्यायामक्षभांगुलानिभुजः केंद्रालंबसूत्रेपलभा

ग्रस्थानपर्यंतमक्षकर्णाः कर्णाग्रतदनुरोधेनैवलंबलंबसूत्रसक्तनेमिप्रदेशापर्यंतं केंद्रादवलंबसू
त्रेणासाद्य त्रिज्याकर्णाः कर्णाग्रसमसूत्रेभूरेखापर्यंतमक्षज्याभुजः अक्षज्यामूलमारभ्य केंद्रप
र्यंतं भूरेखालंबज्यपतिक्षेत्रासन्नेः परिधौ लंबसूत्रस्थानात्कुजरेखावधौ अक्षलंबांशो यंत्रप्रत्यक्षावे
तद्दृपरीक्षेन सिद्धांतसुंदरे पलमानयनमुक्तं तद्यथा च मध्याह्नेपमनतभागसंस्कृतिर्याम्यस्तास्याप
ललवसंमितिस्तदग्रे पदीस्थग्रवसुग्रहिसंमितज्यकायाग्रामूलं निजविषये पलप्रभास्यादिति ॥२
॥ ॥सपंचांशसूर्यांगुलैः क्रांतिवृत्तं न्यसेत्केंद्रतस्तद्भुजाग्रस्थपद्मोः पुतिज्याग्रतोग्रे पमांशास्तुप
दीरेखांकाद्धतास्मूनयालंबमोर्व्या ॥३॥ सपंचांशद्वादशांगुलैर्मासार्द्धात्मकैः केंद्रस्थानमारभ्या
क्रांतिकपजीवं वृत्ते केंद्रास्वरूपं रेखादिनांकयेत् एतद्यंत्रत्रिज्याप्रमाणेन परमक्रांतिज्याया १२।
११।२२ एतन्मितत्वे पि स्थूलांगीकारेणासपंचांशार्कत्वेन लाघवार्थं ग्रहणात् आकाशाद्भुजांशान्रत्वा
तदग्रे केंद्रतः स्थापितपदीतद्वृत्तयोर्यागस्थानात्समसूत्रेणाज्यानुकारेणापरिधिस्थानं ज्याग्रतस्मा

३७९

राकाशावध्यग्रिमभागाः क्रांतिसंज्ञाः अत्र भुजांशाग्रे पदीस्थापनेन त्रिज्याकर्णे भुजज्या भुजस्तदापरम
क्रांतिज्याकर्णे कदृस्मनुपातेन क्रांतिज्या पदीवृत्तयोर्यागस्थानावध्याकाशरेखातः सूत्ररूपा तद्भुजः क्रांतिज्या
ग्रसमसूत्रेणापरिधौ यत्स्थानं तस्मादाकाशावधिक्रांतिसंज्ञाः अतएव भुजाग्रपद्मोः परमक्रांतिज्यांकनेन
तदंकसमसूत्रेणैव क्रांतिसंज्ञावृत्तनिरपेक्षतयोक्ताः तद्यथा च सिद्धांतज्यापदिकायां प्रदर्याकेंद्रात्पदीदो
र्लंबाग्रे निधेया अर्ह २५ ज्ञी . वास्यग्रज्यकाग्रे तदीयाः क्रांतिसंज्ञाः स्फुटं लंबास्तेयदीयाइति पद्मोः पूर्वमनुक्त
स्तत्स्वरूपमाह पदीति त्रिभिरूनयालंबांशज्यया नवशतं भक्तं फलांगुलमितदीर्घा पदी अर्द्धांगुलविस्तृतामूलं
गुलविस्तारेणकुशराकारात्तत्र छिद्रं कार्यं यथा सा केंद्रकीलेप्रोता सती तन्मुखपार्श्वलंबसूत्रवद्भवति अत्रो
पपत्तिः मध्याह्नांकुरुन्मंडलांकनउत्तरगोले दक्षिणगोलेतन्मंडलांकुपतोयष्टिः कोटिः फज्याकर्णस्त
द्गोलतरपदं भुजदृस्पक्षक्षेत्रे फज्यायाः कलात्वात्तस्थाने त्रिज्यायाः सत्रत्वमतोयष्टिकोटी त्रिज्यातुल्यं
सूत्रं कर्णस्तदा त्रिज्यातुल्यपरमशंकोः कर्णादृष्टीष्टात्पापरमासेवपदी त्रिज्याकर्णे लंबज्या कोटि

स्तदाक्षज्याकर्णकेतिफलंयष्टिरित्यत्रगणितानपेक्षतयापट्टिकायांकेंद्राक्षज्यामितान्यंगुलानिदत्वातद
ग्रयंत्रेयत्स्थानंतत्समसूत्रेणभूमौयत्स्थानंतत्पर्यंतंकेंद्राद्दूरेखैकदेशोयष्टिः॥अथोक्तरीत्यात्रिज्यायाः
स्त्रिंशन्मितत्वात्तद्वर्गोनवशतंयष्टिभक्तंपरी॥तत्रलंबज्याघातस्यत्रिज्याभक्तस्ययष्टित्वाक्षज्यारूपो
गुणस्त्रिज्यामितोऽतस्तेनसमहरगुणानांशालंबज्या॥इयंक्षज्यात्रिज्यांतररूपक्रांतिक्रमज्यालंबज्याघा
तेनत्रिज्याभक्तेनहीनायष्टिः॥अत्रपरमांत्यांशिकपरीमानग्रहणेपियंत्ररीत्यामदोषालाघवाच्चतादृशा
क्रमज्यात्रिमिताऽतः॥यतःपरमक्रांतिज्या१२।१२॥अस्यावर्गः१५८।५०त्रिज्यावर्गाद्विशुद्धौ७५१।१०॥स्यमूलं२०।२५
त्रिज्यातःशुद्धंपरमक्रांतिक्रमज्या२।३५॥अत्रार्द्धाभ्यधिकावयवस्यैकाधिकत्वेनग्रहणस्यसांप्रदायिक
त्वात्॥ऊनालंबज्यायष्टिपतद्ग्राहेनफलस्यपरमांत्यांशिकत्वेनपरीमानत्वंयुक्तमेव॥३॥ ॥स्वषष्ठांशायु
क्तक्षभाग्रेनुकेंद्राज्यकाभजतोर्कापमांशास्तुपद्धां॥भुजाग्रस्थपद्धंकसक्तज्यकाग्रावधिस्याच्चरंतज्ज्यकाचां
गुलानि॥५॥केंद्राद्भूमौस्वषष्ठांशाधिकाक्षभास्थानेज्यकानुरोधेनसूत्रंज्यासंज्ञेयं॥द्वादशांशकोदयक्षभाभु

३८०

जस्तदापरमक्रांतिज्याकोटीकइत्यनुपातेनक्रांतिज्यायाःसपंचांशार्कमितत्वेनगुणाहरयोर्हरापवर्त्तनेनस्वष
ष्ठांशाधिकाक्षभायाःपरमकुज्यात्वात्॥क्षितिजात्सूर्यक्रांत्यंशाग्रस्थितपद्धांपूर्वावगतज्यकासूत्रंयत्रलग्नं
तत्रचिह्नंकार्यं॥क्षज्याकोटीत्रिज्याकर्णस्तदापरमकुज्याकोटीकइतिकेंद्रात्तादृक्पद्धापरमकुज्याग्रावगतज्या
संपातपर्यंतपरमचरज्या॥त्रिज्यापरिणतकुज्यायाश्चरज्यात्वात्॥अथाकाशात्सायनार्कभुजभागाग्रस्थि
तपद्धिस्थितपरमचरज्याचिह्नसक्तज्यानुकारेरेखाग्रपर्यंतमाकाशाद्दृष्टिकाश्चरंस्यात्॥तत्रांगुलानि
यानिसाचरज्या॥रातादृशापरीस्थत्रिज्याकर्णभुजज्याकाशारेखावधिभुजस्तदापरमचरज्याकर्णकइति
तच्चिह्नादाकाशारेखापर्यंतमिष्टचरज्या॥अतएवतद्दूरंशाग्राकाशात्तच्चिह्नज्याग्रइतिपूर्वोक्तंयुक्तं॥सिद्धांत
सुंदरेतु॥अक्षाभानिजखरसांशायुक्तदेयाप्राक्पद्धारविभुजभागसंगतायां॥तच्चिह्नस्थितेऋजुमौर्विकाग्रत
ःस्यादाकाशावधिचरनाडिकाप्रमाणमित्यनेनपरमकुज्यैवचरज्याऽतात्वरज्यातः॥कुज्यासाधनंतत्रैव
वैपरीत्येनोक्तं॥देयासाचरदलमौर्विकोक्तपद्धामाकाशादपमलवामसंस्थितायां॥तत्पद्धावनिविवरेव

DR BHAU DAJI

निज्यकास्यात्केंद्रात्स्वापमगुणगाज्यकाघ्नजीवेति॥५॥ ॥बहिःस्याच्चरखाघपट्टे भुजाग्रं रवेसायनांशैर्विलोमानु
लोमं पलांशापमांशैरुक्रमज्यायुतिः कोप्रदेयाकुजात्तज्ज्याकाग्रेकपट्टे॥५॥उत्तरगोलेऽग्राकाशाद्दृग्दिर्यत्रको
णाद्बहिर्भागे चरमितांशैरधिकेनेष्टांशेयः दक्षिणगोलेत्वाकाशाच्चरघटीषु चरागचिह्नमर्थसिद्धमेतद्दृस्प
माणकालज्ञानोपयुक्तं सायनांशैः सूर्यग्राकाशाद्दुक्रमक्रमगणितेभुजाग्रं स्यात् ग्रकाशास्थाने स्थिरक्रांति
वृत्ते मेषादिस्थतः पूर्वपदे नेष्टांशभागागणनार्थाव्यस्ताः क्षितिजाद्भागांकनस्य पर्वमुक्तेः यंत्रस्यैव पदत्वाद्वि
तीयपदे क्षितिजाक्रमेणभागाः पुनस्तृतीयपदे ग्राकाशाद्व्यस्ताश्चतुर्थपदे क्षितिजाक्रमेण भागस्थान
माकाशाद्भुजः क्षितिजाकोटिः ग्रयुग्मपदे यातमेष्यंतु युग्मे भुग्मे भुजो बाहुहीनं त्रिभं कोटिरिष्टेः ग्र
स्तांशाक्रांतसंशायोर्यउक्रमज्यपतपीर्यागमितांगुलानि कुजस्थानमारभ्य भूरेखायां देयानि तच्चिह्नसम
सूत्ररूपज्याकारे रेखाग्रपरिधौ केंद्रात्परीयंत्रलगतितदवधिपट्टांदिनपट्टे ज्ञेया क्रांतक्रमज्याहीन
लंबज्यायायष्टित्वप्रतिपादनालंबज्यायास्त्वक्षांशैरुक्रमज्यारूपभूरेखैकदेशादवशिष्टभूरेखैकदेशा ३८१

रूपत्वाद्भूमिरेखायां क्षितिजादक्षक्रांतसंशायोरुक्रमज्यायोगमितांगुलाग्रे केंद्राद्भूरेखैकदेशास्यमध्याद्भूय
ष्टित्वसिद्धेः तदग्रसमसूत्रेणानेमिस्थाने पट्टे निवेशयष्टिः कोटिर्ज्याकर्णापरिणतत्रिज्याकर्णाः समस
सूत्रे ज्याभुजदृग्पक्षसूत्रे क्रांतिबाणादिदं प्रसद्दं भिन्नमितिष्टपट्टे मध्याद्भूसूत्रालिका॥५॥ ॥केंद्रोर्ध्वरंध्रे
णायथार्कतेजः स्माज्जोर्ध्वरंध्रं प्रविशेत्तथैव यातुर्यकेंद्रादवलंबभागज्याहृज्ज्यकास्यान्नतसिंजिनीवा॥६॥केंद्र
स्थितोर्ध्वछिद्रेणसूर्यतेजः कुजस्थितोर्ध्वछिद्रं प्रविशेत्तथा यंत्रधरणीकीलवद्भूलंबसूत्रं नेमिस्थायत्रांशैर्लग्नं
तत्समसूत्ररेखाज्याकारानतज्या दृग्ज्यास्यात् लंबांशाकुजांतरे नतांशाः लंबांशाकाशांतरे उन्नतांशाः त
त्रयाग्रंगुलानि सोन्नतज्या॥६॥ ॥नतज्यकास्यद्दिनपट्टिकांकश्चरज्यया हीनयुतस्तु कार्यः तदंतनुस्पं
क्षितिमौर्विकाग्रं चराग्रतश्चोन्नतनाडिकाः स्फः॥७॥पूर्वोक्तनतज्यापूर्वस्यापि तद्दिनपट्टिकायां यत्रल
गतितत्रयच्चिह्नमितिप्रथमचरणार्थः यष्टिकोटित्रिज्यानुल्यसूत्रं कर्णस्तदोन्नतांशज्यारूपेष्टांशकुकोटि
कः कर्णइतीष्टांत्रिज्यापरिणतेष्टहृतिकर्णरूपोनतज्यकास्यद्दिनपट्टिकांकपर्यंते केंद्रात्पट्टैकदेशांक

र्णाउक्तः॰नतभागज्यामूलकेंद्रयोरंतरंभूरेखैकदेशाइष्टांशकुः कोटिः॰नतज्याकर्णयोगमारभ्यज्याखंडमाम्
लंनुजइष्टक्षक्षेत्रं॰इष्टांसाचिह्नंचरज्यया हीनयुतंगोलक्रमेणाकार्यं॰पद्यामिष्टांसाचिह्नादुत्तरगोले
चरज्यामितान्यंगुलानिकेंद्राभिमुखंदक्षिणगोलेपद्यग्राभिमुखंदत्वातदग्रेचिह्नंकार्यं॰तदवधिकें
द्रात्पद्यांसूत्रं॰गोलक्रमचरज्योनयुक्तेष्टांसायाः सूत्रत्वोक्तेः॰कुजस्थापितपद्यांसूत्रांतस्थानमित
भूरेखास्थानंतत्समसूत्रज्यारेखायाग्रग्रंनेम्यांयत्रतत्स्थानंपूर्वांकितनेमिस्थचरघघग्रस्थानाघ
ह्रदीमितंतदुन्नतघघः सूत्रमितज्यायाधनुरुन्मंडलादुन्नतघटिकाः॰अतः पद्यीकुजेस्थापितासूत्रस्य
ज्यामानत्वेनज्ञानार्थंभूरेखांगुलानांज्यामानत्वात्॰तत्समसूत्रेणाकाशात्परिधिस्थानंतद्धनुर्घटिका
त्मकमुन्नतमुन्मंडलात्॰आकाशस्थानस्यतद्रूपत्वात्॰तदादितः पंचदशाघघकनात्॰उन्मंडलादुन्नत
घटिकाउत्तरदक्षिणगोलक्रमेणाचरघटियुतोनोः स्वक्षितिजादुन्नतघटिकाः स्फः॰अतआकाशाच्चरघ
घयंतरेणोत्तरदक्षिणगोलक्रमाद्बहिरंतश्चक्षितिजस्थानंपूर्वमेवकृतमतस्तस्थानाद्धनुरंतस्थानंया ३८३

वदुन्नतघघः॥७॥ ॥तदग्रंनतानाडिकाः स्माजतः स्फर्विलोमाच्चतज्ज्याचरज्योनयुक्ता॰घपघास्तदंकेनस
क्तज्यकाग्रेरविंकल्पयेच्छंकुभागाः खमर्कात्॥८ सूत्रज्याग्रस्थानंकुजाघह्रदीमितंनतघघः॰दिनार्द्धेउन्न
तघघूनेनतघटीत्वात्॰अथैतद्रूपरीत्यानतकालाद्रागज्ञानं॰नतकालस्यज्याव्यस्ता॰कुजान्नतघटीर्द
त्वापरिधौयत्स्थानंतदवधिकुजपर्यंतंनतोक्रमज्या॰केंद्रपर्यंतसूत्रंनतोक्रमज्यास्थानंचरज्यया
हीनमुत्तरगोलेदक्षिणगोलेयुतंतदग्रपर्यंतंकेंद्राद्भूरेखायामिष्टांसा॰सूत्रेचरज्यायुतोनागोलक्रमेणासि
द्धं॰क्षितिजानीतपद्यांयत्रभूरेखास्थेष्टांसाचिह्नंभवति॰तत्परीस्थचिह्नंदिनपद्यनुकारायाः पद्यायंत्रेयत्र
सक्तंतज्ज्याग्रेपरिधौरविस्थानंकल्पयेत्॰सूर्यबिंबवधनलंबसूत्रंतत्रपतितीसर्पः॰सूर्यस्थानमारभ्यसा
वधिशंकुभागाः शंकुरुन्नतलवज्यकेस्फुटः॥८॥ ॥भास्वज्जीवास्पष्टांतिपलगांपरिकांयत्रकेंद्राच्छदस्ता
वाग्रवर्तिवियतश्चापमांशज्यकाग्रा॰छिन्नापद्यारविनिहितयाष्टदशीयत्रजीवातस्माद्भमिंघतिरभि
मताकेंद्रमिष्टाक्रांतिः स्यात्॥७ सूर्यज्या॰प्राग्युक्तनतज्या॰कुजास्पलांशांतरपरिधिस्थानगतांपदीयत्र

स्पष्टातत्समाणांकेंद्रात्पदीस्थानमिष्टहृतिः स्यात्· भूमौ केंद्रान्नतज्यामूलपर्यंतं शंकुः कोटिः· पद्मवधिज्या
खंडं शंकुतलं भुजोत्क्रांतिरुक्तरूपा कर्णः· प्राकाशादपमांशांतरेणायाज्यासापूर्वपदीयंत्रस्पष्टाक्षितः
स्थानपर्यंतं केंद्रात्पद्मामग्रास्यात्· पदीस्थ्नतादृशस्थानादाकाशारेखापर्यंतमृजुसूत्रस्य क्रांतिज्यात्वा
त्· केंद्रादाकाशारेखायां क्रांतिज्यामूलावधिकुज्यात्वा कर्णो कोटिभुजरेखक्षेत्रे· सूर्यस्थानगतयापद्मा शं
कुः कोटिर्नतज्या भुजस्त्रिज्या कर्णइति छायाक्षेत्रोपजीव्यया षादृशीज्यायास्मिन्नागे स्पष्टातत्स्थानाद्ध
रेखावधिज्या खंडं छायातात्कालिकी· केंद्रावधितुपद्मामिष्टकर्णो भूमौ दृशांगुलानि शंकुरभिभुजकर्णा
कोटिभिर्लघुछायाक्षेत्रे॥७॥ ॥क्रांत्यग्रज्या स्पष्टातिनभसश्चाक्षभागाग्रपदीयस्मिन्केंद्रादृवनिभुवि
यार्सिजिनीतत्समायां· सौम्ये गोले समवलपगे सापतंगे नतज्या सूर्याग्रे स्याः कपितवदनः शंकुभाक
र्णनाद्यः॥१०॥ प्राकाशाक्रांत्यंशांतरेणापरिध्यग्रे याज्या सा क्रांत्यग्रज्या· सा· प्राकाशादक्षांशाग्रगात
पदीयंत्रतत्पदीस्थानंभ्वाकारायां पद्मा· केंद्राद्भूमौ यस्मिन्प्रदेशे भवति· तद्भूप्रदेशे याज्या सोत्तरगोले

समवृत्तगते केंद्रे सति· नतांशज्या· अस्या· नतज्यायाः· अग्रस्थपरिधिभागे सूर्यस्थानं लंबपातस्थानमित्य
र्थः· अतः पूर्वोक्तरीत्या छायातत्कर्णाद्यघः स्यः· अत्रोपपत्तिः· प्राकाशादक्षांशांतरे पदीसंवेशक्षज्यालंबज्याभ्यां
भुजकोटिभ्यामक्षक्षेत्रं प्रसक्तं· अस्यां पद्मामाकाशाक्रांत्यंशाग्रस्थज्यायंत्रस्पष्टातितदवधिपद्मा केंद्रात्सम
शंकुः क्रांतिज्यायाभुजत्वाद्दृक्षज्याभुजप्रमाणेन कर्णः स्यात्· क्रांतिज्यामूलकेंद्रयोरंतरमाकाशारेखायां कु
ज्या नतहृतेस्तत्कोटित्वाच्च दक्षिणगोले तदसंभवः· पदीस्थसमशंकोर्भागज्ञानाय भूरेखाकारा पदीकृता·
तस्यां समशंकुग्रस्पष्टज्या· तच्छंकुर्नतज्या· तदग्रे समवृत्तस्थसूर्यवेधसिद्ध्यर्थं त्रैलंबपातः॥१०॥ ॥स
मनरगतपद्मा स्वापमज्यास्पष्टांकोघ्नदलनतगुणाग्रक्रांतिमध्येप्यवाक्षः· पलगुणायुतजीवाग्रे पमः शंकु
पद्मामुतनतपलभागे कांतरं भेदसाम्यं॥११॥ समंडलस्थे रवौ नतज्याग्रे पदीसमशंकुगतपदी· स्वापमा
ग्रज्या· अनयोर्युतिचिह्नावधिकेंद्रतः पद्मामक्षज्या· एतदुपपत्तिस्तु यथाकाशादक्षांशाग्रपद्मापूर्वश्लो
के समशंकुर्ज्ञातस्तथा· समशंकुपद्माः क्रांत्यग्रज्यायोगेन पूर्वरीत्याक्षज्या· तद्भुजरक्षांशाः· अथ समम

उलरयभावेतुमध्याद्धनतांशज्याग्रंक्षितिजस्थनात्तत्तएवक्रांत्यंशाग्रं·तयोरंतरालेक्षांशाः·भिन्नदिक्केतुन
तांशाग्रंक्षितिजाद्दिर्यथाकाशाच्चरंबदिक्केनतयोरग्रयोर्मध्ययोगेनाक्षांशाः·समशंकुपद्धांकेंद्रादस्
ज्यादत्वाचिद्धृतसक्तज्याग्रंप्राकाशात्तमपमः·समवृत्तस्थितिसभावेतुनतांशपलांशायोभिन्नसमदिक्के
योगांतरक्रांतिः·स्पष्टोपपत्तिः॥११॥ ॥तरपमगुणमंडलेर्कपद्धागगनमिनः प्रथमषष्ठशुद्धः·सभव
लयदलोपचक्रशुद्धोभवतिपदेद्वयनांशकैश्चहीनः॥१२॥प्राकाशाक्रांत्यंशाग्रेयाज्यातस्याःक्रांतिवृत्ते
यत्रसंपातस्तन्मार्गेणार्केंद्रासदीसंनिवेशसतिसार्कपद्दी·तस्याःसकाशादाकाशावधिभागाभुजभागाः प्र
थमपदेर्कः·द्वितीयादिपदेषुषड्भशुद्धः षड्युतोद्वादशराशिशुद्धः सायनांशार्कः·उपपत्तिः·क्रांत्यक्षेवैपरीत्येन
सुगमा॥१२॥ ॥जिनलवज्यकयाचरकर्मणाप्रतिग्रहंघटिकाः स्वचरानकाः·स्वगुणात्तस्त्रिग्रहादनुपा
तिताः स्फुरदयानिजपूर्वविशोधिताः॥१३॥ ॥कुजाच्चतुर्विंशांशाग्रेयाज्यातयाचरक्रियया प्रतिराशो
याः घटिकाः·प्रथमर्षः कुजाच्चतुर्विंशांशज्यायांकुलादकादिराशिक्रांत्यंशाग्रेपदीस्थापनेनयत्पदीस्था

नविद्धमाकाशादेकराशमारिभुजाग्रस्थापितपद्धांयज्जीवयाप्तशतितज्ज्याग्रपरिधिस्थानादाकाशपर्यंतंयाघ
टिकामेषादिराशित्रयाणांभवंति·नास्त्रिंशतः शुद्धाः एषक·राशिद्वयागतघट्यस्त्रिंशतजुनाश्चतुर्णांराशी
नांघटिकाएकराशिघटिकास्त्रिंशतऊनाः पंचराशीनांघटिकाःशून्यघटनास्त्रिंशत्षड्राशीनांघटिकाः·राशि
त्रयघटिकानशोध्याइतिध्येयं·अतएवराशित्रयानंतरंचतुरादिनांराशीनांभवंति·एताघटिकाः षड्भानस्थाः
स्वस्वराशिजचरघटीभिः स्वदेशजाभिरूनाः·यथा·एकादिराशित्रयाणांचरघटीभिः पूर्वागतास्त्रयोहीनास्तत्र
चतुरादीनांघटिकाः·स्वचरैः·एकशून्यराशिचरैरूनाः·एताः षट्·निजपूर्वेणशोधिताः प्रथमास्तनिजपूर्वत्वाभावा
यथास्थिताः प्रथमोनाद्वितीयाद्वितीयोनात्तृतीयाइत्यादिमेषादिषणामुदयाः स्वदेशोस्फः·अत्रोपपत्तिः·गो
लेमिथुनांतषज्याकोटिः परमक्रांतिज्याभुजस्त्रिज्याकर्णाइतिक्रांतिक्षेत्रंजिनांशज्यातोक्तंतथाप्रतिग्रहं
मित्यनेनकुजादेकद्वित्रिराशिक्रांतिभागाग्रगपद्धाक्रांतिज्याभुजस्तद्धज्याकोटिस्त्रिज्याकर्णाइतिक्रांतिक्षे
त्राणिफलानि·प्राभ्यांयदिस्वद्धज्याकोटौत्रिज्याकर्णस्तदामिथुनांतषज्यामितायांपरमक्रांतिज्यामूलकं

द्रांतररूपभूरेखैकदेशरूपकोटौकइत्यनुपातेनकेंद्राज्जिनज्यास्पष्टपरीक्षानमानंसिद्धं·ततश्चरकर्मणा
प्रतिग्रहमित्यनेनतच्चिह्नांकितपद्धाऽऽकाशादेकादिराशिभागाग्रसंनिवेशेनत्रिज्याकर्णाकादिरा
शिज्याभुजस्तरापूर्वज्ञातेपदीखंडकर्णाकइतिफलंतच्चिह्नाकाशारेखांतरमितं·तद्धनुस्तत्तच्चिह्नस्पष्टज्या
याऽऽप्राराकाशापर्यंतं·तत्रस्थघटिकाराशीनामुदयकालाः·यतःपूर्वानुपातयोरेकीकरणात्त्रिज्यया
नीशान्मेषादिजीवास्त्रिग्रहेघमौर्व्याक्षुण्णाकृताः स्वस्वदिनज्यया भाइतिद्वांतशिरोमणिफक्कमुपपद्यते·द्वि
तीयपदेपरगम्यस्यभुजत्वेनकोफरयाः कन्यांतस्थानादतस्तत्रप्रथमोदयः कन्यादिरूपसिंदांतभागे· द्वि
तीयः कर्कांतभागे·तृतीयोमिथुनांतभागे·अतोमेषादितः संकलितार्थसिंहांतोदयस्त्रिराशिघटीषुमुद्गः क
र्कांतोदयश्चापि·चतुर्णांपंचानामुदयकालाः·कन्यांतेकन्यांताच्छून्यकालस्त्रिराशुद्धस्त्रिराशिवर्षणांकालः
षड्राशिकालस्यत्रिराशिघटीमितत्वात्·स्वदेशोदयनिमित्तंनिरक्षोदयानामेषांस्वचरमूनं·यतउत्तरगोले
निरक्षक्षितिजात्स्वक्षितिजस्याधःस्थत्वं·तयोरंतरस्यचरत्वाच्च·एतेमेषादिसमुदायात्मकोदयाः प्रतिरा

३८५

स्फुटयज्ञानार्थंपूर्वबोदयोनाः॥१३॥ ॥षण्णमजाद्यैरुदयैःखरामैर्भांशैश्चयंत्रेतरपार्श्वकेवाः·षड्राशय
स्तेनुलिनोविलोमाःस्फुटस्तत्रभानोरयनांशयुक्तात्॥१४॥अभीष्टकालेमलवादियस्याद्दिनायनांशांतुतदिष्टल
ग्नं·भवेत्सकालोभिमतांतरालेयश्चायनांशाद्यपतंगतन्वोः॥१५॥षण्णमितिपूर्वश्लोकेन्वितं·यंत्रषष्ठ
भागेमेषादिभिर्भगणांशैः·उदयघटीभिस्त्रिराशिमिताभिःषड्राशयोवाः·एतएवयस्तास्तलातः·तत्रांकसा
रणयासायनांशासूर्याद्यः·कालस्तस्यपद्यघोपुक्तास्तादृशाद्यघपरियराशिभागास्तदयनांशानंलग्नं·सायनयो
सूर्यलग्नयोर्गृहीतकालयोरंतरेइष्टकालःसुगमोपपत्तिः॥१५॥ ॥अक्षपर्क्षेस्माज्जरंध्रेणविध्वाकेंद्रछिद्रेप्रो
क्तवत्तद्धयातं·साध्यंतत्याद्ध्रुवादस्तलग्नेनांतःकालेनोनितंरात्रियातं॥१६॥अक्षपर्क्षे·निःशारनक्षत्रं·सू
र्यवत्·केंद्रछिद्रेकुजछिद्रगतदृष्ट्याविध्वाप्राक्तरीत्यानक्षत्रध्रुवान्नक्षत्रदिनगतंसाध्यं·तत्·भध्रुवात्· अ
स्तलग्नेनसूर्यास्तकालिकेनसषड्सूर्येणपूर्वोक्तरीत्यांतरालकालस्तेनहीनंसत्·रात्रिगतंस्यात्·इदंचसू
र्याद्ध्रुवकस्यन्यूनत्वे·अधिकत्वेतुतदंतरालकालेनयुक्तंसद्रात्रिगतंस्यात्॥१६॥ ॥क्वचिदुतापपद्धिका

DR BHAU DAJI MORIA

नयुज्यते ज्यायाया दा॰ तदा प्रयुज्यते ज्यकानुकारि सूत्रसंगतिः ॥१७॥ ॥ गतापदिकाज्यानामसंलग्नत्वाद्यंत्रभागा
धिकत्वात् क्वचित् पदिस्थलविशेषज्यायायोगं यदा नापुयात् तदा ज्यकानुकानुकारिसूत्रसंबंधो युज्यते॰ पू
र्वं समसूत्रोक्तोक्तप्रायमेतत् ॥१७॥ ॥ खतः केंद्रं दृग्दिहनिहितपद्यास्वपरिधेर्लवा कोणाश्चांकपः प्रतिव
लयगर्भादिविसदः॰ फलं तत्स्पष्टग्रहाद्दिपदवधिमांशाद्रविविधमुदुः स्पष्टावन्यमदुचलफलाभ्यां स्फुटतराः
॥१८॥ प्राकाशाद्यंत्रपरिधौ ग्रहस्य मंदकेंद्रं शीघ्रकेंद्रं वा दत्वा॰ इह॰ तदग्रे स्थापितपद्यास्वपरिधेः केंद्रसं
बंधेन मंदशीघ्रान्यतरस्य॰ भागानां द्वादशांशांकपः॰ अस्मिंश्चिद्रे प्रतिवृत्तगर्भो ग्रहस्य॰ ज्ञेन॰ प्रतिवृत्तगा
र्भचिद्रेन॰ स्पष्टायाज्यातस्याग्रादाकाशावधिः फलकेंद्रवशान्मंदफलमंशात्मकं शीघ्रफलं वा॰ मंद
फलसंस्कारात् सूर्यचंद्रौ मुदुः स्पष्टग्रहाकेंद्रं कृत्वा तस्माद्दुक्करीस्फलं॰ तत्संस्कृतास्सर्वग्रहादिस्पस
कृत॰ स्पष्टास्तः॰ अन्ये॰ भौमादयः॰ मंदफलशीघ्रफलाभ्यां करणोक्तरीत्या मुदुः॰ स्फुटतराः स्फः॰ अ
त्रोपपत्तिः॰ नीचोच्चवृत्तव्यासार्द्धमंसफलज्या॰ तत्साधनायानुपातः यदि भांशापरिधौ त्रिंशान्मितात्रि

३८६

ज्याव्यासार्द्धं तदानीचोच्चवृत्तपरिधौ किमिति गुणा ३० हरो ३६० गुणो नापवर्त्य हरस्थाने द्वादशाग्रतः परि
धिनागद्वादशांशोस्मिन्यंत्रे स्फलज्या॰ त्रिज्याव्यासार्द्धकेंद्रदोर्ज्यातरांत्स्फलज्याव्यासार्द्धके ति फलं नी
चोच्चवृत्तदोर्ज्यात्मकमिदमेव पदिकायां परिधिभागद्वादशांशाचिद्रं कृत्वा पदीकेंद्राग्रे संस्थाप्य तदनुरू
पमनुपातं त्रिज्याकर्णे केंद्रदोर्ज्याभुजस्तदा परिधिभागद्वादशांशामितपदिप्रदेशविशेषात्मककर्णे
क इति पदीचिद्रादाकाशारेखावधिभुजरूपिणीष्टफलज्या॰ तद्धनुरिष्टफलमतो स्फलज्याचिद्रस्थष्टज्या
याग्रादाकाशावधिर्यंत्रांशस्तोफलांशाः॰ अत्र प्रतिवृत्तगर्भ इत्यनेन यंत्रक ॥ क्षावृत्तं तत्केंद्रभूगर्भस्त
स्मादंस्फलज्यांतरेण प्रतिवृत्तकेंद्रगर्भरूपं फलोपनीव्यमिस्फलं॰ स्पष्टाधिकारे मंदकर्णानुपाताकर
णेनासकृत्फलसाधनस्य प्रतिपादितत्वात् सूर्यचंद्रावसकृदिस्फलं युक्तमेव॰ भौमादयस्तदनुरोधादसकृ
त्साध्याः अप्यत्र शीघ्रकर्णानुपातासंभवात् तदनुरोधेनाप्यसकृत्परिवर्तनाधिक्यमात्रेणासाध्यावय॰
यावदविशेषे यत्किंचित्स्थूलतायाः अवश्यमपगमात् ॥१८॥ ॥ तिथ्यंकेशशिनिसितासितातिथिः

स्यात्तद्विस्पंचरतिसुधाकरस्तत्र यत्र · स्याद्योगोनिजदशाभागहीनतिथ्याहीनंतद्विगुणमिनस्तयोनभेच ॥१७॥
त्रौजलेदर्पणावाचंद्रप्रतिबिंबमवलोक्यतद्वत्रुरूपंवृत्तंविधायपंचदशाधावृत्तमासंविभज्यतेजः प्रांतेचिह्नंकुर्या
त् · शुक्लपक्षेतन्मिताः कृष्णेशेषमिताः तिथयोभुक्ताः सावयवास्तेयाः · तत्रदिनेचंद्रोदयशुक्लपक्षेरात्रौचंद्रोदयकृ
ष्णपक्षः · आकाशेचंद्रमायन्नक्षत्रस्थाद्दृश्यतेतद्दिनेनक्षत्रंज्ञेयं · नक्षत्रभ्रवकांतरणानक्षत्रांतरंज्ञात्वातद्दवबवाज्ञे
यः · किंत्वाकाशेनक्षत्रसंनिवेशस्यवैषम्यात्स्थूलं · तत् · सावयवंनक्षत्रंद्विगुणांस्वदशांशहीनयासावयवति
थ्याहीनंसयोगः स्यात् · तया · स्वदशांशहीनतिथ्या · हीननक्षत्रेर्कः · हीनंदिननक्षत्रंसूर्यनक्षत्रंस्यात् · अत्रोपप
त्तिः · तिथिः सूर्यचंद्रांतरेण · नक्षत्रंकेवलंचंद्रात् · योगोरविचंद्रयोगात् · अत्रद्विगुणाचंद्राद्रविचंद्रांतरंयावद्दिशो
ध्यतेतावद्रविचंद्रयोगोवशिष्यतेतोद्विगुणनक्षत्रात्तिथेरधिकायांयोगः सिद्धः · किंतुतिथिसाध्यनेकलानांहर
रोविंशत्यधिकासप्तशती · भयोगयोरष्टशती · अष्टशतीनिजदशांशोनाविंशत्यधिकासप्तशती स्यादि
तिहरस्याल्पत्वात्तिथिरधिकाजातास्यतेनिजदशांशभागहीनतिथ्याहीनंतदिति · रविचंद्रांतरंचंद्रोधाव

३८७

द्विशोध्यतेतावद्रविरवशिष्यते · अतश्चंद्रनक्षत्रंतिथ्यूनंसूर्यनक्षत्रंस्यात् · अत्रापिहरभेदात्स्वदशांशहीनतिथ्या
हीनंपूर्ववत् ॥१७॥ ॥मध्याह्नत्रिभहीनलग्नतपनेविन्यस्तपरीमितांतत्सूर्यांतरजीवयास्पष्टातियाजीवा
तदभ्यापमे · स्यान्नाड्यादिविलंबनंमुहुरदस्तस्मिन्नतांशापमोवेदभोवनतिः सपातसितगोजीवानवभांश
रः ॥२०॥ दशांतियत्त्रिभोनलग्नतनुल्यमर्कंप्रकल्प्यतस्माच्चरज्याक्रांतिफक्रमज्याचसाध्या · ततः परीकुजे
ष्टवाकुजस्थानाद्दक्षिणोत्तरगोले · दक्षिणगोलेनुकेंद्राभिमुखंचरज्यांगुलानिदत्वापट्टिकायांचिह्नंकृत्वासे
वपट्टीदिनपरीस्थानसमानेया · तत्रदक्षिणगोलेमध्यांतात्मकतच्चिह्नसमसूत्रज्यानुकारिरेखासूत्रं · उ
त्तरगोलेयंत्रवास्यस्थमध्यांतापट्टीस्थानचिह्नसमसूत्रज्यानुकारिरेखांतर्गतसूत्रंक्षितिजरेखातः परि
धिपर्यंतंयाज्यासात्त्रिभोनलग्नस्यफलनतज्या · तद्रंध्रंयंत्रपरिधौयत्रलग्नंतत्रमध्याह्नस्थानरूपंत्रि
भहीनलग्नसमसूर्यस्थानं · त्रिभोनलग्नसमेरवौचिह्नसतितत्रलंबसूत्रंपतिष्यतीतिभावः · अथतस्मि
न्मध्याह्नस्थानरूपेत्रिभोनलग्नात्मकसूर्यविन्यस्तपरीत्रिभोनलग्नसूर्यांतरांशज्यया · इतः · प्राप्तः · पद्मांकेंद्रा

ङ्गांगुलानि दत्वा चिह्नं कुर्यादित्यर्थः । तादृशापंक्तीतच्चिह्नस्थाने या जीवास्पृशति । तस्याः प्रग्रभागे परिधिप्रदे
शे भुजस्थाने प्रकल्प्य पूर्वरीत्या पंक्तीतत्र समानीय क्रांतिवृत्ते यत्र स्पृशति तत्र या जीवा तदग्रादाकाशपर्य
ंतं या पमस्तस्मिन्नंशादिके यद्रूपादि तल्लंबनं स्यात् । इदमसकृत्साध्यं । नतांशानां पूर्वरीत्या पमांशेभ्यो यान्यं
गुलानि ज्यात्मकोऽपमश्चतुर्गुणो नतिः कलाप्यास्यात् । सपातचंद्रभुजज्यानवगुणाकलात्मकः शरः । अत्रोप
पत्तिः । त्रिभोनलग्नसमेरवोलंबनाभावस्तस्माद्राशित्रयोनरेघटिकाचतुष्टयं परमलंबनं । तस्य भागाश्चतुर्वि
ंशतिस्तेषां जीवा परमक्रांतिज्यातुल्या भवेत्तत्त्रिज्यातुल्यया त्रिभोनलग्नार्कांतरज्यया परक्रांतिज्यातुल्या प
रमलंबनज्या लभ्यते तत्तदेष्टया क्रांतिफलं लंबनज्या । परमिदं दृङ्मंडलगतस्याकर्णरूपं जातं । तस्य क्रांतिवृ
त्तगतस्याकोटिरूपत्वं यदि त्रिज्यातुल्यया त्रिभोनलग्नोन्नतज्यया तत्तदेष्टया किमिति फलं स्पष्टलंबनज्या । त्रि
भोनलग्नार्कांतरज्यायाः परक्रांतिज्या त्रिभोनलग्नोन्नतज्या चतुर्गुणा त्रिज्यावर्गो हरः फलस्य ध्रुवं शानां
घटिकाः स्फुटलंबनं सिद्धं । अत्र त्रिभोनलग्नमध्योन्नतांशाज्याग्रं साधितं । तथाहि । मध्याह्नेनतनाडीनाम भा

३८८

वात्तदग्रं नतनाडिकादृष्ट्यादिना पूर्वोक्तेन यद्रविस्थानं तदाकाशात्त्रिभोनलग्नमध्योन्नतांशाग्रमेव भवति । तस्य
ज्या त्रिभोनलग्नमध्योन्नतज्या । अतस्तदग्रे पंक्तीसंस्थाप्य पूर्वोक्तलंबनानयनजातगुणाहराणां यथासमतास्या
त्तथानुपातद्वयं कृत्वा तदानीतं । तद्यथा । यदि त्रिज्याकर्णे उन्नतज्या भुजस्तदा त्रिभोनलग्नार्कांतरभुजज्या मितप
दे स्वचिह्नमानकर्णे कति यद्भुजरूपं फलभागं तत्तावदेव तज्जीवाग्रे पितिष्ठतीति तज्जीवाग्रे पुनः पंक्तीसंस्था
प्य त्रिज्याकर्णेनंतरानीतफलरूपो भुजस्तदा परमक्रांतिज्याकर्णे कदेति फलं क्रांतिवृत्तज्यारूपं लंबनं । त
त्र या जीवा तदग्रे पितावदेवांतरमस्तीति तज्जीवाग्रादाकाशपर्यंतं तद्धनुरंशेषु या घटिकास्ता एव लंबन
नाड्यः । नतकपपत्तिस्तु क्षितिजस्थे त्रिभोनलग्ने परमानतिकलाश्चतुर्गुणितपरमक्रांतिज्या ५८।५६ तुल्या
भवंति । स्वमध्यस्थे नतस्य भावः । मध्ये यदि त्रिज्यातुल्यया त्रिभोनलग्ननतज्यया चतुर्गुणितपरक्रांतिज्यातु
ल्याः परमानतिकलास्तदेष्टनतज्यया का इत्यत्र चतुर्गुणकस्य एव त्रैराशिकेन नतांशापमज्या सिद्धा । सा चतु
र्गुणा नतिकलाः । अमांतार्कमध्याह्नलग्नांतरांशास्थिता घटिकाक्रांतिचिह्नेन सक्रा । तदग्रज्यकाग्रे घ

ग्रेलंबनंस्यान्नतांशाः खलग्नेनतिस्त्रज्यकार्द्धमितिसिद्धांतसुंदरोक्तंस्थूलं·दृग्वृत्तलंबनांगीकारात्·पंचदशां
गुलपरमनतसंगीकाराच्चेतिध्येयं·अथशरोपपत्तिः·त्रिज्यातुल्यपासपातचंद्रदोर्ज्यापरमाःशरकलाःख
भमितास्तदेष्टयाकाइतिसपातचंद्रभुजज्यायागुणा२००हरो३०हरापवर्त्तनेनगुणास्थानेनवातोज्यानव
गुणाशरकलाइत्यपपन्नंसर्वं॥२०॥ ॥अथषष्ठ्यंशराशिकेविधीयमानेप्रमाणस्थानेयदित्रिज्याभवति
तदायंत्रादिष्टाफलसाधनमाहत्रिज्याप्रमाणेपतितेनुपातेकेंद्रात्तदिष्टावलयंविधेयं·ज्यावसलंतद्वलयेवलंबा
लंभाग्रगालंबगतेष्टयावा॥२१॥अनुपातेराशित्रयंभवति·तत्रादौप्रमाणं·मध्येप्रमाणाफलं·अंतेइष्टाअत्रप्रमा
णाफलस्यलभ्यमितिसंज्ञाकृता·अथयत्रकुत्रचिदनुपातेत्रिज्याप्रमाणंभवति·तत्रकेंद्रात्स्वाभीष्टामितांगुलभा
सार्द्धनवृत्तंकार्यं·अनंतरंलभ्यमितांगुलान्याकाशरेखायाः क्षितिरेखायावाज्यार्द्धवद्वात दग्रस्थापितात्केंद्रा
वलंबात्कृतवृत्तेज्यार्द्धवदिष्टाफलंस्यात्·आकाशक्षितिजरेखाभ्यामवलंबवृत्तयोगपर्यंतमंगुलात्मकार्द्धज्याभयत्रे
ष्टाफलमित्यर्थः·लंबगतेष्टयेति·अथवेष्टाग्रेस्थापितोवलंबोलभ्यांगुलकृतवृत्तयत्रलगतितत्रापितद्वदेष्टाफ

३८९

लंस्यात्·अत्रोपपत्तिः· यत्रानुपाते त्रिज्याप्रमाणंभवति·तत्रप्रमाणफलमिष्टयागुणितंत्रिज्यया भक्तंसदिष्टा
फलंभवति·तत्रेष्टयालभ्यनवावृत्तंकृत्वालभ्याग्रेइष्टाग्रेवापरीसंस्थाप्यानंतरजातगुणाहरयोः समतायप्यास्या
त्तपानुपातोयदित्रिज्याभ्यासार्द्धलभ्यतुल्येष्टातुल्यावा भुजज्यालभ्यतेतदेष्टाभ्यासार्द्धलभ्यभ्यासार्द्धवाकइ
तिलब्धतस्मिन्वृत्तेभुजज्यारूपमिष्टाफलमित्यपपन्नं॥२१॥ ॥अथयत्रानुपातेलभ्यमिष्टावात्रिज्याभव
तितदेष्टाफलसाधनमाहकेंद्रात्त्रिभज्यान्यसमक्षमाज्यासत्तप्रमाणाग्रगपरिकांकात्·केंद्रावधिस्यात्फल
मंगुलानिलभ्येष्टयोर्भासदलंयदिस्यात्॥२२लभ्येइष्टायांवात्रिज्यायदितदाकेंद्रमारभ्य·त्रिज्यातिरिक्त
लभ्येनेष्टयावा·ननुप्रमाणं·तुल्यभूरेखेकदेशस्तत्रयाज्यातस्यासत्तायाआकाशरेखायाः प्रमाणमि
तांगुलानिपरिधावर्द्धज्यावद्वात दग्रस्थापितपरिकातस्याश्चिद्रंतस्मात्केंद्रपर्यंतंपरिकायामंगु
लानीष्टाफलंस्यात्·अत्रोपपत्तिः·तत्रप्रथममिष्टांकेंद्राद्भ्रमोदत्वातत्रयाजीवातस्याआकाशरेखा
याश्चसर्वत्रेष्टातुल्यमेवांतरं·ततोलभ्यंत्रिज्यातुल्यमतआकाशात्प्रमाणाग्रेपरिधौपरीसंस्थापप

दिप्रमाणतुल्ये भुजे त्रिज्याकर्णास्तदेष्टतुल्यभुजेक इति लब्धमिष्टाग्रज्यापदीयोगपर्यंतं केंद्राकर्णरूपमिष्टाफ
लं॰ अथवा केंद्राद्भूमौ लब्धं दत्वा प्रमाणाग्रे पदीं संस्थाप्य यदि प्रमाणभुजे त्रिज्याकर्णास्तदा लब्धभुजेक इति
पूर्ववदेव गुणाहराभ्यां कर्णरूपमिष्टाफलमुत्पद्यते ॥२२॥ ॥ यदि त्रैराशिके त्रिज्यानाडीतदेष्टाफलसाध
नं वदंस्तूर्ययंत्रमुपसंहरति॰ लब्धं त्रिज्यापरिणतकृतं तत्त्रिभज्याप्रमाणात्त्रिज्याभावे फलमिहभवेदिष्टमेवं च
सर्वं॰ यस्मिन्यंत्रे गणितजनितं ज्ञायते तत्तु लीलागम्यं रम्यं रचितं तुर्यमाश्चर्यकारि ॥२३॥ यत्र त्रैराशिके त्रिज्या
भावस्तस्मिन् केंद्राद्भूमौ लब्धमितांगुलानि दत्वा तदग्रे याज्यारेखासाकाशास्त्रमाणमितांगुलाग्रस्थपदिकायां यत्र
लगति ततः केंद्रपर्यंतं पदीमार्गेणायत्कर्णरूपं तल्लब्धं त्रिज्यापरिणतकृतं तत्र भवति॰ अथाकाशात्कुजा
द्वा त्रिज्यापरिणतकृतलब्धमितांगुलानि ज्याद्वेदत्वा तदग्रे पदीं संस्थाप्य केंद्रात्पदीमार्गेणाष्टमितांगुलानि द
त्वा तच्छिद्राद्याकाशरेखावधिभूम्यवधिवाक्रमेणाष्टाफलं भवति॰ अत्रोपपत्तिः॰ यत्र प्रमाणलब्धेष्टासु त्रिज्या
भावस्तत्र यंत्रेनुपातः कर्तुं न शक्यते इति लब्धं त्रिज्यापरिणतं कृतं॰ तत्रानुपातः॰ यदीष्टप्रमाणेनातावल्लब्धं तदा

३८०

त्रिज्याप्रमाणे किं यदिति॰ रावं सति लब्धं त्रिज्यया गुणं प्रमाणेन भाज्यं॰ अत्र फलसाम्यं दृष्ट्वा केंद्राद्भूमौ लब्धं दत्वा
प्रमाणाग्रे पदीं च संस्थाप्यान्यथानुपातः कृतः यदीष्टप्रमाणतुल्ये भुजे त्रिज्याकर्णास्तदा लब्धतुल्ये भुजे क इ
ति फलं लब्धाग्रस्थज्यापदीयोगपर्यंतं केंद्राकर्णरूपं त्रिज्यापरिणतं लब्धं॰ तथान्यानुपातः॰ यदि त्रिज्याप्रमा
णात्तावल्लब्धं तदेष्टायां किमित्येवं सति लब्धमिष्टया गुणं॰ त्रिज्यया भाज्यं फलमिष्टाफलं भवति॰ अत्रापि
फलसाम्यं दृष्ट्वाग्रे पदीं संस्थाप्य तस्यां त्रिज्यापरिणतं लब्धं दत्वान्यथानुपातः कृतः॰ यदि त्रिज्याकर्णे इष्टा
तुल्ये भुजस्तदा त्रिज्यापरिणतलब्धतुल्ये कर्णे क इति फलमिष्टाग्रस्थज्यापदीयोगात्स्थितिपर्यंतमाकाशरे
खापर्यंतं वा भुजरूपमिष्टाफलमित्यपपन्नं ॥२३॥ ॥ तुर्यादेशाप्रसंगेन यंत्रचिंतामणिर्मया ॥ व्याख्यातो
निखिलोराम प्रसादात्प्रकृतं त्वथ ॥१॥ ॥ तत्र फलकयंत्रसिद्ध्यर्थं शिल्पक्रियामाह॰ कर्तव्यं चतुरस्रकं सुफ
लकं षड्गंसंख्यांगुलविस्तारेस्पर्शसांगकांगुलमितायामस्य नेम्यर्द्धके॰ आधारः श्लक्ष्णखलादिघटितो रेखा
चतस्रो वोपमास्वाधारात्स्पर्शमत्रिभागविगमेस्याः सात्रदीर्घा पुनरिति॰ काष्ठादिघटितमायतचतुरस्रं सुफ

MEMORIAL DR BHAU DAJI

लकं·सुपदास्त्रिगर्भकार्यं·तद्विस्तारमानमाह षड्गेति·विस्तारे षड्विंशदंगुलांकं कार्यं·अस्य दैर्घ्यमानं चक्रं यंत्रवद्धा
रणार्थं चाह अस्येति·षड्विंशदंगुलविस्तृतस्य द्वाषष्ठ्यंगुलप्रमितदैर्घ्यस्य फलकस्य नेम्यष्टस्थाने अल्पपर्यंखलादिघा
टितं आधारः कार्यः·स्वाधारात्·स्वस्य यंत्रस्याधारात्·सुष्ठ्वाधाराद्वा·लंबाकारा विस्तारमितारेखा कार्या·अस्याआ
धारे रेखायाः·आधारनेमिस्थानमारभ्य प्रथमत्रनीयांशांतस्थाने·अत्रे·फलके·पुनः सारेखा दीर्घा·यंत्रदैर्घ्याका
रात्तज्जी कार्या॥२६॥ ॥अस्यां क्रियामाह रेखायुतावत्र विदा विधेयं छिद्रं ततो कांगुलकैः सुवृत्तं·केंद्रे शलाका सरलाक्ष
संज्ञा क्षेप्या बहिः स्याच्चयपार्कमानेति·अत्र फलके·रेखयोः·लंबरेखादैर्घ्यरेखयोः·संपाते·विदा यंत्रज्ञेन·छिद्रं का
र्यं·ततः·छिद्ररूपकेंद्राद्द्वादशांगुलकैरभितः सुवृत्तं कार्यं·केंद्रे·शलाकात्तज्जी·बहिर्यंत्राद्बहिर्यथा द्वादशांगुला भव
ति तथा क्षेप्या क्षेप्या॥२७॥ ॥अक्षपट्टीप्रोतनमाह·स्थूलसरंध्रैकाग्रा रचिता पट्टीकृता प्रोता·देवांगुलाक्षसं
ज्ञे कार्या शिंशिपलायथा भ्रमतीति·काष्ठादिघटितपट्टीकृता·अस्थूलाः स्थूलरंध्रसहितमेकमग्रं यस्याः सा·देवांगुला·
त्रयस्त्रिंशदंगुलदीर्घा कृता·अक्षसंज्ञे तथा शिंशिपला प्रोता कार्या·यथा यंत्रफलके सर्वतः इष्टयानीयमाना भ्रमति

३५९

चरज्यारविभि ३

॥२८॥ ॥वृत्तेभगणांशा षष्टिघटीरंकेन पघ्यां चयष्टांकेन मेतद्यंत्रोपयुक्तां चरज्यामिति पद्याभ्यामाह वृत्तं च भांशैः
परिधौ तदंकं षष्ट्या घटीनामपचाक्षकर्णः·त्रिज्यागुणः सूर्यदिनज्यया प्रो यष्टिर्भवेत्तां सुषिरात्प्रदत्वा॥२९ पद्यां
सुचिह्नगणकेन कार्यं तत्रो विभक्ता·त्रिजीवया लब्धमिता चरज्या बोध्या त्रयंत्रे त्रिमकर्महेतुरिति·तत्सूर्वोक्तं वृत्तं
परिधिस्थाने द्वादशारात्रयंशैः समविभागानां कं·घटीनां षष्ट्या चांकं·षड्भागैरेका घटिकेति रीत्या·अनंतरं
तु स्वदेशाक्षकर्णस्त्रिज्यया गुणितः सूर्यक्रज्यया भक्तः फलं यष्टिः स्यात्·पद्यां पूर्वोक्तायां·सुषिरात्·छिद्र
मारभ्य·तां यष्टिं प्रकर्षेण विगणनपूर्वकं दत्वा तदग्रे यष्टिज्ञापकं चिह्नगणकेन कार्यं·ग्रंथोक्ता चरज्या द्वा
दशगुणिता·त्रिज्यया भक्ता·लब्धप्रमाणा·अस्मिन्फलके यंत्रे चरज्या·अस्मिन्क्रियानिमित्तकारणीभू
ता ज्ञेया॥३०॥ ॥कालज्ञानार्थं यंत्रे सूर्यस्थानज्ञानं भास्करोक्तमनुवदति·धार्यं तथा फलकयंत्रमिदं यथै
वं तत्पार्श्वयोर्लगनितुल्यमिनस्य तेजः·छायासजास्य शनितस्परिधौ यमांशं तत्रांशकैमतिमतात्तरणिः प्र
कल्प इति·यंत्रपार्श्वयोः·यस्मिन्भागे वृत्ताधं तस्मिन्भागे चेत्यर्थः·सूर्यबिंबस्य तेजः·यथा तुल्यलगतिः यं

त्रायामविस्तारधारायांसमसूत्रेणसूर्यबिंबंयथाभवतीत्यर्थः तथा एवकाराद्विलक्षणास्थितेर्निरासः इ
दं प्रतिपादितं फलकसंज्ञंयंत्रमाधारस्थंखलायांधार्यं तादृशावस्थितयंत्रस्थवृत्तपरिधौ यं प्रदेशाम
क्षीपाछायास्पर्शाति तस्मिन्प्रदेशेधीमतासूर्यस्थानंप्रकल्पं छायाग्रस्थसूर्यबिंबादुत्तरतस्तदग्रमेवसूर्यस्था
नंयुक्तमिनस्पष्टांशास्यसंदिग्धत्वाद्वास्तवसूर्यस्थानमनुक्तमितिधीमतेतिहेतुगर्भं॥३१॥ ॥कालज्ञान
माह अक्षप्रोतांरविलवगतांपट्टिकांन्यस्ययष्टेर्यत्राप्यंकोभवतिफलकेस्माद्दृग्याम्यगोले ऊर्ध्वाधोयच्च
रगुणमितंलंबवत्सूत्रमस्याग्रस्थग्रेखापरिधियुतिलंबांतरेनम्रनाघइति अक्षप्रोतांपट्टीसूर्यस्थानां
शास्पष्टांस्थापयित्वाफलकयंत्रे यस्मिन्प्रदेशेयष्टेश्चिह्नंस्यात् अस्मात्प्रदेशादुत्तरदक्षिणगोलयोः क्र
मेणाधोभागेधोभागेचरज्यामितलंबाकारसूत्ररेखसर्पः अस्यरेखारूपसूत्रस्याग्रभागस्पर्शिनीयं
त्रदेष्याकाररेखा वृत्तपरिधिः अनयोर्युति वृत्तस्यलंबरेखासक्तपरिधिप्रदेशाः अनयोर्मध्येवृत्तप
रिधेकदेशोस्थिताघट्यानतकालघट्यः स्फः॥३२॥ ॥अस्मिन्यंत्रेकालज्ञानेक्षछायाचिह्नस्थानज्ञानमा

३९२

१९२

हलंबादेयाविनतपट्टिकास्तज्ज्यकातश्चरज्याभ्यस्तादेयाभवतिचतदग्रेपरातत्रयाज्या धार्यापट्टीस्पर्शातिहि
यथातांज्यकांपट्टिचिह्नेपट्टीवृत्तेनिपततितदाक्षस्यपत्रप्रभात्रेति परिधौलंबरेखायाः सकाशान्नतघट्यो
देयास्तदग्रेयंत्रदेर्घ्यरेखायाः सकाशाच्चरज्या पूर्वोक्तात् व्यस्ता उदग्याम्यगोले अधजुर्ध्वलंबसूत्रवदेया
तदग्रे चरज्यांतस्थाने तत्र फलके या नतांशज्यापोऽपराज्या यंत्रदीर्घरेखाकारास्यात् तांज्यांपट्टी येपिचि
ह्नयथा हि निश्चयेनस्पष्टाभवतितथापट्टीधार्या सैवपट्टी वृत्तेयस्मिन्परिधिभागेलगति तदा ज्ञातनतकाले
अत्र पट्टीस्पष्टपरिधिभागेऽक्षस्यछायावत्रंपतति॥३३॥ ॥सप्रतिज्ञमेतदुपपत्तिकथनोपक्रमेचतुर
स्रकरणोपपत्तिंत्रिज्यांशंकोरभेदंचाह अत्रोपपत्तिश्चतुरस्रकार्यंसुवृत्ततोलाघवमस्तियस्मात् तस्मात्फला
खंचतुरस्रमुक्तमर्कैर्मितोनात्रिगुणोपिकल्प्यइति अत्र फलकयंत्रोपकल्पनप्रकारे उपपत्तिरुच्यते तत्र
यस्माच्चतुरस्रीकरणंवृत्तकरणाल्लघुभूतमस्ति तस्मात् फलकाख्ययंत्रंचतुरस्रमायतमुक्तं लाघवार्थंदृ
ग्गोलेशंकुस्त्रिज्याचकल्प्या॥३५॥ ॥विस्तारदेर्घ्ययोरुपपत्तिमाह अग्रेतोक्तरीत्यात्रिगुणात्रिमज्यावि

स्तारमर्कांगुलनुः यरांस्या· यतोरसांगांशामितांक्षदेशोसुरैर्मितातोस्यरसांगदैर्घ्यमिति·वक्ष्यमाणरीत्या·त्रि
गुणितत्रिज्या·षड्विंशात्·तदंगुलमितविस्तारमेतत्कृतं·यतोहेतोः षड्ष्यक्षांशादेशांगुलितविरामावधिभूते·
द्वादशांगुलशंकोः परमोत्यात्रयस्त्रिंशान्मिता·तथाहि·शंकोरिष्टहतेः कर्णत्वाद्द्वादशांगुलशंकोः फलकर्णस्य व
हृतिः··तेनषड्ष्यक्षांशादेशचतुर्विंशांशज्याकोटित्रिज्याकर्णस्तदाद्वादशांगुलशंकुकोटिकः कर्णइतिसा·द्वै
कोनत्रिंशात्२७।३० फज्याप्रमाणेनतत्फलकर्णतुल्येषड्हृतिस्तदात्रिज्याप्रमाणनकेतिपरमक्रांतिजघज्य
यापरमेष्टांत्यासप्तदशावयवाधिकद्वात्रिंशात्·त्रयस्त्रिंशात्संबंधादधिकग्रहणदोषाभावाच्चत्रयस्त्रि
शत्परमेष्टांत्येति··अतःकारणात्पट्टिकायास्तत्तुल्यायाः भ्रमणफलकदैर्घ्यंतद्द्विगुणमपेक्षितंततोस्यफल
कस्यषड्ष्टिमितंदैर्घ्यमुपपन्नं।।३५।। ।।आधारशृंखलोपपत्तिमाह·दृग्वृत्तसंस्थावदिदंयथास्यात्तथा
मनुष्यैस्तुयतोविधेयं··अतोस्यदैर्घ्यांचितनेमिमध्येध्यत्यर्थमाधारकशृंखलादिरिति·इदं·फलकयंत्रं·
दृग्वृत्तावस्थितिकंयथाभवतितथामनुष्यैर्यस्मात्कार्यमतोहेतोः··अस्य·फलकस्यदैर्घ्येण·दीर्घतया·अं ३९३

१२

चिता·स्पष्टा·यानेमितस्यामध्यभागे·ध्यत्यर्थं·धरणानिमित्तं··आधारमस्तकेशृंखलादिरुक्तः।।३६।। ।।तं
बादिपदीयष्टिदानांतकर्मणउपपत्तिं· यष्ट्यानयनोपपत्तिप्रतिज्ञांचेतिश्लोकचतुष्टयेनाह··आधारतोयंत्र
मिदंद्विखंडंरेखाकृतास्माद्वलंबरूपा··आग्रोक्तरीत्याध्यतितोत्रदेयाचरज्यकायापरमाभवेत्सा।।३७।।
त्रिज्यामितातोध्यतितोत्रयंत्रत्रिभागकदैर्घ्यमितासुरेखा·छायार्थमक्षस्यनिवेशनार्थंरेखायुतोछिद्र
मतोत्रवृत्तं।।३८।।त्रिभज्यपामंडलगोयतोर्कःकेंद्रेक्षकोर्कांगुलनाकृतोस्मिन्·वृत्तेभभागारविनुंगभागज्ञा
नार्थमंकाःखरसाश्चधघः।।३९।।घटीप्रबोधार्थमिहाक्षमूलेपरांसकासंमितपट्टिकातु·प्रोतात्रयष्टिः
सुषिरात्प्रदत्तातद्वासनापिस्फुटमुच्यतेतइति··आधारस्थानाते·इदं·फलकयंत्रं·द्विखंडंद्वेखंडेयस्यसेनाद
शंयस्माद्दस्माद्वलंबरूपारेखातद्वापिकाकृता·वक्ष्यमाणरीत्यायापरमाचरज्याभवेत्सा··अत्र·यंत्रे· त्रि
ज्यामिता·ध्यतितआधारादेया··अतोहेतोः··आधारादस्मिन्यंत्रत्रिभागेप्रथमे·दैर्घ्यमानारेखाकृता·अर्धां
शाद्वयंभिन्नमुपर्यकोंशोभिन्नइतिज्ञापिका·यंत्रेछायोत्सर्पमक्षनिवेशनमावश्यकं·तन्निमित्तं·रेखयो

र्लंबरेखादेर्ध्वाकाररेखयोः संपातछिद्रं अतोस्माच्छिद्रात् केंद्ररूपात् अस्मिन्यंत्रे ऊर्ध्वाधोंशाद्वयसंबंधिवृत्तं
त्रिज्याभासार्द्धेन गोलेसूर्यबिंबस्यवृत्तस्थत्वेनेतद्वृत्ते दृग्वृत्ताकारगतः समसूत्रेणसंबद्धः सूर्योयतोज्ञे
यः अतः केंद्रे प्रक्षेपाद्द्वादशांगुलशंकुर्यंत्रेकृतः रविसंबंधनोन्नतभागज्ञानार्थमस्मिन्कृतवृत्तद्वाद
शांशांशिभागाभ्रंकनीयाः घटीज्ञाननिमित्तं षष्टिर्घटयश्च दृग्यंत्रे शंकुरूपाक्षमूलषट्षिपलांशादेशीयप
रमांसामितपट्टिकाप्रोता गणितावधिदेशापर्यंतमेकयंत्रसिद्ध्यर्थं अत्र पट्टां छिद्राघटिः प्रदत्ता अतस्त
द्दानोक्तेः तद्वासना यष्टेरुपपत्तिः व्यक्तानिरूप्यते ॥५०॥ ॥प्रतिज्ञातांयष्ट्यानयनोपपत्तिमाह महाशंकु
कोटीयदेष्टाहतिः स्याद्युतिः कातदार्कांगुलेक्षश्रुतिः सा क्रमोर्व्यायदात्रिज्ययाकेत्यभीष्टांत्यकायष्टिसंज्ञा
स्वपद्यैकदेशोति उन्नतांशज्यारूपमहाशंकुकोटीयदेष्टाहतिः श्रुतिस्तद्द्वादशांगुलशंकुकोटीकेत्यनुपा
तोल्लेखादवगताश्रुतिरक्षकर्णएव ततोयदिक्ज्याप्रमाणेनेयंतर्हिस्त्रिज्याप्रमाणेनकेत्यनुपातोल्लेखाद
वगतेष्टांत्यापष्टिसंज्ञाषट्क्षांशादेशीयपरमयष्टिरूपपट्टांस्वदेशापरमयष्टेरंतर्भूतत्वात्तस्यांचेष्टांत्यारू ३९४

पयष्टेरंतर्गतत्वात्स्वपद्यैकदेशात्मिकातएवप्राक्पट्टांतदानमुक्तं ननुयष्टेरिष्टांत्यात्वात्परमयष्टेश्चपरमांत्यात्वे
नपट्टीपरमात्वदेशोपरमचरज्यायुतत्रिज्या एवंषट्क्षांशादेशोपिपरमचरज्यायास्त्रिज्यामितत्वात्त्रिप्रभा
धिकारोक्तरीत्यागोलस्थितत्वाच्चद्विगुणत्रिज्येतिप्रकृतेचतुर्विंशत्यंगुलापट्टीकर्णयुक्ता यष्ट्यानयनमपितद
न्तर्गतत्वेनयुक्तं नतक्रमतस्त्रयस्त्रिंशदंगुलापट्टीयष्ट्यानयनंचायुक्तमतएवसिद्धांतशिरोमणौषष्ट्यंगुल
व्यासमतश्चरंध्रादितिवृत्तमुक्ताग्रेसरंध्रातनुपट्टिकेकापष्ट्यंगुलादीर्घतयातप्तांकेतिप्रोक्तं गोलवासन
यासंगतइतिचेन्न तात्कालिकोन्नतांशज्यारूपमहाशंकोः कर्णस्यषष्टेस्त्रिज्यानुरोधेनेष्टांत्यायागोलसि
द्धत्वात्तज्जातीयत्वेनपरमेष्टांत्यायाः परमचरज्यायुतत्रिज्याया अपिगोलसिद्धत्वाद्द्विगुणात्रिज्यायाएवतद्द
शापरमेष्टांत्यात्वादुक्तयष्टेर्गोलसिद्धत्वाभावेपिगोलसिद्धेष्टांत्यायाअस्मिन्यंत्रेज्ञानार्थमनुपातावतारार्थमि
ष्टशंकुकल्पनसंबंधनेष्टांत्यायाः प्रमाणफलत्वेनसाधितायाउक्तविलक्षणायायंत्रोपयोगित्वात् अतए
वद्वादशांगुलशंकोर्नियतस्याक्षकर्णमितहृतेर्ध्वज्यानुपातेनेष्टांत्यायाश्चज्याभक्तत्रिज्यागुणिताक्षक

र्णमितत्वसिद्ध्यात्रि ज्यायाः शंकुतुल्यत्वेनचक्रविद्विगुणात्रिज्याधिकत्वावश्यंभावेपितदनुपातेनगोलसिद्धेष्टा
सायाः सिद्धौनक्षतिः अतएवचगोलसिद्धेतरत्वज्ञानायैवतादृशेष्टांसायायष्टिसंज्ञत्वंतत्परमायाश्चपट्टीसंज्ञत्वंसमु
चितं अन्यथायष्टेर्गोलसिद्धेष्टांसात्वाभ्यपगमेनपट्टीयष्टिशंकानुरोधेनोक्तक्रियायाः वक्ष्यमाणोपपत्तेश्चानुपपत्तेः
एतन्मयामरीचावप्यग्रेसरेश्चाननुपट्टिकेकार्यीत्यंगुलेतिवास्तवपाठसमर्थनेनषष्ठमितिपाठनिरासाच्च
विस्तरेणोपपादितमित्यलं॥५१॥ ॥अत्रोपयुक्तचरज्योपपत्तियंत्रधरणोपपत्तिंचाह· स्वत्रिज्ययायंचर
सिंजिनीस्यात्तदार्कमित्यात्रिभजीवयाका· फलंचरज्याफलकारमयंत्रेयंत्रेष्टतंदृग्वलयाकृतीदमिति· स्प
ष्टार्थं॥५२॥ ॥सूर्यस्थानोपपत्तिमाहसूर्योदयेकेंद्रगताक्षभाग्रमायामरेखागतमिष्टकाले· ततोधरेस्या
क्रमशोतएवछायाग्रमर्कोपरिदिक्स्थमर्कइति· यंत्रस्यदृग्वृत्ताकारधरणोनयंत्रस्थवृत्तंदृग्वृत्तंस्यात्तत्रायाम
रेखैकदेशस्यवृत्तांतर्गतस्यवृत्तव्यासत्वात्तस्यचक्षितिजवृत्तव्यासत्वात्सूर्योदयेउपलक्षणात्तदस्तेपिसम
सूत्रेणसूर्यबिंबकेंद्रमायामरेखाग्रेभवतीतिकेंद्रगताक्षस्यछायाग्रं· दीर्घरेखापरिधिसंपातस्थं· तदनं

३९५

तरं· उपलक्षणात्सूर्यास्तकालात्पूर्वं· इष्टकाले· उन्नतकालेसूर्यस्योर्ध्वस्थत्वेनाक्षस्यछायाग्रमायामरेखास्थाना
त्परिधावधोभवतीत्यन्तरोत्तरं· अतः· सूर्यछाययोर्विरुद्धदिक्स्थत्वात्· एवकरादयोरेकदिक्स्थत्वनिरासा
र्थः· सूर्यबिंबस्यसन्मुखदिग्यवस्थितंछायाग्रं· सूर्यसंज्ञकं· सूर्यस्थानाद्यथाकालज्ञानंतथैवछायायाद
पीतिद्वयोर्गतभेदात्तदोविसात्॥५३॥ ॥उन्नतोन्नतांशांकुज्ञानेयष्ट्यंसाज्ञानंसुलभमितिचाह· आया
मरेखारविचिद्रमध्यवृत्तस्थभागाः क्षितिजोन्नतांशाः· तेषांज्यकांशांकुरभीष्टदृग्यंसकाभवेद्यष्टिमितांत्यका
याइति· तेषांभागानामर्द्धज्या· व्यासार्द्धस्यद्वादशांगुलत्वात्तदंगुलप्रमाणसिद्धो· इष्टः शंकुः· एवमिष्टांसा· य
ष्टिमितद्वादशांगुलसंबद्धाभीष्टांसायाः सकाशादनुपातेनस्यादेव॥५४॥ ॥अनुपातेनेष्टांसानिर्दिशन्नाद्यनि
विष्टपट्टिकयासासिद्धेत्याह· द्वादशांगुलनरयष्टिकार्णायष्टिकाभवतितर्हिनरेकः· एवमिष्टनरजाभिमतांसासा
पिभाग्रगतपट्टिकयैवेति· एवं· पूर्वार्द्धोक्तानुपातोल्लेखादिष्टांकस्यन्नेष्टांसागणितेनभवति· तत्र· सा· गणित
हेतुभूता· विनागणितमसिद्धेत्यपिशब्दार्थः· छायाग्रस्थापितपट्टिकया· एवकाराद्गणितक्रियानिरासः· सि

Dr. BHAU DAJI

द्वाकृतेसर्पः॥४५॥ ॥एतदेवस्फुटयति॥यद्यंकलग्नफलकांशतएवदैर्घ्यरेखावधिर्विरचितासरलासुरेखा॥
सिद्धाविनागणितमत्रहिलाघवेनपरीस्थितानुपतनाडुपपत्तियुक्तेति॥भाग्रगपद्धायष्टिचिह्नस्पष्टफलके
कप्रदेशादेवदैर्घ्यरेखापर्यंतंसरलालंबवद्ज्वीसुष्ठुरेखा॥विनागणितक्रियां॥हि॥निश्चयेन॥अत्र॥फलके॥
लाघवक्रियया॥इष्टांत्यासिद्धाकृता॥नन्वनुपातसिद्धेष्टांत्यायाःपरीनिवेशात्कथंसिद्धिरित्यत॥आह॥परीति॥
परीसंनिवेशेनपद्धांपरिदृश्यमानतयास्थितादनुपातात्॥उपपत्तिसहिता॥पद्धाप्यनुपातएवोपपन्नइ
तिभावः॥४६॥ ॥परीस्थमनुपातंदर्शयति॥परीमूलादर्कसंख्यांगुलेषुपद्धांशोयोभाग॥गोमंडलेस्यात्॥
तस्मादूर्ध्वंदैर्घ्यरेखावधिश्चेष्टंकुर्यादुत्तरदेशांत्यकेवेति॥परीमूलमारभ्यद्वादशांगुलेषुपद्धायोभागःछाया
ग्रस्थःपरिधौस्यात्॥तस्मात्॥परीप्रदेशादुपरिदैर्घ्यरेखापर्यंतंमज्वीरेखाशंकुःस्यात्तदायष्टेरूर्ध्वंदैर्घ्य
रेखापर्यंतमज्वीरेखेष्टांत्यानाम्नेतिपरीस्थद्वादशांगुलशंकूर्ध्वंशंकुस्तदायष्ट्यूर्ध्वंकर्णएवार्थसिद्धोद्वा
दशांगुलशंकोर्यष्टिःकर्णस्तदेष्टशंकोकःकर्णइत्यनुपातपरिणतः॥४७॥ ॥गोलसिद्धनतकालोक्त

३९६

मज्यांदर्शयंस्तदुपयुक्तांगोलसिद्धांमध्यांत्यामाह॥मध्यांत्यकायामियमीप्सितांत्यांशोध्यावशेषंनतजोक्तम
ज्या॥तत्रापिगोलक्रमतश्चरज्याधोनात्रिभज्यादिनेमध्यजांत्येति॥इयं॥पूर्वागता॥तत्र॥नतोक्तमज्या
र्थं॥इष्टांत्यायाज्ञानान्मध्यांत्याज्ञानमावश्यकमन्यथातद्ज्ञानासंभवादित्यपिशब्दार्थः॥गोलक्रमतः॥
उत्तरदक्षिणगोलक्रमात्॥शेषंस्पष्टं॥५८॥ ॥मध्यांत्यायंत्रेदर्शयति॥अक्षाद्ऊर्ध्वमधोग्रंस्याच्चर
ज्यायाःक्रमादतः॥लंबरेखैकदेशोधोमध्यांत्यासात्रदृश्यतेइति॥अक्षात्॥यंत्रकीलस्थानमारभ्येत्य
र्थः॥उक्तगोलक्रमात्॥चरज्यायाअग्रं॥अग्रभागचिह्नं॥उपर्यधोवालंबरेखायांयत्रभवति॥अस्मात्प्र
देशात्॥अधः॥लंबरेखैकदेशः॥मध्यांत्या॥सा॥पूर्वोक्ता॥अत्र॥फलकयंत्रे॥प्रत्यक्षाभवति॥५९॥ ॥फ
लकप्रतिपादितेष्टांत्यामध्यांत्याभ्यांफलकेनतनाडीज्ञानोपपत्तिमाह॥अस्यामिष्टांत्यामित्याद्येषरेखाया
धःस्थासास्यान्नतभस्रजीवा॥तस्यावृत्तांतःक्रमज्याभवेत्तदग्रान्नाड्योलंबकांतानताःस्फरिति॥अस्यां॥
लंबरेखोपदर्शितमध्यांत्यायां॥इष्टांत्याप्रमाणात्॥ऊर्ध्वाग्रस्थानमारभ्येष्टांत्याप्रमाणेनयच्चिह्नंतस्मादि

स्पर्शः॰ योर्वरितलंबरेखाधोभागस्थिता॰सारेखानतोऽक्रमज्यास्यात्॰तस्याः॰ उक्रमज्याग्रात्॰वृत्तमध्येक्रम
ज्या॰यंत्रायामरेखैकदेशरूपायाभवेत्॰तस्याग्रग्रात्परिधिप्रदेशस्थात्॰घघोलंबरेखांतावधिकाः॰प
रिधिस्थाःनतघघःस्फः॰तत्परिध्येकदेशास्यतत्रापत्वात्॥५०॥ ॥फलकयंत्रोक्तनतघटीज्ञानक्रिया
मुपपादयति॰अतोलाघवाद्यष्टिचिह्नात्फलाख्यचरज्याप्रदत्तोक्तगोलक्रमेण॰तदग्रस्थिताद्दैर्घ्यरेखान
यानुसृत्तेभवेत्पूर्णाजीवापुरोक्तेति॰अतः॰यतोमध्यांत्यायामिष्टांत्याचिह्नज्ञानमपेक्षितमित्यर्थः॰ला
घवात्॰इष्टांत्यादानक्रियांविनेवलंबरेखापामिष्टांत्याचिह्नज्ञानमितिरूपात्॰फलकयंत्रे॰यष्टिचिह्ना
स्थानमिष्टांत्याग्ररूपमारभ्य॰उक्तगोलयोरुत्तरदक्षिणयोःक्रमेण॰चरज्या॰ऊर्ध्वमधोवाङ्ग्वीदक्षा॰त
त्रचेदिष्टांत्याग्रंजातंतदायामरेखातऊर्ध्वमधोवाचरज्याग्रेइष्टांत्यामूलंमध्यांत्यामूलसमसूत्रणायाम
रेखांतरेभवति॰एवंदत्तचरज्यायाग्रग्रेस्थिताद्दैर्घ्यरेखापूर्वकृतरेखान्यालंबरेखापांयत्रलग्नात्तत्रेष्टां
त्याग्रचिह्नंमध्यांत्यायांदत्तमितिसिद्धं॰अनया॰एतच्चिह्नस्पष्टयादैर्घ्यांतराकाररे खया॰सुवृत्तफल ३९

कयंत्रस्थे॰पूर्णाज्या॰पुरोक्ता॰तस्यावृत्तांतःक्रमज्याभवेदितिपूर्वपद्यनिरूपितामवति॰तेनाक्षप्रोतामि
त्यादिपद्योक्तमुपपन्नं॰एवमेतद्दूपरीसेनलंबादेयाविनतघटिकाइत्यादिछायाग्रस्थानज्ञानंभवत्येवे
तितदप्युपपन्नं॥५१॥ ॥अग्रोक्तरीत्यात्रिगुणात्रिभज्येत्यादिनायंत्रविस्तारदैर्घ्यप्रतिपादितेस्फुटय
ति॰अतएवास्यविस्तारदैर्घ्यमानेपुरोदिते॰परांत्यामितनतघटीवशात्॰सम्यगेवहीति॰अतः॰यतःफल
केपटीदानंचरज्यादानंचावश्यकंततइत्यर्थः॰एवकारात्तदतिरिक्तहेतुनिरासः॰परांत्यामितायासापटी
तस्याःवशात्तत्रंमणोपयुक्तप्रदेशवशादित्यर्थः॰अस्य॰फलकयंत्रस्य॰विस्तारदैर्घ्यमाने॰पूर्वोक्तत्रिगु
णात्रिज्यादिगुणापटीमिते॰सम्यक्॰उपपन्नं॰एवकारात्तन्मूलाधिकत्वाद्यदनुपपन्नेनेत्यर्थः॥५२॥ ॥
अथास्माद्यंत्राच्चक्रयंत्रंरीत्यारात्रिगतंज्ञेयमितिवदंस्तेनदुपसंहरति॰इहचक्रसुयंत्रसंस्थतंकरणीयं
रजनीगतादिकं॰इतिविस्तरतोमयोदितंफलकाख्यंकिलभास्करोक्ततइति॰इह॰फलकयंत्रे॰चक्राख्यसुयं
त्रेप्रथममुक्तं॰तत्रप्रतिपादितंरात्रिगतग्रहज्ञानादिकंतत्कार्यं॰तत्राविशेषइतिभावः॰एवंनिरूपणेनवि

स्तरात्·मयापलकारब्धं यंत्रं भास्कराचार्योक्तादुक्तं ।।५३।। ।।अथ यष्टियंत्राणि शंकुज्यपयोर्ज्ञानं·सूर्याग्राज्ञा
नं चेति चतुर्भिः पद्यैराह·अथ त्रिज्यया मंडलं भूमिभागे समे कार्यमाशांकितं तत्र केंद्रे·त्रिभज्यासमा यष्टिका कीलु
स्वाग्रा यथा न छाया स्यात्तथा स्थापनीया ।।५४।। ।।लंबसूत्रदृग्रादृजुसूत्ररूपः शंकुर्भवेत्केंद्रनमूलमध्ये·दृग्ज्याप
केंद्रेन रवन्निधेया यष्टिस्ततोस्याः प्रभवेत्प्रभाग्रं ।।५५।। वृत्तांतस्तद्वास्यतो यत्र वातस्मात्पूर्वाशाख्यसूत्रांत
रालं·याम्यं सौम्यं भाग्रतो यष्टिमानज्ञातोन्मानं स्वाक्षभ्रोत्रिभज्या ।।५६।। रम्याप्रायल्लभ्यते तेन तत्र विश्लेष्यं सं
योजितं याम्यसौम्यं·शंकून्मानेनाहतत्रिज्यया प्तं चक्रोन्नास्याघाम्यसौम्यार्कजाग्रतेति·अनंतरं·जलवत्स
मानेभूप्रदेशे त्रिज्याव्यासार्द्धेन वृत्तं पूर्वादिदिक्चिह्नितं कार्यं·तत्र·वृत्तकेंद्रस्थाने त्रिज्यातुल्या यष्टिर्यथा न छा
याभावबती स्यात्तथा सूर्यबिंबकेंद्रसन्मुखाग्रा स्थाप्या·तादृग्यष्ट्याग्रात्·ऋजुसूत्रात्मको लंबः शंकुः·
केंद्रलंबपातस्थानं शंकुमूलं·अनयोर्मध्यभूरेखा मानं दृग्ज्या·यष्टिः कर्णः इति क्षेत्राद्यथा दृग्वृत्ताकारं चक्रय
त्रं तथैव तद्व्यासार्द्धमितत्रिज्यामानेन यत्रं यथा रम्यमुक्तं·तदनुमितं वृत्तं तस्य छायाभावतया केंद्रस्थापनं कृतं द

३९२

वृत्ताकारं भवत्येव कृतं करीत्या शंकुदृग्ज्यपयोर्ज्ञानमुक्तं·अनंतरं·अस्याः शंकुरूपाया यष्टेः·छायाग्रं वृत्तमध्ये वृत्त
बहिर्वा यस्मिन्स्थाने भवेत्तत्स्थानं·पूर्वापरदिक्सूत्रं वृत्तबहिर्भूतमपि छायाग्रसमसूत्रस्थानगतं·अनयो
रंतरं छायाग्रादक्षिणोत्तरं वा·यष्टिप्रमाणाय दंगुलादिमानं तत्प्रमाणं न ज्ञातं प्रमाणं यस्येतादृशस्था
प्यं·छायाग्रभुजाकृद्भुजस्य विपरीतत्वाद्भाग्रमाघावधिरुक्तः·अनंतरं·स्वदेशीयाक्षभयागुणिता त्रिज्या
द्वादशभक्ताय दत्रप्राप्तं फलं·तेन फलेन·तच्च·पूर्वस्थापितं दक्षिणोत्तरं क्रमेणांतरितं·फलेनानंतत्·त
दनंबा फलं·युक्तं·ततः शंकोः पूर्वज्ञातप्रमाणेनेतदुणितं त्रिज्यया भक्तं फलं सूर्यसंबंधिन्याग्रा·दिग्ज्ञानमाह
चक्रोन्नेति·पूर्वं चक्रयंत्रप्रतिपादने याग्रादिग्ज्ञानोक्तिस्तद्वात्यादक्षिणोत्तराज्ञेया·योगे उत्तरा·वियोगे·फ
लाधिक्ये उत्तराः फलेनानेतस्मिन्दक्षिणेतितात्पर्यार्थः·यष्टिमितशंकोर्भुजस्य ज्ञानात्तच्छंकुतलं द्वादशांकोयो
पलभाभुजस्तत्रत्रिज्यातुल्ययष्टिकोटौ कृतसनुपातेन·याम्यभुजे शंकुतलाग्रा योगस्याग्रा न शंकुतलस्य
वासिद्धत्वाच्छंकुतलांतरितो भुजोग्रा·तत्र शंकुतले हीने कृते दक्षिणाग्रा·भुजो ने शंकुतले कृते उत्तराग्रा·उत्त

रभुजेशांकुतलोनाग्रायाः सिद्धत्वाशंकुतलयुतोभुजउन्नताग्रा· इयंयष्टिमितशंकोरितियष्टिशंकावियमग्रातदा
वगतशंकोकेतिशेराशिकात्सूर्याग्रासमुचिता॥५७॥ ॥विनागणितमग्राज्ञानमाह· उदयास्तेतु पूर्वोक्तया
ग्रग्रेप्राक्पराख्यातः· सत्राद्दत्तेर्द्दजीवास्याग्रासाग्रासौम्ययाम्यदिगिति· उदयास्तकालेतु नष्टछायासूर्यो
न्मुखयष्टिग्रदत्तप्रदेशेपूर्वापरसंज्ञकात्सत्राद्दर्द्दज्यापास्यात्सोत्तरदक्षिणादिग्राग्रास्पष्टोपपत्तिका॥५८॥
॥ ॥त्रिभिः पद्येरुन्नतकालज्ञानमक्षभोपयुक्तोदयास्तसूत्रज्ञानंचाह· पूर्वापराग्राभिधसूत्रतोग्रास्वा
शोन्मुखामर्द्दगुणानुकारा· वृत्तेप्रदघादथकेंद्रतोम्पघ्नज्याख्यवृत्तेखरसांशकांकं॥५९॥केंद्रस्थनष्टप्रभ
यष्टिकाग्राग्रयोश्चमध्यंतरसूत्रमानं· तन्मानसंपूर्णगुणोयदंशो द्वितीयवृत्तेधनुरेतदेव॥६०॥विभाग
संख्याभिरहर्गतंस्यात्सूर्वार्द्धकेपश्चिमकेवशेषं· घघोघघप्राग्वलयेग्रकाग्राद्दर्ज्वीसुरेखास्फुटयास्तसू
त्रमिति· पूर्वापरसूत्राद्ग्रांस्वदिगुन्मुखामर्द्दज्याकारांवृत्तेप्रदघात्· अनंतरमक्षकर्णोद्दाशकोटिर
ग्राकर्णकाकोटिरितिक्रांतिज्यांकृत्वातस्याः घज्यासाध्या· तया· व्यासार्द्धरूपयाकेंद्राद्द्वितीयंवृत्तंतदंतर्ग

३९९

तंपष्टिघटिकाविभागानामंकाश्चिह्नानियस्मिन्नेतादृशंकार्यं· अभीष्टकालेकेंद्रस्थनष्टछायायष्टिः· वृत्तेद
त्ताग्रा· अनयोर्यग्रेऽर्ध्वाधरस्थतयोर्मध्ये· अंतरसूत्रमानमूर्ध्वाधरंतिर्यग्रूपं· द्वितीयवृत्ते· घज्यावृत्ते
यस्मिन्विभागे· तदंतरं· मानं· प्रमाणंयस्याएतादृशीसंपूर्णज्यास्यात्· एतत्· तद्विभागसंबंधिधनुः संपू
र्णं· एवकारादितरविभागनिरासः· घघंकनेनस्वीयविभागसंख्याभिर्दिनपूर्वार्द्धघघादिदिनगतंस्या
त्· दिनपश्चिमार्द्धदिनशेषंस्यात्· यद्यपितात्कालिकघज्यावृत्तात्सूर्याधिष्ठितघरात्रवृत्तेक्षितिजसूर्य
बिंबयोरंतरप्रदेशास्यघटीमानज्ञानमुक्तरीत्यानतन्नतकालज्ञानंप्रतिक्षणंघरात्रवृत्तभेदादेवसूर्योद
यास्तकालिकाग्रास्थानज्ञानेपितात्कालिकघज्यावृत्तस्याभीष्टकालेऽभावाद्दास्तवोन्नतसूत्रज्ञानेपितज्ज्यासं
बंधिघज्यावृत्तस्यैकस्याप्रसिद्धोक्तरीत्योन्नतकालज्ञानासंभवस्तथापितादृशसूक्ष्मांतरस्यालस्यत्वान्न
दोषः· अथेति· पूर्ववृत्तेत्रिज्याव्यासार्द्धसन्ने· पूर्वापरयोरग्राग्राभ्यांसरलारेखोदयास्तसूत्रं· यद्यपिपूर्वा
स्मिन्नौदयिकाग्रा· परत्रचास्तकालिकाग्रा· तदग्रयोः सूत्रंवास्तवोदयास्तसूत्रंवक्तुमुचितंतथाप्यकाग्रा

ग्रयोः सूत्रस्यैकाहोरात्रवृत्तसंबद्धत्वात्पारिभाषिकस्यतस्यवक्ष्यमाणोपयुक्तस्यकथनमेवसमुचितंनतुवा
स्तवस्येतिभावः॥६१॥ ॥उपजीव्यंपलभाज्ञानंवदन्नुपपत्त्यकथनेकारणमाह॰नमूलोदयास्तारम्यसू
त्रांतरालंरविघ्नंनराग्रंभवेदसभयं॰इदंयष्टियंत्रस्फुटंवासनाभिस्तत्रोपपत्तिर्निरुक्तामयानेति॰शं
कुमूलंप्राक्प्रसिद्धं॰उदयास्तसूत्रंपूर्वोक्तं॰अनयोर्याम्योत्तरमंतरंशंकुतलात्मकंशंकुकोटिविदंभुजस्तदा
दशकोटिकदसनुपातात्द्वादशगुणितंपूर्वज्ञातशंकुभक्तं॰इयमेतदशीयाक्षभास्यात॰यत्तदिदंप्रतिपादितं
यष्टाख्यंयंत्रंवासनाभिर्युक्तिभिःस्फुटंस्वतोवगम्यं॰ततोहेतोरत्र॰यष्टियंत्रनिरूपणेतदुपपत्तिर्मयानो
क्ता॰उपपत्तेःस्वतोज्ञेयत्वंव्याख्यानेप्यतिस्पष्टं॥६२॥ ॥॰अथचाबुकयंत्रप्रतिज्ञानंतत्स्वरूपमाह॰गणेशो
दितंयंत्रमेतत्प्रतोदमनायासकालावबोधंप्रवक्ष्मि॰निजेष्टवशादिष्टदेर्घ्यःसुदंडोनतिस्थूलकःशिंशिवृक्षा
दिजातइति॰एतत्॰प्रसिद्धं॰प्रतोदयंत्रंगणेशादेवज्ञैरस्मद्गुरुतमगुरुतरैःकल्पितं॰अहंनिरूपयामि॰एतन्नि
रूपणावश्यतामाह॰अनायासकालावबोधमिति॰विनाश्रमंकालज्ञानहेतुकमित्यर्थः॰शिंशिवृक्षादिजा

तः॰आदिपदाद्वाद्यादिघटितः॰सुदंडः॰स्निग्धदंडः॰नकृशोनस्थूलः॰खेष्टवशादभीप्सितमानेनदीर्घतायस्येत्यः॥६३
॥ ॥दंडस्यदैर्घ्याकारणसमस्थानकरणंधत्यर्थंशंखलायोजनंचाह॰परालाहमानात्परघप्रमाणंयायासं
ख्यातत्प्रमितस्त्रकैःसः॰समस्थानदैर्घ्योविधेयास्यशीर्षसदाशंखलाधारणार्थंनियोज्येति॰परमाल्पदि
नमानमारभ्यपरमदिनप्रमाणंयायासंख्यायास्यात्तत्संख्याप्रमाणाभिर्दैर्घ्याकारधाराभिःसः॰दंडः॰सम
स्थानंसमीकृतंदैर्घ्यंयस्यसेनादृशःकार्यः॰अस्य॰दंडस्य॰शीर्षे॰एकस्मिन्नग्रधारणनिमित्तंशंखला॰नि
संसंलग्नाकार्या॥६४॥ ॥समस्थलारंभशंकुस्थापनार्थमाह॰आधारतोधःपरितःसमस्यदैर्घ्यादिभागेनर
वेशनार्थं॰छिद्राणिकार्याणितत्पायपात्रस्थानिगर्भेनभवंतितानीति॰आधारस्थानादधोभागेसमंतात्सम
स्य॰समस्थानकृतस्यदंडस्यदैर्घ्यप्रारंभेकालज्ञानोपयुक्तशंकुस्थापनार्थंछिद्राणिप्रत्येकंतत्पाकार्याणि॰य
त्पातानिछिद्राणि॰अत्र॰दंडेगर्भमध्यभागेस्थानिनभवंति॥६५॥ ॥कालज्ञानानपेक्षायांशंकुस्थिति
स्थानंतत्मानंचाह॰शीर्षछिद्रगर्भमध्येविधेयमाधारांतेशंकुलोपार्थमस्मिन्॰पूर्वछिद्राद्घटतःशंकुमा

MEMORIAL

नेयंत्रांगांशासन्नमेवंनरः स्यादिति॰ शीर्षे॰ आधारभूतेपिंडभागे॰ आधारसमीपे॰ गर्भमध्ये॰ दैर्घ्याकारेण
छिद्रसदृशांकुस्थापनार्थमस्मिन्यंत्रेशंकुभावइतीवज्ञानार्थंकार्यं॰ पूर्वछिद्रात्॰ दैर्घ्यादिभागस्थितछिद्रात
र्गतशंकुभागाद्बहिर्भूतंशंकुमानंयंत्रेदैर्घ्यषडंशासन्नंयथाभवतेवंशंकुः कार्यः॰ इदंभास्कराचार्यैः फलकेदै
र्घ्यस्यांशीतियुक्तशतभागस्यषडंशामितत्रिशंकोः कल्पनात्तदनुरोधेनोक्तं॰ वस्तुतस्तु परमदिनमानसंब
धिसमदैर्घ्यभागादिछिद्रनिविष्टशंकोर्मध्याह्नासन्नछायाग्रंदृङ्मग्नभागासन्नंपततितथाशंकुः कार्यइतित
त्रमवधेयं॥६६॥ ॥अस्मिन्यंत्रेंगुलमानं॰ घटीकनार्थमिष्टोन्नतघटीसंबंधेनदृग्ज्याशंकुसाध्यइतिचाह॰ बा
ह्यस्थशंकुर्कलवः प्रतोदयंत्रे भवेदंगुलमानमस्मिन्॰ पूर्वोक्तरीत्येष्टघटीनतांशोन्नतांशाजीवेसुधियाप्रसाध्य
इति॰ छिद्रबाह्यस्थितशंकुशलाकायाः द्वादशांगुलशंकुत्वात्कायाः द्वादशांशोस्मिन्निरूपितेप्रतोदयंत्रेंगुल
मानंस्यात्॰ इष्टघटीनतकल्पनेनत्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेणदृग्ज्याशंकुसाध्यो॥६७॥ ॥घटीकनमाह॰ सूर्य
स्योन्नतलवमौर्विकानतज्यासंभक्ताभिमतघटीभवांगुलानि॰ एकादिष्वभिमतनाडिकोन्नतेषुरंध्रास्वांगुलकमितिः

समस्थलेकेति॰ उन्नतांशज्याद्वादशगुणानतांशज्यया भक्ताः फलमिष्टघटीसंबद्धान्यंगुलानिस्युः॰ एवमेकादिषि
ष्टघटीनतेषुप्रसंगमुक्तरीत्यास्वांगुलसंख्याछिद्रमारभ्यांबासमस्थले॰ रंध्रादंगुलानिविगणाप्यघटीकोलेख्यए
वंपरमोन्नतकालावधिप्रतिघटिकमित्यर्थः॥६८॥ ॥एवंयंत्रेसिद्धंकृत्वाभीष्टकालेउन्नतघटीज्ञान
मार॰ स्वाहर्मानसमस्थलस्यसुषिरशंकुर्निधेयस्तत्पायंत्रशृंखलिकाध्यतेपततितद्गतसमस्थानके॰ छा
यायावधिरंध्रतश्चगणयेन्नाडीर्दिनाधार्द्धकेयाताः शेषमिताः परत्रयदिभामध्यनुपातो भवेदिति॰ स्व
स्वदिनमानसंबंधिसमस्थलस्यादिभागगतछिद्रेशंकुस्तथास्थाप्योपयास्मिन्यंत्रेशृंखलिकायांध्यतेसति
तस्यलंबायमानस्यस्वाभिमतसमस्थानेशंकोः छायापतति॰ छिद्रमारभ्यछायाग्रपर्यंतंदिनस्यप्रथमा
र्द्धगताः घटीः॰ अपरार्द्धताः घटीः शेषाभिकाः गणयेत्॰ यदिछायाग्रेघटीकेनपततिकिंत्वंतरालेतदानुपातः
स्यात्॰ तथाहि॰ छायाग्राद्यवहिताघटीकमिताघट्यः तदंकस्थलाच्छायाग्रावध्यंगुलानि॰ अग्रिमांकस्थ
लपर्यंतंचांगुलानिज्ञात्वानुपातः यदिघटीकयोरंतरालांगुलैरेकाघटिकानदेष्टांगुलैः किमितिफलयुताः

पूर्वघघउन्नताइति॥६७॥ ॥दृग्ज्यात्रिजीवेरविसंगुणोनेशंकुहृतेभाग्रवणाविसादिपूर्वोक्तेनैतद्विरुद्धमिसतोनो
पपत्तिंप्रतिज्ञानीते॰अत्रोपपत्तिरिति॰सूर्यघ्नीसादावुपपत्तिरुच्यते॰अन्यत्रस्पष्टोपपत्तिरित्यर्थः॥ ॥प्रतिज्ञा
तामुपपत्तिमाहदंडोभूमिस्तत्रसूर्योदयेस्याद्भाभावोभानंतरूपाखमध्ये॰तस्माद्दृग्ज्यारूपशंकोर्न्नरूपदृग्ज्याता॥
भायांगुलान्यक्तरीत्येति॰आधारश्चेखलायांघटेयंत्रेलंबमानोदंडोभूमिर्भवति॰तस्यां॰सूर्योदयतद्रस्तचशं
कोस्तिर्यक्तेनसन्मुखत्वेनचछायायाःप्रभावोनुत्पत्तिस्तनोयथासूर्यउपरिगच्छतितथातथाछायापचीयतेइ
तिखमध्येसूर्यछायानिरवधिकाभवति॰तस्मात्कारणात्सूर्योदयशंकोरभावाद्दृग्ज्यायाःपरमत्वात्खमध्ये
शंकोःपरमत्वाद्दृग्ज्यायाःप्रभावाच्चदृग्ज्यात्मकशंकुःशंकुरूपादृग्ज्यापर्यवसिता॰ताभ्यामुक्तरीतिवैपरीत्ये
नोक्तरीत्यैवयाछायातांगुलान्यक्तनतघटीनांछायात्मकानि॥७०॥ ॥त्रिभिःपद्यैःस्वकल्पितचक्रयंत्रस्य
सप्रतिज्ञंघटनमाहअथोक्तरीत्यानिजकल्पितंचनिरूप्यतेचक्रनिर्भंसुयंत्रं॰भात्वादिजंचक्रकमस्यकेंद्रव्या
सार्कभागेनसमोबहिःस्यात्॥७१॥यथातथोर्ध्वाग्रकरावकीलतुल्योविधेयोर्कमितांगुलोना॰परघमिस

स्तराहसैकवियोगतुल्याःपरिधौविभागाः॥७२॥अंकास्तदंकावधिशंकुमूलात्प्रत्येकरेखाःसुधियाविधे
याः॰विभागपत्रस्यविरामभागेस्वीयंदिनार्द्धक्रमशोविलेख्यमिति॰प्रतोदरीत्या॰स्वकल्पितंचक्राकारंयंत्रंम
याप्रतिपाद्यते॰चःसमुच्चये॰भात्वादिघटितंमंडलं॰अस्यमंडलस्यकेंद्रस्थानेमंडलव्यासद्वादशांशोनतुल्यःकेंद्र
छिद्राद्बहिर्भागेयथास्यात्तथोर्ध्वाग्रकावकारात्प्रतोदतिर्यक्शंकोःरीतिनिरासः॰कीलसदृशाः॰अयंतुयंत्रांगांशास
न्नमितिप्रागुक्तप्रतोदरीत्यासुमक्तः॰द्वादशविभागात्मकःशंकुःसेष्यः॰परमदिनमानपरास्पदिनमानयोरेकयुक्तांत
रमिताःपरमन्यूनदिनमानसंख्यामारभ्यपरमदिनमानपर्यंतंयत्संख्यातत्संख्याकाइत्यर्थः॰परिधौविभागा
अंकाः॰तच्चिद्रपर्यंतंशंकुमूलरूपकेंद्रमारभ्यप्रतिचिद्ररेखाःयंत्रेनकार्याः॰कमलपत्रसदृशमेकैकंवि
भागस्थानंभवतीत्यर्थः॰विभागपत्रस्यांतिमस्थानेस्वाभिमतंदिनार्द्धक्रमेणालेख्यं॥७३॥ ॥स्वस्वदिनार्द्ध
पत्रेघघंकनमाहसूर्यघ्नीनतलवमौर्विकोन्नतज्यासंभक्ताभिमतघटीभवांगुलानि॰एकादिषवनतनाडिका
सुशंकोर्मूलात्त्वांगुलकमितिःस्वपत्रकेंपेति॰अभीष्टकालिकनतांशज्याद्वादशांशगुणा॰शंकुरूपोन्नतांशा॥

ज्यया भक्ता । अभीष्टनतकालघटीसंबद्धांगुलानि स्युः । एवं एकादिषु नतघटीषु शंकोर्मूलात्केंद्रमारभ्येत्य
र्थः । स्वदिनमानपत्रे । स्वस्वांगुलसंख्या प्रतिपटिकमंकया । अंगुलानि विगणाप्यघटीचिह्नलेखमित्यर्थः
॥ ७५ ॥ ॥ अस्माद्यंत्रात्कालज्ञानमाह इदं सुयंत्रं गणकेन धार्यं भूमौ तथा शंकुजभास्वपत्रे । यथा पतत्यत्र नत
मूलभाग्रांतरालजास्तानतनाडिकाः स्फुरिति । इदं प्रतिपादनेन निष्पन्नं यंत्रं । गणकेन भूमौ तथा धार्यं यथा द्वादश
शंगुलशंकुसंपन्नाछायास्वदिनमानपत्रे पतति । अत्र पत्रे शंकुलछायाग्रयोरंतरालटिकायास्तानतघट्यः छाया
ग्रपत्रातमध्ये घट्यउन्नताइत्यर्थसिद्धं । अत्रोपपत्तिः प्राग्वीत्यातिव्यक्ता ॥ ७५ ॥ ॥ अथ स्वकल्पितं धनुर्यंत्रं
प्रतिजानन्यंत्रे भागांकनं दिगंकनं चाह । अथ प्रवक्ष्ये निजकल्पितं तद्वृत्तार्द्धरूपं धनुराख्ययंत्रं । स्वाष्टदभागाः प
रिधौ शरोऽस्य पूर्वापराज्योत्तरदक्षिणादिगिति । निजकल्पितं धनुः संज्ञयंत्रमहं वक्ष्ये । धनुः स्वरूपमाह वृत्तार्द्धरूप
मिति । पूर्वप्रतिपादितचक्रयंत्रस्यार्द्धं भास्करोक्तं निरस्यति । तदिति । अन्यैरनुक्तमित्यर्थः । धात्वादिघटितं यंत्रं चापा
कारे परिधौ । अशीतियुक्तशतभागा अंकाश्चक्रार्द्धवत् । व्यासो ज्या । अस्य यंत्रस्य । उत्तरदक्षिणादिक्स्यात् ४०३

ज्यापरिध्योर्मध्यवर्त्तिसूत्रं व्यासार्द्धमितं शरः पूर्वापरसूत्रं ॥ ७६ ॥ ॥ अत्र सूर्योदयास्तचिह्नं वदन्यंत्रं कनार्थं भु
जः प्रतिघटिकमुन्नतकाले साध्यइत्याह । अग्रोलंबरात्सदिशीषुजाग्रादस्तोदयोत्तरपरिधौ विचिंत्यो । स्वाहर्दलां
तर्गतकल्पितेकादिनुंगनाडीषु भुजो विधेय इति । शराग्रस्थानात् । अग्रादिशि । अग्रोसन्नांशोः चापपरिधिप्रदे
शे । सूर्योदयास्तोज्ञेयो । स्वदिनमानानुराधेनाग्रांशोरुदयास्तचिह्नं कार्यं । ततः स्वदिनार्द्धांतर्गततयाकल्पितायाएका
घटन्नतघट्यस्तासु भुजः कार्यः ॥ ७७ ॥ ॥ भुजसाधनमाह । अभीष्टशंकुर्गणितागतोपः पलप्रभाग्रोर्कहृ
तोपमाशं । फलं तु भिन्नैकदिशाविमुक्तयुक्तक्रमेणाग्रिकयास्वदिक्स्यइति । इष्टन्नतघटीषु गणितानीतो यो भीष्ट
शंकुः सोऽस्य भागगणितोहृदस्याभक्तः फलं यमाशं शंकुतलं भिन्नैकदिशाग्रिकयाविमुक्तयुक्तक्रमेणस्वदिक् । अं
तरेधिकदिग्भुजः स्यात् ॥ ७८ ॥ ॥ यत्रं घटंकनेन सिद्धं कृत्वात्स्मादुन्नतघटीज्ञानं षड्भिः पदैराह । एतद्व्यासार्द्धात्मरा
शित्रयज्यामानासूत्रमग्राशालाकासुधार्य । ज्येष्टकेस्याग्रमतोलंबसूत्रं यंत्रे भीष्टः शंकुरतो भुजश्च ॥ ७९ लंबा
ग्रसंसक्तसुयंत्रदेशाशरप्रदेशांतरमानतुल्यः । स्वाशोन्मुखः स्यादनयोक्तरीत्या यंत्रे शरात्स्वोक्तभुजस्य चिह्नं

॥२०॥घयंकितंकार्यमथोदयास्तस्थानाद्भुजांकानुगतासुरेखा·ज्यासंस्थयाम्योत्तरबाहुचिह्नावधीस्थमा।
त्मघदलस्यरेखाः॥२१॥यंत्रेंकिताउन्नतनाडिकाभिःकार्याइतिद्वविरचय्यधार्य·समस्थलेसाधितदिग्वि
भागेदिनस्यपूर्वापरभागयोर्हि॥२२॥क्रमात्पूर्वपश्चाच्छरायंयथास्यात्ततोज्याशारेकेशलाकानिधेया·स्प
तासूर्यबिंबोन्मुखानष्टभास्यात्तदग्राद्यथालंबसूत्रंनिजस्य॥२३॥दिनार्द्धस्यरेखागतंतत्रसूर्योदयास्तस्थ
लाल्लंबपातांतराले·भवेत्कन्नतानाडिकोद्दष्टकालेनुपातोविधेयौंतरालेघटीनामिति·एतद्यंत्रस्यव्यासा
र्द्धरूपत्रिज्याप्रमाणासूच्य[illegible]ग्राशलाका·ज्याशारयोर्योगकेंद्ररूपेधार्या·कथंधार्येत्यतआह्रअस्याइति
·अस्याःशलाकायाअग्रात्·यंत्रेलंबसूत्रमभीष्टउन्नतःशंकुःस्यात्·लंबाग्रसंस्पृष्टयंत्रप्रदेशाशारप्रदेशा
योर्दक्षिणोत्तरांतरप्रमाणसमोभुजः पूर्वोक्तःस्वदिक्तःस्वदिक्सन्मुखःचःसमुच्चये·तेनोभयंयथास्यात्त
थाशलाकाधार्येत्यर्थः·अनयोक्तरीत्यायंत्रेशारस्थानात्स्वघटीभ्योवगतभुजस्य·चिह्नं·अग्रभागस्थानंशं
कुमूलरूपंस्वघटीचिह्नांकितंकार्यं·अनंतरमुदयास्तचिह्नमारभ्यप्रतिघटिकोन्नतकालीयानेकभुजचिह्नं

स्पष्टारेखा·ज्यासंस्थदक्षिणोत्तरभुजचिह्नपर्यंतंकार्या·एवंस्वस्वदिनार्द्धस्यरेखाः·उन्नतघटीभिः चिह्निता
यंत्रेकार्याः·इत्यक्तरीत्या·हयंत्रेधातुजेएपकृत्वा·समस्थले·ज्ञातदिक्के·दिनस्यपूर्वापरार्द्धभागयोः क्रमात्·
पूर्वस्मिन्शराग्रंपश्चात्तदग्रंयथास्यात्तथाधार्यं·ततोनंतरं·ज्याशारेकेकेंद्रस्थाने·संस्थितासूच्यग्रात्रिज्याप्रमा
णा·शलाका·सूर्यबिंबकेंद्रोन्मुखानष्टशायातथास्थाप्या·यथातदग्रात्·शलाकाग्रभागात्·लंबसूत्रं·
स्वाभिमतस्यदिनार्द्धस्यरेखास्पृष्टंस्यात्·तत्र·रेखायां·सूर्योदयास्तस्थलमारभ्यलंबपातस्थलमध्येयाघटिका
स्तादृष्टकालेउन्नताघटिकाः·घटीनां·घयंकनस्थानानां·अभ्यंतराले·लंबपातसति·अनुपातोविधेयः·तथा
हि·अव्यवहितघयंकनस्थलयोरंतरलंबपातसंबद्धमंगुलादिमानेनगण्य·अनेनेकाघटीतदापूर्वघयंक
नस्थललंबपातस्थलयोरंतरांगुलमानेनकेतिफलंपूर्वघटीयुतमुन्नतंस्यात्·एतत्प्रतिपादनमुपपत्तिरूपमे
व॥२५॥अथबुद्धियंत्रंप्रतिजानीते·अथेष्टयष्ट्यामुविनीरमध्येव्योम्निस्थितंवस्तुयदेवदृश्यं·तन्मानबो
धाघपयुक्तबुद्धियंत्रंप्रवक्ष्येनिखिलैकसारमिति·भूमोजलमध्ये·आकाशे·एतदन्यतमस्थलेयदेववस्तुस्थि

तं·इष्टप्रमाणायायष्टादृष्टंस्यात्·तद्दृक्कनोमानं·ग्रौच्चप्रमाणं·तस्यज्ञानमादिपदात्तद्दृक्कस्थानस्वस्थानयो
रंतरालप्रमाणज्ञानं·तत्रोपजीव्यभूतंबुद्ध्यात्मकंयंत्रं·समग्राणांयंत्राणामेकंप्रधानभूतंसारंकार्यक्षमं·
ग्रहंकथयिष्ये॥२५॥ ॥तत्रबुद्धेःकालसाधकतयायंत्रत्वप्रतिपादनार्थंपद्याभ्यांक्षेत्रमुपपादयति·
यद्यग्रमूलस्थितदक्षिणैकदृष्ट्याभरवेदादिविलोकपासो·तद्यष्टिमूलाग्रतएवलंबोतदंतरभूप्रमितिर्भुजः
स्यात्॥२६॥लंबप्रमाणांतरमत्रकोटिर्यष्टिःश्रुतिर्वेधभवंहिजात्यं·प्रत्यक्षमस्यात्सकलस्यवेधायुक्तानु
पातात्प्रमितिःसुधीभिरिति·इष्टप्रमाणायष्टेरग्रमूलयोःस्थितादक्षिणासव्याणका·वामानपेक्षा·एता
दृशीयादृष्टिस्तया·नक्षत्रग्रहो·ग्रादित्याद्वादशस्यादितारांतरेवस्वंतरंवा·दृष्टा·दर्शनावस्थितयष्टेर्मू
लाग्राभ्यां·एषकारात्तदन्याकारयष्टेर्मूलाग्रतरभागस्यवानिरासः·लंबोभूम्यवधीपासो·तयोर्लंबसूत्र
पातस्थलयोरंतरमध्ययद्भूमानंतद्भुजः स्यात्·लंबसूत्रमानयोरंतरं·ग्रत्र·एतद्वेधविषयकोटिः·यष्टिमा
नंकर्णः·एवंवेधादुत्पन्नजात्यक्षेत्रंप्रत्यक्षं·तथाहि·यद्भूमानंतत्समवयष्ट्योर्यात्समसूत्रेणाधिकलंबसू

४०५

त्रप्रदेशापर्यंतमंतरंभुजः·यष्टिःकर्णः·लंबसूत्रांतरमधिकलंबसूत्रैकदेशरूपंयष्ट्यूर्ध्वाग्रसक्तंकोटिरि
तंतरिक्षेऽधोक्षेत्रंसर्वगम्यं·ग्रधःक्षेत्रंभुजलघुलंबाभ्यामायतप्रकृतानुपयुक्तं·ग्रस्मात्·एतज्जातीया
ज्जात्यक्षेत्रात्·सुधीभिरुपपन्नयायुक्त्या·ग्रनुपातात्·सकलस्य·वस्तुजातस्यप्रमाणांतरेयं॥२७॥ ॥तत्र
प्रकृतवेधेनुपातेननतांशोन्नतांशाज्येवदंस्ताभ्यामुन्नतकालज्ञानंस्यादेवंस्यादभुजकोटित्रिभज्याभ्यो
यष्टिभक्तेफलेक्रमात्·नतांशोन्नतभागज्येस्मृतरीत्यानुनाडिकाइति·यष्टिकर्णोपूर्वसिद्धभुजकोटी
तदात्रिज्याकर्णोकेइत्यनुपाताभ्यांग्रहनक्षत्रादेर्दृग्ज्यांशकं·पूर्वोक्तरीत्याघटयोज्ञेयाः॥२८॥ ॥ग्र
थपलभाज्ञानंवदन्नुक्तरीतिमन्यत्राप्यतिदिशति·ध्रुववेधोत्थकोघर्कघातस्तद्भुजहृत्फलं·पलभास्या
दुक्तरीत्यावस्तुदैर्घ्यंप्रसाधयेदिति·उक्तरीत्याध्रुवतारावेधोत्पन्नक्षेत्रस्यकोटिद्वादशांशोघातस्तस्यक्षे
त्रस्यभुजेनभक्तःफलंपलभास्यात्·पूर्वोक्तप्रकारेणाध्रुवोन्नतांशाज्येकोटिभुजोत्पन्नेअक्षलंबज्ये·ग्राभ्यां
द्वादशकोटीकोभुजइत्यनुपाते पूर्वप्रकारसिद्धस्वरूपग्रहणेनयष्टित्रिज्ययोःस्थानद्वयस्थयोर्नांशा

दृष्टवोन्नतांशानामज्ञात्वात्वालुघुक्षेत्रेफलभायास्तदंशात्वात्कोटित्वंदृष्टांशांगुलशंकोर्भुजत्वमभ्यपेत्सवे
धसिद्धभुजेनवेधसिद्धकोटिर्लभ्यतेतदादृष्टांशभुजेनकेतिफलभात्यत्रैः एवंकोणानुपातेनोक्तरीत्यावस्त
नंप्रोच्चंगणकःसाधयेत्॥८७॥ ॥अथात्मवस्तुस्थानयोरंतरभूमानमाहवंशादितलवेधोत्थदृष्टांश
भुजाहतिः॥कोणांशावंशमूलादिस्वांतरेभूमितिर्भवेदिति॥वंशादीनां॥अदिशादास्तंभभित्तिवृक्षादयः॥मू
लस्यवेधादुत्पन्नोयोदृष्टोच्चभुजोतयोर्घातः॥वेधीयकोणभक्तः॥फलं॥वंशमूलादिस्थानं॥स्वस्थानमन
योरंतरभूप्रमाणंस्यात्॥अत्रोपपत्तिः॥दृष्टांशयः कोटिः स्वस्थानवस्तुस्थानांतरंभुजः॥दृग्वस्तुमूलसू
त्रंकर्णइतिक्षेत्रेमूलवेधकोणमूलवेधभुजस्तदादृष्टांशयकोणाकइत्यनुपातेनभुजस्तत्स्वरूपः॥९०
॥ ॥वंशादीनामोच्चानयनमाहवंशाग्रवेधोत्थकोटिर्भूमितिर्हता॥तद्भुजेनसदृष्टोच्चं फलवंशा
दिदीर्घतेति॥वंशादीनामग्रस्यसूक्ष्मवेधादुत्पन्नकोणागणिता॥स्ववस्तुनोतरभूमिः॥तद्वेधोत्पन्नभुजेन
भक्ता॥फलंदृष्टोच्चेनयुक्तं॥वंशादीनामोच्चंस्यात्॥अत्रोपपत्तिः॥दृष्टिसमसूत्रेणपदार्थोस्थानंतदूर्ध्ववंशा

MEMORIAL

खंडंकोटिः॥समसूत्रंभूतुल्यंभुजः॥वंशाग्रहपसूत्रंकर्णइतिक्षेत्रेग्रवेधभुजेनाग्रवेधकोटिर्भूभुजेन
केतिफलंदृष्टांशयोर्ध्ववंशखंडमतःसदृष्टोच्चंवंशाग्रोच्चंस्यात्॥९१॥ ॥अथमूलादर्शनेवस्तुनिज
योरंतरभूमानज्ञानोपजीव्यप्रकारंप्रतिजानीते॥अथाग्रवेधमात्रेणास्ववंशादितलांतरे॥भूमानंस्या
द्यथावक्ष्येवंशाग्रोच्चोपजीव्यकमिति॥वंशाग्रवेधेनजातसभिप्रायेणकवचनेतनाग्रवेधाभ्यामिस
र्पः॥मात्रपदाद्वामूलवेधनिरासः॥स्वतलं॥स्वस्थानं॥वंशादितलं॥वस्तुमूलमित्यर्थः॥अनयोरंतरमध्येभू
प्रमाणंयथाज्ञातंभवेत्तथातद्भूमानज्ञानंवंशादीनामुच्चताज्ञानहेतुःकथयिष्ये॥९२॥ ॥प्रतिज्ञातंश्लो
कार्याभ्यामाह॥उपविष्टेनविज्ञेयेभुजकोटीस्थलेत्रचतुर्ध्वस्थेनापिदोःकोटीज्ञेयवंशाग्रवेधतः॥९३॥
निजभुजभक्तदोतदंतरहतोदृगोच्चविश्लेषः॥भूमिर्वंशोच्चमतःपृथक्पृथक्पूर्ववद्भूयमिति॥उपविष्टेन
धीमतास्वस्थलेवंशाग्रवेधाद्भुजकोटीज्ञेये॥अत्र॥स्थलेतुर्ध्वस्थेनतेनैववंशाग्रवेधोदोःकोटीज्ञेये॥कोटी
स्वसंबंधिभुजेनभक्ते॥फलयोरंतरेणाहतः॥दृगोच्चयोर्वियोगः॥फलंभूमिः॥अतः॥भूमेःपृथक्पृथक्॥स्वस्व

भुजकोटीभ्यां पूर्वरीत्यावंशौ ज्ञेयं उभयत्र तुल्यमेव ॥९५॥ ॥एतदुपपत्तिं प्रतिजानन्यथाभ्यामेकवर्णबीजरीतिं वदन्प्रक्षसाम्यमाह अत्रोपपत्तिस्तु ऋजुवंशामूलनिजांतरालस्थक्षेत्रप्रमाणं गुप्तप्रकल्पोदितपूर्वरीत्या वेधद्वयादंशामितिस्वरूपे ॥९५॥ ॥स्वदोर्दत्ताकोटिरिष्टाग्रलङ्गुणाद्दृष्टिभवोच्चयुक्तं वंशास्वरूपं त्वथवंशमानं तुल्यं यतो वंशामितेरभेदइति अत्र अस्मिन्भूम्यानयने उपपत्तिरेकवर्णबीजादस्तीत्यर्थः ऋजुवंशास्यमूलं निजस्थानं अनयोरंतराले स्थिताया ऋज्वीभूतस्याः प्रमाणं गुप्तमव्यक्तं प्रकल्प्य उदितोक्तायापूर्वरीतिस्तयावेधद्वयात् वेधद्वयसंबंधिजकोटीभ्यां वंशाप्रमाणस्वरूपे द्वे साध्ये तत्र साधनेन वंशस्वरूपं किं सिद्धमित्यतस्तदाह स्वदोरिति इह वंशासाधने कोटिः स्वभुजभक्ता अत्र भजने लब्धमव्यक्तगुणं दृष्टाग्रायुक्तं वंशास्वरूपमेव सिद्धं एवं द्वे वंशामाने स्वरूपात्मके समे उभयत्रैकमानमित्यर्थः हेतुमाह यतइति वंशास्यैकत्वात्तत्प्रमाणयोः स्वस्वभुजकोटीभ्यां सिद्धयोरेकाश्रयत्वादभेदः ॥९६॥ ॥द्वयोः पक्षयोः किं प्रयोजनमित्यतः पक्षौ न्यस्यति यथा तुल्यपक्षयोः समशोधनार्थं न्यासः अ प्र फ १ अ ६ १ अ दृ फ १ दृ ६ १ इति यथा श्लोकोक्तयोर्निदर्शनं

मित्यर्थः समशोधनमेव तुल्यपक्षयोः प्रयोजनमिति भावः । समशोधनं कथमित्यतो भास्करीयैकवर्णबीजोक्तसमशोधनं पद्यं स्मारयन्भूमानानयनमुपपन्नमिति वदन्नुक्तप्रकारस्योदाहरणार्थं भास्करेणोदाहृतः स्वग्रंथे उक्तइत्याह एकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षादित्यनेनात्रांतरालस्थभूमिः । उक्तासिद्धा पाठबोधार्थमत्रोदाहृताः प्रोक्ता भास्करेण स्वशास्त्रइति एकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षादित्यनेन इत्यनेनेत्यर्थः तथैव पंचरूपाणि पन्यस्येतरस्माच्च पक्षात् शेषाव्यक्तेनोद्धरेद्रूपशेषं व्यक्तमानं जायते व्यक्तराशेरिति अनेन प्रकारेण अत्र पक्षयोरिति सप्तमी अंतराले वस्तुस्वस्थानयोर्मध्ये स्थिताभूः उक्ता निजभुजभक्तकोटीतदंतरस्तादृगोच्चविश्लेषः भूमिरित्यनेनोक्ता सिद्धा उपपन्नेत्यर्थः अथानंतरमत्रानयनविषये अज्ञबोधार्थं मंदधियामेतद्ज्ञानार्थं भास्कराचार्येण स्वशास्त्रे सिद्धांतशिरोमणौ यंत्राध्याये उदाहृतउदाहरणानि मित्रं प्रश्नइत्यर्थः प्रोक्तः ॥९७॥ ॥तदनुवादार्थमाह यथेति ॥ ॥उदाहृतश्लोकावनुवदति इष्टयष्ट्योर्ध्वसंस्थेन वंशाग्रे विध्यतो भुजः दृष्टश्चतुष्करोपान्त्ययष्ट्यारवांकांगुलः सखे ॥९८॥ निवि

षेनतपाकोटिरंगुलंवेध्यपोरपि॰ आत्मवंशांतरंबूरिवंशोष्यायंचवेध्यविदिति॰ अन्यपष्ठेति॰ वेधद्वयेणका
यष्टिरनावश्यकेति सूचनार्थं॰ तेनैकयष्ट्योक्तवेधद्वयकृतेप्यक्षतिः॰ शेषस्यष्टमरीचौव्याख्यातंच॰ अत्र
दृष्टकाष्ठायोरनुद्दाहस्तत्कल्पनेनवंशमानमात्मवंशांतरंचानेकधेतिद्योतनार्थं॰ अंकहस्तादृगष्ठायावि
तितत्रस्थंवक्ष्यमाणंवात्रावधेयं॰ तथाचनिजभुजभक्तकोटि॥१॥१॥ अनयोः समष्टेदपूर्वकमंतरंषड
पवर्तितं॥१॥ अनेनष्टदलवंचपरिवर्त्तसादिनादृष्टकाष्ठाय ९६ ९० यो ०२।२५ रंतर २५८ भक्तंफलंभूमा
नांगुलानि १५५० ६०१२० एभ्यः एयगदृष्टकाष्ठायोर्ध्ववंशखंडं ०२०।०६८ स्वदृष्टकाष्ठाय ०२।२४ युतंवंशमानम
भिन्नं ०७२ एवमुदाहरणसिद्धं॥७०॥ ॥अथजलस्थप्रतिबिंबदर्शनादुक्तमाने॰ आह॰ जलस्थप्रतिबिं
बाग्रदर्शनादपिचोक्तवत्॰ ओच्चंपरंत्वत्रबोध्यंदृष्टोच्चोनंयुतस्थले इति॰ जलस्थितवंशादिप्रतिबिंबंत
स्याग्रवेधात्॰ अपिशब्दाद्भुजकोटिभ्यां॰ उक्तवत्॰ निजभुजभक्तेसादिनासंपूर्णप्रतिबिंबदर्शनेवंशाधस्तसा
दिप्रथमप्रकारेणापिकार्यं॰ विशेषमाह॰ ओच्चमिति॰ परंतु॰ अत्र॰ अस्मिन्नानयने॰ युतस्थले॰ दृष्टकाष्ठाययोज ४०८

नस्थानेदृष्टोच्चेनहीनं॰ ओच्चं॰ उच्चताप्रमाणंज्ञेयं॰ अत्रवंशाग्रस्याधोमुखत्वाद्दृष्टकाष्ठायाश्चोमुखंवंशाग्रसम
सूत्रपर्यंतमनुसूत्राकारंमानमागतमतोदृष्टकाष्ठायहीनंभूमितलरग्रपर्यंतंमानंस्यात्तदेववंशमानंप्रति
बिंबस्यतन्मानानुमापकत्वात्॥१००॥ ॥ननुधीयंत्रमिदंभास्कराचार्योक्तमविशेषादिहकिमर्थमुक्तमिस
तस्तत्प्रयोजनमुपसंहरन्नुक्तानियंत्राण्यपसंहरति॰ इत्यादिपूर्वैः प्रतिपादितंयत्सादृशंबुद्धाभिधंसुयं
त्रं॰ तद्वासनायुक्तमिहोक्तमेवंसंक्षेपतः सप्तसुयंत्रकाणीति॰ इति॰ पूर्वोक्तमादिर्यस्यसतादृशंबुद्धाख्यंयंत्रंयत्॰
उदाहरणसहित॰ भास्करादिभिर्निरूपितं॰ तद्यंत्रं॰ मया॰ उपपत्तिनिरूपणायुक्तं॰ इह॰ सिद्धांतसार्वभौमेनिरू
पितं॰ तथाचतद्विशेषपिवासनाप्रतिपादनार्थमुक्तमितिभावः॰ एवं॰ पूर्वप्रतिपादनेन॰ संक्षेपतः॰ अतएवि
स्तरभयात्॰ यंत्राणि॰ सप्तैव॰ चक्रफलकयष्टिप्रतादचक्रनिभधनुर्बुद्धिरूपाणि॰ अन्यानियंत्राणिसमुपे
क्षितानि॥१०१॥ ॥ननुलघुदारुजसमचक्रेसमसुषिराराः समांतरानेम्यां॰ किंविद्वाक्रायोज्याः सुषिर
स्यार्द्धएयक्तासां॥१॥ रसपूर्णतच्चक्रंद्वाधाराक्षस्थितंस्वयंभ्रमति॰ उत्कीर्यनेमिमप्यवापरितोमदनेन

संलग्नं ॥२॥ तदुपरि तालदलाघं कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत्तावत् यावद्रसैकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो याति ॥३॥ पिहि
तछिद्रतदन्तश्चक्रं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टं ताम्रादिमयस्यांकुशारूपनलस्यांबुपूर्णस्य ॥४॥ एकं कुंडजलांत
र्द्वितीयमग्रे त्वधोमुखं च बहिः युगपन्मुक्तं चेत्कं नलेन कुंडाद्बहिः पतति ॥५॥ नेम्यां बध्वा घटिकाश्चक्रं जल
यंत्रवत्तथाध्यार्य नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्वदीमध्ये ॥६॥ भ्रमति ततस्तत्सततं पूर्णाघटीभिः समाकु
लं चक्रं च तं स्वयमुदकं कुंडं याति प्रणालिकया ॥७॥ तिभास्कराचार्येण स्वयं वक्रयमुक्रमेतद्व्याख्यानं मरीचाववलो
कं तथा सिद्धांतसुंदरे नृपतिचित्तचमत्कृतिकारकं नवतरामलयंत्रचयं ब्रुवे जलतलानलिकांकुशाभामुखोद्गतस
मीरवशेन सदावहा ॥१॥ समतलमुखमध्यं धातुजं वर्तुलं वातपनपरिमितास्त्रं धारयेत्स्तंभयंत्रं प्रणुतरत
लरंध्रं वारिणा पूरितेस्मिन्मुखतरदुडुपाग्राबद्धलंबो बहिः स्यात् ॥२॥ स्यात्तितलमधः स्थः सूर्यबिंबोदयेयं
क्षरति मुखिरनीरे यात्कपर्यवलंबः परिधितलगनाडीचिह्नतोलंबयोगाद्दृतिसमयमानं ज्ञानराजोक्तयंत्रं
॥३॥ अपि च परिधिनाडीचिह्नकीलेषु धार्यास्तनुसमघनघोलंबयोगच्छतास्ताः तलगतशिखिचंचूभा

र्गतो गोलपातादृतिसमयमानं ज्ञानराजोक्तयंत्रं ॥५॥ अपसुसरलवंशास्वर्णनाराद्यिरूपैर्विरचितसमभा
गे गोलयंत्रं विधाय ध्रुवयुगगतपिंगोलमध्यस्थितायासमुदितजलपूर्णस्तंभसूत्रेण वेष्ट्या ॥५॥ क्षरति सु
खिरनीरे गोलयंत्रं सरवेटं भ्रमति समयसाम्ये नैव तद्वद्विधेयं समुदितमखिलं बाह्यार्कराशारदाद्यैः स्वयमिह
वहतीदं ज्ञानराजोक्तयंत्रं ॥६॥ ताम्रस्तंभे मध्यरंध्रं विधाय स्तंभे कुंभं मूलरंध्रं विधाय तोयं रंध्रे स्तंभकुंभोदराभ्यां निर्य
द्धारास्तंभतो निर्गतास्यात् ॥७॥ स्थूलगोलेयष्टिकांते निबद्धं चक्रं नेम्यां पष्टिघट्यादियुक्तं तिर्यग्धारानीरसंपूरिता
भिर्नाडीभिस्तद्भ्रामयेद्गोलयंत्रं ॥८॥ पीठे चतुश्चरणतुंगतरे सरंध्रे कुंभं निधाय तलरंध्रयुतं सतोयं तत्पार्श्वयुग्मगत
कीलकमध्यबद्धं चक्रं विधाय शिथिलं तलसंबयुक्तं ॥९॥ तच्चक्रमस्तकयुताघटिकाश्छिद्रे यं कुंभ च्छतोदककणैः प
रि पूरितासा चक्रभ्रमात्सजनितक्रगपत्समस्तनीरं तथा समयतुल्यतया विधेयं ॥१०॥ तच्चक्रनेमिघटितसू
त्रनिबद्धहस्तो वाघं प्रवारयति नाकिलरारुरूपः कुंभाग्रवासिकतया परितोपि नाडीतरेण घटिकाभ्रमयस्य वक्त्रं
॥११॥ मेषद्वयं सुलघुदारुकृतं त्रिकोणं यंत्रस्य सूत्रकलितं घटिकांतरेण सुद्वंकरोनिहतचक्रगलं वकृष्टं चैव बुधे

र्बहुनरंस्वयंवहतोपि॥१२॥उक्तंघटंघटगतंप्रविधायतोयंयावन्मितंक्षरतितावदधस्तलाग्रे·न्यासन्नतंतदप
रंत्रानकेस्तलस्थहंसोमुखेनघटिकाः स्वयमभ्युतत्र॥१३॥इतिस्वयंवहयंत्राण्यक्तानि·एतद्व्याख्यानमेतद्रूपकर्त्तृ
पुत्रचिंतामणिकृतग्रहगणितचिंतामणौद्रष्टव्यं·तथाचतद्रीत्यास्मिन्नंथेतानिकथंनोक्तानीत्यत्राप्राह· स्वयं
वहाख्यंकिलयंत्रजातंपूर्वैः स्मृतंतन्मयकात्रनोक्तं·कापघतोगालजयुक्तभावात्तत्साधनाराक्षतथानराणा
मिति·स्वयंवहसंज्ञकंयंत्रजातं·स्वयंवहयंत्रकदंबकमित्यर्थः·भास्कराचार्यैरुक्तं·तत्·तज्जातीयेना
न्यत्·अत्रसिद्धांतसार्वभौमग्रंथमयानोक्तं·हेतुमाहकापघतइति·पारदजलशर्करायोपचारिकगंत्रचल
नेगोलसंबंधियुक्तेरभावात्कपटयुक्तित्वात्·तथाचगणितस्कंधेगोलगणितयुक्तिसिद्धस्यैवप्रामाण्याप्यपगा
मादन्यस्यचकियत्कालमापाततोरमणीयस्याप्यिरत्वात्परिणतचमत्काराभावतयायुक्तिरितिभावः·तदु
क्तंभास्कराचार्यैः·एवंबहुधायंत्रंस्वयंवहंकुहकविद्यायाभवति·नेदंगोलाश्रितयापूर्वोक्तत्वान्मयाप्युक्तमिति·
ननुतथापिभास्करोक्तेवक्तव्यमित्यत्राप्राहतदिति·नराणां·फिरंगिजनातिरिक्तानांमनुष्याणांतत्साधनाश्र

वातया·तेषांस्वयंवहयंत्राणांसाधनं·पारदजलयथोक्तकालाभुरुद्धप्रयोगेणनिष्पत्तीकरणं·तस्य·अशक्य
तया·कर्त्तृत्वसामर्थ्याभावेनेत्यर्थः·तथाचतत्करणंविनातद्दानप्रतीत्यसंभवात्तदुक्तिर्व्यर्थेतिभावः॥१०२
॥ ॥यंत्राध्यायमुपसंहरति· इतिसिद्धांततत्वार्थमुनीश्वरकृतेभवत·सिद्धांतसार्वभौमेस्मिन्पूर्णोयंत्रनि
रूपणमिति·अस्मिन्·सिद्धांताभिज्ञसेव्येइत्यर्थः·रोषंस्पष्टं॥२॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीसार्वभौमोनिजमंदि
रेस्मिन्सिंहासनेदृप्ततयोपविष्टः॥स्वामात्यवर्गानधिकारवार्त्तासंपृष्टएवोत्तरयांचकार॥१॥ ॥तत्रप
द्याभ्यांप्रश्नोत्तरेप्रतिजानीते·स्वज्ञाननिर्जितमहागणकातिगर्वज्योतिर्विदामपिमुखंरविबिंबतुल्यं·सर्वत्र
हार्कतनुवर्णवदेवयेषामाकर्णनाद्भवतिनिर्भृतोषहेतून्॥१॥प्रश्नान्वदामिचतदुत्तरकाणिपूर्वग्रंथस्त
बालकधियोभिनवप्रकारे·वृद्धैसमस्तरविसुग्रहमुक्तसूर्यबिंबानुकारिगणकेंद्रमुखोद्गतानीति·तान्प्रश्नान
हंवदामि·तान्कानित्यतःप्रश्नोत्कर्षमाहस्वज्ञानेति·येषां·प्रश्नानां·श्रवणात्·स्वस्यज्ञानेननिर्जिताः पराजिताः
महागणकानामतिगर्वायैस्तादृशांज्योतिर्विदांमुखंसूर्यबिंबसदृशं·प्रतापाधिक्यात्·मलिनतायाःप्रसंभवसं

MEMORIAL

भावनपापिराहोतएवसूर्यबिंबोपमत्वमुक्तं·सर्वग्रहणेसूर्यबिंबवर्णवत्·दृश्यमिसर्प्यः·एवकारादेतदन्यव
र्णानिरासः·अतएवानेकान्यपिमुखान्यपमूर्द्धकश्रवणादेकीभावापन्नानिभवंतीसभिप्रायेणैकवचनं·उत्त
रास्फुरणेननिः प्रलत्तयामलिनंस्यात्·पूर्वविख्यातरूपप्रतिष्ठाहानेः·अतएवानभिज्ञसंतोषहेतवः प्रश्ना
इतिविश्रुतोषहेतूनितिप्रश्नविशेषणंहेतुगर्भं·ननुयेषांप्रश्नानामुत्तराभावस्तेव्यर्थाएवसतआहुरिति·ते
षामुक्तप्रश्नानामुत्तराणिचवदामि·तेनप्रश्नवैयर्थ्यंनेतिभावः·ननुवस्तुतउत्तरसद्भावोपक्षितानतुतन्नि
रूपणमुचितमन्यथाप्रश्नोत्कर्षानुपपत्तेरित्यतउत्तरकथनप्रयोजनमाहसर्वग्रंथेति·पूर्वग्रंथारं
भमारभ्ययंत्राध्यापपर्यंतंजानंतीतिज्ञास्तादृशांबालकानामधिककल्पनाज्ञानां·बुद्धेः·नूतनप्रकारक
ल्पने·दक्षे·दक्षत्वनिमित्तं·तथाचोत्तरानुक्तौयथाश्रुतग्रंथज्ञानांकल्पनरीत्यदर्शनान्नवीनप्रश्नोत्तर
दानसामर्थ्याभावादुत्कर्षासिद्धेरित्यत्तरोक्तौतुतेषामपितद्दानरीत्यानवीनकल्पनासामर्थ्यंभवेत्सैव·
पूर्वग्रंथज्ञानुक्तावनभिज्ञानांप्रश्नार्थज्ञानस्यैवानुपपत्तातदुत्तरकल्पनायाः सुतरामप्रसंगइतिभावः·

ननूत्तराणिसदूषणानिभविष्यंतीत्यतउत्तरविशेषणमाहसमस्तेत्यादि·संपूर्णसूर्यग्रहणानिर्मुक्तसूर्यबिं
बसदृशं·यत्·गणकवर्याणांमुखं·एतेनस्वप्रतिष्ठास्यर्द्धिविरुद्धगणकोक्तिप्रहारनिवारणक्षमत्वंदर्शितं·
तस्मान्निर्गतानि·अप्रतिहतोक्तिगणकोक्तानीत्यर्थः·तादृशानिरस्तदूषणान्येवभवंतीतिभावः॥२॥ ॥
तत्रमध्यमाधिकारविषयेप्रश्नविशेषावाह·अधिमासशेषवशातोरविचंद्रावमावशेषतइमौचबु
धोयः·स्वधिषासमानयतितंखलुमन्येदिनसंघकुट्टकविधावभियुक्तमिति·यः·बुधोगणितोक्तिदक्षः।
अधिमासशेषवशातः·अहर्गणानयनेधिमासप्राप्तोयद्राज्यशेषंतदधिमासशेषंतस्मादित्यर्थः·सूर्य
चंद्रौ·अहर्गणानीतौविनाहर्गणासाधनंस्वबुद्ध्या·स्वकल्पनप्रकारेणसम्यगानयति·एवं·अवमावशे
षतः·अहर्गणानयनेवमप्राप्तोयद्राज्यशेषंतदवमशेषंतस्मात्·इमौ·सूर्यचंद्रावहर्गणानीतावान
यति·चः समुच्चये·तमुत्तरदातारं·खलु·निश्चयेन·दिनसंघकुट्टकविधौ·अहर्गणानयनकल्पनविष
ये·कुट्टककल्पनविषयेचेत्यर्थः·अभियुक्तं·निविष्टं·दक्षमित्यर्थः·अहंनन्ये·एतेनकुट्टकात्तदानयनंस्

चितं॥३॥ ॥अधिमासशेषविशेषमाह·यदेष्टवारार्थमहर्गणाश्चेत्सैकानिरेकस्त्वधिमासशेषं· युगा
धिमासैः·क्रमशोयुतोनंतद्ज्ञेयमिष्टंनतुपूर्वसिति·यदास्वाभिमतवारसिद्धिनिमित्तमहर्गणाःसैकानि
रेकोवाकृतःस्यात्तदाहर्गणानेयनावगताधिमासशेषं·क्रमात्·युगोक्ताधिमासैः·युतोनैसद्यसिद्धतत्·
इष्टं·प्रश्नविषयंज्ञेयं·नतुपूर्वसिद्धकेवलंप्रश्नविषयंज्ञेयं·अत्रोपपत्तिः·अहर्गणास्यकांतरितत्वादधिशे
षमप्यकसंबंध्यधिशेषणाहर्गणावष्टक्तोनमन्यथाभीष्टाहर्गणीयत्वानुपपत्तेः·तत्रयुगसौरदिनेयुगाधि
मासास्तदेकेनकेदसधिशेषस्ययुगसौरदिनदरत्वासमष्टदस्यस्वतःसिद्धत्वाच्चयुगाधिमासैर्युतोनमुप
पन्नमितिसंक्षेपः॥४॥ ॥अत्रापिविशेषमाह·यदापिशेषंनभवेद्धिहीनंतदायुगोत्थार्कलवाधिमासौ·
योतद्वियोगेनयुसंयुगीपसौराहतषंसुधियात्रवाध्यमिति·यदायुगाधिमासैरधिशेषंनिरेकाहर्गणाप
क्षेहीनंनस्यात्तदायुगजातोपासौरदिनाधिमासौतयोरंतरेण·युगाधिमासौनयुगसौरांशारूपदिने
रित्यर्थः·युतमधिशेषंकार्यं·अत्रसैकाहर्गणापक्षे·यदधिशेषंषोजनासिद्धं·तद्गीयसौरभागरूपदिने

त्वंसुधियागणकेनज्ञेयं·अत्रोपपत्तिः·अधिशेषस्यसौरदिनानांहरत्वाद्यदाशोध्यमानंहीनंनस्यात्तदाप
रमाधिशेषंहरतुल्यंसंयोज्यशोध्यंहीनंकार्यमतोलाघवादधिशेषंसौरांशाधिमासयोरंतरेणापुक्तं·शेषस्य
हरात्पत्वावश्यभावाद्धरतष्टमित्यपपन्नं॥५॥ ॥एवमधिमासानांसैकनिरेकत्वपक्षेविशेषंवदन्नुत्तरो
पपुक्तमधिशेषपक्षाभ्यांसाधयति·स्यष्टोधिमासः पतितोपलब्धइत्यादिकेयत्त्वधिमासशेषं·युगाधिवारैः
क्रमशोयुतोनंनोनंयदात्रापियुगाधिवारैः॥६॥हीनायुगार्कांशमितिःसुयोज्याधिशेषमत्रापियुगार्कभागैः
तद्ज्ञिनासंत्वधिमासशेषंज्ञेयंविदात्राखिलमेतदेवेति·इत्यादिके·इत्यादिपद्योक्तविशेषकृतेसतीत्यर्थः·य
दधिमासशेषं·तत्·युगाधिवारैः·युगाधिमासदिनैः·क्रमशः सैकनिरेकाधिमासक्रमेणेत्यर्थः·युतमूनंच
कार्यं·अत्रैकमासांतरत्वेनोक्तरीत्यात्रिंशाद्गुणितयुगाधिमासाएकमासाधिशेषमतोयुगाधिवारैरिति
सम्यगुक्तं·यदा·अत्र·अधिमासनिरेकपक्षे·अहर्गणानिरेकपक्षरीत्यासमुच्चः·अधिशेष·युगाधिमासदि
नैरूनंनस्यात्तदायुगाधिमासदिनैर्हीनायुगसौरांशामितिरधिशेषयोज्या·उपपत्तिस्तद्वीतिरेव·अत्र·से

काधिमासपक्षे॰ अपि त्राह्यासैकाहर्गणरीतिः॰ तामेवाह युगार्कभागैरिति॰ योजनसिद्धमधिशेषं युगसौरांशारूप
रिनेस्तष्टशेषस्य हरात्पत्वनियमात्॰ एतत्सिद्धमधिशेषं प्रश्नकर्त्रभिमतं॰ एवकारादृतविशेषाधिशेषनिरासः॰
चतुर्विंशतिभक्तं॰ फलमधिमासशेषं॰ अत्र॰ उत्तरनिमित्तं॰ विदा॰ गणकेन॰ अदुष्टेयं॰ तथाचेष्टयाधिशेषकल्प
नेन प्रश्नकृतेतच्चेदनपवर्त्तितं प्रश्नकर्त्रभिमतं तदा चतुर्विंशतिभक्तं निःशेषस्यात्तर्हि तत्तरदानार्हफलतुल्यम।
धिशेषं॰ यदि तु निःशेषं न स्यात्तर्हि तदुद्दिष्टं विलक्षणं॰ तस्मादुक्तरीत्या सूर्यचंद्रावहर्गणोत्पन्नौ न भवतः क्रियायाः
निःशेषत्वाभावेनाप्रवृत्तायाहर्गणस्यवर्त्तितत्वात्॰ उपपत्तिरप्यग्रे उपपत्तिनिरूपणावसरे भाज्यहरयोरपवर्त्तना
वश्यकत्वाद्युगसौरांशाधिमासयोश्चतुर्विंशत्यपवर्त्तनादधिशेषमवश्यमपवर्त्तितमभिमन्यावश्यमाणाप्र
कारेपवर्त्तितहरस्यनिबंधनादनपवर्त्तितरूपभाज्यग्रहणे हरसंबंध्याभावात्विलत्वापत्तिः॰ अनपवर्त्तितशेषम
पवर्त्तांकोपचितं चापवर्त्तने पवर्त्तांकेनावश्यमपवर्त्तितं भवति॰ अपवर्त्तितशेषं रूपोपचितमेव भवतीति तन्नापवर्त्ति
तं स्यात्॰ अत एवेष्टयाकलिताधिशेषस्यानपवर्त्तेष्टोद्दिष्टत्वमुपपन्नं॥७॥ ॥अथ पद्याभ्यां प्रथमप्रश्नोत्तरं वि ४९२

वक्षुश्चांद्राहर्गणमाह॰ द्विधाधिशेषं नवनागषड्भिर्नवाभ्रतत्वाद्रिरसैः क्रमार्द्धं॰ नवाष्टराभांगरसैः खखाभ्र
व्योमाभ्रनागाब्धिरसैः सुतष्टं॥८॥ गताधिमासविगताधिमासदिनैतचांद्राहर्मितिः क्रमेण॰ स्वतक्षणास्ते
पवशादनेकं तदेवमेवं गतचांद्रवाराइति॰ उत्तरापयुक्तमधिशेषं द्विधा॰ एकत्रैकादशानां सप्तशतानां गुणि
तं॰ अपरत्र॰ नवखतत्वसप्तषड्गुणितं॰ प्रथमस्थानेगतैरंकैः ६६३८७ स्तष्टं॰ द्वितीयस्थानेगताभिरंकैः ६५८०००००
स्तष्टं॰ क्रमेण॰ प्रथमस्थानेगताधिमासाः॰ द्वितीयस्थानेगताधिमासदिनहीनगतचांद्रदिनानि॰ इदं ह्यंस्व
तक्षणांकयोजनवशादनेकं स्यात्॰ अधिमासानां पूर्वतक्षणायोजनेगताधिमासाः॰ द्वितीयस्य द्वितीयतक्षणायो
जने द्वितीयमेवं पुनः पुनर्बहुधा॰ एवं तयोर्गताधिमासदिनतदाचांद्रदिनयोरेकं गतचांद्राहर्गणाः॰ सोप्यनेकधात
दधिशेषभिन्नकालेनत्वेककाले॥७॥ ॥सूर्यचंद्रयोः सिद्ध्यर्थं पद्याभ्यां फलमाह॰ ताभ्यः पुरोक्तावमशेषमेत
त्खखाभ्रखाब्धीषुगुणं विभक्तं॰ अद्रिखांकाद्रिगुणाब्धिसप्तवेदांगदस्राद्रिनगाद्रिभिस्तत्॥१०॥ सूर्यस्य भागादि
फलं विधोस्तत्सप्तांगभूगोकुयमाद्रिनिघ्नं॰ पूर्वोक्तहारेण हृतं पुरोक्तावमाग्रमेतल्लवपूर्वकं स्यादिति॰ एभ्यः गत

चांद्रदिनेभ्यः पुरोक्ता अहर्गणानयनरीत्या अवमशेषं कार्यं एतत् चतुःपंचाशद्युतगुणितं तत्सिद्ध
मुक्तहरभक्तं सूर्यस्यांशाद्यं फलं चंद्रस्य तु पूर्वपद्योक्तमवमशेषं सप्तागभूगोद्रसाघक्तगुणागुणितं पूर्व
पद्योक्तहारेणभक्तं भागादिफलं स्यात् ।।१२।। ।।पद्याभ्यां प्रश्नमुत्तरयति गताधिमासाहविहीनयातचां
द्राहमानं खलु पूर्वसिद्धं तत्खागरामैर्विहृतं फलं स्फः स्पर्गताहाद्यवशेषमर्कः ।।१२।। सविश्वनिघ्नाहिमगुर्युगं
दुमासाप्तताग्रेरधिमासशेषात् एतौ विहीनौ स्वफलेन युक्तौ भागादिकौ पूर्वसमावशेष्यमिति गताधिमास
दिनहीनगतचांद्रदिनमानं पूर्वसिद्धं यत् तत् षष्ट्यधिकरातत्रयेणभक्तं फलं सृष्टिमारभ्यगतवर्षाणि भवंति
शेषं भागात्मकः सूर्यः सः त्रयोदशगुणाच्चंद्रः स्यात् एतौ सूर्यचंद्रौ अधिमासशेषात् युगचांद्रमासभक्ताद
ग्रांशहीनौ स्वस्वफलेन पूर्वोक्तेन युक्तौ भागाद्यौ सूर्यचंद्रौ अवश्यं नियतं पूर्वसमौ अहर्गणानीतसूर्यचंद्रतु
ल्यौ भवतः ।।१३।। ।।अथ द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं विवक्षुः पद्यत्रयेण चांद्राहर्गणमाह अभीष्टवारार्थमहर्गणाश्चे
त्सैकोनिरेकावमशेषमस्य युगावमैः संयुतमूनितं चेन्नानेपदायोगरविक्षयाद्यं ।।१४।। भवेदभीष्टदिवसेवमा

गतमेतद्भगाब्धिकमितेरनूनं तत्तष्टमेतद्गभक्तमत्राखिलं सयाहाद्यमिदं विनिघ्नं ।।१५।। नगांगरामाभ्रयमाश्वगाक्षै
र्नखाभ्रखाक्षागखखाब्धितष्टं गतेहरोघो निजतक्षणात्मक्षेपादनेकेगतचांद्रवारा इति निरेकदृष्टं तत्स्पष्टं अस्य गु
णितागताहर्गणस्यावमशेषं सैकनिरेकक्रमेण युगावमैर्युतहीनं यदि हीनं न स्यात्तदा पुरीयपर्यसावनदिनैर्युक्तं
अभीष्टदिनेवमशेषं स्यात् एतत् अवमशेषं युतिजातं युगचांद्रदिनप्रमाणात् अनूनं ऊनं न स्यात् तदा तैर्युगचां
द्रदिनैरुक्तं एतत् प्रश्नकर्त्रभिमतमवमशेषं चतुर्भक्तं अत्र उत्तरनिमित्तं अखिलं अदुष्टं अवमशेषं स्यात्
यदि कल्पितावमशेषं चतुर्भक्तं निःशेषं न स्यात्तर्हि खिलं तादृशावमशेषात् सूर्यचंद्रावहर्गणात्सत्रौ न स्यातां अ
त्रोपपत्तिः युगचांद्रदिनैर्युगावमानि तदैकेन किमिति समहरत्वादवमशेषं युगावमैर्युतमूनं ऊनं न स्यात्तदा
परमावमशेषं युगचांद्रदिनतुल्यं संयोज्य युगावमानि हीनान्यतो युगावमोनयुगचांद्रदिनरूपयुगसौरसा
वनदिवसायुक्ताः कृताः शेषस्य युगचांद्रदिनरूपहरात्स्वल्पत्वनियमात्तत्तष्टं तत्तष्टं अग्रे वक्ष्यमाणोपपत्तौ भा
ज्यभाजकयोश्चतुर्भिरपवर्तनावश्यकत्वाद्धरस्य चतुरपवर्तितस्य वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तेस्तदनुरोधेन शेषमपि

चतुर्भिरपवर्त्तनीयमेवाग्रपद्याखिलत्वापत्तेः॥ अतएवकल्पितावमशेषंचतुर्भक्तंनिःशेषंनस्यात्तत्खिलमि
ति॥ इदमुत्तरोपयुक्तं॥ अवमशेषंनगांगेत्याद्यक्तांकैर्गुणितंचतुर्भक्तयुगचांद्रदिनसंख्याभिस्तष्टं॥ गत
चांद्रदिनगणाः॥ स्तत्क्षणारूपक्षपयोजनाद्गतचांद्रदिवसाअनेकेतदधिशेषकालभेदेनस्फः॥१६॥ ॥
द्वितीयप्रश्नेपद्याभ्यामुत्तरयति॥ गतेदहोघानिहतायुगाधिदिनैर्युगाद्वाहृतोदिनादि॥ यल्लब्धमेतेन
गतेडुवाराहीनारविःस्याल्लवपूर्वएषः॥१७॥ खरामतष्टेर्गतचांद्रवारैः सूर्याहतैः संयुतइंदुरंतो॥ स्वस्वा
वमाख्योक्तफलेनयुक्तावहर्गणौतौविहपुष्पवंताविति॥ गतचांद्राहर्गणाः॥ युगाधिमासदिनैर्गुणितः॥
युगचांद्रदिनभक्तः॥ यद्दिनाद्यंलब्धमेतेनदिनादिना॥ गतचांद्रदिवसाअनेनाः॥ भागाद्योर्कः स्यात्॥ एषः सूर्यः
त्रिंशत्तष्टेर्गतचांद्रदिनैर्मासादिगततिथिभिरित्यर्थः॥ द्वादशगुणितैर्युक्तश्चंद्रः॥ एतौ॥ सूर्यचंद्रौस्वस्वयदवमे
संज्ञंफलं॥ एतयोः पुरोक्तेसादिपद्याभ्यांपूर्वमुक्तेतेनेत्यर्थः॥ युक्तौ॥ इह॥ द्वितीयप्रश्नविषये॥ पुष्पवंतौसूर्यचंद्रा
वुत्तरभूतौ॥ अहर्गणात्सन्नसूर्यचंद्रसमोस्तः॥१८॥ ॥प्रश्नोत्तरयोरूपपत्तिंसूचयन्प्रथमप्रश्नोत्तरतो

पद्याभ्यांविशदयति॥ अत्रोपपत्तिः स्थिरकुट्टकाभ्यांत्रैराशिकादुद्धिमतावधेया॥ यथाहिकेनप्रहतायुगाधिमासावि
हीनाअधिशेषकेण॥१९॥ युगोत्थसौराहृतानिरग्राः स्फुटत्रयेकुट्टकतोगुणाप्ती॥ गताधिमासाहविहीनया
तचांद्राहयाताधिकमासमानइति॥ अत्र॥ प्रकारद्वये॥ त्रैराशिकोक्तेः सकाशात्परिणताभ्यां॥ स्थिरकुट्टकाभ्यां॥ क्षेपं
विशुद्धिंपरिकल्प्यरूपंपद्यक्तयोर्येगुणाकारवल्ली॥ अभीप्सितक्षेपविशुद्धिनिघ्नस्वहारतष्टेभवतस्तयोस्तेइष्टकाभ्यां॥
बुद्धिमतागणकेन॥ अवगम्या॥ एतदेवप्रथमप्रकारेविशदयति॥ युगसौरदिनैर्युगाधिमासास्तदेष्टसौरदिनैः के
इत्यनुपातेनेष्टसौरदिनगुणितयुगाधिमा सरूपभाज्याद्यगसौरदिनात्मकहरणभक्ताद्यत्फलंतेगताधिमासाः
शेषंचाधिशेषं॥ एतदूनभाज्यहरभक्तफलस्यनिःशेषतयावश्यंगताधिमासत्वेनलब्धैः कुट्टकप्रश्नोत्तरंपर्यवस
न्नं॥ युगाधिमासाः केन॥ अहर्गणानयनोक्तरीत्यावगतगणकेनगुणिताअधिशेषणहीनायुगीयसौरदिनभक्ता
निरग्राः स्फुटितिकुट्टकस्वरूपात्॥ तत्र॥ कुट्टके॥ कुट्टकतः कुट्टकप्रकारात्॥ येगुणालब्धीतत्क्रमेणगताधिमासदिनो
नगतचांद्रदिनगणाताधिमासयोः प्रमाणोभवतः॥२०॥ ॥अथकुट्टकतइष्टकंतत्रकुट्टकप्रकारानुवादार्थंकुट्ट

कोपकरणभूमिकांभास्करोक्तामनुवदति·भाज्योहारःक्षेपकश्चापवर्त्यः केनाप्यादौसंभवेकुट्टकार्थं·येनछिन्नो
भाज्यहारौनतेनक्षेपश्चेतदुपमुद्दिष्टमेवेति·योराशिर्गुणएतेतस्यभाज्यइतिसंज्ञा·भजनयोगात्·हारक्षेपाव
न्वर्थसंज्ञौ·एतेसंभवेसति·कुट्टकस्य·एतादृशास्थलेगुणाकविशेषस्यज्ञानार्थं·प्रथमंकेनाप्यभिन्नेनतुल्यां
केन·अपवर्त्याः·अन्यथाकुट्टकासिद्धिरुक्तप्रकारेणसर्वथासिद्धं·भाज्यहारौयेनांकेनापवर्त्तितौतेनैवांकेनक्षे
पोनापवर्त्तितःस्यात्तदा·एतद्दृष्टकेनपद्धतिर्दुष्टमेव·भाज्योयेनकेनापिगुणितःक्षेपयुतोनस्तेनहरेण
भक्तःसन्निःशेषोनस्यादित्यर्थः॥२१॥ ॥अपवर्त्तांकज्ञानमपवर्त्तितानांतेषांसंज्ञांतरंचतदुक्तमनुवदति·
परस्परंभाजितयोर्ययोर्यःशेषस्तयोःस्यादपवर्त्तनंसः·तेनापवर्त्तनेनचभाज्यहारक्षेपाविभक्तादृढसंज्ञ
कास्तेइति·ययोराश्योःपरस्परंभाजितयोःसतोर्यःशेषांकःसतयोरपवर्त्तनंस्यात्·तेनतौनिःशेषंभज्ये
तेएव·एतदुक्तंभवति·हरेणभाज्येभक्तेयच्छेषंतेनापिसहरोभाजनीयः·तच्छेषेणापिभाज्यशेषंतेनापिहरशे
षमितिपुनःपुनःपरस्परभजनेक्रियमाणेयद्यंतेरूपंशेषंस्यात्तदातौनापवर्त्तेतएवः यदातुशून्यंशेषंस्या

त्तदाहरीभूतंप्राक्क्षेपमधःस्थापितंतदेवभाज्यहरयोरपवर्त्तनंस्यात्·शेषोत्थपवर्त्तांकः·तस्मादंतिमशेषां
कएवापवर्त्तांकः·शून्यंशेषंतुशेषाभावः·एतेनभजनद्वयमेवपरस्परभजनमितिनिरस्तं·यावदंत्यशेषं
तावदेवपरस्परभजनसिद्धेः·भाज्यहरान्यतरस्यापिनाशाभावात्·अतएवप्रथमभजनेत्यशेषसिद्ध
वपिपरस्परभजनमस्तंतं·पारिभाषिकत्वात्·एवंज्ञातेनापवर्त्तांकेनभक्ताःभाज्यहारक्षेपाःदृढाख्यास्तेभा
ज्यहारक्षेपाःस्फुटत्वंतुवक्ष्यमाणकुट्टकगुणसाधनयोग्यत्वं॥२२॥ ॥कुट्टकप्रकारंभास्करोक्तपद्याभ्याम
नुवदति·मिथोभजेत्तौदृढभाज्यहारौयावच्छेषंभवतीहरूपं·फलान्यधोधस्तदधोनिवेश्यःक्षेपस्तथांतेख
मुपांतिमेन॥२३॥स्वार्थेहतेंत्यनयुतेतदंत्यसजन्मुहुःस्यादितिराशियुग्मं·ऊर्ध्वोविभाज्येनहतेनतेषःफलं
गुणःस्यादपरोहरेणेति·तौ·प्रागुक्तौदृढभाज्यहारौ·उक्तवन्मिथःपरस्परंतावद्भजेत्·यावत्·इह·भजनसंबं
धिनिभाज्यशेषमेकसंख्यंस्यात्·एतेनहरशेषभक्तरूपावशेषेपिनक्षतिः·फलानि·आगतानि·क्रमे
ण·अधोधोनिवेश्यानि·फलंचफलेचफलानिचफलानि·द्वंद्वैकशेषः·एकमेवफलंलब्धापदिरूपंशेषं

स्यात्तदातदेकमेवफलंस्थाप्यं·हेचेत्तर्हिहेस्थाप्ये·बहूनिचेत्तर्हिबहूनिस्थाप्यानीत्यर्थः·एतेनपारिभाषि
कंपरस्परभजनंस्पष्टीकृतं·तेषांफलानांवल्लीवदधोधःस्थापितानामधोहरसंपानिवेश्यः·अंतेसं
पाद्यइत्यर्थः·एवं·शून्यं·तथा·निवेश्य·एवंबल्लीस्यात्·ततउपांतिमनांकेन·स्वोर्ध्वस्थितेकेगुणिते
अंत्यनांकेनयुतेचतदंत्यंत्यजेदितिमुहुः·उपांतिमनस्वोर्ध्वहतेत्यनयुतेतदंत्यंत्यजेदितिपुनःपुनः
कृतेराशियुगंस्यात्·तत्रोर्ध्वराशिर्हरेनभाज्यनतष्टःसन्फलंस्वाभिमतंस्यात्·अपरोधस्तनोराशिर्ह
रेनहरेणातष्टःसन्गुणाः स्यात्·तस्त्वस्तनूकरणे·कर्मणिक्तः·तष्टस्तनूकृतःकृशीकृतः·अवशोषितइ
तियावत्·भस्कावशोषितराशिर्गोसोननुलब्धमित्यर्थः·तेनगुणेनहरभाज्यंगुणितंहरक्षेपयुतोनहर
हरणभक्तेशोषनस्यादित्यहिष्टपिभाज्यहारक्षेपयुतेरावगुणालब्धीस्तइत्यर्थसिद्धमविशोषात्॥१४॥
॥ ॥अत्रविषयव्यवस्थाविशेषमनुवदति·एवंतदैवात्रयदासमास्तुः स्फलंत्रयश्चद्विषमास्तदानीं·
यथागतोलब्धिगुणोविशोध्योस्वतक्षणाछेषमितोनुतोस्तइति·एवं·पूर्वोक्तंतदैवस्यात्· यदात्र·परस्पर

भजने·तात्प्रागतालब्धयःसमाःस्युः हेचतस्रःषडिसादयः·यदितुतालब्धयोविषमाःस्युरेकातिस्रः पंचचेसा
दयस्तदानीमुक्तप्रकारेणागतोलब्धिगुणोस्वतक्षणाछोध्योशोषनुत्योतोलब्धिगुणोस्तः·तस्यतेतनूक्रिय
तेनेतितक्षणः·तक्षणातीतितक्षणइतिवा·स्वस्यतक्षणाश्चस्वतक्षणास्तस्मात्·हरहराहुणःशोध्योलब्धि
रंशभाज्याछोध्येत्यर्थः॥२५॥ ॥इदानींविभाज्येनहरेनतष्टसाधर्द्वविशेषमणक्षेपगुणस्योःसाधनंचानुवदति·
गुणलब्धोःसमंग्राह्यंधीमतातक्षणोफलं·योगजेतक्षणाद्धुद्धेगुणाप्तीस्तोवियोगइति·गुणालब्धिसंबंधिनित
क्षणाक्रियमाणेसतिभयत्रतक्षणास्यफलंतुल्यमेवग्राह्यंबुद्धिमता·हेतुगर्भमिदं· उभयत्रतक्षणेक्रियमाणेयत्रा
ल्पंतक्षणफलंलभ्यतेतत्तुल्यमेवान्यत्रापिग्राह्यं·नत्वधिकंप्राप्तमपि·इतरत्रतत्राभावात्· योगजे·धनक्षेपजेगु
णाप्तौ·तेस्वतक्षणाद्धुद्धेवियोगजेभवतः गुणोहरहराद्धुद्धःसन्लब्धिर्हरभाज्याद्धुद्धासतीकृतक्षेपेभवतीत्य
र्थः·वस्तुतस्तुयोगजेगुणाप्तीतथाद्धुद्धेवियोगजेभवतः·तत्रभाज्यक्षेपयोर्द्धनत्वेक्षणत्वेवायेगुणाप्तीतेयो
गजे·योगेयुतिःस्याल्लयोःस्वयोर्वेतिरीसायोगतात्·यदापुनर्भाज्यक्षेपयोरन्यतरस्यर्णत्वंतदाधनर्णयो

रंतरमेवयोगइस्तक्तेर्वियोगजत्वात्स्वतक्षणाशुद्धेगुणाप्तीस्तः॰तेनधनक्षेपजे गुणाप्तीस्वतक्षणाशुद्धे
क्षणाक्षेपजेस्तः॰एवंधनभाज्योत्पन्नेगुणाप्तीस्वतक्षणाशुद्धक्षणाभाज्योलेभवतइतिसिद्धार्थः॥२६॥ ॥
स्थिरकुट्टकोपक्रममुपपाद्यन्नवशिष्टोपपत्तिंपद्यत्रयेणाह॰प्रसक्तशेषधितिगौरवंस्यादतोधिशे
षंपरिकल्परूपं॰साध्यगुणाप्तीप्रपवर्त्तितेष्टशेषाहतेतक्षणशेषितेस्वे॥२७॥स्वतक्षणाक्षेपवशा
दनंतेगुणेखषड्रामहृतावशेषे॰चैत्रादियातास्तिथयोगताधिमासाहयुक्तोगुणएवचांद्रः॥२८॥गता
हर्गणोस्माक्षपायाहाक्तरीत्याक्षयाहावशेषंभवेत्सुष्यवंतौ॰ततोभास्करोक्तप्रकारस्यरीत्याप्रसा
ध्योतुशिष्टंसुधीज्ञेयमेवेति॰इति॰उक्तकुट्टकप्रकारेण॰प्रसक्ताधिशेषेषुगुणलब्धिसाधनेगौरवं
स्यात्॰अतःकारणात्॰अधिशेषंरूपंप्रकल्प्योक्तरीत्यागुणाप्तीसाध्ये॰भाज्यहरयोर्नियतत्वात्॰
अभीष्टाधिशेषतेआह॰अपवर्त्तितेति॰ततस्तस्थिरकुट्टकोक्तापवर्त्तितेष्टाधिशेषरूपर्णाक्षेपगु
णितेअपवर्त्तितभाजकेभाज्यरूपतक्षणाभ्यांशेषितेभक्तावशिष्टे॰स्वे॰अभिमताधिशेषसंबे

डाक्टर भाऊ दाजी हरयाल्यस्मारक
MEMORIAL

द्धेगुणासीस्तः॰इष्टाहतस्वस्वहरेणयुक्तेतेवाभवेतांबहुधागुणाप्तीइतिभास्करोक्तास्वतक्षणयोः
पुनःपुनर्योजनवशादनंते॰अनेकेगुणाप्तीप्रकृतकुट्टकाख्येगुणेगताधिमासदिनोनगतचांद्रदि
नमणत्वादहर्गणाभ्यस्तरीत्याषष्ट्यधिकशतत्रयभक्तेगतसौरवर्षाणिफलतस्यप्रयोजनाभावाद
वशेषचैत्रादिमारभ्येष्टतिथ्यंतपर्यंतगतातिथयोभवंति॰लब्धेगताधिमासरूपत्वाद्गताधिमासत्रि
शद्गुणरूपदिनैर्युक्तोगुणः॰गताधिमासदिनहीनगतचांद्रदिनरूपावगतश्चांद्रोगताहर्गणः॰एवकारा
त्सावनसौरयोर्निरासाः॰अस्माच्चांद्राहर्गणादहर्गणानपनेवमाहानयनोक्तरीत्या॰अवमदिनशेषं
भवेत्॰ततः॰अधिशेषावमशेषचैत्रादिगततिथिसंख्याज्ञानादित्यर्थः॰भास्कराचार्योक्तप्रकारस्य॰
सिद्धांतशिरोमणिमध्यमाधिकारांतर्गतस्य॰कोद्याहतैर्यद्भवभैरवाप्तंन्यूनाहशेषविहृतेकलाद्यं॰त
त्स्याद्गनाख्यंतरणोर्विधोस्तत्रिभूहतंस्वेषुगुणाशयुक्तं॰चैत्रादियातास्तिथयः॰एषकस्थाविश्वेहताः
सूर्यविधूलवाद्यो॰तोचाधिशेषाछशिमासलब्धाहीनोयुतोस्वस्वधनाद्रूपाभ्यामित्यस्य॰रीत्या॰एतस्य

ग्रंथस्य सौरपक्षत्वात्तदुक्तेन कार्यनिर्वाहासंभवात्तद्रीत्या स्वपक्षजांकान्यांक्रियाकार्यत्वात्तथा याद्रीसेस्फ
क्तं पुष्पवंतौ सूर्यचंद्रौ साध्यौ पूर्वोक्तं संसूर्यचंद्रानयनं तद्रीत्योपपन्नमिति भावः तदुपपत्तिस्तु मन्म
रीचौ मक्तासुधीभिरवलोक्या अधिशेषफलोपपत्तिरुपतत्सारं तु मेषाद्यर्कसंवाररूपसौरवर्षादेर
ज्ञानाच्चैत्रादिगततिथयः सौरांशाः स्थूलत्वेनाल्पाः एषां द्वादशगुणितगततिथयांशा योज्याश्चंद्रस्तत्रमा
सादिष्टयत्तिथिकरणगौरवाच्चैत्राद्यवगततिथयएव द्वादशगुणिता युक्ताः कृताऽभयथारात्र्याद्यधिशेषाद
तोऽल्पवाच्चैत्रादिगततिथयस्त्रयोदशगुणिताश्चंद्रांशाद्यः सूर्ययोगात्स्थूलः तदास्तवज्ञानार्थं सूर्याधिशेषस्य सौर
स्य सूर्यसंबंधेनाधिकत्वात्सौरमधिशेषं दिनाद्यात्मकमुभयत्र हीनं तत्तु अहर्गणानयनावगताधिशेषं युगसौ
रदिनहरत्वाच्चांद्रयुगचांद्रदिनैर्युगसौरदिनानि तदाधिशेषसंवेधिचांद्रणकिमिसनुतासौरं युगचांद्रदिनहर
मधिशेषं पर्यवसन्नं तत्रफलस्य दिनात्मकत्वार्थं त्रिंशाहुणः गुणाहरो गुणेनापवर्त्य हरस्थाने युगचांद्रमासाद्
ति नतु तथापि पूर्वोक्तावमशेषफलानयनं भास्करोक्तावमफलानयनाद्भिन्नमिति तदुपपत्तिरवश्यं वक्तव्येत्य

तत्राह शेषमिति अवमशेष फलानयनं प्रागुक्तं सुधीभिः स्वतोवगम्यं तद्रीत्या स्वपक्षांकैरुत्पाद्यनीयं एवकारा
त्तदन्यरीतिर्निरासः तथाहि विधिग्रहणाद्दुक्तदिनाद्सूर्यचंद्रौ तिष्यांतकालिकावपक्षितावहर्गणकालिकावतस्ति
ष्यांतरात्मर्द्धकयोरिष्टादिनावगतावमशेषस्य तरंतरकालत्वात्तवमशेषणचालनं कार्यं तत्रैकसावनदि
नेयुगसौरसावनदिनभक्तभगणभागरूपागतिस्तदावमशेषणकिमित्यनुपातेन सूर्यचंद्रयोर्भो
गादिफलं साध्यं तत्राप्यवमशेषस्य युगचांद्रदिनहरत्वाद्भागार्थं भगणानां षष्ट्यधिकशतत्रयस्य गुण
त्वाद्युगचांद्रदिवसाः १५२५३३३३३ षष्ट्यधिकशतत्रयभक्ताः युगचांद्रस्थाने वमशेषस्य हरः ५५५२७७२ गो
सर्यं भगणानां युगसौरसावनदिनानि १५ ७७१७२२ हरश्च अतो भगणकुदिनयोश्चतुर्भिरपवर्त्ताद्भ
गणाच्चतुर्थांशस्य कुदिनचतुर्थांशो हरः ३७५५ ७५५० अथ भगणचतुर्थांशावमशेषहरयोरपवर्त्तनात्स्वमशेष
हरो २२२६३२७ युगचांद्रदिनानां विंशत्यधिकसप्तशतीभागः हरयोतो हरउक्तउपपन्नः गुणस्त्ववमशेषस्य भगणाष
ष्ठांशउक्तरूपउपपन्नः ॥२७॥ ॥अथैकाधिशेषउक्तोकमितफलगुणाकुट्टकप्रकारेणकथमुपपन्नो विस्तरतः प्र

यमपघोक्तंतत्क्रिययोपपादयति॰ अथ स्थिरकुट्टकेनांकोत्पादनार्थं न्यस्ताभाज्यहारक्षेपाः
भाज्यः १५७३३३६ क्षे॰ अत्रो १ । अत्र परस्परं भाजितयोरिसादिनांत्यशेषं चतुर्विंशतिरयमेवापवर्त्तांकः २५
हारः १५५५२००००० अनेन भाज्यहारावपवर्त्तितौ जातौ दृष्टभाज्य ६६३२७ हारो ६५८००००० अधिमासशेषम
पवर्त्तितं दृष्टक्षेपः॰ अथ स्थिरकुट्टकलाघवाद्रूपमितोपवर्त्तितर्णक्षेपोन्यस्तः॰ यथाः भा ६६३२७ क्षे १ । भाज्य
हाराभ्यां मिथो भजेत्ताविसादिनालब्धपंक्तिः॰ । ९ । ६ । १५ । ३ । ५ । १ । २ एतेषामधः क्षेपस्तु हा ६५८००००० दंतेभू
न्यमितिजातावल्ली॰ । ७ । ६ । १५ । ३ । ५ । १ । २ । १ । ० अत्रोपांतिमेनस्वार्धेहतेनैनयुतेन दंसंसृजेदिति मुहुः क्रियया रा
शियुग्मं ६८७ । ६ । २५ । ० इदं क्रमेणाभाज्यहाराभ्यां तष्टमेवास्ति॰ अभीष्टसिद्ध्यर्थमपवर्त्तितशेषगुणितं भाज्य
हाराभ्यां तष्टमिष्टमुपपन्नमिति॰ नवस्थानालिकावल्ली॰ शेषं स्पष्टार्थं ॥ ॥ अथ द्वितीयप्रश्नोत्तरे उप
पत्तिं चतुर्भिः पद्यैर्विवृणोति॰ युगावमानि प्रगुणानि केन स्याद्दशेषेण च वर्जितानि॰ युगं दुवारे विहृता
निशेषाभावाद्गुणाप्तीह कुट्टकाद्य ॥ ३० ॥ तेयातचांद्राहगतावमेस्तः पूर्वोक्तरीत्यात्रगतं दृढौघः स्वतोनुपा

तावगताप्यहीनः सौराहमानं सरविर्लवाद्यः ॥ ३१ ॥ खरामतष्टेंदुदिनौघमानं शुक्रादियातास्तिथयः स्फ
रंताः॰ रथ्याहताभ्रांशुमुखार्कयुक्ताश्चंद्रः परं तिष्यवसानएतौ ॥ ३२ ॥ अतः पुरोक्तावमसंज्ञकेन फलेनयु
क्तौ रजनीदलेतौ॰ शेषोपपत्तिः सुगमामयात्रनोक्तास्वतः सागणकेनबोध्यति॰ युगचांद्रदिनैर्युगावमानि
तदेष्टचांद्रदिनैः कानीत्यनुपातेन युगावमानि केन गुणान्यवमशेषहीनानि युगचांद्रदिनैर्भक्तानि॰
शेषाभावात्॰ इह॰ विषये॰ कुट्टकप्रकाराद्यगुणाप्ती॰ पूर्वोक्तरीत्या॰ एकर्णक्षेपककल्पनादिरीत्या॰ तेन क्र
मेणागतचांद्रदिनगतावमेस्तः॰ अत्र॰ द्वितीयप्रश्नोत्तरे॰ गतचांद्रदिनगणः॰ आत्मनः सकाशाद्यगचां
द्रदिनैर्युगाधिमासदिनानि तदेष्टचांद्राहर्गणेन कानीत्यनुपाताद्गताधिदिनादिनाहीनः॰ सौरांशा
रूपाहर्गणमानं॰ सांशाद्यः सूर्यः॰ त्रिंशत्तष्टयच्चांद्रदिनगणमानं॰ शुक्रादितोगतास्तिथयोभीष्टतिथ्यंते
स्फः॰ एतास्तिथयोद्वादशगुणाः॰ अंशादिसूर्ययुताश्चंद्रः स्यात्॰ परं त्वतोसूर्यचंद्रौ तिथ्यंते॰ अतोहतोः
पूर्वप्रश्नोत्तरोक्तावमसंज्ञेनफलेन स्वीपनयुक्तौ रात्र्यहे सूर्यचंद्रौ भवतः ननु द्वितीयप्रश्नोत्तरोक्तं

सर्वमुपपन्नमपि चांद्राहर्गणानयनोक्ताअंकानोत्पादिताइत्यतआह·शेषोपपत्तिरिति·अत्र·द्वितीय
प्रश्नोत्तरे·अवशिष्टा·अंकोपपत्तिः सुगमा·कुट्टकगणितकरणमसुबोधा·मयास्मिन्ग्रंथेनोक्ता·
सोपपत्तिर्गणितदक्षेण·स्वतोवधेया·गणितंकृत्वाप्रतीतिरुत्पाद्यसपर्यः॥३३॥ ॥गणितश्र
मभीरूणांबोधार्थंदर्शयति·स्थिरकुट्टकार्थंभाज्य २५०८ २२५२ हरो १६००००८० चतुर्भिरपवर्तितौ
भाज्य ६२००५६३ हरो ४००७५००२० अत्रपूर्वोक्तरीत्यावल्ली०।६३।१।१०।१२।१।२।४।१।२०।१।०रा
शियुग्म ८०५३३१।५०२२०३६० मिति·अत्रत्रयोदशस्थानात्मिकावल्ली·फलस्यगतावमत्वेनप्र
योजनाभावाच्चांद्राहर्गणस्यावश्यकतयागुणउक्तांकमितोरहीतस्तस्यतक्षणांकोपिचतुर्भा
क्तयुगचांद्रदिनमितेउक्तइत्युपपन्नमित्यर्थः॥ ॥ननुकुट्टकप्रकारणेदंसर्वमुपपन्नंतस्यानु
पपत्तौतुसर्वमिदमनुपपन्नमेवेत्यतआहपितृब्रह्मदेवज्ञचरणाब्जनवांकुर·विलोक्यासुधिया
सर्वावासनाकुट्टकस्यत्विति·सर्वेतिकुट्टकांतर्गतसूक्ष्मविचारस्यान्यैरनुक्तत्वात्तत्काहिन्यपिस्थले ४२२

स्थलेविशदीकृतावासनेत्यर्थसूचकं·तदनुपपत्तिरप्रसिद्धेतिभावः·तत्सारंत्वनपवर्त्तितयोर्भाज्यभा
जकयोर्यालब्धिःसैवापवर्त्तितयोःस्यादितिप्रसिद्धं·प्रकृतेभाज्यस्तुकल्पितभाज्योगुणागुणितःक्षेप
युतोनःसन्स्यात्·भाजकस्तुदिष्टाव·एवंचगुणागुणितकल्पितभाज्यएकक्रमपरक्षेपोऽनयोर्भाज्यखं
डयोर्योगोभाज्यसिद्धेभाज्यभाजकयोरपवर्त्तेपिफलाविशेषाद्भाजकापवर्त्तनेनतदपवर्त्तांकेनखंडद्वय
योगरूपोभाज्योप्यवश्यमपवर्त्यः·तत्रयोगापवर्त्तनेपवर्त्तितखंडयोर्योगतुल्यत्वाद्गुणागुणितकल्पितभा
ज्यःक्षेपश्चापवर्त्यः·तत्रापियद्यपिगुणस्याज्ञानाद्गुणागुणितस्याज्ञानेनतदपवर्त्तनमशक्यंतथापिकल्पि
तभाज्येपवर्त्तितेनंतरंतदंगुणागुणितेगुणागुणितकल्पितभाज्यरूपभाज्यखंडमेवापवर्त्तितंस्यात्·गुणि
तस्यापवर्त्तनेपवर्त्तितस्यवागुणानेफलाविशेषात्·तस्माद्भाज्यक्षेपहारणांफलगुणयोरविशेषलघवाश्चा
पवर्त्तनं·दृष्टोदाहरणापपत्तिस्तु·भाज्यभाजकयोरपवर्त्तेयद्यपिलब्धेरविशेषस्तथापिशेषस्यभेदादपवर्त्ति
तभाज्यशेषमपवर्त्तांकेनगुणितंसदनपवर्त्तितभाज्यशेषस्यात्·अतोनपवर्त्तिभाज्यशेषमपवर्त्तांकाप

वर्त्तितमेवापवर्त्तितभाज्यशेषं परंतु गुणकमात्रेणापवर्त्तितभाज्यशेषं रवेकादिनिरेकापवर्त्तितहरांतसं
ख्यागुणितापवर्त्तांकान्यतमं अपवर्त्तितभाज्यशेषं च रवेकादिनिरेकापवर्त्तितहरांतसंख्यान्यतममि
ति विशेषः तत्रानपवर्त्तितक्षेपस्यानपवर्त्तितभाज्यसंबंधिसकलगुणीयशोप्राप्यतमरूपत्वात्रेका
दिगुणितहरयुततद्रूपत्वाद्वा रवेकादिगुणितहरतुल्यत्वाद्वापवर्त्तांकेनापवर्त्तः स्यादेव उक्तक्षेपाति
रिक्तक्षेपेषु कथमपि निःशेषभजनासंभवात् कुट्टकासिद्धस्तत्क्षेपादिष्टमुदाहरणादृष्टमेव सिद्धं अ
पवर्त्तांकज्ञानप्रकारोपपत्तिस्तु महानपवर्त्तांकज्ञातव्यः येनापवर्त्तितयोर्भाज्यभाजकयोः पुनरप
वर्त्तात् तत्र भाज्यभाजकयोस्तुल्यत्वे तन्मितएवमहानपवर्त्तांकः तयोर्वैलक्षण्ये तु योर्लघुस्तत्तोधि
कोपवर्त्तांकोनैव तेनांकेन लघोरपवर्त्तनस्य बाधितत्वात् लघुतुल्यस्तु स्यात् यदि लघुना महति भ
क्ते शेषं न स्यात् यदि च शेषं स्यात् तदा न लघुतुल्योपवर्त्तांकः किंत्वधिकस्य बाधितत्वाल्लघोरपि लघु
र्महानपवर्त्तांकः स्यात् अत्र हि महतो राशेः खंडद्वयं यावल्लघुना भक्तं तावद्वेकं शेषतुल्यमपरं रा ८२१

वंसति लघुतोन्यूनांकेषु मध्ये यः शेषतोधिकस्तस्य नास्त्येवापवर्त्तकत्वं तेन यथाकथंचिल्लघोरपवर्त्तेल
घुराशिभक्तस्याधिकराशिखंडस्याप्यपवर्त्तः स्यान्न तु शेषतुल्यद्वितीयखंडस्य तथा च लघुतोन्यूनांके
षु यदि महानपवर्त्तकः स्यात् तर्हि शेषतुल्यः स्यात् परं शेषेण लघुराशौ भक्ते यदि शेषं न स्यात् तथा सति शेष
तुल्यांकेन लघोरपवर्त्तनस्य जातत्वाल्लघुभक्तस्याधिकराशिखंडस्य शेषतुल्यद्वितीयखंडस्याप्यपवर्त्तः
स्यात् यदि तु शेषं स्यात् तर्हि पूर्वशेषतोन्यूनएवमहानपवर्त्तांकः स्यान्नाधिकः बाधितत्वात् अत्रापि
लघुराशौ हि खंडद्वयं यावत्पूर्वशेषेण भक्ते तावद्वेकं द्वितीयशेषतुल्यं द्वितीयं एवं सति पूर्वशेषान्न्यूनांकेषु
यो द्वितीयशेषाधिकः स्यान्न स्यात्स्यमपवर्त्तांकः तेन यथाकथंचित्पूर्वशेषस्यापवर्त्ते शेषभक्तलघुखंडस्या
पवर्त्तः स्यान्न द्वितीयशेषतुल्यद्वितीयखंडस्य तथा सति लघुराशेरनपवर्त्तनाल्लघुभक्तस्याधिकराशिखंडस्या
प्यनपवर्त्तकस्याप्यपवर्त्तो न स्यात् तस्मात्पूर्वशेषतोन्यूनांकेषु यदि महानपवर्त्तांकः स्यात् तर्हि द्वितीयशेषतुल्य
एव स्यात् परं द्वितीयशेषेण पूर्वशेषभक्ते यदि शेषं न स्यात् यतस्तथा सति पूर्वशेषापवर्त्तनस्य जातत्वान्नोक्तस्य ल

घुराशिखंडस्याप्यपवर्त्तः स्यात्· तथासतिलघुराशेरपवर्त्तनस्यजातत्वाल्लघुभक्तस्याधिकराशिखंडस्याप्य
पवर्त्तः स्यात्· यदिद्वितीयशेषेणपूर्वशेषभक्तेशेषंस्यात्तर्घनयैवयुक्तात्तृतीयशेषतुल्योमहानपवर्त्तांकः
स्यात्ः एवमनयोपपत्त्यापूर्वपूर्वशेषेउत्तरेणायेनशेषेणभक्तेशेषंनस्यात्तदेषंमहानपवर्त्तांकः स्यादिति·
कुट्टकानयनोपपत्तिस्तुक्षेपाभावेशून्यनभाज्येगुणितेहरभक्तेशेषंनस्यादितिशून्यमेवगुणोलब्धिश्च· यदि
वाहारतुल्येगुणेगुणहरयोस्तुल्यत्वान्नाशोभाज्यतुल्यालब्धिः स्याच्छेषंचनस्यात्· एवंद्व्यादिगुणितहरतुल्येगुणेह
रेणगुणाहरयोरपवर्त्तेगुणाद्यानेद्व्यादयः स्फुरितिद्व्यादिगुणितभाज्यतुल्यालब्धिः स्याच्छेषंचनस्यात्· तस्मात्क्षेपा
भावशून्यमिष्टाहतहरोवागुणः लब्धिस्तुशून्यमिष्टाहतभाज्योवेति· एवमत्रहरतुल्येगुणेपचयभाज्यतुल्यालब्धि
पचयः सर्वत्र· अतएवस्वतक्षेपवशादनंतेरुक्तंसंगच्छते· अथहरतुल्यद्व्यादिगुणितहरतुल्यवाक्षेप
पूर्वोक्तएवशून्यादिकोगुणः स्यात्· सतिहिपूर्वोक्तगुणकेक्षेपवशादेवशेषंस्यात्· क्षेपोपियद्व्यादिगुणितहर
तुल्यः स्यात्तर्हिशेषंकुतः स्यात्· लब्धातुहरभक्तेक्षेपयल्लभ्यतेतावदधिकंस्याद्धनक्षेपस्तुणक्षेपेतुतावन्मूनं

MEMORIAL

स्यात्· अतएवक्षेपाभावोपवायत्रक्षेपः शुद्धोहराहतः· ज्ञेयः शून्यंगुणस्तत्रक्षेपोहारहृतः फलमितिभास्करो
क्तंसंगच्छते· अथोक्तातिरिक्तक्षेपेहरेणयावद्भाज्यंतावदेकंशेषमपरं· अत्रपूर्वखंडस्यनिःशेषभजनायघनकेना
पिगुणकेनगुणितस्यापितस्यनिःशेषभजनंस्यादेव· अथोद्दिष्टक्षेपोपरखंडेनभक्तः सन्यदिशुद्धोनतर्घत्रयालब्धिः
सएवगुणकः परमक्षेपे· यतस्तेनगुणकेनगुणितस्यभाज्यापरखंडस्यक्षेपसमत्वनियमात्क्षेपवियोगे
नाशः स्यात्· यदिनशुद्धोनतर्हिगुणकस्तानमशक्यमतोन्यथायतितं· भाजकेनभाज्येभक्तेयदिरूपंशेषंस्यात्तर्हि
द्वितीयखंडस्यरूपत्वाद्घनकेनापिक्षेपेणतस्यगुणनेक्षेपसमत्वनियमादुक्तयुक्त्याक्षेपसमएवर्णक्षेपेगुणः घ
नक्षेपतुक्षेपोनहरोगुणः· यतस्तेनगुणितंभाज्यापरखंडंक्षेपोनहरसमंस्यादस्यचक्षेपयोगोहरसमत्वात्स्यादितिह
रेणनिःशेषभजनंस्यात्· लब्धिस्तुकेवलभाज्येहरभक्तेयास्यात्सैवगुणगुणितासतीगुणितभाज्यस्यस्यात्· परम
क्षेपे· घनक्षेपतुतादृशीसैका· परखंडस्यशुद्धभावाद्धरतुल्यशेषत्वाच्च· यदिभाज्येहरेणभक्तेरूपंशेषंनस्यात्तदा
भाज्यशेषेणहरंभजेत्· अत्रहरोभाज्यः· भाज्यशेषंभाजकः· अत्रापियदिरूपंशेषंस्यात्तर्हिक्षेपतुल्योगुणोलब्ध

क्षेपे धनक्षेपेतु क्षेपोनहरोगुणः पूर्ववल्लब्धिश्च अत्रापि यदि रूपं शेषं न स्यात्तर्हि अस्यापि शेषेण हरीभूतं शेषं भजेत् तत्र यदि रूपं शेषं स्यात्तर्हि तस्मिन् भाज्ये उक्तयुक्त्या क्षेपांकतुल्यः क्षेपोनहरतुल्यश्च गुणः स्यादृणधनक्षेपभजने तत्र यदि रूपं शेषं स्यात्तर्हि तस्मिन् भाज्ये उक्तयुक्त्या क्षेपांकतुल्यः क्षेपोनहरतुल्यश्च गुणः स्यादृणधनक्षेपयोः न स्मात्परस्परभजने सति कुत्रचिद्रूपं शेषमपेक्षितं तच्च सत्यपवर्तनसंभवे भाज्यभाजकयोरनपवर्तकं स्यात् किंतु तत्रापवर्तांकतुल्यं शेषं स्यात्परस्परभजने सत्यशेषस्यैवापवर्तांकत्वात् कृते त्वपवर्तशेषमप्यपवर्तांकेनापवर्तितं स्यात् अंसशेषं त्वपवर्तांकतुल्यं तच्चेदपवर्तांकेनापवर्तितं स्याद्रूपमेवांसशेषं स्यादिति भाज्यभाजकयोरपवर्तस्यावश्यकत्वं ननु यद्यप्यपांतिमशेषतुल्ये भाज्ये पूर्वशेषेण भक्ते रूपं शेषं स्यादिति ज्ञातस्तस्मिन्गुणस्तथाप्यदृष्टे भाज्ये कथं गुणांकसिद्धिरिति चेत् व्यस्तविधिनातमवगच्छ तथाहि अत्रांसभाज्ये यावद्धरभक्तं तावदेकं शेषरूपमपरमिति खंडद्वयात्मके उक्तयुक्त्या क्षेपजातः क्षेपसमो गुणः केवलभाज्यलब्धिर्गुणगुणिता सती लब्धिः स्यादिति मिथो जजेत्तोदृष्टभाज्यहारौ यावच्छेषं भवतीहरूपं फलान्यधोध

स्तदधो निवेश्य क्षेपइति वल्लीसिद्धं एवमत्रांसोजातो गुणांसेन हतः स्वोर्ध्वो लब्धिश्च अथास्मिन्नेव क्षेपे स्यात्पूर्वभाज्ये यावद्धरभक्तं तावदेकं शेषमपरमिति खंडद्वयात्मके गुणो विचार्यते तत्र पूर्वखंडं येन केनापि गुणितं हरभक्तं निःशेषं स्यादेवातो परखंडादेव गुणो विचारो युक्तो अत्रांसभाज्यो हरांसहरो भाज्यदृश्यांसभाज्यभाजकयोर्व्यासार्धगुणलब्धोरपि व्यस्तासमात्रं तत्र युक्तिः अंसभाज्ये गुणेन क्षेपात्मके न गुणिते क्षेपेणोनिते हरेण भक्ते सति लब्धिः स्यादतो व्यस्तविधिना लब्धाहरेण गुणिते क्षेपयुते भाज्यभक्ते लब्धो गुणस्तदेवं पर्यवस्यति अंसहररूपभाज्योंसभाज्यसंबंधिलब्धागुणितः क्षेपेणायुतो सभाज्यरूपहरेण भक्तः सन्मुद्धतो सभाज्यलब्धिरेवात्र गुणांकः लब्धिश्चांसभाज्यगुणादृतिधनक्षेपे परमत्र भाज्ये पूर्वखंडलब्धिर्गुणगुणिता सती स्यात् गुणश्चात्रोक्तवल्ल्यामुपांतिमांसफलक्षेपघातरूपः पूर्वखंडलब्धिश्चतदूर्ध्वमतउपांतिमेन स्वोर्ध्वे हते जाता पूर्वखंडलब्धिः द्वितीयखंडलब्धिश्च वल्ल्यामंत्यक्षेपात्मिकाग्रतस्तथायुता पूर्वखंडलब्धिरूपांसभाज्ये सकलालब्धिः स्यात् उपांसभाज्ये गुणालब्धोः सिद्धत्वादधः स्थक्षेपस्य प्रयोजनाभावादपगमः तदिदमुक्तमुपांतिमेन स्वोर्ध्वे हते सेन युते तदंसजे दि

ति॰ अंत्यात्तृतीयेभाज्येतस्मिन्नेव क्षेपे उक्तरीत्या भाज्यखंडे कृत्वा हरभक्तभाज्यखंडं पृथक्संस्थाप्या परखंडरू
पभाज्यहरावेत्यादि द्वितीयभाज्यहराभ्यां व्यस्ता विति द्वितीयगुणलब्धीलब्धिगुणावुक्तरीत्या सणक्षेपे॰ अत्रापि
पूर्वखंडलब्धिर्गुणगुणिता स्यात्तः गुणोप्यपांतिमस्तदूर्ध्वं चवेत्यां पूर्वखंडलब्धिः पूर्वखंडसंपूर्णालब्धिर्द्वितीय
खंडलब्ध्यात्मकेनांत्येन युता जाता संपूर्णालब्धिः॰ अत्रोपपत्तिः स्पष्टलब्धेः प्रयोजनाभावादपगमः॰ अतोप्य
क्तरीत्या सात्र्यनुर्पभाज्ये धनक्षेपलब्धिगुणा विसक्तरान्तरं सिद्धराशियुगं गुणलब्धी उद्दिष्टभाज्ये॰ तदिदमुक्तं मु
रुः स्यादिति राशियुग्ममिति॰ अत्र विनांत्यभाज्यं सर्वेषु भाज्येषु पूर्वखंडलब्धिसाधने गुणस्योपांतिमत्वादुपां
तिमेन स्वोर्ध्वेहतेइति सकललब्धिसानोर्ध्वेर्थमुत्तरखंडलब्ध्यात्मकेनांत्येन युतेइति वक्तव्यं॰ अंत्यभाज्येनुगुण
स्यांतिमत्वादुत्तरखंडलब्धेरभावाच्चांत्येन हतेस्वोर्ध्वेइत्येव वक्तव्यं स्यादतोनुगमसिद्ध्यर्थं तदंते पि शून्यनिवे
शानमुक्तं॰ अत्र हरतुल्ये गुणोपचये भाज्यतुल्ये लब्धेरुपचयः स्यादिति प्रागुक्ताद्धरतुल्ये गुणोपचये भाज्य
तुल्ये लब्धेरपचयः स्यात्॰ अतो हराधिके गुणे यथासंभवमेकादिगुणोपनेयस्तेस्मात्सलघुतरो गुणः स्या

त॰ एवमेव तल्लब्धिश्चेत्फलमूर्ध्वो विभाज्येनेत्यादि हरेणोत्तं॰ उक्तयुक्तेवगुणलब्धोः समं भाज्यमित्याद्युक्तं॰
नहि गुणस्यैकगुणहरतुल्यापचये द्विगुणभाज्यतुल्ये लब्धेरपचयः संभवति॰ अंत्यभाज्यादुद्दिष्टभाज्यस्य स
मत्वे योगजो गुणो विषमत्वे वियोगजो गुणइति पूर्वोक्तव्यस्तरीत्या सिद्धस्तत्समविषमत्वे समविषमलब्धि
पंक्तयनुरूपे॰ अतो धनक्षेपे समलब्धिपंक्तौ गुणलब्धी स्वतः सिद्धे॰ विषमलब्धिपंक्तौ गुणलब्धी ऋणक्षेपे सिद्धे अ
तो धनक्षेपीयत्वे सिद्ध्यर्थं स्वतसणाक्षेप्येइत्युक्तं॰ क्षेपतुल्ये वियोगगुणस्य हराद्युद्धस्य क्षेपो न हरमित
गुणत्वेन योगे सिद्धत्वात्तल्लब्धेश्च भाज्याक्षेपितायाएवार्थसिद्धं तल्लब्धि त्वं॰ गुणे लब्धे हरभाज्यक्रमसंबंध
स्योक्तोपपत्तौ सिद्धेरिति लं पल्लवितेन॥२५॥ ॥अथ प्रश्नमाह॰ राशिभागकलिकाविकलाभिर्ज्ञातमान
खचराद्गणकोयः॰ आनयेद्दिनगणादिकमेनं कुट्टकज्ञविषयेर्कमवेहि नि॰ ज्ञातं मानं यस्यैतादृशान्मध्यम
ग्रहादज्ञातगतभगणविकलाघवशोधान्॰ योगणकोर्गणमादिशाद्भाद्भार्गणादिगतवर्षपर्यंतस्य संग्र
हः॰ एनं गणकं कुट्टकज्ञविषये॰ कुट्टकाभियुक्तप्रकारानेसूर्यं त्वं जानीहि॰ एतदुत्तरमपि कुट्टकप्रकारणेतिसू

चितं॥२५॥ ॥अस्योत्तरं विवक्षुः प्रथमं चतुर्भिः पद्यैर्भगणशेषविकलाशेषयोरानयनप्रकारमाह॥ युग
मंडलसूर्यभूदिनेऽपवर्त्ते हृतप्यायथादृष्टे॥ ग्रहभादिविलिप्तिकाहृताद्दृष्टपृथ्वीदिनसंमितिर्दृता॥२६॥ ॥
खखषष्टिनवद्विभूमिभिः फलमेतद्रहितागतं चयत्॥ खखषष्टिनवार्कहृद्दावनिवाराप्तमनग्रमेकयु
क्॥२७॥ अनयोर्भगणाद्यशेषमेकं हरभुक्तप्रथमाद्यशेषकं॥ परलब्धहृतेन भाजकेन युतमूनं दृष्टभूमिवा
सरात्॥२८॥ यदि तद्विकलाद्यशेषमेतद्भगणाद्विशेषमदुष्टमत्र हि॥ अथ चेद्विपरीतमस्ति तर्हि भगणात्स्य
ह एव नैति सन्तिभिति॥ ग्रहयुगभगणसूर्यसावनदिनेद्धि॥ नियतं॥ तथा अपवर्त्तो यथादृष्टे पुनरपवर्त्ति
तेन सदृस्पर्थः॥ ततो दृष्टसूर्यसावनदिनसंख्या॥ ज्ञातग्रहस्य राश्यादिकस्य विकलातस्य विकलाभिर्गुणिता॥
द्वादशराशिविकलाभिर्भक्ता॥ एतच्चफलं भवति तदवयवमतिरिक्तं ग्राह्यं॥ भागैकमेव फलं ग्राह्यं॥ शेषात्त
दवयवो न ग्राह्य इत्यर्थः॥ ततश्चक्रविकलाभिर्भक्तायदृष्टार्ककुदिवसास्तेभ्यो यदाप्तमिदमप्यनग्रं॥ अवय
वरहितं॥ एकयुक्तं कार्यं॥ अनयोः पूर्वनिरग्रफलद्वितीयसैकनिरग्रफलयोर्योगो भगणशेषस्य तत्॥ प्रथ

४२७

मभाज्यस्थाने एकदाफलेगृहीते यदवशेषं तत्॥ द्वितीयभाज्यादवगतनिरग्रफलेन॥ न तु सैकेन॥ गुणि
तेन हरेण चक्रविकलात्मकेन युतं तत्सिद्धं विकलावशेषं यदि दृष्टकुदिनमानादल्पं॥ तदा॥ एतत्॥ विकला
वशेषं॥ भगणशेषं प्रागुक्तं च॥ अत्र॥ प्रश्नो दिष्टे॥ हि॥ नियतं॥ अदुष्टं॥ खिलं नेत्यर्थः॥ अथ यदि विपरीतं॥ विक
लावशेषं दृष्टकुदिनमानादनल्पं भवति॥ तर्हि॥ स दृष्टो राश्यादिको ग्रहः॥ एवकाराद्दृष्टातिरिक्तराश्या
दिभागविशेषनिरासः॥ अहर्गणात्॥ सन्॥ सूक्ष्मत्वेन॥ नागच्छति॥ न सिद्धो भवतीत्यर्थः॥ दृष्टं खिलमिति भा
वः॥ अत्रोपपत्तिः॥ यथापठितभगणकुदिनाभ्यामहर्गणाद्ग्रहस्य यैवापवर्त्तितभगणकुदिनाभ्यामहर्गणा
द्ग्रह इति लाघवादग्रेकुट्टकार्थमपवर्त्तनावश्यकत्वाच्च प्रथमत एवापवर्त्तितशेषसिद्ध्यर्थं भगणकुदिनयोर्द
ष्टापवर्त्तनमुक्तमन्यथा कुट्टकप्रकाराप्रवृत्तेः॥ अथ भगणशेषं द्वादशराशिगुणं दृष्टकुदिनभक्तं फलं राश्यादिः॥ शेषं
त्रिंशद्गुणं हरभक्तं फलं भागाः॥ शेषं षष्टिगुणं हरभक्तं फलं कलाः॥ शेषं षष्टिगुणं हरभक्तं फलं विकला॥ शेषमित्य
त्र राश्यादिविकलासमूहात्मकैकफलार्थं भगणशेषद्वादशराशिविकलाभिः खाभ्रषष्ट्यंकार्के १२०६०००

र्गुणितं दृष्टकुदिनभक्तं फलं विकलात्मकोग्रहो भवति. शेषं विकलाशेषं. अत्र विलोमेन हरगुणितफलशेष
युतेभाज्यः स्यादिति विकलादृष्टकुदिनगुणा विकलाशेषयुता द्वादशराशिविकलाभगणाशेषघातरू
पोभाज्योभवति. सचक्रविकलाभक्तः फलं भगणाशेषं स्यादेव. अतो विकलाशेषज्ञाने राश्यादिग्रहादु
क्तरीत्या भगणाशेषज्ञानं. तत्र विकलाशेषज्ञानाभावाद्विकलासमूहो दृष्टकुदिनगुणश्चक्रविकलाभक्तः
फलं भगणाशेषं किंचिन्न्यूनं भवति. तत्र तच्छेषविकलाशेषयोर्योगे चक्रविकलाभक्ते फलं. विकलाशेषयो
जनेन चक्रविकलाभिर्निःशेषभजनात्. तत्र विकलाशेषस्यानियमेपि चक्रविकलानधिके विकलाशेष
ज्ञाते सति शेषस्य विकलाशेषयोगेन चक्रविकलानवेतीति चक्रविकलाभागे फलं रूपमतः प्राक्सिद्धं भ
गणाशेषं रूपोनमिति रूपयुतं संपूर्णं भगणाशेषं स्यात्. तत्रावशिष्टोनहरणे विकलाशेकपमन्यथा शे
षविकलाशेषयोर्योगे चक्रविकलाभक्ते रूपं फलं संभवेत्. अतएव शेषसागे लब्धं रूपयुतं भगणाशेषं स्या
त्. शेषोनहरो विकलाशेषमिति भास्करोक्तं. अनयैव रीत्या द्विगुणे चक्रविकलांतर्गते विकलाशेषप्राप्तिः

द्वं भगणाशेषं सांतरं द्वियुतं भगणाशेषं स्यात्. पूर्वं विकलाशेषं चक्रविकलायुक्तं विकलाशेषं स्यात्.
एवं पूर्वं सिद्धसांतरभगणाशेषमिकयुतं भगणाशेषं तत्संबंधिविकलाशेषं तु शेषोनमिष्टसंख्यागुणि
तचक्रविकलामानं. तत्र परममिष्टं तु चक्रविकलाभक्तदृष्टकुदिनान्निरग्रलब्धैकं. यथा भास्करेणारूप
मितेष्टवशादुक्तं तथा मूलकृता परमेष्टवशादिदमुक्तं. निरेकपरमेष्टगुणितचक्रविकलानल्पविकलाशे
षमेव तत्संबद्धं नान्यत्. तत्तु दृष्टकुदिनाल्पमेव युक्तं नाधिकं. दृष्टकुदिनभक्ते शेषस्य तदल्पत्वावश्यंभावा
त्. प्रकृतप्रकारेतु चक्रविकलानां हरत्वाच्छेषस्यात्यल्पत्वेन तदूनचक्रविकलानां चक्रविकलाल्पत्वेन परलब्ध
गुणितचक्रविकलायुतानां विकलाशेषत्वेन कदाचिद्दृष्टकुदिनाधिकत्वस्य संभवः. तदा तत्त्विलं. इदं तु
स्वेष्टयाग्रहो देशोक्ते संभवति. गणितेन ग्रहे उद्दिष्टे तु तस्य दृष्टकुदिनाल्पविकलाशेषसंबद्धत्वादुक्तरी
त्या तदसंभवात्. एतेन भास्करोक्तरीत्या यद्भगणाशेषं यच्च विकलाशेषं क्रमेणैकाद्यपचितमेकादिगुणि
तचक्रविकलोपचितं भगणाशेषविकलाशेषपरस्परान्वितं भवतीति प्रदर्शनार्थमेतदुक्तं न कल्पनांतर

विशेषार्थमितिध्येयं॥३७॥ ॥भगणशेषाद्दहर्गणाज्ञानंकुट्टकरीत्याभास्करोक्तमनुवदति॥ दृढभगणा
येनगुणाश्चक्राग्रोनाद्दृढकुदिनैर्भक्ताः॥ शुद्धाः स्फः सफगणोदृढकुदिनक्षेपयोजनाद्दृढधेति॥ अहर्गणोदृढ
भगणगुणोदृढकुदिनभक्तः फलंगतभगणाः शेषभगणशेषमतोदृढभगणायेनगुणाभगणशेषोना
दृढकुदिनैर्भक्ताः शुद्धाः निःशेषाः स्फः सगुणोहर्गणः फलंगतभगणाइतिकुट्टकेपर्यवसानाद्गतभग
णानांप्रयोजनाभावाच्चाहर्गणोदृढकुदिनरूपक्षेपयोजनपोनः पुनस्तेनानेकधाहर्गणः॥ गुणस्यदृढकुदि
नतक्षणावत्वात्॥ इदंचलब्धौतक्षणफलन्यूनगुणतक्षणफलमधिकंतत्रफलानुक्तौसमफलज्ञानाना
भावाद्गुणतक्षणफलोधिकेगृहीतेगुणासिद्धेशेषहतेसादिनाक्षेपयोजनंसम्यगुक्तमितिध्येयं॥५०॥
॥ ॥अथभगणशेषादस्मात्प्रतिभगणशेषकुट्टककरणेतिगौरवात्प्रयासाधिक्याच्चलाघवात्स्थिरकुट्ट
केनसूर्यभगणशेषाद्दहर्गणानयनंदर्शयन्नेतद्रीत्याग्रहभगणशेषाद्दप्यहर्गणानयनंकार्यमित्याह स
प्ताद्यष्टदिगंगपंचनृपतिघ्नंसूर्यचक्राग्रकंसप्ताक्षाब्धिनवाद्रिवेदयुगगोरामैः सुतष्टंभवेत्॥ शेषंस्याद्ध

DR BHAU DAJI MEMORIAL

गणः स्वतक्षणायुतस्तावन्मुहुर्वासरोभीष्टतयाबहथान्यत्रेचरवत्राद्रीत्यादिनोघः स्वतइति॥ फगणइसंतंस्पष्टं॥
वारासंवादेप्राहस्वेति॥ स्वतक्षणायुतस्तावन्मुहुरसकृत्॥ यावद्भीष्टोवारः स्यात्॥ अनंतरमग्रहवत्ता
दुक्तयारीत्याहर्गणः॥ स्वतः स्वकल्पनयाकार्यः॥५१॥ ॥अंकोत्पादनार्थंस्थिरकुट्टकंप्रदर्शयति॥ यथात्र
स्थिरकुट्टकार्थंन्यासः | भाज्यः १०८०००० क्षेपः | अत्रोक्तरीत्यावल्ली॥ ३६५।३।१।६।२।१।१।२।१।१।१।१।१।१।१।१।
१।१।१।१।१।२।१।० | हारः ३७५५७७५५० | अत्रराशियुग्म ५५३५७७।१६५६१०८७७ मिति॥ अत्रसूर्यभगणा
५३२०००० कुदिने १५७७७१७८२८ चतुर्भिरपवर्तितेभाज्य १०८०००० हारो ३७५५ ७७५५० वल्लीपंचविंशतिस्था
नालिका॥ राशियुग्ममित्यत्रलब्धैः प्रयोजनाभावाद्गुणस्याहर्गणात्वादधः स्थोंकोभगणशेषस्यगुणोनिव
ष्टः हारस्तक्षणात्वेननिरुक्तः॥ अत्रभगणशेषंग्रहात्कल्पितप्रकारेणानीयतेतत्रपवर्तितमेवसिद्धसतो
पवर्तितमित्यनुक्तं॥ यदिचोक्तभगणकुदिनाभ्यामहर्गणाद्गुणशेषमानीयोक्तिंतच्चतुर्भिरवश्यमपव
र्त्य॥ यदिचेष्टयानपवर्तितंकल्पितंतच्चेच्चतुर्भिर्नापवर्त्यतेतर्हि खिलमित्यादिसुधीभिरूह्यं॥ ॥प्रश्नश्लोक

आदिकमित्यफलं तदुत्तरं पद्यत्रयेणाह· अभिमतधगणादवमैर्हता तिथिदिनाप्तनिरग्रगतावमैः· दिन
गणः सहितस्तिथिसंचयः पृथगतोधिकमासमाहतात्॥५२॥ चांद्राहभक्ताप्तगताधिमासैर्निरग्रकैः
खाग्निहतैर्विहीनः ऊर्ध्वस्ततः खाग्निहृतावशेषशुक्लादियातास्तिथयः फलं तु॥५३॥ सूर्यैर्विभक्तं फलम
र्कयातवर्षाच्चयः शेषमिहैतमासाः· चैत्रादितः स्फः सुगमोपपत्तिर्ज्ञेया विलोमा सुधियात्र बुद्ध्या· इह·
अहर्गणकाले· शेषचैत्रादिमारभ्य गतमासाः स्फः अहर्गणाद्वर्षमासतिथिज्ञानात्मकमाधत्तरमिति
भावः· नन्वत्रोपपत्तिरुक्तातथात्र कथं नोक्तेत्यत आह सुगम्येति· अत्र· गताहाधानयने· विलोमा· अहर्गणा
साधनोपपत्तिविपरीता· उपपत्तिः· सुधियास्वबुद्ध्या ज्ञेयाः· अहर्गणसाधनोपपत्तेर्विपरीतोपपत्तिः सु
गमेत्यर्थः प्रायेति भावः· तथाहि· अहर्गणादनुपातेनानीतावमैर्निरग्रैर्युतोहर्गणश्चांद्राहर्गणस्तिथि
गणस्तिथ्यंते· अन्यथासावयवोर्द्धरात्रे स्यात्· एवमस्मादनुपातेन निरग्राधिमासदिनैरूनस्तिथिगणा
श्चैत्राद्यभीष्टतिथियुतसौरवर्षमितिः स्यादन्यथा स्थितोभीष्टकाले सौरांशमानं स्यात्· अतस्तिथिज्ञाना ४२

यविपरीतक्रमरक्षणाय च निरग्राधिमासदिनैर्हीनः· त्रिंशतएः शुक्लादिगततिथयः फलं द्वादशगुणितसौ
रगतवर्षचैत्रादिगतमासयुतिरूपमतो द्वादशभक्तं फलं गतसौरवर्षाणि· शेषं चैत्रादिगतमासा इत्य
क्तमुपपन्नमिति॥५४॥ ॥अथ स्पष्टाधिकारविषयं स्वकल्पितं प्रश्नमाह वक्रारंभं तत्समाप्तिं च सूक्ष्मां
योजानाति ज्ञः स्वयुक्तातमेनं· मन्ये संतं सूक्ष्मकालज्ञतायाः प्राचार्येभ्यः श्रेष्ठमन्यं मुनीशमिति· स्पष्टशीघ्र
गतिसाधनोक्तकलानां शीघ्राच्च गतिकलानुल्यत्वे वक्रारंभो मार्गारंभो वा· तस्य कालं सूक्ष्मत्वेन योगणित
ज्ञः स्वकल्पितयुक्त्या जानाति· पूर्वाचार्यैस्तु स्थूलतया तद्ज्ञानायोक्तिः कृता सा तु प्रयोजकैव इति भावः· तमेनं
प्रसिद्धं· प्राचार्येभ्यो गणितग्रंथकर्तृभ्यः मुनीश्वरं श्रेष्ठं· नन्वृषीणामाचार्येभ्योऽलौकिकतपःसामर्थ्या
तिशयाद्वैष्ठ्यमस्त्येवेति कोतिशयस्तदुक्ताविस्तत आह· अन्यमिति· ते प्रसिद्धास्तदुत्कृष्टाः संत्येवाहं तु प्रा
कृतमप्येतत्कालिकं पुरुषं तेभ्यस्तुष्टं मुनीश्वरतुल्यं मन्ये· तेभ्योऽत्कृष्टास्तु मनुष्येषु मुनीश्वरा एव नान्य इति
मुनीश्वरमित्यफलं· ननूत्कर्षसाधनमस्य किमस्तीत्यत आह· अतं तमिति· ऋषीणामपि सूक्ष्मकालज्ञत्वाद

स्याप्येतत्कालस्य सूक्ष्मस्यातीन्द्रियस्य ज्ञानादेतत्प्रकारकल्पकत्वेनतद्ज्ञानवत्त्वादितिभावः॥५५॥ ॥उत्तर
यति॰ अस्योत्तरं पूर्वदलेनिरुक्तं स्फुटाधिकारे सुधियात्रबोध्यं॰ नलिख्यतेतत्सुनरुक्तदोषाद्हीनाधिकाश्चाप
कलाइतीरेति॰ अस्य॰ प्रश्नस्योत्तरं॰ तत्कालानयनमित्यर्थः॰ पूर्वगतेषखंडेस्पष्टाधिकारेप्रोक्तंयत्तदत्र॰ प्रश्नो
त्तराध्याये॰ सुधियाज्ञेयं॰ ननुत्तरेवात्रवक्तव्यमितितत्राह॰ नेति॰ इह॰ प्रश्नोत्तराध्याये॰ तत्॰ उत्तरं॰ हीनाधिकाश्चा
पकलाइत्याद्युक्तं॰ ग्रंथे॰ पुनरुक्तरूपदोषभयात्॰ न॰ लिख्यते॰ नमयोच्यतेइत्यर्थः॥५६॥ ॥स्पष्टाधिकारविषयं
प्रश्नांतरमाह॰ स्फुटग्रहान्मध्यखगांसुसूक्ष्मंसमानयेद्योगणितक्रियाभिः॰ विलोमकर्मातिदृढंतमेनंशिरोमणि
ज्ञेषुवरंनमामीति॰ स्पष्टग्रहान्मध्यग्रहमतिसूक्ष्मं॰ योगणकः॰ गणितक्रियाभिरानयेत्॰ तमेनं॰ विलोमकर्मण्य
तिसमर्थे॰ विनाव्यस्तविधिंतद्ज्ञानासंभवात्॰ शिरोमणिज्ञेषु॰ सिद्धांतशिरोमणावभियुक्तेषुवरं॰ श्रेष्ठं॰ स्पष्टग्र
हान्मध्यग्रहानयनंस्फुटग्रहंमध्यखगंप्रकल्प्यसादिनासिद्धांतशिरोमणावुक्तं॰ विनैतद्ज्ञानंतत्करणमशक्यम
तस्तदर्थेविप्रतिपत्तित्वात्तन्निर्णायकत्वेनसाधारणाभिज्ञोत्कृष्टमितिभावः॰ अतएवैतादृशस्यहसंसारेदुर्लभ ४३९

त्वादेववदृढंतंनमस्करोमि॥५७॥ ॥अस्योत्तरवद्यनोपक्रमेसूर्यचंद्रौप्रथमंमध्यावेकदेशीयमतेनसा
धयति॰ येषांमतेमंदफलेनसूर्यचंद्रौमुहुः स्पष्टतरौनुतेषां॰ तौस्वोक्तमंदोत्थफलेनवामंसकृतौमध्यमपुष्पवं
ताविति॰ पूर्वाचार्यैर्भौमादिनामसकृत्फलसंस्काराभ्यांस्पष्टत्वमुक्तंतद्वीसासूर्यचंद्रयोरप्यसकृन्मंदफलसं
स्कारात्स्पष्टत्वंयुक्तंनसकृन्मंदफलसंस्कारेणात्रेषांभौमादीनामपिसकृन्मंदफलसंस्कारापत्तेः॰ शीघ्रफल
संबंधेनमंदफलस्यासकृत्साधनोपपादनाभावात्॰ मांदंकर्मैकमर्केंद्वोरितिसूर्यसिद्धांतसकृन्मंदफलंस्कारेण
स्पष्टत्वंभौमादिफलचतुष्टयसंस्कारोक्तिस्पष्टत्ववदसकृन्निरासार्थंस्वल्पांतरेणोक्तमितितत्वनिश्चयेनयेषा
मभिमतानांमते॰ मंदफलेनमुहुरसकृत्संस्कृतौस्पष्टतरौसूर्यचंद्रावभिमतौतेषांमते॰ तौस्पष्टौसूर्यचंद्रौस्वो
क्तमंदोत्थफलेन॰ स्वीयमुक्तंमंदोच्चंतस्माद्उत्पन्नंस्पष्टोनमंदोच्चरूपकेंद्रद्वारासाधितंमंदफलंतेन॰ सकृदेकवा
रं॰ अस्तं॰ मेषादिकेंद्रेधनंतुलादिकेंद्रेऋणमितिस्पष्टौसूर्यचंद्रौसंस्कृतौमध्यमौसूर्यचंद्रौस्तः॰ युक्तंचैतत्॰ अति
मपरिवर्त्तजातमंदफलसंस्कारात्स्पष्टत्वस्योपपन्नत्वात्स्पष्टसाधितफलस्यैवातिमफलत्वेनतद्यस्तसंस्का

रेणयथास्थितमध्यमस्यसिद्धेरितिभावः॥५८॥ ॥अथमंदफलंमध्यमादुपपन्नंशीघ्रफलंमंदस्य
स्पष्टादुपपन्नंतदसकृत्साधनंभंग्यामसिद्धमितिसूर्यचंद्रयोः सकृन्मंदफलसंस्कारेणास्पष्टत्वं·पूर्वाचा
र्यैस्त्वसकृत्साधनंदकर्णानुपातानुक्त्यामंदफलस्यसांतरत्वेनतत्संस्कृतग्रहाच्छीघ्रफलस्याप्यतत्वात्फ
लरूपस्योक्तं·अत्रतुमंदकर्णानुपातस्योक्तेर्नासकृत्साधनंयुक्तमतएवनवीनमतेतद्दूषितमितितत्वं
यन्मतेतन्मतेतन्मतेनसूर्यचंद्रौमध्यमौसाधयन्स्वमतेपिसमूलत्वेनतदेवदृढयन्पठ्यमाहयेषां
मतेसूर्यविधूस्फुटौस्तः सकृन्मंदफलेनतेषां·तौस्वोक्तमंदोत्थफलेनवामंसुसंस्कृतौमंदफ
लंचताभ्यां॥५७॥तेनस्फुटावेवसुसंस्कृतौतौवामंमुहुस्तावितिमध्यमौस्तः·इदंमतंयुक्तियुतंमतंमे
सौरादिसिद्धांतनिरुक्तितश्चेति·येषामभियुक्तानांमतेसूर्यचंद्रौ·मंदफलेनैव·सकृदेकवारंसंस्कृतौ
स्पष्टौस्तः·अतएववासूर्यसिद्धांतादावुक्तंमांदकर्मकमकेंद्रौरिति·तेषांमते·तौसूर्यचंद्रौस्पष्टौ·स्वाभ्या
मुक्तंयन्मंदोच्चाधसन्नंमंदफलंसाधितंतेनसर्थः·वामंसम्यक्प्रकारेणसंस्कृतौताभ्यां·व्यस्तमंदफल

संस्कृतस्पष्टपुष्पवंताभ्यां·उक्तरीत्यामंदफलंतेनमंदफलेनस्फुटौ·तौसूर्यचंद्रौ·एवकाराद्व्यस्तमंदफल
संस्कृतस्पष्टसूर्यचंद्रयोर्निरासः·व्यस्तसंस्कृतौ·इति·अनयोक्तरीत्या·तौसूर्यचंद्रौव्यस्तमंदफलसंस्कृ
तस्पष्टौ·मध्यमौसूर्यचंद्रौस्तः·युक्तंचैतत्·मध्यमसाधितमंदफलसंस्कृतस्यस्पष्टत्वात्स्पष्टमध्यमसा
धितमंदफलंव्यस्तसंस्कृतंमध्यमोभवति·तत्रमध्यमस्याज्ञानात्स्पष्टसाधितमंदफलस्यतत्समत्वाभा
वाद्व्यस्तमंदफलसंस्कृतःस्पष्टोमध्यासन्नइत्यस्मात्फलंकिंचित्तदासन्नमित्येतद्व्यस्तसंस्कृतःस्पष्टोमध्यम
स्तदपेक्षयासूक्ष्मइत्यसकृत्साधनेमध्यमादेवमंदफलंसाधितंभवति·उभयोर्मतयोर्विरोधेस्वमतमा
ह·इदमिति·स्पष्टान्मध्यमस्यासकृत्साधनमुक्तमेतन्मतं·ममाभिमतं·कुतइत्यतआहयुक्तियुतमिति·
पूर्वमतापेक्षयेतत्सयुक्तिकत्वमित्यर्थः·पूर्वमतंचासकृत्सूर्यचंद्रस्पष्टत्वसाधनस्यनिर्युक्तिकत्वाद
युक्तं·नन्वत्रयुक्तेरभावेपिसूर्यसिद्धांतोक्तभौमादिचतुः फलक्रमदानोक्तेरन्यसिद्धांतोक्तयाऽसकृदुप
लक्षणत्वेनतदनुरोधात्सूर्यचंद्रयोः स्पष्टत्वमसकृदित्यत्रागमएव·तेनपूर्वमतमाषाविरुद्धमिदमा

र्षविरुद्धमित्यतआह सौरादिसिद्धांतनिरुक्तितश्चेति·सूर्यसोमादिप्रणीतसिद्धांतेएतस्योक्तेरित्यर्थः च
इतियुक्तियुक्तमित्यनेनमसृच्चयार्थः·तथाचसूर्यसिद्धांते·तन्मांदमसकृद्धामंफलंमध्यादिवाकरइ
ति·एतत्प्रत्यक्षवचनंपूर्वोक्तस्यानुमितार्थमूलस्यबाधकमितिभावः॥५०॥ ॥अथभौमादिस्पष्टेभ्यो
भौमादिमध्यमानयनप्रकारमाह·भौमादिभ्यःस्फुटेभ्योगदितविधिवद्राशयस्फलंमंदसंज्ञंतत्साध्यंत्वेक
दाप्यस्फुटकुजमुखतः शीघ्रमतेनवोमं·स्पष्टात्संस्कृतेभ्यश्चलफलमसकृद्यावदायात्यभिन्नंताभ्यांव
स्तंस्फुटास्तेक्षितितनयमुखाःसंस्कृतामध्यमाःस्फुरिति·स्पष्टेभ्योभौमादिभ्यउक्तविधेर्यन्मंदसंज्ञंफलं
तन्मंदफलंतु·एकवारंसाध्यं·त्वर्थेस्फुटयति·अथेति·अनंतरं·स्पष्टभौमादिभ्यउक्तरीत्याशीघ्रफलं·ए
तेन·शीघ्रफलेन·स्वेन·भौमादिस्पष्टान्यस्तंसंस्कृत·तेभ्यः·संस्कृतेभ्यः शीघ्रफलं·असकृत्·शीघ्रफलं
अस्तंस्पष्टेसंस्कार्यंतस्याशीघ्रफलेनअस्तसंस्कृतस्पष्टाशीघ्रफलमित्यसकृत्तावत्कार्यं·यावच्छीघ्रफलं
तुल्यंसमायाति·ताभ्यां·सकृत्साधितमंदफलासकृत्साधितांतिमपरिवर्त्तजातशीघ्रफलाभ्यां·ते·स्प

ष्टक्रियाभिरसकृत्सिद्धाः भौमादयःस्पष्टाः विपरीतंसंस्कृताः मध्यमाःस्फुरिति·अत्रोपपत्तिः·असकृत्फलसाध्यनेतिमपरिवर्त्तेस्पष्टग्रहान्मंदफलं·तत्संस्कृतमध्यमग्रहान्मंदस्पष्टात्मकाशीघ्रफलं·तत्संस्कृतोमंदस्पष्टः स्पष्टः·अतस्तादृशफलाभ्यांअस्तंस्पष्टः संस्कृतोमध्यमः तत्रस्पष्टग्रहान्मंदफलमेकदासिद्धंतादृशमेवभवति·अथमंदस्पष्टाशीघ्रफलंसाध्यं·तस्याज्ञानात्स्पष्टादेवशीघ्रफलंस्थूलंकृतं·तद्यस्तंस्पष्टग्रहेसंस्कृतंमंदस्पष्टःस्थूलोस्याशीघ्रफलंपूर्वस्मात्किंचित्सूक्ष्मंतद्यस्तसंस्कृतःस्पष्टःसूक्ष्मासन्नोमंदस्पष्टोस्यादपिशीघ्रफलंस्पष्टेअस्तंपूर्वेमंदस्पष्टापेक्षयासूक्ष्मदत्यसकृत्सूक्ष्ममंदस्पष्टाशीघ्रफलंतादृशंभवति·तादृशाभ्यांफलाभ्यांअस्तंस्पष्टः संस्कृतोमध्यः स्यादिति·एतदभिप्रायिकंपद्यंसिद्धांतशिरोमणिस्थंस्फुटग्रहंमध्यखेटंप्रकल्प्यसादिमयामरीचौव्याख्यातं·तदर्थस्पष्टीकरणायात्रैतत्प्रश्नोनापूर्वत्वेनेतिध्येयं॥५१॥ ॥पद्याभ्यांमतांतरमनूद्यदूषयति·स्पष्टग्रहान्मंदफलंविलोमंस्पष्टतःशीघ्रफलंविलोमंस्पष्टतःशीघ्रफलंविलोमंस्पष्टमुरुःशीघ्रफलंततोपि॥५२॥स्फुटैर्विलोमं

मदुशीघ्रकाभ्यांसुसंस्कृतोमध्यइतिकेचित्· तन्नैवशीघ्राख्यफलंमुद्रश्चेदाद्यंमदोः संस्करणांगुरुस्या
दिति·स्पष्टग्रहान्मंदफलंसाधितंस्पष्टव्यस्तंसंस्कार्यं·तादृशीकेवलशीघ्रफलसंस्कृताछीघ्रफलंव्यस्तं
स्पष्टेसंस्कार्यं·तादृशान्मंदस्पष्टांदित्यर्थः·शीघ्रफलंव्यस्तंस्पष्टेसंस्कार्यं·ततस्तादृशान्मंदस्पष्टात्पूर्वा
पेक्षयासूक्ष्मात्· अपिः समुच्चये शीघ्रफलमसकृत्साध्यंयावदविशेषः·ततः स्पष्टोग्रहः सकृत्साधि
तमंदफलासकृत्साधितशीघ्रफलाभ्यांव्यस्तंसंस्कृतः मध्योग्रहः· इह·विलोमक्रियायांस्यात्· एवंके
चिदंगीकुर्वंति·तन्मतंनैवयुक्तं· शीघ्रफलमसकृच्चेत्कृतंतर्हिमंदफलस्यसंस्करणांप्राथमिकंयतोगौ
रवंस्यात· असकृत्साधनेनशीघ्रफलस्यसूक्ष्मत्वेसिद्धेप्रथमंमंदफलंव्यर्थं·नहिव्यस्तमंदफलसंस्कृ
तस्पष्टोमंदस्पष्टोभवति·येनतदावश्यकतास्यात्·केवलशीघ्रफलसंस्कृतग्रहाछीघ्रफलेसाधिते
स्पष्टग्रहेणैवशीघ्रफलसाधनेनकिमपराद्धमितिभावः॥५३॥ ॥अथस्फुटग्रहंमध्यखगंप्रकल्प्य
कृत्वाफलेमंदचलेयथोक्ते·ताभ्यांमुहुर्व्यस्तधनर्णकाभ्यांसुसंस्कृतोमध्यखगोभवेत्सइतिभास्करोक्तपद्य

स्यशाद्वलभ्येमर्थ्यमतांतरेणोपन्यस्यदूषयन्पद्यमाह·स्पष्टग्रहान्मंदचलेषुयुक्तेताभ्यांस्फुटोव्यस्तसुसंस्कृतः
स्यात्·मध्यस्तनोमंदचलेषुयुक्तेताभ्यांस्फुटोव्यस्तसुसंस्कृतःसः॥५५॥ अतोपितेप्रोक्तवितेप्राक्तविध्वेःस्फुटस्तोमु
हुर्भवेन्मध्यइतिकश्चित्·तन्नैवमंदाद्युफलेविरामेस्फुटान्मदृष्टखगान्नसिद्धेरिति· स्पष्टग्रहात्· एषकएषकः·ते·फ
ले·मंदशीघ्रसंज्ञे·कार्ये·ताभ्यां·फलद्वयाभ्यां·स्पष्टाग्रहोव्यस्तसंस्कृतोमध्यस्तस्मात्स्पष्टकएषकः·मंदचले·ते·फ
ले·ताभ्यां·फलाभ्यां·स्पष्टोव्यस्तसंस्कृतः·सः·मध्यः स्यात्· अतः· अस्मान्मध्यमात्· अपिः समुच्चये·ते·मंदशीघ्रफ
ले·प्रोक्तप्रकारात्· स्पष्टग्रहः असकृत्· व्यस्तसंस्कृतेकार्ये·इह·विलोमक्रियायामध्यः स्यात्· एवंकश्चिदंगीकरो
ति·शाद्वलभ्यमप्येतन्मतंनिरुपपत्तिकत्वादसिद्धमेवेतिपूर्वमतादपकृष्टमितिघातनार्थंकश्चिदित्येकवचनं·न
देवस्पष्टयति·नहिति·तन्मतंनैवयुक्तं· अंतिमपरिवर्त्तेउत्पन्नेमंदशीघ्रफले· स्पष्टग्रहात्· मंदस्पष्टग्रहात्· क्र
मेणोपपत्तिसिद्धेयतोनैवसिद्धे·मध्यमात्सिद्धफलाभ्यांव्यस्तसंस्कृतः स्पष्टग्रहः कथमद्रगणोसन्नरूपमध्यमो
वास्तवः स्यात्कारणाभावादिति॥५५॥ ॥मतांतरंपक्षद्वयेनपद्याभ्यामुपपादयति·स्पष्टग्रहान्मंदफलंविलो

मंस्पष्टेतत्तः शीघ्रफलंचतत्र मध्योभवेन्मंदफलंततोयद्व्यस्तंस्फुटेस्मादपिशीघ्रसंज्ञं॥ पूर्वतद्व्यस्तमस्मिन्वच
रोहिमध्योस्मादुक्तरीत्यामुहुरत्रमध्यः यद्वाचलंमंदफलंपुरोक्तरीत्यामुहुर्मध्यखगोभवेत्सइति स्पष्टग्रहा
न्मंदफलंसाध्यंतत्स्पष्टेव्यस्तंसंस्कार्यं तादृशाग्रहाच्छीघ्रफलंसाध्यितंतदपि तत्र तादृशाग्रहेव्यस्तंसंस्कार्यं म
ध्योग्रहः स्यात् ततस्तस्मान्मध्यमाद्यदुक्तरीत्या मंदफलंतत्स्पष्टेव्यस्तंसंस्कार्यं अस्मादेतादृशात् अपिः स
मुच्चये शीघ्रफलं यदुक्तरीत्याभवतितदस्मिन्ग्रहेव्यस्तंसंस्कार्यं मध्योग्रहोस्मान्मध्यग्रहादुक्तरीत्याअसकृ
त् अत्रविलोमक्रियायांमध्योग्रहः स्यात् ननुविलोमक्रियायांशीघ्रफलानंतरंमंदफलव्यस्तसंस्कारउचितः
ननुस्पष्टक्रियावत्फलक्रमः समुचितोनपाव्यस्तक्रियाव्याघातापत्तेरित्यस्वरसादाहयदुक्तं प्रथमंस्पष्टग्र
हाच्छीघ्रफलंतत्स्पष्टेव्यस्तंसंस्कार्यंतादृशान्मंदफलंव्यस्तंतादृशोमध्योस्मादुक्तरीत्याफलेसंस्कार्यमध्यइति
पूर्वोक्तरीत्याशीघ्रफलंमंदफलमसकृत्यकृत्स्पष्टग्रहेससिद्धोमध्यग्रहोभवेदिति॥५७॥ ॥इदंकस्यम
तमिसतत्तदुत्तरंवदन्दूषयति स्फुटग्रहंमध्यखगेतिपद्येव्याख्याकृतेवंगणकेनयेन तेनावबुद्धंनचतत्पुरो ४३५

क्तदोषान्मुहुर्मंदफलप्रसिद्धेरिति स्फुटग्रहंमध्यखगेत्यादिपद्येमास्करोक्ते यद्यपितत्पद्येमध्यखगंप्रक
ल्पेसत्तुस्वारांतपाठात्तत्प्रतीकधरणाखगमित्यचितंखगेत्यनुचितं अतएवप्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्या
यनुमानखंडस्थप्रथमफक्किकाप्रतीकधरणचिंतामणिदीधितौप्रत्यक्षोइत्याकारांतंध्यत्वाप्रत्यक्षविती
यकंसंगच्छते तथापिछंदोनुरोधादनुस्वारस्थाने अकारग्रहणेनप्रतीकधरणंसंगच्छते पक्षधमिश्रैः
प्रत्यक्षेतिप्रतीकधरणाच्च येनगणकेन सिद्धांतशिरोमणिफराहरणगणितकरणात् लक्ष्मीदासमिश्रेणा
एवं पूर्वोक्तरीत्या व्याख्या कृता तेन उपपत्तेर्नेसर्थः तत् स्फुटग्रहमित्यादिपद्यं नेवज्ञातं हेतुमाह पु
रोक्तदोषदिति पूर्वमतेमंदशीघ्रफलयोः स्पष्टमंदस्पष्टाभ्यामसिद्धत्वरूपदोषस्मात् उक्तमतेप्रथमपक्षेति
ममंदफलस्यमध्यमात्सिद्धेरंतिमशीघ्रफलस्यचकेवलशीघ्रफलसंस्कृतात्सिद्धेरितितयोः क्रमेणास्पष्ट
मंदस्पष्टाभ्यामनुत्पत्तेः द्वितीयपक्षेपिमध्यमाच्छीघ्रफलसिद्धेर्मंदफलस्यमंदस्पष्टात्सिद्धेश्चशीघ्रमंदफ
लयोर्मंदस्पष्टस्पष्टाभ्यामनुत्पत्तेरुक्तदोषादित्यर्थः दूषणांतरमाहमुहुरिति अस्मिन्मतेअसकृन्मंदफल

प्रसिद्धैर्दोषरूपत्वात्. उपपन्नात्सकृन्मंदफलस्योत्पत्तेस्तदनुपपत्तिरित्यर्थः॥५८॥ ॥अथत्रिप्रश्नाधि
कारविषयंप्रश्नमाह. अग्राकृतिंद्विगुणितामितिभास्करोक्तंपंचाक्षभादिविषयेखगयाम्यगोले.अव्या
प्तमेतद्वगम्यबुधः स्वयुक्त्याग्रातः समाभयतिकोणानरंसवर्यइति.अग्राकृतिंद्विगुणितामित्यादिभा
स्करोक्तकोणशंकानयनं.यथाचसिद्धांतशिरोमणौत्रिप्रश्नाधिकारेतद्वाक्यं.अग्राकृतिंद्विगुणितांत्रिगु
णस्यवर्गात्सक्तापदंतदिहकोणानरोक्षभाग्नः.अर्कोद्धतः फलयुजासकृदग्रयासोसौम्येफलेनवियुजा नु
तयाप्रसाध्यइति.एतत्.आनयनं.पंचाक्षभादिदेशे.महस्यदक्षिणगोले.अव्याप्तं.अनुपपन्नं.फलयुक्ता
ग्रायावर्गस्यत्रिज्यावर्गाधिकत्वेसंभवात्.नहिविपरीतशोधनेकोटिवर्गः संभवति.इदंचयथाश्रुतानुरो
धेनः विवक्षयानुमरीचोसूर्यसिद्धांतोक्तकोणशंकानयनविषयदेशावधिमवस्थापितं. ज्ञात्वायोबुधो
गणितगोलज्ञः.अग्रायाः सकाशात्.स्वकल्पितयुक्त्याकोणशंकुमानयति.सबुधः वर्यः.गणितगो
लज्ञेषूत्कृष्टः.भास्करोक्तकोणशंकानयनेविचारोस्तीतिसूचनार्थमेतादृशोक्त्याप्रश्नः कृतः॥६२॥ ॥ ४३६
४३५

पंचभिः पथैरुत्तरयति.पलप्रभावर्गयमाभिघातोवेदेंद्रयुक्तोस्यपदंपदंस्यात्.त्रिभज्यकावर्गदलो
त्थमूलाक्षज्याक्षकर्णौगुणितेनतेन॥६३॥त्रिज्याकृत्यक्षप्रभाग्रार्कघातोभक्तः कोणापक्रमज्यात
तोस्याः.फज्यार्कघ्नीसंविभक्तापदेनजंबूद्वीपेलब्धमेतद्विसौम्यं॥६४॥पलप्रभाघ्नीत्रिभसिंजिनी
यासाद्वैकराशिज्यकयापदघ्न्या.भक्ताप्तवर्गोनिहतस्त्रिभज्याग्रार्कैःपलज्यापलकर्णकाभ्यां॥६५॥भ
क्तः फलंगोलवशात्स्वदिक्कतयोरभिन्नात्यदिशोः क्रमेण.योगांतरंकोणनरोयदानुसाद्वैकराशेफद्वसिं
जिनीतः॥६६॥अनल्पिकाग्राभवतीहयोगस्थानेवियोगेनपरोपिशंकुः.दिक्शंकुरीत्यापुतिभेदजा
तज्याभावनाभ्यांसुगमात्रयुक्तिरिति.पलभावर्गोद्विगुणश्चत्वारिंशदधिकशतयुतः.अस्यसिद्धस्य
मूलंपदसंज्ञंस्यात्.तेन.पदेन.त्रिज्यावर्गार्द्धमूलं.साद्वैकराशिज्या.अक्षज्या.अक्षकर्णाः.एतैर्गुणि
तेन.त्रिज्यावर्गपलभाग्राद्वादशानांवधोभक्तः फलंकोणक्रांतिज्या.अनंतरमस्याः.कोणक्रांतिज्या
याः पूर्वोक्तरीत्याफज्या.कोणक्रांतिज्यावर्गोनात्रिज्यावर्गान्मूलरूपेत्यर्थः.द्वादशगुणा.पदेनभक्ता.

लम्बमिदं जंबूद्वीपेऽत्तरं स्यात् अर्थाद्भूलोके दक्षिणं स्यात् पलभागुणोत्रिज्यायास्यात्सा अध्यर्द्धराशो
ज्ञेयापदगुणितया भक्ता फलस्य वर्गः त्रिज्याग्राद्द्वादशाभिर्गुणितः अक्षज्याक्षकर्णाभ्यां भक्तः फल
ग्रहगोलवशादुत्तरदक्षिणान्यतरदिक्कं स्यात् तयोः जंबूद्वीपफलगोलफलयोः एकभिन्नदिशोः
क्रमेण योगांतरकोणांशकुः स्यात् यदाध्यर्द्धकराशेरुत्पन्नज्यायाः सकाशात् अग्रा अन्यूना भव
ति तदा इह कोणांशकानयने योगरूपकोणांशकुस्थाने अंतरेण परादितीयः कोणांशकुः अ
पि त्राद्याद्योगरूपकोणांशकोरनिरासः अस्मिन्नानयनेऽपपत्तिं सूचयति दिक्कुरीसेति अत्र
अस्मिन्कोणांशकानयने अभीष्टदिक्कानयनं त्रिप्रश्नाधिकारोक्तं तद्विधिना योगांतराभ्यामुत्प
न्नज्ययोर्भावनाभ्यां ज्योत्पत्त्यवसरे निरूपिताभ्यां युक्तिः उपपत्तिः सुगमा सुधियां न दुर्विज्ञेयस
र्वः इदमानयनमेकानयनेन ज्याभावनाभ्यामुत्पद्यत इति भावः ॥६०॥ ॥कथमुत्पद्यत इत्यतो
ज्ञबोधार्थं प्रदर्शयति यथा इष्टाक्षभास्वरूपं पलभात्रिज्याघातः सार्द्धकराशिज्याभक्त इति तत्र ह

४३७

रस्य त्रिज्यावर्गार्द्धमूलत्वादिष्टाक्षभावर्गः पलभावर्गद्विघातात्मकोऽस्मादिष्टाक्षकर्णः पदस्वरूपउपपन्नः
इष्टाक्षज्यातु त्रिज्यावर्गपलभाघातो मूलपदाभ्यां भक्तः [त्रिव·प१] अग्रार्कहतिर्देशाक्षकर्णभक्ता क्रांतिज्या
[अ१२] अग्राभ्यां दृक्क्रांतिज्या कोणक्रांतिज्योपपन्ना [त्रिव· मू·प१] प· [अ१२] त्रिज्यार्कघातः पदभक्त इष्टलंब
[पक१] ज्या [त्रि१२] अनयोरंशापोर्योगांतरांशयोर्ज्या [मू·पज्या·पक·प१] [redacted] शंकुस्तत्र ज्याभावनार्थमिष्ट
लंबज्याको [प१] णक्रांतिज्यायाः कोटिज्यया तद्धज्यात्मिकया गुणया त्रिज्यया भाज्येतिलंबोत्थं फलं तदुत्तर
दिक्कात्सौम्यमुपपन्नं कोणक्रांतिज्यालंबज्यायाइष्टाक्षज्यारूपकोटिज्यया गुणया त्रिज्यया भाज्येति कोणक्रां
तिज्योत्थं फलमुपपन्नमिति कोणस्थाने दिगंशानां पंचचत्वारिंशान्मितत्वेन सार्द्धकराशिज्याभक्त इत्युक्तं इ
ष्टाक्षभायावर्गस्त्रिज्यावर्गयोर्गुणाहरयोर्नांशात्फलभावर्गो द्विगुणः अस्माद्द्वादशावर्गयुतान्मूलमिष्टाक्ष
कर्णः पदसंज्ञउक्त इत्यर्थः इष्टाक्षकर्णात्मकपदेनेष्टाक्षभोक्तस्वरूपाभुजस्तदा त्रिज्याकर्णको भुज इत्यनुपा
तेनाक्तस्वरूपेष्टाक्षज्या मूलंत्वत्र दिग्ज्यात्मकं ज्ञेयं देशाक्षकर्णेन द्वादशाकोटिस्तदाग्राकर्णेकाकोटिरिति

क्रांतिज्योक्ता॰ प्राभ्यां॰ इष्टासज्याक्रांतिज्याभ्यां॰ दक्क्रांतिज्या॰ एकानयनोक्ता॰ प्रत्र॰ कोणक्रांतिज्या॰ कोण
वृत्तस्यदृग्वृत्ताकारत्वात्॰ इष्टाक्षकर्णात्मकपदेनद्वादशकोटिस्तदात्रिज्याकर्णेनकेसनुपातेनेष्टलंबज्यास्व
रूपमुक्तं॰ निरक्षदेशाज्जंबूद्वीपस्योत्तरत्वाल्लंबसंबंधादुत्तरे॰ अनयोः कोणक्रांतिज्याभीष्टलंबज्ययोः संबं
धिनोरंशयोरुत्तरदक्षिणगोलक्रमेणयोगांतरांशयोः॰ तत्र॰ ज्ञातज्ययोरंशयोगांतरज्यासाधनोपक्रमद
र्शयः॰ ज्ययोः कनिष्ठरूपत्वात्तत्कोटिज्ययोर्ज्येष्ठरूपत्वाच्चवर्गप्रकृत्यक्रभावनोत्पन्नकनिष्ठयोस्त्रिज्यावर्गसे
पसंबद्धयोर्ज्ययोर्निमित्तमिसर्थः॰ इति॰ गुणाहरयोस्त्रिज्यातुल्ययोर्नांशालंबज्यासंबंधिफलं॰ लंबस्योत्तरदि
क्कात्॰ इति॰ इष्टाक्षज्यास्वरूपत्रिज्ययोस्त्रिज्यापवर्त्तादिष्टाक्षज्यापवर्त्तादिष्टाक्षज्यास्थानेपलप्रभाभ्यासा॰
दिभक्तेसंतसिद्धं॰ अनेनकोणक्रांतिज्यागुणा॰ तत्रकोणक्रांतिज्यास्वरूपांतर्गतगुणकस्वरूपंपृथक्कृत्वात
दुणनेवर्गः स्यादस्यावशिष्टस्वरूपेणपलज्यापलकर्णाभक्तेनत्रिज्याग्राद्वादशघातेनगुणनेप्राप्तेसादिगो
लफलक्रांतिज्यासंबंधीसर्थः॰ वियोगेनपरोपिशंकुरिसत्रोपपत्तिस्तएवंकृतेयेपलभागकाः स्फरिस्पादिपू

४३८

वोक्तरीत्याक्षांशाः पूर्वाभीष्टाक्षांशोनाः षड्राश्यंशाः॰ तेषांनवत्यधिकत्वात्तद्भुजांशाः पूर्वाक्षांशास्तज्ज्ञयाक्रांतिज्या
नयनेपूर्वसिद्धैवकोणक्रांतिज्या॰ एवंपूर्वलंबांशाः षड्राश्यंशेभ्यः शुद्धाद्द्वितीयलंबांशाएतेक्रांत्यंशयुक्ताः द्वि
तीयकोणांशकांशाः॰ तत्स्वरूपंतुलं १ रू १०० क्रां १ अस्यनवत्यधिकत्वात्षड्राश्यंशेभ्यः शुद्धस्यभुजत्वादेतत्स्व
रूपस्य॰ ल १ क्रां १ क्रांत्यनलंबांशात्मकभुजत्वात्तज्ज्यायाश्चकोणांशकुत्वाद्वियोगज्यैवद्वितीयकोणांशकुः॰ यदातु
षड्राश्यंशाधिकत्वंतदाषड्राश्यंशानांशुद्धत्वेनावशिष्टस्यलंबांशानक्रांत्यंशात्मकभुजत्वाद्वियोगज्यैवकोणांशं
कुर्द्वितीयइत्यलंविस्तरेण॥ ॥ अथान्यंप्रश्नमाह॰ दिग्ज्याक्षभाग्राभ्यइहानयेद्योभीष्टनरतंगणकोद्यवंशं॰ श्री
भास्कराचार्यकृतप्रसिद्धसिद्धांतभावज्ञमहंहिमन्ये इति॰ दिग्ज्याक्षभाग्राभ्यः॰ इह॰ देशादिगवस्थितग्रहे॰ यागणा
कोभीष्टांशकुमानयेत्॰ तंगणकं॰ श्रीभास्कराचार्यकृतोयोजगतीप्रसिद्धः सिद्धांतः सिद्धांतशिरोमणिस्तस्याभि
प्रायंजानासितादृशमहं॰ हि॰ निश्चयेनमन्ये॰ पूर्वसिद्धांतेदिग्ज्यापदार्थश्रवणाभावाद्भास्करावगतेतत्पदार्था
द्रूकल्पनांतरसंभवात्तदभिज्ञेनतदुत्तरंदातुं शक्यमितिभावः॰ अतएवगणकवृंदेननमस्करणी

यंकल्पनासमर्थत्वात्॥६८॥ ॥अस्योत्तरंपघत्रयेणाह·दिग्ज्याग्रयोर्वर्गवियोगनिष्पावेदाद्विचंद्राः प्र
थमोभवेत्सः·अग्रासभार्काहतिरन्यसंज्ञोपदिग्ज्यकासूर्यहताविभक्ता॥६९त्रिभज्यपालब्धफलप्रभो
ष्कृतोर्युतिःस्याद्धरणतदाप्तो·आद्यापरावन्यजवर्गयुक्तादाद्यात्पदंत्वन्ययुतोनितंच॥७०॥उदग्पाम्य
योर्गोलयोरिष्टकाष्ठानरःस्याद्यदादिग्ज्यकाल्पाग्रकायाः·तदाद्यानितादन्यवर्गात्पदेनयुतोनोन्यएवंद्वि
धाभीष्टदिङ्नेति·दिग्ज्याग्रयोर्वर्गांतयोरंतरेणगुणितात्त्रिज्यांतरिष्टः·सः·तत्संख्याकः·प्रथमः स्यात्·अग्रा
क्षभाहृद्दशाघातोन्यसंज्ञः·स्यात्·अनंतरंदिग्ज्याहृद्दशगुणात्त्रिज्यया भक्ता·फलाक्षभाभ्यामुत्पन्नेकृती
नयोर्योगोहरः स्यात्·आत्·आद्यापरावनेनभक्तौ·फलेअपिप्रथमान्यसंज्ञे·अन्योत्पन्नवर्गेणयुक्तादा
द्याद्मूलंउत्तरदक्षिणगोलक्रमेणान्येनयुतमूनं·इष्टदिक्कोटिः स्यात्·विशेषमाहयदेति·अग्रायाःसका
शाद्दिग्ज्या·अल्पा·अनधिका·तदा·आद्यानादन्यवर्गान्मूलेनान्यउत्तरगोलेयुतऊनः·एवमुक्तप्रकारेण
इष्टदिशः कोटिर्द्विधास्यात्·अत्रपूर्वोक्तसामान्यस्याप्रवृत्तिः·विशेषस्यतद्बाधकत्वात्॥७१॥ ॥एतदु

MEMORIAL DR BHAU DAJI

पपत्तिंपद्याभ्यामाह·अव्यक्तकोटेर्नतलाग्रकाभ्यांभुजोपतदृग्ज्यकयानुपातात्·दिग्ज्यावशादोः कृतिपूर्वबा
हुकृत्योः समत्वात्समशोधनादेः॥७२पक्षावशेषपदयोर्मध्याहरणबीजतः·पुनः समीकृतेलब्धंतन्मानमिति
वासनेति·अव्यक्तकोटेः कोटितलंसाध्यं·पूर्वसिद्धाग्रा·आभ्यांपूर्वोक्तरीत्यासंस्काराद्भुजः·अनंतरंदृग्ज्यया·दि
ग्ज्यावशात्त्रिज्याकर्णेदिग्ज्याभुजस्तदृग्ज्याकर्णेकोभुजदृसनुपातात्·अव्यक्तकोटिवर्गहीनात्त्रिज्यावर्गा
द्दृग्ज्यावर्गात्मकान्मूलालाभाद्भुक्तरीत्याभुजवर्गपूर्वसिद्धभुजवर्गयोः समत्वाद्बीजोक्तरीत्यासमशोधन
क्रियायाः सकाशात्·आदिशब्दान्मूलग्रहणोपयुक्तगणितक्रियासंग्रहः·एकवर्णसंबंधिमध्यमाहरणबीज
विधेः·पक्षशेषाभ्यांमूलयोर्द्वितीयवारंसमीकरणात्समशोधनात्प्राप्तंकोटिमानंस्यात्·पुनरुक्ताभासंनिषेध
ति·इतीति·एवमुक्तोपपत्तिस्तेनापौनरुक्त्यमितिभावः॥७३॥ ॥मंदावबोधार्थमुक्तांबीजक्रियांदर्शयति·
यथाकोटिमानं·अ१कोटितलं|अ·प१|उत्तरदक्षिणगोलक्रमेणाग्रयोंतरितंयुक्तंभुजः·उत्तरगोले|अ·प१अ१२
वा|अ·प१अ१२|दक्षिणगोले·|अ·प१अ१२|अथाव्यक्तकोटेर्दृग्ज्यावर्गेणानेन|अव१त्रिव१त्रे

राशिकाद्भुजवर्गः | अव·दिव१त्रिव·दिव१ | अयं पूर्वभुजवर्गोऽनन्तरगोलेनेन· | अवः पव१अ·प·अ२५ अव१५५ | १५५
दक्षिणगोलेनेनभुजवर्गेण | अव·पव | त्रिव१ | १अ·प·अ२५ अव१५५ | समइतिपक्षौसमछेदीकृतसछे
दगमेपक्षयोरुत्तरदक्षिणगोलयोः शोधनार्थन्यासः | अव·दि | १५५ | व१५५ अ० त्रिव·दिव१५५
अव·दिव१५५ अ० दिव·त्रिव१५५ | अत्र प | अव·पव·त्रिव१अ·पअ·त्रिव२५ अव·त्रिव१५५
अव·पव·त्रिव१अ·प·अ·त्रिव२५ अव·त्रिव१५५ | सौत्रिज्यावर्गापवर्त्तितौसमशोधनेनव्यक्तपक्षेप्रथमः·
अव्यक्तपक्षेद्वितीयस्थानेन्यगुणिताव्यक्तंद्विगुणंद्विगुणं·गोलक्रमादृणधनं·प्रथमस्थानेहरगुणितोव्य
क्तवर्गः·ततः पक्षौहरापवर्त्तितौमूलग्रहार्थमन्यवर्गमुक्तौ·अनयोर्मूलग्रहपूर्वकसमशोधनेनाव्यक्त
मानंशकुरक्तउपपन्नः यदातुप्रथमकृतांतदान्यवर्गयोजनेप्रथमोनादन्यवर्गान्मूलमन्यस्मादूनमतो
धिधामानमिति·स्पष्टार्थं·अनेनप्रकारेणशंकानयनमुपपन्नमितिभावः॥ ॥प्रश्नांतरमाह· तु
स्यापमोस्तोस्वभुजौविलोकछायाश्रुतीवात्मधियाबुधाः पलप्रभावेसमलांतमेवश्रीभास्कराद्

४३४

र्यतरंहिमन्येइति·योबुधःकल्पकःस्वाभीष्टकालिकौभुजौछायाकर्णाहतौयौतुल्यक्रांतिसन्नौज्ञात्वातात्का
लिकछायाकर्णौचज्ञात्वाबुद्ध्यापलभावेति·आनयतीत्यर्थः·नन्वत्रभास्करेणोक्तंभाहृयस्यभुजयोः
समानायोर्यस्तत्कर्णाहतपोर्यदंतरंतत्समन्यककुभोः पलप्रभाजायतेक्रांतिवियोगभाजितमित्यनेनपल
भाज्ञानमतआह·अमलामिति·भास्करोक्तंचयथाश्रुतार्थेनसदूषणंमन्मरीचौव्यक्तमितिभावः·तं
गणकमेवकारात्तदतिरिक्तनिरासः·श्रीभास्कराचार्याद्यैष्टतरंमन्ये·पुराणगणकाभिमतप्रकारोभास्क
राचार्यैर्विचारस्तमेतद्विश्वासाद्यथाश्रुतएवविचारोपक्षपातइतितद्विचारकरणात्तदधिकत्व
मितिभावः॥ ७४॥ ॥अस्योत्तरंद्वयोः कालयोरभिन्नगोलीयत्वेआह·अन्योन्यभाकर्णाहतौभुजौयौत
योरभिन्नान्यदिशोः क्रमेण·यदंतरेकंक्रांतिभेदभक्तमभिन्नगोलेपलभाभवेत्सेति·भुजौ·अन्योन्य
छायाकर्णगुणितौयौस्तस्तयोस्तादृशयोरेकान्यदिशोः क्रमेणयदंतरमेकंस्यात्तत्·द्वयोः छायाकर्णा
योरंतरेणभक्तंफलं·साप्रसिद्धासभाद्वयोः कालयोरेकगोलेस्यात्॥ ७५॥ ॥द्वयोर्भिन्नगोलत्वेपल

भानयनमाह· अस्योन्नभाकर्णहतौ भुजौ यौ तयोरभिन्नान्यदिशोः क्रमेणः योगांतरं भाक्रांतियोगभक्तं विभिन्न
गोलेपलभा भवेत्सेति· स्पष्टार्थं· मरीचौ तच्छ्लोकव्याख्याने समाशायोरिति पदस्याहत्या· गोलेन समाशायोरिस
र्थेनैतच्छ्लोकद्वयार्थस्योक्तिः स्पष्टीकृता॥७६॥ ॥नन्वत्र भुजसाम्ये भाज्याभावात्पलभायाः शून्यत्वापत्तिः
खहरत्वापत्तिर्वा· तदाकर्णयोरपि तुल्यत्वात्· नहि निरक्षदेशादन्यत्र भुजाभावो प्रसिद्धः· सममंडलेतत्संभ
वादित्यत आह· समत्वे भुजयोरस्याः साधनं नोक्तं रीतितः· प्रश्नस्याविषयस्तत्र यत्तस्मान्न दूषणमिति·
भुजयोः साम्ये· अस्याः पलभायाः साधनं उक्तप्रकारान्न कार्यं· यतो हेतोस्तत्र· भुजयोः समत्वे प्रश्नस्य विष
याभावः· द्वयोरभेदात्· स्वभुजौ विलोक्य एकत्वापक्षद्वयाभ्यां पलभासाधनं प्रश्नपर्यवसानात्· तस्मात्कार
णात्तादृशस्थले पलभाया अप्रसिद्धिरूपं दूषणं न स्यात्॥७७॥ ॥उपपत्तिं प्रतिजानीते· अत्रोपपत्तिरि
ति· पलभानयने इत्यर्थः॥ ॥तत्र बीजरीत्या भुजाभ्यामग्राद्वयमाह· अव्यक्तमानाख्यया भुजाभ्यां
कर्णाग्रकायुग्ममथ स्वभेदैः· भुजोक्तरीतेर्विपरीतरीत्या साध्यं ततोग्राद्वयमानुपातमिति· अव्यक्तमा

नेयस्यैतादृशस्वरूपयाख्यया भुजाभ्यामुद्दिष्टाभ्यां· भुजोक्तरीतेः सकाशाद्यस्तविधिना कर्णाग्रयोर्द्वयं·
स्वभेदैः कृत्वा साध्यं· तथाहि· दक्षिणगोलेपलभाकर्णवृत्ताग्रायोगस्य भुजत्वात्· पलभोनो भुजः कर्णवृत्ता
ग्रा· उत्तरगोलकर्णवृत्ताग्रा पलभांतरस्य भुजत्वात्तस्य च द्वैविध्यात्कर्णाग्रोन[illegible]पलभारूपभुजे· भुजोनपल
भाकर्णवृत्ताग्रा· पलभोनकर्णाग्रारूपभुजेनुपलभायुतो भुजः कर्णवृत्ताग्रेति त्रयो भेदाः संभवंति· अनंतरमनुपा
तसंबंधि· अनुपातोत्पन्नमित्यर्थः· अग्राद्वयं साध्यं· छायाकर्णवृत्तेइयमग्रातदात्रिज्यावृत्तेकेत्यनुपातः॥७८॥ ॥
आभ्यामग्राभ्यां बीजरीत्योक्तप्रकारोपपत्तिः सुज्ञेयेत्याह इदं द्वयं तुल्यमतश्च साम्यं षड्दृक्स्पंप्रविधाय सुज्ञैः· एकार्णा
बीजोक्तविधेः सुबोध्यास्मत्तप्रकारस्य सुवासनेयमिति· इदं· त्रिज्यावृत्तीयमग्राद्वयं· समानं· भुजयोरभिन्नत्वं
स्फुटसन्नत्वेनोद्देशात्· अतः कारणात्· सुज्ञैः बीजरीतिज्ञैः· एकोर्णः· एकवर्णस्तत्संज्ञकबीजस्योक्तप्रकारात्· सा
म्यं षड्दृक्स्पंप्रकं· स्थानांतमेकादिचयांकघातः संख्याविभेदानियतेः स्फरंकैरित्यंकपाशोक्तविधिनात्रयाणां
षड्दृक्स्पंप्रकं· कृत्वा· पलभायाउक्तप्रकारस्य· सुष्ठूपपत्तिः· इयं· सचिता· सुतरांज्ञेया॥७९॥ ॥मंदावबोधार्थस्य

ष्यति·यथाप्रथमभुजादव्यक्ताकर्णवृत्ताग्राभेदत्रयात्मिका। अ१भु१। अ१भु१। अ१भु१। एवंद्वितीयभुजादपि
अ१भु१। अ१भु१। अ१भु१। अनुपातात्त्रिज्यावृत्तेग्रा। अ·त्रि१प्रभु·त्रि१। अत्रि१प्रभु·त्रि१। अ·त्रि१प्रभु·त्रि१। एवमि
तरा। अ·त्रि१द्विभु·त्रि१· अ·त्रि१द्विभु·त्रि१। अ·त्रि१द्विभु·त्रि१। प्रक१। अनयो। प्रक१। रग्रयोस्क। प्रक१। सत्वा
सक्षोसमछेदीकृ। द्विक१। सछेदगमे। द्विक१। पक्षयोस्त्रि। द्विक१। ज्यापवर्तितयोः समशोधनार्थं षड्रेनमासः।
अ·प्रक१द्विभु·प्रक१। अ·द्विक१प्रभु·प्रक१। अ·द्विक१प्रभु·द्विक१। अ·द्विक१प्रभु·द्विक१। अ·द्विक१प्रभु·द्विक१।
अ·प्रक१द्विभु·प्रक१। अ·प्रक१द्विभु·प्रक१। अ·प्रक१द्विभु·प्रक१। अ·प्रक१द्विभु·प्रक१। अ·प्रक१द्विभु·प्रक१।
अ·द्विक१प्रभु·द्विक१। अत्राद्यस्थलत्रयेंत्यपक्षे चैकगोलत्वादाद्यपद्यमुपपन्नमवशिष्टपक्षपोर्भिन्नगो
अ·प्रक१द्विभु·प्रक१। लत्वाद्द्वितीयपद्यमुपपन्नमिति·स्पष्टार्थं॥ ॥प्रश्नाविषयपक्षमुपपत्त्यासमर्थ
यति·भुजद्वयाभेदेनएवमत्ररूपस्यनाशान्नभवेत्क्रियापि·अतः प्रकारेणपलप्रभायाअसिद्धिरस्मिन्व
लुदूषणंनेति·भुजद्वयस्यनुत्पत्वात्· एवं·उक्तबीजराशा·अत्र·समभुजपक्षस्थले·रूपस्य·कर्णयोर

४४२

२४

प्यवश्यंसमत्वादभ्यासमक्रांतौसमभुजानुत्पत्तेः समशोधनयोग्यसमपक्षयोः स्वरूपभेदस्य·नाशात्·
अभेदस्वरूपेणासिद्धेः·क्रिया·समशोधनानंतरंबीजक्रिया·परिणतानभवेत्·उभयत्रांतराभावात्·
अपिशब्दात्परिणतक्रियारूपजनकाभावेतज्जन्यकार्यस्यसुतरामसिद्धिरर्थः·अतः कारणात्·अस्मिन्·
भुजसाम्ये·खलु·निश्चयेन·उक्तपलभानयनेनपलभायाअसिद्धिः·अज्ञानं·दूषणंनस्यात्·बीजक्रियास
त्वेयदूषणंतदेवदूषणंतदनुत्पत्तौतदसिद्धिरदूषणमितिभावः॥२०॥ ॥अथनुत्पत्तिज्ञातंभुजद्वयं
छायाद्वयंचबहुकालांतरेणसंभवतीतिपलभाज्ञानंगौरवमतोलाघवादेकदिनेएवसमयभेदेनभुजद्व
यंछायाद्वयंचगृहीत्वेदमेवानयनंयोज्यतेतन्मतमयनविषुवसंधिदिनातिरिक्तेस्वयुक्तमपिसमर्थयति·
प्रश्नोक्तमतद्वयमेकवारंगीकृतंचेत्क्रियतेतदापि·अल्पांतरात्साम्यमतोनदोषः परंतुनुत्पत्त्यवणेन
सत्तदिति·प्रश्नविषयं·एतयोर्भुजछायाकर्णयोर्द्वयं·भुजद्वयंछायाद्वयंवेत्यर्थः·एकस्मिन्दिनेगीकृत·व
स्तुनः समक्रांतिसत्त्वासंभवः·प्रतिक्षणंक्रांतिभेदात्·चाबहुदिनांतरपक्षेणसमुच्चयार्थः·एतत्फल

भानयनंक्रियते·तदा·अपिशब्दादृक्तोदोषसत्वेप्यदोषोर्थः·अल्पांतरात्पक्षयोःसाम्यं·यद्यपितस्य
क्षजात्राग्रयोरवश्यंभेदात्समीकरणाभावोन्यथातिप्रसंगापत्तेस्तथाप्यल्पांतरात्समत्वमभ्युपेत्य
समीकरणमंगीकृतं·अतःकारणात्तादृशानयनंदोषोन·फलसंवादादंगीक्रियते·परंतुकर्णाभेद
भुजयोर्भेदपितत्·आनयनं·नसंवदति·भुजयोरल्पांतरात्वहरत्वापत्तेश्चउपपत्तौभुजांतरत्वेपिभु
जसाम्यमिवपक्षयोःस्वरूपभेदाभावात्·एतेनैककपालांतर्गतत्वेतदानयनंतदपेक्षयायुक्ततरं·अ
त्यल्पकालांतरेणपलभाज्ञानाच्चेतिसूचितं॥२१॥ ॥एतत्प्रश्नेकालद्व्यापेक्षत्वात्स्वरसेनतात्कालिकं
पलभाप्रश्नमाहदोर्भाकर्णापक्रमज्याअमीष्टकालेज्ञात्वायोमलामस्पर्शांचेत्·जानातिज्ञस्तर्हितंभास्क
रोक्तसिद्धांतेचाभिज्ञवर्यंहिमन्येइति·छायाकर्णावृत्तीयभुजछायाकर्णक्रांतिज्याः·इष्टकालेज्ञात्वायःक
ल्पकःग्रहगणितगोलज्ञःपलभामानयनेनयदिजानाति·तन्विदमुत्तरंभास्करेणोक्तंक्रांतिज्याकर्णवाग्नि
ज्यामकृतिर्लघुःसदोःकृत्वा·दीनोद्विननुघ्नःस्यादाद्योपपरोभुजः·कृतंद्रघ्नः·तोलघुवेदेद्रांतरभक्तोपर

४५३

२४

वर्गसंयुतादाघात्·मूलंपरयुतविद्युतंसौम्येयाम्येभुजेपलभेस्पनेनसिद्धांतशिरोमणावुक्तं·नप्रकारांतरापे
क्षत्वत्प्राह·अमलामिति·भास्करोक्तपद्याश्रतस्यसदूषणत्वान्निर्दूषणांपलभामित्यर्थः·तद्याचनिर्दूष
णाप्रकारकल्पनमुचितमितिभावः·विवक्षयानुभास्करोक्तमप्यदुष्टमितिसमर्थितंमरीचौ·तर्हितंगणा
कंभास्कराचार्योक्तसिद्धांतशिरोमणौ·चकारादन्यत्रापि·अभिज्ञश्रेष्ठं·भास्करोक्तसमुद्धारात्·अहंमन्ये॥
२२॥ ॥अस्योत्तरार्धमुपयुक्तांकर्णावृत्तक्रांतिज्यांववनंभास्करोक्तयद्याश्रतोत्तरस्यविषयंदर्शयति·अ
पक्रमज्याश्रवणाननिघ्नीत्रिभज्ययाप्ताश्रतिवृत्तगासा·भवेदियंबाहुधिकार्कतश्चद्विनातदंकुरुभास्क
रोक्तमिति·क्रांतिजा·छायाकर्णेनगुणितात्रिज्ययाभक्ता·छायाकर्णावृत्तस्थाक्रांतिज्यास्यात्·इय·मागताछा
याकर्णावृत्तीयाक्रांतिज्या·भुजतोधिकासतीद्वादशाभ्योपघ्नातदाभास्करोक्तमानयनंयद्याश्रतमिदंवस्य
माणंहगणाकर्तुंकुरु·अन्यत्र·भास्करोक्तंयद्याश्रतंनस्यादित्यर्थः॥२३॥ ॥पद्याभ्यांभास्करोक्तमेवाह·श्र
तिवृत्तगतापमज्यकाभुजयोर्वर्गजमंतरंहतं·युगवेदधराभिराघकोपभुजोद्वीद्रहतःपरोभवेत्॥२४॥ए

तोरूनोश्रवणवृत्तगतापमज्यावर्गाद्विशाक्रविवरेण परस्य कृत्वा युक्तादिमात्यदमिदं परयुक्तहीनं स्यात्सो
म्ययाम्यभुजतः क्रमशोऽभीष्टेति छायाकर्णवृत्तीयक्रांतिज्याभुजयोर्वर्गाभ्यामुत्पन्नमंतरं चतुश्चत्वा
रिंशादधिकशतेन गुणितं प्राग्धः स्यात् प्रथानंतरं भुजश्चतुश्चत्वारिंशादधिकशतगुणः परः स्यात्
एतावाद्यपरौ छायाकर्णवृत्तीयक्रांतिज्यावर्गौ चतुश्चत्वारिंशादधिकशतयोरंतरेण भक्तौ प्राग्धपरावेव
स्तः परस्य वर्गेण युक्तो यः प्राग्धस्तस्मात् मूलं ग्राह्यं इदं मूलं उत्तरदक्षिणभुजवशात् क्रमेण परेण युक्तं
हीनं सत् अभिमतापलभा स्यात् ॥२५॥ ॥अन्यदाह सा क्रांतिर्जीवा यदि बाहुतोत्पार्कतोधिका तर्हि
परस्य कृत्वा युक्तादिमान्मूलमिदं युतोनं परेणाभ्यां तरव्यहृतः सेति सा कर्णवृत्तीया क्रांतिज्या यदि
भुजादल्पाद्दशभ्योधिका तर्हि परस्य वर्गेण युक्तादिमान्मूलं यथोक्तमेव इदं मूलं दक्षिणोत्तरभुजक्र
मेण युतमूनं सत् सापलभा स्यात् तदापूर्वोक्तं न कार्यं ॥२६॥ ॥अन्यदाह अन्यार्कतोपमगुणो यदि सो
म्यबाहोरल्पस्तदा परकृतेः प्रथमोनितायाः मूलेन युक्तरहितः परउत्तरान्यगोलेखगस्य पलभा क्रमशो

४७५

भवेत्सेति दशभ्यः छायाकर्णवृत्तीयक्रांतिज्याल्पा यद्यंतरभुजादल्पा तदा प्राग्धोनात्परवर्गान्मूलेन ग्र
हस्योत्तरदक्षिणगोले सति क्रमेण परः युक्तोनः पलभा सा अभिमता स्यात् ॥२७॥ ॥अन्यदाह क्रां
तिज्यकार्कादधिका यमात्रभुजाच्च चेत्तर्हि परस्य वर्गात् प्राग्धोनितान्मूलयुतोनितोन्यः पलप्रभा स्याद्द्वि
विधैवतत्रेति छायाकर्णवृत्तीयक्रांतिज्या दशभ्योधिका दक्षिणभुजात् चकारादधिका यदि तर्हि परस्य
वर्गात् प्राग्धोनात् मूलेन युतोनितोन्यः पलभा तत्र उक्तस्थले एवकारात्तदतिरिक्तस्थलनिरासः द्वि
धा स्यात् पलभाद्वयात् तत्कर्णक्रांतिज्याभ्यां तद्भुजस्य प्रत्यक्संसिद्धिरित्यर्थः ॥२८॥ ॥अन्यदाह [redacted]
कर्णोपमज्या यदि सूर्यतुल्या तदा भुजाप्तापमलस्वराश्वः प्रलब्धः खंडकयोर्वियोगः पलप्रभा स्यात्तपरो हि दिना
त्रेति छायाकर्णवृत्तीयाक्रांतिज्या दशभ्यो स्यात्तदा भुजेन भक्ता दिसप्तमितिः लब्धं भुजार्द्धमनयोरंतरं पलभा स्यात् अत्र ए
तस्मिन्स्थले पुरोदिता पूर्वोक्तप्रकाराभ्यां परस्य कृत्वा युक्तादिमान्मूलमिष्टाभ्यामसभानस्यात् क्रांतिज्यावर्गश्च
तुश्चत्वारिंशादधिकशतयोरंतराभावाद्भजनेखहरत्वेन फलसंख्यानियमस्थानाभावाच्चांतेखहरत्वेन पलभायाः प्रनं

तत्वापत्तेः॰ मजनाकरणेतु॰ निरंतरपलभोत्पत्तेरभावाच्च॥८७॥ ॥अन्यंविशेषंवदन्प्रश्नोत्तरमुपसंहरंश्चोपप
त्तिंप्रतिजानीते॰ कर्णापमज्याखहरायदास्यात्तदाघमूलंपलभैवमुक्तं॰ प्रश्नोत्तरंसाधुमुनीश्वरेणसुवासनात्रापि
मयोच्यतेस्येति॰ छायाकर्णवृत्तीयक्रांतिज्यायदाखहरास्यात्तदाग्राघस्यमूलंपलभा॰ एवंविषुवदुदयास्तकाले
प्याघस्यमूलंपलभा॰ तत्रापिकर्णवृत्तीयक्रांतिज्यायाः खहरत्वात्॰ भुजस्यापिखहरत्वाच्च॰ ननुद्वयोः शून्यमितत्वेन
पलभायाअसिद्धिः॰ एवंनिरक्षेपिपलभाभावान्मूलस्यपरनुत्पत्तेनसदान्तरंबोध्यं॰ एव॰ पूर्वोक्तं॰ साधु॰ समीची
नं॰ भास्करोक्तयथाश्रुतस्यासमीचीनत्वात्॰ उक्तप्रश्नस्योत्तरं॰ मुनीश्वरेणोक्तं॰ अस्य॰ उत्तरस्य॰ सुवासना॰ अत्र॰ सा
र्वभौमे॰ अपिशब्दान्मरीचावुक्तेवेसर्थः॰ मयाकथ्यते॥९७॥ ॥तत्रप्रथममव्यक्तपलभातोभुजेनकर्णाग्रास्वरूप
मव्यक्तंकार्यमित्याहः॰ अव्यक्तमानंपलभांप्रकल्पतयाभुजेनोक्तविलोमरीत्या॰ कर्णाग्निकायास्त्रिविधंस्वरूपमव्य
क्तमादौसुधियाविधेयमिति॰ अव्यक्तंप्रमाणंयस्यतादृशींपलभांप्रकल्प॰ तया॰ अव्यक्तपलभया॰ उद्दिष्टकर्णाग्री
यभुजेन॰ उक्तविलोमरीत्या॰ उक्तभुजसाधनाद्विपरीतप्रकारेण॰ कर्णाग्यायास्त्रिविधमव्यक्तंस्वरूपंप्रथमंबीजरीति

४४५

ज्ञेनकार्यं॥९१॥ ॥तद्दर्शयति॰ यथा॰ उत्तरभुजेकर्णवृत्ताग्रा॰ [प१भु१] वा॰ [अ१भु१] दक्षिणभुजे॰ [अ१भु१] इति॰ स्प
ष्टं॥ ॥अथप्रकारांतरेणत्रिज्यावृत्तीयाग्रानयनमुपक्रम्यतस्यावर्गात्मकत्वपुरस्कारेणकर्णवृत्तेवर्गात्मिका
साकृतेतिपद्याभ्यामाह॰ अथार्कसंख्योन्मितशंकुकोटीपलश्रुतिश्चेदपमज्यायाका॰ इत्यानुपातंफलमग्निकास्यात्त्रि
ज्योत्थवृत्तेषपलश्रुतेस्तु॥९२पलप्रभावर्गसुसुक्तवेदशाक्रात्मवर्गत्वत॰ [अव१रू१४५] आगताग्रा॰ वर्गात्मिकाबी
जविदाकृतेयं॰ [अव॰ क्रांव१क्रीव१४५] कर्णास्यवृत्तेरचितोक्तरीत्येति॰ अनंतरंयदिद्वादशकोटीपलकर्णाः कर्णस्त
दाक्रांतिज्यपाकोघाकइत्यस्त्रि [१४५] खितानुपातजातंफलमग्नात्रिज्यावृत्तेस्यात्॰ अनंतरं॰ तत्रपलकर्णस्याज्ञाना
त्कल्पिताव्यक्तपलप्रभायाः वर्गेणयुक्तायेवदशाक्राव्यक्तांकाः॰ तत्स्वरूपवर्गस्यपलकर्णवर्गत्वात्॰ मंदबोधार्थं
स्वरूपंचलिखितमितिध्येयं॰ आगताग्रा॰ अनुपातेनोक्ताग्रा॰ बीजरीतिज्ञेनवर्गात्मिका॰ वर्गादेशो
नत्रैराशिकोत्पन्नाकृता॰ इयं॰ सिद्धा॰ बोधार्थंलिखिताच॰ कर्णास्यवृत्ते॰ उक्तरीत्या॰ वर्गत्वपुरस्कारादेशो
नेत्यर्थः॰ त्रिज्यावर्गप्रमाणेनायमग्रावर्गस्तदाछायाकर्णवर्गप्रमाणेनकइत्यनुपातेनवर्गात्मिका

कृतेतिभावः॥९३॥ ॥अथकर्णावतीयाग्रावर्गस्वरूपंवदन्निदंपूर्वसिद्धाग्रायाःवर्गोणसममितिपघा
तामाह॥एकंचकर्णापममौर्विकाग्राव्यक्तस्यवर्गस्वपरंहिखंडं॥कर्णापमज्याकृतिवेदशाक्रघातो
नयोरैक्यमिदद्विखंडं॥९५॥कृताश्चिचंद्रैर्विहृतंप्रसिद्धंकर्णाग्रिकायाःकृतिरूपमेतत्॥
अव॥क्रांव॥कव१क्रांव॥कव१४५ मूलाग्रदत्वादिदमेवपूर्वसिद्धाग्रिकायाःकृतिसाम्यमेतीति॥क्रां
तिज्याकर्णगुणात्रिज्या त्रिव१४५ याभक्ता॥फलंकर्णापमज्या॥तयागुणितमव्यक्तंतस्यवर्गः॥इदंखं
डमेकं॥कर्णाक्रांतिज्यावर्गश्चतुश्चत्वारिंशदधिकशतगुणः॥इदंखंडंद्वितीयं॥अनयोरुक्तयोरैक्यं॥ए
कपंक्तिस्थापनं॥ननुयोगः॥अव्यक्तव्यक्तयोर्वैजात्सात्॥इदं॥योगरूपं॥द्वेखंडेपस्यतद्द्विखंडंचतुश्चत्वारि
शदधिकशतेनभक्तं॥कर्णाग्रिकायाःवर्गस्यस्वरूपंसिद्धं॥एतत्॥मंदावबोधार्थंलिखितं॥घातवर्गव
र्गघातयोःसमत्वाद्वर्गघातलिखनमत्रध्येयं॥इदमग्रावर्गस्वरूपमेवकारादेतदतिरिक्तस्वरूपनिरा
सः॥मूलदातत्वाभावात्॥मध्याव्यक्ताभावाद्बीजरीत्यामूलासिद्धेरित्यर्थः॥पूर्वसिद्धाग्रायाःभेदत्रयात्मि ४४६

कायाःवर्गेण॥अस्यासिद्धत्वाभावात्॥समत्वमाप्नोति॥मूलदत्वेनुमलंपूर्वसिद्धाग्रायाःसममित्यापद्येत
॥९५॥ ॥पूर्वसिद्धाग्रायाःवर्गस्वरूपंदर्शयन्समछेदीकरणंकार्यमितिश्लोकाभ्यामाह॥तत्राव्यक्तास
भावर्गग्राप्यंखंडंपरंपरंनुतत्॥भुजाव्यक्तहतिर्द्विघ्नीयाम्यसौम्यभुजेक्रमात्॥९६॥धनर्णमपरंखंडं
भुजवर्गोग्रिकाहतेः॥खंडत्रयात्मकंरूपमिदं॥अव१अ॥भुरन्नव१॥अव१अ॥भुरंभुव१॥तुल्यहरंकृतमिति॥
तत्र॥समत्वेप्राप्ते॥पूर्वाग्रायाःवर्गस्यस्वरूपंबीजरीत्याखंडत्रयात्मकं॥तदाहअव्यक्तेति॥तत्रप्रथमंखंडम
व्यक्तरूपासभायाःवर्गः॥परंद्वितीयं॥तत्खंडंभुजाव्यक्तयोर्घातोद्विघ्नः॥दक्षिणोत्तरभुजेक्रमात्॥धनम
र्णस्यात्॥अपरंतृतीयंखंडंभुजवर्गः॥इदमुक्तमग्रावर्गस्वरूपं॥मंदावबोधार्थंलिखितं॥समहरंकृतं॥पू
र्वाग्रावर्गोभाजकभक्तभाज्यरूपएतद्वर्गसमइतिभजनात्पूर्वसमत्वानुपपत्तेस्तत्संपादनार्थमहरोपरह
रगुणितःसमःस्यादेव॥फलगुणितहरस्यभाज्यत्वात्॥इदमेवसमछेदत्वकरणंसंपद्यते॥९७॥ ॥मंदा
वबोधार्थंदर्शयति॥यथा॥अव१४५॥अ॥भुरन्नभुव१४५॥अव१४५॥अ॥भुरन्नभुव१४५ इति॥स्पष्टं॥ ॥
१४५ १४५

हरनाशपूर्वकसमशोधनादिमध्यमाहरणक्रिययोक्तमुपपन्नमिति पद्यपंचकेनाह·उभौ पक्षौ न
ष्टहारौ लाघवाद्रचितौ समौ | अव १५५ अ·भु २८८ भुव १५५ | अव १५५ अ·भु २८८ भुव १५५ | कर्णापमज्य
कावर्गावर्गावदंद्राद्भुजव | अव·क्रांव १ क्रांव १५५ | अव·क्रांव १ क्रांव १५५ | गतिः ॥१८॥
क्रमादूनाधिकौ यत्र तत्र प्रथमबीजतः समशोधनतः पक्षः प्राघोरूपात्मकः कृतः ॥१९॥ कर्णापम
ज्याकृतिवेदशाक्रांतराहतोऽव्यक्तकृतिस्तु खंडं । अव्यक्तपक्षे प्रथमं गजाष्टदस्राहतोऽव्यक्तभुजाह
तिस्तु ॥१०॥ खंडं परं स्याद्भुजतोधनर्णमेतौ हि पक्षावपवर्तनीयौ · अव्यक्तवर्गस्थितसंख्ययातावव्य
क्तसंख्यादलवर्गतुल्ये ॥११॥ रूपैर्युतौ मूलनिमित्तमाभ्यां मूले तयोर्बीजविधेः पुनश्च · अव्यक्तमानं पलभा
प्रमाणं व्यक्तं भवेद्यक्तमतः पुरोक्तमिति · नष्टहारौ यययोस्तावित्यर्थः · लाघवात् · समयोः समहरापगमे
कृते सति समत्वाहानेः क्रियालाघवादित्यर्थः · मंदाबबोधार्थं दक्षिणोत्तरभुजक्रमेणापक्षौ प्रत्येकं लिखि
तौ · यत्रोदाहरणे · कर्णवृत्तीयक्रांतिज्यावर्गश्चतुश्चत्वारिंशादधिकशतात् · भुजवर्गाच्च · क्रमेणाल्पा

४४७

धिकस्तत्रोदाहरणे प्रथमबीजादेकवर्णबीजोक्तप्रकारात् · समशोधनात् · व्यक्तात्मकः पक्षः प्रथमसंज्ञः
कृतः · अव्यक्तपक्षे तु प्रथमखंडमेव्यक्तवर्गः कर्णवृत्तीयक्रांतिज्यावर्गश्चतुश्चत्वारिंशादधिकशतयोरंतर
णगुणितः · परं द्वितीयं खंडं तु अव्यक्तभुजयोर्घातोष्टाशीत्यधिकशतद्वयगुणादक्षिणोत्तरभुजवर्गाक्र
मेणधनमृणं · एतौ व्यक्ताव्यक्तौ पक्षावुक्तौ · अव्यक्तवर्गस्थाने स्थितायाः संख्या · कर्णवृत्तीयक्रांतिज्यावर्ग
श्चतुश्चत्वारिंशादधिकशतयोरंतरात्मिकात पेत्यर्थः · अपवर्तनीयौ · मूलग्रहार्थं · तावपवर्तितौ पक्षौ · अव्य
क्तस्थाने यासंख्या भुजाष्टाशीत्यधिकशतद्वयघातात्मिकाऽपवर्तिता · तस्याग्रं · अपवर्तितपरइत्यर्थः · तस्य वर्गसमा
नैरूपैर्व्यक्तांकैर्युतौ · आभ्यां सिद्धपक्षाभ्यां मूले ग्राह्ये · तत्र व्यक्तपक्षे परस्य कृत्या युक्तादिमात्परमिति सिद्धं · अव्यक्तप
क्षे स्थानत्रयात्मकस्य बीजरीत्या मूलग्रहणे · दक्षिणभुजे मूलं | अ १५१ | मध्याव्यक्तस्य द्विघ्नेन पदखंडघातेन सम
त्वात्तद्घातन्यायान्मध्यमाहरणबीजक्रियया मुक्ताचार्यैः · उत्तरभुजे तु मध्याव्यक्तस्य ऋणस्यैकतरपदखंडस्य ऋण
त्वकल्पनं विनानाशासंभवात्परमिदं | अ १५१ | पदग्रहणबीजज्ञानां व्यक्तपदखंडस्यैव ऋणत्वकल्पनसंप्रदा

यात्·नाव्यक्तपदखंडस्यर्णत्वकल्पनमसंप्रदायात्·अतएवाव्यक्तप[illegible]क्षर्णागरूपतइत्युक्तं सं
गच्छते·पुनर्द्वि[illegible]तीयवारं·तयोर्मूलयोः षष्ठ्यर्थः संबंधः बीजविधेः समशोधनादित्यर्थः·अव्यक्त
मानंयद्वेत्तत्·पलभायाः प्रमाणाव्यक्तंस्यात्·अतोस्माद्रूपपादनात्·पुरोक्तं·अतिवृत्तगतापमज्यके
त्यादिपद्द्वयोक्तंयुक्तमुपपन्नमित्यर्थः·॥१०२॥ ॥अथाव्यक्तपक्षमूलकरणत्वव्यक्तखंडेइतिसंप्रदाये
मानाभावादुभयमूलस्यासंभवादेकतरतादराभूलग्रहणमाहसंख्यादलंयत्परसंज्ञमुक्तंतदूनमव्यक्तमि
दंपदंहि।अ११५।अव्यक्तपक्षान्नविलोम।अ१५१।मेतल्यौम्यमुजेबुद्धिमताविचिंत्यमिति·यत्परसंज्ञं·अ
व्यक्तस्थानस्थितसंख्यायाअर्द्धरूपंप्रागुक्तं·उत्तरदिशिभुजे·तेनपरेणहीनमव्यक्तमेकं·इदं·एतत्स्वरू
पं·हि·नश्चयेन·अव्यक्तपक्षात्·मूलं·बुद्धिमता·बीजज्ञेनज्ञेयं·यत्तमेतत्[illegible]यदं·अव्यक्तानपररू
पमित्यर्थः·नज्ञेयं॥३॥ ॥अत्रनियामकंवदन्नुक्तवैपरीत्येपिसमशोधनादाद्यपरौप्रागुक्तावेवे
तितदग्रिमप्रकारोपपत्त्यर्थमाह·तदागताव्यक्तमितेर्धनत्वाभावादृणोनास्तिमितोप्रतीतिः·यदा ४४८

पमोर्काद्भुजतोधिकात्सः क्रमेणतत्राद्यपरौपुरोक्तावितितस्मात्·विलोममूनात्·अव्यक्तोनपरात्मा
कादित्यर्थः·आगता·बीजरीत्यावगताया·अव्यक्तस्यमितिस्तस्याः व्यक्तापाः धनत्वाभावात्·संप्रदाय
सिद्धमूलेनाव्यक्तमानस्यव्यक्तस्यधनत्वात्संप्रदायसिद्धमूलमुपपन्नं·असंप्रदायसिद्धमूलादव्य
क्तमानस्यव्यक्तत्वेपिधनत्वाभावेनर्णत्वेन सिद्धर्विपरीतमूलमनुपपन्नमित्यर्थः·नन्वृणमेवमानं
कुतस्याज्यमित्यतआहऋणइति·व्यक्तमानेऋणलोकानामनुभवोनास्ति·ऋणस्यवैपरीत्येनयथाग
तवैपरीत्यंदर्शनाद्यनुभवविरुद्धमनुपपन्नमेवेतिभावः·यदाकर्णवृत्तीयक्रांतिज्याद्वादशोन्योधजाच्च
क्रमेणाधिकात्स्यात्तत्रस्थले·आद्यपरौप्रागुक्तौ·नभिन्नरीत्या·पूर्वोक्तसमशोधनादेपरीत्येनास्मि
न्स्थलेसमशोधनेपिव्यक्तपक्षेउक्तांतरस्यसिद्धत्वादव्यक्तपक्षेप्रथमस्थानेप्यंतरस्यसिद्धत्वाद्द्वितीय
स्थानेशोधनाभावाच्चपूर्वोक्तरीत्यभिन्नावेवाद्यपरौ·नहिअस्करोक्तरीत्योक्तंयेनवैपरीत्योक्तिरावश्य
कीतिभावः॥४॥ ॥अत्रसमशोधनेधनर्णत्वेविशेषंवदन्नुक्तवैपरीत्येनपलभामानमुक्तमुप

पन्नमिति चवदन्द्विविधपलभामानोपपत्तिरनयैवरीत्यावशेषोपपत्तिरपितथैवज्ञेयेत्याह
परंतु बीजोक्तविधेर्धनर्णव्यस्ततोस्माद्विपरीतमानं·एवंस्वबुद्ध्याद्विविधोपपत्तिर्ज्ञेयावशेषसु
गमंचसुज्ञैरिति·बीजोक्तसमशोधनरीतेरव्यक्तपक्षस्यद्वितीयखंडस्यधनर्णमुक्ताद्यस्तंभवति·द
क्षिणभुजेस्वणमुत्तरभुजेधनं·ततःकारणात्·उक्तबीजरीत्या·अस्मात्·पदमिदंपरयुक्तहीनंस्या
त्सौम्ययाम्यभुजतःक्रमशोक्षभेष्टेतिपूर्वोक्तात्·विपरीतमानं·मूलमिदंयुतोनंपरेणायाम्योत्तरबाहुतःसे
कृतमुपपन्नमितिभावः·ननुत्पोर्कतोपमगुणोयदिसौम्यबाहोरित्यादिश्लोकद्वयंकथमुपपन्नमित्यतआ
हएवमिति·उक्तरीत्यासुबुद्धिभिः·आत्मबुद्ध्या·द्विविधायाअक्षभायाउपपत्तिर्ज्ञेया·ननु·तथापिकर्णोपमज्ये
त्याद्यनुपपन्नमित्यतआह·अवशेषमिति·कर्णोपमज्यायदिसूर्यनुत्पेत्यादि·कर्णोपमज्यारवहरेत्यादिचा
वशिष्टं·सुगमोपपत्तिकंचनिजधियाज्ञेयं॥५॥ ॥ननुतेरपिविनाभयंकथंज्ञेयमित्यतआहएतद्दिस्त
रभीतेरत्रानुक्तंमरीचौतत्·क्रांतिज्याकर्णवधादितिगीतिव्याप्तौविदावीक्ष्यमिति·एतदुपपत्तवशि

ष्टं·विस्तरभयवशादत्रसिद्धांतसार्वभौमे·मया·नोक्तं·तत्·मयाकृतेमरीचौ·क्रांतिज्याकर्णवधादित्यादि
गीत्यार्थाव्याख्यानावसरे·सुधियाविलोक्यं·तत्सारंतु·अल्पोर्कतोपमगुणोयदिसौम्यबाहोरल्पइति
स्थलेसमशोधनरीत्या·क्रांतिज्यावर्गानंचतुश्चत्वारिंशदधिकंशतमव्यक्तवर्गस्थानेद्विघ्नपरावयक्तस्थानेरू
पं·व्यक्तपक्षेप्राग्वत्कृतामितिपक्षावपवर्त्यपरवर्गयोजनात्सक्षयोः पदग्रहणेअव्यक्तपक्षस्यपदंद्विवि
धंसंभवति·एकंपरोनमव्यक्तं·अपरमव्यक्तोनपरइति·व्यक्तपक्षेतु·प्राग्वोनात्परवर्गान्मूलं·
अत्राद्यात्परवर्गस्याधिकत्वादन्यथाशेषस्यर्णत्वापत्त्यापदाप्रसिद्ध्यापत्तेः·व्यक्तमूलेनाव्यक्तमू
लद्वययोः समीकरणाभ्यांद्विविधपलभामानंधनंपरकृतेः प्रथमोनितायाः मूलेनयुक्तरहितः
परइत्यपपन्नं· परंतूत्तरगोलीयोत्तरभुजे·भुजोनपलभायाअग्रात्वनिश्चयीत्यथमव्यक्तपदंप
रोनमव्यक्तंवास्तवंपदं·ननुतत्राव्यक्तोनपरोवास्तवंपदं·पूर्वंव्यक्तरावर्णत्वनिश्चयादतस्तत्रपूर्वागा
तमानमुपपन्नंद्वितीयेत्वनुपपन्नंधनत्वेप्यवास्तवत्वात्·एवंदक्षिणगोलीयोत्तरभुजेपलभानभुजस्या

ग्रात्वनिश्चयाद्द्वितीयाव्यक्तपदेनवास्तेवेनाव्यक्तोनपरेणाद्द्वितीयमानमुपपन्नं·प्रथमाव्यक्तपदस्या
वास्तवत्वात्प्रथममानमनुपपन्नं·पूर्वमव्यक्तएवणत्विनिश्चयात्·अतउत्तरान्यगोलेपलभाक्रमश्रा
द्दस्यनेनद्विविधमानस्यविषयव्यवस्थासम्यगुपपन्ना·द्वादशांक्षिणाभुजाभ्यामल्पायाः कर्णवृत्तीय
क्रांतिज्यायाः पक्षस्यासंभवः भुजस्यपलभोनाग्रात्वात्कर्णवृत्तीयक्रांत्यग्रयोरंतरस्यपलभाधिकत्वा
संभवात्·अतएवबीजरीत्याताद्दशास्फुटलक्षणामानानयनमनुक्तमितिध्येयं·अथद्वादशादक्षिणा भु
जाभ्यांकर्णवृत्तीयक्रांतिज्याधितत्रबीजोक्तरीत्यासमशोधनेनाद्यस्यर्णत्वान्मध्याव्यक्तस्यवर्णत्वा
दाद्योनात्परवर्गान्मूलेनव्यक्तेनाव्यक्तपदाभ्यामुक्तस्वरूपाभ्यांसमशोधनेनद्विविधमानंपलभाया
उपपन्नं·अत्रपूर्वंपलभोनाग्रायाभुजत्वात्पलभायुतभुजस्याग्रात्वेनैकतरत्राप्यल्पासंभवाच्चिनिग
मनाविरहादेकतरमूलस्यानिर्णयात्·परंतुद्विविधपलभायाउद्दिष्टसिद्धेरपिष्टाकाभिमतातदित
रैव·द्वादशांतरभुजाभ्यांकर्णवृत्तीयक्रांतिज्यायाअधिकत्वपक्षस्यत्वसंभवः·दक्षिणगोलेपलभाग्रा

DR BHAU DAJI MEMORIAL

योगस्यभुजस्यकर्णवृत्तीयक्रांतिज्याधिकत्वावश्यंभावात्·उत्तरगोलेचद्वादशाधिककर्णवृत्तीयक्रां
तिज्यासंबंध्यग्रायाः पलभाधिकत्वावश्यंभावादुत्तरभुजासंभवाच्च·अतएवबीजरीत्याताद्दशास्फुटल
क्षणामानानयनमनुक्तं·यदाकर्णवृत्तीयद्वादशक्रांतिज्यातदाग्रव्यक्तवर्गयोस्तुल्यत्वादपगमेकृतेरा
कवर्णबीजरीत्यापूर्वाद्यस्यद्विगुणापरभक्तस्यभुजवर्गद्वादशवर्गांतरस्यद्विगुणभुजभक्तस्यवापलभा
त्वात्तत्रछायाकर्णवृत्तीयद्वादशमितक्रांतिज्यानुरोधात्कर्णवृत्ताग्रायाः पलकर्णमितत्वावश्यंभावादुत्त
रभुजस्यपलकर्णपलमायोगत्वादक्षिणभुजस्यतदंतरमितत्वाच्चद्वादशवर्गाणांतद्वर्गांतरत्वाद्वर्गांतररा
शिवियोगभक्तमित्यादिरीत्यायोगांतरमानीयसंक्रमणरीत्यापलभापलकर्णाभवतः·प्रकृतेभुजस्यो
क्तस्वरूपत्वाद्भुजभक्तावेदंद्वायोजांतरान्यतरात्मकभुजादितरं·ततः पलभुजयोरंतरार्द्धंपलभेतिलाघवा
द्भुजभक्तद्विसप्ततिफलं·भुजार्द्धयोरंतरंपलभेतिकर्णापमज्यायदिसूर्यतुल्येस्यात्कथपपन्नं·अत्रपूर्वप्र
कारांभ्यामर्कतश्चंद्रोनार्कतोधिकेसतयोरनधिकानल्पेसत्यंक्रमादानयनंस्वल्पांतरंभवतीतिनपुरो

दितेस्फक्तं·यदोदयास्तेछायाकर्णाः खहरस्तदोक्तरीत्याछायाकर्णीयक्रांतिज्या· क्रां १२ खहरेतिकर्णापमज्याखहरायदास्यात्तदाघमूलंपलभा·तथाहि·तत्रभुजः कर्णाग्रेव· क्रां·पक १ ख ० हरः·क्रांतिज्यावर्गः क्रांव १५५ भुजवर्गः क्रांव·पकव १ अनयोरंतरेक्रांतिज्यावर्गपलभा ० वर्गघातात्मकंद्वादशावर्गगुणाभा ० घः खहरः . क्रांव·पवव १५५ परः क्रांतिज्यापलकर्णघातोद्वादशावर्गगुणाः क्रां·पक १५५ खहरः·कर्णक्रांतिज्यावर्गवेदृष्टा ० तरेणकर्णक्रांतिज्यावर्गतुल्येनखहरेणा क्रांव १५५ भक्ता ० बाघपरो·तत्रछेदलवंचपरिवर्त्यसादिनाघस्थलेशून्यद्वादशावर्गक्रांतिज्यावर्गाणांस ० मगुणहराणांनाशात्पलभावउपपन्नः·परस्थलेद्वादशावर्गशून्यहरगुणयोः समत्वान्नाशा क्रांतिज्ययाभाज्यहरयोरपवर्त्तात्पलकर्णः क्रांतिज्याभक्तः परः सिद्धः अत्रपूर्वक्रियया पलभाया अप्रसिद्धिः शून्यमितपरानुत्पत्तेः·बीजक्रियया पिकर्णाग्रायाः खहरायाभुजस्वरूपत्वाद्भुजवर्गाणावाव्यक्तपलभानीतकर्णवृत्ताग्रावर्गसमइतिसमछेदीकृतछेदगमशोधनार्थपक्षयोर्न्यासः अव·क्रांव १ क्रांव १५५ अव· भुव १५५

अत्रसमशोधनेनापवर्त्तिताघस्यमूलंपलभेति·उक्तरीत्यापलभावर्गस्यैवापवर्त्तिताघरूपत्वेनसिद्धे अ·एतेनैवभुजक्रांत्योरभावेपलभासिद्धिस्तथाहि·तस्याप्यदयास्तांतर्गतत्वेनकर्णापमज्याभुजयोः खहरत्वेनोक्तयोरवचिंतनान्नशून्यत्वेन·अन्यपाछायाकर्णस्यखहरत्वेनक्रांत्यभावाच्चखगुणाश्चिंत्यइत्यादिनाशून्यगुणयोर्नाशाद्द्वादशामितकर्णक्रांतिज्यासिद्ध्यापत्तेः·नहिक्रांत्यनुत्पत्तौकर्णक्रांतिज्यासंख्यासंबंधिसं·द्वादशामितभुजकर्णक्रांतिज्ययोः साम्यंसाक्षेत्वसिद्धमितिनक्षतिः अतएवनिरक्षेतत्संभवान्मूलस्यपरतुल्यत्वेनसदापरहीनंमूलमितिध्येयं॥६॥ ॥सिद्धांतशिरोमणिटीकाकारमतंदूषयति·लक्ष्मीदासोत्रोपपत्तिंस्वबुद्ध्याप्राहव्यक्तांनैवबीजोक्तरीत्या·सासंलग्नाभावितिमेबुद्धिमद्भिः सद्भासद्भिसेकधासंविचिंत्येति·लक्ष्मीदासः·सिद्धांतशिरोमणिगणितकर्त्ता·अत्र·क्रांतिज्याकर्णवधादित्यादिगीत्यायोक्तप्रकारे·उपपत्तिं·क्रां·गोलस्थितपदार्थवासनयात्रैराशिकादिकल्पनोपजीव्यां·प्राह·बीजोक्तरीत्या·प्रतिपादितयानयानैवप्राह·सा·उपपत्तिः·ममः·असंलग्नामासन्ने·बुद्धिमद्भिरपि·सा·सद्भा·असद्भा·इत्येकप्रकारेकप्रकारेणावि

चार्या·तदुक्तोपपत्तिग्रथस्यात्यंतमसंलग्नतयातदुक्तोपपत्तिर्मयोपेतिभावः॥७॥ ॥प्रश्नांतरमाह·अभीष्टकालोन्नतनाडिकाभेज्ञात्वासभामानविदानयेद्यः·क्रांतिज्यकांतंगणितेचगोलेज्योतिर्विदंदृक्समहंहिमन्येइति·यःकल्पकः·अस्मभाप्रमाणज्ञः·अभीष्टकालिकोन्नतघटीछायेज्ञात्वा·क्रांतिज्यांस्वकल्पनयाआनयेत्·तंज्योतिर्विदंग्रहगणितगोलेचदृक्समहंमन्ये॥८॥ ॥अस्योत्तरंदक्षिणगोलेत्रिभिः पद्येराह·इष्टप्रभावर्गयुताकृतेर्हारलन्मूलमिष्टक्रतिरेतयाप्तः·त्रिज्याकृतिघ्नः पलकर्णइष्टोन्नतोत्थनाडीज्यकयाविभक्तः॥९॥फज्याभवेत्तत्कृतिवर्जितायास्त्रिज्याकृतेर्मूलमपक्रमज्या·एतच्चरार्धेनभवेदभीष्टांत्यकोक्तरीत्याखगयाम्यगोले॥१०॥तामुन्नतज्यांपरिकल्प्यपूर्वप्रकारतोफज्यकयापमज्या·एवमुहुः सूक्ष्मतरापमज्यात्रोपपत्तिः सुगमाबुधानामिति·इष्टज्ञातछायावर्गसहितंचतुश्चत्वारिंशदधिकशतं कार्यं·तस्मान्मूलमिष्टछायाकर्णः·त्रिज्यावर्गगुणितः पलकर्णः·एतया·छायाश्रुत्याभक्तः पुनस्तीष्टोन्नत घटीज्यया भक्तः·फलंफज्यास्यात्·अत्रोन्नतसंख्यात्मकं·तेनोदयास्तकालेनाव्याप्तिः·अलस्यत्वात्·अत

४५२

एवछायानियतज्ञानात्प्रश्नः संगच्छते·नहिस्वहरछायायांनियतसंख्याज्ञानमितिध्येयं·तस्यावर्गेणोनायास्त्रिज्याकृतेर्मूलंक्रांतिज्या·अस्याः पूर्वोक्तरीत्यासाधितचरादिनात्रिप्रश्नोक्तारीत्याग्रहदक्षिणगोलेभीष्टांत्यासाध्या·तामुन्नतकालज्यांप्रकल्प्य·पूर्वप्रकारात्फज्याद्वाराक्रांतिज्यासाध्या·एवमुक्तरीत्याक्रांतिज्यायाश्चरादिकेनेष्टांत्यातामुन्नतज्यांप्रकल्प्यफज्याद्वाराक्रांतिज्येत्यसकृद्यावदविशेषः सूक्ष्मतराक्रांतिज्या·अत्रोपपत्तिः कथंनोक्तेत्यतआह·अपपत्ति·अस्मिन्नानयने·बुधानां·कल्पकानामुपपत्तिः·स्वतोवगम्यत्वेनानुक्तेतिशेषः·तथाहि·छायावर्गद्वादशावर्गयोगात्स्पष्टछायाकर्णः·अनेनद्वादशांगुलशंकुस्तदात्रिज्याकर्णकइतिमहाशंकुः·तत्रोद्वादशांगुलशंकौपलकर्णः कर्णस्तदेतच्छंकुकोटीकइतिद्वादशयोर्गुणाहरयोर्नाशात्सलकर्णात्रिज्याघातः छायाकर्णभक्तोभीष्टइतिः·तत्रइष्टांत्यास्थानेइयमिष्टहृतिस्तदात्रिज्यास्थानेकतिस्त्रिज्यावर्गपलकर्णघातः छायाकर्णभक्तः फलमिष्टांत्याभक्तंफज्यास्यात्·तत्रपूर्वंचरज्याज्ञानाभावादिष्टांत्याज्ञानाभावादुन्न

तकालज्यैवस्फुटेष्टांस्पाकल्पिता· अतउन्नतघटिज्यायामक्रांतिज्या· अस्याः क्रांतिज्याघज्यावर्गोनात्रि
ज्यावर्गस्पदमिति· परंस्फुटातोस्याः कुज्याद्वाराचरज्याचरकालमानीयत्रिप्रश्नविधिनेष्टांस्पादक्षिणगो
लेसूक्ष्मासन्ना· ननुसूक्ष्मा· क्रांतिज्यायाः स्थूलत्वात· अतस्तामुन्नतज्यां प्रकल्प्य पूर्वमुन्नतज्यैवप्रका
रोक्तेः· पूर्वप्रकारेणक्रांतिज्यासूक्ष्माप्रसहदिति॥१६॥ ॥अथोत्तरगोलेउक्तरीत्यैव परंत्वेष्टचरकल्प
नमावश्यकमन्यथापंचदशाघटिकोन्नतकालस्यज्यासाधनानुपपत्तेरितीष्टकल्पनप्रकारमाहत्रिरा
शिजातांश्चरनाडिकायास्तद्दंतइष्टंतुतथाप्रकल्प्य· यथोन्नतेनविहीनमभ्रचंद्राधिकंनेवभवेत्कथंचि
दिति· त्रिराशीनामुत्पन्नायाश्चरघटिकास्तासांमध्येइष्टं· यथा· तेनेष्टेनघटयाकृतमुत्पन्नंतिष्टंतिमंकथपपि
पंचदशाधिकंनेवस्यात्तथेष्टमुन्नतात्प्रकल्प्य· अत्रोपपत्तिः· पंचदशघटीपर्यंतंकृतानुद्वारानवसन्नधि
काभागास्तेषांज्याकर्तुंशक्या· अतः पंचदशाधिकोन्नतस्यज्यासाधनंचरोनोन्नतकालस्यपंचदशानधि
कत्वात्तज्याचरज्यायुतिरिष्टांस्या· तत्रचरज्ञानाभावादिष्टंचरंपरमघटंतर्गतंतथाकल्प्य यथातदूनमु

४५३

न्नतंपंचदशानधिकंस्यात· अन्यथातज्ज्ञानुपपत्तेः· एतेनेष्टांस्पकामुन्नतकालमौर्वीतुल्यांप्रकल्प्यनिय
थाक्रतंभास्करोक्तंनिरस्तं· कदाचित्प्रथमघज्यायास्त्रिज्याधिकत्वसंभवेनतद्वर्गहानस्यत्रिज्यावर्गस्यासं
भवाक्रांतिज्यायाअसिद्धेः· नहिअस्तशोधनेनत्रिज्यावर्गोनेनेघज्यावर्गोक्रांतिज्याभुजवर्गः संभवति· कृ
तामूलप्रसिद्धेश्च· एतत्सर्वनोर्थमयंप्रश्नउद्दिष्टः॥१२॥ ॥उक्तरीत्योत्तरगोलेआनयनंस्पष्टयति· इष्टानि
तोन्नतघटीष्टघटीज्यकयेतघोगमवपरिकल्प्यसमुन्नतज्या· साध्योक्तवदिनभवज्यकयापमज्याप्राग्वन्मुहुः
स्फुटतरोत्तरगोलएवमिति· इष्टकल्पितचरघटीभिरूनिताउन्नतघटयः इष्टकल्पितचरघटयश्च· अनयोर
क्तरीत्याज्ययेस्तस्तयोर्योगं· एवकारादंतरनिरासः· ननुदक्षिणगोले· मुहुः करणेनिरस्तं· उन्नतज्यांप्रकल्प्यो
क्तदक्षिणगोलरीत्या· घज्याद्वाराक्रांतिज्या· अस्याः पूर्वरीत्यामुहुर्यावदविशेषः स्पष्टतराक्रांतिज्यास्यात· ए
वमुक्तरीतिरुत्तरगोले· ननुदक्षिणगोले· उपपत्तिः स्पष्टप्रागुक्ता॥१३॥ ॥अथांतरमाह· अयनांशसंस्क
तखगीयभुजज्याघगुणापमोत्थगुणायोगमवेक्ष्य· इहखेटजापमगुणोनिजबुद्धानयमध्यमाहरणबीजप

दुस्त्वमिति॰ अथनांत्रासंस्कृतग्रहभुजजाक्रज्याक्रांतिज्यानांयोगंसाक्षा॰ इहयुतौ॰ ग्रहजातक्रांतिज्यांम
ध्यमाहरणबीजक्रियाकल्पनायांकुशलस्त्वस्वबुद्धिकल्पनया॰ आनय॰ एतेनास्यप्रश्नस्यान्तरंमध्यमा
हरणबीजेनेतिसूचितं॥१५॥ ॥अस्योत्तरंसपादश्लोकद्वयेनचेदमुपपत्त्यर्थंसाधनयोग्यौसमौप
क्षौपादानपद्यचतुष्टयेनसाधयन्नेवंपद्यषट्कमाह॰ परापमज्यासहितात्रिभज्याघाताभिघ्नोदिष्टयुतिर्यु
तिश्च॰ परापमज्यायुतियोगघातआद्यस्त्रिभज्यायुतिः॥१५॥ परापमज्यादृक्कृतिताडितोन्यस्ततोत्रन्यसि
द्धांशगुणास्वकृत्या॰ योगस्वकृत्यायुतयास्ततोनावाद्यस्यवर्गात्परवर्जिताच्च॥१६॥ मूलेनचाद्योविपुतोविपुतो
पमज्यापात्रोपपत्तिंप्रवदास्यहंतां॰ अव्यक्तमानापमसिंजिनीभीत्रिज्यापरक्रांतिगुणानमक्ता॥१७॥ अ
व्यक्तदोर्ज्या [अ॰ त्रि॰ १] भवतीहदोर्ज्यापमज्यथोर्योग [अ॰ यो॰ १] विवर्जितासा॰ युतिर्यमौर्व्य [अ॰ यो॰ यु॰ पक्रां॰ १]
अत्रकृति [अ॰ क्रां॰ १] स्तुतस्यायोगाहताव्यक्तजवर्ग [प॰ क्रां॰ १] आद्यं॥१८॥ परापमज्यायुतियोग [पक्रां॰ १]
दस्राव्यक्ताहतिः खंडमणाद्वितीयं॰ परापमज्यायुतिघातवर्गस्तृतीयमेषामथ एवहारः॥५१७॥ परापमज्या

४५६

मज्याकृतिरेषवर्गो [अव॰ यो॰ व॰ १ अ॰ यो॰ यु॰ पक्रां॰ २ युव॰ पक्रां॰ व॰ १] व्यक्तापमज्याकृतिवर्जितायाः॰ त्रिज्या
कृते [अव॰ त्रि॰ व॰ १] स्तत्स्यादृतोहपसोसमाद्दोष्टदगमो [पक्रां॰ व॰ १] कृतोचेति॰ परक्रांतिज्ययायुक्तात्रिज्या।
योगसंज्ञा॰ उद्दिष्टयोगस्तुयुतिसंज्ञः॰ परक्रांतिज्यायुतियोगानांघातआद्यः स्यात्॰ त्रिज्यायोयुतिवर्गश्चा
नयोर्वर्गो॰ भ्यांजातमंतरं॰ परमक्रांतिज्यायाः वर्गेणगुणितमन्योत्रक्रांतिज्यानयने॰ अपरः॰ अनंतरं॰
परमक्रांतिज्यायावर्गेणयोगस्यवर्गेणसहितेन॰ तौ॰ पूर्वोक्तावाद्यापरौहतौ॰ वक्ष्यमाणोपयुक्तावाद्या
परौस्तः॰ आद्यस्यवर्गादपरोनात्॰ मूलेनाद्योहीनः॰ क्रांतिज्यास्यात्॰ अनंतरमहमत्र॰ क्रांतिज्यानयने॰ तां
निर्दूषणां॰ एतेनक्रज्यापक्रमभानुदोर्गुणायुतिस्त्रिष्यकृताआहतास्यादाद्यइसादिभास्कराचार्योक्तंय
थाक्रतमुपपत्तिविचारेणसदूषणामितिसूचितं॰ उपपत्तिं॰ प्रकर्षेणावदामि॰ प्रतिज्ञातामुपपत्तिमध्या
माहरणबीजोपजीव्यामाह॰ अव्यक्तेति॰ अव्यक्तेप्रमाणायाक्रांतिज्यया॰ गुणितात्रिज्यापरमक्रांतिज्यया म
क्ता॰ अव्यक्तदोर्ज्या॰ इह॰ उपपत्तिविचारेस्यात्॰ मंदोववोधार्थंतत्स्वरूपंलिखितं॰ भुजज्याक्रांतिज्ययोर्योगो

न·मंदबोधार्थंलिखितेन·हीना·सा·प्रश्नोद्दिष्टायुतिर्धज्या·अत्र·उपपत्तिविचारेस्यात्·मंदार्थंतस्याःस्व
रूपंलिखितं·तस्याःधज्यायाः·वर्गस्तकसनंतरमुच्यते·तत्रवर्गस्यप्रथमखंडमाहयोगेति·योगगुणितंय
दव्यक्तंतस्माज्जातोवर्गः प्रथमंखंडं।अव्यक्तयोगयोर्वर्गघातात्मकं·द्वितीयंखंडमाहपरापमज्येति·
परक्रांतिज्यायुतियोगानांहयाव्यक्तयोश्चैवंपंचानांघातो द्वितीयखंडमणां·तृतीयंखंडमाहपरेति·पर
क्रांतिज्यायुसौर्घातस्यवर्गः परक्रांतिज्यावर्गयुतिवर्गयोर्घातात्मकस्तृतीयंखंडमेषां·खंडत्रयाणाम
धस्तात्·एवकारादूर्ध्वंनिरासः·परक्रांतिज्यावर्गोहारः·एषउपपादितोधज्यावर्गः मंदबोधार्थंलिखितः
अव्यक्तक्रांतिज्यावर्गेणानस्यत्रिज्यावर्गस्य·धज्यावर्गात्मकस्यामूलदस्यसंबंधेनसमः·एवमिहोपपत्ति
विचारे·पक्षावुभौसमौसमहरौ·हरोनाद्विनोययोस्तावेतादृशौपक्षौसिद्धीकृतावित्यर्थः॥२०॥ ॥मंदा
वबोधार्थंसमशोधनयोग्यौपक्षौदर्शयति·यथेति·

अव·यो व१ अ·यो·यु·पक्रां२ युव·पक्रांव१	स्पष्टं॥ ॥
अव·पक्रांव१	त्रिव·पक्रांव१

समशोधनसिद्धौपक्षौमूलग्रहार्थमपवर्त्तितौच पद्याभ्या

DR BHAU DAJI MEMORIAL

माह·अव्यक्तपक्षेसमशोधनेनाव्यक्तस्यवर्गणांहतंहिसिद्धं·परापमज्याकृतियोगवर्गैकमेकखंडंपरमाथ
रूपं॥२१॥ धव्यक्तनिष्पन्नस्यवर्गंद्वितीयेत्रणांपरस्तावपवर्त्तनीयौ·अव्यक्तवर्गास्थितसंख्ययास्मात्तद्धारभ
क्तौगदितौपराधाविति·समशोधनप्रकारणबीजोक्तेन·अव्यक्तपक्षेप्रथमखंडंपरक्रांतिज्यावर्गयोगव
र्गयोरेकं·अव्यक्तस्यवर्गेणगुणितंसिद्धं·परं·द्वितीयंखंडमाघात्मकं·द्वाभ्यामव्यक्तेनचगुणितमणागतं·
द्वितीयं·व्यक्तपक्षेतुऋणांपरइति·मूलग्रहार्थमव्यक्तवर्गस्थानस्थितसंख्यया·तौ·अव्यक्तव्यक्तपक्षौ·अप
वर्त्तनीयौ·अस्मात्कारणात्·तद्धारैःसिद्धांशगुणास्यकृतायोगस्यकृतायुतयेपक्रः·तेनमक्तौपराधा
वुक्तौपूर्वमित्यर्थः॥२२॥ ॥मंदबोधार्थंपक्षौदर्शयति यथे।

अव१अ·मं·ति·स्पष्टं॥ अ·यो पक्षाभ्यां क्रांतानयन	
मुपपन्नमिष द्वाभ्यामाह·एतौपक्षावाद्यवर्गेणायुक्तौताभ्यांमूलं	व्यक्तपक्षेसमूलं·अस्वाव्यक्तंवाद्ययु

युक्तंतदन्यपक्षे अ·आ·अव्य·मं·अ·आ·अ·अ॥ नेवबोधंयतोत्र॥२३॥ सर्वंव्यक्तेनैवदृष्टंत्रणांतंकिंतुव्यक्तेनिर्णयेनर्णता
लि·स्माभ्यामाशास्पक्षयो। अ·आ१ अ·मं·अ१ रेकवर्णवाजौतेरेवव्यक्तमानायमज्येति·एतौलिखितावपवर्त्तितौपक्षौ·आद्यवर्गे

या युक्तौ ना भ्यां सिद्धाभ्यां सकाशान्मूलं ग्राह्यं नतव्यक्तपक्षे ना द्यस्य वर्गो यत्र वर्जितात्र मूलमिति सिद्धं तदन्यपक्षे अव्यक्त
पक्षे अस्वमूणं यद्व्यक्तमाद्यालक व्यक्तेन युक्तमेकपंक्तिस्थं द्वयमित्यर्थः मूलं सिद्धं व्यस्तमूणाद्ययुक्ताव्यक्तं धनमित्यर्थः प
दमेव वो ध्यं द्विविधमानासंभवात् अत्रहेतुमाह यतइति० अत्र अस्यां बीजक्रियायां० सर्वे क्रियोपक्रमे व्यक्ते० क्रयालनैव
जातं० तर्हि कुत्र दृष्टमित्यत आह किंत्विति० अव्यक्तेनि श्चयेनर्णत्वमस्ति० अतस्तयैव पदं नेतरद्धक्तमित्यर्थः पक्षयोः सिद्धयोर्मै
लिखितयोः समत्वाहानेः पुनरेकवर्णबीजाभ्यां० समशोधनेन० एवकारात्मकोपपत्तिनिरासः व्यक्तमूलेनाद्यविपुनइतिमानं पस्या
एतादृशीक्रांतिज्योपपन्नेत्यर्थः॥२४॥ शेभौ कर्णेति पूर्वोक्तप्रश्नस्य विपरीतं प्रश्नांतरमाह० भाकर्णदोर्भ्यां पलभामितिज्ञोयः क्रांति
भौ वौ गणकः स्वयुक्त्या समानयेतं नियतं सुगोलयुक्त्या त्वितं दक्षमहं हि मन्येइति० पलभामानज्ञोयः कल्पकोगणानां समर्थः छा
या कर्णतद्वतीय भुजाभ्यां क्रांतिज्यामानयेतं सुगोलयुक्तिभिः शालिनं सर्वज्योतिर्वित्सुसमर्थमहं मन्ये॥२५॥ अस्योत्तरमाहः या
म्योत्तरो दोः क्रमशोक्षभाद्यविषोज्ञितो कैस्त्रिभजीवपाच० हतोहतो क्षश्रवणोष्टकर्णवध्येमलब्धापमभौर्विकात्रेति० दक्षिणोत्त

रो भुजः क्रमे यापलभया युक्तोत्तरितो द्वादशभिस्त्रिज्यया च गुणितः पलकर्णे ष्टकालिकछाया कर्णयोर्घातेन भक्तः फलं
अत्र प्रश्ने क्रांतिज्योत्तरभूता स्यात्० अत्रोपपत्तिः भुजः पलभासंस्कृतः कर्णवृत्ताग्रछाया कर्णवृत्तेद्वयमध्यातत्रात्रिज्यावृत्ते
केत्यग्रा पलकर्णे द्वादशकोटिलग्ना कर्णे केति क्रांतिज्येति सुगममुपपन्नं॥२६॥ अथयेन दिग्ज्या क्रांतिज्यामहाशंकुभ्यः पल
भानयनमुक्तं तन्मतं तदुक्तसार्द्धपद्येनान्यद्धार्द्धपद्येन दूषयति० क्रांतिज्यानरयोर्द्विघ्नं द्वहृतयोर्वर्गांतरं द्वगुणांहारः स्यान्नरष
ड्भिर्विनगुणितो बाहुर्भवेन्मध्यमः क्रांतिज्याभुजयोश्चवर्गविवरं नेत्रघ्नहाराहतं यत्तन्मध्यमवर्गहीनयुगतो मूलं चमध्योनयुक्
॥२७॥ क्षंकौ क्रांति गुणाधिकाल्यदृहपलध्यंहरेणाक्षभास्यादिज्या गुणिताद्धतिः श्रवणाद्द्वाहुर्भवेदिष्टदिक् एवं प्राहससु
दृस्यैरजनकोक्षानाधिराजोमतद्धकं दोर्दिशापदंविरहितं युक्तं यतोनोदितमिति० क्रांतिज्यामहाशंकोर्द्वादशभक्तयोर्वर्गांतरं द्वि
गुणांहारः स्याद्द्वशंकोः षडंशेन भुजो गुणितोमध्यमसंज्ञः स्यात्० क्रांतिज्याभुजयोर्वर्गांतरं द्विगुणाहारगुणितं० यतरत्तन्मध्य
मस्य वर्गहीनं युक्तं० क्रांतिज्यातः शंकावधिकाल्ये सति क्रमेणकार्यं अस्मान्मूलं० मध्येहीनं युक्तं० क्रांतिज्यातः शंकावधिकाल्ये सति क्रमे

पाकार्थं तथा च क्रांतिज्यातः शंकावधिके द्विगुणहारगुणितं मध्यमवर्गे हीनं शेषमूलं मध्यमे हीनं॰ क्रांतिज्यातः शंकोन्मूलेद्विगु
णाहारगुणितं मध्यमवर्गे युक्तं॰ तन्मूलं मध्ययुक्तं पर्यवसितं॰ इहास्मिन्सिद्धे हारेण भक्तानां मूलं पलभास्यात्॰ भुजमाहरि
युक्तं॰ तन्मूलं मध्ययुक्तं पर्यवसितं॰ इहास्मिन्छायाद्रिज्यया गुणिता छाया कर्णभक्ता भुजः दृग्दिक्दिगंशदिक्कः स्यादिति
शब्दार्थः प्रतीयते॰ तत्रेयं स्वनिर्मितटीकायां ग्रहगणितचिंतामणौ चिंतामणिना व्याख्यातं च॰ एतदुपपत्तिः स्वग्रंथे तेनैव
सूचिता॰ अव्यक्ताक्षभयानयेन्न रतं लंत इहु संस्कारतः स्यादम्बारवि वर्गयुक्तपलभावर्गो क्षकर्णे कृतिः॰ क्रांतिज्याकृति सं
गुणार्ककृतिहृत्लाग्याकृतिस्तत्समाद्वर्गाग्राकृतिरत्र साम्यकरणाद्वीजक्रियातो क्षभेति अव्यक्ताक्षभयाशंकुतलं [अ॰ शं॰ १ / १२]
दृक्षिणभुजे नांतरितं [अ॰ शं॰ १ भु॰ १२ / १२] वा [अ॰ शं॰ भु॰ १२ / १२] उत्तरभुजेन युक्तं [अ॰ शं॰ १ भु॰ १२ / १२] एतदग्रास्वरूपं॰ द्वादशवर्गयु
क्तः पलभाया वर्गो [अ॰ / व॰ १ अ॰ १४४] क्षकर्णवर्गः स्यात्॰ [अ॰ / १२] अक्षकर्णे इति विषयसप्तमी॰ अक्ष
कर्णविषयिणी कृतिरित्यर्थः॰ क्रांतिज्यावर्गो द्वादशगुणितो द्वादशवर्गेण भक्तो सोग्रावर्गः स्यात्॰ [अव॰ क्रांव॰ १ क्रंव॰ १४४ / १४४] एतेन

समानः पूर्वसाधितग्रायाः वर्गः दक्षिणभुजेग्रावर्गः [अव॰ शंव॰ १ अ॰ शं॰ भु॰ २४ भुव॰ १४४] उत्तरभुजेग्रावर्गः [अव॰ / १४४] [शंव॰ १ अ॰ शं॰ भु॰ २४ भुव॰ १४४]
अप्रसमशोधनार्थं न्यासः दक्षिणभुजे [अव॰ शंव॰ १ अ॰ शं॰ भु॰ २४ भुव॰ १४४ / १४४] उत्तरभुजे [अव॰ शंव॰ १ अ॰ शं॰ भु॰ २४ / १४४] [भुव॰ १४४ १४४ १४४ १४४ १४४] यद्वौ छेदभ [अवक्रां॰ १ / १४४] क्रौ कार्यौ॰ तत्रा व्य [अव॰ क्रांव॰ १ / १४४] तर्गगे स्थाने समशोधनेन क्रांतिज्यानर
योर्द्विचंद्रहतयोर्वर्गांतरं॰ अव्यक्तस्थाने गुणा [१४४] हरौ चतुर्विंशत्यपवर्तितौ॰ तेनानरघ्नेन गुणितो
बहुर्भवेन्मध्यमदृक्कर्णं॰ परं तु शंकोः क्रांतिज्याधिके यथास्थितमरणधनं॰ क्रांतिज्याल्पे विपरीतं धनमर्णं॰ व्यक्तस्थाने क्रांतिज्या भुज
योर्वर्गांतरं॰ बाहुधिक क्रांतिज्यायां शंकुज्यायां भुजाल्पक्रांतिज्यायां शंकुधिकायां वा धनमन्यत्रर्णमिति सिद्धं॰ चतुराहतवर्गस
मैरूपैः पक्षद्वयं गुणयेत्॰ पूर्वाव्यक्तस्य कृतेः समरूपाणि क्षिपेत्तयोरेवं कृते॰ चतुर्गुणितवर्गांकेन गुणितात्पूर्वांकान्मूलं द्विगुणवर्णांक
रूपहारगुणितमव्यक्तं॰ चतुर्गुणितवर्गांकेन गुणितो मध्यो व्यक्तं॰ व्यक्तस्थानिनेत्र ग्रहाराहतमिति कृतं॰ पूर्वाव्यक्तस्य मध्यमा
ख्यांकस्य वर्गो व्याव्यक्तपक्षे योजितेन तत्पक्षे मूलं व्यक्तस्थाने मध्यमः मूलयोरव्यक्तयोर्हारमध्यमयोर्घातो द्विगुणो मध्यो व्य

क्रसमइति तन्नाशः परं त्वणतन्नाशार्थं संप्रदायानुरोधेन यौवं व्यक्तस्थानेमध्यमस्य कथ्यते॰ व्यक्तपक्षे त्वणयनक्रमेणायत्तन्ना
ध्यमवर्गहीनयुगतोमूलं चेत्कृपपन्नं॰ तथा च मूलयोः समशोधनार्थं न्यासः | अहा॰मं॰१ | समशोधनविधिना मध्यमस्य धनर्णो
त्वक्रमेणामध्योनयुगित्कृपपन्नं॰ शेषाव्यक्तेनोद्धरे रूपशेषं व्यक्तं भानं जाय | अ॰ मू॰ | नेव्यक्तराशेरित्यनेनेहपक्षे ध्वंहरेणीक्ष
भास्यारिक्तकं॰ छायावर्गोत्रिज्या कर्णस्थानापन्नत्रिज्या भुजसदृग्जास्थानापन्नछायया कदृति भुजइति॰ एन्मतं कस्येत्यत्र आह एवमिति॰ एवं प्रतिपादनं सः प्रसिद्धः सिद्धांतसुंदरस्य जनकः कर्ता ज्ञानाधिराजः प्राहः सिद्धांतसुंदरोक्तमिति तात्पर्यं एतद्
घटति नेति॰ तत्॰ सिद्धांतसुंदरोक्तं॰ युक्तं उपपत्तोपपन्नं नास्ति॰ हेतुमाह दोरिति॰ क्रांतिज्याधिके शंकौ॰ उत्तरदक्षिणभुजक्र
मेण॰ क्रांतिज्याल्पे शंकौ दक्षिणोत्तरभुजक्रमेणामध्योनहीनयुक्तं मूलं॰ यतः कारणान्नोक्तं॰ दूरमुपलक्षणं॰ मध्यमवर्गहीनप
क्षे दक्षिणभुजे उत्तरगोले मध्योनमव्यक्तहारगुणितमव्यक्तपक्षपरं दक्षिणगोले अव्यक्तगुणितहारोनो मध्यमो व्यक्तपक्ष
मूलं॰ तत्क्रमेणमूलयुक्तमध्यमो मूले नहीनो मध्यमइति चनोक्तं॥२८॥ न मूलयुक्तोपपन्नं युक्तहीनं क्रांतिज्याल्पाधिकशं ४५८

कौ॰ नियतमिति तथोक्तमित्यतआह॰ शंकौ क्रांतिगुणाधिकाल्पइति यन्न्यूनाधिकत्वं द्वयोस्तनैकत्र भवे द्वयोगदिनरीत्या बीजमा
र्गद्विधाः कुत्रापि द्विविधा भवेद्धि यलभात्तत्साधनं नेह तत्स्मृत्यै यवशाद्दोः प्रपठितं बीजं तथापि स्मृतमिति शंकौ क्रांति
ज्याधिकाल्पे सति द्वयोः मध्यमवर्गहीनयुगित्येकं स्थानं अपरं च मूलं च मध्योनयुगिति स्थानयोः यत्॰ न्यूनाधिकत्वं॰ द्वि
तिपाठः॰ तत्॰ एकत्र॰ एकस्थले॰ अपि शब्दोत्राध्याहार्यः॰ तेनैकस्थले पीत्यर्थः॰ न भवेत्॰ उपपन्नं न स्यात्॰ हेतुमाह यतद्
इति॰ बीजविधेरुक्तोपपत्तिरत्यादिधा॰ उभयत्र न्यूनाधिकत्वक्रियोपयोगाद्द्विहेतोर्भेदाद्द्विधा भिद्यते हेतुः व्यक्तपक्षशे
षस्यर्णधनत्वक्रमेणामध्यमवर्गहीनयुगित्कृपपन्नमुपपत्तौ॰ तत्तु बाहुधिकक्रांतिज्यातः शंकावल्पे भुजाल्पक्रांतिज्या
तः शंकावधिके वा ऋणात्वं॰ बाहुधिकक्रांतिज्यातः शंकावधिके भुजाल्पक्रांतिज्यातः शंकवल्पे वा धनत्वं न तु केवलक्रां
तिज्यातः शंकावधिकाल्पे क्रमेणर्णधनत्वं बीजक्रियोपपन्नं येन साधारणोक्तं संगतं स्यात्॰ एवं मूलस्य मध्याद्धिकत्वे॰
मध्यमस्य धनर्णत्ववशेन मूलं मध्ये नहीनयुक्तमुपपन्नं बीजरीत्या॰ तत्तु क्रांतिज्यातः शंकावधिके उत्तरदक्षिणभुज

क्रमेण० क्रांतिज्यातः शंकावग्रे दक्षिणोत्तरभुजक्रमेण० एवं मूलस्य मध्यादल्यत्वे० दक्षिणभुजे यथोक्तं० उत्तरभुजे तु यथोक्तं०
पूर्वं पूर्वपक्षे उत्तरमुत्तरपक्षे० ननु मध्यमस्य धनर्णत्वं क्रांतिज्यातः शंकावधिकाल्ये क्रमेणोपपन्नं बीजरीत्या येनोक्तं
संभवं स्यात्० ननु ते न दक्षिणभुजे क्रांतिज्याधिकशंकावेव षीजरीत्या तस्या धनमुक्तरीत्योपपन्नं नि बद्धं तथाहि० स
मशोधनेनाव्यक्तवर्गस्थाने क्रांतिज्यामरयोर्द्विवंद्वहतयोर्वर्गांतरं० अव्यक्तस्थाने मध्यमऋणं० व्यक्तस्थाने क्रांतिज्या
धिकभुजे क्रांतिज्याभुजयोर्वर्गांतरमृणं० क्रांतिज्याल्यभुजे धनं० तत्रैव घ्नहारा हतं मध्यमवर्गज योन० मध्यमवर्गहीन
युक्तं० अतः शंकुशब्देन शंकूपजीव्य शंकुतलसंस्थनाग्रास्य भुजोभिमतो लक्ष्यते अतस्तन्मूलं मध्यमादल्यमधिकं० अ
व्यक्तपक्षे मूलं तु दक्षिणगोले पूर्वमग्रासाधने अव्यक्तस्थाने ऋणत्वमिष्टं यादव्यक्तौ नोमध्यमः० उत्तरगोले तु सर्वमग्रा
साधने व्यक्तस्थाने ऋणत्वमिष्टं यान्मध्यमो नमव्यक्तं० तत्र प्रथमपक्षे समशोधनेन मूलं मध्यमे हीनं द्वितीयपक्षे युक्तमि
ति मूलं च मध्योन युगिति शंकौ क्रांतिगुणाधिकाल्यक्रमेणोपपन्नमिति चेन्न० साधारणप्रश्नस्योत्तरोपक्रमे विशेषोत्तर

४५६

२५

कथनस्यानुचितत्वात्० अन्यथा हि क्रांतिगुणाधिकाल्यदृष्टि कथते बाधकाभावाच्छंकाविति पदानामिति विशेषानुपपत्तेः०
ननु शंकावित्यस्य भुजार्थत्वांगीकारेपि मध्यमवर्गहीन युगि त्यत्रैव शंकौ क्रांतिगुणाधिकाल्यदृष्टस्यान्वयः न मध्योन युगि
त्यत्र० मध्योन युगिति तूत्तरदक्षिणभुजक्रमेणोत्पाद्यारेणामूलं परयुतवियुतमिति भास्करोक्तवैपरीत्येन योज्यं० न चोत्त
रभुजे मूलस्य मध्यादधिकत्वमेव० नाल्यत्वं० क्रांतिज्यातो बाहोरल्यत्वान्मध्यमवर्गहीन युगिति पक्षानुपपत्तेः० क्रांतिज्या
ल्यशंकुपक्षस्यानंगीकारः० दक्षिणभुजे मध्यान्मूलस्याल्यधिकत्वेपि मध्यस्य ऋणत्वात्समशोधनेन मध्ययुक्तं मूलमिति
न किंचिद्दूषणमिति तत्र पूर्वं दूषणानंगीकारेण दूषणांतरमाह कुत्रापीति० दक्षिणभुजे मध्यान्मूलस्याल्यत्वे इत्यर्थः० अव्यक्तप
क्षेऽर्णगरूपतो ल्पं व्यक्तस्य पक्षस्य परं यदि स्यादिति बीजोक्तरीत्या मध्ये मूलं हीनमिति द्वितीयमानादिति बीजपलभा० हि० नि
श्चयेन भवति० तस्याः साधनं० दृह० आनयने० भवदभिमतार्थे उक्तं न दृश्यते० दूषणमुपसंहरति० तदिति० तस्मात्कारणात्० प्र
श्नपद्यानां श्लेषार्थाभिनिविष्टचित्ततावशात्० एतच्छब्दसंबंधादित्यर्थः० अहोदृष्टाश्चर्ये प्रपद्यितं० अवीतमभ्यस्तं च० बीज

डॉ. भाऊ दाजी मेमोरियल
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

गणितं तथा सुबुद्धिभिरपि चिन्त्यं तथा च बीजगणितानवधानवशात् दृष्टं दोषो नतेन रूपहासो व्यञ्जितः ॥२९॥ अथ तेनैव सोक्तं तत्
रानयनं लाघवकृते यो पसंहृत्य तत्रैव सोक्तं तत्तदुक्तं सपादयद्येमान्द्वाविंशिष्टपद्यांशेन दूषयति क्रांतिज्यानरयोर्हि चेद्
हृतयोर्वर्गान्तराद्यत्पदं हारः स्यान्नरषड्वेन गुणितो चाहुर्भवेन्मध्यमः मध्याद्धरभाजिते फलमिति स्तद्दुर्गयुक्तो निता क्रां
तिज्याभुजयोश्च वर्गविवरान्मूलं फलेनोनयुक् ॥३०॥ शंकोः क्रांतिगुणाधिकाल्पदृहयस्तु ध्रुवहरेणाक्षभास्थारेतेनानि रू
पितं यदपितत्स्वेनैव बोध्यं बुधैः एवोक्तो नयुता कृतोनितमिदं सोक्तेविरुद्धं यतः एवोक्तानयने यदवगदितो दोषः सचा
त्रास्ति हीति मध्यमस्याद्धेसाभिमतहारेण भक्ते फलप्रमाणं यत्तस्य वर्गे युक्ता दूनिता क्रांतिज्याभुजयोर्वर्गान्तरान्मूलं फ
लेनहीन युक्तं शंकोः क्रांतिगुणाधिकाल्पे सतीत्यादि एवैव तत्० समशोधनानंतरमयुक्तवर्गांकस्य पदं हारसंज्ञं कृतं० त
दुक्तमध्याद्धे यत्फलं० तद्दुर्गे योजनेन पदग्रहणे मध्यांकनाशसंभवात् व्यक्तपक्षपदं फलहीन युतमध्यकं हारगुणित
मिति सुगमोपपत्तिः कंच एतद्यत्० अपि शब्दः एवोक्तेन समुच्चयः एतेन सिद्धांतसुंदरकारेण प्रतिपादितं तत्० बुधैरभि

युक्तैः सत्समीचीनं नैव ज्ञेयं० हेतुमाह एवोक्तेति० एवोक्तेः० गुरुभूतप्रकारेणानयुतात् मध्यमवर्गहीनयुगित्यकृत्यादित्यर्थः
युतोनितं तद्दुर्गयुक्तोनितादित्येतत्तु चुभूतप्रकारोक्तं यतः कारणात्० सोक्तेमित्यर्थः ननु एवोक्तेनात्र दुर्गे युक्तोनितादिति
यथा योग्यं एवोक्तानुवादएव नात्र शंकोः क्रांतिगुणाधिकाल्पेदृष्टस्य समन्वयेन क्रमार्थः फलेनोन युगित्यत्रैव शंकोः क्रांतिगु
णाधिकाल्पेदृष्टस्य समन्वयान्नो क्तदोषदृष्टत्वमाह एवोक्तेति गुरुभूते एवोक्तानयने यः एव कारात्तदतिरिक्तभिन्नासः दोषः
शयापदं विरहितमित्यादिनेहैव उक्तो दोषः स दोषश्च एवार्थे अत्र लघुभूतानयने अस्ति० अन्यदोषगवेषणं व्यर्थमिति भा
व ॥३१॥ ननु सिद्धांतसुंदरकारपुत्रेणात्रहीकाकारेणोदं व्याख्यातं० वासनापि बाजरीत्यादिवृत्तं कथमिदं भवदुक्तं दूषणं नोदं
किंतु० उपपत्तिस्तु एतद्दूषणपरिहारं विनाव क्रमशक्यान्यथानुपपत्तेस्तस्माद्भवदुक्तं दूषणं यत्किंचिदेतदित्यत्र तद्ग्रंथ
कर्तृतनयेन निजोक्तपातकं शास्त्रपटुनास्य चयुक्तिं बीजरीत्यनुसृतांवदतो दूषणं कथमदृष्टमिहेदमिति ग्रंथकर्तृपुत्रे
ण चिंतामणिज्योतिर्विदा अहोदृष्टा अर्थे दृष्टः आनयने दूषणमिदमदुक्तं कथं केनकारणेनादृष्टमज्ञातं० ननु तेनेदमनालो

किंतमित्यतआह अस्येति॰ आनयनस्योपपत्तिं वदता ननु पि त्रायथा व्यापिनं तथैव यथा श्रुतं ज्ञानं नस्वकल्पनया सामर्थ्यो भावा
दित्यतआह निजोक्तेति॰ ननु तथापि शास्त्रांतरा ध्यमथनरीत्या ज्ञानात्कल्पना सामर्थ्यं तथानभविष्यतीत्यतआह॰ तर्कैति॰ तद्दीकायां
यथा वसरं वा दार्थानां निर्णीतत्वादिति भावः॰ ननु तथापि यां पुरस्कृत्योपपत्तिस्तस्यं बीजक्रियायामज्ञानं भविष्यतीत्यतआह बीजे
ति॰ तथा च सर्वे चाभिनिविष्टस्यापि तदुपपत्तिकल्पना वसरे बीजरीतिसुसे यस्य महादेवस्याप्यगतः स्फुरतो निरीक्षणं महांध
त्वमवगम्यते यवापि तुरीषा छादनपरतया दृष्टोपि दोषो नालोचितवृत्तेति भावः॥३२॥ प्रश्नांतरमाह॰ पलप्रभामानविदि
ष्टकाले ज्ञात्वा प्रभांश्चिल्लवमज्यकां च जानाति यः क्रांतिगुणं स्वयुक्त्या गोलज्ञ एव यं तमहं मन्ये इति॰ यः कल्पकः पलप्रभामानज्ञः इ
ष्टकाले छायां ज्ञात्वा दिगंशज्यां च ज्ञात्वा स्वयुक्त्या क्रांतिज्यां जानाति॰ तं॰ गोलज्ञं श्रेष्ठं॰ अहं मन्ये॥३३॥ उत्तरयन्प्रश्नांतरोत्तरक
ल्पनामतिदिशति॰ दिग्ज्या गुणा भाक्रिभजीवया प्राबहुर्भवेद्भाग्रहिगेवतस्मात्॰ प्राग्वत्करीत्या पमज्यकास्यादेवं स्वबुद्ध्या विध
यः प्रकल्प्या इति॰ दिग्ज्यया गुणिता छाया त्रिज्यया भक्ता छाया कर्णवृत्तीय भुजः छायाग्रहकूः एककारात्स्यादिष्टकूः रासः तस्माद्भु

४५६१

२६०

ज्ञा स्त्रोक्तरीत्या याम्योत्तरो दोः क्रमशो ध्वभाद्यविषयोक्तिनइत्यादिना॰ क्रांतिज्यास्यात्॰ एवं॰ अनया रीत्या॰ आत्मबुद्ध्या॰ विधयः॰ ना
नाविधप्रश्नोत्तरभूत प्रकाराः सूक्ष्मत्वेन कल्पनीयाः॥३४॥ प्रकल्पनाप्रदर्शनार्थं प्रश्नांतरमाह॰ समंडलस्थितखगापमभौवं
तदृग्हस्तिखननकालज्ञनाडीः॰ गणकोवगम्यनिजयुक्तिनएनां पलभां वदस्खिलदेवविदिं दृइति॰ समवृत्तस्थितग्रह क्रांतिज्यांत
कालेग्रहनतकालज्ञान घटीज्ञ्यज्ञात्वा यो गणकः स्वकल्पितयुक्तिवशात्॰ एनां॰ विषुवद्दिनमध्याह्नप्रसक्तीभूतां पलभां वदस्वा
नयति॰ ससकलदेवविदं मध्येदृं दृस्यात्॰ ये अदृष्टज्ञास्तिषां दृष्टज्ञत्वं स्वतः सिद्धमिति गोलज्ञेषु महानिति भावः॥३५॥ कल्पना
प्रदर्शनार्थं युक्तरमाह नतनाडिकोछ्रगुणभवत्रयमोर्यो॰ कृतिभेदमूलधिहतापमजीवा॰ रविभत्रयोछ्रगुणसंगुणिता घ्नाघ्नगु
णेन लब्धमिह सापलभास्यादिति॰ समवृत्तस्थनतघटयस्यनज्यारासित्रयज्ययोर्वर्गांतरमूलं तेन भक्ता क्रांतिज्या॰ द्वादशत्रिज्याभ्यां
गुणिता॰ घ्नज्यया भक्तः लब्धं दृग्ग्रहः प्रश्नो॰ सोत्तरभूतापलभास्यात्॰ अत्रोपपत्तिः॰ नतकालज्या होरात्रवृत्तस्थाभुजो घ्नज्यास्थाभा
पन्नत्रिज्या कर्णः तद्वर्गांतरपदमुद्धृत्य दृग्ग्रहो रात्रवृत्तो नतकालज्या सूत्ररूपाभुजः त्रिज्याप्रमाणेनेयं तत्र घ्नज्याप्रमाणेन केति क

ला: अस्या: समवृत्तसंबंधात्कुज्योनतद्दृति वं० अनयाको द्याक्रांतिज्याभुजस्तद्द्वादशांगुलशंकुको द्याकदृत्यक्षना० तत्रहरस्य
छेदं लवंच परिवर्त्यैकत्रोक्तमुपपन्नं॥ ३६॥ उक्तप्रश्नविपरीतप्रश्नांतरमाह समवृत्तगतग्रहस्य कालेनतनाडीरवगम्ययोक्ष
भावान्. अयमो छ्रमुणसमानयेत्तो वनिष्टेषगतोयमो बुधः स्यादिति. समवृत्तीयनतकालघटिकाज्ञात्वायोक्षभामानज्ञानवा
क्रांतिज्यांसमानयेत्सबुधः कल्पकः एष्वीगोलएष्टे अपगतोयमासादृशंयस्यैतादृशः स्यात्०॥३७॥ उत्तरंतदुपपत्तिप्रतिज्ञां
व दंश्चपद्यद्वयमाह समवृत्तगतग्रहकालजीवात्रिभमौर्व्योः कृतिज्ञांतरेणनिघ्नीः पलभाकृतिरेतयाविभक्तस्त्रिगुणाकृतिव
र्गेएवलब्धं॥ ३८॥ शशियुक्तमतः परेनभक्तात्रिभजीवापमभौर्वकात्रलब्धं० उपपत्तिरिष्टोन्नतेभयायासुधियाव्यक्तनयाविलोक
नीयेति. समवृत्तगतस्यनतकालज्यात्रिज्ययोर्वर्गांतरेणगुणितापलभाया० कृतिः अनया. त्रिज्याद्वादशयोर्घातवर्गो भक्तः एव
कारादन्ययोगनिरासः लब्धंमेकसंख्यायुक्तमस्मान्मूलेनत्रिज्याभक्ता. अत्र. भजने० फलं क्रांतिज्या. इह. आनयने० मया. यो
पपत्तिर्व्यक्तया० अव्यक्तनिरपेक्षोपपत्तिरर्थः कथ्यते० सासुबुद्धिनादृष्टव्या० एतेनासोपपत्तिरव्यक्तक्रियया प्राचीनैरुक्ते

४१९
४५२

२६१

त्ति रूपचितं० सानुमरीचौप्रतिपादिता० अतएवपूर्वोपपत्तौ त्रव्यक्तोपपत्तिनिरूपणार्थमुक्तइति भावः॥ ३६॥ प्रतिज्ञातामुपप
त्तिं स्वरूपेणापद्याभ्यामाह० त्रिप्रश्नजातानकलिकाभवेद्याकुज्योनितानद्दृतिरेवसात्र० अतोनतज्याकृतिहीनतो भत्रयस्य कावर्ग
कृतः परंयत्॥ ४०॥ तद्घ्नज्यया घ्नंत्रिभजातयासंकलाततोकोज्ञिनशंकुको घा० चेद्दृष्टमाद्दोः कलयाभुजः कदृत्याद्दमत्रापमभौ
र्वकास्यादिति० त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेणाज्ञातकयाला० सा० अत्र० समवृत्तप्रवेशकाले० कुज्योनिता० तद्दृतिः एवकारात्त
द्भिन्नपदार्थनिरासः अतः कारणात्० नतज्यावर्गहीनस्त्रिज्यावर्गोद्यमूलेन घ्नज्यया गुणितंत्रिज्यया घ्नं कलास्यात्० ततस्तस्याः
कलायाः सकाशात्० द्वादशांगुलशंगुलशंकुको घायद्यक्षभाभुजस्तैरेतत्कलयाकुज्योनतद्दृतिरूप याको द्याकोभुजदृत्य
नुपातोल्लेखाद्दाप्तं. अत्र. प्रश्ने. उत्तरमस्तांक्रांतिज्यास्यात्॥ ४१॥ मंदबोधार्थंस्वरूपंदर्शयति। घ्नमू० ४१ त्रि१२ तत्रपद्याभ्यांपूर्वंपद्य
मुपपादयति. अथाक्षनतो घ्नज्यकायाः प्रकारः कथंस्यादित्यत्रवर्गरूपः कृतोयं। घ्नव. पच. मू३१ त्रिव१४४ त्रिभज्यानतज्यो द्भव
र्गांतरंयद्घ्नमौर्व्यक्षभाद्यानवर्गप्रमाणं॥ ४२॥ त्रिभज्यार्कघातस्यवर्गेणतत्रापवर्त्यौ विभज्येनभाज्यौ कहारौ० अतो

रूपभाज्यप्रणाशक्रमौ कृते॰ पूर्वपद्योक्तलब्धहरः स्यादिति॰ अनंतरं॰ क्रज्यायाअज्ञानादुक्तः प्रकारः कथं स्यात्॰ केनविधि
ना॰ निर्वहेदित्यर्थः॰ अतः कारणात्॰ अयं॰ प्रकारो वर्गोलक्रः कृतः वर्गस्वरूपतयांगीकृतइत्यर्थः॰ मंदबोधार्थंतत्स्वरूपंलि
खितं॰ तत्स्वरूपंनिबध्नाति॰ त्रिभज्येति॰ मूलवर्गस्वरूपं॰ यत्त्रिज्याननज्योत्पन्नवर्गयोरंतरं॰ तद्क्रज्याक्षभाघातस्यवर्गेणगु
णितं॰ त्रिज्याद्वादशघातस्यवर्गेणभक्तं॰ तत्र॰ क्रांतिज्यावर्गस्वरूपेउक्ते॰ भाज्याकहारांकौ॰ विभाज्येन॰ ज्ञातेन भाज्यांशेन॰ त्रिज्या
ननज्ययोर्वर्गांतरेण पलभावर्गगुणितेन॰ संपूर्णभाज्यस्याज्ञात क्रज्याप्रवेशेभाज्ञानात्॰ भाज्याविस्यर्थः॰ अतः अयवर्तना
त्॰ रूपंस्वरूपंतद्रासकोभाज्यस्यप्रणाशात्॰ क्रज्यावर्गस्य॰ आनयनसंबंधिप्रथमपद्योक्तलब्धहरो भवति॰ एतादृशः
क्रांतिज्यावर्गः सिद्धइतिभावः॥ ४३॥ मंदबोधार्थंदर्शयति॰ पद्ये (क्रव१ नव१) ति॰ स्पष्टं॥ आनयनस्यावशिष्टंपद्यार्द्धेचतुर्भिः पद्यै
रुपपादयति॰ क्रज्यावर्गज्ञानतो त्रिभज्यावर्गो भाज्ये संधतेते नहारः॰ त्रिज्यावर्गेसाधनायोमुपातात्तस्माद्धारस्त्रि
ज्यकावर्गेनिघ्नः॥ ४४॥ क्रज्यावर्गो ज्ञातो त्रराशित्रयज्यावर्गस्य द्वे खंडके संकृतेते॰ एकं क्रज्यावर्गतुल्यंपरंतुक्रांतिज्यायाव

४६३

२६

वर्गरूपावशेषं॥ ४५॥ पूर्वस्थाने क्रज्यकावर्गनाशाद्धारः सिद्धोन्यत्र हारेणनि घ्नः क्रांतिज्यायावर्गएष क्रमौ कृवर्गोलास्याक्र
ज्यकावर्गभाज्यः॥ ४६॥ हारातः स्याक्रांतिज्ञावाकृतिर्हि क्रज्यावर्गः स्वेनभक्तोत्रसिद्धः॰ तस्माद्धारोरूपयुक्तोहरः स्यादेतन्मूला
द्घात्रिभज्यापमज्येति॰ अत्र॰ क्रांतिज्यावर्गस्वरूपे॰ क्रज्यायाअज्ञानात्तद्वर्गज्ञानावाभात्॰ भाज्ये॰ क्रज्यावर्गे स्थानेत्रिज्यावर्गो
ध्रतसेन॰ त्रिज्यावर्गांगीकारेयाहारः पूर्वलब्धरूपः॰ अनुपातात्॰ त्रिज्यावर्गेसाध्यः॰ अनुपातस्तु क्रज्यावर्गेउक्तहरस्तद्
त्रिज्यावर्गेकइति॰ तस्मात्कारणात्॰ उक्तोहारस्त्रिज्यावर्गगुणो क्रज्यावर्गभक्तइति॰ अत्र॰ अस्मिन्नुक्तस्वरूपेहारे॰ मंदार्थं
तत्स्वरूपेलिखिते॰ त्रिज्यावर्गस्य द्वे खंडके॰ ते॰ तादृशे कृते॰ तयोः स्वरूपमाहएकमिति॰ प्रथमंखंडं क्रज्यावर्गसमं॰ अन्यत्तु
क्रांतिज्यावर्गस्वरूपमवशिष्टं खंडंप्रत्येकं क्रज्यावर्गोहरस्वरूपं पूर्वस्थाने क्रज्यावर्गयोर्हरगुणयोः समत्वान्नाशाद्धारः के
वलोनिष्पन्नः॰ अन्यत्र॰ द्वितीयस्थाने॰ हारेणगुणितः॰ क्रांतिज्यायावर्गः एषः॰ हरस्य द्वितीयखंडभाज्यरूपो क्रज्यावर्गस्वरू
पः सिद्धः स्यात्॰ अत्रहेतुमाह क्रज्यकेति॰ हि॰ यत॰ क्रज्यावर्गोलाभाज्योहारभक्तः॰ क्रांतिज्यावर्गः फलितः॰ अतः फलगुणि

नहरस्य भाज्यसमत्वाव शंपभावाद्धरस्य द्वितीयखंडीयभाज्यो द्युज्यावर्गो लक्षः पर्यवसन्नः हरस्य द्वितीयं खंडं फलितमाह द्युज्याव
र्गेइति अत्र हरद्वितीयखंडस्य द्वानि० द्युज्यावर्गः स्वेन द्युज्यावर्गेण भक्तः सिद्धं हरखंडयोर्योगस्त्रिज्यावर्गस्य हरः स्यादित्याहत
स्मादिति हरद्वितीयखंडं फलितादेकसंख्यामानादित्यर्थः हारः आनयनमुक्तं प्रेक्षकसिद्धः एकयुक्तिस्त्रिज्यावर्गस्य हरः स्यात्
अतः फलितं क्रांतिज्यानयनमाह एतदिति हरस्यमूलेन भक्तात्त्रिज्या क्रांतिज्यास्यादेवं रूपपन्नं॥४७॥ प्रश्नांतरमाह पलप्रभा
मानविष्टकालेचरज्यक्रांतयोर्गणकोचगम्यः क्रांतिज्यकामानयतीहतं हि ज्योतिर्विदः कल्पकमामनंतीति पलप्रमाणज्ञो यो
गणको नीष्टकाले चरज्यां ज्ञात्वा क्रांतिज्यामानयति तं गणकं ज्योतिर्विदः दृढगणितस्कंधे कल्पकं वदंति॥४८॥ अस्यो
त्तरमाह चरज्यकार्कांतिहृतिस्त्रिभौ द्वौ भक्तात्तवर्गो क्षभयास्त्रिघ्नाः युतो घनन्मूलहृता चरज्या सूर्यो हृता क्रांतिगुणो भ
वेत्सइति चरज्या द्वादशगुणो धानस्त्रिज्यया भक्तः फलस्य वर्गः पलभयास्त्रगुणितया युतः अनंतरं सिद्धस्य मूलेन भक्ताद्द
शगुणा चरज्या फलं क्रांतिज्यास्यात्॥४९॥ सप्रति अभ्युपपत्तिस्वरूपमाह अथोपपत्तिः अरसिंजिनाया द्युज्यागुणात्त्रिज्य

४६६

२६३

कयाविभक्ता कुज्याभवेत्सा रविभिर्विभक्ता पलप्रभाप्तापमसिंजिनास्यादिति अत्रानयनेऽपपत्तिः एवोपपत्तिरत्रोच्यते अथ
क्रियोपपत्तिस्मरणीयोपपत्तिकथनार्थमयं पूर्वः प्रश्नोप्यनुक्तइति तात्पर्यमाह चरेति या चरज्या
सा द्युज्यया गुणितात्त्रिज्यया भक्ता फलं कुज्या स्यात् पलभाभुजे द्वादशकोटिः कुज्याभुजे कार्कोटिरित्यनुपातेन सा कुज्या द्वादश
भिर्गुणितापलभया भक्ता फलं क्रांतिज्यास्यात्॥५०॥ प्रकारांतरेण कल्पनार्थमभिप्रायेणोपपत्तिस्वरूपेत्र सिद्धत्वादेव मुद्रयति
पलप्रभात्रिज्यकयोर्घातो द्युज्या हृतस्तेन हृता चरज्या सूर्यो हृता चापमसिंजिनी यासिद्धमसाला अयदेव भीत्येति
एवोक्तस्वरूपरीत्या पलभात्रिज्ययोर्यो घातः स द्युज्यया भक्तस्तेन हरेणा द्वादशगुणा चरज्या भक्ता इति क्रांतिज्या अत्र
एवं स्वरूपे यासिद्धा सानसिद्धो वै हेतुमाह आत्मा अयेति आत्मनः साधने आत्मनएवा अयः क्रांतिज्या साधने द्युज्याया
उपजीव्यत्वेनतस्या अक्रांत्यपत्तौ अत्वमित्यात्मा अयरूपहेतुस्तस्य भयेनेत्यर्थः॥५१॥ एतत्परिहारार्थं कल्पनया आन
यनमुपपन्नमित्याशयेनपद्यत्रयमाह अतो हरस्यात्रकृते स्वरूपं त्रिव पव१ ।१५२॥ द्युज्याकृतेहरिगुणोत्रितिर्हि पल

प्रभावर्गेमितिः प्रसिद्धः परत्र पूर्वोपम (द्यु. च १२ त्रि. प १) वर्गः (ध्रुव. चव १४६ त्रि. पव १) फल रूप गुणाग्रहाकृत्यन याविनाशात् ॥५३॥ गुणभा ज्ञक
योः पलप्रभाहिनमौ वीच्य वर्गरूपयोः वर्गेहृहानयो र्युते र्यत्र रमे वात्रहरः सुयुक्तिसिद्धइति०
अनः उक्तप्रकारस्यासिद्धत्वरूपकारणात् हरस्याक्षभाभिज्या घातो द्युज्या भक्तइति पूर्वोक्तस्य अत्र आनयनोपपत्तिनिमि
त्तं० यो वर्गस्तस्य स्वरूपं कृत्वा मंदबोधार्थं तत्स्वरूपं चलिखितं त्रिज्यावर्गस्य खंडे द्वे द्युज्यावर्गे क्रांतिज्या प्रमाणे हि निश्च
येन चकारात् कृत्वा प्रथमखंडस्थले० द्युज्यावर्गस्य हारगुणयोर्मानस्य साम्येन नाशात् हि असंशयं पलभावर्गप्रमाणं प्रसि
द्धं परत्र तृतीयखंडस्थले क्रांतिज्यावर्गस्य गुणकत्वात् पूर्वोक्तक्रांतिज्यायाः अत्रापम शब्दोपमज्या परः मंदार्थं तत्स्वरूपं द
र्शितं वर्गः अस्यापि मंदबोधार्थं स्वरूपं दर्शितं तत्स्वरूप गुणस्यांगीकारात् गुणकहरयोः पलभा द्युज्या घातवर्गस्वरूप योः
समत्वेन नाशश्चरज्यकाद्वादशघातस्त्रिज्याभक्तइत्यफलं तत्फलस्य वर्गः सिद्धः इह हरवर्गस्वरूपे अनयोः पलभावर्गोक्तफलव
र्गयोर्योगात्सकाद्यन्मूलं तत् एवकारोन्यनिरासार्थकः अत्र क्रांतिज्यानयने चरस्याज्या द्वादशघातहरः सुयुक्तोपपन्नः

MEMORIAL

॥५४॥ स्वकल्पितं प्रश्नमाह लंबज्यकातत्पलभाक्षज्यानां योगं विहित्वा गणकोक्षभां चेत् जानाति तं योगसुसाधितार्थं मुनी
श्वरं सांप्रतमद्य मन्ये इति० लंबज्यातत्संबद्धपलभाक्षज्यानां योगज्ञात्वा योगं गणकः स्वकल्पनया यद्यक्षभां जानाति तर्हि तं गणक
कं योगेन सुसाधितोर्थः स्वामिमतो येन तारशं मुनीश्वरं सांप्रतं इदानीं तनवर्तमानसमये अद्य भ्रमो मन्ये पूर्वे तु योग
सुसाधितार्थो मुनीश्वराः बहवः श्रुतः इदानीं प्रत्यक्षेण तमेवं मन्ये इति भावः ॥५५॥ अस्योत्तरं पद्याभ्यामाह योगस्य वर्गं वि
गुणस्य वर्गाद्विघ्नाद्विशोध्यास्य परेण योगः हीनो युतोस्य क्रमशोद्वे मानि पूर्वे परौ स्तः प्रथमो कैनिघ्नः ॥५६॥ परेण भक्तः फ
लमक्षभा स्यात्तद्धीनयोगं पुनरेवयोगं प्रकल्प्य पूर्वोक्तविधा मुहुः साध्य यात्रस्य पोल्य पलप्रभेयमिति त्रिज्यायावर्गाद्विगु
णात् योगस्याद्विघ्नस्य वर्गं विशोध्य अस्य शेषस्य परेण योगउद्दिष्टः हीनो युतः अस्य सिद्धस्य द्वयस्य क्रमेणाद्वे प्रमाणे
पूर्वापरसंज्ञौ स्तः तत्र प्रथमो द्वादशगुणितः अपरेण भक्तः फलं पलभा स्यात् तयाहीनो योगस्तं एवकाराद्विघ्नयोगनि
रासः योगं प्रकल्प्य वस्तुतस्तु स्वाभावात् पुनः पूर्वोक्तरीत्या पलभा तस्याअपि उक्तरीत्या पलभा असकृद्यावदविशे

षस्लाबत्साध्या एवं प्रकारेण सा स्थिरीभूता द्वादशभ्यो त्यापलभायद्यभिमतान्तरा अत्र उत्तरराशौ पक्रमेऽपि या अत्रोपप
त्तिः उद्दिष्टयोगद्वयोः कोटिभुजयोर्लंबज्याक्षज्ययोर्योगलेनांगीकृतत्रिज्यारूपकर्णस्य दिक्पाद्दर्गाद्दयास्य शेषमूल
लंभुजकोट्योः स्थूलमंतरं योगांतराभ्यां संक्रमणेन भुजकोटीपललंबयोः स्थूलैक्यं क्रमेण पूर्वापरसंज्ञे लंबज्याकोटा
वक्षज्याभुजस्य द्वादशकोटीकोभुजद्वयस्यानुपातेन स्थूलाक्षभास्यात् तयोरनुद्दिष्टयोगः पलज्यालंबज्ययोः स्थूलयो
गस्तस्मादुक्तदिशापलभास्थूलासन्ना तद्दोद्दिष्टयोगादुक्तदिशमुहुः साधनेन सूक्ष्मापलभास्यादिव परंतु तयोगाभ्यां
बहुश्रुतराश्योः सिद्धौ द्वादशपलभावधिपललंबज्ययोर्न्यूनाधिकत्वादुक्तानयनं द्वादशांतर्गतपलभाविषयं तदधिकप
लभानयनं तु संक्रमणसिद्धबहुलघुराश्योरक्षज्यालंबज्यात्वादुक्तानुपातेन द्वादशगुणितापरपूर्वभक्तः पलभेति ५७।
एतदेवोत्तरमुपसंहरति परोक्तेति घ्नः प्रथमेण भक्तः स्यादधिकाक्षद्युतिरेवमत्र मुहुः प्रसाध्या पलभाद्विधेवं प्रष्टुः
प्रवाच्या चतुरेणानेकेति एवमनयारीत्या अत्रोत्तरविषये साध्यायावदविशेषः एवं साधनद्वयेन पलभा द्विधा च

४६६

२६५

तुरेणाप्रश्नकर्तुः कथनीया एका अन्यतरान्यकथनीया नियामकाभावात् ॥५८॥ स्वकल्पितं प्रश्नांतरमाह लंबज्यकाक्षज्य
वणाक्षजीवयोर्गं विदित्वागणकोक्षकर्णं आनीतितं योगं सुसाधितार्थं मुनीश्वरं संप्रतमत्रमन्येऽति योगणकस्तमित्यन्वयः शे
षं पूर्ववदीत्या व्याख्यानप्रायं ॥५९॥ यद्वाभ्यां तदुत्तरं वदन्नुपपत्तिं सूचयति योगस्य वर्गं त्रिगुणस्य वर्गाद्विघ्नाद्विशोध्यास्य प
रेण योगः युक्तेन आभ्यां परमापमांशानि घ्नत्रिभोर्ज्याः फलमक्षकर्णौ ॥६०॥ तद्दीनयोगं पुनरेवयोगं प्रकल्प्य पूर्वोक्तदिशा
मुहुः सः यथोन्नतज्यालहृतेः पलाभाकोटिज्यके पूर्वहृतौ निरुक्तेऽति उद्दिष्टयोगस्य वर्गं त्रिज्यायावर्गाद्विगुणितादयास्य शे
षस्य मूलेनोद्दिष्टयोगो युतो न कार्यः आभ्यां युक्तोनोद्दिष्टयोगाभ्यां हरीभूताभ्यां परमक्रांतिभागाश्चलुर्विशतिलवागुणि
ताया त्रिज्यायाः सकाशात्स्वैकं फलं जातमभिप्रायेणैव वचनं अक्षकर्णौ लंबनाक्षकर्णौ नमस्येकमूनमुद्दिष्टयोगं योगमु
द्दिष्टं प्रकल्प्य पूर्वोक्तरीत्या सः अक्षकर्णः द्विधा असकृत्साध्यः पूर्वोक्तपलभावत्रयुपपत्तिं दृष्टांतोपपत्तिरीत्या सूचयति
यथेति पूर्वहृतौ सिद्धांतशिरोमणौ उन्नतकालज्यास्वरूपहृतेः सकाशाद्दृग्भाक्रांतिज्यैत्रिप्रश्नाधिकारे यथोक्तेन द्वादशा

दृष्टयोगाद्दृक्कर्णोऽक्षः तद्भुजिकल्पनया त्राप्यपपत्तिरिति भावः तथाहि· एवं शीघ्रालंबज्याक्षज्ययोरंप्रसाध्योद्दृष्टयोर्गलंब
ज्याक्षज्ययोर्योगं प्रकल्प्य संक्रमणेनलंबज्याक्षज्येस्थूलेस्तः· तत्रवक्ष्यमाणक्रियोपयुक्तेलंबाक्षज्येदृग्गुणोग्रहाते· अतउपपन्नं
युक्तोनदृसंतलंबज्याकोटिज्याकर्णस्तदा दृग्दृक्कोटिकः कर्णोदृसनुपातेनाक्षकर्णो युक्तोनयोरंदृग्दृग्गुणितत्रिज्याप्रसे
कंभक्तेति लाघवञ्चतुर्विंशतिगुणात्रिज्याः युक्तोनाभ्यांभक्तेस्फुटं उभयोरपिदृग्दृग्विधेयेनपूर्ववल्लंबज्याक्षज्यौक्तरीत्याअस
कृत्क्रियया द्विधाक्षकर्णोः सूक्ष्मः स्यादेव॥६१॥ तत्रदृष्टांतानुवादार्थं प्रथमं क्रांतिज्याप्रश्नंतत्रानुवदति· भार्तेडः समममंडलं किलय
दा दृष्टः प्रतिष्ठः सखे कालेपंचघटीमितेदिनगते यद्वा वशिष्टेसति· केनाप्यज्ञायिनागतेनतरणेः क्रांतिंतदा वेत्सि चेन्मन्ये त्वांनिपुणं
सवर्गगणकेनमते भर्कुभा कुशमिति भतेक्षावतीत्यत्रनतप्रश्नस्यसोत्तरस्यपूर्वमुक्तेरवशिष्टे सतीति पाठएकप्रश्नार्थे कवेनक
ल्पितः शेषंसिद्धांतशिरोमणिमरीचौविवृतंद्रष्टव्यं॥६२॥ एतत्प्रश्नोत्तरंतत्रसंपद्याभ्यामनुवदति· यास्याद्रवेरुन्नतकालजीवाभी
ष्टाहृति साप्रथमं प्रकल्प्या अर्कोक्षभावाघातहृताक्षकर्णे कृत्योद्धृतास्वादयमज्यकास्याः॥६३॥ चरादिकेनेष्टहृतिः प्रसाध्याक्षु

४६५
४५

२६६

स्मरलया क्रांतिगुणेसकृत्त्रं नदाद्यहृत्याविहृतः स्फुटः स्यात्सहस्ररश्मेः समममंडलस्थेहृति· मरीचौसोपपत्तिकं व्याख्यातं धीमद्भिर्वि लो
कंसुगमं च॥६४॥ अथोद्दिष्टसमुच्चयानयनदृष्टांतानुवादार्थं तत्समुच्चयप्रश्नंतत्रत्यमनुवदति· भार्तेडे समममंडलं प्रविष्टेति छायां
कि पंचभागुलादृष्टा शशुघटीषुकुचविरपिस्थानेकदाचिद्दिने· अर्के क्रांतिगुणं तदा वदसि चेद्दृक्षप्रमांतत्रचत्रिप्रश्नप्रचुरप्रपंच
चतुरंमन्येत्वदंनहीति· तत्रैवव्याख्यातं॥६५॥ एतदुत्तरंपद्याभ्यामनुवदति· अत्रापिसाध्योन्नतकालजीवासर्वत्रसैवेष्टहृतिः प्र
कल्प्या· ततोर्कनिघ्नी समशंकुभक्ता पलश्रुतिः स्यात्पलभाभतश्चाद्दृक्॥ पलप्रभाघ्नः सदमशंकुरक्षकर्णोद्धृतः स्यादयमज्यकातः
चरादिकेनेष्टहृतिस्ततो क्षकर्णोसकृत्क्रांतिगुणश्चतस्माद्दिति· एतदपि मरीचौसोपपत्तिकं व्याख्यातंद्रष्टव्यं सुगमं च॥६७॥ प्र
श्नांतरमाह शालाकुज्यांतदृतिं चैव धीमान क्षछाया क्रांतिमौर्यौनिजेष्टे· संख्याशास्त्रज्ञोयदीहानयेतं मन्ये ज्ञोत्कृष्टेचसारज्ञ
दृष्टमिति· यः संख्याशास्त्रं· गणितसंख्यांजानातीति गणितसंख्याभिज्ञः कल्पनासमर्थः· कुज्यांतदृतिं च· एवकारादन्यपदार्थे नि
रासः शाला· यद्वा क्षभाक्रांतिज्ये स्वाभीष्टे आनये सर्हितं· गणकं· दृह· भ्रगोले· अक्षोत्पन्नक्षेत्राणां साराणि जानंति· तेषु सम

र्थमहं मन्ये ॥६८॥ अस्योत्तरं भास्करोक्तमनुवदंस्तदुपपत्तिं जानीते· कुट्योनतद्भूतिहृता कृतशक्तिघ्ना कुट्ये वपत्फलपदं प
लभावेत्सा· कुट्या हृता रविभिरक्षभयाविभक्ता कक्षांतिज्यका भवति युक्तिमिहापि वच्मि ॥ चतुश्चत्वारिंशद्वधिकशत
गुणिता कुट्या एव कारा नतद्भूतिनिरासः कुट्योनातद्भूतिस्तया भक्ता· फलस्य मूलं यत्· सोत्तरमूलापलभा स्यात्· कुट्या द्वा
दशभिर्गुणिता पलभया भक्ता फलं कांतिज्या स्यात्· दृहः आनयने· अथ शङ्कुः पूर्वप्रश्नोत्तरोपपत्तिकथनेन समुच्चयार्थः·
सुगमत्वात्तदुपेक्षैवास्मे पीत्यर्थो वा· युक्तिमुपपत्तिं निरूपयामि ॥६९॥ प्रतिज्ञातोपपत्तिमाह कुट्योनतद्भूतिमिता क्षज
कोटिकार्या चेदुत्तरार्द्धगरिष्टापमभौर्विकारोः कः स्यात्तदा रविभिर्मूलकोटिकायामक्षप्रभा भवति पूर्वदलोक्तरू
पेति· कुट्योनतद्भूतिरूपाक्षक्षेत्रकोट्या यदि पलभा भुजे द्वादशकोटिस्तदा कुट्या भुजे का कोटिरित्यनुपातसिद्धपूर्वपद्यो
त्तरार्द्धोक्तकांतिज्या भुज्यस्तदा द्वादशांगुलशंकुकोट्या कोट्या भुजः स्यादित्यनुपाते नद्वादशवर्गगुणिता कुट्या कुट्योनतद्भू
ति भक्ता फलमक्षप्रभाभक्तमक्षप्रभा स्यादिति पर्यवसिते पलभाया अज्ञानादपि फलालकोट्याः पलभावर्गेणैव पर्यवस

न्नमन्मूलं पलभेति पूर्वपद्यपूर्वार्द्धनिरूपितस्वरूपो पपन्नास्यादित्यर्थः ॥७०॥ अथ भास्करकल्पितप्रश्नरीतिकथितनानाप्र
श्नसंख्याहकं प्रश्नस्वरूपं प्रश्नांतरमाह· अक्षक्षेत्रे कोटियोगं चयेषांतरो योगं कर्णयोगं चतेषां· ज्ञात्वा साध्यक्षेत्रदोः कोटि
कर्णौ द्विकज्ञानानतरौ ब्रूहि शीघ्रमिति· प्रागुक्तत्रिप्रश्नाधिकारोक्ताक्षक्षेत्रेषु· येषामिष्टाक्षक्षेत्रेणाणां कोटीनां योगं तेषा
मेव क्षेत्राणां भुजानां योगं तेषां क्षेत्राणामेव च कर्णानां योगं ज्ञात्वा साध्याक्षक्षेत्रस्य भुजकोटिकर्णेषु· तन्मध्येदृस्यर्थः एकज्ञा
नात्· अन्यतमज्ञानात्· भुजज्ञाना कोटिज्ञाना द्वा कर्णज्ञाना द्वा· नतरौ· साध्याक्षक्षेत्रस्तदपरार्थे तरौ· भुजज्ञाने कोटिकर्णौ·
कोटिज्ञाने भुजकर्णौ· कर्णज्ञाने भुजकोटी नात्स्यर्थः· शीघ्रमानयन प्रकारेणकथ्येत्यर्थः ॥७१॥ उत्तरसंग्राहकमुत्तरमा
ह साध्यस्य यद्ज्ञानमिदं विजातियोगद्वयेनैव परयस्मिन्निघ्नं· स्वजातियोगेन हृतं परौ लोपदा स्त्र्ये शेषौ गुणकौ तदारस्यादि
ति· साध्यस्याक्षक्षेत्रस्य यत्· भुजकोटिकर्णान्यतमज्ञानं० दृ· दं· विजातियोगद्वयेन· भुजज्ञाने कोटियोगेन कर्णयोगेन· कोटिज्ञा
ने भुजयोगेन कर्णयोगेन· कर्णज्ञाने भुजयोगेन कोटियोगेनेत्यर्थः· एवकारः स्वजातियोगनिरासार्थः· एवकृः प्रसेकं द्विधा

भूतं गुणितं उभयत्र स्वजातियोगेनोद्दिष्टेन भक्तं फले साध्याक्षेत्रस्य ज्ञाते ज्ञातौ स्तः विशदयति इति योगात्मकौ गुणकौ य
यौः संज्ञाभ्यामभिमतौ तत्संज्ञौ स्तः भुजकोटिकर्णौ यस्यैकजातियोगगुणकस्तस्यादित्यर्थः अत्रोपपत्तिः साधकक्षेत्रैक
पदार्थे योगेन साधकक्षेत्रतदितरैकपदार्थयोगौ तदा साध्याक्षेत्रस्य प्रमाणज्ञातीयज्ञातपदार्थेभक्ताविस्यनुपातेन साध्य
क्षेत्रस्य ज्ञातपदार्थोन्योभवत एव॥ ७३॥ भास्करोक्तप्रश्नांतररीतिसंग्राहकं प्रश्नांतरमाह एकक्षेत्रजकोटिकर्णभुजजे
योगभिन्ने भुजे कर्णकोटिभेदैकमस्य गणकोज्ञाते ज्ञाते तत्क्षेत्रजातः योगात्तस्य तदेकमानयति यो सौ भास्करस्योपरो
द्देशे तिर्यक्करिकुंभपीठलुठनप्रोक्तं ठक्कीरवदृष्टि अस्य क्षेत्रभिन्नक्षेत्रसंबंधिकोटिकर्णभुजेभ्योज्ञातं योगं ज्ञात्वानंतर
मस्य क्षेत्रस्य स्वाभीष्टं भुजं कर्णं वा कोटिं वा ज्ञात्वा कं भुजकोटिकर्णान्यतमं ज्ञात्वा चोभानुसंधेयः इतरक्षेत्रजातः एतदन्य
क्षेत्रोत्पन्नात् भुजकोटिकर्णयोगात् तस्य इतरक्षेत्रस्य तत् ज्ञातपदार्थजातीयमेकं अज्ञातद्वयोन्यतरं योग
याकः स्वकल्पेषया आनयति असौ गणकः भास्करसंज्ञः अपरः द्वितीयः सिद्धांतशिरोमणिकर्तृभिन्नः ठक्कीरवः

४१८

२६८

ज्योतिर्विद्रूपाः करिणोगजास्तेषां कुंभस्थलानि तान्येव पीठानि ते लुठनविषये प्रकर्षेण प्रोक्तं ठक्कीरवः सिंहः
तदुपमः स्यादित्यर्थः॥ ७३॥ अस्योत्तरं वदंस्तदुपपत्तिसूचनार्थं दृष्टांतं प्रतिज्ञानीसाध्यार्थसंबद्धयुक्तिर्विभिन्नज्ञातार्थभा
जेन परेक्षभक्ताः ज्ञातार्थजातीयफलं भवेत्तत्साध्यस्य दृष्टांतद्वारास्ति एवं इति साध्योयोर्थः पदार्थस्तत्संबद्धक्षेत्रपदार्थो
नां भुजकोटिकर्णानां युक्तिरुद्दिष्टा ज्ञातो योर्थः पदार्थस्तस्य प्रमाणेन गुणिता परेक्षेन अन्यक्षेत्रभुजकोटिकर्णयोगेन
ज्ञातार्थबद्धेन भक्ता तत् लब्धं साध्यस्य क्षेत्रस्य ज्ञातपदार्थजातीयं फलं भुजकोटिकर्णान्यतरं स्यात् इह आनयन
कारे एवं सिद्धांतशिरोमणिकृतः दृष्टांतोस्ति तदुपपत्तिरत्रोपपत्तिरिति भावः तथाहि ज्ञातार्थसंबद्धक्षेत्रपदार्थयु
त्या ज्ञातपदार्थो लभ्यते तदा अज्ञातपदार्थसंबद्धक्षेत्रपदार्थयुत्या कद्वत्स्यनुपातेन साध्यः स्यादेवेति॥ ७४॥ प्रतिज्ञातदृ
ष्टांतानुवादार्थं तत्प्रश्नभास्करोक्तमनुवदति क्रांतिज्यासमशंकुतद्भुतिं युतिं कुभोनितां धीस्थयो विंशत्यग्रशरैर्मिता
भयपरांषष्ठ्यंकचंद्रैर्मिता कुज्याग्राघमसिंजिनीयुतिमितं वेस्यहभांचापितं ज्योतिर्विन्नमलाघबोधनविधौ वंदेप

रं भास्करमिति मरीचीव्याख्यातं ॥ ७५ ॥ एतदुत्तरं दुक्तमनुवदति क्रांतिज्यासमशं कुतद्दृति युति: कुज्योनि ताघातयाकु
ज्याग्रापमसिंजिनी युतिमिनै: क्षुण्णाप्तयस्तंभजेत् लब्धं स्यात्फलभापलश्रुतिपलछायार्कयुत्यात्तो भाज्यान्या
च्च यच्छिन्नाप्तमयमज्या स्यात्तो भास्करदृति एतदपि मरीचीसोपपत्तिकतया व्याख्यातं ॥ ७६ ॥ दृष्टांतांतरानु
वादार्थं तत्प्रश्नं भास्करोक्तमनुवदति क्रांतिज्यासमशं कुतद्दृति युति कुज्योनिं वीक्ष्य यः पूर्णाध्यधि महीमिता
मथ परांख्याभाग्रभूसंमितां अग्रज्यासमशं कुतद्दृति युतिं वेत्ति क्षभार्कौ चतज्योतिश्चिक्रमला वबोधनविधौ वं
देयरं भास्करमिति मरीचीव्याख्यातं ॥ ७७ ॥ एतदुत्तरं तदुक्तमनुवदति क्रांतिज्यासमशं कुतद्दृति युति कुज्योनि
ताघोद्दृतांतिनाग्रासमशं कुतद्दृति युति: सूर्योद्दृताक्षस्थिति: स्यात्तस्या: पलभापलश्रुतिपलछायार्क युत्योद्दृता
द्याद्दृक्षभयाहतान्वभवति क्रांतिज्यकातो रविरिति मरीचीसोपपत्तिकं व्याख्यातं सुगमं च ॥ ७८ ॥ प्रश्नांतरमा
ह यत्सज्ञावाभावयोः साम्यमत्रेतयोर्ज्ञात्वा योगमाचक्ष्व मांदूकुः स्वाक्षछायाज्ञानवान्संपृच्छ्यक्षक्षेत्रक्षोरर

४६९

२६६

क्षोसिचेक्षमिति येषांपदार्थानां सत्त्वं सत्ता अभावश्च अनयोः साम्यं एककालजत्वं यस्य कं तेषांपदार्थानां अत्र
अभीष्टकालेरेशेचेत्यर्थः योगं ज्ञात्वा स्वाभिमतं रेशाय पलभज्ञानवांस्त्वं मांप्रतिलान् योगसंबंधिपदार्थान् पृथक्कु
अभिज्ञितान् शीघ्रमानयनेनकथय परिज्ञं। अक्षक्षेत्र पदार्थविवरि समर्थे भवसीत्यर्थः ॥ ७९ ॥ एतदुत्तरं श्लोकाभ्यां
माह योगश्लिष्टपदार्थैकतमभिन्नं मूल्ययेत् तस्मात्पदार्थांश्चस्मरतीत्याप्रसाधयेत् ॥ ८० ॥ ते पदार्थाः स्वयोगा
सादुद्दिष्टयुति संगुणाः पृथक्ते स्वकयेकमानायेषामुद्दिष्टसंयुतिरिति उद्दिष्टयोगसंबंधिपदार्थेषु अन्यतममे
कं पदार्थमिष्टसंख्याप्रमाणं कल्पयेत् तस्मात्कल्पितपदार्थात्त्वारिक्तसंबंधिपदार्थान् त्रिप्रश्नाधिकारोक्तरीत्यासाध
येत् ते योगपदार्थसंज्ञकाद्दृष्टाः पृथक्सिद्धाः पदार्थाः उद्दिष्टयोगगुणिताः दृष्टानीतपदार्थानां योगेच भक्ताः पृथक् उ
द्दिष्टयोगभिन्नाः येषांपदार्थानामुद्दिष्टयोगः ते पदार्थाः व्यक्तप्रमाणं येषामेतादृशाः स्युः ॥ ८१ ॥ ॥ अत्र मं
दावबोधार्थमुदाहरणप्रश्नं भास्करोक्तमनुवदति अग्रापमज्याक्षितिसिंजिनीनां योगं सहस्रद्वितयं विदित्वा

DR BHAU DAJI MEMORIAL

पंचाक्षभेदेशइमाः प्रचक्षरूढासगोलेगणिते मतिश्चेदिति· अत्र एव यथा एव कागणकेतिनास्करोक्तपाठे भास्करोक्तत्वे प्रश्नोद्दिष्टफलभानयावश्यकत्वात्तन्निरपेक्षतयाभिमतार्थसिद्ध्यर्थं पंचाक्षभेदेशइमाइति पठाहठात्कृतः तदर्थस्तु पंचाक्षभेदेशेउद्दिष्टयोगं ज्ञात्वा इमाः योगसंबद्धाअमाक्रांतिज्याकुज्याः कथयेति· शेषमरीचौ व्याख्यातं सुगमं च॥ ॥२॥ ॥८२॥ ॥अथगोलगणितविचारानपेक्षफलादेशाभिमानिनं प्रति नवीनं स्वकल्पितं प्रश्नमाह· अस्मिन्नावत्सगोलः सुगणकगणितस्कंधबंधप्रसिद्धः सिद्धांतोलग्नपूर्वाः फलकथननिदानात्मकाः संधियुक्ताः· पडुत्क्रमाअनाद्याः कथयकथममीगोलसंस्थानसिद्धा यत्केंद्रयुक्तगोलस्थितपदगतनायाः स्फटान्येवतेत्वमिति· हेसुगणक· सुष्ठुगणितं कर्तुं समर्थ· नत्क्रमगणिश्रुतज्ञाश्रुद्धविचारक्षमेत्यर्थः· नावत्प्रथमं· सिद्धांतागणितस्कंधग्रंथेषुप्रसिद्धः सगोलः गोलनिरूपणासहितः तदुक्तगणितत्वनिर्णयस्य गोलनिरूपणाधीनत्वात्· अस्मिन्नहिचारे दूरंतिष्ठतु·

फलादेशनुपजीव्यत्वात्· परंतुलग्नतर्नीः· लग्नादयः लग्नादयः ते· प्रसिद्धाः द्वादशअमी· भावाः प्रसिद्धं विवृणोति· फलेति· फलादेशनांमुख्यकारणीभूताः· अप्रसिद्धं निरस्यति· पडुत्क्रमाइति· जातकपडुत्क्रमाः· अतएवस्वस्वतकल्पितसंधिभिर्द्वादशभिःसहिताः भावाः संधयश्चेत्यर्थः· गोलेसंस्थितिसिद्धाः कथंतिष्ठंति· एतन्निर्णयं· स्व· फलादेशाभिमानी यद्विनाभावस्वरूपतत्वज्ञानंफलकथनमशक्यमतएवफलादेशस्वदुक्तः कालतालीयइतिभावः· नुलग्नादिकेंद्रभावानांगणितसिद्धानां· यत्रलग्नमपमंडलेकुजेतद्राशिमिहलग्नमुच्यते· प्राचिपश्चिमुकुजेस्तलग्नकंमध्यलग्नमितिदक्षिणोत्तरेदृत्वेनसिद्धांतशिरोमणौत्रिप्रश्नाधिकारवासनायांस्वरूपंनिरूपितमेव· तदनुरोधेनान्येषामपिनिर्णीतप्रायमित्यतआह्यदिति· येषांभावानांकेंद्राणि· कंटककेंद्रचतुष्टयसंज्ञाः सप्तमलग्नचतुर्थस्वभावानामित्युक्तलग्नचतुर्थसप्तमदशमानिगणितसिद्धानि· एवकारादन्याष्टनिरासः· प्रतिपादितगोलस्वरूपप्रतिपादितस्थानस्थितभोगत्वात्सूक्ष्माणि· अन्येष्टगणितसिद्धाः स्थूलाए

वेतिभावः ननुफलादेशेपञ्चीव्यगणितेस्माभिर्विचारसिद्धत्वननप्रामाण्यमंगीक्रियतेकिंतुमुनिवचनार्थैकविचा
रेणेत्यतआह· अनार्षाइति· संहिताग्रंथेमुनिप्रणीतेजातकग्रंथेगणितग्रंथेचपद्धत्युक्तभावानामनुक्तेश्चैतेष्टभा
वाधनद्वयादिकाआर्षानुक्ताइत्यर्थः ८३ अत्रोत्तरंविवक्षुः प्रथमंश्लोकाभ्यांभावस्वरूपंगोलेदर्शयति· समा
विभागा· समसंहतेस्वेप्राक्स्वस्लिकात्स्वर्यमिताः प्रकल्प्याः याम्योत्तरस्वक्षितिजाख्यवृत्तयोर्गद्वयेप्रोतमिदंश्लथं
यत् ८४ वृत्तविभागाद्विगतंविधायप्रत्येकमेतत्खलुराशिवृत्ते· यस्मिन्विभागेजमुखाद्विलग्नंतभ्रानमाहुः क
मतोत्रभावानिति· स्वदेशीयेसमवृत्तेतुल्याःअंशप्रदेशाः पूर्वस्वस्लिकमारभ्यद्वादशप्रकल्प्याः दक्षिणोत्तरवृत्त
स्वक्षितिजसंज्ञवृत्तयोर्योगद्वयेप्रोतंशिथिलंयद्वृत्तंतदिदं· प्रत्येकं· प्रतिविभागस्थाने· विभागारंभस्थलस्थितं· कृत्वा
एतत्· तादृशंश्लथंवृत्तं· क्रांतिवृत्ते· यत्रप्रदेशेसक्रांतत्वमाणमेषादेःसकाशद्युक्तत्वमाणंभावमानमेवंक्रमेण
द्वादशभावान्यहुतिकारः कार्यमात्रविषयेशुभफलादेशार्थमाहुरित्यर्थः ८५ भावस्वरूपमुक्त्वैतदभिप्रायेणप

द्धत्युक्तभावानांस्थूलभावानांस्वकल्पितंभावसाधनंसूक्ष्मंपद्याभ्यांप्रतिजानीते· भवेदसप्तदशमाउदिताः सुसूक्ष्मा
भावाः परेनिगदितानहिगोलसिद्धाः· उक्तद्वयांतरमिनंयदिशमभावैस्तद्धैकके नकिमितिप्रविकल्पनेन ८६ यस्मा
द्युतंफलमनग्रिमभावकेस्याद्भावोग्रिमोबहुतरैःकथितःस्वशास्त्रे· अस्मादहंनिजधियापरिकल्पितेभ्योगोलस्थि
तानपिपराक्कथयामिभावानिति· बहुभिरभियुक्तैःस्वकृतजातकपद्धत्यादिग्रंथे· प्रथमचतुर्थसप्तमदशमाःभावाः
सुसूक्ष्माः· गोलसिद्धाः गणितप्रकारेणोक्ताः परे· अन्येष्टभावाः· गोलसिद्धाः· गणितप्रकारेणसूक्ष्मा नयुक्ताः किंतुस्थू
लाउक्ताः कथमिदंज्ञातमतआहउक्तेति· चेत्रिभिर्भावैः उक्तेषुभावेषुसूक्ष्मेषुप्रथमचतुर्थसप्तमदशमेषु· अव्यवहि
तद्वयोरंतरप्रमाणंलभ्यतेतद्धैकके न· एकेनैकेनेत्यर्थः· किमित्यकल्पिवितानुपातावश्यकल्पनेनफलमवग
तं· अनग्रिमभावके· यथोरंतरप्रमाणंलभ्यतेतद्धैकके नकृतंतन्मध्येसर्वभावेइत्यर्थः· युतं· तदग्रिमोभावः
त्रापियुतंतदग्रिमोभावः पद्धत्युक्तोयस्माद्धेतोर्भवति· तथाचयथासमवृत्तेद्वादशभागाः समास्तथाक्रांतिवृ

नेसमवृत्तप्रत्येकविभागारंभस्तुश्लथवृत्तंसमानांतरेणनलगत्यतः षड्भावाअतुल्याइतिकथमनुपातकल्पनेनतदा
नयनमुचितमितिभावः अस्मात्कारणात् प्रदूत्युक्तभावानांस्थूलत्वादित्यर्थः पद्धतिकारैः कल्पितानमनेभ्योष्ट
भावेभ्यः अपरानसूक्ष्मान्भावान्गोलस्थितान् अथैश्वरादाच्चत्वारोभावाः सर्वेसूक्ष्मा एतानथितत्यंक्तिस्थानित्यर्थः
अहं सिद्धांतसार्वभौमकर्ता स्वबुद्धिकल्पनयावदामि ८७ प्रतिज्ञातमानयनंत्रिभिः पद्यैराह मत्योधर्मा
दायतोद्वादशाच्चत्रिप्रश्नोक्तयासाधयेच्छंकुमादौ तस्माद्दोषंचोक्तवच्छंकुमूलाग्राभ्यांयोगंशंकुवाहुच्छ्र
त्योः ८८ त्रिज्यावर्गस्तोद्वयशेषात्पदंयद्वारः स्याद्वेकर्मभावांतरालात् जीवायासादूरसामीप्यभावजातागुणा
द्वेकराशिज्ययाप्ता ८९ हारेणाप्तस्यांशसर्वेधनुर्यतेनोनंखंसर्वभावोग्रिमोपुक् एवंसूक्ष्मा उक्तभावादश
भावाद्वादशभावाच्छलग्नाद्दिनगतंप्रागुक्तरीत्याप्रसाध्यत्रिप्रश्नाधिकारोक्तरीत्याप्रथमंशंकुसाधयेत् तस्मा
च्छंकोःसकाशादुक्तरीत्या शंकुमूलं शंकुतलमित्यर्थः भावाक्रांतिदूराग्राआभ्यामुक्तरीत्याभुजंचसाधये

त् ततः शंकुभुजयोरुत्पन्नवर्गयोर्योगंत्रिज्यावर्गादयास्यशेषाद्यन्मूलंतद्धारसंज्ञंस्यात् एवंचतुर्णांभावानांहा
राःसाध्याः ततः कर्म दशमभावःभावः अष्टमनवमैकादशद्वादशभावान्यतमः अनयोरंतरात् याज्यासा
दूरसामीप्यभावजाता अष्टमभावेनांतराल्ज्याद्दूरजाताज्या नवमभावेनांतरज्यासमीपजात एवंद्वादशे
कादशभावाभ्यामंतरज्ये क्रमेणदूरसमीपज्येइत्यर्थः दूरसमीपक्रमेणद्विराशिज्यया एकराशिज्ययागुणनी
या स्वस्वहारेणभक्ता फलस्यांशाद्यंयद्धनुस्तेनस्वफलेनदशमभावोहीनः पूर्वभाः अष्टमनवमभावोत्पन्न
धनुर्भ्यांहीनोदशमभावोसूक्ष्मावष्टमनवमभावोसः स्वस्वचापाख्यफलयुक्तोदशमभावोग्रिमभावः ए
कादशद्वादशभावोत्पन्नधनुर्भ्यांयुक्तोदशमभावोसूक्ष्मावेकादशद्वादशभावोसः एवंप्रकारेणोक्तभावाः
अष्टमनवमैकादशद्वादशभावाः सूक्ष्माः गोलसंस्थानस्वरूपसिद्धाः अनंतरमेतेचत्वारोभावा अष्टमनवमै
कादशद्वादशाख्यासूक्ष्माः षड्राशिभिर्युक्ताः क्रमेणधनाद्याः द्वितीयतृतीयपंचमषष्ठभावाःसूक्ष्माःस्फः

९० अस्योपपत्तिं संगत्यर्थं प्रतिजानीते· अत्रोपपत्तिरिति स्पष्टं॥ तत्र श्लोकत्रयेण हारोपपत्तिमाह क्षितिजोर्ध्वस्थू
लभावस्थाने दृक्षंश्लथं नयेत्· हर्वीपरक्रांतिवृत्तांतरांशज्यात्रयोर्यत ९१ स्थूलभावत्रवर्गोनात्रिज्यावर्गात्पदं
भवेत्· दृग्ज्यास्यावर्गतस्त्वत्का भुजवर्गपदं ततः ९२ स्थूलभावे श्लथवृत्तं यत्र लग्नं समाख्यके· तत्खमध्यांतरांश
ज्यामितमेतद्धरणभिधमिति· क्षितिजादुपरि॰ अष्टमनवमैकादशद्वादशपद्धतिसंमतस्थूलभावानां स्थानेषु॰
जात्यभिप्रायेणैकवचनं· श्लथं वृत्तं हर्वीक्तं· नयेत्· स्वभ्रमणवशात्तत्रस्थिरं कुर्यादित्यर्थः· अत्र· अस्मिन्वृत्ते· ह
र्वीपरक्रांतिवृत्तप्रदेशयोरंतरांशयोर्यत्कस्तेषां ज्यायतोहितोः स्थूलभावस्थानस्य याम्योत्तरो भुजः हर्वीरीत्यैव सिद्धः
अतः कारणात्· स्थूलभावस्थानसंबंधिनः शंकोर्वर्गेण हीनात्त्रिज्यावर्गान्मूलं दृग्ज्यातत्स्थानस्य स्यात्· अस्या दृग्ज्या
यावर्गात्· भुजवर्गमपास्य शेषान्मूलं· स्थूलभावस्थाने वृत्तं श्लथं यत्प्रागुक्तं तत्· समवृत्तं यस्मिन्प्रदेशे लग्नं तत्समवृत्तो
यं स्थानं· खमध्यं· खस्वस्तिकं· अनयोरंतरांशः समवृत्तस्थास्तेषां ज्यातपापरिमितमेतन्मूलं हरणाख्यमुक्तं· वक्ष्यमाणक्रियाया

४७२

२७२

मेतस्य हरत्वसिद्धेः भुजो भुजो दृग्ज्या कर्णस्तद्वर्गांतरमूलस्य हर्वीपरसूत्रे कोटित्वात्· ९३ अवशिष्टोपपत्तिं वदन्नुपसं
हरन्संधिसाधनं यथोक्तमिति पद्यत्रये एतदः स्थूलभावदशमांतरज्या कालभ्यते यदि हरेण तदा का· द्वैराशिज्ञगुणा
न्यतरेण योग्यकेन समवृत्तगतेन ९४ इति लब्धफलस्य कार्मुकं दशमाति स्फुटभावमध्यमं· अपमाभिधवृत्त
संस्थितं दशमेतेन युक्तोनितं खतः ९५ भवति स्फुटभावभोगमानं रसभैर्युक्तमिदं तलस्थभावः इति गोलविचार
तलमस्मिन्नविशेषः खलु संधिसाधनार्थमिति· हरेण समवृत्तस्थेन यदि स्थूलभावदशमभावयोरंतरज्याक्रां
तिवृत्तस्थालभ्यते तदा द्विराशेकराशिज्ययोरन्यतरेण· योग्यकेन· दशमासन्नभावे एकराशिज्ययादशमा
दूरभावे द्विराशिज्ययासमवृत्तस्थया कालभ्या स्यादित्यस्त्रिवितानुपाताल्लब्धफलस्य धनुर्दशमभावाति स्फुट
भावस्थानयोर्मध्यप्रदेशगतमत एव क्रांतिवृत्तस्थं स्यात्· तेनावगतांतरेण· दशमभावभोगमानं· खतो भीष्टभाव
वशात्· दशमभावहर्वीपरभाववशादित्यर्थः· यथायोग्यहानयुक्तं स्फुटभावभोगमानं स्यात्· इदं· क्षितिजोर्ध्व

स्वभावमानं षड्राशिभिर्युक्तं क्षितिजाधःस्थभावभोगमानं स्यात्· समवृत्तयोरर्द्धयोः· संपातात्षड्राश्यंतरत्वात्· एवं
गोलसंस्थानविचारेण भावतत्त्वं निर्णीतं· ननु भावसाधनं यथा सूक्ष्मामुक्तं तथा संधिसाधनं कथं नोक्तमित्यत आह·
अस्मिन्निति· अस्मिन्भावसाधने संधिसाधननिमित्तं सर्वप्रकारा हि शेषो नास्त्यर्थः तथा च षड्भौ भावतुल्ये यद्देसं
पूर्णफलोक्तेः फलारंभास्थानं फलांतस्थानं क्वचिदंगीकार्यं· तन्नु प्रत्येकं भावभोगस्थाने संपूर्णफलत्वाद्भावांतरार्द्धे
स्थाने पूर्वभविफलसमाप्तिरुत्तरभावफलारंभश्चेति न्यायसिद्धत्वं न विशेषाश्रवणादतो योगार्द्धभावसंधिमानं
अतएव षड्विकारमते भावभोगः स्थानमध्यं· न स्थानांतः स्थानादिर्वा· अन्यथा संध्यकथनापत्तेरिति भावः वस्तुतस्तु
अस्मिन्भावसाधने संधिसाधननिमित्तं अविशेषाः उक्तभावसाधनाविशेषप्रकारो नास्ति· उक्तभावसाधनादेव संधि
साधनं कार्यमित्यर्थः हि निश्चयेन अवधानात्पूर्वभावाय संधिसाधनाहि शेषो नेति काक्वोक्तभावसाधनादेव संधिसाधनं वा·
तथा हि· सर्वपृथग्वृत्तद्वादशभागरूपप्रदेशमध्यस्थाने प्रोतं वृत्तं समानीय क्रांतिवृत्ते यत्र लगति तत्स्थानस्य मेषादि

यन्मानं संसंधिस्तदानयनं भावरीत्योक्तभावसंधेरपुक्तरीत्या शंकुभुजद्वारा हारं प्रसाध्य संधिदशमांतरज्याद्वारा समीपवशा
त्यं च चत्वारिंशत्यं सहत्यं शनांत्याभिर्यथायोग्यं गुणा स्वहारभक्ता फलानां चापानि तैर्दशमभावो यथायोग्यं युतो नः
संधयः स्युः क्षितिजोर्ध्वस्थाः· एते षड्राशिवृताः क्षितिजाधःस्थाः संधयइति तत्त्वं· ९६ ननु सूक्ष्माभावानामेषामा
र्षानुक्त्या प्रामाण्यानंगीकारात्फलादेशनुपजाव्यत्वमित्याशंकानिरासायार्षसंमतान्भावान्फलादेशेप
जीव्यानाह· लग्नस्थानात्क्रांतिवृत्तस्य भागस्तुल्याः सूर्यैः संमितास्तत्तुरंतु· मेषादेर्यत्संख्यायाते हि भावा
आर्षाः स्थानांतात्मकाः स्युः फलार्थमिति· लग्नरूपस्थानमारभ्य क्रांतिवृत्तसमाः प्रदेशाः सर्वे द्वादशसंख्यका
येफलेषां प्रदेशानामारंभस्थानं मेषादिप्रदेशमारभ्य यथासंख्यया भवति· ते तत्संख्याभोगकामावा द्वादशा
संधिकाः· हि निश्चयेन· स्थानसमाप्तिरूपाः नहूर्वं वृत्तस्थानमध्यरूपाः स्थानारंभरूपावाः आर्षाः· यांशल
ग्नस्योदितास्तेषु तिष्ठ· धते लग्नोच्छ्रितं फलं रवेश्चरेद्वः· तान्भागान्योतात्पूर्वं नंदितीयोयेनंतेयो विग्नभावा दिषु

नैरिति संहितासंमताः शुभाशुभफलादेशनिमित्तं भवति ९७ प्रश्नांतरमाह ज्ञाताक्षांशान्यजनाक्षिदिष्टदिवस्थदेश
स्यंतर्योजनेभ्यः पलांशनूःगोलक्षेत्रक्षोदृक्षप्रचक्षवारंवारंसंविचिंत्याभुधीमन्निति· ज्ञाताअक्षांशाय
स्यतादृशदेशदभीष्टदर्वादिदिशिस्थितस्यदेशस्य·मध्यस्थितयोज्यतिभ्यः·देशयोरंतरयोजनेभ्यइत्यर्थः·
हेधीमन्·शीघ्रंपलांशनानयनेनकथय· विनाश्रयंबुद्धिमतापिवक्तुमशक्यमतआहवारंवारंसंविचिंत्ये
ति· बुद्धिमतोमुहुर्मुहुर्विचारहतमनसआश्रयलाभोभवत्येवेतिभावः ननुविचारस्याप्याश्रयंविनानुत्प
त्तिरित्यतआहगोलेति·गोलक्षेत्राणांविचारेतिसमर्थेतिसंबोधनं· तथाचगोलाश्रयक्षेत्रविचाराश्र
येणानयनविचारस्यवनाशक्यइतिभावः ९८ तत्रोत्तरप्रकारेवक्ष्यमाणेतरयोजनानांभुजकोटिज्ययोरूपयुक्त
त्वात्साधनांतरयोजनानामंशज्ञानमाह·खांगाग्निगुणितान्यंतर्योजनानिनिरक्षजैःकुहृतयोजनैर्नक्त्यश
ग्राः स्युर्देशमध्यगाइति·देशयोरंतरालयोजनानिषष्ट्यधिकशतत्रयगुणानि·निरक्षदेशजातैर्भूपरिधियोज

डॉक्टर भाऊ दाजी लाड संग्रहालय
MEMORIAL
DR. BHAU DAJI

नैर्भक्तानि·देशयोरंतरालसंबंधिनोभागाःस्युः अत्रोपपत्तिः·भूगोलस्यसर्वदेशावच्छेदेनकुंडुकाकारत्वाद्भूपरिधियोज
नैश्चक्रांशाःस्युरेष्टयोजनैःकेइत्यनुपातेन·तत्रस्यष्टपरिधेःसर्वगणितक्रियोपयुक्तत्वेनोक्तस्यसक्रियाकारणायनि
रक्षजैरित्युक्तं·नहिस्यष्टपरिध्याश्रितदेशयोःप्रश्नपद्येउक्तक्रियेनदेशांतरफलोपयुक्तस्यष्टभूपरिधिग्रहणंसमुचितं·
तयोरक्षांशभेदेनप्रश्नानुपपत्ते ९९ अस्यप्रश्नस्योत्तरंभास्कराचार्योक्तार्याभ्यामनुवदति·दिग्ज्यापलभाक्षुण्णेत्या
र्कहृतेचबाहुकोटिज्ये· अपसृतियोजनलवजेतदंतरंदक्षिणेभागे २०० ऐक्यंसौम्येभूमेर्व्यस्तंपादाधिकेपसारेतत्·
रविगुणमक्षभवसार्धंकृतत्रयमक्षांशाइति·अपसृतिर्देशयोरंतरालं·तस्यपानियोजनानि·तेषांसर्वक्रियाभागास्ते
भ्यउत्पन्ने·भुजकोट्योर्ये वर्गतभागास्तेनवत्यंतर्गताभुजः·नवत्यधिकाअशीतियुक्ताशताच्छोध्याभुजःसनवतिस्तुद्वि
कोटिस्तयोरित्यर्थः·उक्तविधिनासाधितेज्यक्रमेणदिग्ज्यावर्गताक्षदेशपलभाभ्यांगुणितेक्रमेणत्रिज्याद्वादशाभ्यांभक्ते
चःसमुच्चये·दक्षिणेभागेसति·ज्ञाताक्षांशदेशदज्ञाताक्षांशदेशेभीष्टदक्षिणविभागेसतात्यर्थः·तयोरागतफलयोरंतरं·

दक्षिणभागे तयोरेकैमित्यर्थः यथोक्तपसिद्धं तद्द्वादशगुणितं ज्ञाताक्षांशदेशीयपलकर्णेन भक्तं फलस्य धनुरिष्टदेशीयाः मूलभागाः
स्युः २·१ संगत्यर्थमुपपत्तिं प्रतिजानीते· अत्रोपपत्तिरिति· स्पष्टं॥ प्रतिज्ञातामुपपत्तिं विवक्षुः प्रथमं भूगोलगोलक
ल्पनया गोलपदार्थान् संस्थापयति· भूगोलं परिकल्प्य गोलमखिलं खस्वस्तिकेस्वं पुरं तस्मादिष्टपुरं तु योजनलवस्थाने
खदिक्सन्मुखे· दृग्वृत्तेस्मृतभागवद्गुणतुल्या दृग्ज्या का कोटिजज्या स्याच्छं कुरभीष्टदर्वपरदिग्ध्येकुजे दिग्लवाइति·
भूमिगोलं संपूर्णगोलमाकाशगोलानुकल्प्य त्वेन प्रकल्प्य· खमध्यस्थाने· स्वं· ज्ञाताक्षांशं देशं प्रकल्प्य च· तस्मात्ख
मध्यरूपाद्देशात्· अपसारयोजनभागस्थाने खाभीष्टदिगभिमुखे· इष्टदेशमज्ञाताक्षांशं· तु कारात्प्रकल्प्य· स्वस्व
स्तिकादिष्टदेशावधियद्वृत्तखंडं तत्त्वमार्गेण संपूर्णभूपरिधिरूपं दृग्वृत्तं तस्मिन्· प्रागुक्तयोजनगभुजज्यातुल्या भूगो
लांतर्गता दृग्ज्या का शरे खा दृग्ज्या स्यात्· कोद्युत्यन्नज्या· शंकुः कल्पितखमध्यानुरुद्धक्षितिजवृत्तस्वदिगनुरोधाद्य
त्स्थानं दृग्वृत्तासक्तं तत्स्थानादिष्टदेशपर्यंतं दृग्वृत्तिभागस्तेषां ज्येत्यर्थः· भुजज्यायादृग्ज्यात्वे सिद्धे कोटिज्या याः शंकु

त्वस्यार्थसिद्धेः कल्पितक्षितिजवृत्तेभीष्टदिक्सर्वापरदिशान्यतरयोरंतराले दिगंशः सर्वी करोतेः॥२॥ भुजोत्पन्नफलमु
पपादयति· त्रिज्या कर्णे दिग्लवज्या भुजश्चेद्दृग्ज्या कर्णे को भवेदत्र लब्धं पाशीद्वाशस्तत्रतः शंकुमूलं यावद्वादुर्याम्यसौ
म्यावधेय इति· अत्रः त्रिज्येत्यादि भवेदित्यंतमुल्लिखितानुपाते· लब्धमिष्टफलं· कल्पितखमध्यानुरोधेन वरुणेष्टयोर्दि
शोपश्चिमपूर्वाख्ये· तयोः सूत्रमारभ्य यावच्छंकुमूलं तावन्मितांतरात्मकं भुजं· दिग्ज्यावशाद्दक्षिणोत्तरो ज्ञेयः॥३॥ कोद्युत्य
न्नफलमुपपादयति· इष्टस्थानस्थं घुगत्रस्य वृत्तं तत्संबद्धं खोदयास्तारस्य सूत्रं· स्माज्जेवृत्तेजायते तन्मूलमध्यस्थं
स्युमूलं तद्यमाशमिति· इष्टदेशस्थानेस्थितं भुजानुरोधादहोरात्रसंबंधिवृत्तं कल्पितं यत्तद्वृत्तसंबद्धं· स्वशब्देन क
ल्पितगोलस्थदीयमुदयास्तसूत्रं· कल्पितगोलक्षितिजवृत्तेभवति· तत्· उदयास्तसूत्रं· शंकुमूलं· अनयोरंतरालं
याम्योत्तरसूत्रं· शंकोस्तलं· शंकुतलं· तत्· कोटिफलं स्यात्· परंतु निरक्षोत्तरदेशे दक्षिणदिक्कं· तथा च द्वादशकोटौप
लभानुजस्तदाकोटिज्यात्मकशंकोर्कदृग्ज्यानुपाते न कोटिफलं शंकुतलमुपपन्नमिति भावः॥४॥ अवशिष्टोपपत्ति

पद्याभ्यामाह॰ याम्ये भुजे शंकुतलाख्ये दोर्लोर्यदंतरं सौम्यभुजे तु योगः॰ कुवृत्तपादाधिकयोजनेषु व्यस्तं यतः शंकुतलं विलोमं ॥५॥
अग्राभवेन्नज्ञानितापमज्या चापांशकावेषुवृत्ततः स्कः॰ अभीष्टदेशवधिकायनोत्तमे भीष्टदेशपलभागरूपाद्दृति॰ दक्षिणे भु
जेग्राशंकुतलयोर्योगस्याग्रो नशंकुतलस्य वा भुजत्वादुभयथा शंकुतलभुजयोर्यदंतरं तद्दिष्टदेशस्थानसंबंधेनाग्राभ
वेत् उत्तरभुजे तु शंकुतलोनाग्रा वा भुजत्वाच्छंकुतलभुजयोर्योगोग्रास्यात् ॥ परिधिचतुर्थांशाधिकयोजनेषु यतः कल्पि
तगोलस्याधोभागे भीष्टस्थानाच्छंकुतलं विलोममुत्तरमतः कारणादुत्तरभुजे तयोरंतरमग्रा॰ उत्तराग्राशंकुतलयोर्योगस्य द
क्षिणाग्रो नशंकुतलस्य वा भुजत्वात् शंकुतलो नदक्षिणाग्रा भुजे तु तयोर्दक्षिणभुजत्वाद्योगो ग्रेति व्यस्तमुपपन्नमि
त्यर्थः॰ तस्याग्राग्राः सकाशात्पलकर्णहृद्दशकोटिलग्नाकर्णवेत्यनुपाते नोत्पन्नाः क्रांतिज्याया धनुरंशाः॰ यतः
कारणाद्ध्रुववृत्तसंबंधिप्रदेशमारभ्याभीष्टदेशस्थानपर्यंतं स्फुरतः कारणात् ते॰ क्रांत्यंशा अभीष्टदेशे पलांशाल्प
काः पर्यवसन्नाः ६ अथ प्रसंगात्कस्यचित्कल्पितप्रश्नस्य तत्कल्पितमुत्तरं दूषयितुं तत्प्रश्नकल्पितप्रश्नमाह॰ अव

गतध्रुवसाधकतारयोः समुदयोत्तमयोर्यकयोरपि॰ युगपदेव सर्वे बुधयत्पुरेत्र च पलांशमिति स्वधियानयेति॰ तत्रो ध्रुवशरौ ययो
स्तयोर्नक्षत्रयोः कयोरपि नक्षत्रे ध्रुवतमयोरित्यर्थः॰ यस्मिन्देशे एककाले उदयः प्रविशति जासक्तत्वमथवा यस्मिन्देशे
जासक्तत्वं स्यात्॰ अत्रास्मिन्देशे॰ अक्षांशमानं स्वबुद्ध्या आनय॰ तदक्षांशानयनं ध्रुवशराभ्यां कुर्विति भावः ७ चतुर्भिः
पद्यैरुत्तरमाह॰ अभिन्नकालोदितताराद्वयोः स्वाभीष्टहीनाद्गुणः स्वचरः परो न्यत्॰ आद्यस्फुटक्रांतिगुणाच्छरज्या परस्फुटक्रां
तिमम सदेशे ॥ ८ ॥ तयोक्तरीत्या प्रथमस्य गोलान्मध्यात्यकाद्यो प्रथमान्ययोर्ये॰ आत्मालवादि पुवसंज्ञकाल्लंबे॰ क्रमज्यारहि
तांत्यकासा ॥ ९ ॥ त्रिज्यावर्गहृतात्संयुक्ताभ्यां हतनरः॰ तद्भुजो दृग्ज्याया भक्तः फलवर्गोनरूपतः ॥ १० ॥ परं परस्फुटघ्नज्या
वर्गगुणितं तद्भुजलंबाः॰ अक्षास्याः स्फुटतत्र यत्र समकालोदयास्तमइति एककालोदितनक्षत्रबिंबयोः उदितशेषेनात्र पू
र्वापरान्यतरभागावच्छेदेन द्वयोः स्थितिज्ञस्तलंबिवक्षितं॰ तद्भुक्तिरेकेषोदयास्तमयात्॰ तेन युगपदस्तमितयोः संग्रहः तयोर्मध्ये
स्वस्याभीष्टनक्षत्रमाद्यसंज्ञो ग्रहः कल्प्यः॰ अन्यत्॰ तदितरं नक्षत्रं परसंज्ञो ग्रहः कल्प्यः॰ ततोन्यसंज्ञकग्रहस्य पूर्वोक्तरीत्या

यास्यष्टक्रांतिस्तत्तुल्याक्षभागैरेशेआद्यसंज्ञग्रहस्योक्तरीत्या यास्यष्टक्रांतिस्तज्ज्यायाः सकाशादुक्तरीत्या चरज्यासाध्या·त
या चरज्यया·त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण॰आद्यसंज्ञग्रहस्यस्यष्टक्रांतीयोंतरदृक्षियागोलवशान्मध्यांत्यासाध्या॰अ
नंतरं॰आद्यान्यसंज्ञयोर्ग्रहयोः ये·ग्रहछायाधिकारोक्तप्रकारेणैव ध्रुवसंज्ञकाभागाभवंति॰तयोरंतरस्योक्रमज्ययो
नाकार्याष्टर्वानीताम ध्यात्याः अत्रयरंतरंनषस्यधिकंतदा यदधिकंतत्क्रमज्ययात्रिज्यायुतांतरोक्रमज्यास्यादितिज्ञेयं॰
अतएवोक्तंभास्कराचार्यैः· बाणेदुनाऽयूनतत्क्रमज्यान्वितस्यैवनतोक्रमज्येति·सा॰शेषालिका॰त्रिज्यावर्गेणाभका॰य
लुध्वंतत्र॰आद्यान्यसंज्ञग्रहयोः स्यष्टक्रांतिज्योत्पन्नचक्रज्याभ्यांगुणितं॰आद्यसंज्ञग्रहस्यशंकुः स्यात्र॰त
द्भुजइति॰नरोक्षभाभद्रस्यादिनान्यस्यष्टक्रांतिज्यातुल्याक्षज्योत्पन्नपलभयाशंकुतलंक्षज्योत्पन्नपल
मयाशंकुतिक्रांतितिपलनाह॰साध्यं अन्यसंज्ञग्रहस्यष्टक्रज्यातुल्यलंबज्ययाकोद्यात्रिज्याकर्णस्तदाद्यसंज्ञग्रहस्यष्ट
क्रांतिज्यातुल्यकोद्याकः कर्णस्त्यक्तुपाते नाद्यसंज्ञग्रहस्याभाभवेसेव॰तयोः संस्कारान्नरोत्पन्नभुजइत्यर्थः शंकूत्पन्न

कूत्पन्नदृग्ज्यया भक्तः फलंयत्तस्यवर्गेणाहीनायाएकसंख्यायाःमूलं॰अन्यसंज्ञग्रहस्यष्टक्रज्यया गुणितंतस्य धनुरंशा अक्ष
संज्ञकाः स्फुटास्तस्मिन्देशे·पश्चिमदेशेष्टककालेउदयोस्तावेतादृशेनक्षत्रबिंबेभवतः प्रश्नविषयाक्षांशाःस्फुटास्यर्थः॥१४॥
॥तद्वैरोक्रमज्यारहितांत्यांकेत्यत्रविशेषमाह॰अथांतरंवैषुवभागजातमन्यस्फुटखंडोत्कलवाधिकंचेत्तदूनखाष्टैर्दुलवो
क्रमज्याद्यस्तांत्यकाभ्यामुदितंतदास्यादिति·आद्यान्यग्रहयोर्विषुवसंबंधिनोर्यभागास्ताभ्यामुत्पन्नमंतरं॰चेदन्यसंज्ञग्रह
स्यदिनाद्यैष्यभागेभ्योधिकंस्यात्तदोक्तयोरुक्रमज्यामध्यांत्ययोरंतरंनकार्यं॰किंतुविषुवभागयोरंतरंनहीनाअग्रीत्यधि
कत्रातभाभागास्तेषामुक्रमज्या·व्यस्तांत्या·स्यष्टक्रांतीबगोलविपरीतगोलकल्पनेनमध्यांत्योक्तप्रकारेणैव·आभ्या
मित्यर्थः उदितमंतरंस्यात्विशेषस्यसामान्यबाधकत्वात्॥१५॥ सप्रतिज्ञामुपपत्तिंपद्यत्रयेणाह॰अत्रोपपत्तिः प्रथमग्रह
स्यनतांशाजीवापरवेदरूपाः स्वमध्यतोवैषुवभागभेदरूपस्फुटस्थितनभ्वभागैः॥१३॥ त्रप्रश्नरीत्याभिमतांत्यके
ष्टांशादिभिरत्रसाध्या·तपाभुजहारकदिग्लंबज्यातत्कोटिजीवात्रिभजीवया चेत्॥१४॥ सतर्ह्येन्यखेटोत्कदिनज्य

पाकेत्फ हेतुरवतस्तद्दिषया क्षजीवा·दृष्टतरूपक्षितिजप्रदेशाद्याम्योत्तराद्ध्रुवमक्षभागादूनि·अत्र·प्रकारेडपपतिरुच्यते
इति·त्रैषः·तामेवाहप्रथमेति·उभयोर्नक्षत्रांबंधयोर्मध्ये स्वाभाष्टनक्षत्रस्थानं खमध्यं कल्पनवग्रादितरन
क्षत्रबिंबरूपग्रहस्यतद्गोलेनतांत्राभवंत्येव·अतोनक्षत्रयोरसंकरार्थं पूर्वेपरग्रहसंज्ञग्रहस्य परसंज्ञग्रहरूपात्वस्वस्तिका
त्: अक्षांत्रासाधननिमित्तं·नतांत्राज्यात्रि प्रश्नाधिमैकारेणसाध्या·प्रकारंस्फुटयति·अभिमतेति·दृष्टांत्रेष्टांक्षादिभिः
साधकैः·आदित्रांक्षात्स्यष्टक्रांतिचरज्यामध्यांत्यादिसंगृह्यते·ननुनतोन्नतकालाभ्यामेतत्कथंतत्सिद्धिरत आहवैषुवे
ति·द्वयोः प्रागुक्तप्रकारेणमेषादितोविषुवसंबंधिनोत्रांत्राः·कालांत्रास्तयोरंतरमितायेंत्रा अहोरात्रवृत्तस्थितनतास्तैरि
त्यर्थः·एतदुक्तंभवति·अंतरांत्रानांनक्षत्रांतरस्थत्वादाद्याधिष्ठितक्षत्रवृत्तंपररूपस्वस्तिकस्थाम्योत्तरवृत्ते
यत्रासन्नंलग्नंतत्स्थानादाद्यस्थानपर्यंतं तद्दोर्त्रौ एत्रवृत्तेनतांत्राः कालास्त्याम्यास्तेषामुक्रमज्यपामध्यांसारूपाचरज्या
संस्कृतत्रिज्याहीनेष्टांत्या·साद्यज्यापरिणतेष्टहृतिः·त्रिज्याकर्णेवलंबज्याकोटिस्तदेष्टहृतिकर्णेकाकोटिरिसक्ष

८७९

२७६

क्षेत्रानुपातेनेष्टांकुः सिद्ध्यतीति·एतेनत्रिज्यावर्गहृतेत्याद्यष्टांकुसाधकमुपपन्नं·तथाहि·आद्यग्रहस्यापरग्रहस्य
ष्टक्रांतितुल्याक्षज्यायाचरज्यातत्वस्वस्तिकानुरुद्गोलक्षितिजवृत्तसंबद्धं·प्रथमस्यगोलानुसारेणांत्या·द्वयंतद्वेदो
क्रमज्येनेष्टांत्या·त्रिज्याप्रमाणेनेयंतदाप्रथमद्यज्याप्रमाणेनकेतीष्टहृतिमानीयत्रिज्याकर्णेपरग्रहस्यष्टक्रांतिकरसन्न
द्यज्यातुल्यालंबज्याकोटिस्तदानयेष्टहृत्याकेत्यनुपातेनेष्टांकुरेवाख्यग्रहस्य·अस्माद्दृग्ज्यापुजीवकमाहृतयेति·
दृग्ज्यया·भुजहृणादिनांत्राज्यासाध्यात्रि प्रश्नरीतेसर्थः·अयंभावः·स्वस्वस्तिकयोतदृग्वृत्तमाद्यसंबद्धंतक्षितिजेपत्र
लग्नंतत्प्रायेण परस्वस्तिकांतरेआद्यदिगंत्रास्तेषांज्या·दृग्ज्याकर्णे आद्यग्रहस्यांकुतुल्याभ्यां परस्यष्टक्रांतितुल्याक्ष
संबंधेनज्ञाताभ्यांज्ञातसंस्काररूपभुजोभुजस्तदात्रिज्यातुल्यदृग्ज्याकर्णकदृग्ज्यानुपातेनेतिपाभुजद्वयकदिग्ल
वज्येति·अक्षज्यानपनमनुपातेनाहतत्कोटिजीवेति·त्रिज्ययादिगंत्राकोटिज्या·स्वरूपंतुक्षितिजदृग्वृत्तसंपातमा
रभ्यक्षितिजयाम्योत्तरवृत्तसंपातावधिक्षितिजवृत्तेयेभागास्तेषांज्येति·सातुयाम्योत्तरसूत्रदृग्वृत्तसक्तक्षितिजवृत्त

प्रदेशयोरंतरसूत्रात्मिका चेद्भुज्यते तर्हि परसंग्रहायद्यज्ज्यया केत्यनुपातो लेखात्परस्पष्टज्या दिगंशकोटिज्ययो घात
स्त्रिज्याभक्तद्युतिपत्रज्याप्रश्नविषया प्रश्नदेशीया ननु त्रिज्याया अन्यद्यज्ज्याया श्चैकजातिसंबंधावगमाभावात्कथमनु
पातस्य संगतत्वमन्यथातिप्रसंगापतेरित्यतो क्षांशरूपं गोलेदृग्रेयति दृग्वृत्तरूपेति अन्यद्यद्गृहीयं परं ग्रहरूपस्वस्व
स्तिकप्रोतं दृग्वृत्तं तद्रूपमेव प्रश्नदेशीपं क्षितिनवृत्तं द्वयोर्नक्षत्रयोरभिन्नवृत्ताश्रितत्वात् तस्य प्रदेशाद्याम्योत्तरात् त
देशापाम्योत्तरान्यतरभूतात् आध्रुवं ध्रुवतारावधि ध्रुवप्रोतवृत्तेपरलभागाः क्षितिजध्रुवांतरे क्षांशाद्युति प्रतिप्रश्नि
द्रमेवेत्यर्थः एतत्तात्पर्यं तु पस्वस्तिक ओगोलेयाम्योत्तरवृत्ते स्वस्तिकाक्षितिजपर्यंतं नवत्यंशाः दृग्वृत्ते क्षितिज
पर्यंतं नवत्यंशाः अतस्तयोर्वृत्तयोः संपातात्स्वस्तिकरूपाहत्तचतुर्थांशांतरितयोः क्षितिजवृत्ते दिगंशकोद्यंशमितमंतरं प
रममेतदनुरोधेन तद्याम्योत्तरवृत्तस्थानेतद्वृत्तयोरंतरांशा अक्षांशा एव स्फुटदृग्वृत्तस्य क्षितिजत्वेन परिणतत्वात् ध्रुव
स्य सर्वदेशेयाम्योत्तरवृत्तस्थत्वाच्च ततो याम्योत्तरस्थनवत्यंशैर्दिनं वशकोद्यंशमितमंतरं तदा स्वस्वस्तिकध्रुवांतर

DEBHAU LAL

भागिर्षाम्योत्तरवृत्तस्थैः कल्पितान्यमहसंबंधिखमध्याभिप्रेतगोलसंबंधिखंबा शरूपेरन्यद्यज्ज्या शात्मकैः किमित्यनुपातेन प्र
श्नविषया क्षांशात्मकांतरस्यानयनं सिद्धं परंत्वंशानुपातस्य स्थूललत्वेन ज्याद्वारा सूक्ष्मत्वसिद्धेः प्रमाणफलेच्छानां ज्यासंग्रहेणोक्तानुपा
तो लेखः सुवचद्युति ततो दिगंशज्यायाः दृग्ज्याभक्तभुजत्रिज्याघातरूपत्वात्फलज्यायाः स्वरूपे त्रिज्यायाहरत्वाच्च दिगंशकोटिज्यात्रि
ज्याभक्तासाध्यालाघवादिति दिग्ज्ये वैकमितत्रिज्याप्रमाणेन साध्या तदर्थं दिग्ज्यायाश्चिज्यापवर्त्तादृग्ज्याभक्तभुजएकत्रिज्यायां दि
ग्ज्या तत्कोटिज्याफलवर्गोनरूपतः पदमेव अतस्तत्र स्पष्टयज्ज्ययागुणितं तद्देशेसज्ज्यामानं सूपपन्नं ॥१५॥ ॥विशेषस्योपपत्तिमा
ह पराधरे गोलदलेयदाद्यस्तदाधरस्वस्तिकोनतज्ज्या ग्राह्या यतो स्मादिपरीतमध्यांत्याग्रिनक्षांशनउक्तमेतदिति यदा परस्परस्वस्व
स्तिकाभिमतगोलस्थाधोभूतेगोलार्द्धे आद्यसंज्ञो ग्रहः स्यात् तदा धः स्वस्तिकान्नतांशज्याद्दृग्वृत्तस्थायतो ग्राह्या अक्षाद्वेतोस्तदर्द्धस्व
विपरीतमध्यांत्याग्रिनतकालांशाभ्यां एतत् अंतरं अथांतरमित्यादिपद्येनोक्तयुक्तियुक्तं अधोविपरीतगोलस्थितेः सद्भावात् ॥
१६॥ ॥अथ कस्यचित्कल्पितमुत्तरमुपन्यस्तं तत्र भानुवादं प्रतिजानाते गोलज्ञतागणितसूक्ष्मविचारजातने पुण्यसंभरभवा
त्मकुगर्वाद्या मान्यान्बुधानगणयन्नपि देवदत्तपुत्र परान्प्रति निवर्त्तनमाह चेदमिति देवदत्तज्योतिर्विमुत्पुत्रो नित्यानंदः प्रकाशितग

र्वेः कुगर्वेः मान्यान् गोलगणितनिपुणतया लोकमान्यान् बुधान् ज्योतिर्विदः अगणयन् स्वापेक्षया निकृष्टत्वेन गणयन्नतु
जानन्नित्यर्थः अपि गृह्णात्स्वप्रश्नाविषयान् परान् ज्योतिर्विदः दूरं वक्ष्यमाणं निदर्शनं उक्तप्रश्नस्य दृष्टांतं वदति ॥१७
॥ ॥ प्रतिज्ञातं निदर्शनमनुवदति यास्मिन्देशे स्वाति चित्रे समानं प्राच्यां भूजे पश्चिमे वा विलग्ने भोगोलज्ञास्तत्र के सं
ति संतो याम्याः सौम्या वा पलांशाः स्फुटास्याद्वति समानमेककालेऽद्वयर्थः एवं भागे वा भूजे क्षितिजवृत्तेलग्न तत्रदृश्ये
हे संतो गोलज्ञाः के कियन्मिता अक्षांशा दक्षिणा उत्तरा वा ध्रुवद्वयात् स्फुटास्याः सूक्ष्माद्वयर्थः संति वर्णनेतान्क्रवंति
तिर्यः ॥१८॥ ॥ अथ तत्कल्पितोत्तरानुवादं प्रतिजानीते अस्योत्तरामाप्तिवशेन सोयं प्रमात्मानमत्यंतकृतात्मकृत्यं मत्वा
सकृत्सूत्तरमाह वैतत्स्वकल्पितं पूर्वैर्मुनीश्वरदृष्टिति अस्य प्रश्नस्य अभिज्ञेभ्यो दैवज्ञेभ्यः उत्तरं लाभवशेन सः पूर्वो
दृष्टः सुधीः अयं अभिज्ञो दैवज्ञकः कुतः इत्यत आह सर्वेति पूर्वे सूर्योदयः मुनीश्वराः वशिष्ठादयः एषां दृष्टं पारसी
काभिमतगुहाणामेवतद्दूंतदूषकः सत्यथैवेदं थोक्तनिराकरणेन संस्थापनात् तन्मतस्य पूर्वे सायनखंडनेखंडितत्वा
छूषा र्थोवा यः पूर्वे सिद्धांतदूषकः सत्यथैवेति भावः असकृद्वारंवारं आत्मानमतिशयेन कृतात्मकृत्यं कृतकृत्य-

अभिज्ञोपमर्दकं मत्वा स्वकल्पितं सूत्तरं युक्तिसिद्धत्वात् एतद्दृष्टमाणं च प्रश्नेनसमुच्चयार्थकः वदति ॥१९॥
॥ प्रतिज्ञातमुत्तरं चतुर्भिः पद्यैरनुवदति स्वातेः स्पष्टक्रांतिजीवा त्रिभज्यानिघ्नी चित्राभस्फुटद्युज्यपामा स्यात्स्वात्य
ग्रास्फुटापक्रमाशरे चित्राचेत्कल्प्यते कोन्यभंच ॥२०॥ चित्रास्वात्योर्व्यस्तदृग्दृग्दयोर्येतेषां मध्ये पलवाः प्राङ्मता
स्ते चित्रांतः प्राक्स्वातिसंस्थापनोक्तिस्वात्यादिदृग्याग्रादिभिः साधनीया ॥२१॥ चित्रास्पष्टक्रांतिकोटिज्यका घ्नी दिक्को
टिज्यात्रिज्ययाप्ताप्तलब्धे चापं कृत्वा तस्य कोटिज्ययाप्तात्रिज्यानिघ्नी लब्धभापक्रमज्या ॥२२॥ तल्लब्ध्याप्ताभत्रयज्या
विनिघ्नी चित्रास्पष्टक्रांतिजीवा च चापं अक्षांशाः स्फुटे पुरेषु ये पुचित्रास्वातीचेककाले कुजस्तेऽद्वति खे खमध्ये चि
त्राचेत्कल्प्यते अन्यभं स्वाती सूर्ये चेत्कल्प्यते तर्हि कथं प्रकारेण स्वात्ययाभवतीत्यपपतिः पूर्वोक्ता सूर्यिता व्यक्षदृग्दृगो
दयाः वै पुवभागास्तेषां मध्ये अंतरे प्राङ्मतत्वे हेतुमाह चित्रातद्वति खमध्यात्सूर्ये स्य पूर्वतो भवत्वादिति भावः अ
ग्रादिभिः आदिपदाल्लंकुदृग्ज्याशंकुतत्कादीनां संग्रहः भुजदृग्दिग्ज्यासाध्या दिक्कोटिज्या चित्रास्पष्टक्रांतिकोज्य
यागुणिता त्रिज्ययाभक्ता अनंतरं फलस्य धनुः कृत्वा तस्य धनुषः कोटिज्यया चित्रास्पष्टक्रांतिज्यात्रिज्ययागुणिताभक्ता-

तत्रयालब्धिस्तयापूर्वैभाज्योभक्तः फलस्य धनुरक्षांशाः प्रश्नदेशीयाः स्फः अत्रोपपत्तिः स्वातीदिग्ज्यातद्दृष्टदिग्क्षज्यासा
धिता तथाहि चित्रास्पष्टक्रांतिकोटिज्यकाघ्नीदिक्कोटिज्यात्रिज्यापासेतिस्वातीदृग्वृत्तध्रुवयोर्याम्योत्तरांतरांशज्या
पूर्वोपपत्तिसिद्धा तत्कोटिज्या दृग्वृत्तविषुववृत्तत्तद्याम्योत्तरांशज्या इयंदृग्वृत्तविषुववृत्तसंपातद्वयमध्ये
तद्वृत्तयोरंतरस्था अतोनयादृग्वृत्तस्थत्रिज्यासंपातावधिकातदाचित्रास्पष्टक्रांतिज्यातुल्यदृग्वृत्तविषुववृत्तया
म्योत्तरांतरांशज्यया केतिचित्रास्थानात्संपातावधिकदृग्वृत्तज्या इयमेवस्वातीष्टदिग्क्षज्या अनयेष्टदिग्क्षज्य
चित्रास्पष्टक्रांतिज्यातुल्याक्षज्यालभ्यते तदाक्षिप्तिअस्य स्वातीष्टदिग्क्षज्यया त्रिज्यातुल्यया केतिनदृशविषयिण्य
क्षज्येति॥२३॥उत्तरमेतत्पंचभिः पद्यैर्दूषयति इतितत्सकलैः सुगोलविद्भिर्नितरांतुच्छतरंविभावनीयं यतउक्तपदार्थवा
सनायाः सुविचारेनिलभेष्टदिक्फलज्या॥२४॥सिद्धाध्याख्यानपालाष्टुतारास्पष्टक्रांतिज्यासमाक्षज्यकाचेत् लभ्यानहिस्वातिदि
ग्क्षमौर्व्याकास्यात्रिज्यातुल्ययेत्यक्षजीवा॥२५॥सिद्धाचात्रोक्तानुपातस्त्रिमौर्वीइष्टाक्षास्याभावतोनैवयुक्तः स्वातीभूजस्तुत्वतः
प्राक्यास्थेवृत्तेनैवास्यात्यक्षांशानखांकाः॥२६॥खांकाः फलांशानविनापरमाद्दृग्वृत्तयोर्गत्यथवाधुधिस्त्र्यं पूर्वापरांशावत्रिजा

४९

२८२

स्यवृत्तयोगेप्रकल्प्याक्षलवाः स्फुटाः॥२७॥एवंतदासाविषुवस्थितास्यादेतन्नयुक्तस्फुटकापमोक्तेः
तस्मात्संबद्धमिदंत्वदुक्तंमोलस्थितोगाणितपद्धतौचेति इति पूर्वोक्तंयदनुवादात्मकंतन्मतं समग्रैः क
लायुक्तैर्गोलतलतैः नितरामसंतं तुच्छतरं निःसारेऽपिनिकृष्टविचारणीयं अत्रहेतुमुपपादमार्षम
ताभिप्रायंप्रथममाहयतइति यस्माद्धेतोः पूर्वमतोक्तपदार्थानामुपपत्तेस्तत्वविचारलब्धाख्याद्वितीया
या ननुप्रथमा स्वासाइष्टदिग्क्षज्यासिद्धा परिणता अनया स्वातीष्टदिग्क्षज्यया चित्रास्पष्टक्रांतिज्यतुल्याक्षज्यायदिलभ्यातर्हित्रिज्यातुल्यपास्वातीष्टदिग्सन्नाक्षज्यया कास्यात् इत्यक्तानुपातस्य
प्रमाणछयोः साजातारोचित्येनाक्षज्यासिद्धाः वः समुच्चये रातदिष्टदिक्फलज्यया त्रिज्यातुल्याक्षजा
तदाचित्रास्पष्टक्रांतिज्यातुल्याक्षज्यया केत्यनुपातस्तत्प्रमाणछयोरेकजात्यक्षज्यात्वाभावात्प्रमाण
फलयोः संबंधाभावाच्चायुक्तः अतएवअस्तानुयातावयुक्तौ त्रिज्याचित्राक्रांतिज्ययोः संबंधाभा
वाच्च अथमतस्यायुक्तत्वे हेतुमाहअत्रेति प्रतिपादितेमताभिप्राये उक्तः प्रतिपादितोयोक्षज्यान

यनानुपातः॥ युक्तउपपन्नोनस्यात्॥ एवकाराद्नुपातानुपपत्यनवबोधेपीत्यर्थः॥ अतएवानुपात
स्यायुक्तत्वेहेतुमाहत्रिमौर्व्याइति॥ त्रिज्यायाइष्टत्वस्याभावात्॥ इष्ट त्वाभावादित्यर्थः॥ अयंभावः॥ चित्रा
स्वातीयत्रदेशेक्षितिजस्थतत्रस्वासाइष्टदिगक्षज्यात्रिज्यातुल्यत्वेनापेक्षिता॥ अन्यथातदक्षज्यानुपपत्तेः
सानुक्थमप्यद्भावपितुमशक्या॥ नवतितुल्याभिमतदिगक्षभाग्यनांतत्राप्रसिद्धेरिति॥ एतदुपपादयति॥
स्वातीक्षितिजवृत्तस्थत्वात्पूर्वापरारव्येवृत्ते॥ सममंडले॥ नेवस्यादस्मात्कारणात्खांकाः॥ नवतिरिष्टदि
गक्षांशाः॥ नस्फः॥ ननुपूर्वापरवृत्तस्थत्वाभावेपिनवतिपलांशासंभवः॥ कुतइत्यतआहखांकाइति॥ परप्रा
गग्रवृत्तयोगं॥ सममंडलदृग्वृत्तयोरभिन्नतां॥ विना॥ वर्जयित्वा॥ हि॥ असंत्रायं॥ पलांशानवतिर्नस्फः॥ अभे
देखस्वस्तिकाद्विषुववृत्तपर्यंतंदृग्वृत्तेनवत्यक्षभागादर्शनंभेदेनुतदसंभवइतिभावः॥ क्षितिजस्थत्वेपि
नवतिपलांशासंभवोनेत्याशंक्यते॥ अथेति॥ स्वानीसममांडलक्षितिजवृत्तसंपातेप्रकल्प्य॥ क्षितिजवृत्त
स्थत्वेपिसमवृत्तस्थत्वादिष्टदिगक्षांशाउक्तानवत्यन्मिता॥ स्फः॥ वस्तुतस्तत्संपातेस्वास्यधिष्ठानाभावा

त्प्रकल्पेतफलं॥ आशंकांनिरस्यति॥ एवमिति॥ खांकपलांशोत्पादनावश्यकत्वेनस्वास्यास्तत्संपातावस्था
नकल्पनं॥ तदा॥ तर्हि॥ सा॥ स्वाती॥ विषुववृत्तस्थितास्यात्॥ क्षितिजपूर्वापरवृत्तसंपातयोर्विषुववृत्तस्थ
त्वात्॥ ननुतावतापूर्वतरोषानवकाशइत्यतआहएतदिति॥ स्वास्याविषुववृत्तस्थत्वं॥ नयुक्तमुपपन्नं॥ हे
तुमाहस्फुटेति॥ स्वास्याः॥ स्पष्टक्रांतेः॥ प्रसिद्धत्वादिष्टसर्पः॥ तथाचविषुवस्थितत्वेस्वास्याः॥ क्रांतिभाव
प्रसंगेनस्वातिस्पष्टक्रांतिसन्नक्रियाकथनवैयर्थ्यापत्तिरितिभावः॥ दूषणमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ तदे
शेस्वास्याइष्टदिगक्षांशानांनवतित्वासंभवादित्यर्थः॥ यदुक्तं॥ दृग्मक्षांशानयनं॥ गोलस्थितौ॥ गणितपद्धतौ॥
गणितक्रियामार्गे॥ चः॥ समुच्चये॥ असंबद्धं॥ असंस्पृष्टं॥ गोलेनदृग्वृत्तेतः॥ सोपपत्तिकंनासंवादाभावाद्गणि
तक्रियामार्गेणाप्यसिद्धमित्यर्थः॥ यद्वा॥ गणितपद्धतौयदुक्तमिदंगोलस्थितावसंलग्नमेवेत्यर्थः॥ ॥२८॥
॥ ॥ अथात्रानांक्यनिषेधति॥ अथात्मपक्षेनिलभस्यदृग्ज्यास्थानेनुदिग्ज्यालिखनेप्रमादात्॥ चेत्तर्हि
सिद्धंहरिदक्सजीवाग्राघंनिरुक्तंविफलंहिसर्वमिति॥ स्वीपपक्षेचित्रास्वासोरित्यादौ॥ स्वास्यादृग्ज्यास्थानेदि

ग्ज्योलिखनं प्रमादाज्जातं · तथा च ग्ज्योतिपाठेन सर्वमुपपन्नं · तथा हि · अनयादृग्ज्यया चित्रा क्रांतिज्या
तुल्या स्वज्यातदास्वात्स्त्रिज्यातुल्यदृग्ज्यया कैसनुपातस्तदेशोस्वास्याः स्थिति जस्थत्वेन नवति न ता
शसंभवात्समुचितः · तेनांतिमश्लोकेतल्लुप्तमपि स्वत्रदृग्ज्याभक्तेस्पर्थकरणेनैतस्याहकल्पनेन वा न किंचि
दनुपपन्नमिसाशंकसे चेत्तर्हि · इष्टदिगस्वज्यास्वास्यया · आपद्राहादृग्त्रास्वज्योपयुक्ताः पदार्थाः · एतच्च
सर्वं त्वदुक्तं · हि · विफलं · व्यर्थं स्यात् · प्रथम तृतीयपद्ययोर्द्वितीयपद्यत्रादिभिरिसस्यचवैप्यर्थापत्तिरि
तिभावः ॥२७॥ ॥ननु प्रकारस्य युक्तिसिद्धत्वादुपपन्नत्वे शेषवैप्यर्थ्यमक्षांशानयने वाधकं संमाज
नीयं वेत्यतोभिमतप्रकारमेव दूषयति · किंचानुपातः फलितोप्ययुक्तः स्वातीष्टदृग्ज्यापरदृग्ज्ययोर्हि · अ
भिन्नवृत्ताश्रितताप्रसिद्धैकजात्यभावान्नचतत्प्रवृत्तिरिति · किंचे · पूर्वोक्तदूषणानभ्युपगमे · प्रमाणेष्ट
योरेकजातित्वेन फलितउपपन्नोप्यनुपातो युक्तः · अनुपपन्नः · अत्रहेतुमाहनचेति यतस्तदनुपातस्य
प्रवृत्तिरत्रनास्ति · अनुपाताप्रवृत्तेरेतुमाहएक जात्यभावादिति · प्रमाणेष्टयोः स्वास्याइष्टदृग्ज्याप

रमदृग्ज्ययोरेकजात्यभावादित्यर्थः · ननु वदतो व्याघातइत्यतस्तयोरेकजात्यभावे हेतुमाहस्वातीति · हि ·
असंशयं · तयोः प्रमाणेष्टयोः · अभिन्नवृत्ताश्रितताप्रसिद्धा · स्वातीष्टदृग्ज्या चित्रावस्वस्तिकसंव
द्धदृग्वृत्ते · परमदृग्ज्यानुप्रश्नदेशीयस्वस्तिकप्रोतदृग्वृत्तेरेकवृत्ताश्रितत्वस्यद्वयोरभावात्साजात्या
भावइतिभावः ॥३०॥ ॥अथोपसंहारभाजेनकल्पकस्यभ्रममुत्प्रेक्षते · ब्रह्मार्कचंद्रादिमुनीश्वराणांगु
रोर्विरोधादपिबुद्धिमोहः · दृष्टांतएवायमभूत्कुगर्वहेतुर्भ्रमे भास्करपंडितोक्तेइति · ब्रह्मार्कचंद्राः देवाः ·
आदिमुनीश्वराः वसिष्ठादयः एषांविरोधात् · गुरोः स्वाध्यापकस्यविरोधादपिः समुच्चये · महतोविरोधा
द्वा · अत्रापिराहणयार्थकः · अयंपूर्वप्रतिपादितोबुद्धिभ्रमः कुगर्वहेतुर्यस्यतादृशे भ्रमे · भास्करपंडितोक्ते ·
सिद्धांतशिरोमणौ · गर्वाद्रसराभस्यात्यरविश्वासात्प्रमादतश्चापि · मुग्धस्यपिमतिर्मंतकिंमंदोमेस्तथावो
क्तमिसार्थयाभास्कराचार्यैर्निरूपिते · मंदबुद्धिनातद्गर्वसद्भावबोधार्थं · दृष्टांतः · एवकारः निमित्तांतर
वारणाय · प्रभूत · तथाचत्वद्भ्रमायंभास्करार्थाबोधनिमित्तं मंदोपकारकत्वेन पर्यवसन्नइतिभावः ॥

३१॥ ॥अथास्मिन्नानयनेन्यपदार्थविषयकत्वंप्रकल्प्याचिंतसमाधानमाशंकत्रिभिः पद्यैर्निरस्या
ति॥अथोदगाख्यंबलयंकुजंस्यात्तद्देशजंतेनसमीरभस्य॥अभीष्टदिग्जातपलज्यया चेत्कुजोत्थया वैषुव
भूजयोर्हि॥३२ चित्राक्षुटक्रांतिगुणान्मिताया दृग्ज्यकातर्हिकुजस्थयाका॥ज्यया त्रिभज्यासमयेवभ
स्मात्त्रैराशिकाल्लंबगुणाः प्रसिद्ध्येत्॥३३॥ यतोंतरंस्यात्सरमंतयोर्हिलंबांशतुल्यंचततोस्यपाठः॥ प्रमा
दतोलंबपदत्वयैवंसमुच्यतेचेदुरुतात्रदोषइति॥ चित्रारूपरवस्वस्तिकप्रोतस्वातीरूपार्कसंबद्धं॥ दृग्वृत्तं
यतस्तद्देशजंप्रश्नदेशीयांक्षितिजवृत्तंस्यात्॥ द्वयोरेकवृत्तस्थत्वात्॥ तेनकारणेन॥ स्वातीनक्षत्रस्याभिम
तदिगुत्पन्नाक्षांशानांक्षितिजस्थानांज्यया क्षितिजवृत्तसंबंधिन्या॥ विषुववृत्तक्षितिजवृत्तयोः॥ हि॥ निश्चय
येन॥ भेदज्यका॥ भेदांतरंयाम्योत्तरं॥ चित्रारूपरवस्वस्तिकसंबंधियाम्योत्तरवृत्तस्थंतस्यांशात्मकस्यज्या॥ तस्मा
नमाहचित्रेति॥ चित्रायाः स्पष्टक्रांतिज्यापरिमिता॥ तस्यास्तद्रूपत्वात्॥ लभ्यास्यात्तर्हि॥ क्षितिजस्थया॥ ज्य
या॥ विषुवक्षितिजवृत्तसंपातात्क्षितिजवृत्तचतुर्थांशभागसंबंधिन्या॥ त्रिज्यातुल्ययासर्पः कालभ्यास्या

४८५

२८५

त्॥ एवंउक्तोल्लेखरूपादनुपातात्॥ अस्मात्॥ तल्लब्धासाभत्रयज्याविनिघ्नीचित्रास्पष्टक्रांतिजीवेतिगणि
तक्रियानिबंधरूपात्॥ प्रश्नदेशीयालंबांशज्यासूक्ष्मत्वेनसिद्ध्येत्॥ कुतइत्यतोहेतुमाहय तइति॥ तयोः॥
विषुववृत्तक्षितिजवृत्तयोः॥ अंतरं॥ याम्योत्तरसूत्रं॥ संपातस्थानातिरिक्तस्थानसंबंधि॥ परमं॥ उत्कृष्टं॥ लंबा
शसयानं॥ हि॥ निश्चयेन॥ स्यात्॥ गोलस्थितिसिद्धमित्यर्थः॥ उपसंहरति॥ ततइति॥ यतउक्तलंबसाधनेनिष्पन्ने॥
ततोहेतोः॥ लंबपदे॥ पद्यलंबेसक्षरस्थानेप्रक्षेपसक्षरपाठः प्रमादात्॥ दुष्टदोषादित्यर्थः॥ तथाचलंबांशाः स्फ
रिस्फुटासर्वेसमंजसमितिभावः॥ आशंकासुपसंहरति॥ त्वयेति॥ कल्पकेन॥ एवं॥ पूर्वप्रतितं॥ सम्यक्प्रकारेणो
च्यतेचेदिति॥ इमामाशंकांनिरस्यति॥ गुरुतेति॥ अत्र॥ अस्मिन्समाधानेगुरुतागौरवंदोषः॥ अयंभावः॥ स्वातीष्ट
दिगक्षांशज्यासाधनार्थंचित्रास्पष्टक्रांतिकोटिज्यकाघ्नीदिक्त्रिज्ययाप्रेक्षणेनयाभ्रवदृग्वृत्तरूपक्षितिजयोर्या
म्योत्तरांतरांशज्यासाधितावस्याएवप्रश्नदेशीयाक्षज्यारूपत्वेनगोलदर्शनात्तज्ज्ञापकोदृलंबांशत्वेनसिद्धेरधि
कक्रिययालंबांशसाधनंगौरवंसिद्धसाधनंव्यर्थंच॥ अक्षांशाप्रश्नस्योत्तरमक्षांशज्ञानावधिकंसमंजसं॥ ना

धिकक्रियया लंबांशासाधनं वैष्यधिकरणपात्तं त्वल्पकस्याभिज्ञसभायामुपहासास्पदं समुचितमिति ॥२४॥
॥ ॥एतदभिप्रायिकमेव गौरवं हेतुं स्फुटयन्पूर्वोक्तं मोहं दूषयति· चित्रास्पष्टक्रांतिकोटिज्यकाधीसादावर्द्धस्यां
शजीवाप्रसिद्धेः तस्माल्लंबोक्तेरनौचित्यं तस्त्वां मोहपूर्वोऽप्याश्रितोयं मदुक्त इति· अर्द्धं भवदुक्तपक्षार्द्धं प्रस्तां
शज्यायाः सूक्ष्मत्वेन फलितत्वादित्यर्थः· अथ गोलसंज्ञायास्यदमिदमिति मंदानां समाजे नियंतृत्वाभावाद्गा
ढ्दसिद्धत्वं दुक्तेवगणितयुक्त्या संज्ञायो निराक्रियते· तथाहि· पूर्वलब्धिकोटिज्याभक्तस्त्रिज्याचित्रास्पष्टक्रां
तिज्ययोर्घातः स्वातीष्टदिग्लग्नज्यायाः स्वरूपं· अनेन तल्लब्धिरूपेण भक्तः पूर्वभाज्यो लंबज्यायाः स्वरूपं चेति त्व
दुक्तिसिद्धं· तत्र लंबज्यास्वरूपसिद्धहरस्य स्पष्टदिग्लग्नज्यात्वात्तस्य च सप्तदशतया छेदलवं च परिवर्त्य हरस्य सनेन पू
र्वभाज्यो हरस्तेन भक्तः पूर्वभाज्यो रूपं सिद्धं· तेन पूर्वलब्धिकोटिज्यायाः गुणानविकाराभावात्पूर्वलब्धिकोटिज्यैव
लंबज्या· तत्कोटिज्या पूर्वलब्धिरूपार्थसिद्धा लग्नज्येति मंदैरपि सुखेन ज्ञातुं शक्यमिति· अप्याचितसमाधानाप्या
त्तमोहागुरुताविलक्षणदोषेणापुनर्वज्रलेपायितदृक्पक्षसंहारेति· तस्मादिति· पूर्वलब्धेरक्षज्यात्वादग्रे लंबां

४८६

२८६

शकथनस्यैवोचितत्वाभावाद्गौरवं दोषो दूरस्थितयं प्रतिपादितो मोहो भ्रमः· अपूर्वो· नवीनः· मदुक्तः· सिद्धांत
सार्वभौमकर्त्रोक्त इत्यर्थः· त्वां· आश्रितः· अपि शब्दो विरोधाभासाय· यः पूर्वः सम्प्राश्रितोयं तु न तथा तथा आश्रि
त इति चित्रं· तथा वृतछायोलग्न इति भावः· यत्तु प्रकारकल्पकस्यैव समाधानं· त्रिज्यया प्रेतपंतं प्रश्नोत्तरीभूता
क्षज्या· अथ पस्तादिलंबज्या शरोक्तिविशेषणेछयालंबांशा इति तदभियुक्तानां मनसि सर्वं निर्णयप्रकारो क्षज्या
स्पात्तदंशाः स्फुरिति वेति पदानुक्त्या स्वेच्छयालंबज्यासाधनं लंबज्यां विनानकृतमित्यादिमलेन यथाभासते तत्र
तत्रवनिः पक्षपाताः प्रष्टव्याः· वक्तृतस्त्रिज्यया प्राप्तपस्यास्मिन्भागे चापं· अक्षांशाः स्फुरित्यादि पूर्वोक्तपाठे
नलब्धेरित्यादिपांतस्याधिकस्य त्यागेन च सर्वं समंजसमिति गर्वांधबुद्धिना कथं द्रष्टुं शक्यं समाधानमित्यलं तत्व
विचारायग्रहेण ॥२५॥ ॥अथ प्रश्नांतरमाह ज्ञातास्तांशात्पत्तनादिष्टदेशो ज्ञातास्तांशो योजनैर्यः स्थितस्तैः· आत्म
स्थानादिष्टदेशस्य काष्ठां ब्रूते योसौ गोलल्पकः स्यादिति· अवगतास्तांशादात्मदेशात्तमारभ्य इष्टदेशोप्यवगता
स्तांशो यैर्योजनैरंतरालस्थैः स्थितो वक्तृतो यैर्योजनैः· आत्मस्थानादिष्टदेशसंबंधिनीं दिशमानयनेन योग

णकोवदति॰ प्रसौगणकोगोलवित्सुकल्पकः स्यात्॥३६॥ ॥॰ अस्योत्तरंतदुपपत्तिंचतदुदाहरणप्रतिज्ञांचे
तिपद्यत्रयेणाह॰ इष्टस्थानाक्षांशाजीवाविनिघ्नीस्वस्थानीयाक्षश्रुतिः सौम्यदिक्का॰ स्वाक्षछायायोजनांशाश्छ
कोटिज्याघातोयंदक्षिणाभूमिपादात्॥३७॥ न्यूनेपसारधिकउत्तराच्चास्तयोरभिन्नान्यदिशोः क्रमेण॰ यो
गांतरंत्रिज्यकयाहतंहृत्सूर्यैर्हृतंयोजनबाहुमौर्व्या॥३८॥ तच्चापतुल्याहरिदंशकाः स्युः संस्कारदिक्काइहवा
सनापि॰ विलोमशीतांशुगमाप्यवच्मिदृष्टांतमत्राह्नसुबोधनार्थमिति॰ इष्टस्थानसंबंधिन्याक्षभागज्यथागु
णितात्मस्थानीयपलश्रुतिः॰ उत्तरदिक्कास्यात्॰ आत्मस्थानपलभायोजनभागोत्पन्नकोटिज्ययोर्वधः॰ अ
यं॰ घातः॰ भूपरिधिचतुर्थांशात्॰ अपसारयोजनेल्पेसतिदक्षिणादिक्कोभवति॰ अधिकेतूत्तरदिक्कः स्यात्॰
तयोः पूर्वोक्तघातयोरेकान्यदिशोः क्रमेणयोगांत रान्यतरमभीष्टंकार्यं॰ तत॰ त्रिज्ययागुणितंद्वादशभि
र्भक्तंफलंयोजनांशानांभुजज्ययाभक्तंतस्यफलस्यधनुरंशोः समानादिगंशाइष्टस्थानस्यात्मस्थानात्सं
स्कारदिक्संबंधिनोभवंति॰ इहास्मिन्नानयने॰ उपपत्तिः॰ अपिः समुच्चये॰ पूर्वोक्ताक्षांशानयनोपपत्ति ४८

वस्तविधिनासुगमा॰ तथाहि॰ भुजसाधनार्थमग्रांशकुतलेसाध्ये॰ तत्रेष्टस्थानाक्षांशानामिष्टस्थानक्रांत्य
प्रतिपादनादिष्टाक्षज्याक्रांतिजात्वेनपर्यवसन्ना॰ अतोद्वादशकोटयात्मस्थानीयाक्षकर्णाः कर्णस्तदेष्ट
स्थानीयाक्षज्यारूपक्रांतिज्याकोटिकः कर्णाइत्यग्रेष्टस्थानस्यजंबूद्वीपांतर्गतत्वादुत्तराद्वादशकोटयात्म
स्थानीयपलभाभुजोलभ्यतेतदायोजनभागकोटिज्यातुल्येष्टस्थानीयशंकुकोयेकइत्यनुपातेनशंकुतल
पूर्ववद्भूपरिधिचतुर्थांशात्पयोजनेषुदक्षिणमधिकेधःस्थत्वादुत्तरं॰ तयोरेकदिग्यन्यदिशोश्चोक्तक्रमेण
योगांतरंभुजः॰ तत्रलाघवादुभयत्रद्वादशभक्तयोः पूर्वघातरूपभाज्ययोर्योगांतरंद्वादशभक्तंकृतं॰ ततो
योजनांशाभुजज्ययेष्टस्थानदृग्ज्ययाभ्रक्ताभुजस्तदात्रिज्याकर्णोकेतिफलंदिग्ज्यातस्याधनुर्दिगंशाभुजदि
क्काइतिसंस्कारदिक्काः॰ भुजस्यसंस्काररूपत्वादिति॰ ननुभूगोलस्थानानामनेकत्वादेतदुदाहरणमंतरेणास
बुद्धीनांदुरवबोधमिसतत्राह॰ अथेति॰ उपपत्तानिर्णीतार्थेप्यनंतरं॰ अत्रानयनविषये॰ अज्ञानां॰ उ
क्तेनैकवारमबुद्धानांसुष्ठुद्वितीयवारमेवतद्बोधनिमित्तं॰ दृष्टांतमुदाहरणप्रश्नंवदामि॰ तदुत्तरार्थंगणि

तन्क्रियावश्यकतयाबोधः सहजएवेतिभावः॥३७॥ ॥प्रतिज्ञातंपद्याभ्यामाह पादोनांगमितास्मभाद्रर
पुरात्कश्चिन्मुनीशोबहिर्यातः सांगपल्लभभार्गलपुरीतांराजधानींश्रितः॥ भूभद्राजशिरःकिरीटगमहा
रत्नप्रभामिश्रितांघ्रिगुष्ठस्थनखेंदुरश्मिमनघंतंशाहजाहाभिधं॥५०॥ईशंप्राप्यसमागतांनिजसुखेनी
त्वाननोसोपुनःकाशींगंतुमनाःस्वसंभ्रमवशादज्ञातनद्दिक्स्वयं॥ साद्वौसाद्विसुयोजनांतरतयावाराणा
सींकांदिशंयातांसम्यगपृच्छदेवसुजनांस्वंतांसखेकीर्तयेति॥ चरणोनाः षट्॥ चतुर्थांशोनषट्माणाप
लभायत्र॥ रूपस्यैवचतुर्थांशोत्रबोध्योनतुषष्ठांशः॥ एतादृशाद्भुतस्यमहादेवस्यनगरात्काश्याः सकाशामु
नीश्वरोबहिर्देशांतरंयातोगतः॥ मुनीश्वरस्यकाशीतोबहिर्गमनमानंदकाननादतिविरुद्धमतः कश्चित्॥
मायाजालनियंत्रितस्तत्वज्ञानाभावाद्धर्मोक्षाशक्तः पुरुषइत्यर्थः॥ स्वस्यानुपस्थितिबोधार्थंवापरोक्षा
क्तिः तथाचपद्यं॥ विक्रमार्कशकयातसमायांनंदवाजिनृपतिप्रमितायां॥६७॥ माघकृष्णहरिवासररात्रौ
प्रस्थितःशिवपुरान्मुनिराजइति॥ समुनीश्वराख्यःप्रसिद्धः॥ षड्माणाप्रलभायस्यामेतादृशीभार्गलाख्यपु

४८८

२८६

री॥ यस्यांवसतोऽन्यत्रगमनेछायाअनुत्पत्तिरूपार्गलाभवत्यतोर्गलपुरीमितिहेतुगर्भं॥ कुतइत्यतआह रा
जधानीमिति॥ सार्वभौमाश्रितत्वयासर्ववस्तूनामनायासभोगसंभवादितिभावः॥ नन्वेतादृशस्यापिबद्धःसं
तीसतआहनामिति॥ अनिर्वचनीयां॥ भूमर्मध्यदेशालंकारभूतामतएवसार्वभौमेणानिरंतरमाश्रि
तांयथेंद्रेणामरावतीमित्यर्थः॥ श्रितः॥ आश्रितः॥ तं॥ वक्ष्यमाणमहिमानं॥ शाहजाहांसंज्ञंपारसीकंसार्व
भौमं॥ अनघं॥ यथोक्तराजनीत्यापृथ्वीपालयंतमित्यर्थः॥ सार्वभौमत्वहेतुमाहभूभृदित्यादि॥ भूम्यकदेशस्वा
मिनोयेराजानस्तेषांशिरस्सुस्थिताःयेकिरीटामुकुटास्तेषुगतानिस्थितानियानिहीरकमाणिक्यादी
नि॥ तेषांप्रभाभिःकांतिभिर्मिश्रिताःशबलिताःएकीभावापन्नाइत्यर्थः॥ अंघ्रिश्चरणास्तस्यांगुष्ठस्तत्रस्थि
तंनखंतदेवेंदुरर्द्धाकारश्चंद्रस्तस्यरश्मयःकिरणायस्यैतादृशंस्वामिनंप्राप्यनिजस्यात्मनःसुखैःसुखा
भासैः॥ संसारस्यदुःखमूलकत्वात्॥ समागतां॥ वर्षाणांसमूहनीत्वा॥ अतिक्रम्यचान्नानुसंधयः॥ त
तोनंतरं॥ सुखपदार्थानां॥ सर्वदास्थिरत्वाभावात्संसारसुखस्यपरिणतिविरसत्वेनज्ञानादनंतरमि

स्पर्धः॰ असौ संसारवैराग्यतांस्वनामानुकूलं किमपि सम्यङ्नयानाचरितमिति पश्चात्तापं च प्राप्तः
पुनर्द्वितीयवारं दर्शनार्थं काशीप्रति गंतुं मनो यस्यासौ गंतुमनागमनोत्सुकः॰ अहं काश्यां गमि
ष्यामि तत्रैव निवसाम्यहं इति ब्रुवाणः सन्नतं काशीवासफलं लभेदिति क्तेः॰ स्वस्य सम्यक्प्रकारेण
भ्रमोज्ज्ञानं स्वस्य गमनरूपमहोत्सवसंजातानंदाविर्भावो वातदनुरोधात्॰ अज्ञाताकाशीसंबंधिन्यर्ग
लावधिकादिग्धनासौ स्वयमद्वारकः सार्द्धः रूपार्द्धसहिताः॰ ये पंचचत्वारिंशन्मितानि यानि सुष्ठु परि
भाषयांगणितानि योजनानि तदंतरत्वेन वाराणसीशंभुपुरी॰ अर्गलपुरात्कतम्यां दिशं प्रतिगतां प्राप्तां स्थि
तां सुजनान् धर्मपरान् एवकारादुर्जनानामुपहासाधर्मकारणानि रासः॰ सम्यक् विनयपूर्वकं अ
पृच्छत् एषवान् तां वाराणसीं दिग्भेदकतमदिशिस्थितां हे सखे मित्र त्वं कीर्तय कथय तन्नामोच्चारण
देवत्वमपि कृतार्थो भवसीति भावः॥५९॥ ॥ननु विरक्तः सन्नतुमनाश्चेन्मोक्षप्राप्त्यर्थं तत्र अयोध्यामपुरा
मायाकाशीकांचीत्यवंतिका पुरीद्वारावतीचैव सप्तैता मोक्षदायकाः इत्यत्र सप्तपुरीणां साधारणतया मोक्ष

४८९

दायकत्वनिर्णये लाघवान्निकटस्थमयोध्यायामेव गमनोत्सुकत्वमुचितं यदि वासौ पूर्वपूर्वप्राशस्त्ये योध्याया
मेव गमनं युक्तं उत्तरोत्तरप्राशस्त्ये तु द्वारावत्यामेव गंतुमनाः समुचितः॰ यदि स्वजन्मभूमित्वेन स्वजनसमा
गमादिपूर्वानुभूतसुखलाभार्थं तर्हि वैराग्याभावात्संसारधर्माश्रयतया पापार्जनेन कैकटसमेव सा वारा
णसी स्यात्॰ अशनं वसनं वासो येषां काश्यां ममार्गतः॰ कैकटेन समा काशी गंगाप्यंगारवाहिनी स्फुटं रिस्त
तः सर्वपुरीभ्यस्तस्याः उत्कर्षमाह॰ यस्यां मनोजारिरयं करोति देहांतकाले वृषभाधिरूढः॰ स्वयं समागत्य जनं
हिकाणां सुतारकब्रह्मपरापदेशमिति यस्यां वाराणस्यां॰ अयं भूतानुग्राहकः॰ काशीनाथः॰ मनोजारिः॰ म
दनांतकः॰ मनोजातानां वासनाविशेषाणां तत्संपादनतपातन्त्राशकारित्वेन सुहृत्तः करणजंतूनां करोतीत्य
भिमतार्थवासनानाशकः॰ विनावासनानां मोक्षाधिकारत्वानुपपत्तेः॰ देहनाशसमये॰ वृषभाधिरूढः॰ बली
वर्दोपविष्टः॰ यद्वा॰ वृषो धर्मस्तस्य भयादिस्या॰ अधिरूढ आक्रांतः॰ धर्मस्वरूपयुक्तः सन्नित्यर्थः॰ अमपाय
पोक्तस्वरूपस्य यस्य समीपागमनेजंतूनां भयसंभवात्सावधानतया पदेशाश्रवणात्तदुपदेशस्य व्यर्थत्वा

पत्तेः जनं प्राणिनं प्रति स्वयमात्मनाऽद्वारेणोत्पर्थः सम्पक्प्रकारेणागत्य हि निश्चयेन कर्णे दक्षिणा
श्रवणेंद्रिये सुष्ठुतारकं संसारार्णवतरणकारणं यद्ध्यानं ईश्वरस्य परं मंत्रात्मकमामितितस्यापदेशं
करोति अनंतरं तत्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिरेव जंतोः स्यात् तथा च विनातत्वज्ञानं मोक्षासंभव इति शास्त्रे नि
र्णीतत्वात्तत्तत्वज्ञानं काश्यामेवोपदेशेन भवति अत्रैव जंतोः प्राणेषु क्रममाणेषु रुद्रतारकं ब्रह्म प्रा
वष्ट इति श्रुतेः तेन सर्वकर्मणां भोगाभावेपि नाशाग्निर्मुक्तकर्मबंधस्य जंतोर्मोक्षो भवत्येव अन्य
पुरीषु देहांतकाले तत्वज्ञानोपदेशाश्रवणात्कर्मबंधनाशासंभवान्मोक्षानधिगम इति निर्णीतत्वात्स्व
पुर्योवचनानुरोधात्काशीप्राप्तिद्वारा मोक्षकारणीभूताः परंपरया नकाशीवत्साक्षादंतरावकाशी प्रा
प्तिकराणि षडिति भिः। पूर्ववचनमध्यनायकवन्मुख्यत्वेन काश्याः संनिवेशाश्च संगच्छते इति भावः॥
५२॥ ॥अथ सार्वभौममहिमानमाह प्रतीपविषयाशापासनरवाहिनीतीरमासभूमिकरतारिस्वा
गमविशंक ईश्वपक्तिः पयोनिधिजमादिलावलिरिगीशापक्षाहतेर्बलाद्दलखमग्रहीत्प्रवरशाहजोहा

DR BHAU DAJI MEMORIAL

नृप इति पद्यनिर्माणकाले आशयस्यानिर्मितत्वाद्व्याख्याने तत्पद्यार्थस्याभिप्रायानभिज्ञतावुधाना
मपि स्याद्व्याख्याने च पूर्वकुत्रापि व्याख्यानाकरणात्परस्परविरोधापत्तिरित्यतस्तद्व्याख्यानं सहेतुकं प्र
तिजानीते इदं पद्यं दुरूहार्थत्वान्मयैव व्याख्यायते इति इदं प्रतीपेत्यादि कठिनार्थत्वात् मया पद्यक
र्त्रा एवकारादन्यनिरासः भावानबोधादित्यर्थः स्पष्टमन्यत्॥ ॥तत्र काश्यफलकर्षानंतरमस्य पद्यस्या
संगतत्वात्संगतिं निरूपयति तं शाहजाहाभिधमिति पूर्वोक्तं कमित्याशंकामुत्तरकृतिकर्तृत्वेन शाहजो
हं वर्णयन्नुत्तरयतीति यद्यपि प्रथमश्लोकानंतरमेतदवसरस्तथापि काश्यफलकर्षस्याभ्यर्हितत्वेन तन्निरूपणो
नप्रतिबद्धतदंतं निरूपयितुमुचितमिति भावः॥ ॥व्याख्यानार्थं पद्यं प्रतीकत्वेनानुरति प्रतीपेनीति प
द्यस्य पूर्वलिखितत्वादिति भावः॥ ॥पद्यार्थं विवृणोति सोनेकशत्रुपराजयकर्ता प्रसिद्धः प्रवरशा
हजाहानृपः प्रकर्षेणावरः श्रेष्ठः सार्वभौमत्वात् शाहजोहाभिधो नरपतिः बलात् स्वशौर्यात् ब
लरतं बलस्वामिधरेशं अग्रहीत् शत्रुतो गृहीतवान् सकृत्सपेक्षायां प्रसिद्धत्वं विवृणोति प्रती

पेति॰ पत्तदोर्निससंबंधाद्यः सार्वभौमः प्रतीपविषयाशाया॰ शत्रूणां देशास्यग्रहणोक्तया॰ नरवाहि
नीतीरं नरसेनास॰ प्रास॰ अमुवास॰ अत्र ज्योतिः शास्त्रकथितांकसंकेतेन प्रतीपविषयाशाया स
नेसनेन यवनमार्गप्रवर्त्तकस्यापगंबरस्य शाकः सनाख्योत्तर्गतवर्त्तमानवर्षं आविर्भवति॰ यथा॰ प्र
या॰ प्रतीपाः षट्॰ विषयाबाणेंद्रियाणि पंच॰ प्राशारिक॰ दशः एवमंकानां वामतागत्यापहंचाशादु
त्तरं सहस्रं सनोबलखग्रहणकालिकाभिव्यक्तः॰ तीरमासे सत्र स्थिरराशिरविसंक्रमणं रूपतत्संके
तितसूर्यतहवीलसंबंधेन द्वादशसौरमासाः फरवर्षाद्यस्तत्संकेतेन प्रसिद्धास्तेषु चतुर्थो मासस्तीरा
ख्यस्तात्कालिक इति॰ ननु बलखदेशग्रहणकार्यं कार्यसाधारण्यान्नाद्भुतमित्यतोन्यपाविशेषणक
थनछलेन तद्ग्रहणस्याद्भुतत्वं व्यंजयति॰ भूमिकरतारिखागमविरांक इति॰ भूमिरूपायः करादंडस्तस्य
भावस्तत्साकल्यं॰ करता॰ तया॰ अरीणां॰ शत्रूणां॰ खागमः॰ खे॰ आकाशे॰ आरामंता द्रुमः॰ गमनं॰
रिपूणामरणमित्यर्थः॰ तेन॰ विरांकः॰ विगतचिंतः॰ अन्यकार्यसंपादनेप्ययं सार्वभौमो निश्चितो न

जातएतत्कार्येणानुनिश्चिंत इति बलखग्रहणकार्यमद्भुतमेवेति भावः॰ अत्र भूमिकरतारिखेत्यनेन
तीरमासस्यैकविंशतिमितं दिनं तात्कालिकं॰ यवनमते मासादितो दिनसंख्यानां तारिखाभिधानत्वा
त्॰ अत एव ईज्यपतिः॰ ईज्यो ग्रहो कांतिर्यस्य॰ महापराक्रमाधिष्ठानत्वात्॰ ईज्यस्थितिर्बृहस्पतेर्वारस्तात्
कालिकः॰ ननु पूर्वं सार्वभौमेभ्यस्यनाधिक्यमेकं तत्कार्यस्य महाद्भुतत्वं अवणादित्यतो बलविशेष
णकथनमाजेनास्याधिक्यमाह पषानिधिजमादिलावलिदिगीशपक्षाहतेरिति॰ पषानिधेः क्षीरसमु
द्राज्जातानि यानि मादीनि॰ लक्ष्मादीनि चतुर्दश रत्नानि तानि लांसनुगच्छंति॰ गच्छंतीत्यर्थः॰ एतादृशा॰
ये देवास्तेषामावलोपंक्तयः॰ परिगीशा॰ अष्टादिक्पालाः इंद्रादयस्तेषां पक्षस्याभिमतस्याहतिर्बाधा॰ य
स्मादेतादृशाद्बलादित्यर्थः॰ तथा चैतादृशबलेन पूर्वसार्वभौमेभ्यस्याधिकत्वं सिद्धमिति भावः॰ अत्र
जमादिलावलिदिगीशपक्षाहत्यनेन पारसीकाभिमतचंद्रदर्शनावधिकद्वादशचांद्रमासामोहरमा
द्यस्तेषु पंचमो मासो जमादिलावल्याख्यस्तात्कालिकस्तस्याष्टाविंशतिमं दिनं तात्कालिकं॰ दिगीशा

संकेतेनाष्टौ दिक्पालानां तन्मितत्वात् पक्षसंकेतेन द्वौ मासस्य पक्षद्वयात्मकत्वात् पेगंबरसनोपि चांद्रद्वा
दशमासैर्माहरमाघेरकंचांद्रवर्षमित्येषां संख्ययेतीति स्पष्टमेतत् एतत्पर्यंतर्गतकालभेदस्य बोधार्थस्य
स्पष्टार्थमम पद्यं रामाभ्राद्रिधरान्मितशकनृपस्याद्गतेराज्यतः पूर्वश्रावणमास्यमागुरुदिनेषाष्टूराशास
ने। सोरान्नीरगमूर्छनोत्मितदिने श्रीराहजोहान्पेश्चांद्रासिंदुदिनेजुमादिलवलबलंबलाद्ग्रहीतः॥ १॥
५३॥ ॥प्रस्तुतदृष्टांतेर्गलपुराद्वाराणसीकियद्भागैर्दक्षिणतइतिज्ञानार्थमिष्टस्थानास्तांराजावेत्या
दिपूर्वोक्तसूत्रस्योदाहरणं प्रदर्श्यते कात्यामसभा पा५५ अक्षकर्णाः १३।१०।५० अक्षज्या २३।१७।२५
अनयोर्गलपुराक्षकर्णौ १३।२५ गुणितौ गलपुराक्षभयाद्भक्तउत्तरदिक्फलं १११७।५५।१७ भूपरिधिः ५०२६
।१०।५० योजनानि ५५।३० राशाः ३।१५।३२ योजनकोटयंशाः २६।५५।२२ एषांज्या १९०।५१। चस्वाक्षछायेत्यादिघातो
दक्षिणाः ११५५।६।५२ उत्तरदक्षिणयोरंतरं २६।११।३१ त्रिज्यया १७१ गुणितं ५००२।३७।५१। द्वादशभक्तं ५१६।५३
१२ योजन ५५।३० भुजांशाज्यया १०।५१।२२ भक्तं ३२।२३।५६ अस्य धनुर्दिगंशा दक्षिणाः ११।३५।५७ तस्माद्गलपु

४९२

पुराद्वाराणसीपूर्वतएवास्ति अष्टदिगभिप्रायेणोक्तदिक्संबंध्यंशानां पंचचत्वारिंशान्मितत्वात् एषां दिगंशा
नां सुखार्थं वक्ष्यमाणयोजनज्ञापकसूत्रेण योजनान्यानीयंते अव्यक्तः ०।२५।२ व्यक्तः १२६।१७।१३ आद्यः १६
५।४५।१५। अन्यः ७५।५६।३२ अपवर्तिताद्य १५२०।१।५ स्तथान्यश्च ६५।३०।५६ अस्य वर्गः ५१६।१।५३।५५ मूलं
७५।२२।५३ योजनभुजज्या १०।५१।५२ योजनांशाः ३।१५।३७ योजनानि ५५।३१।३५॥ ॥प्रश्नांतरमाह ज्ञाता
क्षांशात्तत्तनादिष्टदेशो ज्ञातास्तांशो ज्ञातदिग्योजनैः कैः स्यादेतद्यो वेत्ति तं ज्ञानराजं ज्योतिर्विद्यासोदरं हि म
न्ये इति ज्ञाताक्षांशायस्तत्तस्मात्तीयादेशादभिमतदेशो वगतास्तांशो वगतदिग्नेदः कैः कियन्मितैर्योज
नैरंतरितः स्यात् एतत् योजनानां संख्याप्रमाणं योगणकः स्वकल्पनया जानाति तं गणकं ज्योतिर्विद्याविचार
क्षमं ज्ञानराजं जानन्नणभायमानं सिद्धांतसुंदरकारं अहं मन्ये तथा चैतत्प्रश्नोत्तरं ज्ञानराजदैवज्ञेन सि
द्धांतसुंदरे उक्तमिति भावः॥ ५५॥ ॥अस्योत्तरं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तान्येवैकव्यक्तौ साधयन्नाह दिग्ज्या
कैर्भीस्वाक्षभात्रिज्यकाभ्यां भक्ताव्यक्तः स्यादथव्यक्तसंज्ञः इष्टस्थानाक्षज्यकास्वाक्षकर्णगुणा स्वाक्षछाय

पासंस्तास्यादिति॰ आत्मस्थानादिष्टदेशोयस्मिन्दिग्देशेस्यात्तद्दिगनुरोधेनपूर्वादिदिशामंशास्तेषांभुजज्या
दिग्ज्या॰ द्वादशाभिर्भुक्तिता॰ आत्मस्थानीयपलभात्रिज्याभ्यां॰ तयोर्घातेनभक्ता॰ फलमव्यक्तः स्यात्॰ अनं
तरं॰ इष्टस्थानीयाक्षज्याआत्मस्थानीयपलकर्णेनगुणानीया॰ आत्मस्थानीयलभयाभक्ताफलंव्यक्तसं
ज्ञः स्यात्॥४५॥ ॥अभ्यामुत्तरंपद्यत्रयेणाह॰ व्यक्तत्रिज्यावर्गयोरंतरालमाधोव्यक्ताव्यक्तघातान्यसंज्ञः
एतावव्यक्तोत्थवर्गद्वियोगभक्तावाधाद्यस्यवर्गेणयुक्तात्॥४६॥व्यक्तत्रिज्याल्पेन्यपान्यस्यवर्गादाधोनाध
न्मूलमन्याधिकंचेत्॰ हीनंयुक्तंतेनयाप्योत्तरांशान्यानंचेत्तपक्षहीनः परस्तु॥४७॥सौम्यभागेदृग्यमतद्धनु
र्यद्भागाधंस्याद्भूमिवृत्तस्थितेस्तत्॰ अक्षोत्थैर्भैर्योजनैः खांगरामभक्तंलब्धंयोजनान्यंतराल इति॰ व्यक्तत्रि
ज्ययोर्यावर्गांतयोरंतरमाधः स्यात्॰ व्यक्ताव्यक्तयोर्वधान्यसंज्ञः स्यात्॰ एतावाधान्यौ॰ अव्यक्तस्यवर्गेणो
क्तयुक्तेनभक्तौ॰ फलक्रमेणाधाभ्यावेव॰ व्यक्तत्रिज्यातोल्पेसति॰ अन्यस्यवर्गेणयुक्तादाधान्मूलं॰ अन्यथा॰
व्यक्तत्रिज्यातोधिकेसति॰ अन्यस्यवर्गात्॰ आधेनहीनात्॰ मूलंग्राह्यं॰ यत्॰ मूलं॰ यद्यन्यतोधिकंतर्हि दक्षि

४९३

णोत्तरस्थितेदिगंशोसतिक्रमेण॰ तेनान्येनहीनंयुतंमूलंकार्यमित्यर्थः॰ अन्यतोल्पंचेन्मूलंतर्हि उत्तरेदिगंशोस
तितेनमूलेनयुतोनोन्यो॰ दृग्यं॰ द्विविधंस्यात्॰ दक्षिणभागमूलस्यान्यतोल्पस्यासंभवइतिनक्षतिः॰ एतस्यसि
द्धस्यपदंग्राह्यंधनुः स्यात्तत्॰ भूमिगोलपरिधिस्थितेर्योजनैर्निरक्षदेशीयैः॰ स्पष्टभूपरिधिनिरासार्थमे
तद्धनुक्तंगुणितं॰ षष्ट्यधिकशतत्रयेणभक्तं॰ फलं॰ आत्मेष्टस्थानयोरभ्यंतरालेयोजनानिस्फुटानि॥५८॥
॥ ॥ननुप्रश्नपद्यसिद्धांतसुंदरेज्ञानराजदैवज्ञैरुत्तरमुक्तमितिसूचितं॰ तत्कथंदिग्भ्रोवीरविसंगणात्रि
भगुणस्वाक्षघ्नतिभ्यांहृद्व्यक्तोग्रार्कहृतिः फलघ्नतिहृताव्यक्तोयमध्योभवेत्॰ व्यक्ताव्यक्तयमाहतिः शशिपु
त्रस्याव्यक्तवर्गस्यपन्मूलंहारहृतीरितोहरहृतामध्याहितः स्यात्फलं॥७॥व्यक्तभासदलोत्थवर्गविवरंयोज्यं
फलेवर्गितेव्यक्तेभासदलोत्थकेधिकतरेकार्योवियोगस्तयोः॰ तन्मूलंफलयुग्वियुग्घरहृतंसौम्यंत्ययोर्दृग्ज
कातच्चापांशाहृताचतुर्दशमितिः स्पर्शोजनान्यंतरं॥२॥अज्ञातपत्तनपलज्यकयाविभिन्नोविज्ञातपत्तन
पलक्रांतिरर्कभक्ता॰ अभ्यामवेहृतपांतरयोजनज्यासूर्याग्रयेतियदिसेष्टदिशीहदृग्ज्येत्यनेनतद्धनुक्तमुक्त

रमुपेक्षितं· अत्रव्यक्तस्याग्रानउक्तेरज्ञानपत्तनेसादिनाग्रायाउक्तिरुचिता·तथा·तद्रूपयासूर्या
ग्रयायदिइष्टदिशि·इह·इष्टस्थाने·इति·अथमध्योभवदित्यादिदृग्ज्यकेसंतपूर्वंयासाधिताहृग्ज्या
सांतरयोजनस्यादितिदृग्ज्यास्वरूपमुक्तमित्यवधेय·कथंचतच्छायपान्यदेवविरुद्धमुक्तमित्यतआ
ह·सिद्धांतसुंदरेज्ञानराजेनगणकेनतु·द्विधामानंभ्रमान्नोक्तमतएवस्मान्मयोदितमिति·तन्मूलंफ
लयुग्विमुग्धरत्नंसौम्यान्ययोर्दृग्ज्यकेसत्रद्विधामानंभ्रमवशाद्भ्रांतेःपुरुषधर्मत्वात·उक्तंन·तुका
रात्मसक्तमित्यर्थः··अन्यथाधिकतरेकार्यावियोगस्तयोरित्यस्यानुक्तपत्तेः··अस्मात·द्विधामानक
थनाग्रवरूपकत्वात·एतत·तदुक्तभिन्नमिदमानयनंगणितस्योदकेनोक्तंलाघवादितिभावः·ननुव्य
क्तेव्यासदलात्मकेधिकतरेइस्कभयोरुदयोनगणितक्रियोक्तेरग्रतन्मूलमित्यत्रोभयक्रियोसन्नमूल
योरुपस्थितेरप्रतिबद्धत्वात्प्रथममूलपक्षेसौम्यान्यभागक्रमेणफलयुग्वियुगित्यस्यफलेनयुक्तमू
नंमूलमितियुक्तार्थः··द्वितीयमूलपक्षेसौम्यान्ययोरित्यत्रतन्मूलंफलयुग्वियुगित्यस्यक्रमेणानन्वयः

४९४

किंतुप्रत्येकंतेनसौम्ययाम्येवा·फलयुक्तंमूलमितिनिर्विवादमेकंमानं·द्वितीयंतुमूलोनंफलमिदम
पिफलेनवियुगंतरितमित्यर्थेनतदुक्तेवसिद्धमन्यथाव्यक्तेव्यासदलात्मेत्यारितयोरित्यतभागस्य
वैयर्थ्यापत्तेः·वियुगित्यत्रोनितार्थत्वापत्तेश्च·अग्रेउपपत्तवसरेस्फुटीभविष्यत्येतत·तथाचज्ञा
नराजगणकानामभ्रांतत्वात्तदनुक्तंद्विधामानमितिभवदुक्तमसंगतमेवेतिचेन्न·दाहार्थस्यास्प
दिग्धत्वाभावात·द्वितीयमूलपक्षेसौम्यान्ययोरित्यस्यव्यर्थत्वापत्तेश्च·दक्षिणभागेतदसंभवाच्चान्ययोरि
त्यस्यासंलग्नत्वादितिदिक्॥५७॥ ॥उक्तप्रकारंग्रहनतांशसाधनार्थमतिदिशति·इष्टस्थानाक्षज्यका
स्थानाएवंखेटक्रांतिज्याग्रहादुक्तरीत्या·तत्काष्ठांशज्याग्रहादत्रचापभागाइष्टांशास्खेटस्यनम्राइति·
इष्टस्थानीयाक्षज्यास्थानेग्रहस्यक्रांतिज्यायाग्रहणात·तस्यग्रहस्याभिमतदिगंशानांज्यायाग्रह
णाच्चोक्तानयनप्रकारेण·एवं·गणितंक्रियतेतत्रगणितेसिद्धाधनुषोभागाइष्टदिक्स्थग्रहस्यनतांशाः
स्युः·अत्रोपपत्तिः·पूर्वमिष्टदेशस्यग्रहत्वकल्पनेप्रकारस्योपपन्नत्वेनतत्प्रकारेणग्रहक्रांतिज्यादि

ज्याभ्यांनतांशाः स्फुरेबेतिकिंचित्रं॥५०॥ ॥ननुप्रकारेद्विधामानस्याप्रसक्तत्वाद्व्यर्थमेवमहतांदोषापा
दनंकृतमित्यतोधिधामानसंभावनोपपत्तिमुपस्थाप्यतांस्पष्टीकुर्वन्पद्त्रयमाह॰अत्रोपपत्तिः खलुबीजम
ध्येकवर्णमध्याहरणेनबोध्या॰दृग्ज्याप्रमाणंस्वधियाप्रकल्प्यमव्यक्तमस्मान्नतलंप्रसाध्यं॥५१॥अग्राभु
जाभ्यांविपरीतरीत्यात्रैराशिकाच्छंकुरतोस्यवर्गः॰अव्यक्तदृग्ज्याकृतिवर्जितायास्त्रिज्याकृतेस्तत्पदतस्तदुक्ता
॥५२॥समशोधनपूर्वमूलकाभ्यांसमशुद्धादिविधेर्यदाप्तमेतत्॰विबुधैरवगम्यतेत्रदृग्ज्यागणितोक्तिस्तत
वसूपपन्नेति॰अत्र॰योजनानयनप्रकारात्मकोत्तरे॰बीजमध्ये॰भास्करीयबीजग्रंथमध्येएकवर्णमध्यमाह
रणंयदुक्तं॰तेन॰खलुनिश्चयेनोपपत्तिः सुधीभिर्ज्ञेया॰कथंज्ञेयेसतस्तामुपपादयति॰दृग्ज्येति॰स्वबुद्ध्या॰दृ
ग्ज्यायाः प्रमाणमव्यक्तंकल्पनीयं॰अस्माद्व्यक्तात्मिकदृग्ज्यायाः सकाशात्॰अग्राभुजाभ्यां॰विपरीतप्रकारे
ण॰भुजसाधनप्रकारवैपरीत्येनेत्यर्थः॰शंकुतलंसाध्यं॰तथाहि॰त्रिज्याकर्णोदिग्ज्याभुजस्तदादृग्ज्याकर्णोको
भुजइत्यनुपातेनभुजः॰इष्टस्थानाक्षज्यात्मिकक्रांतिज्याकोटावात्मस्थानीयपलकर्णसंबंधानुरोधेनप्र

डाक्टर भाऊ दाजी लक्ष्मण स्मारक संस्था
DR BHAU DAJI MEMORIAL

सिद्धानुपातात्कर्णोग्रा॰अनयोरेकदिग्यंतरंभिन्नदिग्योगइतिसंस्कारात्शंकुतलंस्यादिति॰अतः शंकुत
लात्॰आत्मस्थानीयपलभाभुजेद्वादशकोटिस्तदाशंकुतलभुजेकाकोटिरितित्रैराशिकोल्लेखाच्छंकुः साध्यः॰
अस्यशंकोर्वर्गः॰अव्यक्तात्मदृग्ज्यायाः वर्गोणहीनस्यत्रिज्यावर्गस्यशंकुवर्गत्वात्समानः स्यात्॰उभौ शंकुव
र्गौतुल्यावित्यर्थः॰इतोस्मात्॰समपक्षाभ्यामित्यर्थः॰तदुक्ता॰एवकवर्णमध्यमाहरणप्रकारेण॰समशोधनं
पूर्वंययोस्तादृशाभ्यांपक्षमूलाभ्यांसकाशात्॰पक्षयोः समशोधनंकृत्वोक्तरीत्यानयोर्मूलेग्राह्येइत्यर्थः॰
पुनः समशोधनादिप्रकारात्॰आदिपदाच्छेषाव्यक्तेनोद्धरेद्रूपशोषमित्यस्यसंग्रहः॰यत्॰अव्यक्तमानंप्रा
प्तं॰एतत्॰प्रमाणंसुधीभिः॰अत्र॰प्रश्नोत्तरविषयेदृग्ज्याज्ञायते॰तस्याएवपूर्वमव्यक्तत्वेनकल्पनात्॰नन्वे
वमुत्तरदानप्रकारावगतानद्येतावतोक्तमानयनमुपपन्नंतदसिद्धेरित्यतः॰आह॰गणितोक्तिरिति॰ततः॰अ
व्यक्तमानानयनप्रकारादुपपत्तिस्वरूपादस्मात्॰एवकारः प्रकारांतरावेक्षणनिरासार्थं॰गणितोक्तिः॰उ
त्तरगणितक्रियानिबंधनात्मिकादिग्ज्यार्कभीलादिपद्यचतुष्टयरूपा॰सुष्ठूपपन्ना॥५३॥ ॥मंदबोधा

र्थमव्यक्तानयनक्रियां फक्किकाभिः प्रदर्शयति· यथा दृग्ज्याप्रमाणं यावत्तावत्· या· त्रिज्याकर्णो दिग्ज्या
भुजस्तस्या दृग्ज्याकर्णो कोभुज इति भुजः। या· दि१। अस्मादग्रा संस्कारेणांकुतलं ततोस्मादपि पलभा भुजे
दृग्ज्याकोटिस्तदांकुतलभुजेकाकोटिरि त्रि१ ति रिति शंकुः· तत्रायमनुपातो भुजाग्रयोस्तत्खंडयोः प्रत्ये
कं कृतस्तेन भुजस्थानेत्वव्यक्तसंज्ञो कोऽव्यक्तगुणितत्वादुक्तः। या· अ१। अग्रा स्थाने त्विष्टस्थानाक्षज्या रूपक्रां
तिज्यायाः स्वपलकर्णेनाग्रारूपग्रहणे पूर्वानुपातेन व्यक्तत्वाद्व्यक्त उक्तः। व१। अनयोरव्यक्तयोर
वधिस्थानस्य जंबूद्वीपांतर्गतत्वे इष्टस्थानस्य जंबूद्वीपांतर्गतत्वे च· दक्षिणोत्तरदिगंशांकुस्वरू
पं। या· अ१व१। या· अ१व१। इष्टस्थानस्य नक्षाग्राम्यदिक्स्थत्वे नुतद्रूपं। या· अ१व१। संस्कारणसिद्धं· अथावधिस्था
नस्य व्यक्षादक्षिणस्थत्वे इष्टस्थानस्य व्यक्षात्तदिक्स्थत्वे तु दक्षिणोत्तरदिगंशांकुरूपं। या· अ१व१। या· अ११व१।
इष्टस्थानस्य जंबूद्वीपांतर्गतत्वे नुतद्रूपं॥। या· अ१व१। तत्रावधिस्थानस्य व्यक्षादक्षिणस्थत्वे गणितं ननिब
द्धमावश्यकत्वाभावाज्जंबूद्वीपस्थितावधिगणितव्यक्तशरीत्या तत्सिद्धम्· तद्दिक्स्थपक्षत्रयमुपक्षिप्तं· अथास्य

शंकोर्वर्गो। याव· अव१ या· अ· व२ व१। याव· अव१ या· अ· व२ व१। दृग्ज्यावर्गोनेन त्रिज्यावर्गेण समहृतिप
क्षयोः समशोधनार्थं मासः क्रमेण इष्टस्थानस्य जंबूद्वीपांतर्गतत्वे दक्षिणभागे। याव· अव१ या· अ· व२ व१। उ
त्तरभागे। याव· अव१ या· अ· व२ व१। इष्टस्थानस्य व्यक्षयाम्यस्थत्वे यमेव प याव१ त्रि व१ सः
॥ ॥ ॥ याव१ त्रि व१ याव· अव१ या· अ· व२ व१। अत्र समशोधनार्थं व्यक्तपक्षे प्रथमस्थाने
अव्यक्तवर्गः सैको याव दुर्गगुणः· द्वितीय याव१ त्रि व१ स्थाने व्यक्ताव्यक्तादृतिरूपान्योद्विगुणो याव
दुणोधनमणमणं· व्यक्तपक्षे व्यक्तस्य त्रिज्यातोत्यत्वे धनमाद्योधिकत्वे ऋणं· ततो मूलं महार्थपक्षो यावत्तावद्दुर्गो के
नाव्यक्तवर्गेण सैकेनापवर्तितावव्यक्तपक्षे प्रथमस्थाने याव दुर्गः· द्वितीयस्थाने पर्वर्तितो न्योद्विगुणो याव दु
णः व्यक्तपक्षे पवर्तिताद्यः एतावन्यवर्गयुतौ· आभ्यां मूलं प्रथमपक्षे प्रथमस्थाने याव· द्वितीयस्थाने न्योधन
मणमणमुक्तक्रमेण· व्यक्तपक्षे न्यवर्गयुताद्यान्मूलं प्रथमपक्षे न्याधिकमेव· द्वितीयपक्षे आद्यानादन्य
वर्गान्मूलमन्यस्मादूनमेव· प्रथमपक्षे मूलयोः समशोधनादिष्टदेशस्य जंबूद्वीपांतः स्थत्वे दक्षिणोत्तर

भागयोः क्रमेणामूलमन्योनाद्यं दृग्ज्यामानं · परंतूत्तरभागे · अव्यक्तपक्षमूलस्य यावत्तावद्दृनान्यस्यैव शंकुस्वरू
पर्णत्वनिश्चयेन निश्चितत्वाद्दृन्यमूलस्यासंभवाच्चर्णामानमुक्तमानं चानुपयुक्तं · व्यस्तयाम्यस्थत्वे मूलमन्ययुक्तं ·
यावद्दृनान्यस्यमूलस्यासंभवाद्दृणामानमनुपयुक्तं · द्वितीयपक्षे प्रथमस्थाने मूलोनान्यदृणामानं दृग्ज्यानुपयुक्ता
उत्तरभागे मूलयुक्तोनान्योद्विधामानं · परंतु प्रथममनुपपन्नं · यथोक्तावव्यक्तपक्षमूलस्यातत्वात् · व्यस्तयाम्यस्थ
त्वे मूलयुक्तोनान्योद्विधामानमत्र द्वितीयमनुपपन्नं · उभयथोक्तमानयनमुपपन्नमिति · स्पष्टार्थमेतत् · ज्ञा
नराजोक्तानयनं तु समशोधनानंतरमव्यक्तवर्गस्थानस्य मूलं हारसंज्ञं यावद्दृणं हारभक्तमध्याद्दृरूपफल
स्यवर्गयोजनात्पक्षयोः परं गृहीतं · तत्राव्यक्तपक्षे रूपस्थाने परं फलमेव · अव्यक्तपरफलयोर्द्विघ्नोघातो यावद्
दृणितमध्यसमइति तन्नाशस्तेनाव्यक्तपक्षमूलं [या · हा १ फ १] वा [या · हा १ फ १] व्यक्तपक्षस्य मूलं व्यक्तव्यासदलोत्थ
वर्गविवररूपानपवर्तितायस्य धनत्वे फलवर्गयोजनाद्दृणात्वे फलवर्गाद्ययोरंतरान्मूलमनयोः समशोधना
त्फलयुग्विषुग्घरस्तत्तमिस्फपपन्नं · परंतु फलान्मूलाल्पत्वे सौम्यभागे मूलोनं फलं हरस्तत्तमिति द्वितीयमानमुपे

४८५

सितमेव · षष्ट्यधिकशतत्रयांशैर्भूपरिधियोजनानि तदा दृग्ज्याध्यनुभागैः कालीसनुपातेनाभिमतदेशयोरंतरयोज
नान्युपपन्नानि ॥ ॥ अत्रापि दृष्टांतप्रश्नं ज्ञानराजोक्तमनुवदति · गोदातीरगतात्मतीर्थविषये सत्प्रश्नवेराक्ष
मेभानोर्मांहरिसंगतस्य हरिदिग्नागाश्रितांबुहिमे · पादोनागमिताक्षभा पितृवदिक्कांशी कियद्योजनैरेकेना
नयनेन तद्दृदसखे वांछामि वाराणसीमिति · गोदावरीतीरस्थितं यदात्मसंज्ञं तीर्थं तदेव · रूपतृतीयांशास
हिताश्चत्वारोक्षभा यत्रैतादृशो हरिसंगतस्य · स्थिरसिंहराशिस्थस्य सूर्यस्य दृग्ज्यांगुलशंकुसंबंधिनी छाया
पूर्वदिक्प्रदेशास्थिता · मम · किं मानां कथय · इदमुदाहरणमिष्टस्थानाक्षज्यकास्थानयोर्वक्रांतिज्याग्रहादि
साधकस्य ज्ञेयं · प्रकृतोदाहरणप्रश्नमाह पादोनेति · रूपचतुर्थांशोनाः षट् · तत्प्रमाणाक्षभा यत्रैतादृशी · आ
त्मतीर्थादिशानरिक्षाकांशीमुक्तिपुरीषुप्रेष्ठा · कियत्प्रमाणो योजनैस्तिष्ठति · तत् · योजनसंख्याप्रमाणं · अपिः
पूर्वप्रश्नेन समुच्चयार्थः एकेनानयनेन · येन प्रकारेणछायोपजीव्यदृग्ज्यामानयसि तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः ·
हे सखे · योजनोपजीव्यदृग्ज्यानयनद्वारा कथय · ननु भूगोलेनेकप्रदेशानां सत्वात्तेषु कांश्चिदाग्रहः किम

र्थमित्यतश्चाहवाछामीति·वाराणसीमिछामि·तथाचश्रुतिस्मृतिपुराणेषुवाराणसीमरणस्यमोक्षनिदानभूत
त्वेननिर्णीतत्वात्तत्रतवासनस्यसदातत्स्मरणेनसैवप्रश्नविषयेममोपस्थितेतिभावः·एतत्कृतिनंच·आसन्नी
र्यपलभा५।२०पलकर्णाः१२।५५।३०काश्यांपलभा५।५५दिग्ज्या१३५।३।२७अव्यक्तः१।५७।३०व्यक्तः२५५।१७
।२३त्रिज्यावर्गः३६५८१व्यक्तवर्गः६०१८३।२५।६अग्राघः२३००२।२५।६अन्यः५८०।२५।२८अपवर्त्तांकः५।५।६
लघ्वाघः५७०२।१५।१७लघ्वन्यः७७।२१।५०अन्यवर्गः९८७३।१०।५७मूलं७०।३०।१८योजनज्या२८।५१
।३२योजनांशाः८।५१।३१योजनानिभर्गवर्गः१२१।२३।५१प्रसंगात्स्वविषयकोदाहरणपद्यमपि·श्रीमछा
हजहाँवनींद्रनगरात्साद्धंगमिष्यसभाहछन्दैवबलान्मुनीश्वरइमामाग्नेयदिक्स्थापुरीं॥पादोनागमिता
सभामपिनिजप्राप्तांकियद्योजनेर्त्तानुंवांछतिमुक्तिदांगणकतांवाराणसींकीर्त्तय॥१॥काशीप्रवेशपद्यंच·
श्रीमछाहाजहाँनतःस्वसमयेलब्धाविदायंतपस्याख्येमासिमुनीश्वरो११७मनु१५गुणःपंचाश्व७५युक्तःसिते॥
उक्तांको१७१३मितयातविक्रमराकाद्काव्यगौरीदिनेस्थानंदारयवनोद्विजाश्रितइमंविप्रोतिरात्स्वालयमिति·॥

४९८

५६॥ ॥नन्वेवंप्रतिपुरुषंबुद्धेर्वैचित्र्येणप्रश्नभेदात्तेषांचनेष्यसाभावात्तदुत्तराणांचतथात्वाकल्पकोटिशतैरप्यसाध्या
यस्यासमाप्तिरित्यतःसर्वप्रश्नसाधारणमेकमुत्तरंवदन्नुत्तराण्यपसंहरति·एवंसुधीर्दुष्टतरातिसुस्पष्टाग्निसं
तप्तमनाहृदग्नीन्·निर्वापयेदुत्तरवारिसेकात्स्वकल्पनानूतनमेघजाताद्रिति·सुधीः·कल्पकोगणकः·दुष्टत
रश्चासावतिसुस्पष्टतस्यस्वज्ञानोत्कर्षेणान्यानभिज्ञांस्तिरस्कुर्वतः·एताः·प्रश्नाः·तदुपायेग्नयस्तैः संतप्तज्व
लितंमनोयस्यैतादृशाः·स्वहृदयस्याग्नीनित्यर्थः·उत्तरवारिसेकात्·उत्तररूपजलसेचनवशात्·एवं·उक्तोत्तरा
णांरीत्या·निर्वापयेछमयेत्·ननूत्तराणामभावात्तत्सेचनासंभवोन्यथाहृदयाग्नेरनुत्पत्तेरित्यतउत्तरवारि
सेकविशेषणमाहस्वकल्पनेति·स्वतएवादितायेकल्पनात्मकानवीनामेघास्तेभ्योजाताद्रित्यर्थः·साधो
र्विनयपूर्वकप्रश्नेनहृदयाग्नेरसंभवात्तत्प्रश्नानंदेनप्रकृतहृदयस्यशीतलत्वात्तत्प्रश्नकर्तुःसज्जनस्यहृद
यस्थितंतत्समाधानचिंताग्नीन्निर्वापयेदितिध्येयं·तथाचोक्तप्रश्नोत्तररीत्यायथावसरंयथाक्रान्तान्प्रश्नान्स्व
कल्पनयायथावसरमुत्तरयेदितिभावः॥२५५॥ ॥प्रश्नाध्यायमुपसंहरति·इतिसिद्धांततत्त्वार्थेमुनीश्व

रकृतेभवत्·सिद्धांतसार्वभौमेस्मिन्नग्राध्यायोतिकल्पनइति·अप्रसंतंकल्पनंयस्मिन्नित्यर्थः·शेषंपू
र्ववदेव·उत्तरार्द्धप्रश्नसापेक्षत्वात्प्रश्नप्राधान्यात्प्रश्नाध्यायइत्युक्तमितिध्येयं·॥३॥ ॥सिद्धांतसार्वभौ
मीयमुत्तरार्द्धंमुनीश्वरः॥ज्ञानंदविवृतवान्स्वबुद्ध्यानिर्मलार्थदं॥१॥ ॥श्रीः॥ ॥अथपातादि
कारमूगोलाध्याययोः पूर्वोत्तरार्द्धोक्तिमादिभागयोः संबंधप्रदर्शनपूर्वकमुत्तरार्द्धीयप्रथमभागानुपसं
हरन्पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धैक्यात्मकैकयंथप्रचयविघ्नोपशमायनिष्पन्नग्रंथरूपवस्तुनिर्देशाशीर्वादात्मकं
मंगलंपद्याभ्यांनिबध्नाति·प्रथमार्द्धसिद्धपरपातसुलभ्यावनिगोलएषसमयावगमार्थं·उररीकृताखि
लसुयंत्रधरः सद्गुरुषष्ठकोत्तरविभुर्बुधमान्यः॥२५६॥ज्योतिःपरब्रह्मसुबोधनुषमुनीश्वरानुग्रहसं
गृहीतः·सत्काव्यवद्भ्वनुराननांतःस्थितश्चिरंजीवतुसार्वभौमइति·एषः·निर्मितःसार्वभौमः·सिद्धांत
सार्वभौमोग्रंथः·चिरं·निरवधिकं·जीवतु·तिष्ठतु·स्थितिफलसूचकंविशेषणमाहप्रथमार्द्धेति·पूर्वार्द्धग्रं
थेनिष्पन्नः परमः सूर्यग्रहणफलकः पातस्तस्मात्·तन्निरूपकाधिकारोत्तरमित्यर्थः·सुष्ठु·अनायासेन·प्रा

डाक्टर भाऊदाजीदुर्लभ्यग्रंथसंग्रहालय
DR BHAU DAJI MEMORIAL

४९६

पंपृथ्वीगोलरांस्थानंयस्माज्जनैरितिशेषः·लोकानांसमयस्थाननिमित्तं·उररीकृतोंगीकृतः समग्राणिसुष्ठु।
यंत्राणिधारयतीतिधरस्तन्निरूपकाधिकारोयेनासौ·उत्तरार्द्धद्वितीयाध्यायस्ययंत्राधिकारत्वात्·संतोबह
वोयेषष्ठकाः·नानाविधप्रश्नकर्त्तारस्तेषामुत्तरविषयेसमर्थः·अतएवबुधैरादृतः·ननुकल्पितस्यास्यबु
ध्यमान्यत्वमसंभवीत्यतःपरंपरयासमूलत्वमाहज्योतिरिति·ज्योतिःशास्त्ररूपंयत्परब्रह्मतद्दर्शयत्वत्·त
स्यसम्यग्ज्ञानंतेनसंतुष्टायोमुनीश्वरः·सिद्धांतशिरोमणिमरीचिकर्त्ता·तेनेश्वरानुग्रहात्संगृहीतः·निर्मितः·
तथाचज्योतिःशास्त्रांतर्गतानेकसिद्धांतविचारान्निर्णीतसारोयंप्रामाणिकत्वात्प्रामाणिकबुधानादृतो
नैवेतिभावः·ननुभिमतार्थप्रतिपादकहानामभावात्कथमस्यबुध्यमान्यत्वमतआहसत्काव्यद्वइति·सद्भि
र्लक्षणलक्षितैःकाव्यैःपद्यैर्निबद्धार्थइत्यर्थः·स्थित्यधिकरणमाहचतुरेति·चतुराःसुबुद्धयः·तेषांमुख
स्वांतयोःशब्दार्थक्रमेणस्थितः·अस्यसार्वभौमोपमत्वसूचनायश्लेषेणद्वितीयार्थः·एषः·प्रसिद्धःसार्व
भौमःशाहजहाँख्यः·दीर्घकालं·जीवतु·प्रथमार्द्धेन·सेने तसिद्धोयःपरस्यशत्रोःपातोनाशस्तेनसुष्ठु

डाक्टर भाऊदाजीदुर्लभ्यग्रंथसंग्रहालय
DR BHAU DAJI MEMORIAL

प्राप्तः पृथ्वीगोलो येनासौ समयज्ञानार्थमंगीकृताः समग्राः सुयंत्रधराः कालविशेषघट्यादिबोधक
मनुष्यायेन एकसमयावच्छेदेन संतः स्वाधिकारकार्यसमर्थाः येबहवः पृच्छकाः अधिकारकार्ये
संशयमापन्नाः संतः सार्वभौमं प्रति संदेहनिवेदनरूपविज्ञप्तिकारकास्तेषामेकसमयावच्छे
दोत्तरविषयाज्ञापनेतिसमर्थः बुधाः स्वस्वविद्याभिज्ञाः पंडितदैवज्ञगणकमौहूर्तिकसंगीतज्ञा
पुर्वेदज्ञाः आदृतायेनासौ ज्योतिस्तेजः स्वरूपं परब्रह्मतत्स्यसुष्ठुज्ञानेन संतुष्टो योमुनीश्वरो या
गीश्वरस्तस्यानुग्रहेणप्रसादेनसंगृहीतः युक्तोतएवसार्वभौमपदवीमधिरूढः सत्काव्यैर्बहुः क
विभिः स्वकाव्यैतस्यवर्णितत्वात् चतुराननश्चतुर्मुखोब्रह्मातस्यांतःकरणस्थितः तत्सृष्टिकालेब्र
ह्मणायंसार्वभौमोविधेयइतिमनसिस्थापितः यद्वा चतुरा काचननायिकातदनुरागवतीतस्यामु
खांतःकरणयोर्नामस्वरूपध्यानविषयत्वेनस्थितइति॥२५७॥ ॥नन्वत्रोक्तस्यपूर्वग्रंथोक्ताभिन्न
त्वात्तदधिकत्वाभावाच्चव्यर्थोयंग्रंथइत्यतः सार्वभौमग्रंथोपसंहारमाहमाद्रेमासेशुक्लपक्षेहिति

५००

ष्यामिंदोर्वारेमूलभेयोभवत्तं अष्टांगाक्षस्मामितेशाकयातवर्षेकाषीत्सार्वभौमंमुनीराइति अहिमि
तिष्यामष्टम्यांशालिवाहनराज्यारंभः शाककालस्तस्यसंबंधिनिद्वात्रिंशदूनषाडशशतमितेगतव
र्षेसतियोग्रंथोनिष्पन्नोभवत्तंग्रंथंमुनीश्वराः सिद्धांतग्रंथेषु सार्वभौमसंज्ञमकाषीत् यथामुनिप्रो
क्तराजयोगकालेजातः पुरुषः सार्वभौमोभवतितथात्तकालजातोग्रंथोमुनीश्वरोक्तः सिद्धांतसार्वभौ
मइतितात्पर्यार्थः अष्टम्यांग्रंथलिखनसमाप्तकावध्यपनाप्रसंगइतिनदोषः तथाचेतद्ग्रंथनिष्पत्तिका
लपूर्वकालिकग्रंथेभ्यः सर्वजनावगतेभ्योस्यविसदृशत्वादतिचमत्कारकारितयाप्रेक्षावदादृतत्वेन
नायंग्रंथोव्यर्थइतिभावः॥२५८॥ ॥अतएवपंडिताअतिसार्वभौमावलोकनमुपदिशति भोः पंडिताः
पश्यतसार्वभौममालोकमात्रादतिदुर्गामार्थं ददानमेनंनिखिलास्परानांनिमित्तभूतंसकलाभिपूज्य
मिति भोः पंडिताः एनं निष्पन्नमभिषिक्तंच सार्वभौमंग्रंथं पृथ्वीपतिंच पूर्वं दृस्पष्ट दर्शनप्रयोज
नसूचकविशेषणद्वयमाह आलोकमात्रादिति दर्शनादेव अतिदुर्ज्ञेयमर्थं पूर्वग्रंथविभावनाक्ल

त्रासाध्यंपदार्थविशेषज्ञानं॰अतिदुःप्रापद्रव्यार्थंचदानं॰अस्मादर्शनादेवानायासेनदुरधिगमा
र्थप्राप्तिःस्यादित्यर्थः॰समप्राणामधिकाराणांनिमित्तकारणीभूतं॰अधिकारप्राप्तिःस्यादित्यर्थः॰दू
रंकथमवगतमित्यतोविशेषणमाहसकलेति॰समग्रैःकलायुक्तैः॰स्वस्वविद्याकुशलैःसेव्यं॰सिद्धां
तशिरोमणिप्रभृतिभिर्निरन्तरमवलोकनादिनासेव्यं॰तथाचविनाप्रयोजनंसेवायाअनुचितत्वा
त्सकलसेव्यतयेतत्प्राप्तिकरोयमनुमितइतिभावः॥२५७॥ ॥अमरुतंसार्वभौमग्रंथंपरमेश्वरा
यार्पयति॰मयासार्वभौमोमुनीन्द्रोनभक्ताजगन्नाथपादाब्जयोरर्पितस्त॰अनेनप्रसन्नोभवत्वंत्वदर्हान्
भिज्ञस्यमेसर्वविद्याप्रधानेति॰भोजगन्नाथ॰परमेश्वर॰मया॰मुनीश्वरेण॰विश्वरूपापरनामकेन॰सार्वभौ
मोयंग्रंथोनिर्मितः॰ते॰तव॰चरणकमलयोर्भक्त्या॰आराध्यज्ञानरूपया॰अर्पितः॰अनेनेतदर्पणेनमम
त्वंप्रसन्नोभव॰मांसंसारबंधान्निर्मुक्तंकुर्विति॰भावः॰ननुमत्सेवयामोक्षोनत्वेतदर्पणेनसतोविशेषणा
त्स्वस्याहत्वदर्हानभिज्ञस्येति॰त्वत्पूजायाअजानतः॰तथाचत्वंकृपालुर्भूत्वेत्सेवानभिज्ञमेतदर्पणेने

५०१
भ०

वमुक्तंकुर्विति॰भावः॰ननुमुक्तभूमिपतेरयंग्रंथोदेय॰सतवगुणेनप्रसन्नोभिमतमुक्तातिरिक्तंकिंचिद्दास्य
त्येवाहंत्वहुणानभिज्ञएतद्दानेनकथंतोष्यामीत्यतःसंबोधनमाहसर्वविद्याप्रधानेति॰सर्वविद्यासुप्रधान॰
सर्वज्ञत्वादित्यर्थः॰तथाचत्वमेवजगत्प्रभुः सर्वज्ञोमां कृपयासमुद्धर॰अन्यस्यतुत्वत्समानत्वाभावा
न्मत्कार्यकरणमशक्यमेवेतिभावः॰अनेनपद्येनद्वितीयश्लिष्टार्थेनपुत्रनिमित्तंग्रंथःकृतइत्युक्तं॰तथा
हि॰हेजगन्नाथशर्मन्॰मयामुनीश्वरेण॰ते॰तुभ्य॰सार्वभौमोयंग्रंथोर्पितोदत्तः॰किमर्थंमत्पदीयतेइत्य
तः॰मे॰मम॰पादकमलयोर्भक्त्या॰मत्सेवाकरणात्तुभ्यंदत्तइतिभावः॰एतेनग्रंथदानेनत्वंजगन्नाथशर्मा
प्रसन्नःमनस्यज्ञानकलुषंदूरीकृत्यस्वज्ञानाद्रोनप्रसन्नमनाःभव॰ननुसुखकर्तृवस्तुदानंयुक्तंनास्यदा
नंसमुचितंसुखजनकत्वाभावादित्यतआहत्वदर्हानभिज्ञस्येति॰त्वद्योग्यवस्तुनःसुखजनकस्यानभि
ज्ञस्यममेसर्वः॰तथाचमयास्वेच्छयादत्तोननवेच्छयेतिभावः॰ननुत्वदत्तोयंममकिंकरिष्यतीत्यतआहस
र्वविद्याप्रधानेति॰सर्वविद्यास्वदर्शेतिसंबोधनं॰तथाचविद्यासुपरिच्छेदाभावान्नोपातिःशास्त्रपरिच्छे

राभिज्ञतामयंतवकरिष्यति·तथाचविधेवमानार्थ्यपत्रः सुखानामितिभास्कराचार्योक्तात्वदभिमतंभ
विष्यतीतिभावः॥२६॥ ॥प्रथमार्द्धसिद्धत्वादिपंचपद्यानांसिद्धांतसार्वभौमानंतर्गतत्वप्रतीतेरेषा
मपिसार्वभौमांतर्गतत्वसिद्ध्यर्थंतत्सूचितग्रंथसमाप्तिमाह·इतिश्रीसकलगणकसार्वभौमरंगना
थज्योतिर्वित्पुत्रविश्वरूपापरनामकमुनीश्वरज्योविर्विद्विरचितःसिद्धांतसार्वभौमःपरिपूर्णतामग
मदिति·प्रधानेत्यत्रपरिपूर्णतांसिद्धांतसार्वभौमोगमदित्यर्थः·ग्रंथस्यसार्वभौमत्वेहेतुगर्भंविशे
षणमाह·श्रीति·स्पष्टं॥ ॥श्रीः॥ ॥त्रिमल्लसूनुर्जयतिद्विजेंद्रोबल्लालसंज्ञःशितिकंठभक्तः॥यः
संततंरुद्रजपातिसंगाद्भास्तमहोमूर्त्तमिवावभाति॥१॥तत्पुत्रोरंगनाथोगणकगणवृतःसूर्यसि
द्धांतगूढव्याख्यानस्यप्रकर्त्तासमभवदखिलभूमिगोलेप्रसिद्धः॥यंकाश्याः·षोतकर्माचरणवशात
याशिष्यमान्यंवदान्यंभ्रस्ताप्याकृतवान्स्वभवलयवलनः–अहेतोर्निवासे॥२॥सिद्धांतसार्वभौमस्य
स्वकृतस्यतदात्मजः॥मुनीश्वरोविवृतवानाशयंप्राज्ञतुष्टये॥३॥मुनीश्वराः११०शाक्र९४गुणानवो

५०२
५०३

५०३

गर्ह्यपुताःशाकाद्विक्रमसूर्यतुल्याः॥काव्यस्यबोधिन्यहगाशायाख्यांश्रीसार्वभौमस्यवृत्तिंस्वकुर्व
न्॥४॥द्विमुनितिथिशाकेबोधिनीशुक्रवारेविवरणमभवच्चाशायाख्यंसुपूर्णं॥तदिहबुधजना
नांमानसेनिर्मलोघेस्फुरदविरतमेतन्मंगलंशांतनोतु॥५॥योनिर्मितावस्यपरःश्रमोभूदिमं
विजानातुकथंमनुष्यः॥अतोममासौकरुणामृताब्धेतोषायभूयात्कमलापतेते॥६॥ ॥ ॥ ॥
श्रीरस्तु॥ ॥प्रविघ्नमस्तु॥ ॥ग्रंथसंख्यासहस्रं ५५००॥ ॥श्रीरामःशरणममैतिपरमोमं
त्रोयमष्टाक्षरः॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीविश्वनाथायनमः॥ ॥शुभंभवतु॥ ॥ ॥ ॥

इदंपुस्तकंसंगमेश्वरकरोपनामकरामदैवज्ञसुतनृसिंहदैवज्ञस्यसाग्निचितसर्वपृष्ठातुयाजिनस्य[illegible]शाके १७८
मार्गशीर्षशुक्ल ७ श्रीकाशीविश्वेश्वराणसीक्षेत्रेलिखितंस्वार्थपरार्थंच

५०३

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

देवाः अनयोरुदयास्तसूत्रेप्रायुक्तेतयोरंतराले। योक्ताकुज्यासमांतरेणावस्थिता। तया। कुज्यया समसूत्ररूपया। कला। उक्तरीत्या। उदग्दक्षिणगोलगेकुज्यायुतोनाकालिकेतिप्रकारेण। हीनयुक्ता। सा। पूर्वोक्ता। हृतिः कुत इत्यत तत्स्वरूपमाह ग्रहेति। ग्रहस्थानस्योदयास्तसूत्रयोरंतरालसूत्रस्वरूपा। नन्वेवमस्याउन्नतकालसूत्ररूपत्वेनलाघवादुन्नतज्ययैवसिद्धेरेतद्गौरवेणसाधनमयुक्तमितिचेन्न। स्योदयास्तसूत्रस्याहोरात्रवृत्तमध्यसूत्रत्वाभावात्तदवधिसूत्रस्योन्नतज्यात्वासिद्धेः। शंकुपपत्तिमाह अस्याइति। कर्णरूपहृतेः सकाशा दसष्टेत्रानुपाताच्छंकुरूपकोटिः स्यादेवेत्यर्थः ३६

MEMORIAL